314.918

3·1978

VESZPRÉM MEGYEI MÚZEUMOK

KÖZLEMÉNYEI

A VESZPRÉM MEGYEI MÚZEUMOK KÖZLEMÉNYEI 13

1978

PUBLICATIONES MUSEORUM COMITATUS VESPRIMIENSIS

13

HISTORIA

Veszprém 1978

A VESZPRÉM MEGYEI MÚZEUMOK KÖZLEMÉNYEI

13

TÖRTÉNELEM

Veszprém 1978

Szerkesztő:

KRALOVÁNSZKY ALÁN

PALÁGYI SYLVIA

TARTALOM – INDEX

MITHAY SÁNDOR: Miháldy István régészeti gyűjtőtevékenysége. – *Die archaeologische Tätigkeit István Miháldys (1833–1901)* 7
TORMA ISTVÁN: A balatonakali bronzkori sír. – *Das bronzezeitliche Grab in Balatonakali* 15
R. CSÁNYI MARIETTA: Középső bronzkori telep a veszprémi Várhegyen. – *Siedlung aus der mittleren Bronzezeit auf dem Burgberg von Veszprém* 29
BIRÓNÉ SEY KATALIN: A döbröntei későrómai éremlelet. – *The late roman coin find of Döbrönte* ... 51
KOVÁCS BÉLA: X. Gergely pápa közöletlen oklevele. – *La charte non publiée du Papa Gregoire X* 89
VALTER ILONA – KOPPÁNY TIBOR: A Csopak-kövesdi templom. – *Die romanische Kirche in Csopak-Kövesd* 93
GERGELYFFY ANDRÁS: A várpalotai vár építési korszakai III. – *Bauperioden der Burg von Várpalota III.* 103
NAGYBÁKAY PÉTER: Beriszló Péter veszprémi püspök címeres sírköve. – *Pierre funéraire blasonnée de Péter Beriszló éveque de Veszprém* 113
MEZEY ALICE: A veszprémi várfal délnyugati szakaszából kibontott faragott kőanyagáról. – *Über das im südwestlichen Teil der Burgmauer von Veszprém freigelegte behauene Steinmaterial* 133
CENNERNÉ WILHELMB GIZELLA: A dunántúli végvárábrázolások tipológiai kérdései. – *Die typologischen Fragen der westungarische Festungsdarstellungen* 139
KREDICS LÁSZLÓ: Ősnyomtatványok és antikvák a veszprémi püspöki könyvtárban. – *Des incunables et des antiquités de la bibliothèque épiscopale de Veszprém* 149
BÁNKUTI IMRE: Iratok a Rákóczi szabadságharc középdunántúli eseményeihez (1704–1708). – *Des écrits concérnante les événements de la région cisdanubienne centrale (Pannonie) de la guère de l'indépendance de Rákóczi (1704–1708)* 171
KŐFALVI IMRE: A veszprémi Szentháromság szobor. – *Die Dreifaltigkeitsstatue in Veszprém* 183
HAJNÓCZI GÁBOR: Adalékok a zirci apátság könyv- és műgyűjtő tevékenységének történetéhez a XVIII. század végén. – *Quelques donée a l'activité bibliophile et collectionneur des objets d'arts de l'abbaye de Zirc a la fin du XVIIIe siecle et au début de XIXe siècle* 189
SZIJ REZSŐ: A pápai főiskolai könyvtár és gyűjteményei. – *College library and special collections of Pápa* 207
PÁKAY ZSOLT: A veszprémi püspökség uradalmainak összeírása 1802-ből. – *Die Zusammenschreibung der Herrschaftsgüter vom Veszprémer Episcopat aus dem Jahr 1802* 217
KÖRMENDY JÓZSEF: A felsőörsi préposti kuria története (1200–1945). – *Geschichte der Propstei in Felsőörs (1200–1945)* 249
BARTÓCZ JÓZSEF: A céhek által egymásnak adományozott kiváltságlevelek Veszprém megyében. – *Die von den Zünften verliehenen Freibriefe* 257
GROFCSIK JÁNOS: Adatok a városlődi porcelán- és kőedénygyár történetéhez. – *Angaben zur Geschichte der Porzellan- und Tongeschirrfabrik in Városlőd* 263
MOLNÁR LÁSZLÓ: A herendi porcelángyár az 1873-as bécsi világkiállítás idején. – *Die Herender Porzellanfabrik zur Zeit der Wiener Weltausstellung 1873* 273
VIDÁNÉ FODOR ZSUZSA: A „Veszprémi Jeruzsálemhegyi Petőfi Kör" története. – *The Petőfi Society of Veszprém* 289
VAJKAI AURÉL: Néprajzkutatás Veszprém megyében. – *Geschichte der ethnographischen Forschungen im Komitat Veszprém* 305
PETÁNOVICS KATALIN: Népi vadfogás emlékei Keszthely környékén. – *Denkmäler des Wildfangs beim Volk in der Umgebung von Keszthely* 329
BÉKEFI ANTAL: A bakonyi pásztorok zenei élete II. Népi hangszerek, hangszeres zene. – *Musical life of the Bakony Shepherds. Folk instruments, instrumental Music* 355

Miháldy István régészeti gyűjtőtevékenysége

MITHAY SÁNDOR

Mindig tiszteletreméltó volt az, ha valaki szorgalma és tudása révén az ismeretlenségből kiemelkedett. Még nagyobb mértékben áll ez a tétel arra, aki nem is saját szakmája területén tűnt ki. Olyan módon hat működése az utókorra, hogy száz év távlatából is a megemlékezésre méltó lesz.

A régészeti leleteket szorgalmasan gyűjtő és ásatásokat is végző Miháldy István, volt bakonyszentlászlói esperes-plébános, papi pályája mellett belemélyedt tudományunkba. Pontos munkájával igazi mintaképe lehet utódainak.

Miháldy 1833. december 16-án született a Somogy megyei Buzsákon nemesi családból. Apja Mihályfalvi Miháldy Ferenc, anyja Vajda Júlia volt.[1] Bizonyára az egyházmegyéje szerinti székhelyen, Veszprémben tanult, és papi tanulmányait is itt fejezte be. 1857-ben szentelték pappá. Ugyanebben az évben a pápai járás Csót nevű községében találjuk, mint segédlelkészt. Majd 1861 októberétől Pápateszéren működött. 1864-ben került az akkori „Bakony-magyar és német Szent Lászlóra". A két község csak 1892-ben egyesült Bakonyszentlászló néven.[2] 1865. április 29-től itt volt plébános, 1886-tól pedig esperes. Győri tudósítás szerint a nép valóságos atyja volt.[3]

Régészeti tevékenysége révén emelkedett ki a kis falu homályából. Sokat gyűjtött és ásatott. Gondosan végzett ásatásairól és megfigyeléseiről pontosan szerkesztett dolgozatokat és rajzokat tett közzé.

Győrött halt meg 1901. május 31-én.[4]

A Győri Hírlap szerint az elhalt jeles pomológus volt. Maradandó nevet azonban a régészeti tevékenysége adott neki. Archaeológiai levelében maga is megemlíti, hogy „csaknem gyermekkora óta szenvedéllyel hajhászta és kedvelte a régiségeket". Úgy érezte, nagy szerénységgel, hogy „a régészet terén egy lépést tett". Bizonyára Rómer Flóris nagyarányú szervezkedése és lelkesedése erősen hatott rá.[5] Egyik levelében Miháldyt rendkívül szorgalmas gyűjtőnek tartotta. Bizonyára a „Bakony" című könyv serkentőleg irányította a gyűjtés felé, hiszen falujából ekkor még nem is ismeretes régészeti lelet. 1867-től gyűjtött és ásatott élete végéig.[6]

Ami a gyér adatok alapján rekonstruálható, azt szeretnénk időrendben felsorolni. Első ásatása 1869-ben Bakonyszentlászló határában a Sándormajori Csikóvárban volt. Archaeológiai levelében az itt gyűjtött római leleteket sorolta fel, és azokat a Nemzeti

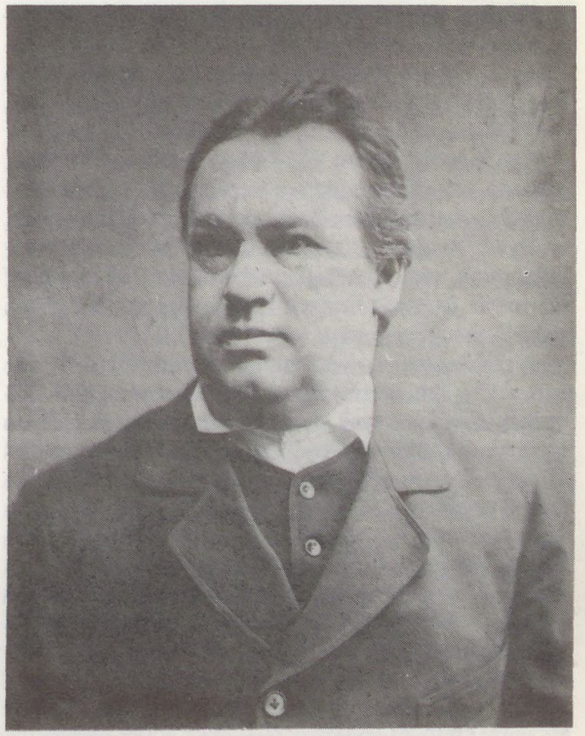

1. ábra Miháldy István fényképe
Abb. 1. Das Porträt von István Miháldy.

Múzeumnak ajándékozta. Ugyanebben az évben megtekintette Bakonyszentkirály határában a Zörög-hegyen a mások által feltárt halmokat és terepbejárása során újabb halmokat is talált.[7] Valószínűen 1870-ben tárt fel római sírt Sándormajor közelében, a Cuhától 20 ölnyire. Talán ugyanebben az évben lakóhelyének határában a „mészárszéki sziklás hegyen" dolgozott, itt falat talált. Erről említi Rómer, hogy Miháldy nem készített ásatási rajzot. Úgy látszik, hogy ettől kezdve dolgozik olyan lelkiismeretesen, és nem feledkezik meg a pontos felmérésekről sem. 1871-ben a faluja határában lévő Kesellőhegyen középkori lelőhelyet fedezett fel.

További régészeti „Buvárlatairól" két hosszabb dolgozatban számolt be a Győri Közlöny 1876. évfolyamában.[8]

Következő ásatásaiban Sárkány Miklós bakonybéli apát volt segítségére.[9] Az apát Mórichida – Kisárpá-

son lévő birtokán ásatást engedélyezett. Segítségül Friedrich Károly, kajári „kasznárt" rendelte Miháldy mellé.[10] 1871. augusztus 29-én két helyen is ásatott egy időben. Az egykori uradalmi malomtól D-re 95 m-re K–KNY-i irányú középkori alapfalat ásott ki. A déli, keresztben húzódó kőfal feltárása után római „méretű" téglákat és peremes téglákat talált. 100 négyszögöles területet tárt fel. A másik ásatást a Földvári-erdőben végezte. 63 cm széles római falat ásott ki mellékfalával együtt. 1872 novemberében a Malomdombi táblán újabb falak kerültek napvilágra. 1873. március 27-én római falakat, festett vakolatot, fűtőszerkezetet és oszlopokat talált. Egy-egy téglát a fűtőszerkezetből, cserepeket és „rajzzal" díszített vakolatot is magával vitt. Ebenhöch 1872. november 2-án tekintette meg az ásatást hivatalos útja alkalmával, erről írásban is beszámolt az Arch. Ért. hasábjain.

Fehér Ipoly szerint 1873-ban árokásás alkalmával, Kajáron őskori agyagedény került elő, és ez is gyűjtőnkhöz került. Az Ebenhöch ismertette leletek, amelyek Árpáson vízmosásban, a Rába áradásakor bukkantak elő, Miháldyhoz kerültek. Hercz József szerint az itt talált Constantinus arany szintén ebben a gyűjteményben kapott helyet.

A Bakonyszücs–Százhalmon, Esterházy Pál birtokán, 1875-ben végzett ásatásán Rómerrel együtt dolgozott. Erről a hazai lapok is megemlékeztek. Ilyen eredmények után a leendő nemzetközi őstörténelmi és embertani kongresszus elnöksége a grófhoz folyamodott anyagi támogatásért. 1000 forintot kaptak a „folytatólagos kutatásra". A Nemzeti Múzeum vezetősége Miháldyt bízta meg az ásatások vezetésével. 3 napon át 64 emberrel dolgozott. A gróf egyúttal vadászait adta felügyeletre a feltárás idejére. Friedrich Béla térképezte fel a halomsírmező egy részét, a feltárt halmokat is bejelölték. A rajzot a Compte Rendu-ben közölte és 1877-ben a Magyar Nemzeti Múzeum érem- és régiség osztályának adott ajándékba 4 edényt, amelyek közül az egyik díszített volt, továbbá agyaggyöngyöt, bronzhajtűt és fibulatöredékeket.

Időrendben a következő ásatását a bakonybéli határban végezte. Itt a Gáthegy alatt a Vall-ban egy halomsírt tárt fel 1875 május és július hónapban. A halomban cserepek között „szén" és égett föld volt, egy egyenes bronzkard, és egy bronztű. Friedrich Béla rajzolta meg az itteni halmok két térképét, és ezek is a kongresszusi kiadványba kerültek. Sajnálatos, hogy a lelőhely ismertetésénél nem említették meg az ásató nevét.

Sárkány Miklós meghívására újabb feltárást végzett ugyancsak a Gáthegy alatt az ún. Tuskósban. Sok halmot fedezett itt fel. Bennük élükre állított mészkövek voltak, a halmokban csontvázak. Ezek közül csak az egyiket sikerült kiemelnie 1876. augusztus 12-ig. Ezt is a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajándékozta. Az 1. halomban „É. felé" feküdt a csontváz. A 2. halomban a csontváz alkarján bronzkarpereceket talált, a kövek összezúzták az emberi csontokat. A 3. halomban lévő csontvázat összezúzva találta leletek nélkül. A 4. halomban darabokban került elő egy csontokkal teli kétfülű urna.

1875. május 18–19-én Soboron ásott. „Az uradalomtól kinyert engedély alapján" 10 avar sírt tárt fel. Gondos felmérése, rajzai, képei és leírásai alapján azonosítani lehetne a veszprémi Bakonyi Múzeumba került leletekkel. A rajzokat és beméréseket Friedrich Károly készítette el. Két felületben dolgozott: az egyikben 9 sír volt, a másikban pedig 10. Az ásatást még folytatta ugyanez év augusztus 6-án és 24-én. Majd 1876. augusztus 9, 10, 14 és 17-én ásatott ebben a határban.

Az ásatást 1875 augusztusában Rómer is megtekintette. 150 m^2-es területen összesen 37 sírt tárt fel, amelyek soros temetőhöz tartoztak. A sírok távolsága egymástól 40, 60 és 70 cm, a mélységük 195 cm. Gyermek és felnőtt sírok voltak. Minden sírban a lábnál vagy a koponyánál vagy pedig az ágyékcsigolyákon edény volt. A Győri Közlönyben a sírokat részletesen ismertette. „A bögréknek egy részét" a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajándékozta. A lelőhely és a sírok rajzát Rómernek ajánlotta fel, aki örömét fejezte ki a pontos munkáért.

A sobori határban a Vinceföi-dűlőben Emeresz Gyula bérlővel római utat talált. Ennek részletesebb leírását, ígérete ellenére, nem közölte.

A sobori ásatáson iránytűt is használt.[11]

1876. augusztus 12-én a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajándékozta a Kajár–Hunyoroson kiásott leleteket. Itt két egymástól 47 m-re lévő és 2 m magas halom volt. Az egyik átmérője 35, a másiké 30 m. Az elsőben nem talált leleteket, a másodikban ellenben középen 60 cm mélyen 127 cm hosszú emberi váz feküdt lábbal K felé, leletek nélkül. Lovas Elemér úgy véli, hogy ezek a halmok nem voltak népvándorláskorabeliek, de abban az időben beletemetkeztek.

Már említettük, hogy 1876-ban volt az őstörténelmi és embertani kongresszus. Ennek Veszprém megyei rendezői között a polányi és a bakonyszentlászlói lelkész is szerepelt. Csetneki Jelenik feltételezi, erről írott cikkében, hogy hamarosan láthatják majd kiállításon Miháldy gyönyörű tárgyait.[12] Valóban szerepelt gyüjtőnk nem kis mennyiségű leletanyaggal, saját állítása szerint: „400 db szilánkot, 3 db nyílhegyet, 320 db csiszolt kőeszközt, 2 db fazekat, 1 db findzsát, 2 db csészét és egy koponyát" állított ki nagy gyűjteményéből.

Kajár – Szűz-kútnál ásatáskor római pénzeket, feliratos téglákat és csontokat talált. Innen előkerült római és barbár jellegű bronzfibulát és érmeket ajándékozott Friedrich Károly számtartó a győri bencés Römer Flóris gyűjteménynek 1878-ban és újra érmeket 1884-ben.

Miháldy 1884-ben két „római sütemény-tálca lenyomatait" ajándékozta az előbbi győri gyűjteménynek. Ezek lepénysütőformák ülő alakokkal.

Börzsönyi úgy tudja, hogy 1880-ban is volt feltárás „Öreg-Árpáson", de nem ismerjük az ásató nevét.[13]

1902-ben szerezte meg a Nemzeti Múzeum azt az ismeretlen lelőhelyű, domborműves díszű római bronzmécsest, amelyet Pulszky 1897-ben említett a Bakony-vidéki gyűjteményben. Onnan származott egy hét oldalú és figurákkal díszített bronzcső és egy korongos bábsütő cserépminta is. Valószínűen ez utóbbi gipszmásolatát adta ajándékba Győrbe. Ezen Roma és Minerva ülő alakja látható.

Egy festék dörzsölésére szolgáló kőlemez Móric-hida–Kisárpásról való.

Utólag már nem lehet bizonyítani, hogy ásott-e Miháldy Pápateszéren római lelőhelyen. Itt, Récsey szerint, a Waldackerl-dűlőben mészbetétes díszű edényeket talált. Az edényeket Récsey már nem látta a gyűjteményben. De az innen előkerült, illetőleg kiásott bronzékszereket a gyűjteményből ismerte. Ismeretlen lelőhelyűek az egykori bakonyszentlászlói számtartó, Fillinger Antal által beszolgáltatott római kori tárgyak.

Meg kell említeni egy fontos leletet is, amelyet Friedrich adott át Miháldynak. Ez a Felpécen talált honfoglaláskori díszes vaskard, amely 1902-ben az országos gyűjteménybe került. Lovas szerint a pontos lelőhely a Sokorói-domb, a szőlőhegy lejtője.[14]

Récsey kiemeli a gyűjtemény ismertetésekor, hogy az „helyi érdekű leletek"-ből állott. Bizonyára az 1880-as években láthatta a plébánián elhelyezett tárgyakat. Akkor már minden ismert ásatás anyaga ott szerepelt. Rhé szerint gyűjtőköre nem távolodott el messze falujától. Megyéjén kívül még Győr és Komárom megyében végzett gyűjtéseket.

Már Récsey is látta a kőeszközök két leltárkönyvét, mert megemlíti a gyűjtemény ismertetésében, hogy azokban 340 db kőeszköz szerepelt. Minden eszköz külön lapot kapott és azon a rajzok, méretek és a lelőhely is szerepelt. A bő adatokból mind az öt szekrénynek a tartalmát aránylag elég részletesen megismerhetjük. Innen és kisebb irodalmi utalásokból, valamint a veszprémi múzeum régi leltárkönyveiből megállapítható, hogy 84 község határában kb. 140 lelőhelyről származnak gyüjteményének tárgyai. Ezek nevét függelékben és térképünkön közöljük. Csak 5 lelőhely nevét tartjuk bizonytalannak.

3–400 darabra volt tehető a gyűjtött római érmek száma. Ezek főleg Móriczhida–Kisárpásról, Bakonytamásiból és Zörög-tetőről származtak. A magyar érmek 2–300 darabja a falujából, Bakonytamásiból és Kisárpásról valók.

Úgy tudjuk, hogy a teljes gyűjteménynek nem volt leltárkönyve, csak időközönkénti feljegyzései, amelyek elvesztek. Újkori gyűjtései esetlegesek lehettek. Megszerezte az Árki család nemeslevelét és más újkori iratokat. Utódja, Lendvay Béla azt jegyezte be a Historia Domusba: „Elődöm nem tartozott a közönséges kaliberű emberek sorába, amit az is elárul, hogy passzionátus régiséggyűjtő volt, ugyannyira, hogy Bakonyszentlászlóra jövetelemkor, 1901-ben, álló egy éven át valóságos múzeumőr voltam. Öt üvegszekrényben őriztem elődömnek hangyaszorgalommal összegyűjtött numizmatikai, és mindenféle ibrikek, kövek, kőszerszámok stb. gyűjteményét. Ezen gyűjtemény koronáját 1 db római mécses (lámpa) képezte, amit az Orsz. múzeum vett meg 1200 Ft-ért, a többi gyűjteményt a Veszprém megyei múzeum kapta, amely úgy szólván ennek alapját képezte. Lehetetlen tehát, hogy ilyen kiadású ember, aki 1865–1901-ig volt bakonyszentlászlói plébános, a lelkészségnek múltja iránt ne érdeklődött volna. Mivel pedig nem itthon halt meg, úgy feltételezhető, hogy halálával beállott itthoni fejvesztettség okozta zavar után fennmaradt iratok között, sok más értékes feljegyzése között, a plébánia történetére vonatkozó fejlegyzései elvesztek".

Már említettük, hogy falujából az ottani számtartó több alkalommal ajándékozott a veszprémi gyűjteménynek. A veszprémi „régi szerzeményi naplóban" nem szerepel 1905-ig Fillinger Antal és Friedrich Károly neve. Fillinger Károly is ajándékozott innen származó leleteket a Magyar Nemzeti Múzeumnak, Friedrich viszont csak a győri gyűjteménynek.

Récseytől tudjuk, hogy Miháldynak az volt az óhaja, hogy gyűjteményét tovább is őrizzék.

Rejtély előttünk, hogy miért hagyta abba ásatásait. Talán Rómerrel együtt ő is visszavonult? Haláláról meg semi emlékezett az Archaeológiai Értesítő akkori szerkesztősége. 1884-től kezdve nincs Miháldyról említés[15] Nem ismerjük gyűjtési módszerét. Némi nyomok arra engednek következtetni, hogy alaposan utána járt a leleteknek és azok előfordulásának. Bizonyára terepbejárásokat is végzett. 36 éven át folytatott gyűjtése azt bizonyítja, hogy állandóan érdeklődött, utazgatott és minden adatnak utánanyomozott.

Az Országos Régészeti és Embertani Társulat 1901. szeptember 24-én tartott ülésén Récsey ismertette Miháldy gyűjteményét. Szerinte „egy vidékről" van egybegyűjtve, és kívánatosnak tartaná, ha „ezen vidék valamely nyilvános Múzeumába" kerülne.

1901. június 1-én kérte be az egyházmegyei hivatal Bakonyszombathelyről Miháldy végrendeletét, de az nem készült. Július 15-én vették fel hivatalos bizottság előtt a plébánia leltárát: jelen volt az esperes, a közjegyző, Miháldy Ilona, az örökös, és a közgyám. Az örökösök részéről felkért becsüs a már többször említett Fillinger Antal volt. Az 5 szekrényből álló „régiségi" gyűjteményt és „egy kis szekrény éremgyűjteményt" 1200 K-ra értékelte. A leltárból megtudjuk, hogy az elhalt intenzíven kertészkedett, szőlője is volt.

Úgy tudjuk, hogy az egyház a gyűjtemény értékének egyharmadát kapja. Az akkori Veszprém egyházmegyei statutum szerint az első harmad az örökösöké, a második a templomé, és a harmadik az egyház szegényeié. Július 19-én jelenti Bognár Ernő feletteseinek, hogy „ha a gyűjtemény eladásából jelentékeny összeg volna elérhető", úgy előre bejelenti, hogy a rokonok „a második harmadrésznek átengedéséért folyamodványukat" a veszprémi püspöknek beadják. Augusztus 7-én arról értesülünk, hogy többféle aján-

lat futott be a gyűjteményre vonatkozóan. Ferenc Ferdinánd trónörökös volt az első jelentkező, de hamarosan le is mondta ajánlatát. Fraknói Vilmosra panaszkodott az esperes, mert hiába várta válaszát ebben az ügyben. A zirci apátság is vevő volt, valamint néhány pesti kereskedő, akik 3000–3500 forintot ígértek a gyűjteményért. Az esperes nem akarta elkótyavetyélni a régészeti tárgyakat.

Augusztus 24-én a hagyatékot a plébánián már tovább nem tudták tartani, mert vevő nem jelentkezett. A rokonok készek a becsárat megadni és a kötelező harmadot lefizetni. Szeptember 3-án az esperes bejelentette, hogy a hagyatékot a rokonoknak természetben átadta. Továbbiakban Récseytől értesülünk arról, hogy a múzeumok országos főfelügyelősége 1901-ben szerezte meg a gyűjteményt. 1902-ben a Magyar Nemzeti Múzeum csak néhány tárgyat választott ki. A többire nem tartott igényt, és azokat a főfelügyelőség rendelkezésére bocsátotta. Mivel a tárgyak legnagyobb része Veszprém megyei származású, Fraknói egy múzeum létesítésének eszméjét vetette fel az akkori megyei vezetők előtt. Majd 1903. július 15-én a közoktatásügyi miniszter leiratában értesítette a Veszprém megyei Múzeumegyletet a gyűjtemény átengedéséről. Szeptember 15-én a gyűjtemény elküldéséről értesítette Veszprémet.

JEGYZETEK

1. Iskoláinak elvégzéséről és azok helyéről közelebbit nem tudunk. A szabadságharc első évében 15 éves volt.
2. Akkor területének több mint 70%-a a rédei Esterházy birtokhoz tartozott.
3. Papi működéséről többet nem tudunk.
4. Késő délután Győrben a fürdő felé tartó útjában a régi városház sarkán rosszul lett. Néhány perc múlva összeesett a városházán lévő katonai irodánál. Ide azonnal bevitték. A gyorsan értesített és érkezett orvos már csak a szívszélhüdést tudta megállapítani. A régi belvárosi temetőben temették el június 2-án. Majd innen a Győr–Sopron-megyei Gyömörre került. Abban a temetői kápolnában nyugszik, amelyet sógora, Friedrich Károly földbirtokos épített 1910-ben.
5. Nincs adatunk arra vonatkozóan, miképpen talált Römer Miháldyra.
6. Kevés adatunk nem engedi, hogy összehasonlítsuk munkásságát a Koroncón működő, és 1889-ben elhalt Ebenhöch Ferenccel. Azt sejtjük, hogy Ebenhöch gyűjteménye nagyobb volt, Miháldy viszont többet ásatott, inkább magának gyűjtött, és keveset ajándékozott közgyűjteményeknek.
7. Ugyanebben a dolgozatában a jásdi, „őstemplomot" a plébánia alatti és a római vallumot is említette.
8. Bizonyára jól ismerte a lap akkori szerkesztőjét, Mersich Józsefet. Gyűjtőnk jótollú író volt. Felmerül azonban a kérdés, hogy miért éppen Győrben jelent meg ásatási beszámolója? Az egykori veszprémvarsányi járás Győr vonzáskörébe tartozott.
9. Römer szerint Sárkány pártfogása alatt erőteljesen fejlődött a győri állat- és régiséggyűjtemény is a bencés gimnáziumban.
10. Az előbbi ásatónk sógora volt és több alkalommal is együttműködött az ásatásokon.
11. A szanyi emberek azt gondolták, hogy azért talál annyi érdekes dolgot, mert „azzal a büv-bájos szerrel egész ölnyire" lelát a földbe.
12. A kongresszus szeptember 4–11-ig tartott.
13. Ebben a dolgozatában azt is megemlíti, hogy a századfordulón még láthatók voltak a szabadon álló falak. Récsey szerint ennek a feltárásnak az anyaga a gyűjtemény 2. szekrényében volt.
14. Ezt a fontos leletet azóta Hampel, Börzsönyi és Fettich ismertette.
15. Segítőtársait nem ismerjük. Talán Friedrich és Fillinger értette meg a régészet iránti lelkesedését.

IRODALOMJEGYZÉK

A M. N. M. Érem- és Régiségosztálya f. é. január havában . . . Arch Ert XI (1877) 62.
A Nemzeti Múzeum Régiségosztályának gyarapodása. Arch Ért XVIII (1898) 375.
A Nemzeti Múzeumi Régiségtár gyarapodása. Arch Ért XXII (1902) 426, 432, 436.
Az Országos Régészeti és Embertani Társulat . . . Arch Ért XXI (1901) 443.
Ásatások a Bakonyban. Egyetértés és Magyar Újság IX (1875) 149. (szept. 26).
Bakonyszentlászló Pusztulása. Győri Hírlap IV (1889) 49. (jún. 16).
BÖRZSÖNYI A.: Győr vármegye őstörténete. Magyarország vármegyéi és városai. Győr vármegye (Bp.) 285.
BÖRZSÖNY A.: A gyömörei sírlelet a honfoglalás korából. Arch Ért XXXII (1912) 215.
CSETNEKI J. E.: Megyénk őstörténelmi emlékei. (A nemzetközi congressus ügyében.) Veszprém II (1876) 28. (júl. 9).
DAX M. — ÉRI I. — MITHAY S. — PALÁGYI SZ. — TORMA I.: Magyarország Régészeti Tipográfiája 4. A pápai és zirci járás (Bp. 1972).
DORNYAY B.: Bakony (Bp. 1927) 395.
EBENHÖCH F.: (levele) Arch Ért VII (1872) 101—102.
EBENHÖCH F.: Őskor; Fehér I.: Győr megye és város egyetemes leírása. (Bp. 1874).
FETTICH N.: Győr a népvándorláskorban (Győr 1943) 7.
Győr Állami Levéltár
Győri Bencés Főgimnáziumi Értesítő 1878/9: 200, 202 és 1884/5: 186.
Halál az utcán. Győri Hírlap 45. (1901) 126. (jún. 2.)
HAMPEL J.: Újabb tanulmányok a honfoglaláskor emlékeiből. III (1907) 7, 22.
Historia Domus, Bakonyszentlászló r. k. plébánia.
HUSZÁR L.: Éremlelőhelyek Veszprém megye területén. Veszprém megyei Múzeumi Közlemények I (1963) 151—160.
KISS GYÖRGY bakonyszentlászlói esperes-plébános levele.
LOVAS E.: A győrvidéki régészeti kutatás és gyűjtés története. Győri Szemle VIII (1937) 17.
Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattára
Veszprémi Hírlap IX (1901) jún. 2. (Miháldy István haláláról.)
MIHÁLDY I.: Archaeológiai levél XXXIII. (Sándor-majori puszta) — Arch Ért III (1870) 184—186.
MIHÁLDY I.: Archaeológiai levél XIX. (Bakonyszentlászló) — Arch Ért V (1871) 163—164.
MIHÁLDY I.: Régészeti búvárlat. Győri Közlöny XX (1876) 70. (aug. 27.) és 72. (szept. 3.)
MIHÁLDY I.: Bakonyszentlászlói plébános kőeszköz-gyűjteményének leltárkönyvei I—II.
ORBÁN D. — LOVAS E.: Kajár történeti földrajza Győri Szemle X (1939) 43.
PULSZKY F.: Magyarország archaeológiája. (Bp. 1897) I. 245, II. 116.
RÉCSEY V.: Egy bakonyromándi urna-leletről. Arch Ért XXI (1901) 60.
RÉCSEY V.: Egy értékes régiséggyűjteményről a Bakonyban. Arch Ért XXIII (1903) 64—66.
RHÉ GY.: Veszprémvármegyei avar emlékek. Közlemények Veszprémvármegye múltjából. 2 (Veszprém 1924) 17.
RÓMER F.: Egyveleg. Arch Ért V (1871) 252.
RÓMER F.: Les cimitiéres, Compte-Rendu de la huitiéme session a Budapest 1876. (Bp. 1878) II. 171—177.
RÓMER F.: Győri Hírlap IV (1889) 24. (márc. 21.)
Schematismus (1857, 1859, 1862, 1865, 1901):
Sobori leletek. (közli O T) Arch Ért IX (1875) 252.
Tűzvész, Veszprém XV (1889) 27. (júl. 7.)
VBM használaton kívüli régi törzskönyve
VBM Szerzeményi Napló 1905. stb.
VBM használaton kívüli 2. sz. törzskönyve
Veszprémi Egyházmegyei Levéltár

FÜGGELÉK
Miháldy István gyűjteményének lelőhelyei

M I. – Miháldy kőeszközleltárában
2/7, stb. – Magyarország Régészeti Topográfiája 4. – régészeti lelőhelvek számozása

Fillinger A. – A bakonyszentlászlói számtartó ajándékozásai.

1. ABDA
2. ÁRPÁS, M. I.
3 BAKONYBÁNK
4 BAKONYBÉL
   Vall, *2/7.* ásatás (1876)
   Gáthegy–Tuskós, *2/16.* ásatás (1876)
   kőbalta. M. I.
5. BAKONYGYIRÓT
   Szőlő mellett M. I.
   Hajas, M. I.
   kőeszköz, M. I.
6. BAKONYKOPPÁNY, M. I.
7. BAKONYNÁNA
8. BAKONYOSZLOP, M. I.
9. BAKONYPÉTERD
10. BAKONYSÁG
   Kisdém, kőeszköz, Fillinger A., M. I. *9/3*
   kőbalta, csiszolókő, M. I.

2. ábra Miháldy István gyűjtőterülete

Abb. 2. Das Sammelgebiet von István Miháldy.

11. BAKONYSZENTIVÁN
   Németföldek
   kőeszköz, M. I.
12. BAKONYSZENTKIRÁLY
   Zöröghegy, földvár, M. I., ásatás, *11/10*
   Zöröghegy, urnák – *11/12*
   Németföldek, M. I.
   Hajmás-puszta, M. I.
   kőeszköz, M. I.
13. BAKONYSZENTLÁSZLÓ
   Vasútállomás–Faluhely, *12/6*
   kőeszköz, M. I.
   Falu utcája, M. I.
   Fillinger A. aj.
   Vinnye-major, *12/8,* M. I., ásatás
   Kesellőhegy III., *12/13,* ásatás
   Hegedüs-major
   Vinnye-major, Cuha-melléke, ásatás (1870?)

Vinnye-major Csikóvár, *12/9,* ásatás (1869)
Kenyeri-major, *12/6,* ásatás (1875)
Fenyőfői-dűlő
Polgár S. házából
Cserti-tó
Freh- (?) jószág

14. BAKONYSZOMBATHELY
kőeszköz, M. I.

15. BAKONYSZŰCS
Százhalom, *13/9,* ásatás (1875)
kőbalta, M. I.

16. BAKONYTAMÁSI
Négylápa, *14/8,* M. I.
Vörösi-szőlő, kőbalta, *14/9,* M. I.
Hathalom, M. I.
Szőlő-árok, M. I.
kőeszköz, M. I.

17. BALATONSZABADI
Gamásza

18. BÁRSONYOS

19. BORZAVÁR
kővéső, kőbalta, M. I.

20. BŐNYRÉTALAP

21. CSATKA
Koromla, kőeszköz, M. I.

22. CSESZNEK
Vár, *19/1,* kővéső, M. I.
Kőmosó, kővéső, *19/3,* M. I.
Kistói-dűlő (Várbükkalja), *19/7,* kőbalta, M. I.
Kopaszhegy, kőeszköz, M. I.
Vár alatt, kőeszköz, M. I.
Szent Imre major
kőeszköz, M. I.

23. CSETÉNY
kőbalták, M. I.

24. CSÓT
kőbalta

25. DÖBRÖNTE
kőbalta, M. I.

26. DUDAR
Kopaszhegy, *25/4*
Teleki (?)
kőbalták, M. I.

27. ÉCS

28. FELPÉC
kőeszköz, M. I.
kard

29. FENYŐFŐ
kőbalta, M. I.

30. GIC
Gerencsér, *31/8,* M. I. kőbalta
Aranyhegy, kőeszköz, M. I.
Csehi-puszta, *31/6*
kőbalták, Fillinger A., M. I.

31. GYÖMÖRE

32. GYŐRASSZONYFA

33. GYŐR–MÉNFŐCSANAK

34. GYŐRSZEMERE
Homokerdő, országút közelében
bronzkor

35. GYŐRÚJBARÁT
Kisbarát
kőeszköz, M. I.

36. HÁNTA

37. HOMOKBÖDÖGE

38. JÁSD
kőbalta

39. KAJÁRPÉC
Omoda
Sárkány-major, M. I.
Hunyoros, halomásatás (1876)
Szűz-kút, ásatás (1876?)
árkolásnál, kőeszköz, M. I.

40. KEMÉNFA
kőeszköz, M. I.

41. KISBÉR
Kisbéri erdő, kőeszköz, M. I.
kőeszköz, M. I.

42. KÓNY

43. KORONCÓ

44. KÖRMEND
kőeszköz, M. I.

45. LAJTASZENTMIKLÓS

46. LENGYEL
Kővár

47. LENTI

48. LOVÁSZPATONA
Vicse-puszta, Fillinger A., M. I.

49. MALOMSOK
kőbalta, M. I.

50. MARCALTŐ
Ihász-puszta

51. MARKOTABÖDÖGE
kőeszköz, M. I.

52. MIHÁLYHÁZA
Petend

53. MÓRICHIDA
Kisárpás, ásatás (1871)
1. Urasági malom környéke
2. Földvári erdő
3. Malomdombi tábla (1872–73)
Nagy Antal udvara
Teke-puszta
Ferencháza, M. I.
kőeszköz, M. I.

54. NAGYDÉM
Gerha-dűlő
kőeszköz, M. I.

55. NAGYGYIMÓT
kőbalta

56. NYÚL

57. ÖSKÜ

57. ÖTTEVÉNY
Sziget

59. PÁZMÁNDFALU

60. PANNONHALMA
Krausz Pál kertje

61. PÁPATESZÉR
Kutszer, *65/4*
Zsörk, urnasír
Fényes-hegy, kőbalta, M. I.
kőeszközök, M. I.

62. PORVA
Temető közeléből kőbalta, M. I.
kőeszköz, M. I.

63. RAVAZD
Tótok hegye
kőeszköz, M. I., Fillinger A.

64. RÁBACSANAK
Pozsgai József és Tóth Ignác szántója,
ásatás (1875)

65. RÁBCAKAPI

66. RÉDE
szántóföld, M. I.
kőeszköz, M. I.

67. ROMÁND
Erdőföldek I., *68/10*
Erdőföldek II. (Romándi tó melléke) *68/11,*
kőbalták, M. I.

68. SIKÁTOR
kőeszköz. M. I.

69. SOBOR
Vincefői határ, ásatás, (1876)
Rábapart ásatás (1875, 1876)
kőeszköz, M. I.

70. SOKORÓPÁTKA
Szőlőhegy, M. I.
kőeszköz, M. I. Fillinger A.

71. SOMLYÓ (-hegy).

72. SÚR
kőeszköz, M. I.

73. SZENTBÉKÁLLA
Máté-hegy

74. SZERECSENY
kőbalták M. I.

75. SZŐNY

76. TÁP

77. TÁPSZENTMIKLÓS

78. TÁRKÁNY

79. TÁRNOKRÉTI

80. TÉNYŐ
kőeszköz, M. I.

81. UGOD
Móricháza

82. VESZPRÉMVARSÁNY
kőbalták, M. I.

83. ZALAKERESZTÚR
kőeszköz, M. I.

84. ZIRC
kőbalták.

DIE ARCHAEOLOGISCHE SAMMLERISCHE TÄTIGKEIT ISTVÁN MIHÁLDYS

István Miháldy war Dechantpfarrer in Bakonyszentlászló (Komitat Veszprém, Zircer Bezirk). Er wurde im Jahre 1833 in Buzsák geboren und starb in Győr, im Jahre 1901. In 36 Jahren hat er eine grosse archaeologische Sammlung von seiner Gegend zusammengetragen. Im Komitat Veszprém, Győr-Sopron und in Komárom sammelte er mit grösstem Fleiss. Viele Ausgrabungen hat er von 1869 bis 1884 durchgeführt. Er hatte bei den Ausgrabungen genaue Zeichnungen gemacht, und diese wissenschaftlichen Arbeiten waren von erstem Rang. Er ist so nach 100 Jahren ein Musterbild unter unseren Vorfahren für uns Nachfolger.

Die wichtigsten Ausgrabungen von ihm waren die folgenden: 1. In Mórichida–Kisárpás (1871, 1872 und 1873) mittelalterliche Mauern und römische Funde, 2. In Bakonyszücs–Százhalom (1875) spätbronzezeitliche Hügelgräber mit Brandbestattungen und Bronzegegenständen, 3. In Bakonybél–Gáthegy (Vall) und Tuskós (1875) in 4 Hügelgräbern Skeletten vom Ende der Bronzezeit, 4. In Sobor (1875, 1876) in einem avarischen Gräberfeld 37 Gräbern, und 5. In Kajár–Szűz-kút römische Münzen, Ziegeln und Skeletten.

Die schönsten Exemplare seiner Sammlung waren eine römische Lampe aus Bronze und ein Schwert aus Eisen von Felpéc aus der ungarischen Landnahmezeit und mehrere kleine römische Funde von Mórichida-Kisárpás. Auch noch heute könnte man den avarischen Friedhof von Sobor publizieren.

Der grösste Teil seiner Sammlung bildete das Fundament des Veszprémer Bakonyi Museums im Jahre 1903.

Anschrift des Verfassers:
dr. Mithay Sándor
Helytörténeti Múzeum
H – 8500 Pápa
Várkastély

A balatonakali bronzkori sír

TORMA ISTVÁN

1965-ben Balatonakali határában a Sósi földeknek nevezett területen a Balaton árteréből 4—5 m-re kiemelkedő domboldalon a vasúti átvágás partjának biztosító munkálatai közben Sz. Gál Mátyás régészeti leleteket talált. Elbeszélése szerint a veszprémi Bakonyi Múzeumnak átadott leletek egy hatalmas kőlapokkal lefedett zsugorított csontváz mellett kerültek elő. Az aranykarika állítólag a koponya mellett, a jobb fül tájékán volt, a koponya mellett, illetve a váz baloldalán egy félholdas kávájú bronzvéső, karperec, tőr, peremes balta és egy nyélhátas bronzfejsze feküdt. A sírban volt még két edény. Ugyanitt egy szórványos neolitikus, vonaldíszes cserép is napvilágot látott.[1]

A helyszíni ellenőrzést végző Kelemen Márta sem újabb leleteket, sem további sírfoltokat nem talált a vasúti átvágás partjában. További sírok előkerüléséről az építő munkások sem tudtak. A hiteles megfigyelések hiánya ellenére a leletek összetartozását bizonyosra vehetjük. Valószínűnek tartjuk, hogy a lelőhelyen egy magányos temetkezés volt. A gazdag leleteket tartalmazó sír ismertetése és kapcsolatainak vizsgálata hasznos adatokat szolgáltat a Dunántúl bronzkorának megismeréséhez.

A sírmellékletek:

1. *Tölcséres nyakú fazék.* (1—2. ábra) Nyakán vízszintesen körbefutó több soros széles mészbetétágy, ez alatt pedig zegzugvonalas benyomkodott mészbetétágy látható. A tekercselt pálcikás technikára emlékeztető díszítés elemzését az

1. ábra. Balatonakali, fazék. Abb. 1. Balatonakali, Topf.

2. ábra. Balatonakali, részletfelvétel a fazékról.

Abb. 2. Balatonakali, Detailaufnahme vom Topf.

edények kapcsolatainak bemutatásakor végezzük el. Az edény vállán benyomkodott díszítés alatt függőleges irányú befésült vonalkötegek vannak. A jól iszapolt agyagból készült szürke színű, fényezett felületű edény darabokra törve került a múzeumba. Erősen kiegészített. Magassága: 22 cm, fenékátmérője: 11 cm, peremátmérője: kb. 28 cm (Ltsz. 65.408.7.).

2. *Tölcséres nyakú mély tál.* (3. ábra) A töredékes állapotban előkerült, igen erősen kiegészített edény nyakán az előző edényhez hasonló díszítés volt. Hasán függőlegesen bekarcolt vonalak között bebökdösött vonalakból kialakított minta

3. ábra. Balatonakali, tál. Abb. 3. Balatonakali, Schüssel.

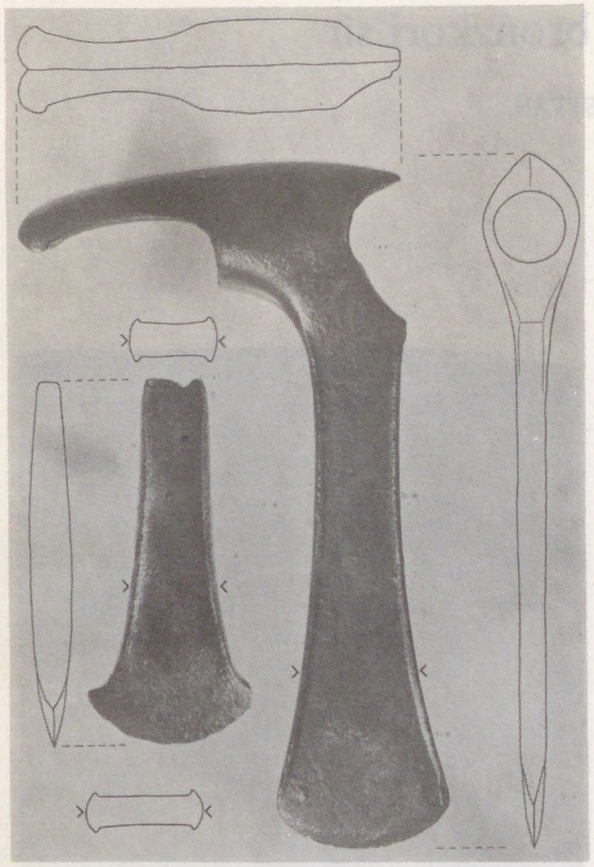

4. ábra. Balatonakali, peremes balta és nyélhátas fejsze.
Abb. 4. Balatonakali, Randleistenbeil und Schaftlochaxt mit Nackenkamm.

ismétlődik négyszer. A nyakat és a vállat összekötő rövid fülön benyomkodott széles mészbetétágy található. Jól iszapolt agyagból készült, fényezett felületű, sötét szürke színű (Ltsz. 65.408.8, a tálból vagy a fazékból származó jellegtelen oldaltöredékek: 65.408.10.).

3. *Nyélhátas bronzfejsze.* (4. ábra 2.) A lapos, hosszú testű fejsze az éle felé ívelten kiszélesedik, mindkét oldalán enyhén kiemelkedő perem fut végig. Ívelt éle 4,8 cm hosszú. Nyélcsöve a fejsze testének középtengelyében kezdődik, hossza 3,8 cm, belső átmérője 1,9 cm, külső átmérője 2,6 cm. Tetején 10 cm hosszú, enyhén ívelt nyélhát van. A nyélhát egyik vége egyenesre vágott, másik fele két félkörívben végződik. A fejsze teljes hossza: 18,5 cm. (Ltsz. 65.408.5.)

4. *Peremes bronzbalta.* (4. ábra 1.) Az éle felé szélesedő, majd erős ívben kihajló, ívelt élű balta mindkét oldalán enyhén kiemelkedő perem fut végig. Egyenes nyakán aszimmetrikusan elhelyezett bevágás van. Hossza 9,6 cm, szélessége az élnél 4,5 cm. (Ltsz. 65.408.6.)

5. *Bronztőr.* (5. ábra 1.) A széles, háromszög alakú, lapos penge hegye letörött, mindkét éle erősen kicsorbult, felső végén 5 szögecslyuk és további 3, kitörött szögecslyuk maradványa figyelhető meg. A tőr markolatát eredetileg is 5 szögecslyukkal erősíthették fel, a kitörött szögecslyukak helyett később készítettek újakat. Töredékes hossza 14 cm, legnagyobb szélessége 5,8 cm. (Ltsz. 65.408.4.)

6. *Bronzvéső.* (5. ábra 2.) A hosszú, karcsú tokos véső éle kissé ívelt, a nyolcszög keresztmetszetű véső kávája erősen ívelt, ez alatt 3, ugyancsak erősen ívelt, barázda helyezkedik el. A káva egyik csücske letörött. A véső hossza 14 cm, az él

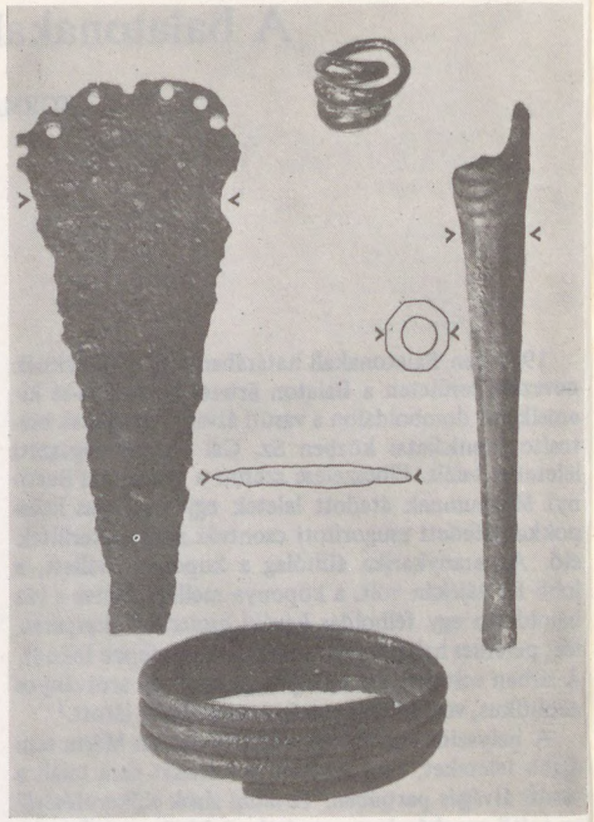

5. ábra. Balatonakali, tőr, véső, hajkarika és karperec.
Abb. 5. Balatonakali, Dolch, Meissel, Lockenring und Armring.

szélessége 0,9 cm, átmérője a kávánál 1,8 cm. (Ltsz. 68.408.2.)

7. *Bronz karperec* (5. ábra 4.) 0,5–0,6 cm átmérőjű, ovális keresztmetszetű bronzhuzalból tekert spirális karperec. A huzal mindkét vége tompa kiképzésű. Egy helyen eltörött, a múzeumban összeragasztották. Átmérője 7,7–7,8 cm. (Ltsz. 65.408.3.)

8. *Arany hajkarika.* (5. ábra 3.) Körátmetszetű megduzzadó végű aranyhuzalból hajlított karika, a huzal egyik végét visszahajlították. Átmérője 2x1,8 cm, súlya 16 gr. (Ltsz. 65.408.1.)

A sír valamennyi fémmellékletének analógiáit széles körben, több kultúra emlékei között megtaláljuk, így jó lehetőséget nyújtanak a sír korának megállapítására. Legegyértelműbb a hajkarika keltezése. A balatonakali példány a hosszú időn keresztül használt különböző hajkarikák közül az idősebb típushoz tartozik. A hajkarikák osztályozását elvégző Eugenia Zaharia a köralakú karikákat az A-típusba sorolja, az egyik felén visszahajlított, megduzzadó végű karikák alkotják az A/4 típust.[2] Az ovális alakú hajkarikák között is megtalálható ez a kiképzés (Bl-típus, d-variáns).[3] A valójában azonos típusba tartozó hajkarikákat a szakirodalomban szebeni típusúnak is nevezik. Mozsolics Amália szerint a tömör példányok az idősebbek, az üregesek a fiatalabbak. A balatonakali hajkarikával megegyező típusú szelevényi példányt a B II periódusra keltezi.[4] A keltezésnél felhasználja a vericioarai sírleletet, ahol egy csontvázas sírban bronzhajkarika és egy ciprusi hurkosfejű tű volt.[5]

A Romániától Lengyelországig elterjedt típus több veszprémi lelőhelyen is előfordul (Bajcsy-Zsilinszky u. 12–14,[6] Angeli-major,[7] Papvásártér[8]). Sajnos ezek a bronztárgyak hiteles megfigyelések nélkül, a kisapostagi kultúra vagy a dunántúli mészbetétes kerámia leleteivel vegyesen kerültek elő, a leletösszefüggéseket nem ismerjük. A Tüzér utcából 1912-ben tekercselt pálcikás díszítésű bögrével és peremtöredékkel együtt adtak a veszprémi Bakonyi Múzeumnak két bronz hajkarikát és egy bronz spirális csövecskét.[9] (6. ábra)

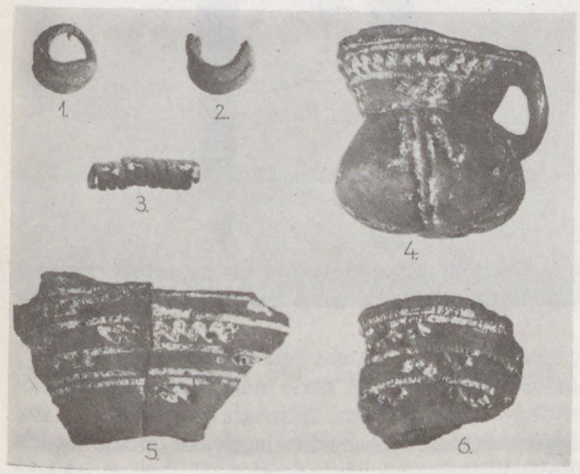

6. ábra. Veszprém–Tüzér utcai leletek.
Abb. 6. Veszprém–Tüzér u., Funde.

A tokodi csoport hiteles sírjából Neszmély–Téglagyár területén kerültek elő visszahajlított végű hajkarikák.[10] Kalicz Nándor a hatvani kultúra törzsterületéről Zaránkról mutat be egy arany hajkarikát.[11] A hatvanival egykorú ottományi kultúra rétközberencsi telepén egy hasonló arany csüngő, nagydobosi sírjában pedig több ugyanilyen bronzkarika került elő.[12] Gyakran előfordul ez a bronzékszertípus a keletszlovákiai temetők sírjaiban is.[13]

Legfontosabbak számunkra a délnyugat-szlovákiai Hurbanovó típusú sírleletek, amelyek között a balatonakali lelet több tárgyának analógiáját megtaláljuk. A naszvadi (Nesvady) temető három sírjában összesen 7 db, a balatonakali hajkarikával teljesen megegyező kerek bronzkarika látott napvilágot.[14] Az ugyancsak három sírban talált, összesen 6 db arany hajkarika érdekes módon valamivel nagyobb a bronzoknál, és a képeken ovális alakúnak látszik.[15]

A felsorolt analógiák egyértelműen a kora- és a középső bronzkor határára keltezik a visszahajló végű tömör hajkarikát. A későbbi időre (Mozsolics-féle B III) az ugyancsak tömör, de ovális, a végükön rendszerint igen erős ívben befelé hajló arany hajkarikák a jellemzőek.[16] Kísérő leletek hiányában bizonytalan a kronológiai helyzete a nagyméretű, ovális alakú mezőberényi, szondi és badacsonyi hajkarikáknak. Mozsolics Amália ezeket is idősebbnek tartja a B III végénél.[17]

A Magyarországtól Ny-ra és ÉNy-ra eső területeken, így az aunjetitzi kultúrában is nagyon gyakori peremes balták nálunk jóval kisebb szerepet játszanak. A több csoportba osztható peremes balták közül a balatonakali az ún. itáliai típushoz tartozik, amelyet a nyakon szimmetrikusan vagy aszimmetrikusan elhelyezett kivágás különböztet meg a hegyes nyakú aunjetitzi vagy szászországi típustól. Ez a két típus Szlovákiában Mária Novotná szerint a lapos nyakú baltákkal együtt a korabronzkor végére keltezhető Hurbanovó-típus és Košťany-kultúra temetőiben fordul elő.[18] A zömök testű, erős ívben kihajló élű balatonakali balta legjobb analógiáját Holics (Holič) környékéről és a jókai (Jelka) leletből ismerjük, utóbbiban két bronztőr is volt.[19] A naszvadi temetőben a balatonakalinál nyúlánkabb balták vannak.[20] Az egykorúságot a 65. sír két szebeni típusú bronz hajkarikája is bizonyítja.[21] Egy hegyes nyakú aunjetitzi balta a lengyelországi Leki Małe lelőhelyen feltárt halom D sírjában három db szebeni típusú kerek arany hajkarikával volt együtt.[22] Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a peremes balták keltező értéke önmagában meglehetősen alacsony, peremes balták még a koszideri horizont leleteiben is előfordulnak.[23]

A balatonakali tőr a háromszög alakú tőrök családjába tartozik. A hegyük felé egyenletesen keskenyedő, lapos keresztmetszetű pengével, lapos vagy körívés vállal jellemezhető 3–5, ritkábban több szögecslyukas tőrök a korabronzkor második felére keltezhető leletegyüttesekben fordulnak elő. Közös jellemzője ezeknek a tőröknek, hogy az eredeti szögecslyukak a vékony lemezből gyakran kitörtek, meg kellett őket újítani. Éppen ezért az egyidejűleg használt szögecslyukak száma nem mindig állapítható meg teljes biztonsággal.[24] Az ehhez a típushoz tartozó nyergesújfalui, szintén kitörött szögecslyukas, geometrikus díszítésű tört Mozsolics Amália is a bronzkor II. periódusba keltezi.[25] A peremes baltát is tartalmazó jókai (Jelka) lelet két tőrét szintén ide sorolhatjuk, bár az egyik, 7 szögecslyukas példány jóval szélesebb.[26] A balatonakali tőr legjobb analógiáját a Hurbanovó-típus naszvadi (Nesvady) temetőjének 84. sírjából ismerjük.[27] Ugyaninnen, a 69. sírból származik egy hasonló pengéjű, de erősebben ívelt vállú tőr is.[28] Az utóbbi példányon jelentkező enyhe bordát a Košťany-kultúra kassamindszenti (Všechsvätých) temetőjében napvilágot látott tőrön is megfigyelhetjük.[29] Ez már átmenetet képez a középső bronzkor hasonlóan középbordás tőrjei felé. A balatonakali háromszögletes tőr határozottan elkülönül a dunántúli mészbetétes kerámiából ismert, részben középbordás tőröktől, amelyeknek válla rendszerint kissé szélesebb a pengénél.[30] A trianguláris tőr a középső bronzkorban miniatür változatban él tovább.[31]

Az ovális átmetszetű bronzhuzalból készített spirális kartekercs analógiáit szintén a korabronzkor máso-

dik felébe, a középső bronzkor legelejére keltezhető leletegyüttesekben kereshetjük. Kisapostagról 2–6 csavarodású szórványos karpereceket közölt Mozsolics Amália.[32] Ercsi-Sinatelepről Bándi Gábor említ hasonlót.[33] A spirális kartekercsek gyakoriak a maros vidéki csontvázas sírokban.[34] A tokodi csoport neszmélyi urnasírjában, többek között, a balatonakalival megegyező típusú kartekercs is volt a hajkarikák társaságában.[35] A Mozsolics Amália által a B II periódusra keltezett ercsi depotleletben megjelenik már a későbbi időszakra jellemző sok csavarodású, hosszabb kartekercs.[36]

A balatonakali félholdas kávájú tokos vésőhöz hasonló példányt először Hampel József közölt ismeretlen Zólyom megyei lelőhelyről.[37] Teljesen hasonló vésőt őriz a szekszárdi múzeum (7. ábra), lelőhelyét és lelőkörülményeit sajnos ennek sem ismerjük.[38] Roska Márton Erdélyből, Csegez-Székelykőről (Ceagz, ma Rimetea) mutat be egy azonos típusú vésőt.[39] Ugyanezt a vésőt Dorin Popescu és Mircea Rusu egy karvédő spirálissal és tőrmarkolattal együtt közli.[40] A bronztőrt Roska Márton szintén ismerteti, a múlt században előkerült leletek összetartozásáról azonban nem ír.[41] A félholdas kávájú tokos vésők kronológiai helyzetének vizsgálatakor erre a leletegyüttesre tehát nem támaszkodhatunk. Erre a célra az ilyen vésőket is tartalmazó bullendorfi és vedrovice-zábrdovicei leletegyüttes alkalmas, ezek tárgyalása előtt azonban összefoglaljuk a balatonakali tokos vésővel egy típusba sorolható eszközök közös jellemvonásait. Összesen 6 vésőt vonhatunk ide: Balatonakali, Bullendorf[42] (Alsó-Ausztria), Csegez-Székelykő (Rimetea), Tolna m., Vedrovice–Zábrdovice[43] (Morvaország), Zólyom megye. Szalacsról (Salacea) említenek egy hasonló, de közöletlen példányt,[44] egy neusiedli elpusztult depotban is volt egy feltehetően hasonló tokosvéső.[45] Az általunk ismert hat tokos véső közös jellemzője a félholdas köpükiképzés, ez alatt az ugyancsak körív alakú 2–5 soros bordás vagy barázdás díszítés. Ívelt vagy egyenes élüknél a bullendorfi példány kivételével kisebb-nagyobb mértékben kiszélesednek. Többségükben sokszög keresztmetszetűek, ez alól a körátmetszetű bullendorfi és vedrovice–zábrdovicei darabok képeznek kivételt.

A félholdas peremű, pereme alatt két barázdával ellátott bullendorfi tokos véső egy agyagedénybe rejtett, rövidebb és hosszabb spirális kartekercseket és úgynevezett mandzsettás nyakperecet tartalmazó kincslelet része. Herbert Mitscha–Märheim a korabronzkori leletanyagban szokatlan, némiképpen a későbronzkori tokos vésőkre emlékeztető tárgyat a formai részletek, elsősorban a különböző csehországi (Slaný, Kamýk), és németországi (Wartberg) fejszéken is fellépő félholdas kávakiképzés és bordás díszítés segítségével megnyugtató módon kapcsolja az aunjetitzi kultúra fiatalabb szakaszához.[46] Ez az időszak azonban a magyarországi középső bronzkornak, a hajdúsámsoni horizontnak felel meg,[47] a balatonakali sír eddig bemutatott fémtípusai viszont a korabronzkor

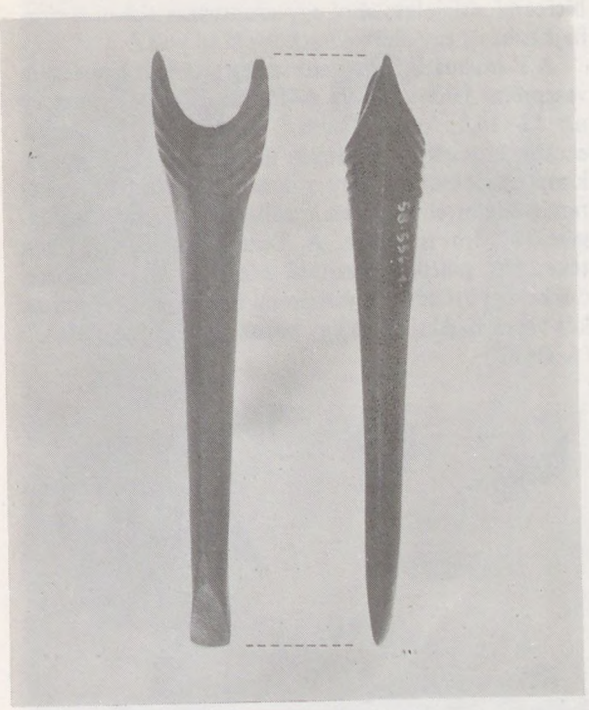

7. ábra. Tolna megye, véső. Abb. 7. Komitat Tolna, Meissel

végére, a középső bronzkor legelejére (Mozsolics-féle B II) keltezhetőek. A vedrovice-zábrdovicei lelet viszont megengedi a félholdas kávájú tokos véső korábbra való keltezését is. A morvaországi lelőhelyen egy csontvázas sír mellékleteként egy négyszegecslyukas, geometrikus díszítésű, lapos, háromszögletes tőr, és egy igen megnyúlt, élénél erősen kiszélesedő peremes balta („kanalas balta") társaságában került elő egy pereme alatt négy bordával ellátott véső.[48] A bronztőr a B II periódusra keltezett nyergesújfalui tőrre[49] hasonlít. Az úgynevezett kanalas balta pedig már a Hurbanovó csoport naszvadi (Nesvady) temetőjéből ismert.[50]

A vedrovice-zábrdovicei és balatonakali lelet alapján véleményünk szerint a II periódus végén, legkésőbb a B III periódus elején számolnunk kell a félholdas kávájú tokosvéső megjelenésével. A tokosvésők elterjedéséből (Erdély 2 db? , Közép-Szlovákia 1 db, Dunántúl 2 db, Alsó-Ausztria 2 db? , Morvaország 1 db) nem lehet messzemenő következtetéseket levonni. Néhány formai részlet arra utal, hogy a tokosvésőket elsősorban az aunjetitzi kultúrához köthetjük, mégha a jelenleg ismert példányok többsége a kultúra elterjedési területén kívül került is elő. A Herbert Mitscha–Märheim által is említett adatokon[51] kívül a félholdas köpükiképzést és a barázdás díszítést a detenicei[52] és dyjei[53] fiatalabb aunjetitzi depotleletek lándzsacsúcsain is megfigyelhetjük. Rokonságban áll a balatonakali tokosvésővel a kamenný újezdi raktárlelet hatszög keresztmetszetű, élénél ívelten kiszélesedő vésője, amelynek köpüje helyén a

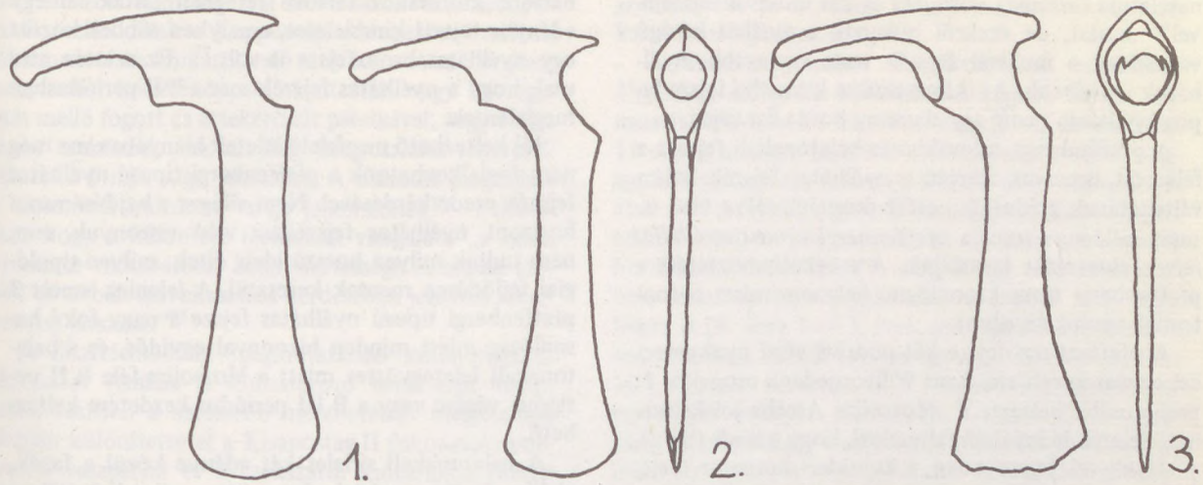

8. ábra. Pfaffenbergi típusú nyélhátas fejszék: – 1: Pfaffenberg. – 2: Balatonakali. – 3: Szlovákia.

Abb. 8. Schaftlochäxte mit Nackenkamm Pfaffenberger Typs: 1: Pfaffenberg. – 2: Balatonakali. – 3: Slowakei.

peremes balták nyakrészéhez hasonló megoldású, a véső testével megegyező hosszúságú nyúlványt találunk.[54]

A rendelkezésünkre álló adatok szerint a félholdas kávájú tokos vésők nem érték meg a koszideri időszakot. A koszideri horizontból ismert mindössze három tokosvéső sokkal egyszerűbb kiképzésű, zömökebb típust képvisel.[55] Nem érthetünk egyet Bernhard Hänsellel, aki szerint a bullendorfi és a nagybátonyi tokosvéső között nagy hasonlóság van.[56] A későbronzkori nagybátonyi példány azonban alig emlékeztet a bullendorfi és az azzal rokon vésőkre, pereme egyenes, alatta nem barázdák, hanem bordák vannak, teste sokkal zömökebb. A két típus között a nagy időbeli különbség miatt sem lehet kapcsolat.

A balatonakali leletegyüttes legproblematikusabb darabja a nyélhátas fejsze. A nyéllyukas és nyélhátas fejszék eredetkérdésével, tipológiai és kronológiai besorolásával Pulszky Ferenctől és Hampel Józseftől kezdve a hazai és külföldi szakirodalomban sokan foglalkoztak.[57] Mozsolics Amália a nyéllyukas baltákat hat típusba (A–F) sorolja, a középső bronzkori nyélhátas baltákat a D–típusnál tárgyalja, amelyen belül 3 változatot különböztet meg. A kísérőleletekkel együtt előkerült nyélhátas fejszék (Apa, Cófalva, Kelebia, Nitriansky Hrádok) alapján a D-típust a B–III periódusba, a hajdúsámsoni kincshorizont idejére keltezi.[58] Alexandru Vulpe a romániai nyélhátas fejszéket Apa-Nehoi, Filipeni és Sant-Dragomiresti típusokba tagolja, az első két típust a középső bronzkorba, a Sant-Dragomeristi típust pedig a középső bronzkor végére, a későbronzkor elejére keltezi.[59] Mindkét szerző rámutat a nyélhátas fejszék tipológiai osztályozásának nehézségeire: a részletek (nyélhát, él, díszítés stb.) kiképzésében megfigyelhető sokféleség, az átmeneti formák miatt, továbbá az ezekből fakadó nagy számú kombinációs lehetőség miatt nehéz kiválasztani azokat az ismérveket, amelyek a lényeges különbségeket jelentik.

A balatonakali nyélhátas fejszét nem tudjuk beilleszteni a fenti típusok, illetve változatok egyikébe sem. Ismerünk viszont két olyan példányt, amelyik szinte tökéletesen megegyezik a balatonakali fejszével. Régebb óta ismeretes a pfaffenbergi[60] (Alsó-Ausztria), amely a balatonakalitól mindössze a nyélcső és a fejsze testének csatlakozási módjában különbözik (v. ö. 8. ábra 2). A Mária Novotná által közölt ismeretlen lelőhelyű, szlovákiai fejsze[61] csak abban tér el a balatonakalitól, hogy testén nincs perem és testének kiképzése kissé aszimmetrikus (v. ö. 8. ábra 3). A pfaffenbergi fejszét Mozsolics Amália is csak fenntartással sorolta a Da-típushoz, legközelebbi analógiájaként a sárdi (Şard) példányt említi.[62] Alexandru Vulpe rámutat a két fejsze hasonlóságára, az utóbbit a balsai típusú fejszék között sorolja fel,[63] amely a hosszú nyélhát kivételével valóban megegyezik a balsai típus többi darabjával.

A pfaffenbergi, az ismeretlen lelőhelyű szlovákiai és a balatonakali fejszék közös jellemzője a hosszú, lapos test, az enyhén ívelt él, a fejsze testéhez a középtengelynél csatlakozó, kissé megnyúlt nyélcső, a hosszú, lapos, csak igen enyhén ívelt nyélhát, amely felül egyenesre vágott vagy hegyes végződésű, alul pedig két rövid ágra szakadva simul a nyélre. Ezeknek a tulajdonságoknak egy részét más fejszéken is megtaláljuk, együttesen azonban csak ezen a három fejszén fordulnak elő. Ezek a fejszék jelentősen különböznek a Mozsolics Amália által a Da–Dc típusba sorolt példányoktól, amelyeknek legszembetűnőbb közös sajátossága az erős ívben, nem ritkán tarajszerűen kidomborodó nyélhát.[64] Némi hasonlóságot a viszonylag lapos nyélhát miatt a Vulpe-féle Nehoiu változat Ak-

naszlatina (Slatina) környéki és két moldvai fejszéjével[65] mutat, de ezekről hiányzik a nyélhát kétágú végződése, a moldvai fejszék teste vastagabb, nyélhátuk is íveltebb. Az Aknaszlatina környéki fejsze lapos nyélhátán pedig egy alacsony borda fut végig.

A pfaffenbergi, szlovákiai és balatonakali fejszét a felsorolt ismérvek alapján a nyélhátas fejszék külön változatának tekintjük, ezért megjelölésükre első ismert példánya után a *pfaffenbergi típusú nyélhátas fejsze* elnevezést javasoljuk. A megkülönböztetést a pfaffenbergi típus kronológiai helyzete miatt is fontosnak tartjuk (8. ábra).

A pfaffenbergi fejsze két pödrött végű nyakperecc el együtt került elő, Kurt Willvonseder a bronzkor 2. periódusába keltezte.[66] Mozsolics Amália jól keltezhető leletek hiányában feltételezi, hogy a sárdi (Sard) pfaffenbergi fejsze talán a koszideri horizont idejéből származik, és átmenetet képez a D-típusból a B IV periódus erősen megnyúlt nyélhátú fejszéi felé,[67] a kérdés megoldását azonban újabb leletek előkerülésétől várja.[68] Az ismeretlen lelőhelyű szlovákiai fejszét az erősen megnyúlt és enyhén ívelt nyélháta miatt Mária Novotná szintén átmeneti formának tartja.[69] A pfaffenbergi típusú nyélhátas fejszék azonban tipológiai szempontból nem képezhetnek átmenetet a kései nyélhátas fejszék (Mozsolics-féle F–típus, Vulpe-féle Sant-Dragomiresti-típus) felé. A két típus között csupán az erősen megnyúlt, viszonylag lapos nyélhát mutat hasonlóságot. A pfaffenbergi típusú fejszék nyélháta azonban csak lefelé nyúlik meg, a kései fejszék nyélháta mindkét irányban erősen megnyúlik, alsó végükön gyakran külön nyúlvány van, amelynek kezdeténél vagy végénél a nyélre ráfekvő két rövid, néha átfúrt kar látható. A kései fejszéken hiányzik a pfaffenbergi típusra jellemző nyélcső. Testük rendszerint vastagabb és hatszög keresztmetszetű.[70] Különbözik a két típus elterjedési területe is, a Sant-Dragomiresti típus a Kárpátmedence K-i felére,[71] a pfaffenbergi típus pedig a Ny-i felére jellemző. Tekintve azonban, hogy a pfaffenbergi típust mindössze 3 példány képviseli, ebből nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket.

A balatonakali leletegyüttes semmiképpen sem engedi meg a nyélhátas fejszének a koszideri korszakra való keltezését, valamenyi kísérőlelete, beleértve az ugyancsak problematikus tokos vésőt is, ennél jóval korábbi időszakra utal. Ezek alapján a sír a Mozsolics-féle B II periódus végére, a B III legelejére keltezhető. Ez viszont azt jelenti, hogy a balatonakali nyélhátas fejsze jóval idősebb a hajdúsámsoni horizontba sorolt nyélhátas fejszéknél, sőt olyan korai időszakba tartozik, amelyben a szakirodalom eddig nem számolt a nyélhátas fejszék meglétével. Korai keltezésünknek nem mond ellene a pfaffenbergi fejsze sem, ezt mint már említettük, két pödrött végű nyakpereccel találták,[72] ami megengedi a B II periódusra való datálást is,[73] bár ilyen nyakperecek még a dunántúli mészbetétes kerámia kincsleleteiben és sírjaiban is előfordulnak.[74] 1966-ban a jászdózsai tellen a hatvani kultúrához tartozó rétegben tártak fel egy edénybe rejtett kincsleletet, amelyben többek között egy nyélhátas bronzfejsze is volt.[75] Ez szintén arra utal, hogy a nyélhátas fejszék már a B II periódusban megjelentek.

Jól keltezhető megfelelő leletek hiányában ma még nem foglalkozhatunk a pfaffenbergi típusú nyélhátas fejszék eredetkérdésével. Nem világos a hajdúsámsoni horizont nyélhátas fejszéihez való viszonyuk sem, nem tudjuk milyen hosszú ideig éltek, milyen tipológiai fejlődésen mentek keresztül. A jelenleg ismert 3 pfaffenbergi típusú nyélhátas fejsze a nagy fokú hasonlóság miatt minden bizonnyal egyidős, és a balatonakali leletegyüttes miatt a Mozsolics-féle B II periódus végére vagy a B III periódus kezdetére keltezhető.

A balatonakali sírlelet két edénye közül a fazék, alakja alapján egyértelműen a kisapostagi kultúrához köthető (1. ábra). Az erősen kiegészített tölcséres nyakú edénynek eredetileg valószínűleg volt egy füle, amely a peremét vagy nyakát kötötte össze a vállal. Ez a típus egyaránt jellemző a kisapostagi kultúra 1. és 2. szakaszára.[76] A dunántúli mészbetétes kerámiában ez az edénytípus szélesebb szájú, zömökebb, egy vagy két fülű változatban él tovább, utóbbiak azonban már inkább mély tálaknak nevezhetők. Mindkét változatra hozhatunk példát a bonyhádi temető 4. sírjából,[77] amely véleményünk szerint a dunántúli mészbetétes kerámia régebbi szakaszából származik.[78] Nehezebb feladat a balatonakali tál analógiáinak felkutatása (3. ábra). A kisapostagi kultúrában a legnagyobb ritkaságok közé tartoznak a tálak. A kisapostagi kultúra balatongyöröki telepén mindössze egy ép tálat találtunk.[79] A balatonakali tálhoz ez a kisapostagi kultúrára általában jellemző tölcséres nyak és a vállat a nyakkal összekötő fül miatt hasonlít némiképpen, kettős kónikus teste viszont lényeges különbséget jelent. Ezenkívül csupán egyetlen töredék látott napvilágot,[80] amely esetleg a balatonakalihoz hasonló, de kisebb méretű és díszítetlen tálból származik. A balatonakali tál gömbszelet alakú teste különbözik a nagyrévi kultúra behúzott nyakú, kihajló peremű tálaitól is.[81] Kissé hasonló, de jóval mélyebb, nagy méretű, kétfülű tálat Bándi Gábor a tokodi csoportból mutat be.[82] A balatonakali tálhoz legközelebb álló formát az ercsi–sinatelepi temető 11. sírjából ismerünk, amelyet Bándi Gábor a vatyai kultúra 1. szakaszába keltez.[83] A balatonakali két edény egykorúságát a rajtuk található díszítés megegyezése a tál megnyugtató tipológiai besorolása nélkül is bizonyítja.

A balatonakali edények sajátos díszítése lehetővé teszi, hogy a síregyüttes kronológiai helyzetének vizsgálatába a kerámiát is bevonjuk. Az edényeken alkalmazott díszítési módokból a széles, lapos tárggyal benyomkodott mészbetétágy, és különösen az ugyancsak széles sávos tekercselt pálcikás mészbetétágy fontos számunkra (2. ábra). A mészbetétágy elkészítése fenti két módjának elemzésével Méri István foglalkozott először. Rámutatott a széles sávos tekercselt pálcikás technikának a kisapostagi edényeken általában alkalmazott technikától való eltérésére. A széles sávos benyomást kétféleképpen készítették: vagy két egymás mellé fogott és áttekercselt pálcikával, vagy széles lapos eszközzel, valószínűleg falapocskára tekercselték fel a fonált vagy állatszőrt. A második megoldást a szekszárdi kultúrára tartja jellemzőnek.[84] Feltételezi, hogy a különféle technikák vizsgálata „a korai bronzkor mészbetétes edényművessége és annak időbeli és térbeli szétválasztása kérdésében jelentős szerepet fog játszani."[85]

A díszítésmódban megmutatkozó különbségeket Mozsolics Amália is korhatározó ismérvnek tekintette, részben a szélesebb mészbetétsáv megjelenése alapján különítette el a Kisapostag II fokozatot, amelyet a veszprémi és a szekszárdi kultúrához vezető átmenetnek tekintett.[86] A Kisapostag II fokozat relatív kronológiai helyzetére vonatkozó megállapítás lényegében ma is helytálló, csak az elnevezés nem fogadható el, egyrészt mert az Esztergom környékéről idesorolt szórványos bögréket az időközben napvilágot látott hiteles együttesek alapján ma a tokodi csoport legjellemzőbb típusaként tarthatjuk számon.[87] Másrészt pedig a széles sávos tekercselt mészbetétágy fellépését a balatongyöröki telep bizonysága szerint a kisapostagi kultúra kerámiájának két fejlődési szakasza előzi meg.[88]

Balatongyörökön egyetlen olyan edénytöredéket sem találtunk, amelyen a széles sávos tekercselést alkalmazták volna. A széles, lapos tárgy végének benyomkodásával előállított mészbetétágy a felső rétegben elsősorban a tekercselt pálcikás mészbetétágyas megoldás kiegészítőjeként jelentkezik, önállóan csak ritkán fordul elő.[89] A különböző kutatók által egységesen a kisapostagi bögrék továbbfejlődésének tartott tokodi típusú bögrék széles mészbetétágyát szinte kizárólag a balatonakali edényeken megfigyelt két technikával állították elő.[90] A díszítésbeli hasonlóság a már tárgyalt közös fémtípusok mellett újabb bizonyítékot jelent a balatonakali sír és a tokodi csoport, valamint a Hurbanovó-típus egykorúságára.

Tolna megyéből, ahonnan már Mozsolics Amália is mutatott be Kisapostag II-nek nevezett edényeket,[91] több ide sorolható leletet ismerünk. Csalog József közölte először a szakály-ürgevárpusztai urnasír edényeit.[92] A sírleletet, amelyben széles mészbetétágyas tekercselt technikás edények voltak, a dél-dunántúli mészbetétes kerámia korai szakaszában kimutatható kisapostagi hatás illusztrálására mutatta be. Az urna és a bögre a kisapostagi kultúra 2. szakaszának leleteitől csak a díszítésben különbözik. A hordó alakú edény szintén megvan már a kisapostagi kultúra korai szakaszában is, az ürgevárpusztai leletben csupán az az eltérés, hogy a korábban szokásos seprűs, illetve befésült díszítés helyett az edényen széles tekercselt mészbetétágy látható. A széles szájú, alacsony edény pontos analógiáját nem ismerjük a kultúra 1. és 2. szakaszából, de az edény lényegében a füles fazekakkal azonos típusba tartozik.

A faddi Győzelem Tsz istállóinak építésekor 1960-ban előkerült leletekből Mészáros Gyula egy urnasír mellékleteit mentette meg.[93] A sírban talált 11 edény az ürgevárpusztai sír edényeivel rokon. Megegyezik az urna (9. ábra 11.) és a kis füles edények (9. ábra 6–7.) formája, utóbbiakkal azonos alakú egy kis edény, amelyen két bütyök van (9. ábra 5.). A faddi hordóalakú edénykék (9. ábra 8–9.) még zömökebbek, mint az ürgevárpusztaiak. A sírban volt négy bögre is (9. ábra 1–4.), ezek analógiáiról később lesz szó. Analógia nélkül csupán egy tál töredékei (9. ábra 10.) állanak. Az urna és a táltöredékek kivételével mindegyik edényen jelentkezik a széles sávos tekercselt mészbetétágy, amely mind technikai kivitelében, mind vízszintes és zegzúg vonalas elhelyezésével tökéletes mása a balatonakali fazék nyakán látható mészbetétágynak. Az edény alsó részét függőlegesen befésült párhuzamos vonalak borítják.

Néhány ismeretlen lelőhelyű szórványon kívül Tolna megyéből Pári-Altackert és Regöly-Fűzfást említjük, mindkét helyen találtunk széles sávos tekercselt mészbetétágyas cserepeket is.[94] Baranya megyében, a szentlőrinci strandfürdő területén feltárt gödörház kitöltés földjében a kisapostagi kultúra 2. szakaszára jellemző tekercselt pálcikás cserepeken[95] kívül sok széles sávos tekercselt mészbetétágyas töredék[96] is volt.

A kisapostagi kultúra 1. és 2. szakaszától eltérő, továbbfejlődött kerámiát ismerünk Veszprém megyéből is. A tokodi csoport bögréire jellemző, hogy a mészbetétes díszítés nem szorítkozik a nyakra és a fülre, hanem függőleges vagy vízszintes mintákba rendeződve kiterjed az edény alsó részére is.[97] A kisapostagi kultúra 2. szakaszára jellemző tekercselt pálcikás díszítés ebben a formában jelentkezik a veszprém-tüzér-utcai kis bögrén[98] (6. ábra 4.). A függőleges irányú, alsó végénél visszakanyarodó mészbetétes minta nagyon jellemző a tokodi csoport bögréire.[99] Felsőörsről egy nagyjából hengeres nyakú kis bögrét említhetünk, amelyen vízszintesen körbefutó széles tekercselt pálcikás mészbetétágy van.[100] Ennek a technikának az alkalmazása figyelhető meg néhány szentkirályszabadjai, tölcséres nyakú edényből származó cserépen,[101] továbbá a Balatonalmádi Káptalanfüredről származó cserepeken, köztük hordó alakú edények töredékein.[102] A veszprémi Bakonyi Múzeum épülete előtt egy füles poharat találtak, amelyet vízszintes és függőleges irányú széles sávos tekercselt mészbetétággyal láttak el.[103]

A harangalakú füles bögrét Balatongyörökön mindössze egyetlen töredék képviselte.[104] A kisapostagi kultúra 2. szakaszába keltezhető töredéknek csupán egy analógiáját sikerült felkutatni.[105] A kisapostagi kultúra 2. szakaszát követő időben ez az edényforma a korszakra jellemző széles sávos díszítéssel ellátva, nagy jelentőségre tett szert. Ép vagy töredékes példányait a teljességre való törekvés nélkül a következő

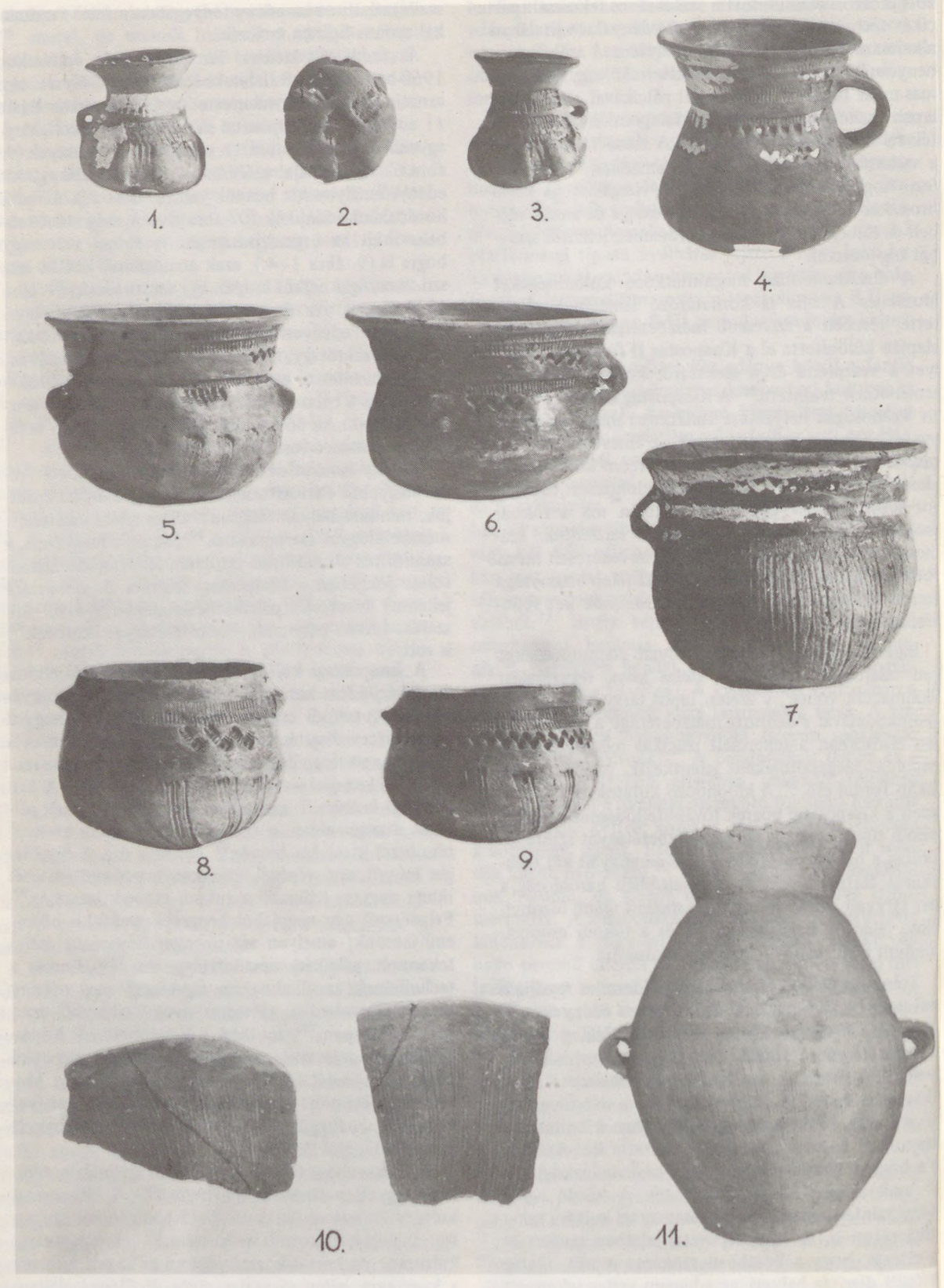

9. ábra. Fadd–Győzelem Tsz, sírlelet. Abb. 9. Fadd–Győzelem Tsz, Grabfund.

lelőhelyekről mutathatjuk be: Tihany,[106] Szentkirályszabadja,[107] Tolna megye[108] Regöly–Fűzfás,[109] Szentlőrinc–Strandfürdő.[110] A faddi sírlelet bögréje (9. ábra 4.) átmenetet képez a kisapostagi kultúrára jellemző tölcséres nyakú és harangalakú típus között. A három kis bögre is ennek az átmeneti típusnak változataként értékelhető (9. ábra 1–3.).

A balatonakali edényeken és az analógiaként bemutatott kerámián alkalmazott széles sávos tekercselt mészbetétágy, amint már említettük, hiányzik a kisapostagi kultúra 1. és 2. szakaszába sorolható leleteken. Ez a díszítésmód azonban nem más, mint a tekercselt pálcikás technika továbbfejlődött változata. A mészbetétágy előállításának ezt a módját szinte kizárólag a kisapostagi kultúra jellegzetes edénytípusain találjuk meg: tölcséres nyakú bögréken, füles fazekakon, urnákon és hordó alakú edényeken. A korábbról ismert formakincset nem gazdagítják teljesen új formák, a tipológiai változás inkább csak új variációk létrejöttében fejeződik ki (pl. 9. ábra 5–7.). A díszítés elrendeződése is a kisapostagi kultúra korábbi hagyományait követi, a szélesebb mészbetétágy miatt a mintakincsben a balatongyöröki fiatalabb leletekhez viszonyítva bizonyos leegyszerűsítés figyelhető meg: az egyenes (vízszintes és függőleges) és zegzug vonalas mészbetétes díszítés csaknem kizárólagossá válik. A korábbi időszakhoz viszonyítva lényegesebb változást csak a bögrék hasán megjelenő, rendszerint függőleges irányú mészbetétes díszítés mutat. A széles, lapos eszköz végével benyomkodott mészbetétágy (2. ábra) a korábbiakhoz hasonlóan elsősorban csak a tekercselt mészbetétágy kiegészítőjeként szerepel. A kisapostagi kultúra 2. szakaszában szokásos párhuzamos vonalkötegekben befésült díszítés is változatlan formában él tovább.

A bemutatott kerámia nagyon hasonlít a dunántúli mészbetétes kerámia déli csoportja régebbi szakaszának edényeihez, a szakirodalomban gyakran ehhez a csoporthoz sorolják.[111] Az edényformák valóban közösek a dunántúli mészbetétes kerámia déli csoportja korai szakaszának típusaival[112] Utóbbiban elvétve még a kisapostagi tölcséres nyakú bögre is előfordul.[113] Továbbra is kedvelt típus marad az urna,[114] a kis méretű füles fazék (két fülű változatban is),[115] a hordó alakú edény.[116] Ezek az edények változatlan formában élnek tovább. Jelentősebb változás csak a harangalakú edénynél figyelhető meg, amely a korai mészbetétes együttesekben inkább fordított csonkakúp alakú, gömbölyű fenekű bögreként jelentkezik.[117] A korai mészbetétes leletegyüttesekből csak egy új edénytípust ismerünk, a kétfülű fazékurna formája azonban a kisapostagi kultúrában szokványos hordóalakú fazékra vezethető vissza, amelyet tölcséres nyakkal és két füllel láttak el.[118] Az edénytest díszítése is a hordóalakú fazekakéval egyezik meg.

Az edényformák kisebb méretű megváltozása együtt járt a díszítési mód változásával. A dél-dunántúli mészbetétes kerámia idősebb leletegyütteseiben háttérbe szorul a balatonakali edényekre és analógiáira szinte kizárólagosan jellemző széles tekercselt mészbetétágy, bár néhány edényen még ezekben is előfordul.[119] Helyette a széles, lapos eszköz végével benyomkodott mészbetétágy válik uralkodóvá. A korábban csak másodrangú szerepet játszó technikát (v. ö. 2. ábra) valamennyi korai mészbetétes edénytípuson megtaláljuk.[120] A legszembetűnőbb különbséget a mészbetétes díszítéssel borított felület jelentős méretű megnövekedése okozza. Ennek a folyamatnak megindulása már a balatonakali és a velük rokon edényeken megfigyelhető, tetőpontját azonban a korai mészbetétes kerámián érte el: a széles mészbetétes díszítés a nyakon kívül az urnák vállát és öblét is beborítja.[121] Ugyancsak fontos különbséget jelent a széles mészbetétsáv kiegészítőjeként a vékony vonalakból kialakított rácsminta feltűnése.[122] Említésre méltó még, hogy a korai mészbetétes edényeken előfordulnak a vízszintesen körbefutó párhuzamos vonalkötegek is.[123]

A dunántúli mészbetétes kerámia északi csoportja korai szakaszáról eddig szinte semmit sem tudtunk, csupán néhány széles sávos, benyomkodásos mészbetétágyas szórványos leletet ismertünk (Veszprém–Rab Mária forrás,[124] Lábatlan–Piszke).[125] 1973 őszén Nyergesújfalunál látott napvilágot egy sír, amelyben széles, lapos tárgy végének beonyomkodásával előállított mészbetétágy van az edényeken, amelyek tipológiailag is a tokodi csoport és az Esztergom vidéki fiatalabb mészbetétes periódus közötti időre sorolhatók.[126] Legfontosabbak azonban a veszprémi várban 1972-ben végzett ásatás eredményei, itt Csányi Marietta megállapítása szerint gazdag leletanyag képviseli a dunántúli mészbetétes kerámia legidősebb szakaszát is, amely sok rokonvonást mutat a dél-dunántúli hasonló korú leletekkel.[127]

A kerámia vizsgálatát összegezve megállapíthatjuk, hogy a balatonakali sír edényei és az analógiaként felsorolt leletek (Fadd–Győzelem Tsz, Szakály–Ürgevárpuszta, Szentlőrinc–Strandfürdő, Veszprém–Tüzér u., Felsőörs, Tihany stb.) mind formájukat, mind díszítésüket tekintve szoros rokonságban állnak egyfelől a kisapostagi kultúra 2. szakaszának leleteivel, másfelől a legidősebb mészbetétes kerámiával. Az elsősorban a díszítésben megmutatkozó különbségek miatt azonban nem sorolhatók egyikhez sem. Véleményünk szerint önálló fokozatot képviselnek. Ezt a kisapostagi kultúra legfiatalabb fokozatának tartjuk, amely már több szempontból átmenetet képez a dunántúli mészbetétes kerámia felé. *Elkülönítésére a kisapostagi kultúra 3. periódusa elnevezést javasoljuk.*

A kisapostagi kultúra 3. periódusának leleteit a Balatontól É-ra és DK-re fekvő területeken, Veszprém, Tolna és Baranya megyében találjuk meg. A viszonylag kis számú lelőhely miatt, elterjedési területének határai ma még nem húzhatók meg. A korábbi időszakban a kisapostagi kultúrához, a későbbiekben a dunántúli mészbetétes kerámia területéhez tartozó Somogy megyében, illetve Győr-Sopron megyében, a

Kisalföldön számolhatunk a kisapostagi kultúra 3. periódusa leleteinek előkerülésével.

Nem tekinthető véletlennek, hogy a kisapostagi kultúra 3. periódusának viszonylag kevés lelete került eddig elő. Ez az átmeneti periódus ugyanis minden bizonnyal csak rövid ideig tartott. A rövid időtartam és a töretlen, külső hatásoktól mentes fejlődés következtében az egyes periódusok leletanyagában átfedések is vannak, a kisapostagi kultúra 2. periódusának egyes jellemvonásai megtalálhatók a 3. periódus kerámiáján, az utóbbiból pedig több elem változatlanul ment át a dunántúli mészbetétes kerámiába, különösen annak déli csoportjába. Éppen ezért a szórványleleteket és a zárt leletegyüttesek egyes típusait nem is lehet minden esetben egyértelműen besorolni valamelyik periódusba. A kisapostagi kultúra 3. periódusa a kerámia díszítési módja alapján és a balatonakali sírlelet fémtárgyai segítségével a hatvani kultúra tokodi csoportjával azonos időre, a középső bronzkor elejére keltezhető, ami megfelel a vatyai és a gátai kultúra kezdetének is. A kisapostagi kultúra 3. periódusából alakult ki a dunántúli mészbetétes edények művelődésének korai szakasza a Balatontól D-re és É-ra eső területen egyaránt. A Dunántúl ÉK-i sarkában a tokodi csoport népe jelentette az etnikai alapot a mészbetétes kerámia helyi csoportjának kifejlődésében.

Összefoglalás

1. A balatonakali sírba egy teljes fegyverzettel, illetve szerszámkészlettel – tőrrel, fejszével, baltával, vésővel, továbbá karpereccel és arany hajkarikával ellátott kiemelkedő személyt temettek. Megkülönböztetett társadalmi helyzetére utalhat a kisapostagi kultúrában szokatlan zsugorított rítus alkalmazása, és az a körülmény, hogy, a jelek szerint, magányosan álló sírba temették el.

2. A sír a kisapostagi kultúra 3. fokozatába tartozik. A kisapostagi kultúrának ezt a legfiatalabb fejlődési szakaszát a balatonakali sír edényeivel rokon dunántúli kerámia segítségével lehet elkülöníteni.

3. A balatonakali sír fémmellékletei a korabronzkor végére, illetve a középső bronzkor elejére keltezhető típusokból állnak. Meglepetésként hat, hogy a tokos véső és a nyélhátas fejsze ilyen korai időszakban megjelenik. Az utóbbival azonos típusba sorolható fejszék megjelölésére a pfaffenbergi típusú nyélhátas fejsze elnevezést javasoltuk.

RÖVIDÍTÉSEK

BÁNDI 1963 — BÁNDI G.: Die Lage der Tokodgruppe unter den bronzezeitlichen Kulturen Nordtransdanubiens und Südslowakei. Musaica III (1963) 23—45. IV—VI. t.

BÁNDI 1965 — BÁNDI G.: Data to the Early and Middle Bronze Age of Northern Transdanubia and Southern Slovakia. Alba Regia 4—5 (1963—1964) 65—71, XVIII—XX. t.

BÁNDI 1967 — BÁNDI G.: A dél-dunántúli mészbetétes edények népe kultúrájának elterjedése és eredete. (Pécs 1967) 52. (Dunántúli Dolgozatok 4.)

BÁNDI—ZOFFMANN 1967 — BÁNDI G.—ZOFFMANN ZS.: Középső bronzkori hamvasztásos temetők Baranyában. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve XI (1966) 43—55.

BENINGER 1929 — BENINGER E.: Ein altbronzezeitlicher Depotfund aus Jóka bei Pressburg. Sudeta 5 (1929) 61—63.

BÓNA 1958 — BÓNA I.: Chronologie der Hortfunde von Koszider-Typus. Acta Arch Hung 9 (1958) 211—243.

CSALOG 1942 — CSALOG J.: Bronzkori temető és újabb kőkori lakótelepnyomok Bonyhád határában. ArchÉrt (1942) 119—131. VII—XIII. t.

DUŠEK 1969 — DUŠEK M.: Bronzezeitliche Gräberfelder in der Südwestslowakei. Archaeologica Slovaca Catalogi IV (1969) 81. XXXI. t.

HÁJEK 1953 — HÁJEK L.: Drobné příspěvky k poznání uneticé kultury. Pam Arch. XLIV (1953) 201—212.

KALICZ 1968 — KALICZ N.: Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. Arch Hung XLV (1968) 202. 130 t.

MITHAY 1941 — MITHAY S.: Bronzkori kultúrák Győr környékén (Győr 1941) 34. XIX. t.

MITSCHA—MÄRHEIM 1950 — MITSCHA—MÄRHEIM, H.: Drei frühbronzezeitliche Depotfunde aus dem pol. Bez. Mistelbach. Arch Austriaca 7 (1950) 1—15.

MOZSOLICS 1942 — MOZSOLICS A.: A kisapostagi korabronzkori urnatemető. Arch Hung XXVI (1942) 44. XII. t.

MOZSOLICS 1967 — MOZSOLICS A.: Bronzefund des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdusámson und Kosziderpadlás. (Bp. 1967) 202. 74 t.

MOZSOLICS 1968 — MOZSOLICS A.: Goldfunde des Depotfundhorizontes von Hajdúsámson. 46—47. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 1965 1966 (1968) 1–62, 1–27. t.

MRT 2. — ÉRI I.—KELEMEN M.—NÉMETH P.—TOR MA I.: Veszprém megye régészeti topográfiája 2. A veszprémi járás. (Bp. 1969) 287. 50 t.

NOVOTNÁ 1970 — NOVOTNÁ, M.: Die Äxte und Beile in de Slowakei. Prähistorische Bronzefunde Abteilung IX. Band 3. (München 1970) 112. 56 t.

PÁSTOR 1965 — PÁSTOR, J.: Frühbronzezeitliches Gräberfeld in Všechsvätých. Fol Arch XVII (1965) 37—50.

POPESCU—RUSU 1966 — POPESCU, D.–RUSU, M.: Dépots de l'âge du bronze moyen. Inventaria Archaeologica, Roumanie, Fasc. 1. (Bucuresti 1966) 14 t.

ROSKA 1942 — ROSKA M.: Erdély régészeti repertóriuma Őskor. (Kolozsvár 1942) 368.

TORMA 1971 — TORMA, I.: Das Gräberfeld von Szakály aus der mittleren Bronzezeit. Mitt Arch Inst (Bp. 1971) 35—44. 12—19. t.

TORMA 1972 — TORMA I.: A kisapostagi kultúra telepe Balatongyörökön. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 11 (1972) 15—39.

VBM — Veszprém, Bakonyi Múzeum

VULPE 1970 — VULPE, A.: Die Äxte und Beile in Rumänien Prähistorische Bronzefunde Abt. IX. Band 3 (München 1970) 118. 89 t.

WOSINSKY 1894 — WOSINSKY M.: Alsó-nyéki ásatások. Arch Ért (1894) 297—301.

WILLVONSEDER 1937 — WILLVONSEDER, K.: Die mittlere Bronzezeit in Österreich. (Wien 1927) I—II.

ZAHARIA 1959 — ZAHARIA, E.: Die Lockenringe von Sărata Monteoru und ihre typologischen und chronologischen Beziehungen. Dacia III (1959) 103—134.

JEGYZETEK

1. A lelet rövid ismertetése MRT 2. 30. 3/8. lelőhely.
2. ZAHARIA 1959, 108. l. t. (Lęki Mare), 4. t. 6. (Verbicioara)
3. ZAHARIA, 1959, 110. 2. t. 5., 5. t. 6. (Monteoru 1.)
4. MOZSOLICS 1968. 20., 21.
5. BERCIU, D.: Die Verbicioara-Kultur. Dacia V (1961), 146. 16. t. 1—2.
6. MRT 2. 243. 51/37. lh. 9. t. 19. Ltsz.: VBM 57. 1 . . .
7. MRT 2, 241. 51/26. lh. Ltsz.: VBM 55. 134 . . .
8. MRT 2, 239. 51/16. lh.
9. MRT 2, 239. 51/16. lh., a bögre képe: 7. t. 12. VBM 55. 131. 1., a fémek: 54. 26. 1—2. A két peremtöredék elkallódott, a leletek képét a VBM 1849. sz. fotónegatívja őrizte meg.
10. KALICZ 1968, 177.
11. KALICZ 1968, 120. LXXXVIII. t. 2a—2b.
12. KALICZ N.: Bronzkori telep Rétközberencs határában. Arch Ért 97 (1970) 2. t. 2, a felső karika. ROSKA M.: Szatmár vármegye múltja a legrégibb időtől a honfoglalásig. Magyar városok és vármegyék monográfiája (1939) 14. 9. t. 3—4.
13. PÁSTOR J.: Pohrebisko zo staršej doby bronzovej v Košťanoch. Stud. zvesti 9 (1962) 7. t. 13—14. (Csontosfalva-Košťany – ma: Valaliky – 17. sír), Pástor 1965, 4. t. 9, 7. t. 4. (Kassamindszent-Všechsvätých ma: Valaliky), PÁSTOR, J.: Kosické pohrebisko, Kosice (1969) VIII. t. 6, XVII. t. 5—8, XIX. t. 3. 42., 93., 113. sír).
14. DUŠEK 1969, 2, t. 11–12. (55. sír), 2. t. 17–18. (68. sír), 2. t. 19–21. (66. sír).
15. DUŠEK 1969, 2. t. 7. (46. sír), 2. t. 8. (50. sír) 4. t. 5–8. (89. sír).
16. MOZSOLICS 1968. 21. 2. t. 7., 3. t. 16. (Cófalva), 15. t. 14. (Somogyom) stb.
17. MOZSOLICS 1969, 21. 18. t. 2–3. A badacsonyi példány képe: MOZSOLICS 1967, 17. t. 5–8.
18. NOVOTNÁ 1970, 36—37.
19. NOVOTNÁ 1970, 10. t. 183, 185. (Utóbbi első közlése: BENINGER 1929, 61—63.)
20. DUŠEK 1969, 2. t. 23 (65. sír), 4. t. 1 (81. sír), NOVOTNÁ 1970, 10. t. 191., ill. 11. t. 202.
21. DUŠEK 1969, 2. t. 17—18.
22. MALINOWSKY, T.: Mohyla unětické kultury v Malých Lukách v Polsku. Arch Rozhl. 6 (1954), 35, 38. k.
23. pl. Dunaújváros-Kosziderpadlás II. lelet: MOZSOLICS 1967, 50. t. 2., Sárbogárd: ibidem. 36. t. 4.
24. Példák a megújított szövegecslyukakra: ZDENKO, V.: Zu frühbronzezeitlichen Waffenfunden aus Jugoslawien. Vjesnik Arheologskog Muzeja (Zagreb 1961) 3. t. 3. (Piran), PICHLEROVÁ, M.: Beiträg zur Besiedlung der Südslowakei in der älteren Bronzezeit. Arch Rozhl. 15 (1963), 93. t. (Dunaszerdahely—Dunajská Streda).
25. MOZSOLICS 1967, 55—56, 153, 3. t. 2.
26. BENINGER 1929, 61—63.
27. DUŠEK 1969, 4. t. 4.
28. DUŠEK 1969, VII. t. 8.
29. PÁSTOR 1965, 5. t. 3.
30. BÓNA 1958, 6. t. a dunántúli mészbetétes kerámia fémtípusait bemutató táblán, Győr—Likócspuszta: MITHAY 1941, IX. t. 2., IX. t. 4., Veszprém. Bajcsy-Zsilinszky u.: MRT 2., 244. 51/43c. lh., 9. t. 14.
31. pl. Szomód: MOZSOLICS, 1969, 168. 23. t. 3., a 9,1 cm hosszú, ugyancsak háromszög alakú tőr markolatlemeze letörött, így formája nem állapítható meg: 23. t. 2.
32. MOZSOLICS 1942, V. t. 4—8.
33. BÁNDI, G.: Ursprung der Metallschmiedekunst der Vatya-Kultur. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1964—65 (1965), 42. típustábla.
34. BANNER J.: Bronzkori zsugorított temetkezések a Maros mellett. Dolgozatok VII (1931) 23. (Pitvaros 5, 7, 11, 27, 47, 49. sír, Ószentiván 32. sír, Szőreg 11, 77, 109, 211. sír). A mokrini temetőben összesen 13 sírban volt 2—7 csavarodású kartekercs: GIRIĆ, M.: Mokrin. Nekropola ranog bronzanog doba. (Beograd 1972) V. t. 6—7. (10. sír), VIII. t. 2—3. (19. sír), XLII. t. 3. (140. sír) stb.
35. KALICZ 1968, 177.
36. MOZSOLICS 1967, 75. 2. t. 11—12.
37. HAMPEL J.: A bronzkor emlékei Magyarhonban. III (Bp. 1896) X. t. 9. NOVOTNÁ 1970 nem említi.
38. Szekszárd, Balogh Ádám Múzeum, ltsz: 58. 556. 1.
39. ROSKA 1942, 56. 52. kép 5.
40. POPESCU-RUSU 1966, 6. t. 1—3.
41. ROSKA 1942, 56. 57. t.
42. MITSCHA-MÄRHEIM 1950, 2. t. 4.
43. HÁJEK 1953, 1. t. 4a—b.
44. POPESCU-RUSU 1966, a VI. tábla hátán levő szövegben.
45. MITSCHA-MÄRHEIM 1950, 8.
46. MITSCHA-MÄRHEIM 1950, 2. t. 1—9., 8.
47. MOZSOLICS 1967, 63.
48. HÁJEK 1953, 213. l. t. 4—6.
49. MOZSOLICS 1967, 55—56, 153. 3. t. 2.
50. DUŠEK 1969, 3. t. 23., NOVOTNÁ 1970, 38. XI. t. 210.
51. MITSCHA-MÄRHEIM, 1950, 8/46.
52. HÁJEK 1953, 214. 3. t. 9.
53. TIHELKA, K.: Hort- und Einzelfunde der Uneticer Kultur und des Veterover Typus in Mähren. (Brno 1965) 9—10. 8. t. a.
54. HAJEK 1953., t. 6.
55. MOZSOLICS 1967, 63. 36. t. 1 (Somogy megye), 46. t. 3 (Koszider I. lelet) és Kéménd.
56. HANSEL, B.: Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit in Karpatenbecken. (Bonn 1968) 71—72. 40. t. 10.
57. A kutatástörténet összefoglalását: VULPE 1970, 6—9.
58. MOZSOLICS 1967, 13—22. beosztását a szlovákiai leletekre átveszi NOVOTNÁ 1970, 27—31.
59. VULPE 1970, 53—60. 1. t. (tipológiai és kronológiai táblázat).
60. WILLVONSEDER 1937, 381. 49. t. 8.
61. NOVOTNÁ 1970, 31. 8. t. 148.
62. MOZSOLICS 1967, 20. 20/84.
63. VULPE 1970, 51. 14. t. 223.
64. MOZSOLICS 1967, 15. 1. t. Da-Dc típus.
65. VULPE 1970, 15. t. 243, 244., 16. t. 245.
66. WILLVONSEDER 1937, 381.
67. MOZSOLICS 1967, 22.
68. MOZSOLICS 1967, 23.
69. NOVOTNÁ 1970, 31.
70. MOZSOLICS A.: Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens, Depotfundhorizonte von Forró und Ópályi. (Bp. 1973) 13. t. 8—9 (Sajóvámos), 51. t. 2. (Abaújszántó), VULPE 1970, 17. t. 262 (Dragomérfalva—Dragomiresti), 17. t. 157 (Érmihályfalva–Valea ui Mihai), 17. t. 263 (Rebra–Rebrişoara),
71. VULPE 1970, 47. t. B, elterjedési térkép.
72. WILLVONSEDER 1937, 381.
73. MOZSOLICS 1967, 69—71. a pödrött végű nyakperecekről írottak.
74. MOCSOLICS 1967, (Pusztasárkánytó).
75. Közöletlen, említve Arch Ért 94 (1967) 218. A fejszére vonatkozó szóbeli közlésért STANCZIK ILONÁNAK tartozom köszönettel.
76. A korábbi szakaszra: MOZSOLICS 1942, XII. t. 9, 1. t. 2 (Fonyód—Bézsenypuszta), 2. t. 5 (Szekszárd, Hidasi dűlő).
77. CSALOG 1942, VIII. t. 4c, illetve VIII. t. 4a—b.
78. TORMA 1971, 41.
79. TORMA 1972, 11. t. 5.
80. TORMA 1972, 7. t. 14.
81. Pl.: MOZSOLICS 1942, I. t. 85, III. t. 34, X. t. 3—8, 19—21. BÓNA, I.: The Early Bronze Age Urn Cemetery at Kulcs and the Kulcs Group of the Nagyrév Culture. Alba Regia 1 (1960), II. t. 7, 10, 12. stb., SCHREIBER R.: A korabronzkor problémái Budapesten. Arch Ért 99 (1972) a 9. t. tálak.
82. BÁNDI, op cit. XVIII. t. 5 (Tokod—Hegyeskő).
83. BÁNDI, G.: The Cemetery of Ercsi—Sinatelep. Alba Regia 6—7 (1965—1966), 17. III. t. 2.
84. MÉRI I.: A mészbetétágy elkészítésének módja a kisapostagi edényeken. Arch Hung XXVI (Bp. 1942) 48. Az elsőre példa: XVI. t. 9., 1. t. 9., a másodikat a 48/10 említi csak.
85. ibidem. 53.
86. MOZSOLICS 1942, 16, 42. IX. t. 1 (Kisapostag), 2. t. 5—6 (Szekszárd—Hidasi dűlő), 4. t. (Hainburg—Teichtal), 5. t. 1, 4 (Ism. lelőhely), 5. t. 2 (Tokod), 5. t. 3 (Dorog).
87. BÁNDI 1963, 40. VI. t. 2, 5 (Nyergesújfalu—Téglagyár), BÁNDI 1965, XVIII. t. 3, 6, 8 (Tokod—Hegyeskő).
88. TORMA 1972, 20, 22, 30.
89. TORMA 1972, 6. t. 32, 9. t. 15—16.
90. Példák a tekercselt mészbetétágyra: MOZSOLICS 1942, 5. t. 1—4 (A képen nem látható a díszítés technikája, de az az esztergomi múzeumban őrzött edényeken jól tanulmányozható). Példák a benyomkodott mészbetétágyra: MOZSOLICS 1942, 4. kép. (Hainburg—Teichtal), BÁNDI 1963, VI. t. 5 (Nyergesújfalu—Téglagyár), KALICZ 1968, LXXXIV. t. 3 (Tarnaméra 3. sír).
91. MOZSOLICS 1942, 2. kép 5—6.
92. CSALOG 1942, 131. XIII. t. 15—18, ennek képeit veszi át BÁNDI 1967, X. t. 18—21.
93. Rég. Füz. 13 (1960) 6. MÉSZÁROS GYULA leletmentése. Szekszárd, Balogh Ádám Múzeum, ltsz: 61. 2. 1—12. A leleteket megemlíti BÁNDI 1967, 10.
94. TORMA, I.: Neolitische Siedlung und Gräberfeld, kupferzeitliche Siedlung, bronzezeitliche Siedlung in Pári-Altacker. Mitt Arch Inst 2 (1971), 10. t. 6, 9, 12. Regöly-Fűzfás, közöletlen.
95. BÁNDI 1967. I. t. 1, 5, 7—8.
96. BÁNDI 1967, I. t. 4, II. t. 1—3, III. t. 1—12, IV. t. 13—14.
97. Pl.: MOZSOLICS 1942, 4. t. 5. t. 1—4, BÁNDI 1965, XVIII. t. 3, 6, 8.
98. MRT 2. 7. t. 12.
99. MOZSOLICS 1942, 5. t. 3—4 (Dorog, ill. ism. lelőhely), NEŠPOROVÁ, T.: K problematike hatvanskej kultúry na Južnom Slovensku. Slov Arch XVII (1969) 2, XII. t. 6. (Szalka—Salka).
100. MRT 2. 93. 7. t. 13.
101. MRT 2. 191. 44/12 lh., 39. t. 1. középső sor 2., 4. cserép.
102. MRT 2. 31. 4/1 lh. VBM 55. 125. 18, 82.
103. MRT 2. 245. 51/47 lh. VBM 53. 41. 1.
104. TORMA 1972, 6. t. 29.
105. MOZSOLICS 1942, 6. t. (Tiszaug).
106. MRT 2. 198. 45/16lh. 7. t. 14. és egy ugyanilyen bögre: VBM 53. 4, 5, 66. 16. 1.
107. MRT 2. 191. t. 44/12 lh. 39. t. 1. a felső sorban a harmadik cserép.
108. WOSINSKY M.: Az őskor mészbetétes díszítésű agyagművessége. (Bp. 1904) XLIII. t. 5., Szekszárd, Balogh Ádám Múzeum, ltsz: 58. 247. 1.

109. TORMA ISTVÁN ásatása 1966, közöletlen, leletanyag a szekszárdi Balogh Ádám Múzeumban, ltsz: 67. 98. 3.
110. BÁNDI 1967, IV. t. 13—14.
111. CSALOG 1942, 131. (Ürgevárpuszta), MÉSZÁROS GY.: Rég. kutatások 1959-ben Rég. Füz. 13 (1960), 6. (Fadd), BÁNDI 1967, 19—22 (Szentlőrinc).
112. TORMA 1971, 41.
113. TORMA 1972, 16. t. 6. (Szakály, 5. sír).
114. CSALOG 1942, VIII. t. 4d (Bonyhád, 4. sír), X. t. 12a (12. sír), BÁNDI-ZOFFMANN 1967, XIV. t. 7 (Szajk—Téglagyár, 3. sír), TORMA 1971, 17. t. 6. (Szakály, 5. sír) stb.
115. WOSINSKY 1894, 298. jobb felső kép (Alsónyék), CSALOG 1942, VIII. t. 4a—c (Bonyhád, 4. sír), XI. t. 15b—c (15. sír), BÁNDI-ZOFFMANN 1967, XV. t. 4—5 (Szebény—Farkaslik), TORMA 1971, 16. t. 1 (Szakály, 5. sír).
116. WOSINSKY, 1894, 298. több példány (Alsónyék), CSALOG 1942, X. t. 10b. (Bonyhád, 10. sír), XI. t. 13a—d (13. sír), TORMA 1971, 17. t. 3 (Szakály, 5. sír), 18. t. 5 (szórvány), BÁNDI-ZOFFMANN 1967, XV. 1. 1—2 (Szajk—Téglagyár) stb.
117. WOSINSKY 1894, 299. bal felső és jobb alsó kép (Alsónyék), CSALOG 1942, IX. t. 7b (Bonyhád, 7. sír), XI. t. 14c (14. sír), BÁNDI-ZOFFMANN 1967, XIV. t. 5 (Szajk—Téglagyár, 3. sír).
118. WOSINSKY 1894, 298. alsó sor jobb oldal, CSALOG 1942, X. t. 10c—d (Bonyhád, 10. sír).
119. CSALOG 1942, XI. t. 14c (Bonyhád, 14. sír), XI. t. 15b. (15. sír). Ez a technika több edényen is előfordulhat, a közölt képek azonban nem alkalmasak ennek az eldöntésére, a leletanyag nagy része elkallódott.
120. WOSINSKY M.: Tolna vármegye története I. (Bp. 1896) LXXV. t. 2, 5—6, 8, 12 (Lengyel), CSALOG 1942, VII. t. 5a (Bonyhád, 5. sír), 119. lj. TORMA 1971, 16. t. 1, 4, 6, 17. t. 3. (Szakály, 5. sír), 18. t. 3, 5 (szórvány).
121. CSALOG 1942, VIII. t. 4d (Bonyhád, 4. sír), XIII. t. 13 (Decs—Városhely), BÁNDI-ZOFFMANN 1967, XI. t. 4 (Pécs—Makáralja), TORMA 1971, 17. t. 6 (Szakály, 5. sír).
122. CSALOG 1942, VIII. t. 4b (Bonyhád, 4. sír), X. t. 12a (12. sír).
123. CSALOG 1942, XII. t. 18a (Bonyhád, 18. sír), TORMA 1971, 18. t. 4—5 (Szakály, szórvány), Mitt Arch Inst 1 (1970), 19. t. 2 (Regöly—fűzfás, 1. sír).
124. MRT 2. 255. 51/86 lh. lta.: VBM 53. 24. 19, 26.
125. HORVÁTH I.—H. KELEMEN M.—TORMA I.: Komárom megye Régészeti Topográfiája, Esztergom és a dorogi járás, 10/xxxlh., nyomás alatt. Esztergom, Balassa B. Múzeum, ltsz: 55. 298. 3.
126. ibidem. 15/27 lh. Közöletlen, Esztergom, Balassa B. Múzeum.
127. A lelőhely feldolgozása R. CSÁNYI MARIETTA: Középső bronzkori telep Veszprém-Várhegyen. Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 13 (1974/75).

1965 wurden bei Balatonakali auf einem Hügel am Balaton, während der Sicherungsarbeiten der Eisenbahnlinie archäologische Funde entdeckt. Laut Mitteilung des Finders befanden sich die dem Bakonyi Museum in Veszprém übergebenen Funde neben einem zusammengeschrumpften und mit grossen Steinplatten bedeckten Skelett. Der Lockenring aus Gold (Abb. 5., 3) befand sich angeblich neben dem Schädel, beim rechten Ohr. Neben dem Schädel, bzw. links vom Skelett lag ein Tüllermeissel (Abb. 5., 2), ein Armring (Abb. 5., 4), ein Dolch (Abb. 5., 1), ein Randleistenbeil (Abb. 4., 1) und eine Schaftlochaxt mit Nackenkamm (Abb. 4., 2). Im Grab befanden sich ausserdem noch zwei Gefässe. (Abb. 1. und 3., 1)

Bei der Lokalkontrolle wurden keine weiteren Funde entdeckt, es ist also anzunehmen, dass am Fundort eine einzelne Leichenbestattung stattgefunden hat.

Analogien der Metallbeigaben des Grabes sind in breiten Kreisen, unter den Denkmälern mehrerer Kulturen vorzufinden. Analogien des massiven goldenen Lockenringes kommen in Fundkomplexen aus der Mozsolics B II–Periode vor.[2-13] Diese Haarreife sind auch im Gräberfeld von Nesvady der slowakischen Hurbanovó–Gruppe häufig.[14-15] Analogien des in Ungarn relativ seltenen Randleistenbeils sind gleichfalls aus dem Gräberfeld von Nesvady bekannt.[18-21] Ähnlich ist die Lage auch beim triangularen Dolch aus Balatonakali.[24-31] Analogien des spiralen Armringes sind gleichfalls in Fundkomplexen zu suchen, die aus der 2. Hälfte der frühen Bronzezeit, oder ganz vom Anfang der mittleren Bronzezeit stammen.[32-36]

Eingehendere Analyse ist beim Tüllenmeissel mit halbmondförmigem Schaft des Grabfundes von Balatonakali erforderlich. Diesen Typ vertreten nach unseren Kenntnissen insgesamt sechs Meissel: Balatonakali, Bullendorf (Niederösterreich), Csegez–Székelykő (= Rimetea, Siebenbürgen), Tolna, Komitat Zólyom, Vedrovice–Zábrdovice (Mähren). Für all diese Tüllenmeissel ist die halbmondförmige Schaftausführung charakteristisch, darunter mit einem gleichfalls bogenförmigen 2–5 reihigen Rippen–oder Furchenmuster. Mit Ausnahme der Bullendorfer Exemplars werden sie bei der geraden oder geschwungenen Schneide etwas breiter. In der Mehrzahl haben sie einen polygonalen Querschnitt mit der Ausnahme der Exemplare von Bullendorf und Vedrovice–Zábrdovice, die einen kreisförmigen Querschnitt zeigen. Das Bullendorfer Meissel ist im Depotfund aufgetaucht, aus der jüngeren Periode der Aunjetitz-Kultur, der Fund von Vedrovice–Zábrdovice ermöglicht, die Tüllenmeissel innerhalb der Aunjetitz-Kultur für eine frühere Zeit anzunehmen. Dies wird auch durch den Grabfund in Balatonakali unterstützt. Wir sind der Meinung, dass am Ende der Periode B II und am Anfang der Periode B III mit dem Erscheinen dieses Meissel-Typs zu rechnen ist. Er ist aufgrund einiger, auch an anderen Metallgegenständen vorkommenden Eigentümlichkeiten vor allem mit der Aunjetitz-Kultur zu verknüpfen. Den zur Verfügung stehenden Angaben nach bleiben diese Meissel nicht bis zur Koszider–Periode erhalten.[37-56]

Die Schaftlochaxt mit Nackenkamm von Balatonakali kann nicht in die bisher ausgearbeiteten typologischen Systeme eingegliedert werden. Es sind dagegen zwei Exemplare bekannt, die fast völlig mit der Axt von Balatonakali übereinstimmen (Pfaffenberg in Niederösterreich, und eine Axt aus der Slowakei, von einem unbekannten Fundort). Als gemeinsame Eigenfümlichkeiten zeigen diese einen langen, flachen Körper an der Mittelachse verknüpfenden Holm, einen langen, flachen, nur kaum geschwungenen Nackenkamm, der oben geradlinig oder in einer Spitze endet und unten in zwei kurzen Teilen sich an den Holm schmiegt. Diese Äxte unterscheiden sich wesentlich von den durch Amália Mozsolics zum Typ Da–Dc gezählten Exemplaren, die als auffallendstes gemeinsames Merkmal einen stark vorspringenden Nackenkamm zeigen. Gewisse Ähnlichkeit zeigen sie infolge der relativ flachen Nackenkamms mit den von Alexandru Vulpe isolierten Äxten des Nehoiu-Typs aus der Nähe von Slatina und der Moldau, diesen fehlt aber der zweiteilige Abschluss des Nackenkamms, und bei den Äxte aus der Moldau ist der Körper stärker, der Nackenkamm geschwungen. Aufgrund der aufgezählten Kennzeichen betrachten wir die Äxte aus Pfaffenberg, der Slowakei und Balatonakali als selbständigen Typ der Schaftlochaxt mit Nackenkamm. Als Benennung für diesen Typ schlagen wir vor: Schaftlochaxt mit Nackenkamm Pfaffenberger Typs (Abb. 8.). Dieser Axttyp lässt sich aufgrund des Grabkomplexes von Balatonakali für das Ende der Mozsolics-Periode B II oder B III ansetzen. Deshalb können diese Äxte im Unterschied zu früheren Forschungen, nicht als Übergangstyp zu den späten Schaftlochäxten mit Nackenkamm (Mozsolics–Typ F, Periode B IV) betrachtet werden.[57-75]

Die Gefässe des Grabfundes in Balatonakali und die als Analogien aufgezählten Funde (Fadd–Győzelem tsz – Abb. 9., Szakály–Ürgevárpuszta, Szentlőrinc–Strandfürdő, Veszprém–Tüzér u. – Felsőörs, Tihany usw.) stehen sowohl in ihrer Form als auch in ihrer Ornamentik in enger Verwandtschaft einerseits mit den Funden der 2. Phase der Kisapostag–Kultur, andererseits mit der ältesten transdanubischen inkrustierten Keramik. Wegen der in erster Linie in der Ornamentik hervortretenden Unterschiede können sie aber zu keiner von beiden gerechnet werden – wir sind der Meinung, dass sie eine selbständige Stufe darstellen. Diese halten wir für die jüngste Phase der Kisapostag–Kultur, die aus mehreren Gesichtspunkten einen Übergang zur transdanubischen inkrustierten Keramik bedeutet. Zu ihrer Unterscheidung schlagen wir die Benennung 3. Periode der Kisapostag–Kultur vor. Das entscheidende Merkmal dieser Periode ist die Art und Weise, wie die Kalkinkrustation entstanden ist: der Faden oder die Borste wurde um breite, flache Geräte, wahrscheinlich um Holzplättchen gewickelt und das so entstandene Gerät wurde dann in den weichen Lehm gedrückt.

Aufgrund der Ornamentik der Keramik und mit Hilfe der Metallgegenstände des Grabfundes von Balatonakali kann die 3. Periode der Kisapostag–Kultur, für die gleiche Zeit wie die Tokod–Gruppe der Hatvan–Kultur, für den Anfang der mittleren Bronzezeit angenommen werden, was auch mit dem Beginn der Vatya– und Gáta–Kultur zusammenfält Aus der 3. Periode der Kisapostag–Kultur entstand die frühe Periode der transdanubischen inkrustierten Gefässe sowohl nördlich als auch südlich des Balatons. Im nordöstlichen Winkel von Transdanubien bedeutete das Volk der Tokod–Gruppe die ethnische Grundlage für die Entwicklung der dortigen Gruppe der inkrustierten Keramik.

Anschrift des Verfassers:
Dr. Torma István
Magyar Tudományos Akadémia
Régészeti Intézete
H – 1250 Budapest
Uri u. 49.

Középső bronzkori telep a veszprémi Várhegyen

R. CSÁNYI MARIETTA

A veszprémi Várhegy területén, a Tűztorony mellett létesítendő ifjúsági park helyén, Éri István és Palágyi Sylvia – elsősorban a középkori várfalak tisztázására – 1972. július 10-től november 14-ig feltárásokat vezetett. A középkori objektumok alatt őskori (kora-, illetve középső bronzkor, koravaskor) településnyomokra bukkantak. A középsőbronzkori (dunántúli mészbetétes kerámia) telep helyén a koravaskorban erődített telepet létesítettek. A kutatóárkokban a néhány koravaskori (H C) edénytöredékkel datált hatalmas kőalapozású földsáncot találták meg (I/a árok, IX, XI, XIII. szelvény)[1] A sáncban felhalmozott föld nagymennyiségű bronzkori leletanyagot tartalmazott. Mivel a IX, XI. szelvény a sánc alatt az eredeti telepet is elérte, illetve a szelvényt az altalajig feltárták, az innen előkerült hiteles anyag alapján értékelhetjük a sáncban másodlagos helyzetben előforduló leleteket.

Bár a Veszprém-várhegyi ásatás a telepnek csak kis részét (kb. 24 m^2) érintette, az előkerült leletanyag közlését rendkívül fontosnak tartjuk. Jelentőségét az adja meg elsősorban, hogy a viszonylag vastag (1,5–1,6 m) bronzkori kultúrréteg három különböző periódus leletanyagát tartalmazta: 1. kisapostagi kultúra korai szakasza, 2. kisapostagi kultúra és a dunántúli mészbetétes kerámia átmeneti időszaka, 3. a mészbetétes kerámia már kialakult észak-dunántúli csoportja.

Legalul, közvetlenül a bolygatatlan talaj felett, a legkorábbi periódust mindössze két edény töredéke képviselte. Az átmeneti időszak kerámiája összefüggő rétegből került elő. A réteg átlag 70 cm vastag barna töltelékföldjét kb. 4 m mélységben vékony, sárga murvás csík szakítja meg, amely azonban a leletanyag szempontjából nem jelent változást. (1. ábra) A klaszszikus mészbetétes kerámiát tartalmazó egységes réteget az alatta levőtől vékony hamus-faszenes szint választja el. A három periódus kerámiája tehát nemcsak tipológiailag, hanem stratigráfiailag is elkülönült, így a dunántúli mészbetétes kerámia kialakulásához fontos adatot szolgáltat. A sánc töltelékföldjéből előkerült leletanyagot a fenti rétegek alapján rendszereztük, és a típusonként csoportosított leletleírásban is eszerint szerepelnek.

A legkorábbi periódus leletei

1. *Urna:* a) Nagyméretű tojásdad testű, ívelten kihajló peremű urna, a hasán széles szalagfül, a fül alatt durva seprűs díszítés. Töredékes állapotban került elő. (2. ábra) b) A tölcséres nyakú urnatípust csupán egy, a sáncból előkerült töredék képviseli. Peremtöredék, vízszintesen körbefutó tekercselt pálcikás díszítéssel. (9. ábra 21.)

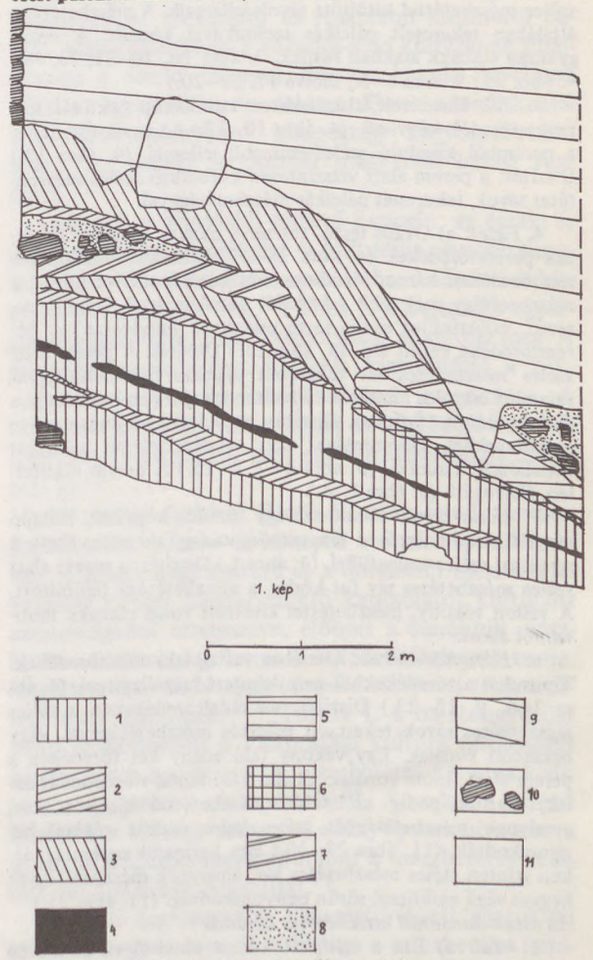

1. ábra. Veszprem-Varnegy, IX, XI. szelvény. Déli metszetfal. 1. barna töltelékföld, 2. sárga murvás talaj, 3. a sánc vöröses fekete földje, 4. hamus, faszenes réteg, 5, 7, 8. a sánc felhordási rétegei, 6. sárga agyagos talaj, 9. középkori réteg, 10. kövek, 11. a korabronzkori edények helye.

Abb. 1. Veszprém, Burgberg, IX, XI. Segment. Südliche Schnittmauer 1. braune Füllerde, 2. gelber Kiessandboden, 3. die rötlich-schwarze Erde des Walls, 4. aschige Schicht mit Holzkohle, 5, 7, 8, Schichten des Walls, 6. gelber Lehmdoben, 9. mittelalterliche Schicht, 10. Steine, 11. Fundstelle der Gefässe aus der frühen Bronzezeit.

2. *Fazék:* Fenék- és oldaltöredék, rendszertelen bekarcolásokkal díszítve.

Az átmeneti időszak leletei

1. *Bögre:* Ehhez a típushoz tartozik két enyhén S profilú bögre, a nyakat átívelő széles szalagfüllel a telep alsó rétegéből, (12. ábra 1–2.) valamint ugyanennek a típusnak több töredéke. (3. ábra 1–10., a sáncból: 8. ábra 17–23., 9. ábra 2–3.) Díszítés: általános az ívelt nyakban vízszintesen körbefutó széles mészbetétes sáv vagy sávok. A mészbetétágy többségében széles tekercselt pálcikás (3. ábra 3, 5–10., 8. ábra 18–23., 9. ábra 2–3.), de előfordul simán behúzott vagy lapos eszköz végével enyhén benyomkodott mészbetétágy is. (3. ábra 1–2., 9. ábra 1.) A fenti díszítéshez gyakran vékony vonalak, cikcakk minta, illetve hálómotívum társul. (3. ábra 2., 6., 8. ábra 21. 23., 9. ábra 1–2.)

2. *Urna:* Tölcséres nyakú, vastag falú urnatípust perem- és oldaltöredékek képviselik. (3. ábra 11–26., 4. ábra 21, 23., a sáncból: 9. ábra 4–20.) Díszítés: a peremen, illetve a vállon széles mészbetéttel kitöltött sávok jellemzik. A mészbetétágy általában tekercselt pálcikás technikával készült. A sávok gyakran cikcakk alakban futnak. 3. ábra 16, 20–21, 23, 26., 4. ábra 25., 9. ábra 6–8., illetve 17, 19–20.)

3. *Tál:* Kissé ívelt falú, fordított csonkakúp alakú tál. Két peremtöredék képviseli. (4. ábra 10–12.) Az egyik töredéket a peremből kiinduló széles szalagfül jellemzi. (4. ábra 10.) Díszítés: a perem alatt vízszintesen körbefutó széles mészbetétes sávok, tekercselt pálcikás mészbetétággyal.

4. *Fazék* a) Ovális testű, tölcséres nyakú, vékony falú fazék peremtöredékei. (4. ábra 26–27.) Díszítés: mindkét peremtöredéken három vízszintes mészbetétes sáv fut körbe, a mészbetétágy szélesebb tekercselt pálcikás. b) A behajló peremű, valószínűleg ovális testű edénynek mindössze egy peremtöredéke került elő. (4. ábra 11.) Díszítés: A perem alatt széles mészbetétes sáv tekercselt pálcikás mészbetétággyal, valamint cikcakk mintával. c) Ívelten kihajló peremű edény, a durva kerámia fő típusa. Díszítés: az oldalán párhuzamos vonalkötegekkel, hálómintával vagy rendszertelenül behúzott vonalakkal karcolva. (5. ábra 4–7, 9–16.) A perem díszítetlen, fényezett. (5. ábra 1–4.)

5. *Hasas korsó:* Mindössze egy töredék képviseli. Kihajló peremű, zömök, erősen kihasasodó, vastag falú edénytípus, a nyakban széles szalagfüllel. (4. ábra 1.) Díszítés: a perem alatt széles mészbetétes sáv fut körbe, a mészbetétágy besimított. A vállon vékony, mészbetéttel kitöltött vonal cikcakk motívumot alkot.

6. *Edénytöredékek:* Általában vastag falú oldaltöredékek. Típusukat a töredékekből nem lehetett megállapítani. (4. ábra 2–6, 9, 13–23.) Díszítés: az oldaltöredékeken a széles mészbetétes sávok tekercselt pálcikás mészbetétággyal, vagy bekarcolt vonalak. Egy vékony falú edény két töredékén a perem alatt finom vonalakból álló hálóminta, vízszintes vonalak, alattuk pedig szélesebb, mészbetéttel kitöltött sáv, amelynek mészbetétágyát széles lapos eszköz végével benyomkodták. (11. ábra 29–30.) Egy harmadik peremtöredéken szintén széles mészbetétes sáv, amelynek mészbetétágyát hegyes végű eszközzel sűrűn benyomkodták. (11. ábra 31.)

Az észak-dunántúli mészbetétes kerámia

1. *Tál:* a) Ezt a táltípust két, a sáncból előkerült ép (kiegészített) edényen (12. ábra 9,12.) kívül számtalan töredék képviseli. (6. ábra 1–17., 8. ábra 1–5, a sáncból: 10. ábra 20–26., 11. ábra 1–15.) Behajló peremű, nyomott gömbtestű típus. Egyenesen levágott pereme kissé megvastagodó. Néhány töredéken a peremből kiinduló széles szalagfül található. (6. ábra 16–17., 11. ábra 10, 12–15.) Az egyik peremtöredéken két egymás mellett lévő szalagfül van. (11. ábra 11.) E típusban előfordul, hogy a peremből kis nyúlvány indul ki, rendszerint bevágásokkal tagolva. (6. ábra 21., a sáncból: 11. ábra 4.) Díszítés: a perem alatt általában vékony, mészbetéttel kitöltött vonalak, pontok. A peremen kis szakaszon gyakori a bevagdosás. (6. ábra 9., 11. ábra 3, 6–7, 10, 13.) Felül fényezettek, alsó durva felületű részükön bekarcolt vonalak.

b) Tölcséresen kihajló nyakú tál váll-, illetve oldaltöredékei. (6. ábra 18–20.) A típus jellemzője a peremet a vállal összekötő széles szalagfül, amely az egyik, a sáncból előkerült töredéken látható. (11. ábra 18.) Díszítés: vékony, mészbetéttel kitöltött vonalak, illetve pontok. c) Ez a típus csak a sánc töltelékföldjéből került elő, és mindössze két peremtöredék képviseli. (11. ábra 16–17.) Bikonikus, lekerekített törésvonalú edénytípus, legnagyobb kiöblösödése alsó harmadán van. Vékony falú, a perem alatt hosszúkás, vízszintes állású bütyökkel. Díszítés: vékony, vízszintesen futó, mészbetéttel kitöltött vonalak, pontok. A bütyök és a perem a bütyök feletti szakaszon bevagdosással van tagolva.

2. *Urna:* Tölcséres nyakú, vastag falú urnatípus, a hasán általában széles szalagfül található. Csak töredékekben került elő. (6. ábra 22–32., 7. ábra 1–9., a sáncból: 10. ábra 1–18.) Díszítés: vékonyabb-vastagabb mészbetéttel kitöltött vonalak vagy pontok a perem alatt, illetve a vállon, vagy a fülön és a fül felett. A fül alatti rész durva felületű és bekarcolt vonalakkal díszített. (10. ábra 18.) Két peremtöredék igen széles mészbetéttel van díszítve, a mészbetétágy simán behúzott. (6. ábra 22–23.)

3. *Korsó:* a) A telep felső rétegéből kettő, a sáncból négy ép edény (12. ábra 3–4, 5–7, 10.), valamint számos töredék képviseli. (7. ábra 10–23., a sáncból: 11. ábra 19–25.) Nyakban befűzött korsótípus, általában a peremből kiinduló vállig érő szalagfüllel. Gyakori az ansa lunatás fül. (7. ábra 17., 11. ábra 20–21., 12. ábra 3–7.) Aljuk több ízben omphalosszal záródik. (7. ábra 21–23.) Egy díszítetlen darabon és egy ép edényen a fül nem a peremből indul ki. (11. ábra 24., 12. ábra 10.) Díszítés: kizárólag vékony, mészbetéttel kitöltött vonalak, függőleges pontsorok. Az omphalosszal záródó aljakon pontkör díszítés. (8. ábra 21–23.) Az ansa lunatás fülek két szélén bevagdosás fordul elő. (7. ábra 17., 11. ábra 20–21.) b) A zömökebb, tölcséresedő nyakú típust a sáncból egy ép edény képviseli. (12. ábra 11.)

4. *Fazék:* Kihajló peremű, általában vastag falú edénytípus, a durva kerámia fő típusa. Több perem- és oldaltöredék képviseli. (8. ábra 6–13.) Előfordul a peremből kiinduló kis nyúlvány. (8. ábra 10–11) Díszítés: párhuzamos vonalkötegek, hálóminta vagy csak szabálytalan bekarcolások jellemzik, a díszítés gyakran egészen a perem széléig fut. (8. ábra 6, 10, 11.)

5. *Miniatür edényke:* Mindössze egy darab került elő a sáncból. A tojástestű, tölcséres nyakú kis edény töredékén a peremet a vállal összekötő szalagfül található. (11. ábra 26.) Díszítés: a tölcséres nyakat széles mészbetét borítja be, a vállon és a fülön vékony vonalak, a peremen kis bevagdosások díszítik.

6. *Bögre:* Egy darab került elő a sáncból. (12. ábra 13.) Tölcséres nyakú, bikonikus testű bögretípus, a nyakat a testtől éles törésvonal választja el. A peremet a vállal szalagfül köti össze. Díszítés: mészbetéttel kitöltött koncentrikus körök a nyakon.

7. *Edénytöredékek:* Vékony falú, ívelt oldalú edény töredékén széles fogazott mészbetétes, illetve vékony, mészbetéttel kitöltött vonalak jelennek meg. (9. ábra 18.) A másik egy kisméretű edény töredéke, rajta vízszintesen körbefutó mészbetéttel kitöltött vonalak és függőleges pontsor látható. (11. ábra 28.)

8. *Csonteszközök:* Mindkét példány a telep felső rétegéből származik. (8. ábra 15–16.) Az egyik eszköz fényesre csiszolt, középen átfurt, két végén kihegyesedő. (8. ábra 15.) A másik szarvasagancs töredékéből készült eszköz, egyik végén talán átfúrásnak induló bemélyítéssel. (8. ábra 16.)

A Veszprém-várhegyi telep itt bemutatott leletanyaga tehát a kisapostagi kultúra és a dunántúli mészbetétes kerámia időszakán belül, három különböző periódusba sorolható. A telep teljes anyagának figyelembevétele mellett, számunkra legfontosabb az alsó réteg eddig egyedülálló, átmeneti anyagának be-

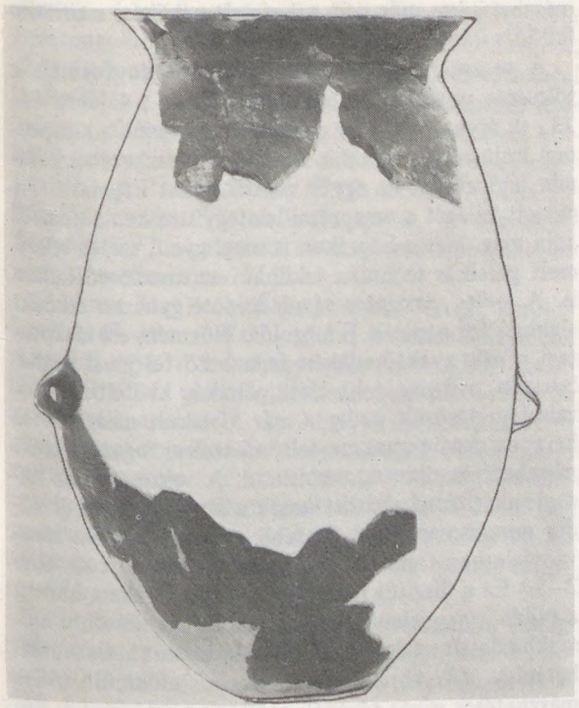

2. ábra. Veszprém-Várhegy, IX, XI. szelvény. Telep, közvetlenül az altalaj felett.

Abb. 2. Veszprém, Burgberg, IX, XI. Segment. Lager, unmittelbar über dem Untergrund.

illesztése a Dunántúl bronzkori fejlődésébe, illetve a felső réteggel való összefüggései alapján, a mészbetétes kerámia eredetének és etnikus tartalmának vizsgálata.

A három legkorábbi edénytöredék pontos kulturális besorolása a kis szám ellenére egyértelmű. A nagyméretű urna ívelten kihajló pereme, a durva seprűs díszítés a kisapostagi kultúra korai szakaszára jellemző sajátosságok. Az edény párhuzama a balatongyöröki telep alsó rétegében látható.[2] Ugyanitt megvannak a szabálytalan bekarcolásokkal díszített fazék analógiái is.[3] A sáncból előkerült töredék mészbetét nélküli tekercselt pálcikás diszítése is még a kultúra korai szakaszában általános.[4]

Egyetlen töredék sem képviseli a kultúra második, klasszikus időszakát, sőt a fenti rendkívül kisszámú leletanyag a korai periódusban sem mutat hosszú megtelepedésre. Tekintettel arra, hogy a feltárás csak igen kis területet érintett, a megtelepedés időtartamát és az abban mutatkozó hiátust csak feltételesen általánosíthatjuk a telep egészére.

Mielőtt az átmeneti típusú leleteket értékelnénk, röviden át kell tekintenünk a dunántúli mészbetétes kerámiára, illetve kialakulására vonatkozó, a szakirodalomban eddig megjelent fontosabb megállapításokat.

A kultúra első és mindeddig legnagyobb anyagközlője, Wosinsky M. különítette el a kultúra északi és déli csoportját, a mészbetétes díszítésben mutatkozó különbségek alapján. A kultúra kialakulására vonatkozó megállapításai számunkra érdektelenek.[5] Tompa F. Tószegre épülő összefoglalásában a két említett csoport a bronzkor két különböző periódusába került: a bronzkor II. (Tószeg B) időszakában az északi, a III. (Tószeg C) periódusban pedig a déldunántúli mészbetétes kerámia virágzott.[6] A kultúra keletkezésében elsősorban a zók-vučedoli kultúra szerepét hangsúlyozza.[7] Patay P. a két csoportot, a köztük lévő szoros kapcsolatot hangsúlyozva, két különböző kultúrának tekinti, tipológiai és díszítésbeli sajátosságaikat részletesen taglalja. Eredetüket mindkét esetben vučedol-zóki alapokon magyarázza, de az „Észak-pannon mészbetétes kerámia" esetében erős kisapostagi összetevőre hívja fel a figyelmet.[8] Mozsolics A. szekszárdi és veszprémi kultúráról beszél, kialakulásukban a vučedol-zóki kultúrának tulajdonítja a döntő szerepet, de nem hagyja figyelmen kívül az egyes edénytípusokban, illetve a temetkezési rítusokban jelentkező kisapostagi hagyományokat sem.[9] Az északi csoportnál magyarádi hatást vesz észre.[10]

Csalog J. a bonyhádi temető kapcsán, az északi és déli csoport egyidejűségére és kulturális egységére mutatott rá. Keletkezésével kapcsolatban vučedoli és kisapostagi örökségre utal.[11] Bóna I. a kulturális egységet hangsúlyozva, helyi csoportokat állapított meg. A dunántúli mészbetétes kerámia kialakulását a zók-vučedoli kultúra továbbfejlődésével magyarázta. A korábban kialakult déli csoport két fejlődési fázisával szemben az északiban csak egy rövidebb fázist mutatott ki.[12]

Az utóbbi években Bándi G. több tanulmányban foglalkozott a kora- és középső bronzkor problémáival. A kisapostagi kultúra és a dunántúli mészbetétes kerámia között megfigyelhető kapcsolatot kulturális azonosságként értelmezve, előbbit a dunántúli mészbetétes kerámia egy korábbi fejlődési fázisának tartja. Megállapításai elsősorban településtörténeti adatok értékelésén alapulnak.[13] Torma I. a balatongyöröki telep értékelésével a kisapostagi kultúra önállóságát bizonyította be, és utalt a mészbetétes kerámia kialakulásában játszott szerepére is.[14] A szakályi temető közlésekor néhány átmeneti edénytípusra hivatkozva vezeti le a kisapostagi kultúrából a mészbetétes kerámia dél-dunántúli csoportját.[15]

A fenti legfontosabb kutatástörténeti adatokból kitűnik, hogy a szerzők többsége a mészbetétes kerámia kialakulásában számol a kisapostagi kultúra hatásával.[16] A problémát csak több átmeneti jellegű hiteles leletanyag oldhatja meg véglegesen.

A Veszprém-várhegyi átmeneti anyagot az edénytípusok és a díszítés technikája alapján értékelve, azokat a sajátosságokat emeljük ki, amelyek a lelet átmeneti jellegét bizonyítják: a kisapostagi kultúrával és a mészbetétes kerámiával kapcsolatát tisztázzák. A leletleírásból kitűnik, hogy a leletanyag mindössze öt típusra oszlik, de a két vezető edényformán (bögre, urna) kívül a többit csak néhány töredék képviseli.

Az enyhén S profilú, széles szalagfüllel ellátott bögrének (12. ábra 1–2., 3. ábra 1–10., 8. ábra 17–23., 9. ábra 2–3.) kevés párhuzamát ismerjük. Tihanyból származik két hasonló darab [17] (13. ábra 15.), amelyeket Torma I. is említ és a kisapostagi kultúra késői szakaszára datál.[18] Ismeretlen Tolna megyei lelőhelyről Wosinsky M. közöl ilyen jellegű edényt.[19] A patincei mészbetétes temető területén lévő IV/56. sz. házból kettő, a 12. sír töltelékföldjéből pedig egy ilyen típusú bögre ismert.[20] Csopakról ismeretlen körülmények között előkerült leletegyüttesben is előfordul. (13. ábra 7.)[21] Nem teljesen azonos, de hasonló típust képvisel a Tokod–Altárón előkerült edény.[22]

Az analóg darabokon is a nyak hajlásában széles mészbetétes sávok futnak körbe, a mészbetétágy a csopaki darab kivételével mindegyiken tekercselt pálcikás. A leletleírásban bemutatott veszprémi töredékek egy részén szintén ez a technika figyelhető meg. Ez a kisapostagi kultúrában jól ismert díszítésmód a fenti darabokon megváltozott formában jelenik meg. A mészbetétágy jóval szélesebb, a valószínűleg lapos tárgyra tekert fonal igen vékony, néha egészen szabálytalanul rendeződik. A különbség a klasszikus kisapostagi tekercselt pálcikás díszítéstől szembetűnő.

A bemutatott edénytípust nem az edényforma, hanem a díszítés technikája kapcsolja a kisapostagi kultúrához. Bár a típus nem jellemző a kultúrára, előzményének talán az a harangalakú bögretöredék tekinthető, amely a Balatongyörök-becehegyi telep alsó rétegében előkerült.[23] Hasonló típusként említi Torma I. a Mozsolics A. által közölt tiszaugi bögrét,[24] és itt utal a fentebb említett két tihanyi edényre is. Utóbbiakat azonban már a kisapostagi kultúra végére datálja.[25] Gyakoribb e bögretípus egy változata a dunántúli mészbetétes kerámia déli csoportjának lelőhelyein. Alsónyékről,[26] Pécs–Makáraljáról,[27] Szajk–Téglagyárból[28] ismert néhány darab. Ezek a leletegyüttesek a kultúra korai szakaszára datálhatók.[29] A bonyhádi temető 7., 12., 14. és 18. sírjában is került elő ilyen edény a dél-dunántúli mészbetétes kerámia korai szakaszára jellemző többi edénytípussal együtt.[30] Az említett darabokra is a széles tekercselt pálcikás díszítőtechnika a jellemző. Az Alföldön importáruként feltűnő mészbetétes edények között is találkozunk ezzel a formával. A hatvani kultúra elterjedési területén Szelevény–Menyasszonypartról,[31] a tószegi telep hatvani rétegéből[32] és Tiszaug–Kéménytetőről származik hasonló darab.[33] A tarnamérai edénynek nem annyira formája, mint inkább díszítése emlékeztet a veszprémiekre.[34] Az edénytípus díszítetlen változatát Vác környékéről,[35] Gomba–Várhegyről[36] és Dévaványáról[37] ismerjük. A vatyai kultúrás környezetben előkerült szalkszentmártoni hasonló típusú bögrét csupán vékony vonalakból álló mészbetétes díszítése különbözteti meg a veszprémi daraboktól.[38] A mészbetétes kerámia északi csoportjában nem él tovább ez a bögretípus. A veszprémi leletegyüttesben azonban egyes darabok, amelyeken a mészbetétágy már nem tekercselt pálcikás, a továbbfejlődés irányát jelzik.

A veszprémi telep másik vezető edényformája a tölcséres nyakú urna. (3. ábra 11–26., 4. ábra 21, 23., 9. ábra 4–20.) Ez az edénytípus mind a kisapostagi kultúrában, mind a dunántúli mészbetétes kerámia lelőhelyein az egyik vezető típust képviseli. Átmeneti jellegét a veszprémi leletegyüttesben a díszítés adja meg. Már a bögréken is megfigyelt, széles tekercselt pálcikás technika található az urnatöredékeken is. A széles vízszintes sávok között gyakran cikcakk alakban fut a minta. E megoldás előzménye a kisapostagi urnák nyaktöredékén fedezhető fel jóval szabályosabb, vékony tekercselt pálcikás kivitelben. Továbbfejlődésének pedig a már kialakult mészbetétes kerámia urnáin gyakran feltűnő széles, fogazott szélű mészbetétes díszítés tekinthető. A veszprémihez hasonló díszítéssel ellátott urnák a szakirodalomból eddig nem ismertek. A fentebb említett csopaki szórványleletben több ilyen töredék is szerepel. (13. ábra 2–5.) Ez a díszítés nemcsak az urnák nyakán, hanem a vállán is megjelenik. Egy töredéket már későbbi időszakba datált az eszközzel benyomkodott széles mészbetétágy. (3. ábra 15.) A sáncból előkerült széles mészbetétes sávos töredék még az utóbbiaknál is fiatalabb. (9. ábra 19, 20.)

Igen kicsi a tálak aránya a veszprémi átmeneti jellegű leletegyüttesben. Torma I. a balatongyöröki telepen hasonló megfigyelést tett.[39] A két töredék egy típust képvisel. (4. ábra 10–12.) Hasonlókat nem ismerünk a kisapostagi kultúra lelőhelyein. Ilyen vagy ehhez hasonló edénytípus a már kialakult mészbetétes kerámia körében is igen ritka.[40] A perem alatt megjelenő tekercselt pálcikás mészbetétes díszítés a veszprémi töredékeken még kisapostagi hagyományokat őriz.

A fazekak között a két tölcséres nyakú, ovális testű típus (4. ábra 26, 27.) a leletegyüttes legkorábbi darabjai közé tartozik. Mind formájában, mind díszítésében a kisapostagi kultúrához kapcsolódik. Az edénytípus analógiái Fonyód–Bézsenypusztáról, Szekszárd–Hidasi dűlőről és Kisapostagról ismertek.[41]

Mozsolics A. az említett darabokat a kisapostagi kultúra késői fázisára datálja, és a kisapostagi és a szekszárdi kultúra közti átmenetnek tartja, jelezve, hogy a díszítés még a kisapostagi kultúra régebbi fáciesének felel meg.[42] Valójában maga az edénytípus a kultúra korai időszakára is jellemző. Balatongyörökön a telepnek mind az alsó,[43] mind a felső[44] rétegéből került elő. A veszprémi töredékeket a fentiektől eltérő széles tekercselt pálcikás díszítés miatt datálhatjuk a kisapostagi kultúra végére. A forma a dunántúli mészbetétes kerámia déli csoportjában él tovább.

A behajló peremű, nyújtott gömbtestű fazék (4. ábra 11.) a kisapostagi kultúra és a mészbetétes kerámia lelőhelyein egyaránt meglévő típus. Szakály–Ürgeváron két kisapostagi jellegű edénnyel együtt egy sírból került elő a veszprémihez hasonló darab, díszítése is megegyezik azzal.[45] A típus előzményét Balatongyörökön láthatjuk durva kivitelben, bekarcolt díszítéssel az oldalán.[46] Továbbfejlődött változatai pedig főleg a mészbetétes kerámia dél-dunántúli lelőhelyein, elsősorban a kultúra korai időszakához köthető leletegyüttesekben fordulnak elő (Bonyhád–Varasdi út,[47] Alsónyék,[48] Dombóvár vidéke[49] Pécs–Makáralja,[50] Szajk–Téglagyár,[51] Szakály–Téglaégető[52]. Az északi csoport területén ritka, de nem ismeretlen típus.[53]

A durva házi kerámiákhoz tartozó kihajló peremű fazekak (5. ábra 1–7., 9–15.) is mindkét kultúrában megtalálhatók. A balatongyöröki darabokhoz hasonlóan a díszítés a veszprémi töredékeken sem borítja be az edények nyakát.[54] Az edények oldalán bekarcolt párhuzamos vonalkötegek megtalálhatók a kisapostagi kultúra fazekain, de az a minta a középsőbronzkorban is tovább alkalmazott díszítés. A dunántúli mészbetétes kerámia kialakulásával lép csak fel az ugyancsak bekarcolt hálóminta, amely három veszprémi darabon is fellelhető. (5. ábra 6, 7, 12.)

Nem jellemző forma a leletegyüttes széles szalagfüllel ellátott hasas korsója. A töredéket a széles besimított mészbetétágy az átmeneti leletanyag fiatalabb darabjai közé datálja.

A veszprémi kerámia egy részén fellelhető széles tekercselt pálcikás díszítés alapján, a leletegyüttes a Szentlőrinc-strandfürdői 1. sz. házból előkerült leletanyag egy részével áll szoros kapcsolatban. A szinte teljesen azonos díszítőtechnika azonban Szentlőrincen még a kisapostagi kultúra jellemző edénytípusain jelentkezik.[55] A tölcséres nyakú kisbögre a vezető forma, amely a veszprémi leletegyüttesből már teljesen hiányzik. Kora tehát valószínűleg megelőzi a veszprémit.

A veszprémi darabok között fontosak számunkra azok, amelyeken a korai díszítőtechnika a későbbi motívumokkal társul, tehát, amelyek az átmenetet már önmagukban is jelzik. (3. ábra 6., 8. ábra 21–23., 9. ábra 2.) A leletegyüttes fiatalabb darabjai pedig azok, amelyeken a széles mészbetétágy már nem tekercselt pálcikás technikával készült, hanem széles, lapos eszköz végével benyomkodott. (3. ábra 1, 2., 9. ábra 1.) Ez a fajta díszítés ismerhető fel a szakályi temető 5. és 6. sírjából, illetve a 2. sz. gödörből származó edényeken.[56] A szerző ezeket tekinti a temető legkorábbi darabjainak. Az említett 5. sz. sírban egy kisapostagi jellegű bögre is előkerült, a nyakán széles tekercselt pálcikás mészbetétágyas díszítéssel. Hozzá analógiaként Torma I. a szentlőrinci és a Regöly-fűzfási anyagot[57] említi.

A veszprémihez hasonló jellegű leletegyüttes a szakirodalomból eddig nem ismert. Torma I. tanulmányában ilyen átmeneti jellegűként említi a balatonakali és regölyi közöletlen leleteket.[58] A veszprémi anyaggal így nem áll módunkban összehasonlítani. Várható azonban, hogy az ilyen átmeneti típusú leletegyüttesek, éppen jellegüknél fogva nem mutatnak azonos képet. Egyikben a korábbi, a másikban esetleg a későbbi stílusjegyek dominálnak. A legjobb példa erre a szentlőrinci anyag, amely a díszítésben való rokonság, sőt azonosság ellenére edénytípusai alapján a veszprémi leletek korát megelőzi.[59] Benne a vezető edényforma a tölcséres nyakú kisbögre, néhány darabon pedig még a kisapostagi kultúra második fázisára jellemző díszítést ismerhetünk fel.[60] A Csopakról szórványként előkerült, állítólag egy sírból származó, igen vegyes jellegű anyag mutatja a legtöbb kapcsolatot a veszprémi leletegyüttessel. (13. ábra 1–14.) Az urnatöredékek, illetve díszítésük is teljesen megegyezik. (13. ábra 2–5.) A veszprémi bögre egyik analógiáját is innen idéztük. Egy oldaltöredéken pedig még eredeti formájában él a tekercselt pálcikás díszítés, csak sűrűn egymás melletti alkalmazása különbözteti meg a klaszszikus kisapostagi díszítéstől. Több darab pedig már a mészbetétes kerámia kultúráját képviseli. (13. ábra 10–12, 14.) A veszprémi alsó réteg anyagával azonos időszakba datálható. A fentieken kívül Szentkirályszabadjáról[61] és Veszprémből[62] származik hasonló korú szórvány.

Az itt bemutatott veszprémi leletanyaggal tehát olyan hiteles telepegyüttes áll rendelkezésünkre, amely a kisapostagi kultúra és a dunántúli mészbetétes kerámia közti szoros kapcsolatot bizonyítja. Átmeneti jellegét a vezető edénytípusok, illetve a leletegyüttes egésze egyaránt meghatározza.

1. A vezető edénytípusok átmeneti jellege:
   a) A telepről származó bögre új edényforma, díszítésében kisapostagi hagyományokkal.
   b) A tölcséres nyakú urna mindkét kultúrában vezető típus, a rajta lévő, tekercselt pálcikás technikával készült díszítés megjelenési formája átmeneti jellegű.
2. A leletegyüttes átmeneti jellege:
   a) Edénytípusaink összessége, illetve azok aránya alapvetően eltér a kisapostagi kultúrától, de nem azonosítható a mészbetétes kerámiáéval sem.
   b) Az edények díszítésében a tekercselt pálcikás technika mellett a mészbetétágy kialakításának későbbi formáját is alkalmazzák.

A veszprémi leletegyüttes relatív kronológiai helyzetére közvetlen adatot szolgáltat a telepen megfigyelt vertikális stratigráfia: kisapostagi és észak-dunántúli mészbetétes kerámiát tartalmazó rétegek között került elő. A környező kultúrákkal való viszonyának tisztázása azonban csak közvetett adatok segítségével lehetséges. Ezért fontos számunkra, hogy a veszprémi darabok kevés pontos analógiája milyen leletanyaggal együtt került elő.

Az említett patincei IV/56. sz. házból előkerült bögretöredékek hatvani kultúrás leletegyüttesből származnak. Magukat a töredékeket M. Dušek a Hurbanovo csoporthoz köti.[63] Mivel a Hurbanovo csoport az aunjetitzi kultúrától éppen a leletegyütteseiben előforduló tokodi típusú bögrével különbözik,[64] M. Dušekkel kronológiailag azonos véleményt képvisel Kalicz N., mikor a telep anyagát a hatvani kultúra

fiatalabb fázisába, illetve a tokodi csoport időszakába helyezi.[65] Bándi G. is a tokodi csoport emlékanyagának tartja.[66]

Tokod–Altárón a patinceihez hasonló tokodi típusú leletegyüttes tartalmaz egy, a veszprémire formájában és díszítésében egyaránt emlékeztető bögrét.[67] A bögre díszítetlen változataival is találkozunk késő-hatvani környezetben.[68] Veszprémben ez az edényforma az egyik vezető típus, feltűnése a tokodi, illetve késő-hatvani lelőhelyeken a kétféle leletanyag egyidejűségére mutat.

A veszprémi leleteknek vatyai kultúrával való viszonyára utal a Szalkszentmárton-templomháti veszprémi típushoz hasonló bögre, amely korai (?) vatyai környezetből származik.[69] Ezt a párhuzamosítást támasztja alá az is, hogy a vatyai kultúra kialakulását közvetlenül megelőző késő nagyrévi (kulcsi, ill. Szigetszentmiklós-kisapostagi csoport) leletegyüttesekben még a klasszikus kisapostagi típusok jelennek meg: az Ercsi-sinatelepi temető 32. sírjában egy urna, a 22. sírban pedig egy bögre töredékei kerültek elő.[70]

A mészbetétes kerámia dél-dunántúli csoportjával való kronológiai kapcsolatra a bonyhádi, alsónyéki, Pécs-makáraljai, Szajk-téglagyári analógiák utalnak.[71] Az edényformákon túl, a rajtuk néha előforduló széles tekercselt pálcikás díszítés is közös vonás. Az említett lelőhelyek mind a csoport korai fázisába datálhatók. A kapcsolatot kiválóan illusztrálja a bonyhádi temető, ahol az említett analógiák, illetve stílusjegyek a már kialakult dél-dunántúli csoport jellegzetes típusaival együtt zárt leletegyüttesben kerültek elő.[72]

A fenti adatok alapján, az egyes leletek, illetve leletegyüttesek viszonyát a kultúrák egészére kiterjesztve, megállapíthatjuk, hogy a dunántúli mészbetétes kerámia legkorábbi, a veszprémi leletegyüttessel jellemezhető kialakuló (még átmeneti) fázisa a Mezőföldön és a Duna–Tisza közén élő vatyai kultúra korai (Vatya 1.), az Alföldön elterjedt hatvani kultúra késői szakaszával, illetve a dél-dunántúli (szekszárdi) csoport korai fázisával egykorú. Vele egyidőben pedig a Dunántúl legészakibb részén és Dél-Szlovákiában a tokodi csoport népe élt.

Kalicz N. a tokodi csoport kezdetét a korabronzkor 3., ill. a kisapostagi kultúra végére, megszűnését pedig a középső bronzkor 1. végére teszi.[73] Ugyanígy helyezi el Bóna I. a vatyai kultúra 1. fázisát.[74] Eszerint tehát a veszprémi leletegyüttes is a középső bronzkor 1. (R BA1) periódusába datálható. Arra egyelőre nincs adatunk, hogy a mészbetétes kerámiának ez a részben még a kisapostagi kultúrához kapcsolódó kialakuló fázisa kezdettől fogva egyidejű-e a tokodi csoporttal, tehát kitölti-e teljesen a középső bronzkor 1. periódusát. A veszprémi lelet átmeneti jellege ezt valószínűtlenné teszi. A tokodi csoport kezdetben még valószínűleg a kisapostagi kultúra végével egykorú (L. Szentlőrinc-stranfürdői leletanyag).

A veszprémi leletegyüttes kronológiai helyzete még egy fontos következtetésre nyújt lehetőséget. Eszerint ugyanis a középső bronzkor 1. periódusában még nem létezett a dunántúli mészbetétes kerámia jellegzetes északi (veszprémi) csoportja, amelyet a telep felső rétegének kerámiája is képvisel. A kutatás eddig elsősorban történeti meggondolásból helyezte a veszprémi csoport kialakulását is a középső bronzkor 1. periódusába.[75] Bándi G. is ebből a felfogásból indul ki, mikor a tokodi csoport kronológiai helyzetét tárgyalva, azt a veszprémi típusú leletekkel egy időszakba helyezi. Bizonyítékként olyan lelőhelyeket sorol fel, ahol tokodi típusú edények észak-dunántúli mészbetétes kerámiával együtt kerültek elő. Így az izsai, rábacsécsényi, ménfői és koroncói sírokra hivatkozik.[76] Adatait azonban nem fogadhatjuk el, mert a felsorolt lelőhelyekről ismert tokodi edények nem zárt leletegyüttesből származnak. Izsán egyetlen mészbetétes időszakba datálható sírból sem került elő tokodi típusú kerámia. A lelőhelyről származó tokodi edények mind szórványleletek.[77] Ugyanez vonatkozik a rábacsécsényi, ménfői és koroncói leletekre is.[78] Az észak-dunántúli mészbetétes kerámiával mindössze annyi a kapcsolatuk, hogy egymáshoz közel eső, vagy azonos területről származnak. Az egyidejűség igazolására azonban ez nem elegendő. A Malé–kosihy-i telepen a magyarádi kultúra emlékanyagával kevert mészbetétes kerámia a hatvani réteget követi.[79] Ezzel olyan stratigráfiai adat áll rendelkezésünkre, amely a két kultúra egymásutániságát bizonyítja.

A Kelet-Magyarországon importként feltűnő mészbetétes kerámia leletkörnyezete, rétegtani viszonyai is fontos kronológiai kérdések tisztázásához nyújtanak lehetőséget. A fenti időrendi problémához kapcsolódva elsősorban a tell-telepek hatvani rétege, illetve más hatvani kultúrás leletegyüttesek szolgáltatják a döntő adatokat. A több helyről ismert tokodi típusú tölcséres nyakú bögre mellett,[80] Tiszaug–Kisrétpart,[81] Tiszaug–Kéménytető,[82] Szelevény–Menyasszonypart,[83] Békés–Várdomb[84] hatvani kultúrás leletei között feltűnik a dunántúli mészbetétes kerámia, de kizárólag e kultúra déli csoportjának korai fázisára jellemző darabok. A fejlettebb fázist csupán egy szórvány, ennélfogva csekély kronológiai értékű bögretöredék képviseli a tarnamérai strandfürdő területéről.[85] Nem ismerünk ebből a kultúrkörből, leletegyüttesben előkerült veszprémi típusú mészbetétes kerámiát.[86] E leletek hiányát Bándi G. a kereskedelmi kapcsolatok hiányának tulajdonítja.[87] Ez a nehezen igazolható magyarázat azonban csak akkor elfogadható, ha egy sor más bizonyíték szól a két kultúra egyidejűsége mellett. Bándi G. a korai vatyai lelőhelyeken (Vatya 1.) előkerült észak-dunántúli mészbetétes darabokra hivatkozik. Hitelüket azonban erősen rontja, hogy előkerülésüket maga a szerző is bizonytalannak, illetve kérdésesnek tartja.[88]

A vázolt képet a veszprémi leletegyüttes új megvilágításba helyezi. Két szempontból fontos a kronológiai probléma megoldásához: 1. az alsó réteg átmeneti jellegű leletanyaga az analógiák alapján a középső bronzkor 1-ben a tokodi csoporttal, ill. a hatvani kultúra fiatalabb fázisával egykorú; 2. a felette levő réteg tipikus veszprémi csoporthoz tartozó leletanyagával nem keveredik, tehát időben azt megelőzi. Az észak-dunántúli csoport eszerint csak a középső bronzkor 2. elején jelenik meg. Hiányára a hatvani lelőhelyeken így nyerünk megfelelő magyarázatot.

A középső bronzkor 2. periódusában (R BA_2) a veszprémi csoport létét már kereskedelmi kapcsolatok is bizonyítják. Tószeg–Laposhalom,[89] Jászdózsa–Kápolnahalom[90] füzesabonyi rétegéből származnak ilyen jellegű mészbetétes edények, illetve töredékek. Fiatal vatyai környezetben Mende–Leányváron,[91] Újhartyánban,[92] Lovasberényben[93] stb. tűnik fel ez a kerámia. A kosziderpadlási temető A 38. sírjában egy veszprémi csoporthoz hasonló bögre egy R BA_2 periódusba datált nyélcsöves csákánnyal együtt került elő.[94] A kulcsi temető tanúsága szerint is a vatyai kultúra 2. periódusában mutatkozik meg a dunántúli mészbetétes kerámia északi csoportjának hatása.[95]

Az ismertetett stratigráfiai adatok a mészbetétes kerámia két fő csoportjának kronológiai kapcsolatát is megvilágítják. Kialakulásuk egymáshoz viszonyított időpontja a kutatás sokat vitatott problémája. Előbb az északi[96] majd a déli csoport keletkezése került a korábbi horizontba. Az utóbbi véleményt Bóna I. képviseli, aki az északi (veszprémi) csoport kialakulását még így is a középső bronzkor 1-be helyezi, csupán az esztergomi csoport esetében számol egy teljes fázis eltolódással.[97] A probléma megoldásához járul hozzá a veszprémi átmeneti leletanyag, amely díszítése és egyes edénytípusai alapján a déli csoport korai fázisával egykorú. A középső bronzkor 1. periódusában tehát már meglévő déli csoport az északi (veszprémi) csoport kialakulását egy teljes fázissal megelőzte.

Ezt a datálást csak megerősítik – az északi típusú leletek hiánya mellett – a hatvani kultúrás környezetben talált korai dél-dunántúli mészbetétes darabok. Ugyanígy a Hurbanovo csoport Nesvady-i temetőjében, a 33. sírból előkerült edény,[98] amelynek párhuzamát Alsónyékről ismerjük.[99] Utóbbi leletek Torma I. meghatározása szerint a dél-dunántúli csoport korai fázisába tartoznak.[100] A veszprémi anyagban szereplő egyetlen szekszárdi típusú (fiatalabb fázis) töredék (9. ábra 18.) sajnos a vaskori sáncból, másodlagos helyzetben került elő, így kronológailag nem értékelhető.[101] A veszprémi csoport leleteivel együtt azonban másutt kizárólag a déli csoport fiatalabb fázisához tartozó edények fordulnak elő. A R BA_2 periódusba datált kecskédi temetőből ismerünk két ilyen darabot.[102]

A fenti értékelés során megállapított történeti-kronológiai kapcsolatokat a következőkben összegezhetjük: az Észak-Dunántúl déli részén (a határokat egyelőre nem húzhatjuk meg pontosan) a középső bronzkor 1. második felében (?) elterjedt, a veszprémi és csopaki lelőhelyek által reprezentált régészeti leletanyag a vatyai kultúra és a dél-dunántúli mészbetétes kerámia korai fázisával, illetve a tokodi csoporttal egykorú. Rövid (valószínűleg csak a középső bronzkor 1. második felére kiterjedő) együttélés után a tokodi csoport életének a középső bronzkor 1–2. (R BA_1–A_2) határán, az észak-dunántúli mészbetétes kerámia feltűnése, ill. népének terjeszkedése vet véget.[103]

Az észak-dunántúli csoportot képviseli a veszprémi telep felső rétege. Mivel jelentőségét elsősorban stratigráfiai helyzete adja meg, a tanulmány első részéhez kapcsolódva, a két réteg összefüggéseire, az összehasonlításukból szükségszerűen következő tényekre kell kitérnünk. A leletanyag kapcsolatainak részletes elemzése helyett ezért csak a vezető edénytípusok analógiáit ismertetjük röviden.

A három vezető edényforma: a tál, a tölcséres nyakú urna és a korsó, a csoport valamennyi lelőhelyén ismert típusok. Veszprémben a tálak aránya igen magas. (12. ábra 9, 12., 6. ábra 1–17., 8. ábra 1–5., 10. ábra 20–26., 11. ábra 1–15.) A behajló peremű tál a közölt leletegyüttesek között a Mosonszentmiklós–jánosházapusztai temetőben a leggyakoribb,[104] bár aránya itt sem közelíti meg a veszprémit. Izsán,[105] Patincén,[106] Kecskéden és Monostoron,[107] valamint a legutóbb feltárt chl'abai temetőben[108] meglévő, de ritkán előforduló típus. Velky Harčašon[109] és Malé Kosihyn pedig hiányzik.[110] Alacsony az arányszáma a környei temetőben is.[111]

A tölcséres nyakú urna (6. ábra 22–32., 7. ábra 1–9., 10. ábra 1–18.) valamennyi felsorolt lelőhelyen gyakori forma. A veszprémi darabok között a szélesebb mészbetétes díszítés is megtalálható. Két töredéken pedig a rendkívül széles mészbetétágy (6. ábra 22–23.) az alsó réteg kerámiájához kapcsolódik. Ez a tölcséres nyakú urnákon alakalmazott széles mészbetétes díszítés Patincén és Mosonszentmiklóson is előfordul.[112] A környei temetőben meglepően kevés ennek az edényformának az aránya.[113] Szórványleletekből származó darabokat Wosinsky M. is közöl.[114]

A korsóforma párhuzamait nagy számban megtaláljuk az ismert leletegyüttesekben. Utóbbiakban azonban főleg e formának a magyarádi változata a gyakori, illetve a magyarádi típusú korsó eredeti formája is gyakran feltűnik. A veszprémi leletegyüttesben egyetlen díszítetlen korsótöredék képviseli csak. (11. ábra 24.)

Ez a rövid ismertetés mutatja, hogy a felső réteg kerámiája a jellegzetes észak-dunántúli típusú leletegyüttesekkel áll szoros rokonságban. A csoport megjelenésének relatív kronológiai helyzetét az átmeneti leletanyag datálása kapcsán a cikk első felében taglaltuk. Ezzel tehát most nem foglalkozunk. A veszprémi teleppel kapcsolatban azonban, stratigráfiai adottságainál fogva, a kronológiai kérdéseken túl, a mészbetétes kerámia eredetének és etnikumának problémája is felvetődik.

A kisapostagi kultúra szerepe a dunántúli mészbetétes kerámia kialakulásában már elfogadott tény. Torma I. a dél-dunántúli csoport fő edénytípusainak kisapostagi származására mutat rá.[115] Az észak-dunántúli csoport esetében azonban a két kultúra kapcsolata még nem tisztázott. A probléma megoldásához Veszprémben egyrészt a telepjelenségek, másrészt

a kétféle leletanyag összefüggései szolgáltatnak adatokat.

1. A kétféle leletanyagot tartalmazó réteget – az ásatási megfigyelések szerint – csupán egy vékony, helyenként megszakadó hamus-faszenes szint választja el egymástól (1. ábra) Kerámiát nem tartalmazó, meddő réteget nem tapasztaltak. A jelenségek együttesen a település folytonosságára mutattak. Ez egyúttal a két réteg között fennálló genetikai kapcsolatra utal, és az észak-dunántúli csoport kialakulásában a kisapostagi összetevőt bizonyítja.

2. A leletegyütteseket összehasonlítva, megállapíthatjuk, hogy az edényformák közül csak a tölcséres nyakú urna vezethető le az alsó átmeneti rétegből. Teljesen idegen elemként jelenik meg a másik két vezető edényforma: a behajló peremű tál és a korsó. Az alsó réteg fő típusa (bögre) nem él tovább a felső réteg által képviselt észak-dunántúli csoportban. A két réteg kerámiája között tehát alig van tipológiai összefüggés. Ez a tény viszont az észak-dunántúli csoport kialakulásában az idegen tényezőkre hívja fel a figyelmet.

Az átmeneti anyag feldolgozása során többször említettük az egyes típusoknál, hogy a dunántúli mészbetétes kerámia déli csoportjában él tovább. A leletanyagnak annak ellenére, hogy az észak-dunántúli csoport egyik központjában került elő, sokkal több a kapcsolata a déli csoporttal. Ez azért is feltűnő, mert a fölötte lévő rétegben a jellegzetes északi típusú leletanyag került elő. Az átmeneti anyag tanúsága szerint tehát a mészbetétes kerámia kialakulása az Észak-Dunántúlon is a délihez hasonlóan indult meg a középső bronzkor 1-ben, kialulásában azonban később más tényezők is szerepet játszottak.

A telepjelenségek és a leletösszefüggések alapján tehát arra az eredményre jutottunk, hogy míg a déldunántúli csoport eredetét csupán a kisapostagi kultúra alapján megoldhatjuk, addig az észak-dunántúli csoport kialakulását a kisapostagi alaplakosságra a középső bronzkor 1. végén, illetve a középső bronzkor 2. elején települt idegen (?) eredetű népesség határozta meg. Ez okozhatta a kerámiaművesség megváltozását is. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a dunántúli mészbetétes kerámia két fő csoportja nem csupán stiláris, hanem etnikai különbségeket takar. Kovács T. a bronzkori askosok vizsgálata során hasonló eredményre jutott.[116]

Arra a kérdésre, hogy ez az idegen eredetű népesség melyik kultúrához köthető, egyelőre nem tudunk biztos választ adni. Utalnunk kell itt a magyarádi kultúrával való kapcsolatra, amely a kutatásban többször visszatérő probléma. Patay P. a magyarádi kultúrát még az Észak-pannon kultúra egy lokális változatának tartja.[117] Mozsolics A. a veszprémi kultúra kialakulásában a magyarádi kultúrának is jelentős szerepet tulajdonít.[118] A két kultúra között az újabb kutatás is szoros kapcsolatot állapított meg.[119] A magyarádi kultúra szerepe az észak-dunántúli csoport kialakulásában a veszprémi telep kapcsán újra felvetődik.

Z. Pivovarova legújabb tanulmánya alapján, amelyben a Litzen-kerámia végét az R BA_2 periódus végére datálta, e kultúra hatását sem szabad kizárnunk a lehetőségek sorából. Annál is inkább, mert a veszprémi felső réteg tál típusának analógiáit megtaláljuk a Litzenkerámia körében.[120] Ugyanitt megvan a Veszprémben ugyan hiányzó, de az észak-dunántúli csoport más lelőhelyein gyakori típusnak számító cilindrikus nyakú urna megfelelője is.[121] E problémák részletes vizsgálata azonban egy újabb tanulmányt igényelne.

A veszprémi telep felső rétegének kapcsolatai az észak-dunántúli csoporton belül megfigyelhető lokális különbségekre hívják fel a figyelmet. Az eddig közölt telep- vagy temetőegyüttesek többsége a Dunántúl legészakibb részéről, illetve Dél-Szlovákiából származnak. Kerámiájuk a veszprémivel azonos díszítőmotívumok, ill. hasonló edényformák mellett, a veszprémi leletegyüttestől elsősorban az egyes edénytípusok arányában térnek el. Ez indokolja a Bóna I.-nál szereplő esztergomi és veszprémi csoport megkülönböztetést.[122] M. Dušek is különválasztja a Bakonytól északra és délre eső temetők anyagát: míg délen igen gyakoriak a tálak, északon a korsó a legtöbbször megjelenő típus. Az itt egyik vezető formának tekinthető cilindrikus nyakú urna a veszprémi leletegyüttesből teljesen hiányzik. A két területileg elkülönülő csoport közül M. Dušek az északit tartja későbbinek.[123]

A veszprémi leletegyüttesben korai (széles mészbetétes sávokkal díszített urna) és késői (ansa lunatás fülű korsók) darabok egyaránt előfordulnak, így a királyszentistváni temető alapján megállapított három fázist[124] nem lehetett elkülöníteni.

Az alsó és felső réteg között megfigyelt nagy tipológiai és díszítésbeli különbség Veszprémben a kerámiaművesség gyors megváltozására mutat. Nem tudjuk, hogy ez az átmenet nélküli változás a csoport egész elterjedési területére vonatkozik-e, vagy egy közbeeső leletanyag csak Veszprémben hiányzik. Talán az Ősiben előkerült síregyüttest datálhatjuk erre az időszakra.[125] Ez azonban még nem elegendő leletanyag egy közbeeső periódus elkülönítésére.

1. Itt mondok köszönetet ÉRI ISTÁNNAK és PALÁGYI SYLVIÁNAK, hogy az őskori anyagot közlésre átengedték. Őrzési helye: VBM ltsz: 74. 3. 1 –
2. TORMA I.: A kisapostagi kultúra telepe Balatongyörökön Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 11 (1972) 15–39. 11. t. 1.
3. op, cit. 11. t. 6., 12. t. 2–11.
4. op. cit. 20., 5. t. 1–7., 8. t. 1–4.
5. WOSINSKY M.: Az őskor mészbetétes díszítésű agyagművessége. (Budapest 1904) 21–24., 38–47.
6. TOMPA, F.: 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912–1936. Bericht d. röm. germ. Kom. 24/25 (1934/35) 77–82., 87–88.
7. op. cit. 77–78.
8. PATAY, P.: Frühbronzezeitliche Kulturen in Ungarn. Diss Pann II (1938) 45, 68, 107.
9. MOZSOLICS A.: A kisapostagi korabronzkori urnatemető. Arch Hung XXVI (1942) 41–42.; Uő: A dunántúli bronzkor kialakulása. Vasi Szemle IV. (1937) 238.
10. ibid.
11. CSALOG J.: Bronzkori temető és újabbkőkori lakótelepnyomok Bonyhád határában. Arch Ért. 1942. 119–131., 128–131.
12. BÓNA, I.: Geschichte der frühen und mittleren Bronzezeit in Ungarn und in mittleren Donauraum. (Bp. 1961) Annales Univ.
13. BÁNDI, G.: Ursprung und innere Chronologie der Kultur der inkrustierten Keramik in Westungarn. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 12 (1967) 61–73.; Uő: A dél-dunántúli mészbetétes edények népe kultúrájának elterjedése és eredete. Dunántúli Dolgozatok 4 (1967): Uő: Adatok a mészbetétes edények népe északdunántúli csoportjának történetéhez. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 12 (1967) 25–32.: Uő: A mészbetétes edények népe észak-dunántúli csoportjának kialakulása és elterjedése. Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 11 (1972) 41–55.
14. TORMA, op. cit. 26.
15. TORMA, I.: Das Gräberfeld von Szakály aus der mittleren Bronzezeit. Mitt Arch Inst 2 (1971) 35–44.
16. A kisapostagi kultúra és a mészbetétes kerámia közti kapcsolatra a külföldi szakirodalomban is többen utaltak. WILLVONSEDER, K.: Die mittlere Bronzezeit in Österreich. (Wien 1937) 24–25.; FRANZ, L.: Kleine Beiträge zur urgeschichtlichen Archäologie Niederösterreichs. MAG LVI (1926) 221.; PITTIONI, R.: Urgeschichte des Österreichischen Raumes. (Wien 1954) 243–245.; ULREICH, H.: Gruben mit Litzenkeramik (Typus) Guntramsdorf–Drassburg) auf dem Taborac bei Drassburg. Burgenländische Heimatblätter 25 (1963/2) 73–88.
17. ÉRI I.–KELEMEN M.–NÉMETH P.–TORMA I.: Magyarország Régészeti Tipográfiája 2. (1969) 7. t. 14.: Tihany–Rév 45/16. Ih. 198.
18. TORMA: A kisapostagi kultúra telepe Balatongyörökön. op. cit. 22.
19. WOSINSKY, op. cit. XLIII. t. 5.
20. CHROPOVSKÝ B.–DUŠEK, M.–POLLA, B.: Gräberfelder aus der älteren Bronzezeit in der Slowakei. (Bratislava 1960) LIX. t. 20., L. t. 2., XIV. t. 5.
21. Őrzési helye: VBM
22. BÁNDI, G.: Die Lage der Tokod–Gruppe unter den bronzezeitlichen Kulturen Nord–Transdanubiens und der Süd–Slowakei. Musica III (1963) 23–47. VI. t. 6.
23. TORMA, op. cit. 6. t. 29.
24. op. cit. 22 et MOZSOLICS, 19., 6. t.
25. TORMA, op. cit. 22.
26. WOSINSKY, op. cit. LXI. t. 3, 7.
27. BÁNDI G.–ZOFFMANN Zs.: Középső bronzkori hamvasztásos temetők Baranyában Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. 11 (1966) 43–57., XI. t. 5–6.
28. op. cit. XIV. t. 5.
29. TORMA, Das Gräberfeld von Szakály . . . op. cit. 41.
30. CSALOG, op. cit. IX. t. 7b., X. t. 12d., XI. t. 14c, 7c, 18b.
31. BÁNDI G.: A dunántúli mészbetétes edények népének kelet-magyarországi kapcsolatai. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. 13 (1968) 63–75. III. t. 3.: KALICZN.: Die Fühbronzezeit in Nordost–Ungarn. Arch Hung XLV (1968) CIX. t. 13, 11.
32. BANNER J.–BÓNA I.–MÁRTON, L.: Die Ausgrabungen von Lajos Márton in Tószeg. Acta Arch Hung. X (1957) 1–114. 5. t. 1–3.
33. BÁNDI, op. cit. IV. t. 6.
34. KALICZ, op. cit. LXXXV. t. 7.
35. op. cit. XCVIII. t. 7.
36. op. cit. CI. t. 8.
37. op. cit. CXVIII. t. 3.
38. BÁNDI, op. cit. V. t. 1.
39. TORMA, A kisapostagi kultúra . . . op. cit. 20.
40. WOSINSKY, op. cit. LXII. t. 10.: Dombóvár vidéke, Szentes-Tecs: XXV. t. 3.; BÁNDI, op. cit. III. t. 8.
41. MOZSOLICS, op. cit. 15. 2. t. 2., 16. 2. t. 5., XII. t. 9, 11.
42. op. cit. 17.
43. TORMA, op. cit. 13. t. 16, 18.
44. op. cit. 9. t. 10–12.
45. CSALOG, op. cit. XIII. t. 17.; BÁNDI, A Dél-dunántúli . . . op. cit. X. t. 21.
46. TORMA, op. cit. 12. t. 11.
47. CSALOG, op. cit. X. t. 10b, XI. t. 13a, d, 17a., XII. t. 19c, d., XIII. t. 12.
48. WOSINSKY, op. cit. LX. t. 1, 2–5., LXI. t. 6.
49. op. cit. LXII. t. 8.
50. BÁNDI–ZOFFMANN, op. cit. XI. t. 3.
51. op. cit XIV. t. 2., XV. t. 1–2.
52. TORMA, op. cit. 16. t. 4.
53. Veszprém: WOSINSKY, op. cit. XXI. t. 9., Környe-Fácánkert: BÁNDI G.–NEMESKÉRI J.: Das bronzezeitliche Brandgräberfeld von Környe-Fácánkert. Alba Regia XI (1971) V. t. 1, 4., VII. t. 15.
54. TORMA, op. cit. 20.
55. BÁNDI, op. cit. I–V. t.
56. TORMA, Das Gräberfeld von Szakály . . . op. cit. 40. 14. t. 3., 18. t. 1., 14. t. 1, 6., 17. t. 6.
57. op. cit. 40.
58. TORMA, A kisapostagi kultúra . . . op. cit. 74. j.
59. BÁNDI, op. cit. II. t. 1–4, 6., III. t. 1–3, 6–10., IV. t. 7–8, 11, 13–15.
60. op. cit. I. t. 1, 5, 10.
61. ÉRI–KELEMEN–NÉMETH–TORMA, op. cit. Szentkirályszabadja-Kőhegy 44/12. Ih., 39. t. 1/3. ill. VBM 66. 166. 22., 66. 166. 23., 66. 166. 52.
62. op. cit. Veszprém-Lenin liget: 51/47. Ih. 245., VBM 53. 41. 1.
63. CHROPOVSKÝ–DUŠEK–POLLA, op. cit. 177–178., 207. XLIX.t. 24.
64. DUŠEK, M.: Neue Funde aus der Bronzezeit in der Südwestliche Slowakei. ArchRoz XI (1959) 495.; Bronzezeitliche Gräberfelder in der Südwest-Slowakei. Arch Slov. – Cat. IV. (1969) 7; TOČIK, A.: Die ältere und mittlere Bronzezeit in der Südwest-Slowakei. Referaty . . . 1955. 45–46.
65. KALICZ, op. cit. 182.
66. BÁNDI, Die Lage der Tokod-Gruppe . . . op. cit. 43.
67. op. cit. VI. t. 6.
68. KALICZ, op. cit. XCVIII. t. 7. CI. t. 8, CXVIII. t. 3; et BÁNDI, A dunántúli mészbetétes edények . . . op. cit. V. t. 1.
69. BÁNDI, op. cit. 66. et V. t. 1.
77. BÁNDI G.: The Cemetery of Ercsi-Sinatelep. Alba Regia VI–VII (1965–66) 11–27. VII. t. 1–4., XI. t. 5.
71. BÁNDI–ZOFFMANN, op. cit. XI. t. 3., XIV. 2., XV. t. 1–2., et CSALOG, op. cit. I. 30. és 47. j.
72. CSALOG, op. cit. táblák.
73. KALICZ, op. cit. 182.
74. BÓNA, op. cit. 12., táblázat
75. KALICZ, op. cit. 182–183., BÓNA, ibid
76. BÁNDI, Die Lage der Tokod-Gruppe . . . op. cit. 42–43.
77. DUŠEK, op. cit. 1969., 1960. 185.
78. GALLUS S.–MITHAY S.: Győr története a vaskorszakig. (Győr 1942) II. 5–9.
79. TOČIK, A.: Stratigraphie auf der befestigten Ansiedlung in Malé Kosihy. (Nitra 1958) 17–38., 29–35. Abb. 10, 13, 14.
80. KALICZ, op. cit. LXXXIV. t. 3. LXXXVI. t. 3.
81. BÁNDI, A dunántúli mészbetétes edények . . . op. cit. 65.; PATAY, op. cit. 104., KALICZ N.: A Tiszazug régészeti lelőhelyei Rég Füz 8. (1957) 69.
82. KALICZ, Die Frühbronzezeit . . . op. cit LXXXIV. t. 5.
83. op. cit. CIX. t. 11–13.
84. BANNER J.–BÓNA I.: Mittelbronzezeitliche Tell-Siedlung bei Békés. Font Arch Hung (Bp. 1974) 2. t. 1., 10. t. 10., IV. t. 7.
85. KALICZ, op. cit. LXXXIV. t. 5.
86. A Hatvan-Strázsahegyről származó edény előkerülése bizonytalan. KALICZ, op. cit. XCII. t. 8–9.
87. BÁNDI, op. cit. 68–69.
88. BÁNDI, op. cit. 65. Csupán egy edényről állapítja meg a szerző, hogy stratigráfiailag biztos korai temető anyagából származik. Kiskőrös-Gépállomás lelőhelyről. A mindkét kultúrában meglévő edényforma mészbetétes díszítése azonban nem tipikus. IV. t. 7.
89. BANNER–BÓNA–MÁRTON, op. cit. 5. t. 7., 19. t. 14.
90. GALLUS S.: A Nemzeti Múzeum próbaásatása a jászdózsai Kápolnahalmon és környékén. Jászberényi Jászmúzeum Évkönyve 1938–42. (Bp. 1943) 39. 11. t.
91. BÁNDI, op. cit. 66.
92. ibid. KADA E.: ArchÉrt 1909. 124–130.
93. MISKE K.: Újabb leletek Lovasberényben. Arch Ért (1938) 317–333. 11, 12, 9, 20, 21, 18. t.; PÓSTA B.: Lovasberényi leletek. Arch Ért (1937) 304–317. 7, 14. t.
94. MOZSOLICS, A.: Bronzefunde des Karpatenbeckens. (Bp. 1967) 137. 1., 19. t. 6.
95. BANNER, J.: Research on the Hungarian Bronze Age since 1936 and the Bronze-Age Settlement at Békés-Várdomb. Bp. 1955. Reprinted from the Proceeding . . . XXI. 128.
96. TOMPA, op. cit. 77–82, 87–88.; PATAY, op. cit. 60–68., 102–108.
97. BÓNA, op. cit. 18.
98. DUŠEK, op. cit. III. t. 13.
99. WOSINSKY, op. cit. LXI. t. 3.
100. TORMA, Das Gräberfeld von Szakály . . . op. cit. 41.
101. Párhuzama a szakályi temetőből ismert: TORMA, op. cit. 19. t. 2.
102. DUSEK, M.: A kecskédi és monostori bronzkori temető. Rég Füz. II/8 (1960) 9–10., 29, 37., V. t. 9., XIII. t. 8.
103. Így kerülhetett a patincei ház hatvani kultúrális emlékanyagába négy észak-dunántúli mészbetétes töredék: CHROPOVSKÝ, B.–DUŠEK, M.–POLLA, B., op. cit. L. t. 22., LI. t. 10., XLIX. t. 18., LIII. t. 3. Ezzel a népséggel hozza

kapcsolatba M. Dušek a ház kemencéje előtti hamusgödörben talált pitos-temetkezést is. Az ásatási megfigyelések alapján megállapítja, hogy a korábban épült ház még állt, mikor az edényt benne elhelyezték, tehát közvetlenül a ház elhagyása előtt történt a temetkezés: op. cit. 207–208.

104. UZSOKI A.: Bronzkori temető Mosonszentmiklós-Jánosházapusztán. Arrabona 5 (1963) IX. t. 13–14., X. t., XI. t.
105. DUŠEK, Neue Funde . . . op. cit. XIII. t. 9., XXV. t. 6., XXVI. t. 9., XIII. t. 5., XXII. t. 2., XVII. t. 9., XVIII. t. 2, 7., XIX. t. 6., XX. t. 12.; ill. a telepről: NEMEJCOVA-PAVUKOVA, V.: Äneolitische Siedlung und Stratigraphie in za Slov Arch XVI/2 319–329. Abb. 3.
106. CHROPOVSKÝ–DUŠEK–POLLA, op. cit. 239–286., VI. t. 7., VIII. t. 7., X. t. 9., XIII. t. 2., XV. t. 11., XXXVI. t. 6.
107. DUŠEK, A kecskédi és monostori . . . op. cit. III. t. 6, 7., IV. t. 1., XVI. t. 3.
108. VELIAČIK, L.: Gräberfeld der nordpannoniscen Kultur in Chlaba. Slov Arch XX-1 (1972) 218–223. Obr. 5./9, 7, 11.
109. EISNER, E.: Slovensko v Praveku. (Bratislava 1933) 293–295.
110. TOČIK, Abb 13 1.
111. BANDI–NEMESKÉRI, op. cit. II. t. 20. V. t. 2, 11., VII. t. 7, 9.
112. UZSOKI, op. cit. 1. t. 2, 4., 2. t. 4–5., 3. t. 1, 4.
113. BÁNDI–NEMESKÉRI, op. cit. II. t. 13, 22., V. t. 3, 9.
114. WOSINSKY, op. cit. XXII. t. 5, 7.
115. TORMA, op. cit. 40–42.
116. KOVÁCS, T.: Askoi, bird-shaped vessels, bird shaped rattles in Bronze Age Hungary. Fol Arch XXIII (1972) 8–28., 24–25.
117. PATAY, op. cit. 77–81.
118. MOZSOLICS, op. cit. 238.
119. CHROPOVSKÝ–DUŠEK–POLLA, op. cit. 208–211.; DUŠEK, op. cit. 1960 3–5.
120. BENKOVSKY-PIVOVAROVA, Z.: Zur Problematik der Litzenkeramik in Österreich. Prehistorische Zeitschrift. 47 (1972/2) 198–212. Abb. 2/2.
121. op. cit. Abb. 2/3.
122. BÓNA, op. cit. 17–18.
123. DUŠEK, op. cit. 6.; CHROPOVSKÝ–DUŠEK–POLLA, op. cit. 208–211.
124. A királyszentistváni még közöletlen temető anyagát BÓNA I. dolgozta fel: 1958. – Magyarország Régészeti Topográfiája 2. 116: rövid ismertetés.
125. ÉRI–KELEMEN–NÉMETH–TORMA, op. cit. 157. Ősi-Deák dülő 36/7. lh., valamint Ősi-Vizredülő lelőhelyről származik egy kőpakolásos hamvasztásos sírból egy együttes, amelynek egyik edénye széles mészbetétes sávokkal van díszítve. VBM leltározatlan, Valószínűleg a fentiekkel egykorú.

SIEDLUNG AUS DER MITTLEREN BRONZEZEIT AUF DEM BURGBERG VON VESZPRÉM

Unter den mittelalterlichen Resten wurde 1972 auf dem Burgberg von Veszprém eine 1,5–1,6 m starke Kulturschicht aus der Bronzezeit gefunden, mit dem Fundmaterial dreier, auch stratigraphisch getrennter Perioden: 1. die frühe Periode der Kisapostag-Kultur, 2. die Übergangszeit zwischen der Kisapostag-Kultur und der transdanubischen inkrustierten Keramik, 3. die nördliche transdanubische Gruppe der inkrustierten Keramik.

Drei Gefässreste (Abb. 2, 9, 21) repräsentieren die frühe Periode der Kisapostag-Kultur.[2–4]

Das Übergangsmaterial der mittleren Schicht ist aufgrund der Gefässtypen und der Verzierungstechnik mit der Kisapostag-Kultur und der transdanubischen inkrustierten Keramik verknüpft. Die zwei dominierenden Gefässformen sind die Urne und die Schale.

Die Schale zeigt ein S-Profil, mit breiten Schleifenhenkel, am Hals breite Streifen mit Kalkinkrustationen (Abb. 12. 1–2., Abb. 3. 1–10., Abb. 8. 17–23., Abb. 9. 2–3.). Analogien sind kaum bekannt. (Tihany, Patince, Csopak bzw. Tokod–Altáró)[17–22] An diesen sind, wie auch auf dem grössten Teil der Veszprémer Reste, an der Kalkeinlage breite gedrehte Stäbchen zu sehen. Diese, von der klassischen Verzierungstechnik gewissermassen abweichende Ornamentik bedeutet die Verknüpfung mit der Kisapostag-Kultur. Varianten dieses Schalentyps erscheinen an Fundstellen der südlichen Gruppe der inkrustierten Keramik häufig, in Fundkomplexen, die für die frühe Periode der Kultur anzunehmen sind.[26–30] Unter den als eingeführte Ware auch in der Tiefebene erscheinenden Gefässen mit Kalkeinlage tritt diese Form auch im Hatvan-Kulturkreis zum Vorschein.[31–37] Ähnliche Schalen sind in einer Umgebung der Vatya-Kultur auch in Szalkszentmárton aufgetaucht.[38]

Die Urne mit trichterförmigen Hals stellt sowohl in der Kisapostag-Kultur als auch in der transdanubischen inkrustierten Keramik einen der dominieren der Typen dar. Ihren Übergangscharakter in dem Veszprémer Fundkomplex gewinnt sie durch ihre breite gedrehte Stäbchenornamentik (Abb. 3. 11–26., Abb. 5. 21–23., Abb. 9. 4–20.).

Das hier dargestellte Fundmaterial aus Veszprém bildet einen authentischen Fundkomplex, der einen Beweis liefert für die enge Beziehung zwischen der Kisapostag-Kultur und der transdanubischen inkrustierten Keramik. Von ihren Übergangscharakter zeugen sowohl die dominierenden Gefässtypen als auch die gesamte Fundkollektion. Sporadische Funde mit ähnlichem Alter stammen aus Csopak, Szentkirályszabadja und Veszprém.[61–62]

Auf die relative chronologische Lage des Veszprémer Fundkomplexes weist die Fundumgebung seiner Analogien hin. Aufgrund der Parallelen der Schalenform als dominierender Gefässtyp fällt der Veszprémer Fundkomplex zeitlich mit der frühen Periode der Vatya-Kultur (Vatya 1.) und mit der späten Periode der Hatvan-Kultur bzw. mit der frühen Phase südlichen transdanubischen (Szekszárder) Gruppe zusammen, d.h. sie stammt aus der 1. Periode der mittleren Bronzezeit (R BA_1). In der gleichen Zeit lebte im nördlichsten Teil Transdanubiens und in der südlichen Slowakei das Volk der Tokod-Gruppe. Allerdings war diese Gruppe anfangs wahrscheinlich mit dem Ende der Kisapostag-Kultur gleichaltrig. (S. Szentlőrinc-Strandfürdő)[73–74]

Dieses chronologische Bild weist gleichzeitig auch darauf dass im Gegensatz zu früheren Behauptungen der Forschung, in der mittleren Bronzezeit 1, gleichzeitig mit der Tokod-Gruppe die nördliche transdanubische Gruppe der inkrustierten Keramik, die auch durch die Keramik der oberen Schicht der Veszprémer Fundstelle repräsentiert wird, noch nicht entstanden war. Diese Feststellung ist belegt von der Tatsache, dass wir keine Keramik vom Veszprémer Typ aus der ostungarländische Fundkomplexen von Hatvan-Kultur kennen, aber das beweist auch die Stratigrafie der Veszprémer Fundstelle.

Obige Angaben liefern auch einen Beweis dafür, dass die in der mittleren Bronzezeit 1. bereits bestehende südliche Gruppe der inkrustierten Keramik der Entstehung der nördlichen (Veszprémer) Gruppe eine Ganze Phase voranging.[96–101]

Die historisch-chronologischen Beziehungen zusammenfassend: das im südlichen Teil von Nord-Transdanubien, in der 2. Hälfte der mitleren Bronzezeit 1. verbreitete und durch die Fundstellen in Veszprém und Csopak repräsentierte Fundmaterial ist mit der frühen Phase der Vatya-Kultur und der südlichen transdanubischen inkrustierten Keramik sowie der Tokod-Gruppe gleichaltrig. Nach kurzem Zusammenleben (2. Hälfte der mittleren Bronzezeit 1.?) wird dem Leben der Tokod-Gruppe an der Grenze der mittleren Bronzezeit 1. und 2. ($RBA_1 - A_2$)durch das Auftauchen der nördlichen transdanubischen inkrustierten Keramik bzw. ihres Volkes ein Ende gesetzt.

Die obere Schicht der Veszprémer Fundstelle steht in enger Verwandtschaft mit den charakteristischen nördlichen transdanubischen Fundkomplexen. Analogien ihrer Gefässtypen sind in Mosonszentmiklós, Iza, Patince, Kecskéd, Monostor und im Gräbelfeld von Chlaba zu finden.[104–114] Aufgrund der inneren Zusammenhänge der Fundstelle können hier nur Probleme der Herkunft und des Ethnikums der inkrustierten Keramik behandelt werden.

Die Rolle der Kisapostag-Kultur bei der Entstehung der südlichen Gruppe der inkrustierten Keramik ist bereits nachgewiesen.[115] Im nördlichen Transdanubien dagegen sind die Beziehungen der beiden Kulturen noch nicht geklärt. Die Fundstelle von Veszprém liefert gewisse Angaben aufgrund der Lagererscheinungen bzw. der Zusammenhänge der zweierlei Fundmaterialien. 1. Zwischen den Schichten mit verschiedenem Fundmaterial konnte keine taube Schicht festgestellt werden, was auf die Kontinuität der Siedlung, d. h. auf eine genetische Beziehung zwischen beiden Schichten hinweist, und in der Entstehung der nördlichen transdanubischen Gruppe das Vorhandensein einer Komponente von Kisapostag bestätigt. 2. Zwischen den zweierlei Fundkomplexen bestehen kaum typologische Zusammenhänge (bis auf die Urne). Diese Tatsache macht auf die Rolle fremder Faktoren bei der Entstehung der nördlichen transdanubischen Gruppe aufmerksam.

Aufgrund der Siedlungserscheinungen und der Fundzusammenhänge wurde also die Entstehung der Veszprémer Gruppe durch eine auf die Grundbevölkerung von Kisapostag gesiedelte Bevölkerung fremder Herkunft am Ende der 1. bzw. zu Beginn der 2. mittleren Bronzezeit bestimmt. Die beiden Hauptgruppen der transdanubischen inkrustierten Keramik enthalten also nicht nur stilarische sondern auch ethnische Unterschiede.

Die Frage ist also folgende: zu welcher Kultur kann die Bevölkerung fremder Herkunft in Beziehung gesetzt werden? Hier wird auf die eventuelle Rolle der Magyarád-Kultur nur verwiesen. Aufgrund der neuesten Abhandlung von Z. Pivovarova – in welcher das Ende der Litzenkeramik für das Ende von RB A_2 angenommen wird [120–121] – kann allerdings auch die Wirkung dieser Kultur als Möglichkeit nicht ausgeschlossen werden.

Anschrift des Verfassers: R. Csányi Marietta
Damjanich Muzeum
H – 5001 Szolnok

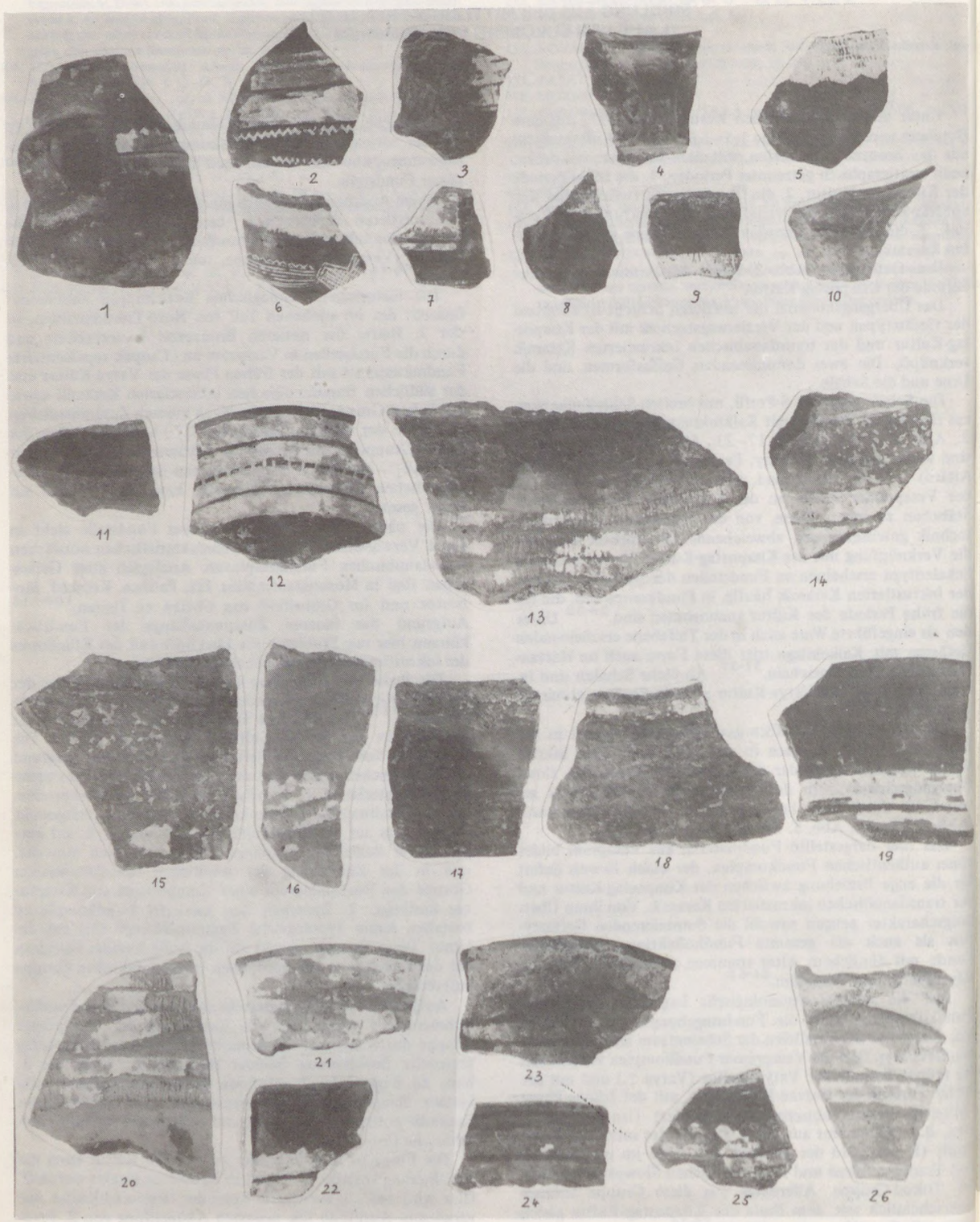

3. ábra. Veszprém-Várhegy, IX, XI. szelvény. Telep, alsó réteg.

Abb. 3. Veszprém, Burgberg, IX, XI. Segment, Lager, untere Schicht.

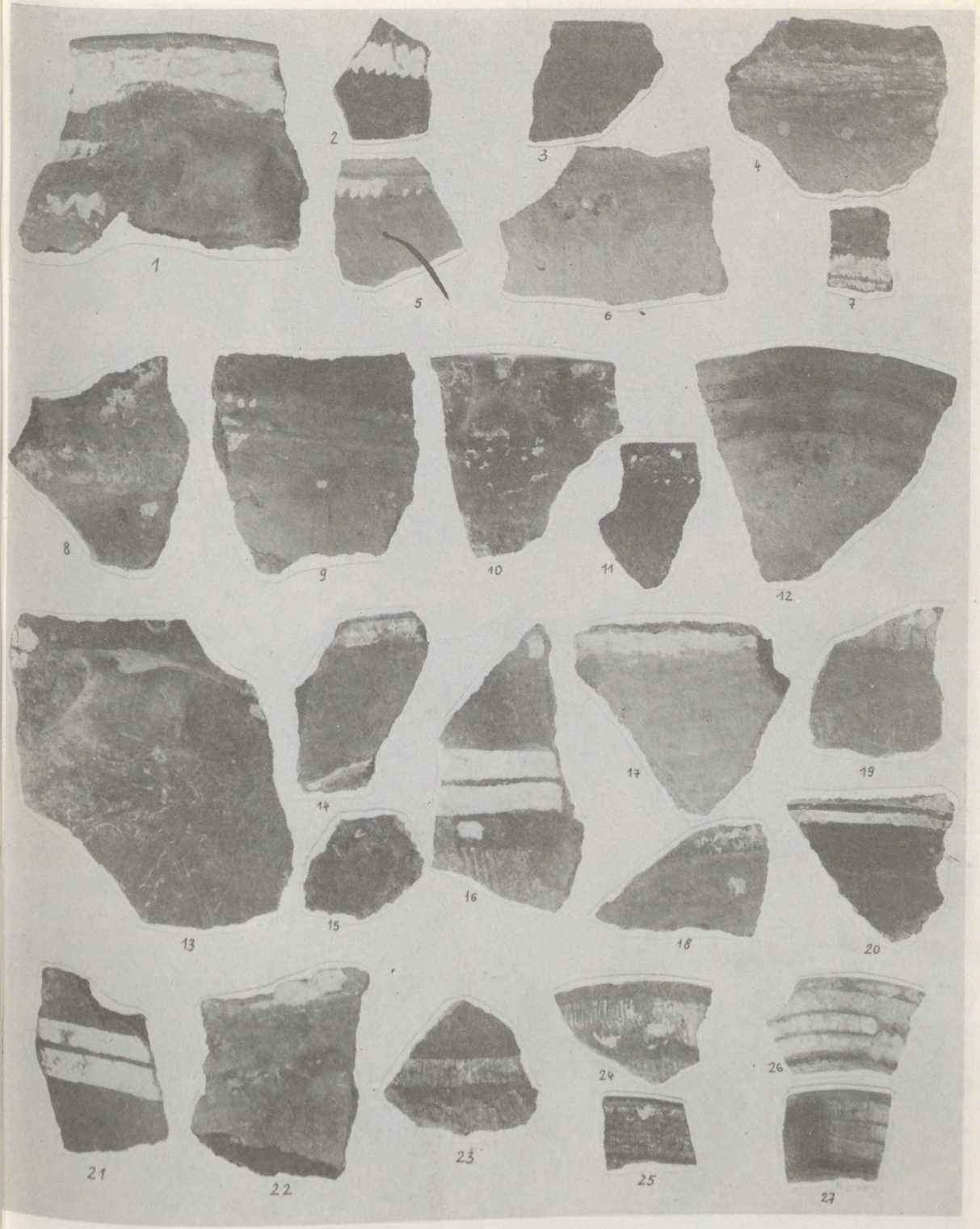

4. ábra. Veszprém Várhegy, IX. XI. szelvény, Telep, alsó réteg.

Abb. 4. Veszprém, Burgberg, IX, XI. Segment. Lager untere Schicht.

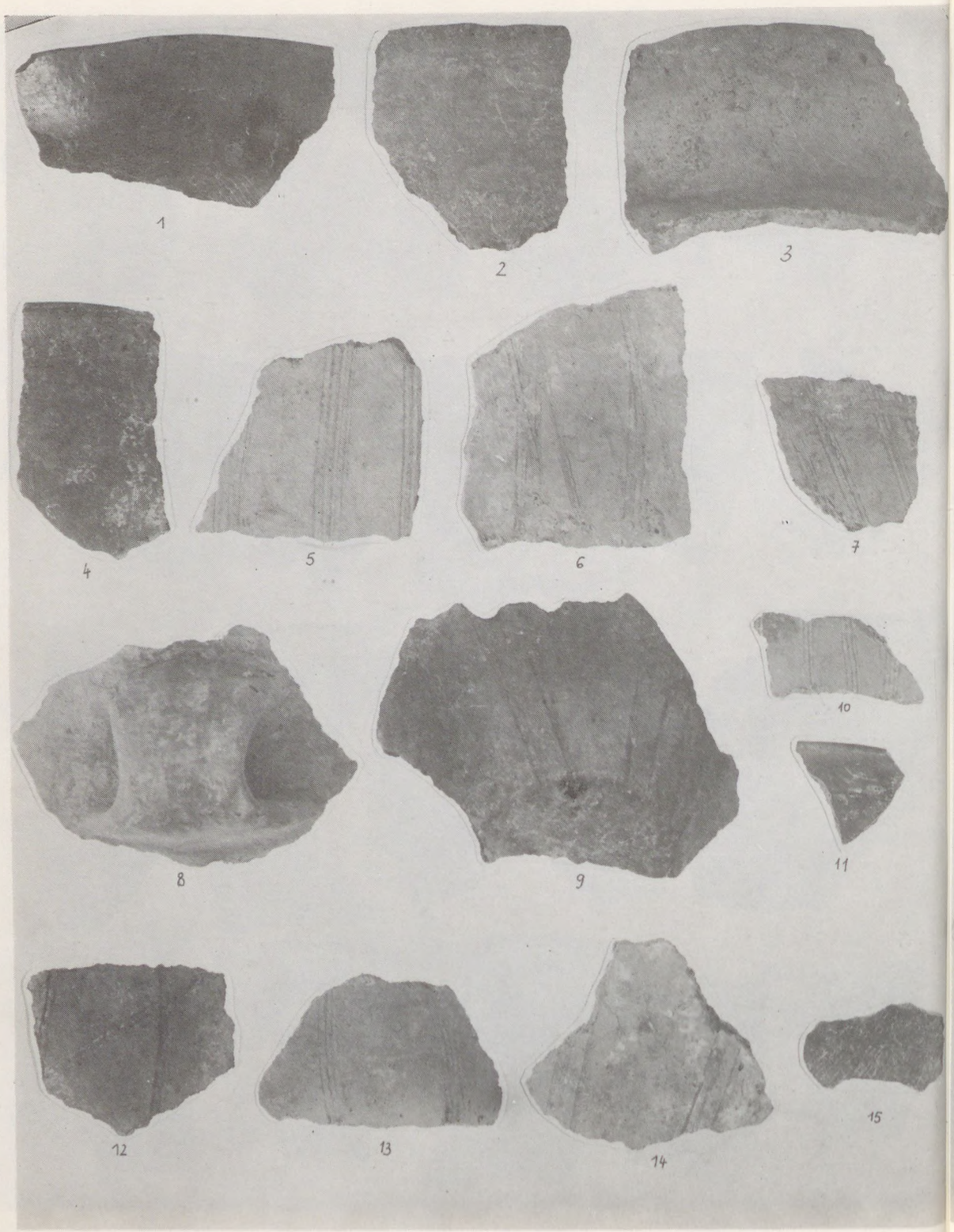

5. ábra. Veszprém-Várhegy, IX, XI. szelvény. Telep, alsó réteg.

Abb. 5. Veszprém, Burgberg, IX, XI. Segment. Lager, untere Schicht.

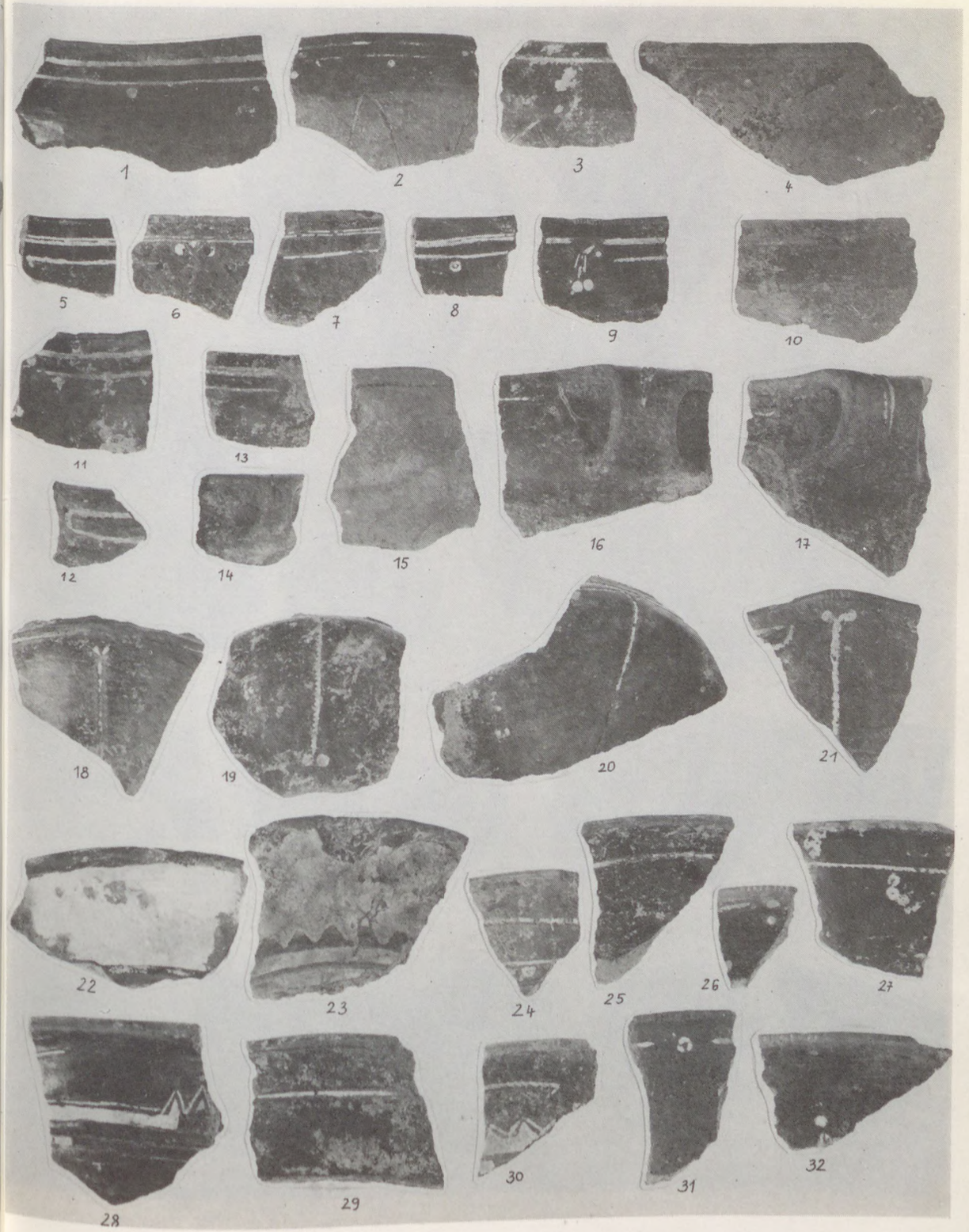

6. ábra. Veszprém-Várhegy, IX. XI. szelvény. Telep, felső réteg.

Abb. 6. Veszprém, Burgberg, IX, XI. Segment. Lager, obere Schicht.

7. ábra. Veszprém-Várhegy, IX, XI. szelvény. Telep, felső réteg.

Abb. 7. Veszprém, Burgberg, IX, XI. Segment. Lager, obere Schicht.

8. ábra. 1–16.: Veszprém-Várhegy, IX, XI. szelvény. Telep, felső réteg, 17–23.: A sánc földjéből.

Abb. 8. 1–16.: Veszprém Burgberg, IX, XI. Segment. Lager, obere Schicht, 17–23.: Vom Grund des Walls.

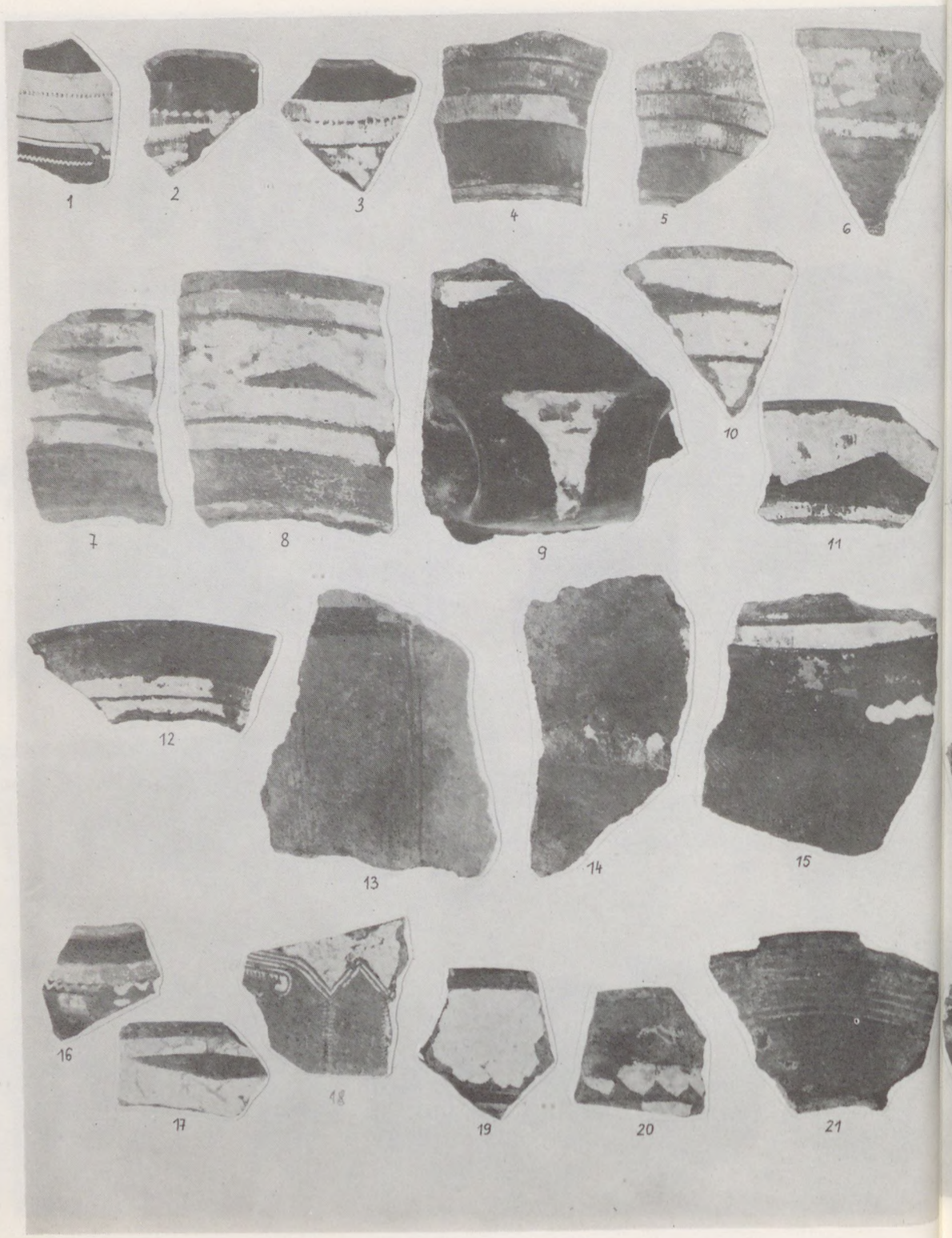

9. ábra. Veszprém-Várhegy, A sánc földjéből.

Abb. 9. Veszprém, Burgberg, vom Grund des Walls.

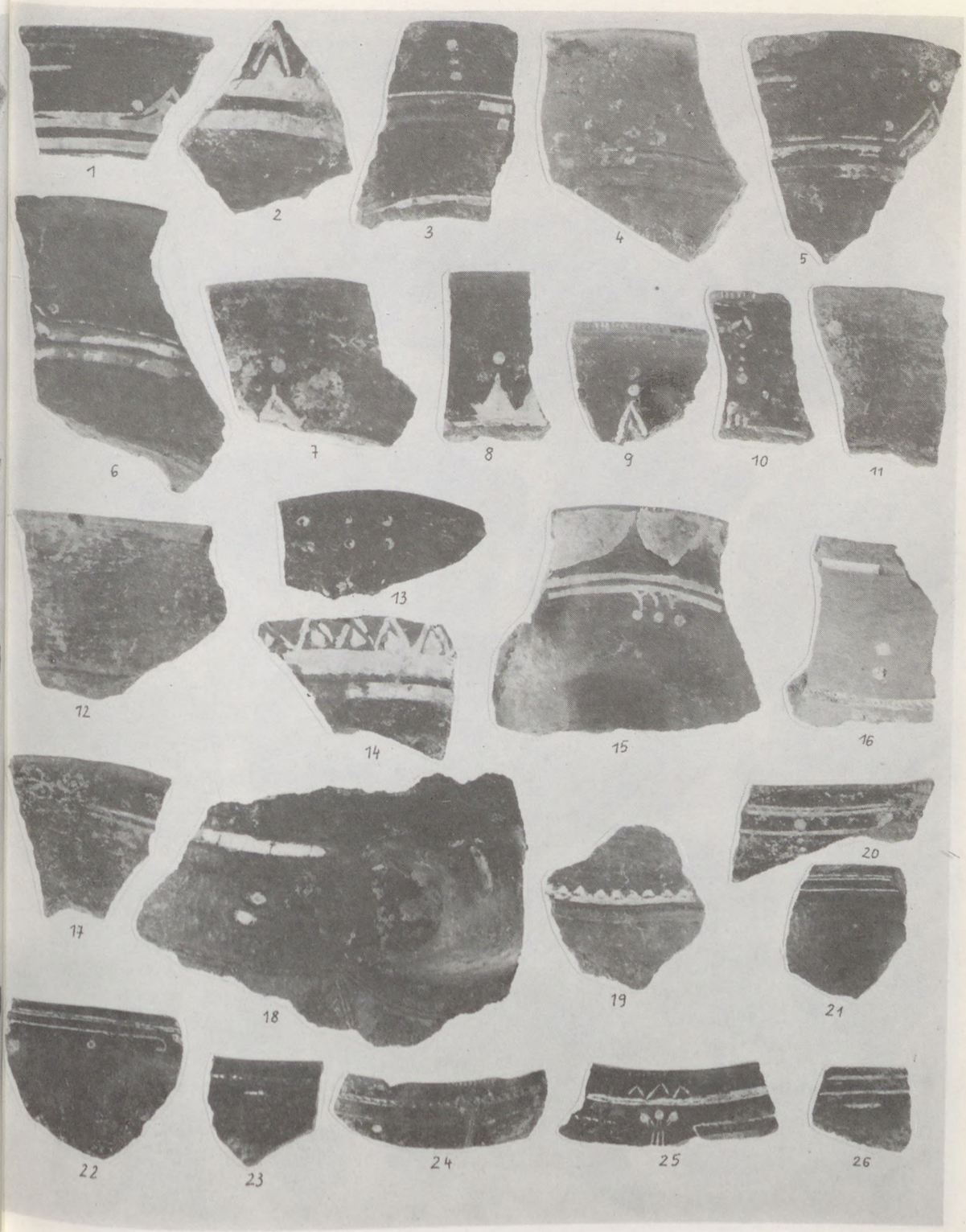

10. ábra. Veszprém-Várhegy, A sánc földjéből.

Abb. 10. Veszprém. Burgberg, vom Grund des Walls.

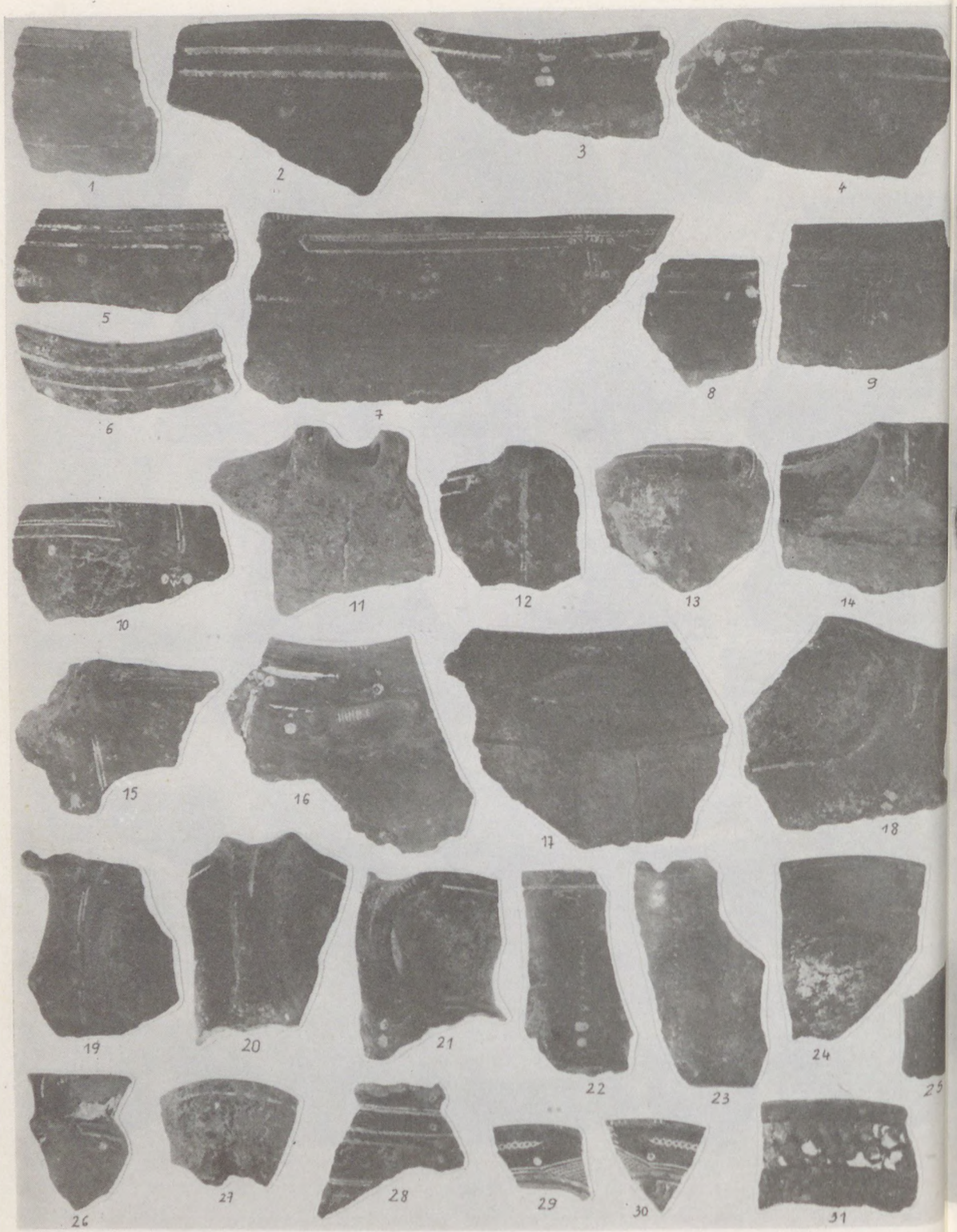

11. ábra. Veszprém-Várhegy, A sánc földjéből.

Abb. 11. Veszprém, Burgberg, vom Grund des Walls.

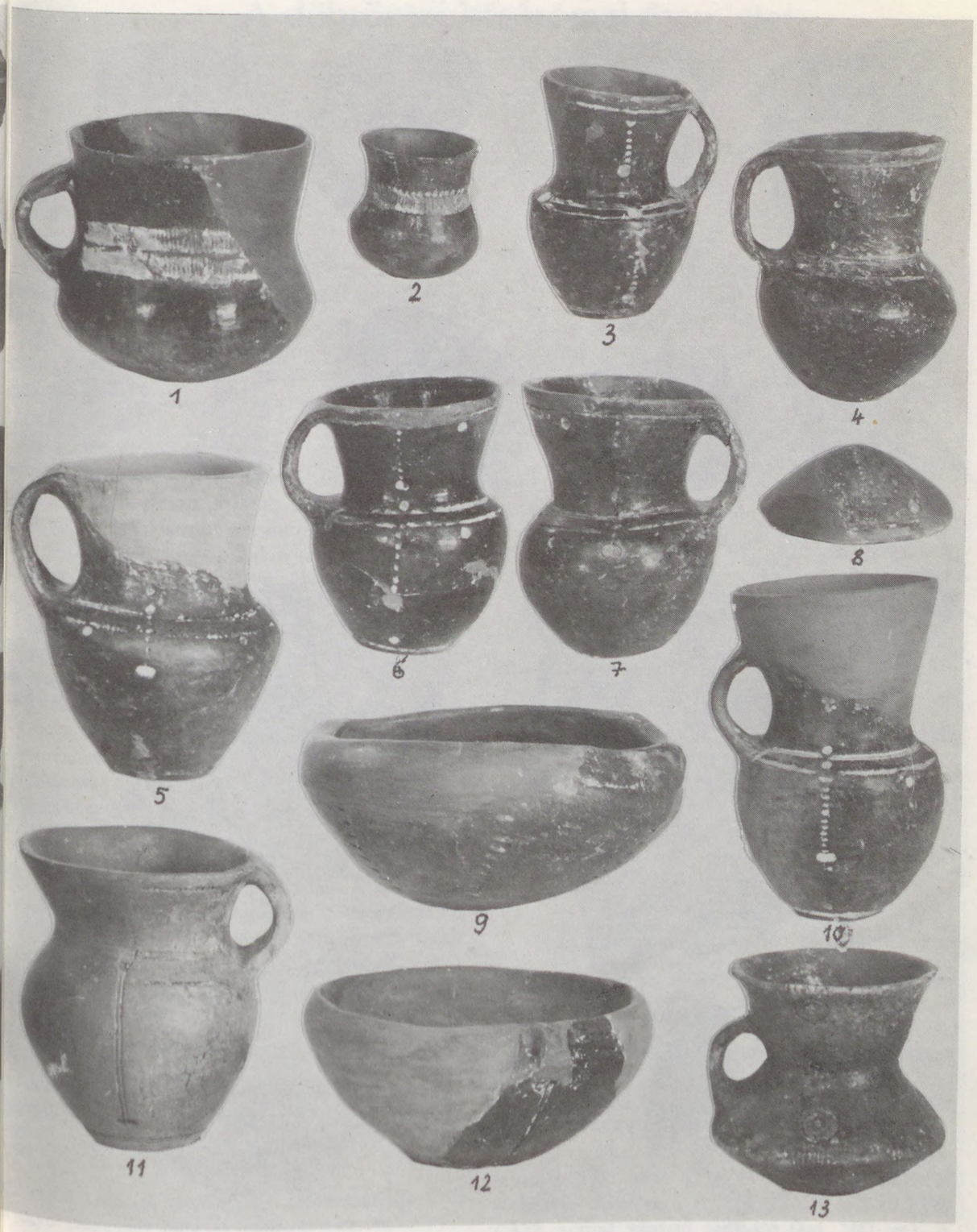

12. ábra. 1–2.: Veszprém-Várhegy, IX, XI. szelvény. Telep, alsó réteg, 3–4.: Telep, felső réteg, 5–13.: A sánc földjéből.

Abb. 12. 1–2.: Veszprém, Burgberg, IX, XI. Segment. Lager, untere Schicht, 3–4.: Lager, obere Schicht, 5–13.: Vom Grund des Walls.

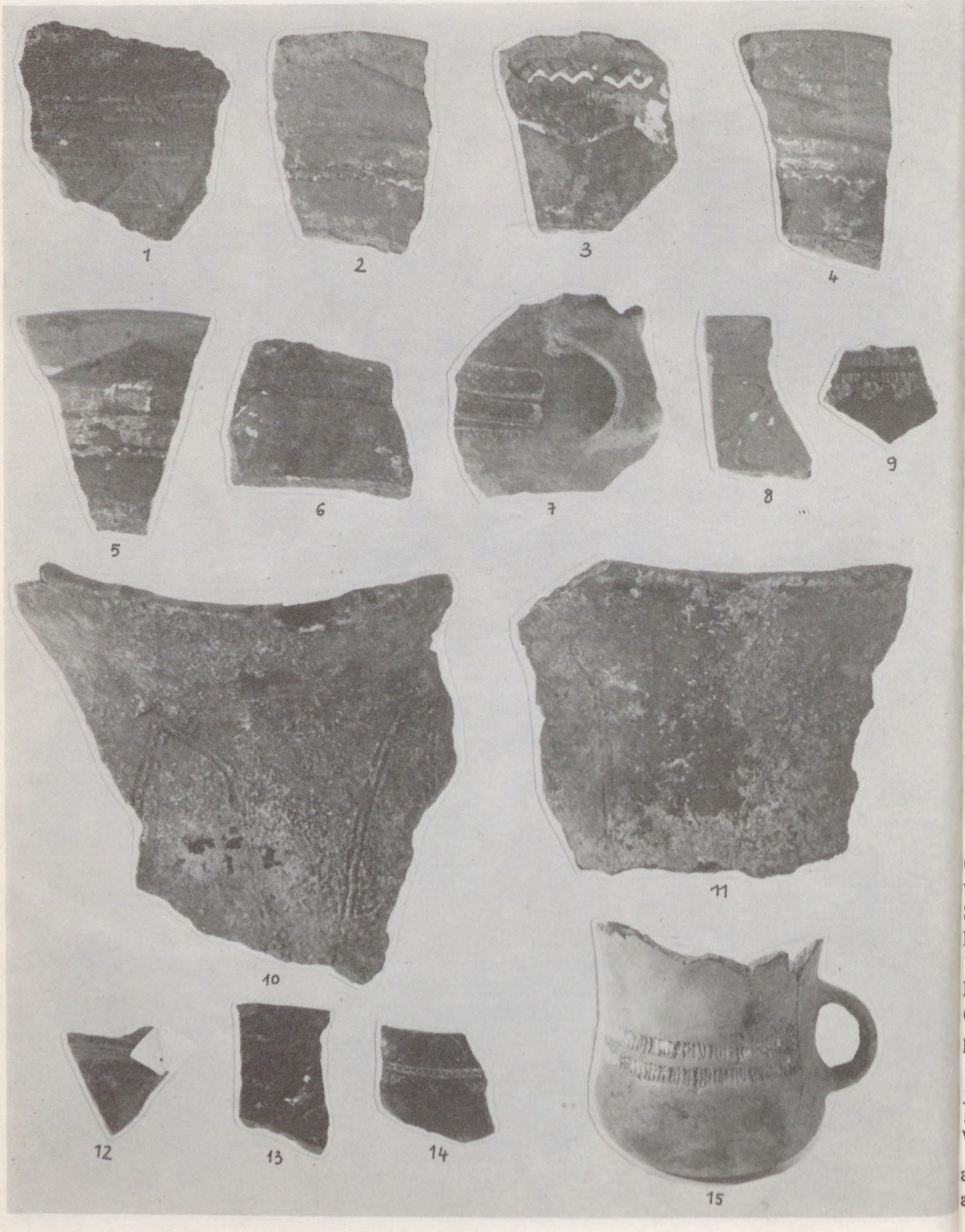

13. ábra. 1–14.: Csopak 17/9. lelőhelye, szórvány, 15.: Tihany-Rév 45/16. lelőhely.

Abb. 13. 1–14.: Csopak, Fundstelle 17/9. Diaspora, 15.: Tihany-Rév, Fundstelle 45/16.

A döbröntei későrómai éremlelet

BIRÓNÉ SEY KATALIN

A lelet 1971-ben került elő a Veszprém megyei Döbrönte községben.[1] A lelőhely közelebbi fekvése az 1. ábrán látható.

A lelet 3447 db III. századi antoninianust, illetve zömében IV. századi centenionalist tartalmazott. Császárok, illetve verdék szerinti megoszlást az I–II. táblázat mutatja.

A lelet Gallienus érmeivel indul, az együttes zömét azonban I. Valentinianus, Valens és Gratianus veretei alkotják, szám szerint 2834 db. Kopottsága miatt a lelet 2,3%-ról csak annyit lehetett megállapítani, hogy IV. századi veret. Verdék szerinti hovátartozás megállapítása szempontjából a lelet 24%-a használhatatlan volt.

Gallienus és II. Claudius bronz antoninianusa után Nagy Constantinus pénzeivel folytatódik az együttes. A veretek sűrűsödésével a 330-as évek kezdetétől számolhatunk. Constans és II. Constantinus, Nagy Constantinus uralkodása alatt vert bronzaival kezdődően már érzékelhető a pénzforgalom folyamatossága. Constantius Gallusnak néhány, Julianusnak pedig nagyobb számú SPES REIPUBLICE (Sp típus)[2] és FEL TEMP REPARATIO (FH 3) lovas típusú verete ordulnak elő az együttesben. Még a rövid ideig uralkodó Jovianus, illetve Procopius császárok is képviselve vannak néhány centenionalissal. Valentinianus SECVRITAS és GLORIA típusú veretei mellett néhány RESTITVTOR REIP típusú érem is előfordul. Valens császárnál is hasonló a hátlapi típusok megoszlása. Gratianusnál szintén, annyi változással, hogy egy GLORIA NOVI SAECVLI hátlapi típus is előfordul pénzei között.

A lelet néhány ritka, vagy eddig csak feltételezett jeggyel vert pénzt is tartalmazott. Így II. *Constantius-nak* egy 355–361 között vert SPES REIPVBLICE típusú $\frac{C}{CONS}$ (kat. 157. sz.) a constantinopolisi verdében vert centenionalisát. Ezt a jegyet eddig csak Julianus vereteiről ismerték.

Julianusnak szintén SPES REIPVBLICE típusú, a sisciai verdében készült centenionalisa $\frac{\cdot\ \cdot}{ASISV}$ jeggyel (kat. 442. sz.), és az azonos típusú de a sirmiumi verdében vert $\frac{S}{ASIRM}$ és $\frac{S}{BSIRM}$ jegyváltozatokkal

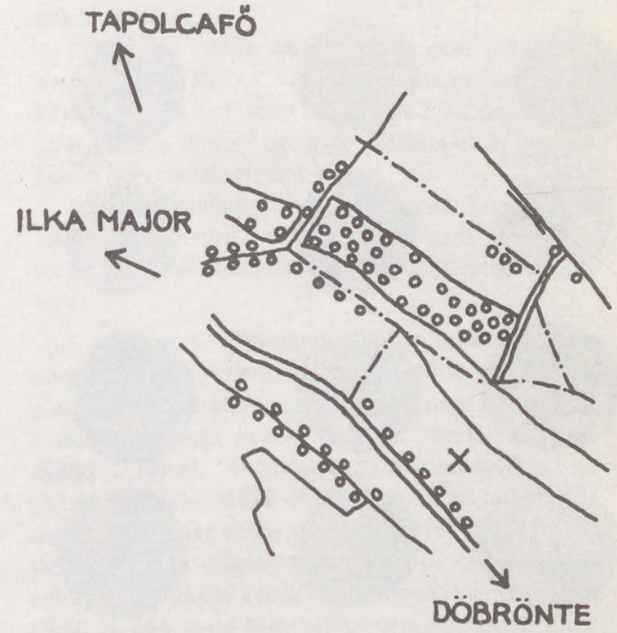

1. ábra. Az éremlelet lelőhelye.

Fig. 1. Site of the finding of the coins.

(kat. 446–451. sz.) eltérnek az eddig ismertektől. Ennek az emissiós jegynek egy további változata a $\frac{S\quad \cdot}{..SIRM}$ (kat. 453. sz.). Ritkán fordul elő ugyanezen hátlapi típuson a constantinopolisi verde CONSB (kat. 462–463.) jegye.

A nikomediai verdéből származik egy FEL TEMP REPARATIO lovas (FH 3) típusú centenionalis, amelynek előlapján a DN FL CL IVLIANVS NOB CAES körirat variáció található (kat. 500. sz.). A 355–361 között vert nikomediai vereteken nem volt ismeretes ez az előlapi körirat. Az egyik 355–360 között készült arelatei veret is meglepetést tartogat, mivel ezeken sem szokott a DN IVLIANVS NOB CAES körirat előfordulni. (kat. 509. sz.)

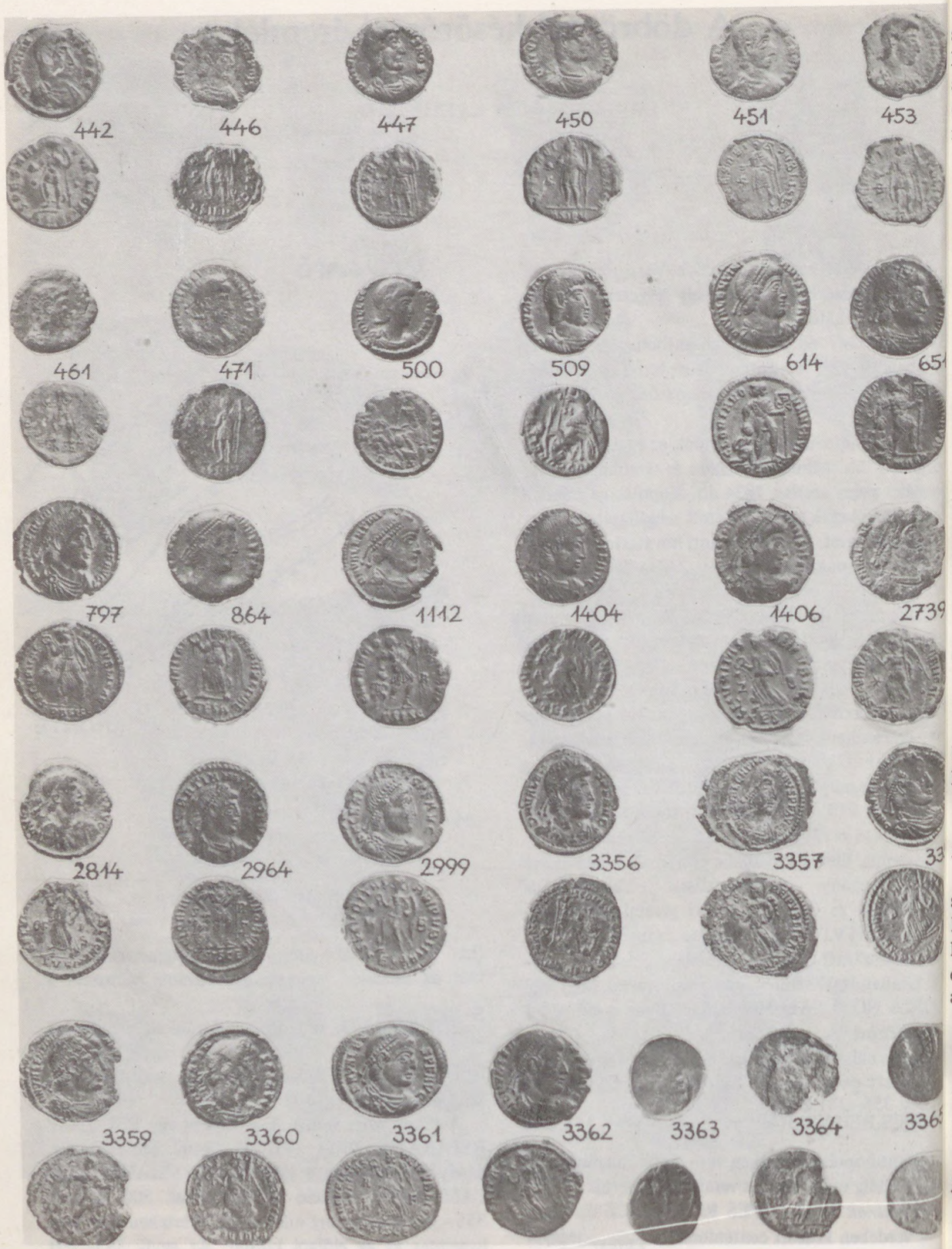

2. ábra. A leletben előforduló ritkább verdejegyek.

Fig. 2. The more unusual mint marks found int the fin

I. Valentinianusnak szintén arelatei centenionalisán a PCONST jegy GLORIA hátlapi típussal van kombinálva. (kat. 614.) Az LRBC összeállításban[3] ez a jegy csak SECVRITAS típusú hátlappal fordul elő, de a szerző fenntartotta a lehetőségét a GLORIA veretek előfordulásának.

Az aquileiai GLORIA centenionalisokon egy újabb jegyvariáció fordul elő (kat. 651–652.): $\frac{\cdot \quad \overset{\cup}{}}{\overset{\cup}{} \quad \text{SMAQP}}$ $\frac{}{\text{SMAOP}}$ ez az LRBC jegyvariációban nem szerepel.

Ugyancsak új változat a $\frac{*}{\text{D}\Delta\text{SISC}}$ jegyű (kat. 797. sz.) veret GLORIA típuson, ahol a csillag a mezőben az új kombináció. Ugyancsak az előfordulás lehetőségét tartotta fenn LRBC a thessaloniki SECVRITAS vereteken a · TESA jegynek, amely feltételezést a leletünkben való előfordulása igazolt. (kat. 864. sz.) Apróbb variáció, hogy a $\frac{\text{R}}{\lceil\text{SISC}}$ veretek a szelvényben pont nélkül is előfordulnak. (kat. 1112. sz.) Lehetséges azonban, hogy mivel csak egy ilyen veret van a leletben nem új jegyvariációról, hanem verési hibáról van szó. $\frac{\text{A}}{\text{TES}}$ jegy SECVRITAS hátlapokon is előfordul, mint azt Carson és Kent feltételezték. (kat. 1404.) $\frac{\cdot \text{A}}{\text{TES}}$ (kat. 1405. sz.) jegyek előfordulásának lehetőségét a SECVRITAS vereteken szintén igazolja a lelet.

Valens SECVRITAS constantinopolisi verete, amely 367–375 között készült $\frac{\quad \cdot}{\text{CONSB}}$ jeggyel (kat. 2739. sz.) használata ritka. Létezéséről sem RIC [4] sem LRBC nem ad hírt. A csillag a mezőben pálmával és koszorúval előfordul még, de ponttal sehol. Mivel az említett variáció a 367–375 időszakban fordul elő a „pontos" variáció is ebbe a periódusba tehető.

Gratianus $\frac{\text{OF} \; \text{I}}{\text{LVGP} \quad \text{S}}$ SECVRITAS típusú verete (kat. 2814. sz.) a 367–375 közötti periódusban szintén szokatlan jelenség Pearce feltevését[5] igazolja $\frac{\text{M} \; \text{B}}{\text{TES}}$ jegy (kat. 2999.) előfordulása a leletben.

Aránylag nagy számú hibás veret fordul elő I. Valentinianus centenionalisai között (kat. 3356–3357. sz.) mindkét oldalukon hibásan verve. Egy sisciai veret hátlapján elcsúszott körirat látható (kat. 3358. sz.).

Valens GLORIA veretén (kat. 3359. sz.) a hátlapi körirat helyenként meg van duplázva. Szintén hibás veret, az előlap felirata nem olvasható, a császár fejének körvonalai egy FH 3 típusú veretből tűnnek elő, a hátlap SECVRITAS típusú R·QVARTA jegyű (kat. 3360. sz.). Mivel Valens verete, így 367 utáni, a római verde jegyvariációja is ebből az időszakból való. Az FH 3 típusú hátlapok verése azonban 360-tól megszűnt a római verdében. Mégis egy ilyen sokáig kallódó lapkát használtak fel ennek a Valens centenionalisnak a veréséhez.

Egy másik hibás darab Valens (kat. 3361. sz.) sisciai SECUVRITAS veretének hátlapja, amelyen a körirat duplán van verve. A kat. 3362. sz. centenionalisán pedig a hátlapi Securitas ábrázolásban egy császárfej körvonalai vehetők ki.

Vannak darabok, amelyek annyira kopottak és ugyanakkor rontott veretek, hogy nem állapítható meg, hogy Valentinianus, Valens vagy Gratianus veretei-e.

A lelet, verdék szempontjából, a szokásos képet mutatja. Még a Valentinianus kor előtti veretek között is a legtöbb a sisciai verdéből származó. Azonban e korszak pénzei között a sisciai veretek után az aquileiai, római, veretek a leggyakoribbak. Sirmium (32 db) és Kyzikos (32 db) a negyedik helyen osztoznak, Thessalonika pedig az ötödik helyet foglalja el. A sirmiumi verde időszakos működése a későbbiekben egészen megritkítja a leletben az innen származó vereteket. A 364 utáni időszakban nem egészen ilyen a verdék megoszlása: Siscia, Roma, Aquileia foglalják el az első három helyet, Thessalonika pedig a negyediket.

A lelet 15,4%-a Gallienus és I. Valentinianus közötti időszakból származik. A további 82,3% I. Valentinianus, Valens és Gratianus veretei között oszlik meg.

330–364 között sűrűsödnek a veretek a leletben, de kétségtelen, hogy a záródása előtti utolsó tíz év – a 364 utáni időszak – az élő.

Valens vereteinek zöme, mint ez a verdejegyek alapján megállapítható, a 367 utáni periódusból származik. Ez mondható el Valens vereteiről is.

A lelet késői veretei Valentinianus sisciai GLORIA

$\frac{\text{S} \quad \text{R}}{\cdot \quad \text{C}\!\text{A}}$ $\frac{}{\text{BSISCR–S}}$ (kat. 1231–1236.), Valens $\frac{\text{R} \quad \text{S}}{\text{C}\!\text{A} \quad \cdot}$ $\frac{}{\text{ASISCE–}\mathit{VE}}$

SECVRITAS (kat. 2679–2683.) és Gratianus $\frac{\text{S}}{\cdot \quad \text{C}\!\text{A}}$ $\frac{}{\text{ASISCE–}\mathit{VE}}$

(kat. 2963–2964, sz,) GLORIA típusú veretei alkotják.

Valentinianus $\frac{F\ \ P}{BSISCS}^{D}$ jegyű GLORIA verete a legkésőbbi (kat. 1237. sz.) a leletben. Egészen a II. periódus (367–375) végére tehető, mivel nemcsak Valensnek és Gratianusnak, de már II. Valentinianusnak is vannak ilyen jeggyel GLORIA veretei. Tehát a lelet záródása Valentinianus halálával megegyező időpontra tehető. Amikor e verdejeggyel az új császár veretei még nem jutottak el a tartományba, akkor zárul az éremkincs. Ez az időpont a 375. év. Hogy földberejtése ekkor történt-e, nem bizonyos. Az olyan éremleletekben, – amelyek későbbi időben zárulnak – nagyon kevés a II. Valentinianus, vagy még későbbi uralkodók vereteinek a száma.

A IV. század második felében sok éremlelet elrejtéséről tudunk, amelyek nagyjából két csoportra oszthatók. Az egyik a Valentinianus halálakor, vagy egyket évvel azelőtt, – mint a sisciai verdejegyek részletes elemzése alapján kimutatható – záruló kincsleletek. Ebbe a csoportba tartozik a döbröntei lelet is 375. évi záródásával. Ezek a leletek a tartomány minden részében előfordulnak. Így a Lupoglav,[6] Pécs,[7] Szőkedencs,[8] Kazsok,[9] Jabing,[10] Wien–Krottenbach,[11] Öregcsem,[12] Szőny,[13] sőt a tartományon kívül a tedej-i éremlelet,[14] azonban az előbb említett leletek egyikében sincs az egész késői $\frac{D}{F\ P}$ jeggyel veret. A későbbi pénzekkel (II. Valentinianus, I. Theodosius stb.) záruló másik leletcsoportban, mint a veszprémi,[15] árpási,[16] szőnyi[17] leletekben előfordul ez a jegy. Így a döbröntei lelet szinte határesetnek számít a két csoport között.

Nem akarunk itt konkrét eseményeket keresni, amely a döbröntei lelet elrejtését indokolja, megtették ezt már az említett leletek publikálói. A számos kincslelet, az ásatások és a történeti források megegyeznek e korszak sűrű háborús eseményeiben, amelyek egyik legmozgalmasabb korszaka Valentinianus halálának éve.

Hátlapi típusok rövidítései

Farkas balra típus	Ikreket szoptató farkas balra áll felette két csillag. (Urbs Roma előlapokhoz tartozik ez a hátlap)
FH 3 típus	FEL TEMP REPARATIO Virtus balra áll, bal kezében pajzs, lándzsájával lováról a földre eső lovast szúr le, aki kezét felemeli, pajzsa a földön van.
FH 4 típus	FEL TEMP REPARATIO Virtus balra áll, bal kezében pajzs, lándzsájával a lováról leeső lovast szúrja le, akinek pajzsa a földön van, s aki a lova nyakába kapaszkodik.
G 1 típus	GLORIA EXERCITVS két katona áll mindegyik lándzsát tart és lába mellett pajzs, közöttük egy hadijelvény.
G 2 típus	GLORIA EXERCITUS két katona áll mindegyik lándzsát tart é lába mellett pajzs, közöttük ké hadijelvény.
GNS típus	GLORIA NOVI SAECVLI a csá szár szemben áll, fejét jobbra for dítja, jobbjában labarum, baljá pajzson nyugtatja.
GR	GLORIA ROMANORVM a csá szár jobbra megy, jobbjával fog lyot húz maga után, egy labaru mot tart.
PA	PROVIDENTIAE AVGG tábor kapu két toronnyal, felette csillag.
quadriga jobbra típus	körirat nélküli ábrázolás, jobbra haladó quadriga, amelyen I. Constantinus áll.
Reparatio Fel Temp	REPARATIO FEL TEMP a csá szár szemben áll, fejét jobbra for dítja, labarumot tart, baljá pajzson nyugtatja.
Restitutor reip típus	RESTITVTOR REIP a császár szemben áll, fejét jobbra fordítja, hadijelvényt és victoriolát tart.
Su 2 típus	SECVRITAS REIPVBLICAE Victoria jobbra megy, koszorút és pálmát tart.
Sp típus	SPES REIPVBLICE sisakos Virtus jobbra áll, globust és lándzsát tart.
Viktoria balra típus	körirat nélküli ábrázolás, Victoria prorán áll. (Constantinopolis előlaphoz tartozik ez a hátlap)
Vict Aug típus	VICT AVG Victoria balra megy, koszorút és pálmát tart.
V 1 típus	VICTORIAE DD AVGQ NN két szembenálló Viktoria, mindegyik pálmát tart.
VE típus	VIRTVS EXERCIT középen hadi jelvény, amelyen VOT/X vagy VOT/XX van, a jelvény alatt fog lyok egymásnak háttal ülnek.
V 5 típus	VOT/V babérkoszorúban két sor ban a fenti felirat.
V 5 M 10 típus	VOT/V/MVLT/X babérkoszorú ban négy sorban a fenti felirat.
V 15 M 20 típus	VOT/XV/MVLT/XX babérkoszo rúban négy sorban a fenti felirat
V 20 M 30	VOT/XX/MVLT/XXX babérko szorúban négy sorban a fenti fel irat.

I. táblázat

	AE	Fol (AE–3–4) Cen		Összesen
Gallienus	1			1
II. Claudius	1			1
I. Constantinus		5		5
Urbs Roma		2		2
Constantinopolis		1		1
II. Constantinus		5		5
Constans		16	1	17
II. Constantius		8	339	347
Constans v. II. Constantius		3	46	49
G 1 típus		2		2
FH 3 típus			1	1
Constantius Gallus			8	8
Julianus			85	85
Cons...			1	1
Jovianus			4	4
Procopius			1	1
VOT XX MVLT XXX			1	1
I. Valentinianus			887	887
Valens			1354	1354
I. Valentinianus v. Valens			33	33
Gratianus			207	207
Valens v. Gratianus			1	1
I. Valentinianus, Valens v. Gratianus			352	352
IV. századi töredék			82	82
	2	42	3403	3447

II. táblázat

	I. Valentinianus előtt	I. Valentinianus	Valens	I. Valentinianus vagy Valens	Gratianus	I. Valentinianus v. Valens v. Gratianus	Meghatározhatatlan	Összesen
Treveri	1	1						2
Lugdunum	2	23	17		11			33
Arelate	9	28	40		12			89
Aquileia	37	161	267	3	7	3		478
Roma	36	109	296	9	24	71		545
Siscia	45	425	307	3	132	1		913
Sirmium	32	2	1					35
Thessalinica	27	47	109	2	12			197
Heraclea	6	1	12	1				20
Constantinopolis	20	10	35	1	2	1		69
Kyzikos	32	9	21			1		63
Nikomedia	11	3	7					21
Antiochia	15	1	15	1		3		35
Alexandria	4	2	5		1			12
Bizonytalan	254	65	220	15	6	273	82	833
Összesen:	531	887	1352	35	207	353	82	3447

Pénzfajták rövidítése

AE 1
AE 2
AE 3
AE 4 — IV. századi redukált follisok, illetve későbbi centenionalis származékok nagyság szerinti besorolása.
AE An — bronz antoninianus
Fol — follis
Cen — centenionalis

A verdehelyeket a nevük első szótagjával rövidítjük.

A katalógus részben használt irodalom rövidítések feloldás

LRBC — CARSON R. A. G. – HILL P. V. – KENT J. P. (
Late Roman Bronze Coinage A. D. 324–49
London 1960.

RIC — MATTINGLY, H. – SYDENHAM, E. A.: Th
Roman Imperial Coinage, London V/1 köt
(1927), VI. kötet (1967), VII. kötet (1966), I
kötet (1951)

JEGYZETEK

1. A lelet 1971-ben került elő három csoportban. Először 2400 érmet találtak, majd a lelőhelyen 126 további pénzt, végül az edény fenekével együtt még 700 darab került elő. Ez úton mondok köszönetet MITHAY SÁNDORNAK, aki a leletet összegyűjtötte és feldolgozásra átadta. Éremtár 77/1971 és 63/1972.
2. Lásd a katalógus rész előtt a különböző hátlapi típusok rövidítési jegyzékét.
3. CARSON, R. A. G. – HILL, P. V. – KENT, J. P. C.: Late Roman Bronze Coinage A. D. 324–498. (London 1960).
4. MATTINGLY, H. – SYDENHAM, E. A.: The Roman Imperial Coinage. (London IX. 1951).
5. RIC IX. 171.
6. BRUNSMID, J.: Vjesnik Hrvatskoga Arch. Drustva. Zagreb (1912) 284.
7. SZ. BURGER A.: Römerzeitliche Münzfunde aus dem Bereich von Pécs (1926–1928). Janus Pannonius Múzeum Évkönyve XVI (1971) 105–122.
8. ALFÖLDI M.: A szőkedencsi későrómai éremlelet. Ant.H II (1949) N° 1–2. 1–7.
9. SZ. BURGER A.: Későrómai éremlelet Kazsokról (Somogy-m). Numizmatikai Közlöny 66–67 (1967–68) 3–22.
10. BARB A.: Der Münzfund von Jabing (374 n. Chr.) Numismatische Zeitschrift 69(1936)61–68., CZURDA–RUTH B.: Der Schatzfund von Jabing 1934 (313–375 n. Chr.) (Eisenstadt 1970).
11. POLASCHEK E.: Zwei römische Münzschätze aus Wien. Numismatis Zeitschrift 18–19(1925) 127–132.
12. RADNÓTI A.: Későrómai éremlelet Öregcsémről. Numizmatikai Közl 41(1942) 11–23.
13. BIRÓNÉ SEY K.: A find of centenionales from Brigetio. Fol Arch 25(19 147–160.
14. SOPRONI S.: Valentinianus-kori éremlelet Hajdunánás–Tedejről. D Múzeum Évkönyve 1966–67. 91–116.
15. KUBITSCHEK W. – VOETTER O.: Ein Münzfund aus Veszprém. Num matische Zeitschrift 2(1909) 117–136. BIRÓNÉ SEY K.: A Zsófia-puszta le Numizmatikai Közlöny 60–61(1961–62) 29–48.
16. JÓNÁS E.: Az árpási római éremlelet. Numizmatikai Közlöny 31– (1933–34) 3–27.
17. BIRÓNÉ SEY K.: Coins from Identified Sites of Brigetio and t Question of Local Currency. Régészeti Füzetek Ser. II. No. 18. Magy Nemzeti Múzeum 1977. 142, 150. Itt kívánjuk megjegyezni, hogy k későrómai éremlelet van Szőnyből. Az egyik I. Valentinianus halála el zárul (lásd: 13 jegyzet) a másikban még II. Valentinianus, sőt I. Theodosi veretek is vannak.

THE LATE ROMAN COIN FIND OF DÖBRENTE (VESZPRÉM COUNTY)

The find came to light in the community of Döbrönte in Veszprém County in 1971. It contained 3,447 antoniniani of the third century A. D., but mostly cententionalis of the fourth centrury A. D. The distribution by emperors and mints are shown on Graphs. I. and II.

The earliest coins in the find are some antoniniani of Gallienus, but the mass of the find, 82,3%, is represented by coins of Valentinian I, Valens, and Gratian.

There are a great many coins from the 330-s, coins of Constans and Constantine II, which were struck for them under the rule of Constantine the Great. There are some unusual mint mark variations unknown from any other place, their existence only supposed until now. These can be found on the cententionalis listed in the Catalogue under numbers: 157, 442, 446–451, 453, 462–463, 500, 509, 614, 651–652, 797, 864, 1112, 1404–1405, 2739. There are quite a few defective coins in the find, like numbers:
3356–3357, 3358, 3359, 3360, 3361, 3362.

As far as the distribution according to mints the find shows the usual picture. Coins before Valentinian were struck in Siscia, Aquileia, Rome, etc. in this order. During the Valentinian period Rome got to the second place and Thessaloniki to the fourth.

From a chronological point of view the latest piece of the find is a Valentinian centenionalis with GLORIA reverse

Inscription and $\frac{D}{F\ P}$ / BSISCS mintmark (Catalogue number 1237) This mintmark variation can be dated to the very end of th second period (367–375 A. D.). Thus the closing date of th find coincides with the death of Valentinian I.

Two find groups can be found from this period, one o them the group closing before or at the death of Valentinia I. This includes the finds from Lupoglav, Szőkedencs, Jabing Wien–Krottenback, Öregcsém, Szőny, and the find outsid the province from Tedej. The other group closes with coin of later periods, Valentinian II and Theodosius I, includin the finds from Veszprém, Árpás, an another one from Szőny

This latter group shows a coin with a mint mark $\frac{D}{F\ P}$ / S which dates the latest coin of the Döbrente find. Thus our fin represents a border line case between the two groups.

This period is a very disturbed one for the province wit many wars and unrest. The hiding of the treasure thoug cannot be linked with any specific war activity.

Author:
Dr. B. Sey Katal
Magyar Nemzeti Múzeu
Éremt
H–1088 Budape
Múzeum kert. 14–1

DÖBRÖNTE DOBOGÓ (Veszprém m.)
Utolsó évszám: 378

GALLIENUS

1.	AE An	253/268	?	E./	sugárkoronás fej j.	?		
				H./	b. álló nő	?		

II.CLAUDIUS

2.	AE An	270 után	?	E./	. . . LAV . . . sugárkoronás fej j.			
				H./	. . . O . . . sas b. áll.	?		

I. CONSTANTINUS

3.	Fol (AE 3)	320	Aqu	RIC	48	AQS	S	F VE
4.	Fol (AE 3)	324/330	Sis	LRBC	737	⌜SIS ⌝		P A
5.	Fol (AE 3)	335/337	Her	LRBC	934	SMHB		G 1
6.	Fol (AE 3)	335/337	Con	LRBC	1025	CONSH		G 1

DIVUS CONSTANTINUS

7.	Fol (AE 4)	337/339	Kyz	LRBC	1273	SMKS		quadriga j.

URBS ROMA

8.	Fol (AE 3)	330/335	Con	LRBC	1008	CONSE		farkas b.
9.	Fol (AE 3)	330/335	Nik	LRBC	1120	SMN⌜		farkas b.

CONSTANTINOPOLIS

10.	Fol (AE 3)	330/335	The	LRBC	838	SMTSE		Victoria b.

II. CONSTANTINUS

11.	Fol (AE 3)	330/335	Lug	LRBC	181	PLG		G 2
12.	Fol (AE 3)	330/335	Sis	LRBC	748	• ESIS •		G 2
13.	Fol (AE 4)	337/339	Kyz	LRBC	1275	SMK . . .		G 1
14.	Fol (AE 4)	337/341	Aqu	LRBC	680a	• AQP		G 1
15.	Fol (AE 4)	337/341	Aqu	LRBC	680	• AQS		G 1

CONSTANS

16–	Fol (AE 4)	341/346	Are	LRBC	456	SAR ...		V 1
18.	Fol (AE 4)	341/346	Aqu	LRBC	711	AQS		V 1
19.	Fol (AE 3)	341/346	Rom	LRBC	648	RQ		V 1
20.	Fol (AE 4)	341/346	Sis	LRBC	792	'BSIS'		V 1
21.	Fol (AE 4)	341/346	Sis	LRBC	801	ESIS		V 1
22.	Fol (AE 4)	341/346	Sis	LRBC	801	⌜SIS		V 1
23.	Fol (AE 4)	341/346	The	LRBC	860	SMTSH		V 1
24.	Fol (AE 4)	341/346	The	LRBC	863	SMTS		V 1
25–	Fol (AE 4)	341/346	?	C 176		?		V 1
27.	Fol (AE 4)	341/346	Ant	LRBC	1396	SMANH		Vict augg
28.	Fol (AE 4)	341/346	Ant	LRBC	1399			
				vö. E./				
				gyöngydiad		SMANI		V 15 M 2
								V 20 M 3
29.	Fol (AE 4)	341/346	Kyz	LRBC	1313			
30–	Fol (AE 4)	341/346	?	C 197		?		V 20 M 3
32.	Cen	346/350	?	C 15, de				
				AE 3		?		FH 3

II. CONSTANTIUS

33.	Fol (AE 4)	335/341	?	C 95		?		G 1
34.	Fol (AE 4)	337/341	Nik	LRBC	1136	SMNB		G 1
35.	Fol (AE 4)	341/346	Aqu	LRBC	710	AQP		V 1
36.	Fol (AE 4)	341/346	Sis	LRBC	790	ESIS		V 1
37.	Fol (AE 4)	341/346	Nik	LRBC	1153	SMNA		V 20 M
38.	Fol (AE 4)	341/346	Ant	LRBC	1398	SMAN ...		V 20 M
39.	Fol (AE 4)	341/346	Ale	LRBC	1475	SMALA		V 20 M
40.	Fol (AE 4)	341/346	Ale	LRBC	1475	SMALE		V 20 M
41.	Cen (AE 4)	351/354	Sir	LRBC	1603	ASIRM		FH 3
42.	Cen	351/354	Sir	LRBC	1605	ASIRM		FH 3
43–	Cen	351/354	Sir	LRBC	1605	BSIRM		FH 3
45–	Cen	351/354	The	LRBC	1681	SMTS		FH 3
47.	Cen	351/354	The	LRBC	1681	SMTS		FH 3
48.	Cen	351/354	The	LRBC	1681	SMTS		FH 3

49.	Cen	351/354	Con	LRBC	2039	CONSH		FH 3
50.	Cen	351/354	Con	LRBC	2039	CONS ⊆		FH 3
51.	Cen	351/354	Con	LRBC	2041	CONS⌜·		FH 3
52.	Cen	351/354	Con	LRBC	2039	CON ...		FH 3
55.	Cen	351/354	Ant	LRBC	2632	AN⌜		FH 3
56.	Cen	351/354	Ant	LRBC	2632	ANE		FH 3
57.	Cen	351/354	Ant	LRBC	2632	ANS		FH 3
61.	Cen	351/354	Ant	LRBC	2632	AN ...		FH 3
62.	Cen	351/354	Ale	LRBC	2844	ALEB		FH 3
63.	Cen	352/354	Aqu	LRBC	930	AQP		FH 3
65.	Cen	352/354	Aqu	LRBC	930	AQS		FH 3
66.	Cen	352/354	Aqu	LRBC	930	AQT		FH 3
67.	Cen	352/354	Aqu	LRBC	930	AQ ...		FH 3
68.	Cen	352/354	Rom	LRBC	674	R * B		FH 3
69.	Cen	353/360	Lug	LRBC	253 v.			
					256	CPL (G)		FH 3
70–	Cen (AE 4)	355/360	Are	LRBC	460	PCON		Sp
72–	Cen (AE 4)	355/360	Are	LRBC	461	PCON	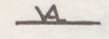	Sp
74–	Cen (AE 4)	355/360	Aqu	LRBC	951	AQP		Sp
82–	Cen (AE 4)	355/360	Aqu	LRBC	951	AQT		Sp
84.	Cen (AE 4)	355/360	Aqu	LRBC	953	AQS		Sp
85.	Cen (AE 4)	355/360	Aqu	LRBC	955	AQP		Sp
86.	Cen (AE 4)	355/360	Aqu	LRBC	955	AQS		Sp
87–	Cen (AE 4)	355/360	Rom	LRBC	689	RQP		Sp
89–	Cen (AE 4)	355/360	Rom	LRBC	691	R *P		Sp
94–	Cen (AE 4)	355/360	Rom	LRBC	691	R *S		Sp
96.	Cen (AE 4)	355/360	Rom	LRBC	691	R *T		Sp
97.	Cen (AE 4)	355/360	Rom	LRBC	691	R * ...		Sp
98.	Cen	355/360	Aqu	LRBC	938	AQP	M	FH 3
99.	Cen	355/360	Aqu	LRBC	939	AQP	II	FH 3
100.	Cen	355/360	Aqu	LRBC	942	AQP	M	FH 3
101.	Cen	355/360	Aqu	LRBC	943	AQP·	II	FH 3
102–	Cen	355/360	Aqu	LRBC	943	AQS·	II	FH 3

105– Cen	355/360	Rom	LRBC	684	RMT		FH 3
107– Cen	355/360	Rom	LRBC	684	RM		FH 3
109. Cen	355/360	Rom	LRBC	684	RMS *		FH 3
110. Cen	355/360	Rom	LRBC	686	RQP		FH 3
111. Cen	355/360	Rom	LRBC	687	RQS		FH 3
112– Cen	355/360	Rom	LRBC	687	RQB		FH 3
114. Cen	355/360	Rom	LRBC	687 vö. E/babéros rozettás diadém	RQB		FH 3
115. Cen	355/360	Rom	LRBC	687	RQQ		FH 3
116. Cen	355/360	Rom	LRBC	687	RQZ		RH 3
117. Cen	355/360	Rom	LRBC	687	RQ ...		FH 3
118– Cen (AE 4)	355/361	Sis	LRBC	1245	ASIS ...		Sp
120– Cen (AE 4)	355/361	Sis	LRBC	1245	⌜SIS ...		Sp
122. Cen (AE 4)	355/361	Sis	LRBC	1246	ESIS *		Sp
123. Cen (AE 4)	355/361	Sis	LRBC	1248	BSIS	*____	Sp
126. Cen (AE 4)	355/361	Sis	LRBC	1248	.. SIS	*____	Sp
127. Cen (AE 4)	355/361	Sis	LRBC	1250	.. SISV	.____	Sp
128. Cen (AE 4)	355/361	Sis	LRBC	1252	BSIS		Sp
129. Cen (AE 4)	355/161	Sis	LRBC	1253	BSISR		Sp
130. Cen (AE 4)	355/361	Sis	LRBC	1254	·ASIS		Sp
131. Cen (AE 4)	355/361	Sis	LRBC	1254	.⌜SISV		Sp
132– Cen (AE 4)	355/361	Sir	LRBC	1615	ASIRM		Sp
137. Cen (AE 4)	355/361	Sir	LRBC	1615	BSIRM		Sp
138– Cen (AE 4)	355/361	Sir	LRBC	1618	BSIRM	S____	Sp
140. Cen (AE 4)	355/361	The	LRBC	1689	SMTSA		Sp
141– Cen (AE 4)	355/361	The	LRBC	1689	SMTSB		Sp
144– Cen (AE 4)	355/361	The	LRBC	1689	SMTS⌜		Sp
147. Cen (AE 4)	355/361	The	LRBC	1689	SMTS△		Sp
148. Cen (AE 4)	355/361	The	LRBC	1691	SMTSA	*____	Sp
149. Cen (AE 4)	355/361	The	LRBC	1691	SMTS⌜		Sp
150. Cen (AE 4)	355/361	The	LRBC	1691	SMTSϕ	*____	Sp

151– Cen (AE 4)	355/361	Her	LRBC	1905	SMHB		Sp
154– Cen (AE 4)	355/361	Con	LRBC	2053	CONS ..		Sp
157. Cen (AE 4)	355/361	Con	LRBC	2055	CONS	C____	Sp
158– Cen (AE 4)	355/361	Kyz	LRBC	2504	SMKA		Sp
160– Cen (AE 4)	355/361	Kyz	LRBC	2504	SMKB		Sp
162. Cen (AE 4)	355/361	Kyz	LRBC	2504	SMK △		Sp
163– Cen (AE 4)	355/361	Kyz	LRBC	2504	SMKE		Sp
168– Cen (AE 4)	355/361	Kyz	LRBC	2504	SMKS		Sp
172– Cen (AE 4)	355/361	Kyz	LRBC	2504	SMK ..		Sp
174. Cen (AE 4)	355/361	Kyz	LRBC	2506	SMKS	S____	Sp
175. Cen (AE 4)	355/361	Nik	LRBC	2315	SMNB		Sp
176. Cen (AE 4)	355/361	Ant	LRBC	2638	ANB		Sp
177. Cen (AE 4)	355/361	Ant	LRBC	2638	AN⌜		Sp
178. Cen (AE 4)	355/361	?	C 188		?		Sp
179– Cen (AE 4)	355/361	?	C 188		?		Sp
300. Cen (AE 4)	355/361	Sis	LRBC	1228	ASIS		FH 3
301– Cen	355/361	Sis	LRBC	1228	BSIS		FH 3
306– Cen	355/361	Sis	LRBC	1228	SIS		FH 3
309. Cen	355/361	Sis	LRBC	1234	BSIS	M____	FH 3
310– Cen	355/361	Sis	LRBC	1234	SIS	M____	FH 3
312. Cen	355/361	Sis	LRBC	1234	.. SIS	M____	FH 3
313. Cen	355/361	Sis	LRBC	1236	BSISD	M____	FH 3
314. Cen	355/361	Sis	LRBC	1240	.. SISL	M____	FH 3
315. Cen	355/361	Sir	LRBC	1609	.. SIRM	M____	FH 3
316. Cen	355/361	Sir	LRBC	1610	.. RM	M____	FH 3
317. Cen	355/361	Sir	LRBC	1612	ASIRM	M____	FH 3
318– Cen	355/361	Sir	C 46		?	M____	FH 3
321. Cen (AE 4)	355/361	The	LRBC	1684	SMTSA	M____	FH 3
322– Cen (AE 4)	355/361	The	LRBC	1684	SMTS ..	M____	FH 3
324. Cen (AE 4)	355/361	Con	LRBC	2049	CONSH	M____	FH 3
325. Cen (AE 4)	355/361	Con	LRBC	2049	CON ...	M____	FH 3
326– Cen (AE 4)	355/361	Nik	LRBC	2311	SMNA		FH 3
328– Cen	355/361	Nik	LRBC	2311	SMNB		FH 3

330. Cen	355/361	Nik	LRBC	2311	SMNE		FH	437. Cen	352/354	Aqu	LRBC	933	AQS	II	FH 3
331. Cen	355/361	Kyz	LRBC	2498	SMKB		FH	438. Cen	352/354	Rom	LRBC	676	R ∗Q		FH 3
332– Cen	355/361	Kyz	LRBC	2498	SMK..		FH	439. Cen	352/354	Rom	LRBC	681	R P		FH 3
334. Cen	355/361	Kyz	LRBC	2502	SMK⌜	· M ·	FH	JULIANUS							
335. Cen	335/361	Kyz	LRBC	2502	SMK..	· M ·	FH	440. Cen (AE 4)	355/361	Sis	LRBC	1244	△ SIS		SP
336. Cen	355/361	Ant	LRBC	2637	ANA	M	FH	441. Cen (AE 4)	355/361	Sis	LRBC	1247	△ SIS ∗		SP
337. Cen	355/361	Ant	LRBC	2637	ANS	M	FH	442. Cen (AE 4)	355/361	Sis	LRBC	1251	ASISV		SP
338– Cen	346/361	?	C 47		?			443– Cen (AE 4)	355/361	Sir	LRBC	1616	BSIRM		SP
CONSTANS vagy II. CONSTANTIUS								446– Cen (AE 4)	355/361	Sir	LRBC	1616 vö.			
380. Fol (AE 4)	341/346	Tre	LRBC	145 v.							a mezőben is jegy		ASIRM	S	SP
				148	TRS	D	V 1	450– Cen (AE 4)	355/361	Sir	LRBC	1616 vö.			
381. Fol (AE 4)	341/346	Rom	LRBC	341 v.							a mezőben is jegy		BSIRM	S	SP
				342	R E		V 1	452. Cen (AE 4)	355/361	Sir	LRBC	1616 vö.			
382. Fol (AE 4)	341/346	?	E./CONSTA								a mezőben is jegy		.. SIRM	S	SP
babéros, rozettás, diadémos mellkép köpenyben j.					?			453. Cen (AE 4)	355/361	Sir	LRBC	1616 vö.			
383– Cen	346/361	Sir	E./gyöngydiadémos mellkép köpenyben j.								a mezőben is jegy		.. SIRM	S	SP
					?	M	FH	454– Cen (AE 4)	355/361	The	LRBC	1690	SMTSE		SP
385. Cen	346/361	Sir	E./DN CONSTAN..					456– Cen (AE 4)	355/361	The	LRBC	1692	SMTSA	*	SP
gyöngydiadémos mellkép köpenyben j.					?	M	FH	458. Cen (AE 4)	355/361	The	LRBC	1692	SMTSE	*	SP
386– Cen	346/361	?	E./gyöngydiadémos mellkép köpenbenn j.					459. Cen (AE 4)	355/361	The	LRBC	1692	?	*	SP
					?		FH	460– Cen (AE 4)	355/361	Her	LRBC	1906	SMH△=		SP
			GLORIA EXERCITUS (1 jelvény) típus					462– Cen (AE 4)	355/361	Con	LRBC	2054	CONSB		SP
429– Fol (AE 4)	355/341	?	E./babéros, rozettás, diadémos fej köpenyben j.				G 1	464. Cen (AE 4)	355/361	Con	LRBC	2054	CONS⌜		SP
			FEL TEMP REPARATIO (FH 3 típus)					465– Cen (AE 4)	355/361	Con	LRBC	2054	CON...		SP
					?			467– Cen (AE 4)	355/361	Kyz	LRBC	2505	SMK⌜		SP
431. Cen	346/361	?	E./diadémos ?				FH	471. Cen (AE 4)	355/361	Kyz	LRBC	2505 vö.			
			fej j.								E./gyöngydiadémos fej j.		SMK..		SP
CONSTANTIUS GALLUS								472. Cen (AE 4)	355/361	Nik	LRBC	2316	SMNS		SP
432. Cen	351/354	Sis	LRBC	1221	△SIS		GR	473– Cen (AE 4)	355/361	?	C 42		?		SP
433. Cen	351/354	Con	LRBC	2040	CONSI		FH	477– Cen (AE 4)	355/361	?	C 43		?		SP
434. Cen	351/354	Kyz	LRBC	2497	SMKI		FH	482– Cen (AE 4)	355/361	?	C 44		?		SP
435. Cen	351/354	Ale	LRBC	2845	ALE...		FH	485– Cen (AE 4)	355/361	?	C 44–45		?		SP
436. Cen	351/354	?	C 9		?		FH	487. Cen (AE 4)	355/361	?	C 47		?		SP

488– Cen (AE 4)	355/361	?	C 51 vö.				
			E./ fejdísz nélkül.		?		
490– Cen (AE 4)	355/361	?	C 41–51		?		
496– Cen (AE 4)	355/361	Sis	LRBC	1235	ASIS..	M	
498. Cen (AE 4)	355/361	Sis	LRBC	1235 vö.			
E./DN IVLIANVS NOB CAES					ASIS⊆	M	
499. Cen	355/361	Kyz	LRBC	2499	SMK⌐		
500. Cen	355/361	Nik	LRBC	2312 vö.			
E./DN FL CL IVLIANVS NOB CAES					SMNB		
501. Cen	355/361	?	C 9–19		?	S	
502– Cen	355/361	?	C 12–14		?		
505– Cen	355/361	?	C 15		?		
508. Cen	355/361	?	C 10, v. 19				
			v. 21		?		
509. Cen	355/360	Are	LRBC	459 vö.			
E./DN IVLIANV–S NOB CAES					TCON	M	
510. Cen (AE 4)	355/360	Are	LRBC	459	TCON	?	
511. Cen (AE 4)	355/360	Are	LRBC	462	TCON	VA	
512– Cen (AE 4)	355/360	Aqu	LRBC	954	AOT		
516. Cen (AE 4)	355/360	Aqu	LRBC	956	AOT		
517. Cen (AE 4)	355/360	Rom	LRBC	690	RQS		
518. Cen (AE 4)	355/360	Rom	LRBC	690	RQ...		
519. Cen	355/360	Aqu	LRBC	946	AQT	*	
520. Cen	355/360	Rom	LRBC	685	·R·M·		
521. Cen	355/360	Rom	LRBC	685	..M·T		
522. Cen	360/363	Rom	LRBC	695	VRB·ROM·S		
523. Cen	360/363	Rom	LRBC	695	VRB·ROM·B		
524. Cen	361/363	Sis	LRBC	1260	BSISC		
CONSTANS vagy II. CONSTANTIUS vagy CONSTANTIUS GALLUS vagy JULIANUS							
525. Cen	346/361	?	E./fej j.		?		
JOVIANUS							
526. Cen	363/364	Rom	LRBC	696	VRB·ROM		
527. Cen	363/364	Sis	LRBC	1266	∪ASISC		

28. Cen	363/364	Sis	LRBC	1266	∪ BSISC			V 5
SP 29. Cen	363/364	Ant	LRBC	2647	ANT△			V 5
SP ROCOPIUS								
FH 30. Cen	365/366	?	C 10		?			Reparatio
FH OT XX MVLT XXX típus								fel temp
FH 31. Cen	341/346 v	?	E./jobbra					
	361/363		néző fej					
FH			olvashatatlan körirat					
FH			H./VOT/XX/					
FH			MVLT/XXX					
FH			koszorúban		?			
VALENTINIANUS								
FH 32. Cen	364/375	Lug	LRBC	279–321				
					?		O FII	GR
FH 33. Cen	364/375	Lug	LRBC	279–321				
SP					LVG...		O FII	GR
SP 34. Cen	364/375	Are	LRBC	479–518				
SP					?		OF I	GR
SP 35. Cen	364/375	Kyz	LRBC	2517v				
			2526		SMKA			GR
FH 36. Cen	364/375	Kyz	LRBC	2519 v				
			2529		SMKA			Su 2
FH 37– Cen	364/375	Kyz	LRBC	2519 v				
			2529		SMKB			Su 2
FH 39. Cen	364/375	Kyz	LRBC	2519 v				
			2529		SMK⌐			Su 2
FH 40– Cen	364/375	Kyz	LRBC	2519 v				
			2529		SMK△			Su 2
FH 43. Cen	364/375	Kyz	LRBC	2519 v				
			2529		SMK...			Su 2
V 5 44. Cen	364/375	Ant	LRBC	2653 v				
			2658		ANT⌐			GR

545–	Cen	364/375	?	C 12		?	*	GR	55.	Cen	364/367	Aqu	LRBC	1003	*SMAQ...		GR
547–	Cen	364/375	?	C 12		?		GR	56–	Cen	364/367	Aqu	LRBC	1026	.SMAQP		GR
570–	Cen	364/375	?	C 37		?	*	Su	59–	Cen	364/367	Aqu	LRBC	1026	.SMAQS		GR
572–	Cen	364/375	?	C 37		?		Su	64–	Cen	364/367	Aqu	LRBC	967	SMAQP	A	Su 2
608–	Cen	364/367	Lug	LRBC	281	LVG" S	O FII	GR	71–	Cen	364/367	Aqu	LRBC	967	SMAQS	A	Su 2
610–	Cen	364/367	Lug	LRBC	284	LVGS *	O FII	GR	74–	Cen	364/367	Aqu	LRBC	967	SMAQ...	A	Su 2
613.	Cen	364/367	Lug	LRBC	287	LVGV	OF II	GR	76.	Cen	364/367	Aqu	LRBC	971	SMAQS	B	Su 2
614.	Cen	364/367	Are	LRBC	477 vö.				77–	Cen	364/367	Aqu	LRBC	971	SM...	B	Su 2
				GR típus		PCONST		GR	79.	Cen	364/367	Aqu	LRBC	971	?	B	Su 2
615.	Cen	364/367	Are	LRBC	477	..CONST		GR	80–	Cen	364/367	Aqu	LRBC	975	SMAQS	B	Su 2
616.	Cen	364/367	Are	LRBC	479	CONS..	OF III	GR	82.	Cen	364/367	Aqu	LRBC	982	SMAQS	E	Su 2
617–	Cen	364/367	Are	LRBC	479	CONST	OF III	GR	83.	Cen	364/367	Aqu	LRBC	986	SMAQS	P	Su 2
620–	Cen	364/367	Are	LRBC	479	...ONS.	OF III	GR	84–	Cen	364/367	Aqu	LRBC	994	SMAQS	U	Su 2
622.	Cen	364/367	Are	LRBC	494	TCON	B	GR	86.	Cen	364/367	Aqu	LRBC	994	SMAQ..	U	Su 2
623–	Cen	364/367	Are	LRBC	481	CONST	OF II	Su	87.	Cen	364/367	Aqu	LRBC	998	SMAQP	P	Su 2
625–	Cen	364/367	Are	LRBC	481	CONST	OF III	Su	88–	Cen	364/367	Aqu	LRBC	1005	*SMAQP		Su 2
629.	Cen	364/367	Are	LRBC	496	TCON	?	Su	91–	Cen	364/367	Aqu	LRBC	1005	*SMAQS		Su 2
630.	Cen	364/367	Are	LRBC	474	TCONST		Res	00–	Cen	364/367	Rom	LRBC	704	SMRP		Su 2
								reif	02–	Cen	364/367	Rom	LRBC	707	RQ		Su 2
631–	Cen	364/367	Aqu	LRBC	965	SMAQP	A	GR	04.	Cen	364/367	Sis	LRBC	1271	ASISC		GR
633–	Cen	364/367	Aqu	LRBC	965	SMAQ..	A	GR	05.	Cen	364/367	Sis	LRBC	1271	BSISC		GR
637.	Cen	364/367	Aqu	LRBC	969	SMAQP	B	GR	06.	Cen	364/367	Sis	LRBC	1271	..SISC		GR
638–	Cen	364/367	Aqu	LRBC	969	SMAQ..	B	GR	07–	Cen	364/367	Sis	LRBC	1275	·ASISC		GR
642.	Cen	364/367	Aqu	LRBC	973	SMAQP	B	GR	09–	Cen	364/367	Sis	LRBC	1275	·⌜SISC		GR
643–	Cen	364/367	Aqu	LRBC	973	SMAQS	B	GR	21–	Cen	364/367	Sis	LRBC	1279	⌜SISC		GR
646.	Cen	364/367	Aqu	LRBC	984	?	P	GR	25–	Cen	364/367	Sis	LRBC	1286	·⌜SISC	A*	GR
647.	Cen	364/367	Aqu	LRBC	986	SMAQP	P	GR	36–	Cen	364/367	Sis	LRBC	1290	D⌜SISC		GR
648.	Cen	364/367	Aqu	LRBC	988	SMAQP		GR	42–	Cen	364/367	Sis	LRBC	1294	D⌜SISC	A*	GR
649–	Cen	364/367	Aqu	LRBC	992	SMAQP	U	GR	67–	Cen	364/367	Sis	LRBC	1273	ASISC		Su 2
651.	Cen	364/367	Aqu	LRBC	992	SMAQP	U	GR	70.	Cen	364/367	Sis	LRBC	1273	⌜SIS..		Su 2
652.	Cen	364/367	Aqu	LRBC	992	?	U	GR	71–	Cen	364/367	Sis	LRBC	1273	..SIS		Su 2
653.	Cen	364/367	Aqu	LRBC	1003	*SMAQP		GR	76–	Cen	364/367	Sis	LRBC	1277	·ASISC		Su 2
654.	Cen	364/367	Aqu	LRBC	1003	*SMAQS		GR	78–	Cen	364/367	Sis	LRBC	1277	·^SISC		Su 2

783– Cen	364/367	Sis	LRBC	1281	✎△SISC		Su	374. Cen	364/365	Her	LRBC	1916	SMH..		Rwstitutor
787. Cen	364/367	Sis	LRBC	1288	•ASISC	*A	Su								Reip.
788– Cen	364/367	Sis	LRBC	1288	•△SISC	*A	Su	375. Cen	364/365	Con	LRBC	2066	CONSPA		Restitutor
791. Cen	364/367	Sis	LRBC	1288	?	*A	Su								Teip.
792– Cen	364/367	Sis	LRBC	1292	D△SISC		Su	376. Cen	365/367	Tre	LRBC	478	TRP	*	GR
797. Cen	364/367	Sis	LRBC	1292 vö.				377– Cen	367/375	Lug	LRBC	307	LVGSD	O FII	GR
de a mezőben csillag					D△SISC	*A	Su	379– Cen	367/375	Lug	LRBC	311	LVGSP	O FII	GR
798– Cen	364/367	Sis	LRBC	1296	DASISC	*A	Su	383. Cen	367/375	Lug	LRBC	313	LVGP	O FII	GR
813– Cen	364/367	Sis	LRBC	1296	D△SISC	*A	Su	384– Cen	365/367	Lug	LRBC	321	LVGS•	O FII	GR
830. Cen	364/367	Sis	LRBC	1333	..SISC	*P M	Su	386– Cen	367/375	Lug	LRBC	324	LVGS	O	GR
831. Cen	364/367	Sir	LRBC	1631	BSIRM		GR	388. Cen	367/375	Lug	LRBC	330	LVGS	O FII	GR
832. Cen	364/367	Sir	LRBC	1633	BSIRM		Su	389. Cen	367/375	Lug	LRBC	338	LVG..	O FII	GR
833– Cen	364/367	The	LRBC	1704	TESA		GR	390. Cen	367/375	Lug	LRBC	338	LVGS	O FIII	GR
835– Cen	364/367	The	LRBC	1704	TESB		GR	391. Cen	367/375	Lug	LRBC	338	LVG...	O F ?	GR
844. Cen	364/367	The	LRBC	1708	•TESB		GR	392. Cen	367/375	Are	LRBC	512	Con	O (F) I	GR
845– Cen	364/367	The	LRBC	1708	•TES⌜		GR	393– Cen	367/375	Are	LRBC	525	PCON		GR
847– Cen	364/367	The	LRBC	1711	TESB	*	GR	395– Cen	367/375	Are	LRBC	525	SCON		GR
849– Cen	364/367	The	LRBC	1715	•TESB	*	GR	397. Cen	367/375	Are	LRBC	525	...CON		GR
852– Cen	364/367	The	LRBC	1706	TESA		Su	398– Cen	367/375	Are	LRBC	527	SCON		Su 2
861. Cen	364/367	The	LRBC	1706	TESB		Su	402– Cen	367/375	Rom	LRBC	715	R•SECVNDA		GR
862. Cen	364/367	The	LRBC	1706	TES⌜		Su	408– Cen	367/375	Rom	LRBC	715	R•TERTIA		GR
863. Cen	364/367	The	LRBC	1706	TES...		Su	410– Cen	367/375	Rom	LRBC	715	R•QVARTA		GR
864. Cen	364/367	The	LRBC	1708 vö.				415– Cen	367/375	Rom	LRBC	721	SMRP		GR
			de Su 2 típus		•TESA		Su	417. Cen	367/375	Rom	LRBC	721	SMRS		GR
865. Cen	364/367	The	LRBC	1713	TESA	*	Su	418– Cen	367/375	Rom	LRBC	712	RPRIMA		Su 2
866. Cen	364/367	The	LRBC	1713	TES..	*	Su	423– Cen	367/375	Rom	LRBC	712	RSECVNDA		Su 2
867. Cen	364/367	The	LRBC	1717	•TESA•	*	Su	430– Cen	367/375	Rom	LRBC	712	RTERTIA		Su 2
868. Cen	364/367	The	LRBC	1702	TES△		Res	438– Cen	367/375	Rom	LRBC	712	RQVARTA		Su 2
							Reip	444– Cen	367/375	Rom	LRBC	718	R•PRIMA		Su 2
869. Cen	364/367	Ale	LRBC	2860	ALEB		Su	456– Cen	367/375	Rom	LRBC	718	R•SECVNDA		Su 2
870. Cen	364/367	Ale	LRBC	2860	ALE△		Su	465– Cen	367/375	Rom	LRBC	718	R•TERTIA		Su 2
871 Cen	364/365	Con	LRBC	2068	CONSPA		GR	474– Cen	367/375	Rom	LRBC	718	R•QVARTA		Su 2
872– Cen	364/365	Con	LRBC	2076	CONSA		Su	480– Cen	367/375	Rom	LRBC	712v			

| | | |

1352–	Cen	367/375	Sis	LRBC	1333	△SISC	P M	Su 2	
1357.	Cen	367/375	Sis	LRBC	1336	⌜SISC	P M	Su 2	
1369–	Cen	367/375	Sis	LRBC	1340	⌜SISC	P M	Su 2	
1375–	Cen	367/375	Sis	LRBC	1349	⌜SISC	R M O	GR	
1378.	Cen	367/375	Sis	LRBC	1361	⌜SISC	R Q O		
1379.	Cen	367/375	Sis	LRBC	1362	⌜SISCV	R Q O	Su 2	
1380.	Cen	367/375	Sis	LRBC	1370	⌜SISCV	K Q	Su 2	
1381.	Cen	367/375	Sis	LRBC	1378	⌜SISCV	K P Q	Su 2	
1382.	Cen	367/375	Sis	LRBC	1388	⌜SISCV	R Q	Su 2	
1383.	Cen	367/375	Sis	LRBC	1393	⌜SISC	A R F	Su 2	
1384.	Cen	367/375	Sis	LRBC	1415	⌜SISC	R C A F	Su 2	
1385–	Cen	367/375	Sis	LRBC	1424	⌜SISC	R C A F	Su 2	
1387–	Cen	367/375	Sis	LRBC	1425	⌜SISC	R R F	Su 2	
1389–	Cen	367/375	Sis	LRBC	1444	⌜SISCS	R C A S	Su 2	
1396.	Cen	367/375	The	LRBC	1738	TES	B	GR	
1397.	Cen	367/375	The	LRBC	1741	TES	Á	GR	
1398.	Cen	367/375	The	LRBC	1780	TES	M B		
1399.	Cen	367/375	The	LRBC	1731	TES	A	Su 2	
1400.	Cen	367/375	The	LRBC	1731	TES	△	Su 2	
1401–	Cen	367/375	The	LRBC	1760	TES	A	Su 2	
1403.	Cen	367/375	The	LRBC	1765	TES	⌜	Su 2	
1404.	Cen	367/375	The	LRBC	1744 vö				

de H./Su 2 típus

1405.	Cen	367/375	The	RIC XIX.	27	TES	Á	Su 2	

1406.	Cen	367/375	The	RIC XXXV	27	TES	Z B	Su 2	
1407	Cen	367/375	Cön	LRBC	2085	CONSA	*	GR	
1409.	Cen	367/375	Cön	LRBC	2109 vö	CONSA	•	GR	

de H/GR típus

1410.	Cen	367/375	Cön	LRBC	2101	CONSA		Su 2	
1411.	Cen	367/375	Cön	LRBC	2105	CONS		Su 2	
1412.	Cen	367/375	Cön	LRBC	2109	CONSA	•	Su 2	
1413.	Cen	367/375	Nik	LRBC	2334	SMN . .		GR	
1414.	Cen	367/375	Nik	LRBC	2336	SMNA		Su 2	
1415.	Cen	367/375	Nik	LRBC	2336	SMN . .		Su 2	

ALENS

1416.	Cen	364/378	?	C 11		?	A	GR	
1417.	Cen	364/378	?	C 11		. . . .		GR	
1418–	Cen	364/378	?	C 11		?		GR	
1420.	Cen	364/378	?	C 11		?	• *	GR	
1421.	Cen	364/378	?	C 11		?	*	GR	
1422.	Cen	364/378	?	C 11		?	•	GR	
1423–	Cen	364/378	?	C 11		?		GR	
1482–	Cen	364/378	?	C 11 töredékek		?		GR	
1492.	Cen	364/378	?	C 47		?	A	Su 2	
1493.	Cen	364/378	?	C47		?	*	Su 2	
1496.	Cen	364/378	?	C 47		?		Su 2	
1497–.	Cen	364/378	?	C 47		?		Su 2	
1632.	Cen	364/365 v							
		367/375	Lug	C 11		?	O FI	GR	
1633–	Cen	367/375	Are	C 43		?	OF I	Su 2	
1635.	Cen	367/375	Nik	LRBC 2335	2327 v	SMN⌜		GR	
1636.	Cen	367/375	Nik	LRBC 2335	2327 v	SMNS		GR	

1637.	Cen	367/375	Nik	LRBC	2327v		
				2335		SMN . .	
1638.	Cen	364/375	Ant	LRBC	2654	ANTA	
1639–	Cen	364/375	Ant	LRBC	1654	ANT⌜	
1641.	Cen	364/375	Ant	LRBC	2654	ANTS	
1642.	Cen	364/375	Ant	LRBC	2654	ANTZ	
1643.	Cen	364/375	Ant	LRBC	2654	ANT Θ	
1644.	Cen	364/375	Ant	LRBC	2654	ANTI	
1645.	Cen	364/375	Ant	LRBC	2654	ANT . .	
1646.	Cen	364/375	Ant	LRBC	2657	ANBI	
1647.	Cen	364/375	Ant	LRBC	2657	ANTB	
1648–	Cen	364/375	Ant	LRBC	2657	ANT⌜	
1650.	Cen	364/375	Ant	LRBC	2657	ANT∧	
1651.	Cen	364/375	Ant	LRBC	2657	ANTE	
1652.	Cen	364/375	Ant	LRBC	2657	ANT . .	
1653.	Cen	364/367	Lug	LRBC	294	LVGAP	O FI
1654.	Cen	364/367	Lug	LRBC	276	PLVG	
1655.	Cen	364/367	Lug	LRBC	295	LVGAP	OF I OF I
1656.	Cen	364/367	Lug	LRBC	352	?	S R
1657.	Cen	364/367	Lug	LRBC	274	PLVG	
1658.	Cen	364/367	Are	LRBC	480	CONST	OF II
1659.	Cen	364/367	Are	LRBC	483	CONST	OF III
1660.	Cen	364/367	Are	LRBC	486	CONST	OF II
1661.	Cen	364/367	Are	LRBC	489	CON	OF I
1662.	Cen	364/367	Are	LRBC	489	?	OF I
1663.	Cen	364/367	Are	LRBC	489	. . ON	OF III
1664.	Cen	364/367	Are	LRBC	478	. . CON	
1665–	Cen	364/367	Are	LRBC	483	CONST	OF I
1667–	Cen	364/367	Are	LRBC	483	CONST	OF II
1670–	Cen	364/367	Are	LRBC	483	CONST	OF III
1674–	Cen	364/367	Are	LRBC	486	CONS	OF I

76.	Cen	364/367	Are	LRBC	492	CON	OF II
G77.	Cen	364/367	Are	LRBC	492	CON	OF III
G78–	Cen	364/367	Aqu	LRBC	966	SMAQS.	A
G89–	Cen	364/367	Aqu	LRBC	966	SMAQP	A
G98.	Cen	364/367	Aqu	LRBC	966	SMAQ . .	A
G99–	Cen	364/367	Aqu	LRBC	966	SMAQ . .	A
G01.	Cen	364/367	Aqu	LRBC	970	SMAQP	B
G02.	Cen	364/367	Aqu	LRBC	970	SMAQS	B
G03–	Cen	364/367	Aqu	LRBC	974	SMAQP	B
G							
S07–	Cen	364/367	Aqu	LRBC	97[illegible]	SMAQS	B
S11.	Cen	364/367	Aqu	LRBC	981	SMAQS	E
S12.	Cen	364/367	Aqu	LRBC	989	SMAQP	
S13.	Cen	364/367	Aqu	LRBC	993	SMAQP	
S14.	Cen	364/367	Aqu	LRBC	993	SMAQP	
G15.	Cen	364/367	Aqu	LRBC	993	SMAQS	
S16	Cen	364/367	Aqu	LRBC	993	SMAQ . .	GR
S17–	Cen	364/376	Aqu	LRBC	997	SMAQP	GR
19–	Cen	364/367	Aqu	LRBC	1004	*SMAQS	GR
S26–	Cen	364/367	Aqu	LRBC	968	SMAQP A	Su 2
R41–	Cen	364/367	Aqu	LRBC	968	SMAQS A	Su 2
reb54.	Cen	364/367	Aqu	LRBC	972	SMAQP B	Su 2
G55–	Cen	364/367	Aqu	LRBC	972	SMAQS B	Su 2
G							
757–	Cen	364.367	Aqu	LRBC	976	SMAQP B	Su 2
G763–	Cen	364/367	Aqu	LRBC	976	SMAQS B	Su 2
G767–	Cen	364/367	Aqu	LRBC	983	SMAQS E	Su 2
G769.	Cen	364/367	Aqu	LRBC	987	SMAQP P	Su 2
S770.	Cen	364/367	Aqu	LRBC	999	SMAQP	Su 2
S771–	Cen	364/367	Aqu	RIC	9b IXa	SMAQP	Su 2
S773–	Cen	364/367	Aqu	RIC	9b IXb	SMAQS	Su 2
S777.	Cen	364/367	Aqu	RIC	9b IXa–b	SMAQ . .	Su 2
S778–	Cen	364/367	Aqu	LRBC	1006	*SMAQP	Su 2

1780.	Cen	364/367	Aqu	LRBC	1006	*SMAQ ..		
1781.	Cen	364/367	Rom	LRBC	703	SMR ..		
1782–	Cen	364/367	Rom	LRBC	707	R P		
1784.	Cen	364/367	Rom	LRBC	707	R T		
1785.	Cen	364/367	Rom	LRBC	705	SMRP		
1786.	Cen	364/367	Rom	LRBC	707	R T		
1787–	Cen	364/367	Sis	LRBC	1272	BSISC		
1790–	Cen	364/367	Sis	LRBC	1276	•BSISC		
1799–	Cen	364/367	Sis	LRBC	1280	*BSISC		
1808–	Cen	364/367	Sis	LRBC	1287	•BSISC	*A	
1813–	Cen	364/367	Sis	LRBC	1291	DBSISC		
1825–	Cen	364/367	Sis	LRBC	1295	DBSISC	*A	
1854.	Cen	364/367	Sis	LRBC	1274	ASISC		
1855–	Cen	364/367	Sis	LRBC	1274	BSISC		
1858–	Cen	364/367	Sis	LRBC	1278	•ASISC		
1866.	Cen	364/367	Sis	LRBC	1278	• BSISC		
1867.	Cen	364/367	Sis	LRBC	1278	•△SISC		
1868.	Cen	364/367	Sis	LRBC	1278	..SIS ..		
1869–	Cen	364/367	Sis	LRBC	1282	*ASISC		
1875–	Cen	364/367	Sis	LRBC	1285	•ASISC	*A	
1884.	Cen	364/367	Sis	LRBC	1289	•BSISC	*A	
1885–	Cen	364/367	Sis	LRBC	1293	DASISC		
1901–	Cen	364/367	Sis	LRBC	1297	DASISC	*A	
1935.	Cen	364/367	Sir	LRBC	1628	ASIRM		
1936–	Cen	364/367	The	LRBC	1705	TESB		
1939–	Cen	364/367	The	LRBC	1705	TES⌜		
1960–	Cen	364/367	The	LRBC	1705	TES ..		
1963–	Cen	364/367	The	LRBC	1709	•TESB		
1966–	Cen	364/367	The	LRBC	1709	•TES⌜		
1972–	Cen	364/367	The	LRBC	1709	•TES ..		
1974–	Cen	364/367	The	LRBC	1712	TES⌜	____*	

Su6–	Cen	364/367	The	LRBC	1712	TES ..	____*	GR
G9.	Cen	364/367	The	LRBC	1716	•TESB	____*	GR
G0.	Cen	364/367	The	LRBC	1707	TESA		Su 2
G1–	Cen	364/367	The	LRBC	1707	TES △		Su 2
Su3–	Cen	364/367	The	LRBC	1707	TES ...		Su 2
Su5.	Cen	364/367	The	LRBC	1710	•TES △		Su 2
G6.	Cen	364/367	The	LRBC	1710	•TE ...		Su 2
G7.	Cen	364/367	The	LRBC	1714	TESA	*____	Su 2
G8–	Cen	364/367	The	LRBC	1714	TES △	*____	Su 2
G9–	Cen	364/367	The	LRBC	1714	TES ...	*____	Su 2
G15.	Cen	364/367	The	LRBC	1703	TES⌜		Restitutor reip
G16–	Cen	364/367	Con	LRBC	2070	CONS ..		Su 2
Su19.	Cen	364/367	Her	LRBC	1920	SMHA		GR
Su20.	Cen	364/367	Her	LRBC	1920	SMHB		GR
Su21–	Cen	364/367	Her	LRBC	1920	SMHB •		GR
Su23.	Cen	364/367	Her	LRBC	1922	SMHA		Su 2
Su24–	Cen	364/367	Her	LRBC	1922	SMHB		Su 2
Su27–	Cen	364/367	Her	LRBC	1922	SMH⌜		Su 2
Su29.	Cen	364/367	Aqu	LRBC	964	SMAQ ..		Restitutor reip
Su30–	Cen	364/367	?	C 29		?		Restitutor reip
Su32.	Cen	364/365	Con	LRBC	2029	CONSP △		GR
R33.	Cen	364/365	Con	LRBC	2069	CONSP		GR
re34–	Cen	364/365	Con	LRBC	2073	CONS △		GR
G38.	Cen	364/365	Con	LRBC	2073	CONSP≤		Su 2
G39.	Cen	364/365	Nik	LRBC	2329	SMNA		Su 2
G40.	Cen	364/365	Nik	LRBC	2329	SMN⌜		Su 2
G41.	Cen	364/365	Nik	LRBC	2329	SMNS		Su 2
G42.	Cen	364/365	Nik	LRBC	2324	SMN ..		Restitutor reip
G43.	Cen	366/367	Con	LRBC	2088	CONSB	____*	Su 2

2044–	Cen	367/378	Are	LRBC	526 v			
					532	SCON		
2047–	Cen	367/378	Are	LRBC	526 v			
					532	PCON		
2049–	Cen	367/378	Are	LRBC	526 v			
					532	SCON		
2053–	Cen	367/378	Are	LRBC	526 v			
					532	.. Con		
2056.	Cen	367/378	Aqu	LRBC	1039 v			
					1043	SMAQP	• *	
2057.	Cen	367/378	Aqu	LRBC	1041 v			
					1047	SMAQP	* •	
2058.	Cen	367/378	Aqu	LRBC	1041 v			
					1047	SMAQS	* •	
2059–	Cen	367/378	Rom	LRBC	725 v			
					730	SMQRP		
2064–	Cen	367/378	Rom	LRBC	725 v			
					730	SMQRT		
2066.	Cen	367/378	Rom	LRBC	725 v			
					730	SMQRB		
2067–	Cen	367/378	Rom	LRBC	725 v			
					730	SMQRQ		
2070–	Cen	367/378	Rom	LRBC	725 v			
					730	SMQR ..		
2082–	Cen	367/375	Lug	LRBC	319	LVGP	OF I	
2084.	Cen	367/375	Lug	LRBC	319	LVGS	OF I	
2085.	Cen	367/375	Lug	LRBC	322	LVGP •	OF I	
2086.	Cen	367/375	Lug	LRBC	324	LVGP	OF I S	
2087.	Cen	367/375	Lug	LRBC	332	LVGP	OF I	
2088.	Cen	367/375	Lug	LRBC	340	LVGP	OF I	
2089–	Cen	367/375	Lug	LRBC	352	LVGP	OF I S R	
2092.	Cen	367/375	Lug	LRBC	359	LVGP	S	

93.	Cen	367/375	Are	LRBC	499	SCON	•	GR
G94.	Cen	367/375	Are	LRBC	513	CON	OF I	GR
95.	Cen	367/375	Are	LRBC	513	CON	OF II	GR
S96.	Cen	367/375	Are	LRBC	523	CON *	OF I	GR
97.	Cen	367/375	Are	LRBC	523	(CON) *	OF II	GR
S98.	Cen	367/375	Are	LRBC	523	CON *	OF III	Su 2
99–	Cen	367/375	Aqu	LRBC	1012	SMAQP		GR
S24–	Cen	367/375	Aqu	LRBC	1012	SMAQS		GR
42–	Cen	367/375	Aqu	LRBC	1012	SMA ..		GR
G44–	Cen	367/375	Aqu	LRBC	1012	SMAQ ..		GR
155.	Cen	367/375	Aqu	LRBC	1018	• SMAQP		GR
S156–	Cen	367/375	Aqu	LRBC	1018	• SMAQS		GR
159–	Cen	367/375	Aqu	LRBC	1029	SMAQP		GR
S163–	Cen	367/375	Aqu	LRBC	1029	SMAQS		GR
167–	Cen	367/375	Aqu	LRBC	1033	SMAQP	*	GR
S169–	Cen	367/375	Aqu	LRBC	1033	SMAQS	*	GR
173–	Cen	367/375	Aqu	LRBC	1006	* SMAQS		Su 2
S175–	Cen	367/375	Aqu	LRBC	1015	SMAQP		Su 2
202–	Cen	367/375	Aqu	LRBC	1015	SMAQS		Su 2
S230–	Cen	367/375	Aqu	LRBC	1015	SMA ..		Su 2
232.	Cen	367/375	Aqu	LRBC	1015	SMAQ ..		Su 2
S233–	Cen	367/375	Aqu	LRBC	1021	• SMAQP		Su 2
237–	Cen	367/375	Aqu	LRBC	1021	• SMAQS		Su 2
S242–	Cen	367/375	Aqu	LRBC	1031	SMAQP		Su 2
S245–	Cen	367/375	Aqu	LRBC	1031	SMAQS		Su 2
S252–	Cen	367/375	Aqu	LRBC	1031	SMAQ ..		Su 2
S255–	Cen	367/375	Aqu	LRBC	1036	SMAQS	*	Su 2
S258.	Cen	367/375	Aqu	LRBC	1036	SMAQ ..	*	Su 2
259.	Cen	367/375	Rom	LRBC	710	RSECVNDA		GR
S260–	Cen	367/375	Rom	LRBC	710	RTERTIA		GR
S266–	Cen	367/375	Rom	LRBC	710	RQVARTA		GR
271–	Cen	367/375	Rom	LRBC	716	R • PRIMA		GR
S273–	Cen	367/375	Rom	LRBC	716	R • TERTIA		GR

2275	Cen	367/375	Rom	LRBC	716	R • QVARTA	
2279–	Cen	367/375	Rom	LRBC	713	RPRIMA	
2318–	Cen	367/375	Rom	LRBC	713	RSECVNDA	
2360–	Cen	367/375	Rom	LRBC	713	RTERTIA	
2409–	Cen	367/375	Rom	LRBC	713	RQVARTA	
2453–	Cen	367/375	Rom	LRBC	719	R • PRIMA	
2474–	Cen	367/375	Rom	LRBC	719	R • SECVNDA	
2497–	Cen	367/375	Rom	LRBC	719	R • TERTIA	
2503–	Cen	367/375	Rom	LRBC	719	R • QVARTA	
2526–	Cen	367/375	Sis	LRBC	1300	• BSISC R	
2541–	Cen	367/375	Sis	LRBC	1300	• ⌜ SISC R	
2561.	Cen	367/375	Sis	LRBC	1300	... ⌜ SISC	
2562–	Cen	367/375	Sis	LRBC	1300	.. SISC R	
2566–	Cen	367/375	Sis	LRBC	1306	* ⌜ SISC D	
2573.	Cen	367/375	Sis	LRBC	1306 vö de más jegy	⌜ SISC D	
2574.	Cen	367/375	Sis	LRBC	1306	.. SISC D	
2575–	Cen	367/375	Sis	LRBC	1303	• ASISC R	
2591–	Cen	367/375	Sis	LRBC	1303	• BSISC R	
2593–	Cen	367/375	Sis	LRBC	1303	.. SIS R	
2595–	Cen	367/375	Sis	LRBC	1309	* ASISC D	
2603–	Cen	367/375	Sis	LRBC	1309	.. SISC D	
2605.	Cen	367/375	Sis	LRBC	1314	∪ASISC D	
2606–	Cen	367/375	Sis	LRBC	1318	ASISC D S	
2614–	Cen	367/375	Sis	LRBC	1318	.. SIS .. D S	
2616–	Cen	367/375	Sis	LRBC	1322	ASISC * D S	
2623–	Cen	367/375	Sis	LRBC	1326	ASISC * F S	
2627–	Cen	367/375	Sis	LRBC	1330	ASISC * F M	
2643–	Cen	367/375	Sis	LRBC	1334	ASISC * P M	
2660–	Cen	367/375	Sis	LRBC	1348	ASISC * R O M	
2663–	Cen	367/375	Sis	LRBC	1363	ASISCR * R O Q	
2666–	Cen	367/375	Sis	LRBC	1373	ASISCR * K Q	
2670.	Cen	367/375	Sis	LRBC	1374	ASISCE * K Q	

C671–	Cen	367/375	Sis	LRBC	1379	ASISCR P Q	Su 2
S674.	Cen	367/375	Sis	LRBC	1417	ASISCVE R C A F	Su 2
S675–	Cen	367/375	Sis	LRBC	1427	ASISCP R C R F	Su 2
S677–	Cen	367/375	Sis	LRBC	1428	ASISVE R C R F	Su 2
S679–	Cen	367/375	Sis	LRBC	1447	ASISCE R C A S	Su 2
S683–	Cen	367/375	Sis	LRBC	1448	ASISCVE R C A S	Su 2
S2685.	Cen	367/375	The	LRBC	1719	TESB	GR
S2686.	Cen	367/375	The	LRBC	1719	TES⌜	GR
S2687–	Cen	367/375	The	LRBC	1729	TES ⌜	GR
G2691–	Cen	367/375	The	LRBC	1729	TES △	GR
G2693.	Cen	367/375	The	LRBC	1734	• TES • ⌜	GR
G2694.	Cen	367/375	The	LRBC	1750	TES * A	GR
G2695.	Cen	367/375	The	LRBC	1750	TES * ⌜	GR
G2696–	Cen	367/375	The	LRBC	1750	TES * △	GR
2699.	Cen	367/375	The	LRBC	1758	TES Q B	GR
2700.	Cen	367/375	The	LRBC	1758	TES Q ⌜	GR
2701.	Cen	367/375	The	LRBC	1758	TES △ Q	GR
2702.	Cen	367/375	The	LRBC	1763	TES Q △	GR
2703.	Cen	367/375	The	LRBC	1796	TES V B	GR
2704.	Cen	367/375	The	LRBC	1796	TES V △	GR
2705.	Cen	367/375	The	LRBC	1722	TES Q	Su 2
2706.	Cen	367/375	The	LRBC	1732	TES A	Su 2
2707.	Cen	367/375	The	LRBC	1732	TES ⌜	Su 2
2708.	Cen	367/375	The	LRBC	1745 vö de Su 2 típus	TES * △	Su 2
2709.	Cen	367/375	The	LRBC	1766	TES • △ Q	Su 2
2710.	Cen	367/375	The	LRBC	1784	TES * M △	Su
2711.	Cen	367/375	The	LRBC	1792 vö de Su 2 típus	TES * Z △	Su 2
2712–	Cen	367/375	The	LRBC	1811	TES * V △	Su 2
2714–	Cen	367/375	Her	LRBC	1940	SMHB * Q	Su 2
2716–	Cen	367/375	Con	LRBC	2091	CONS⌜ * Q	Su 2

2723–	Cen	367/375	Con	LRBC	2099	CONS△		GR
2725–	Cen	367/375	Con	LRBC	2107	CONS△		GR
2729.	Cen	367/375	Con	LRBC	2095	CONSA		Su 2
2730.	Cen	367/375	Con	LRBC	2095	CONSB		Su 2
2731.	Cen	367/375	Con	LRBC	2095	CONS△		Su 2
2732.	Cen	367/375	Con	LRBC	2095	CONS..		Su 2
2733.	Cen	367/375	Con	LRBC	2102	CONSP		Su 2
2734.	Cen	367/375	Con	LRBC	2102	CONSB		Su 2
2735.	Cen	367/375	Con	LRBC	2109	CON..		Su 2
2736–	Cen	367/375	Con	LRBC	2110	CONSA		Su 2
2738.	Cen	367/375	Con	LRBC	2110 vö			
				de E./DN VALEN-S stb.		CONSA		Su 2
2739.	Cen	367/375	Con	LRBC	2110 vö			
				de H./a mezőben más jegy		CONSB		Su 2
2740–	Cen	367/375	Kyz	LRBC	2527	SMKB		GR
2742–	Cen	367/375	Kyz	LRBC	2527	SMK⌜		GR
2744.	Cen	367/375	Kyz	LRBC	2527	SMKE		GR
2745–	Cen	367/375	Kyz	LRBC	2527	SMK..		GR
2747–	Cen	367/375	Kyz	LRBC	2530	SMKA		Su 2
2749.	Cen	367/375	Kyz	LRBC	2530	SMKB		Su 2
2750–	Cen	367/375	Kyz	LRBC	2530	SMK⌜		Su 2
2752–	Cen	367/375	Kyz	LRBC	2530	SMK△		Su 2
2758–	Cen	367/375	Kyz	LRBC	2530	SMK..		Su 2
2761–	Cen	367/375	Ale	LRBC	2863	ALE⌜		Su 2
2763.	Cen	367/375	Ale	LRBC	2863	ALE♀		Su 2
2764.	Cen	367/375	Ale	LRBC	2863	ALEZ		Su 2
2765.	Cen	367/375	Ale	LRBC	2863	ALE..		Su 2

I. VALENTINIANUS vagy VALENS

2766–	Cen	364/378	?	E./DN VA..		?		GR
2771–	Cen	364/378	?	E./DN VA..		?		Su 2
2781.	Cen	364/375	Ant	LRBC	2653			
					2654	ANTS		GR

2782.	Cen	364/375	Con	LRBC	2076–			
					2077	CONSA		Su 2
2783.	Cen	364/367	Aqu	LRBC	990–991	SMAQP		Su 2
2784.	Cen	364/367	Aqu	LRBC	998–			
					999	SMAQP		Su 2
2785.	Cen	364/367	Aqu	LRBC	961			
					962	SMAQS		Restitutor reip
2786.	Cen	364/367	Sis	LRBC	1292–			
					1293	DASISC		Su 2
2787.	Cen	364/367	The	LRBC	1706–			
					1707	TES..		Su 2
2788.	Cen	364/367	The	LRBC	1713–			
					1714	TES△		GR
2789.	Cen	366/367	Her	LRBC	1934–			
					1935	SMH⌜		Su 2
2790.	Cen	367/375	Rom	LRBC	715–			
					716	..TERTIA		GR
2791–	Cen	367/375	Rom	LRBC	712–			
					713	..TERTIA		Su 2
2793–	Cen	367/375	Rom	LRBC	712–			
					713	OVARTA		Su 2
2798.	Cen	367/375	Sis	LRBC	1299–			
					1300	BSISC	R	GR

GRATIANUS

2799.	Cen	367/378	?	C 23		?	S	GR
2800.	Cen	367/378	?	C 23		?		GR
2801–	Cen	367/378	?	C 34		?		Su 2
2805.	Cen	367/375	Lug	LRBC	318	LVG	O FII	GR
2806.	Cen	367/375	Lug	LRBC	331	?	O FII	GR
2807.	Cen	367/375	Lug	LRBC	335	LVGS·	O FII	GR
2808.	Cen	367/375	Lug	LRBC	347	LVGS·	O FII S	GR

2809.	Cen	367/375	Lug	RIC	20 c		O · F II		
					XXVIII	b	LVGS	RS	GR
2810–	Cen	367/375	Lug	RIC	20 c		O · FII		
					XXVIII	b	?	RS	GR
2812.	Cen	367/375	Lug	RIC	20 c		O FII		
					XXII	b	?	Ʊ	GR
2813.	Cen	367/375	Lug	LRBC	320		LVGP	OF I	Su 2
2814.	Cen	367/375	Lug	LRBC	345 vö			OF I	Su 2
de H/„S" a jobb mezőben							LVGP	S	
2815.	Cen	367/375	Lug	LRBC	353		LVGP	OF I	Su 2
2816–	Cen	367/375	Are	LRBC	511		TCON	N	G N
2818.	Cen	367/375	Are	LRBC	523 a		CON ◊	OF II	G N
2819–	Cen	367/375	Are	LRBC	529		TCON		G N
2826–	Cen	367/375	Are	LRBC	529		.. CON		G N
2828–	Cen	367/375	Aqu	LRBC	1013		SMAQS		GR
2830.	Cen	367/375	Aqu	LRBC	1016		SMAQP		Su 2
2831–	Cen	367/375	Aqu	LRBC	1016		SMAQS		Su 2
2834.	Cen	367/375	Aqu	LRBC	1016		· SMA ..		Su 2
2835.	Cen	367/375	Rom	LRBC	717		R · QVARTA		GR
2836–	Cen	367/375	Rom	LRBC	714		RPRIMA		Su 2
2840–	Cen	367/375	Rom	LRBC	714		RTERTIA		Su 2
2844–	Cen	367/375	Rom	LRBC	714		RQVARTA		Su 2
2850–	Cen	367/375	Rom	LRBC	720		R · PRIMA		Su 2
2852.	Cen	367/375	Rom	LRBC	720		R · TERTIA		Su 2
2853–	Cen	367/375	Rom	LRBC	720		R · QVARTA		Su 2
2856.	Cen	367/375	Rom	LRBC	726		SMƆRP		Su 2
2857–	Cen	367/375	Rom	LRBC	726		SMƆRT		Su 2
2859–	Cen	367/375	Sis	LRBC	1301		· BSISC	R	GR
2865.	Cen	367/375	Sis	LRBC	1301		?	R	GR
2866–	Cen	367/375	Sis	LRBC	1307		*BSISC	D	GR
2872.	Cen	367/375	Sis	LRBC	1307		*⌜ SISC	D	GR
2880–	Cen	367/375	Sis	LRBC	1316		⌜SISC	S D	GR
2888–	Cen	367/375	Sis	LRBC	1320		⌜SISC	S *D	GR

2898–	Cen	367/375	Sis	LRBC	1328		⌜SISC	M *F	GR
2906–	Cen	367/375	Sis	LRBC	1328		⌜SISC	M *F	GR
2923–	Cen	367/375	Sis	LRBC	1332		⌜SISC	M *P	GR
2931–	Cen	367/375	Sis	LRBC	1335		△SISC	M *P	GR
2942–	Cen	367/375	Sis	LRBC	1337		△SISC	M *P	GR
2946–	Cen	367/375	Sis	LRBC	1346		△SISC	M *R O	GR
2948.	Cen	367/375	Sis	LRBC	1352		△SISCR	M *R O	GR
2949.	Cen	367/375	Sis	LRBC	1360		△SISCR	Q *R O	GR
2950–	Cen	367/375	Sis	LRBC	1368		△SISCR	Q *K	GR
2952–	Cen	367/375	Sis	LRBC	1412		△SISCV	F R C A	GR
2958.	Cen	367/375	Sis	RIC	14 c				
				XXXIII			△SISCE	F A R	GR
2959.	Cen	367/375	Sis	RIC	14 c				
				XXXV			△SISCE	F R R	GR
2960.	Cen	367/375	Sis	RIC	15 c				
				XXXV			△SISCV	F R R	GR
2961.	Cen	367/375	Sis	RIC	14 c				
				XXXV			△SISVE	F R R	GR
2962.	Cen	367/375	Sis	LRBC	1439		△SISC ..	S A C R	GR
2963.	Cen	367/375	Sis	LRBC	1441		ASISCVE	S R C A	GR
2964–	Cen	367/375	Sis	LRBC	1441 vö		△SISCE	S R C A	GR
de a szelvényben „E"									
2971–	Cen	367/375	Sis	LRBC	1304		· △SISC	R	Su 2
2973–	Cen	367/375	Sis	LRBC	1310		*ASISC	D	Su 2
2988.	Cen	367/375	Sis	LRBC	133 vö				
de Gratianusnak							⌜SISC	*P M	Su 2
2989.	Cen	367/375	Sis	Su 2	típus		.. SISC	?	Su 2
2990.	Cen	367/375	The	LRBC	1720		TES⌜	Ƣ	GR
2991–	Cen	367/375	The	LRBC	1751		TES	* *B	GR
2993–	Cen	367/375	The	LRBC	1759		TES	Ƣ ⌜	GR
2994.	Cen	367/375	The	LRBC	1782		TES	M *B	GR
2995.	Cen	367/375	The	LRBC	1792		TES	Z *B	GR

2996.	Cen	367/375	The	LRBC	1796	TES	V B	GR
2997–	Cen	367/375	The	LRBC	1805	TES	V *	GR
2999.	Cen	367/375	The	RIC	32			
				XXIX		TES	M B	Su
3000.	Cen	367/375	The	LRBC	1748 vö			
				de Su 2		TES	A *	Su
3001.	Cen	367/375	The	LRBC	1754	TES	* B *	Su
3002.	Cen	367/375	Con	LRBC	2100	CONS		GR
3003.	Cen	367/375	Con	LRBC	2108	CONS		GR
3004.	Cen	367/375	Ale	LRBC	2864	ALEB		Su
3005.	Cen	375/378	Sis	LRBC	1502	△SISCA	S P P	GR

VALENS vagy GRATIANUS

3006.	Cen	367/375	Con	LRBC	2107–			
					2108	CON		GR

I.VALENTINIANUS vagy VALENS vagy GRATIANUS

3007–	Cen	364/378	?	E/gyöngydiadémos, köpenyes mellkép j.		?		GR
3029–	Cen	364/378	?	E/mint előbb		?	*	Su 2
3030–	Cen	364/378	?	E/mint előbb		?		Su 2
3245–	Cen	364/378	?	E/mint előbb		?	töredék	Su 2
3275–	Cen	364/375	Ant	LRBC	2653			
					2654,			
					2658–			
					2660	ANTA		GR
3277–	Cen	364/375	?	E/gyöngydiadémos köpenyes mellkép j.		?	*	GR
3279.	Cen	367/375	Aqu	LRBC	1011–			
					1013	SMAQS		GR
3280.	Cen	367/375	Aqu	LRBC	1014–			
					1016	SMAQP		Su 2
3281.	Cen	367/375	Aqu	LRBC	1014–			
					1016	SMAQS		Su 2

3282.	Cen	367/375	Rom	LRBC	710		
					720	.. TERTIA	GR
3283–	Cen	367/375	Rom	LRBC	710–		
					720	.. QVARTA	GR
3286–	Cen	367/375	Rom	LRBC	712–		
					714	RPRIMA	Su 2
3290–	Cen	367/375	Rom	LRBC	718–		
					720	R · PRIMA	Su 2
3296–	Cen	367/375	Rom	LRBC	712–		
					720	.. PRIMA	Su 2
3299–	Cen	367/375	Rom	LRBC	718–		
					720	R · SECVNDA	Su 2
3302–	Cen	367/375	Rom	LRBC	712–		
					720	.. SECVNDA	Su 2
3314–	Cen	367/375	Rom	LRBC	712–		
					720	.. TERTIA	Su 2
3334–	Cen	367/375	Rom	LRBC	712–		
					714	.. QVARTA	Su 2
3337–	Cen	367/375	Rom	LRBC	718–		
					720	R · QVARTA	Su 2
3342–	Cen	367/375	Rom	LRBC	712–		
					720	.. QVARTA	Su 2
3351.	Cen	367/375	Rom	LRBC	712		
					720	.. QVA ..	Su 2
3352.	Cen	367/375	Rom	LRBC	724		
					726	SMRP	Su 2
3353.	Cen	367/375	Sis	LRBC	1308–		
					1310	? D	Su 2
3354.	Cen	367/375	Kyz	LRBC	2529–		
					2531	SMK	Su 2
3355.	Cen	367/375	Ant	LRBC	2663–		
					2665	ANTS	Su 2

HIBÁS VERETEK

I. Valentinianus

3356.	Cen	364/375	?	C 12		?	Δ	G
	Mindkét oldala hibásan verve							
3357.	Cen	364/375	?	C 37		. . D		Su
	Mindkét oldala hibásan verve							
3358.	Cen	367/375	Sis	LRBC	1308 v			
					1313	. . SIS . .	D	Su
	H/elcsúszott a körirat							
Valens								
3359.	Cen	364/375	?	C 12		?		Gr
	H/a körirat helyenként megduplázva							
3360.	Cen	367/375	Rom	LRBC	726	R · QVARTA		Su
	E/hibás, FH 3 típusú hátlapra verve							
3361.	Cen	367/375	Sis	LRBC	1395	ASISCE	A C R F	Su
	H/a körirat duplán verve							
3362.	Cen	364/378	?	C 47		SM . .		Su
	H/Securitas ábrázolásban más előlapi fej körvonalai							
I. Valentinianus vagy Valens vagy Gratianus								
3363.	Cen	364/378	?	E/elvert				
				H/Su 2 típus		?		Su
3364.	Cen	364/378	?	E/elvert				
				H/GR típus		?		GR
3365.	Cen	IV. szd.	?	E/fej j.				
				. . . AVG				
				H/elvert		?		?

3366– IV. századi bronzérem töredékek, kopott, olvashatatlan

3447.

X. Gergely pápa közöletlen oklevele

(Új adatok a tihanyi apátság XIII. századi történetéhez)

KOVÁCS BÉLA

Az egri érsekség egyházi levéltárának rendezése során dr. Soós Imre levéltárigazgató a XVIII. századi iratok közé keveredetten X. Gergely pápa eddig ismeretlen oklevelét találta meg, amelynek címzettje a veszprémi püspök.[1] Az oklevél ismertetését nemcsak annak közöletlen volta indokolja, hanem az a tény is, hogy új adatokat szolgáltat a tihanyi apátság XIII. századi történetének olyan szakaszához, amely eddig meglehetősen homályos volt.

Az oklevél anyaga pergamen; a déli típusú hártyának csak az egyik oldalát simították és krétázták. Mérete 28,9x21,3 cm, alul 2,3 cm széles felhajtással, az itt két vágással ejtett plicaturába fűzött kócmadzagra erősítették az ólombullát. (1. ábra) Ez kissé ovális,

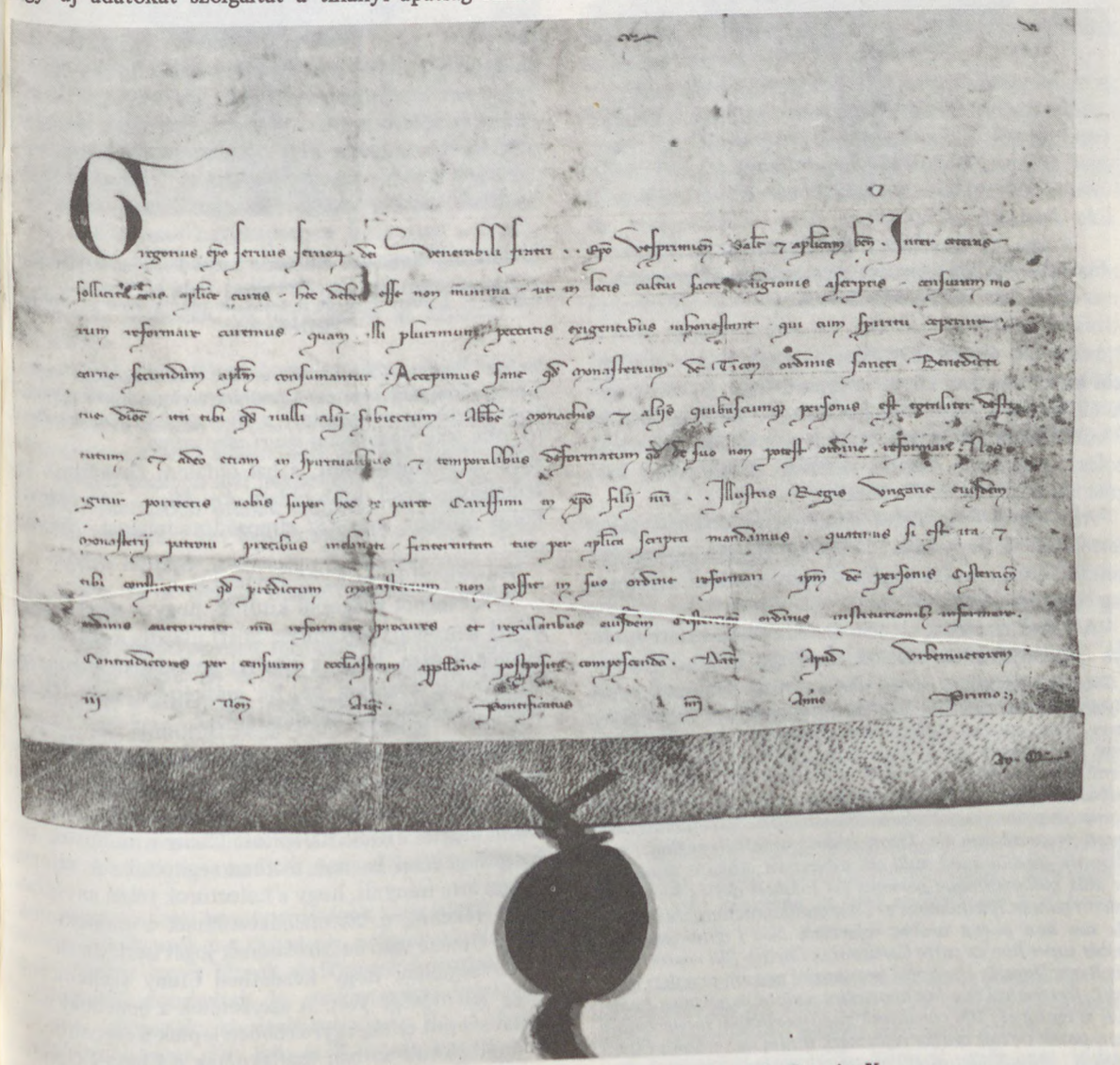

1. ábra. X. Gergely oklevele. Figure 1. La charte de Gregoire X.

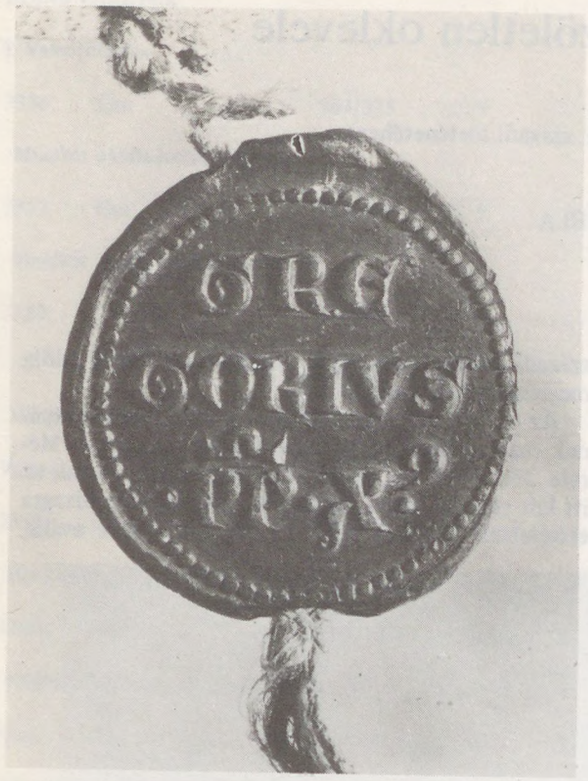

2. ábra. Az ólombulla X. Gergely pápa feliratával.
Figure 2. Une face de la bulle de plomb avec l'écriture du pape Gregoire X.

3. ábra. Az ólombulla hátoldala Szent Péter és Pál apostolokkal.
Figure 3. L'autre face de la bulle de plomb avec les apôtres Pierre et Paul.

4,4x3,8 cm átmérőjű, 0,45 cm vastag. Egyik oldalán kör alakú pontsor között a felirat: GRE GORIUS PP X (2. ábra); a másik oldalán hasonló keretezésben S PA S PE felirat olvasható, és a két apostol arcának ábrázolását pontsoros díszítés keretezi. A két portré között kereszt látható. (3. ábra)

Az oklevél írófelületét vízszintes vonalakkal készítették elő az írásra; két oldalán két függőleges margóvonal is húzódik. Írása szépen rajzolt cursiva, viszonylag egyszerű iniciáléval.

A külső ismérvek alapján az oklevelet eredeti, hiteles példánynak tarthatjuk. Szövege a következő:[2]

„Gregorius episcopus servus servorum Dei Venerabili fratri Episcopo Vesprimiensi salutem et apostolicam benedictionem. Inter ceteras/ sollicitudinis apostolice curas, hec debet esse non minima, ut in locis cultui sacre religionis ascriptis censuram mo/rum reformare curemus, quam illi plurium peccatis exigentibus inhonestant, qui cum spiritu ceperint/ carne secundum apostolum consumantur. Accepimus sane quod monasterium de Ticon ordinis sancti Benedicti / tue diocesis, ita tibi quod nulli alii subiectum. Abbate, monachis et aliis quibuscumque personis est totaliter desti / tutum, et adeo etiam in spiritualibus et temporalibus deformatum quod de suo non potest ordine reformari. Nos / igitur porrectis nobis super hoc ex parte Carissimi in Christo filii nostri Illustris Regis Ungarie eiusdem / monasterii patroni precibus inclinati, fraternitati tue per apostolica scripta mandamus quatenus si est ita et / tibi constiterit quod predictum monasterium non possit in suo ordine reformari, ipsum de personis Cisterciensis / ordinis auctoritate nostra reformare procures et regularibus eiusdem Cisterciensis ordinis institutionibus informare. / Contradictores per censuram ecclesiasticam appellatione postposita compescendo. Datum apud Urbemveterem / III. Non. Aug. pontificatus nostri anno primo.

Belül a felhajtás alatt, a bal oldalon: *Demetrius.* A felhajtáson kívül, jobb oldalt: *An. Mi.* . . . Az oklevél külső oldalán, más kéz elmosódott írásával: *Symon de. . .*

Az oklevél kelte 1272. augusztus 3.[3]

A szövegből világosan kitűnik, hogy a pápa a szerzetesi fegyelem meglazulása miatt utasítja a veszprémi püspököt arra, hogy a tihanyi apátságban bizonyos reformokat vezessen be, ha másképpen nem lehet, ciszterci szerzetesek betelepítésével.

A bencés rend a XI. századra már messzire távolodott el Benedek Regulájától; annak nemcsak tételes előírásait, de szellemét sem követte maradék nélkül. Ezen még a 910-ben alapított Cluny-i monostor reformtörekvései is csak részben segítettek. A reform éppen arra irányult, hogy a kolostorok túlzó anyagiasságát fékezze, a commendatoroknak a monostorok belső életébe való beleszólásának jogát korlátozza.

Kétségtelen, hogy kezdetben Cluny szellemének nagy jelentősége volt. A szerzetesek a benedeki gondolat szerint éltek, egyre többen léptek a szerzetbe, és a monostorok sorban csatlakoztak a Cluny-i congregatióhoz. A XI. század végére már 25 apátság és 100 perjelség tartozott a Cluny-i anyakolostorhoz.[4] Javadalmai gyarapodtak, fénye, pompája egyre nőtt, és ez a felvirágzás ismételten a Regula szellemétől való eltávolodást eredményezte. Ez volt a legfőbb oka annak a törekvésnek, amelynek eredményeképp az új szerzetesrend, a ciszterciek, megalakulásuktól kezdve (1098) a Regula maradéktalan betartását tűzték ki célul.

Magyarországon 1142-ig – a ciszterci rend megtelepüléséig – csak bencés monostorok voltak. A keresztény hitre tért ország uralkodói, nemesei jelentős birtokadományokkal gazdagították kolostoraikat. Ez volt az egyik oka annak, hogy a gazdasági virágzás mellett az általános rendi belső hanyatlás a magyarországi bencéseknél is megkezdődött.

A III. Ince pápa által 1215. november 11-én megnyitott lateráni zsinat egyik fő témája az egyház és a szerzetesi élet reformja volt. A zsinaton részt vett Oros is, aki 1206–1207-ben Tihany apátja volt, majd ettől az évtől harmincöt esztendőn keresztül a pannonhalmi apáti stallumban ült.[5]

A zsinat rendelkezései kötelező érvényűvé tették a ciszterci rendben már általános gyakorlattá vált belső szervezeti formákat. Míg a Cluny-i congregatió kebelébe tartozó monostoroknál az abszolút monarchia elve érvényesült, és az apát személye volt a legfőbb, addig a ciszterciek nagy szervező egyénisége, Harding István, a Citeaux-i nagykáptalant tette meg a döntő kérdésekben intézkedő testületül. A nagykáptalannak minden ciszterci apát tagja volt; ez biztosította a demokratikus szellemet, de ugyanakkor az egységet is elősegítette.

A zsinat elrendelte, hogy minden egyháztartományban három évenként egyetemes káptalanra gyűljenek össze a bencés apátok, és erre hívjanak meg két szomszédos ciszterci apátot, akik a gyűlés megtartásához – mivel ezekben már nekik kellő gyakorlatuk van – kellő tanácsokkal tudnak szolgálni. Ők legyenek a káptalan elnökei is két bencés apáttal, a gyűlést ciszterci módra vezessék, a káptalan fő tárgya a rend megreformálása és a Regula megtartásának kérdése legyen.[6]

A zsinat rendelkezéseit természetesen nem hajtották azonnal végre, de az általános, normatív zsinati tételek nem is hozhatták meg rövid idő alatt a remélt javulást. III. Honorius pápa 1225. február 13-án kiadott bullája siralmas képet fest a bencés apátságok belső életéről, fegyelméről. A bulla meghagyta a madocsai és búcsi apátoknak, hogy a zsinat szellemében még abban az esztendőben hívják össze a rendi káptalant, amelyen vegyen részt két ciszterci rendi apát is.[7]

A magyarországi bencés apátságok hanyatlását előremozdították azok a túlkapások, erőszakoskodások is, amelyeket egyes főurak és főpapok követtek el. Kolostorokat romboltak le, szerzeteseket vetettek fogságba, elégették kiváltságleveleiket. II. András gyengekezű uralma, IV. Béla és V. István közötti viszálykodás, a politikai élet zűrzavara sem a legalkalmasabb hangulatot teremtette a belső élet megjavítására. Még az 1279-ben megtartott budai zsinat is inkább csak óhajként, mintsem bevett gyakorlatként említi a magyar egyházi, szerzetesi életben követendő irányelveket.[8]

A fentebb vázolt történeti helyzetben érthető, hogy a pápa a veszprémi püspöknél szorgalmazta a tihanyi apátságban megromlott szerzetesi fegyelem helyreállítását, még azon az áron is, hogy e nagymúltú bencés apátságot esetleg a reformot jobban magukévá tevő ciszterciekkel kell benépesíteni. Így válik érthetővé az a tény is, amely a rendtörténetíró Erdélyi László előtt nem volt világos: „A tevékenyen rendezgető Jeromos apát után 1272–1277 közt nagy zökkenésen esett át a tihanyi monostor, a minek oka azon politikai zűrzavarban rejlik, a melynek Kun IV. László kiskorúsága és anyjának kegyenczuralma idején másutt is szomorú emlékei maradtak. A tihanyi bencés monostor élén 1274. november 23-án egyszerre „fráter P. cziszterczi rendi tihanyi apát" tűnik föl, a ki után a tihanyi apátok következetesen megtartják a „fráter" címet."[9]

Oklevelünk előkerülése után nyilvánvaló, hogy az 1272-ben kiadott pápai bulla hatására intézkedett a veszprémi püspök, és tette meg frater P. ciszterci szerzetest Tihany apátjává. Bizonyítani nem tudjuk, hogy P. apáttal együtt más ciszterciek is települtek Tihanyba; elképzelhető, hogy rendtársakkal érkezett, akik munkájában segítségére lehettek.

Ez a gyakorlat a reform végrehajtása során nem egyedülálló. Így vették át a ciszterciek már 1224-ben a Pilis megyei Telkit és 1303-ban a Siklós melletti Szentháromság bencés apátságokat, de ugyanez a helyzet a Fejér megyei Ercsi esetében is, amely előbb bencés apátság volt, majd a tatárjárás után karthauziak népesítették be, s 1253-ban pápai bulla hagyta jóvá a ciszterciek telepítését.[10]

P. apát ténykedéséről nem sokat tudunk, mindössze egy általa 1274. november 23-án kiadott oklevél őrizte meg anonym nevét.[11] Talán ténykedésének tulajdonítható IV. László király 1276. július 20-án kiadott oklevelének egy mondata, amely úgy említi a tihanyi apátságot, *„. . . in quo fratres ordinis Beati Benedicti divine laudis organum iugiter decantant."*[12] Talán közelebb járunk azonban az igazsághoz, ha ezt a mondatot inkább csak oklevélbeli toposznak értelmezzük, mert a viszonyokat jobban ismerő veszprémi püspök 1276. szeptember 3-án kelt oklevele szerint a tihanyi apátság *„. . .subiecta novissime paupertati, iam laudes divine fere omnino organa sint suspensa . . ."* A monostor apátja feltehetően frater P., mert az oklevél így említi: *„prelatus dicte ecclesie Tychoniensis, qui pro tempore in ipsa ecclesia per nos fuerit institutus."*[13]

P. frater minden bizonnyal elhagyta sikertelen működése székhelyét, mert egy 1279. február 18-án kelt oklevél már György tihanyi apát nevét említi.[14]

A fentiekből kiviláglik, hogy P. apát sem tudta

megállítani azt a bomlási folyamatot, amely a kontemplatív rendek fokozatos hanyatlásához vezetett, az új szerzetesi eszmény és életforma csak a XIII. században egyre inkább elterjedő koldulórendek működése során alakult ki.

JEGYZETEK

1. Az oklevél közlésének átengedését DR. SOÓS IMRÉNEK ezen a helyen is köszönöm. Az oklevél jelzete: Egri érsekség egyházi levéltára, Archivum Vetus, 61.
2. A viszonylag kevés számú rövidítést feloldottuk, a sorvégződéseket / jellel jelöljük.
3. A kiadás éve csak 1272 lehet, mert X. Gergelyt 1271. szeptember 1-én vál tották meg, de csak 1272. március 27-én volt a coronatio. A *„pontificatus no anno primo"* kifejezés itt egyértelműen az 1272. évre utal. Ld.: SZENTPÉTE I.: Oklevéltani naptár. (Bp. 1912) 34., 37.
4. A Pannonhalmi Szent Benedek Rend története. Szerk.: ERDÉLYI L. (1902) (A továbbiakban PRT) I. 9.
5. PRT II. 9., X. 20., I. 122. lap. 1207-ben mint a tihanyi egyház prelátusa k meg II. András, hogy újítsa meg az apátság I. András által kiadott alapítólevel és írassa össze az apátság jelenlegi birtokait. Ez az összeírás 1211. május 2 után is készült: PRT X. 19–20.
6. PRT II. 8.
7. PRT II. 9.
8. PRT II. 8–13.
9. PRT X. 28.
10. A magyarországi ciszterei rend milléneumi emlékkönyve. Szerk.: BÉKEFI (Bp. 1896) 10–11.
11. PRT X. 535.
12. PRT X. 537.
13. PRT X. 537–8., 29.
14. PRT X. 29., 538.

LA CHARTE NON PUBLIEE DU PAPE GREGOIRE X.

(Contribution nouvelles à l'histoire de XIIIe siècle de l'abbaye de Tihany

Au cours de l'arrangement des archives ecclésiastiques de l'archevêché d'Eger on a trouvé parmi des feuilles de XVIIIe siècle une charte écrite à 3 août 1272, par le pape Gregoire X. adressé à l'éveque de Veszprém.

Il ressort du texte, que le pape sollicite l'évêque, de rétablire la discipline monastique avili dans le monastère de Tihany.

La réforme de la vie monastique était le problème essentiel du concile de Latran commencé à 1215, on a obligé les ordres religieux accepter les formes internes du statut déjà établis en générale dans l'ordre de Citeaux. Il était obligatoire d'inviter même aux grands chapitres bénédictins de 3 ans les abbés cisterciens de voisinage qui étaient munis d'éxpériences convenables et pouvaient donner de bon conseil sur la réformation de la vie monastique au sens du concile. Selon le texte de la bulle, on doit appliquer la réforme même s'il devrait planter des religieux cisterciens dans les monastères ancestrals des bénédictins.

En connaissant cette préscription est facile à comprendre le rang d'abbé de Tihany de *frater* P religieux cistercien, qu était le chef du monastère entre 1274 et 1279. Sa personn anonyme était connue d'une charte éditée par lui à 1274 mais c'est la charte de Pape publiée qui dévoile le procéssus de désorganisation la conséquence duquelle était la dégradation graduelle des ordres contemplatifs de Hongrie. Même les cisterciens à mentalité de réforme ne pouvaient pas échanger ce processus et après que *pater P a quitté le* monastère ancestrale, les abbés bénédictins y sont revenus.

L'adresse de l'auteur:
Kovács Béla
Magyar Országos Levéltár
H–1014 Budapest
Bécsi Kaputér 4.

A Csopak–Kövesdi románkori templom

VALTER ILONA – KOPPÁNY TIBOR

I.
A TEMPLOM FELTÁRÁSA

A mai Csopak falu két község: Csopak és Balatonkövesd összeépítéséből keletkezett. 1941-ben hivatalosan is megszűnt Balatonkövesd, közigazgatásilag is Csopakhoz kapcsolták.[1]

A Balaton partjától észak felé haladva a domboldalon először a hajdani Kövesd falut találjuk (1. ábra), amelynek középkori elődjét a régészeti terepbejárás során az útkereszteződéstől ÉK-re, a református templom és a posta közötti, enyhén kelet felé lejtő domboldalra lokalizálták, az itt talált Árpád-kori és későközépkori cserepek alapján.[2] Kövesdtől alig pár száz méterre É felé fekszik Csopak, amelynek középkori elődjét a harangtorony mellett és az attól nyugatra folyó patak partján, valamint az Öreghegy déli lejtőjén kereshetjük, a régészeti terepbejárás eredményei szerint.[3]

1. ábra. Az I. katonai felmérés Csopak és Kövesd környékét ábrázoló része.

Abb. 1.: Die Umgebung von Csopak und Kövesd bei der 1. militärischen Abmessung.

Történeti források

a) *Községek*

Mindkét falu története a korai középkorba nyúlik vissza. Első együttes említésüket a XIV. század elején készült, I. László nevére, az 1082-es és 1093-as évre hamisított birtokösszeíró oklevelekben találjuk („villa Cuesd iuxta Sopok").[4] Az oklevélben használt pontos hely jelölés megkülönbözteti Kövesdet az Aszófő melletti Kövesd falutól. A szintén hamis 1358. évi oklevélben is két Kövesdről van szó, amelyek közül az egyik Csopak mellett feküdt, és szintén a tihanyi apátság részbirtokaként említi az oklevél.[5] Ezek a hamis, XIII–XIV. században készült oklevelek (főleg az 1082. évi tihanyi összeírás) bizonyíthatóan XI–XII. századi notitiák alapján készültek, és így tartalmukban hitelesnek foghatók fel.[6] Eszerint Csopak is, Kövesd is talán már a XI. században létezett. Ekkor indult meg a Balaton felvidék nagyobbarányú benépesedése, a központi (királyi) hatalom kezdeményezésére. A királyi alapítású bencés monostorok (1019: Zalavár, 1055: Tihany) mellett, amelyekhez kiterjedt birtokok tartoztak, a veszprémi püspök és káptalan is rendelkezett birtokkal a Balaton északi partján, feltehetően már a XI. században. A király és az egyház után a XII. században megjelentek a nemzetségi birtokok.[7] Nagyon jelentős volt területünkön az Atyusz nemzetség, amelynek Bánd nevű tagja kezdte építtetni az almádi bencés monostort. A monostor alapítólevele 1121-ből származik, amelyben Bánd fia Atyusz, atyja akaratából bő adományokkal látta el az apátságot. A monostornak adott birtokok között két alkalommal is beszél az oklevél Kövesd helységről. Először akkor, amikor atyja adományait soroltatja el Atyusz: Kövesd (Cust) prediumban a földek, rétek és berkek felét adja, továbbá négy háznép szolgát két ekével, két háznép szabadost és száz legelőre járó ökröt. Amikor saját adományairól szól, ismét említi Kövesd (Cuesth) prediumot, Pécsel és Szőllős után. Ez három ekealja nagyságú volt, 6 háznép szolga lakott ott és két vincellér család két szőlőben.[8] Mivel Magyaren is kapott az apátság az Atyusz nemzetségtől birtokot, (amely Arács és Csopak vidékén feküdt), Holub József szerint a Csopak melletti Kövesdre gondolhatunk.[9]

Csopak első hiteles említése 1277-ből származik. A veszprémi káptalan birtoka volt „villa Chopok" amelyben 2 malmot említenek.[10] A veszprémi káptalan birtoka volt a falu a középkorban végig. A XV. század végén a veszprémi püspöknek is volt itt részbirtoka.[11] 1380-ban határjárását közlik, ekkor is a veszprémi káptalan a birtokosa.[12]

Kövesd középnemesi birtok volt. Sok okleveles adatunk maradt fenn a kövesdi nemesekről. 1367-ben Csopak birtokkal kapcsolatos ügyben királyi ember-

ként szerepelt Kövesdi Pál fia János,[13] 1380-ban Péter fia Domokos és János fia Péter kövesdi nemesekről olvashatunk, akik már 1373-ban, a tihanyi apátság nagy arácsi perében is szerepeltek tanúként, számos más kövesdi nemessel együtt.[14]

A kövesdiek mellett az Ajkai családnak is volt itt részbirtoka, ahogyan ezt egy 1403-as oklevélben olvashatjuk. Ekkor Ajkai Péter és Hidegkúti Bereck, (akitől az Ajkaiak cserélték a kövesdi birtokrészt) a veszprémi káptalannak adták kövesdi és csopaki részüket, 3 telket, mert meggyilkolták a káptalan egyik paloznaki jobbágyát.[15] A veszprémi káptalannak később is volt részbirtoka Kövesden. Egy 1446-ban kelt oklevélben olvashatjuk, hogy Pósvölgyi és Köves György fia Albert egy Kövesi ősi telkét, amelyen maga lakott, elcserélte a veszprémi káptalannal annak szentkirályszabadjai földjéért.[16] 1482-ben a veszprémi káptalan panaszt emelt, hogy kilenc éve Albert püspök csopaki, kövesdi és nosztrai jobbágyaival magának foglalta el a káptalan bizonyos vejsze helyeit a Balatonban, amelyek már túl feküdtek Csopak határán.[17]

Kövesdi nemes még 1513-ban is szerepelt királyi emberként (Kövesdi Pósa Jakab).[18] A XVI–XVII. századi adatok hiányosak a község történetében.

A XVI. század közepén az egész Balaton-felvidék nagyon sokat szenvedett a törökök meg-megújuló portyázásától. 1552. június 1-én a törökök elfoglalták a veszprémi várat. A környék is uralmuk alá került. Berendezkedtek a várban, raboltak a környéken, a hódoltsági falvakat megadóztatták. Az 1563–66 közötti defterben, az 50 akcse fejadót fizető községek sorában találjuk Kövesd (Köves) falut, amely 4 házzal adózott a veszprémi törököknek.[19] Kövesd történetéről ez időből többet nem is tudunk. Csopakról több adat maradt fenn. Veszprém várának török kézbe kerülése után a környező magyar erősségek jelentősége megnőtt. A várrá erősített tihanyi monostor katonai kézbe került, még 1534-ben.[20] 1544–1566 között a tihanyi vár bérlete volt Csopak falu.[21] 1566-ban 6 portáját írták össze, és malmát is említik.[22]

Veszprém várát 1566. június 30-án visszafoglalták a törököktől. Gazdát cserélt a vár, és így a régi földesurak: a veszprémi püspök és a káptalan tekintélyes birtokai idegen kezekbe kerültek.[23] A királyi rovásadó jegyzék szerint 1574-ben, 1576-ban, 1588-ban, 1699-ben, 1613-ban, 1618-ban, 1622-ben a veszprémi vár birtoka volt Csopak.[24] 1630-ban több, nagyrészt elpusztult birtokkal együtt szerzi vissza a veszprémi egyház, 1696-ban is a veszprémi káptalan a birtokosa.[25]

b) *Templomok*

Mindkét községnek volt temploma a középkorban.

Csopak egyházát a pápai tizedjegyzék említi 1332–1337-ben (Item de Choph solvit VI). A veszprémi püspökség zalai főesperességéhez tartozott.[26] Középkori okleveles adat ezenkívül nem is maradt fenn a templomról. Rómer Flóris 1861-ben készült

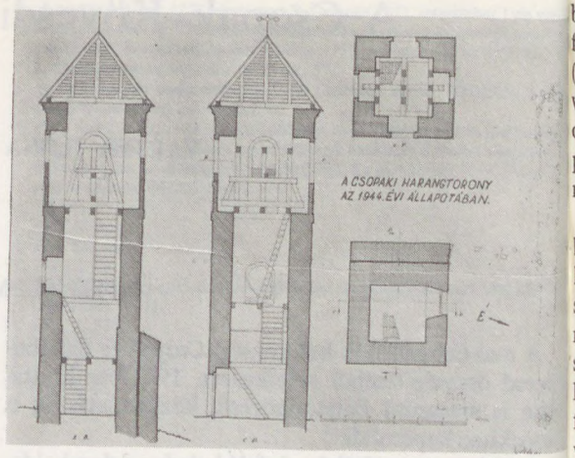

2. ábra. A csopaki harangtorony felmérési rajza.
Abb. 2.: Abmessungszeichnung des Glockenturms in Csopak.

jegyzeteiből, és egy 1909-es adatból úgy tudjuk, Szent István király tiszteletére volt szentelve. Rómer a következőket írja róla: „A csopaki kicsi templom, hajdan rom. kath. parochia, Sz. István királynak van szentelve, keletelt, szentélye egyenes záradékú, de tornya a Szentély keleti oldalához van építve, míg a sekrestye az északi oldalon áll. A bejárás itt nyugatról van alkalmazva. Csúcsíves, 4' 8" széles, 7' magas, anyaga vörös homokkő."[27] Rajzban is megörökítette számunkra Rómer Flóris a templom akkori állapotát.[28] A helyi hagyományok szerint a templom – romos állapotban – még az 1900-as évek elején is megvolt. Akkor egy árvíz nagyon megrongálta, s a falai megrepedtek, és a veszprémi káptalan mint kegyúr, lebontatta, és csak a torony maradt meg, amely mai haranglábul szolgál, és a falu közepén áll.[29] Ez a torony (2. ábra) feltehetően barokk toldás. Részletformái mellett erre utal a középkorra egyáltalán nem jellemző elhelyezés.

Kövesd község középkori templomáról több okleveles adat beszélt. A pápai tizedjegyzék ugyan nem említi, de 1363-ból van egy nagyon jelentős adatunk a templomról, amely szerint Kövesdi Lőrinc fia Péter egy itteni telkét és 8 hold csopaki szántót hagyott a kövesdi Szent Miklós hitvalló tiszteletére szentelt egyházra (ipse quamdam sessionem suam in territorio dicte possessionis Kwes habitam, iuxta viam magnam, qua itur de eadem Kwes in Chopach a parte orientis sitam, ac octo iugera terram arabilium . . . Ecclesia Sancti Nicolai Confessoris de dicta possessione Kwes.).[30]

1372-ben a veszprémi káptalan egyik oklevele említi a Szent Miklós hitvalló tiszteletére kőből épült kápolnát Kövesd faluban („Capella lapidea sub honore b. Nicolai Conf. in villa Kvesd constructa"), a fehérvári káptalan 1383. évi oklevelében „ecclesia b. Nicolai" néven szerepel.[31] Egy másik, szintén 1383-ból származó oklevélben ugyancsak Kövesdi Lőrinc fia Péter adománya folytán hallunk a templomról (Ecclesie S. Nicolai confessoris, in poss. Kwes). Kövesdi Péter egy sessiot adományozott az egyháznak, olyan kikötéssel, hogy azt a mindenkori paloznaki plébánosok élvezzék és hetenként egy-egy misét mondjanak a Kövesdi Szent Miklós templomban.[32]

Ebből a néhány adatból is kirajzolódik valamelyes kép Kövesd középkori templomáról. Tudjuk, hogy kőből épült, Szent Miklós hitvalló tiszteletére volt szentelve. 1372-ben capellanak írják. Ez az adat, valamint az a tény, hogy a pápai tizedjegyzékben nem szerepel, és az egyház számára 1383-ban adott birtokot a paloznaki plébánosok élvezték heti egy mise fejében, megerősíti azt a feltevésünket, hogy a kövesdi egyház nem volt önálló plébánia, s már a XIV. században is a paloznaki plébániához tartozott.

A templom további sorsa ismeretlen. Mint láttuk, 1563–66 között a község a veszprémi töröknek adózott. A törökök 1567-ben portyázásuk során több környékbeli falut elpusztítottak,[33] lehetséges, hogy Kövesd is lakatlan volt egy ideig, és temploma is akkor vált romossá. 1783-ban már „eine alte schon zerfallene Kirche" megjegyzéssel szerepel a II. József korában készült I. Katonai felmérés térképlapján.[34]

Rómer Flóris 1861-ben sok értékes adatot feljegyzett a templomról és rajzban megörökítette (3. ábra). „Kövesden maig láthatók a régi plébánia templomnak, mely Szt. Miklósnak volt szentelve, romjai. Kövesd, ma mint fiókegyház Paloznakhoz tartozik és a veszprémi ft. káptalan uralja.

A románkori ősi templom a falu udvarán áll, keletelt, egyenes záradékú szentéllyel bír. A szentély hossza 2°, szélessége 1°5', a hajó hossza 4°, szélessége 3°.

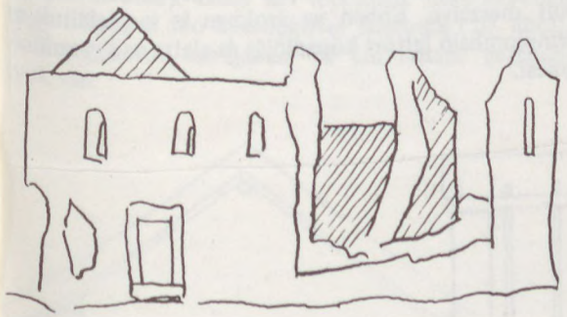

3. ábra. Rómer Flóris rajza a kövesdi templomromról.
Abb. 3.: Die Zeichnung von Flóris Rómer über die Kirchenruine in Kövesd.

A diadalív falai 2°6, a többi 2'9"-nyiak és vörös homokkőből állanak. Az ablakok keskenyek, kerekívűek: a szentélyé keleten 4"-nyi széles, majd 3' magas, az ajtó, mely a déli fal végén áll és egyenes szemöldökű, 3'2" széles, 4' magas. A déli fal három ablaktól van áttörve, ezek is kerek ívűek és egyenetlen nagyságúak. Míg még 1861-ben a hajó falainak nagyobb része fennállott, a szentélynek csak zárfala volt meg épségben."[35]

A templom tehát 1861-ben még szabadon állott a „falu udvarán", a múlt század végén azonban a használaton kívüli épületet istállóvá alakították, olyan módon, hogy a hajó keleti végébe egy falat építettek, és az így nyert helyiséget náddal lefedték. Az 1861-ben még magasan álló keleti szentélyfalat lebontották, a templom nyugati és déli oldalához lakóépületet toldtak. Ez volt a községi pásztor lakása, az istállóvá alakított templomhajó pedig a község bikaistállója. Bármennyire is profán célra használták az épületet, mégis bizonyos mértékig ennek köszönhető, hogy a mai napig fennmaradt a középkori épület majdnem egészen, és elkerülte a csopaki Szent István templom sorsát.

A csopaki Községi Tanács 1964-ben lebontatta a templom mellől az időközben lakatlanná vált, düledező lakóépületeket, és így a Kossuth Lajos u. 11. sz. telken álló templomrom szabaddá vált. (4. ábra)

Régészeti kutatás

1966-ban került sor a templomrom helyreállítást megelőző kutatására az Országos Műemléki Felügyelőség megbízásából. Az ásatás megkezdésekor a templomhajót az istálló kialakításakor készült nádtető fedte, a hajó keleti végében megvolt az újkori fal. A templom nyugati fala párkánymagasságig megmaradt, közepén nagy repedés, és a múlt században hozzáépített ház lenyomata látszott. A déli falban a Rómer Flóris által lerajzolt három félköríves ablaknak már nyomai sem voltak meg, a vörös homokkőből készült kapu épségben maradt. A Rómer Flóris rajzáról és leírásából ismert egyeneszáródású szentély nem látszott, u.i. a hajó keleti felét és a szentélyt vastag törmelékréteg borította, amin gazdasági épületek állottak. Az ásatás megkezdésekor először ezeket bontottuk le és megtisztítottuk a szentélyt a magas törme-

4. ábra. A templomrom délnyugati oldala.
Abb. 4.: Südwestliche Seite der Kirchenruine.

léktől. Ezután egy kelet-nyugati és egy észak-déli irányú kutatóárokkal (I–II. sz. kutatóárok) átmetszettük a templomot és környékét. Az árokkal a középkori szinteket, a szentély falait, a külső terepszintet és a templom körül feltételezhető temető körítőfalát akartuk megkeresni (5. ábra).

Az I. sz. kutatóárok nyugati részén, a templom nyugati fala előtt mintegy 40 cm-es lemélyítés után a bolygatatlan szikla jelentkezett (6. ábra). Erre alapozták a nyugati falat. Körítőfal nyomát nem találtuk. A templom belsejében 10-cm-es újkori törmelékréteg alatt megtaláltuk a középkori padlószintet. A kőpadlóból 20 cm-es habarccsal kevert köves törmelék maradt, ami alatt 10 cm-es döngölt agyag szolgáltatta az alapot. Ez alatt átlagban 40 cm-es köves, szürke színű középkori törmelékréteg van, amelyben sem a templom belsejében, sem azon kívül nem találtunk sem sírboltot, sem emberi csontot. A templomhajó nyugati falának belső oldalán mintegy 20 cm szélességben megmaradt a középkori vakolat.

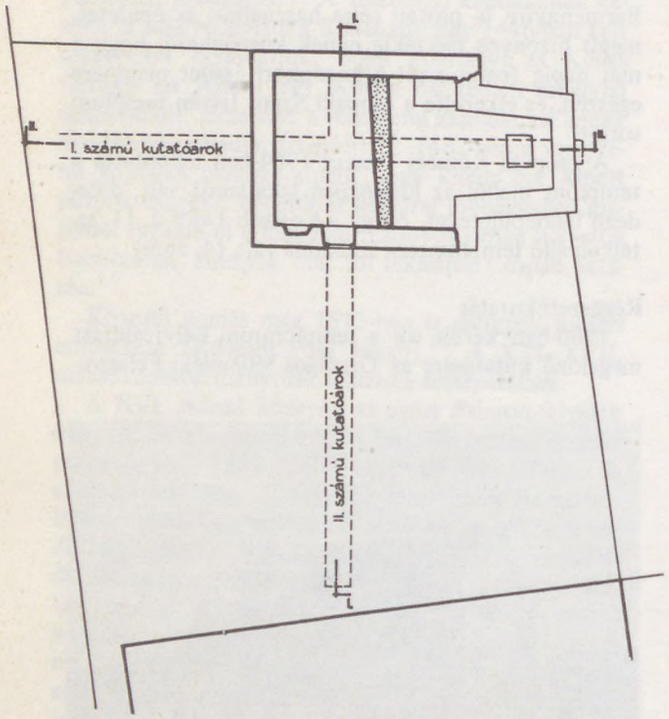

5. ábra. Ásatási alaprajz. Abb. 5.: Grundriß der Ausgrabungen.

A templom keleti részéről eltávolítottuk a vastag törmelékréteget, és a középkori szintig lehordtuk a földet. A hajó és a szentély találkozásánál az északi oldalon egy mellékoltár alapjait találtuk. Az előtte levő kőlépcsőn vakolatnyomokat lehetett megfigyelni. Az oltár mellett 1 m-es szélességben megmaradt a hajó kőburkolata, amelyet leöntöttek habarccsal, és így tették egyenletessé a járófelületet. (7. ábra)

A szentély szintje 20 cm-rel magasabb volt a hajó szintjénél. A kőburkolata majdnem épségben megmaradt, alatta itt is megvan a 10 cm-es agyagdöngölés.

A bolygatatlan réteg fölötti szürke köves törmelékrétegben XIII. századi edénytöredékeket találtunk, ami ezt a kívül-belül végighúzódó egyöntetű törmelékréteget biztonsággal keltezi a XIII. századba. A szentély keleti falától 80 cm-re megtaláltuk a főoltár 110 cm széles alapozását. A szentély belsejét átkutattuk a bolygatatlan talajig, de sehol sem találtunk temetkezési nyomot, de még szórványos csontot sem.

A II. sz. kutatóárokkal (8. ábra) észak-déli irányban átmetszettük a templomhajót, és a déli ajtó vonalában a templom körüli telket, egészen a szomszédos házig. A hajó északi falának belső oldalán itt is megtaláltuk a kaviccsal kevert, erősen meszes középkori vakolatot. A templom belseje a középkorban fehérre volt meszelve. Ebben az árokban is megtaláltuk a templomhajó feltört kőpadlóját és alatta az agyagdöngölést.

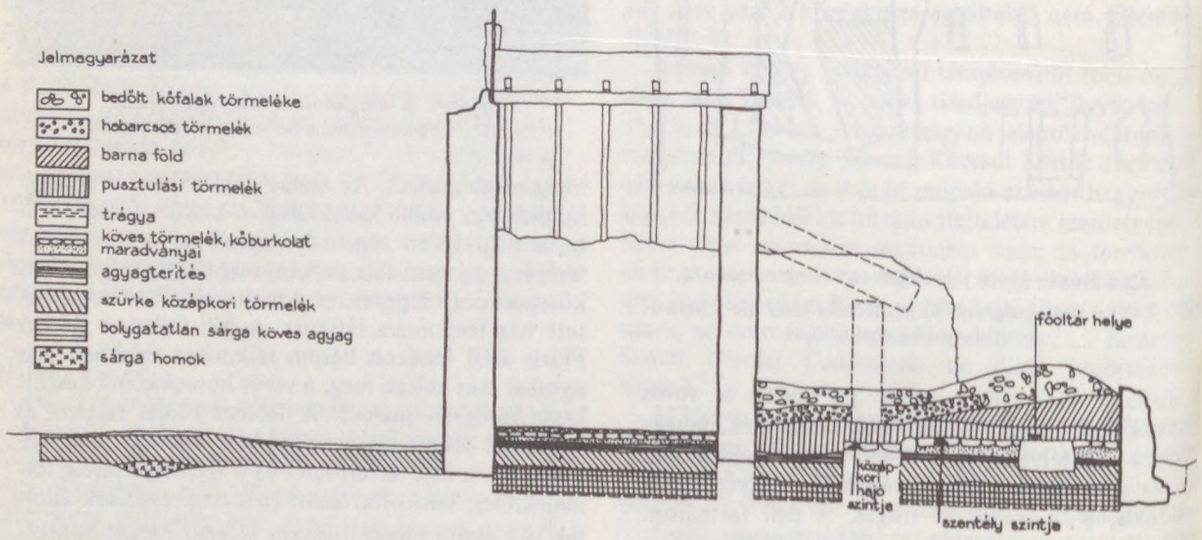

6. ábra. Az I. sz. kutatóárok északi oldalának metszete. Abb. 6.: Schnitt der nördlichen Seite des 1. Forschungsgrabens.

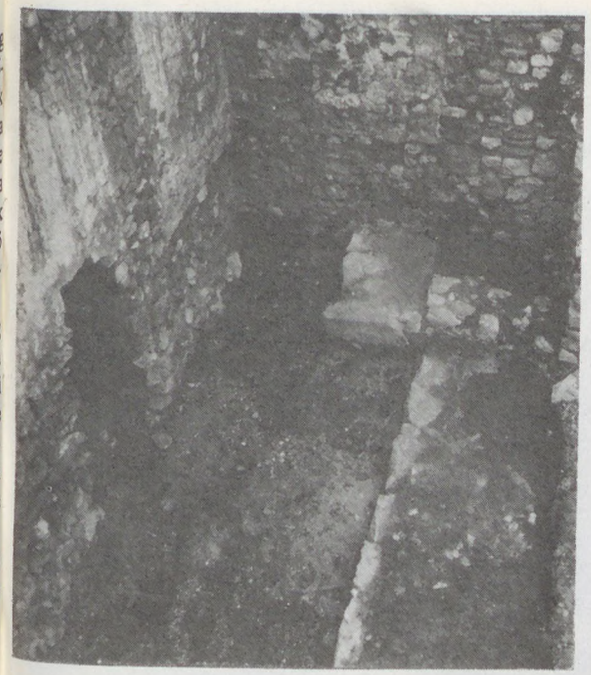

7. ábra. A hajó északkeleti sarkában feltárt mellékoltár, előtte a lépcső maradványa és a kőburkolat.

Abb. 7.: Der in der nordöstlichen Ecke des Schiffes freigelegte Nebenalter mit Resten der Treppe und die Steinverkleidung

Letisztítottuk a vízszintes áthidalású, egyszerű románkori kapu környékét. Erőteljes, durván faragott négy vörös homokkő lapból áll, küszöbe erősen koptatott (9. ábra). Belül két lépcsőfok után egyetlen nagy kőlapból álló küszöbkövet találtunk (10. ábra). A kapu keleti kávájában 70 cm hosszú gerendalyuk van.

A déli kapunál pontosan megfigyelhető volt, hogy a külső terepszint mintegy 50 cm-rel mélyebben van, mint a középkorban volt. A hosszú II. sz. kutatóárokban 50 cm mélységig folytatódott a XIII. századi kerámiával keltezett törmelékréteg, amelyben itt sem volt megfigyelhető temetkezési nyom, sem a körítőfal nyoma. Az árok déli végében egy sziklába vájt gödörben rézkori (balatoni csoport), és bronzkori (dunántúli mészbetétes kultúra) edénytöredékek kerültek elő.

Feltártuk és letisztítottuk az egyenes záródású szentély 1 m magasan megmaradt falait (11. ábra).

Az ásatás eredményeit az írott források adataival összevetve, részleteiben is kirajzolódik előttünk a középkori templom képe. A Szent Miklós hitvalló tiszteletére szentelt templom a régészeti adatok tanúsága szerint a XIII. század közepe táján épült, és az Árpád-kori Magyarország falusi templomainak prototípusát képviseli. Kelet-nyugati irányba tájolt, a téglalap alaprajzú hajóhoz elrajzolt négyzetes, tehát egyenes záródású szentély csatlakozott, a kettő között feltehetően félköríves diadalív feszült. A hajó déli oldalán nyílott egyszerű, vízszintes lezárású kapuja, amely fölött, magasan három félköríves nyílású ablak volt elhelyezve. A szentély keleti falán is ilyen ablak nyílott Römer Flóris rajza szerint, de ilyen lehetett a déli szentélyfalon is. A szentélyben megtaláltuk a négyszögű oltármensa alapjait, a hajó északkeleti sarkában – miként az más környékbeli templomnál is megfigyelhető volt (Balatonfüred-Papsoka)[36] mellékoltár alapjait találtuk. A templom belsejét döngölt anyagba rakott kőburkolat borította, amelynek tetejét habarccsal fedték le. Falait fehérre meszelték.

Hasonlóan egyszerű lehetett a csopaki Szent István templom, amelyet csak Römer Flóris leírásából ismerünk. Itt az ugyancsak egyenes záródású szentély északi oldalához sekrestye is simult, és a templom nyugaton nyíló csúcsíves kapuja már a gótikus építészet hatását tükrözi.

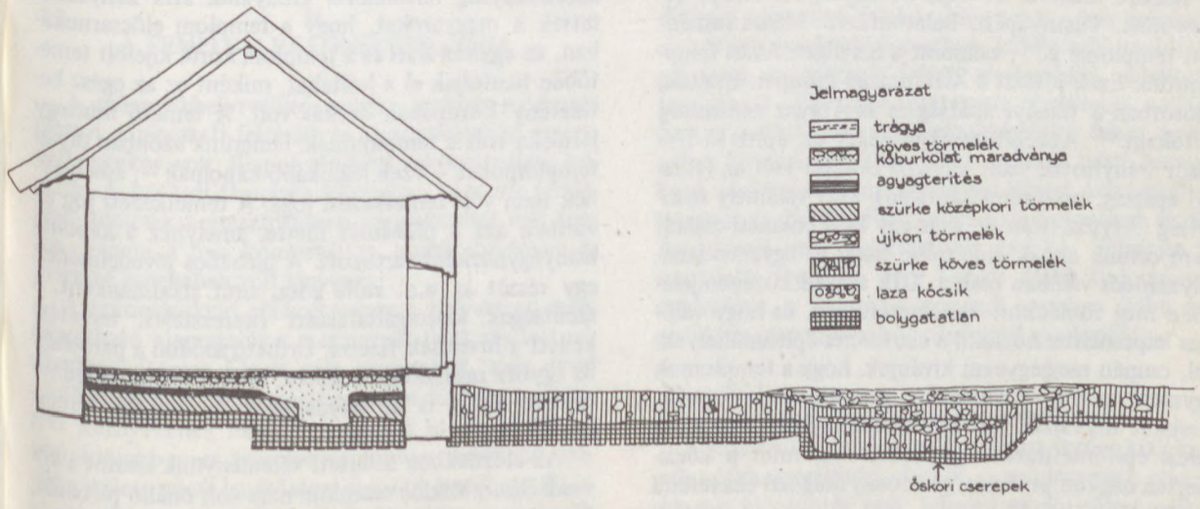

8. ábra. A II. sz. kutatóárok keleti oldalának metszete. Abb. 8.: Schnitt der östlichen Seite des 2. Forschungsgrabens.

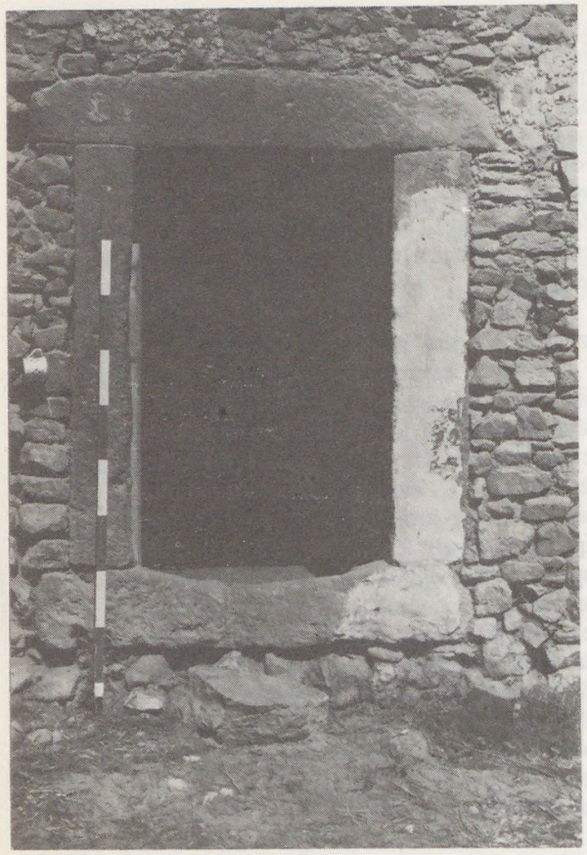

9. ábra. A déli román kapu.
Abb. 9.: Das südliche romanische Tor.

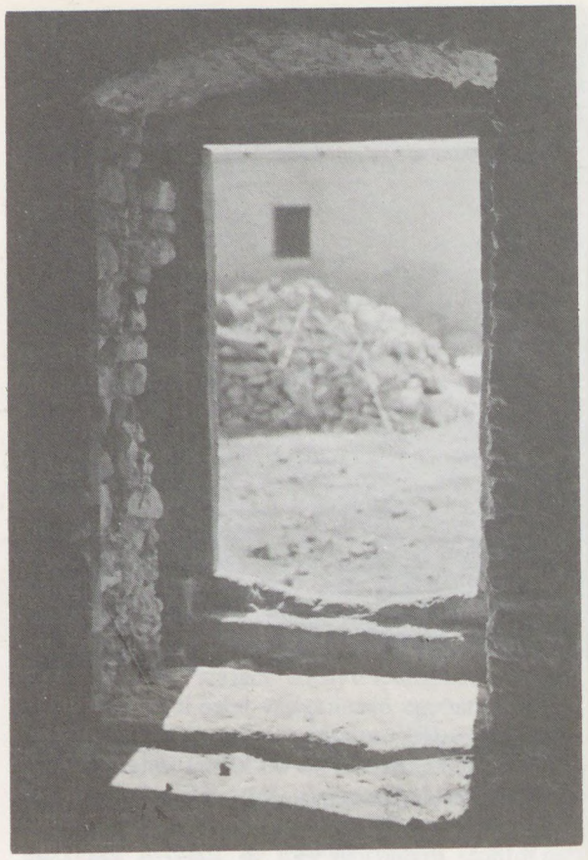

10. ábra. A déli román kapu belső oldala és a küszöbkő.
Abb. 10.: Innenseite und Schwellenstein des südlichen romanischen Tors.

Ez a templomtípus általános volt a Balaton-felvidéken a XIII. században. A kisapáti Szent Kereszt kápolna hasonlítható leginkább a csopaki és kövesdi templomhoz, ennek alapján középkori tömegüket, felépítményüket is rekonstruálhatjuk. Ilyen lehetett az Aszófő melletti Kövesd, Örvényes, Révfülöp, Tihanyújlak, Tihanyapáti, Balatonfűzfő–Máma románkori temploma is[37], valamint a Szigligeti Avasi templomrom. Ezek jórészt a XIII. század közepén épültek, elsősorban a tihanyi apátság és az Atyusz nemzetség birtokain.[38] Az építőtevékenységet az építtető földesúr irányította, akár egyházi testület volt az (tihanyi apátság, veszprémi káptalan), akár valamely nemzetség (Atyusz, Rátót), akár egy középnemesi család. Nem célunk annak eldöntése, hogy az egyenes szentélyzáródás valóban csak a XIII. század közepén jelenik-e meg románkori építészetünkben, és hogy valóban kapcsolatba hozható a ciszterci építőműhelyekkel, csupán megjegyezni kívánjuk, hogy a templomok egyszerű, primitív kivitelezése, primitív részletformák, elrajzolt alaprajzuk (kövesdi templom) alapján inkább falusi építőmesterekre gondolhatunk, mint a közismerten nagyon precízen, gondosan dolgozó ciszterci építőműhelyekre.[39]

A kövesdi templomrom feltárásának egyik érdekessége volt, hogy sem a templom belsejében, sem azon kívül nem találtunk temetkezési nyomot, még bolygatott emberi csont formájában sem. Teljesen szokatlan ez falusi templomainknál, hiszen közismert, hogy a kereszténység felvételével királyaink arra kényszerítették a magyarokat, hogy a templom előcsarnokában, az egyház alatt és a templom körül kijelölt temetőben hantolják el a holtakat, miként ez az egész keresztény Európában szokás volt. A temető mintegy járuléka volt a templomnak. Ismerünk azonban olyan templomokat – ezek leginkább kápolnák –, amelyeknek nem volt temetkezési joga. A temetkezési jog ez esetben azt a plébániát illette, amelyhez a kápolna leányegyházként tartozott. A plébános jövedelmének egy részét az u.n. stóla adta, amit alkalmanként, a szentségek kiszolgáltatásáért (keresztelés, temetés) kellett a híveknek fizetni. Érthető módon a parochiális egyház ragaszkodott ahhoz, hogy a kápolnás leányegyház híveit is az anyaegyház temetőjébe temessék.[40]

Az előzőekben kifejtett véleményünk szerint a kövesdi Szent Miklós templom nem volt önálló plébánia, hanem már a középkorban is a paloznaki plébániához

11. ábra. A szentély falai a feltárás után.
Abb. 11. Wände der Apsis nach der Freilegung.

tartozott. Egy 1383-as adat szerint a paloznaki plébános járt át hetente misét tartani, aminek fejében ő élvezte a kegyúr Kövesdi család által a templomnak adott javakat. A Szent András tiszteletére szentelt paloznaki templom temetőjébe, amelyet egy 1360-as adat is említ, és amelynek középkori eredetű kerítését még 1783-ban is lezárják,[41] temették feltehetően a kövesdi híveket is. A Szent Miklós egyház kápolnaként istentiszteletek tartására szolgált.

II.
A TEMPLOM REKONSTRUKCIÓJA

A műemlékhelyreállító munka szokott módszere szerint a régészeti feltárást és az adatkutatást az eredeti, egykor volt állapot elméleti rekonstruálása követte. A kövesdi templom középkori képének felidézése nemcsak építésztörténeti szempontból volt fontos, hanem a rom konzerválása, annak módszere és mértéke érdekében volt lényeges.

A rekonstrukció elkészítéséhez a helyszínen megállapítható alaprajz és a megmaradt falak mellett, elsősorban Römer Flóris már ismertetett, száz évvel ezelőtti vázlatai voltak segítségünkre. Emellett a Balaton környékének hasonló alaprajzú és felépítményű templomokban és templomromokban rendkívül gazdag területe adott lehetőséget sokrétű összehasonlításra. A rekonstrukció felrajzolását követően megvizsgáltuk az épület alaprajzát, homlokzatait és kiszerkeszthető metszeteit, keresve bennük az arányosság vagy szabályosság ismert Árpád-kori összefüggéseit.

A kövesdi Szent Miklós templom egyhajós, egyenes szentélyzáródású épület volt. Hajójának nyugati végében három gerendán nyugvó fakarzat volt, amelyre a hajó északi oldalán ácsolt falépcső vezetett. A szentélyben feltárt, falazott főoltárán kívül a hajó északkeleti szögletében, a diadalív előtt is állt egy oltár. Bejárata délről nyílott a meglevő kőkeretes kapun keresztül. A kapu felett levő három, kisméretű résablakon keresztül kapta megvilágítását a templom hajója, a szentélyt pedig annak déli és keleti falán elhelyezett, hasonló ablakok világították meg. Szentélyét dongaboltozat fedte, hajója felett fagerendás sík mennyezet lehetett. A kívül-belül vakolt, és fehérre meszelt templom hajója és szentélye felett a meredek hajlásszögű oromfalaknak megfelelően épített, valószínűleg náddal fedett tető volt.

A felsorolt vizsgálatok alapján és a rekonstrukció elvégzése után meg kellett állapítanunk, hogy a középkori kövesdi Szt. Miklós templom alaprajza teljesen szabálytalan, egyetlen falsarka sem derékszögű, és nincs két párhuzamos fala sem. Falai és belső tere között sem alaprajzában, sem függőleges méreteiben semmiféle arányosság nem fedezhető fel éppúgy, ahogy homlokzatai és tömege között se találtunk arányossági összefüggést.

A kornak megfelelő és nem meglepő az sem, hogy a templom hajójának és szentélyének falai alaprajzilag kelet felé összetartanak. XI–XIII. századi templomainkon és azok nyomán falusi templomainkon egyre több esetben találkozunk ezzel a véletlennek nem minősíthető ténnyel. A hajó és a szentély között a Balaton vidékén – és általában az Árpád-kori Magyarországon – mindenütt megtalálható tér- és tömegarányt találjuk. Alaprajzában, tér- és tömegalakításában tehát a megszokott, későromán kisméretű falusi templomok jellegzetes példája. Ide sorolható a szokásos megoldásnak megfelelő háromablakos déli homlokzat is.

Az anyagi lehetőségekkel túlzottan aligha rendelkező kisnemesi faluközösség tehát a kor építészeti divatjának megfelelő formában, különösebb tanultsággal nem rendelkező falusi mesterekkel, emeltette templomát. Egyszerű, építészeti részletezés nélküli, csak a funkcionális igényeket kielégítő falusi épület volt a kövesdi templom. Több Balaton parti, hasonló korú, elsősorban a már korábban feltárt, konzervált és ismertetett Balatonfűzfő-mámai templommal együtt Árpád-kori népi építészetünk emléke. Feltárása és romjainak rögzítése nem hozott újabb tudományos eredményt, a Balaton-környékét azonban újabb műemléki és idegenforgalmi színfolttal gazdagította.

A kövesdi templom műemléki helyreállítása

A kitisztított és régészetileg feltárt romot kialakult műemlékhelyreállítási elveink és módszereink szerint minden kiegészítés vagy rekonstrukció igénye nélkül

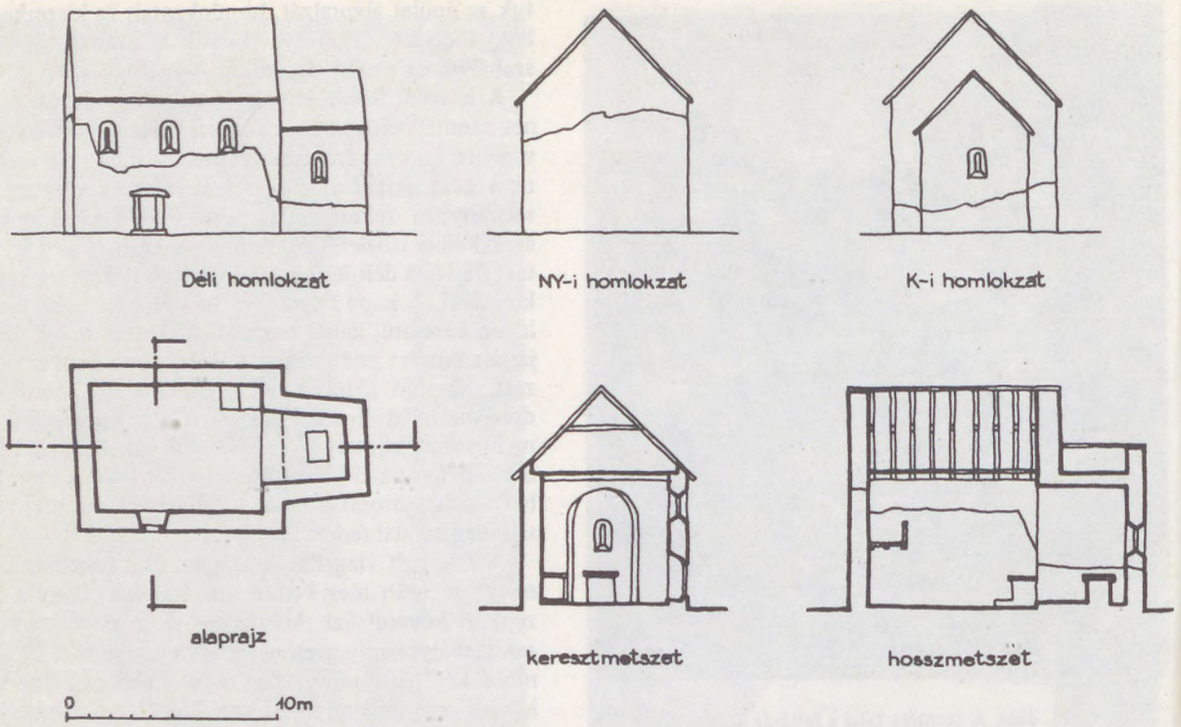

12. ábra. A kövesdi templom rekonstrukciója. Abb. 12.: Rekonstruktion der Kirche in Kövesd.

konzerváltuk. Ez a konzerválás természetesen nem jelenti azt, hogy a rossz állapotú romon a jobb értelmezhetőség kedvéért nem alkalmaztunk kisebb ráfalazásokat. Ezek elkészítése előtt azonban el kellett bontani a hajót kettéválasztó újabb kőfalat, amelyet a templom köveiből építettek, és le kellett bontani az istállóvá kettéosztott egykori hajótér fölül a nádfedésű tetőt. Be kellett falazni a hajó délnyugati sarkán talált nagyméretű falkitörést is. Ezt követően a templomrom valamennyi falkoronáján visszabontottuk a felfagyott, kilazult szakaszokat és azokat visszafalaztuk. Eközben a nyugati homlokzat két sarkát a megfigyelhető legnagyobb magasságig felfalaztuk, hogy azokkal a templom egykori párkánymagasságára utaljunk. Felmagasítottuk a szentély falait is annak érdekében, hogy a belső tér hatását jobban érzékeltethessük. A hajó magasan levő falkoronáira vasháló betétes, vízzáró betonfedés készült, a szentély alacsonyabb falainak tetejére pedig szorított hézagokkal és íves felülettel kialakított védőkoronát falaztunk. A feltárt főoltár és a mellékoltár tömbjeit a padlószint fölé emeltük. Végül a rom valamennyi falfelületét letisztítottuk, hézagoltuk, illetve ahol vakolt volt, ott a vakolatot rögzítettük.

A templomrom belsejében a megtalált nagyobb felületek alapján földbe fektetett lapos kövekből készült a burkolat.

A templomromhoz tartozó háztelek keleti, északi és nyugati határára új kőfalat készítettünk, amelyet vakoltunk és fehérre meszeltünk. Közülük a hátsók két méter magasak, hogy a szomszédos gazdasági udvarokat takarják. Az utcai fal csak 1,30 m magas, ebben helyeztük el a feketére mázolt, kétszárnyú vaskaput, melléje kikefélt felületű bazaltbetonból csorgókút készült. A terv szerint az ennek tálcájáról túlfolyó víz öntözi a kerítésen belüli kis virágoskertet.

Magát a telket a Csopak falu egyetlen műemléki látványosságának számító templomrom melletti pihenőhelynek terveztük. (Tervezője Örsi Károly, OMF) A rom elé és a kaputól a romig húzódó sávban földbe fektetett kőlapokból készült a burkolat. A telekhatárok körül fásított, bokrokkal telepített, gyepes területet alakítottak ki, délkeleti belső sarkába nagyobb fákat ültettek, amely alá egy betonasztal és fa ülőlapú betonpadok készültek. A növényzetet úgy választottuk ki, hogy a kertben az év minden szakaszában legyen virág és hogy a templomromot hangulatos, üde zöld terület övezze. Sajnálatos, hogy a község a csorgókútba nem kötötte be a vizet, ezért a kertet nem lehet öntözni, és az már az első évben kiszáradt.

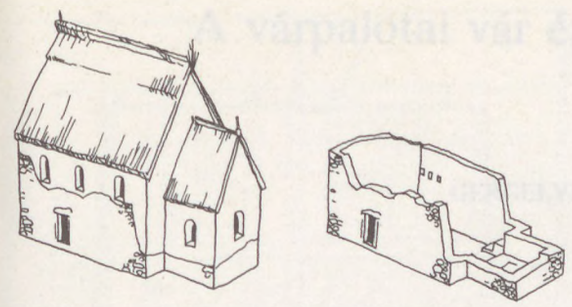

13. ábra. A kövesdi templom rekonstrukciójának és mai romjainak távlati képe.

Abb. 13.: Perspektivischen Bild der Rekonstruktion und der heutigen Ruinen der Kirche in Kövesd.

JEGYZETEK

1. ÉRI I. – KELEMEN M. – NÉMETH P. – TORMA I.: Magyarország Régészeti Topográfiája. 2. Veszprémi járás (Bp. 1969) 79.
2. Ibid.
3. Ibid.
4. WENCZEL: Árpádkori Okmánytár. VI. 66.
5. ERDÉLYI L.: A tihanyi apátság története. Pannonhalmi Rendtörténet. X. (1908) 325., 556.
6. KUMOROVITZ L. B.: Veszprémi regeszták. (Bp. 1953) 5–6.
7. ENTZ G. – GERŐ L.: A Balaton környék műemlékei. (Bp. 1958) 17–18.
8. SZENTPÉTERY I.: Az almádi monostor alapító oklevele II. István korából. Magyar Nyelv 1927. 362., 364.
„In predio, quod dicitur Cust mediam partem terre memoris et prati et IIII mansiones servorum cum II aratris et II mansiones libertinorum et C boues pascuales". „Octauum predium, quod dicitur Cuesth cum VI mansionibus servorum et terram cum tribus aratris et vineas III cum totidem cultoribus et silvam".
9. HOLUB J.: Zala megye községei a középkorban. II. 86–87. Kézirat a Zalaegerszegi Állami Levéltárban.
10. Zalai Okmánytár I. 84–86.
11. CSÁNKI D.: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. (Bp. 1897) III. 44.; – KUMOROVITZ, op. cit. 38, 183, 218, 542, 613, 798, 814.
12. Zalai Okmánytár II. 170–172.
13. KUMOROVITZ, op. cit. 613.
14. HOLUB, op. cit. 87., ERDÉLYI L.: 565–572.
15. HOLUB, op. cit. 87.
16. ibid.
17. HOLUB J.: Zala megye középkori vízrajza. (Zalaegerszeg 1963) 58. 1.
18. HOLUB, op. cit. 87.
19. ERDÉLYI GY.: Veszprém város története a török idők alatt. (Veszprém 1913) 28, 34.; – VELICS: Magyar tört. kincstári defterek. II. 299.
20. ERDÉLYI L. op. cit. 144.
21. ERDÉLYI GY. op. cit. 52, 58, 61.
22. ERDÉLYI L. op. cit. 328.; Erdélyi Gy. op. cit. 178.
23. ERDÉLYI GY. op. cit. 48–50.
24. Országos Levéltár Kamarai – Conscriptiones Dicarum Tom. LIV. 4–8. 118–121, 378–382, 554–55, 603–605, 626–629, 634–35.
25. ERDÉLYI GY. op. cit. 138.; Conscrip. Dicarum Tom. LIV. 666–667.
26. Monumenta Vaticana Hungariae Rationes Collectunum. (Bp. 1887) I. 361.
27. RÓMER F.: Román és átmenetkorú építmények hazánk területén. Arch Közl X (1876) 7.; Schematismus Dioecesis Wesprimiensis. 1909. 21.
28. RÓMER F.: Jegyzőkönyv I. 114. OMF könyvtár.
29. Emlékkönyv templomunk 100 éves fennállásának emlékére. (1800–1900) – Csopak – Ref. Parochia. SZABÓ GÉZA ref. lelkész gyűjtése, 1966.
30. FEJÉR G.: Codex Dipl. (Bp. 1823–35) IX. 7. 520.
31. Dl. 42.262 (B. M. Müeml. Adattára) – Szeretném megköszönni KOPPÁNY TIBORNAK az általa gyűjtött, a templomra vonatkozó néhány okleveles adat közlésének átengedését.
32. Dl. 41.524. MDK- Oszwald. B. M. Müeml. Adattár.
33. Conscrip. Dic. Tom. LIII. 670–673.
34. Jos. Auf. Coll. IX. Sectio 20.
35. RÓMER, Román és átmenetkorú . . . op. cit. 26. Rajz: RÓMER jegyzőkönyv I. 112. OMF Könyvtár.
36. VALTER I.–KOPPÁNY T.–GEDEON T.–NEMCSICS A.–LENGYEL I. – ZIMMER K.: A Balatonfüred-temetői templomrom feltárása és helyreállítása. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 11 (1972)
37. KOPPÁNY T.: A Balatonfelvidék románkori templomai. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 1 (1963)
38. KOZÁK K.: A románkori egyenes szentélyzáródás hazai kialakulásáról. Magyar Műemlékvédelem 1961–62. 111–133.
39. KOZÁK, op. cit. 130.
40. SZABÓ I.: A középkori magyar falu. (Bp. 1969) 185, 190–195.
41. ÉRI – KELEMEN – NÉMETH – TORMA, op. cit. 166–167.

DIE ROMANISCHE KIRCHE IN CSOPAK–KÖVESD

I.

1966 wurde die aus der romanischen Zeit stammende Kirche des einst selbständingen Dorfes Kövesd – heute dem Ort Csopak angeschlossen – freigelegt. Die Kirchenruine in der Mitte des Dorfes wurde gegen Ende des vorigen Jahrhunderts zum Stall umgebaut, ihr Schiff mit Schilf bedeckt, auf ihrer Apsis standen Wirtschaftsgebäude. Im Laufe der Ausgrabungen wurde die geradlinig abgeschlossene Apsis freigelegt und gereinigt, das Schiff auf die mittelalterliche Höhe gesenkt. Auch Konnte das Fundament der Haupt- und der Nebenaltäre sowie die mittelalterliche Steinverkleidung des Schiffes und der Apsis gefunden werden. Aufgrund ihres Grundrisses und der erhaltenen sowie der nach Flóris Rómers Zeichnung rekonstruierbaren Bauten lässt sich die Kirche in den Kirchentyp eingliedern, welcher um die Mitte des 13. Jahrhunderts nördlich des Balatons allgemein verbreitet war. Der Erbauer war vermutlich die Familie Kövesdi aus den Reihen des mittleren Adels. Ein Mitglied der Familie (der Sohn Péter von Lőrinc Kövesdi) machte 1363 und 1383 grosse Stiftungen der Kirche zu Ehren des hl. Nikolaus des Glaubensbekenners, die vermutlich kein selbständiges Pfarramt war, sondern als Tochterkirche zur Sankt-Andreas-Kirche in Paloznak gehörte. Es ist anzunehmen, dass sie, auch kein Beisetzungsrecht hatte, da im Laufe der Ausgrabungen keine Spur gefunden werden konnte, die auf einen Friedhof hätte schliessen lassen. Sie diente als Kapelle dem Gottesdienst.

Anschrift des Verfassers: Dr. Valter Ilona
Országos Műemléki Felügyelőség
H–1014 Budapest
Táncsics u. 1.

II.

Sowohl Grundriss und Menge als auch die Fassade ohne Details der Kirchenruine in Csopak–Kövesd sind Anlass dafür, dass die Erbauer unter den dörfischen Meistern gesucht werden. Es ist ein Baudenkmal der spätromanischen Zeit, das schon zu der volkstümlichen Architektur gezählt werden kann.

Die Wiederherstellung bedeutete die Konservierung der freigelegten Ruinen. Die erhaltenen Mauern und Altarreste wurden durch die nötige kleinste Mauerung gefestigt. Das Grundstück, auf welchem die Kirche stand, wurde durch eine hohe Steinmauer umgeben und auf dem Gelände eine dörfisch-anspruchslose, pflegeleichte Grünfläche angelegt.

Anschrift des Verfassers: Koppány Tibor
Országos Műemléki Felügyelőség
H–1014 Budapest
Táncsics u. 1.

A várpalotai vár építési korszakai III.

GERGELYFFY ANDRÁS

A palotaegyüttes további feltárása

Első közleményünkben a kutatás 1966. évi állása szerint írtuk le a XIV. századi palotaegyüttes maradványait.[1] A föltárás 1967 és 1968 során folytatódott.[2] Most tehát első közleményünk mondanivalóját kiegészítjük azóta elért eredményeinkkel.[3]

Első alkalommal csak három XIV. századi épületről számolhattunk be. Később azonban a föltárás kiterjedhetett az északi szárnyra is. A negyedik épületnek a jelenlegi udvarszintig álló falai itt, a jelenlegi várudvar északi sávjában láttak napvilágot, és csak keskeny külső szegélyét foglalja el a klasszicista építmény.

Az északi palotaszárny a nyugati és a kápolnaszárny között húzódott. Nem kötötte össze a kettőt, mert csak nyugati fele volt lefedett épület, keleti irányban mint falszoros folytatódott. Ez utóbbi a mai várudvar északkeleti sarkát és a jelenlegi torony területét foglalta el. Ez volt tehát az az utóbb beboltozott tér, amelyről már első közleményünk is tudott.[4]

Már a vár mai tömegén kívül eső keleti végén napvilágra kerültek a XIV. századi kaputorony falai is. Kaputorony és mögötte a falszoros alkotta a palotaegyüttes bejárati rendszerét. A falszorosból a nagyudvarba kilencven fokos szögben délnek fordulva újabb kapun keresztül lehetett átjutni. Ennek szárköve a mai udvarszint alatt in situ látott napvilágot. Maga az északi szárnyépület tehát a jelenlegi várudvar északnyugati sarkát foglalta el.[5] Két helyiségből állt, a keletinek a kapuszorostól nyílt bejárata. Dongaboltozattal utólag, a kapuszorossal egyidőben, 1440 előtt látták el. Belsejében hordófenéknyi összeállt mészhabarcsot találtunk, a hordó maga már elpusztult.[6]

Tovább gazdagodtak a már első közleményünkben leírt XIV. századi épületekre vonatkozó ismereteink is. Ez a palotának magának a bejáratot is magába foglaló helyiségét, a bejárattól északra újabb ablakát jelenti. Utóbbi kávái szintén festettek, bár sokkal jobban elpiszkolódtak, mint a másikéi, s festése, amíg tisztítása meg nem történik, nem határozható meg.[7]

A nyugati szárny udvari loggiájának lefaragott falíveiről a tüzetesebb vizsgálat megállapította, hogy nem a falazattal együtt készültek, és utólag helyezték el a XIV. századi falban. Minthogy az időközben nagy számban, másodlagos felhasználásból kibontott loggiakő is a XV. századra mutat, helyesbítenünk kell az első közleményünkben írottakat, és a loggiát a következő építési korszakra kell datálnunk.[8]

Palota vára

A XIV. századi palota a békés életet szolgálta. Az udvarház a Kont-birtok gazdasági irányítása mellett bőséges lehetőséget nyújtott a reprezentációra is. Az udvarház békés és Bátorkő vár katonai szerepének ilyen megoszlása akkor szűnt meg, amikor egy korszerű vár építése vált szükségessé az erdőbirtok szélén, a Bakony és Sárrét határán, ahonnan már nemcsak a várvölgy, hanem a Székesfehérvár–veszprémi útvonal is ellenőrizhető volt. Ezt az új várat az udvarház átépítéséből nyerte Ujlaki Miklós akkor, amikor az ország urait az Albert király halálát követő trónviszály osztotta ketté. Noha Ujlaki eredetileg Erzsébet királyné híve volt, I. Ulászló megkoronázása után végleg melléje állt, majd a Hunyadi–Ujlaki liga révén az ország nagy részének kormányzásában vezető szerepet töltött be.[9] A központi királyi hatalom elhalványodása természetszerűen a nagybirtok aktivizálódását vonta maga után a várépítés terén is. A kettős királykoronázás nyomán létrejövő polarizálódás azután ezt a sokoldalú hatalmi burjánzást egy front mögé rendezte. A Hunyadi–Ujlaki liga kormányzása alá eső országrész nyugati határán kialakult arcvonal Zemplén-Borsod–Heves–Pest–Fejér–Tolna–Baranya–Valkó megyét és a macsói bánságot érintette, valamint ezek nyugati szomszédait. Nem meglepő tehát az, hogy amikor az országgyűlések évről évre az Albert király halála óta épült várak lerombolását rendelik el,[10] 1445-ben öt olyan várral tesznek kivételt, amelyeket egytől-egyig erre a vonalra építettek. Palota várán kívül Kisnána, Sajóvámos és Pelsőc, valamint Verőce vára.[11] A hevesmegyei Kisnána esetében úgy tűnik, hogy a birtokos Kompoltiak ugyanazt az utat járták be, mint Palotán a Kont–Ujlakiak. A család a XIII. századtól kezdve szerepelt a környéken, és a XIV-ben már Nánai előnévvel. 1325-ben Kompolti Péter fiai között kettéosztotta a birtokot. Lovász-Nánát Gergely, Egyházas-Nánát István kapta meg. Oroszlánkő várát együttesen kellett fenntartaniok.[12]

A Mátra gerincén, az Oroszlánhegy 600 m magas csúcsán épült vár 1570-ig szerepel az oklevelekben. Még ekkor is uradalmi központ.[13]

Előnevükből ítélve a Kompoltiak Nánán laktak, ott tehát udvarházuk volt. A korszerű védelem köve-

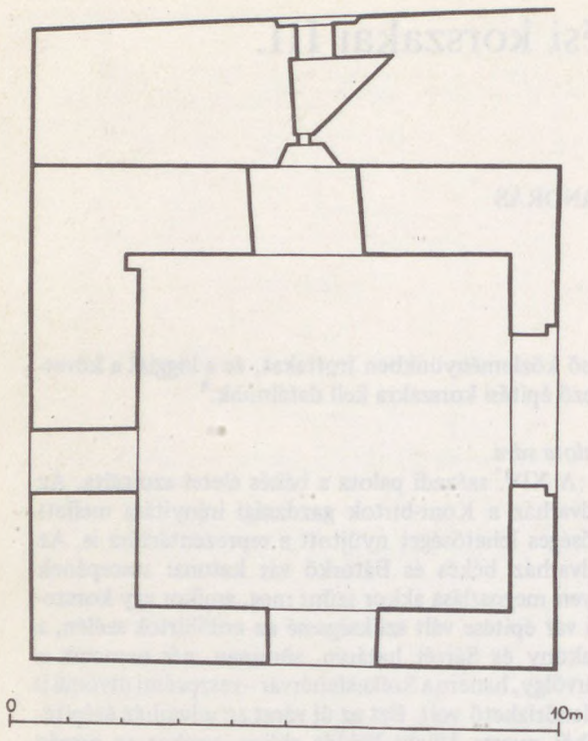

1. ábra. Az északnyugati torony II. emeleti alaprajza.
Abb. 1. Grundriß der 2. Etage des nordwestlichen Turms.

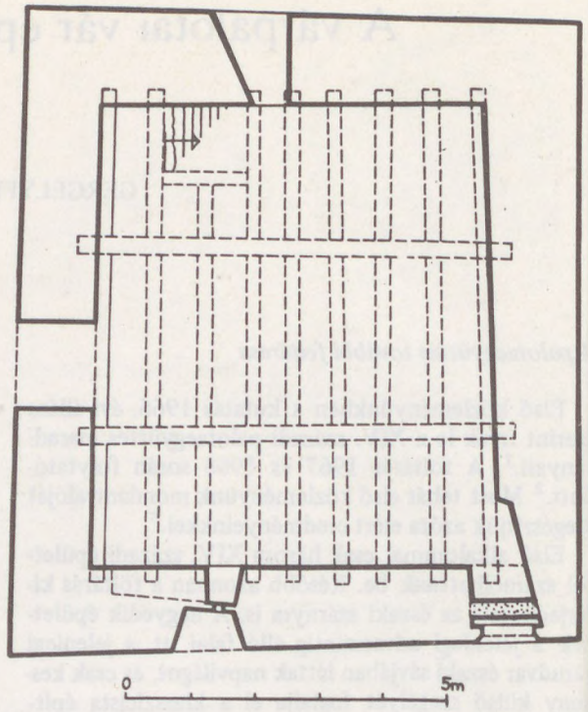

3. ábra. A délkeleti torony III. emeleti alaprajza.
Abb. 3. Grundriß der 3. Etage im südöstlichen Turm.

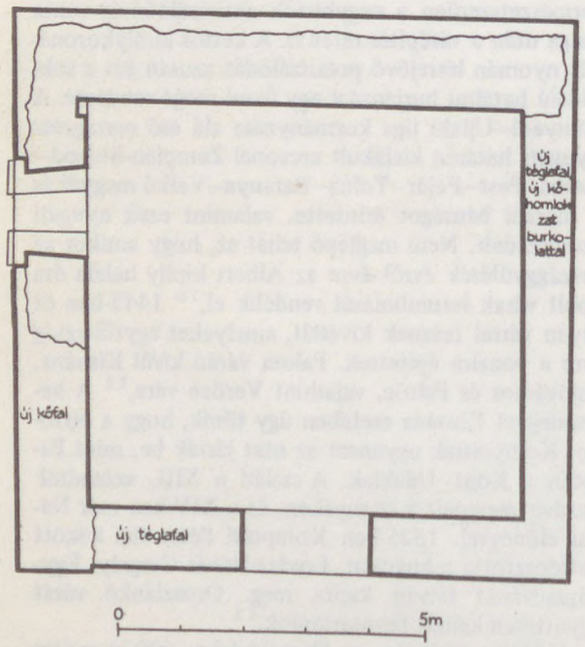

2. ábra. Az északnyugati torony III–IV. emeleti alaprajza.
Abb. 2. Grundriß der 3. und 4. Etage des nordwestlichen Turms.

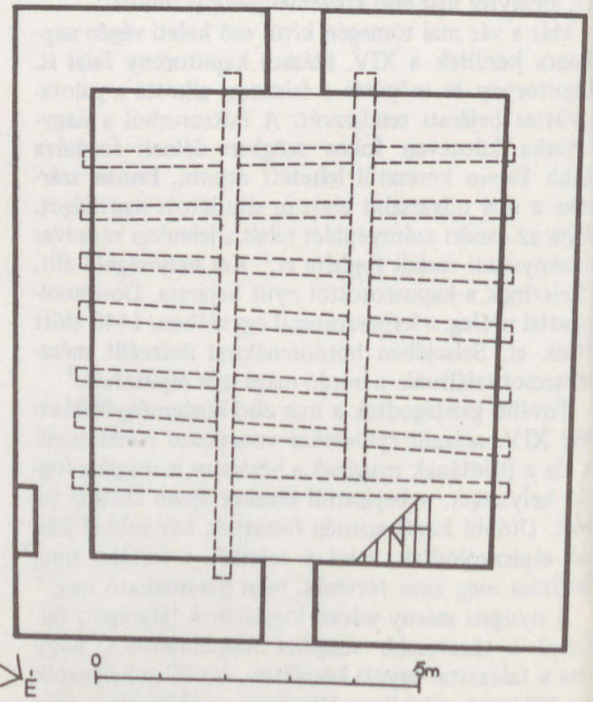

4. ábra. A délkeleti torony IV. emeleti alaprajza.
Abb. 4. Grundriß der 4. Etage im südöstlichen Turm.

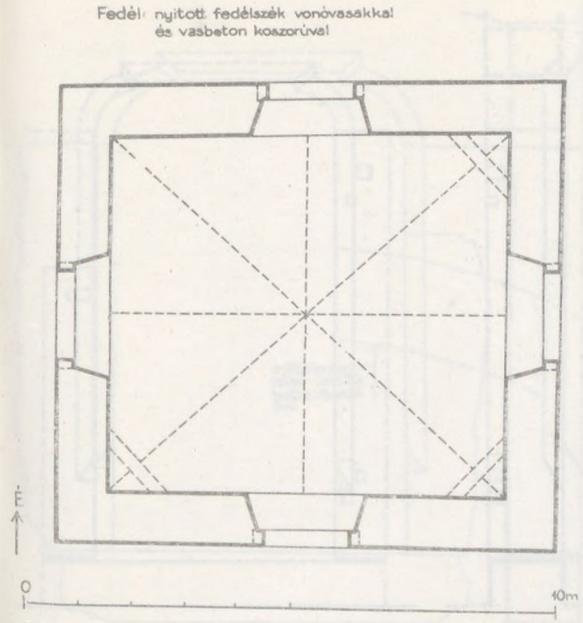

5. ábra. A délkeleti torony V. emeleti alaprajza.
Abb. 5. Grundriß der 5. Etage im südöstlichen Turm.

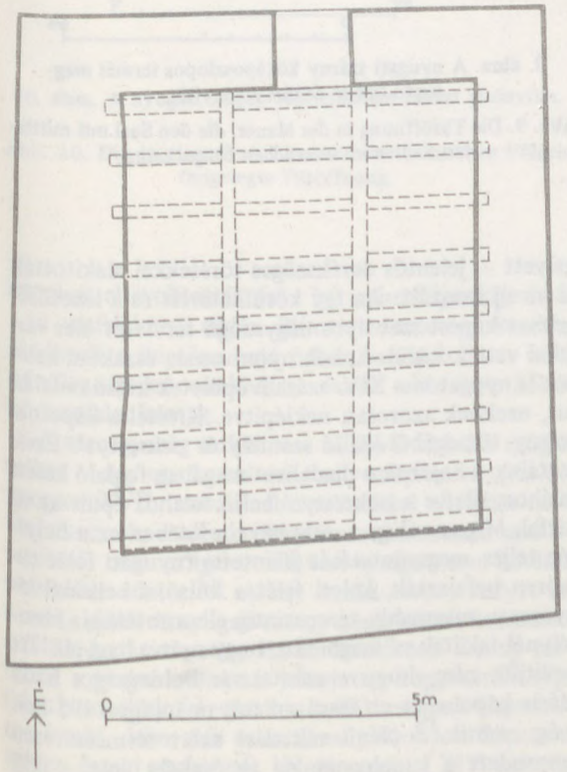

6. ábra. A délnyugati torony IV. emeleti alaprajza.
Abb. 6. Grundriß der 4. Etage im südwestlichen Turm.

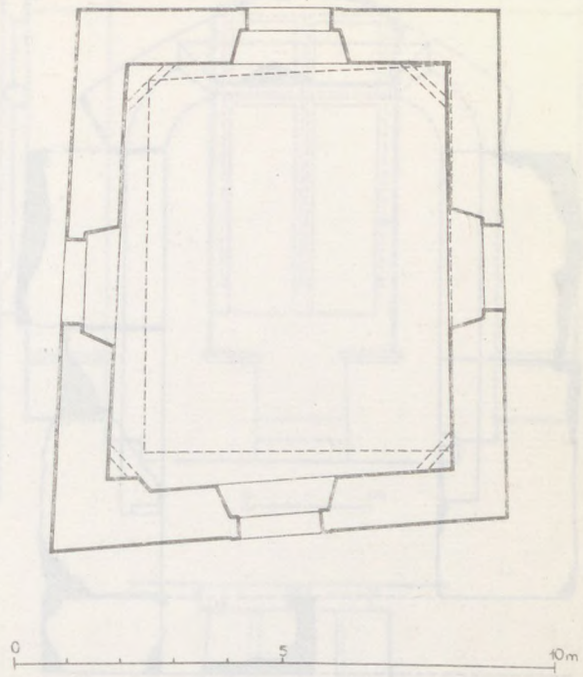

7. ábra. A délnyugati torony V. emeleti alaprajza.
Abb. 7. Grundriß der 5. Etage im südwestlichen Turm.

telménye őket is arra a döntésre késztette, mint Ujlakit, hogy várrá építsék ki udvarházukat. Pámer Nóra ásatása elválasztotta egymástól a két korszak, az udvarház és a vár maradványait.[14]

Az 1445-ös országgyűlés nyilvánvalóan azért tett kivételt Ujlaki palotai várához hasonlóan Kisnána várával is, mert szerepet szánt neki a Habsburg udvar által kinevezett felvidéki kapitány, Giskra támadásainak visszaverésében. Valóban, Kompolti János több ízben is fölvette a harcot Giskrával, és 1451-ben ott is esett el, Hunyadi János seregében, a Losoncnál vívott ütközetben.[15] A Bebek család két vára, amely a kivételezettek között van, ugyancsak ezen az ütköző sávon épült. Az egyik, a borsodmegyei Sajóvámos,[16] a liga területe, míg a másik, a gömöri Pelsőc,[17] Giskráé.

Az 1445-ös ideiglenes uniós kormányba Bebek Imrét is beválasztották.[18] Nem csoda tehát, hogy ennek a Bebek családnak éppen ezen a területen épült két új várával a rákosi országgyűlés kivételt tett.

Ez után a kis kitekintés után térjünk vissza palotai várunkhoz, és vegyük szemügyre benne azt, ami várrá teszi, pontosabban azzá tette 1445-ben, amikoris, ebben a minőségben, csak kivételesen kerülhette el, hogy lerombolják.[19] Ez a négyszöges alaprajzú belsőtornyos vár a XIV. századi udvarház épületegyüttesének nagymérvű felhasználásával épült meg. Az udvarház egyes épületeiből, illetve azoknak az új alaprajzi rendszerbe bevonható részeiből épületszárnyak lettek.

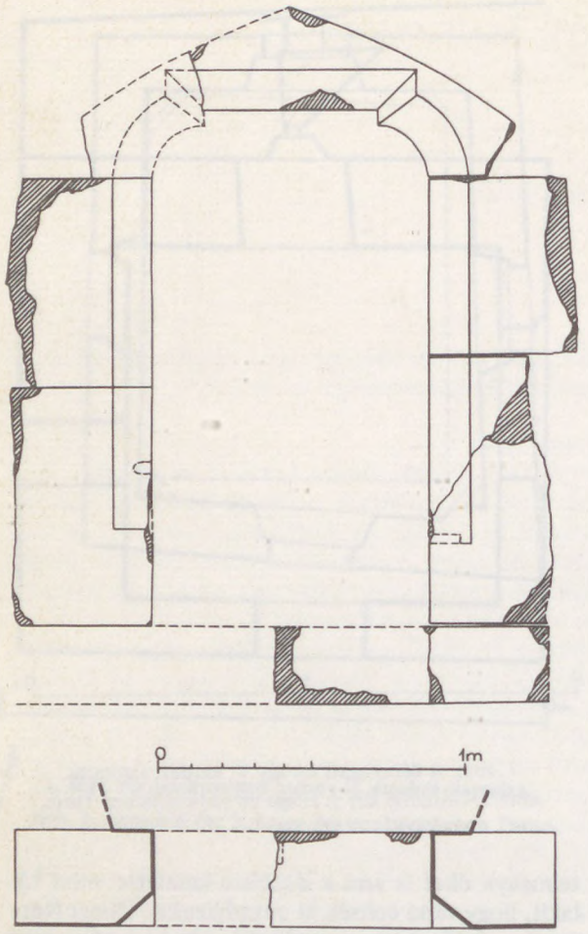

8. ábra. Az északkeleti torony II. emeleti déli ajtónyílásának a másodlagos befalazásából kibontott kövei.

Abb. 8. Steine aus der sekundären Einmauerung der südlichen Türöffnung in der 2. Etage des nordöstlichen Turms.

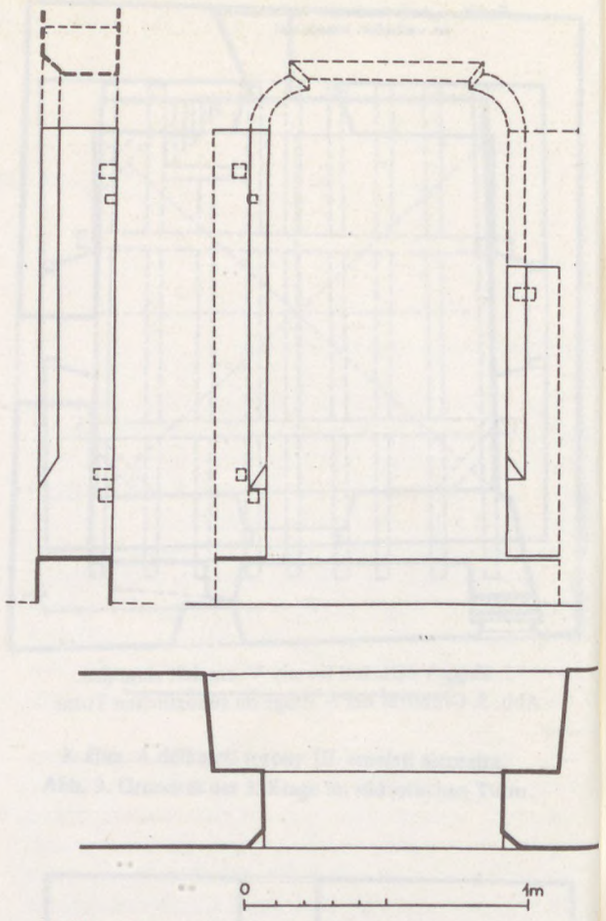

9. ábra. A nyugati szárny középoszlopos termét megosztó falban feltárt ajtónyílás.

Abb. 9. Die Türöffnung in der Mauer, die den Saal mit mittleren Säulen im westlichen Flügel teilte.

Kivétel az új bejárati oldal, a déli, mert itt a vár négyszögkontúrját az előzményektől függetlenül húzták meg, és ide – úgy látszik – épületszárny sem került. Azokat az XIV. századi épületrészeket azután, amelyek ebből az alaprajzi kontúrból ‚kilógtak', elbontották, így a palota ma ismert részének déli folytatását, amelynek bevonása az új alaprajzba – úgy látszik – előnytelenül megnövelte volna a várnégyszög déli kiterjedését, kívül került az új kontúron a kápolnaszentély és a szomszédos kis kápolna (‚sekrestye') keleti fele is, valamint a XIV. századi kaputorony, minthogy az új bejáratot ehelyett a déli oldal középtengelyében alakították ki. Az udvarház épületei egyes pontokon megcsonkultak. Az újonnan kitűzött várnégyszög azonban ettől eltekintve messzemenően alkalmazkodott az alaprajzi adottságokhoz. Igy a keleti oldalon – a XIV. századi palota- és kápolnaszárny kelet-nyugati irányú alaprajzi eltolódása miatt – egyenes vonal helyett – jelentős derékszöges törésekkel alakították ki az új kontúrt. Az így körülhatárolt és a lehetőségekhez képest szabályos négyszögű területet öles várfallal vették körül. Ennek nyomvonala északon, keleten és nyugaton a XIV. századi épületek külső oldalán fut, ezeknek szorosan nekiépítve. Kivétel a kápolnaszárny tömegéből kiálló szentély és ‚sekrestye'. Ezek esetében a hajónak a diadalívet magában foglaló keleti falához, illetve a ‚sekrestye' belső falához épült az új várfal. Míg azonban a ‚sekrestye' esetében ez a helyiség teljes megszüntetését jelentette (nyugati felét tömören befalazták, keleti felét a külső, a belsőnél lényegesen magasabb, terepszintig elbontották), a szentélynél találtak rá megoldást, hogy nyitva hagyják. Itt említjük meg, hogy a palotai vár Boldogságos Szűz Mária kápolnáját az évszázad folyamán, így 1495-ben még említik.[20] Némi változást azért természetesen szenvedett a kápolna is, de ez csekély volt: a déli hajófal keleti szakaszán nyíló ablakát nyitva tartották ugyan, az új várfalban folytatták káváit, kőkeretét

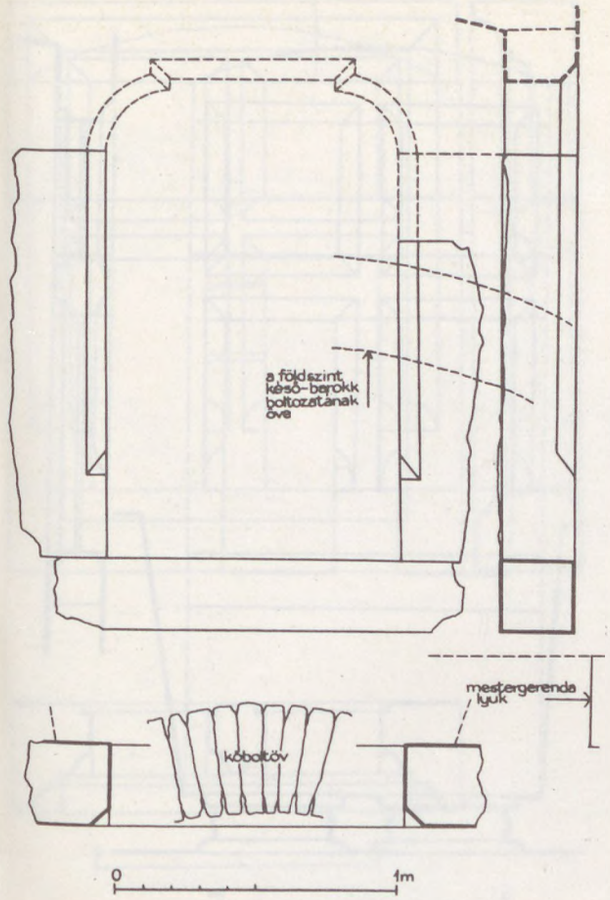

10. ábra. A nyugati szárny válaszfalában feltárt ajtónyílás.

Abb. 10. Die in einer Zwischenwand des westlichen Flügels freigelegte Türöffnung.

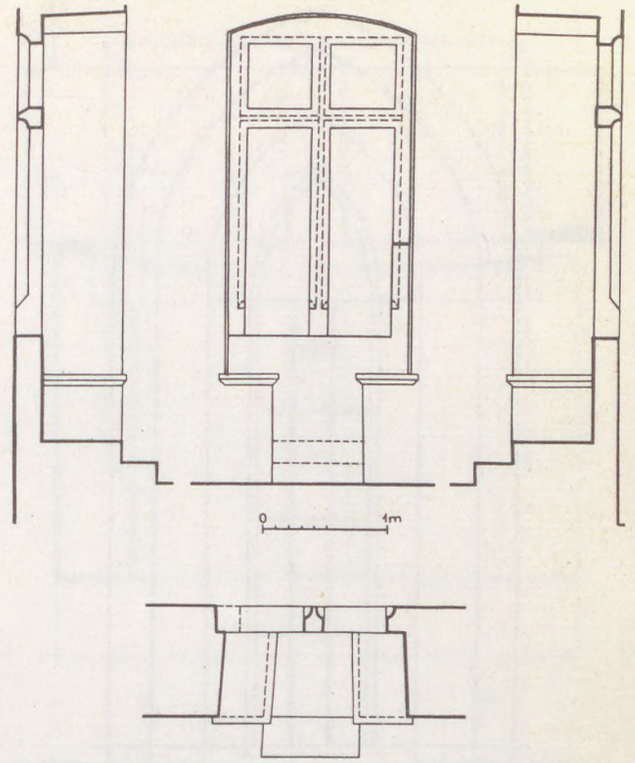

11. ábra. A XIV. századi palota ülőfülkés ablaka.

Abb. 11. Fenster des Palastes aus dem 14. Jh., mit einer Sitznische.

azonban eltávolították és – bár másodlagos kövekből – a várfal külső síkján állítottak össze egy keretet. Módosult a kápolna hajó belső tere is, mert – valószínűleg statikai okokból – északi oldalához belső köpenyfalat húztak.

A várnégyszög sarkaiba – az új várfal belső szögleteihez – egy-egy hatszintes tornyot építettek. (Az öttornyos XVII. századi ábrázolásokkal ehelyütt nem foglalkozunk, mert az eddigi kutatások ennek sem létezéséről nem szolgáltatnak bizonyságot, sem koráról semmiféle adatot.[21]. A két északi torony helyét az északi, keleti és nyugati szárny képzeletbeli összemetsződése határozta meg. Ez az északkeleti torony esetében a gyakorlatban azt jelentette, hogy három régi falat használtak fel: északon a XIV. századi kapuszoros északi, délen déli falát, (amely azonos a kápolnaszárny északi végfalával), keleten pedig a XIV. századi kaputorony belső (nyugati) falát. A délkeleti tornyot a palotának a bejáratot és a két festett ülőfülkés ablakot tartalmazó, északról számított harmadik helyiségének északi nagyobb részére telepítették rá. A déli várfal a déli ablak vonalában halad, a torony északi, keleti és nyugati fala azonban a helyiség megfelelő falainak fölhasználásával épült. A délnyugati torony a XIV. századi nyugati szárny vonala és az új déli várfal által kialakult szögletbe került.

Az új tornyok funkcionális és statikai okokból egyaránt jelentősen beleszóltak azoknak a helyiségeknek a továbbélésébe, amelyekre rátelepültek. A régi kapuszoros megszűnt, a palota freskókkal díszített reprezentatív bejárati csarnoka alárendelt szerepet kapott. Az egykori kapuszoros terébe vaskos sarokpillérek kerültek, míg a díszes csarnok figurális világi falképekkel díszített északi és nyugati falsíkja elé köpenyfalat húztak. Ujlaki Miklós várépítő tevékenysége tehát a palotának csak két északi helyiségét tartotta meg.

Az új alaprajzi rendszer következménye az északi oldalon az lett, hogy az eddigi épület és kapuudvar toronytól toronyig terjedő többszintes szárnnyá épült ki. Belső vakolatának és boltozatának maradványai az északkeleti torony nyugati homlokzatsíkján egyértelműen tanúságot tesznek erről a ma már elpusztult többszintes állapotról.

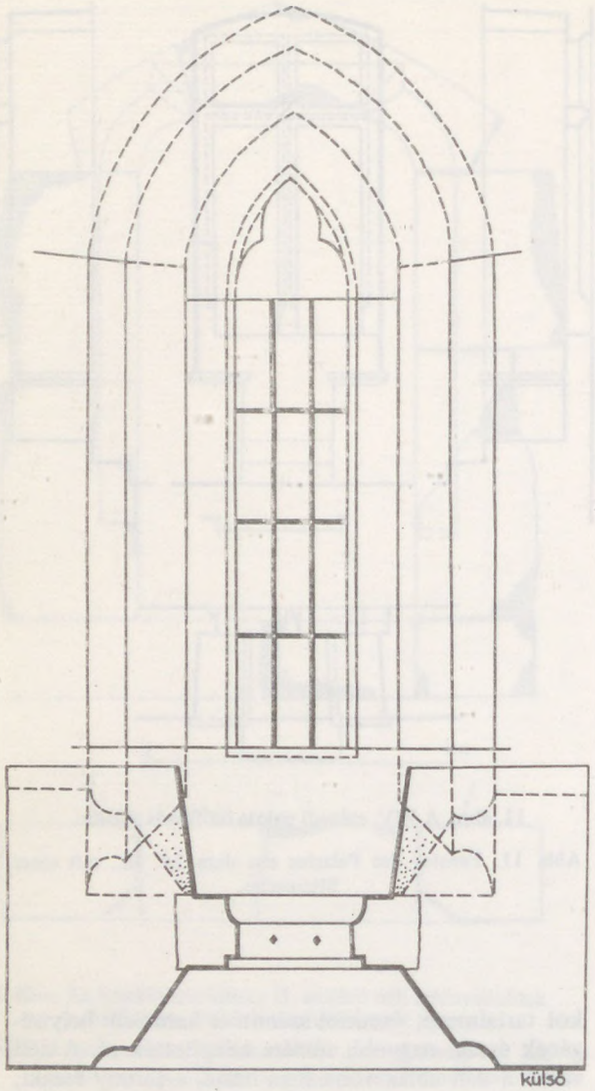

12. ábra. A várkápolna szentélyzárófalának ablaka.

Abb. 12. Fenster der Abschlußwand in der Apsis der Burgkapelle.

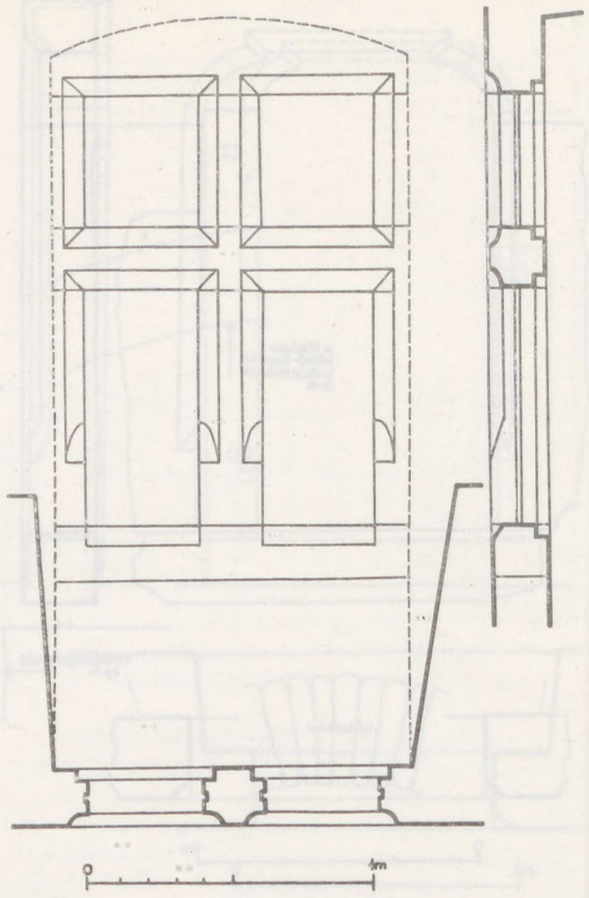

13. ábra. A délnyugati torony északi ablaka.

Abb. 13. Nördliches Fenster des südwestlichen Turms.

Az épületszárnyak autonóm kezelésének módjáról és Ujlaki várának udvari homlokzati képéről a legtöbb adatot a nyugati szárny szolgáltatja. Nem mintha itt nem alkalmazkodtak volna a régi épülethez, sőt, ezt itt minden nehézség nélkül megtehették, mert annak tömege szabályos volt és ki sem lógott az új alaprajzból. Az első emeleti középoszlopos nagytermet megosztó ajtós harántfal nyilvánvalóan a funkció vagy a térigény megváltozását jelenti. Nem ez a fődolog, hanem az a kétszintes loggia, amelynek az udvari homlokzat falába másodlagosan behelyezett, kiálló részeiben a loggia elbontásakor sajnos lefaragott falíveit itt sikerült föltárni. A klasszicista előépítmény fele szélességében előkerült az alapozás is, míg a loggiát elbontó 1699–1702. évi Zichy-építkezés falazataiból sok hozzátartozó tagozatos kő is napvilágra jött. A kőanyag tanúsága szerint a loggiához legalább négy sarokpillér is tartozott, az alaprajznak tehát legalább ennyi törésének is kellett lennie. Minthogy a nyugati szárny szabályos alaprajza ezt nem kívánja meg, fel kell tételeznünk, hogy a loggia kiterjedt az új északi szárny udvari homlokzatára is, sőt, a kápolnaszárny északi felének emeleti szintjét is szolgálhatta. A loggia gazdag architektúrája az első emeleti helyiségek megközelítésének reprezentatív kerete volt. Mondanivalója azonban több ennél. Építőjének a téralkotással és tömegformálással szemben támasztott új követelményét fejezi ki.

A különálló XIV. századi épületeknek, a „szobák festői halmazának" egységes összefogásáról van itt szó.[22] Ezt a vár külső szemlélője számára megoldotta a várfal és a négy torony. Más a helyzet azonban az udvar képével. Itt a loggia éppen olyan hatékony eszköz lehetett az egységes benyomás felkeltésére, mint kívül amazok. Nem arról van tehát itt szó, hogy szabálytalan alaprajzi rendszert szabályos váltotta volna fel, hiszen a Kont-kúria is szabályos volt.[23] Ami itt új, az részben a műfajváltozásból adódott, tehát hogy udvarházból vár lett, főként azonban esztétikai hátterű, és az építészeti tér- és tömegformálással szemben támasztott igény megváltozásából adódott: a vár négyszöges kontúron belül maradó, de laza és heterogén beépítettség helyett szigorú szimmetrián alapuló zárt egészet kíván. Ez volt tehát az az épülettípus, amely a hatalmas Ujlaki Miklósnak megfelelt: úgy is, mint vár, és úgy is, mint rezidencia.[24]

14. ábra. A nyugati homlokzat II. emeletén másodlagos beépítésből kibontott kövek.

Abb. 14. Steine aus der sekundären Einmauerung der 2. Etage der Westlichen Fassade.

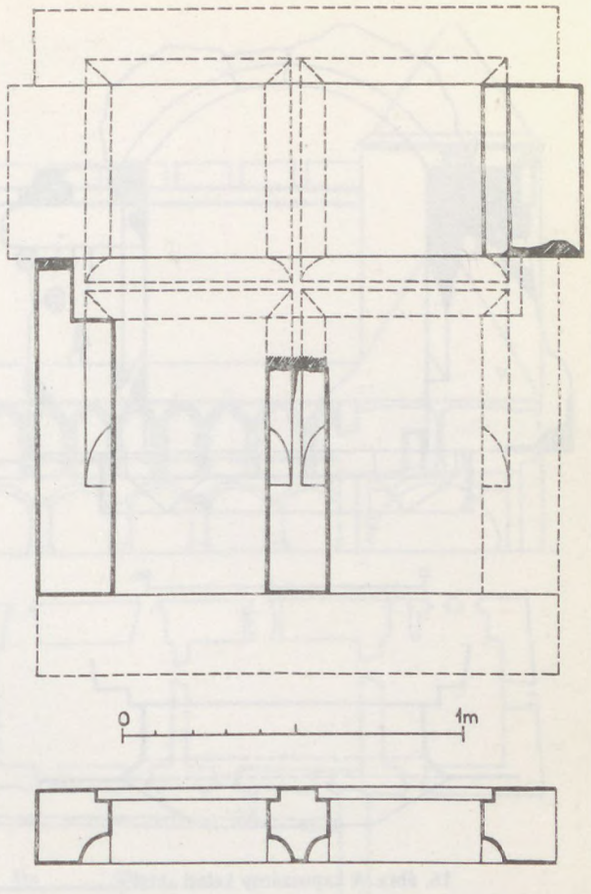

15. ábra. Toronyablak keretkövei a kőtárban.

Abb. 15. Rahmensteine eines Turmfenters in dem Lapidarium.

JEGYZETEK

1. GERGELYFFY A.: A várpalotai vár építési korszakai I. XIV. századi palota feltárása a várpalotai várban. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 6. 1967. 259–278.
2. Ezúton fejezem ki köszönetemet a munkában nyújtott nagylelkű segítségükért az 1968-ban régészeti feltárást vezető DAX MARGITNAK, az 1967-ben a szerző munkatársaként dolgozó BODOR IMRÉNEK, az 1971-ben ásatást végző JANKOVICH DÉNESNEK, a szerző munkáját figyelemmel kísérő értékes tanácsokkal szolgáló dr. ENTZ GÉZÁNAK és KOPPÁNY TIBORNAK, de mindenekelőtt az 1967 őszétől a szerző munkatársaként dolgozó VÁRNAI DEZSŐNEK.
3. Az 1967–68. évi kutatás eredményei rövidre fogva már szerepelnek a szerző vázlatos építéstörténetet nyújtó tanulmányában: GERGELYFFY A.: Palota és Castrum Palota. Magyar Műemlékvédelem 1967–1968. 1970. 125–145. Az építési periódusok rajzi ábrázolása: VÁRNAI D.: Várpalota várának építési korszakai. op. cit. 147–153.
4. GERGELYFFY A.: A várpalotai vár építési korszakai I. op. cit. 269, 31–33. kép.

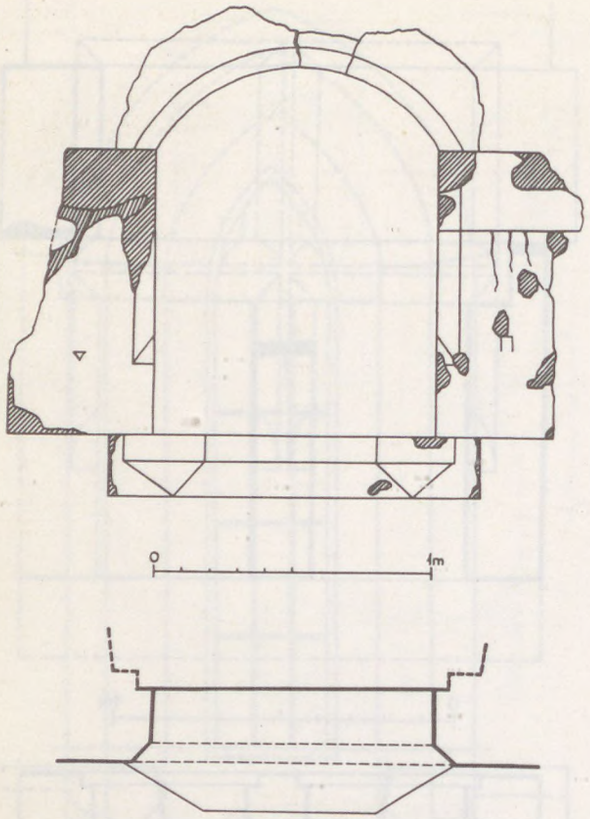

16. ábra. A kapuszárny keleti ablaka.
Abb. 16. Östliches Fenster des Torflügels.

17. ábra. Az Ujlaki-loggia saroklábazata.
Abb. 17. Eckpfeilersockel der Ujlaki-Loggia.

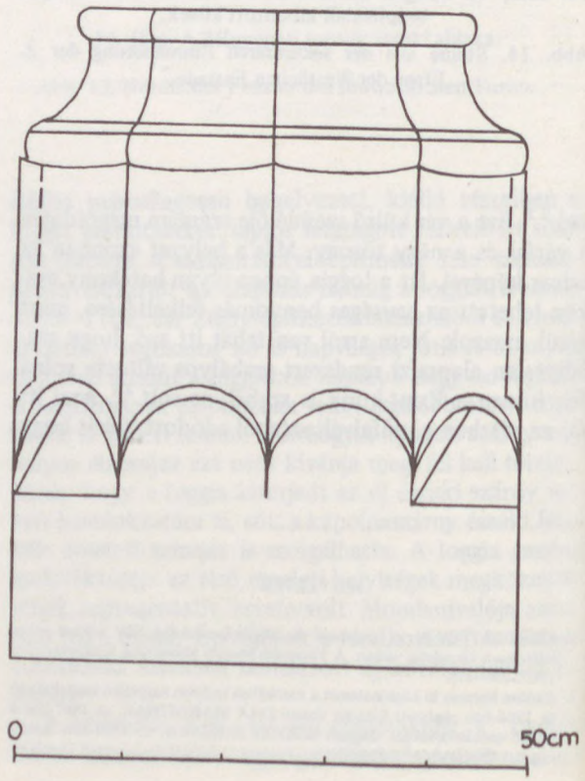

18. ábra. Az Ujlaki-loggia részlete. Abb. 18. Detail der Ujlaki-loggia.

5. GERGELYFFY A.: Palota és Castrum Palota. op. cit. 125. 131; 133. kép.
6. Ezt nézte a korábbi kutatás oszlopalapozásnak. vö. GERGELYFFY A.: A várpalotai vár építési korszakai I. op. cit. 270.
7. GERGELYFFY A.: Palota és Castrum Palota. op. cit. 130. 123. kép.
8. GERGELYFFY A.: A várpalotai vár építési korszakai. op. cit. 270–271; 2, 34, 35. kép.
9. HOMAN B. – SZEKFŰ GY.: Magyar történet. II. (Budapest 1936) 413, 416, 420, 427–8, 431, 433, 438, 441, 443, 448, 461–3.
10. op. cit. 423–424, 427–428, 429–430; Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához. red. LEDERER E. I. (Budapest 1964) 136–138.
11. KOVACHICH Suppl. ad vest. com. II. 17.
12. PÁMER N.: A kisnánai vár feltárása. Magyar Műemlékvédelem 1967–1968. 1970. 295–313, 298.
13. VOIT P.: Heves Megyei Műemlékei I. 1969. 607–608.
14. PÁMER ibid.
15. op. cit. 300, 312/17
16. Borsod vármegye. red. CSIKVÁRI A. (Budapest 1939) 26, 136–137.
17. GERŐ L.: Magyarországi várépítészet. (Budapest 1955) 464/424.
18. HÓMAN B. – SZEKFŰ GY.: op. cit. 427.
19. Vázlatos leírása ennek az építési korszaknak: GERGELYFFY A.: Palota és Castrum Palota. op. cit. 132–134.; 132, 134. kép.
20. Dl 17 994.
21. SZIJ R.: Várpalota látképei 1600–1908. (Budapest 1963) 43–50., XIX–XXII. kép.
22. Az idézet: PEVSNER, N.: Az európai építészet története. (Budapest 1972) 150.
23. A szabályos és szabálytalan váralaprajzok párhuzamosságáról. GERŐ, op. cit. 216.
24. Vár–várkastély műfajkülönbsége: MAROSI E.: A XIV–XV. századi magyarországi művészet európai helyzetének néhány kérdése. Ars Hungarica 1973. 25–66, 26, 28, 57–58/3.

A felméréseket és rajzokat VÁRNAI DEZSŐ, illetve NYIKOS PÉTER készítette.

BAUPERIODEN DER BURG VON VÁRPALOTA III.

Die Beschreibung der Freilegung des Herrenhauses aus dem 14. Jahrhundert, welches die Vorgeschichte der Burg von Várpalota bedeutet, wird fortgesetzt. 1967 und 1968 wurden der nördliche Flügel, der in dessen Fortsetzung stehende nordöstliche Torturm, der Zwinger freigelegt. Ein anderes Ergebnis der neueren Forschungsarbeiten besteht darin, daß in den sekundären Einmaurengen zahlreiche gegliederte Steine der Hofloggia des westlichen Flügels gefunden werden konnten. Aufgrund dessen ist diese Loggia nicht für das 14. Jahrhundert – wie es in ersten Bericht aufgrund der in der Mauer befindlichen Reste angenommen wurde – sondern für das 15. Jahrhundert anzusetzen.

Die Abhandlung beschäftigt sich im weiteren mit der Bauperiode im 15. Jahrhundert. In dieser Zeit ließ der mächtige Herr, Miklós Ujlaki, die Burg mit inneren Türmen und mit viereckigem Grundriß ausbauen. Die großangelegte Bautätigkeit war infolge der inneren Machtverhältnisse des Landes nötig. Im Laufe der Bauarbeiten paßte man sich weitgehend den bereits vorhandenen Gebäuden des Herrenhauses an, der regelmäßige Grundriß wurde sogar wegen der Marien-Kapelle verändert. Unabhängig von der Vorgeschichte wurde nur der Platz der südlichen Burgmauer festgelegt, weil in dieser Richtung die Ausdehnung des Burgvierecks vermindert wurde. Das auf diese Weise festgelegte und an den Möglichkeiten gemessen regelmäßige viereckige Gebiet wurde von einer klafterdicken Burgmauer umgeben, an deren vier inneren Ecken je ein Turm erbaut wurde. Als Seitenflügel standen im Osten und im Westen Gebäude bzw. Gebäudeteile aus dem 14. Jahrhundert, im Norden entstand durch die Verwendung der Gebäude- und Torhofmauer ein neuer Flügel, während im südlichen Teil der Eingang der Burg in der Mittelachse ausgestaltet wurde. Auf dieser Seite wurde kein Gebäudeflügel erbaut.

Über die einheitliche Behandlung der Gebäudeflügel im 15. Jahrhundert und über das Aussehen der Hoffassade können wir uns aufgrund der Hofloggia des westlichen Flügels ein Bild verschaffen. Diese ist mit Hilfe der bearbeiteten Mauerbogen und der zahlreichen sekundären gegliederten Steine zu rekonstruieren und sie erstreckte sich wahrscheinlich über mehrere Flügel. Die Loggia diente also in der Erweckung des einheitlichen Einducks als genauso wirksames Mittel im Falle des Hofes, wie beim Äußeren der Burg die Burgmauer und die vier Türme. Im Laufe des 15. Jahrhunderts entstand also zwischen 1440 und 1445 aus dem heterogen erbauten Herrenhaus eine infolge der strengen Symmetrie als geschlossene Einheit erscheinende Burg.

Anschrift des Verfassers: Gergelyffy András
Országos Műemléki Felügyelőség
H–1014 Budapest
Táncsics u. 1.

Beriszló Péter veszprémi püspök címeres sírköve

NAGYBÁKAY PÉTER

1972 őszén a veszprémi várhegyen – kábelfektetés közben – a munkások faragott kőlap töredékeire bukkantak. Azonnal jelentették a közelben tartózkodó Tóth Sándornak, az Országos Műemléki Felügyelőség munkatársának, aki a leletmentésről haladéktalanul gondoskodott, és a töredékeket beszállíttatta a veszprémi Bakonyi Múzeumba. A lelőhely a mai Tolbuhin u. 37. számú ház, az ún. Dravecz-féle kanonoki ház északi kapufélfájára merőlegesen kb. 1 méterre határozható meg, a járda alatt. A töredékek a malteros törmelék, murva, sárga agyag és barna, téglás, köves törmelékréteg alatt, a járdaszinttől kb. 140–150 cm mélységben feküdtek. A leletmentésről Palágyi Sylvia a Bakonyi Múzeum régésze 1973. július 27-én jelentést és helyszínrajzot készített. (1. ábra)

A faragott kőlaptöredékekből már az első gyors összerakás után azonnal megállapítható volt, hogy az egy egyházi személy reneszánsz ízlésű címerének része. A lófej formájú pajzsdarab és a püspöksüveghez tartozó, kereszttel díszített, rojtozott végű szalag e tekintetben nem hagytak kétséget. A címerpajzs hasított mezejének megmaradt (címertanilag) bal felében két egymással keresztbe tett egyenes kard látható, keresztvassal ellátott, gömb végződésű markolattal. A két meztelen kardpenge között ötszirmú rózsa, a pajzs jobb felében három balharánt pólya indítása közül kettő maradt meg. A pajzstól balra hullámos reneszánsz szalagdísz. A címeres kőlap eredeti szélessége 80–85 cm között lehetett, ha figyelembe vesszük a pajzsot felező hasító vonal és a kőlap széle közti távolságot. A pajzs legnagyobb szélessége eredetileg kb. 63, hossza pedig 80 cm volt. A réteges kőlap vastagsága 8–12 cm. A megtalált darabokból összeillesztett laptöredék legnagyobb szélessége 53 cm, hossza 86 cm (2. és 3. ábra)

Elsőként a címeres kőlap funkciójának kérdése vetődik fel. A kérdés tisztázásához elsősorban a faragott kőlap méreteiből kell kiindulnunk. Az eleve kétségtelennek látszik – tekintve a kőlap viszonylagos vékonyságát –, hogy önálló, esetleg némi statikai funkciót is betöltő, díszített épületelem nem lehetett. Egészen biztos tehát, hogy vagy egy épületet megjelölő feliratos emléktábla részlete, vagy egy címeres sírkőlap töredéke. A téglalap alakú tábla 80–85 cm-es eredeti szélességéhez – figyelembe véve az ugyancsak 80 cm magasságú pajzsot, a pajzs fölé majdnem pontosan kimérhető püspöksüveg magasságát és a címer

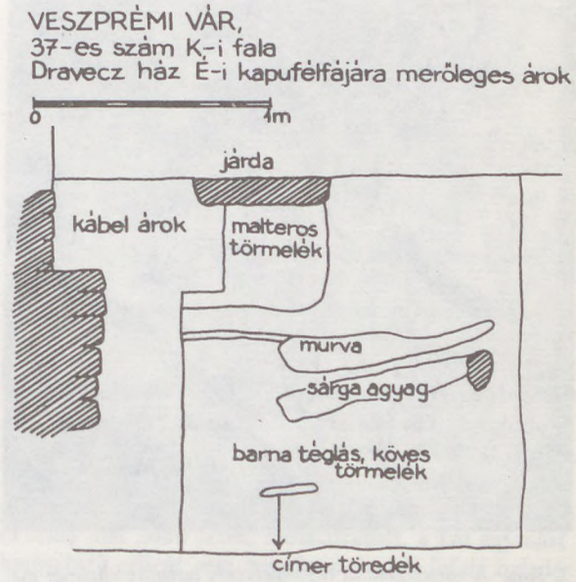

1. ábra. A címertöredék lelőhelyének helyszínrajza.
Figure 1. Le plan des lieux du site des frugments du blason.

alá elképzelt 6–8 soros felirat helyét – nagyjából 175–180 cm magasság tartozik. Ez a méret pedig majdnem pontosan megegyezik a XVI. század elejéről ismert magyarországi címeres sírkövek méretével. Thurzó Zsigmond váradi püspök 1512-ből való nagyváradi sírkövének mérete pl. 88x179 cm,[1] Lardus Tádé egri kanonok kassai sírkövéé, ugyancsak 1512-ből, 82x190 cm,[2] Telegdi István mezőtelegdi sírköve pedig, amely 1507 és 1514 között készült, 76x178 cm.[3] Címeres kőlapunk mérete tehát sírkőméret, a címeres, feliratos emléktáblák mérete általában kisebb.

A következő kérdés, hogy vajon kinek a címeres sírköve került elő. A lelőhely, a püspöksüveg-szalag és a címerpajzs stílusa eleve azt feltételezik, hogy valamelyik reneszánszkori veszprémi püspök sírkövével van dolgunk. Meg kell tehát vizsgálnunk, hogy kik ültek ebben az időszakban a veszprémi püspöki székben, milyen címert használtak, és a címerek közül egyezik-e valamelyik a most talált töredék címerképével. Ha elfogadnánk azt a megállapítást, hogy a töredék kétséget kizáróan sírkőből származik, akkor elég

2. ábra. A töredékekből összeillesztett faragott kőcímer maradványa.

Figure 2. Le reste du blason de pierre sculptée assemblé des fragments.

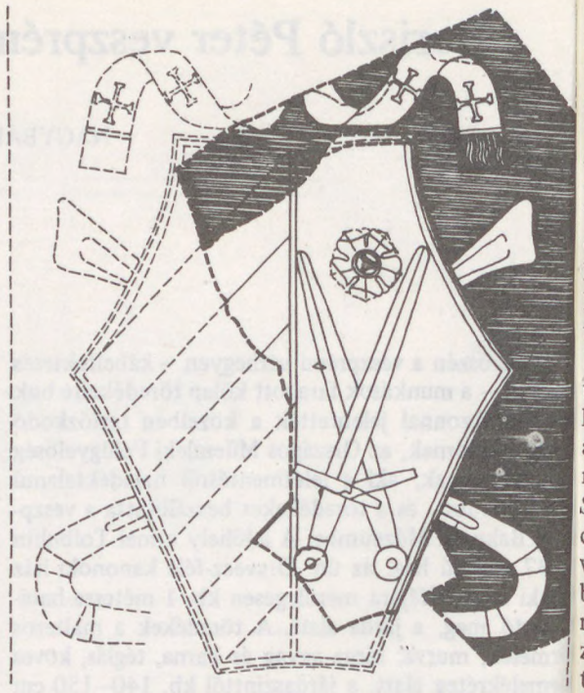

3. ábra. A sírkő címerének rekonstrukciója. (Koncz Pál és Kulcsár Ágnes munkája).

Figure 3. La réconstruction du blason de la pierre funéraire (L'oeuvre de Pál Koncz et Ágnes Kulcsár).

lenne azoknak a címerét vizsgálni, akik veszprémi püspökként haltak meg a reneszánsz idején, de a biztonság kedvéért nézzük meg mindegyikét. Az időszak, amelyet vizsgálnunk kell, 1486-tól 1552-ig terjed. A kezdő időpont azért 1486, mert ekkor halt meg Vetési Albert püspök, akinek egy pillérfőre faragott címere, mint a legelső keltezett magyarországi reneszánsz emlék 1467-ből, ismeretes előttünk Veszprémben.[4] Egyébként ez a sast ábrázoló Kaplon nemzetségi címer díszíti Vetési Albert veszprémi, Szent György kápolnában levő töredékes, vörös márvány sírkövét is.[5] Közvetlen elődje Gathalóczi Mátyás 1457-ben, vagy 1458-ban halt meg. A veszprémi Bakonyi Múzeum kőtárában lévő alakos sírkőtöredékét Tóth Sándornak sikerült azonosítania.[6] A vizsgálandó időszakot lezáró évszám pedig azért 1552, mert ekkor foglalták el a törökök Veszprém várát, sőt teljesen fel is dúlták úgy, hogy a püspökök Sümegre tették át székhelyüket, és csak 1628-ban költöztek vissza Veszprémbe.[7] A két időpont között a következő püspökök kormányozták az egyházmegyét.[8]

ifj. Vitéz János (1489–1499), mint veszprémi püspök halt meg 1499-ben[9] (1486–1489 között betöltetlen a veszprémi püspöki szék). Családi címere rokonának, az esztergomi érsek zrednai Vitéz Jánosnak esztergomi síremlékéről[10] és epitáfiumáról[11] ismert: vágott pajzsban fent kétfarkú menő oroszlán, lent két hatágú csillagtól kísért liliom.[12] Püspöki címere – Magyarországon is előfordul ilyen eset – teljesen eltér ettől: 1493-ból származó pecsétjén négyelt pajzs látható, az 1. és 4. mezőben kereszttel megtüzdelt pólya (a bécsi érsekség címere) a 2. és 3. mezőben lebegő jobbra tekintő farkas-, vagy sárkányfej.[13]

Szathmáry György (1499–1501) később váradi, majd 1505-től pécsi püspök, végül 1522-től esztergomi érsek. Címere a pécsi székesegyházban lévő pastofóriumról és pécsi palotájának egy megmaradt reneszánsz ablakkeretéről ismert:[14] jobb haránt pólyában ugráshoz készülő oroszlán, fent liliom, bal oldalán ötszirmú rózsa, lent liliom, jobb oldalán ötszirmú rózsa.

Frangepán Gergely (1502–1503) később kalocsai érsek. Címere egy 1511. évi pecsétjéről ismert:[15] két egymással szemben álló ágaskodó oroszlán.

Isvalies Péter (1503–1511) bíboros, reggio-calabriai érsek. Közép-Olaszországban Caesenaban halt meg és a római S. Maria Maggiore templomban temették el. Címere a volt Abaúj-megyei Makranc (Csehszlovákia) község temploma falában megmaradt, általa készíttetett emlékkőről[16] és egy 1500-ból származó pecsétjéről ismert:[17] tízszögletű lófejpajzsban három szarufa fölött lánc-szerű koszorúban nyolcszirmú virág.

Beriszló Péter (1512–1520) 1520-ban, mint veszprémi püspök halt meg Korenicánál a törökök elleni ütközetben. A veszprémi székesegyházban temették el. Címere egy 1511. évi pecsétlenyomatról ismert:[18] hasított pajzs, jobb mezejében három balharánt pólya, bal mezejében két, hegyével lefelé néző, keresztbe tett nyílvessző.

Várdai Pál (1520–1524) később egri püspök, 1526-tól esztergomi érsek. Címere az esztergomi székesegyház kriptájában lévő emléktábláról[19] ismert: koronás, ágaskodó, kétfarkú oroszlán felemelt jobbjában koronát, kinyújtott baljában három rózsaszálat tart.

Szalaházy Tamás (1525–1528) később egri püspök, címere 1528. évi pecsétjéről ismert: hermelinpólyával vágott pajzsban fent liliom, lent menő bárány[20] A bárányt nyilván tévesen határozták meg a pecsétlenyomatról, mert a Szalaházy család az Ogmánd nemzetségből származott, és így ősi, nemzetségi címerállata a farkas volt. Az 1528-as pecsét tehát családi címerét ábrázolja, és nem attól eltérő hivatali pecsét.[21]

Kecsety Márton (1528–1549), lemondott, protestáns lett. A család címere a püspök gyűrűs pecsétjéről 1548-ból ismert: jobbra lépő farkas, felül balról kifelé fordult holdsarlótól és ennek öbléből hatágú csillagtól kísérve.[22] A farkas az Ogmánd nemzetségből való származásra utal.

Bornemisza (Abstemius) Pál (1549–1553) később erdélyi püspök, majd 1557-től nyitrai püspök. Címere ismert: vörös mezőben kiterjesztett szárnyú ezüst hattyú, csőrében fűzfa ágat tart, sisakdísz a pajzsbeli kinövő hattyú.[23]

Az elmondottakból kitűnik, hogy a tíz reneszánszkori veszprémi püspök címere közül egyik sem azonos a talált címertöredékkel, egyébként is csak kettő halt meg veszprémi püspökként, ifj. Vitéz János és Beriszló Péter. Kettőjük közül Beriszló Péterét kell alaposabban megvizsgálnunk, mert annak elemei nagy hasonlóságot mutatnak a kérdéses címertöredékkel.

Beriszló Péter címerét Csánki Dezső ismertette „Harminczhat pecsétes oklevél 1511-ből" című értekezésében. Ezt írja róla: „E pecsét grabarjai Beriszló Péter székesfehérvári préposté, ki úgy látszik ez időben . . . királyi titkár volt . . . A következő 1512. évben veszprémi püspök lett. Pecsétje feltűnően tiszta nyomású. A hasított német címerpajzs jobb mezejében pantallér, bal mezejében pedig keresztbe tett két lefelé haladó nyílvessző látható. A pajzs felső részét szalagos, díszes préposti süveg ékíti . . . "[24] Csergheő Géza „Heraldikai és sphragistikai adalékok a „Harminczhat pecsétes oklevél 1511-ből" című értekezéséhez" című írásában az alábbiak szerint helyesbíti a címerleírást: „A 11-ik pecsét a grabarjai Beriszló Péteré mai napig ismeretlen volt előttem, s így csupán leírásának kiegészítésére szorítkozom. Hasított pajzs,

4. ábra. Beriszló Péter címeres pecsétlenyomata 1511-ből a Turul 1887. évfolyam szerint.

Figure 4. Empreinte du sceau blasonné de Péter Beriszló de l"an 1511 selon 'Turul' vol. de 1887.

elől 3 bal harántpólya, hátul középen egymást keresztező két pálca, mely felül lapát alakban, alul liliomban végződik. Szerző úr a bal haránt pólyát (Schräglinks Balken) „pantallér"-nak nevezi, e kifejezést nem értem, vagy nem akarom érteni, bár közlönyünkben is (Turul) már több ízben használtatott, a két egymást keresztező pálcát sem fogadom el „két lefelé haladó nyílvessző"-nek, bár sajnos e tárgyaknak közelebbi meghatározását én sem adhatom, csupán egy körülmény bizonyos, hogy alul liliomban végződnek, s felső végük e pecséten leginkább evezőlapáthoz hasonlít."[25] A Turul 1887-i évfolyamában közli a pecsét rajzát. (4. ábra) Kubinyi András Beriszló Péter budai szerepléséről írt, 1963-ban megjelent tanulmányában ugyanilyen, de másik pecsét fényképét közli, minden megjegyzés nélkül.[26]

A Siebmacher-féle nagy címergyűjtemény magyarországi pótkötete a Csánki által leírt és bemutatott pecsétlenyomat alapján közli és írja le a grabarjai Beriszló család címerét, a két keresztbe tett nyilat megkérdőjelezve.[27] Pontosan ugyanez a címer szerepel a Siebmacher Horvát–Szlavonországi kötetében is, kérdőjel nélkül, mint a grabarjai Berislavich, vagy Berislavić család címere.[28] (5. ábra)

A Turulban, illetve a Siebmacherben közölt hasított címerpajzs jobb felében elhelyezkedő 3 balharánt pólya pontosan megegyezik címertöredékünkkel, amelyen a 3 pólya indítása, részben kimérés útján, pontosan kikövetkeztethető. A baloldali címerkép viszont nem azonos a töredékünk két kardjával. A két keresztbe tett nyíl, vagy liliomban végződő pálca azonban csak a címer leírók bizonytalan találgatásán alapul, mert bármennyire is tiszta nyomásúnak tartja Csánki a pecsétlenyomatot, Csergheő már nem ilyen

5. ábra. A grabarjai Beriszló, illetve Berislavich család címere a Siebmacher magyarországi, illetve horvát-szlavonországi kötete szerint.

Figure 5. Armoiries de la famille Beriszló ou Berislavich de Grabaria selon le volume de Hongrie ou de Croatie-Slavonie de Siebmacher.

határozott ebben a kérdésben, és bevallja, hogy a baloldali címerkép pontosan nem határozható meg. A két keresztbetett eszköz az elmosódott pecsétrajzon nem vehető ki világosan, de nyilvánvaló, hogy az a töredékünkön szereplő két keresztbe tett karddal azonos.

Feltevésünket igazolja a Siebmacher Dalmáciát tárgyaló kötetének a traui Beislavo család címerére vonatkozó leírása és rajza annál inkább, mivel határozottan tudjuk, hogy Beriszló Péter Trau-ból (Trogir) származott. Siebmacher Dalmácia kötetében a Berislavo család címere: vörös mezőben két, hegyével fölfelé álló, arany markolatú, keresztvassal ellátott, kivont kard, keresztbe téve.[29] (6. ábra) A két keresztbetett kard, mint a trogiri Beriszlók ősi címerképe, a család kihalta után is tovább élt a Beriszlókkal rokon, ugyancsak trogiri két család, a Domitiok (7. ábra) és a Statileok bővített címerében.[30] (Beriszló Péter rokonsága a grabarjai Beriszlókkal – mint később látni fogjuk – nem teljesen tisztázott, és a szakirodalom is hol grabarjai, hol trogiri előnévvel említi). Az elmondottakból tehát minden kétséget kizáróan megállapítható, hogy a címertöredék Beriszló Péter veszprémi püspök faragott kőcímeréből való.

Nem ilyen egyértelmű azonban annak az eldöntése, hogy ez a címer csakugyan a grabarjai Beriszló család címere volt-e. Ennek elbírálásához az alábbiakat kell figyelembe venni.

A Beriszló család származása és nemzedékrendje meglehetősen vitatott. Ezen a néven Boszniában, Szlavóniában, Dalmáciában és Horvátországban több család is élt. Marnavich Tomkó János, Beriszló Péter életrajzírójának a Beriszló család származására vonatkozó adatai – a szakirodalom véleménye szerint – nem elég megbízhatóak.[31] Valószínű, hogy a család Borics boszniai bántól (1163) származik. Talán a török nyomás elől húzódott fel Szlavóniába, ahol nagy birtokokat szerzett, amelyeknek magja Grabarje volt. A család egyik – legjelentősebb – ága innen vette előnevét, de a boszniai eredetre utal a „comes perpetuus de Dobor" cím használata. Marnavich szerint a Beriszlók a Hunyadiak pártjával szemben az osztrák párt hívei voltak, ezért Mátyás király korában – legalábbis egyik águk – Dalmáciába, Clissa (Klisz) várába, majd onnét az akkor velencei fennhatóság alatt álló Trogirba (Trau) menekült. Állítólag ebből az ágból származott Beriszló Péter veszprémi püspök, aki kétségtelenül Trogirban született,[32] és egy bizonyos Berislavo Péter valóban található is a trogiri Nobilitá névsorában.[33] A család neve Beryzlo, Berislavus, Berislaus, Berislav, Beriszlavics, Berislaics alakokban szerepel, és egy ilyen nevű családdal Horvátországban is találkozunk, amely azonban a „de Vrhrika, de Mala Mlaka" és a „de Luzana" előnevet viselte, és a XV. században vándorolt be Knin megyéből Turopoljebe. A Siebmacher horvátországi kötete szerint ez a család nem állt semmiféle rokoni kapcsolatban a szlavoniai grabarjai Beriszlókkal. Címerük: két egymással szembefordult ágaskodó oroszlán koronát tart, sisakdísz görbe kardot tartó növekvő oroszlán.[34] A dalmáciai Lessina szigetén is élt egy régi nemes család Berislavi néven. Ezek címere pedig: vágott pajzs, felső mezejében liliom, alsó mezejében két sasszárny, sisakdísz: kiterjesztett szárnyú sas.[35] Ennek a családnak sem ismert semmiféle kapcsolata a grabarjai Beriszlókkal. Tény, hogy a leggazdagabb és legjelentősebb ezek közül a családok közül a Szlavoniában élő grabarjai Beriszló család volt, amelynek Valkó, Pozsega, Verőce és Szerém megyében kiterjedt birtokai voltak.

A XV. század végén és a XVI. század elején egy időben öt Beriszlót is találunk igen magas állami posztokon. Ferenc, 1494-ben, 1499-ben és 1511-ben jajcai bán, János 1505-ben Rácország despotája, István 1525-ben szintén Rácország despotája, bandérium kiállítására kötelezett zászlósurak, Bertalan a XV–XVI. század fordulóján hosszú ideig a legjelentősebb lovagrend, a jeruzsálemi Szent János lovagrend magyarországi priorja, vránai perjel, Péter pedig veszprémi püspök, egyéb más funkciói mellett horvát–dalmát–bosnyák bán és királyi kilincstartó.[36]

Ferenc és János kétségtelen, hogy „Grabári" (Beriszló) Benedek (1450) unokái és valószínűleg unokatestvérek. Egyikük (a források felcserélik a neveket, de valószínű, hogy mégis Ferenc) feleségül vette Zmaj Brankovics Vuk szerb despota özvegyét Frangepán Borbálát (más források szerint Alapy Borbálát), akinek révén óriási vagyonhoz jutott.

István állítólag Ferenc fia volt és vele ki is halt a Beriszlók grabári ága, még 1544 előtt, de István leszármazása sem egészen biztos, mert olyan adatunk is van, hogy Ferencnek, halála után nem maradt iva-

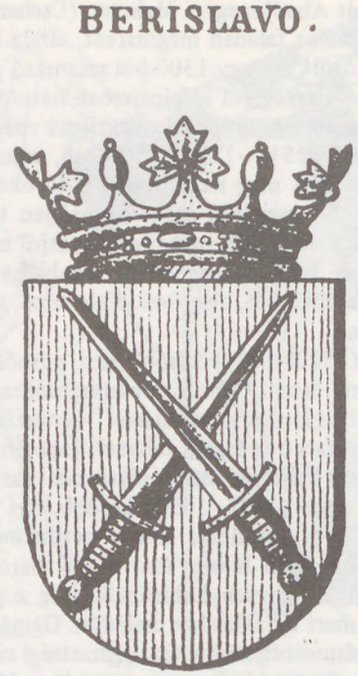

6. ábra. A traui Berislavo család címere a Siebmacher dalmáciai kötete szerint.

Figure 6. Armoiries de la famille Berislavo de Trau (Trogir) selon le volume de Dalmatie de Siebmacher.

7. ábra. A traui Domito család címere a Siebmacher dalmáciai kötete szerint.

Figure 7. Armoiries de la famille Domito selon le volume de Dalmatie de Siebmacher.

8. ábra. Beriszló Bertalan vrámai perjel pecsétje 1512-ből (Országos Levéltár DL 2234).

Figure 8. Le sceau de Bertalan Beriszló, prieur de Vrana de l'an 1512 (Archives Nationales Hongroises, DL 22341).

déka. Bertalan a XV–XVI. század fordulójának egyik legkiemelkedőbb, tipikusan reneszánsz alakja volt. Nem tudjuk, hogy a nagyhatalmú perjel milyen atyafiságban állott grabári Beriszló Benedek ismert ágával, de kortársa volt Ferencnek és Jánosnak, és annyi bizonyos, hogy rokonságban lehettek, mert egy 1475. évi perben közösen szerepel a nevük. Péter kétségtelenül trogiri származású és rokonai Dalmáciában, Trauban és Sebenicoban éltek,[37] de tény az is, hogy már 1502-ben, mint fiatal kalocsai kanonok Beriszló Bertalan nevében és megbízásából járt el egy ügyben,[38] Beriszló Bertalan halála után pedig a megüresedett vránai perjelséget vele töltik be. Ez is arra mutat, hogy rokonság állhatott fenn közöttük. Beriszló Ferenc pedig „frater noster carissimus"-nak nevezi egy levelében,[39] és ezen az alapon Reiszig Ede, Ferenc testvéreként említi.[40] Végül az a tény, hogy Péter – Ferenc halála után azonnal elfoglalta birtokainak nagy részét, sőt ingóságaira és kincseire is rátette a kezét, szintén a közeli rokonságra utal. Beriszló Bertalanról és Péterről tehát nem tudjuk biztosan megállapítani, hogy milyen atyafisági viszonyban voltak egymással és Beriszló Benedek ágával. Rokonságuk okmányilag nem mutatható ki, és Margalits szerint Péter bán címere egészen más volt, mint a szlavóniai és horvátországi Beriszlóké.[41] A horvátországiak címerét fentebb láttuk. Az valóban más, a dalmáciai lesinai Berislaviak címere is más, de a szlavóniai grabári Beriszlókét tulajdonképpen nem is ismerjük, mert a grabarjai Beriszlók címereként a Péter bán címerét közlik a magyarországi és horvátországi Siebmacher-kötetek. Bertalan pecsétjén pedig 3 fa látható.[42] tehát feltűnően eltér a Péter által használt két kardos, harántpólyás címertől. (8. ábra)

Hogy a Beriszló címertöredék valóban sírkőhöz és nem egy esetleges építési emléktáblához tartozik, azt nem csak a mérete teszi valószínűvé, hanem Beriszló Péter később ismertetésre kerülő életrajza is. Ebből ugyanis kitűnik, hogy mint királyi titkár, majd mint kincstartó állandóan Budán tartózkodott. Budai palotájának nevével ellátott, feliratos ajtó kőkerete nem régen került elő.[43] Egyéb országos tisztségei, főképp a horvát–szlavon–dalmát báni hivatala, szinte folyamatosan a törökök által veszélyeztetett déli végekhez kötötték, diplomáciai megbizatásai sűrűn és hosszabb időszakokra külföldre szólították. Így Veszprémben jóformán alig tartózkodhatott. Még egyházmegyéje kormányzását is kénytelen volt általános helynökre bízni. Ilyen körülmények között nehezen képzelhető el, hogy Veszprémben jelentősebb építkezésekbe fogott volna, bár teljesen kizárni ezt sem lehet. Ugyanakkor pontos adataink vannak arra, hogy Beriszló Pétert Veszprémben temették el. Korenicánál 1520. május 20-án a törökök elleni harcban esett el. Tetemét közeli rokona, Statileo János felsőörsi prépost Bihácsról Veszprémbe hozatta, és ott a székesegyházban temettette el. Azt is tudjuk, hogy síremlékét mikor állították fel,[44] és az mennyibe került. Fennmaradt ugyanis a veszprémi káptalan korabeli számadáskönyve,[45] amelyből kitűnik, hogy 1525-ben a befolyt bortizedből, annak szokásos felosztása előtt 100 köböl bort juttatott a káptalan Statileo János felsőörsi prépostnak, hogy annak árából csináltassa meg Beriszló Péter sírkövét.[46] A sírkő feliratának csaknem teljes szövege fennmaradt. A két helyen is feljegyzett felirat közül az egyik Marnavich Tomkó János sibeniki (Sebenico) kanonok, majd boszniai püspök munkájában jelent meg 1620-ban. Ez a mű Beriszló Péter részletes életrajza, amelynek hitelességét az támasztja alá – az egyébként kétes forrásértékű Marnavich művekkel szemben –, hogy Marnavich e művének ajánló soraiban kfejezetten arra hivatkozik, hogy adatait elsősorban Beriszló legközvetlenebb rokonaitól, Statileo János erdélyi püspöktől, és annak unokaöccsétől Verancsics Antal esztergomi érsektől, valamint Statileo Miklóstól, tehát kortársak feljegyzéseiből merítette.[47] 'Hogy ez mennyire megfelel a valóságnak, arra az is bizonyítékul szolgál, hogy Galla Ferenc Marnavics Tomkó János boszniai püspök magyar vonatkozásai című könyvében az életrajz stílusának alapján annak nagy részét egyenesen Verancsics Antalnak tulajdonítja.[48] Ez a megállapítás már korábban is általánosan elfogadott volt, és éppen ezért került az életrajz úgy kiadásra, mint Verancsics Antal összes munkáinak „Toldalék"-a.[49] Az életrajz végén ezt írta Marnavich: „extat hodierna die Veszprimii in arce, in monasterio super eius sepulchrum a Turcis labefactatum eiusmodi inscriptio:

PETRO BERISZLO AERARII
REGII PRAEFECTO, DALMA-
TIAE, CROATIAE ET BOSZ-
NAE BANO, OPTIMO PRAE-
SVLI AC OPTIMO IMPERA-
TORI AMOR SVBDITORVM
STA SINODO . . . ANN . . . M"

Magyarul: Ma is látható Veszprémben, a várban, a székesegyházban, a törökök által feldúlt sírja felett az alábbi felirat: Beriszló Péter királyi kincstartónak, Dalmácia, Horvátország és Bosznia bánjának, a kiváló püspöknek és kitűnő hadvezérnek állította az alattvalók szeretete a káptalan által az Ur . . . évében."

Veszprémet a törökök 1552. május 26-án fogták ostrom alá és 1552 június első napjaiban foglalták el. Erdélyi Gyula Veszprém város története a török idők alatt c. munkájában azt írja, hogy a „a vár és a város teljes romba dőlt. Csak a székesegyház szentélye, az alatta levő úgynevezett katakomba és a püspökház melletti kápolnácska maradt épségben" Ekkor dúlták fel és fosztották ki a törökök Beriszló Péter sírját is.[50] Erről számol be a másik, még sokkal érdekesebb forrás, az a magyarnyelvű jelentés, amely keltezés és aláírás nélkül Bornemissza Pál erdélyi püspöknek szól, és amely a sírkő feliratának pontos rögzítésén túlmenően arról is tájékoztat bennünket, hogy a felirat fölött püspöksüveggel ellátott faragott címer díszítette a sírkövet. A levél a Magyar Nemzeti Múzeum Törzsanyagából került az Országos Levéltárba.[51] (9–10. ábra)

Erdélyi könyvének „Függelék"-ében „Oklevélmásolatok" cím alatt szó szerint közli a jelentést, amelyet, mint tárgyunkhoz tartozó legérdekesebb dokumentumot, mi is teljes terjedelmében közlünk, mégpedig pontosan Erdélyi publikációjának megfelelő interpunctio, illetve olvasás szerint.

„Reverendissime Patri Paulo Bornemissza Episcopo Transilvano.

Ngdnakh az koporsó felöl azth irhatom, hogy az Calastromban, mely az Varba vagyon egy Sekrestye Zabasu bolth vagyon, az Beryzlo Peter temetese abban az boltban vagyon, de az mely helyen az teste fekiöth, azth a Törökek felbontottakh volth, most is felbontwa vagyon, chak a kewfalba walo boltozath wagyon éppen, merth ugyan az kewfalba raktak volth be az koporsoyath, az koporso felöth egy marwan köweth raktakh be az kewfalban, es arra az ew czymereth vagtagkh be, es az czymer felöth egy koffyomoth. Az czymer alath yllen Iras vagyon:

PETRO. BERISZLO. AERA
RY. REGY. PRAEFECTO.
DALMATIAE. CROATIAE.
ET. BOZNAE. BANO. OPTI
MO. PRAESVLI. AC. OPTI
MO. IMPERATORI. AM
SVBDITRVM. STATV
SINODO. ANNI. M

Ettyl az AM-tül fogva az kew mynd irasostol eltöröth mynd az also Versyg, de az mynt ytt irwa wagyon, enny Vers ugyan ezenkeppen vagyon az köbe ky meczve, az Czymer alath"

Nemzeti Múzeum: Törzsanyag 1549.[52]

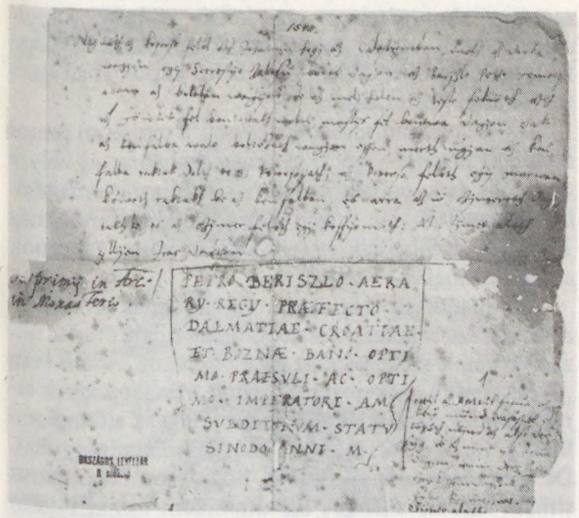

9–10. ábra. Keltezetlen egykorú jelentés Beriszló Péter sírjának és sírkövének feldúlt állapotáról. (XVI. sz. közepe, O. L.)

Figure 9–10. Un compte rendu contemporain non daté sur l'état pillé du tombeau et de la pierre sépulcrale de Péter Beriszló, (La moitié, du XVIe siecle. Archives Nationales Hongroises).

Az Erdélyi által kiolvasott és publikált szöveghez két dolgot kell hozzáfűznünk.

A levél elejére utólag felírt évszám, vagy jelzet a mi olvasásunk szerint nem 1549, hanem 1545. A két évszám „1545–49" formában együtt szerepel egy, az eredeti irat mellé csatolt – feltehetően XIX. századi – másolaton. Erdélyi tehát innen vehette az 1549-es számot, de sem az egyik, sem a másik szám nem tekinthető a levél dátumának, egyrészt, mert azt más kéz később írta rá, másrészt, mert 1549-ben még el sem foglalták a törökök Veszprémet.

A sírkőfelirat kezdő sora mellett, balról a következő, az eredeti szövegtől szintén eltérő írással odaírt széljegyzet olvasható, amelyet Erdélyi nem említ: „Vesprimÿ in Arce in Monasterio". Talán éppen Verancsics, vagy Marnavich megjegyzése ez, esetleg a Bornemisszáé (?), és Verancsicsnak, vagy Marnavichnak már ezzel a megjegyzéssel került a kezébe ez a levél, mert Marnavich – mint fentebb láttuk – ugyanezt az öt szót használta, ugyanebben a sorrendben Beriszló életrajzának végén, közvetlenül a sírfelirat közlése előtt.

A kétségtelenül XVI. századi kézirat hátsó oldala széles csíkkal le van ragasztva, valószínűleg azért, hogy az erősen megrongálódott papírlapot a széteséstől megóvják. Ezen a csíkon olvasható a címzés, de ez is utólagosan, más kézzel íródott, és éppúgy mint ahogy a beszámoló elejére írt 1545-ös évszám, ez is valószínűleg a XVIII. és XIX. század fordulójáról való a hátlap sarkán látható gyűjteményi iktató sorszámmal együtt. (F. K: N° 23°)

Ha a hátlap feliratának hinni lehet, Bornemissza Pál, aki 1549 és 1553 között volt veszprémi püspök,[53] már mint erdélyi püspök kapta kézhez a szóbanforgó jelentést. De ebben nincs is okunk kételkedni, mert aki a címzést utólag ráírta, feltehetően még látta az eredetit.

A jelentést tartalmazó papír irattani meghatározása elég nehéz. Valószínű, hogy egy levéltöredék, amelynek első és harmadik lapja elveszett. Ezért nincs rajta megszólítás, búcsúforma, dátum és aláírás.[54]

Ha elfogadjuk, hogy a beszámoló Bornemissza erdélyi püspöksége alatt készült, akkor az 1553 és 1557 között kelt. Az utólag ráírt 1549-es évszámnak semmiféle magyarázatát sem tudjuk adni. A fent megállapított időpontnak ellene szól, hogy csak 1566. június 30-án foglalták vissza Veszprémet a törököktől, de az érintkezés a megszállt várral a végvári élet során elég sűrű volt,[55] így könnyen elképzelhető, hogy a török megszállás idején szemrevételezte a szemtanú a pusztítás nyomait.

Ebből, a csodálatos véletlen folytán ránk maradt beszámolóból világosan rekonstruálható Beriszló Péter címeres sírköve. Pontosan olyan beosztású volt, mint amilyet a talált töredékekből is ki lehetett következtetni: a „kófium" (=infula, mitra, püspöksüveg) alá faragták a címerpajzsot, ez alá pedig a 8 sorból álló feliratot vésték, ahogy az az egykorú címeres sírköveken szokásos volt. (11. ábra)

Vajon hol lehetett eredetileg a sírkő, és hogyan került jelenlegi lelőhelyére? A jelentésből úgy tűnik ki, hogy a püspök egy mellékkápolnában (Sekrestye Zabásu bolth) lehetett eltemetve, a kőfalban, amelyet a törökök kibontottak, de a fölé beépített „marwan kő" megmaradt, csak az aljának jobb sarka tört le. Ha Marnavich fentebb idézett megállapításának az időpontot illetően hitelt adunk, akkor a címeres kő 1620-ban, könyvének megjelenésekor, – ha sérülten is – de még a helyén állt. Ha viszont azt a bizonyos „hodierna die" megállapítást Verancsicsra vonatkoz-

11. ábra. Beriszló Péter sírkövének rekonstruált rajza (P. Erdélyi Zsuzsa rajza).

Figure 11. Le dessin röconstruit de la pierre sépulcrale de Péter Beriszló (par Zsuzsa Erdélyi).

tatjuk, az mindenképpen csak az 1573 előtti időszakra vonatkozhat, mert Verancsics ebben az évben halt meg.

Mindenesetre tény az, hogy a teljesen leégett székesegyházat „tető nélkül, elhagyott állapotban éri az 1566-os visszafoglalás. Ettől kezdve romokban hever. Így szenvedi el a további ostromokat." 1552 és 1683 között a veszprémi vár ötször cserélt gazdát. „Helyreállítása csak 1630-ban kezdődött el. Ennek során azonban elmaradtak a régi külső és belső kápolnák"[56] mint pl. az északi oldalon a Szent György kápolna. Egy ilyen külső, vagy belső kápolnában lehetett Beriszló Péter sírja.

A XVII. század második felében a templom romos részének követi – így nyilván a rombadőlt és helyre nem állított kápolnák követi is – a Vár megerősítéséhez használták fel. Végül a romos templomot még 1704-ben is feldúlják és felgyújtják Heister tábornok császári hadai.

Az előadottak elég magyarázatot adnak arra, hogy a síremléknek hiába kereste nyomát Ádám Iván a század elején, a székesegyház újjáépítésekor. Ádám Iván „A veszprémi székesegyház" című művében így ír erről: „Ennek a síremléknek sincs nyoma az altemplomban. A török feltörte és szétszórta a maradványokat. De igen valószínűnek tartom, hogy azon beboltozott sírban feküdt, amelyet az altemplom északi odalán találtunk és amelyben az összehajtott kardra találtunk. A jelentésemben említett csontmaradványok erős, marcona vitézre engednek következtetni, amint az életrajzában csakugyan tekintélyes, nagy erejű és tagbaszakadt embernek festik."[57] Hogy a sírhely egy felső mellékkápolnában volt-e, vagy az altemplom északi falából nyíló beboltozott térben, pontosan nem tudjuk, de mivel az altemplomot már 1630-ban helyreállították, nagyobb a valószínűsége annak, hogy a sír és a sírkő valamelyik összeomlott és helyreállításra nem került kápolnában lehetett.

Fennmarad azonban még egy tisztázatlan kérdés. Miért került a sírkő címerpajzsába a két kard pengéje közé az ötlevelű rózsa motívuma. A genealógia és heraldika segítségül hívásával erre is választ kaphatunk. Mint fentebb láttuk, Beriszló Pétert Statileo János felsőörsi prépost temettette el. Statileo János igen közeli rokonságban állott a püspökkel. A rokonsági kapcsolat fokát teljes pontossággal megállapítani egyelőre nem tudjuk. Bedy Vince a felsőörsi prépostság történetében azt írja, hogy Statileo János vagy Beriszló Péter nőtestvérének, vagy anyai nagynénjének volt a fia, tehát vagy nála egy nemzedékkel lejjebb eső unokaöccse, vagy vele egy nemzedéksorba tartozó unokatestvére volt.[58] Sörös Pongrác, Statileo János életrajzírója ezzel szemben Marnavichra hivatkozva a rokonságot úgy látja, hogy Beriszló Péter anyja Statileo Magdolna és Statileo János apja, Statileo Mihály testvérek voltak, tehát Beriszló Péter és Statileo János elsőfokú unokatestvérek. Marnavich egy másik helyen azt írja, hogy Statileo János Beriszló Péternek „consobrinus"-a tehát unokatestvére. Brodarics István pedig így ír: „Joannes Statilius . . . Petri Berizlai episcopi Vesprimiensis . . . ex sorore nepos", vagyis nővére révén unokaöccse.[59] Sörös Pongrác ezzel a megállapítással a Marnavich-féle unokatestvéri kapcsolatot véli megerősítettnek, holott ebből a szövegből – véleményünk szerint – inkább az következik, hogy Statileo János anyja volt Beriszló lány, még pedig Beriszló Péter nővére. Akárhogyan is áll a kérdés, akár Beriszló Péternek volt Statileo lány az anyja, ár a Statileo Jánosé volt Beriszló lány, a két trogiri lád szoros rokoni kapcsolata nem szorul bizonyíra. Tény, hogy Statileo János Beriszló Péter hívá- a került Magyarországra. Mint veszprémi püspök nonoki stallumot biztosított számára, neki adomázta a felsőörsi préposti széket és – terhes politikai katonai elfoglaltsága miatt – az egyházmegye kornyzását is rábízta, mint általános helynökre, de rá- a a püspökség javadalmainak kezelését is. Statileo os mint kíváló képességű főpap és diplomata, kéb a budai prépostságot és a királyi titkári állást is yerte, majd 1536-ban erdélyi püspök lett. 1515- n Beriszló Péter megbízásából ő vezette az egyházgyei zsinatot Veszprémben és, mint láttuk, rokona nti hálából és tiszteletből ő állíttatta fel Beriszló er síremlékét. A Statileo család – Bedy Vince szet – előkelő trogiri polgár család volt.[60] A Siebcher Dalmácia kötetének szerzője Friedrich Heyer Roselfeld viszont – meggyőződésünk szerint téen – azt írja róla, hogy a család Erdélyből származt és csak később telepedett le Trogirban.[61] A Siebcher Dalmácia-kötete a Statileo család ősi címerét változatban közli (12–13. ábrák). Az első változ: Arany mezőben, vörös jobbharánt pólya felett rös rózsa, sisakdísz két zöld levél közül kiemelkedő ron a pajzsbeli vörös rózsa, takaró vörös arany. A sodik változat ugyanez, azzal a különbséggel, hogy sakot vörös-arany tekercs is díszíti.[62] Statileo Jáis ezt a címert használta 1520-ban egy gyűrűs sétjén, amelyet még atyja monogramja díszített (M. S.): Kerektalpú egyenes pajzs hullámos haránt-pólyával osztott felső mezejében rózsa.[63] Miksa császár a családból Mihálynak és fiainak Mátyásnak, aki minden bizonnyal azonos a Sörös Pongrác által említett Mátéval, mert a latinban e két név könnyen összekeverhető: Mathias, Matheus és Jánosnak (a későbbi felsőörsi prépostnak és erdélyi püspöknek) 1515. január 7-én Innsbruckban birodalmi nemességet és palatinátust adományozott a következő címerváltoztatással: kék mezőben arany oroszlán felemelt jobb mellső lábával arany koronával ékesített leopárdfejet tart, míg baljában két, hegyével lefelé néző, arany markolatú, egymással keresztbe tett, meztelen pengéjű kardot fog. A kardok Siebmacher szerint a kihalt trogiri Beriszló családra utalnak.[64] (14. ábra) Úgy látszik azonban, hogy Statileo János ebben a formában ezt a címert nem használta, mert már 1528 decemberében I. Ferenc francia királytól, mint Szapolyai János király követe nemesség-elismerő címeres oklevelet kapott, amelyben régi nemzetségi címerének újra felvételével együtt a francia liliom viselésére is engedélyt nyert. A Siebmacher kötet szerzője Heyer von Roselthal ennél a királyi adományozásnál téved, amikor Statileo Jánost császári követként tünteti fel a francia udvarban, hiszen a szövetség, amit Statileo ekkor létrehozott, éppen a Habsburgok, elsősorban Ferdinánd ellen irányult. A francia király által adományozott, illetve viselni engedélyezett címer a következő: a hasított pajzs jobb kék mezejében arany liliom, bal arany mezejében a vörös jobb haránt pólya felett vörös rózsa, si-

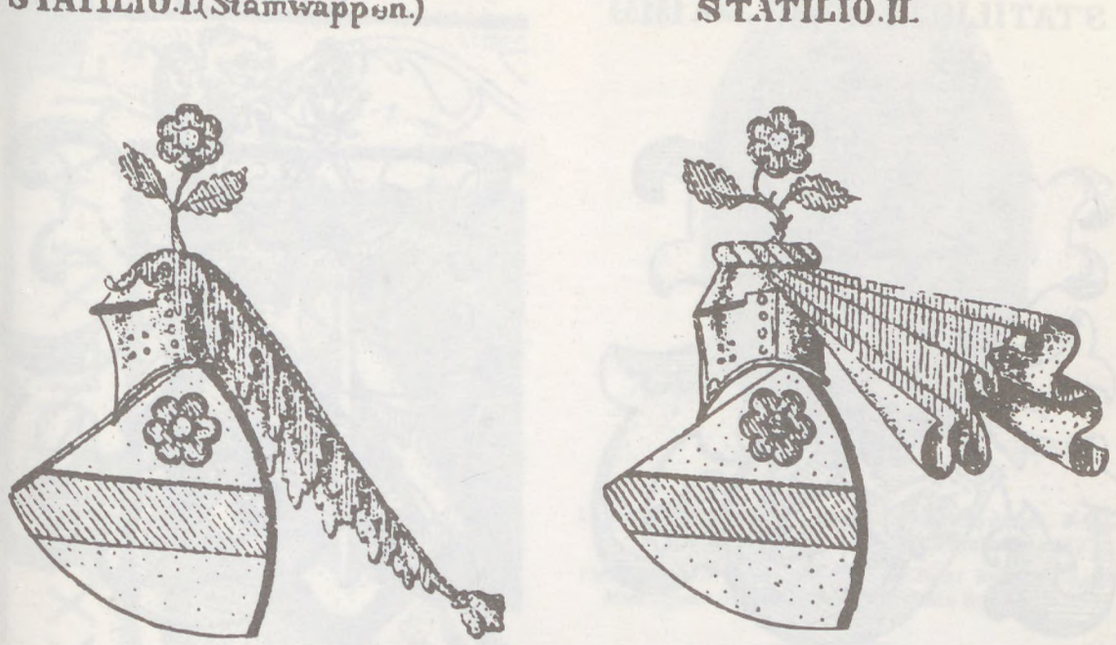

12–13. ábra. A traui Statilio család ősi címere a Sicbmacher dalmaciai kötete szerint.

Figure 12–13. Armoiries de domaine de la familie Statilio de Trau (Trogir) Selon le volume de Dalmatie de Siebmacher.

14. ábra. A traui Statilio család 1515. jan. 7-én kelt birodalmi nemesi levelének címere a Siebmacher dalmáciai kötete szerint.

Figure 14. Armoiries de la lettre de noblesse impériale de la famille Statilio de Trau, datée de 7. janv. 1515. selon e volume de Dalmatie de Siebmacher.

15. ábra. Statilio János I. Ferenc francia királytól nyert 1528. decemberi címere a Siebmacher dalmáciai kötete szerint.

Figure 15. Armoiries de János Statilio recues de décembre 1528 de Francois premier, roi des francias, selon le volume de Dalmatie de Siebmacher.

16. ábra. A traui Statilio család egyesített címere a Si macher dalmáciai kötete szerint.

Figure 16. Armoiries unifiées de la famille Statilio selon volume de Dalmatie de Siebmacher.

sakdísz növekvő oroszlán jobb mellső mancsá arany liliomot tart, takarók: jobbról kék-arany, bal vörös-ezüst.[65] (15. ábra) Végül a Siebmacher Dalm cia kötet a Statileo család egyesített címerét is kö kék pajzsfőben arany liliom, a hasított pajzs jobb dalán az ősi nemzetségi címerkép, baloldalán a ko nás leopárdfejet és kardokat tartó oroszlán.[66] (ábra)

Statileo János címerét az erdélyi püspökök cí reit ismertetve, Temesváry János is publikálta. 1530. évi pecsétlenyomat után közli a címer rajzá így írja le: a hasított pajzs jobb mezejében két hos ban egymásra keresztbefektetett kürt, amelyek föl irányzott vége között stilizált liliom látható, a bal zőt jobb haránt pólya két részre osztja, a felső négyszirmú rózsa.[67] Mint ahogy Csánki tévesen keresztbetett nyílnak látta a Beriszló család cím nek két kardját, úgy tévedett Temesváry János amikor azokat kürtnek nézte.

Statileo János címerét a leghitelesebben a gyu fehérvári székesegyházban lévő sírköve őrizte meg. 1542-ben elhunyt püspök alakos sírkövének bal f sarkában világosan látszik a hasított címer jobb f ben a két keresztbetett, keresztmarkolatos, hegy felfelé néző, meztelen kard fölött a stilizált fra liliom, a baloldali, kopottabb felében pedig a Stat nemzetség ősi címere, jobb haránt pólya fölött a zsa.[68] (17. ábra) Ezzel el is jutottunk a Beriszló s rózsájának megfejtéséhez: A rózsa a Statileo család címermotívuma, amely a Beriszló címerbe helyezv két család szoros rokoni kapcsolatát fejezi ki.

ábra. Statilio János erdélyi püspök címere a gyulafehér- (ári székesegyházban levő sírkövéről (Kulcsár Ágnes rajza).

gure 17. Armoieies de János Statilio, éveque de la Tran ivanie de son monument sépulcral se situan la cathéd dans e de Gyulafehérvár (Alba Julia) (le dessin d'Ágnes Kulcsár).

Beriszló Péter már életében is így, a Statileok ró- ájával kibővítve használta a Beriszlók ősi címerét. egy Pozsonyban ép állapotban fennmaradt, szép csétlenyomatáról, amely a Turulban ismertetett pe- tnek sokkal tisztább lenyomatú példánya, valamint másik, nyolcszögletű pecsétnyomóról lenyomott iratos pecsétjéről világosan kiderül.[69] (18–19. áb- Így csak természetes, hogy síremlékén is ott lát- tó a két kard pengéje között a rózsa, hiszen éppen nak a Statileo Jánosnak az ősi családi címerképe ez, eltemettette és a síremléket állíttatta.

Úgy látszik, ebben a korban általános volt a címer- vítéseknek ez a – sokszor uralkodói jóváhagyás nél- gyakorolt – szokása, mint ahogy láttuk, hogy a riszlókkal rokon Domitio család címere is, a Statiké is a Beriszlók két kardjával bővült. A címerbővínek, illetve a címerképek variálásának ezt a szabad korlatát tükrözi Statileo János címerhasználata is,

18. ábra. Beriszlo Péter címeres pecsétlenyomata. Pozsonyi Városi Levéltár (Archiv mesta Bratislava) 4532

Figure 18. Le sceau armorié, de Péter Beriszló. Archives Municipales de Pozsony (Archiv mesta Bratislava) 4532.

19. ábra. Beriszló Péter címeres pecsétlenyomata (Országos Levéltár DL 104285).

Figure 19. Le sceau armorié de Péter Beriszló (Archives Nationales Hongroises, DL 10 4285).

mert mint láttuk, saját címerében nem a császártól nyert oroszlán mancsába helyezetten használja a Beriszlók két kardját – talán politikai okokból is, mivel János király hűséges híve volt mindvégig a Habsburgokkal szemben –, hanem eredeti formájában, megfelelő hangsúlyt adva annak, saját ősi nemzetségi címerképe, a harántpólyás rózsa és a francia király kitüntető lilioma mellett.

Beriszló Péter sírköve különleges helyet foglal a magyarországi reneszánsz címeres sírkövek között. Mérete – mint már említettük – megegyezik ugyan a

XVI. század elejéről ismert magyarországi címeres sírkövek méretével, hullámos szalag ornamentikájára is bőven akad hazai analógia. Az egyszerű reneszánsz szalagdísz megoldása a budai palota Mátyás király és Beatrix királyné címerével díszített oromfaragványaira[70] vezethető vissza: felül a pajzs fő oldalánál a csokorra kötött szalag kiszélesedő vége látszik ki a pajzs alól, a pajzs derekánál pedig a hullámos szalag kanyarogva búvik elő, dekoratívan kitöltve a rendelkezésre álló teret. Rokon szalagdísz megoldással találkozunk a Perneszi Pálné Zapolyai Orsolya 1500-ból való porvai síremlékén,[71] Wémeri Zsigmond zágrábi püspök, királyi kincstartó nemrég előkerült, ugyancsak 1500-ból való budai sírkövén,[72] és egy XVI. századi eleji, 8 gerezdes címerpajzsot ábrázoló budai sírkövön is.[73]

Ezzel szemben a Beriszló sírkő címerpajzsának formája majdnem egyedülálló. A pajzs hatszögletes ún. lófejpajzs, amelynek négy függőleges irányú oldala enyhén ívelt. Kevés a valószínűsége annak, hogy akár a pajzs hét-, esetleg nyolcszögletes alakúnak lenne miegy középső kiszögellés ketté osztotta volna és ezáltal a pajzs hét, esetleg nyolcszögletes alakúnak lenne minősíthető. Az ilyen kiszögellést a pólyák kimérhető elosztása nehezen valószínűsítené.

Csoma József a „A magyar heraldika korszakai" című munkájában azt írja a lófejpajzsokról, hogy az „egyszerűbb címeralakokat, amelyek a középkor háromszög pajzsába is belefértek, szívesen foglalták nálunk is a csakis Olaszországban ismert és használt úgynevezett lófő pajzsokba . . . És sajátságos, hogy míg ezen lófőpajzsokkal a műépítészeti emlékeken, és a hártyakódexek miniatűrjein gyakran találkozunk, sőt elmondhatjuk, hogy ezeknél ez volt az uralkodó pajzsforma, addig sírköveinknél csak egyszer, az armális szövegbe festett címereknél ezen pajzsformát egyszer sem találjuk." Máriássy Istváné az egyetlen sírkő, amelyen az elhunyt címere lófőpajzsba van foglalva (1516-ból),[74] Márkusfalváról – ma: Markusovce, volt Szepes megye –, Csehszlovákia), de ez a sírkő is alakos, és azon a címerpajzsot az elhunyt mint fegyverzete egy részét tartja bal kezében. Egyébként ez a lófőpajzs is, úgy mint általában a többi is, 9 szögletű.

Csoma fenti megállapítása annyiban módosul, hogy még egy másik síremléken, Báthori István erdélyi vajda ugyancsak alakos, 1493-ból származó nyírbátori sírkőlapján,[75] illetve tumbájának oldalán[76] látható 9 szögletű lófejpajzs. Olyan kizárólagos címeres sírkövet azonban, amelyen a lófőpajzs foglalná el a főhelyet, a Beriszló Péterén kívül egyáltalán nem ismerünk Magyarországról.[76/a] Érdekes jelenség, hogy ló fejpajzsos címeres építési emléktáblák viszont szép számmal akadtak országszerte. Ezek mérete általában jóval kisebb, mint a sírköveké és nagyrészük négyzet, vagy legalábbis közel négyzet alakú. Ilyenek: Báthori István országbíró, erdélyi vajda két címeres kőtáblája a nyírbátori református templom déli és nyugati kapuja felett 1488-ból,[77] Bachkay Miklós erdélyi püspök címeres köve Koncáról 1503–1504-ből (volt Alsó Fejér megye, Ro-

20. ábra. A pápai ún. Korvin-ház reneszánsz kapualj-gyámvének lófejpajzsos Tahy-címere 1515-ből.

Figure 20. Armoiries de Tahy sur un blason de for chanfrein de corbeau de la porte cochère renais d'une sa maison de Pápa, nommée maison de Korvin, de l'an 151

mánia) a dévai múzeumban,[78] Ernuszt Zsigmo pécsi püspök kőcímere Zágrábban 1488-ból[79] és csett, a Dóm-múzeumban 1498-ból,[80] Alzáni Já (Johann v. Alzen) címeres emléktáblája a nagyszeb evangélikus plébánia gótikus kapuja fe 1502–1511 közötti évekből,[81] Isvalies Péter ves rémi püspök címerével ellátott emléktábla a makra (ma: Mokrance, volt Abaúj megye, Csehszlová templom falában az 1503 és 1511 közötti évekből

Mindezek a lófejpajzsok azonban kivétel nélkül vagy 9 szögletűek. Kizárólag a belső, vagy külső ép díszként alkalmazott címerek között fordul elő szögletű lófejpajzs, amelyet „olasz reneszánsz kart nak" is szokás nevezni.[83] De a gyulafehérvári Lás kápolna címerei is (1512) általában nyolcszögletű 3–3 függőleges oldalvonallal, és tulajdonképpen mindössze három többé-kevésbé hasonló, hatszögl faragott lófejpajzscímert ismerünk Magyarország Az egyik Báthori Miklós váci püspök háromszög oromzatdíszítő címeres kőtáblája a váci székesegyh ban a XV. század végéről.[84] A másik az eszterg Bakócz kápolna egy pillérfejezetét díszítő Bakócz mer (1506–1511). Ennek az oldalai viszont egye sek, szemben a Beriszló címer enyhén ívelt olda val.[85] Legjobban hasonlít Beriszló Péter sírkövé címerpajzs formájához a pápai Korvin u. 9. sz. al ház kapualjának baloldali, déli reneszánsz gyámkő díszítő, lófejalakú, hatszögletű (pontosabban a f vízszintes oldalvonal törését is számítva hétoldalú) címerpajzs. A hasított, oroszlános és jobb haránt lyás pajzs, amely a fölötte levő évszám tanúsága rint 1515-ben készült, a délvidéki származású T család, illetve Tahy János vránai perjel címerét ör tette meg, akik feltehetően a ház tulajdonosai, építtetői voltak.[86] (20. ábra)

A címerpajzs hatszögletű formája, kissé homorú, megoldása, a szélek, illetve a szögcsúcsok enyhe – már a papírtekercs anyagszerűségét is utánzó, kartusszerű – felpöndörödése feltétlenül rokon a Beriszló sírkő címerpajzsának faragási megoldásával. A két faragvány időbeli (1515–1525) és földrajzi (Pápa–Veszprém) közelsége, készíttetőik délvidéki származása, itáliai és dalmát kapcsolatai, mindenesetre felvetik annak a lehetőségét, hogy ezek a címerfaragványok, – ha nem is egy kéztől származnak – de talán egy műhelyből kerülhettek ki. A két címer szerkezeti hasonlósága (hasított pajzs, egyik felében harántpólyák) heraldikailag is igen érdekes, mert bár a Tahyak pápai címerében a haránt pólyák a heraldikai baloldalon láthatók, a Tahyak 1560-ig használt címerében általában a jobb félmezőben szerepelt a három balharánt pólya, éppúgy, mint Beriszló Péter címerében.[87] Ezekről a pólyákról mondja a Tahy család történetével foglalkozó Tahy István, hogy „hiba volt az ősi és a család előkelőségét kifejező 3 pólyás címert elhagyni, mert a régi címer a család előkelő és ősi honfoglaló jellegét fejezte ki."[88] A pólyás mesteralakoknak ilyen fajta jelentőséget tulajdonítani talán túl merész dolog, kétségtelen viszont, hogy az itáliai és dalmáciai családi címereknél igen gyakori a harántpólya,[89] és ezeket a XIV–XV. századi, jórészt patrícius címereket általában nem uralkodók adományozták, hanem azok az egyes családok felvett, ősi jelvényei voltak. Tulajdonképpen a Beriszló címer harántpólyáinak megfejtésével is adósok maradtunk, de a fent elmondottak alapján nem lehetetlen, hogy azok valamiféle ősi és előkelő délvidéki eredetre utalnak.

A hatszögletű, lófejpajzs, az olasz reneszánsz kartus, a XV–XVI. században általánosan elterjedt forma Itáliában. Különösen Firenzében, a reneszánsz bölcsőjében, a leghíresebb reneszánsz paloták, a Palazzo Strozzi, Ruccellai, Medici–Ricardi, vagy Antinori homlokzatán, vagy sarkán találunk ilyen pajzscímereket, amelyek közül nem egy még arányaiban is megegyezik a mi címerpajzsunkkal.[90] Hasonló olasz reneszánsz kartus Itálián kívül még leginkább Lengyelországban fordul elő, mint például a krakkói Zsigmond-kápolna külső falára helyezett sasos Jagellocímer. Az egyházi címereknél is igen kedvelt volt ez a pajzsforma, és talán nem véletlen, hogy a nagy reneszánsz pápák II. Pius (Aeneas Sylvius Piccolomini[91] 1458–1464), II. Gyula (Giuliano della Rovere[92] 1503–1513) és X. Leo (Giovanni Medici[93] 1513–1521) címereit is ilyen pajzs formában örökítették meg. A két utóbbi pápa egyébként nemcsak kortársa volt Beriszló Péternek, hanem szoros személyes kapcsolatban is állott vele. Hogy melyik műhelyben, hol és ki faraghatta Beriszló Péter címeres sírkövét, nem lehet megállapítani. Kétségtelen, hogy Esztergomban működött ezidőtájt – egész biztos Bakócz érsek halála után is – egy jelentős kőfaragó műhely, ahová minden bizonnyal Joannes Fiorentinus (Firenzei János) is tartozott.[94] De sem az ő jelzett alkotásai, (Forgách Gergely 1515-i felsőelefánti sírköve, a Désházy címerrel díszített menyői munkái 1515-ből, Laski János gneznoi érsek címeres sírköve 1516-ból), sem a stíluskritikailag neki tulajdoníthatók [Zentléleky Miklós Ákos csatkai sírköve (1516), a ráckevei Nicolaus nevű polgár címeres sírköve (1525), a másik három gneznoi címeres sírkő (1516–1517)[95]] nem szólnak amellett, hogy Joannes Fiorentinus személye számításba jöhetne. Egyedül akkor gondolhatnánk rá, ha Thurzó Zsigmond váradi püspök 1512-ből való címeres sírkövét Firenzei János művének ítélnénk.[96] Ez a sírkő áll még a legközelebb egyszerű pajzsával, mitrájával és méreteivel a Beriszló-sírkőhöz. Ötszirmú rózsáinak formája is nagyon hasonló. Ez a hasonlóság egyébként behatóbb vizsgálatot érdemelne, mert a rózsák faragásának alapos összehasonlítása eldönthetné, hogy lehet-e egyáltalán egy kéz munkájáról szó. De Firenzei János személye a Thurzó követ illetően nagyon bizonytalan, sőt valószínűtlennek is tűnik. Egyedül Bunyitay Vince vetette fel ezt a lehetőséget,[97] de azt már Hampel József is kétségbe vonta (1893),[98] s Balogh Jolán is határozottan elutasítja. Újabban Gerevich László ismét visszatért a kérdésre, és a szakirodalommal ellentétben a sírkő-faragvány elrendezése és jellegzetes részletei alapján azt gyanítja, hogy legalább a sírkő terve és a kivitelezési munkák vezetése Firenzei János közreműködését sejteti.[99] De míg Firenzei János sírkövei többnyire növény- és gyümölcskoszorús, karikára fűzött szalagos megoldásokkal a Bakócz kápolna homlokzati talapzat reliefjének kompozícióját és motívumait is utánozva, még a firenzei korai cinquecento gazdagabb formakincsét érzékeltetik,[100] addig a Thurzó sírkő, de a Beriszló sírkő címere is, a maga sima egyszerűségében, mindössze néhány hullámos szalagdísztől kísérve, már határozottan a cinquecento későbbi, puritánabb iránya felé mutat.[101] Persze a sűrűbb, faragott díszítő elemek hiányából valamit a szegényesebb kivitel számlájára is írhatunk (sem a Thurzó, sem a Beriszló síremlék nem vörösmárványból készült), de kétségtelen, hogy a XV–XVI. század fordulójától nálunk is divatba jöttek az egészen egyszerű, pajzscímeres, szalagdíszes, antikvabetűs sírkövek. Ilyen a Perneszi Pálné, Zápolyai Orsolya porvai sírköve 1500-ból,[102] bár ennek elrendezése nem követi még egészen a későbbi, általánossá vált elrendezési elvet, amely szerint a címer a sírkő felső kétharmadát, a felirat pedig az alsó egyharmadát foglalja el.[103] Ezzel szemben Wémeri Zsigmond zágrábi püspök 1500. évi budai sírköve,[104] de méginkább a Lardus Tádé egri kanonok 1512-es kassai vörös márvány sírköve[105] a Beriszló sírkő közvetlen előzményeként fogható fel. Végül ugyanilyen jellegű Semjén Antal kapornaki apát címeres, distichonos, vörösmárvány sírköve a nagykapornaki volt bencés apátsági templom szentélyében, amely – bár az apát csak 1546-ban halt meg – feltehetően még életében, testvére, Péter halálakor készülhetett 1526 táján.[106] Mivel – mint láttuk – lófejpajzsos címeres sírkövet a Beriszló Péterén kívül nem találtunk többet Magyarországon, és mivel ennek a kifejezetten olasz jellegű

pajzstípusnak az elterjedése Közép-Európában nagyon korlátozott volt – csak Lengyelországból ismerünk lófejpajzsos címeres sírköveket,[107] bár ezek pajzsformája is elüt a mienkétől – megkoctáztathatjuk azt a feltevést, hogy talán azoknak az itáliai kőfaragóknak egyike készíthette el a sírkövet, akik éppen 1525-ben Lengyelországból Magyarországra, Esztergomba jöttek, elsősorban márványbeszerzés céljából.[108] Megkockáztathatunk azonban még egy feltevést. Az 1517 és 1519 közötti időkből ismerünk egy Statilio Jakab nevű traui lapicidát (kőfaragót). Egyesek Jacobus Tragurinussal azonosítják, mások neki tulajdonítják a nógrádi és váci reneszánsz faragott emlékeket.[109] Mivel a Beriszló sírkő megrendelője Statileo (Statilić) János volt, önként kínálkozik a csábító feltevés, hogy esetleg szülővárosában Trogirban készíttette el a sírkövet ismerős, sőt rokon kőfaragóval. A címerpajzs egyedülálló, hatszögletes, olasz kartus formája ezt a feltevést könnyen valószínűsíti. Bizonyításához természetesen Statilić Jakab személyének és műveinek alapos ismeretére lenne szükség.

Végül a sírkőről még annyit, hogy az feltehetően 1525-ben készült, még éppen Mohács előtt. Így a közvetlen, eleven, firenzei típusú, olasz reneszánsz hatásnak bizonyára egyik utolsó, szép, tiszta hajtása Magyarországon.[110] Erdélyt más mértékkel kell mérnünk, hiszen ott a provinciális olasz reneszánsz, később szinte elnépiesedve, még hosszú ideig tovább élt, de Magyarországon a Habsburg korszakkal, főképpen a török hódoltság miatt, ha nem is szakadnak meg az olasz szálak, és ha I. Ferdinánd király politikai eleinte még a magyarok által kedvelt olasz modorban festeti is a nemesi armálisokat, és ha a sírköveknél fenn is marad még egy ideig az olasz reneszánsz emlékeként a pajzscímer,[111] a viharos időben amúgy is lecsökkent magyarországi képzőművészeti tevékenység hamarosan a felsőolasz, lombard formák átvételével kialakult, németesebb reneszánsz hatása alá került.

Beriszló Péter sírkövét 1975–76-ban a veszprémi Bakonyi múzeumban Koncz Pál és Kovács János szakszerűen restaurálta, illetve kiegészitette. A helyreállított sírkő azóta ismét a veszprémi Szent Mihály székesegyház altemplomában látható. (24. ábra.)

A sírkő ismertetése után idézzük fel az 1475-ben Trogirban született Beriszló Péter emlékét.[112] Tekintsük át pályafutását és vizsgáljuk meg történeti szerepét. Személye és működése szorosan összeforrott a magyar királyság XVI. századi történetének első két évtizedével. Tipikus reneszánsz egyéniségében a kor szokásához híven szétválaszthatatlanul ötvöződött egybe a főpap, az államférfi, a diplomata és a hadvezér. Családjának délszláv származásáról fentebb már szó esett. Feltehetően a grabarjai Beriszló család révén jutott Magyarországra. Pályája egyházi vonalon indult el. Először Váradi Péter kalocsai érsek udvarába került. 1500-ban a hájszentlőrinci társaskáptalan prépostja,[113] 1501-től kalocsai kanonok, 1507-től székesfehérvári prépost. 1511 végén már veszprémi választott püspök, 1512-ben a pápa is megerősíti a veszprémi püspöki székben, majd elnyeri a pornó apátságot is.[114] A pápa a bíbornoki kalapot is kilátásba helyezi számára, amiben a császár is támogatja, d ellenségei meghiúsítják ezt a tervet. Egyidejűleg a vi lági tisztségek tömege is rázúdult. Ezért egyházmegyéjét rokonával, Statileo János felsőörsi prépposttal kor mányoztatta. Püspöksége alatt 1515-ben Veszprém ben zsinatot tartottak, amelyen rendeződött a káptalan és a plébánosok hosszú áldatlan vitája a tizedne gyedek tekintetében, több egyéb üdvös határozatot hoztak, és itt rendelték el a plébánosoknak először Magyarországon a modern értelemben vett anyakönyvezetést.[115]

Udvari, diplomáciai és katonai szolgálata is igen korán elkezdődött. Már 1501-ben királyi titkár, é rendszeresen részt vesz a királyi tanácsban. 1513-tó 1516-ig, II. Ulászló király haláláig, királyi kincstartó Egyidejűleg elnyeri az ország egyik legmagasabb, é ebben az időben talán legfontosabb hivatalát. Kine vezik Horvátország, Dalmácia és Szlavonia bánjává Így szokás ez Mátyás király óta, hogy egy kézbe összpontosuljon a déli végek védelmének gazdasági politikai és katonai irányítása.[116] Rábízzák a zengg várkapitányságot, Jajca védelmét, a dubiciai főispánsá got, és végül a jeruzsálemi Szent János lovagrend gaz dag magyarországi vránai perjelségének kormányzás is az ő kezébe kerül Beriszló Bertalan halála után 1502-ben Rómába küldi a király, hogy a törökkel kötött békéhez megnyerje a pápát. 1504-ben Velencében tárgyal, 1510-ben Miksa császárnál a Velence-ellenes cambray-i liga ügyében. 1511-ben Lengyelországban jár, hogy a lengyelek és a magyarok török ellen tervezett közös támadását elhalasztassa.[117] 1511–12-ben ismét a Szentszéknél és Miksa császárnál találjuk. Bakócz Tamás kíséretéhez tartozva a Bakócz javaslatára kibékülő II. Gyula pápa és Miksa császár között Beriszló közvetített. Ő vitte a béke feltételeit és a pápa aranyrózsáját a császárhoz, és így a szövetség létrejöttében is személyes része volt. X. Leo pápával már közvetlenül érintkezik levelek vagy megbízottja Negro Tamás spliti kanonok útján.[118]

Legnagyobb hírnévre azonban mint hadvezér tett szert. Attól kezdve, hogy átvette a déli végek politikai és katonai irányítását, minden erejét az akkor meglehetősen önálló horvát, szlavon, dalmát, bosnyák területek védelmére fordította. Ennek során 1513-ban Zrínyi Miklóssal, Szluini Mihállyal és Beriszló Ferenccel együtt nagy győzelmet arat Dubicánál a török felett. A pápa elismeréseként megszentelt karddal és aranyos díszsisakkal tünteti ki. Jajcát, a déli végek kulcsfontosságú várát többször is megvédte a támadó törökök ellen. 1515-ben természetes fia is egy török elleni csatában esett el.[119] 1517-ben és 1518-ban is megveri a törököket. A szakadatlan végvári csatározások közepette 1520. május 20-án éri el a halál. A Korenica patak mellett megvert török sereg néhány leshelyen rejtőző tagja oltotta ki életét. Tetemét Medosich Pál Bihácsba vitette. Innen szállíttatta el Statileo János a veszprémi székesegyházba.[120]

Beriszló Péter politikai szereplését nehéz tárgyilagosan kiértékelni, mert az sok ellentmondással terhes. Bakócz híveként kezdi pályafutását, de hamarosan szembekerül vele. Dalmát származása meghatározóan a Velence-ellenes párthoz köti, sőt annak egyik vezérévé lesz, és sokáig azt az irreális tervet támogatja, hogy Dalmácia a magyar koronához visszatérjen, bár jól tudja, hogy hazáját a török birodalom felől még sokkal nagyobb veszély fenyegeti. A parasztfelkelés kor természetesen az uralkodó osztály érdekeit védi, bár az 1514-es Dózsa-féle parasztfelkelés leverésében – úgy tudjuk – tevékenyen nem vett részt.[121] Történelmi szerepét és különösen emberi magatartását mégis egyértelműen pozitívnak kell ítélnünk. Egyházi karrierjét és javadalmait, magánvagyonát, legmagasabb diplomáciai összeköttetéseit és minden elérhető erőforrását a déli végek védelmének szolgálatába állítja. Ezért pályázott a zágrábi püspökség gazdag javadalmaira is, de Bakócz elütötte tőle, ezért foglalta el erőszakosan Beriszló Ferenc örökségét, ennek érdekében zálogosította el a vránai perjelség javait és ezért küszködött a passzív szlavoniai rendekkel. Szinte az egyetlen jelentős államférfi ebben az önző, anyagias és szűk látókörű társadalomban, aki szilárd meggyőződéssel, a legsúlyosabb áldozatokat vállalva bátran, önzetlenül küzd hazájáért,[122] pedig megértésre, támogatásra sehol sem talált, sem a magyar főuraknál, sem a pápánál, sem a császárnál, sem Velencénél. Mint kincstartó, a délnémet érdekeltséggel szemben inkább az olasz vonalat támogatta, de az ország gazdasági erőforrásait nem sikerült kellőkép mozgósítania.[123] talán éppen azért, mert távol az udvartól, folytonos hadakozások közepette nem tudott kellően a főurak haszonlesése és közömbössége ellen küzdeni. Halálát a király és a nép mélyen gyászolta, és a kortársak véleménye szerint vele sírba szállt az egyetlen olyan hadvezér, aki Nándorfehérvárt megvédhette volna.

Beriszló Péter elsősorban szűkebb hazáját, Dalmáciát és a déli bánságokat védte, de ezen keresztül Magyarországot is. Ennek érdekében szolgálta híven a magyar királyt, de a német császártól is folyton támogatást remélt. Seregében sok magyar vitéz szolgált, és így érthető, hogy nemzeti irodalmunk első igazi végvári vitézi éneke éppen őróla szól. Szabatkay Mihály éneke Beriszló Péterről 1515-ben:[124]

„Im látjátok ellensegit sok helen meggyűzte
terekeknek sokaságát rólatok elízte . . .”
„Ahol vínak ű huszári, ott vigan osztoznak
ű szolgái az marháért csak meg nem bántatnak
gyakor helen vígan laknak, mind magyaról szólnak.”

A törökverő Beriszló Pétert a horvát nép méltán tekinti egyik legnagyobb nemzeti hősének. Emlékét kegyelettel őrzik szülővárosában Trogirban. A főtéri loggiás csarnokot díszítő, hatalmas lovas reliefjét Mestrovics, a világhírű horvát szobrászművész alkotta, (21. ábra) szülőházát emléktábla jelzi, (22. ábra) kőbevésett címere pedig a városháza falában hirdeti tetteit.[125] (23. ábra)

21. ábra. Beriszló Péter lovas domborműve a trogiri bírósági loggia falán (Ivan Meštrović alkotása).

Figure 21. Le relief équestre de Péter Beriszló sur le mur de la loge tribunale de Torgir (L'oeuvre d'Ivan Meštrović).

22. ábra. Beriszló Péter trogiri szülőháza, az 1930-ban elhelyezett emléktáblával.

Figure 22. La maison natale de Péter Beriszló à Trogir avec la plaque commémorative déposée en 1930.

23. ábra. Beriszló Péter címere a trogiri városháza udvarának falán (a szülőházán levő eredeti kőcímer másolata).

Figure 23. Armoiries de Péter Beriszló sur la mur de la cour del l'hotel de ville de Trogir (La copie du biason de pierre originale, se situant sur sa maison natale).

24. ábra. Beriszló Péter helyreállított sírköve a veszprémi székesegyház altemplomában.

Figure 24. Le monument funéraire restauré de Péter Beriszló dans la crypte de la cathédrale de Veszprém.

JEGYZETEK

1. BALOGH J.: Az erdélyi renaissance I. (1460–1541) (Kolozsvár 1943) 280. 71. kép. CSERGHEŐ, G.: – CSOMA, J.: Alte Grabdenkmäler aus Ungarn. (Budapest 1890) 69, 72. VERNEI-KRONBERGER E.: Magyar középkori síremlékek. (Budapest 1939) 44. 73/219.
2. CSERGHEŐ – CSOMA, op. cit. 66, 67.
3. op. cit. 56, 59. BALOGH, op. cit. 271. 70. kép.
4. BALOGH J.: A késő gótikus és renaissance-kor muvészete (Dománovszky S.: Magyar Művelődéstörténet. (Budapest é. n.) II. 567.
5. H. GYÜRKY, K.: Die St. Georg Kapelle in der Burg von Veszprém – Acta Arch Hung XV (1963) 383. 1., X., XII. és XXI. tábla.
6. TÓTH S.: Veszprémi középkori sírkőtöredékek. Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 2 (1964) 171.
7. KOROMPAY GY.: Veszprém. (Budapest 1957) 33.
8. A felsorolt reneszánszkori veszprémi püspökök életrajzi adatait lásd: LUKCSICS J.: A veszprémi püspökség római oklevéltára (Monumenta Romana Episcopatus Veszprimiensis) (Budapest 1907) IV. XCIV-XCVI. a 43–52. sorszámok alatt, és KENYERES Á.: Magyar Életrajzi Lexikon. (Budapest 1967. és 1969).
9. Ifj. Vitéz János sírkőtöredékét, amely a veszprémi Bakonyi Múzeumban található, Tóth Sándor elég nagy valószínűséggel azonosította. TÓTH, op. cit. 178.
10. DERCSÉNYI D. – ZOLNAY L.: Esztergom. (Budapest 1956) 55. kép.
11. VERNEI-KRONBERGER, op. cit. 2. tábla C.
12. SIEBMACHER's Grosses und Allgemeines Wappenbuch Bd. IV. Abt. 15. G. v. CSERGHEŐ – J. v. CSOMA: Der Adel von Ungarn 492. tábla, 719. l.
13. VÉGH GY.: Jegyzetek a magyarországi püspökök címereihez – Turul XLIX. (1935) I. 3–4. 15. ábra.
14. DERCSÉNYI D. – POGÁNY F. – SZENTKIRÁLYI Z.: Pécs. (Budapest 1956) 23. kép, 21. kép.
15. CSÁNKI D.: Harminczhat pecsétes oklevél 1511-ből – Turul V. (1887) 7–8. az 1/3 melléklet 1. sor, 2. pecsét. – Frangepán Gergely nevét gyakran tévesen Györgynek is írják, mivel a latin Gregorius és Georgius név könnyen összetéveszthető.
16. FORSTER GY.: Árpádházi síremlékek. III. Béla magyar király emlékezete. (Budapest 1900) 202. ábra
17. VÉGH, op. cit. II. 66. 16. ábra.
18. CSÁNKI, op. cit. 50., 1/3, 48/49 melléklet 1. sor, 11. pecsét.
19. BALOGH J.: A reneszánsz építészet Magyarországon. Magyar Művészet (1933) 334.
20. SIEBMACHER's op cit. – Ungarn Supplementbd. 100. tábla. BÁRCZAY O.: A heraldika kézikönyve. (Budapest 1897) 90. 91., 209. ábra.
21. PETRICHEVICH-HORVÁTH E.: A Suky-család címeres levele. Turul. (1936) 71. CSOMA J.: Magyar nemzetségi címerek. (Budapest 1903) 133.
22. JAKUBOVICH E. Az Agmánd nemzetség teljesebb neve és egy ismeretlen ága. Turul XXXII. (1914) 43. KARÁCSONYI J.: Magyar nemzetségek. (Budapest 1903) I. 76–78.
23. TEMESVÁRY J.: Az erdélyi püspökök címerei. (Budapest 1930) 13–14.
24. CSÁNKI, op. cit. 50. I. 11.
25. CSERGHEŐ G.: Heraldikai és sphragistikai adalékok a „Harminczhat pecsétes oklevél 1511-ből" czimű értekezéshez. Turul V (1887) 135.
26. KUBINYI A.: Beriszló Péter és budai szereplése. Budapest Régiségei 20 (1963) 129. 2. kép.
27. SIEBMACHER's, op. cit. 13. tábla
28. SIEBMACHER's, op. cit. Bd. 4. Abt. 13. I. v. BOJNICIC: Der Adel von Kroatien und Slavonien. 11. tábla.
29. SIEBMACHER's, op. cit. Bd. 4. Abt. 3. C. G. Fr. HEYER v. ROSENFELD: Der Adel des Königreichs Dalmatien. 19. tábla „Ein gewisser Petrus Berislavo war einstens Mitglied der Nobilitá Trau's jedoch ist das Jahr nicht anzugeben".
30. SIEBMACHER's, op. cit. Bd. 4. Abt. 3. Dalmatien, 28. tábla, 50. tábla, 80. 1. Domitio Jeromos egri nagyprépost, aki néha Beriszló néven is szerepel, Beriszló Péternek nővéréről másodunokaöccse volt. (VERANCSICS Antal összes munkái 8. 68.).
31. MARGALITS E.: Horvát történelmi repertorium I. 108. (MARNAVICH TOMKÓ J.: Vita Berislavi Ark. IX. 241–265.).
32. MARGALITS, op. cit. I. 259. (MESIC M.: A Beriszlók nemzetsége. Rad. VIII. 30–104.)
33. Lásd 29. jegyzet.
34. SIEBMACHER's, op. cit. Bd. 4. Abt. 13. Kroatien und Slavonien, 11. tábla.
35. SIEBMACHER's, op. cit. Bd. 4. Abt. 3. Dalmatien. 19. tábla
36. NAGY I.: Magyarország családai. (Pest 1858) II. 26.
37. MARGALITS, op. cit. II. 495. (MESIC M.: A horvátok a XV. sz. végén és a XVI sz. elején).
38. KUBINYI, op. cit. 125.
39. THALLÓCZY L. – HORVÁTH S.: Jajcza (bánság, vár és város) története 1450–1527. (Budapest 1915) 260.
40. REISZIG E.: A jeruzsálemi Szent János lovagrend Magyarországon. (Budapest 1925) I. 197–207.
41. MARGALITS, op. cit. I. 109. (MARNAVICH-TOMKÓ J.: ibid)
42. Országos Levéltár, DL. 22341.
43. KUBINYI, op. cit. 125. 1. kép. A budai vár lakónegyedében az Úri u. 42. sz. ház északi falába beépítve találták meg 1956-ban.
44. MARGALITS, op. cit. II. 648. (150). LOPASIC R.: Bihácsvár (Vienac 1879) XI. 18–24. Hivatkozik Tomasics F. krónikájára: Archiv. IX. pag. 24.
45. LUKCSICS J.: A veszprémi káptalan a XVI. században. (Veszprém 1908) 11.
46. op. cit. 16.
A veszprémi káptalan magánlevéltárában őrzött káptalani számadáskönyv 1525-ből származó, vonatkozó része így hangzik:
„In subscriptis villis sunt medie quarte vinorum sub decimatione maioris cultelli . . . Summa omnium decimarum vinorum in villis praescriptis decimationis hac anno facit (cubulus) VII m LXXVIIII (7. 079). Ex quibus ante omnium deputationum reverendo dno Johanni Statilio preposito Ewrsiens ad fabricam sepulchri condam domini Petri Beryzlo episcopi et prelat nri, vini cubulos I c. (100) et remanet ad divisionem cb (cubulus) VI m VIIII LXXVIIII (6. 979)". A száz köböl bor megszavazását Beriszló Péter síremlékének elkészítéséhez LUKCSICS is említi fentidézett művében (16), és TÓTH S. is idézi a latin szöveg egy részét a számadáskönyv 359. oldaláról a veszprémi középkori sírtöredékeket ismertető – már említett tanulmányában (171, 173. és 34. jegyzet.) A száz köböl bor értékét sajnos nem lehet megállapítani, még hozzávetőlegesen sem, mert a régi bormértékek űrtartalmának meghatározása megoldhatatlan nehézségbe ütközik. Az űrmértékek nagysága ugyanis nemcsak vidékenként, de sokszor helységenként is változott. Így az ún. zalai köböl – amelyben a veszprémi káptalan számolt – hol 16, hol 14, hol pedig csak 4 pintet foglalt magában. (HOLUB J.: A bortermelés Zala megyében 1526 előtt. Göcseji Múzeum Közleményei 12 (1960) 199).
A káptalani számadáskönyv eredeti szövegrészének kiolvasásáért és rendelkezésemre bocsátásáért, valamint a dolgozatom megírásához nyújtott sok egyéb segítségéért itt mondok köszönetet ÉRI ISTVÁNNAK.
47. GERÉZDI R.: A magyar világi líra kezdetei (Budapest 1962) Cantio Petri Beriszlo c. tanulmányában (63.) szószerint idézi az ide vonatkozó részletet „. . . eiusdem Petri res Gestas ex diversis authoribus imprimis vero ex Joannis Statilii Transsylvani episcopi, Nicolai item Statilii, necnon Antonii Verantii Strigoniensis archiepiscopi, aliique eorum temporum scriptoribus carptis excerptas tenerem".
48. GALLA F.: Marnavics Tomkó János boszniai püspök magyar vonatkozásai. (Bp. 1940) 53–54.
49. Marnavich könyvének címe: Vita Petri Berislavi Bosnensis, Episcopi Vesprimiensis, Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae, Bosnaeque bani etc. Joanne Tomco Marnavich Bosnensi canonico Sibencensi, authore. Megjelent 1620-ban, Velencében. Közzétette Szalay László a Magyar Történeti Emlékek (Monumenta Hungariae Historica) c. forrásgyűjteményben, II. oszt. Írók (Scriptores) III. 217–281. (Verancsics Antal összes munkái II, (Pesti 1857).
50. ERDÉLYI GY.: Veszprém város története a török idők alatt. (Veszprém 1913) 28–29.
51. Az irat az utóbbi időben lappangott. Eredetileg a Jankovich Miklós gyűjteményében volt. Onnét vásárolta meg Nagy István, és annak idején, 1876 előtt a Nagy István gyűjteményével került be a Magyar Nemzeti Múzeumba, amelynek Levéltári Osztálya 1882-ben alakult meg. A tulajdonnak számító kisebb fondokat, gyűjteményeket a Múzeum évrend szerint szétosztotta a Múzeumi Törzsanyag c. gyűjteményben. Az 1960-as években az Országos Levéltárba kiemelték a Törzsanyagból a Nagy István gyűjteményt is és *R 280* alatt állították fel külön gyűjteményként. Ennek szétszedése 1974-ben történt meg, ez alkalommal került elő az 1545. évnél ez a Bornemissza Pál erdélyi püspöknek szóló levél.
52. ERDÉLYI, op. cit. 173–174. Ezúton mondok köszönetet TÓTH SÁNDORNAK, aki erre a levélpublikációra felhívta a figyelmemet, és aki személyes felvilágosításaival, de különösen a „Veszprémi középkori sírkőtöredékek" c., többször idézett tanulmányával cikkem megírásához nagy segítséget nyújtott.
53. LUKCSICS J.: A veszprémi püspökség római levéltára. (Budapest 1907) IV. XCVI.
54. Jelen tanulmány lektora FÜGEDI ERIK éppen ezek miatt nem tartja kizártnak, hogy a szóbanforgó irat nem levél, hanem feljegyzés, egy Bornemissza püspökhöz intézett levél melléklete volt, amit Jankovich még láthatott.
55. ERDÉLYI, op. cit. 34–36.
56. KOROMPAY, op. cit. 140.
57. ÁDÁM I.: A veszprémi székesegyház. (Veszprém 1912) 319.
58. BEDY V.: A felsőörsi prépostság története. A Veszprémi egyházmegye múltjából 3. (Veszprém, 1934) 59.
59. SÖRÖS P.: Statileo János életéhez. A pannonhalmi Szt. Benedekrendi főgimnázium évkönyve. 1916. 1. 1/1
60. BEDY, op. cit. 59.
61. SIEBMACHER's, op. cit. Bd. 4. Abt. 3. Dalmatien 80.
62. op. cit. 80. 49. tábla
63. SÖRÖS, op. cit. 1/2 szerint a pecsétlenyomat a Magyar Nemzeti Múzeumban a Kisfaludy család idősebb ágának levéltárában található.
64. SIEBMACHER's, op. cit. Bd. 4. Abt. 3. Dalmatien. 80–81., 50. tábla
65. op. cit. 50. tábla
66. ibid.
67. TEMESVÁRY, op. cit. 12.
68. BALOGH J.: Az erdélyi renaissance. I. 170. kép
69. Pozsonyi Városi Levéltár (Archiv. mesta Bratislavy) 4532., Országos Levéltár DL 104285
70. HORVÁTH H.: Budapest művészeti emlékei. (Budapest 1938) LVII. tábla
71. DORNYAY B.: Bakony. (1927) 220.
72. Múzsák – Múzeumi Magazin. 1973/3. 47.
73. FORSTER GY.: Magyarország müemlékei I (Budapest 1905) 167. kép
GEREVICH L.: Johannes Fiorentinus und die pannonische Renaissance. Acta HistArtHung 6 (1959) 321., 18. kép
74. CSOMA J.: A magyar heraldika korszakai. (Budapest 1913) 84.
75. ENTZ G.–SZALONTAI B.: Nyírbátor. (Budapest 1969). 9., 3. kép, KALMÁR J.–SZALONTAI B.: A Báthoriak címeres kőemlékei. A Jósa András Múzeum évkönyve 2 (1963) XVII. tábla
76. KALMÁR–SZALONTAI, op. cit. 8. XIX. SZALONTAI B.: Báthori István Múzeum Nyírbátor-kiállítási vezető. (Nyírbátor 1973) 28.
76/a A kézirat lezárása után publikálta H. GYÜRKY KATALIN a másik anyagában is a Beriszló sírkőhöz hasonló vele majdnem pontosan egykori (1510 és 1520 között készült) lófejpajzsos, magyarországi címeres sírkövet, Johannes Furno modenai ifjúét, amely a budai domonkosok kolostorának kerengőjéből a közelmúltban történt feltárások során került elő. (H. GYÜRKY KATALIN: Az egykori budai domonkos kolostor (Budapest, 1976) 42.
77. ENTZ–SZALONTAI, op. cit. 37, 41., 28. kép. KALMÁR–SZALONTAI, op. cit. XIV., XV. tábla
78. BALOGH, op. cit. 61. kép. TEMESVÁRY, op. cit. 9–10.
79. BALOGH J.: A késő gótikus és a renaissance-kor művészete. II. 563.
80. op. cit. 565. DERCSÉNYI D. – POGÁNY F. – SZENTKIRÁLYI Z.: op. cit. 19. kép
81. BALOGH J.: Az erdélyi renaissance. 59. kép
82. Lásd 16. jegyzet.
83. Pallas Nagy Lexikon. (Budapest 1893) 4. 176–177.
84. GEREVICH, op. cit. 29. kép. KALMÁR–SZALONTAI, op. cit. XIII. tábla 1.
85. BALOGH J.: Az esztergomi Bakócz kápolna. (Budapest 1955) 83. kép. DERCSÉNYI–ZOLNAY, op. cit. 59. kép
86. GERŐ L. – SEDLAMAYR J.: Pápa. (Budapest 1959) 150., 200/107
HEITLER L.: Műemlékek Pápán. (Pápa 1973) 15.
87. TAHY I.: A Tahyak és az azokkal rokon családok. (Budapest 1904) 81., a színes címerkép 130/131
88. TAHY, op. cit. 131.
89. Csak kiragadva példaként említünk két, nálunk is szereplő, előkelőbb családot, amelyek haránpólyás címert használtak. Az egyik a firenzei eredetű Scolari (Ozorai) család (L. Scolari András váradi püspök sírkövét 1426-ból Nagyváradon (VERNEI–KRONBERGER, ibid) és Ozorai Pipo címeres pecsétjét (SZILÁGYI S.: A magyar nemzet története. (Budapest 1895) III. 507) A másik a Korsachich (Duco di Santa Saba) ósi boszniai nemzetség (SIEBMACHER's. . . Dalmatien és ANDELIC PAVAO: Sredjovjekovni pecati iz Bosne i Hercegoviné, Sarajevo, 1970. 75., 78., 79., és 80., 81) Ragusa (Dubrovnik) címere is 3 harántpólya, és valószínűleg ezért sok ragusai és cattaroi család címerében is megjelennek a harántpólyák (SIEBMACHERS's. . . Dalmatien)
90. RASCHDORF, J. C.: Palast Architektur von Ober-Italien und Toscana vom XV. bis XVII. Jahrhundert. (Berlin 1888) Tafel 59, 93., WELLNER I.: Firenze. (Budapest 1972) 112. 113., kép, POGÁNY F.: Firenze. (Budapest 1971) 267. 291. kép, SAYSSE–TOBICZYK, K.: Cracovie. (Varsó 1968) 86.

91. RASCHDORFF, J. C., op. cit. Libreria, Siena, Tafel 83–84.
92. BERZEVICZY A.: Itália. (Budapest 1924) II. 75.
93. MORINI, U.: Araldica . . . (Firenze 1929) 17. 33. kép
94. BALOGH, op. cit. 40–41.
95. A felsőelefánti, illetve gombai Forgách sírkövet l. EHRENBERG H.: Firenzei János magyar és lengyelországi művei. ArchÉrt (1893) 253. 5. kép és BÁRTFAI SZABÓ L.: A Hunt Pázmán nemzetségbeli Forgách család története (Esztergom 1910) 199. A menyői Désházy címeres emlékeket. BALOGH J.: Az erdélyi renaissance. 100, 101, 102, 103, 104, 105. kép, Laski János gneznoi címeres sírkövét l. EHRENBERG, op. cit. 6. kép, Zentléleky Miklós Ákos sírkövét l. GEREVICH, op. cit. 5. kép, DORNAY, op. cit. 85., a ráckevei Nicolaus nevű rác nemes sírkövét l. GEREVICH, op. cit. 6. kép, Laski András gneznoi sírkövét l. GEREVICH, op. cit. 4. kép, Grusczynsky János sírkövét l. GEREVICH, op. cit. 2. kép, EHRENBERG, op. cit. 8. kép, Boryszevski Roza sírkövét l. GEREVICH, op. cit. 3. kép, EHRENBERG, op. cit. 7. kép.
96. Képe BUNYITAY V.: A váradi püspökség története III (Nagyvárad 1884) 7. kép. CSERGHEŐ–CSOMA, op. cit. 72., BALOGH, op. cit. 71. kép.
97. BUNYITAY V.: A menyői keresztkut és a renaissance Szilágy megyében. Századok (1886) 894.
98. EHRENBERG, op. cit. 250–57.
99. GEREVICH, op. cit. 317.
100. BALOGH J.: Az esztergomi Bakócz kápolna, 40–41.
101. BALOGH J.: A késő gótikus és a renaissance-kor művészete, 577.
102. DORNYAY, op. cit. 220.
103. DIVÉKY A.: Magyarország szerepe a lengyel renaissanceban. ArchÉrt (1910) 4., és VERNEI–KRONBERGER, op. cit. 141.
104. Múzsák, ibid.
105. CSERGHEŐ–CSOMA, ibid.
106. NAGYFALUSY L. SJ.: A kapornaki apátság története. (Kalocsa 1941–42) 118–119.
107. Pl. Gruszczynsky János gneznoi érsek és Laski András kanonok gneznoi, valamint Krezlaw Kurozwek wloczlaweki sírkövén, EHRENBERG, op. cit. 8. kép, GEREVICH, op. cit. 1., 2., 4. kép
108. BALOGH J.: Az esztergomi Bakócz kápolna, 41.
109. BALOGH J.: A művészet Mátyás király udvarában. (Budapest 1966) I. 500
110. BALOGH J.: A késő renaissance és a korabarokk művészet. Magyar művelődéstörténet. III. 517–518.
111. CSOMA, op. cit. 122, 124–125.
112. MARNAVICH, op. cit. 224. Úgy látszik Lukcsics nem fogadta el Marnavich adatát, mert szerinte Beriszló Péter 1450 és 1460 között született (LUKCSICS: A veszprémi püspökség római oklevéltára IV. LXXIV.).
113. WINKLER P.: A római katolikus egyház és a bácsi érsekség (BOROVSZKY: Bács–Bodrog vármegye) II. 303.
114. ÁDÁM, op. cit. 317–318.
115. ibid.
116. KUBINYI, op. cit. 125–126.
117. FÓGEL J.: II. Ulászló udvartartása (1490–1516). (Budapest 1913) 120
118. LUKCSICS, op. cit. IV. LXXIV.
119. GERÉZDI, op. cit. 73/29. Marino Sanuto világkrónikájára hivatkozva említi WENCZEL G.: Marino Sanuto világkrónikájának Magyarországot illető tudósításai. (1515. márc. 13.) – Magyar Történeti Tár. (1878) 4.
120. MARGALITS, op. cit. I. 203.
121. BARTA G. – FEKETE NAGY A.: Parasztháború 1514-ben. (Budapest 1973) 123.
122. FÓGEL, op. cit. 32.
123. KUBINYI, op. cit. 126–128.
124. SZILÁDY Á.: a Századok 1879. kötetében (336. II.) közölte Cantio Petri Beriszló címen, mint Szabadkai Mihály magyar sirató versét. GERÉZDI R.: „A magyar líra kezdetei" című tanulmánykötetében (Budapeset 1962) 60–93 részletesen ismertette és elemezte a verset.
125. SLADE–ŠILOVIĆ, M.: Trogirs Denkmale. (Trogir 1969) – Ezúton mondok köszönetet Dr. MIRKO SLADE ŠILOVIĆ-nak es Dr. IVO BABIC-nak a Trogiri Városi Múzeum munkatársainak, akik a trogiri fényképek megküldésével és értékes információikkal cikkem megirásához nagy segítséget nyújtottak. A Nagy István gyűjteményből ez az irat az Egyházi iratgyűjtemény (R. 302) csoportba fog kerülni; a püspökségeken belül az erdélyi püspökség iratai közé. Ezúton mondok köszönetet ÉRSZEGI GÉZÁNAK, aki az Országos Levéltárban a lappangó iratot előkereste és vele kapcsolatban a fenti tájékoztatást adta.

A Beriszló (Berislavić), Statileo (Statilić), Domitio és Veranzi (Verancsics) családok rokonsági kapcsolatának vázlatos összeállítása

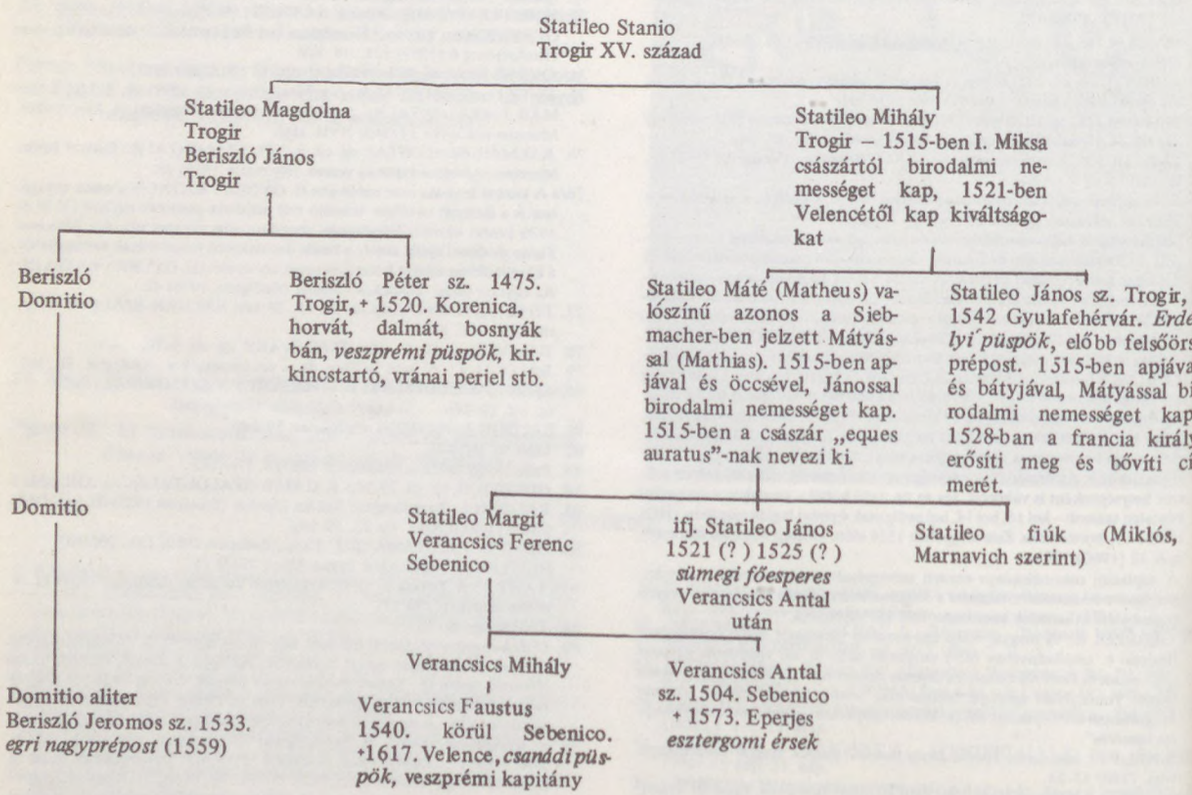

Megjegyzés: A rokonsági kapcsolatokat a főszövegben és a jegyzetekben megjelölt különböző források alapján állítottuk össze, de azok – elsősorban a rokonsági fokozatok tekintetében – a gyakori értelmezési nehézségek miatt nem tökéletesen megbízhatók. A dőlt betükkel szedett egyházi méltóságok a fenti családok tagjainak feltűnően nagyarányú részesedését hangsúlyozzák ki magyarországi főpapi stallumokban és javadalmakban.

PIERRE FUNÉRAIRE BLASONNÉE DE PÉTER BERISZLÓ ÉVÊQUE DE VESZPRÉM

Au cours de XVIe et XVIIe siècle, sous la domination turque le territoire de la Hongrie était le théâtre des guerres plus au moins continues. Ainsi non seulement les monuments de Moyen Age mais ceux-ci de la Renaissance encore se détruisaient. Surtout les villes situées dans la zone frontière de l'occupation turque avaient souffert beaucoup. Il n'y avait pas que les tombeaux magnifiques royales de Székesfehérvár et le célèbre palais de Buda de Mátyás Corvin ont disparu, quasi sans traces, mais Veszprém la vielle ville épiscopale devenait encore un château fort des confins. La ville était cinq fois passée en d'autres mains. Les Turcs ont dépouillé sa cathédrale, des murailles de laquelle il ne restait que peu de chose. Les pierres de l'église étaient emportées pour la renovation de la forteresse.

Ainsi il est facile à comprendre que près da la porte septentrionale de la cathédrale de Veszprém en 1972 on a trouvé, sous terre, à un mètre et demi, un fragment de pierre blasonnée de type renaissance. Il n'a resté que la moitié gauche d'un blason sexangulaire „chanfrein" (cartoccio en italien), au dessus duquell un bandfrangé orné de croix, de quoi on peut conclure que c'était une mitre d'évêque. Dans le flanc sénestre de l'écu parti on trouve deux épées droites croisées, entre les deux lames nues se situe une rose de cinq pétales, dans le flanc dextre existent encore les commencements de trois barres.

De ce fragment de blason on peut déterminer, à première vue, que celui-ci devait appartenir à un évêque renaissance de Veszprém. Les mesures du blason montrent que c'est un fragment d'une pierre funéraire, parce que après avoire convenablement complété (mitre d'évêque, inscription au dessous du blason) on peut rétablir une grosseur de 85x180 cm, ce qui est en rapport avec les mesures des pierres funéraires renaissances trouvées en Hongrie du tournant du XVe et du XVIe siècle.

En acceptant ces conclusions nous avons exploré et examiné tous les blasons appartenants aux évêques fonctionnants à Veszprém entre 1486 et 1552, avec un soin distingué, dans le cas des évêques descendus chez les morts en état d'évêque de Veszprém. Parmi les dix évêques étant en jeu il n'y a que János Vitéz le jeune (1489–1499) et Péter Beriszló (1512–1520) qui sont enterrés à Veszprém. De ces blasons celui de Péter Beriszló est le seule, qui a montré une conformité au fragment trouvé.

Dans la litérature héraldique le volume de Hongrie et de Croatie – Slavonie du catalogue héraldique de Siebmacher se trompe en présentant les armoiries de la famille Beriszló de Grabarja avec deux flèches croisées, c'est devenue sans doute après les sceaux plus au moins effacés.

Par contre dans le volume de Dalmatie du catalogue de Siebmacher sur les armoiries de la famille Berislavo de Trau (Trogir) on trouve deux épées droites croisées nettement visibles, c'est comme les armoiries ancestrales de la famille. Il est connu, que Péter Beriszló est né en 1475 à Trogir en Dalmatie, et il est mort dans une bataille contre les Turcs en 1520, puis il fut enterré dans la cathédrale de Veszprém. Les sceaux plaqués archivés dans les Archives Municipales de Pozsony (Bratislava) et les Archives Nationales Hongroises de Budapest présentent la même figure héraldique, comme celui-là visible sur la pierre sépulcrale.

Par un hasard intéressant un fragment de lettre en langue hongroise s'était conservé du milieu de XVIe siècle, ce qui raconte l'état pillé du tombeau de Péter Beriszló. Elle décrit la pierre tombale: par-dessus une mitre d'évêque, par-dessus le blason. Elle avait précisément enregistré le text de l'inscription latine sous le blason, à huit ligne, en marquant aussi le lieu de cassure sur la table de pierre, ou les Tures l'ont rompu. Ainsi on pouvait presque complètement reconstruire la pierre tombale.

Plus, nous conaissons la date de fabrication du monument sépulcrale et le prix aussi. C'est que, le livre de comptes du chapitre de Veszprém, de quoi nous savons qu'on a donné 100 mines de la dîme de vin reçue en 1525 à János Statileo prélat de Felsőörs, pour fair sculpter la pierre sépulcrale de Beriszló.

Le curieux héraldique de ces armoiries c'est encore, que la rosace entre les deux lames d'épées provient du blason de la famille Statileo (Statilić) laquelle est aussi d'origine de Trogir, et était en parenté avec la famille de Beriszló.

Parallelement János Statileo, proche parent de Péter Beriszló, ancien prélat de Felsőörs, puis évêque de Transylvanie, qui a fait enterrer Péter Beriszló, a une pierre funéraire dans la cathédrale de Gyulafehérvár (Alba Julia), sur laquelle on peut trouver les deux épées croisés, la figure héraldique de la famille Beriszló près de la rosace, la figure héraldique ancestrale de la famille Statileo, et près du lys, le complément d'armoiries obtenu pour une distinction honorifique du roi français.

Les trois barres du blason de la famille Beriszló sont apparentées aux barres pareilles de la famille Tahy provenante aussi du Midi. Ces figures héraldiques géométriques préférées surtout en Italie signale ent, comme il est à présumer qu'il s'agit d'une ancéstrale famille distinguée du Midi.

La pierre sépulcrale de Beriszló a une signification particulière parmi les pierres sépulcrales blasonnées de Hongrie. Quoique sa mesure et son ornementation simple avec des bandes ondulées soit conforme aux pierres funéraires contemporaines, la forme du cartouche italien, le'blason „chanfrein" simplifié est assez inaccoutumé sur les pierres sépulcrales en Hongrie, bien qu'il se trouvent sur les miniatures des codex, et même plusieurs fois aussi sur des plaques commémoratives décorant des bâtiments et sur des éléments d'architecture, par exemple sur un chapiteau de pilier de la chapelle Bakócz à Esztergom, ou sur le corbeau de la porte cochère renaissance da la maison (ancienne maison Tahy? N° 9 rue Korvin à Pápa.

Qui est-ce qui l'a sculpté et dans quel atelier on ne sait pas. Il n'est pas fait de marbre rouge, ce qui est aussi bien rare parmi les pierres sépulcrales renaissances de Hongrie. Quoique sa composition soit simple, ce qui laisse une certaine similarité à découvrir entre la pierre funéraire de Beriszló, et celle-ci de l'évêque Zsigmond Thurzó à Nagyvárad (Oradea), selon certains chercheurs c'est mis en rapport avec l'activité de Johannes Fiorentinus, nous ne pouvons affirmer que sa style indique la tendence ultérieure, puritaine de 'cinquecento' et que parmi les pierres funéraires blasonées renaissances celui de Zsigmond Wémeri de l'an 1500 de Buda, et de Tádé Lardus de l'an 1512 de Kassa (Kosice) et enfin la pierre sépulcrale d'Antal Semjén d'environ de 1526 de Nagykapornak montrent quelque parenté lointaine.

En ce qui concerne la personne du sculpteur nous avons une seul hypothèse bien plausible à permettre, en outre, qu'à ce temps-là des maîtres de pierre italiens fréquantaient la Pologne et la Hongrie aussi et y travaillaient. Environ de la deuxième décade du XVIe siècle, un „lapicide", un maître de pierre, travaillait à Trogir nommé Jakab Statileo, qui était certainement

parent de János Statileo, de ce, qui a fait le compatriote aurait pu sculpter cette pierre sépulcrale blasonée en forme expressément italienne–dalmate.

Le monument funéraire de Péter Beriszló restauré et complété par les collaborateurs du Musée de Veszprém est reposé de nouveau dans la crypte de la cathédrale de Veszprém.

Péter Beriszló, en croate Petar Berislavić, est né à 1475 probablement de cette famille distinguée bosnienne laquelle se retira à Slavonie devant l'expansion turque et une partie de laquelle se réfugia par raison politique à Trogir. La personne et l'activité du Péter Beriszló s'enlacait étroitement avec l'histoire des deux premières décades du XVIe siècle du royaume hongrois. Dans sa personnalité caractéristiquement renaissance s'était allié inséparablement le pontife, l'homme d'État, le diplomate et le chef d'armée. Lui, il était le premier membre de cette série pontificale d'origine sud-slave, en sa majorité lié aussi par les liens de parenté, laquelle a joué un rôle politique si considérable dans l'histoire de la Hongrie dans le domaine de la direction de l'État et des diplomates au cours de XVIe siècle. Ses parents les plus proches étaient János Statileo, plus tard évêque de Transylvanie, diplomate excellent du roi Jean, et Antal Verancsics, l'historien, dans la suite archevêque d'Esztergom etc.

Sa carrière est débutée sur le plan ecclésiastique, dans la cour de l'archevêque humaniste Péter Váradi à Kalocsa. En peu de temps il est devenu prélat d'Albe Royale, et l'évêque de Veszprém, et de plus dans la suite le pape et l'empereur ont promit à lui le chapeau de cardinal aussi. Plus tôt il était secrétaire royal, par la suite il avait participé continuellement aux missions diplomatiques, à Venise, à Rome, en Pologne et chez l'empereur. Il était aussi dans le cortège de l'archevêque Bakócz à Rome. Il entretenait de bonnes rélations personelles avec les grands papes renaissances. Jusqu'au mort du roi Vladislas II. à 1516, il était l'argentier, le gestionnaire suprême des affaires monétaires du royaume.

A la fois il était nommé le ban de Croatie, Slavonie, Dalmatie et de Bosnie, ce qui était le plus haut et le plus important office de l'État, en ce temps-là. La direction totale des affaires politiques, économiques et militaires de la défense des confins militaires de la Hongrie méridionale s'était centralisée dans sa main.

Il ne cessait pas de s'efforcer à organiser la défense de s
petite patrie contre l'occupation turque, mais sa politiqu
n'était pourtant pas fructueuse, parce que le Trésor hongroi
était vide, les grands seigneurs restaient sourds à ses prières, l
empereurs de Habsbourg n'étaient que prometteurs du s
cours, même les papes ne donnaient que des aides économique
très modestes, alors que la collaboration avec Venise était d
le début impossible à cause de son origine dalmate.

Il avait acquis la plus grande réputaion comme chef d'armé
Il luttait continuellement avec succès remarquables contre l
Turcs au cours des sept ans. Il était près que le seul homm
d'État important parmi les grands seigneurs égoistes, attach
à l'argent et mentalement rétrécis, dans les deux décenni
tragiques précédents Mohács, ce qui luttait avec une convictio
solide, supportant aussi les sacrifices les plus lourdes pour
patrie. Le mort aussi l'a attrapé sur le champ de battaille à 2
mai 1520. Il n'est pas le fait du hasard, que la première chanso
de héros hongroise était chantée de sa personne, puisque parm
ses soldats se trouvaient beaucoup de hongrois. Selon l'avis d
ses contemporains, avec lui, le dernier chef d'armé était enter
qui aurait pu sauvé Nándorfehérvár, la porte du Sud du pay
Son corps s'était transporté de Bihács à Veszprém et là il f
enterré dans la cathédrale.

Le peuple croate traite dignement Péter Beriszló le vinque
des Turcs parallèment aux Zrinyis, comme un des pl
grands héros nationals. On garde pieusement le souvenir
lui à Trogir, dans sa ville natale. Son grandiose haut reli
équestre ce qui orne le hall des loges de la grande place ét
sculpté par Meštrović, sculpteur croate célèbre dans le mon
entier. Sa maison natale est marquée par une plaque co
mémorative, son blason gravé dans une pierre sur le mur
l'hôtel de ville préconise sa gloire. Pour les images publiées
Trogir nous adressons des remerciement aux gerants du Mus
Municipal de Trogir.

L'adresse de l'auteur: Dr. Nagybákay Pét
H – 1014 Budape
Tárnok u. 14.

A veszprémi várfal délnyugati szakaszából kibontott faragott kőanyagról

MEZEY ALICE

A veszprémi várfal DNY-i szakaszának (1--2. ábra) állagmegóvási munkáit az Országos Műemléki Felügyelőség 1974. év tavaszán végezte el.[1]

A várfal e szakasza a külső vár egyik legnehezebben védhető, a szomszédos dombhátakról könnyen ágyúzható oldala. Ezért azt egy-egy ellenséges támadás után meg kellett erősíteni. A várfal megerősítéséhez a közelében épült, de a támadás alkalmával rommá vált vagy leégett épületek kőanyagát nagy mennyiségben használták fel. Ezt a gyakorlatot követték a várbeli középkori épületek kőanyagával Veszprémben a XVIII. sz-ban megindult nagy, barokk építkezések idején is.

Az ismertetésre kerülő kőanyag – feltehetően másodlagosan – várfalba falazása is legtöbb valószínűséggel Simoga György 1798-ban megkezdett ház- és kertépítéséhez fűződik. A még ma is eredeti formájában álló épület helyén 1749-ben nemes Simoga Mihály háza állott. Lehetséges, hogy az ekkor lakottnak említett[2] és 1798-ban lebontott[3] épület kőanyagát használták fel a kertépítéshez. A várfal említett szakaszai kijavítva támfalként funkcionált a terraszosan kialakított kertben.[4] A kőanyag zöme az egykori járószint fölötti mintegy 2,0 m magasságban került befalazásra.

A várfalszakaszba másodlagosan beépített faragott kövek a helyreállítási munkák megkezdése előtt láthatóak voltak, kibontásukat a helyreállítási tervdokumentáció előírta. Kibontásuk után vált nyilvánvalóvá, hogy nem csupán szórványanyag.

A három fő csoportra osztható kőanyag első csoportja, amely korai reneszánsz ablakkeret töredékekből áll, két szempontból is figyelmet érdemel.

1. Egyetlen, azonos, lakó- vagy középület rekonstruálható nyílásaihoz tartozó töredékek ezek, a XV–XVI. század fordulójából, a veszprémi vár olyan építési korszakából, amelyre vonatkozó építéstörténeti adatok eddig nemigen álltak rendelkezésre.

2. Az ablakkeretek konzolszerűen, hangsúlyozottan előreugró könyöklőpárkány kialakítása, (3. ábra) amelyre példa az országhatárokon belül csak néhány akad, az is töredékesen. Többnyire az épület homlokzatának átalakításakor, mint leginkább kiugró részt lefaragták, és már csak nyoma látszik, azonban az ablakkeretek rekonstrukciójánál feltétlenül tüzetesen meg kell vizsgálni a könyöklőt, mert a párkány lenyomatából is kiszerkeszthető.

Ilyen a budai várban, Országház utca 18. sz. É-i

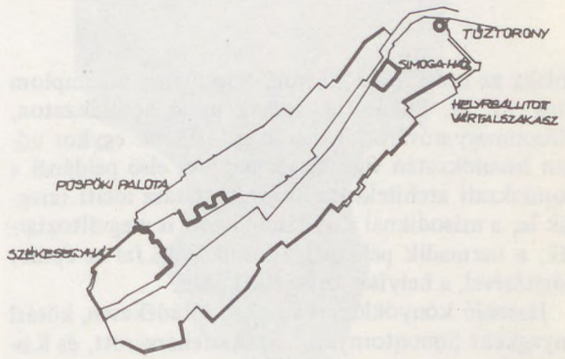

1. ábra. A veszprémi vár vázlatos helyszínrajza.

Abb. 1. Skizzenhafter Lageplan der Burg von Veszprém.

2. ábra. A helyreállított várfalszakasz É-i része.

Abb. 2. Nördlicher Teil des hergestellten Abschnitts der Burgmauer.

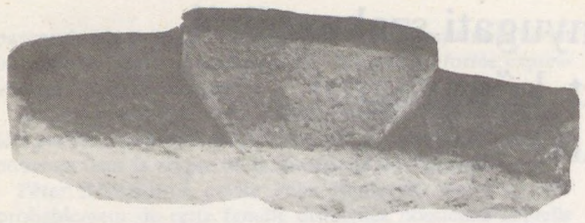

3. ábra. Osztás nélküli ablakok könyöklőpárkánya

Abb. 3. Der Balustersims von nicht gegliederten Fenstern.

ablaka az utcai homlokzaton, Sopronban a Templom utca 13. sz. ablaka ugyancsak utcai homlokzaton, Mosonmagyaróvárott a Lenin u. 103. sz. egykor udvari homlokzatán figyelhető meg. Az első példánál a homlokzati architektúra megváltoztatása miatt faragták le, a másodiknál a nyílásrendszert is megváltoztatták, a harmadik példánál a homlokzati fal az épület bővítésével, a helyiség belsejébe került.

Hasonló könyöklőpárkány van töredékesen, kőtári anyagként Simontornyán,[5] Székesfehérvárott, és Kisnánán.[6]

A falsíktól erősen előreugró, konzolszerű ablak-könyöklőpárkány kialakítás megfigyelhető Erdélyben, a nagyszebeni régi városháza homlokzatain, eredeti helyén.

A kibontásra került kőanyag másik csoportja azonos stílusú egyszerű, rézsüs élszedésű, rekonstruálható gótikus ablakok, (4–5. ábra) élszedett ajtókeret töredékek, egy homorú negyedköríves szemöldökgyámos

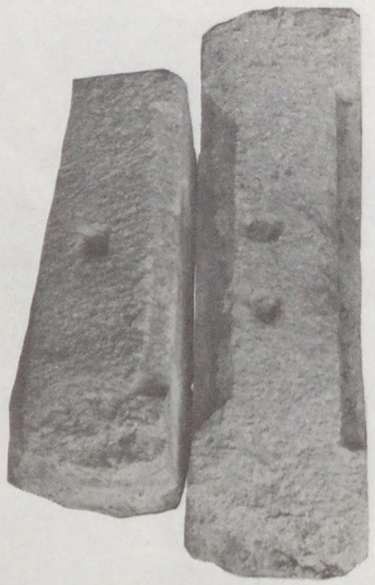

4. ábra. Rézsűs élszedésű ablakkeret darabjai, a vasrács fészkeivel.

Abb. 4. Stücke eines Fensterrahmens mit den Nestern des Eisengitters.

5. ábra. Rézsűs élszedésű ablak helyiség felőli nézete.

Abb. 5. Ansicht eines Fensters von innen.

ajtókeret darabja, és egy grafikus stílusú, gótikus ablakkeret töredéke ablakelosztó indításával (6–7. ábra).

A harmadik csoport vegyes. Boltozati bordatöredékek, gótikus mérműtöredék, és néhány még nem meghatározott profilos faragott kő tartozik ide.

Mindhárom csoportba tartozó töredék anyaga vörös és szürke homokkő. Az egyik boltozati bordatöredék anyaga azonban mészkő (8. ábra).

Az első csoportba tartozó kora reneszánsz ablakkeret töredékekből – a továbbiakban ezt a csoportot vizsgáljuk csak részleteiben – két ablak kerete teljesen összeállítható és pontosan kiszerkeszthető. (9–10. ábra)

A rekonstruált ablakkeretek szélességi méretét több megfigyelés igazolja, amelyek közül legbiztosabban a könyöklő vízszintes, felső, nyílás felőli oldalán látható kőfaragó szerkesztő vonal, ami a rákerülő függőleges szárkő nyílás felőli elhelyezési vonalát, ill. a nyílás szélességi méretét mutatja meg az egészben megmaradt daraboknál. A 10. ábrán látható összeállított szemöldökkő két darabja törésfelületen illeszkedik. A könyöklőkőbe karcolt szerkesztő vonalak a nyílásméretet 51 cm-ben határozzák meg, ezt a méretet a nyílászáró elhelyezésére kialakított horony meg-

6. ábra. Homorú negyedköríves szemöldökgyámos ajtókeret töredéke.

Abb. 6. Fragment eines Türrahmens mit konkavem viertelbogenförmigen Tragbalken.

7. ábra. Ablakkeret ablakosztó indítása.

Abb. 7. Ansatz der Gliederung eines Fensterrahmens.

8. ábra. Boltozati bordatöredék.

Abb. 8. Fragment einer Gewölberippe.

9. ábra. Az összeállított ablakkeretek.

Abb. 9. Die zusammengestellten Fensterrahmen.

10. ábra. Szemöldökpárkány töredéke.

Abb. 10. Fragment eines Sturzgesimses.

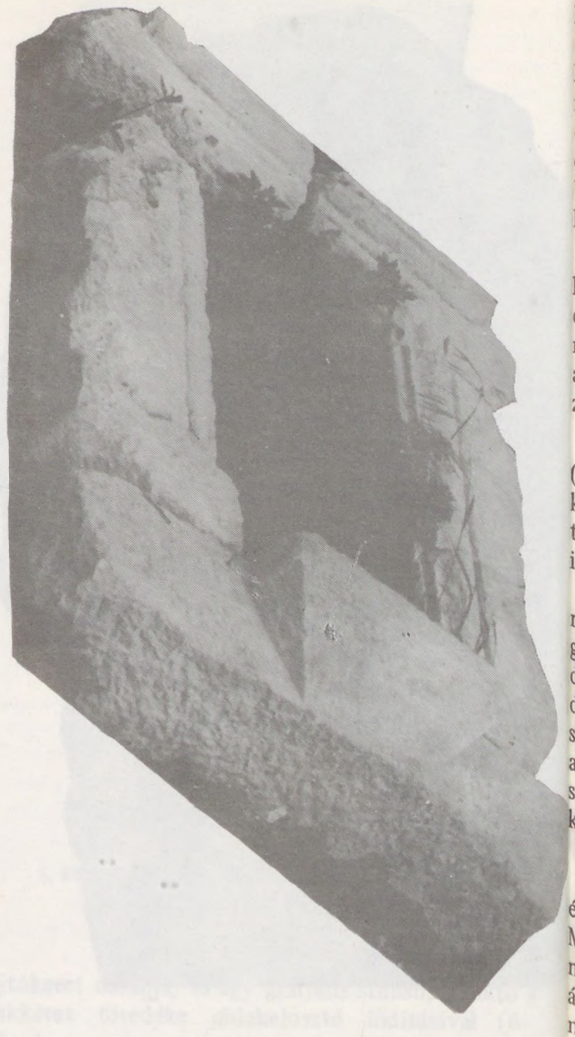

11. ábra. Baloldali ép szárkővel összeállított ablakkeret.

Abb. 11. Zusammengestellter Fensterrahmen mit einer wohlerhaltenem linken Schaftstein.

felelő méretével növelve 65 cm-t kapunk, ami pontosan lemérhető az összeállított szemöldökköveken, és az épen megmaradt könyöklőköveken is. Az ablakkeret helyiség felőli oldalán körbefutó kőfalc falsíkkal párhuzamos mérete 7 cm, a rá merőleges méret pedig 4 cm (11. ábra).

A törött állapotban kibontott könyöklőpárkány töredékeken (12. ábra) is megfigyelhető a bekarcolt szerkesztővonal. Ezek a töredékek osztott kialakítású ablakhoz tartozhattak. A nyílás teljes szélessége 97 cm lehetett, a függőleges osztóborda kb. 15 cm volt. (14. ábra) Az ábrán a két összeillesztett töredék méreteiben különbözik, ami a kő szabálytalanságából adódik, ugyanis két vízszintes síkja nem párhuzamos. A méretkülönbség szerkesztéssel igazolhatóan ebből származik.

Biztosan eldönteni nem lehet, hogy kétosztásos vagy keresztosztásos ablakhoz tartoztak-e ezek a töredékek, mert sem osztóborda töredéket, sem pedolyan szárkövet nem tartalmaz a kibontott kőanyaamelyen a vízszintes osztás részére kialakított mélydés megfigyelhető lenne. Valószínűbb az egyszerkétosztásos rendszer.

A szimpla ablakok függőleges méretét a 15. ábrlátható összeállított ablakkeret homlokzat felőli boldali szárkövének hossza úgy határozza meg, hogy másik három törésfelületen illeszkedő szárkő két-kdarabja összeállítva az egészben megmaradt hosszmretével – 108 cm – megegyezik. A megosztott ablakeretek függőleges mérete a szimpla ablakok szerkestési elvén kiszerkesztve (13. ábra) szintén kb. 108 c

Néhány jellegzetesség még figyelmet érdemel. Meemlítendők így a könyöklőpárkányok és szemöldpárkányok formai változatai, esetleges egymáshvaló viszonyuk, valamint a kőanyag színe. A könylőpárkányok közül kettő 51 cm nyílásméretű abla

hoz, egy 59 cm nyílásméretűhöz, az osztásos pedig 97 cm-eshez tartozott. A könyöklőpárkányok falsíkból kiálló méretei: 9,5 cm, 12,0 cm, és 19,0 cm. A szemöldökpárkányoknak ugyanez a mérete: 6,0 cm, 9,5 cm, és 12,0 cm. Az egyes méretek megegyezése arra enged következtetni, hogy a falsíkból azonos mértékben kiálló könyöklő- és szemöldökpárkányok egy ablakhoz tartoztak.

A töredékek legtöbbje szürkés homokkő, azonban legalább egy ablak vörös homokkőből készült, mert egy könyöklőkő (a 9,5 cm-es, lesarkított profilú) és néhány szárkő is vörös homokkőből van. Az épület, amelyhez a nyíláskerettöredékek tartoztak, így változatos, polikrom lehetett.

A szemöldökpárkányt mindhárom változatában (9–10., 16., ábra) a szemöldökkő tömbjéből faragták ki, ami e nyílástípus korai változatára utal. Korai voltára enged következtetni a sarokátmetszéses kialakítás is, és hogy az említett analógiák mindegyike gótikus.

A budai példa körte-tagos, sarokátmetszéses, a soproni egyszerű élszedett, gótikus, a nagyszebeni hengertagos, sarokátmetszéses profilú. A veszprémi töredékek rokonsága szembetűnő a gótikus analógiákkal, de a kimatagos sarokátmetszéses profil már a reneszánsz korai motívuma, így ez olyan korai megoldás, amely a gótika egy érdekes motívumát – a konzolszerű könyöklőpárkányt – alakította ki a reneszánsz kezdetén.

A vasrács helyei minden ablakkeret töredéken, az élszedett gótikus típushoz tartozókon is jól látszanak. Másodlagos voltukra egyedül az osztott ablakok könyöklőjén levő kiosztás enged következtetni, (12., 14. ábra) itt ugyanis a két középső vasrács (függőleges) már túl közel kerülne az osztóbordához, ha nem, másodlagos volna.

Összegezve, az ismert adatok alapján, és a nagyszebeni régi városháza nyíláselrendezési rendszerére, mint legközelebbi rokonságot mutató példára támaszkodva, a veszprémi külső várban a XV–XVI. század fordulóján épült az az épület, amelynek nyíláskeret töredékei a DNY-i várfalszakaszból előkerültek. Az épület földszinti, lépcsőházi, vagy alárendeltebb homlokzataihoz az 1-es ablaktípus, vagy esetleg az élszedett, második csoportba sorolt, gótikus típus, az emeleten vagy a főhomlokzaton, a 2-es ablaktípus lehetett beépítve, változatos, polikrom vörös és világos szürke homokkő felhasználásával.

A vasrács helyének kifaragása, és kiosztása a gótikus és a kora reneszánsz töredékeken is megfigyelhető, és nagy hasonlóságot mutat. Elképzelhető, hogy azok egy időben, egy épülethez tartoztak.

A veszprémi várfal még sok értékes faragott követ rejt magában, amelyek kibontása és módszeres feldolgozása segítségével a középkori Veszprém építéstörténetének eddig ismeretlen, lényeges pontjaira derülhet fény.

12. ábra. Osztott kialakítású könyöklőpárkány.

Abb. 12. Gegliederter Balustersims.

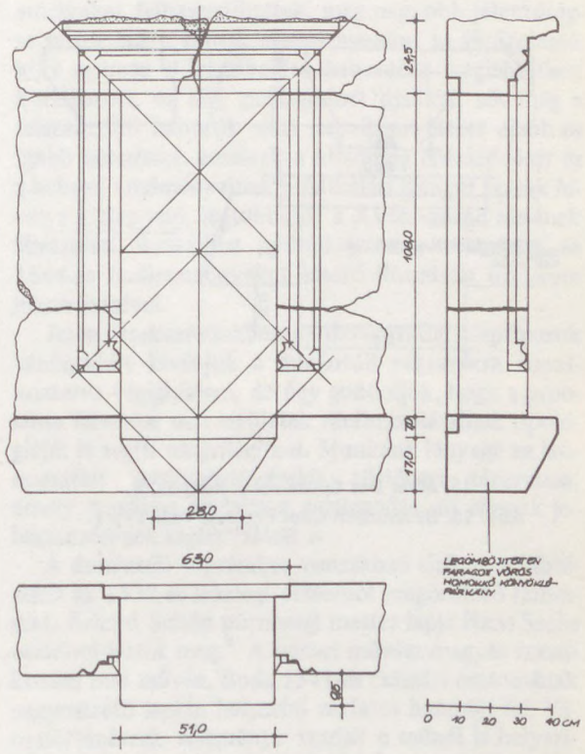

13. ábra. 1-es típusú ablak. Abb.13. Fenster vom Typ 1.

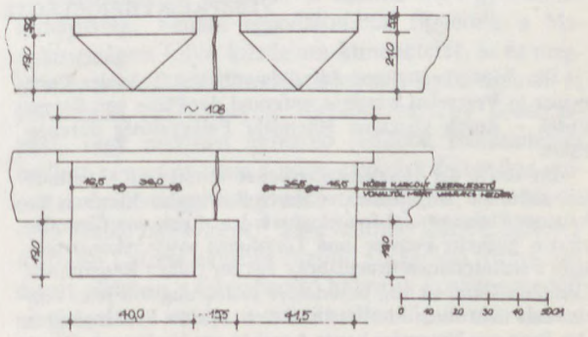

14. ábra. 2-es típusú ablak. Abb. 14. Fenster vom Typ 2.

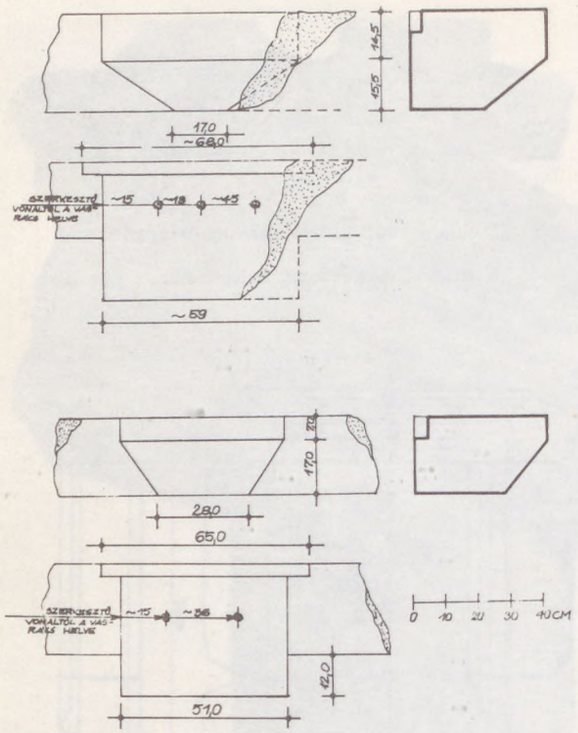

15. ábra. 1-es típusú ablak könyöklői.
Abb. 15. Brüstungen eines Fensters vom Typ 1.

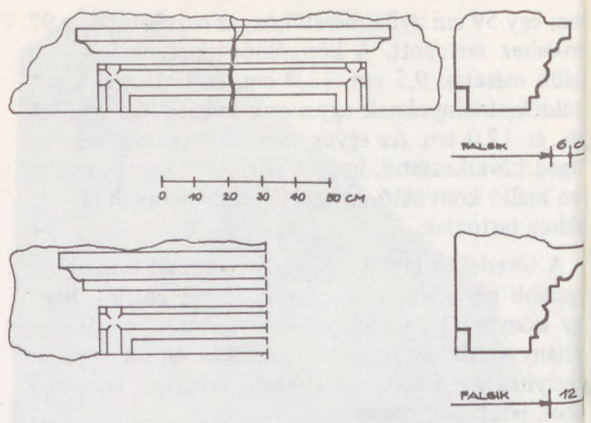

16. ábra. Szemöldök kövek. Abb. 16. Tragbalkensteine

JEGYZETEK

1. OMF Székesfehérvári Építésvezetősége, építésvezető: PETE GÉZÁNÉ, mű vezető: DOBOS GYÖRGY, brigádvezető: STÁHL JÓZSEF volt.
   A helyreállítási tervet ERDEI FERENC készítette.
2. LUKSICS J. – PFEIFER J.: A veszprémi püspöki vár a katolikus restaurác korában. VI. cap. Veszprém várának házai 1749-ben.
   . . . „Nemes Simoga Mihály háza állott. Ennek már akkor is nagyobb terjedel műnek kellett lennie . . .”
3. ibid. VII. cap. A XVIII. sz. második felének építkezései. . . . „osztozó Atyám fiaitól puszta és düledezett állapotban örök áron magamnak meg szereztem. . . föl is építettem, 's elpusztult kertyét, és udvarát is kő kerítéssel befoglaltam . . .
4. ERDEI FERENC tervező megfigyelése
   simontornyai és székesfehérvári
5. A hazai analógiák HORLER MIKLÓS szíves közlései.
6. Szinte azonos formában kialakított könyöklőpárkány tűnt még fel Várpalotá jelenleg azonban a hozzá tartozó nyílás nem látszik, egy másik formában Sopron ban az Új utca 24. sz. és a Pozsonyi út 3 sz. udvari homlokzati ablakainál is. (A sop roni és mosonmagyaróvári példák Dávid Ferenc szíves közlései)

ÜBER DAS IM SÜDWESTLICHEN TEIL DER BURGMAUER VON VESZPRÉM FREIGELEGTE BEHAUENE STEINMATERIAL

Die Wiederherstellung des südwestlichen Teils der Burgmauer in Veszprém wurde – aufgrund der Pläne von Ferenc Erdei – durch Országos Műemléki Felügyelőség durchgeführt.

Im Laufe der Herstellungsarbeiten konnte ein – vermutlich sekundär eingebautes – wertvolles, architektonisch behauenes Steinmaterial freigelegt werden: Reste von Gewölberippen, gotische Fenster- und Türrahmen sowie rekonstruierbare Fensterrahmen-Bruchstücke aus der frühen Renaissance. Letzterer Fund ist von besonderer Bedeutung. Bis jetzt standen uns über die mittelalterliche nicht sakrale Bautätigkeit in der Burg von Veszprém kaum Angaben zur Verfügung. Durch die Geschichte dieser Gruppe von Fragmenten kann jedoch die Baugeschichte der Burg im 16.–18. Jahrhundert verfolgt werden. In der Formgestaltung bleiben Eingentümlichkeiten der Spätgotik bewahrt, wie Profilgestaltung und konsolartiger Balustersims. Im Gebiet von Ungarn finden sich für eine konsolartige Ausgestaltung des Balustersimses nur wenige fragmentarische Analogien.

Das beschriebene Steinmaterial ist ein Beweis dafür, dass eine planmässige Erforschung und Wiederherstellung der Burgmauer für die Baugeschichte der Burg von Veszprém unentbehrliche Angaben liefern kann, was für den Forscher von äussert grosser Bedeutung ist.

Anschrift des Verfasser: Mezey Alic
Országos Műemléki Felügyelős
H–1014 Budapes
Táncsics u. 1

A dunántúli végvárábrázolások tipológiai kérdései

CENNERNÉ WILHELMB GIZELLA

1880-ban, közel száz esztendeje jelent meg Bubics Zsigmond katalógusa az akkor még az Országos Széchenyi Könyvtárban őrzött magyarországi várábrázolásokról és a XVII–XVIII. század topográfikus–történeti irodalmának magyar érdekű műveiről.[1] Ez az úttörő munka még természetszerűen nem tárgyalhatta az egyes lapok ikonográfiai összefüggéseit, de nem is ez volt a célja, hanem az anyag első közzététele. Kora történeti forrásokat rendszerező, közzétevő elgondolásai szerint fel akarta kelteni az érdeklődést egy olyan gyűjtemény iránt, amely eddig éppen könyvtári elhelyezése folytán nehezen válhatott a várostörténészek közkincsévé. Az önálló grafikai lapok néhány évvel Bubics könyvének megjelenése után átkerültek az 1884-ben alapított Magyar Történelmi Képcsarnokba,[2] míg a könyvanyag továbbra is a Széchenyi Könyvtár őrizetében maradt.

Bubics Zsigmond nyomába azóta új szakemberek léptek, akik tisztázták az autenticitás kérdéseit, megvizsgálták, mely metszetnek lehet helyszínen készült előképe, hogyan vették, illetőleg alakították át a grafikusok a mintául választott korábbi lap táj-, és városképi elemeit.[3] Az esetek többségében megcáfolták Bubics és közvetlen utódai feltevését, hogy a hazai várakat és hadieseményeket megörökítő rézmetszők maguk is jártak Magyarországon. Jelenleg városaink műemléki vizsgálatával és a műemléki topográfia időről időre megjelenő és előkészületben lévő köteteinek anyaggyűjtésével párhuzamosan halad a munka, és az anyaggyűjtés nagy vonásokban befejezettnek tekinthető.

Az eddigi publikációk eredményei világosan kimutatták, hogy hazai váraink és városaink XVII–XVIII. századi ábrázolásai külföldön készültek. A metszők és rajzolók a kapott helyszíni vázlatokból, és a szóbeli tájékoztatásokból úgy komponálták meg művüket, hogy az illető vár, vagy város erődítésrendszerének elemeit és a kiemelkedő épületeket (székesegyház, vagy városi plébániatemplom, kastély, belső vár) vették alapul, és a helység közvetlen környékét, az utcák belső elosztását már a térkitöltés művészi egyensúlyának figyelembevételével alakították hozzá. Ábrázolásukon tehát mintegy summázták az illető település jellegzetességeit. Az ország három részre tagoltsága és az állandó helyi csatározások miatt szó sem lehetett arról, hogy a rajzolók a helyszínen igazítsák ki a magyarországi települések képeinek tévedéseit és pontatlanságait. Így azok a régebbi ábrázolási alaptípusok, amelyeket felhasználhattak, még nagyobb jelentőségre tettek szert. Ennek eredményeként az ábrázolások köre egészen a felszabadító háborúkig meglehetősen korlátozott, és alig gazdagodott újakkal, sőt még a felszabadító háborúk alatt napvilágot látott újabb és újabb sorozatok amelyek a közönség érdeklődését és a háború eredményeinek publikálási igényét voltak hivatva kielégíteni, legtöbbször a XVII. század elejének ábrázolási típusaihoz nyúltak vissza, esetenként az 1664-es hadieseményeket kísérő illusztrált irodalom közvetítésével.

Jelen értekezésünkben az ikonográfiai alaptípusok vándorlását kívánjuk a dunántúli végvárakra vonatkoztatva végigkísérni, de úgy gondoljuk, hogy a probléma felvetése más területek várábrázolásainak tipológiáját is segíti megvilágítani. Munkánk lényege az ikonográfiai motívumvándorlás történeti tárgyalása, amely magában foglalja a gazdagodás, új elemek jelentkezésének regisztrálását is.

A dunántúli végvárakra vonatkozó első imert ábrázolás az 1532-es kőszegi ostromot megörökítő fametszet. Erhard Schön nürnbergi mester lapja Hans Sachs verseivel jelent meg.[4] A német művész magyar vonatkozású más művén, Buda 1541-es császári ostromának nagyméretű lapján helyszíni vázlatot használt fel. Várostörténészek véleménye szerint e műnél is helyszínen készült rajzra támaszkodott. Ábrázolása nem hatott a későbbi városképi motívumkincsre, mert Kőszeget a török hadak a XVI–XVII. században többé nem háborgatták, és a város így nem szerepelt a török hadjáratok állomásait bemutató topográfikus és röplapirodalomban.

Harmincnégy esztendővel később nem győzelmet ünnepeltek, hanem aggodalommal figyelték a Magyarországon folyó küzdelem kimenetelét, és ez meglátszik a Szigetvár ostromáról készült lapok számán és beállításán. Szokványos, török-keresztény összecsapást, vagy várvívást ábrázoló fadúcok felhasználása mellett német és olasz földön egyaránt feltűnik a mocsárra épült négyes tagozódású település, és a körülvevő török tábor képe.[5] Ez a Mathias Zündt, illetőleg Antonio Lafreri nevéhez fűződő ábrázolási forma fordított állásban a felszabadító háborúk koráig egyedüli megjelenítési módja a hősies ellenállás után elesett várnak.[6]

Szigetvár vesztét tétlenül nézte végig a Győr mel-

lett táborozó nagy császári sereg. Zrínyi küzdelmének megörökítésével egyidőben a győri tábor képe is többhelyütt megjelent a vár alaprajzával és a benne dúló tűzvész ábrázolásával együtt. A csak védfalaival jelzett város bástyáinak és erődítésvonalainak képe, amely feltehetőleg Niccolo Aginelli császári hadmérnök egykorú rajzát vette alapul, már az átépítés eredményeit mutatja. Ez az ábrázolási típus is német és olasz változatban jelentkezett. A német metszetek a táborra vetik a főhangsúlyt, és csupán a kép szélén mutatják mellékesen a várat.[7] Domenico Zenoi velencei mester rézkarcán a vár rajza dominál.[8] Győrnek ez az alaprajzos, madártávlati bemutatási formája a későbbi évek ostromábrázolásain élt tovább.

A városkép-ábrázolások kiszélesedett köre a XVI. század végén kezdődő tizenötéves háború idejétől már hiánytalanul magában foglalja a védvonal legjelentősebb erősségeiről készült képeket. A tetemes európai segélypénzzel és tekintélyes létszámú segédcsapattal támogatott hadivállalkozás évről évre megújuló eseménysorozata nagy érdeklődést keltett a kor publicisztikájában, amely írásban és képben tudósított a legfrissebb hadieseményekről. E tudósítások, relációk mellett több összefoglaló történeti munka is készült. Elsősorban az utóbbi kategória képanyaga jelentős témánk szempontjából.

Előbb azonban néhány, ez idő tájt megjelent, de topografikus illusztrációról kell megemlékeznünk, amelyeknél a közelmúltban lezajlott hadiesemények inspirálták a megjelentettetést. A XVI–XVII. század fordulója topografikus irodalmának legjelentősebb és művészileg legszínvonalasabb sorozata a Georg Braun és Franz Hogenberg közös vállalkozásában Kölnben nyomtatott „Civitates orbis terrarum" c. sorozat, amelynek ötödik kötete 1597–98 között hagyta el a sajtót. Három dunántúli vár képét tartalmazza: Győrét, Visegrádét és Esztergomét.[9] Győr várának Aginellitől adaptált rajza a falakon belőli szabályos beépítési törekvéseket is jelzi, és a székesegyházat is bemutatja. Feliratának tanúsága szerint, az 1598-as visszafoglalás előtt készült.[10] Hogenberg viszont e városképet felhasználta másik vállalkozása, a kor haditörténetének megjelenítését célzó sorozata (Geschichtsblätter) számára 1598-ben, a visszafoglalást bemutató lapon.[11] A kötet másik két hazai ábrázolása Esztergom és Visegrád 1595-ös visszafoglalásához kapcsolódik. Mindkét rézkarc előképét a topografikus mű „főmunkatársának" Georg Hoefnagel antwerpeni származású császári udvari festő fiának, Jakobnak vázlata szolgáltatta. Esztergom két nézetből adott valós képe messze felülmúlja az ostromról korábban megjelent, és a reális elemeket szabadon használó grafikai lapoknak mind művészi, mind ábrázolási színvonalát.[12] Visegrád látképe szintén valósághűnek mondható a fellegvárral, a várossal és a szemközti parton látható Nagymaros községgel.[13] E két kitűnő ábrázolást a későbbi korok mesterei sajnos, csak igen ritka esetben vették mintául.

Az 1600-as év hozta meg azt a magyarországi vár képkiadványt, amely kifejezetten hazánk földrajzi le írásának és története elbeszélésének céljával készült és az ábrázolásai alaptípusokat szolgáltatta a XVII század további, hasonló tárgyú műveihez. Wilhelm Dilich casseli rajzoló, rézmetsző és várépítőmérnök valamint krónika-kompilátor „Vngerische Chronica" ját azért adta ki, hogy a közönség érdeklődését kielé gítse, s a közölt térképekkel és vedutákkal a hadvise lésnek is hasznára legyen.[14] A Hessen-casseli tarto mánygróf udvari művésze előszavában semmi sem szó arról, honnan vette kisméretű, finoman kidolgozott és műfaja határain belül valósághű rézkarcainak elő képeit. Magyarországon nem járt, így csak azt tételez hetjük fel, hogy valamelyik hadmérnök ismerősétő származhatnak az első vázlatok. A körre, ahonnan forrásait szerezte, talán közelebbről rávilágítana a szö vegrész forrásának felkutatása. Dilich tíz dunántúl vár ábrázolását közölte, valamennyit távlati képben, város fala és tornyai úgy mutatják sziluettjüket, aho gyan a közelítő utazó pillantja meg. Csak egyetlen esetben merített más, korábbi mester alkotásából, Szi getvárnál, Zündttől. Győr, Pápa, Tata, Veszprém (1 ábra) és Várpalota esetében a későbbi, a casseli művet alapulvevő mesterek csupán annyit tettek, hogy ost romábrázolásnál megfelelően benépesítették a kör nyéket, vagy Dilich egyszerű, csupán a városképre koncentráló kompozícióját az előtér fellazításával gaz dagították.

Éppen Dilich alkotásainak fontossága miatt szük séges ismételten felhívni a figyelmet arra, hogy ma gyar kapcsolatainak kiderítése és műve átfogó értéke lése még felkutatásra, illetőleg megírásra vár.

Dilich krónikáját 1602-ben Nürnbergben újabb történeti mű követte, Örtel Jeromos, vagy ahogy magát latinosan nevezte, Hieronymus Ortelius nagyterjedelmű munkája a tizenöt éves háború kezdeteiről, a 90-es évek második felének eredményeiről, majd a haditevékenységnek a mezőkeresztesi csata utáni lassú hanyatlásáról szól. Hans Sibmacher rézkarcmellékletei fontos várvívásokat mutatnak be.[15] Előképek tekintetében e két népszerű kiadvány sokat köszönhet egymásnak. Sibmacher anyagának nagyrészét Dilichtől kölcsönözte, természetesen a kép eltér a formátum növekedése miatt. Sibmacher könyvének több, mint félszázados utóélete viszont hozzájárult Dilich ábrázolástípusainak továbbéléséhez. A nürnbergi mester ugyanis Szigetvár, Veszprém Várpalota, Tata várát Dilich karca nyomán állította elénk.

Győr 1594-es török ostromának madártávlati alaprajzos várképe az 1566-os táborképekre megy vissza. Az 1598-as visszafoglalás ugyancsak madártávlati, de belsejében építészetileg gazdagabban kiképzett erőssége Dominicus Custos 1598-as nagyméretű lapját vette alapul.[16]

Visegrád visszafoglalásának képén a Braun-Hogenberg sorozat megfelelő lapjának hatását észlelhetjük.

1. ábra. Veszprém. Wilhelm Dilich Rézkarca. 1600. Magyar Történelmi Képcsarnok.

Abb. 1. Veszprém. Radierung von Wilhelm Dilich. 1600. Magyar Történelmi Képcsarnok.

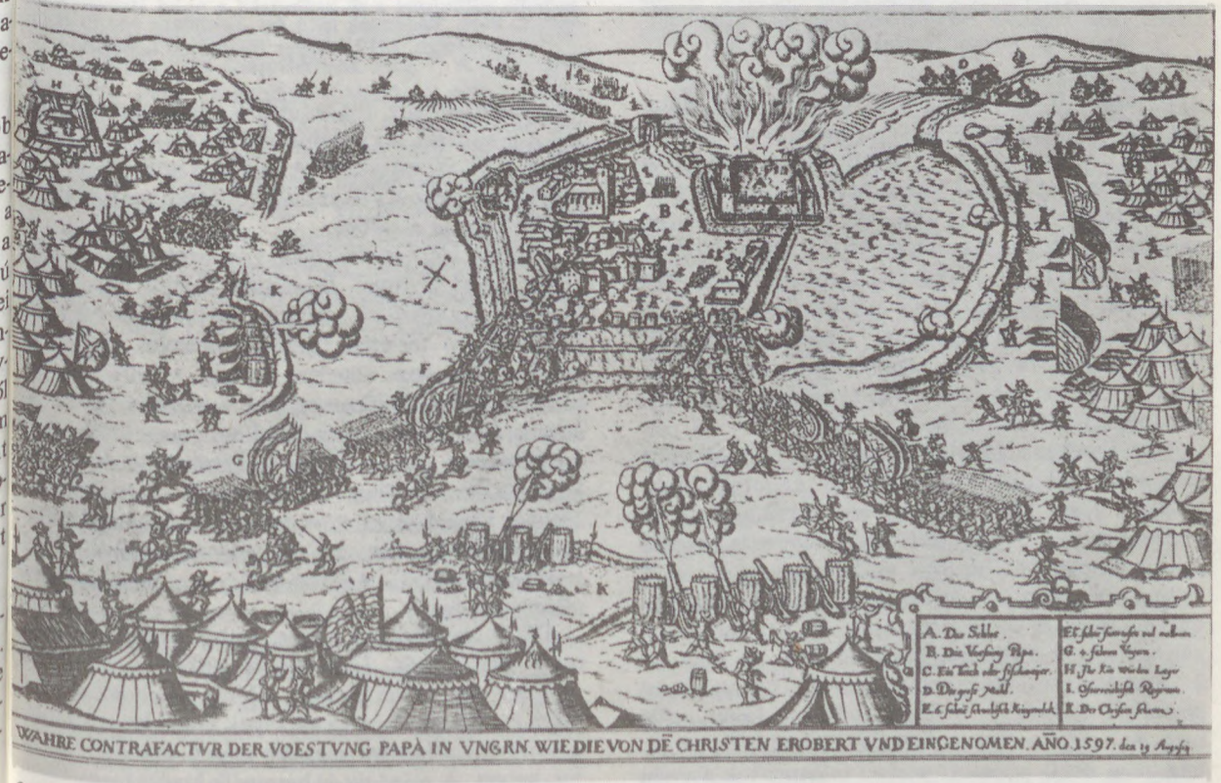

2. ábra. Pápa visszafoglalása 1597-ben. Hans Sibmacher rézkarca. 1602. Magyar Történelmi Képcsarnok.

Abb. 2. Die Rückeroberung von Pápa 1597. Radierung Hans Sibmacher. 1602. Magyar Történelmi Képcsarnok.

3. ábra. Pápa. Philippus Ferdinandeus rajza után készült rézkarc. 1617. Magyar Történelmi Képcsarnok.

Abb. 3. Pápa. Radierung nach der Zeichnung von Philippus Ferdinandeus. 1617. Magyar Történelmi Képcsarnok.

A pápai vár madártávlati-alaprajzos képe (2. ábra) egy későbbi ábrázolással, a Braun-Hogenberg mű 1617-es kötetének nagyobb méretű rézkarcával mutat rokonságot.[17] (3. ábra) Helyszíni felvétel-előkép létezését a belső vár elkülönített, saját védelmi rendszerrel körülvett bemutatása bizonyítja, mert erre a megerősítésre az 1594–97 közötti török birtoklás alatt került sor azért, hogy a vár a város feladása esetén továbbra is védhető maradjon.[18] Pápa ilyen ábrázolása a Hogenberg-mű részletgazdagabb és autentikusabb lapja mellett csupán az 1660-as évek egyik városképkompilációjából ismeretes.[19]

Ugyancsak madártávlati-alaprajzos formát követett Sibmacher Székesfehérvár esetében, szemben Dilich látképes formájával. A nürnbergi grafikus már az 1601-es ostromról készített önálló lapján is hasonló szerkesztésmóddal ábrázolta az ősi koronázóvárost.[20] Ezen a rézkarcon nem különülnek el olyan ornamentikusan az egyes városrészek, mint itt, Ortelius krónikájában. A közös vonás mindkettőben az, hogy az 1601-es hadmérnöki felmérés, illetőleg korszerűsítési alaprajz[21] idomának figyelembevételével komponálja meg az erődítésvonalak legkülső övezetének rajzát, míg azon belül a kapott szóbeli információk alapján rendezte el az egyes városrészeket. A két lap megjelenése között eltelt kb. fél-háromnegyed év is az adatok módosulásával járt, ezt tanúsítják a betűjelmagyarázatok különbségei. Az Ortelius-mű dekoratívabban megkomponált városábrázolása ihlette azután, kevés kivétellel, az egész XVII. századi topografikus irodalmat Székesfehérvár esetében.

Kanizsa 1601-es sikertelen visszavívási kísérletének képén, mint Győrnél, Dominicus Custos műve után indult.[22] Az ötszögű, palánkkal kettéosztott vár képe Giulio Turco felvételi rajzának bizonyos elemeit (a külső erődrendszer ötszöges formája, a belső vár kettéosztása) meglehetősen szabadon alkalmazta. Ez az ikonográfiai típus még az 1664-es ostrom idején is jó szolgálatokat tett a röplap-illusztrátoroknak és kiadóknak.[23] Ortelius hadtörténeti összefoglalója 1620-ig több kiadásban is megjelent, ez magyarázza ikonográfiai típusteremtő fontosságát, amellyel, mint már említettük, hozzájárult Dilich ábrázolásainak továbbviteléhez.

Dilich krónikája is megért újabb kiadásokat, igaz, hogy csak kettőt, 1606-ben és 1609-ben. Változást okozott az illusztrációk eltérő elhelyezése. Az 1600-as első kiadásban a várképek külön beragasztott, a szövegnél valamivel nagyobb méretű lapokon foglaltak helyet. A második és harmadik kiadás formátuma nagyobb lett, a városképekből viszont több került egy oldalra, s természetesen egy, de nagyobb lemezre. Ez a korábbi alkotások finom részleteivel szemben elnagyolást eredményezett, ami elsősorban Pannonhalma, Tata, Várpalota, Veszprém képén szembetűnő. Székesfehérvár megjelenítésén szakított saját korábbi távlati formájával, és átvette Sibmacher alaprajzos típusát.[24] Esztergom látképét módosított nézőpontból, Braun-Hogenberg topográfiájához közelítő képben adta.[25] Új motívum a kötetben megjelenő Kanizsa ábrázolása, amelyen a távlati és az alaprajzos kompozíció elegyítésére törekedett, megtartva a Turco-féle ötszögű alapformát.[26] Kanizsának ez a képe a XVII. század folyamán többször visszatért, és még a század végének németalföldi városkép-gyűjteményei is ezt a formát támasztják fel annak ellenére, hogy az 1664-es ostrom és a felszabadító háborúk újabb, igaz mindig a Turco-féle alapformát variáló ábrázolásokat hívtak életre.

A tizenötéves háború befejeztével elcsendesedtek a magyarországi csatatérek, a nagy háború helyét elfoglalta a határmenti portya, lesvetés, idegen kézen lévő területre történő becsapás. A nyugati metszetkiadók figyelmét pedig lekötötte a harmincéves háború más hadszíntereken dúló gigászi küzdelme. A XVII. század első negyedében, 1617-ben jelent meg a Braun–Hogenberg városkép topográfia hatodik kötete, amelyet a sorozat megindítói közül csupán Georg Braun ért meg. E műben a dunántúli végházak közül Tata és Pápa ábrázolásával találkozunk. A Georg Hoefnagel rajzát halála után felhasználó kiadó Tatáról készült madártávlati képe a bástyákra és a várépület elhelyezésére nézve valósághű,[27] amit Giulio Turco felvételével összehasonlítva állapíthatunk meg.[28] A külső erődítésvonal ilyen ábrázolása Hogenberg már említett történeti sorozatának Tata 1597-es visszavívását bemutató lapján is látható, bár a vár belső épületeinek rajza eltér.[29] Pápa vedutáját ugyancsak Georg Hoefnagel hagyatékából közlik a VI. kötetben, Philippus Ferdinandeus korábbi rajzának átdolgozásaként. A korabeli leírásokkal egybevetett, ugyancsak valósághű ábrázolás későbbi hatását nem találjuk hasonlótárgyú műveken, míg Tata esetében egy kisméretű replika létezett.[30]

A vázolt történeti körülmények folytán a hazai városképek jelentős gyűjteményét a XVII. század első felének további éveiben nem történeti művekben találhatjuk meg. Más műfaj, az emblematikus, vagyis erényeket-bűnöket, emberi tulajdonságokat didaktikus képekkel-versekkel megjelenítő gyűjtemény, az Eberhard Kieser-Daniel Meissner közös vállalkozásban Frankfurt am Mainban megjelenő „Thesaurus philopoliticus" egyes kisméretű lapjainak hátterében láthatjuk viszont a már ismert ikonográfiai típusokat. A közel tíz esztendőn keresztül (1623–1632) füzetekben megjelenő sorozat[31] különböző művészei is elsősorban Dilichet vették mintául: Győr, Kanizsa, Pannonhalma, Pápa, Székesfehérvár, Tata és Veszprém látképei Dilich ábrázolásai nyomán kerültek be a sorozatba. Esztergom és Visegrád vedutája viszont Hoefnagel korábbi lapjaihoz nyúlt vissza. Várpalota esetében ritka változtatásnak lehetünk tanúi: a szabályos, négytornyos erősség egy hátsó, kiemelkedő ötödik toronnyal gazdagodott, ami megváltoztatta a épület jellegét.[32]

Az 1640-es években a fontosabb végvárak Dilichre épülő ikonográfiai tradíciójához éppen a kisebb dunántúli erősségekre vonatkozó autentikus anyag párosult. Johann Le Dentu, Batthyány Ádámnak és Forgách grófnak rajzokat készített végvárainkról. Az eredeti felső-magyarországi, nyugat-dunántúli és horvátországi várrajzok részben a Magyan Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában, részben Bécsben, az Österreichische Nationalbibliothekben találhatók.[33] Légrád, Németújvár, Rohonc, Zalaegerszeg, Zalaszentgrót tollrajz és vízfestmény technikával készült ábrázolásai, nemcsak valósághű, de művészi megfogalmazásban is sikerültek, a dunántúli változatos tájat szeretettel visszaadó lapok. Nem az elsődleges fontosságú védvonal állapotáról tudósítanak, hanem a másodrendű kisebb várak építkezési módját, vagy a megerősített főúri udvarházak és birtokközpontok képét mutatják be.

Az 1660-as évek megújuló török hadjáratai és Zrínyi Miklós, a költő visszaütése a téli hadjáratban, felélesztette a hazánkkal foglalkozó nyugati topográfiai irodalmat. Martin Zeiler: Beschreibung des Königreichs Ungarn c. Lipcsében megjelent művében a fontos dunántúli várak mindegyikének képe megtalálható Dilich második kiadásának egyszerűsített ábrázolásváltozatai nyomán.[34]

Kevésbé egyöntetű a kor másik, vedutákat tartalmazó gyűjteménye, a „Denkmal Serinischer Helden-Thaten" c. haditudósítás-kolligátum.[35] A névtelen összeállító számára dolgozó ugyancsak névtelen rézmetsző nem tartotta magát mindig Dilich előképeihez, hanem szabadon válogatott az előző korszak alkotásai között. Ha Dilich kompozíciójának átvétele mellett döntött, akkor is változatosabbá tette az előteret, vagy alakított az eredeti felépítésen. Veszprém vedutáján (4. ábra) például folyóval gazdagította az előteret, a várhegytől jobbra látható emelkedőt alacsonyabbra rajzolta, hogy a vár jobban érvényesülhessen. Az előtér folyó-motívumát a Kieser-féle közmondás-illusztrációk megfelelő lapjáról vette át.[36] Eredeti ötlet Várpalota látképén a pártázatos vártornyok sima, díszítésmentes befejezése, amelyet a lándzsás védmű rajza élénkített.[37] A „Denkmal" alkotójának az átlagos vedutasorozat-rajzolóktól eltérő, eklektikus munkamódszerét eddig kevéssé használt ikonográfiai forrás átvétele is bizonyítja. Győr és Pápa ábrázolásán Sibmacher madártávlati, alaprajzos formáját ismétli, míg Kanizsa várát Georg Kellernek az 1600-as török foglalásról készült, egykorú, s csupán egy XVII. század eleji történeti-publicisztikai munkában ismételt, elnyújtott, négyzetes alakjában mutatja.[38] Az utóbb említett, Augsburgban megjelent szöveges rézkarcsorozat, Wilhelm Peter Zimmermann propagandisztikus

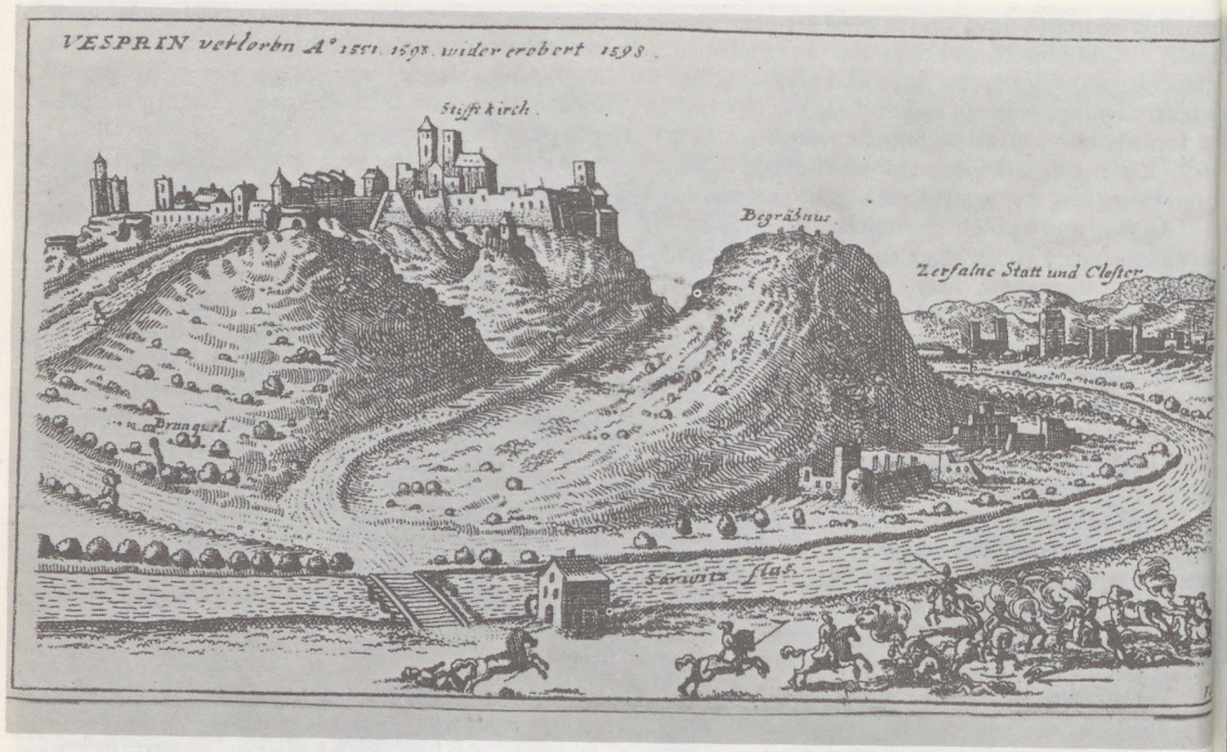

4. ábra. Veszprém. Ismeretlen német mester rézmetszete. 1664. Magyar Történelmi Képcsarnok.

Abb. 4. Kupferstich eines unbekannten deutschen Meisters. 1664. Magyar Történelmi Képcsarnok.

történeti grafikája volt Székesfehérvár itt megjelent trapézalakú ábrázolásának mintája is.[39]

A „Denkmal" várképei egy olyan erősséget is bemutatnak, amely eddigi sorozatokban nem szerepelt, Pécset. Az 1543-ban török kézre került várat a XVI. század további folyamán, valamint a XVII. század első felében elkerülték a háborúk. Keresztény sereg csak Zrínyi téli hadjárata idején jutott falai alá, de bevenniük ekkor sem sikerült. A városba behatoltak és felgyújtották, tehát legalább a falak fekvésének felvételére és a tulajdonképpeni vár felvázolására mód nyílott. Pécs madártávlati-alaprajzos, furcsa mértani idomot mutató ábrázolása egy röplap-illusztrációra megy vissza, amelyet a szignatúra tanúsága szerint Salomon Schmidmayer hadmérnök készített a helyszínen.[40] A hadijelentést illusztráló grafikus technikai felkészültsége nyilván nem volt elég arra, hogy az alaprajzi felvételt és a város gazdag keleti architektúráját emlegető írásos tudósítások anyagát megfelelő módon párosítsa művében. A hadmérnöki felmérések elrendezése és körvonalai[41] nagyjából megegyeznek ezzel az ábrázolási típussal, amely a „Denkmal" hasábjain is látható.

Megfigyelhettük, hogy a hadieseményekben hogyan teremtették meg egy eddig érdeklődésre sem méltatott vár ábrázolásának igényét. Más áttételben ugyanez a helyzet Le Dentu fent említett rajzainak könyvillusztráció részére történt sokszorosításánál is. A Szentgotthárdig előnyomuló török seregtől rettegő örökös tartományok szemében 1664-ben megnőtt a nyugati határszél kisebb végvárainak jelentősége. Ezért kerültek bele, Lukas Schnitzer rézmetszeteiben Ortelius utolsó, a XVII. század első fele és a 60-as évek eseményeivel kibővített kiadásába.[42]

Le Dentu rajzainak a végvár-vonal mellett a főúri birtokközpontokra irányuló érdeklődése, és e két szempont összefonódása már egy következő korszakot idéz. A háborítatlanul élő és a császári kegyből meggazdagodott oligarchia családi hatalmát, gazdasági centrumát jelentő várkastélyok megörökítése már nem a kor eseményeivel foglalkozó topografikus-történeti irodalom illusztrátorainak, hanem a főurak udvari művészeinek feladata. Esterházy Pál nádor rézmetszője, Greischer Mátyás az 1680-as években megörökítette a nagyhatalmú család tulajdonában volt várakat, kastélyokat és birtokközpontokat. Feketeváros, Kismarton, Lánzsér kissé primitív távlatú, de gondosan részletező rajzai, XVII. századi topográfiánk értékes darabjai közé számítanak.[43]

A gyermekkorában megkoronázott I. József használatára Birckenstein hadmérnöktől összeállított geometria-tankönyv a kijelölt feladatok megoldásának bemutatásával egy lapon, a török felszabadító háborúk lendületes előnyomulása idején, a hazai végvárrendszer elsődleges és másodlagos fontosságú erősségeit vonultatja fel, nem feledkezve el az előterek hazai

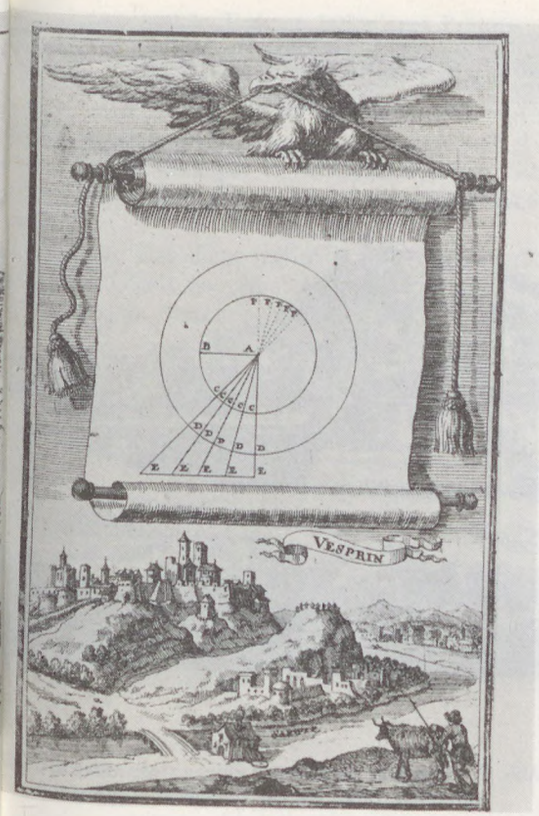

bra. Veszprém. Justus van der Nypoort rézkarca. 1686. Magyar Történelmi Képcsarnok.

. 5. Veszprém. Radierung von Justus van der Nypoort. 1686. Magyar Történelmi Képcsarnok.

diéletet, harcmodort bemutató genrejelenetekkel
téntő benépesítéséről. A képek grafikusa, Justus
der Nypoort éppen az 1680-as években tartózko-
t hazánkban, és a felszabadító háborúk több fon-
csatáját örökítette meg.[44] Gyűjteményéről még-
lehet azt állítani, hogy helyszíni tanulmányok
pján készült, mert sok lapjáról első látásra kitűnik,
gy korábbi alkotások segítségével komponálta.
ör, Panonhalma, Pápa, Szigetvár, Várpalota, Veszp-
n (5. ábra) Dilich látképeit másolták, helyenként
m az eredeti példányokról, hanem már a „Denkmal
inischer Helden-Thaten" lapjain megjelent varián-
ról. Székesfehérvár a Sibmacher típusban jelenik
g. Tata várának megfogalmazásán ugyancsak erő-
érezhető a „Denkmal"-ban megjelent átdolgozott
ép-forma hatása, de felhasználta Nypoort Le
tu rajzainak az „Ortelius Redivivus" -ban megje-
t későbbi metszetváltozatait is Németújvár, Ro-
nc, Légrád és Zalaszentgrót esetében. Pécs
enkmal" -ban megjelent látképéhez jellegzetes
entális csoportot komponált az előtérbe. Igénybe
te az idő tájt Magyarországon hozzáférhető iko-
ráfiai forrásokat is, így Greischer Esterházi vár-, és
télysorozatát Lánzsér, Kismarton, Feketeváros,
yhőflány és Tábor ábrázolásánál.

Nypoort kompozícióit nyilván nagymértékben befolyásolta, hogy Magyarországon tartózkodott, és így módja nyílt talán hallomás, talán személyes tapasztalat alapján a legmegfelelőbb előképek kiválogatására. Nyugati kollégáinak ez nem állott rendelkezésükre, s a sürgető üzleti igény gyors kielégítésére való törekvés arra vezetett, hogy olyan mintákat keressenek, ahol lehetőleg kép és szöveg együtt van, és csekély fáradsággal kompilálható. Így e földrajzi-történeti leírások, mint pl. Sigmund Birken „Donau-Strom" c. műve[45] is, újból csak Dilich mintáit ismételték (6. ábra). Az 1680-as, 90-es, évek formátumban és címben páratlanul változatos veduta-termésében láthatjuk Dilich ábrázolási típusainak utolsó virágzását.

A szabadabb művészi alakítás és a staffage-alakok kort és miliőt jellemző kompozíciós beállítása karakterizálta Gaspar Bouttats XVII. század végi két magyarországi vedutasorozatát.[46] A töröktől elragadott városok hangzatos címét viselő két sorozat, hasonló alakítási elveken épült fel, mint a Birckenstein-féle geometriakönyv, de éppen keletkezési helyének földrajzi távolsága folytán a minták követésében kevésbé korlátozott. Győr, Kanizsa, Pannonhalma, Pápa, Székesfehérvár, Szigetvár, Tata, Veszprém látképén tisztán felismerhetőek Dilich mintái. A legutoljára említett városnál például visszahozta a kompozícióba az előtér finoman ívelő és repoussoir célt szolgáló fatörzsét. Visegrád várát Hogenberg gyűjteménye, Pécset a „Denkmal" a kisebb dunántúli határszéli várakat Le Dentu, illetőleg Schnitzer nyomán adta. Csak Várpalota látképén szakított ezzel a meggyökeresedett tradícióval, és a Kieser–Meissner közmondás-sorozat öttornyú változatát másolta.[47] (7. ábra)

XVII–XVIII. század fordulóján befejeződött török felszabadító háborúk nyomában városaink nagymérvű átépítése, a Rákóczi-szabadságharc után pedig váraink sajnálatos felrobbantása következett. A külés belföldi mesterek érdeklődése egyaránt az új pompás barokk templomok és középületek felé fordult, amelyek mondhatni a mai napig meghatározzák városaink arculatát. A XVII. század végének ikonográfiai tradícióira immár nem volt szükség.

Próbáljuk most az eddig kifejtetteket városainkra vonatkoztatva értékelni. A megvizsgált helységek többségének ábrázolásait, mint azt annyiszor ismételtük, Dilich rézkarcai határozták meg. Még, ha korábbi alkotáshoz nyúlt is vissza a casseli mester, mint például Szigetvár esetében, akkor is az ő megfogalmazása maradt a későbbiekben az iránytadó. Pannonhalma, Veszprém, Várpalota vedutái mondhatni teljes egészükben ezt a hagyományt őrizték. Ugyanez a helyzet Tatánál is, amelynek alaprajzos-madártávlati képe is ismeretes a Braun–Hogenberg féle sorozatból. Győr esetében is számbelileg nagyobb az utóélete Dilich távlati látképének, mint a Sibmacher-féle alaprajzos formának. Ez nyilván a vedutaművészet XVII. századi fejlődésével, művészi követelményeinek kifinomodásával is magyarázható. Ugyanez a helyzet Pápa vára-

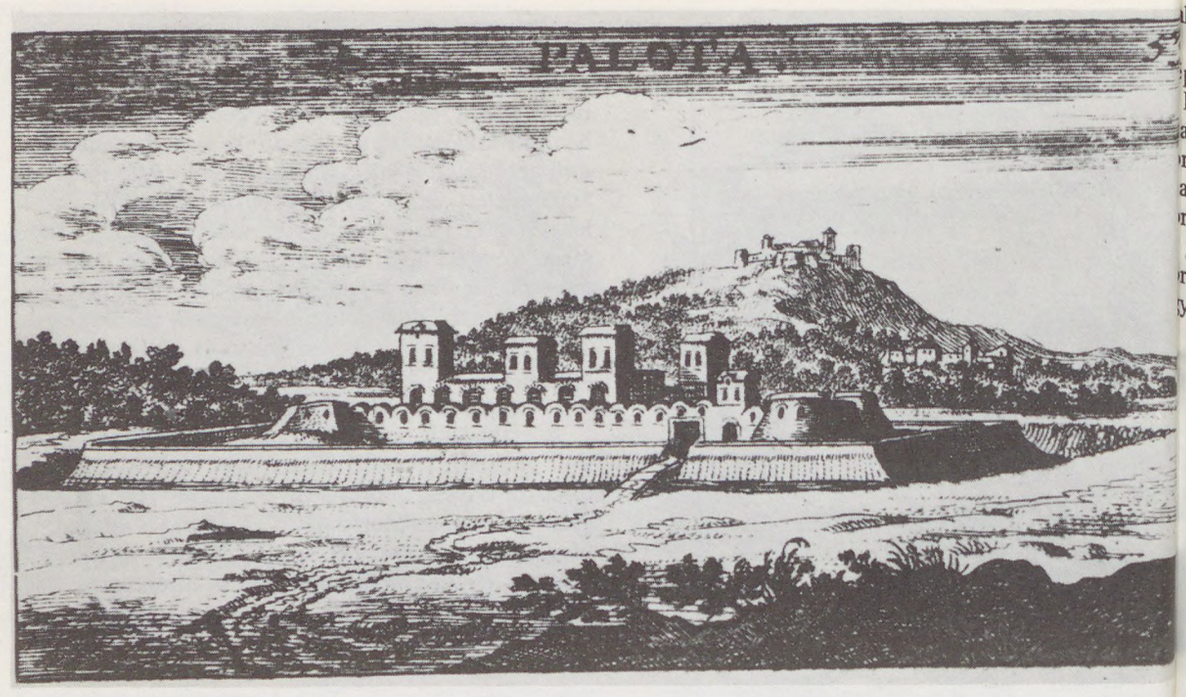

6. ábra. Várpalota. Ismeretlen német mester rézmetszete. 1686. Magyar Történelmi Képcsarnok

Abb. 6. Várpalota. Kupferstich eines unbekannten deutsc Meisters. 1686. Magyar Történelmi Képcsarnok.

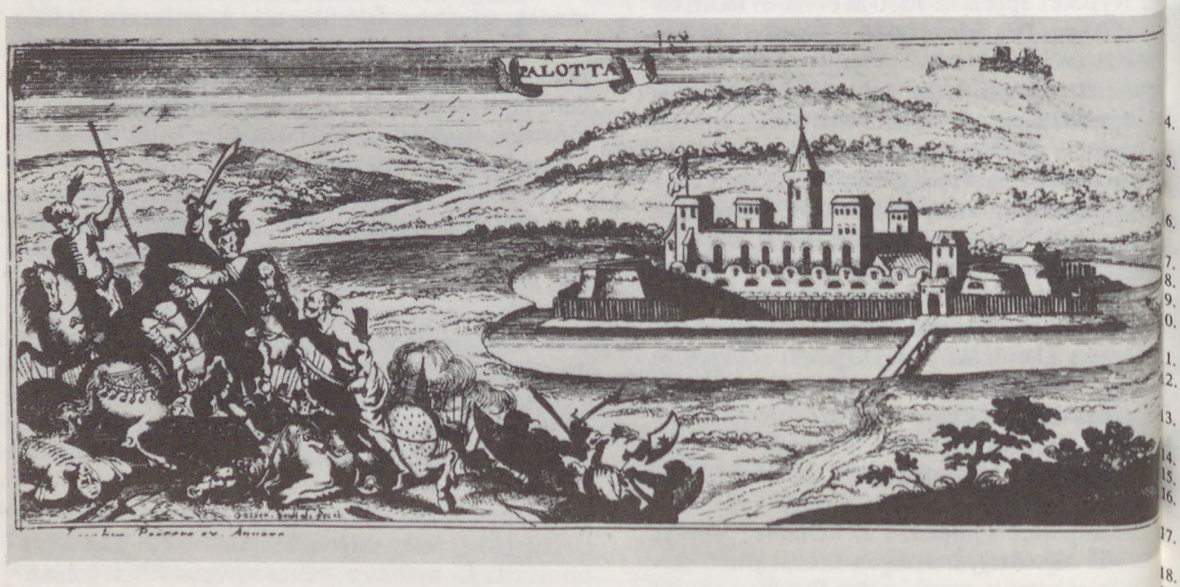

7. ábra. Várpalota. Gaspar Bouttats rézmetszete. 1700 k. Magyar Történelmi Képcsarnok

Abb. 7. Várpalota. Kupferstich von Gaspar Bouttats 1700. Magyar Történelmi Képcsarnok.

ık ábrázolásainál is. Egészen különleges Esztergom Visegrád sokszínű, több nézőpontból felvett lát-panyaga. A változatos és megkapó tájképi háttér és Dunán közeledő elé táruló számtalan nézőpont a agyarázata ennek. Különleges helyet foglalnak el a rban Kanizsa látképei is, amelyek a Dilich–Sib-acher–Custos alaptípusokon kívül is produkálnak új rmákat.

A kutatás mai állása szerint a motívumvándorlás rvényszerűségeit nagyjából fel tudjuk vázolni. Az y alaptípusra visszamenő szerkesztésmód okát a XVI–XVII. század mintákat sokkal szabadabban felhasználó grafika alkotásmódjában és a magyarországi területek viszonylagos megközelíthetetlenségében kereshetjük elsősorban. Dilich forrásainak további nyomozása mellett még egy szempontot érdemes lenne tisztázni: a Magyarországgal foglalkozó külföldi mesterek, ha más területek topográfiáját metszették, milyen hazai forrásokhoz nyúltak. E topografikus analízis fényt deríthetne arra, hogy mesterkör vagy kizárólagos forráslehetőség volt-e az oka Dilich alkotásai több évtizedes népszerűségének.

JEGYZETEK

1. BUBICS ZS.: Magyarországi várak és városoknak a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában létező fa- és rézmetszetei. (Bp. 1880).
2. FEJŐS I.: A Magyar Történelmi Képcsarnok 75 éve. Műv Ért (1959) 285, 287.
3. RÓZSA GY.: Régi várképek. (Bp. 1955); RÓZSA GY. – SEENGER E. – VAYER L.: Buda és Pest ábrázolásai. Budapest Műemlékei. I. Ed. HORLER M. (Bp. 1955) 99–104.; CENNERNÉ WILHELMB G.: Wilhelm Peter Zimmermann magyar vonatkozású rézkarc-sorozatai. FolArch 9 (1957) 187–203.; RÓZSA Gy.: Nógrád várának ábrázolásai. Műv Ért 1961. 187–192.; RÓZSA GY.: Budapest régi látképei. (Bp. 1963); SZIJ R.: Várpalota látképei. (Bp. 1963). Lásd ezenfelül még a műemléki topográfia eddig megjelent köteteiben az egyes helységek ábrázolásának ismertetését.
4. BORBÉLY A.: Egykorú kép és költemény Kőszeg 1532-i ostromáról. Hadtörténelmi Közlemények 1933. 71–73.
5. CENNERNÉ WILHELMB G.: A Zrínyi-család törökellenes harcai a XVI–XVII. század képzőművészetében. Szigetvári Emlékkönyv 1566–1966. (Bp. 1966) 345–351.
6. CENNERNÉ WILHELMB G.: Zrínyi Miklós, a költő hadjáratainak grafikus ábrázolásai. Fol Arch 13 (1961) 231., 16–17.
7. Magyar Történelmi Képcsarnok grafikai gyűjteménye. 5589. T. sz.
8. BACHMANN, F.: Die alten Städtebilder. (Leipzig 1939) 335, 903.
9. RÓZSA GY.: Régi várképek. (Bp. 1955) 4.
10. BACHMANN, op. cit. 202. 1731.; RÓZSA, op. cit. 9–10.; JENEI F. – KOPPÁNY T.: Győr. (Bp. 1964) 62.
11. BACHMANN, ibid.
12. BACHMANN, op. cit. 124. 0918.; RÓZSA, op. cit. 7–8., 11.4.; DERCSÉNYI D. – ZOLNAY L.: Esztergom. (Bp. 1956) 50.
13. BACHMANN, op. cit. 248. 2217.; RÓZSA, op. cit. 10–11.; Pestmegye műemlékei. II. Ed. DERCSÉNYI D. (Bp. 1958) 401. 2.
14. Lásd OSZK. Régi és Ritka Nyomtatványok Osztálya, Ant. 6740., App. H. 654.
15. RÓZSA GY.: Régi magyar csataképek. (Bp. 1959)
16. CENNER–WILHELMB G.: Der augsburger Kupferstecher Dominicus Custos und Ungarn. FolArch 18 (1966/67) 236–37.
17. BACHMANN, op. cit. 192. 1624.; RÓZSA GY.: Régi várképek. (Bp. 1955) 12–13.
18. GERŐ L. – SEDLMAYR J.: Pápa. (Bp. 1959) 128.
19. Denkmal Serinischer . . . Helden-Thaten . . . S. l., 1664.
20. DRUGULIN's Historischer Bilderatlas. (Leipzig 1867) 1062.
21. FITZ J.–CSÁSZÁR L.–PAPP I.: Székesfehérvár. (Bp. 1966) 19., 22.; 23. kép.
22. CENNERNÉ WILHELMB, G., op. cit. 245.
23. CENNERNÉ WILHELMB G.: A kanizsai vár metszetábrázolásainak típusai A nagykanizsai Thury György Múzeum jubileumi évkönyve. Nagykanizsa, 1972. 69–83.
24. DILICH, W.: Vngeriche Chronica . . . (Cassel 1606) 42–43.
25. DILICH, op. cit. 38–39.
26. CENNERNÉ WILHELMB G.: A kanizsai vár metszetábrázolásának típusai.
27. DORNYAY B.: Régi tatai várképek. (Tata 1936) 56–60.; BACHMANN, op. cit. 238. 2110. RÓZSA GY.: Régi várképek. (Bp. 1955) 8., 12.
28. GERŐ L.: Magyarországi várépítészet. (Bp. 1955) 224.
29. DORNYAY, op. cit. 30–36. BACHMANN, op. cit. 238. 2110.
30. Magyar Történelmi Képcsarnok grafikai gyűjteménye. 867. T.
31. BACHMANN, op. cit. 16–22.
32. BACHMANN, op. cit. 192. 1623.; SZIJ, op. cit. 10–11., 45–46. 18.
33. A Történelmi Képcsarnok műtárgyainak leíró lajstroma. (Bp. 1907) 49–50., 51–55., 55., 59–60.; A Magyar Történelmi Képcsarnok katalógusa. (Bp. 1922) 28. 255., 260–61.; Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 8622.; GARAS K.: Magyarországi festészet a XVII. században. (Bp. 1953) 137.
34. APPONYI, A.: Hungarica. II (München 1903) 119–120. 892.
35. APPONYI, op. cit. IV (München 1927) 91–92. 2071.
36. BACHMANN, op. cit. 246. 2194.
37. SZIJ, op. cit. 29–31. 9.
38. CENNERNÉ WILHELMB G.: A kanizsai vár metszetábrázolásának típusai.
39. CENNERNÉ WILHELMB G.: Zimmermann Wilhelm Peter magyar vonatkozású rézkarc-sorozatai. FolArch 9 (1957) 200. 52.
40. CENNERNÉ WILHELMB G.: Zrínyi Miklós, a költő hadjáratainak grafikus ábrázolásai. FolArch 13 (1961) 231. 20.
41. DERCSÉNYI D. – POGÁNY F. – SZENTKIRÁLYI Z.: Pécs. (Bp. 1956) 56–57., 244–245.
42. RÓZSA GY.: Régi magyar csataképek. (Bp. 1959) Adattár, 3.
43. Reprodukciójukat lásd: BUBICS ZS.: Herczeg Esterházy Pál nádor. (Bp. 1895) 58., 252.
44. RÓZSA GY.: A Birckenstein-féle metszetes könyv. (Bp. 1957).
45. BUBICS ZS.: Magyarországi várak és városoknak a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában létező fa- és rézmetszetei. (Bp. 1880) 93. 6.
46. APPONYI, op. cit. IV. 288–289. 2359., ill.: Description exacte des, Royaumes de, Hongrie et de Dalmatie. . . Gravées en Cuivre par Gaspar Bouttats. (Anvers 1688).
47. SZIJ, op. cit. 48–50. 20–21.

Der Artikel verfolgt die Entwicklung der darstellerischen Tradition von Festungs- und Stadtansichten aus Westungarn. Während der Zeit des Aufblühens der Veduten-Kunstgattung war Ungarn von der türkischen Macht teilweise besetzt und von erneuten osmanischen Kriegszügen bedroht. Auf Textteil und Illustrationen der topografisch-historischen Beschreibungen über unser Land sind die geschilderten Verhälthisse klar ablesbar. Das Werk des Casseler Hofkünstlers Wilhelm Dilich – „Vngerische Chronica" (Cassel, 1600) – das den Grundstock an ungarischen Veduten enthält, verdankt seine Entstehung der erneut aufflammenden Waffentätigkeit am Ende des XVI. Jahrhunderts. Dilich war selbst nie in ungarn, seine wahrheitsgetreuen Schilderungen entsprossen einer, bisher noch nicht geklärten ikonografischen Quelle, und lebten noch in den Länderbeschreibungen zu Zeiten der Wiedereroberungskriege, weiter. Vesprin, Várpalota (1. Bild) und Totis werden gänzlich, Raab, Papa, Visegrád und Stuhlweissenburg grösstenteils nach Dilich" s Vorlagen abgebildet.

Um die Wende des XVI–XVII. Jahrhunderts sind auch andere ungarische Städteansichten im umfangreichen Werke von Georg Braun und Franz Hogenberg „Urbium praecipuarum mundi theatrum" erschienen. (3. Bild) Die grossformatigen Radierungen, zum Teil nach den Vorzeichnungen von Georg Hoefnagel entstanden, zeigen andere Veduten, als die kleinen, aber fein durchgearbeiteten Illustrationen in Dilich' s Band. Die aus der Vogelperspektive, grundrissartig gestaltete Ansicht der Stadt und Festung Raab, greift auf die Feldlagerdarstellungen aus dem Jahre 1566 zurück. Dieser Typ erfreut sich auch später in den Schilderungen von Kriegsereignissen grosser Beliebtheit.

Die zweite, meist Dilich nachgeformte grafische Folge ist die Illustrierte Kriegsgeschichte von Hieronymus Ortelius aus dem Jahre 1602 erschienen in Nürnberg mit der detaillierten Erzählung aller osmanischen Heerzüge und Eroberungen. Hans Sibmacher, der Radierer hatte das Dilich'sche Werk gekannt, im Falle von Raab (Hogenberg), Stuhlweissenburg (2. Bild) (Sibmachers eigene Darstellung der Belagerung von 1601) und Papa (Hogenberg), Kanizsa (Custos) folgte er aber früheren Darstellungen anderer Künstler. Die „Chronologia" des Orteilus erlebte im XVII. Jahrhundert mehrere Neuauflagen, die alle zum Weiterleben der Stadtansichten von Dilich mithalfen.

In den, in kriegerischer Hinsicht stilleren Jahrzehnten in Der ersten Hälfte des XVII. Jahrhunderts können wir die westungarischen Festungs- und Städteansichten in Daniel Meissners und Eberhard Kiesers emblematischen „Thesaurus philopoliticus" wiederfinden. Die Zusammensteller der Folge wählten weitsichtiger unter den Vorbildern und liessen auch den Darstellungstypen von Braun–Hogenberg Raum.

In den 60-er Jahren des XVII. Jahrhunderts belebte s die türkische Kriegstätigkeit wieder. Neue, bisher unbea tete Landesteile wurden von den Heeren heimgesucht, u auf den Blättern der entsprechenden Literatur vorgestellt. die seit 1543 unter türkischer Herrschaft stehende Fest Fünfkirchen, die am Anfang des Jahres 1664 von christlich Truppen erfolglos belagert, und in Feuer gelegt wurde. Darstellungen auf Flugblättern und im Kompendi „Denkmal Serinischer Heldenthaten... S. 1. et a." schränken sich auf den Grundriss der Mauern mit einigen B ten im inneren von orientalischem Gepräge. Die bis zur W grenze vorstossenden osmanischen Truppen lenkten die A merksamkeit auf die kleineren Festungen-Herrschaftssit von diesem Gebiet. Die Beschreibungen dieses Feldzuges dienten sich der Zeichnungen des Johann Ledentu in d Stichen des Lukas Schnitzer. (Türkische und Ungaris Chronica . . .)

Zu zeiten der Wiedereroberungskriege, am Ende des XV Jahrhunderts ist die Bereicherung der wahrheitsgetreu Städteschilderungen durch die Teilnahme sämtlicher Gen Offiziere, gegeben. Das allgemeine Interesse an den wieder oberten Gebieten wird aber wegen Ermöglichung der rasch Produktion wieder mit den Nachbildungen von Dilich's W ken, gesättigt. (6. Bild) Das repräsentative Werk des Zeit ters, das Geometrie-Lehrbuch des späteren Josefs I. mit F tungs-Ansichten aus Ungarn geziert, schöpft aus mehrer ikonografischen Quellen. Dilich, Sibmacher, das „Denkm Serinischer Heldenthaten" Ledentu und der die Ansicht der Herrschaftshöfe der Familie Esterházy schaffen Matthias Greischer sind ebenfalls unter den Vorlagen vert ten. (5. Bild)

Nach Beenden der Türkenkriege am Ende des XVII. Ja hunderts und nach der Zerstörung sämteieher ungarisch Festungen durch die Wiener Regierung beginnt in der schichte der ungarischen Veduten eine neue Epoche.

Bei der Bewertung der Beliebtheit der Dilichsch Vorlagen können wir nur Vermutungen aussprechen: die sicheren Verhältnisse, die die Herreise verhinderten, oder Hochschätzung der Tätigkeit von Dilich, als Vedutenzeichne können als deren Ursache angenommen werden. Die nächst Aufgabe der Forschungen soll aber die Aufklärung v Dilich's Quellen und die eingehende Untersuchung der E stehungsgeschichte späterer Folgen bilden.

Anschrift des Verfassers: Cennerné Wilhelmb Gize
Magyar Nemzeti Múze
H – 1088 Budap
Múzeum krt. 14–

Ősnyomtatványok és antikvák a veszprémi püspöki könyvtárban

KREDICS LÁSZLÓ

A Művelődésügyi Minisztérium Könyvtári Főosztá a 1969 júniusában az Actio Catholica székházába rtekezletre hívta meg néhány egyházi könyvtár veze őjét. Ezen az értekezleten megszületett az egyházi önyvtárakban fellelhető muzeális értékű könyvtári nyag számbavételéről a határozat. A számbavételhez szakmai tájékoztatót az Országos Széchényi Könyv ár készítette el.[1]

E határozat értelmében a Veszprémi Püspöki önyvtár az 1951–1952-es felmérési jegyzék alapján llenőrizte az akkor felvett 82 db művet. Már 17 év tán szomorúan kellett tudomásul venni a „habent ua fata libelli" igazságát. 1969. szeptember 26-án egy iányjegyzéken, egy pótjegyzéken és egy jelzetváltosi jegyzéken rögzítette a könyvtár a pillanatnyi lyzetet. A hiányjegyzéken javarészt jelzet nélküli unkák és egy kolligátum szerepelt. A hiányzó mű- száma: 20. A könyvtár vezetősége a művek elkaldásának okát a nem megfelelő elhelyezésen kívül, a zetek hiányában látta. Ezért sürgős feladatként jentkezett 23 db műnek könyvtári állományba történő besorolása. A régi jelzetű és jelzet nélküli nyomtatnyok új jelzetet és a raktárban korszerű szekrényeken új helyet kaptak. Az 1969. évi határozat az antikk évkörét 1600. december 31-ig terjesztette ki. Pótgyzékre 88 mű került. A szeptember 26-i jelentés y összesen 151 antikva kötetet tartalmazott.[2]

A püspöki és káptalani könyvtárban feltárt értékek szemináriumi könyvtár ömlesztett, értékes anyagára ányították az érdeklődést. A szemináriumi könyvtár ötvenes évek elején a püspöki palota nagy ebédlőbe került, majd az ebédlő restaurálása alkalmával a lota földszintjére, a Gizella-kápolna melletti helyigbe. A könyvtárrendezési elv indokolttá tette, hogy szemináriumi könyvtár anyagát beolvasszák a püski és káptalani könyvtár állományába.

Így vált lehetővé nagyon sok mű, folyóirat kiegétése és az éveken át elmaradt, nagyon indokolt setezés. A szemináriumi könyvtár értékes anyagának ndezése során 181 db 16. századi mű került elő, elyek a püspöki könyvtárba nyertek besorolást. E sorolásról és feldolgozásról a könyvtár 1971. április -án értesítette az Országos Széchényi Könyvtárt.[3] zel a jelentéssel a püspöki könyvtár befejezte a kitó munkát igénylő védett könyvek számbavételét.

A bibliográfia két részre oszlik: ősnyomtatványokra és antikvákra. Az ősnyomtatványok pontos időhatára 1500. december 31. Az 1501. január 1-től 1600. december 31-ig nyomtatott könyvek pedig az antikvák fogalmi körébe tartoznak.

Az ősnyomtatványok leírásánál a CI rendszerét követjük. Érdemes itt megjegyeznünk, hogy a rendezések során 7 olyan mű bukkant elő, amelyeket a CI nem ismer. A rekatalogizálás és besorolás miatt az ősnyomtatványok esetében is a művek nagyobb részénél megváltozott a könyvtári jelzet.

A műveket mind az ősnyomtatványok, mind az antikvák esetében szerzői betűrendben közöljük. A címleírás után a VPK . . . és VPK(K . . .) jelzés és raktári szám a nyomdatermék Püspöki Könyvtárban vagy a Püspöki Könyvtárban elhelyezett Káptalani Könyvtárban történő őrzését határozza meg. A jelenlegi raktári jelzet előtti leltárkönyvi és szakcímtári, valamint püspöki hivatkozások fényt derítenek, hogy melyik püspök tulajdonában vagy melyik könyvtár állományában volt korábban a leírt 15. vagy 16. századi mű. A Koller-féle leltárkönyv, a szemináriumi és káptalani könyvtár szakcímtári hivatkozásaival kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy azok nem minden esetben felelnek meg az általunk felvett művek adatainak. Különösen vonatkozik ez a könyvkötői kolligátumokra. Ezek a kolligátumok vagy ugyanazon szerzőnek különböző című, más helyen és más időben nyomtatott műveit tartalmazzák, vagy különböző szerzők műveit fogják össze. A Koller-féle leltárkönyvben, a szemináriumi és káptalani könyvtár szakcímtárában – sajnos – a kolligátumok egyes tagjainak ismertetése hiányzik. Így fordult aztán elő, hogy a kolligátum első tagjának címe után a kolligátum utolsó tagjának kolofonjáról vették fel az impresszum adatait. Ebben az esetben helyes a cím, de tévesek az impresszum adatai.

Mi a könyvkötői kolligátumok leírásánál nem tartottuk szükségesnek annak a ténynek megjegyzését, hogy adott esetben a kolligátum második vagy harmadik tagja nem szerepel a Koller-féle leltárkönyvben, a szemináriumi vagy a káptalani könyvtár szakcímtárában. Ezekben az esetekben tehát ugyanarra a leltárkönyvi, szakcímtári jelzetre és számra történik a hivatkozás, ahol a könyvkötői kolligátum első tagját annak idején felvették. Számunkra a mű provenienciá-

jának felderítése volt a lényeges szempont. Ez az esetek többségében sikerült.

A címleírás után közöljük az érdekesebb bejegyzéseket is.

Pár gondolattal utalunk – már itt a bevezetőben – a leírt könyvek nagy értékére. A Lucanus a Corvina nyomtatványok köteteinek egyike. Kötése védett. Védettséget élvez több 16. századi munka kötése is. Munster Sebastianus „Dictionarium Hebraicum" c. munkájának ritkaságát jelzi a következő bejegyzés: „Opus rarissimum fere incognitum, de quo a bibliographis nulla fit mentio."

Munkánkkal igyekeztünk megvalósítani mindazt, amit bibliográfiánk címe az érdeklődőknek ígér. Tudatában vagyunk azonban annak, hogy összeállításunkban lehetnek tévedések. Teljességre törekedtünk, de a 60 000 kötetes püspöki könyvtár még meglepheti a kutatót eddig fel nem fedezett munkákkal. Ezért Kercselich Boldizsár történetírónak gondolataival zárjuk bevezetőnket: „Haec si manca sunt, a quovis extendantur, illustrentur; si imperfecta, perficiantur; si erronea, corrigantur."[4]

AISTLEITNER	AISTLEITNER J.: A győri püspöki nagyobb papnevelő intézet könyvtárának 1500-ig terjedő ősnyomtatványai. (Győr, 1932).
APPONYI	APPONYI, A.: Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften. 1–4. (München, 1903–1927).
BIRÓ	Elenchus librorum bibliothecae per . . . Martinum Biró de Padány . . . episcopum Weszprimiensem . . . comparatorum. 1751. (Kézirat). Biró Mártont 1745-ben nevezték ki veszprémi püspöknek. Ő vetette meg az alapját a püspöki könyvtárnak. Meghalt 1762-ben.
BMC	Catalogue of books printed in the XVth century now in the British Museum. I–IX. (London, 1908–1962).
C	COPINGER, W. A.: Supplement to Hain's Repertorium Bibliographicum. 1–2. (London, 1895–1902).
CI	Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur. Ediderunt G. SAJÓ et E. SOLTÉSZ. 1–2. (Budapestini, 1970).
GOFF	GOFF, F. R.: Incunabula in American libraries. (New York, 1964).
GW	Gesamtkatalog der Wiegendrucke. 1–7., 8. (Lief. 1.) (Leipzig, 1925–1940).
H	HAIN, L.: Repertorium bibliographicum, in quo libri omnes ab arte typographica inventa usque ad annum MD. typis expressi . . . tecensentur. 1–4. (Stuttgartiae, Lutetiac Parisiorum, 1826–1838).
HC	Hain – Copinger
HCR	Hain – Copinger – Reichling
HELLEBRANT	HELLEBRANT, A.: Catalogus librorum saeculo XV° impressorum quotquot in Bibliotheca Academiae Litterarum Hungaricae asservantur. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában levő ősnyomtatványok jegyzéke. (Budapest, 1886).
HORNIG	HORNIG Károly püspök, biboros. 1888. április 18-án lett veszprémi püspök. 1912-ben kapta meg a bíbort. Ősnyomtatványok, antikvák, régi magyarországi nyomtatványok, történettudományi művek módszeres gyűjtője. Biró Márton és Koller Ignác után a könyvtárügy legnagyobb mecénása. Meghalt 1917. február 9-én.
HORVÁTH	HORVÁTH I.: A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának ősnyomtatványai 1465–1500. (Budapest, 1895).
KOLLER	Catalogus librorum . . . Ignatii Koller de Nagymánya episcopi condam Veszprimiensis. 1773. december 15. (Kézirat). Koller Ignác 1762–1773 között volt a veszprémi egyházmegye püspöke. A róla elnevezett könyvtár állományában 1671 kötet szerepel.
KOROKNAY	KOROKNAY É.: Magyar reneszánsz könyvkötések. Kolostori és polgári műhelyek. Művészettörténeti Füzetek 6. 1973.
MEAD	MEAD, H. R.: Incunabula in the Huntington Library. (San Marino, 1937).

PELLECHET	PELLECHET, M.: Catalogue général des incunables bibliothèques publiques de France. 1–3. (Paris, 1897–1
POLAIN	POLAIN, M. – LOUIS: Catalogue des livres imprimés au zième siècle des bibliothèques de Belgique. 1–4. (Bru 1932).
PR	PROCTOR, R.: An index to the early printed books British Museum from the invention of printing to the MD, with notes of those in the Bodleian Library. 1–2. don, 1898). Supplements for 1898–1902. (London, 1903). – BURGER, K.: Registers to the four supple issuedby Robert Proctor 1898–1902. (London, 1906) MDI–MDXX. Germany. (London, 1903).
R	REICHLING, D.: Appendices ad Hainii – Copingeri R torium bibliographicum. Additiones et emendationes. 1–6. (Monachii, 1905–1911.) Supplementum: Mona Guestphalorum, 1914.
ROTT	ROTT Nándort – Hornig Károly halála után – 1917. 16-án nevezték ki veszprémi püspöknek. 1939. március bekövetkezett haláláig állt a veszprémi egyházmegye Püspöksége alatt kezdték meg a püspöki könyvtár ko rendezését.
SCHREIBER	SCHREIBER, W. L.: Manuel de l'amateur de la gravu bois et sur mètal au XVe siècle. T. 5. Contenant un cata des incunables à figures imprimès en Allemagne, en S en Autriche–Hongrie et en Scandinavie. (Leipzig, 1910–1
STILLWELL	STILLWELL, M. B.: Incunabula in American libraries. York, 1940).
STRAUSZ	STRAUSZ A.: A veszprémi káptalan könyvtárának beti szakczimtára. (Veszprém, 1904).
SZABÓ	SZABÓ K.: Régi Magyar Könyvtár. I–III. (Budapest, 1898).
VPPK	A veszprémi püspöki papnevelőintézet könyvtárának b ros szakczimtára. Kiadja a Veszprémi Püspöki Papne tézet. (Veszprém, 1905).

CATALOGUS INCUNABULORUM

1. ANTONIUS de Bitonto: Sermones dominicales totum annum. Ed. Philippus de Rotingo.
Venezia: Bonetus Locatellus, pro Nicolao von Frankf XV. Kal. Sept. [18. Aug.] 1492. 144 ff.
H 3217. GW 2210. PR 5036. BMC V 440. STI WELL A794. GOFF A–890. CI 264.
STRAUSZ A/7 – VPK 37016

2. [Pseudo-] AUGUSTINUS: De duodecim abusionum dibus. – AUGUSTINUS, Aurelius: De anima et eius gine. [Excerpt.] De divinatione daemonum contra p nos.
[Nürnberg: Fratres Eremitarum S. Augustini, c. 1483 ff.
H 2103. GW 2934. BMC II 459. PR 2222. STI WELL A1123. GOFF A–1264. CI 403.
VPK 37017/3
CI a veszprémi példányt nem ismeri.

3. [Pseudo-] AUGUSTINUS: Soliloquia („Agnos te . . ."). – URBANUS: Suffragia orationum.
Vimperk: Johann Alakraw, 1484. 30 ff.
HC 2013. GW 3013. BMC III 814. PR 9492. STI WELL A1179. GOFF A–1326. HELLEBRANT CI 413.
VPK 37017/4
CI a veszprémi példányt nem ismeri.

4. BIBLIA. [Lat.]
Nürnberg: Anton Koberger, 6. Aug. 1479. 468 ff.
HC 3072. GW 4239. PR 1993. BMC II 417. STI WELL B498. GOFF B–564. HORVÁTH 106 627.
STRAUSZ A/3 – VPK 37005

5. BIBLIA. [Lat.]
[Speyer: Peter Drach], 1489. 582 ff.
HC 3103 = HC 3105. GW 4264. PR 2378. BM 497. STILLWELL B521. GOFF B–587. HORV 347. CI 647.
STRAUSZ A/6 – VPK 37013

6. BIBLIA. [Lat.]
Strassburg: [Johann Grüninger], VI. Kal. Mai. [26. A 1497. 492 ff.
HC 3122. R 837. GW 4277. PR 479. BMC I 111. STILLWELL B534. GOFF B–600. SCHREIBER 3471. HELLEBRANT 284. CI 657.
STRAUSZ A/8 – VPK 37009

7. BIBLIA. Cum postillis Nicolai de Lyra et expositionibus Guillelmi Britonis in omnes prologos S. Hieronymi et additionibus Pauli Burgensis replicisque Matthiae Doering. – NICOLAUS de Lyra: Contra perfidiam Iudaeorum. Pars 1–4.
Nürnberg: Anton Koberger, 6. Sept. 1497. 4 partes. P. 1: 424 ff., P. 2: 338 ff., P. 3: 318 ff., P. 4: 352 ff.
HC 3171. GW 4294. PR 2115. BMC II 443. STILLWELL B553. GOFF B–619. SCHREIBER 3476. CI 671.
VPK 37008
A püspöki könyvtárban csak az 1. kötet van meg.
CI a veszprémi példányt nem ismeri.

8. CARCANO, Michael de: Sermonarium de poenitentia per adventum et per quadragesimam.
Venezia: Nicolaus von Frankfurt, III. Id. Dec. [11. Dec.] 1487. 224 ff.
HC 4506. GW 6131. PR 4805. BMC V 336. STILLWELL C181. GOFF C–196. HELLEBRANT 141. CI 928.
STRAUSZ A/5 – VPK 37015

9. CASSIANUS, Johannes: De institutis coenobiorum. Collationes XXIV.
Basel: [Johann Amerbach, post 24. Sept.] 1485. 2 tomi. T. 1: 62 ff., T. 2: 146 ff.
HC 4562. GW 6160. PR 7567. BMC III 748. SCHREIBER 3676. STILLWELL C210. GOFF C–233. HORVÁTH 217. HELLEBRANT 109. CI 933.
STRAUSZ A/4 – VPK 37011

10. CONCILIUM Constantiense. Acta et decreta. Ed. Jacobus Locher Philomusus et Conradus Summenhart.
Hagenau: Heinrich Gran, pro Johanne Rynman, 11. Apr. 1500. 112 ff.
HCR 5609. GW 7287. PR 3203. BMC III 687. STILLWELL C723. GOFF C–800. HORVÁTH 576. HELLEBRANT 344. CI 1059.
Véghely Dezső Veszprém vármegye alispánja ajándékozta Hornig Károly veszprémi püspöknek 1891. december 24-én.
VPK 371

11. DIOGENES Laertius: Vitae et sententiae philosophorum. Lat. trad. Ambrosius Traversarius. Ed. Benedictus Brognolus.
Venezia: [Bonetus Locatellus, pro] Octaviano Scoto, XV. Kal. Jan. [18. Dec.] 1490. 112 ff.
HC 6202. GW 8381. PR 5024. BMC V 438. STILLWELL D178. GOFF D–222. CI 1174.
Előzéklap verzóján a következő bejegyzés: „Editio latina rarissima"
A bőr kötéstáblán elöl és hátul, valamint a könyv gerincén a Collalto család címere.
HORNIG – VPK 6342

12. JACOBUS de Voragine: Legenda aurea sanctorum.
Nürnberg: Anton Koberger, III. Id. Aug. [11. Aug.] 1478. 276 ff.
C 6413 = 6414. BMC II 416. POLAIN 2188. PR 1987. STILLWELL J81. GOFF J–90. HORVÁTH 86. CI 1832. [1. fol. hiányzik. Helyette kézírással: Incipit legenda Sanctorum quae lombardica nominatur . . .]
STRAUSZ A/2 – VPK 37007

13. LUCANUS, Marcus Annaeus: Pharsalia. Ed. Johannes Andreae, episc. Aleriensis.
Roma: Konrad Sweynheym et Arnold Pannartz, 1469. 111 ff.
HC 10231. PR 3304. BMC IV 9. STILLWELL L259. GOFF L–292. CI 2095.
Kötése védett.[5] Leírása: Buda, 1480-as évek. Belülről srégelt fatáblás barna bőrkötés, vaknyomásos díszítéssel. (1. ábra) Elő- és hátlapja eltérő. Előlapján két üres sáv között négyszöges díszek sorakoznak. A sarkoknál hatkaréjos mezőkben „IHS", a hosszoldalak közepénél oroszlánfejek helyezkednek el. A tükör közepét körbe foglalt nagyméretű szögesített négykaréjos díszítmény foglalja el, amelyet fonadék dísz tölt ki. A tükör alatti és feletti sáv kicsúcsosodva kapcsolódik a kerethez, illetve a középdíszhez. A felületeket „S" idomú levelekből alakított rácsdíszítmény tölti ki. A hátlap táblabeosztása az előlaphoz hasonló, azonban itt a keret rácsdíszítményekből alakul, a tükör alatti és feletti sávot négyszöges minták borítják, végül pedig a szögesített négykaréjos középső felületet nem veszi körül köridom. Három duplabordás gerincének mezőiben egymást metsző diagonálisokból alkotott rácsdíszítmény látható, négyszirmú rozettákkal. Egykor két feliratos kapoccsal zárult. Kapitálisa csekély nyomokból megítélhetően keresztöltéses technikával készült.
Irodalom: BALOGH Jolán: A művészet Mátyás király udvarában. 1–2. (Bp. 1966) 313. és 331. p.
KOROKNAY Éva: A veszprémi püspöki könyvtár Lucanus-kötetének kötéstáblájáról. Magyar Könyvszemle (1962) 187–197.
KOROKNAY Éva: Magyar reneszánsz könyvkötések. Kolostori és polgári műhelyek. (Bp. 1973) 125 p. 33 t. (Művészettörténeti füzetek 6.) 305. sz.
A kötet az Iparművészeti Múzeumban 1966-ban rendezett „Magyar renaissance könyvkötőműhelyek" c. kiállításon részt vett. – Restaurálását az Iparművészeti Múzeum restauráló műhelyében végezték.[6] (2. ábra)
VPPK C/1 – VPK 37006

14. MANUALE parochialium sacerdotum. – De allocutione sacerdotis et muti in inductione ad confitendum.
[Strassburg: typogr. operis „Vitas Patrum", c. 1485.] 18 ff.
H 10728. PR 428. BMC I 100. POLAIN 2599. MEAD 249. STILLWELL M189. GOFF M–217. HORVÁTH 777. CI 2164.
VPK 37017/2
CI a veszprémi példányt nem ismeri.

15 MICHAEL de Hungaria: Sermones tredecim universales praedicabiles per totum annum.
Strassburg: [typogr. operis Jordani de Quedlinburg (= Georg Husner)], in vigilia Annuntiationis virginis Mariae [24. Mart.] 1487. 128 ff.
HC 9046. BMC I 135. PR 610. POLAIN 2696. STILLWELL M470. GOFF M–541. SZABÓ III 13. HORVÁTH 288. HELLEBRANT 136. CI 2275.
VPK 37017/1
CI a veszprémi példányt nem ismeri.

16. NICOLAUS de Ausmo: Supplementum Summae Pisanellae. – ASTESANUS de Ast [= ANTONIUS de Asti]: Canones poenitentiales. – ALEXANDER de Nevo: Consilia contra Iudaeos foenerantes.
Venezia: Franz Renner et Nicolaus von Frankfurt, 1476. 356 ff.
HC 2155. BMC V 193. PELLECHET 1629. PR 4167. STILLWELL N53. GOFF N–67. CI 2372.
VPPK C/5 – VPK 37012

17. NIDER, Johannes: Praeceptorium divinae legis, sive Expositio Decalogi.
Nürnberg: Anton Koberger, V. Kal. Aug. [28. Jul.] 1496. 224 ff.

1. ábra: A Lucanus kötéstáblája

Figure: 1. Le plat de Lucanus

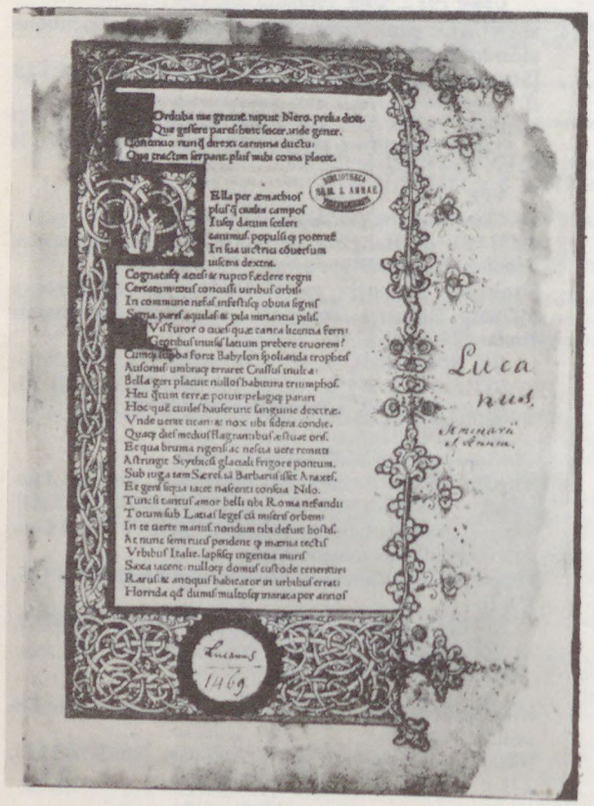

2. ábra. A Lucanus első oldala

Figure: 2. La première page de Lucanus

HC 11796. PR 2109. BMC II 442. POLAIN 288
STILLWELL N190. GOFF N–214. CI 2435.
VPPK C/10 – VPK 37014
CI a veszprémi példányt nem ismeri.

18. PIUS II. papa: Epistolae familiares. Ed. Nicolaus Vuile.
Nürnberg: Anton Koberger, XVI. Kal. Jun.[17. Ma 1496. 348 ff.
HC 156. BMC II 442. PR 2107. POLAIN 317
STILLWELL P653. GOFF P–720. HORVÁTH 48
AISTLEITNER 3. CI 2745.
HORNIG – VPK 1662.

19. PLINIUS Secundus, Caius: Historia naturalis. Cum stigationibus Hermolai Barbari. Ed. Johannes Baptista marius.
Venezia: Johannes Alvisius, 18. Mai. 1499. 268 ff.
HC 13104. PR 5636. BMC V 572. POLAIN 320
STILLWELL P729. GOFF P–800. HORVÁTH 56
CI 2789.
BIRÓ 265 – VPK 6709

20. REGIOMONTANUS, Johannes: Tabulae directionu profectionumque. – Tabella sinus recti. Ed. Johann Angeli.
Augsburg: Erhard Ratoldt, IV. Non. Jan. [2. Jan.] 14
156 ff.
HC 13801 (incl. H 15206). PR 1885. BMC 383. POLAIN 2793. STILLWELL R 107. GOFF R 112. HORVÁTH 349. APPONYI 1550. CI 2925.
HORNIG – VPK 2764

21. VALERIUS Maximus, Gaius: Facta et dicta memorabili Comm. Oliverius Arzignanensis.
Venezia: Guiglielmus de Cereto, 12. Aug. 1491. 244 f
HC 15791. PR 5114. BMC V 412. POLAIN 389
STILLWELL V37. GOFF V–39. CI 3431.
VPK 37010

22. WANN, Paulus: Sermones de praeservatione hominis peccato.
[Nürnberg: Fratres Eremitarum S. Augustini, c. 1479 74 ff.
HC 16147. BMC II 459. PR 2223. MEAD 133
STILLWELL W3. GOFF W–3 (c. 1479–91). C 3522.
VPK 37017/5
CI a veszprémi példányt nem ismeri.

CATALOGUS LIBRORUM SAECULI XVI

1. AGELLIUS, Antonius: In lamentationes Ieremi commentarium ex auctoribus graecis collectum.
Romae, Apud Franciscum Zanettum, 1589. [15], 20 [4] p.
ROTT – VPK 16909

2. ALEXANDER ab Alexandro: Genialium dierum lib sex, varia ac recondita eruditione referti.
Coloniae, Excudebat Iaspar Gennepaeus, 1551, [80 370 p.
KOLLER 399 – VPK 14634

3. ALTENSTAIG, Ioannes: Vocabularius theologi complectens vocabulorum descriptiones.
Hagenoe, In officina Henrici Gran, 1517. 277 ff.
STRAUSZ C/5 – VPK 37106

4. AMBROSIUS Mediolanensis: Opera. Tom. I–5.
Basileae, Hieronymus Frobenius, 1555. 2 db. Tom. 1
[22], 176 p. – Tom. 2: 191 p. – Tom. 3: 366, [2] p. – Tom. 4: 766, [2] p.– Tom. 5: 603, [144] p. 445–603. p. kézírással!
STRAUSZ D/1 – VPK (K 625–626.)

5. ANDRADA, Didacus de Payva: Defensio tridentinae fidei catholicae, et integerrimae quinque libris comprehensa.
Ingolstadii, Apud Davidem Sartorium, 1579. 2 db [16], 500, [12] ff.
VPK 14681–14682.

6. ANSELMUS Cantuariensis: Enarrationes in omnes sanctissimi Pauli apostoli epistolas.
Coloniae, Ex officina Eucharii Cervicorni, 1533. [16], 531 p.
VPPK Ac/3 – VPK 36948

7. ANSELMUS Cantuariensis: Luculentissimae, in omnes sanctissimi Pauli apostoli epistolas enarrationes.
Venetiis, Ad signum Spei, 1547. [12], 432 ff.
VPPK Ac/2 – VPK 37065/2

8. ANSELMUS Cantuariensis: Omnia opuscula: Cum luculentissimis eiusdem in aliquot evangelia enarrationibus.
Venetiis, Ad signum Spei, 1547. [8], 231 ff.
VPPK Ac/2 – VPK 37065/1

9. ANSELMUS Cantuariensis: Opera omnia quae reperiri potuerunt. Tribus distincta tomis.
Coloniae, Apud Maternum Cholinum, 1573. [36], 207, 631, 378, [19] p.
BIRÓ 19 – VPK 20334

10. ANSELMUS Cantuariensis: Operum, quae quidem haberi potuerunt. Tom. I–III.
Coloniae Agrippinae, Apud Ioannem Birckmannum, 1560. [52], 152, [14], 593, [8], 226 p.
VPPK B/8 – VPK 37132

11. ARIAS, Benedictus Montanus Hispalensis: Novi testamenti graeci latina interpretatio e verbo expressas – latina ex hebraica veritate veteris testamenti interpretatio.
Antverpiae, s. typ., 1571. Ism. lapsz. [1329] p.
1904 után került a káptalani könyvtár állományába.
VPK (K 6454)

12. ARISTOTELES: De coelo, de generatione et corruptione, meteorologicorum, de plantis cum Averrois Cordubensis variis in eosdem commentariis.
Venetiis, Apud Iunctas, 1562. [4], 499 ff.
VPPK O/2 – VPK 37041

13. ARISTOTELES: De rhetorica, et poetica libri, cum Averrois in eosdem paraphrasibus. 2. vol.
Venetiis, Apud Iunctas, 1562. [4], 228 ff.
VPPK O/2 – VPK 37040

14. ARISTOTELES: Metaphysicorum libri XIIII. Cum Averrois Cordubensis in eosdem commentariis, et epitome. Theophrasti metaphysicorum liber. 8. vol.
Venetiis, Apud Iunctas, 1562. [4], 424 ff.
VPPK O/2 – VPK 37047

15. ARISTOTELES: Omnia quae extant opera. Averrois Cordubensis in ea opera omnes, qui ad haec usque tempora pervenere, commentarii.
Venetiis, Apud Iunctas, 1562. [12] ff.
VPPK O/2 – VPK 37043/1

16. ARISTOTELES: Stagiritae libri moralem totam philosophiam complectentes, cum Averrois Cordubensis in moralia nicomachia expositione, et in Platonis libros de republica paraphrasi. 3. vol.
Venetiis, Apud Iunctas, 1562. [15], 372 ff.
VPPK O/2 – VPK 37046

17. ARISTOTELES: Stagiritae organum. Averrois Cordubensis in eo commentaria, epitome, quaesita nonnula, ac epistola una. 1. vol.
Venetiis, Apud Iunctas, 1562. [8], 106, 168 ff.
VPPK O/2 – VPK 37044

18. ARISTOTELES: Stagiritae posteriorum resolutoriorum libri duo. Cum Averrois Cordubensis magnis commentariis, triplici interpretatione distinctis. 1. vol. pars 2.
Venetiis, Apud Iunctas, 1562. [4], 568 ff.
VPPK O/2 – VPK 37045

19. ARISTOTELES: Stagiritae topicorum, atque elenchorum libri. Cum Averrois Cordubensis in eos media expositione Abramo de Balmes, et Mantino interpretibus. 1. vol. pars 3.
Venetiis, Apud Iunctas, 1562. 176 ff.
VPPK O/2 – VPK 37042/1

20. ARRIANUS: De rebus gestis Alexandri regis, quem latinitate donavit Bartholomeus Facius.
Pisauri, Opera et impensa Hieronymi de Soncino, 1508. [99] ff.
Címlapon korabeli bejegyzés: Humanitas est virtutum omnium condimentum.
BIRÓ 362 – VPK 9173

21. ATHANASIUS, Magnus Alexandrinus: Opera, in quatuor tomos distributa.
Basileae, Ex officina Frobeniana, Per Hieronymum Frobenium et Nicolaum Episcopium, 1556. [8], 730, 142, [24] p.
VPPK Ac/4 – VPK (K 5662/1)

22. AUGUSTINUS, Aurelius: Adversus haereses Donatistarum. Pars 2.
Lugduni, Apud haeredes Iacobi Iuntae, 1562. 900, [28] p.
Tom. 7. pars prior
VPK 20096

23. AUGUSTINUS, Aurelius: Adversus haereses Pelagianorum.
Lugduni, Apud haeredes Iacobi Iuntae, 1562. 927, [25] p.
Tom. 7. pars posterior
VPPK Ac/5 – VPK 37022

24. AUGUSTINUS, Aurelius: De civitate Dei contra paganos libri duo et viginti . . . Cum commentariis Thomae Valois et Nicolai Triueth, necnon additionibus Jacobi Passauantii atque theologicis veritatibus Francisci Maronis. Basileae, Aere et impensis . . . Johannis Koburger Nurembergensis bibliopolae. Per . . . Adam Petri de Langendorff eiusdem civitatis civem impressum, 1515. [360] ff.
VPPK Ac/7 – VPK 36952/1

25. AUGUSTINUS, Aurelius: De civitate Dei libri XXII. Quorum XII. hoc omnium illius operum quinto tomo continentur.
Lugduni, Apud haeredes Iacobi Iuntae, 1562. 739, [51] p.
Tom. 5.
VPK 21052

26. AUGUSTINUS, Aurelius: De civitate Dei libri [13–22.]
Lugduni, Apud haeredes Iacobi Iuntae, 1562. [24], 742, [42] p.
Tom. 5. pars 2.
VPPK Ac/5 – VPK 37021

27. AUGUSTINUS, Aurelius: Decertationes adversus haereses, praecipue Iudaeorum, Manicheorum, Priscillianistarum, Origenistarum, Arrianorum et Ioviniani. Pars 1.
Lugduni, Apud haeredes Iacobi Iuntae, 1562. 1097, [37] p.
Tom. 6.
VPK 21055

28. AUGUSTINUS, Aurelius: De Trinitate, una cum reliquis illius libris.
Lugduni, Apud haeredes Iacobi Iuntae, 1562. [86], 1438 p.
Tom. 3.
VPK 21050

29. AUGUSTINUS, Aurelius: De Trinitate . . . libri quindecim. Cui theologicae veritates . . . Francisci Maronis aptissime connectuntur.

Basileae, Aere et impensis . . . Ioannis Koburger civis Nurembergensis. Arte . . . Adae Petri de Langendorff, 1515. [116] ff.
VPPK Ac/7 – VPK 36952/2

30. AUGUSTINUS, Aurelius: Emporium tertie partis sermonum divi Augustini (. . . continentur sermones de tempore et de sanctis . . .)
Lugduni, In aedibus Jacobi Mareschal impressa, 1520. [35], 241, [6] ff.
VPPK C/14 – VPK 37037/3

31. AUGUSTINUS, Aurelius: Enarrationes in Ioannis evangelium, epistolam et apocalypsim.
Lugduni, Apud haeredes Iacobi Iuntae, 1562. [112], 1518 p.
Tom. 9.
VPK 20156

32. AUGUSTINUS, Aurelius: Enarrationes in psalmos mysticos. Pars 1.
Lugduni, Apud haeredes Iacobi Iuntae, 1561. [8], 1076, [100] p.
Tom. 8. pars 1.
VPK 21053

33. AUGUSTINUS, Aurelius: Enarrationes in psalmos mystcos. Pars 2.
Lugduni, Apud haeredes Iacobi Iuntae, 1561. 1064, [72] p.
Tom. 8. pars 2.
VPK 21054

34. AUGUSTINUS, Aurelius: Epistolae maiori studio, fide ac religione quam hactenus unquam excusae, atque a vitiis, quibus multiplici olim impressione contaminatae fuerant, vindicatae.
Lugduni, Apud haeredes Iacobi Iuntae, 1561. [31], 1100, [1] p.
Tom. 2.
VPPK Ac/5 – VPK 37019

35. AUGUSTINUS, Aurelius: Homiliae de tempore. – Opus sermonum de sanctis.
Lugduni, Apud haeredes Iacobi Iuntae, 1561. 752, [46], – 423 p.
VPPK Ac/5 – VPK 37024

36. AUGUSTINUS, Aurelius: [Opera.]
Venetiis, Ex officina Erasmiana apud Vincentium Valgrisium, 1545. [90], 420 ff.
VPPK Függelék/7 – VPK 37089

37. AUGUSTINUS, Aurelius: Opera omnia.
Augustae Vindelicorum, Excudebat Heinricus Steyner, 1537. [22], 178, 249, [1] ff.
STRAUSZ D/7 – VPK 36951

38. AUGUSTINUS, Aurelius: Operum tomus primus et tomus secundus.
Venetiis, Apud Dominicum Nicolinum, 1570. [4], 282, 262, [1] ff.
VPPK Ac/6 – VPK 37061

39. AUGUSTINUS, Aurelius: Quaestiones in vetus novumque testamentum.
Lugduni, Apud haeredes Iacobi Iuntae, 1561. [35], 954 p.
Tom. 4. pars 1.
VPPK Ac/5 – VPK 37020

40. AUGUSTINUS, Aurelius: Quaestiones in vetus novumque testamentum.
Lugduni, Apud haeredes Iacobi Iuntae, 1561. [6], 853, [38] p.
Tom. 4. pars 2.
VPK 21051

41. AUGUSTINUS, Aurelius: Secunda pars opusculorum.
Impressa sunt . . . arte . . . Andree Bocardi. Impensis autem Joannis Parvi bibliopole Parisiensis, 1502. [6], 178 ff.
VPPK C/14 – VPK 37037/1

42. AUGUSTINUS, Aurelius: Sermones.
Lugduni, Apud haeredes Iacobi Iuntae, 1561. [83], 7[1] p.
Tom. 10. [pars 1.]
VPPK Ac/5 – VPK 37023

43. [Pseudo-] AUGUSTINUS: Sermones ad heremitas.
S. l., typ. et a. 108 ff.
VPPK C/14 – VPK 37037/2

44. AVERROES Cordubensis: Colliget libri VII. – Canti[ca] item Avicennae cum eiusdem Averrois commentariis, [et] A. Zimarae contradictionum solutiones.
Venetiis, Apud Iuntas, 1562. [4], 312 ff.
Tom. 10.
Korábban a káptalan tulajdonát képező mű 19[th] után került a szemináriumi könyvtár állományába.
VPK 37077

45. AVERROES Cordubensis: Expositiones mediae in l[ibr]um demonstrationis Aristotelis.
Venetiis, Apud Iunctas, 1562. 128 ff.
VPPK O/2 – VPK 37042/3

46. BALDUINUS, Franciscus: Breves commentarii in prae[lec]cipuas Iustiniani imp. novellas, sive authenticas constitu[ti]ones, idem ad aedilitium edictum.
Lugduni, Apud Sebastianum Gryphium, 1548. [16], 14[4] p.
BIRÓ 370 – VPK 20018/5

47. BARONIUS, Caesar: Annales ecclesiastici. Editio novi[s]sima. Tom. 1–3.
Antverpiae, Ex officina Plantiniana.
Tom. 1: 1597. [28], 753, [86] p.
Tom. 2: 1597. [16], 819, [72] p.
Tom. 3: 1598. [12], 785, [78] p.
KOLLER 133–135 – VPK 14043–14045

48. BARONIUS, Caesar: Annales ecclesiastici. Tom. 4–8.
Antverpiae, Ex officina Plantiniana.
Tom. 4: 1594. [20], 630, [68] p.
Tom. 5: 1596. [12], 699, [80] p.
Tom. 6: 1596. [16], 704, [68] p.
Tom. 7: 1598. [16], 724, [100] p.
Tom. 8: 1600. [16], 740, [66] p.
KOLLER 136–140 – VPK 14046–14050
Tom. 9: 1601
Tom. 10: 1602
Tom. 11: 1608
Tom. 12: 1609
KOLLER 141–144 – VPK 14051–14054
folytatása: RAYNALDUS, Odericus: Annales ecclesiastici ab anno 1198, ubi Baronius desinit, Tom. 13–21.
Romae, [In variis officinis], 1647–1677.
és
LADERCHIUS, Jacobus: Annales ecclesiastici ab anno 1566, ubi Odericus Raynaldus desinit. Tom. 22–24.
Romae, Typis et sumptibus Hieronymi Mainardi, 1728–1737.
KOLLER 145–152 – VPK 14055–14062

49. BARONIUS, Caesar: Martyrologium Romanum.
Venetiis, Apud Marcum Antonium Zalterium, 1597. [6] XXIV, 588, [74] p.
HORNIG – VPK 6337

50. BARONIUS, Caesar: Vitae sanctorum sive res gestae martyrum, confessorum atque sanctarum virginum.
Coloniae Agrippinae, Apud Henricum Falckenburg, 1596. [8], 1011, [5] p.
VPPK E/18 – VPK 37025

51. BASILIUS Magnus: Omnia . . . opera, iuxta argumentorum congruentiam in tomos distincta quatuor, ab Iano Cornario medico physico Zuiccaviensi interpretata.
Basileae, Per Hieronymum Frobenium et Nicolaum Episcopium, 1552. [8], 787, [24] p.
VPPK Ac/4 – VPK(K 5662/2)

52. BASILIUS Magnus: Omnia . . . opera, iuxta argumentorum congruentiam in tomos distincta quatuor, ab Iano Cornario medico physico Zuiccaviensi interpretata.
Basieae, Per Hieronymum Frobenium et Nicolaum Episcopium, 1552. [8], 787, [24] p.
VPPK Ac/10 – VPK 37134

53. BEAUXAMIS, Thomas: Commentariorum in evangelicam harmoniam tomi quatuor. Ultima editio.
Parisiis, Apud Guillelmum Chaudiere, 1594. [6], 572, [47] ff.
VPPK B/16 – VPK 37131

54. BEDA presbyter: De natura rerum et temporum libri duo.
Basileae, Escudebat Henricus Petrus, 1529. [16], 74, [1] ff.
Kötése védett,[7] (3. ábra). Leírása: Papírtáblás fehér disznóbőr-kötés, vaknyomással, reneszánsz stílusú ornamentális és figurális keretsávokkal díszített. Az üres sávban fent oroszlános, sasos, lent kivehetetlen kitöltésű és W betűvel ellátott címerpajzsok helyezkednek el. A tükör közepében fekete, lemezről nyomott páncélos alak látható, fent feliratok: CRONICA EUSEBII, lent évszám: AN. D. M. D. XXIX. olvasható. Hátlapjának tükrében négyszögű rozettás rácsdísz és három tök látható. Négy bordás gerincén egymásba tolt körök alkotnak terülő mustrát. Egykor két szalaggal zárult. Kapitálisa nincs. Restaurálásra küldték 1972. szeptember 1-én.[8] 1974. október 7-én restaurálta az Országos Levéltár.[9]
VPPK C/6 – VPK 36983/2

55. BELLARMINUS, Robertus: De translatione imperii Romani a Graecis ad Francos.
Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini, 1589. 326, [1] p.
VPPK I/14 – VPK 37081/1

56. BELLARMINUS, Robertus: De translatione imperii Romani a Graecis ad Francos.
Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini, 1589. 326, [1] p.
KOLLER 1318 – VPK 14017

57. BELLARMINUS, Robertus: Disputationes de controversiis christianae fidei adversus huius temporis haereticos, tribus tomis comprehensae.
Ingolstadii, Ex officina typographica Davidis Sartorii.
Tom. 1: 1586. [12] ff., 2274 col., [13] ff.
Tom. 2: 1588. [12] ff., 1741 col., [11] ff.
Tom. 3: 1593. [6] ff., 1527 col., [40] ff.
Közben paginált részekkel!
STRAUSZ C/29 – VPK 37128–37130

58. BELLARMINUS, Robertus: Disputationes de controversiis christianae fidei adversus huius temporis haereticos, tribus tomis comprehensae. Tom. 1.
Ingolstadii, Ex officina typographica Davidis Sartorii, 1590. [12] ff., 2195 col., [17] ff. – Közben paginált részekkel!
VPPK D/23 – VPK 37122

59. BEMBUS, Petrus: Epistolae omnes quotquot exstant, . . . quarum libri sexdecim Leonis X. Pont. Max. nomine scripti sunt, sex autem reliqui familiares epistolas continent.
743, [8] p.
A mű címlapja hiányzik. A magyar vonatkozásokat tartalmazó könyvet valószínű Rómában vagy Velencében nyomtatták 1547–1590 között. Indexe hiányos!
VPK 36977

60. BEMBUS, Petrus: Epistolarum Leonis X. Pont. Max. nomine scriptarum libri XVI.
Lugduni, Apud haeredes Simonis Vincentii, Excudebat Dionysius ab Harsio, 1538. 432 p.
KOLLER 1424 – VPK 14923

61. BERNARDINUS, Tomitanus Patavinus: Animadversiones aliquot in primum librum posteriorum resolutoriorum.
Venetiis, Apud Iunctas, 1562. [3], 136 ff.
VPPK O/2 – VPK 37042/2

3. ábra. Béda presbiter művének kötéstáblája
Figure: 3. Le plat del'oeuvre du prêtre Beda

62. BEYER, Hartmannus: Quaestiones in libellum de sphaera Ioannis de Sacro Busto, in gratiam studiosae iuventutis olim in Academia Vuitebergensi collectae, per – –, nunc emendatae et auctae.
Romae, 1563. [32], 302 p.
VPPK P/109 – VPK 37097/2

63. BEZA, Theodorus: Confessio christianae fidei et eiusdem collatio cum papisticis haeresibus.
Genevae, Apud haeredes Eustathii Vignon, 1595. [16], 271, [14] p.
VPPK D/26 – VPK 37084/1

64. BEZA, Theodorus: Pro corporis Christi veritate, adversus ubiquitatis commentum, et Guilielmi Holderi convitia, responsio.
Genevae, Apud Eustathium Vignon, 1581. 127 p.
VPPK B/70 – VPK 37073/3

65. BEZA, Theodorus: Quaestionum et responsionum christianarum libellus.
Genevae, Excudebat Eustathius Vignon, 1584. [16], 128 p.
VPPK D/26 – VPK 37084/2

66. BEZA, Theodorus: Quaestionum et responsionum christianarum pars altera, quae est de sacramentis.
Genevae, Apud haeredes Eustathii Vignon, 1600. [16], 158 p.
VPPK D/26 – VPK 37084/3

67. BEZA, Theodorus: Tractatio de polygamia.

Genevae, Apud haeredes Eustathii Vignon, 1591. 220 p.
VPPK D/26 – VPK 37084/4

68. BEZA, Theodorus: Tractatio de repudiis et divortiis.
Genevae, Apud haeredes Eustathii Vignon, 1591. 256, [14] p.
VPPK D/26 – VPK 37084/5

69. BIBLIA. [Lat.]
Lutetiae, Ex officina Roberti Stephani, 1545. [12], Ism. lapsz. [752], [40] ff.
VPK 8118

70. BIBLIA. [Lat.] sacra ad optima quaeque veteris, ut vocant, tralationis exemplaria summa diligentia, parique fide castigata.
Lugduni, Apud Sebastianum Gryphium, 1550. [24], 684, 182, 284, 67, 138, 44, 115, 22, [118] p.
BIRÓ 1 – VPK 14088

71. [BIBLIA. Lat.] Novi testamenti aeditio postrema, per Des. Erasmum Roterodamum, cum scripturae concordantiis. Omnia picturis et novo indice illustrata.
Francoforti ad Menum, Apud Iodocum Cranaeum in Fidelia congiali, 1555. [19], 349, [11] ff.
VPK 8267

72. [BIBLIA. Lat.] Sanctorum apostolorum acta, ex arabica translatione latine reddita: addita obscurorum aliquot difficiliumque locorum interpretatione: per Franciscum Iunium Biturigem.
Apud Ioannem Mareschallum Lugdunensem, 1578. 277 p.
VPPK B/70 – VPK 37073/2

73. [BIBLIA. Lat.] Vetus testamentum. Tomus primus et secundus. – D[omini] n[ostri] Iesu Christi novum testamentum, sive foedus.
Basileae, Per Thomam Guarinum, 1578. Első oldalak hiányoznak. [30], 612, – 251, –[6], 224, [74] p.
STRAUSZ B/10 – VPK 37068

74. BIEL, Gabriel: Expositio canonis missae.
Basileae, In officina Jacobi Pfortzensis, 1515. 268, [13] ff.
VPPK C/8 – VPK 36957/1

75. BLONDUS, Flavius Forliviensis: De Roma triumphante libri decem.
Brixiae, Per Angelum Britannicum, 1503. [6], 180 ff.
BIRÓ 238 – VPK 20356

76. BLONDUS, Flavius Forliviensis: De Roma triumphante libri decem.
Brixiae, Per Angelum Britannicum, 1503. [6], 180 ff.
KOLLER 388 – VPK 9201

77. BOZIUS, Thomas: De signis ecclesiae Dei. Tom. 2.
Coloniae Agrippinae, Apud Ioannem Gymnicum, sub Monocerote, 1593. [52], 719 p.
1905 után került a szemináriumi könyvtár állományába.
VPK 37080

78. BRISSONIUS, Barnabas: Lexicon iuris.
Francofurti, Apud Ioannem Wechelum, 1587. [11] p., 698 col.
VPPK K/24 – VPK 37141/1

79. BRISSONIUS, Barnabas: Selectarum ex iure civili antiquitatum libri IIII.
Francofurdi, Apud Ioannem Wechelum, 1587. [3] ff., 296 col.
VPPK K/24 – VPK 37141/2

80. BROCARDUS monachus: Descriptio terrae sanctae exactissima.
Antverpiae, In aedibus Ioannis Steelsii, 1536. [48] ff.
KOLLER 1618 – VPK 13540/2

81. CALVINUS, Ioannes: In librum psalmorum commentarius.
Excudebat Nicolaus Barbitius et Thomas Courteau, 1564. [8], 893, [25] p.
VPPK B/171 – VPK 37033

82. CALVINUS, Ioannes: Institutio christianae religionis.
Lausannae, Excudebat Franciscus le Preux, 1576. [17 380, [71] ff.
1904 után került a káptalani könyvtár állományáb
VPK 37039

83. CANISIUS, Petrus: Notae in evangelicas lectiones, qu per totum annum festis sanctorum diebus in eccles catholica recitantur.
Friburgi Helvetiorum, Ex officina typographica Abr hami Gemperlini, 1593. [24], 848, [8] p.
VPK 8127

84. CANONES conciliorum omnium, qui a primo apostol rum concilio, usque ad postremum sub Eugenio IIII. c lebratum, a s[anctis] patribus sunt constituti . . . Ioan Sagittario collectore.
Basileae, Per Ioannem Oporinum, 1553. [12], 541, [2 p.
VPPK K/164 – VPK 37104

85. CANONES et decreta sacrosancti oecumenici et general concilii Tridentini. – Adiectus est index librorum prol bitorum.
Dilingae, Excudebat Sebaldus Mayer, 1564. 264, 40 f
VPK 37092

86. CANONES penitentionales ex variis sanctorum pontif cum decretis collecti, quorum notitia viris ecclesiastic non minus utilis quam necessaria.
Cracoviae, Per Hieronymum Vietorem, 1521. [4] ff.
Előzéklapon kézírásos bejegyzéssel: Igy bekötve ve tem. Hornig.
HORNIG – VPK 8823

87. CASSIODORUS: De anima.
Phorce, In edibus Thome Anshelmi, 1507. 23 ff.
VPPK C/12 – VPK 37062/5

88. CASUS, Ioannes: Speculum moralium quaestionum i universam ethicen Aristotelis.
Oxoniae, Ex officina typographica Iosephi Barnesi 1585. [28], 401, [17] p., 1 t.
BIRÓ 473 – VPK 21161

89. CATALOGUS testium veritatis, qui ante nostram aeta tem pontifici Romano eiusque erroribus reclamarunt appendix.
Argentinae, Basileae, Ex officina Ioannis Oporini, 156 [11], 586, [12], 58 p.
VPPK H/45 – VPK 37168

90. CATALOGUS testium veritatis, qui ante nostra aetatem reclamarunt papae. Cum praefatione Mathia Flacii.
Basileae, Per Ioannem Oporinum, 1556. [32], 1095 p
VPPK H/44 – VPK 37079

91. CATHECISMUS Romanus. Ex decreto concilii Triden tini, et Pii V. pontificis maximi iussu primum editu nunc vero . . . brevibus annotatiunculis elucidatus stud et industria Andreae Fabricii Leodii.
Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini, 158 [20], 470, [34] p.
VPK (K 5215)

92. CAVALLIERI, Ioannes Baptista: Antiquarum statu rum urbis Romae primus et secundus liber.
[Romae, 1585.] 100 rézmetszet.
KOLLER 400 – VPK 9170/2

93. CHRONICON divinum.
Basileae, Excudebat Henricus Petrus, 1529. [60], 20 ff.
Kötése védett. Leírását lásd 54. sz. alatt.
VPPK C/6 – VPK 36983/1

94. CICERO, Marcus Tullius: De oratore libri tres. – Eiu dem de perfecto oratore ad M. Brutum liber.
Coloniae, Excudebat Petrus Horst, 1564. [231] ff.
VPPK I/55 – VPK 37096/2

95. CICERO, Marcus Tullius: Opera rhetorica, oratoria, e forensia.
Lutetiae Parisiorum, Apud Iodocum Badium, 1522. [8] 265 ff.
1904 után került a káptalani könyvtár állományába.
VPK 37123

96. CICERO, Marcus Tullius: Philosophicorum librorum pars prima.
Apud Petrum Santandreanum, 1580. [1], 4135–4655 p.
STRAUSZ N/8 – VPK 37087

97. CLAVIUS, Christophorus: Fabrica et usus instrumenti ad horologiorum descriptionem peropportuni.
Romae, Apud Bartholomaeum Grassium, 1586. [6], 151 p.
STRAUSZ S/22 – VPK 37067/1

98. CLEMENS Alexandrinus: Opera.
Parisiis, Apud Sebastianum Nivellium, 1572. [8], 242, [54] p.
STRAUSZ D/21 – VPK (K 627/1)

99. CLEMENS V. papa: Constitutiones. Cum glossa Johannis Andreae.
Parisiis, Thielmannus Kerver, 1517. 110, [5] ff. (4. ábra)
HORNIG – VPK 5138/1

100. CLEMENS Romanus: Apostolicarum constitutionum et catholicae doctrinae libri VIII.
Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini, 1578. [48], 276, [35] p.
STRAUSZ D/21 – VPK (K 627/2)

101. COCCIUS, Antonius: Opera in duos digesta tomos.
Basileae, Ex officina Hervagiana, 1538. [73], 855 p.
STRAUSZ I/55 – VPK 36937

102. COCCIUS, Iodocus: Thesaurus catholicus.
Coloniae, Ex officina typographica Arnoldi Quentelii, 1600. [40], 1138 p.
VPPK D/42 – VPK 37133

103. COCK, Hieronymus: Operum antiquorum Romanorum hinc inde per diversas Europae regiones extructorum reliquias ac ruinas saeculis omnibus suscipiendas non minus vere quam pulcerrime deformatas libellus hic novus continet.
Excudebadt Anverpianus, 1562. 22 rézmetszet.
KOLLER 400 – VPK 9170/3

104. COMINAEUS, Philippus: De rebus gestis Ludovici, eius nominis undecimi, Galliarum regis, et Caroli, Burgundiae ducis. Ex Gallico facti latini, a Ioanne Sleidano.
Argentinae, Apud Cratonem Mylium, 1545. 376, [5] p.
KOLLER 1316 – VPK 10413

105. COMMENTARII collegii Conimbricensis Societatis Iesu, in libros Aristotelis, qui parva naturalia appellantur.
Coloniae, Impensis Lazari Zetzneri, 1596. 102 col., [6] p.
VPPK O/7 – VPK 37048/4

106. COMMENTARII collegii Conimbricensis Societatis Iesu, in libros de generatione et corruptione Aristotelis stagiritae.
Moguntiae, In officina typographica Ioannis Albini, 1599. [16], 524, [36] p.
VPPK O/7 – VPK 37049/1

107. [COMMENTARII collegii Conimbricensis] in libros ethicorum Aristotelis ad Nicomachum, aliquot Conimbricensis cursus disputationes.
Coloniae, Impensis Lazari Zetzneri, 1596. [6] p., 96 col., [5] p.
VPPK O/7 – VPK 37048/5

108. COMMENTARII collegii Conimbricensis Societatis Iesu, in libros meteororum Aristotelis stagiritae.
Coloniae, Impensis Lazari Zetzneri, 1596. [4] p., 143 col., [7] p.
VPPK O/7 – VPK 37048/3

109. COMMENTARII collegii Conimbricensis Societatis Iesu, in octo libros physicorum Aristotelis stagiritae. Prima et secunda pars.

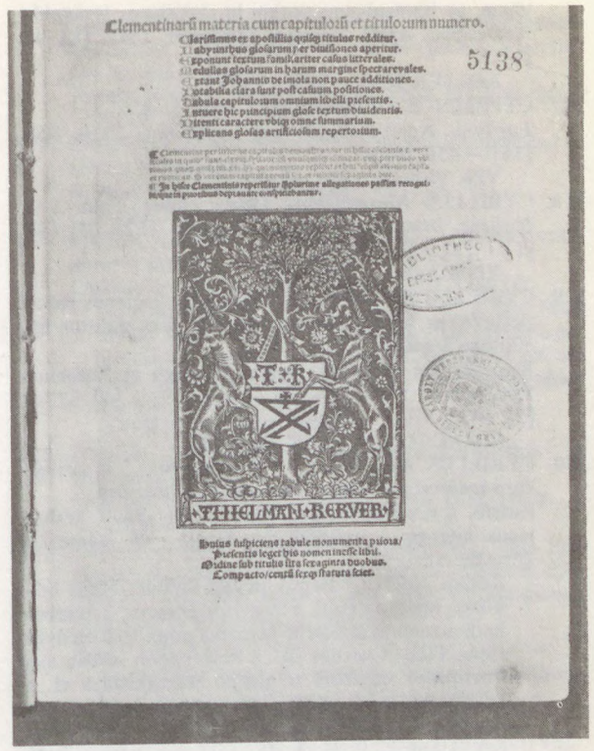

4. ábra. V. Kelemen pápa művének címoldala
Figure: 4. La page de titre de l'oeuvre du pape Clément V.

Coloniae, Sumptibus Lazari Zetzneri, 1596. [7] p., 542 col., [14] p.
VPPK O/7 – VPK 37048/1

110. COMMENTARII collegii Conimbricensis Societatis Iesu, in quatuor libros de coelo, meteorologicos et parva naturalia, Aristotelis stagiritae.
Coloniae, Impensis Lazari Zetzneri, 1596. [8] p., 547 col., [20] p.
VPPK O/7 – VPK 37048/2

111. COMMENTARII collegii Conimbricensis Societatis Iesu, in tres libros de anima, Aristotelis stagiritae.
Coloniae, Impensis Lazari Zetzneri, s. a. [7], 619, [23] p.
VPPK O/7 – VPK 37049/2

112. COSTER, Franciscus: Libellus sodalitatis, hoc est, christianarum institutionum libri quinque.
Coloniae Agrippinae, Apud Antonium Hierat, 1600. [24], 568, [8] p.
VPPK E/60 – VPK 37101

113. COVARRUVIAS y Leyva, Didacus de: Opera omnia. Editio nova.
Francoforti ad Moenum, Apud Ioannem Feyerabendt, 1592. [12], 658, [2], 544, [130] p.
BIRÓ 138 – VPK 21247

114. CRASSUS, Michael: Tractatus de successione tam ex testamento, quam ab intestato, et aliarum.
Venetiis, Apud Matthiam Valentinum, 1588. [16], 526 p.
VPPK K/39 – VPK 37063

115. CRESPETIUS, Petrus: Summa catholicae fidei, apostolicae doctrinae, et ecclesiasticae disciplinae, nec non totius iuris canonici.
Lugduni, Apud Ioannem Pillehotte, 1598. [24], 895, [12] p.
VPPK K/26 – VPK 37119

116. CUSPINIANUS, Ioannes: De Turcorum origine, reli-

gione, ac immanissima eorum in christianos tyrannide. Antverpiae, Apud Ioannem Steelsium, 1541. [8], 91, [1] ff.
KOLLER 1618 – VPK 13540/3

117. CYPRIANUS, Caecilius: Opera. Tom. 1–2.
Lugduni, Apud Sebastianum Gryphium, 1550. 466, [14], – 456, [6] p.
VPK 37093

118. CYRILLUS Alexandrinus: Opera omnia. Tom. 2–3.
Basileae, In aedibus Andreae Cratandri, 1528. [2], 159, [1], – [2], 137, [25] ff.
VPPK Ac/17 – VPK 36962

119. CYRILLUS Alexandrinus: Opera quae hactenus haberi potuere, in tomos quinque digesta: nam quintus hac editione accessit.
Basileae, Per haeredes Ioannis Hervagii et Eusebium Episcopium, 1566. [8], 770, – [4], 439, – [4], 373, – [2], 303, [30], – [20], 646 p.
STRAUSZ D/28 – VPK (K 3048)

120. CYRILLUS Alexandrinus: Opus insigne . . . in evangelium Ioannis: a Georgio Trapezontio traductum.
Parisiis, s. typ., 1508. 115, [160] ff. 81–83. ff. kétharmada kitépve. A második rész [160] – ff. számozása következetlen.
Kötése védett.[10] Befelé srégelt fatáblás barna bőrkötés, vaknyomással. Többsoros görgetős keretében keskenyebb és szélesebb sávban a mitológiai erények (Spes, Fides, Charitas, ill. a keskenyebb sávban még Fortitudo) szimbolikus alakjai helyezkednek el. A kettő között balluszteres sáv látható. Fent és lent egy-egy üres sávban az előlapon és hátlapon feliratok láthatók. P. H. A. D. – 15–98, vagyis: Pauli Halassy Anno Domini 1598. Tükrének sarkaiban és közepében egy-egy liliom helyezkedik el. A szélesebb mezőben a Fides ábrázolása mellett C. H. mesterjelzés látható. Egykor két rézkapoccsal zárult. Kapitálisa sima kétszínű (natur és zöld). (5. ábra) Restaurálásra küldték 1972. szeptember 1-én.[11] 1974. október 7-én restaurálta az Országos Széchényi Könyvtár.[12] (6. ábra)
VPPK C/9 – VPK 36985/1

121. DANAEUS, Lambertus: Orationis dominicae explicatio.
Genevae, Apud Eustathium Vignon, 1582. [16], 276, [7], p.
VPPK B/70 – VPK 37073/1

122. DANAEUS, Lambertus: Synopsis sanae et veteris doctrinae de S. Trinitate, ex orthodoxis symbolis, et veteribus synodis collecta, atque primo Sententiarum Petri Lombardi libro opposita.
Genevae, Apud Eustathium Vignon, 1580. 23 p.
1905 után került a szemináriumi könyvtár állományába.
VPK 37078/2

123. DECISIONES Guidonis papae singulari iudicio collectae. Ex prototypo Matthaei Antoniani genuinae integritati restitutae.
Francofurti ad Moenum, Impensis haeredum Sigismundi Feyrabendii, 1591. [8], 404, [36] p.
BIRÓ 142 – VPK 13669

124. DECIUS, Philippus: De regulis iuris. Postrema editio.
Lugduni, Apud haeredes Iacobi Iunctae, 1568. [40], 389, [1] p.
VPPK K/142 – VPK 37026

125. DIGESTORUM seu pandectarum liber trigesimus nonus.
Lugduni, Excudebat Franciscus Fradin, 1537. [16], 400, [6] ff.
VPPK K/80 – VPK 37110

126. DIODORUS, Siculus: Bibliothecae historicae libri XV. Hoc est, quotquot graece exstant de quadraginta quorum quinque nunc primum latine eduntur.

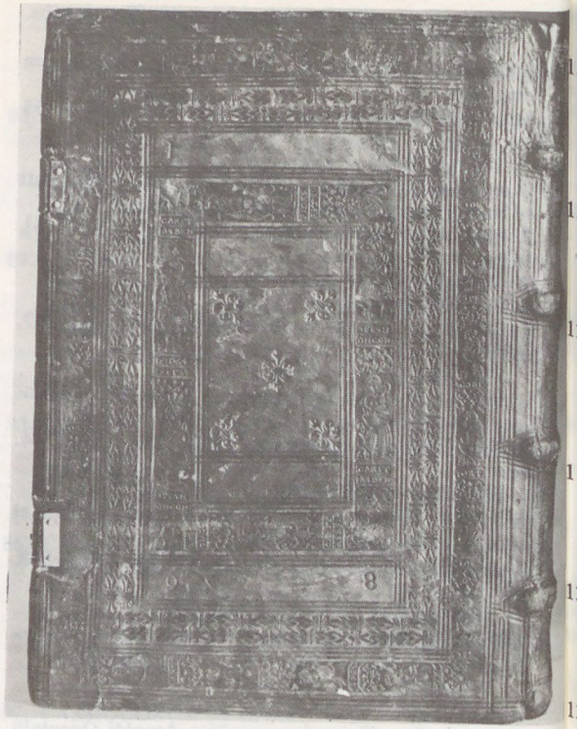

5. ábra. Alexandriai Cirill könyvének kötéstáblája
Figure: 5. Le plat du livre de Cyrille d'Alexandrie

6. ábra. Alexandriai Cirill könyvének címlapja
Figure: 6. La page de titre du livre de Cyrille d'Alexandrie

Basileae, Henricus Petrus, 1559. [34], 715 p.
STRAUSZ I/79 – VPK (K 7297)

127. DIONYSIUS Aeropagita: De mystica theologia lib. I. – Joan. Eckius commentarios adiecit pro theologia negativa.
Augustae Vindelicorum, In officina Ioannis Miller, 1519. [75] p. ill.
KOLLER 397 – VPK 8175/2

128. DIONYSIUS Carthusianus: (Enarrationes praeclarae in quatuor evangelistas.)
Coloniae, Per Petrum Quentell., 1533. Címlap és 6 ff. hiányzik, 383, [1] ff.
VPPK Függelék/36 – VPK 37105

129. DIONYSIUS Carthusianus: Opuscula aliquot, quae spirituali vitae et perfectioni tam vehementer conducunt, quam universae etiam inserviunt ecclesiae.
Coloniae, Opera et impensis Melchioris Nouesiani, 1534. [8], 311, [1] ff.
VPPK Ac/19 – VPK 37100

130. DUARENUS, Franciscus: De sacris ecclesiae ministeriis ac beneficiis libri VIII.
Lutetiae Parisiorum, Ex typographia Matthaei Davidis, 1551. 339 p.
KOLLER 713 – VPK 13433/1

131. DUARENUS, Franciscus: Scaevola. Interpretationem continens cuiusdam Cervidii Scaevolae responsi, cap. CXXII. tit. de verborum obligation. lib. XIV. Pandect.
Parisiis, Ex typographia Matthaei Davidis, 1551. 54 p.
KOLLER 713 – VPK 13433/2

132. DUNS SCOTUS, Ioannes: Resolutiones in quatuor libros sententiarum.
Parisiis, Apud Guillelmum de la Noue, 1600. [24], 392 ff.
VPPK Ac/31 – VPK 37082

133. DURAEUS, Ioannes, Scotus: Confutatio responsionis Gulielmi VVhitakeri.
Ingolstadii, Ex typographia Davidis Sartorii, 1585. [36], 856, [43] p.
STRAUSZ C/310 – VPK 37094

134. DURANDUS, Gulielmus: Rationale divinorum officiorum. Tom. 1–2.
Lugduni, Sumptibus Philippi Tinghi Florentini, 1574. [34], 568 ff.
ROTT – VPK 17150

135. DURANDUS, Guillelmus: Rationale divinorum officiorum.
S. l. Per Bernardinum de Vitalibus, 1519. [10], 147, [1] ff.
STRAUSZ E/237 – VPK 36946

136. EDER, Georgius: Malleus haereticorum. De variis falsorum dogmatum notis, atque censuris, libri duo.
Ingolstadii, Apud Davidem Sartorium, 1580. [78], 510, [1] p.
VPPK D/63 – VPK 37086

137. EDER, Georgius: Oeconomia bibliorum sive partitionum theologicarum libri quinque.
Coloniae Agrippinae, Apud Geruvinum Calenium et haeredes Ioannis Quentelii, 1568. [32], 714 p.
VPPK B/79 – VPK 37165/1

138. EDER, Georgius: Partitiones catechismi catholici.
Coloniae, Apud Geruvinum Calenium et haeredes Ioannis Quentelii, 1568. [8], 119 p.
VPPK B/79 – VPK 37165/2

139. EGVINARIUS Baro: Ad Obertum Ortensium, de beneficiis, commentarii, methodo in eundem subiecti.
Lugduni, Apud Sebastianum Gryphium, 1549. 154 p.
BIRÓ 370 – VPK 20018/2

140. EGVINARIUS Baro: Methodus ad Obertum Ortensium, de beneficiis, in libros quatuor divisa.
Lugduni, Apud Sebastianum Gryphium, 1549. 132 p.
BIRÓ 370 – VPK 20018/1

141. EPIPHANIUS, episcopus Constantiae: Contra octoginta haereses opus, panarium, sive arcula, aut capsula medica appellatum, continens libros tres, et tomos sive sectiones ex toto septem.
Parisiis, Apud Audoenum Parvum, 1564. [8], 586, [20] ff.
VPPK Ac/20 – VPK 37075

142. ERASMUS Roterodamus: Adnotationes locupletatae in novum testamentum.
Basileae, Frobenius, 1522. [2], 629, [1] p.
VPPK B/87 – VPK 36945

143. FABER, Ioannes: Opuscula quaedam . . . quorum catalogus in proxima habetur pagina.
Lipsiae, In officina Nicolai Wolrab, 1537. [370] ff.
A címlapon cca. 17–18. századi bejegyzés: Pauli David eppi Tininiensis. Ugyancsak a 18. századra jellemző kézírással: Capituli Weszprimiensis. A mű ezután, mint a káptalan ajándéka, került a szemináriumi könyvtár állományába.
VPPK D/70 – VPK 36953

144. FABER Stapulensis: Commentaria initiatoria in quatuor evangelia.
Coloniae, Ex officina Euchariana, 1541. [11], 715 p.
VPPK B/94 – VPK 37102

145. FENDT, Tobias: Monumenta sepulcrorum cum epigraphis ingenio et doctrina excellentium virorum aliorumque tam prisci quam nostri seculi memorabilium hominum de archetypis expressa.
S. l. et typ., 1574. 1 rézm. címlap, [10] p. 125 rézm.
A címlapon korabeli bejegyzés: Sum ex bibliotheca Ioh. Georgii a Werdenstein, 1575. (7. ábra)
KOLLER 400 – VPK 9170/4

146. FLAMINIUS Lucensis: De hominis felicitate libri tres. De vera, et falsa voluptate libri duo. De honore liber unus.
Lucae, Apud Vincentium Busdracum, 1563. 358, 63, [1] p.
STRAUSZ N/21 – VPK (K 3015)

147. FLORES doctorum insignium, tam graecorum, quam latinorum.
Antverpiae, Apud Ioannem Bellerum, 1563. 813 p.
Előzéklapon: Ioannes Casparus a Dornsperg cimeres ex librise.
STRAUSZ C/93 – VPK 37099

148. FLORUS, Lucius, [Iulius!]: De gestis Romanorum libri quatuor. Accedunt annotationes Ioannis Camertis in [I.] Florum, Sexti Ruffi ad Valentinianum Augustum de historia Romanorum libellus, Messalae Corvini oratoris ad Octavianum Augustum de progenie sua libellus.
Coloniae Agrippinae, Gualtherus Fabricius, 1562. [32], 317 p.
VPPK I/55 – VPK 37096/1

149. FONSECA, Petrus: Institutionum dialecticarum libri octo.
Coloniae, Apud Maternum Cholinum, 1578. [16], 547, [26] p.
VPK 37095

150. FORMULARE instrumentorum nec non ars notariatus cum tabulis subiunctis.
Opera atque impensis . . . Johannis Knoblouch: nobilis Argentine civis impressum, 1516. [1], 171, [7] ff.
VPK 8058/3

151. FORMULARIUM terminorum seu registrorum noviter impressum et emendatum.
Rome, Per magistrum Marcellum Silber alias Franck, 1511. [4], 113 ff.
VPK 8058/1

152. FRISCHLINUS, Nicodemus: De ratione instituendi puerum . . . ut latinam discat recte loqui, et scribere: graecam vero mediocriter intelligere.
Gyssingae, Excudebat Ioannes Manlius, 1584. [32] p.
Korábban a Davidikum könyvtárának állományában volt.

7. ábra. Fendt Tóbiás metszeteinek címlapja
Figure: 7. La page de titre des gravures de Tobiás Fendt.

VPK 37031/2

153. FULCUS, Iulius: Eorum qui vel eleemosynas erogaverunt admirabiles fructus vel de eleemosyna scripserunt insignes sententiae.
Romae, Apud Franciscum Zanettum, 1581. [36], 207, [1] p. 3 rézmetszet.
VPK 13812

154. FUMUS, Bartholomaeus: Summa aurea armilla nuncupata, casus omnes ad animarum curam attinentes, breviter complectens.
Venetiis, Apud Marcum Antonium Zalterium, 1587. [46], 1188 p.
VPPK F/117 – VPK 37028

155. GARIMBERTUS, Hieronimus: Concetti.
In Venetia, Alla bottega di Vincenzo Valgrisi, Al segno d'Erasmo, 1553. 437, [11] p.
KOLLER 1537 – VPK 10582/2

156. GERMANICARUM rerum quatuor celebriores vetustioresque chronographi.
Francoforti ad Moenum, Apud Georgium Corvinum, Sigismundum Feyrabend et haeredes Wigandi Galli, 1566. [10], 224, [10] ff.
BIRÓ 354 – VPK 10483

157. GÖHLER, Justinus: Chronica der Krigshändel des . . . Rhömischen Teuschen Keysers . . .
Franckfort am Mein, Bei Christian Egenolffs Erben, 1566. [20], LXXXVI p.
HORNIG – VPK 7151

158. GRAMMATICI illustres.
Parrhisiis, In officina Ascensiana, 1516. [6], 84 ff.
STRAUSZ O/25 – VPK 37160

159. GRATIANI decretum. Multis admodum aptis et utilibus adiunctis.
Parisiis, Expensis et opera Johannis Petit et Thielmar Kerver, 1512. 582, [45] ff.
Kötése védett.[13] Befelé srégelt fatáblás barna b kötés, vaknyomással. Két üres sáv között palmett ill. rozettás keret fut körbe. A tükör alatt és fel négyszöges rácsdísz, közepében körbe foglalt rozet körül csoportosuló tobozos díszek helyezkednek Három dupla bordás gerincének mezőiben lent fent négyszöges rácsdísz, a középső kettőben h lámvonalas indás díszek futnak végig három sorb Egykor két kengyeles rézkapoccsal zárult. (8. ábr Kapitálisa sima varrott, natúr színű.
KOROKNAY 125., 33. t.
Restaurálásra küldték 1972. szeptember 1-én Restaurálása 1974. október 7-én az Országos Sz chényi Könyvtárban készült el.[15]
VPPK C/11 – VPK 36988

160. GREGORIUS Nazianzenus: Opera omnia, quae quidc extant, nova translatione donata.
Parisiis, Apud Claudium Fremy, 1569. [46], 943 p.
VPPK Ac/23 – VPK 37125

161. GREGORIUS Nazianzenus: Operum tomi tres.
Basileae, 1571. [61], 1170, [80] p.
BIRÓ 31 – VPK 20354

162. GREGORIUS IX. papa: Decretales. Accurata diligent tertio emendate: summoque studio elaborate: cu multiplicibus tabulis et repertoriis ad mater quascumque diligenter inveniendas aptissimis.
Parisiis, Thielmannus Kerver, Impensis Johannis Petit Johannis Cabiller, 1511. [4], 532, [25] ff.
VPK 3236

163. GREGORIUS papa: Opera. Tom. II. Complecte aliquot sacrae scripturae expositiones.
Basileae, Apud Hieronymum Frobenium et Nicolau Episcopium, 1550. 1626 col.
1905 után került a szemináriumi könyvtár állom nyába.
VPK 37120

164. GREGORIUS Nyssenus: Opera.
Basileae, Per Eusebium Episcopium et Nicolai frat haeredes, 1571. [15], 530, [30] p.
VPPK Ac/24 – VPK 37152

165. GUALTHERUS Tigurinus, Rodolphus: In prophet duodecim.
Tiguri, Excudebat Chr. Froschoverus, 1572. [24], 413 [21] ff.
VPPK B/114 – VPK 37140

166. GUICCIARDINI, Franciscus: Historiarum sui tempori libri viginti, ex italico in latinum sermonem nun primum et conversi, et editi. Caelio Secundo Curion interprete.
Basileae, Escudebat Petrus Perna suis et Henrici Petr impensis, 1566. [20], 737, [1] p.
KOLLER 396 – VPK 14417/1

167. HAYMO, episcopus Halberstattensis: In d. Pauli epist las omnes interpretatio, ad vetustissimorum exempl rium fidem quam diligentissime recognita.
Coloniae, Ex officina Eucharii Cervicorni, 1539. [378] f
HORNIG – VPK 5807

168. HEGENDORFFINUS, Christophorus: Encomium so brietatis.
S. l., typ. et a. [8] ff.
KOLLER 885 – VPK 14788/3

169. HEGENDORFFINUS, Christophorus: Encomiu somni.
Lipsiae, Ex aedibus Valentini Schumanni, 1519. [5] f
KOLLER 885 – VPK 14788/2 (9. ábra)

170. HEGENDORFFINUS, Christophorus: Somnium spor dei de liberalium artium altercatione et prestantia.
Lipsiae, Ex aedibus Valentini Schumanni, s. a. [12] ff.
KOLLER 885 – VPK 14788/4

8. ábra. Decretum Gratiani kötéstáblája
Figure: 8. Le plat du décret de Gratien.

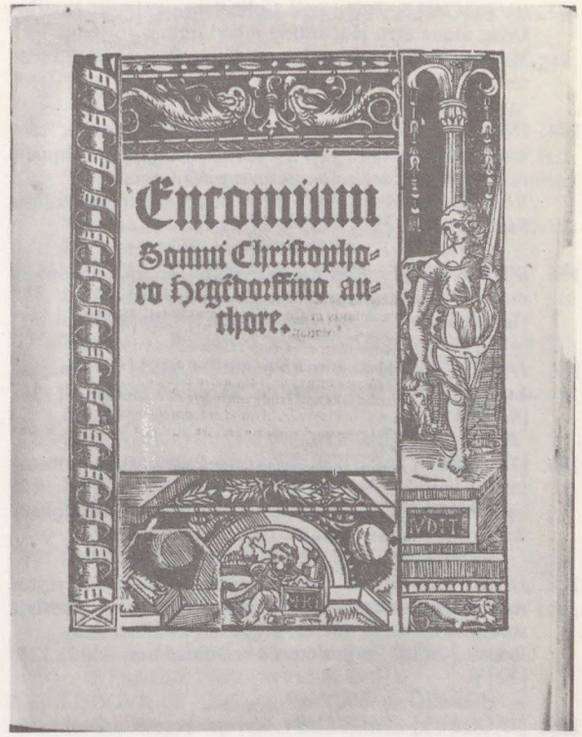

9. ábra. Hegendorffinus könyvének címoldala
Figure: 9. La page de titre du livre de Hegendorffinus

171. HELMOLDUS, presbyter Buzoviensis: Historia de vita et rebus gestis Adolfi II. comitis Nordalbingiae.
Francofurti, Apud Andream Wechelum, 1580. [4], 18, [2] p. 1 t.
KOLLER 451 – VPK 13843/3

172. HERODOTUS Helicarnasseus: Historiae libri IX. Interprete Laurentio Valla. Eiusdem Herodoti libellus de vita Homeri, interprete Conrado Heresbachio. Utriusque translationem emendavit Sebastianus Castalio.
Basileae, Ex officina Hieronymi Curionis, Impensis Henrici Petri, 1559. [96], 651, [3] p.
1904 után került a káptalani könyvtár állományába.
VPK (K 209)

173. HIERONYMUS Stridonensis: Epistolae in libros tres distributae et ad collationem veterum exemplarium permultis in locis restitutae, ut haec secunda editio priorem longe antecellat.
Dilingae, Excudebat Sebaldus Mayer, 1565. [16], 294, [4] p.
VPPK Ac/26 – VPK 37029

174. HILARIUS Pictaviensis: De Trinitate libri duodecim, liber contra Constantium Augustum, iam vita defunctum . . . Commentarius ad Matthaeum, explanationes ad psalmos.
Basileae, In aedibus Ioannis Frobenii, 1523. 435, 418, [2] p.
VPPK Ac/27 – VPK 37163

175. HISTORIA ecclesiastica. Eusebii Pamphili, Ruffini, Socratis, Theodoriti, Sozomeni, Theodori, Evagrii, et Dorothei – – sex prope seculorum res gestas complectens.
Basileae, Ex officina Eusebii Episcopii, et Nicolai fratris haeredum, 1587. [16], 707, [48] p.
STRAUSZ H/246 – VPK 37127

176. HISTORIA ecclesiastica. Eusebii Pamphili, Ruffini, Socratis, Theodoriti, Sozomeni, Theodori, Evagrii, et Dorothei – – sex prope seculorum res gestas complectens.
Basileae, Ex officina Eusebii Episcopii et Nicolai fratris haeredum, 1570. [16], 672, [60] p.
VPPK H/74 – VPK 37158

177. HISTORIAE ecclesiasticae scriptores graeci, nempe: Eusebius, Socrates, Theodoritus, Hermias, Evagrius.
Coloniae Agrippinae, Apud haeredes Arnoldi Birckmanni, 1581. [28], 944, [22] p. Index vége hiányzik!
Bajzáth püspök 1780-ban ajándékozta a szemináriumnak.
VPPK H/48 – VPK 37121

178. HOMILIAE sive conciones praestantissimorum ecclesiae catholicae doctorum.
Coloniae, Apud Maternum Cholinum, 1569. [59], 1062 p.
VPPK G/103 – VPK 37153

179. HOSIUS, Stanislaus: Confessio catholicae fidei christiana.
Viennae Austriae, Excudebat Michael Zimmerman, 1561. [10], 356, [39] ff.
VPPK F/151 – VPK 37162/1

180. HOTOMANUS, Franciscus: De gradibus cognationis et affinitatis libri duo.
Parisiis, Apud Iacobum Bogardum, 1547. [4], 41, [1] ff.
BIRÓ 370 – VPK 20018/4

181. HOTOMANUS, Franciscus: Opera.
Francofurti, Apud Ioannem Wechelum, 1587. [2] p., 194 col.
VPPK K/24 – VPK 37141/3

182. HUGO de Sancto Victore: Opera.
Parisiis, Per Henricum Stephanum, 1506. [95] ff.
VPPK C/12 – VPK 37062/2

183. HUTTICHIUS, Io(annes): Collectanea antiquitatum in Urbe, atque agro Moguntino repertarum.
Moguntini, Ex aedibus Ioannis Schoeffer, 1520. 22 rézmetszet. (10. ábra)
KOLLER 400 – VPK 9170/5

184. INCARNATUS, Fabius: Scrutinium sacerdotale, sive modus examinandi, tam in visitatione episcopali, quam in susceptione ordinum. In duas partes divisum.
Venetiis, Apud Ioannem Bapt. et Ioannem Bernardum Sessam, 1597. [17], 160, [10], 118 ff.
VPPK F/153 – VPK 37030

185. ISIDORUS episcopus: De nativitate Domini, passione et resurrectione, regno atque iudicio, libri duo.
Haganoae, Per Iohannem Secerium, 1529. [82] ff.
STRAUSZ C/163 – VPK 37035

186. JACOBINUS de Sancto Georgio: De feudis et homagiis.
Lugduni, Opera et industria Benedicti Bonyn, 1533. [8], 124 ff.
VPPK K/212 – VPK 37076/2

187. [JACOBUS] IACOBUS de Arena Parmensis: Commentarium in universum ius civile.
Lugduni, Impensis Hugonis a Porta, Typis Stephani Ruffini et Ioannis Ausulti, 1541. 309, [30] ff.
VPPK K/4 – VPK 37109

188. JACOBUS Simanca: De episcoporum dignitate scriptorum veterum auctoritates. Joannis Pinadelli, Tarvisini, studio et industria auctae, atque in lucem editae.
Romae, Apud Bartholomaeum Bonfadium, 1592. 328, [32] p.
HORNIG – VPK 7404

189. [JACOBUS] IACOBUS Wympfelingius: Declaratio Iacobi Wympfelingii ad mitigandum adversarium.
S. l., typ. et a. [5] ff.
VPPK C/12 – VPK 37062/6

190. [JANSENIUS] IANSENIUS, Cornelius: Commentariorum in suam concordiam, ac totam historiam evangelicam partes IIII.
Lugduni, Apud Carolum Pesnot, 1577. [24], 1093, [19] p.
VPPK B/168 – VPK 37124

191. [JANSENIUS] IANSENIUS, Cornelius: Commentariorum in suam concordiam, ac totam historiam evangelicam partes IIII.
Lugduni, Apud Carolum Pesnot, 1582. [24], 1093, [19] p.
1905 után került a szemináriumi könyvtár állományába.
VPK 37139

192. JAVELLI, Chrysostomus: In universam moralem Aristotelis, Platonis et christianam philosophiam, epitomes in certas partes distinctae. Tom. 2.
Lugduni, Apud haeredes Iacobi Iuntae, 1568. 768, [78] p.
STRAUSZ E/137 – VPK (K 629)

193. [JOHANNES] IOANNES Chrysostomus: Opera. Tom. [I.] III., IV., V.
Venetiis, Apud Dominicum Nicolinum, 1583. Tom. [I]: [141], 451, [1] ff. – Tom. III: 340 ff. – Tom. IV: 676 ff. – Tom. V: [4], 505, [1] ff.
VPPK Ac/30 – VPK 37056–37059

194. [JOHANNES] IOANNES Damascenus: Contenta. Theologia Damasceni. I–IIII. Interprete Iacobo Fabro Stapulensi.
Parisiis, Per Henricum Stephanum, 1507. 114, [5] ff.
VPPK C/12 – VPK 37062/1

195. JOHANNES de Vanquel: Breviarium Sexti et Clementinarum.
Parisiis, Opera . . . impressoris Nicolai de Pratis, Impensis . . . Johannis Parvi et Francisci Regnault, 1513. [16], 192, 84 ff.
VPPK K/201 – VPK 36967

196. [JOHANNES] IOANNES Sarisburiensis: Operum theologicorum tomus alter, seu antapologia, opposita confutationi ab Hardingo contra ecclesiae anglicanae apologiam editae.
Excudebat Iacobus Stoer, 1600. [16], 568, [26] p.
VPPK D/128 – VPK 37151

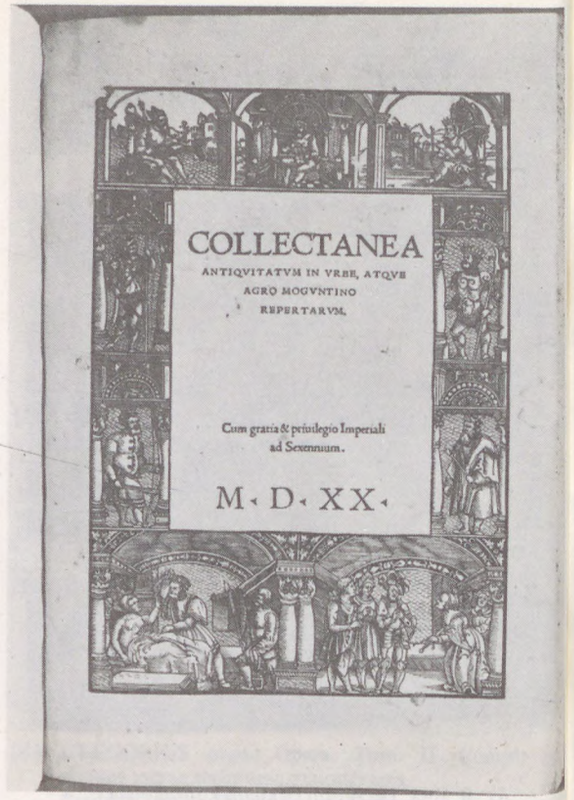

10. ábra. Huttichius metszeteinek címlapja
Figure: 10. La page de titre des gravures de Huttichius

197. [JOHANNES] JOANNES XXII. papa: Extravagantes.
Parisiis, Thielmannus Kerver, 1517. 62 ff.
HORNIG – VPK 5138/2

198. [JOHANNES] JOANNES XXII. papa: Extravagantes communes.
Parisiis, Thielmannus Kerver, 1517. 60, [3] ff.
HORNIG – VPK 5138/3

199. [JOVIUS] IOVIUS Novocomensis, Paulus: Historiarum sui temporis. Tom. 1.
Argentorati, Apud Augustinum Frisium, 1556. [8], 415 ff.
KOLLER 1326 – VPK 13966

200. [JOVIUS] IOVIUS Novocomensis, Paulus: Historiarum sui temporis. Tom. 2. [et] Tom. 2. pars altera.
Venetiis, Apud Cominum de Tridino Montisferrati, 1554. Tom. 2: 40 ff., 680, [38] p. – Tom. 2. pars altera: 618, [30] p.
KOLLER 1327–1328 – VPK 13967–13968

201. [JUSTINIANUS] IUSTINIANUS: Institutionum libri IIII.
Basileae, Per Eusebium Episcopium, et Nicolai ff. haeredes, 1585. 287, [22] p.
VPPK K/120 – VPK 37138/2

202. [JUSTINUS] IUSTINUS martyr: Opera quae undequaque inveniri potuerunt.
Haidelbergae, Ex typographeio Hieronymi Commelini, 1593. [1], XII. 490 p.
Bejegyzés a címlapon: „Ex libris Martini Biró de Padán eppi Wesprimiensis 1751." Ennek ellenére sem szerepel a Bíró-féle leltárkönyvben!
VPK 20335

203. [JUSTUS] IUSTUS, Ioannes, Lanspergius: In omnes epistolas et evangelia, quae in festivitatibus sanctorum in ecclesiis recitantur, paraphrases et exegeses catholicae, adhibitis ad singulas festivitates concionibus singulis. Tom. 3–4.
Antverpiae, In aedibus viduae et haeredum Ioan. Stelsii, 1570. [10], 234, – [6], 250 ff.
1905 után, mint a káptalan ajándéka, került a szemináriumi könyvtár állományába.
VPK 37072.

204. LANDOLFO di Sassonia: Vita di Giesu Christo.
In Venetia, Apresso Iacopo Sansovino il Giovane, 1570. [16], 465, [1] ff.
VPPK E/198 – VPK 37167

205. LAURENTIUS Brixiensis: In Ioannis Scoti doct. subtilis formalitates.
Venetiis, Apud Franciscum de Franciscis Senensem, 1588. 325 p.
VPPK M/301 – VPK 37027/2

206. LEO I. papa: Opera, quae . . . haberi potuerunt omnia.
Coloniae Agrippinae, Apud Joannem Birckmannum, 1569. [10], 173 ff.
STRAUSZ D/43 – VPK (K 665)

207. LEO X. papa: Bulla in cena Domini.
[Romae, s. typ. 1514.] [4] ff.
Előzéklapon a bejegyzés: Bekötve vettem. Hornig.
HORNIG – VPK 3443

208. LINDANUS, Wilhelmus: Panoplia evangelica, sive de verbo Dei evangelico libri quinque.
Coloniae Agrippinae, Excudebat Maternus Cholinus, 1575. [24], 512, [18] p.
STRAUSZ B/84 – VPK 37166/1

209. LINDANUS, Wilhelmus: Pro variis sacrosancti concilii Tridentini decretis . . . stromatum lib. III.
Coloniae, Apud Maternum Cholinum, 1575. 71 p.
STRAUSZ B/84 – VPK 37166/2

210. LIPSIUS, Iustus: De recta pronunciatione latinae linguae dialogus. Editio ultima.
Antverpiae, Ex officina Plantiniana, Apud Ioannem Moretum, 1599. 66, [14] p.
Korábban a Davidikum könyvtárának állományában volt.
VPK 37052

211. LIPSIUS, Iustus: Politicorum sive civilis doctrinae libri sex.
Lugduni Batavorum, Ex officina Plantiniana, Apud Franciscum Raphelengium, 1589. [32], 368, [45] p.
HORNIG – VPK 5785

212. LIVIUS, Titus: Ab urbe condita.
Venetiis, Per Melchiorem Sessam, 1520. [66], 295 ff.
Kötéstáblájában elöl-hátul összesen 3 levélnyi ősnyomtatvány töredék.
VPPK C/3 – VPK 36958

213. LIVIUS, Titus: Historiae Romanae principis decades tres cum dimidia, seu libri XXXV, ex XIII decadibus relicti.
Lutetiae Parisiorum, Ex officina Michaelis Vascosani, 1552. [18], 388, 18, 114, [72] ff.
BIRÓ 257 – VPK 20045

214. LIVIUS, Titus: Historicorum omnium Romanorum libri omnes, quotquot ad nos pervenere.
Francofurti, Impensis Sigism. Feyrabendii et Sociorum, 1588. [8], 682, – 59, – [7], 613 p.
Címlapon a bejegyzés: Ex libris . . . . comitis a Schallenberg.
VPK 37111

215. LIVIUS, Titus: Latinae historiae decades tres cum dimidia.
Basileae, Per Ioannem Hervagium, 1543. [4], 70, 244, 243, 211, 91, [39], [96] p.
Ex libris Josephi Bajzáth canonici Posoniensis.
VPK 13867

216. LONGOLIUS, Christophorus: Epistolarum libri IIII. Tullianae videlicet eloquentiae ad unguem expressa imago.
Basileae, Per Eusebium Episcopium et Nicolai fratris haeredes, 1570. [30], 374, [4] p.
KOLLER 1429 – VPK 14922

217. LONGOLIUS, Christophorus: Orationes duae pro defensione sua in crimen lesae maiestatis . . .
Florentiae, Per haeredes Philippi Iuntae, 1524. 163 ff.
KOLLER 1449 – VPK 13599

218. LONGOVALLIUS, Ioannes: Nova et facilis declaratio in I. imperium.
Parisiis, Dionysius Ianotius, 1539. [10], 92, [1] ff.
BIRÓ 370 – VPK 20018/3

219. LUCIANUS: Opera.
Bononiae, Per Alexandrum Lippum, 1502. [99] ff.
VPK 14581

220. LUDOVICUS Granatensis: Dux peccatorum. Opusculum valde pium in duos libros distributum, per Michaelem ab Isselt ex lingua Italica in Latinam conversum.
Coloniae, Ex officina Quentelii, 1508. [45], 863 p.
STRAUSZ F/80 – VPK (K 3961)

221. LUDOVICUS Granatensis: Guia de peccado res.
En Barcelona, Por Iuan Pablo Menescal, 1588. [8], 244, [4] p.
VPPK G/157 – VPK 37169/2

222. LUDOVICUS Granatensis: Introductionis ad symbolum fidei, libri quatuor.
Coloniae, Apud Geruinum Calenium et haeredes Ioannis Quentelii, 1588. [24], 826, [47] p.
STRAUSZ C/117 – VPK 37054

223. LUDOVICUS Granatensis: Libro de la oracion y meditacion.
En Barcelona, Por Iuan Pablo Menescal, 1588. [11], 295, [3], 133, [3] p.
VPPK G/157 – VPK 37169/3

224. LUDOVICUS Granatensis: Memorial de la vida christiana.
En Barcelona, Por Iuan Pablo Menescal, 1588. [11], 186, [2], 249 p.
VPPK G/157 – VPK 37169/1

225. LUDOVICUS Granatensis: Primera parte de la introduction del symbolo de la fe, en la qual se trata de las excelencias de la fe . . . repartida en cinco partes.
En Salamanca, Por Guillermo Foquel, 1590. [4], 149, [2] – [2], 221, [2], – 166, [2], – 126, [2], – [12], 261, [3] p.
VPPK D/152 – VPK 37170

226. LUDOVICUS Granatensis: Secundus tomus concionum de tempore.
Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini, 1581. 805 p.
VPK 6141

227. MACROBIUS, Aurelius Ambrosius Theodosius: In somnium Scipionis libri II. – Saturnaliorum libri VII ex vetustissimis manuscriptis codicibus recogniti et aucti.
Basileae, Ex officina Ioannis Hervagii, 1535. [40], 334, [1] p.
KOLLER 395 – VPK 14644

228. MADIIS, Ioannes Baptista de: Compilatio plurimorum ad tabellionum officium pertinentium.
Brixiae, Apud Thomam Bozolam, 1571. [152] ff.
STRAUSZ F/141 – VPK (K 352)

229. MANUTIUS, Aldus: Eleganze, insieme con la copia della lingua Toscana, e Latina.
In Venetia, Aldus, 1559. [16], 183 ff.
KOLLER 1537 – VPK 10582/1

230. MARSILIUS Ficinus: Opera . . . una cum gnomologia.
Basileae, 1561. [36], 1012 p.
STRAUSZ C/203 – VPK 37137

231. MARULUS, Marcus, Spalatensis: Evangelistarium.
– Accessit huic . . . Meginhardi viri . . . ad dominum Guntherum de fide, varietate symboli . . . libellus.
Coloniae, Ex Melchioris Nouesiani officina, 1541. [368] ff.
VPPK E/228 – VPK 37098

232. MATTHAEUS, Abel: Ars iuris, ad Franciscum Olivarium Franciae cancellarium.
Parisiis, Ex typographia Matthaei Davidis, 1552. 29, [2] p.
KOLLER 713 – VPK 13433/3

233. MELANCHTON, Philippus: Corpus doctrinae christianae.
Lipsiae, In officina M. Ernesti Voegelini Constantiensis, 1560. [20], 982 p.
VPPK D/161 – VPK 37159

234. MEMORABILIS historia persecutionum, bellorumque in populum vulgo Valdensem appellatum . . . anno 1562 gallice primum in lucem edita, nunc vero a Christophoro Richardo Biturige, latinitate donata.
Genevae, Excudebat Eustathius Vignon, 1581. [14], 151, [12] p.
VPK 1742

235. MENOCHIUS, Jacobus: Consiliorum sive responsorum liber [octo]. 1–2. köt.
Francofurti, Sumptibus haeredum Andreae Wecheli et Ioannis Gimnici, 1594–1595. 2 db.
Lib. 1: [2], 263, [29] ff.
Lib. 2: [2], 269, [14] ff.
Lib. 3: [2], 233, [21] ff.
Lib. 4: [2], 228, [18] ff.
Lib. 5: [2], 199, [15] ff.
Lib. 6: [2], 158, [8] ff.
Lib. 7: [4], 272, [20] p.
Lib. 8: [4], 255, [22] p.
BIRÓ 175 – VPK 13880–13881

236. MICHAEL, Petrus: Controversiarum de eucharistiae augustissimo sacramento dialogi quinque ex partis utriusque elucubrationis fideliter concinnati.
Coloniae, Apud Geruinum Calenium et haeredes Quentelios, 1584. [40], 439, 516, 230 p.
VPPK D/192 – VPK 37091

237. MINSINGERUS, Ioachim a Frundeck: Scholia in libros institutionum Justiniani caesaris.
Basileae, Per Eusebium Episcopium et Nicolai fratris haeredes, 1584. [18], 432, [47] p.
VPPK K/120 – VPK 37138/1

238. MIRABELLIUS, Nanus Dominicus: Polyanthea, hoc est, opus suavissimis floribus celebriorum sententiarum tam graecarum quam latinarum, exornatum.
Coloniae, Apud Maternum Cholinum, 1575. [16], 877 p.
VPPK L/186 – VPK 37156

239. MIRABELLIUS, Nanus Dominicus: Polyanthea. Opus suavissimis floribus exornatum.
Basileae, In officina libraria Adae Petri de Langendorff, 1512. [8], 219 ff.
A mű korábban a premontrei prépostság türjei könyvtárának állományában volt. Klempa Sándor püspök – akkor apostoli kormányzó – 1970-ben adta a püspöki könyvtárnak.
VPK 37164

240. MONACHUS Pegaviensis: Historia de vita et rebus gestis Viperti Marchionis Lusatiae, Burggrafii Magdeburgensis. Et altera de bellis Friderici Magni auctore Johanne Garzone Bononiensi.
Francofurti, Apud Andream Wechelum, 1580. [5], 46 p. 2–17. p. hiányzik!
KOLLER 451 – VPK 13843/4

241. MORUS, Thomas: De optimo reipublicae statu deque nova insula Utopia libellus vere aureus.
Basileae, Apud Io. Frobenium, 1518. 355 p.
KOLLER 885 – VPK 14788/1

242. MUDAEUS, Gabriel, Brechtanus: Commentarii ad titulos digestorum, pro socio, de contrahenda emptione et venditione, item, de actionibus empt. et vend., de pignoribus et hypothecis.
Lovanii, Excudebat Servatius Sassenus, Sumptibus viduae et haeredum Gabrielis Mudaei, 1563. [8], 81 287, 142, [34] p.
BIRÓ 129 – VPK 20088

243. MUNSTER, Sebastianus: Dictionarium Hebraicum, iam ultimo ab autore Sebastiano Munstero recognitum, et ex rabinis, praesertim ex radicibus Dauid Kimhi, auctum et locupletatum.
Basileae, Per Hieronymum Frobenium et Nicolaum Episcopium, 1539. [496] ff.
A bőr kötéstábla verzóján 94x74 mm nagyságú beragasztott papíron a mű ritkaságát érzékeltető bejegyzés: Opus inter rariora rarissimum. Extat quidem Sebastiani Munster Dictionarium Chaldaicum et ejusdem auctoris Calendarium Hebraicum, Basileae apud Froben 1527 excusum; de presenti vero Dictionario, nullibi indagando, altissimum est undique silentium.
Előzéklap verzóján szintén a mű ritkaságát jellemző rövidebb bejegyzés: Opus rarissimum fere incognitum, de quo a bibliographis nulla fit mentio. A címlap előtti előzéklapon: Legatum pie defuncti Francisci Erdélyi par[ochi] S[omogy] Sámsoniensis ex an[no] 1888.
VPPK B/228 – VPK 37088

244. MYLIUS, Arnoldus: Vivae regum Polonorum imagines.
Coloniae Agrippinae, Typis Godefridi Kempensis, 1594. [2], 72 p. 43 rézmetszet
KOLLER 198 – VPK 13847

245. NATALIS comes: Universae historiae sui temporis libri triginta.
Venetiis, Apud Damianum Zenarum, 1581. [28], 683, [28] p.
BIRÓ 250 – VPK 4327

246. NEANDER Soraviensis, Michael: Sanctae linguae Hebraeae erotemata.
Basileae, Excudebat Bartholomaeus Franco, 1567. 57[9] p.
VPPK B/231 – VPK 37071

247. NICEPHORUS: Byzantinae historiae libri XI.
Basileae, Per Ioannem Oporinum, 1562. [12], 533, [40] p. 2 t.
BIRÓ 240 – VPK 14908/2

248. NICEPHORUS, Callistus Xanthopolus: Ecclesiasticae historiae libri decem et octo.
Basileae, Ex officina Ioannis Oporini, 1551. 955, [51] p.
Címlapon korabeli bejegyzés: Sum Nicolai Nowak archidiaconi Zoliensis. Emptus Viennae talleris tribus 1570.
VPPK H/158 – VPK 37150

249. NICETAS, Acominatus [Octoginta sex] LXXXVI annorum historia, videlicet ab anno restitutae salutis circiter 1117, in quo Zonaras desinit, usque ad annum 1203, libris XIX descripta.
Basileae, Apud Ioannem Oporinum, 1557. [8], 317, [47] p.
BIRÓ 240 – VPK 14908/1

250. OECOLAMPADIUS, Ioannes: Commentariorum Ioannis Oecolampadii in Iesaiam, libri VI.
Basileae, Apud Andream Cratandrum, 1525. Első levelek hiányoznak. [5], 309, [15] ff.
VPPK Függelék/70 – VPK 37055

251. ORICHOVIUS, Stanislaus: Fidei catholicae confessio.
Coloniae, Apud haeredes Arnoldi Birckmanni, 1563. [55] p.
VPK 17689

252. ORIGENES, Adamantius: Tertius et quartus tomi operum.
Parisiis, Joannes Parvus et Jodocus Badius, 1512. [4], 224, – [2], 175 ff.
BIRÓ 48 – VPK 5266

253. OROSIUS, Paulus: Adversus paganos historiarum libri septem. Vetustorum librorum auxilio a mendis vindicati et annotationibus . . . illustrati opera et studio Francisci Fabricii Marcodurani.
Coloniae, Apud Maternum Cholinum, 1561. [6], 346, [22] ff.
STRAUSZ I/235 – VPK(K3437)

254. PAGNINUS Lucensis: Epitome thesauri linguae sanctae. Tertia editio.
Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini, 1578. [16], 447, [7] p.
VPPK B/237 – VPK 37070

255. PAMELIUS, Jacobus: De religionibus diversis non admittendis.
Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini, 1589. 159 p.
VPPK I/14 – VPK 37081/2

256. PECTORALE dominice passionis: sive divini amoris.
Argentinae, Per Joannem Knoblouch, 1509. [166] ff.
VPK 19343

257. PELAGIUS, Alvarus: De planctu ecclesiae libri duo.
Lugduni, Joannes Cleyn, 1517. [21], 270 ff.
Kötése védett.[16] Befelé srégelt barna bőrkötés vaknyomással. Két üres sáv között palmettás és stilizált akantuszos, illetve rozettás keret fut körbe. A tükör alatt és felett öt-öt akantuszos virágtő sorakozik. A tükör közepét nyolc sugarasan elhelyezett egyenes szárú virágtő tölti ki. Három dupla bordás gerincének mezőiben rácsdísz maradványok látszanak. Egykor két kengyeles rézkapoccsal zárult. Kapitálisa sima varott, natúr színű (lent hiányzik). (11. ábra) Restaurálásra küldték 1969. október 22.[17] Restaurálását az Iparművészeti Múzeum – szerződéses alapon – 1970. április 20-án fejezte be.[18]
KOROKNAY 303. sz
VPPK C/4 – VPK 36986

258. PERERIUS Valentinus, Benedictus: Commentariorum in genesim. Tom. 3.
Lugduni, Ex officina Iuntarum, 1596. [78], 782, [38] p.
VPPK Függelék/104 – VPK 37050

259. PETRARCA, Francesco: De rimedi dell'una e l'altra fortuna. Libri II. Tradotti per Remigio Fiorentino.
In Venetia, Appresso Domenico Farri, 1584. 416, [3] ff.
VPPK M/238 – VPK 37032

260. PETRUS, Bergomus: Tabula aurea in omnia opera divi Thomae Aquinatis.
Romae, Apud haeredes Antonii Bladii, et Ioannem Osmarinum Liliotum socios, 1571. [4], 298, 107 ff.
STRAUSZ C/32 – VPK 37118

261. PETRUS de Pallude: Sententiarum liber IV.
Parisiis, Per Johannem Bienayse et Jacobum Ferrebouc, 1514. [8], 245 ff.
VPPK C/8 – VPK 36957/2

262. PETRUS Lombardus: Liber primus sententiarum, qui est de vero Deo, essentia quidem uno, personis autem trino.

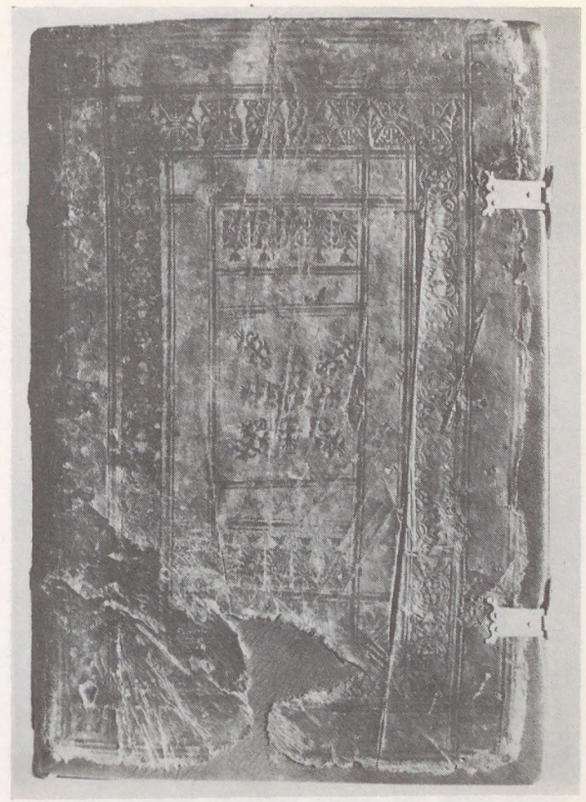

11. ábra. Pelagius művének kötéstáblája
Figure: 11. Le plat de l'oeuvre de Pélage

Genevae, Apud Eustathium Vignon, 1580. [80], 757, [26] p.
1905 után került a szemináriumi könyvtár állományába.
VPK 37078/1

263. PICCOLOMINEUS, Franciscus, Senensis: Universa philosophia de moribus.
Francofurti, Apud Ioannem Saurium, Sumptibus Petri Fischeri, 1595. [32], 1050, [76] p.
VPPK O/39 – VPK 37036

264. PICUS de Mirandula, Johannes: Opera omnia. Tom. 2.
Basileae, Ex officina Henricpetrina, 1573. [48], 1378, [2] p.
KOLLER 492 – VPK 13877

265. PLATINA Cremonensis: De vita et moribus summorum pontificum historia, cui aliorum omnium, qui post Platinam vixerunt ad haec usque tempora, pontificum res gestae sunt additae, nunquam antehac in vulgus datae.
Coloniae, Ex officina Eucharii Cervicorni, 1529. [111], 284 p.
KOLLER 485 – VPK 14845

266. PLINIUS, Caius, Caecilius Secundus: Epistolarum libri X. Eiusdem panegyricus Traiano dictus. Cum commentariis Joannis Mariae Catanaei. Adiuncti sunt alii, ad alios caesares, panegyrici, ad fidem vetusti exemplaris emendati.
[Paris], Excudebat Paulus Stephanus, 1600. [28], 646, [36], 168, 151 p.
KOLLER 854 – VPK 11085/1

267. PLINIUS, Caius, Caecilius Secundus: Historia naturalis. Libri XXXVII.

12. ábra. Pomponius Mela könyvének címoldala
Figure: 12. La page de titre du livre de Pomponius Mela

Venetiis, Per Ioannem Rubeum et Bernardinum fratresque Vercellenses, 1507. [16], 280, [10] ff.
VPK 19714

268. PLUTARCHUS, Cheroneus: De placitis philosophorum. Libri a Guilielmo Budeo latini facti.
Venundantur Parrhisiis in vico Sancti Iacobi sub leone argenteo, 1505. 27 ff.
VPPK C/12 – VPK 37062/4

269. POLYGRANUS, Franciscus: Postillae sive enarrationes in evangelia. Pars altera.
Coloniae, Apud haeredes Birckmann, 1562. 537, [2] p.
STRAUSZ G/120 – VPK (K 4609)

270. POMPONIUS Mela: De orbis situ libri tres, una cum commentariis Ioachimi Vadiani Helvetii castigatioribus, et multis in locis auctioribus factis.
Basileae, Apud Andream Cratandrum, 1522. [40], 220, [88] p. (12. ábra)
BIRÓ 263 – VPK 9169

271. PONTIFICALE noviter impressum.
Venetiis, Luceantonius de Giunta, 1510. [2], 209 ff.
VPPK F/270 – VPK 37136

272. PONTIFICALE Romanum. Ad omnes pontificias ceremonias, quibus nunc utitur sacrosancta Romana ecclesia.
Venetiis, Apud Iuntas, 1572. [4], 243 ff.
1904 után került a káptalani könyvtár állományába.
VPK 36936

273. POVODOVIUS, Hieronymus: Agenda seu ritus caeremoniarum ecclesiasticarum, ad uniformem ecclesiarum per universas provincias regni Poloniae usum, officio Romano conformati.
Cracoviae, In architypographia regia et ecclesiastica Lazari, 1591. [8], 290, [7] p.
VPPK F/268 – VPK 37107/2

274. POVODOVIUS, Hieronymus: Agenda seu ritus sacr mentorum ecclesiasticorum, ad uniformem ecclesiaru per universas provincias regni Poloniae usum, offici Romano conformati.
Cracoviae, In architypographia regia et ecclesiastic Lazari, 1591. 276 ff.
VPPK F/268 – VPK 37107/1

275. PRIERIAS, Sylvester: Sylvestrinae summae, qua summa summarum merito nuncupatur. Pars prim Venetiis, Excudebat Bartholomaeus Rubinus, 157 [8], 878 p.
Korábban a veszprémi káptalan tulajdonát képez mű 1905 után került a szemináriumi könyvtár áll mányába.
VPK 37064

276. PROSPER Aquitanus: Adversus inimicos gratiae D libellus, in quo et de gratia, et libero arbitrio sententi divi Aurelii Augustini defenditur.
Moguntiae, Ioannes Schoeffer, 1524. [52] ff.
VPPK Függelék/110 – VPK 37069

277. QUINQUE illustrium auctorum formalitatum libell Nempe, Antonii Syrecti cum annotationibus Mauriti Stephani Burlipheri, Mauritii Hibernatis, Antonii Trom betae et Laurentii Brixiensis.
Venetiis, Apud Franciscum de Franciscis Senensem 1588. [16], 293 p.
VPPK M/301 – VPK 37027/3

278. QUINQUE novi indices generales diu multumqu hactenus a studiosis desiderati. Et nunc magna acce sione in singulis suis partibus locupletati.
Romae, In aedibus Populi Romani, 1586. [400] ff.
VPPK B/155 – VPK 37083

279. QUINTILIANUS, Marcus Fabius: Declamationes unde viginti.
S. l., Apud Iacobum Stoer, 1579. 107 ff.
VPPK M/252 – VPK 37085/2

280. QUINTILIANUS, Marcus Fabius: Institutionum orato riarum libri duodecim.
S. l., Apud Iacobum Stoer, 1580. 734, [64] p.
VPPK M/252 – VPK 37085/1

281. RASSER, Ioannes: [Sonn- und Fest-predigten.] A más dik rész címe: Postilla Christlicher Catholischer Predi gen auff alle Fest und Feirtag durch das ganze Jahr.
Dilingen, Durch Johannem Maier, 1590. 945, [3] – [8] 436 p.
A mű címlapja és az első lapok hiányoznak.
VPPK G/210 – VPK 37155

282. REBUFFUS, Petrus, de Montepessulano: Praxis bene ficiorum utilissima, acquirendi, conservandique illa, a amittendi modos continens.
Venetiis, Apud Georgium de Caballis, 1568. [8], 456 [74] p.
KOLLER 712 – VPK 13417

283. REGINO, monachus Prumiensis: Annales, non tam d augustorum vitis, quam aliorum germanorum gestis e docte et compendiose disserentes, ante sexingentos fer annos editi.
Moguntiae, In aedibus Ioannis Schoeffer, 1521. [12] 58, [2] ff. ill.
KOLLER 397 – VPK 8175/1

284. REINECCIUS, Reinerus: Chronica Slavorum seu annales Helmoldi, presbyteri Buzoviensis.
Francofurti, Apud Andream Wechelum, 1581. [12] 233, [6] p.
BIRÓ 352 – VPK 13721/4

285. REINECCIUS, Reinerus: Chronica Slavorum seu anna les Helmoldi, presbyteri Buzoviensis.
Francofurti, Apud Andream Wechelum, 1581. [12] 233, [6] p.
KOLLER 451 – VPK 13843/7

286. REINECCIUS, Reinerus: Chronici Ditmari episcopi Mersepurgii, libri VII nunc primum in lucem editi.
Francofurti ad Moenum, Ex officina typographica Andreae Wecheli, 1580. [12], 123, [6] p.
KOLLER 451 – VPK 13843/1

287. REINECCIUS, Reinerus: Historia de vita imp. caes. Henrici IIII. aug. et Hiltebrandi, pontificis Rom. cognomento Gregorii VII. circa ea tempora, quibus uterque vixit, conscripta.
Francofurti, Apud Andream Wechelum, 1581. 55, [1] p.
KOLLER 451 – VPK 13843/6

288. REINECCIUS, Reinerus: Oratio de historia, eiusque dignitate, partibus, atque in primis ea, quae de gentilitatibus agit, nec non aliis, quae ad idem argumentum pertinentia, moneri utiliter posse visa sunt.
Francofurti, Apud And. Wechelum, 1580. [4], 31, [1] p.
KOLLER 451 – VPK 13843/2

289. REINECCIUS, Reinerus: Origines illustriss. stirpis Brandeburgicae seu historiae expositiones geminae de nobiliss. et antiquiss. Welforum prosapia: e germanica lingua in latinam conversae. – Item commentarius de Marchionum et electorum Brandeburg . . . familia, certa et evidenti generis enucleatione per conditores comites Zollerenses e Welforum progenie deducta. Accessit in fine historia de vita Hugonis et Theodorici, Marchionum Brandeburgensium . . . (auctore Georgio Sabino)
Francofurti, Apud Andream Wechelum, 1581. 81, [1] p.
KOLLER 451 – VPK 13843/5

290. REUCHLIN, Ioannes: Liber de verbo mirifico.
Tubingae, Ex aedibus Thomae Anshelmi Badensis, 1514. [61] ff.
Kötése védett. Leírását lásd 120. sz. alatt.
VPPK C/9 – VPK 36985/2

291. RIBERA, Franciscus: In librum duodecim prophetarum commentarii.
Coloniae Agrippinae, In officina Bircmannica, 1593. [104], 807 p.
VPPK B/257 – VPK 37103

292. ROSETUM exercitiorum spiritualium et sacrarum meditationum: in quo etiam habetur materia praedicabilis per totum anni circulum.
Basileae, Per Jacobum de Pfortzen, 1504. [6], 267 ff.
1905 után került a szemináriumi könyvtár állományába.
VPK 37108

293. ROYARDUS, Joannes: Homiliae in omnes epistolas dominicales. – Homiliae per festivitates sanctorum totius anni. Pars hyemalis.
Antverpiae, In aedibus Ioannis Steelsii, 1555. [16], 152, [12], 159 ff.
STRAUSZ G/130 – VPK (K 1081)

294. RUBERTUS: Commentariorum in apocalypsim Ioannis libri XII.
Arnoldt Birckmann, Apud foelicem Coloniam, Iohannes Soter excudebat, 1533. [12], 195 p.
VPK 37154/1

295. SA, Emmanuel: Scholia in quatuor evangelia ex selectis doctorum sacrorum sententiis collecta.
Antverpiae, Ex officina Plantiniana, Apud viduam et Ioannem Moretum, 1596. [8], 483, [3] p.
VPPK B/83 – VPK 37051

296. SADEELE, Antonius: Ad repetita F. Turriani monachi iesuitae sophismata de ecclesia et ordinationibus ministrorum ecclesiae, responsio. Ed. 2.
Morgiis, In officina typographica Io. le Preux, 1583. [14], 550 p.
VPPK D/219 – VPK 37074/2

297. SADEELE, Antonius: De legitima vocatione pastorum ecclesiae reformatae.
Morgiis, Excudebat Ioannes le Preux, 1583. 85 p.
VPPK D/219 – VPK 37074/3

298. SADEELE, Antonius: Index repetitionum Turriani ex tertio eius libro.
Morgiis, In officina typographica Io. le Preux, 1583. 72 p.
VPPK D/219 – VPK 37074/4

299. SADEELE, Antonius: Sophismata F. Turriani collecta ex eius libro de ecclesia, et ordinationibus ministrorum ecclesiae, adversus capita disputationis Lipsicae.
S. l., Apud Petrum Santandreanum, 1578. [12], 164 p.
VPPK D/219 – VPK 37074/1

300. SADOLETUS, Iacobus: Epistolarum libri XVI.
Lugduni, Apud Sebastianum Gryphium, 1550. 1134, [6] p.
VPK 14457

301. [SANCTIUS] SANTIUS Porta: Opus concionatorium . . . totius anni multiplices singularum dominicarum sermones continens.
Hagenaw, Aere et impensis Joan. Rynman de Dringau: labore Henrici Gran, 1514. 136, [1], – [10], 141 ff.
VPPK C/7 – VPK 36959

302. SANDERUS, Nicolaus: De clave David seu regno Christi libri sex, contra calumnias Acleri pro visibili ecclesiae monarchia.
Wirceburgi, Apud viduam Henrici Aquensis, 1592. 153, [6] p.
VPPK D/222 – VPK 37126/2

303. SANDERUS, Nicolaus: De visibili monarchia ecclesiae, libri VIII.
Wirceburgi, Apud viduam Henrici Aquensis, 1592. [12], 808, [12] p.
VPPK D/222 – VPK 37126/1

304. SCHORUS, Antonius: De ratione discendae docendaeque linguae Latinae et graecae libri duo. Accessit de novo eiusdem argumenti libellus, non minus elegans, quam necessarius Ioann. Rivii Attendoriensis.
Argentorati, Excudebat Iosias Rihelius, 1596. 168, [7], 85, [7], 63, [4] p.
Korábban a Davidikum könyvtárának állományában volt.
VPK 37031/1

305. SCULTETUS, Abraham, Grünbergensis: Medulla theologiae patrum, qui a temporibus apostolorum ad concilium usque Nicaenum floruerunt. Cum praefatione Davidis Parei.
Ambergae, Ex typographeio Forsteriano, 1598. [24], 486, [3] p.
KOLLER 687 – VPK 13830

306. SELECTI tractatus iuris varii, . . . in . . . materia assecurationis et cautionis diversorum . . . utriusque iuris luminum.
Coloniae, Apud Geruuinum Calenium, haeredes Ioannis Quentelii, 1569. [46], 586 p.
BIRÓ 158 – VPK 21180

307. SPECULUM notariorum tabellionum et scribarum in quo vigintitres questiones circa eorum officia et praxim reflectuntur.
Oppenheym, s. typ., 1514. [9] ff.
VPK 8058/4

308. SPIEGELIUS, Iacobus: Lexicon iuris civilis.
Basileae, Apud Ioannem Hervagium, 1549. [353] ff., 420 col., [4] ff.
BIRÓ 136 – VPK 21177

309. STAPLETON, Thomas: Antidota apostolica contra nostri temporis haereses.
Antverpiae, Apud Ioannem Keerbergium, 1595. [37], 658, [35] p.
STRAUSZ B/127 – VPK 37090

310. STATIUS, Achilles: Illustrium viror[um] ut extant in urbe expressi vultus.
Romae, s. typ., 1569. [8] p. 52 rézmetszet.
KOLLER 400 – VPK 9170/1

311. STURMIUS, Joannes: De bello adversus Turcas perpetuo administrando.
Ienae, s. typ., 1598. [9], 219, [8], 59, [33] ff.
STRAUSZ I/319 – VPK 36979

312. SUETONIUS, Caius Tranquillus: De vita duodecim caesarum libri duodecim.
Selestadii, Apud Lazarum Schurerium, 1520. 144 ff.
VPPK C/13 – VPK 37034

313. SYMMACHUS, Quintus Aureius: Epistolarum ad diversos libri decem. Cura et studio Francisci Iureti.
Parisiis, Apud Nicolaum Chesneau, 1580. [12], 371, 118, [16] p.
KOLLER 854 – VPK 11085/2

314. SYNODUS Veneta ab Laurentio Priolo patriarcha Venetiarum celebrata.
Venetiis, Apud Franciscum de Patrianis, 1592. 80, 48 76, [2] p.
HORNIG – VPK 923

315. TARAPHA, Franciscus: De origine, ac rebus gestis regum. Hispaniae liber, multarum rerum cognitione refertus.
Antverpiae, In aedibus Ioannis Steelsii, 1553. 201, [23] p.
KOLLER 1618 – VPK 13540/1

316. TERTULLIANUS, Quintus Septimius Florens: Opera quae hactenus reperiri potuerunt omnia.
Parisiis, Apud Laurentium Sonnium, 1598. 209, 1278, [34] p.
1904 után került a káptalani könyvtár állományába.
VPK (K 6453)

317. THEODORICUS, Sebastianus: Novae quaestiones sphaerae, hoc est, de circulis coelestibus, et primo mobili, in gratiam studiosae iuventutis scriptae.
Vitebergae, Excudebat Ioannes Crato, 1564. [16], 320 p.
VPPK P/109 – VPK 37097/1

318. THEOPHYLACTUS: Enarrationes in omnes divi Pauli epistolas.
Parisiis, Sumptibus et impensis Francisci Renault, 1539. [10], 207 ff.
VPPK B/302 – VPK 36943/2

319. THEOPHYLACTUS: Enarrationes in quatuor evangelia.
Parisiis, Impensis ac sumptibus Iacobi Kerver, 1539. [7], 198 ff.
VPPK B/302 – VPK 36943/1

320. THOMAS de Aquino: Cathena vere aurea: opus in quatuor evangelia.
In Academia Parrhisiensi, Expensis Ioannis Petit, 1517. 316, [2] ff.
VPK 37157

321. THOMAS de Aquino: Commentaria in octo physicorum Aristotelis libros, ... Ad haec accessit Roberti Linconiensis in eosdem summa.
Venetiis, Apud Iuntas, 1566. [12], 167 ff.
Címlapon 1738. évből származó bejegyzés: Hic liber est bibliothecae venerabilis conventus Tyrnaviensis O. S. Pauli primi eremitae. Később mint ajándék került a szemináriumi könyvtár állományába.
VPK 37149

322. THOMAS de Aquino: Opera omnia. Romae:
Tom. 1: Apud haeredes Antonii Bladi, et Ioannem Osmarinum Liliotum socios, 1570. [5], [10], 73, [1] ff.
Tom. 2: Apud haeredes Antonii Bladi, et Ioannem Osmarinum Liliotum socios, 1570. [1], 133, 68, 38 ff.
Tom. 3: Apud haeredes Antonii Bladi, et Ioannem Osmarinum Liliotum socios, 1570. [1], 61, 54, 40 ff.
Tom. 4: Apud haeredes Antonii Bladi, et Ioannem Osmarinum Liliotum socios, 1570. [1 166 ff.
Apud Iulium Accoltum, 1569. 35, 14 f
Tom. 5: Apud haeredes Antonii Bladi, et Ioannem Osmarinum Liliotum socios, 1570. [1 142, 148 ff.
Tom. 6: Apud haeredes Antonii Bladi, et Ioannem Osmarinum liliotum socios, 1570. [6 146, [6], 147 ff.
Tom. 10: Apud Iulium Accoltum, 1570. [16], 36 ff.
Apud haeredes Antonii Bladi, et Ioannem Osmarinum Liliotum socios, 1570. 47 f
Tom. 16: Apud Iulium Accoltum, 1570. [1]. 23 48, [helyesen: 43!] ff.
VPPK Ac/44 – VPK 37112–37117

323. THOMAS de Aquino: Questiones disputatae.
Venetiis, Sumptibus heredum Octaviani Scoti civi Modoetiensis, Per Bonetum Locatellum presbyterum Bergomensem, 1503. 226, [20], 157, [1] ff.
Címlap hiányzik!
VPPK C/2 – VPK 36949

324. THOMAS de Aquino: Questiones disputatae.
Antverpiae, In aedibus viduae et haeredum Ioann Stelsii, 1569. [6], 212, 154 ff.
VPK (K 624)

325. THOMAS de Aquino: [Summa theologica.] Prim secundae summae theologiae ... cum commentariis . Thomae de Vio, Caietani.
Romae, Apud Iulium Accoltum, 1569. 268 ff.
Címlap és index elöl hiányzik?
1905 után került a szemináriumi könyvtár állom nyába.
VPK 37142

326. THOMAS de Aquino: [Summa theologica.] Secund secundae summae theologiae ... cum commentariis . Thomae de Vio, Caietani.
Romae, Apud Iulium Accoltum, 1570. [14], 478 ff.
1905 után került a szemináriumi könyvtár állom nyába.
VPK 37143

327. THOMAS de Aquino: Summa totius theologiae ... cu commentariis ... Thomae a Vio, Caietani, ... Adiec sunt insuper tum supplementum tertiae partis ex ipsiu auctoris scriptis congestum, ...
Venetiis, Apud haeredem Hieronymi Scoti, 1594.
Prima pars: [6], 363, 47, 4, 52 ff.
Prima secundae partis: [6], 268 ff.
Secunda secundae partis: [8], 478 ff.
Tertia pars: [12], 298, 176 ff.
Indices: [175], 125 ff.
1905 után került a szemináriumi könyvtár állom nyába.
VPK 37144–37148

328. THOMAS de Trugillo: Thesauri concionatorum lib sex.
Venetiis, Excudebat Dominicus de Farris, 1586. [8] ff 1883 col., 71 ff.
VPK 37060

329. THUCYDIDES: De bello Peloponnesiaco libri octo.
Francofurti, Apud haeredes Andreae Wecheli, Claudiu Marnium et Ioan. Aubrium, 1594. 298, [32] p.
BIRÓ 361 – VPK 13846

330. THUCYDIDES: Historiae de bello Peloponesiaco. Lib octo.
Witebergae, s. typ., 1580. [4], 848 p.
A könyvet Bajzáth püspök 1780-ban adományozt szemináriumnak.
Az előzéklapon Kollernek mint rátóti prépostnak esztergomi kanonoknak címeres ex librise.
VPPK I/166 – VPK 37038

331. TOLETUS, Franciscus: Commentaria una cum quaestionibus in universam Aristotelis logicam.
Venetiis, Apud Dominicum Farreum, 1584. [4], 245 ff.
VPPK O/57 – VPK 37066

332. TORRES, Bartholomaeus: Commentarii in XVII questiones primae partis S. Thomae de Aquino: de ineffabili Trinitatis mysterio. Denuo impressa.
Venetiis, In officina Iuntarum, 1588. [12], 241 ff.
VPPK D/269 – VPK 37053

333. TRISMEGISTUS, Mercurius: Pimander. Liber de sapientia et potestate Dei. – Asclepius. Liber de voluntate divina. – Crater Hermetis a Lazarelo Septempedano.
Parisiis, Per Henricum Stephanum, 1505. 81 ff.
VPPK C/12 – VPK 37062/3

334. VALENTIA, Gregorius: Commentariorum theologicorum tomi quatuor. Tom. 1.
Ingolstadii, Excudebat David Sartorius, 1591. [10] ff., 1537 col., [25] ff.
VPPK D/277 – VPK 37161

335. VALLO, Joannes: Lectura absolutissima in formalitates Scoti.
Venetiis, Apud Franciscum de Franciscis Senensem, 1588. [24], 398 p.
VPPK M/301 – VPK 37027/1

336. VERGILIUS Maro, Publius: Opera. Ad lectorem Philippus Melanchton.
Basileae, Per Nicolaum Brylingerum, 1541. [8], 670, [102] p.
1904 után került a káptalani könyvtár állományába.
VPK (K 207)

337. VICTORIUS, Petrus: Commentarii longe doctissimi, in tres libros Aristotelis de arte dicendi, nunc primum in Germania editi.
Basileae, Ex officina Ioannis Oporini, 1549. [12] p., 871 col., [10] p.
STRAUSZ L/398 – VPK 36942

338. VIGERIUS, Marcus: Decachordum christianum cum controversia de excellentia instrumentorum dominicae passionis.
Hagenau, In aedibus Thomae Anshelmi Baden. ac Ioannis Alberti, Expensis Ioannis Koberger Nurenbergen., 1517. [6], 204, [14] ff.
VPK 37154/2

339. VIGUERIUS, Ioannes: Ad naturalem et christianam philosophiam, maxime vero ad scolasticam theologiam, institutiones.
Parisiis, Apud Gulielmum Thibout, 1555. [14], 289 ff.
VPPK D/299 – VPK 37135

340. VIRTUTUM encomia, sive gnomae de virtutibus: ex poetis et philosophis utriusque linguae graecis versibus adiecta interpretatione Henrici Stephani.
S. l., Excudebat Henricus Stephanus, 1573. [32], 255 p.
HORNIG – VPK 8049

341. VIVES, Ioannes Lodovicus, Valentinus: Excitationes animi in Deum.
Lugduni, Apud Theobaldum Paganum, 1558. 335 p.
KOLLER 1568 – VPK 13563

342. VOCABULARIUS utriusque iuris difficillimas quasque voces iuxta receptos iuris interpretes edifferens.
Lugduni, Apud Iacobum Myt, 1535. 200 ff.
VPPK K/212 – VPK 37076/1

343. ZIMARA, Marcus Antonius: Tabula dilucidationum, in dictis Aristotelis et Averrois.
Venetiis, Apud Iunctas, 1562. 415 ff.
VPPK O/2 – VPK 37043/2

344. ZONARAS, Joannes: Compendium historiarum in tres tomos distinctum.
Basileae, Per Ioannem Oporinum, 1557. 223, [36], – 248, [22], – 246, [22] p.
BIRÓ 239 – VPK 14907

1. 1747 (Gy) 1969. számú Actio Catholica irat
2. 1400–10/1969. pk. sz.
3. ad 1400–10/1969. pk. sz.
4. Kercselich de Corbavia, Balthasar Adamus: Historiarum cathedralis ecclesiae Zagrabiensis partis primae tom. 1. Zagrabiae, s. a., Typis primo Rainerianis, dein Zerauschegianis, ac demum Antonii Jandera. 323. p.
5. Művelődésügyi Minisztérium Múzeumi Főosztály 85735/69. sz.
6. 1400–14/1969. pk. sz.
7. Művelődésügyi Minisztérium Múzeumi Főosztály 85735/69. sz.
8. 10–8/1972. pk. sz.
9. 9–25/1974. pk. sz.
10. Művelődésügyi Minisztérium Múzeumi Főosztály 85735/69. sz.
11. 10–8/1972. pk. sz.
12. 9–25/1974. pk. sz.
13. Művelődésügyi Minisztérium Múzeumi Főosztály 85735/69. sz.
14. 10–8/1972. pk. sz.
15. 9–25/1974. pk. sz.
16. Művelődésügyi Minisztérium Múzeumi Főosztály 85735/69. sz.
17. 1400–3/1969. pk. sz.
18. 1400–3/1969. pk. sz.

DES INCUNABLES ET DES ANTIQUITÉS DE LA BIBLIOTHÈQUE ÉPISCOPALE DE VESZPRÉM

La bibliothèque épiscopale contenante 60 000 livres, était établi par Márton Biró évêque de Veszprém (1745–1762). Le catalogue préparé à 1751 fait un rapport du classement de la bibliothéque contenante 607 piéces de livres, et de la curiosité intellectuelle du pontife baroque. La bibliothèque a gagné un mécene enthousiaste des affaires de bibliothèque évêque qui a agrandi la bibliothèque avec une convenance logique dans la persone de l'Ignác Koller (1762–1773), il a établi une salle de bibliothèque artistiquement, meublée dans le palais épiscopale construit par lui même.

La bibliothèque de l'évêque Koller est une oeuvre expressive de l'histoire de la civilisation du XVIIIe siécle. Dans la catalogue de cette bibliothèque on trouve 1671 livres. C'était encore l'évêque Károly Hornig (1888–1917) qui a mis du soin au développement de la bibliothèque.

La bibliothèque épiscopale est s'incorporée à la fin de la septième décade de ce siècle les livres de la bibliothèque autrefois légalement autonome du séminaire. L'entretien et l'enrichissement de la bibliothèque chapitrale légalement autonome même aujourd'hui, se fait en cadre de la bibliothèque episcopale. Ainsi les bibliothèques autrefois autonomes, aujourd'hui font déjà une seule unité de bibliothèque.

La bibliographie publiée donne une information des livres les plus precieux de la bibliothèque. Ce sont: des incunables et des oeuvres du XVIe siècle.

Celui qui a compilé cette bibliographie – comme le gérant de la bibliothèque – a fouillé pendant des années ces oeuvres représentantes des valeurs nationales. C'est a considérer qu'au cours des rechérches et des reclasse ments on a trouve pièces de telles incunables, lesquelles ne sont pas connues dans la bibliographie d'incunables apparue dans le passé tout récent. Parmi les incunables le plus précieux est le volume de Lucanus provenant de 1469 dont la reliure est une plus beaux exemples des documentes Renaissance.

La description bibliographique des oeuvres est complétée par un compte rendu détaillé des plats protégés de la part du musée des arts décoratifs, par une note de référence de la provenance des oeuvres et encore une côte de dépôt d'aujourd'hui.

L'adresse d'auteur:

Dr. Kredics László
Megyei Levéltár
H–8201 Veszprém
Lenin tér 5.

Iratok a Rákóczi szabadságharc középdunántúli eseményeihez (1704–1708)

BÁNKUTI IMRE

A kutatók előtt jól ismert, hogy a Rákóczi szabadságharc dunántúli eseményeire vonatkozó forrásanyag meglehetősen hézagos. A legtöbb megye levéltárában a szabadságharc éveiből vagy nem maradt fenn semmi irat, vagy csak töredékek állnak a történészek rendelkezésére. Néhány város levéltára (Sopron, Győr, Kőszeg) már gazdagabbnak mondható, ugyancsak fontos adatok nyerhetők némely családi levéltárból (mint pl. Károlyi, Széchényi stb.), valamint természetesen a Rákóczi Szabadságharc Levéltárából (Országos Levéltár). Ezek egy része már régebben kiadásra került.[1]

Mindezt tekintetbe véve is azonban az a helyzet, hogy a szabadságharc dunántúli eseményeinek rekonstrukciója sokkal nehezebb feladat, mint pl. a felvidéki vagy tiszántúli, kelet-magyarországi eseményeké. Vonatkozik ez természetesen a társadalmi, gazdasági és hadszervezési kérdésekre is. Ezért minden egyes dunántúli dokumentumnak fokozott jelentősége van, még akkor is, ha esetleg csak töredékes adatokat szolgáltat. Remélhető ugyanis, hogy e szétszórt iratok összegyűjtésével, publikálásával végül is részletesebb, tisztább kép rajzolható meg a kuruc felkelés dunántúli vonatkozásairól, eseményeiről.

A kiadott dokumentumok értékét is elsősorban az adja meg, hogy segítségükkel a szabadságharc dunántúli eseményeit az eddigieknél részletesebben tudjuk rekonstruálni. Az iratok tartalma ugyanis felöleli a kuruc függetlenségi háború szinte valamennyi problémakörét. Szó van bennük a lakosság és a hadsereg viszonyát alapvetően meghatározó hadszervezési és hadellátási ügyekről, a katonai eseményekről, vallási villongásokról, a katonaság visszaéléseiről, fosztogatásairól stb. Egyik irat a megyék és a fejedelmi hatalom közti viszonyra vet fényt, egyértelműen bizonyítva az abszolutisztikus tendenciák teljes hiányát.

Az iratok szerzői általában az események irányítói (Bercsényi Miklós, Károlyi Sándor, Eszterházy Antal és természetesen maga a fejedelem), de több levél és beadvány egyszerű emberektől, falusi jobbágyoktól származik. Ezeknek külön értékük van, mert bepillantást engednek a dolgozó nép hétköznapjaiba, s bemutatják azokat a megpróbáltatásokat, amelyeket a háború kegyetlen csapásai közepette el kellett viselniök.

Ugyancsak sürgeti az iratok kiadását az a szomorú tény, hogy a Thaly Kálmán által 1867-ben elvégzett felmérés[2] óta számos levéltári dokumentum elveszett. Ezek egy részének tartalmáról ma már legfeljebb a Thaly által készített kivonatokból tájékozódhatunk.[3] A többiről azonban annál többet, hogy egykor léteztek, nem tudunk.

Az alábbiakban olyan iratokat adok közre, amelyek különböző helyeken végzett kutatásaim közben kerültek elő. Remélem, hogy kiadásuk hozzájárul a szabadságharc Balaton-környéki eseményeinek reálisabb megrajzolásához.

1.

Sárvári tábor, 1704. július 1.

Károlyi Sándor a fejedelemnek: beszámol az utóbbi napokban történt katonai eseményekről, sikeres csatározásáról a némettel a kapuvári passusnál. Rabatta Szentgotthárdnál van a stájer hadakkal. Vele 22 zászló jött át a Dunán, de itt még senki sem csatlakozott hozzá. Igyekszik postavonalat létrehozni az összeköttetés biztosításához. Végül egyéb katonai és más híreket közöl.

(Eredeti. OL G. 15. RSzL I. 1. Caps. D. Fasc. 99.)

Ex Castris Sárvár 1 Julii 1704.

Méltóságos Fejedelem Nekem Nagy Jó Kegyelmes Uram.
Nagyságod kegyelmes parancsolattyát tegnapi napon alázatossággal vettem, mivel Méltóságos Gróf Generális Forgatz Simon Ur azonal indult Fejérvár fele, én annak continuatioja szerént itt maradtam, Andrássi Uram[4] penigh, Kegyelmes Uram, maga ezerével s Verebélyi[5] did dab seregeivel Pápára conferálta magát, holot semmi szükségh. Az ellenségnek penigh, mivel eleibe szállottam volt kevesed magammal, s kemény puszkazassal az portásom kapuvári passuson Krajtz[6] Generált az lábán sebben ejtvén s Frantz Raszeko, Lotharingiai Hertzegh utolsó haeresét el ejtette s feles némettel, ráczal, s nekem kevesed magammal az alat recedálnom kellet ide Forgatz Uramhoz, az német el szaladot, s ezen éjel az klimpaki[7] réteken Sopronyon felöl hált. Hajsztér tábora penigh Neziderné[8] fekszik, kétségh kivül az téli passust fogja observálni, vagy az kis martoni lineát veszi magának. Rabatta is az stirusokkal Szent Gothárdon vagyon, hajtaná az Vármegyét, de nem engedem, most is útban vagyon portásom, megh térvén Rabatának udvarlok, hiszem Istent megh segit.[9] Velem circiter huszon két zászló vagyon Dunán túl való. Innét való penigh egy sincsen, de ha már ellenségh nem leszen, ehez is bizom, hogy fel üll, addigh penigh, Kegyelmes Uram, ha segitségre szükségem lenne, más unnat nem várhatok, hanem Andrássi Uramtul, eö Kegyelme penigh ha úgy talál correspondeálni, mint Földvárnál,[10] migh Nagyságodhoz recurrálok, el veszhetek, mint akor Fejérvár hogy el vesze, kiért most sokat kell bajoskodnunk.[11] Berczenj Urammal már fel szabadult correspondentiám. Azért szokásom szerint continualni el nem mulatom, itt penig actu Postákot erigáltam, Sárvárrul Jánosházára, onnat Devecserre, Ajkára, onnat Veszprimbe, onnat Csikvára, onnat Földvárra, hites Posták lesznek, szüntelen éjel napal viszik s hozzák az leveleket. Nagyságod jámbor Rab lovát (?) ezen Posta Simon Tornyánál találván, ugy hiszem eddig ottan vagyon, az iránt való kegyelmes parancsolattját el várom s valamire Isten vezérel, kötelességemet is contestálom. Az mint Nagyságod kegyelmes leveléből értem, az török hireknek talán sub rosa kellet volna maradni, de itt régen publicumra ment immár. Az német, az mint indult vala, Kegyelmes Uram, nekem kedvetlen conceptusim valának felölle, mellyet véghez is vihet vala, hogy ha kevés népemmel itt nem találok vala lenni s Isten szivét el nem vette volna, s azon consequentiáktul tartván, Nagyságodnak irtam vala is, de Istennek hála mégh is itt érte levelemet ezen változása és el menetele az németnek. Mind az által Kegyelmes Uram, az minemü rosz constitutiokban voltam, mind azok megh lehettek volna s pro informatione Nagyságodnak transmittálom, már azon túl vagyunk, de egyebekben valamint abban irtam, úgy vagyon az föld. Szathmári[12] ujab esetet értettem, szegény cselédimet magammal edgyütt ajánlom Nagyságod kegyelmességébe és maradok Nagyságodnak alázatos szolgája

Károlyi Sándor.

(Külső címzés nincs.)

2.

Székesfehérvár, 1704. november 7.

Vanossy Lőrinc császári harmincados átvételi elismervénye a következő értékekről: „Ueber Ein Hundert Drey und Sechzig Mezen Halb Getreidt, Wesprimer Maass, 29 stukh gemaltner ordinari Bilder, 3 Galanterie Käste", melyeket Eszterházy Antal devecseri birtokán Heister Siegbert tábornok parancsára foglaltak le, s melyeket Franz Sigmund Antradti őrmester adott át neki.[13]

(Egykorú másolat. OSzKK. Thaly-gy. 3/268. Itt csak a tartalmát közöljük.)

3.

Kalocsa, 1705. április 3.

Károlyi Sándor levele feleségéhez: most érkezett át a Dunán, reméli, hogy csapataiból nem sok veszett oda. Intézkedéseket tett a Dunához érkező csapattöredékek áthozására.

(Eredeti. OL P. 396. Károlyi cs. lt. Acta politica. Ser. I. 1705 ápr. Fasc. l. A. 22.)

Isten veled Édesem.

Szilagyi Uram által leveledet szeretettel vettem Édesem, egészségeden örülök lelkem, tovab is Isten tartson, felejtem most az menyecskét. Az éjel érkezet katonák úgy beszélék, hogy hét s nyolcz zaszlo szakadt egy csoportba, abbul gondolom hogy Isten eleget megh hoz bennek, söt nem is sok vesz oda, csak hogy itt semmi dispositio nem volt, csak veszni hattak volna bennünket. Mostan csinálok alkalmatosságokat altal hordásában, már addigh Édesem itt mulatozok, migh Isten által hoz bennek. Magam egészségben vagyok, hanem az lábom rosz, hogy nem hevérhetek Anyam Aszont s Gyermekimet köszöntöm s maradok édesem igaz hütös társod

K. S. m. p.

Kalocsa 3. Aprilis 1705.

P. S. Csudálom, hogy Barta csak 35 marhat hajtot Hevesre, holot 42 volt.

(Külső címzés:) Gellényesbe. Győrűpecsét.[14]

4.

Dunapataj, 1705. április 7.

Károlyi Sándor levele a Dunántúlon maradt katonaságnak: ha a Dunához érkeznek, átszállítja őket, addig is küldjenek híreket neki.

(Eredeti. OL P. 396. Károlyi cs. lt. Acta politica. Ser. I. 1705. ápr. Fasc. 1. A. 33.)

Ajánlom szolgálatomat Kegyelmeteknek.

Semmi nemű hirét nem halván az hadaknak mind az olta, miolta az setét étzaka az ellenségh és nagy confusio magamot el szakasztot Kegyelmetektül. Azért ezen katonáim által küldöt czedulámal akartam hirré tenni, hogy nékem az Duna mellet mindenüt nagy vigyázásom vagyon, valamikor és valamerre katonaságh vetődik, szabadosson hordatom által, ha lehet azért az jövétel bizvást holot nem lehetne, tudositson Kegyelmetek maga állapottyárul, addigh is ha nem együtt masut talált volna Kegyelmetek alkalmatosságot az engem tudósításban. Kárban ugy hallom, nem sokban vagyon az én károm az mit teszen, de az semmi, mást ad Isten, csak immár Isten juttasson öszve bennünket, kit kivánok szerencsésen engedgyen Isten és maradok Kegyelmeteknek jó akarójja

K. S. m. p.

P. S. Ha megh talált volna Kegyelmetek is szakadozni, egyik az másiknak tegyen hirt, s engem tudósitson, vagyon jó ember elégh, az ki el hozza.

Pataj 7 Aprilis 1705.

(Külső címzés:)

Kegyelmes Urunk eö Nagyságha Dunán tul levö Hadaiban való böcsületes tisztteknek Jó Akaró barátimnak eö Kegyelmeknek. Ibi Ubi.

5.

Dunapataj, 1705. április 7.

Károlyi Sándor elszámolása a dunántúli katonai akció céljára februárban felvett pénzről. A beadványt valószínűleg gróf Csáky István generális commissáriusnak nyújtotta be.

(Egykorú másolat. OL P. 396. Károlyi cs. lt. Acta publica. Ser. I. 1705. ápr. Fasc. 1. A. 31.)

Anno 1705. Die 22. Februarii Dunán által valo menetelemkor léváltam Érsek U
Várban 8000 forint fejir[15] Pénzt és 12000. forint Réz pénzt az Hadak fizetésére, ide
in Summa fl. 20 000.

Mellyet die 28. Ejusdem Mezei Őrsi[16] Mustrán mikint erogáltattam, s úgy azut
is, mind rendiben voltanak fel irva, de minden nemü Irásaim s Jovaim oda veszvén, ki
emlékezem, kire nem, ha Ibrányi, Nyiri s Gencsi[17] ezerire másfél hólnapra erogálte
..... fl 18 000 Dunántúl való Böcsületes Tiszteknek ..... fl 760 Ugyan azo
nak Bezeredi[18] Urammal . . . . . fl 200

Ezeknek Quietantiái is oda vadnak, ezeken kévül kémekre levél hordókra, port
sokra alkalmasint ment, a többi veszet, ki is nem sok vólt, hanem az Nyulason[19] e
gáltam volt circiter 7000 florenos, mostan már azt akartam, hogy Goda[20] ezerin
fizessem, azomban az ellenség rajtunk jövén el nyerte,

Mellyet Nagyságodnak praesentibus akartam alázatossan remonstrálnom. Datu
in Pataj die 7. Aprilis Anno 1705.

Nagyságod alázatos szolgája

Károlyi Sánd

6.

Kecskemét, 1705. április 10.

Károlyi Sándor tervezete azokról a katonai intézkedésekről, amelyekkel az elveszett Dunántúlt vissza lehet foglalni. Ugyancsak szól a különböző hadellátási teendőkről és azok megoldásáról is.

(Eredeti. Címzettje nincs. OL P. 396. Károlyi cs. lt. Act Publica. Ser. I. 1705. ápr. Fasc. 1. A. 27.)

Noha eljövetelemkor töttem volt dispositiokot az Imsósi Sancznál,[21] mind az ált
Bottjan Generalis Uram effectuallja-e? vagy sem, nem tudom. Azert Méltóságos G
neralis Groff Szalai Barkoczi Ferencz Uram parancsolattjara ezen csekély Oppini
mot subjungalom.

Imo. Hogy Hajstér Palfival magat conjungalván Bercsenyi Uramra ne fordithas
egész erejet, azért Szekeres István Uram az Bottyan Generalis Uram ezerével
ugyan az Szabo Mathe Uramével Szabo András menyen altal az Baranyasagra, s o
nat Kapos, Koppan, Kemend, Igal, Ürögd fele fordullyon fel az Somogysagra, soh
se az Ráczot, se az Magyart ne bantsa, hanem maga mellé hajlani disponalja.
az tulso sanczhoz minden fele elest hajtasson illendö képen eröltetvén az szegensegé
Végre fordullyanak az Balaton fokán által Veszprim eleire s Tapolcza fele.

2do. Migh ezek az megh irt helyekén utat irtak az nepet disponalljak, Hellepron
és Samboki[22] Uraimek Halaszon[23] nyugtassak az hadakat, s mas fél hét mulv
indullyanak altal nyomán Szekeres Uramnak, s akkor szedgye fegyverbe Hellepron
Uram az Baranyasagon s Tolna es Somogyságon lévöket s disponallya az Raczok
kötelessege szerint.

3io. Az midön Hellepront Uram oda altal leszen, Szekeres István Uram akk
felyeb nyomakodhatik, mind kettö altal ujab ujab biztato Patenseket s hireket k
bocsátatni egész Horváth Országra is, de az hidrul emlékezet nem kell hogy legye

4to. Mostan is ket sereget hadtam az Sánez mellett szüntelen lenni, az ki altal Földvá
Fejirvár, és Simontornya fele az recognitio folyhasson. Már ha füvelhet az katona, c
s hat seregh is mindenkor túl lehet az Sáncz alat, élést is proculalhat, recognoscalh
is, és correspondealhat is ellöte levö Hadakkal.

5to. Az Palizata hordására valo szekerek legh szükségesebbek immár, kikkel cs
kély elmém szerint nem csak az sánczot kellene körül venni, hanem az sáncznak egy
árkától fogva az masik árkaigh, az Duna part alat is egesz az vizigh kellenne az Pal
zatat le vinni s mind Pax[24] felöl, mind Imso felöl kaput hagyvan rajta az Duna part a
is az két Palizata kerités közzé két Ágyut szeretnék a viz hordo utt ala.

6to. Szabo Mathe Uramot hadtam az inneksö Sanczban, tul Bottján Uramot, tova
alljon az Méltóságos urak dispositiojában, de csekély elmém tovab is helyben hadn

7mo. Az kompokat, sajkakat Solti Sanczbul már megparancsoltam, hogy le vigy
ha mégh le nem vitték, szükséges effectualni. Az hid iránt penigh Kegyelmes Urun
resolutiojatul kell várni, mind az által az Solti Sáncznak nagy impedimentumára lev
s az Németnek is mindenkor ora elött, bátorságosabnak itélném mind le eresztet
az alsó Sánczhoz Imsoshoz.

8vo. Holot is felöl s közte sem tanácsos azoknak tartani, hanem alab az Zadori Re
szigetyenek[25] az inneksö keskeny Dunajara kellenne bocsátani, az Sáncz elötte le
vén, secure conserváltatnék, azon Duna penigh igen keskeny levén, noha soha sajk
nem merte járni, mind az altal mind az ket oranal az szigetnek könyen által köthet
hogy semmi képen nem árthat az ellenségh, s ha mit tentalna is, közel levén az sánc
mindenikbül succurálhatni azonnal.

9no. Így levén az dolgok, az Solti Sancznak semmi szükségét nem látom, mind az
tal, ha Kegyelmes Urunk nem kivánja demolialtatni, arra hasznos lesz, hogy az sajk
ra vigyázzon, s az alsó sánczigh Gorék[26] legyenek, hogy ha az Soltiban hir lövetik,
Gorékban is rendivel essék az lövés, s alsó sánczban legyen hir egy fertály alat, s k
lömböztessek az Német sánczában való lövéstül.

10mo. Az Hidnak mostan semmi szükségét nem látom, hogy által köttesék, söt k
következhetnék bellölle, maradgyon Kegyelmes Urunk resolutiojára.

11mo. Hanem az sajkák igen szükségessek levén, bár csak tizet csináltassanak, ar
az Esztergomi, Paxi, Kalocsai, Szekszardi, Tolnai, Szeremlyei hajduságh rendelte
vén, egy Tabor hasznot teszen mind fel s mind alá az Dunán.

12mo. Az Sánczhoz Malmokért el kültem Szeremlyere, ha nem találnak hozz
tovább is kell procuratiojában fáradozni, ha mind pinzért is.

13mo. Az Prófontház Kalocsán erigáltatván, migh jó fundnamentumba helyhezt
tik, az Hajduságh az városokrul éllyen, qvietantiák mellett, ki is exolváltass

14to. Ha kett ezer hajdu leszen és 500 lovas continuo két felöl valamikor akarják, gy estve megh indulván, Simontornyát magokévá tehetik.

15to. Vas, Deszka feles szükséges, providcálljon Commissárius Uram szükséges, mind ezeknek helyes okait le nem irhatom. Datum Kecskemét, die 10. Április 1705.

Károlyi Sándor m. p.

(Külső címzés nincs az iraton, így nem tudjuk, kinek a részére készült ez a tervezet.)

7.

Egri tábor, 1705. június 11.

Csajághy Ferenc kapitány és más tisztek igazolják, hogy a Pápán lakó Jósfai Mihály strázsamester a nagyszombati ütközetben (1704. december 26.) vitézül harcolva esett el. Özvegyének a fejedelem 3 havi zsoldot utal ki.

(Eredeti. OSzKK. Thaly-gy. 4/40.)

Mi aláb subscribáltak recognoscallyuk sub bona fide cristiana, hogy ezen Pápai Árva Előzvegy Asszonynak az ura, nehai Vitézlő Josfai Mihály, az elmult téli Nagy Szombatnal lett conflictusi alkalmatosságal, vitézül tette le életett Haza szolgálotyában, Baranyai Ferencz Meltoságos Galantai Groff Eszterhazi Antal Uram eő Nagysága akori egyik kapitanyanak lovas Straza Mestere leven. Datum in Castris ad Agriam positis Die 11 Junii 1705.

Csajághy Ferencz
Meltoságos Generalis Groff Eszterhas Antal Uram eö Nagysága
Ezerebeli edgyik Kapitány m. p.
Pápai Bogács Ferencz m. p.
Szőke Mihály m. p.
Feiervari Szili István m. p.
Szaslotarto
Szöke Ferencz m. p. ki is szemeimmel láttam mikor el esett

(A fejedelmi határozat a hátlapra rávezetve:)

Azon Ezerbéli fizető Commissariusúnk előtt, Feő Kapitánya Attestatiojával meg bizonyitván Urának harczon való el essését s azt is jól megvizsgálván, nem vetteé már kegyelmességünket, adgyon harom hó pénzt nékic, több comissiónkat ne várja. Ex Castris Nostris ad Agriam positis Die 17 Junii Anno 1705.

F. Rakoczi m. p.

Sigismundus Janoki m. p.
Gregorius Ráti m. p.

8.

Losonc, 1705. július 6.

Nógrád megye közgyűlése beadvánnyal fordul a fejedelemhez, hogy a megyében elhelyezett dunántúli menekültek egy részét ne Losoncon, hanem Szécsényben és Gyarmaton helyezzék el, s az ottani katonai élelemtárakból lássák el őket. Rákóczi elutasítja a megye kérését.

(Eredeti. OL G. 19. RSzL II. 2. c.)

Serenissime ac Celsissime Princeps Domine Domine Nobis benignissime gratiose.

Humillimorum fideliumque servitiorum nostrorum in gratiam Serenitatis Vestrae demissam commendationem. Kegyelmes Parancsolattyát Nagyságodnak, melyben méltóztatik Nagyságod kegyelmessen intimálni, az kik Dunántúl valók közzül minden nemű alkalmatosságokat el hagyván, Nagységhod hűségére és az haza köz szolgálattyára cseledgyeikkel edgyűtt által jöttenek, és eddigh Nemes Heves Vármegyében inqvartirizáltatva vóltanak, ez után ezen mi Vármegyénkben és Nemes Kis Honthi Districtusban, Losoncz és Rimaszombatth városában collocáltatván, a' Magazinumokbúl interteneáltatni fognak, házoknak tűzőknek és pascuatiojoknak ezen Vármegyéktül kelletvén ki telnie; mai gyűllesünkben alázatossan vévén; szükséges képpen s alázatossan kivántuk Nagyságodnak declarálnünk: Losoncz városa igen csekély hely lévén, az alkalmatossaghnak szük volta miatt, csak kevessen férhetnek megh eő kegyelmek közzül; a' pascuatio penigh e' tájon olly szük, nem hogy Dunántúl való emberséges emberek eő kegyelmek marhaiknak sufficialhatna csak keves ideigh is, de a' lakossok is magok marhaikat a legeltetés kedvéért egynéhány mérföldre ki adni s el széllleszteni kénszeritetnek, a' mint ezek Nagyságod belsőbb tiszteinek alkalmassint constálnak. Ha mindazáltal ezen Nagyságod Méltóságos dispositioja szerint kelletik tovab is dislocáltatniok, Nagyságodat alazatossan kerjük, hogy azon Dunántúl való Uraimek, kiknek Lossonczra kellene szallitatniok, alkalmatossabban subsistálhassanak, egy része itt helyben meg maradván, a' többinek Szecsény és Gyarmatth Magazinalis helyekkre való collocaltatassok iránt, mind a' naturalek szallitássából emergálhato szegénységh aggravatiojának el tavoztatassara nézve, meltoztassék Nagyságod kegyelmessen parancsolni.

Vettük mas rendbeli kegyelmes Parancsolattyat is Nagyságoďnak, a' Portalis nyári szekereknek kiállitatássok véget, mellyeket minthogy mi rész szerint ezen Nagyságod alsó Táborára, már részről penigh Szeredhez már praevie ki allitottúnk, ezt is alázatossan kivántuk Nagyságodnak repraesentálnúnk. Coeterum stb. Ex Congregatione nostra die 6. Mensis Julii Anno 1705. in Oppido Lossoncz celebrata.

Serenitatis Vestrae humillimi et fideles servi:

Universitas Dominorum, Magnatum et Nobilium Comitatus Neogradiensis.

(A hátlapra rávezetve a fejedelmi válasz fogalmazványa:)

Replica 18. Julii Ex castris ad Kürt positis.

Az Nemes Varmegye levelebül Dunantul való földön minden joszagokat el hagyott, s igaz hazafiusagokat azzal is az egesz Orszag előtt contestaló Hiveink dislocatioja irant való kivansagat ertven, jollehet ugyan akarnánk az Nemes Vármegyenek kivansagihoz ezen dolognak accomodatióját, de mivel jól tudgya az Nemes Varmegye, hogy az Gyarmati es Szecsenyi alkalmatosság s Magazinum más szüksegere az hadnak resolvaltatik, kire nézve oda dislocaltatni nem lehet. Ahoz keppest az Nemes Varmegyenek intimallyuk azon hiveinknek Nemzetünk köz ügyéhez való szeretetit, s peldás hűségeket haza fiui tökelletes szeretettel recognoscalvan, abban tovabb való difficultasok propositiojaval haladékot ne tegyen, hanem elebbeni Intentionk szerint dislocallya őket az akkor denominált helyekre, teven intertentiojokrúl szükseges dispositiót; másként is ebben nem lattyuk semmi helyét az Nemes Varmegye difficultasinak, mivel az mit ezen hiveinkre az Qvartely helyekben erogalnak az Lakosok, nem kelletven Szecsenybe vagy Gyarmatra az Magazinumba administralni azon élést, melly ezen hiveink szamara obvenial, annak vecturajaban való faradozastúl meg menekednek; az Computus ideje pedig erga sufficientem liquidationem az Nemes Varmegyének acceptaltatnak.

Expedita. Prothocollata. 1705.

9.

Miskolc, 1706. február 1.

II. Rákóczi Ferenc fejedelem védőlevele Peremarton–Berhida nemessége és lakossága, de különösen Losonczy János és András részére a kuruc hadak visszaélései ellen.

(Eredeti. Veszprém megyei Levéltár. Veszprémi Múzeumtól átvett iratok. 720. sz.)

Nos Franciscus II. Dei Gratia Sacri Romani Imperii et Electus Transylvaniae Princeps Rakoczi, Partium Regni Hungariae Dominus et Siculorum Comes, pro Libertate Regni Hungariae Confoederatorum Statuum, nec non Munkacsiensis et Makoviczensis Dux, Perpetuus Comes de Sáros, Dominus Haereditarius in Sáros Patak, Tokaj, Regécz, Ecsed, Somlyo, Lednicze, Szerencs, Onod etc. Universis et singulis Exercituum Nostrorum Generalibus Campi-Marschallis Eorundemque Locumtenentibus, Generalibus Vigiliarum Praefectis, nec non Militiae nostrae tam Eqvestris, quam Pedestris Ordinis, cujuscunque tandem Nationis Regiminum Supremis et Vice Colonellis, Capitaneis, Ductoribus, Vexiliferris, Decurionibus caeterisque Militibus gregariis, cunctis demum aliis, qvibus videlicet interest seu inter erit, praesentes Nostras visuris, lecturis, aut legi audituris, in fidelitate nostra constitutis, Salutem et gratiae nostrae Principalis benignam propensionem. Peremarton Berhida falubeli Nemeség és Lakossok alazatos Instantiajokbul értyük, hogy Hadaink közzül sokan, akar melly Passussal, sőtt némellyek a' nélkül is, csak magok dolgában járván, az emlitett faluban és abban lévő Nemzetes Vitézlő Lossonczy János és András Hiveinkhez tartozó Curialis Majorságba s annak appertinentiaiba bé menvén, étel, ital, abrak és egyébb féle gazdálkodást rendetlenül kivánnának, sőtt egyébb iránt is, huzni vonni, az Instánsokat nyomorgatni, és egyébb minden féle alkalmatlanságokat elkövetni szabadossan merészlettek, mostan is merészelnek. Minthogy penig Hűségünk alatt lévő Hellyeknek s azoknak Lakossinak nem meg károsittatásokra, vagy elpusztitatattásokra és akar miképpen való meg nyomoritattásokra, Istenes elszánt igyekezetünk, és elkezdett naponként boldoguló Hadakozásunk, s Hadainknak az Haza szolgálattyában fel s alá való jövessek, mennéssek egyenessen czélozna. Ezokaért fen meg nevezett Lovas, és Gyalog Hadi Tiszteinknek, directiojok alatt levő Hadainknak, ugy más Hiveinknek mind személy szerint, mind közönségessen serio és keményen parancsollyuk, Magunk, Generalis Ur, és Udvari Kapitány Hiveink Passussa nélkül, nem külömben rendesen dislocalt, vagy azutan is dislocalando Hadainkon kivül, az emlitett hellységben s abban levő Curialis Majorságba és annak appertinentiaiba bé menni, étel, ital, abrak és egyébbféle de kiváltképpen borbéli gazdalkodast kivánni (hanem ha Passusunkban arrul mentio lészen) meg ne merészellyék. Külömben ha kik cselekesznek, adunk hatalmat emlitett Instansoknak, hogy az ollyakat szabadossan megfoghassák és meg fogván, érdemek szerint való kemény animadversionknak s méltó büntetésseknek el vételére, Hozzánk Taborunkban, Generalis Ur, Várakbéli Kapitány Hiveinkhez hozhassák és vihessék. Praesentibus perlectis exhibentibusque restitutis. Datum in Oppido Miskolcz, die prima Mensis Februarii Anno Domini Millesimo Septingentesimo Sexto.

F. Rakoczi m. p.

P. H. Sigismundus Janoki m. p.
Gregorius Ráti m. p.

(Az irat alján):

Peremarton Berhida falubéliek specialis protectiója.

10.

Miskolc, 1706. február 13.

Bercsényi Miklós közli Radvánszky János kincstartóval, hogy a fejedelem őt bízta meg a melléje adott Spátay Gábor-

ral és Horváth Györggyel együtt a dunántúli kincstári birtokok rendbetételével. Átmenetele előtt azonban minél előbb menjen hozzá Nagyszombatba.

(Eredeti. OL P. 566. Radvánszky család lt. III. o. VIII. cs. 28. sz.)

Szolgalatomat ajánlom Kegyelmednek.

Nem kétlem megh foghta érteni kegyelmed minek elötte ezen levelemet vészi, Méltósághos Fejedelem Parancsolattyat, tudniillik rendeltetvén kegyelmed az Dunán túl való Fiscalitásoknak rendben vételére. Kihezvalóképpest akarám praesentibus kegyelmednek értessére adnom, hogy annyival is hamaréb expedialhassam által kegyelmedet, ugy alkalmaztassa magha dolgait, hogy a' midőn Tisztelendö Spátay Gábor, és Horváth György Consiliarius Uraimék Beszterczére[27] érkeznek, kik is kegyelmed mellé rendeltettek, az Tekintetes Oeconomicum Consiliumnál maghokat insinuálván, eő kegyelmekkel edgyütt azonnal jöhessen hozzam Nagy Szombathban, a' mint is utannam való jövetelit acceleralya. Ezzel Isten sokaigh éltesse jó egessegben kegyelmedet. Miskolcz die 43 Februarii 1706.

Szolgáló Jóakarója
G. B. Miklos m. p.

(Külső címzés:)

Tekéntetes Nemzetes Vitézlő Radvanszky János Uramnak Magyar Országh kinczstartoianak eő kegyelmének.

(Rávezetve Radvánszky János irásával:)

Exhibitae per Perillustrem Dominum Georgium Horvath 18. Februarii. Radvany. 1706.

11.

Veszprém, 1706. március 1.

Veszprém és Fejér megye, valamint Simontornya körzetének lakossága a fejedelemhez: Igal őrségének önkényes akciója kiprovokálta a rácok támadását, amely a Siótól délre fekvő vidéket teljesen elpusztította, most pedig már a rácok támadása az északabbra fekvő részeket is fenyegeti. Ez ellen kérnek védelmet.

(Eredeti. OL G. 19. RSzL II. 2. c.)

Méltóságos Vezérlő Fejedelem! Jó Kegyelmes Urunk.

Minemű keserves, és soha el nem felejthető effectussa es gyümölcse lett légyen Somogy Vármegyében az Igalj nevű Praesidiumnak (kinek is sem helye, sem ideje, sem szűksege, nem vala) némely hertelen, és magok privátumát kereső elméktül származot erectiójának;[28] azt meg mutatta, azzal okozot dühös Rácz Nemzetnek fel lázzastása; s az mult napokban azon szép Darab Tartománynak el pusztitása, égetese, sok ártatlanoknak hallatlan külömb külömb uton, s modon való fel meszároltatása, és sokaknak keserves Rabságra való vitetése. Mint hogy azért Kegyelmes Urunk, már az Sivó vizéig épség azon Tartománban nintsen, az Szomszéd háza, nem csak el égvén, hanem mindenéből ki pusztittatván, illik és méltó nékűnk is, kik már az veszedelem szélin tántorgunk, a' szomszédcságban továb való securitásúnkrul gondolkodni, és Fejedelemséged Atyai Protectiója alá recurrálni. Kérjűk azért Fejedelemségedet a Cristus kinszenvedésére, hogy továb is a' sok ártatlanokkal edgyűt (kik job és bal kéz között külömbséget tenni nem tudnak) Farkas kaszára ki ne tétessünk, mivel ujjabbi fel készűlését értyűk Simon-Tornyához, azon kegyetlen kőnyörűlni nem tudó Istentelen Nemzetnek. Méltóztassék ezen Fejedelemséged hűségében örömmel meg maradni kivánó Hadait minden uton s modon ereje felet is segiteni s alimentálni igyekező Districtusnak továb való securitással, s továb való meg maradasárul, nem lovasok (a kik is az helyeknek szoros situátioja miat semmiképpen nem subsistálhatnak) hanem valami jó Gyalog Militia által mennél hamaréb succurálni, és bennűnket protegálni. Kiért Isten Fejedelemségedet Nemzetűnknek továb való oltalmazására s gyámoltalan Hazánknak szabadságának helyre állatására szerencséssen s diadalmassan éltesse, és vezérellye. Veszprim 1. Martii Anno 1706.

Fejedelemségednek Alázatos legh kisseb hívei:

Nemes Veszprim, és Fejér Vármegyében
Fejérvár és Simon-Tornya Tartományában
való Lakosok közönségessen. Etc.

(Külső címzés:)

Méltóságos Felső Vadászi Rákóczi Ferencz Tekintetes Magyar és Erdély Országi Confoederált Státusinak Vezérlő Fejedelmének etc. etc. (Titulus) Nekúnk nagy jó Kegyelmes Urunk Eő Fejedelemségének alázatossan irtuk. Eger vel ubi. (5 gyűrűpecsét nyomával a boriték címoldalán.)

12.

Eger, 1706. március 15.

A fejedelem határozata Vas, Sopron, Veszprém és Zala megyék követeinek beadványára, amelyben terheik könnyebbítését kérik.

(Eredeti. OL G. 19. RSzL II. 2. c. E kérelem alapjá[n] megyei követek már előbb benyújtottak egy kívánság-lis[t] Bercsényi Miklóshoz, aki azokra a fejedelmi határozat szel[lem]ével megegyező döntéseket hozott Nagyszombatban, 170[6] február 22-én. Ez kiadva: Archivum Rákóczianum V. B[p.] 1877. 25–33. l)

Comitatus Veszprém, Szala, Sopron et Castriferrei.

Ad Suam Serenitatem Principalem, Dominum Dominum Suum Benigissim[um] Inclytorum Comitatuum Castriferrei, Veszprimiensis, Soproniensis eī Zaladien[sium] proponendae Humillimae instantiae et postulationes.

Primo. Valamint tegnapi napon a' Nemes Vármegyék Ablegatussi által alázatos[an] Fejedelemséged elől instáltanak azon, hogy mivel ex fundamento intercedentis j[uris] ex parte antelatorum Comitatuum Confoederationis egyenlőkké titettek az Dun[ai] innend valo Vármegyekkel, s conseqventer ex illa rationis aeqvalitatis, mindenne[mű] praerogativakban, jurisdictioban, egy szoval akármi nemő szabadcságokban [és] aeqvali jure részesülni kevän. Azért ezen Vármegyekbül is, in medium Inclyti Se[natus] toratus, nemely oly érdemes személljek bé vetetődtetthenienek, (így!) a kik ezen V[ár]megyék dolgait ex fundamento tudván, azoknak tellyes motitiájával az publicum promotiojában is annyival inkáb hasznossabban szolgálhatnának; melynek effect[us] sát azzal is inkáb reménlik ezen Vármegyék conseqválni, hogy az proxime elm[ult] Széchéni Congressus után lépvén ezen Vármegyék az Tekintetes Confoederation[is] azon alkalmatossággal notabilis circulus is Regni accedálván, az Tekéntetes Se[natus] toratusságh numerussa is augeáltatthatnék. Vagy há talantám sine novo Inclytae C[on]foederationis Congressu, pro hic et nunc (mellyet ugian nem reménlenek) nem leh[et] ne is ez, ad futurum dictae Confoederationis Congressum mind azon által ezen insta[n]tiajokat az Nemes Vármegyék extendallyak. Ha hogy adigh Isten eő Szent Fölseg[ének] kegyelmes engedelmibül el kezdődvén az leendő békességhnek tractaja, csak azon vagy azon alkalmatossággal lehetninek némely oly érdemes személlyek ezen Várm[egyékből] jelen lehessenek, (így!) a' kiknek habita rerum Comitatensium sufficie[nti] notitia, in promotione publicorum Comitatensium negotiorum (salvo tamen S[uae] Serenitatis Principalis benigno Judicio) votumok is lehessen.

Secundo. Alázatossan praestálván azért ezen Nemes Vármegiék aziránt leen[ni] Fejedelemséged kegyelmes resolutiojától: Ezen Vármegyék Ablegatussi igj gond[o]kodtak Principalis Vármegiejeket illető gravamenek föl titelirül, hogj reportal[ta]ssanak Principalissoknak Fejedelemségedtül adando resolutiojokat, ha e gremio sui ad futu[ram] tractam (a mellynek megh és mikor megh litelirül a' Nemes Vármegyékn[ek] semmi bizonyos nem constál) érdemes személlyek admittáltatnak; praevia ejusmo[di] gravaminum per Comitatus fienda compilatione, azon tractára reportaltattni (és [a] Fejedelemséged továbbis ugy méltoztatik parancsolni) Fejedelemségednek is prae[sen]tálnak, és a alázatossan megh küldeni el nem mulattják.

Tertio. Hogy az Tekintetes Commissariatussaghnak literatorie megh parancsolt[a]nik mind az, hogy ne ugy, mint eddigh in coemptione pecorum procedállyanak [a] szeghinséggel, hanem jusso et competenti pretio, a' mint mások is megh vennik, vás[á]roltassak az hadak számára az vágókat, mind pedigh a' minemő naturale victuálék[ot] adtanak ezen Vármegyék, pro necessitate Inclytae Militiae, erga datam Incly[tae] Commissariatus super fienda competentis praetii persolutione assecurationem, azo[n] eránt contentáltassanak az Nemes Vármegyék.

Quarto. Igen nagy szerencséjeknek tartanák pedigh ezen Vármegyék, ha Fej[edel]delemséged Kegyelmes gratiaja által lehetne a megh maradot administrált victuál[ia] eránt való contentatioja az szeghinseghnek, valami sóknak in defalcationem defalca[ti] dorum innend által való küldéssével, mert máris igen nagy szükséget szenvednek az defectussa miat.

Quinto. A megh irt Vármegyék propter impedimentum Liberi Commercii in ex[t]ras Provincias Styriam Austriam Croatiam etc. igen nagy károkban vannak, mivel mind vasbul, malomkövekbül, posztobul, és holmi egyéb szükséges, az elöt ex liber[o] commercio in Regnum administrált állapotokbul megh szűköltenek; ha azon Liberum Commercium, pro bono Comitatuum (citra tum aliquam laesium et iniuriam comm[u]nis Causae Regni ha lehetséges) admittáltatthatnék, azonis alázatossan instálnak.

Sexto. Fölöttéb való nagy s némellyek utolsó romlást is szenvedtenek az Nem[es] Vármegyékbeli lakossok abban is, hogy ezen Varmegyekbeli mind fő, s mind köz re[n]den levő Nemessek is semminémő hostilitast nem exerceálván Fejedelemséged Had[ai] és Fegyvere ellen; hanem minekutánna az szerencsének forgássa azt hozván magával az el mult esztendőben azon a tajon levő Magyar hadnak az Ellenségh előt recedál[ás]kölletet magok hazoknak magokat continealták (méghis nemely katonaságh magh[oz] imit, amot öszvö vervén, sub praetextu állo (?) mintha formalis magyar hadbul valo[k] lettenek volna, nemellyek ambár hiteles zászlok alol valok voltanak is, hol ejel, h[a]nappal, minden ok nélkül az Nemessek Curiajokra, és házokra hatalmassul jöven, [a] rohanván magokat in persona megh fogták, sarczolták, taglották etc. egy szov[al] mindennemő marhájokbul, és ruhajokbul ki fosztották; s már most nemelyek ob s[ua] securitatem Regementekbe bé iratattak. Ezek ellen is, suo debito modo animadv[er]táltatnik, és a mennyire lehetne, az damnificata feleknek contentatiojok is impendá[l]tatnik.

7mo. Ezen Nemes Vármegyék közül nemellyekbül, sponte et libere felessen mer[i]ven Fejedelemséged Hadai közibe, s most is ott militalnak, mellyek eránt semm[i] injuriajok nem lehet azon Vármegyeknek; sokakat pedigh mind az Nemes, s mind [a] paraszt rendbül, erővel s hatalommal el vittenek. Most pedigh az Vármegyeknek so[k] dossokat álletani kölletvén, az ollyatennak is proportionate in statutione militis con[tra] curralni kölletik a ki már ugy maga akarattyábul praevie el ment; ugy szintin a k[i] erővel is el vitetett, és most is militál. Méltóztassék azért Fejedelemséged remedeál[ni] hogy akik erővel el vitettenek az Paraszt rend közül ugyan vissza adatassanak ad con[ti] currendum de intertentione militari; a nemessek pedigh imputaltassanak in numer[um] statuendorum per Comitatus militium.

8vo. Jollehet ugyan az Nemes Vármegyék, Meltossághos Fő Generalis Urunk eő Nagysága parancsolattya szerint tegnapi napon Fejedelemségednek magok residensit alázatossan praesentálták, mind azon által alazatossan instálnak azon ezen Nemes Vármegyek: mint hogy in gremio sui az Vármegyék szolgálatyára valo alkalmatos subjectumokbul igen megh fogytanak, azért inkab hogy sokan Várokba recipiálták magokat, sokan pedigh Fejedelemseged hadaiban actu is Tisztben vannak, s consequenter in servitio Comitatu nem accomodáltatthatnak; hogy azért az Nemes Vármegyek Fejedelemséged és az Nemes Magyar haza hiv szolgálatiban magok kötelességét és szolgálattyokat jobban promoveálhassák, méltoztassik Fejedelemséged az Vármegyek szolgálattyára remittálni, és ha mindnyájokat nemis, csak azon Vármegyék részérül is, a' kit kettőt praesentaltak, egyet egyet remittalni közülök visza bocsátani méltoztassik.

9no. Mind ezen alázatoss instantiajokra a' midőn Fejedelemséged Literatorie Kegyelmes válaszát ezen Vármegyek várják, Fejedelemséged Kegyelmes gratiajába alazatossan magokat ajánlák.

Fejedelemséged Igaz hivseggel kötelezet alázatos szolgái

N. N. N. Vas, Sopron, Veszprim és
Szala Vármegyei Követek.

(A beadványra rávezetve a fejedelmi válasz fogalmazványa:)

Jollehet azon Nemes Vármegyékben is minden jo rendtartására és azon föld boldogulására czelozo állapotokat nem kissebb indulattal kíványuk rendben hozunk, mint a Dunan innet valo földön, de mivel ezen Punctumok iránt Méltóságos Groff Bercsenyi Miklos Fő Generalis es Senator Uram eö Kegyelme immár alkalmas rendeléseket tött s azon kívül is leven első instantiaja ezen Nemes Varmegyeknek, ha mik eö Kegyelme dispositioja által kivánt rendet és folyását a dolgoknak, vagy nem adott semmit effectualtatnának azoknak orvoslasa iránt hozzánk valo recursusok nem fog frustraltatni, kivánván egyeb iránt is tellyes boldogulását ezen Nemes Varmegyekben is lévő hiveinknek.

Datum in Civitate Agriensi die 15. Martii 1706.

13.

Füred, 1706. március 20.

Bercsényi Miklós protekcionálisa a tihanyi lakosok részére.

(Kerkápoly István, Zala megye főszolgabírája által Balatonfüreden, 1829. február 27-én kiállított hiteles másolat. Az akkor még meglevő eredeti irat a tihanyi református egyház „Eklesiai Ládájában" volt található. Ebből a másolatból két egyforma, csak egy-két betűkülönbséggel eltérő példány van, a Dunántúli Református Egyházkerület Levéltárában. Egyházkerületi levelezés. 3. csomó.)

Én Székesi Gróff Bercsény Miklós Nemes Ungh Vármegyének Fő Ispánnya, Meltosagos Felső Vadászi Rákóczi Ferencz választott Erdélyi Fejedelem (Titulus) és az Magyar Haza Szabadságáért öszve szövetkezett Nemes Magyar Ország, s minden Hadainak fő Generalissa.

Adom tudtára mindeneknek, az kiknek illik, ez Levelemnek rendiben. Hogy Nemes Szala Vármegyében lévő Tyhan nevö Praesidium Lakossai, emlétett Méltosagos Fejedelem, és az Confoederalt Nemes Magyar Haza hüségére hajolván személlyekben, ingo és ingatlan; belső és külső, s akár melly névvel nevezéndő Javokkal, és jószágokkal ezenn Levelemnek erejével Specialis Protectio alá vétetődtenek. Parancsoltatik azért, nevezett Méltóságos Fejedelem és azon Confoederalt Nemes Magyar Haza Hüségében levö Lovas és Gyalog Tiszteknek, s egyébb, Vitézlő Rendeknek közönségessen, és mindeneknek, megnevezett Helységh Lakossinak, személyekben, Jószágokban marhájokban akármelly névvel nevezhető Javokban, kárt tenni, és tetetni, háborgatni, és háborgattatni, Templomokat, Parochiákat, Oskolákat, hatalmassan fel verni, veretni ne merészeljenek, ne is engedjék, Tisztinek, fejének s életinek érdeme szerint valo elvesztése alatt. Praesentibus perlectis exhibenti restitutis. Költ Füreden Die 20. Martii Anno 1706.[29]

G. B. Miklos m. p.

Pecsét, melynek felirata: C. N. B. D. S.[30]

14.

1706. május 1. után.

Veszprém és Fejér megye beadványa a fejedelemhez a hadak visszaéléseiről és a lakosságra kirótt túlzott hadellátási terhekről.

(Eredeti. OL G. 19. RSzL II. 2. c.)

Repraesentatio gravaminum in Comitatibus Transdanubianis Veszpremeniensi et Albensi in particulari facta.

Primo. Méltóságos Generalis Bottyán János eő Nagysága ezen földre való által jövetelitül fogvást[31] itt Pápán kezdvén először is operatioit, circiter öt ezer emberekbül álló hadakkal bé szálván, még akkor kinek mint tettzett mind városunkban, mind az egész vármegyében, ugy éltek az hadak tizenkét napok alatt, nem tartván magokat a Regulamentumhoz,[32] melly is nem kevés romlásunkra esett. Az Ur eö Nagysága[33] túlünk el távozása után valamivel jobban regulálván magokat, erga infallibilem Inclyti Commissariatus appromissam persolutionem Pápán maradott betegeknek, sebesseknek gvardizonnak, condescendens jövő járó hadaknak szükségére, az boron kivül csak hust többire erogáltunk nro 322 másánál.[34]

Secundo. Ezen Nemes Veszprém Vármegének alsó processusából a simon tornyai, földvári, csikvári gvardizonok intertentiojára similiter erga solutionem appromissam, gabonát administráltúnk cubulos nro. 1568, abrakot penig cubulos nro 3719. Házi kenyeret, kiknek ha csak két két garasában tudgyuk is egyikét no. 1842. Vágóknak penig száma az alsó processusban megyen no. 170. Szekér szénát praestáltunk no. 206.

Mindezekben penig többet nem percipiált azon alsó processus 1226 forintoknál és 68 penznel, az felső processusok pedig egy pénzt sem. Most actu is minden nap azon processusa vármegyéknek az emlitett gardizonokhoz és Sio vizen levő processusokhoz vagyon applicálva szüntelen való contributiokra.

Tertio. Circa diem ultimam aprilis Göcze Gábor Uram[35] érkezvén hozzánk, mingyárást 500 köböl gabonabéli impositiot tett reánk.

Quarto. Más napra kelvén l^ma^ Maji érkezett mingyárást nyomában Csala Sándor Commissarius Uram, ki is 2000 köböl gabonát, 400 másа hust (nem gondolván semmit azzal, hogy Horvát Sigmond Fő Hadi Commissarius Uram által csak mostanában circa 23. aprilis reánk fölvetett 250 másа hust actu most szedi és exequállya Pullyai György commissarius faluinkon) és 30 pár ágyú vonó ökröket, ugyan annyi szekereket (holott az deszkáknak való tőke fáknak hordására legyenek szekereink is applicalva) ki vetvén reánk, nyolczad nap alatt való praestalását sietséggel kivánnya tőlünk, és a' midőn most actu, ezen ejectaknak s gabonának megszerzésében fáradozunk, még csak egy rokkán ülő szegény aszont is megróván.

Quinto. Superveniált Méltóságos Gróff Barkóczi Ferencz Uram eő Nagysága hadainak intertentiojára tett assignatio, városunkra és némelly falunkra minden héten 1446 kenyereket, 28 másа hust, 180 köböl abrakot, hat akó bort, 10 pint vajat és más necessariumokat kivánván, vártuk: melly is micsoda terhes legyen illyen szegény megromlott vármegyénknek. (Értvén itt az vármegyének nevezetesen csak a két felső processusokban levő egynehány helyecskéket, mivel vármegyénknek alsó processusát Generalis Bottyán Uram eö Nagysága maga hadainak intertentioira applicalta. Honnan elszakasztani sem engedi: hét faluinkat a felső processusokban is, azokon kivül tudni illik, a mellyek emlitett Groff Barkóczi Uram eő Nagysága hadainak assignáltattak, Szirmai és Loci kapitány uraimek[36] intertentiojára foglalták.) Bölcsen által látván megitilheti akárki, ott az hol öt-hat falukra egész regimentek assignáltatnak, a parte penig sok másа hús és számtalan köböl gabonabéli praestatiok meg kivántatnak, mi módon subsistálhasson a szegénység.

Sexto. Illyen keserves panaszinkat nincsen ki meghalgassa, sok rendbeli zaklatásinkat, a midőn csak egy quartely mester is assignatiot ad reánk, melly mellett negyvenötven lovas executioval jár s ugy exequallya városunkat, faluinkat, senki nem akarja érteni: commissarius uraimék neglectis officialibus comitatus, a kik a felvetésnek rendit s modgyát s az facultásokat is tudnák, valamint szeretik, ugy limitálnak s ollyan assignatiot tesznek vármegyénkben, a mit cselekedett Illyefalvi Miklos is Méltóságos Barkóczi Ferencz Uram eő Nagysága quartely mestere Pápán.

Septimo. Csaknem minden Isten adta nap a sok borral kereskedő tábori markotánosok járják pinczéinket Generalis Urak eő Nagyságok s Obester Uraimék parancsolattyok mellett és az melly borúnkat szeretik, le vetik az árát s el viszik, az lakosoknak s nemességnek is nem kevés praejudiciumával s kárával, a mint Iváncsi János nemes emberen megtörtén Pápán, ugy Peremártonyiban is Losonczi János Uramon: Balog Ádám Uram ezerében levő Olah Gergely nevű hadnagy allatta valóival, kinek is nem csak borát itták meg, hanem magát is éktelenül meg taglották és meg verték, ha egy Nemes Vármegye tisztivel igy merészlettek bánni, mennyivel inkáb mit nem követnek el a köz renden. Azon kivül is Pápa most emporiuma lévén az hadaknak, valakik be jűnek, gazdálkodást kivánnak, úgy az hadaknak küldendő profunt alá is s a sok vásárolt bor alá mind csak Veszprim vármegyébül kell a szekereket állitani, holott ezeknek munkája ma is az földvári Duna hidgyára készitendő deszkáknak való tőkéknek Pápára és Lődre valo hordása.

Octavo. Ami Fehér Vármegyében in particulari tett praestatioknak specificatioját illeti, extendáltatik az két processusbúl:

Liszt és búza ad cubulos no.	1173
Kenyér no.	7378
Abrak cubulos no.	15754
Vágómarha, mellyeknek másа száma nincsen no.	194
A parte hust másа számra centenarios no.	802
Bornak az ára, mellyet meg ittanak, tenne fl. 746 d. 50.	
Szekér szénát no.	524

Mindezekben nem fizettenek többet commissarius uraimék hung. fl. 727 d. 77.

Nono. Nem kevés rövidsége vagyon a nemes vármegyéknek abban is, hogy az vágómarháknak bőreit (mellyek még német időben is vármegyék szükségére visza adattanak), ugy fagyát is ide s tova distrahállyák, commissarius és profont mester uraimék vissza adni nem akarják, holott a féle marháknak nem tellyes árra forensi precio szokott meg fizetődni, hanem csak pure praecise az hus ára másа számra. Sőt némelly helyeken megtörtént, hogy az falu restantiáriussá maradván, egy-egy másа hústúl fejir pénzt[37] négy-négy forintot vettenek, magok penig, mikor exolválni kellett, veres pénzül harmadfél forintval fizették ki az szegénységet; azért parancsoltassék meg serio, hogy a féle vágó marháknak ára, valamint a mészárosok, vagyis más kereskedők veszik, currenti precio exolváltassék, a vagy penig ha másа számra, tehát bőri és fagya redeallyon Nemes Vármegyénk szükségére, az eddig be vett usus és praxis szerint. Mivel most is akármelly áros is hízlalt marha légyen is, mészárosokat hordozván a többi között subcommissarius Pulyai György Uram, kikkel meg böcsültetvén putative, ha mennyi másának mondgyák, annyi másа husért fizet négy-négy forintot, a bőri és fadgya mindenik marhának itt is semmiben tudodván, a honnan máris következett és megesett, hogy tíz másа egy pár hízlalt ökrökért (kiket patonai lakosok 45 tallérokon vettenek) többet nem adott fellyebirt comissarius érettek az aestimatio szerint, hanem csak negyven forintokat, és így

ment véghez a fent megírt 250 mása húsnak is executioja, s ha hamar nem orvosoltatik, az 400 is úgy fogják exequálni.

Decimo. Nem kissebb panasza vagyon Nemes Vármegyénknek a mérték iránt is, mellyel az annonat hasonló képen profunt mester és commissarius uraimék beszokták venni, melly is nem hogy adaequalna nemes vármegyékben be vett és ususban ment mértéket, sőt mindenütt superallya felettébb is, a mint hogy ekkoráig e' miatt tapasztalható és nyilván való káros defraudatioja obvenialt a szegénységnek. Ennek is azért el távoztatására és megorvoslására igen jó medium lenne, ha az egész Országban s consequenter Vármegyénkben is, ugy szintén profunt mester és commissariusok keze között is egyenlő mérték observaltatnék, avagy penig míg az lenne, arceáltassanak az nagyobb mértéktül való éléstül, percipiálván vármegyékben bevett és eddig usuált mértékkel az victualékat.

(Rávezetve a fejedelmi határozat fogalmazványa:)

Sok rendbeli terehviselésit az szegénységnek magunk is fájdalmas szívvel érezvén, eleitül fogva kívántunk olly modalitásokrul dispositiokat tennünk, mellyek által illy nemzetséges fegyverkezésünk alatt is elszánt istenes igyekezetünk szerint való boldog szabadságunknak terhes munkáit az mennyire lehet, az szegénység könnyebbülésével vigyük elő és kit kit kevés ideig tartó költekezések után örvendetes sorsba s állapotba Isten ő Felsége segítségébül helyheztethessük, az miként Dunán innen való földön az illyetén tereh viselések reguláltatását az Generalis Commissariatusra bíztuk, a szerint Dunántulvaló földnek is tapasztalható könnyebbségére lenni látván az Commissariatusnak fel állíttatását, a' végre Groff Csáki István Generalis Commissarius és Senator Urat már által is küldöttük, az Nemes Vármegyék azért mind ezen s mind ennekutánna lehető efféle dolgaiban eő Kegyelméhez recurrallyanak s leszen igasságos adjustatiojok.

15.

Érsekújvár, 1706. június 3.

II. Rákóczi Ferenc fejedelem határozatai Veszprém és Fejér megye beadványára, amelyben ismételten felsorolják a rájuk rótt súlyos hadellátási szolgáltatásokat és azok könnyebbítését kérik.

(Eredeti. OL G. 19. RSzL II. 2. c.)

Puncta gravaminum et postulatorum Comitatuum Weszprimiensis et Albensis.

Imo. Mivelhogy Nemes Weszprem és Székes Fehér Vármegyék eleitül fogva sedes belli valának, Buda, Székes Fehérvár és Duna mentében föl s alá járó hadak miatt, ezert is az idegen nemzet által fölötte exhaurialtattanak annak lakossai, ezen kívül is most penig már Dunán túl Nemes confoederalt Vármegyéknek szélin lévén, az dühös istentelen rácz nemztetnek torkában, úgy mint, a' ki az elmúlt télen azon vármegyéknek szomszédságát, Nemes Tolna és Somogy Vármegyéket egész az Sioig kegyetlenül el pusztitotta és azonokban (igy!) levö szép ednihány ezer embereknek intertantojára alkalmatos helységeket alkalmatlanná tette; hogy azért mind az praesidialis földvári, simontornyai, palotai, csikvári militianak, mind egyéb corpusnak tovább is subsistentiaja lehessen, mint hogy ezen vármegyék éppen az ellenségnek torkában vannak és improvise maradván, ob defectum etiam fortalitiorum et receptaculorum in iisdem comitatibus, az ellenségnek Fehérvárhoz és Budához tellyes utt ne nittatnék. Azért ezen vármegyéknek securitássárul s tovább valo megh maradásárul, ugy azt secundalo minden jo dispositiok, tam in militaribus, politicis, quam vero in oeconomicis observalando s teendö jo rendtartások véget alázatossan instalnak. S ezért is:

2do. miulta Meltoságos Generalis Bottyán János Uramnak mind untalan szaporodó s egymást naponkint követö hadai által mentenek, soha egy nap s egy.éjel a' sok condescensiok miat nyugodalma nem vala a szegénységnek, kinek is irregularis és kéméletlen mértéktelenségét eléggé describalni nem lehet, superveniala penig mind ezekre földvári, simontornyai, palotai, csikvári, praesidiumoknak, ugy az fehérvári lovas és gyaloghsághbul állo bloquadanak intertentioja, mellyeknek alimentatiojatul ma is üressek nem vagyunk, mind ezekre igen kevés és többire semmi refusiojok és contentatiojok nem lett a' szegénységnek. Azert mind ez rend szerent, mind az rend kivül vali s facultasunkat is föllyül mulo administratioknak, ugy az extorsioknak bonificatioja es adjustatiojá véget, melyek miat már tellyességgel emungaltattanak. Kiket is erga assecurationem et promissionem persolutionis infalibilis, vetettenek és exigaltanak commissarius uraimék, hasonlokeppen supplicalunk.

3tio. Nemes Fehérvármegye kevés falusi nemességgel együt is falusi lakosokbul álván, ezeknek földes uraik, gondviselőjők, tiszteik, pátfogójok kik voltanak, annak előtte várokban szorultanak nagyob részre és ottan ottan az mostani fölháborodott üdőnek mivolta szerent akar ki is pro lubitu grassalt tam in militaribus, politicis ac oeconomicis; jelesben mig Isten ő Szent Felsége Nemzetes Vitezlő Losonczy János Uramot eö Kegyelmét hosszas fogságinak köteleit eloldozván, kőzinkben nem plántálta és sok törekedési után Vármegyénkek directioját magára nem assumalta, sem egy, sem más közönséges Nemes Ország szolgálattyát s Kegyelmes Urunk hűvségét concernalo állapotnak rendi s folyása nem vala. Azért hogy azon Nemes Vármegyében valo szegénység tovább is fejetlen lábság ne légyen és por consequens az közönséges haza szolgálattya jobban jobban promovealtassék, ő Kegyelmét és ö Kegyelme által nyomorult Vármegyénket oly facultassal s plenipotentiaval méltosztassék Méltoságos Vezérlö Fejedelmünk condecorálni, hogy reducta sede restauratoria ad normam et methodum, praximque aliorum comitatuum, tisztek és más accessoriumok állapottyábul tovább is ne destitualtassanak, hanem ha in gremio ejusdem comitatus nem találtotnának is alkalmatos subjectumok iránt, másunnond is providealhassanak.

4to. Ezen vármegyebeli földes urak várokban szorulván többire s minden ne
proventust magokkal betakarván, az fegyveres lovas katonáknak elöállitását s a
mezöben valo kiszállittását (mellyel azok tartosztanak vala) praestalta az szegé
ség, ezen kivül nemű nemű (igy!) részére portalis hajduságot is elő állitván. Az
mind erre nézve, mind penig intuitu tot et tantarum diversarum praestation
ultra et supra vires et facultates facturum, a' többi hátra lévő praetendált gyalog
nak elö állittása hogy condonáltassék (ugy mint a' kik még az oeconomiának fo
tására szolgákot is alig kaphatnak, sokan szabad akarat szerent is már annak el
hadi állapotra magokat conferalván). Azert is esedeznek alázatossan:

5to. az szegénységen egymást üző végetlen gabona, abrak és vágókbeli
impositiok, a' vagy csak a ploquadabeli militia intertentiojára nézve ha simplic
nem tolláltatnanak, a' vagy csak mitigaltassanak és ha mi leszen instanter exol
tassanak; a' fiscalitasok is penig, amelyeknek a' Nemes Vármegyék még ekkorái
publicis semmi, vagyis kevés hasznát experiálták, hasonlokeppen pro publico o
vertaltassanak.

6to. Hogy az militia továb is regulaltassék és az eddig practicalt excessusokt
arcealtassék, ugy szintén az Tekintetes Commissariatusság alatta valoival az edd
practicalt irregularitast távosztassa, Nemes Vármegyék tiszteikkel valo jo corre
pondentiat s harmoniat, továb valo confusioknak elhárittására nézve observaltass
jelesben mikor valami szükséges impositak lesznek és mélto, illendő és könnyd
bitésére szükséges is lenne, hogy ollyankor hadak intertentiojára ne assignáltatnán
mikor valami sulyos impositiok lennének; mert ekkoráig in naturalibus tett praes
tiokon kivül, incessanter az egymást szüntelen válto companiakat és regimentek
tartani köllöt.

7mo. Nem kevés kára következet ezen fön megirt két Nemes Vármegyének is
elmult télen történt igali szerencsétlen casus alkalmatosságával, holotis feles von
marháik vesztenek oda az ellenségnél.[38] Hogy csak valamely részre is vagy sóúl, va
is máskeppen bonificaltassék ezen szertelen nagy kára az szegénységnek, ezeránt v
kegyelmes resolutiot is és dispositiot alázatossan várnak és remélynek.

8vo. Mivel majd egy hét sincs, melyben az erő fölőt valo impositiok és executi
nem tétetnek, és az szegénység minden marhájábul, élésébül, gabonajabul ezen
annyira ki fogy (holot még ma is actu az abrakolást sok companiák, a' hol mást n
kaphatnak, gabonául is elkövetik), hogy majd in extremam desperationem jutnak,
ha in tempore Méltoságos Generalis Fő Commissarius Csáki István Uram
Nagysága éltal menetelét a' sok egyenetlen excessusok meg orvoslására nézve n
admaturálya, rövid üdön pusztaságra jutnak ezen vármegyék is; azért eő Nagysá
által menetele is, quo citius eo melius admaturáltassék. Szükséges: mind ezeknek s
ehez hasonló particularis repraesentatioival szertelen nagy nyomoruságát dum
qundo opus fuerit, instantanec (?) készek detegálni Nemes Vármegyék, minen
rövidséget és fogyatkozást experiállyanak tam in oeconomicis, quam in militaribus
lakosoknak nem kevés praejudiciumával s kárával, mellyekben a szegénység
sohunnén semmi consolatioja nincsen, nincsen továbbá az föllyeb megnevezet
exigált (s ha ugy kivántatik) in particularibus is repraesentalando sok temérdek
hallatlan praestatioknak bonificatioja: mely miat tellyességgel elfogyatkozot
szegénység, sem óráját, sem napját nem tugya, a' mellyen futásra veszi magát. Mi
ezekre nézve nagy alázatos instantiajokkal Nemes Vármegyék supplicalják Kegyé
mes Urokat, meltosztassék ollyan mediumot kegyelmessen mutatni, hogy az
szegény Dunán tul valo föld is s legh közelleb abban az fönt meghirt elpusztu
nyomorult Vármegyék, ennyi sok szorongattatási után ne maragyon vigasztal
nélkül, hanem már az egyszeri resolutio szerent Méltoságos Groff Csáki Istv
Generalis Commissarius Urunkat eö Nagyságát ott való rendetlen dolgoknak rec
ficálására által bocsáttani sietséggel és kegyelmessen parancsolni méltosztass
Ebben kegyelmes gratiaját a' midön várgyák a' Nemes Vármegyék, ugy Isteneke
Szent Felségét Kegyelmes Uroknak szerencsés életéért alázatos imádságokkal me
keresni szinetlenül el nem mulattyák.

RESOLUTIO

Ad primum. Az Nemes Vármegyék soha jobban maga securitássának nem pro
picial, mint ha az soldosokat és portális gyalogokat azon számmal statuállya hada
közzé, az menyi repartialtatott az Nemes Vármegyékre, kik is az midőn tö
hadainkkal concurrálnak az Haza köz megmaradásának és boldogulásának munká
dására, akkor egyszersmind az Nemes Vármegyék magános securitássa is exoper
tatik.

Ad 2. A végre rendeltetvén az Generalis Commissariatus az Országban, hó
hadaink alimentatiojárul fogyatkozás nélkül az menyire lehet provideállyon és
impositiokat az szegénységnek tehetségéhez képpest regulállya, ha mi vagy er
felett exigáltatott volna az szegénységtűl, vagy erga assecurationem persolutio
soliti jüstique pretii administráltatott, mind azok iránt lehető praetensioinak eligazi
tása iránt tamquam ad locum primae instantiae az Commissariatushoz recurrállyon
az Nemes Vármegyék.

Ad 4. Az első punctumban vagyon resolutioja az Nemes Vármegyéknek az
negyedik punctumra is.

Ad 5. Groff Csáki István Generalis Commissarius és Senator Ur által menvén m
az Dunán, mind az Commissariatust s mind az fiscalis jószágok állapottyát ill
dolgokat olly rendel fogja igasságossan el intézni, hogy az Nemes Vármegyéknek
legyen injuriájokkal.

Ad 6. Ezen punctumban fel tett kivánságát is az Nemes Vármegyéknek emlí
Generalis Commissarius és Senator Ur fogja el igazitani, csak az Nemes Vármegyé
kegyelme előtt repraesentállyák.

Ad 7. Nem csak ezen Nemes Vármegyék, hanem szerte széllyel az országban le
több Nemes Vármegyék is szenyvedvén az Haza boldogulására vezető hada
zásunkban illyetén károkat, az mint mások, ugy ezen Nemes Vármegyék is e
gedendő refusionak tarthattyák, ha midőn illyetén közönséges kárvallásokkal
concursusok után kivánt boldogulásoknak idejére jutnak.

Ad 8. Felyültitulált Groff Csáki István Urnak Dunán által menetelivel lett ezen
ánságok iránt az Nemes Vármegyéknek contentumok.

atum Érsek Ujvár die 3. junii 1706.

Ad Mandatum Suae Serenitatis Principalis proprium Franciscus Aszalay m. p.

16.

Érsekújvár, 1706. július 28.

Beniczky Márton hadipénztáros elszámolása hat dunántúli megyével azok követeléseiről.

(Eredeti. OSzKK Thaly gy. 5/289–290.)

	Praetensionum summa	Persolutionis summa
Nemes Vass Vármegyeben lévő Fiscalis Dominiumin		
ül a die 1. Mensis Januarii 1706. ultimam usque Maji		
ni ejusdem, maga Praetensióit némelly kevés Quietan-		
ikkal s Falunkint töltött Inquisitiokkal Kapuvarrat die 29.		
nii 1706. liquidálta ad Florenos Rhénenses	8181.59	
elly summa quintalitásának pro declaranda synceritate		
nte cedálván, imputálván bizonyos liquidált praetensióit,		
Commissariatussagh lévált in Parata ..... fl.		2000.
2. Nemes Soprony Vármegye a die 8 Xbris 1705. usque		
Maji 1706. Kapuvarrat 21. Julii Praetensióit liquidálta		
fl.	14525.	
intilitassanak cédálván liquidatis liguidandis contental-		
ott ..... fl.		5000.
3. Nemes Szala Vármegye á 24. Februarii usque 25. Junii		
06. ott lévő Bélatenczy[39] Fiscalis Dominiummal, pro-		
cált quietantiaja szerént praetensióit die 30. Junii Kapu-		
rrat docealta ad ..... fl.	1475.90	
elly is ex toto contentáltatott ..... fl.		1475.90
4. Nemes Fejér Vármegye á 10. Decembris 1705. ad 10.		
nii magha praetensióit die l. Julii Kapuvarrat liquidalta		
..... fl.	9314.44	
eter imputatas liquidationes commissariales vött in pa-		
..... fl.		3612.39
5. Nemes Veszprém Varmegyénk két processusa (az		
madika készöletlen lévén) á 10. Novembris 1705 usque		
Maji Kapuvarrát die 7. Julii liquidált ..... fl.	6016.41	
vel pénigh ezen summát Commissariatusságh által liqui-		
summa jóval is féllyül haladgya, hogy Ablegatussi vissza		
onsolatusok ne mentek volna, titulo mutui adatott nékik		
..... fl.		4000.
y mindazáltal, ha az harmadik processus compareál, hogy		
nak summájából mennyivel superalni fogja, az praetensio		
raháltassék.		
6. Nemes Mossony Vármegye á l. Januarii 1706. usque l.		
ii mediantibus meris inquisitionibus liquidált Kapuvarrat		
Julii ..... fl.	27.465.20	
lly summanak complanatiojára contentáltatott ..... fl.		4000.
universalis summa	66.978.44	20.088.29

gy ezen fellyül spécificált summat, Méltósághos Generalis Commissarius Keresztghi Gróff Csáki István Ur eő Nagysága dispositiója és assignatioi mellet meghirt mes Vármegyéknek ez szerint exolváltam, praesentibus recognoscalom.

Uyvár Die 28 Julii 1706.

Beniczky Mattyás Cassae Bellicae Suffrageneus.

(Hátlapon:)

Dunan tul valo Varmegyek Praetensioinak computusa.

17.

Sümeg, 1706. augusztus 2.

Wlassics János fiskális prefektus Mikay Jánost bízza meg a somogy megyei dézsma beszedésével.

(Egykorú másolat. OSzKK. Fol. Hung. 560. I. 58.)

Mivel méltóságos Erdéli választott és Magyar Országi Vezérleő Fejedelem Fölső adászi Rákóczy Ferencz Kegyelmes Urunk eő Nagyságha Györi Szent Mártonyi[40] ent Benedek szerzetnek, Nemes Országunkhoz, Confoederatioja után az Nemes rszágunkhoz, Confoederatioja után az Nemes Somogy Vármegyében lévő egész edgyét emlétett Szerzetnek engette volna; de mindazonáltal Tekéntetes Oeconoicum Consilium nékem aláb megh irtnak kegyelmessen parancsolnyi méltoztatott, gy az hadak számára, mivel naponként s óránként szaporodnak, erga pretium el foglallam, és érdemes azon tizednek exigálására emberséges embereket statuállyam, kihez képpest megh irt Tekéntetes Oeconomicum Consilium, ugy Méltóságos Commendérozó Fő Generalis Eszterház Antal Uram eő Nagyságha parancsolattyábul intimáltatik praesentibus Nemzetes és Vitézleő Mikay János Uramnak, hogy az Balatonszegben, és a táyán Nemes Somogy Vármegyében lévő falukban az egész dézmát fideliter percipiállya, olly okkal és móddal, valamit országunk s Hazánk, s kegyelmes Urunk eő Fejedelemsége hasznára azon tizedelésben elő tudgya mozdéttanyi, mindeneket valamind magam el kővesse, és el kővethesse, mindeneket pro rato grato et accepto acceptállon, és valahová én parancsolom, azon percipiált tizedet, tartozzék administrálnyi, vagy administráltatnyi. Illyen szükséges dologban, ha valamely Tiszt Uram requiráltatik, szeretettel kérem assistálnyi ne terheltessék, ezt hozván az országhoz meg mutatott hűsége, Mikay Uram pedig a' szegénységet de perceptis fideliter quietállya, és siettesse azon dezmának progressusát. Datum Symegh Die 2. Augusti Anno 1706.

Fölléb megh irt Kegyelmes Urunk eő Nagyságha Nemes Fehér, Tolna, Somogy Vármegyékben Fiscalis Prafectussa és azon Vármegyéknek Vice Ispánnya

Wlassics János m. p.

18.

Fokszabadi, 1706. augusztus 16.

Fokszabadi polgárai és lakosai elpanaszolják a fejedelemnek, hogy mind a labancok, mind a kurucok súlyos károkat okoztak a községnek, kifosztották és felprédálták őket. Most terheik könnyebbítését kérik a fejedelemtől.

(Eredeti. OSzKK. Thaly-gy. 5/49–50.)

Hogy az Ur Isten a Nagyságod Eletinek, napjaihoz napokat, Esztendőihez Esztendőkkett adván, Nagyságodat minnyájunk őrőmere sokaig eltesse, Kegyelmes Urúnk szivesen kivánnyuk!

Nagyságos Kegyelmes Urunk alázatos szolgálatunknak ajánlása után kinszeriteitünk Nagyságodat busitanunk sok inseges nyomorúságinkat Nagyságod Kegyelmes tekinteti eleibe terjesztvén. Ugyanis:

Groff Károlyi Sándor Urunk ő Nagysága meg futamtatasábul Haiszther General meg fordulván, rajtunk harmadnapig lévin minden nepevel, Falunkon es mezőkőn, minden ingo marháinkban sákmanyt hányván semmisé tőn bennünkett.[41] Biráinkat, Praedicatorunkat arestáltatta, kőtöttette, csak az Ur Isten kegyelme lőn, hogy fel nem akasztatá. Azok el menvén rajtunk Fejérvári, Simon Tornyai, és Földvári Némethek szűntelen bennünket exequutiozván, hasonlokká tettenek a tűzbúl ki ragattatot üszőghőz.

A miulta Isten szeginy Magyarinkat a Dunán által hozta, szűntelen rajtunk élődtenek rendkivűl is, Szigethvár és a Somogyra portázván harmad, s negyed napig el elődtenek, s ma is elődnek, fel s alá, menetekben feletteb esznek, isznak, abrakolnak s vellűnk kemelletlenűl bánnak.

Wice Ispány és Szolga Biro Uraink idegen Nemzettűl, ellenségtűl reánk limitaltatot portio és sullyos iga szerint, mostan is Országunk fen allo Hadainak járando praebendat administralni meg nem szűnnek, nem gondolván sok kárainkkal s felletteb valo expensainkkal.

Simon Tornyai Kapitány Horváth Ferencz Urnak Veszprem Vármegyében minden Faluknak condonálván a Simontornyai szolgálatot, egyedűl minket sanyárgat hetrűl hetre valo szolgalattal, semmit nem gondolván a szegénységnek eletének keresesére rendeltet nyári idővel, mellyet ellenségűnk is ponderalván rajtunk el nem követett.

Nemes Weszpremi Captalanbeli Urak, minden jószáginkbul a kilenczedett ki rakatták, Weszprémi Püspők Szécséni Paal[42] Urunk is ő Nagysága a tizedett kivánnya, mind ennyi keserves, és nyomorúságos sebeinknek orvoslására nem találván flastromot, s kőtőző Orvost (jol lehet elége kirestűnk volna) Nagyságodhoz kinszerittetűnk fojamodni ezen sebeinknek remediomáért.

Kerjük azert Nagyságodat Kegyelmes Urunk alázatossán, meg tekintvén ebbeli sok nyomoruságinkat, vegye Nagyságod respectusban, es kegyelmessen orvoslani meltoztassék, mellyet Kegyelmessen Nagyságod velűnk cselekedvin, Mi is a Nagyságod eleteertt tisztűnk s hivatalunk szerint a mi mindennapi imádságunkban Istenűnk előtt meg jelenni meg nem szűnünk.

Datae Fok Szabadi[43] 1706 Die Augusti

Nagyságod szolgai Jobbagyi Fok Szabadi Polgárok, és lakossok közőnségessen.

(A hátlapra rávezetve a fejedelmi határozat:)

Parancsoltatik Nemzetes Vitézlő Horváth Ferencz Kapitányunknak,[44] ultra justum et aequum ne terhellye az Instansokat. Datum ex Castris Nostris ad Strigonium positis Die 5 Septembris Anno 1706.

F. Rakoczi m.p.

Franciscus Aszalay m.p.

19.

Esztergomi tábor, 1706. szeptember 5.

II. Rákóczi Ferenc fejedelem döntése: Sándor Lászlónak, aki kénytelen volt az ellenség elől elmenekülni, kérésére a dunántúli fiskalitásokból kárpótlásként 6000 forint értékű birtokot adományoz.

(Eredeti. OSzKK. Thaly-gy. 5/45–46.)

Méltósságos Erdélyi Fejedelem, Kegyelmes Uram.

Nagy alázatossan kőlleték Nagyságodnak jelentenem, eleitől fogva, hogy Isten kegyelméből, az Magyarság, Méltóságos Károlj Sándor Generalis Uram eő Excellentiája Commendója alat az Dunán túl való Földűnkre általhatá, még ot subsistálhatá azon a főlden, onnan pedigh által jüvén, magam is az Nagyságod hüvségiben az Bakonyban meg marattam;[45] második által jüvetelivel eő Nagyságának cselédestől (az jószágomat oda hagyván) által jüttem, s szüntelenül az Nemes Haza szolgálatiban foglalatoskodtam, az mint nem kétlem, szolgálatim Nagyságodnál is tudva vannak, és actu is Méltóságos Generalis Gróff Estorás Antal Uram eő Exellentiája levelébűl is kegyelmessen meg érthette.[46] Minthogy pedig, Kegyelmes Uram, mind anyi üdütől fogva is, hét hólnapra való fizetésnél többet nem vettem, és actu is semmi fizetésem nem jár, magamat, s cselédemet pedigh (az Dunán túl való jószágimnak semmi, vagyis igen kevés hasznát ezen üdüben vehetvén) nem tarthatom, táplálhatom, mivel marháimat is, az az: lovaimat, eőkreimet, teheneimet az Győri Labanczok elhajtották, mindazonáltal, mind ekkoráig is Nagyságodat soha semmi kéréssel nem büsétottam. Annak okáért most meg nevezet szükségimtől viseltetevén, Nagyságodnak Kegyelmes Uramnak alázatossan instálok, méltosztassék magam, Feleségem s Cselédim intertentiójára (mint hogy az pénz az közenséges haza szolgálatyára minden nap tudom szükséges) az Dunán túl való Fiscalitásokban, bizonyos summában ad utrumque sexum kegyelmessen szakasztani, vagy pediglen, Nemes Vas Vármegyében, az Sopron Vármegyében Bűű[47] néveő falukat, cum appertinentiis kegyesen assignáltatni. Mely Nagyságod kegyelmességét útólsó csőp véremigh, alázatossan megh szolgálnom s hálálnom el nem mulatom.

Várván kegyes válaszát, maradok Nagyságodnak, mint Kegyelmes Uramnak

Kőteles s alázatos szolgaja
Sándor László m. ppria

(Külső címzés:)

Méltóssághos Erdélyi Fejedelem, Főlseő Vadászi Rákóczy Ferencznek, Kegyelmes Uramhoz eő Nagyságához alázatos Instáns

belül irt,
Sándor László.

(A hátlapra rávezetve a fejedelmi határozat szövege:)

Az Dunántul valo Deputatio[48] azon földön levő Fiscalis Joszágokbul az hol alkalmatossab lészen, szakaszszon Instans hivűnknek hat ezer forint érő joszágot, és azon Summában assignállya is, kiről megyen is parancsolattya. Datum ex castris Nostris ad Strigonium positis, Die 5 Septembris 1706.

F. Rakoczi m.p.

Franciscus Aszalay m.p.

(A hátlapon Thaly Kálmán kézírásával: Locsmándot[49] kapta.)

20.

Tihany, 1706. augusztus 27. után.

A tihanyi monostor apátjának panaszai a helybeli kálvinista lakosok ellen.

(Eredeti. Ol G. 16. RSzL I. 2. b. 290–291.)

Gravamina
Contra Tihanienses Incolas Calvinistas, Monasterio Tihaniensi illata.
Imo.

Contra Generale Mandatum Suae Serenitatis mandantis, ut omnia in statu quo permaneant, induxerunt armata manu praedicantem, Religiosum meum ex Cella sua exturbantes, ibique Praedicantem cum uxore collocantes, quem Religiosum etiam in illo turbine vix non occidissent, nisi tumultus ille per Dei gratiam nonnihil sedatus fuisset, et Religiosus ille se ad me non recipisset. Non dolerem tantum, si simpliciter induxissent, praedicantem, sed quod ad Monasterium intra Clausuram ad Cellam seu cubiculum Religiosi, de hac injuria valde doleo, et contristor; Quis enim Catholicorum sine dolore aut tristitia ferre poterit, ut immaculata sponsa Christi, quam sibi unicam in terris charam Christus habet, ita dehonaestari videat. An iste actus non sit odii Religionis?

2do.

Meos homines ex meo cubiculo et domo extraxerunt, violenter incarcerarunt, per totam noctem suspenderunt pedibus sursum, capite deorsum versis, aliasque Violentias contra immunitatem Ecclesiasticam intulerunt.

3tio.

Alium meum famulum Vak Peti nominatum, eo quod mihi Protectionales ab Excellentissimo Domino Generali Karoli, tulerit, primo ad torturam in Templo Aszszofőiensi in trabe suspenderunt, catena ferrea adeo arcte strinxerunt, ut per os iptestina prodierint, seminudum per nives Vasonium usque traxerunt, ibi denuo tanquam reum mortis incarcerarunt, rediens vero domum post triduum Vasonium Dominus Domokos Capitaneus ejusdem loci,[50] visa innocentia hominem, iterum restitutis etiam Vestibus liberum dimisit. Evasit sic quidem pauperculus carcerem, non tamen evasit per hoc manus homicidarum Tihaniensium, postquam enim mutiassent eidem, quod si velit fieri Calvinista (erat enim non pridem factus Catholicus) se velle omnia eidem condonare, libereque asmittere, quod cum ille facere renuisset, unus globo trajecit, alter caput eidem absecuit. Hujus tamen sangvine non satiari videbatur eorum crudelis perversitas, nisi etiam meum biberent, quem cum sine manifesto naevo fundere per proprias manus non poterant, alium subornarunt, quod cum ille facere proposuit, suam Karabinam explosurus, dispositione diuina defectu lapidis pulveres succendi non poterunt, ego interim ad aliam domum confugiens, evasi mortem.

Et ne illorum mala intentio penitus sine fructu evanesceret, induxerunt alios milites, qui me binis vicibus depraedarunt, et ad quinque Millia florenorum damnum intulerunt, ac penes hoc alicujus alterius hominis bona, apud me in Ecclesia ob r
Rascianorum reposita (prout ille dicebat) ad tria millia florenorum abstul
Demum ut alia plurima taceam, plane tantae perfidiae fuerunt, ut ausi fuerint
Suae Serenitatis sub dato 27. Augusti ad me datas ultra annum supprimere,
suppressissent ulterius si rigorosius, aliunde resciens ab eis non exegissem.
omnia etiam Juramento, quod sic se habeant confirmari possunt.

(Az irat felső sarkában ceruzával: Gr. Esterhazy Antal).

21.

Várpalota, 1706. november 11.

***Domokos Ferenc várpalotai kapitány igazoló írása D
pataj és Kalocsa lakosai részére, hogy csak azért fogadta
Budáról császári védőőrséget, mert azon a vidéken nem
megfelelő kuruc haderő, amely megoltalmazhatta volna ő***

(Egykorú másolat. Bács-Kiskun megyei Levéltár. D
pataj mezőváros levéltára.)

En ide alab megh irt adom tudtara es ertesere Kegyelmes Vitezleo Fejed
Urunk igaz hiveinek, Tiszteinek, hogy Pathai kalocsai lakosok az ellen
szorongattattván, nem leven nekünk olyan Fegyverünk ott az tajján mostanába
melyell menthettük volna ökett, kentelenittettek életek megh tartasaert Bu
Salagvardatt hozni. Hogy azert Tiszt Uraimek közzűll valamely ez okaert bü
azon Denotalt Helységbeli lakosokatt, megh gondolvan azt, hogy az kentele
cselekedtette azt vélök, azert kárban es veszedelőmben ejteni ökett nem
hanem ha mikor Kegyelmes Urunk Meltosaghos Fejedelmünk Hadai azon
mányra le érköznek, akkor ismett viszsza foglaltathatnak, azt hozza maga
közönseghes igassagh és nemzetünkhöz való szeretetük. Datum Palottae
1706.

Kegyelmes Urunk Miltosaghos
Fejedelmünk egyik Brigaderussa,
egy Gyalogh Regementének Fő Collonelussa
és actualis Pallottai Commendansa
L. S.

Domokos Féren

(A hátlapra rávezetve:)

Concordat cum originale, quod habeo apud me Callocsae. Andreas M
plebanus Collocensis m. p.

22.

Tihany, 1707. március 31.

***Rayser Amandeus tihanyi apát engedélyezi a tihany
formátusoknak, hogy a kijelölt helyen templomot és
róchiát építsenek.***

(Kerkápoly István, Zala megye főszolgabírája által
tonfüreden, 1829. február 27-én kiállított hiteles másol
eredetiről, amely akkor a tihanyi református egyház „Ekl
Ládájában" volt található. A mostani másolat: Dunántúli
formátus Egyházkerület Levéltára. Egyházkerületi level
3. csomó.)

Én Amandeus Rayser Szent Benedek Szerzeténn lévü Tihani Apatur adom
ez Levelem által mindenkinek, az kiknek illik, hogy Tihani Helvetica Confessi
lakosok, engemet illendőképpen requiraltak, hogy nékiek itt az Tihani Vá
Templomnak és Parochiának építtésére bizonyos alkalmatos helyet enge
Mivel hogy pedigh az Szétséni N. T. Confoederált Magyar Országh Sta
Conventus és Gyülése által Szabad Exercitium Religionis mindenütt enge
kiknek kéréseknek én is engedelmeskedvén, bizonyos és alkalmatos Templom
Parochianák építtésére elegendő, Nemzetes és Vitézlő Bursi István, Borhi Fer
Pető György házok között lévü puszta hellynek darabját és hellyét assig
örökössül és in perpetuum conferaltam, kiket sem én, sem én utánnam követk
successoraim ez iránt turbálni, és háborgatni semmi uton modon ne merészél
Fogadván és igérvén azon Tihani Lakosok is nékem, és az én Successoraimna
Földes Urnak tartozandó betsülöttel való engedelmességet, Tekintetet és
szeretetet fognak exhibealni és megh adni. Actum in Tihan Anno Domini 17
Trigesima prima Mensis Martii.

Tihani Apatur Amandus m. p. (Pecsét.)

Coram me Francisco Horváth Illustrissimi Domini Comitis et Generalis
Bottyán delegato Officiali et Inclyti Comitatus Veszprimiensis Supremo Capit
p. (Pecsét.)

Coram me Johanne Novákh vexilifero m. p. (Pecsét.)

Coram me Stefano Nemes m. p. (Pecsét.)

Coram me Georgio Vajda Jurato Assessore Comitatus Veszprimiensis
propria. (Pecsét.)

Coram me Pauli Buzás Veszprimiensis Comitatus Juratore
Miklos István keze kereszt vonása

Coram me Stephano Duymovith m. p.

23.

Milej, 1707. május 2.

***Zala vármegye közgyűlésének irata a fejedelemhez. A
ghirdettetett ónodi országgyűlésre Bezerédy Jánost küldik
vetként, aki szóban elő fogja adni kívánságaikat. A megye
ősságát leginkább sújtja a hadsereg önkényeskedése, vala
nt a rézpénz elértéktelenedése.***

(Eredeti. OL G. 19. RSzL II. 2. c.)

erenissime Princeps Domine Domine nobis gratiosissime.

humillimorum servitiorum nostrorum in gratiam Suae Serenitatis demissam
mendationem. Pro 16. praesentis, az Onodi Gyülesre, Méltóságos Generalis
knai Groff Eszterhás Antal Uram eő Nagysága Convocatoriajat vévén: küldött
k képünkben Kedves Attyánkfiát, Nemzetes Vitézlő Bezeredy János Uramat,
y egyet értvén a több Nemes Vármegyék kővet Urakkal, szegény Hazánk szabad
a elől mozdéttásában, meg maradásában, a kivánt szent békessegh meg szörzésé
, és gravameneink orvoslásában fáradozván; nagy alázatossan kériük Feiedelem
edet, nevünkel mondando eő kegyelme szavainak hitelt adván, ohaitva várt jo
aszal, hozzánk visza bocsattannyi, méltoztassék. Kit is, el hiszük, Instructioja
rint is, bőven szoval panaszainka: eiedelemséged eleiben terieszt eő kegyelme,
ndazonáltal magunk is rövideden alázatossan repraesentállyuk Feiedelemséged
. Hogy Vármegyenkben qvártélozo, s föl s alá járo Vitézlő Rend, oly szabad
lekedő és zabolátlan, hogy a szőlő hegyekben a Pinczéket bé vervén, a' borokat kit
g nem ihattak, s el nem vihettek, fenekeket az hordoknak be vagdálván, el
sátották. Pinczékben, és Vermekben az ellenségh előt el ásván és reitvén az
génységh partékaiát, Gabonaiát, és ruházattyát, azt föl keresvén, mind erdőkön,
zőkön, el vitte; asztagiaikat el csépölvén, el bitangolta, ugy annyira, hogy sok
gény Ember kuldulásra jutot, s félven mind az ellenségtől, s mind a katonaságtol,
yob része az erdőkben, hegyekben és völgyekben lappangh, és buidosik, már csak
n. mindenét el vesztvén; a kik mégh kevés marháiok mellet lako helyeikben
itik) űzik, kergetik, szidgyák, verik, lovaikat, fegyvereket erővel el vészik, sőrtés
rháikat vagdallyák, bárányaikat kapdozzák, mindeneket szabadon el kővetnek,
n lévén eddig, ha szintén panaszolkodtunk is, a ki iniuriáikat orvosollya, mert
gok is Hadi Tiszt Uraimék a szegény Emberektől erővel boraikat csak ocson Réz
zen el vonnyák s ezűst pénzen árullyák, s ezután is ha csak feidelemséged
ediumat nem adhibeál, vege vagyon Szala Vármegyenek. Mind ezeknek azért
s orvoslására, alázatossan kériük Feiedelemségedet, Attyai kegyes gondviselését
ltoztassék hozzánk meg mutatni. Kivánván az Ur Isten Országunk javára sok
endeigi szerencséssen fris jo egessegben éltesse Feiedelemségedet. Ex Congre
ione Comitatus die 2. Maii 1707 in Possessione Milley celebrata.

Serenitatis Vestrae Humillimi Servitores
Universitas Nobilium
Comitatus Szaladiensis.

ilső címzés:)

erenissimo Dei Gratia Transylvaniae Principi, ac Domino Domino Francisco
tóczy de Felső Vadász, Confoederatorum Regni Ungariae Statuum pro Libertate
ttantium Duci etc. Domino Domino nobis Gratiosissimo. (A vármegye papirföl
i pecsétjével.)

24.

Zalaszentlőrinc, 1707. május 3.

***Vas vármegye közgyűlése értesíti a fejedelmet, hogy az
ódi gyűlésre Szalay Istvánt küldték követül.***

(Eredeti. OL G. 19. RSzL II. 2. c.)

Főlséges Feiedelem Kegyelmes Urunk.

Méltóságos Generalis Fraknay Groff Eszterhás Antal Uram eő Nagyságha, pro 16.
esentis az Onodi gyűlésnek extensioia iránt irott Intimatoriaját (noha Kegyelmes
nvocatoriáia mégh eddigh hozzánk nem érkezett) alázatossan vettük. Akarván
d azon által öszvö szövetkezet Hazafiuságunkat alázatossan megh mutatnunk,
döttük képünkben kedves Attyánkfiát Nemzetes Vitézlő Szalay István Uramat,
gy egyet értvén a több Nemes Vármegyék kővet Urakkal, szegény Hazánk
badcsága elől mozdéttásában, megh maradásában, a kivánt Szent Békességh megh
rzésében és gravaminaink orvoslásában fáradozzon; nagj alázatossan kérjük,
ynkel mondando alázatos szavait, ne csak kegyelmessen megh halgatni, hanem
ittva várt kegyelmes válaszal is, hozzánk vissza bocsáttani meltoztasséK. Ezek után
gyes Gratiájába és Attyai gondviselésébe ajánlyuk nagj alázatossan magunkat,
ánnyuk hogy Nemes Hazánk boldogulására czélozo szándékát, az Ur Isten
rencséltesse életének hoszszuságával. Datum ex Generali Congregatione in Pos
sione Sz. Lőrincz ad Egervár[51] celebrata, die 3 Mensis Maii Anno 1707. Fejede
ségednek Alázatos hiv szolgai

Vas Vármegye.

ülső címzés:)

Főlséges fölső Vadászy Rákoczy Ferencz Urunknak, Isten Kegyelméből az Szent
mai Birodalom, és Erdélly Országa, s a Nemes Magyar Haza öszvö szövetkezet
itusi Vezérlő Fejedelmének etc. jo kegyelmes Urunknak. (Két családi cimeres
rűpecséttel lezárva.)

25.

Ónod, 1707. június 25.

A református rendek panasza a szécsényi országgyűlés által elrendelt templomszétosztás dunántúli lebonyolítása ellen.

(Eredeti. OL G. 16. RSzL I. 2. b.)

Az Reformata Helvetica Confessión lévő Ecclesiak Gravameni

Dunántúl valo Helvetica, és Augustana Confessióbeli Státus alázatossan declárallya: Az Szécsényi Conventus szerint vigasztaltatások semmiben sem ment effectusban; kivánnák azért deputáltatni bizonyos Commissariusokat pro effectione resignationis Templorum, Scholarum, Parochiarum ac appertinentiarum.

Dunántúl a Tihanyi Praesidiariussok Templomát, Commandérozó Generalis Botytyán János Uram Executioval elfoglaltatta, el sem vitettetett addig tizenőt katona rollok, mig a Reformatus Praedicator ki nem kőltőzött Parochiájából. Tizenegy embereket ezen Tihanyiaknak meg irt Generalis Uram őt hetekig arestomban tartotta Sűmegen oly okon: Hogy nyavalyássok Főlséges Fejedelműnk és a Méltóságos Generálisok ki adott Protectionalissatol recedalni nem akartak. Instantiajok sub Litera P. bővebben dilucidállya.[52]

26.

Sümeg, 1707. október 13. és 19.

Balogh Ferenc sümegi várparancsnok levelei gróf Eszterházy Antalhoz: a vár lőszerellátásáról és megerősítéséről.

(Eszterházy Antal kancelláriáján készült egykorú kivonat. OSzKK Thaly-gy. 6/289–290.)

Tekéntetes Nagysághos Révay Gáspár gyalogh colonellus uram által az Dunantul valo földrül kezemhez szolgáltattot leveleknek extractussa.

. . . . . .

Sümöghy Commendáns Ballogh Ferencz Uram levelének extractussa.

1° Sümeghről 13. és 19. praesentis datalt leveleiben instal alazatossan commendansséghbéli decretumiaért.

2do. Panaszkodik, hogy puska porbul és olombul vagjon nagj fogyatkozása, és valamelly szaz puska kovákot, és vagj száz kardot kéván.

3tio. Egy indsenir embert kivánna oda, az ki az várban valamelly cassamátakot fundálna, kirül csak az projectumot érthettni épitettessében kivánná maga dexteritassát mutatni. (Oldalt: Lészen velem insenir.)

27.

Beled, 1708. augusztus 12.

Gróf Eszterházy Antal levele gróf Bercsényi Miklósnak. Részletesen beszámol a dunántúli katonai hírekről és helyzetről, végül különböző személyi kérdésekben tájékoztatja a főgenerálist.

(Eredeti. OL G. 15. RSzL I. 1. Caps. E. Fasc. 137.)

Méltóságos Magyar Orszagi Locumtenens és Feö Generalis kivaltképpen való nagy jó Uram.

Excellentiad Meltóságos Levelét edgyüt Fölséges Urunknak a Dunán túlsó dolgokrúl tudositó Parancsolattyával szokott kötelességgel vettem, már minek elötte azon informatiom érkezett vólna, alkalmasint constalt a tulsó constitutiók circumstantiája előttünk, mind az által annak hallásával[53] ezen Föld per absolutum nem consternálódott, tudván azt, hogy akiket Isten szerett, meg szokta látogatni, de ugyan csak tandem aliquando Causa justa triumphat. Nem kétlem az innét ekkoráig, legközelebb penig az el múlt napokban tött operatioink szerencsés succesussárúl genuine meg irt relatiomat venni meltosztatott Excellentiad, melynek reiteratióját nagyobb alkalmatlanságának el távoztatására nézve, most szükségesnek nem itélem, minden tehetségemmel továbbis igyekezvén azon, mi modon okozhatnék hova nagyobb diversiót az ellenségnek, de minthogy Nadasdy[54] Corpussa is 2 erös Regimentvel meg erűsedett Sopronnál, és General Graicz[55] mint edgy Eöt ezer öszve vett Horvát, Ráczsággal már actualiter Simontornya (felé), hogy obsideallya, nyomakodik, kikre nézve ennékem is cum reflexione kölletvén magamot tartanom, nem annyira már az offensiva operatiokban, mint hogy az két felé ellenség hirtelenkedése valami confusióba ne hozzon, vigyáznom kivántatik. Reméllem Isten kegyelmébül mind ezen két corpus között is confusió nélkül lehetö megmaradásomat, söt operatioimnak kívánatos folamottyát, nem is tartok mástul semmitül onnét, ha valami módon, Haister is Komáromnál által vetvén magát, három felül impetaltatnám, in eo casu megvallom, nem kevés változása következneék dolgaink mivóltának. Mind az által jól constalván igaz ügyünk az Isten és világ előtt, ha szintén . . . . . toltatunk[56] is, desperatióra nem fakadunk, inkáb mi innét valamit közjavunk előmenetelére és Excellentiad kegyes akarattya s Hazank boldogulasa segétésére készek lészünk utolsó vérünk ki ontása meg bizonyitásával is elkövetnünk. Emellett jól lehet sok országos gondos dolgait tudván, nem tettem elübbi levelemben Excellentiadnak emlékezetet Meltóságos Generalis Eszterhazy Daniel Ur által menetelirül, kinek is mint hogy innét semmi legkissebb dolga nem vólt, maganak eö kegyelme expeditiot formalvan, tudom Excellentiad Meltosága elött való insinuatiojával eleg delatiót s informatiót fog adni

az ide való dolgokban, mellyekre nem talán resolutiókat is kivánna, annak okáért kérem alázatossan Excellentiadat, minek elötte resolutiója edgy vagy más, ezen Földött concernalo akár minémö kivánságában adatik, velem communicalni (hogy valami ollyas judiciumom ne következzék Commandói hivatalom is eszt hozván magával) Excellentiád méltosztassék. Masként az eö kegyelme hertelenkedése miatt ezen föld nagy confusioban hozatik, s tanácsossabb is az eő kegyelme túl maradása, mint vissza jövetele, mert tizannyi galibáját látom, mind magam, mind Tiszt Uraimék, mint szolgálattya hasznát. Ugy vagyon ertésemre, Colonellus Kisfaludy László Uramat is cum ea spe vitte el magával, hogy Excellentiad Balogh Adám Urhoz edgyször resolvalt Graciája ellen is amaszt praeficialtassa Brigadérosnak, ki ha midön megtörténnék, vége lészen Balogh Ádám Uram szolgálattyanak, noha sine comparatio nem irhatom, hogy hasznossabb szólga Kisfaludy Uramnál. Én is annyi confusioba hozatatnám, melybül ki nem tudnék gazolodni, ezzel nagy ok is adatnék a föld és Hadak között suborialhato valtozásra. Feleségemnek szolló levelemet követem alázatosan, merészlöttem Excellentiadnak accludalnom, de minthogy bizonyos hol léte inkáb Excellentiádnak, mint előttem constál, a mostani confusio miatt hogy valami alteratio ne kövesse, consolatiójára megküldem, ne sainállya ajanlvan Excellentiad kegyelmességében vele edgyütt apro Gyermekeimet, s cselédeimet in omni casu, mert ha csak Patrociniumja nem járul hozzájok, azok magoknak tanácsot adni nem tudnak. Én is azomban maradok Excellentiad meltóságának mindenkori alázatos köteles szolgája

G. Eszterházy Antal.

Rabaközben Belednél
levö Taborban 12. Augusti
Anno 1708.
(Az iraton külső címzés nincs, valószinűleg külön boritékban volt.)

28.

Zalaapáti tábor, 1708. szeptember 19.

Gróf Eszterházy Antal levele a fejedelemhez: beszámol a különböző katonai hírekről, a kölesdi győzelemről; Bezerédi és társai árulásáról. Köszönetet mond az alsólendvai uradalom adományozásáért.

(Eredeti. OL. RSzL. I. 1. Caps. E. Fasc. 137.)

Fölséghes Magyar Országhi Vezerlő, s Erdellyi Fejedelem, kéváltképpen valo nagy jo Kegyelmes Uram.

Egerbül 5 praesentis datalt s nékem irot Fölséged Méltossaghos Levelit[57] alázatos szolgai tartozo kötelességgel 18 hujus it Szala aphati Taboromon vettem, elegge nem csudálkozhatom, hogy sok izben az innenső Földnek genuine le irot particularitasival Fölségedhez, s ugy Méltosaghos Magyar Orszaghi Locumtenens Uram eö Excellentiajahoz alázatossan bocsatot Leveleimet nem vehette ligyen, mellyeket ujonnan kévánván reiteralnom, alázatossan irhatom Fölségednek, hogy az fölliebb el mult napokban az ellenségh öt részrül akarván bennünket obrualni, s olly annyira szorongatni, hogy végsöképpen csügedező desperatioba is inducalhasson és ki gyomlalhasson, de Isten igaz ügyünket munkalodo és segitő kegyelmessigibül, Brigaderos Bery Balogh Adam Uram directiojaba concredalt haddal Pécs tajekára penetralt harmad fél ezer gyalogbul, s ezer lovasbul allo német és rácz taboraval az kölesdi mezőn aperto Marte szemben szalván, olly diadalmassan triumphalt, hogy az gyalogsagat egy lábigh ot veszestvén, s az lovassaban is ednyihany aligh szallathatván, minden munitioit, s bagasiait keves népünk káraval dicsiretessen föl vervén el nyerte, magam penigh az idő alat hadamnak egy riszivel Muraközön Legradhoz gyülekezet racz és horvath taborat aggredialvan, ugy annyira profligaltam, hogy egész taborat, és az közel lévő horvath praesidiumokbul is succursum conflualt népséget, Istennek szent neve dicsirtetvén nem csak dissipaltam, hanem nagyob riszet Jelesicz Gábor[58] nevö Commandojokkal édgyűt az Muranak hajtván bele öltik magokat, az kik onned salvalodhattanak, azok is nagy reműlisekben minden tartózkodás nélkűl, az l vizinek uztatván, sokan ben maradtak, az egész Muraközt öszve nyargalt Kotori[59] névő Praesidiumok föl is adta magat, az egész Muraköznek is igen inclinatiojat tapasztaltam az maga föl adására, mint hogy Fölséged Mélt Familiajahoz tartozoknak mondyák magokat, varván várnak Fölséged protectiojat, mit méltoztatik tovabba iránttok parancsolni Fölséged, reménle diversiommal magunkéva tehettjük, már Istennek hala az ellenségnek ké ellenünk veszedelmessen agyarkodo szandékozkodasat megh gatolván, más séggel nem liszen munkank az németnél, az ellen is valamire Isten segit tehe operatioimat folytatnom el nem mulatom, csak hogy munitio dolgabul igen szül lévén, hogy ha Fölséged gondviselö Attyai kegyességét ezen Földhöz nem mul hogy annyival is azon szükséges munitio altal szallitatasaval inkab impedialh ellenségünket. Feles nyért zaszlóink, s dobjaink vadnak, batorsagossab alkalr saggal azokkal is alázatossan kévánok Fölségednek udvaroltatnom. Azomba kétlem addigh jol constalhat Fölségednel, Bezeredinek több complex tarsaival alnoksagok. Haisztert is eö hivta által, hogy ezen darab Földet kezihez assignall Isten vér arulo szandékozkodasat megh gatolvan vilagossagra terjesztette, maga fassiojabul, s peragalt inquisitiojabul bőven ki teczik minden alnoksaga, csak el az midőn Fölséged General Fő Strasa Mesteri characterrel kévánta kegy condecoralni, megh akkor nem innotescalt Fölségednek, az Generalis Strasa M segh helet inkab akaszto fat erdemel, az egész föld föl kialt, éranta hogy ha peld statualtatik, az inquisitioi nalam lévén csak Törvént kölletik szolgáltatni, mit m tatik abban is Fölséged parancsolni, tartozo alázatos kötelessegemmel a kévánok lennem. Brigaderos Bery Balogh Adam és Kisfaludi László Ur promotiojat s magam érant valo Attyai kegyes reflexiojat az mi illeti, al köszönettel vévén, egy csőp virem ki ontassaigh megh is igyekczem Fölség alázatossan szolgálnom, Balogh Adam Ur igen activus ember levén, megh v Bezeredy utan ezen az földön hozza foghato nem volt, s nincs is, megh erdeml tisztet, Kisfaludi Ur betegeskedésére nézve az Haza szolgálotyaban sokat hagyot, taland ez uton inkab kéván megh felelni hivatallyanak; magam szem érant, mind eddigh is sok orszaghos gondgyai között Fölségedet nem meris molestalnom, hogy Fölséged felőlem kegyessen meltoztatot emlikezni, s kév subsistentiam follytatására egy Dominiumot conferalni, nagy alazatossan v csak azon kérem Fölségedet, hogy pro reliquis az Also Lendvai Dominiumot, L Belatinczi filialis ab antiquo hozá tartozo appertinentiaival, valamint nehai Nadasdy Ferencz Ur birta[60] azon titulussal kegyessen nekem conferalni meltoz Fölséged, igy reménlem azon Dominiumnak cum appertinentiis valo bir Fölséged Attyai kegyességebül reputatiomhoz képest inkab follytathatom c tumommal valo subsistentiamat, mellyet eddigh authoritasom nagy praejudici és subsistentiam hátra maradasaval vihettem vighez, tartvan Fölséged kegyelm bűl mint egy valtozhatatlan dolognak, már az Tekéntetes Administratiotul[61] a hendaltam is, hogy azzal bővetvén oeconomiamot inkab gyümölcsössebben manyozhassam. Tul lévő[62] szegény cseledemet Fölséged Attyai kegyességebe tossan recomendalom, a miben Fölségedhez recuralnak meltoztassék patro nékik; mennyi sebesseink az két harcz alkalmatossagaval estenek, és mennyen megh, azoknak specificatiojat is alázatossan kevantam Fölségednek transmitt Papai Sandor Laszlo Uramat küldvén altal az Dunan, szoval is bőven fogja az t dolgokat Fölségednek alázatossan repracsentalni. Valamélly Oberstvaktm Fluk[63] nevő, az ki a Bacskasaghi Raczsagnak Commendansa lévén, Fölség reversalist adot akkori időben magarul, hogy soha többe nem hadakozik elle megh szegvén fogadasat, mást[64] az harczon rabul fogatot, mi tévő ligyek az érá várom Fölséged Méltóságos parancsolattyat. Baron Tys[65] mennyi szamu re igyekezik Erdellybe be vinni, éranta irot originalis levelet is pro directione Föls nek accludaltam; nalunk nagy hire vagyon, hogy Heiszter innend altal kész Érsek Uyvárt akargya obsidealni, azon liszek én is az idő alat, hogy vala distractiot tehessek neki. Ezel Fölséged szokot Attyai kegyelmességibe az tovabbra is magamot alazatossan recommendalnam, maradok Fölséged Fejé kegyességének alázatos engedelmes szolgaja

G. Eszterhazy

Szala Apathi Taborban
19 Septembris 1708.

JEGYZETEK

1. A fontosabb dunántúli vonatkozású forráskiadványok: Epistolae archiepiscoporum Georgii Strigoniensis et Pauli Colocensis e Comitibus Szécsényi . . . qvas ex autographis edidit IAC. DERDIN. DE MILLER. I–II (Pestini, 1807). – Archivum Rákóczianum. THALY KÁLMÁN: I–X (Bp. 1873–1889). Főleg az I. kötet tartalmaz sok Dunántúlt érintő anyagot. – A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. Sajtó alá rend. GÉRESI KÁLMÁN V. 1703–1707. (Bp. 1897). – Gróf Eszterházy Antal kurucz generális tábori könyve. 1706–1709. Függelék: gróf Eszterházy Dániel tábornok jegyzőkönyve, 1708. THALY KÁLMÁN. (Bp. 1901). – BÁRTFAI SZABÓ LÁSZLÓ: Gróf Széchényi György levelei báró Ebergényi Lászlóhoz, 1679–1724. I (Bp. 1929). – Kuruc vitézek folyamodványai 1703–1710. Összeállította, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta ESZE TAMÁS. (Bp. 1955). etc.
2. THALY K.: Dunántúli levéltárak ismertetése, különös tekintettel II. Rákóczi Ferencz korára. (Pest 1867).
3. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Fol. Hung. 1389.
4. Andrássy István báró, tábornok.
5. Verebélyi Péter, később alezredes.
6. Kreuz báró, császári tábornok. A kurucok 1704 elején már egyszer elfogták, de megszabadult.
7. Falu Sopron megyében, ma: Klingenbach (Ausztria).
8. Nezsider, mezőváros Moson megyében, a Fertő tó partján. Ma: Neusiedl (Ausztria).
9. Néhány nappal később, 1704. július 4-én Károlyi Szentgotthárdnál megverte Rabattát és a stájer hadakat szétszórta.
10. Dunaföldvár.
11. Célzás az 1704 április első napjaiban lejátszódó eseményekre, amikor a túlról elmenekült Károlyi megsegítésére Andrássyt küldte a fejedelem, sikerült kapcsolatot találniuk, és közben Siegbert Heister elfoglalta Szék várt.
12. Szatmár várában ekkor még császári őrség volt, amelynek kicsapásaitól mindig féltette a várhoz közelfekvő birtokait és családi kastélyát, Nagyk Június 21-én a német őrség tényleg kitört, szétverte az ostromzáro csapatokat, feldúlta Nagykárolyt, és csak a véletlenen múlt, hogy feleségét is el nem fogta.
13. A lefoglalásra azért került sor, mert Eszterházy Antal gróf még 1704 máj Rákóczihoz csatlakozott.
14. Károlyinak ez már a harmadik, szintén vereséggel végződő dunántúli ha volt. 1705. február 20-án kelt át Dunaalmásnál, tevékenységét főleg a ton-Fertő tó közti területen fejtette ki. Azonban vigyázatlanul táboroz 1705. március 31-én Balatonkilitinél Heister tábornok meglepte és cs

szétszórta. V. ö. BÁNKÚTI IMRE: Tolna megye a Rákóczi szabadságharcban (1703–1711). Tanulmányok Tolna megye történetéből. red. PUSKÁS ATTILA. (Szekszárd 1969) 106–107.
Azaz: ezüstpénz.
Mezőörs Győr (ma: Győr-Sopron) megyében.
Ibrányi László, Nyíri András és Gencsy Zsigmond ezeres kapitányok, akiknek tiszántúli ezredeit Károlyi áthozta magával.
Bezerédy Imre ezeres kapitány.
A Fertő tó északi csücskénél elterülő tágas vidék Moson megyében (ma: Ausztria).
Goda István, dunántúli ezereskapitány.
Sánc a Duna balpartján, Ordas község határában (Imsód néven is előfordul). Vele szemben, a jobbparton Dunakömlődnél építette fel Bottyán János 1705 április elején Bottyánvárát. A két sánc között hiddal kötötték át a Dunát, és ez pótolta volna a császáriak által elfoglalt dunaföldvári révet. BÁNKÚTI, op. cit. 108–109.
Hellepront János és Zsámboki Nagy István ezeres kapitányok.
Kiskunhalas.
Paks.
Sziget a Dunában, ugyancsak Ordas határában, közel az imsósi sánchoz.
Faoszlopokra állított őrtornyok.
Besztercebánya.
Az igali vereség 1706 február közepe táján történhetett. Előzménye: a Bottyán János vezette kuruc hadak betörtek Szlavóniába, de a rác és császári hadak visszatértükben utólérték és szétszórták őket.
A védőlevél kiállítási helye félrevezető. Bercsényi ugyanis nem járt Balatonfüreden. Valószínű, hogy a tihanyiak már előre megfogalmazott szöveggel keresték fel az akkor Nagyszombatban tartózkodó Bercsényit, aki csak aláírta az oklevelet.
Feloldása: Comes Nicolaus Bercsényi de Székes.
Bottyán 1705. november 5-én indította meg Dunaföldvárnál hadjáratát és hetek alatt a kurucok ellenőrzése alá vonta ezt az országrészt.
A hadellátást szabályozó 1705. évi fejedelmi rendelkezés.
Bottyán János.
Az iratban említett mértékek: mázsa = 100 font = kb. 56 kg. Köböl: ez időben leginkább a kassai köböl volt használatban = 125 liter. Pint = 1.415 liter, az akó = 32 pint. Pénznemek: tallér = 240 dénár, rénes v. német forint = 120 dénár, magyar forint = 100 dénár. Garas = 6 dénár.
Dunántúlon működő hadellátási biztos.
E két név közül csak Lóczy András ezeres kapitány személyét sikerült azonosítanunk.
Azaz: ezüstpénz. Az elértéktelenedő rézpénz mellett igen ritka és főleg a parasztság által nehezen előteremthető pénznem.
38. Az igali vereségre l. a 11. sz. iratot.
39. Belatinc, ma: Beltinci (Jugoszlávia).
40. Azaz: Pannonhalma:
41. Ez Károlyi harmadik dunántúli hadjárata idején történt, amikor 1705. március 31-én Siegbert Heister éppen Fokszabadi szomszédságában, Balatonkilitinél meglepte és szétszórta a kuruc csapatokat.
42. Azonos a kalocsai érsekkel.
43. Ma: Balatonszabadi.
44. Simontornyai kapitány.
45. Károlyi Sándor első dunántúli hadjárata 1704. január 11. – március vége közt zajlott le. Sándor László egyike volt a hadjárat dunántúli kezdeményezőinek.
46. Gróf Eszterházy Antalról van szó.
47. Ma mindhárom helység Vas megyében fekszik: Pornóapáti, Vaskeresztes és Bő néven.
48. A Consilium Oeconomicum által a dunántúli kincstári birtokok és jövedelmek kezelésére kiküldött bizottság.
49. Ma: Lutzmannsburg (Ausztria).
50. Valószínűleg Domokos Ferencről van szó, sümegi kapitány, majd brigadéros lett.
51. Ez az utalás világosan mutatja, hogy nem a Szombathely melletti Szentlőrincről van szó. Egyébként ebben az időben Zalaszentlőrinc a két megye határán feküdt.
52. Ez a jelzett melléklet ma már nincs az iratok között.
53. Az 1708. augusztus 3-án lezajlott trencséni csatára, a kurucok vereségére céloz.
54. Gróf Nádasdy Ferenc, császári tábornok.
55. Kreutz báró, császári tábornok.
56. A szó első három betűje bizonytalan olvasású.
57. Archivum Rákóczianum II (Bp. 1873) 312–314.
58. Jellasich Gábor, horvát nemes.
59. Ma: Kotoriba (Jugoszlávia), a Muraközben.
60. Az 1671-ben kivégzett gróf Nádasdy Ferenc birtokairól van szó.
61. A Consilium Oeconomicum által a dunántúli kincstári és lefoglalt birtokok igazgatását intéző hivatal.
62. Gróf Eszterházy Antal családja már korábban elmenekült Dunántúlról és Gömör megyében élt.
63. Fluck császári alezredes Bács várának volt a parancsnoka és amikor 1704 júniusában Rákóczi megadásra kényszerítette az erősséget, szabad elvonulás ellenében reverzálist állított ki, hogy többé nem harcol a kurucok ellen. II. Rákóczi Ferenc Emlékiratai. (Bp. 1951) 87. Igéretét azonban megszegte, s ezért intéz kérdést Eszterházy a fejedelemhez a fogságba esett Fluck sorsáról.
64. Azaz: most.
65. Johann Karle Tige báró, császári ezredes, majd tábornok. Főként Erdélyben harcolt a kurucok ellen, kegyetlenkedéseivel vált hírhedtté.

DES ECRITS CONCERNANTS LES EVENEMENTS DE LA REGION CISDANUBIENNE CENTRALE (PANNONIE) DE LA GUERRE DE L'INDEPENDANCE DE RAKÓCZI (1704–1708)

La publication contient 25 documents, juqu'ici non édits, lesquels concernent les événements se déroulant entre 1704 et 1708 surtout dans la région centrale cisdanubienne. Le teneur des écrits embrasse presque tous les problèmes de la guerre d'indépendance kouroutz (logistique, service des subsistances, relations entre l'armée et les habitants, des événements militaiers, agitations de réligion etc.) Parce que la guerre de l'indépendance de Rákóczi est bien pauvre en sources de documentation cisdanubienne, il est bien important de faire paraître les documents trouvés. Ces 25 écrits peuvent contribuer à la réconstruction, plus détaillée que jusqu'à présent des événements de la guerre de l'indépendance.
Les auteurs des lettres sont en générale les dirigeants des événements (Sándor Károlyi, Antal Eszterházy, Miklós Bercsényi, et naturellement le prince lui même). Mais il y a plusieurs écrits, qui ont leurs provenances des hommes simples, des paysans serfs. Ceux-ci sont de la valeur particulière, parce qu'ils permettent jeter un coup d'oeil dans les jours ordinaires du peuple travailleur, et ils documentent les épreuves qu'ils devaient supporter en recevant les coups rudes de la guerre.

L'adresse de l'auteur:
Dr. Bánkuti Imre
Magyar Nemzeti Múzeum
H–1088 Budapest
Múzeum krt. 14–16.

A veszprémi Szentháromság szobor

KŐFALFI IMRE

Bíró Márton veszprémi püspök 1749/1750-ben épít-
ti a Szentháromság szobrot, amelyen még 1752-
en is dolgoznak. Azon a területen, ahova a szobormű
pítésének helyét kijelölték a Székesegyház előtti té-
en, Nagy Ferenc és Szabadi János házai álltak. Eze-
et a házakat megvásárolták és lebontották. A szobor-
nűvet 1750 májusa után avatta fel Bíró Márton püs-
ök ünnepélyes külsőségek között.

A szobormű homorúan íves, lesarkított háromszög
laprajzú, kétszintes volutás alépítményből áll, ame-
yeket gazdagon tagozott párkányok fejeznek be. Az
lépítmény felső párkányáról indul az oszlopláb, az
szloptörzs és a fejezet, amelyen felhő-trónuson ül a
zentháromság, aranyozott vörösréz kereszt, dics-
ény, galamb és jogar díszítéssel. A felhő-trónt még
két szárnyas angyalfej is díszíti. Az alépítmény három
zintjén a lesarkított élek előtt szobrok állnak. Az
lső szinten másfél életnagyságban Szt. István, Szt.
mre és Szt. Flórián áll. A következő szinten Szt. Már-
on püspök, Szt. Miklós püspök és Nepomuki Szt.
ános szobrai állnak. A felső szinten, két szárnyas an-
yal, kezükben kereszttel, egy pedig virágcsokorral áll
lesarkított élek előtt háromnegyed életnagyságban.
A két keresztet tartó angyal között a szobormű fő-
ézetében tizenkét csillagos glóriával Immaculata áll a
földgömbön, amelyre a bűnt jelző kígyó tekeredik,
zájában az almával. Az oszloptörzs közepén a főné-
zetben egy vörösrézből domborított aranyozott ko-
ona van, amelyet jelképesen tart két felhőkön szálló
zárnyas puttó. Az oszloptörzs lesarkított éleit és ol-
dalait füzérdíszek, szárnyas angyalok, felhők és szár-
nyas angyalfejek díszítik. Az alapépítmény homorúan
ves oldalain mindkét szinten domborművek vannak
agozott keretezéssel, amelyek Szt. Magdolnát, Szt.
Mártont, Szt. Katalint, Szt. Pált, Szt. Annát és Szt.
Pétert ábrázolják.

A szobormű építészeti részének kőfaragó munkáit
Walch Tamás kőfaragó mester készítette 1000 forin-
tért, bántapusztai kőből. A XVIII. században ismert
kőbánya hatósugara Veszprémen, Székesfehérváron,
Sümegen, és Móron is túljutott. Budapesten a múlt
században az Országház és a sertésvágóhíd építésénél
is használták. A bánya a Zichy család várpalotai birto-
kának Öskü nevű falujához tartozott, és egy részére a
veszprémi káptalan is igényt formált, mert 1765-ben a
Zichyekkel pereskedett érte.

A Szentháromság szobormű szobrászmunkáit Schmidt Ferenc József szobrász és műhelye készítette, 440 forintért, ugyancsak bántapusztai kőből, amelyet Walch János várpalotai kőfaragó mester szállított.

Schmidt Ferenc szobrász Pesten született. Mint kőfaragó legény 1739-ben Székesfehérváron élt, és egy asztalos legénnyel összeverekedett, ezért pénzbüntetéssel sújtották. 1741-ben már mint mester dolgozott, és 1755-ben már Veszprémben háztulajdonos volt. 1755-ben Sümegre szállított szobrának írásos adata van.

A szobormű készítőin kívül a társmesterek nevei is ismertek. Schumann püspöki lakatos 117 forint 61 dénárért minden bizonnyal azt a láncos vaskerítést készítette, amely a szobor körül az első periódusban földbe ásott kőoszlopok között volt. A vasanyagot a kerítéshez Radkersburgból szerezte. A kovácsmunkát Hörl Tamás 397 forint 30 dénárért készítette. Ez a munka valószínűleg az építészeti részeknél alkalmazott összetartó vaskapcsokból, a szobrokat rögzítő vascsapokból, és a felakasztott díszítéseket tartó kapcsokból és csapokból állt. De ő készíthette a püspökbotokat, jogarokat, kereszteket és a Szentháromság rézmunkáinak megerősítő vascsapjait is. A szobrok aranyozását Anteszner József veszprémi festő 211 forintért készítette el. Az 1974. évi helyreállítást megelőző tisztításkor a mélyen fekvő részeknél még megvoltak nyomai mind a többszínű festésnek, mind az egyes részletek gazdag aranyozásának a szobrokon és domborműveken. A sík felületeken sok helyen kronosztikon volt, bevésés nélkül festve, amelyek ma már lekoptak.

Az elhelyezéshez szükséges nehézállványt Engstler Mihály zirci ácsmester készítette 616 forint 50 dénárét. A kifizetett összeg nagysága is igazolja, hogy igen komoly teherbírású „landéna" állvány készülhetett. Ha az oszlopnál az összerakott darabok súlyát egyenként figyelembe vesszük, ez kb. 15 mázsa, de az oszlopfejezet egy darabban még ennél is nagyobb súlyú. A darabokat kötéllel húzták fel. A felhúzáshoz szükséges kötelet Bíró Márton püspök a pesti invalidusoktól kérte, és ezzel Schmidt János szobrászt bízta meg, aki a rézmunkáért utazott Pestre. Ha a húzóerőt is figyelembe vesszük, az állványzatot legalább 30 q teherbírásra kellett építeni, 18–20 m magasságig több-

1. ábra. A Szentháromság részlete a helyreállítás előtt.

Abb. 1. Detail der Dreifaltigkeit vor der Wiederherstellung.

2. ábra. A Szentháromság részlete a helyreállítás után.

Abb. 2. Detail der Dreifaltigkeit nach der Wiederherstellu

ábra. 1784-ben felállított oltár három darabja a restaurálás előtt.

bb. 3. Drei Teile des 1784 aufgestellten Altars vor der Restaurierung.

4. ábra. Az 1784-ben készített Szt. Sebestyén szobor a helyreállítás előtt.

Abb. 4. Die 1784 geschaffene Statue des hl. Sebastian vor der Restaurierung.

szöri kiváltó szinttel. A rézmunka felhúzását, elhelyezését Rothmeyer József Gürtlermeister végezte, de valószínűleg ő a rézmunka készítője is.

A Szentháromság szobor anyaga gyenge minőségű puhamészkő, amelyből az agresszív esővíz könnyen oldja a kötőanyagot, és amely márgás összetétele miatt aránylag sokáig tartja a nedvességet, ezért fagykároknak is ki van téve. A nem fagyálló anyag miatt aránylag rövid idő múlva alakítani és restaurálni kellett a szoborművet. 1784. augusztus 7-én 7 forint és 50 dénárt fizetnek ki a szobor körül végzett 15 napi munkáért. Ugyanezek a munkások augusztus 14-én 3 forint és 15 dénárt kapnak 6 napi munkáért. 1784. augusztus 18-án a várpalotai kőfaragónak három darab faragott kőért és Veszprémbe szállításáért 11 forint 25 dénárt fizetnek ki. Ez a három darab kő a szobor főnézeti oldalán a ma is meglévő oltár, amelynek semmi kapcsolata nincsen a szobor építészeti részével, és a menza tartóoszlopai sem simulnak az építészeti rész homorú ívéhez. Végül a menza szoborműhöz csatlakozó oldalán is tagozat van, ami teljesen szükségtelen. Ez a tagozat azért nem hasonlít a külső, látható oldalon levő tagozatokhoz, mert a külső tagozatokat egy helyreállításnál átfaragták, míg a belső tagozatokhoz nem férték hozzá, és így azok érintetlenek maradtak. Ezek a tények azt bizonyítják, hogy a három faragott kő készítője nem ismerte a megrendelt kövek helyszíni csatlakozását a szobor építészeti részéhez. A menzán lévő ereklyetartó nyílás arra enged következtetni, hogy az oltár esetenként funkcióban volt.

1784. augusztus 21-én 3 forint 45 dénárt fizettek ki hat és fél napig tartó szobor körüli munkáért. Augusztus 30-án ugyanazok kilenc napi munkáért 4 forint 95 dénárt kaptak. 1784. augusztus 30-án Jakobovics veszprémi szobrásznak a szobor körüli munkáért 65 forintot fizettek ki. Az összeg nagysága új szobrok készítését sejteti. Az új szobrok közül egyik a korláton álló Szt. Sebestyén szobra, am formai kialakításában teljesen elüt a korább Schmidt által készített szobroktól, és mivel szepte ber 8-án Sármány János, „szobor körül tett m káért" 158 forint 85 dénárt kapott, arra kell köv keztetnünk, hogy akkor készült a mai báboskorlát a rajta levő három szobor, Szt. Rókus, Szt. György, a már említett Szt. Sebestyén. A korábbi kisebb ö szegek pedig az új korláthoz szükséges előkészületi alapozási munkák bérét fedezik. Szeptember 6-án é veszprémi bádogosnak három lámpa javításáért 3 rint 45 dénárt fizettek ki. Az említett három lámp amelynek ma már nincs nyoma, csakis a három lá patartó angyallal lehet összefüggésbe hozni, amely az alsó szint lesarkított élein vannak felfüggeszt 1784. szeptember 13-án Orsetti veszprémi, olasz reskedőnek ólomért 33 forint és egyharmad dén fizettek ki. Ez az ólom, ami a szobrok és korlát cs jainak kiöntéséhez kellett, igazolja ezeknek a m káknak erre az időre eső elkészítését. Szeptem 10-én festésért és aranyozásért 389 forint és 75 nárt fizettek ki, és valószínű, hogy nemcsak az szobrokat, hanem az egész szoborművet, feliratok újra festik és aranyozzák.

Sokáig nincs adat helyreállításról. Így a szobor 1830 körül már nagyon rossz állapotban lehet mert Hild pesti építésszel tárgyaltak a helyreállítás Az építész elfoglaltsága miatt nem adott költség tést, így a restaurálás elmaradt. 1831-ben helyi „ tuáriust" bíztak meg a renoválással. Ekkor bontott le a régi láncos kerítést, és helyébe lándzsás vasrács készítettek a kőoszlopok közé. Ezért a lakatos m káért 560 forintot fizettek ki. Ez a kerítés 1910-ben is megvolt. 1857-ben, a császárlátogatás kalmára újra kifestették a szoborművet és valószín leg akkor készült egy új angyalfej, amely nem bán

sztai kőből, hanem sötétbarna színű, apró szemerkezetű Veszprém környéki kvarchomokkőből n. A szoborművön még többször folyt apró karbantás. Egy ilyen munkálat során 1910 után elbontotk a kőoszlopos vaskerítést, és a terepnek többszöri llyesztése miatt, a báboskorlát alapját magasítva akították ki. Ilyen az 1936-os szintsüllyesztés, amor a hősi kapu építésekor a teret is rendezték, és a obor korlátja körbe süttői mészkő lépcsőt kapott. 1967-ben az Országos Műemléki Felügyelőség elyreállította a báboskorlátot. A tér többszöri llyesztése miatt magassá vált korlátot szétbontott, és a fölemelt magas lábazat elhagyásával visszaállították. A szobormű és a korlát közötti területet sűkővel burkolták és a hiányzó baluszterekat újjal pótolták. Az egész szobormű restaurálása 1974-ben folytatódott. A szobrok felületei és részletei 70–80%-ban lepusztultak. A szobrok közül a legosszabb állapotban a Madonna volt, a feje és mindkét keze vállból hiányzott, a drapériának és a földgömbön úszó kigyónak csak a nyomai látszottak. A Szentháromságnál lepusztultak a kezek és arcrészek, az egyik angyalnak tönkrement a bal kézfeje és a bal szárnya, a másik angyalnak a bal kézfeje és drapériájának részletei, a harmadik angyalon mindkét kézfej és drapériarészletek. A Nepomuki Szt. János drapéria részletek; Szt. Márton püspöknél az arcrész, jobb kar és drapéria részletek; Szt. László királynál a jobb kézfej és arcrész; Szt. Imrénél a bal kézfej, két lábfej és drapéria részletek; Szt. Rókusnál a bal kézfej és dra-

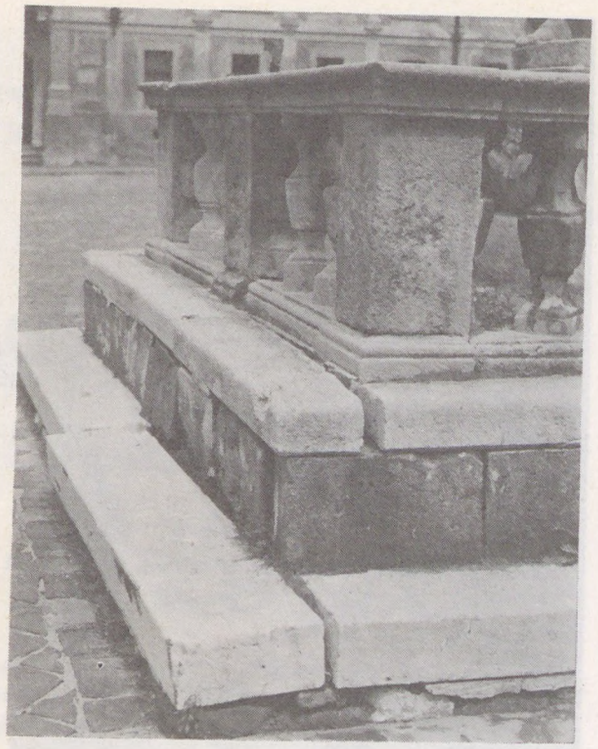

5. ábra. A korlát aljának toldásai.

Abb. 5. Ergänzungen des unteren Teils des Geländers.

péria részletek; Szt. Györgynél az arcrész, a pajzs, a jobb kézfej és drapéria hiányoztak. Teljesen hiányzott a két koronatartó angyalka, a Szentháromságot díszítő két szárnyas angyalfej, az oszlopon levő angyalfejek és angyalkák. Teljesen újat kellett mintázni az egyik lámpatartó angyalka helyett is, amely teljesen tönkrement.

A hiányzó részleteket a meglévő fényképek alapján a bántapusztai kő utánzatából elkészítettük, majd a felragasztás után megfaragtuk. A felületi hiányokat a lepusztulások helyén, kéz, drapéria, és arcrészleteket kísérletképpen stukkóból egészítettük ki. A kiegészítések előtt, és közben is, a felületeket dúsított mészvízzel szilárdítottuk.

A bábos-korlát sarkain lefűrészelt vastartó csonkjai látszanak. Ebből arra lehet következtetni, hogy az ajtóhoz hasonló díszítésű vasrács lehetett a báboskorlát tetején, amelyet párhuzam hiányában nem állítottunk helyre. Az oszlopfejezet és a válaszpárkányok tetejét 2 mm vastag ólomburkolattal láttuk el 3 cm-es előreállással és pertlizett vízorral, mert a párkányok lepusztult felületei a vízelvezetés fontos funkcióját már nem teljesítették. A kiegészítések és új darabok elhelyezése után a felületeket a kő eredeti színének megfelelő meszes anyagú védőréteggel láttuk el, majd az egész szoborművet első esetben 10%-os, majd másodszor 20%-os Silex-es oldattal kezeltük. Ez a felületeket

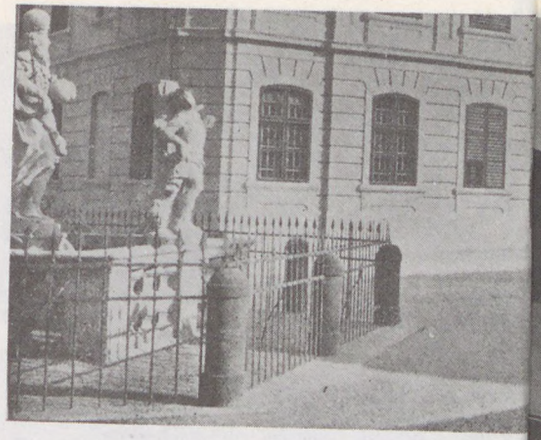

6. ábra. Az 1831-ben készített földbeásott kőoszlopos kerítés.

Abb. 6. Das 1831 angefertigte Eisengitter mit eingegrab Steinpfeilern.

7. ábra. A párkányokat védő ólomburkolat a helyreál után.

Abb. 7. Die Simse schützende Bleihülle nach der Res rierung.

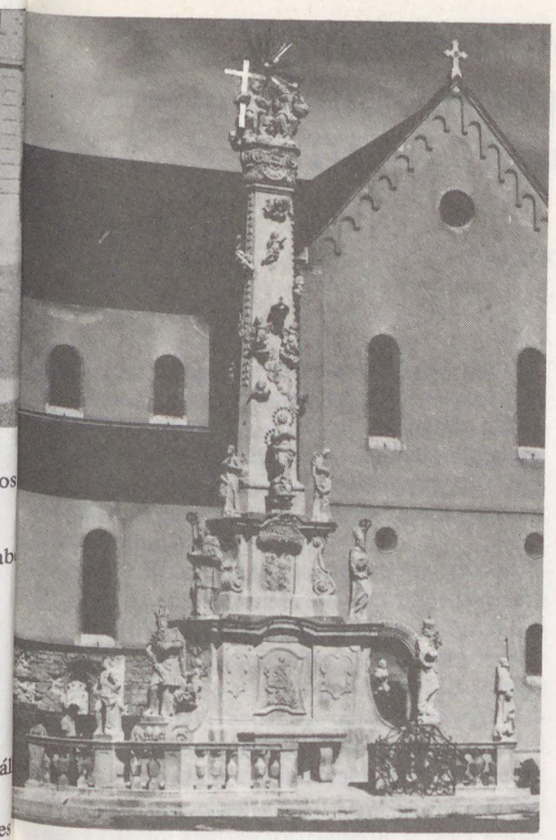

nem tömíti, nem konzerválja, de öt-hat évig az esővíz beszivárgását és az ebből eredő fagykárt megakadályozza. Ez a kezelés körülbelül 10 évig biztosítja az ellenállást a légköri behatásokkal és szennyeződésekkel szemben. Ezért ajánlatos a védőréteg teljes lepusztulása előtt még egy újbóli egyszerű kezeléssel a felületek ellenállását meghosszabbítani. Régen, a középkorban és a barokkban is, talán tudatosan, a festéssel érték el ezt a védelmet, és amikor a színek lekoptak, szinte önmaga követelte az újrafestést megkopott felületével.

IRODALOM

LUKCSICS P. – PFEIFFER J.: A veszprémi püspöki vár a katolikus restauriatió korában. (Veszprém 1933).
Veszprém, Püspöki Levéltár, Acta parochialia distr. Füred, fasc. XXX.
Veszprémi Káptalan Magánlevéltár. Gitzey kanonok számadásai 1784-ből.
Veszprémi Székesegyház Képeskönyv 1910.
ILA B.: – KOVACSICS J.: Veszprém megye Helytörténeti Lexikona. (Bp. 1964).
SZIJJ R.: Várpalota. (Bp. 1960).
JAKABFFY F.: Az építőkövek. 1908.
KOROKNAI GY.: Veszprémi városképek, műemlékek.
Ezúton mondok köszönetet DR. PFEIFFER JÁNOS kanonok úrnak a restaurálás előtt és alatt rendelkezésünkre bocsátott fényképekért és tudományos kutatásai újabb adatainak szíves közléséért.

8. ábra. A Szentháromság szobormüve a helyreállítás után.

Abb. 8. Die Statue der Dreifaltigkeit nach der Restaurierung.

DIE DREIFALTIGSSTATUE IN VESZPRÉM

Der Bischof von Veszprém, Márton Biró, ließ die Statue 9–1750 erbauen. Mit den Steinmetzarbeiten wurde Ta- Walch beauftragt, der Bildhauer war Ferenc Schmidt, das erial lieferte aus dem Steinbruch in Bántapuszta ein Steinz aus Várpalota, Mihály Walch. Außerdem blieben auch Namen der Schlosser, Schmiede, Maler, Vergolder, Zimrmänner, Kupferschmiede überliefert.
Die Dreifaltigkeitsstatue hat einem dreieckigen konkaven ndriß und besteht aus einem zweiteiligen, mit Simsen verten Grundbau, einer Säule mit dreieckigem Schnitt, oben den Gestalten der Trinität. Vor den drei eckigen Kanten Grundbaus stehen auf drei Ebenen Figuren. Auf der ersEbene ist der hl. Stephan, Emerich (Imre), Florian, auf zweiten Ebene der hl. Markus, Nikolaus und Johann von pomuk zu sehen. Auf der obersten Ebene befinden sich i Engel mit Schwingen, zwischen ihnen auf der Hauptantseite die Heilige Mutter Maria. Auf dem heutigen, mehrls umgebauten Dockengeländer steht die Statue vom hl. chus, Sebastian und Georg.

Das Werk wurde mehrmals restauriert und umgestaltet, so im Jahre 1784, als der aus drei Stücken bestehende Altar aufgestellt wurde, 1857, als aus Anlaß des kaiserlichen Besuches wieder größere Restaurierungsarbeiten vorgenommen wurden. Die verwitterten Flächen wurden mit verstärktem Kalkwasser gefestigt. Aufgrund der vorhandenen Fotografien wurden die völlig fehlenden Putten und anderen Details neu geschaffen, aus einer Imitation, die dem Stein von Bántapuszta entspricht. Versuchsweise wurden auch Ergänzungen mit Stukkatur durchgeführt. Sämtliche wasserableitenden Simse wurden mit einem 2 mm dicken Bleiblech versehen und schließlich wurde die ganze Oberfläche mit einer kalkigen Lasur-Schicht versehen und die wasserabstoßende Wirkung der Oberflächen durch Silex gesteigert.

Anschrift des Verfassers:
Kőfalvi Imre
H–9022 Győr
Köztársaság tér 6.

Adalékok a zirci apátság könyv- és műgyűjtő tevékenységének történetéhez a XVIII. sz. végén és a XIX. sz. elején

HAJNÓCZI GÁBOR

A zirci ciszterci apátság történetével kevés mű fog-
ozik, még szerényebb azoknak a könyveknek és
ulmányoknak a száma, amelyek az apátság művé-
ttörténeti jelentőségű építészeti tevékenységét tár-
alják. A könyv- és műgyűjtő tevékenység kutatásá-
, tudomásom szerint, tudományos igénnyel nem
lalkozott mind ez ideig senki.

A legtöbbet Békefi Remig írt a ciszterci rend törté-
téről, mint a rend történetírója. Ő szerkesztette az
96-ban megjelent „Emlékkönyvet", és ebben ő írta
iszterciek magyarországi történetét tárgyaló részt.[1]
kor már megjelent a több kötetre tervezett, a négy
átságból egyesített főapátság teljes történetét fel-
lgozó nagy vállakozás első két kötete, amely a pilisi
átság történetét dolgozta fel, majd ezt követően, az
mlékkönyv" megjelenése után következett további
t kötet a pásztói apátság történetéről. E négy kötet-
z a szerző Békefi külön kötetben adta a levéltári
yagot.[2] A Szentgotthárdról és a Zircről szóló ré-
ek nem készültek el, így a teljes rendtörténet torzó-
n maradt. Békefi még írt rövid terjedelmű, össze-
glalásszerű történeti áttekintéseket[3], apáttá történt
nevezése után azonban felhagyott történetírói tevé-
nységével. Zirc történetét Horváth Konstantin írta
eg, Békefihez hasonlóan nagy levéltári anyag fel-
asználásával.[4]

Szólni kell az összefoglaló jellegű művek mellett
lyan tanulmányokról is, amelyek az apátság történe-
nek egy fontosabb mozzanatát tárgyalják. Így emlí-
st érdemel Alpár Lucián dolgozata Zirc függetlensé-
nek kérdéséről, Urbán Gusztáv és Krasznay József
anulmányai Dréta Antal, illetve Villax Ferdinánd
pátokról.[5] Az apátság XVIII. századi építészetének
örténetét Aggházy Mária dolgozta fel máig is alap-
ető jelentőségű tanulmányában,[6] amelyet szinte ki-
gészít a középkori apátsági építkezések leírását is tar-
almazó beszámoló az 1912–13-ban végzett ásatások-
ól Hümpfner Tibor tollából.[7] Az apátság műgyűjte-
ményéhez szolgál adalékokkal Hümpfner Tibor másik
nűve, a német nyelvű Szent Bernát ikonográfia is.[8]

A rend könyv- és műgyűjtő tevékenységét vizsgáló
kutató kevés levéltári nyomra bukkan. A levéltári
anyag igen hiányos, mivel az apátság a török kiűzése
után Lilienfeld, majd Heinrichau fennhatósága alá tar-
tozott, így az írásos anyag Sziléziába került. A szilé-
ziai apátságnak 1810-ben bekövetkezett megszűnése
után azonban a rendi iratok – köztük a Zircre vonat-
kozóak is – részint különböző levéltárakba kerültek,
részint elkallódtak. Aggházy Mária, aki végigkutatta a
sziléziai levéltárakat a zirci iratokat keresve, igen ke-
vés anyagra bukkant.[9] Jelentős károkat okozott a le-
véltári anyagnak a háború és következményei is. Az egy-
kori zirci levéltár anyaga jelenleg a Széchenyi Könyv-
tár tulajdonában van, de kerültek iratok a veszprémi
Megyei Levéltárba és a veszprémi Püspöki Levél-
tárba is.[10]

Az elérhető adatok alapján a dolgozat megkísérli
felvázolni az apátsági könyvtár fejlődésének folyama-
tát a XVIII. század második felében és a XIX. század
elején. A könyvállomány gyarapodásán keresztül sze-
retné bemutatni a kor eszmevilágát. Ezenkívül célja a
mecénási és műgyűjtő tevékenység vizsgálata, vala-
mint a gyűjtemény fejlődésének figyelemmel kísérése
és elemzése is.

Mielőtt azonban a részletes tárgyalás következne,
röviden szólnunk kell a zirci apátság korabeli gazda-
sági és közjogi helyzetéről. Vázolni kell azt az épí-
tészeti tevékenységet, amely a XVIII. és XIX. század-
ban Zircen folyt, amely mintegy megteremtette a
könyvtár és a műgyűjtemény építészeti hátterét, érin-
teni kell azt a jelentős szerepet, amelyet Zirc a kor
művészettörténetében betöltött.

A tárgyalás során a zirci apátság kultúrtörténeti
jelentőségét ismertető rövid rész után a könyvgyűjte-
ménnyel fogunk foglalkozni, majd a dolgozat harma-
dik részében a műgyűjtemény leírását adjuk. Itt fő-
ként a képeket és a szobrokat hangsúlyozzuk, az
egyéb műtárgyakat csupán érinteni fogjuk.

Nem vállalkozhatunk az apátság könyv- és műgyűj-
tő tevékenységének részletes elemzésére, ehhez úgy
érezzük, alaposabb felkészülés, nagyobb tárgyismeret
és hosszabb kutatási idő lenne szükséges. Mindazon-
által adalékokkal kívánunk szolgálni annak a művé-
szet- és kultúrtörténeti aktivitásnak alaposabb vizsgála-
tához, amelyet a zirci apátság az említett korszakban
kifejtett.

I. A ZIRCI APÁTSÁG A BAROKK ÉS A KLASSZICIZMUS KORÁBAN

A barokk művészet, amely tőlünk nyugatra pápák,
császárok és fejedelmek stílusa, de tőlünk keletre is
elsősorban az abszolút hatalom művészi megjelenítő-
je, nálunk az egyházi és világi arisztokrácia, valamint a

szerzetesrendek művészeti irányzata. A Habsburg-uralkodók, III. Károly és Mária Terézia alig építettek Magyarországon említésre méltó épületet, míg a főnemesek és főpapok nagyszabású palotákat, templomokat készíttettek, olykor egész barokk városképet alakítottak ki.[11] A szerzetesrendek közül az ellenreformáció és a barokk vezető rendjéé, a jezsuitáké, valamint a ferenceseké és a pálosoké volt a döntő szerep.[12] E szerzetesrendek mellett szerényebb, de nem elhanyagolható a bencések és a ciszterciek szerepe.[13] Ez utóbbiak jelentősége azonban csak a XIX. században nő meg, miután visszaszerezték eredeti birtokaikat és felépítették a közben egy apátsági infula alatt egyesített rend székhelyét, Zircet.

A ciszterci rend a XII. század végén, III. Béla uralkodása alatt, annak támogatásával telepedett meg Magyarországon. A Zircre jött szerzetesek franciák voltak és viszonylag rövid idő alatt felépítették monostorukat és a háromhajós, jellegzetesen egyenes szentélyzáródású bazilikájukat.[14] A monostorhoz tekintélyes birtokok tartoztak: kezdetben csak Veszprém megyében, később Győr és Zala megyében.[15] A virágzó monostor valószínűleg belső válság miatt a XIV. században lassú hanyatlásnak indult, amelyet elmélyített a kommendátori rendszer. Zirc is világi földbirtokos kezére jutott, aki formailag ugyan belépett a rendbe, életmódja azonban továbbra is világi földesúri volt. A renddel még ez a formai közösség is megszakadt akkor, amikor a terület kegyura, Zápolya a protestáns Podmaniczky testvéreknek adományozta Zircet 1538-ban. Ez vezetett az apátsági épületek pusztulásához, még a törökök bejövetele előtt. A szerzetesek már korábban elhagyták a monostort. Ezzel lényegében lezárult a zirci apátság középkori története.

A török kiűzése előtt, már a XVII. század elején jelentkezett az a törekvés, hogy a zirci apátság kerüljön vissza a ciszterciek birtokába. Közben Miksa császár Thury Györgynek adományozta a birtokokat 1563-ban, azzal a feltétellel, hogy a török kiűzése után azok ismét az apátság tulajdonába kerülnek. A világi birtokosok korszaka 1609-ben zárult le, amikor II. Mátyás Monoszlay Mihály győri kanonoknak adományozta. Ekkor már folytak a ciszterci monostor visszaállítására irányuló tárgyalások, amelyek különösen akkor kerültek döntő szakaszba, amikor a citauxi apát az ausztriai Lilienfeld monostorát bízta meg a feladattal. A lilienfeldi apát 1622-ben a királyhoz fordult, kérve a magyarországi ciszterci rend visszaállítását és Zirc visszaadását a rendnek. A lilienfeldiek igen szívósan küzdöttek a cél eléréséért. Felhasználták az ellenreformáció ideológiáját, a „Regnum Marianum"-ot: Mária Magyarországát Sz. Bernát patronátusába ajánlották, és igyekeztek megnyerni ügyüknek a jezsuiták támogatását. Az egyház és maga a hercegprímás, Lippay esztergomi érsek is ellenezte a rend visszaállíáítását, mivel félt a többi rend hasonló igényeitől és ennek következtében a katolikus egyházon belüli ellentétektől. A kitartó igyekezet végül sikerrel járt, a király 1660. május 20-án kinevezte az új, magyar zirci apátot. Ezzel a zirci monostor, akkor egy romhalmaz volt csupán, visszakerült a birtokába és a lilienfeldi apátság fennhatósága alá került. A lilienfeldi apátság pedig 1699-ben eladta Z az akkor még Habsburg területen lévő szilézia richau apátságnak.

A zirci apátság „heinrichaui korszaka" nem cs azért jelentős, mert a rend ekkor telepedett Zircre – az első visszatérő szerzetesek épülete nyában átmenetileg Pápán éltek – hanem azé mert a német anyamonostor erősen rányomta b gét a magyar monostor formálódó arculatára. Z nem neveztek ki magyar apátot, a heinrichaui egyben zirci apát is volt, és ez a helyzet fennm több mint egy évszázadon keresztül.

A falu és az apátság újjáépítése tulajdonké csak a Rákóczi-szabadságharc után indult meg, r az előzőleg felépített házak és egy kápolna a ha során elpusztultak. Először tehát egy átmeneti szá helynek szánt épület készült el, és ebbe költözte első Sziléziából jött szerzetesek. A szerzetesekkel rosz telepes családok is jöttek és telepedtek meg Zir

A monostort 1727-ben kezdték építeni, miut heinrichaui apát kijelölte a megépítendő épületeg tes helyét. A terveket Wittwer Márton karmelita tész készítette és az apát 1726-ban el is fogadta kat.[16] Az építkezés gyors ütemben haladt, így egyemeletes, négyszög alakú monostorépület 173 elkészült.[17] A monostor befejezése után hozzáké tek a templom építéséhez, amelynek alapjait 17 ban rakták le. Az építkezéshez felhasználták a kö kori bazilika nemes kőanyagát is, a még meglévő mokat felrobbantották. A templomnak először szentélye készült el, és ekkor megszüntették a mo torban létesített kápolnát. A szentélyt a még ép ben lévő részektől elválasztották és használni kezd Az elkészült boltozati részeket Wagenmeister Józ pesti festő freskókkal díszítette.[18] A teljes épü 1752-re készült el, ekkor avatta fel és szentelte Padányi Bíró Márton veszprémi püspök. A templ berendezései, az orgona, a főoltár és a többi, műv fafaragással készült részlet csak később készült el templomon a XIX. században már csak kisebb jel tőségű, főleg technikai változtatásokat eszközölt Más a helyzet a monostorépület esetében, amelye XIX. század során többször átépítettek, és ezek kö főként Villax Ferdinánd apátsága alatti nagyszab építkezések a legfontosabbak, a század második fe ben. Így az eredetileg jellegtelen, szürke épüle templom művészi ízléssel formált homlokzatáh méltó, pompás kiképzést nyert.

Amíg Zirc Heinrichauhoz tartozott, kilenc apá volt a monostornak, ezek kivétel nélkül németek v tak. Az apát magyar állampolgárságot, indigenátu kapott és részt vett az országgyűlésen.[19] Poroszors és a Habsburg-birodalom háborúi Zircen is éreztet hatásukat; a bécsi udvar 1779-ben megtiltotta, ho külföldre pénzt adjon ki a magyar apátság, és me hagyta, hogy számadásait a kamarához terjessze fel.

irci monostoron belül a magyar és a német rend-
k között igen feszült volt a viszony. II. József
zetesrendeket feloszlató programja azonban a
apátságot megkímélte. Ennek oka részint az,
y az apátság vállalta a lelkipásztorkodást a birto-
a tartozó területeken, másrészt az, hogy a császár
kívánt diplomáciai viszályba bonyolódni a po-
királlyal.[21]

Jogy mikor kezdődtek a Heinrichautól való el-
adást célzó törekvések, pontosan nem lehet tud-
azt azonban igen, hogy a Veszprém megyei követ
0-ben azzal az utasítással utazott Budára, hogy
etelje Zirc függetlenítését. Két évtizedes vita kö-
ezett az apát és a helytartótanács között, amely-
megoldását végül a porosz király intézkedése adta
III. Frigyes Vilmos 1810-ben feloszlatta a nem
tó és a nem betegápoló szerzetesrendeket, így a
richaui monostort is megszüntette. A zirci apát-
ezzel független lett, és az utolsó heinrichaui apát
la után a király kinevezte az első magyar apátot,
ta Antalt. Rövidesen a zirci apátság egyesítette a
si és a pásztói apátságokat saját infulája alatt.[22]
A tanítórenddé lett ciszterciek[23] tevékenysége
gváltozott, az új helyzetben megsokasodtak a fel-
tok, a gimnáziumokat tanárokkal kellett ellátni,
kségessé vált nagyműveltségű rendtagok képzése.
dehhez megfelelő feltételeket kellett teremteni,
sorban jól felszerelt könyvtárat. Az új feladatok-
széles látókörű, korszerű műveltséggel rendelkező
tok láttak hozzá. Az elsődleges cél a műveltségi
t emelése lett, a tanároknak egyre magasabb képe-
st kellett szerezniök. Nőtt a magyar irodalom
ti érdeklődés. Az apátok pártfogolták a magyar
kat, Dréta apát kapcsolatban állt Kazinczyval és
seghyvel, akik igen jó véleménnyel voltak róla.[24]
utottak a monostor falai közé a kor haladó eszméi
amelyek végül az 1848-as szabadságharcban való
ív részvételig vezettek el néhány szerzetest. A fel-
igosodás eszméinek terjedése és a reformkor ma-
rországi eszmevilágának hatása megfigyelhető a
nyvtár anyagán is, amely főként ekkor gyarapszik
ékes könyvekkel.

II. A KÖNYVTÁR FEJLŐDÉSE

A könyvtár kialakulása, jellege

Az apátsági könyvtárat nem egy műgyűjtemény
pjaként teremtették meg. A Sziléziából jött szerze-
ek olyan német- és latinnyelvű könyveket hoztak
gukkal, amelyek az elmélkedéseket, vagy a közös
ezéseket követő vagy kísérő felolvasásokhoz nélkü-
hetetlenek voltak. A ciszterciek kontemplatív rend
én, elsősorban teológiai témájú könyvekkel látták
könyvtárukat.

A dogmatikai művek között elsősorban a tan-
nyvként használt kiadványokat kell említenünk:
ETRO MARIA GAZZANIGA: Praelectiones de Deo
usque proprietatibus. (Bécs 1775), Theologia pole-
ica I–II. (Bécs 1778) és KLÜPFEL ENGELBERT: Institutiones theologiae dogmaticae in usum auditorum, (Bécs 1789) I–II. Magyar szerzők teológiai művei között MOLLIK TÓBIÁS: Dissertationes dogmaticae. (Agriae 1786) és a Dissertationes locupletissimae de religione naturali. (Agriae 1785) és ZSIVITS MÁTYÁS: De dogmatibus orthodoxae religionis I–X. (Pest 1803–5) könyvei érdemelnek említést, mivel szintén tankönyvként használták őket.[25] Külön kell foglalkoznunk PADÁNYI MÁRTON püspök Enchiridion de fide, haeresiachis . . . (Jaurini, G. J. Streibig 1750.) című protestánsellenes könyvével, amelyet Mária Terézia betiltott, és amely tilalmat magának a püspöknek is foganatosítania kellett egyházmegyéjében. E tilalom azonban nem lehetett túl szigorú, mivel az apátság könyvtárában sem semmisítették meg a birtokukban lévő példányt, amely a mai napig megtalálható a gyűjteményben.[26]

A filozófiai témájú művek között megvoltak a jezsuita bölcselők művei: JÁSZLINSZKY ANDRÁS: Institutiones logicae. (Nagyszombat 1754), Institutiones metaphisicae. (Nagyszombat 1755), Institutiones physicae. (Nagyszombat 1761), Tractatus theologicus. (Nagyszombat, 1762) stb. és IVÁNCSICS JÁNOS: Institutiones logicae. (Nagyszombat 17 és Institutiones metaphisicae. (Nagyszombat, 1758). Megtalálhatók voltak ezek mellett HORVÁTH JÁNOS (Keresztelő) tankönyvei: Elemente Mathesoes philosphiae auditorum. (Nagyszombat, 1772), Elemente phisicae . . . (Buda 1819), Institutiones logicae . . . (Eger 1773), Mechanische Abhandlung über die Hydrostatik, Hydraulik und die von der Aerostatik und Pneumatik abhängende Maschinen-Lehre, (Pest 1786), amelyek szigorúan katolikus szellemű művek, hiszen szerzőjük egykor jezsuita volt. FEJÉR GYÖRGY: Az ember ki míveltetése című munkája már ekkor a könyvtárba került, később pedig minden fontosabb munkája, miután könyvtárát az apátságra hagyta.

A bölcseleti természettudományos művek sorában olyan művek fordultak elő, mint FRANCIS BACON: De dignitate et augmentis scientiarum libri IX. (Buda 1756), valamint a Lipcsében 1694-ben megjelent Összes művei; NEWTON: Opuscula mathematica, philosophica et philologica 3 kötetben (Lusanne et Genéve 1744.) című műve. DESCARTES: Appendix continens objectiones quintas et septimas . . . Meditationes de prima philosphia (Amsterdam 1656), Geometria . . . (Amsterdam 1659) a „Meditationes . . ." több amsterdami kiadása, valamint az Opuscula Posthu. Amsterdam 1701.), a Pricipia philosophiae (Amsterdam 1656.), a Specimina Philosophiae, Seu dissertatio de methodo . . . (Amsterdam 1685.), stb. és LOCK: Essay concerning Human understanding . . . című művének drezdai kiadása (Walther kiadás 1791).

A racionalista filozófiával foglalkozó magyar írók közül BENYÁK BERNÁTnak több műve is megvolt: Ratiocinium philosophisum super libertate ingenii humani in philosophando. (Pest 1784), Sermocinationes criticae super ortu et progressu philoso-

phiae . . . (Pest 1779).[27] MOSES MENDELSSONnak, a német felvilágosodás gondolkodójának egész sor műve: Morgenstunden, oder Verlesungen über das Dasein Gottes. (Frankfurt und Leipzig 1786), Opera philosophica 1–2. (Bécs és Lipcse 1784. stb.) és SAMUEL PUFFENDORFnak is, többek között, ismert természetfilozófiai munkája: De jure naturae et gentium. (Frankfurt–Lipcse 1759) I–II. Tom.

A nagy német filozófusok közül FICHTE: Grundlage der gesammten Wissenschaftslehre, (Jena und Leipzig 1802) és KANT: Metaphisische Anfangsgründe der Rechtslehre. (Königsberg 1797) stb. művei is megtalálhatók voltak.

A francia szerzők közül MONTAIGNE: Gondolatai, Montaigne Mihály különb-különbféle tárgyak felől való gondolatjai és vélekezései magyar köntösben. Nagy Tóth József által. (Pozsony 1803) magyarul, más művei németül voltak meg, MONSTESQUIEU összes művei németül: Sämtliche Werke I–VIII. (Bécs 1799), ROUSSEAU Emil-je franciául: Émile ou de l'éducation, (Paris 1816), valamint Julie című könyve szintén franciául: Julie I–IV. (Paris, 1806), VOLTAIRE könyvei ugyancsak franciául: pl. Le Huron ou l'Ingénu. (Lausanne 1767).

Amint látjuk, a műveltség színvonalának emelkedésével a könyvtárba is bekerültek a teológiai művek mellett a racionalista filozófia legfőbb képviselőinek könyvei, valamint a francia felvilágosodás eszméinek legfontosabb kötetei.

Az egyházjogi könyvek sorában a római egyházjogászok műveiből, mint például LUDOVICUS ENGEL: Collegium universi juris canonici . . . (Salzburg 1688., 1693., 1706., 1717., 1739), FRANCISCUS SCHMALZGRUBER: Ius ecclesiasticum universalis I–V. (Ingolstadt 1726–28) és DOMINICUS SCHRAM: Compendium theologiae dogmaticae scolasticae et moralis methodo scientifica propositum a P. Dominico Schram . . . (Augustae Vind. 1768), Epitome canonum ecclesiasticorum ex conciliis Germaniae et aliis fontibus juris ecclesiastici germanici collecta. (Augustae Vind. 1774), igen sok kiadás megvolt, ezek mellett a jezsuita VITUS PICHLER (pl. Ius canonicum practice explicatum, Ingolstadt, 1746) könyvei. A magyar egyházjogászok közül SZVORENYI MIHÁLYtól voltak könyvek, de szerepeltek BREZANÓCZY ÁDÁM természetjogi művei is (Explanatio juris naturae, Pest, 1824.).

Az egyháztörténeti művek között SCHROECKH JOHANNN MATHIAS tizenegy kötetes Christliche Kirchengeschichte (Leipzig, 1772–86) című művét kell említenünk. De megtalálható volt, sőt megtalálható ma is FRANZ XAVÉR: Gmeiner Epitome historiae ecclesiastice című kétkötetes műve (Graz 1803), valamint JACQUES BÉNIGNE BOSSUET: Historia doctrinae protestantium . . . adjunctis assertionibus phisicis . . . című könyve, magyar szerzőtől SZVORÉNYI MIHÁLY: Historia religionis et ecclesiae christianae. Clero Ungariae accomodata című művének két kötete (Pozsony 1789) és ALBER JÁNOS NEPOMUK kétkötetes Institutiones historiae siasticae, (Colocae 1743) című műve.

A magyar történetírás klasszikusnak számító zői KAPRINAI ISTVÁN: Hungaria diplomatica. (Wien 1767–71), PRAY GYÖRGY: Annales ve Hunnorum, Avarum et Hungarorum. (Bécs 1 Dissertatio historico-critica de S. Ladislao. . . zsony 1774), Historia regum Hungariae cum nc praeiis. (Buda 1801) stb. és KATONA IST Epitome Chronologica I–III. (Buda 1796–98), toria critica primorum hungariae ducum. (Pest 1 stb. mellett DESERICZKY JÓZSEF INCE: Hi episcopatus diocesis et civitatis Vaciensis. (Pest 1 és Pro cultu literarum in Hungaria. (Romae 1 művei is megvoltak. Az összefoglaló történeti mu közül PALMA KÁROLY FERENC háromkötete gyar történelme: Notitia rerum Hungaricarum. 1785) és VIRÁG BENEDEK: Magyar Század (Buda 1808–16) említhetők.

A magyar irodalom aránya jelentősen megnö dett a gyűjteményben. HORVÁTH JÁNOSnak szerepe volt Veszprém megye irodalmának kiala sában; 1808-ban veszprémi kanonok lett, néhány a szeminárium kormányzója, majd hosszú ideig a lógiai főiskola prodirektora volt.[28] Az Egyházi kezések és Tudósítások, amelyet ő szerkesz 1820–24 között rendszeresen járt az apátság kö tárának. A legjelentősebb magyar írók közül GY GYÖSI ISTVÁN: Igaz barátságnak és szíves szer nek tüköre (Pozsony 1762), Márssal társalkodó r nyi Venus (Buda 1764), Rosa-Koszorú (Nagyszo 1772), Új életre hozott Chariclia (Budán 1763) lett ÁNYOS PÁL: Munkái (Bétsben 1798), FAL FERENC: Bölcs ember (Pozsony 1778), Istenes j ra és szerencsés boldog életre oktatott nemes ass (Pozsony 1787), Istenes jóságra és szerencsés bo életre oktatott nemes ember (Pozsony 1787), Is jóságra és szerencsés életre oktatott nemes úrfi zsony 1787), valamint Költeményes maradványai kötet (Győr 1786–87), Szent ember, vagy-is életre vezérlő istenes oktatások (Pozsony 1 Szent ember (Pozsony 1787), stb. című művei v meg. Megtalálhatók voltak BARÓTI SZABÓ DÁ Ki nyertes a hang-mérséklésben? Az erdélyiek vek járása szerént. (Kassa 1787), Kisded szótár. (sa 1792), Költeményes munkáji I–II (Kassa 1 Magyarság virági. (Komárom 1803), Szigvárt k romi története. (Pozsony 1787), Új mértékre vet lönb verseknek három könyvei. (Kassa 1777), és koszorú 1–3. (Kassa 1786), KAZINCZY FEREN czynek fordított egyveleg írásai. (Széphalom 1 Heliconi virágok 1791. esztendőre. (Pozsony 1 . . . munkái. (Pesten 1815. Trattner János kiadásá K. F. munkáji, Szép literatura. 1–9 (Pest 1814– GVADÁNYI JÓZSEF: Egy falusi nótáriusnak utazása. (Pozsonyban 1790), Nándor Fejér vá megvétele. (Pozsonyban és Komáromban 1790), zenkettődik Károly Svétzia ország királyának (Pozsonyban és Komáromban 1792), DAYKA

)R: . . . versei. (Pesten 1813), Versei. (Kiadta Kaczy Ferenc, Pest 1813), KISFALUDY SÁNDOR: mfy szerelmei. A boldog szerelem. (Budán 1807), mfy szerelmei. A kesergő szerelem. (Budán 1801), nyady János. Históriai dráma. (Budán 1816), Re a magyar elő-időkből. (Budán 1807), RÉVAI MIKJS: Elaboratior grammatica Hungarica. 1--2 (Pest, attner, 1803, 1806), 3 (Budapest, Magyar Tudomáos Akadémia, 1908), Elegyes versei és néhány apbb köttetlen írásai. (Pozsony 1787), Latina (Lavrini 92) művei is.

Külön kell szólnunk VERSEGHY FERENCről. ő műveiből különösen sok volt meg a könyvtárk:[29] Analyticae institutiones linguae Hungaricae. 3 (Buda 1816–17), A filozófiának talpigazságaira itett felelet (Budán 1818), Lexicon terminorum chnicorum (Buda 1826), A Magyar Agglája (Budán 06), Nagy nevezetű és nagy tekintetű Kolomposi arvas Gergely uramnak, mostoha üdömrül kedves am bátyámnak víg élete és nevetséges vélekedései esten 1804–05) stb. Megvolt a könyvtárban APAY SÁMUEL: A magyar literatura esmérete eszprém 1808) is.

A folyóiratok között az említett Egyházi Értekesek és Tudósítások mellett az 1814-ben indult Erlyi Museumnak tíz száma, és a Tudományos Gyűjtmény két évfolyama megtalálható.

Latin szerzők közül elsősorban CICERO művei rdultak elő, HORATIUS, LIVIUS, SALLUSTIUS és RGILIUS mellett. Jelenleg is megvan LUCRETIUS: rerum naturájának egy 1788-as kiadása, HOMESZ görög kiadása, PLUTARCHOSZ Párhuzamos trajzok című művének több kiadása is [Bioi paralloi. (Strassburg 1530), (Leipzig 1745–54) stb.], PHOKLES tragédiáinak igen régi, görög nyelvű kiása: Tragédiai epta metachlion palaion kai oan helimon. (Francoforti, 1544).

A nyugat-európai szépirodalomból elsősorban a nét irodalom volt gazdagon képviselve. WIELAND művei: Horazens Satiren. (Leipzig 1804), Neuste edichte. (Carlsruhe 1777), és magyarul a Sokrates lainomenos azaz a szinopei Diogenesz dialógusai. Pest 1793), mellett KLOPSTOCK művei (pl. Die eutsche Gelehrtenrepublik. (Frankfurt und Leipzig 774), Herrmans Schlacht. (Wien 1817), Herrmanns od. (Wien 1817), Hermann und die Fürsten. (Wien 817) és a Der Messias. (Wien 1775) voltak meg. GOETHE művein kívül egy 28 kötetes SCHILLER gyűjteményes kiadás: Sämmtliche Werke. (Wien 1809–0) szintén a könyvtár birtokában volt. A francia szépirodalmat többek között RACINE francia nyelvű, de német kiadású művei képviselték, Oeuvres –V. (Berlin 1786–87), de megvolt például FÉNÉLON Telemakus bujdosása című szatírájának több magyar nyelvű kiadása (Kassán 1755., 1758., 1770. – ford. Haller László – és Kolozsvárott 1783) stb., míg az olasz irodalom nagyjai közül egyedül PETRARCA szerepelt egy latin nyelvű, bázeli kiadású könyvvel: Opera, quae extant, omnia. (Basileae 1581).

A természettudományi művek sorában a földrajzi könyvekkel kezdve a sort, említenünk kell SCHÜTZ: Allgemeine Erdkunde für denkende und gebildete Leser, oder Beschreibung aller Länder der fünf Welttheile . . . című tizenkét kötetes művét (Bécs 1808), valamint a magyar BÉL MÁTYÁS: Notitia Hungariae novae historico geographica . . . (Bécs 1737) című művét. Az orvosi témájú könyvek közül említést érdemel CHRISTIAN HUFELAND: Ars longae vitae című műve (1804), majd magyarul: Az emberi élet meghosszabbításának mestersége címmel, Kováts Mihály fordításában (Pest 1798). A mezőgazdasági szakmunkák közül MITTERPACHER: Elementa rei rusticae című művének több kiadása (Buda 1777, a második 3 kötetben –Buda 1816–17.).

A fenti, kissé talán részletező felsorolás azt bizonyítja, hogy az apátsági könyvtár a teológiai művek mellett a kor természettudományos, filozófiai műveit is gyűjtötte akkor is, ha azok olyan eszméket terjesztettek, mint a francia felvilágosodás.

2. *Művészettörténeti és esztétikai témájú könyvek a könyvtárban.*

Időrendben az első könyvkatalógus 1810-ből származik[30] és Verseghy Ferenc könyveinek összeírását tartalmazza. Verseghy és Dréta apát kapcsolatára már utaltunk. E katalógus megléte a kapcsolat szorosságára utal. Nem tudni pontosan, milyen körülmények között került Zircre, feltételezhető azonban, hogy esetleg könyvekkel együtt, Verseghy hagyatékából jutottak a könyvtárba. Ebben a katalógusban külön fejezetben találhatók a művészettel, esztétikával kapcsolatos művek, ezt a fejezetet Verseghy „Aesthetici" címszóval látta el. A fejezetben felsorolt művek között szerepelt egy HOME's Grundsätze der Kritik megjelölésű kétkötetes mű (Wien 1785), amely aztán az apátsági könyvtár későbbi katalógusaiban is fellelhető (az 1837-es, 1838-as és az 1863-as katalógusokban), jelenleg azonban nincs meg. Érdekesebb GAUTIER művéből Kovács Ferenc által fordított: Az utak és utszák' építésérül című építészeti mű.[31] Ez a könyv aztán az 1863-as katalógusban bukkan fel ismét, és jelenleg is megtalálható a könyvtár gyűjteményében. Így nem valószínű, hogy Verseghy könyvtárából került a zircibe, a könyvben semmiféle bejegyzés sem mutat arra, hogy eredetileg Verseghy tulajdonában lett volna. A „Batteux Einleitung in die Schönen Wissenschaften" című kétkötetes mű ismét az 1863-as katalógusban jelentkezik, itt azonban már egy más kiadásban. Szerepel egy „Parnassus illustratus" című mű is, amelyet az előzőhöz hasonlóan az 1863-as zirci könyvtári katalógus említ először.[32] Verseghy könyvei között megvolt SULZER négy kötetes „Theorie der Schönen Künste" című rajzillusztrációkkal ellátott műve is, amely jelenleg is megvan a könyvtárban.[33] A könyv Fejér György hagyatékából került Zircre. Az „Aesthetici" kategóriában két, ENGEL által írt könyv is szerepelt, egy a szónoklásról (Theorie der Dichtungsarten) és egy a zene és a festészet kap-

csolatáról (Ueber die musicalischen Mahlerei), két VERSEGHY értekezés (Mi a Poézis? és ki az igaz Poéta?, valamint a Rövid értekezések a'Musikáról), amelyek közül azonban egy sem fedezhető fel az apátsági könyvtár katalógusában.

Nehéz tehát megállapítani, kerültek-e könyvek, és melyek a Verseghy-bibliotékából az apátságiba. Ha Verseghy hatását a könyvtár művészeti, esztétikai témájú könyveinek gyarapodásában e konkrét formában nem is tudjuk kimutatni, közvetett módon (kapcsolatán keresztül az apáttal, a könyvtárba került katalógusával stb.) hatását e téren mindenképpen fontosnak kell tartanunk.

Az apátsági könyvtár 1815-ben készített katalógusát,[34] miként ezt a cím is mutatja, Michael Denis szisztémája szerint állították össze. Fő- és alcsoportokban tartalmazza a könyveket, az előbbieket Genus-nak, az utóbbiakat Species-nek nevezi. Sorrendben a teológiai Genusok nyitják meg a sort, majd a filozófiai, jogi kategóriák következnek. Külön „FACULTAS PHILOSOPHICA" található ezután, amelyen belül Genusok a Logica, Metaphisica, Phisica, Historia Naturalis, Oeconomica, Chimia, Medicina, Mathesis, Historia, Chronica stb. További Genusok az Archeológia, Lingvistica, Rhetorica, Poesis és a Symbolicum, amelyen belül Species az Iconológia, itt találhatók a művészettörténeti témájú művek.

A legértékesebb mindenképpen JOACHIM SANDRART nyolckötetes „Academia Germanica seu ars pictoria et scultoria" című művének második javított kiadása.[35] A XVII. századi német rézmetsző és festő híres könyveinek ez a második, német nyelvű változata jelenleg is megvan a gyűjteményben, ugyanúgy, nyolc kötetben.[36]

A művet egy gazdagon illusztrált Sandrart-életrajz vezeti be (Nachricht von dem Leben des Herrs Joachims von Sandrart), amelybe iktatva magának a festőnek a metszetes képe is szerepel, „SECULI NOSTRI APELLES" hízelgő aláírással. Az első három kötet – a mű első főrésze – az építészetet tárgyalja. Mint az építészetelméleti művek szerzői általában – Vitruvius mintájára – a leírást Sandrart is az építőanyagokkal kezdi, majd az öt oszloprend tárgyalásán keresztül a klasszikus római épületekkel folytatja (Cap. 13. Von Gebäuden aus dem Alterthume). A szöveget gazdag ábraanyag kíséri, amelynek stílusa az olasz reneszánsz építészetelméleti művek ismeretéről tanúskodnak. Az antik templomokat a reneszánsz és a barokk Róma templomai követik.

A második főrész a negyedik és az ötödik kötet, amelynek tárgya a szobrászat (Bildhauerkunst). E kötetben az első fejezetek a szobrászat fogalmával és aránytani kérdésekkel foglalkoznak. A negyedik fejezetben a híres antik szobrok felsorolása következik. Ókori emblémákat és érmeket tárgyal az ötödik fejezet, végül a hatodik fejezetben a rézmetszés művészete kapott helyet. Az illusztrációs részben külön figyelmet érdemelnek a klasszikus antik szobrokról készített analizáló rajztanulmányok. A második főrész folytatása (azaz az ötödik fejezet eleje) a rézmetsz tek „Rövid megvilágítása", ami 79 tábla és ezt me előzően ezen táblák magyarázó szövegeinek közlés A kötet második felét kertek, parkok leírásának lerajzolásának szenteli Sandrart, Giovanni Battis Falda „Róma kertjei" című művének alapján.[37] A ötödik kötet harmadik része Ovidius Metamorph ses-ének illusztrációit, és részletes magyarázatát tart mazza.

A hatodik kötet a festészet elméleti kérdéseiv foglalkozik: a rajzolással, az emberi test arányaival, festés legjobb módjaival, a történelmi kép festésével, perspektíva törvényeivel.

A hetedik kötet egy általános művészettörténe összeállítására tesz kísérletet (Entwurf einer Ge schichte der Künste), a művészet fogalma alatt csak képzőművészetet értve. Az első könyv az ókori egyip tomi, görög és római festőket, szobrászokat tárgyal (Pheidias, Zeuxis, Praxiteles stb.). A második könyv ben találjuk az olasz reneszánsz mestereit. Tárgyalás módszere a szokásos; az egyes mesterek életének é műveinek rövid ismertetését tartalmazó rész után a arcképek metszetei és Rafaello, „A borgo égése" cím freskójának másolata következnek. A harmadi könyv a németalföldi és német mestereket tárgyalja

Az utolsó, nyolcadik kötet az ókori istenvilág iko nográfiai áttekintése. Egy rövid bevezető rész után a istenek ábrázolásának leírása és ennek illusztrálás következik (Wahre Abbildung der Götter . . .). a mű vet egy mind a nyolc kötetre vonatkozó „Register zárja le.

Az Iconológia Speciesbe még további két mű cím vették fel. Ezek CHRISTIANUS MECHL: Config ratio R. C. Galleriae Viennensis (Wien 1783) EDWARDUS HARWOOD: Conspectus diversaru editionem classicorum autorum. (Bécs 1767) cím könyvei. A könyvek sorsa ismeretlen, már a követk ző, 1837-es katalógus sem említi őket, később se bukkannak fel.

Az 1815-ben felvett jegyzékhez viszonyított vált zásokat az 1833-as katalógus tükrözi.[38] Magát a kat lógust, mint ez a címből is kiderül, 1697-ben kezdt el készíteni, majd 1728-ban folytatták. A jegyzék kordokumentként is elfogadhatjuk: a megszüntet kontemplatív rendek könyveit a meg nem szüntet rendek kapták. Ez a jegyzék az ily módon kiegészü zirci gyűjtemény állományát mutatja be. A könyvek 53 „Sectio"-ba sorolták. (1. Philologia, 2. Gramma tica, 3. Lexica, 4. Literatura Greca, 5. Literatura La tina, 6. Literatura Hungarica, 7. Literatura Germa nica, 8. Historia Universalis . . .). Külön művészet esztétikai témájú könyveket tartalmazó „Species" t hát nincs. Az ilyen témájú művek a „Különböző ir nyultságú írások" (50. Sectio) című részben, a magy irodalom (6. Sectio), vagy a filozófia (18. Sectio) fej zetekben találhatók meg.

Minthogy a megszűnt szerzetesrendek könyvállo mányából kerültek át művek (például a jezsuit győri könyvtárából,[39]) nagyobb részt latin nyelvűek

és teológiai, jogi, egyháztörténeti, szónoklattani témájúak. A latin nyelv mellett a német a könyvek nyelve. Szép számmal akadnak már magyar nyelvű művek is (ld. a 6. Speciest) és magyar folyóiratok.

Ami szembetűnő, az a könyvtártudományi művek számának gyarapodása. Itt elsősorban német szakkönyvek szerepelnek. Elsőnek a jezsuita MICHAEL DENIS művét a kétkötetes „Einleitung in die Bücherkunde" címűt említjük (az első kötet bibliográfiát, a második irodalomtörténetet tartalmaz). A mű sorsát nyomon követve fel kell tételeznünk, hogy a könyvet valamikor a 10-es években szerezhették be, mivel a szerző által közölt módszert 1815-ben már használták. Megtaláljuk később az 1837-es és az 1838-as katalógusokban is. Jelenleg nincs meg a gyűjteményben.

További német könyvtártudományi művek voltak: JOHANN AUGUST BURKARDT: Anleitung zur Bücherkunde. (Bécs 1797), amely jelenleg is megtalálható a könyvtár kézikönyvei között; MARTIN SCHRETTINGER: Bibliothecks Wissenschaft. (Monacii 1829) és THEISZ: Entwurf einer Handbibliothek für angehende Theologen (Altona 1793) című művei.

Külön figyelmet érdemel SZÉP JÁNOS két kötetes „Esztétiká"-ja. A könyv két Sectióban is előfordul (a „Literatura Classica Hungarica" (6) csoportjában és alább, a „Philosophia" (18) kategóriában.)[40] A művet eredetileg a jezsuita SZERDAHELYI GYÖRGY írta, címe „Aesthetica sive doctorina boni gustus" I–II. (Buda 1778) volt. Szép János ezt a művet fordította magyarra, amely így az első magyar nyelvű esztétika volt. A kötetek – a katalógusok tanúsága szerint – később is megvoltak a könyvtárban. Jelenleg nem találhatók a gyűjteményben.

Igen fontos korszakát éli tehát a könyvtár a század második és harmadik évtizedében: az apátság közjogi helyzetének tisztázatlansága, a Heinrichauval folytatott vita, a függetlenné válás kérdése, igen sok energiát leköt, mégis megfigyelhető a törekvés a könyvtár rendszerezésére. Mindenképpen ennek tudható be a könyvtártudományi művek gyarapodása. Ezek tanulmányozása és felhasználása a könyvállomány renszerezésében megmutatkozik. Elegendő, ha az 1815-ös katalógus rendszerére hivatkozunk, amelynek elkészítésénél a Denis-féle módszert használták fel.[41] Művészettel, esztétikával foglalkozó művek, mint láttuk, kis számban vannak. Ezeknek száma azonban ekkor kezd gyarapodni.

Az 1838-ban felvett katalógus alapján mélyreható változások bekövetkeztét konstatálhatjuk (az egy évvel korábbi katalógus, amely alfabetikus sorrendben tartalmazza a műveket,[42] már jelzi a változásokat, amelyek elsősorban a magyar irodalom megnövekedett arányában mutatkoznak meg), és ez kiterjed a könyvtár minden szférájára.[43] A csoportosítási módszer ismét kategóriák szerint történik, mint az 1815-ös esetében, itt azonban nincs az egyes kategóriák között alá- és fölérendeltségi viszony. Harminc kategória közül az első 12 Biblia et Exegetica, Sancti Patres, Dogmatica, Polemica et Patrologia, azaz teológiai, egyházjogi műveket tartalmaz, a többi természetjogi, történelmi, földrajzi, nemzeti irodalmi témák szerint sorolja be a könyveket. Művészet-, vagy esztétika-kategória ebben a rendszerben nincs. A vizsgált témájú művek a „Libri Italici", „Libri Gallici" stb. kategóriákban találhatók.

CESARE RIPA egykötetes, igen műves metszetekkel illusztrált Iconológia című műve értékes darabja volt a gyűjteménynek.[44]

Egy olvasóhoz intézett bevezető rész után, ahol az „Iconológia" fogalmát tisztázza, a képek jegyzéke következik. A tárgyalás során betűrendes sorrendben sorakoznak egymás után az egyes tulajdonságokat, fogalmakat megjelenítő szimbolikus figurák. A leírást klasszikusokból vett idézetek egészítik ki.

Hogy a könyv milyen úton került a könyvtárba, nem tudni. Sorsáról annyit mindenesetre tudunk, hogy miután a harmincas évek közepén a könyvtárba került (1833 és 1837 között), ott a mai napig megmaradt, így szerepel többek között az 1863-as katalógusban is.

A „Libri Gallici" címszó alá besorolt könyvek között szerepel a „Theatre de la Grande Bretagne au Description exacte des Palais du Roy" című, a már említett Sandrart-kötethez hasonló indítékkal készült nagyméretű, metszetes kiadvány.[45] Miként a cím is jelzi, a két kötetben a legnemesebb, legkiválóbb brit építészeti alkotásokat találjuk. A kiadó, Joseph Smith írt rövid bevezetőt az első kötet elé, amelyben párhuzamot von az angol monarchikus állam tökéletessége, és az építészet rendje, gazdasága, szépsége között.

Az első kötetben 80 táblán királyi paloták és nemesi vidéki házak rajzaival találkozunk, amelyeket a rajzokat magyarázó szöveg kíséri. A kötet elején rövid, pár mondatos tartalmi ismertető található.

A második kötet Anglia egyházi építészetét mutatja be. Címe, amely az első kötetéhez hasonlóan igen hosszú, a tárgyalás menetére is enged következtetni.[46] A kötet második része ismét a királyi és főúri paloták leírásához tér vissza.

Mindkét kötet legnagyobb értéke a művészi metszetes illusztrációs anyag. Nem találni benne olyan bejegyzést, amely előző tulajdonosára engedne következtetni, jelenleg is a gyűjteményben levő két nagyméretű kötet a harmincas évek közepén került a könyvtárba.

Az esztétikai művek között a már tárgyalt Szép János-féle „Aesthetica" említendő.

Külön érdekessége ennek a katalógusnak, hogy említi SÁRVÁRI PÁL rajzmetodikai könyvét, „A rajzolás mesterségének kezdeté"-t.[47] Mintarajzokkal gazdagon ellátott tankönyvet valószínűleg nem oktatás céljából vásárolták meg a könyvtár számára, mivel mindössze egy példányban volt meg. Feltehetően egy szerzetesé volt, akinek hagyatékából került a könyvtár állományába. 1836-ban még megvolt, jelenleg azonban nem található meg a könyvtárban.

Mint láttuk, jelentősen gyarapodott a művészeti témájú művek száma a harmincas években. Ceasare Ripa nagyjelentőségű „Iconológiá"-ja mellett fontos tény a kétkötetes angol építészettörténeti mű beszerzése. Említést érdemel ugyanakkor a rajzmetodikai mű is. A kert- és parkművészeti művek kategóriája továbbra is üres, igaz, félig ide sorolható a „Nouveau theatre . . .", amint ezt az elemzésből megállapíthatjuk. Csupán a teljesség kedvéért említjük meg DIÓSZEGI és VESZELSZKY botanikai jellegű műveit,[48] kertművészeti könyv azonban később sem szerepel a gyűjteményben.

A XIX. század közepén két jelentős hagyaték könyvanyaga került a könyvtárba. Hoffner József pesti orvosprofesszor 1841-ben úgy végrendelkezett, hogy könyvtárának tudományos tárgyú könyveit ajánlják fel a zirci apátnak a rend könyvtára számára.[46] Villax Ferdinánd apát és Hoffner József között a könyvek sorsáról már korábban folytak megbeszélések, így a végrendeletnek ez a pontja lényegében a korábbi megállapodás értelmében intézkedik a könyvtár javára. Igaz, a végrendelet fogalmazása szerint a könyvek értékének felbecsülése után, azok felajánlandók az apátnak, kívánja-e a könyvtár számára megszerezni. Biztosra vehetjük, hogy „tudományos foglalatú és belletristikai" művei a zirci könyvtárba kerültek. Sajnos nem tudni pontosan milyen tudomány, vagy tudományok képezték a tárgyát ezeknek a műveknek, mivel a Hoffner-könyvtárnak nem maradt fenn katalógusa. A könyvekre nézve egyetlen támpontunk a végrendelet. Ebből az látszik valószínűnek, hogy a könyvek ritkaságok, értékes kiadványok lehettek elsősorban.

A másik hagyományozásról, amely kilenc évvel később történt, már többet tudunk. Fejér György váradi kanonok és Villax Ferdinánd között a végrendelkezést megelőzően már megállapodás született a kanonok könyvtáráról.[50] Ennek értelmében Fejér György teljes könyv-pénz-térkép- és képgyűjteményét az apátságra hagyta. Cserébe az apát kötelezi magát két jól tanuló, keszthelyi származású felsőbb osztályos gimnazista (duobus Gymnasium Maius Albae Regiae frequentaturis Juvenibus natis Keszthelyiensibus qui eminentes fuerint . . ..) évi 60–60 forint ösztöndíjjal történő ellátására. Ezen konvenció alapján Fejér végrendeletében úgy intézkedik, hogy miután „. . . válogatott Könyvtáromat, régi pénz, földabrosz és képek gyűjteményével együtt a . . . Zirci Apáturaságnak átengedém 1850-dikben . . ." azok a már ismert feltételek mellett véglegesen ott is maradjanak.[51] A Conventio első cikkelye szerint a könyvekkel azok katalógusa is az apátság könyvtárába kerül.

Fejér György saját kezűleg készítette a kétkötetes katalógust a század első felében.[52] Ez alapján a gyűjteményt 2500–3000 kötetre becsülhetjük.[53] Többségében teológiai, történelmi témájú munkák voltak. Nagyobb részük latin és német nyelvű, kisebb részük magyar.

Művészettörténeti, esztétikai témájú mű igen kevés szerepel a váradi kanonok könyvei között, ezek is inkább elvont, filozófiai jellegű munkák. Csupán néhány mű cím szerinti említésére szorítkozunk a fentiek illusztrálására. BOUTLENWECK „Aesthetik" című műve (kiadási hely és évszám nélkül) mellett egy „Blüthen aus dem Gebiete der Lebensphilosophie und des Schönen" című gyűjtemény vonja magára figyelmünket.[54] Ez a könyv jelenleg is megtalálható a könyvtárban. Említést érdemel az „A' szép Mesterségek alapvonalakban . . ." is,[55] amely MOLNÁR JÁNOS „Magyar könyvház" című munkájával együtt a „Philosophia" kategóriában szerepelt. Jelenleg egyik sem található.

Mint láttuk, a század közepén két jelentős hagyaték gyarapította a könyvtárgyűjteményt. Dacára annak, hogy igen nagy mennyiségű könyv került ezáltal a könyvtárba, annak arculata nem változott meg. A két magángyűjtemény jellegében sokban volt rokon az apátságéval, zömében teológiai, történelmi és földrajzi munkák szerepeltek bennük. Nem járultak hozzá különösen a művészettörténeti, esztétikai témájú könyvek számának növekedéséhez sem.

Tárgyalásunkban a kronológiai sorrendet és a fejlődést figyelemmel kísérve az utolsónak az 1863-as katalógust említjük.[56] Igaz, ez átvezet bennünket a XIX. század második felébe, amely már nem tartozik szorosabban véve dolgozatunk vizsgálati körébe, mégis szükséges elemezni, mivel betekintést enged a könyvtár Fejér György hagyatéka utáni helyzetébe, valamint lezárja azt a korszakot, amelyet az apátság kultúrtörténetében Villax Ferdinánd neve jelöl.

A kétkötetes könyvjegyzék nyomtatott formalapon sorolja fel a könyveket. A kartonon az alábbi rovatok találhatók: Num. Ordinum. Armarium. Sectio, Nomina Auctorum, Cim, Editionis Locus. Annus és Tomus. A könyvek többsége ekkor már német nyelvű.

A művészettörténeti könyvek között értékes műre bukkanunk: MOLNÁR JÁNOS kilenc könyvére „A' régi jeles épületekről".[57]

A művet az egykori jezsuita Molnár János Festetich Pálnak ajánlotta. Az ajánlásban állást foglal a magyar nyelven történő írás mellett, mert mint mondja: „. . . hogy ha Hazám ékességét szeretem, nyelvét szeressem meg-előszer. De mi haszna, mi érdeme az elrejtett kintsnek? kit melegit a' bé-takart szikra? A' ki szívét nem tetteti, kézre kél és munkára.". A „Bé-Vezető-Levél" a múltat dicsőíti.

Maga a tárgyalás könyvekre, ezek pedig részekre tagolt. A könyveket ún. „Készület"-ek vezetik be. A szerző módszere filológus jellegű, forrásai görög, latin és héber nyelvűek. Legtöbbet a Bibliából és klasszikus auktoroktól idéz.

Az Első Könyv témája a Paradicsom. A Második Könyvben Noé bárkájának leírását találjuk. A babiloni torony (III. Könyv), Babilon és Ninive városa (IV. Könyv), majd Egyiptom épületei (V. Könyv) találhatók ezután. Az V. Könyvben a piramisokról („Hegy-tornyok"). Herodotoszra hivatkozva ezek építésének egyik okát a kincsek elrejtéséről olvassuk a Hatodik Könyvben. Leírást kapunk az épületek mellett a kínai vallásról, városokról, végül az „ország bástyájának" nevezett Nagy Falról. Salamon templomával foglalkozik a Hetedik Könyv. A Nyolcadik Könyvben a görög épületeket tárgyalja. Az utolsó könyvet Róma épületeinek szentelte. A művet teljessé a metszetes ábraanyag teszi.

A könyv eredetileg Kapuváry Károlyé volt. Erre utal a mű címoldalán szereplő kéziratos bejegyzés „Caroli Kapuváry". Kapuváry személyére nézve egyelőre semmi támpontunk sincs, azaz nem tudjuk, hogy szerzetes volt-e vagy sem.[58] Lehetséges, hogy annak az előző tulajdonosnak a neve, akitől a könyvtár, vagy egy szerzetes megvásárolta. Mindenképpen 1838 és 1863 között került a könyvtár állományába. Jelenleg is megtalálható.

A Molnár-könyv mellett három idegennyelvű könyvet is említenünk kell. Az egyik egy latinul írt építészetelméleti, aránytani mű: „Mathesis Mixta, Principia Architectura[59] A másik a rend történetével, és bizonyos fokig építészettel foglalkozik, szerzője I. G. LENCKFELD, címe: „Antiquitates Walkenredensis, oder Historische Beschreibung des Cistercienser Orden und Kloster".[60] A harmadik szintén német nyelvű, általános esztétikai témájú: „Theorie und Geschichte der schönen Wissenschaften", szerzője C. MEINERS.[61] E három műről annyit kell megjegyeznünk, hogy jelenleg egyikük sem található meg a könyvtárban. Meiners kedvelt szerző lehetett, mert további két műve volt meg a könyvtárban, inkább filozófiai, mint esztétikai témájúak.

Nem tartozik a kifejezetten művészettörténeti tárgyú könyvek közé, mégsem felesleges talán említenünk egy poétikai munkát, HORVÁTH ELEK művét, „A' szép Tudományok Ismertetését".[62] A „szép tudományok" alatt a költészetet érti, és ennek szabályait taglalja műve két részében. A költői kifejezőeszközökről, „a' költői virágokról", „a" költői díszről" tartalmaz részletes leírást az „A' költészi közös szabályokról" címet viselő első rész. A második rész, „A' költészi tudományról különösen" az egyes műfajok törvényeit elemzi (Ódák, himnuszok stb.). A könyv jelenleg is megvan a könyvtárban.

E fejezetben megkíséreltük felvázolni a művészetekkel elsősorban az építészettel, képzőművészettel, a rajzoktatással foglalkozó műveknek könyvtárba gyűjtését a könyvtár kiformálódásának korában. A tematikus vizsgálat mellett tehát a történetiség elvét is igyekeztünk érvényre juttatni. Nem szólhattunk azonban minden egyes forrásról, amely gazdagította a gyűjteményt, mivel a tematikai vizsgálati szemponttal nem voltak mindenkor összeegyeztethetők. Itt tartjuk szükségesnek részletesebben szólni a jezsuiták örökségéről, amely a rend magyarországi feloszlatása után került részben a ciszterciek birtokába. Könyveket Zirc Győrből és Egerből kapott, erre a könyvekben és a levéltári anyagban találhatunk adatot.[63] E forrásból nyilvánvalóan elsősorban teológiai és rokon témájú művek kerültek a zirci könyvtárba LOYOLAI SZENT IGNÁC Exercitia spiritualis sancti patris Ignatii, Societatis Jesu fundatoris (Pragae 1674) és ANTONIUS SANDINI Vitae pontificum romanorum. (Tyrnaviae 1756).

3. *A könyvgyűjtemény jelenlegi helyzetéről*

a) *Művészettörténeti és esztétikai témájú művek*

Előző fejezetünkben a művészettörténettel, esztétikával és hasonló témákkal foglalkozó könyveknek a gyűjteménybe kerülését és további sorsát vizsgáltuk. Nem szólhattunk olyan értékes művekről, amelyek a XIX. század második felében, vagy később jutottak a zirci könyvtár birtokába. Tekintve, hogy ezek régi, értékes művek, említésük mindenképpen indokolt.

Amikor most ezekkel foglalkozunk, tárgyalási metódusunkban nem követjük azt a kronológiai sorrendet, amit az előző fejezetben, itt pusztán a tematikai szempontot érvényesítjük. Sorrendben a leíró művészettörténeti műveket az esztétikai, majd az egyéb művészetelméleti könyvek követik.

Az említett első témakörben ÉTIENNE DU PÉRAC-nak az antik Rómáról rajzolt metszetgyűjteménye a legértékesebb. A könyv 1575-ben jelent meg Rómában Giacomo Buoncompagni szentszéki generális kormányzónak ajánlva.[64]

A párizsi születésű Du Pérac, mint a Szent Szék építésze készítette a könyv anyagát képező metszeteket 1572 és 74 között. A művészetben egyre inkább teret hódító barokk ízlés erőteljesen érezteti hatását a könyv díszítésén. A római antikvitásokat három részben tárgyalja a könyv. Az első rész az építészeti alkotásokat veszi sorra. A második részt építészeti díszítéseknek szenteli a szerző (ORNAMENTI DI FABRICHE ANTICHI E MODERNI Dell' Alma Città di Roma).

Szobrok adják a témáját a harmadik résznek (ANTIQUARUM STATUARUM URBIS ROMAE . . .). Híres szobrok metszetei mellett, kevéssé ismert múzsa-, faun- és szatír-szobrokat is lerajzolt.

A könyvek terjedelmének nagyobbik részét a metszetek alkotják. A magyarázó szöveget a képek alatt helyezték el. Érdekes, hogy az első két rész olasz nyelvű, míg a harmadik latin.

A könyvtárnak az 1575-ös első kiadás van a birtokában, ami még becsesebbé teszi ezt az egyébként is nagy értékű művet. Valószínűleg egy szerzetes hagyatékából jutott a gyűjteménybe, hogy mikor, nem tudni pontosan. A címoldalon egy bélyegző nyoma látható, amelyen az 1875-ös évszám olvasható. Mivel az 1863-ban felvett katalógus nem említi, így a két évszám között kell keresnünk a könyv gyűjteménybe kerülésének időpontját. A közepes nagyságú, pergamenre nyomott könyv jelenleg is a könyvtár birtokában van.[65]

Az esztétikai témájú művek sorában egy JEAN PAUL által írt munka érdemel említést, a „Vorschule der Aesthetik".[66]

Az eredeti nevén Johann Paul Friedrich Richter kevés elméleti témájú műve közül való. A mű teljes esztétikai rendszer igényével készült. Az első kötet nyolc fejezetben (ezeket a szerző „Programm"-nak nevezi) a költészetről általában, a zseniről, a görög, avagy a szemléletes költészetről (plastische Dichtkunst) és a romantikus költészetről szól. Ez utóbbi rész 25. §-ában a „romantika példáit" sorolja fel. A romantika kérdésének e részletes tárgyalása után a komikum, a humoros költészet, végül a költői műfajok elemzése következik.

A második kötet „Programm"-jai a költői eszközökről írt hosszú fejezettel kezdődik (IX). Ebben többek között az allegória, a szójáték stb. lényegével, szabályaival foglalkozik. Rövidebb fejezetekben írja le a jellemeket és a drámai- és eposzi történetbonyolítás rendjét (Geschichtfabel). Külön fejezetet szentel a regénynek.

A harmadik kötetben három, Leipzigben tartott felolvasás szövege található (Drei Vorlesungen in Leipzig). Az első, „Misericordias-Vorlesung für Stilistiker" cím alatt igen sokféle témát ölel fel („Geist der französischen Literatur in Frankreich", „Über die allgemeine deutsche Bibliothek" ... stb). A második, „Jubilate-Vorlesung für Poetiker", míg a harmadik, „Kantate-Vorlesung über die poetische Poesie" címmel íródott.

A mű első kiadása 1804-ben jelent meg. A zirci könyvtárban két példányban is megtalálható volt. Egy, az említett háromkötetes, és egy kétkötetes.[67] Ez arra enged következtetni, hogy igen olvasott mű lehetett. Hogy melyik került előbb a gyűjteménybe, nem tudjuk. Egyikben, az 1815-ös kiadású változatban egy körbélyegző arra utal, hogy 1875-ben már a könyvtárban volt. A stuttgart–türingeni kiadású háromkötetes változat sorsáról még ennyit sem tudunk, a zirci gyűjteménybe kerülésének időpontjára nézve semmi támpontunk nincs.

Jelenleg mindkét változat megvan a gyűjteményben.

Végül szólnunk kell két művészetelméleti műről. Mindkettő szerzője Ernst Ludwig Rumbenius. Az egyik gyakorlati segédkönyv a rajzolás és festés elsajátításához.[68]

Az első fejezetben szó van a festészetről általában, valamint szabályokról, amelyek általában ebben a művészeti ágban meghatározók: a) az első alfejezetben (Abtheilung) „Was heisst Malen?" (I), „Über Malerei und Zeichenkunst in Ansehung ihres Unterschiedes und Zusammenhanges" (IV) és hasonló témákat elemez a szerző, b) a második alfejezet tárgyalja a rajztanulás fokozatait (Stufen, welche bei Erlernung der Zeichen- und Mahlerkunst zu beobachten sind"), míg c) a harmadik alfejezet rövid történetét adja a festészetnek és ismertebb festőiskolákról is szól.

A könyv második fejezete a rajzolással összefüggő témákkal foglalkozik: a) az első alfejezet a másolás módozatait, a perspektíva szabályait, a másológépet stb. írja le, b) a második alfejezet a rajzpapírok, rajzkréták fajtáit és az azokkal való rajzolás módozatai majd a ceruzarajzkészítés módjait írja le.

A harmadik fejezet a festészettel kapcsolatos tá gyak és anyagok részletes tárgyalása: a) első alfejezet a színekkel foglalkozik, részletesen említve minde egyes színt, szól ezentúl a temperafestésről, az ehhe szükséges víz hőmérsékletről, míg b) a második feje zet a festőszerszámok leírását adja.

A könyv negyedik fejezete a vízfestékekkel és fe tési eljárásokkal foglalkozik.

Az igen érdekes, és a maga korában bizonyára ige hasznos könyvecske 1875 előtt került a gyűjtemén be, erre mutat a címoldalon látható évszámos pecsé Valószínűleg ez is egy szerzetes birtokában volt ered tileg és onnan került a gyűjteménybe.

A második Rumbenius-mű is, hasonlóan az előző höz, metodikai jellegű, mondhatnánk tankönyv. Té mája a pasztell-, miniatúra- és emailfestés technikája.[69]

Az első fejezet bevezetés a pasztell-festészetbe (miként kell a körvonalat rajzolni, portrét készíteni az egyes színeket használni stb.). A második fejezet miniatúrafestés leírását adja (általános észrevételek utasítások magára a miniatúra-festésre, a testszínek ről, miként kell hajat, fehér tollat, gyöngyöt feste stb.).

A harmadik fejezet témája az emailfestészet. Egy általános bevezető ismertetése után kompozíciós kér désekről, majd az egyes színekről értekezik Rumbenius a már megismert alapossággal. A negyedik fejezet az enkausztikát (Wachsmalerei), az ötödik a freskófes tést, míg végül a hatodik az üvegfestést írja le.

E második Rumbenius-műnek a címoldalán ugyan az az 1875-ös bélyegzőlenyomat látható, mint az elő ző kötetén. Eszerint ebben az évben már ez a könyv megvolt. Feltételezhetően a két könyv egyszerre é és azonos körülmények között került a gyűjteménybe

Ezzel lényegében lezártuk a XIX. század második felében, vagy ezután a könyvtárba került régi, értéke művészettörténeti, esztétikai és művészet-elméleti művészetmetodikai művek elemzését. Mint megállapí tottuk, a legértékesebb a Du Pérac-mű, amely egyik a könyvtár legrégibb ilyen témájú könyveinek, és gaz dag metszetanyagával méltán sorolható a Sandrart enciklopédia, vagy a „Nouveau theatre de la Grande Bretagne ..." mellé. A német esztétikai könyvek kö zött Jean Paul esztétikája feltétlenül értékes szellemi kincse volt a gyűjteménynek, mivel a romantika egyik elméleti apológiájának tekinthető. Rumbenius két könyve pedig a gyűjtemény kevés számú festészeti és rajztanítási művei közül való.

b) *A könyvtár fejlődésének jellege*

Az elmondottak alapján megállapítható, hogy a ciszterci apátsági könyvtárban a gyűjtési irány a mi meglévő állomány gyarapítása volt. Heinrichauból la tin és német nyelvű könyvek kerültek Zircre. Ezek többségükben teológiai és filozófiai munkák voltak. A tanítórenddé lett ciszterciek ezt a törzsanyagot magas szintre fejlesztették. Miként ezt a könyvtár kialakulásának elemzésekor részleteztük, ez az anyag igen gazdag hittudományi gyűjtemény volt (azaz dogmatika, morális, aszkétika, bibliatudományok). Emellett gazdagon bővült a filozófiai terület is, és nemcsak teológiai, apologetikai művekkel, hanem a felvilágosodás gondolkodóinak műveivel is.

Az általános bölcseleti művek gyűjtése mellett kellett lennie azonban egy határozott iránynak, amely felé a könyvtár erőteljes bővülésének időszakában a könyvek beszerzésére irányult. Ez határozta meg később a gyűjtemény jellegét. A tények ismeretében talán nem tévedünk, ha e határozott irányt a magyar történeti, irodalomtörténeti és – a XIX. század húszas és harmincas éveiben – a magyar szépirodalmi művek gyűjtésében látjuk. Hasonló véleményen van Varga Ottó is a régi egyházi könyvgyűjteményekkel foglalkozó dolgozatában.[70] A művészettörténeti és esztétikai témájú könyvek nem tartoztak szorosan a gyűjtés elsődleges irányához. Ez a magyarázata annak, hogy igen kis számban kerültek a gyűjteménybe.

A zirci könyvtár létrejöttében nem működött olyan mecénás, akinek szerepe az egyházi gyűjtemények sorsában általában meghatározó szokott lenni. Varga Ottó említett tanulmányában a mecénás szerepét legalább annyira kedvezőtlennek, mint kedvezőnek tartja, de determináló szerepét feltétlenül hangsúlyozza.[71] Igaz, Dubniczay István, veszprémi kanonok sok értékes kinccsel gazdagította az apátság gyűjteményeit, a könyvtárat azonban ezek nem érintették. Nem tekinthető a könyvtár mecénásának Fejér György sem, aki különböző gyűjteményeit, így a könyvtárát is a rendre hagyományozta. A Fejér-féle könyvtár egy kétoldalú megállapodás, azaz valamiféle csereszerződés útján jutott az apátság birtokába.

Megváltoztatta-e a Fejér-féle könyvanyag a zirci gyűjtemény karakterét? Erre a kérdésre a hagyaték könyvanyagának vizsgálatakor lényegében már válaszoltunk. Tekintve, hogy a Fejér-könyvtár jellege, a gazdája által művelt tudományterület jellegéből eredően, szinte pontosan megegyezett a zirci könyvtáréval, nem gyakorolhatott kedvezőtlen hatást a zirci könyvtár fejlődésére, azaz nem változtatta meg arculatát, fejlődési irányát. Bátran mondhatjuk, hogy szervesen beilleszkedett a zirci gyűjteménybe.

Ami a másik hagyományozót, Hoffner Józsefet illeti, már inkább tekinthető mecénásnak. Jóllehet, ennek a második könyvhagyatéknak az állományát nem ismerjük, feltételezhetjük, hogy jellege rokon volt a zirciével. Ezt látszik bizonyítani az a tény, hogy a zirci apát, Villax, „több ízben nyilvánította óhaját" a könyvek megszerzésére.

A zirci könyvtár fejlődésében tehát, mivel jelentős mecénása nem volt, az egyháziak hagyományozása a döntő tényező. A főpapok ilyen irányú tevékenysége Fejér György esetével kimerült. Annál lényegesebb a szerzetesek hagyományozása. Miután a ciszterciek tanítórenddé lettek, a szerzetes tanároknak igen értékes könyvgyűjteményei alakulhattak ki. Ezek nagyrészt a rendi könyvtárat gyarapították.

A könyvvásárlásokról nincsenek pontos adataink, így a könyvgyűjtemény gyarapodásának ezt a módját nem részletezzük.

c) *Napjainkban*

Az egyes témakörök elemzésekor említett könyveknél minden esetben megjegyeztük, hogy pillanatnyilag megtalálhatók-e a gyűjteményben. Ezzel részint a gyűjtemény formálódását, de ugyanakkor a mai helyzetet is szerettük volna körvonalazni. Így most, amikor a jelenlegi helyzetet is érintjük, nincs szükség részletes leírásra. Nem részleteztük azonban a könyvállomány minden területét. E munka elvégzésére egy más tanulmánynak kell vállalkoznia.

Mintegy 60 000 kötet van a zirci könyvtárban, amely az Országos Széchenyi Könyvtár felügyelete alatt műemlékkönyvtárként működik. Megőrizték az eredeti beosztást és a könyvállomány eredeti terjedelmét. Ez azt jelenti, hogy a könyvállományt nem gyarapítják, csupán azokat a könyveket sorolják be, amelyek eredetileg is a gyűjteménybe tartoztak, vagy amelyek a hiányos sorozatokat egészítik ki. Igyekeznek megőrizni a könyvtár eredeti karakterét, hogy valóban műemlékkönyvtárként álljon a látogató és a kutató rendelkezésére.

III. A műgyűjtemény fejlődése

1. *A gyűjtemény kialakulása, jellege*

Ha visszaemlékszünk a zirci apátság XVIII. századi történetéről elmondottakra, felidéződnek azok a munkás évtizedek, amelyek az apátsági épület, majd a templom újjáépítését eredményezték. Ez az a korszak, amikor az első művészettörténeti jelentőségű műalkotások és műtárgyak az apátságba kerültek. Miután a templom építése 1753-ban befejeződött, építették meg fából a nagyszerű oltárépítményt, amelynek legfőbb dísze a nagy méretű oltárkép, Maulbertsch műve. További értékes műkincsek a faragott szószék, az orgona szintén gazdagon faragott tokja, a stallumok és a Szent Kereszt oltár Mária Magdolnát ábrázoló képe. Mindehhez a gazdag berendezéshez Dubniczay István veszprémi kanonok igen jelentős összegű adományokkal és kölcsönökkel járult hozzá. Mielőtt részleteznénk a templombelső művészi értékeit, szükséges vázlatszerű rövidséggel szólni Dubniczay mecénási működéséről.

Dubniczay (eredeti nevén Korcsek) István 1742-ben lett veszprémi kanonok.[72] Nagy rokonszenvvel viseltetett a zirci ciszterciek iránt, és igyekezett új templomukat adományaival minél nagyszerűbbé tenni, sőt gyarapodásukat egyéb területeken is elősegíteni. Az 1757-es évben a templom berendezésére két karos gyertyatartót, a következő évben egy ezüst monstranciát adományozott. A főoltár az ő 4000 forintos adományából készült, ugyancsak ő fedezte a

fő- és mellékoltárok, valamint a szószék aranyozásának költségeit is.[73] Még ugyanebben az évben (1759) 6000 forintos alapítványt tett három örökmécsesre.[74] Ezenkívül két alkalommal 8–8000 forintot ajándékozott az apátságnak. Padányi Bíró Márton püspökkel szembeni ellentétei miatt 1763-ban lemondott kanonoki hivataláról és Zircre költözött, ahol a ciszterciek konfráterükké fogadták. Ez alkalomból, eltartása fejében borait, használati tárgyait 1766-ban hantai szőlőjét ajánlotta fel a konventnek, és még ez év július 1-én aláírta végrendeletét.[75] Az év végén halt meg Zircen, és végakarata szerint az apátsági templomban temették el. A művészetkedvelő férfi egyes nézetek szerint maga is gyakorló építész volt. Bőkezű adományai döntően elősegítették a zirci templombelső nagyvonalú, gazdag kialakítását.

Mint említettük, a templombelső művészi szempontból legmagasabb rendű értéke a fából készült hatalmas oltár. Magát az oltárépítményt a helyszínen készítették és állították fel pápai mesterek. A szobrokat Pápán készítette az ismeretlen fafaragó mester.[76] Az oltár többszintes architektúráját nagyszabású barokk kiképzés teszi gazdaggá. Alsó szintje a tulajdonképpeni oltár. A tabernákulum a hátraugratott középtengelyben foglal helyet, amelyet két oldalról a kompozit oszlopok bázisai hangsúlyoznak. A második szint középtengelyében a Mária mennybemenetelét ábrázoló Maulbertsch-oltárkép áll, amelyet két oldalról sima törzsű kompozit oszlopok kereteznek. Két oldalt további kompozit oszlopok és az előreugró párkány fülkéket alkotnak, amelyekbe szobrokat helyeztek. A harmadik szint domborodó párkánya közepén megtörik, és az innen kiinduló voluták keretet alkotnak a hátsó ablaknyílás körül. A főtengely csúcsán kör alakú emblémában Krisztus-monogram magasodik.

A főoltárkép 1754-ben készült.[77] Maulbertsch korai művei közül való mozgalmas kompozíciót szinte elleplezi a gazdagon váltakozó fényárnyék ellentét.

Gazdag a főoltár szobrászati díszítése is. Az építmény középső szintjén, az oltár két oldalán, a rend két szentjének, St. Benedeknek és St. Bernátnak a szobrai állnak. Az oszlopok és a párkány alkotta fülkékben Ker. Sz. János és Sz. József, majd az oltár építészeti „terén" kívül, Sz. Péter és Sz. Pál szobrai láthatók. A harmadik szint középtengelyében, az ablaknyílás felett, Sz. Mihály arkangyal zászlós alakja lebeg, míg a párkányok felett másik két arkangyal szobra, Gábrielé és Rafaelé, teszi teljessé a változatos művészi együttest.

A mellékoltárok építészeti és szobrászati megoldása a főoltár hagyományait követi. Az oltárképek között figyelmünket a Sz. Kereszt oltáron látható Mária Magdolnát ábrázoló kép vonja magára. A kisméretű festmény Maulbertsch munkája.

A templom berendezésének értékes tartozéka a szószék. Feljárata a hajóból nyílik, így a mellvéd nem fut faltól falig. A mellvéd domborművű lapokkal díszített és az a díszítés végigfut a feljárón is. A mellvédpárkányon három szobor ül, a Hit, Remény és Szer[illegible]tet allegorikus figurái. Ennek a résznek a motívumai tükrözi vissza a felső rész, a hangvető, amelynek díszítésében a kagylómotívum a domináns.

Végül szólnunk kell a templom berendezései k[illegible]zött az orgona művészien faragott tokjáról, amelye[illegible] Dávid király szobra és kis angyalok alakjai fejezik b[illegible] az apátsági templom szobrászati díszeinek sorát. E[illegible]hez kapcsolódik a gazdag fantáziával kialakított k[illegible]rusrács, amely szintén fafaragás.

A falfestmények sorában elsőként Wagenmeiste[illegible] József mennyezetfreskóiról kell szólnunk. Tematikailag az oltárkép gondolatának továbbfejlesztői. Mári[illegible] mennybemenetelének témáját az első kép Mári[illegible] mennybeérkezésével folytatja. A második kép Sz[illegible] Bernátot mutatja be, amint hódol a felhőkön trónoló Madonnának. Itt teremtődik meg a kapcsolat a főoltárképen megjelenő Mária és a ciszterci rend között. A hajó első képén Sz. Benedek és Sz. Bernát hódol Mária és a gyermek Jézus előtt, majd a második képen, az előzőhöz hasonló architektonikus keretben Mária átnyújtja Sz. Bernátnak a fehér szerzetesi ruhát. A hajó harmadik mennyezetképén a ciszterci rend tevékenységének, – istentisztelet, tanítás, földművelés – allegorikus ábrázolása látható. Az utolsó boltszakaszon, a kórus felett, az egyházi zene védőszentjének, Sz. Cecíliának képe ékeskedik.

Az értékes felszerelési tárgyak között említenünk kell egy barokk szentségmutatót, amely Dubniczay ajándéka. Levéltári adataink vannak azonban arra nézve is, hogy az apátság egy Kremser Johann nevű ötvösmesterrel dolgoztatott, aki egy öröklámpát és egy kelyhet készített.[78]

A templom művészeti együttesének e vázlatszerű ismertetése után nézzük meg a templomon kívüli műemlékeket. Előre kell bocsátanunk, hogy a cisztercie[illegible] nem voltak műgyűjtők a szó szoros értelmében, azaz nem gyarapították műgyűjteményüket a könyvtárhoz hasonló programszerű folytonossággal. A XVIII. szá[illegible]zadban egyébként sem volt az apátság abban a helyzetben, hogy műgyűjtő tevékenységet folytathasson. Mint láttuk, a legnagyobb erőfeszítéseket a templom felépítése és berendezése igényelte. Magát a templomot is a bőséges adományok segítségével tudták ilyen módon berendezni. A XIX. század elején önállóvá lett Zircnek újabb nehézséggel, a hatalmas váltságdíj kiegyenlítésével kellett szembenéznie. Lényegében a XIX. század közepénél előbb az apátság nem gondolhatott értékes műtárgyak beszerzésére. Mindaz, ami[illegible]vel az apátság ez ideig gyarapodott, hagyományozás vagy adomány útján jutott a műgyűjteménybe. Mint láttuk, a templomra nézve ez a megállapítás fennáll, de érvényes a gyűjtemény egyéb területeire is.

2. Festmények, grafikák és szobrok a gyűjteményben

A képek tárgyalását az apátokat ábrázoló olajfestményekkel kell kezdenünk. Megvolt minden apát arcmása, így Ackermann Tóbiás, Braun Zisgmond, Calert Henrik, Dréta Antal apátok portréi, és folytathatnánk

sort. A híresebb rendfőnököknek több arcmását is [illegible]rizték. Így például az utoljára említett Dréta Antal[illegible]nak, akinek volt egy fiatalkori képe: egy, őt apátként [illegible]ábrázoló olajfestmény, és egy rézmetszet, amely az ő [illegible]rcvonásait örökítette meg.[79] Gloger Konstantinról [illegible]gy nagyobb és egy kisebb olajfestmény készült. [illegible]kezutsek Antalt egy olajfestmény, egy Sajósa Alajos [illegible]tal 1876-ban készített ceruzarajz és egy a Pollák-[illegible]estvérek által készített kőnyomat (Pest, 1863) örökí-[illegible]ette meg.[80] Talán a legtöbb kép mégis Villax Ferdi-[illegible]nándot ábrázolta, egy olajfestmény, egy krétarajz [illegible]Krenmüller, 1830), egy kőnyomat (Kriehuber, 1857) [illegible]s egy daguerrotyp.[81]

Ha az egyéb festmények keletkezésének időrendi [illegible]rrendjét követjük, Baccinelli „Bűnbánó Magdolná-[illegible]t" kell elsőként említenünk.[82] Néhány nagy mester [illegible]lűvének másolatával találkozunk ezután, Francesco [illegible]rancia, „Madonna col Bambino" című képének [illegible]905-ben készült másolata Szamossy L. munkája, [illegible]gy Raffaello „Madonna della sedia" (1907) és „Ma-[illegible]onna del Granduca" című (1908) képeié. Tiziano [illegible]mert „Adópénz" című festménye Petersen másolatá-[illegible]an volt megtalálható. Hasonlóképpen Peterson más[illegible]atában volt meg, két példányban is Carlo Dolci képe, „Salome Ker. Sz. János fejével", valamint (valószí-[illegible]leg Pieter) van der Werff, „Ábrahám elbocsátja [illegible]ágárt" című képe. Aligha lehetett eredeti a bádogra [illegible]stett „Szent Család", amelynek eredeti festője Ba-[illegible]lacavallo.[83] Nem valószínű az sem, hogy Domenico [illegible]ccafumi festette a „Judit levágja Holofernes fejét" [illegible]mű vásznat (a katalógus nem írja ugyanis, hogy má-[illegible]lat lenne). Nem tud róla Mojzer Miklós sem a Művé-[illegible]eti Lexikon „Beccafumi" címszava alatt, ahol egy [illegible]örög történelmi tárgyú képet említ mindössze, amely [illegible]agyar gyűjteményben van.

Már XVII. századi a Crivellari által festett „Öreg [illegible]zony kopasztott tyúkkal" (1627) című festménye. [illegible]intén ebből a korból valók a festőjük megjelölése [illegible]lkül szereplő „Mária a gyermek Jézussal, galamb-[illegible]", „Mária a gyermek Jézussal", „Sz. Antal a gyer-[illegible]ek Jézussal" stb. című képek. Két képet tulajdonít a [illegible]talógus Felice Riccinek. Az egyik egy kőnyomat, [illegible]Krisztus holtteste angyalokkal", a másik, amelynek [illegible]iccitől való eredetét a katalógus megkérdőjelezi, egy [illegible], lactatiót ábrázol: „Szűz Mária szoptatja Sz. Bernát-[illegible]". Rejtély, hogy Hümpfner Tibor miért nem vette [illegible]ezt a képet Sz. Bernát ikonográfiájába, amelyet [illegible]27-ben szerkesztett.[84] A XVII. századi képek kö-[illegible]t kell szólni Dugarde két „eszményi tájképéről" [illegible]43 és 48), valamint egy szerző nélkül szereplő hol-[illegible]d korcsmai jelenetről. E századból valók egy Lon-[illegible]nak tulajdonított „Cleopatra" és egy Correggio [illegible]inzat, „Krisztus kereszttel." Már a következő szá-[illegible]ban készült Maulbertsch „Mária mennybemene-[illegible]e" című képének másolata, amely ismeretlen mes-[illegible]kezemunkája.

Nem említi az 1919-es katalógus azt a két Sz. [illegible]nát képet, amelyet a már említett Hümpfner-féle [illegible]nográfia közöl, mint Zircen lévőket. Az egyik,

1. ábra. Vera effigies, XVII. század.
Fig. 1. Vera éffigies, XVIIe siécle.

amelynek reprodukcióját a tanulmány 6. oldalán találjuk, egy 65x50 cm nagyságú olajfestmény. (1. ábra.) A mellkép a szentet fehér szerzetesi ruhában, szakállasan, tonzúrával, feje körül glóriával, kezében faragott, szépvonalú pásztorbottal ábrázolja. A kép a XVII. századból való.[85] Három alakos lactatiót ábrázol a másik olajfestmény (2. ábra), amelynek előterében a szentet profilban látjuk, amint kezében tollal megörökíteni készül a jelenetet egy könyv lapjain. Szemét áhitatosan a háttérben álló Máriára és a gyermekre függeszti. A Madonna kecses mozdulattal könnyedén tartja baljában a ruhátlan csöppséget, aki jobbját áldólag nyújtja a szent felé, míg a „lactatio-" jelleget tulajdonképpen az anya jobb keblére simuló kezének jellegzetes ujjtartása adja a kompozíciónak.[86] Jóllehet, a gyűjtemény sorsáról később fogunk szólni, a két festmény esetében kivételt kell tennünk. Tudjuk ugyanis, hogy a két Sz. Bernát-képet maga Hümpfner Tibor szerezte Bécsben. Értékük miatt az apátságban külön megbecsülésben volt részük. Amikor a veszprémi múzeum tulajdonába vette az apátság műkincseit, már nem voltak a gyűjteményben, mivel a felvett jegyzékben nem szerepelnek. Hollétükről jelenleg sem tudni semmit.

A magyar festők közül elsőként Kovács Mihályt említjük, akinek hat képe között portré (Tárkányi B. József és Szvorényi Ferenc), három vallásos témájú kompozíció (Sz. Magdolna, Sz. Rozália, valamint Jé-

2. ábra. Paolo de Matteis: Lactatio, XVII. század.
Fig. 2. Paolo de Matteis: Lactatio, XVII. e siécle.

zus és János báránnyal), végül egy másolat: (Tiziano „Ecce homo") volt található a képtárban. A századvég neves festőjének, Kacziány Ödönnek egy vallásos témájú képét, „Veronika kendője" és egy vázlatát, „Sz. István király" tartja számon a katalógus. Szerepelt Mesterházi Kálmán is egy tájképpel, „Alföldi táj mocsárral", aztán Molnár József, „Óbuda környékéről", Irinyi József, „Kamalduli szerzetes" és Roskovics Ignác, „Gizella királyné" egy-egy képpel. Egy olajképe és egy akvarellje volt a gyűjteményben edvi Illés Aladárnak („Ministráns fiú" és „Kápolna erdőben"). Két, szerző megjelölése nélkül szereplő portrét kell még említenünk, az egyik Ricci Lőrinc jezsuita generálist ábrázolja, (XVIII. sz.), a másik Villax Mária Ferdinanda (az apát nővére) arcképe 1841-ből.

A grafikák között legértékesebb Benczúr Gyulának a Rend jubileumi emlékkönyve számára készített címlapterve. Stilizált gótikus architektúra ad hátteret a kép felső részének középpontját kitöltő koronás magyar címernek, míg a középső rész bal oldalán püspöki süveget és pásztorbotot tart, az Egyház szimbólumait. E középső rész centrumától jobb oldala felé húzódik a kalligrafált feliratot tartalmazó pergamen tekercs, amelyről a keskeny alsó szegélyre a zirci címerrel ékes pecsét lóg alá. Két oldalról a főapátságba egyesült apátságok nevei: Zircz, Pilis, Pásztó és Szent Gotthárd szerepelnek a gótikus architektúra padozata alatti keskeny sávban. A kompozíció hű kifejezője az emlékkönyv gondolatiságának, valamint a millenium egész eszmeiségének.[87] Szerepelt a rajzok között egy Virostek Eduárd által 1849-ben készíte portré, Zichy Domokos arcképe, és egy Krisztus-m zaikkép rajza, amely a velencei Sz. Márk templo mozaikja után készült másolat.

Itt a grafikák között, a rajzok után vesszük sorra kőnyomatokat, a réz- és fametszeteket. Sem helyün sem egyéb lehetőségünk nincs a nagy mennyiségű (k 100 a számuk) anyagot teljességében felsorolni, mindössze néhány észrevétel leírására szorítkozun

Elsősorban Libay Lajos műveinek színes kőnyom tai fordultak elő nagy számban a lapok között (Ba tonfüred, Balatonfüreden Kisfaludy Sándor szobr Balatonfüredi színház és Eszterházi vendéglő stb.).

A rézmetszetek között volt három Lütgendor metszet: valószínűleg a pozsonyi diétán készü 1826-ban a Bezerédi György Veszprém vm. követ ábrázoló metszet. A másik metszet Kolosváry Sánd veszprémi kanonok portréja 1827-től, míg a harmad Kopácsy József veszprémi püspök arcmása (1826-b készült), amelynek az az érdekessége, hogy egy más verzióban is megvolt, azt azonban már Ehrenrei készítette. Ez utóbbi mesternek több metszete is s repelt a gyűjteményben, így Festetics György és K faludy Sándor arcképei. A gyűjtemény többi rézm szetének csupán a keletkezési évszáma van meg, kés tőjének neve nincs. Hasonló a helyzet a nagyszámú metszet esetében, ahol az esetek többségében még keltezés is hiányzik.

A képek számához viszonyítva igen minimális szobrok száma, mégis a gyűjtemény plasztikai rés ben volt az egyik legnagyobb művészi értékű darab. barokk – Immaculata – vázlatot az apáti lakoszt előtti folyosón helyezték el. (3. ábra.) A földgoly álló Mária lágy contrapostóját a szobor tömegéből nyúló imádkozó bal kar és a jobb karról lehulló pa tot felfogó puttó tartja kompozíciós egységben. A talógus Donner Ráfáelt jelöli meg a szobrocska kés tőjének, és ezen a véleményen van a szobrot először leíró Aggházy Mária is: „A főalakban sajátságos egyesül Ignaz Günther és J. A. Feuchtmayer Márián mozgalmas, ingadozó testtartása az arc klasszikus molyságával és a finom ruharedőknek lapos, test simuló kezelésével, amit viszont inkább a fegyel zett mérséklettel dolgozó G. R. Donner-nél tapasz tunk.[89] Későbbi kutatásai során azonban arra a m győződésre jutott, hogy a szoborvázlat meste Schlettererben kell keresni.

A plasztikai gyűjtemény darabja volt még B Jenő „Ecce homo" fehér márvány szobra és K György gipsz Sz. Imre-szobra.

3. *A gyűjtemény további sorsa, jelenlegi helyzete*

A zirci műgyűjtemény jelentős része a ciszterci apátság megszűnte után a veszprémi múzeum bir kába került. Ez az a része a gyűjteménynek, amely tudomásunk van. Egy további, nem jelentéktelen r egyéni tulajdonba került, ami a legtöbbször nem lenti a művek elkallódását, (sok zirci család őriz honában egykori apátsági műkincseket). Számos ér

3. ábra. J. Ch. Schletterer (?): Immaculata, vázlat

Fig. 3. J. Ch. Schletterer(?): Maquette d'Immaculata.

festmény és egyéb műtárgy azonban jelenleg is appang. Végül, nem csekély azoknak az értékeknek a száma, amelyek elkallódtak, vagy megsemmisültek. setünkben csupán azon műkincsek sorsával foglalkunk, amelyek hollétéről biztosat tudunk, azaz a veszprémi múzeumba került képekkel.

Veszprémbe mintegy 31 vászon került. A felvett listán sok ismert képpel találkozunk.[90]

Megvan a XVIII. században készített Cleopatra-kép, amelyet az 1919-es katalógus Longhinek tulajdonított. A „Halott Krisztus az Atyaisten ölében" című festmény minden bizonnyal azonos az „Atyaisten Krisztus holttestével" cíművel, igaz, hogy az eredeti katalógus (1919-es) XVII–XVIII. századinak tudja, ezzel szemben a veszprémi felvétel XIX. századinak minősítette. Megvan többek között Kovács Mihály, Tárkányi Béláról és Szvorényi Ferencről készített két portré is. A veszprémi leltározáskor nem tudták eldönteni, hogy az 53. 10. 17. számú kép Juditot ábrázolja-e, vagy Salomét. Zárójelben megjegyzik, hogy a festmény a Drezdai Képtárban lévő eredeti után készült másolat. A régi katalógusban mindkét téma előfordult. A Domenico Beccafuminak tulajdonított képen Judit levágja Holofernes fejét, míg két Carlo Dolcinak tulajdonított kép is van, amely Salomét ábrázolja Ker. Sz. János fejével. Ha meggondoljuk, hogy a Beccafumi által festett kép cselekvést ábrázol, tehát alig lehet a címe „Judit Holofernes fejével" a Dolci-kép ellenben modell-szerű beállítást, valamint azt, hogy az előbbinek nincs változata Drezdában, míg az utóbbinak az eredetije valóban Drezdában van, végül, hogy a kép valóban másolat, mégpedig Petersentől származik, a „Salome"-változat mellett foglalhatunk állást. Megtalálható továbbá a veszprémi gyűjteményben a „Sz. József Halála" című festmény, amelyet a XVIII. században Paul Troger festett. A veszprémi leltárkönyvbe „Sz. József megdicsőülése" cím alatt vették fel.

Szerepelnek olyan képek is, amelyek az 1919-es katalógus szerint még nem voltak az apátsági gyűjteményben. Ezek közül említsük meg a híres Kazinczy-portrét, festője Donát János, akinek itt „Főpap képe" című vászna volt még meg.

A plasztikai munkák közül egy sem került a veszprémi múzeumba. Minden jel arra mutat, hogy ezek a törékeny kisplasztikák megsemmisültek. Ez annál is fájdalmasabb veszteség, mivel az Immaculata-vázlat talán még a többi műkincsnél is nagyobb művészettörténeti értékkel bírt.

1. Emlékkönyv, amelyet Magyarország ezeréves fennállásának ünnepén közrebocsát a hazai ciszterci Rend. Red. BÉKEFI R. (Bp. 1896).
2. BÉKEFI R.: A zirci, pilisi, pásztói és szentgotthárdi ciszterci apátságok története. A pilisi apátság története 1184–1814. 1–2. (Bp. 1891–92). A pásztói apátság története 1190–1814. 3–4. (Bp. 1898–1902).
3. BÉKEFI R.: A ciszterci Rend története Magyarországon. A Ciszterci Rend Budapesti I. Kerületi Szent Imre Főgimnáziumának Értesítője 1912–13. (Bp. 1913).
4. HORVÁTH K.: Zirc története. (Veszprém 1930).
5. ALPÁR L.: A zirci apátság függetlenítésének kérdése. (Bp. 1942), KRASZNAY J.: Villax Ferdinánd Zirci apát. (Kézirat. 1953), URBÁN GUSZTÁV: Dréta Antal, zirci apát. (Kézirat, 1950).
6. AGGHÁZY M.: A zirci apátság templomépítkezései a XVIII. században. (Veszprém 1937).
7. HÜMPFNER T.: A zirci apátsági templom ásatása. (1912–13) A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 2 (1964).
8. HÜMPFNER T.: Ikonographie des hl. Bernhard von Clairvaux. (Dr. Benno Fischer Verlag, Augsburg Köln, Wien, 1927).
9. AGGHÁZY, op. cit. 5.
10. A levéltári anyag közlésére terjedelmi okok miatt nem vállalkozhatunk.
11. SZEKFŰ GY.: A tizenhetedik század. Hóman–Szekfű, Magyar történet. (Bp. 1935^2) V. 391.
12. ibid.
13. AGGHÁZY, op. cit. 7.
14. HÜMPFNER, op. cit.
15. A zirci monostor középkori történetére bővebb utalásokat HORVÁTH KONSTANTIN idézett művében találni.
16. Wittwer Márton építész tevékenységére: AGGHÁZY, op. cit. 17–18., és VOIT P.: Wittwer Márton a győri karmelita templom építésze. Magyar Műemlékvédelem, 1963–66, 187–225.
17. HORVÁTH, op. cit. 133–134. részletesen leírja az apátsági építkezések menetét.
18. Wagenmeister zirci tevékenységére: AGGHÁZY, op. cit. 20–21.
19. ALPÁR L.: A zirci apátság függetlenítésének kérdése. (Bp. 1942).
20. HORVÁTH, op. cit. 154.
21. ALPÁR, op. cit. 35.
22. ALPÁR, op. cit. 41.
23. BÉKEFI R.: Hogyan lettek a cisterciek tanítórenddé Magyarországon? (Bp. 1902).
24. URBÁN GUSZTÁV (op. cit.) idézi Kazinczy Guzmicshoz intézett levelének Drétára vonatkozó részét.
25. HERMANN–EBERHARD: A veszprémi egyházmegye papságának könyvkultúrája a XIX. század elején. (Veszprém 1942).
26. PEHM J.: Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora. (Zalaegerszeg 1934) 197.
27. A racionalista eszmék terjedésére: ECKHARDT S.: A francia forradalom eszméi Magyarországon. (Bp. én.).
28. BADICS F.: Horváth János püspök. (Veszprém 1927).
29. Ez amellett, hogy Verseghy közeli kapcsolatban volt az apáttal, arra is mutat, hogy igen nagy volt az érdeklődés a magyar nyelv megújulása iránt. Verseghy nyelvtudományi művei mellett megvoltak az ellentábor művei is; a Mondolat nem, de a Felelet a Mondolatra, igen: Felelet a Mondolatra Bohógyi Gedeon úrnak. (Pest 1815/ Kölcsey Ferenc és Szemere Pál tollából.
30. Catalogus Librorum Francisci Verseghy (Verseghy kézírása) Conscriptus Anno 1810. (Oct. Lat. 932.)
31. GAUTIER H.: Az utak' és utszák' építésének módja. (Pozsony és Kassa 1778) (zirci könyvtár, 55 284 sz.)
32. Parnassus illustratus sine Nomina et Elumidatio Histor Poeticarum. (Tirnaviae 1728.)
33. SULZER, J. G.: Allgemeine Theorie Schönen Künste in einzeln . . . (Leipzig 1792) Weidmann. (Zirci Könyvtár, 61 783).
34. Catalogus Bibliotecae Zircensis: ad mandatum Reverendissimi ac amplissimi domini ANTONII DRÉTA Abbatis B. M. V. de Zirc, Pil: Pász: Ad normam Systematis Celeberrimi ac clarissimi Domini Michaelis Denis sub directione adm. R. ac Cla. P. Melchioris Lux A. Novitiis V. AB. ZIRC, Collectus Anno MDCCCXV. XVII. Cal. Sept.
35. SANDRART, J.: Academia Germanica . . . I. ed. (Nürnberg 1768).
36. Deutsche Academie der Bau–Bildhauer und Mahler Kunst. (Nünberg 1775) Tom. 8.
A kötetek címoldalán a „Liber B (eatae): M (ariae): V (irginis): Zircii Bibliotecae; In scriptus" – kézírásos bejegyzés található.
37. Li Giardini di Roma disegnati da Giovanni Battista Falda.
38. Elencus Librorum Biblitecae V. Conventus Zircensis Anno 1697. Tevelyini Coeptae Anno 1728. Zircii continuatae; libris fratrum defunctorum auctae et complurium abolitorum regligiosorum ordinum locupletate, confectus Zircii, Anno 1833.
39. Lásd: alább a műgyűjteményt tárgyaló részben ennek a kérdésnek részletesebb tárgyalását.
40. SZÉP J.: Aesthetica, (a vagy a jó Izlésnek . . .) Budán, 1794. és SZÉP Joannis Aesthetica. (Budae 1794).
41. Lásd: a 34. jegyzetet („. . .Ad normann Systematis. . . Michaelis Denis. . .")
42. Catalogus Librorum alphabeticus 1837 (Bibliothecae Zirczensis).
43. Catalogus Librorum Systematice redactorum, Zircz, 1838.
44. Iconologia di Cesare Ripa Perugino Cavalier de Santi Mauritio et Lazaro Venetia, M. DC. LXIX.
45. A mű teljes címe: Nouveau theatre de la Grande Bretagne ou descrip exacte des palais du Roy, et des maisons le plus Considerables des Seigneurs et des Gentilhommes du dit royaume. (Londres 1724).
46. Nouveau theatre de la Grande Bretagne ou description exacte Des Archeve et Evechez d' Angleterre. De leur fondations, Cathedrales le Nombre d' Eve qui y ont Siegez . . . Representes en soixante six Planches.
47. SÁRVÁRI P.: A' Rajzolás Mesterségének kezdete. (Debrecen 1804).
48. DIÓSZEI S.: Magyar Művész Könyv. (Debrecen 1800). VESZELSZKY Fa- és Fűszeres Könyv. (Pest, 1798).
49. Hoffner József orvos Doktor és pesti egyetemi rendes tanító végrend Veszprém Megyei Levéltár (a továbbiakban: VML) C 2565 a.
50. Conventio inter . . . Georgium Fejér . . . et Ferdinandum Villax . . . VM 2903.
51. Fejér György végrendelete: 3 cikkely VML C 2906 a.
52. Catalogus Librorum Bibliothesae Georgii Fejér. Fejér Gy. kézírása I–II. k Fol. Lat. 4237. OSZK
53. Az 1900-as kiadású Magyar Minerva adata szerint Fejér Györgynek kötete került az apátság birtokába. Magyar Minerva. (Bp. 1900) 363.
54. Berlin, 1800.
55. A' szép Mesterségek alapvonalakban, Philosophiai tekintetből. (szerző adás megjelölése nélkül).
56. Catalogus Librorum Alphabeticus Tom. I. A–K, Tom. II. L–Z, Zircz,
57. MOLNÁR JÁNOSnak Jesus Társasága Jeles Papjának A' régi jeles épül ről kilentz könyvei. (Nagysz. 1760).
58. A rend tagjait felsoroló „Emlékkönyv" pillanatnyilag hozzáférhetetl könyvtárban.
59. Pestini, 1835. I. Tom., szerző megjelölése nélkül.
60. Leipzig, 1706. I. Tom.
61. Lemgo, 1787. I. Tom.
62. Pesten, 1836. II. Tom.
63. A volt jezsuita tulajdonban lévő értékekre nézve bőséges levéltári anya rendelkezésünkre.
64. I vestigi dell' antichitá di Roma raccolti et ritratti in perspettiva con ogni gentia de Stefano Du Perac Parisino all' ill^{mo} et eccell^{mo} sig. Gia Buoncompagni governator generale di Santa Chiesa. (In Roma appresso renzo della Vaccheria . . . L' Anno MDLXXV).
65. Könyvtári száma BIBL. ZIRC 62 499.
66. Jean, P.: Vorschule der Aesthetik nebst einigen Vorlesungen in Leipzig die Parteien der Zeit. (Stuttgart und Tübingen 1813).
67. op. cit. Wien, 1815. In Kommission ben Catharina Gräffer und Härter.
68. RUMBENIUS, E. L.: Hülfsbuch für Zeichner und Mahler, und die es we wollen. (Quedlinburg und Leipzig 1826).
69. Gründlicher Unterricht in der Pastell-, Miniatur-, Eail-, . . . und Glasm von ERNST LUDWIG RUMBENIUS. (Quedlinburg u. Leipzig 1826).
70. VARGA O.: A régi egyházi könyvtárak. (A magyar könyvtárosok és tárosok országos kongresszusán, 1936. okt. 3-án felolvasott dolgozat). gyar Könyvszemle, 1937. 14.
71. ibid.
72. AGGHÁZY dr. Pfeiffer János közléseire hivatkozva közli Dubniczay rajzát. op. cit. 62.
73. Historia Domestica Monasterii Zirczensis 1759. No. 221. 111., AGGHÁ op. cit. 23.
74. VML C 1130
75. VML C 515 és C 625
76. Erre nézve lásd: HORVÁTH E. – TÓTH E.: Pápa múltja, jelene és körny (Pápa 1936), AGGHÁZY, op. cit. 23.
77. AGGHÁZY, op. cit. 59.
78. VML C 744, C 749
79. A zirci apátsági gyűjtemények leltára. Összeállította SZABÓ OTMÁR körül. Szabó Otmár kézírása I–IX. Tom. Quart. Hung. 3987. 23, 24, 25. OSZK
80. Quart. Hung. 3987. 101, 102, 103. OSZK
81. Quart. Hung. 3987. 159, 160, 161, 162. OSZK
82. A továbbiakban huszadik századi katalógus alapján tárgyaljuk a műalkotás a személyes benyomások ismertetése nélkül, hiszen az apátsági képtár megse és az el nem kallódott képek megtekintése is igen körülményes. Sokféle G temény, Szabó Otmár jegyezte az 1919-es állapotoknak megfelelően. V 426
83. VML 426, 105. old.
84. HÜMPFNER T.: Ikonographie des heiligen Bernhard von Clairvaux
85. HÜMPFNER, op. cit. 6. Vera effigies, XVII. Jahrh.
86. HÜMPFNER, op. cit. 39. De Matteis Paolo (+ 1728)
87. „Emlékkönyv . . ." ibid. A Benczúr-rajz reprodukciója az emlékkönyv c dalán szerepel.
88. Quart. Hung. 3987. A OSZK
89. AGGHÁZY, op. cit. 115.
90. A Veszprém Megyei Múzeumnak a zirci apátságból származó szerzem (31 db). (beszerző Dr. Vajkai Aurél igazgató).

QUELQUES DONNÉES Á L'ACTIVITÉ BIBLIOPHILE ET COLLECTIONNEUR DES OBJETS D'ARTS DE L'ABBAYE DE ZIRC Á LA FIN DU XVIIIe SIÈCLE ET AU DEBUT DE XIXe SIÈCLE

Dans l'histoire de la maison abbatiale cistercienne de Zirc s guerres turques puis les luttes de la guerre d'indépendance Rákóczi ont fait une rupture tragique, les édifices abbatiales, l'église et le monastère étaient détruits, les religieux se ont enfuits et les environs se sont dépeuplés. Au cours de eux siècles on vivait à pein à Zirc. La réconstruction du onastère et de l'église n'avait pas fait que lors de la première rtie du XVIIIe siècle. Dans ce temps là Heinrichau à Silésie a tercé l'autorité sur Zirc, voilà pourquoi l'abbé Silésien était talement l'abbé de Zirc. Par résultat des luttes longues le onastère hongrois a reçu son indépendence. Peu après 810) l'abbé de Zirc a unifié sous sa mitre la maison abbatiale de Pilis et de Pásztó. C'est un élément important, ue les cisterciennes de Zirc se transformaient au debut de IXe siècle à un ordre enseignant.

La bibliothèque, comme on le peut verifier à l'aide des onnées disponibles, à l'origine, a eu des thèmes surtout théogiques (dogmatique, critiques exégétiques, morales etc.), ais ils y se trouvaient en nombre considérable des oeuvres hilosophiques et même des oeuvres scientifiques. La sécession du monastère de mere silésienne, puis l'augmentation onotone du rôle d' enseignement, ont transformé l'aspect e la bibliothèque. Les livres de langue hongroise parmi lesuelles les oeuvres littéraires, sont devenus nombreux.

Il était favorable à l'évolution de la bibliothèque la polique bibliophile des abbés, en premier lieu celui d' Antal réta. Les livres d'échantillons gravés et les éditions illustrées présentaient une valeur remarquable (par exemple le livre d' hantillons de 8 volumes de Sandrart, ou l'Iconologie de ésare Ripa). Il est a remarquer avec distinction particulière des anciennes édifices eminentes" l'oeuvre de János Molnár. Sur ces bases on peut constater que dans la période udiée auprès des livres à thèmes généralement théoriques, effort était concentré au collectionnement des oeuvres d'hisire hongroise, d'histoire littéraire hongroise et surtou dans prémière et deuxième décade de XIXe siècle au collectionnement des oeuvres de la litérature hongroise. On ne peut pas ranger les livres d'échantillons, les livres d'histoire littéraire et les livres à thème esthétique au domaine de collectionnement primordiale de la bibliothèque, c'est pourquoi ces livres sont rélativement peu nombreux.

La bibliothèque n' avait pas des mécènes, c'était le convent et certains membres de l'ordre qui l'ont augmenté. Des livres en plus grand quantités sont venus des jésuites de Győr et par deux legs celui de József Hoffner (1841) et de György Fejér.

La collection représent actuellement environ 60 mille volume.

On n' augment pas la bibliothèque de monument historique, sauf qu'on supplée les manques accidentels.

La plus grande valeur de l'abbaye de Zirc est l'église baroque, son ameublement artistique, son ornament le tableau d' autel (peinture de Maulbertsch), l' autel et la chaire sculptées, les fresques de Wagenmeister etc.

Dans la collection en soi même il n'y avait jamais des objets d'art représentants de grand valeur. Ces peintures sont en générale bonnes copies des grands maîtres, parmi ces oeuvres grafiques il y a une gravure de Benczur, ce qui nous devons relever. Parmi les statues peu nombreuses figure une petite sculpture de haute valeur, la belle maquette d' Immaculata de Schletterer. Une partie de la collection éteit transplantée dans le Musée de Veszprém, une autre partie était vendue parmi les habitants locals. Il y a beaucoup de pièces précieux, qui sont perdus sans aucune trace, surtout des oeuvres de petites sculpteurs. II est un devoire important découvrir ces derniers.

L'adresse de l'auteur:
Dr. Hajnóczi Gábor
Budapesti Műszaki Egyetem
Építészmérnöki Kar
H–1111 Budapest,
Műegyetem rakpart 3. K. II. 60.

A pápai Főiskolai Könyvtár és gyűjteményei

SZÍJ REZSŐ

A pápai református Főiskolai Könyvtárról nem álthatjuk azt, hogy – mint mai értelmű könyvtár – az kola alapítási évétől kezdve létezett. A magyar önyvnyomtatás akkor még gyerekcipőben járt, és ha iskola mégoly gazdag anyagi háttérrel rendelkezett gondoljunk a város korabeli földesuraira, Thurzó lekre és Enyingi Török Bálintra, alig hihető, hogy kár a humanista műveltségű Thurzó Elek, akár az rszágos gondokkal terhelt Enyingi Török Bálint elsőendű feladatának tekintette volna a pápai iskola héber, görög, latin és a még alig létező magyarnyelvű önyvekkel való ellátását. A későbbi évtizedekben Pápa végvár volta sem kedvezett a tudományos élet lmélyülésének, következésképpen az ehhez szükséges önyvtár kialakulásának sem.

I. A KÖNYVTÁR

A könyvtárról a legrégibb adat 1647-ből való, Peraki-Könczöl Márton lévai lelkipásztor 1640–1655 közötti egyházlátogatási jelentése említi a pápai főiskolai könyvtárat.[1] Utána a következő adat 1662-es évre vonatkozik. Az iskola új épületet kapott, s benne külön könyvtárhelyiségről is gondoskodtak. Tehát az első – mai értelemben vett könyvesháznak, bibliothecanak – nevezett könyvtár ekkor épült Pápán, s azt, hogy gondoskodni kellett a könyvek külön elhelyezéséről, ez megerősíti a korábbi hírforrást, hogy könyvtár már előzőleg is létezett. Azt is tudjuk, hogy a könyvtár a következő években gyarapodott, Veresmarty Mihály, aki 1652-ben az iskola diákja, később pápai református lelkész, 1690-ben tekintélyes könyvtárát a kollégiumra hagyta. Ebből 40 darabot még 1931-ben is nyilvántartottak, pedig az előző századok során a kollégium igen viszontagságos évtizedeken ment keresztül, az Adásztevelen eltöltött három évtizedes száműzetést is beleszámítva, majdnem százötvenesztendős hányattatás után 1783-tól jutott nyugalmasabb viszonyok közé.

A könyvtár Veresmarty adományozása után főleg a 18. század elején gyarapodott. Számos könyv maradt fenn, ebből a korból való bejegyzéssel. Tóth Ferenc, a 19. század eleji kiváló történész professzor jegyezte fel, hogy a könyvtár a 18. század elején már katalógussal is rendelkezett. Egyszerű emberek is ajándékoztak könyveket az iskolának, bizonyítja Gombkötő Jánosné bejegyzése az általa 1721-ben ajándékozott könyvben.

1752-ben, amikor az ellenreformáció Pápán erőszakkal megszüntette az iskolát, és az kénytelen volt Adásztevelen működni, e Pápától tíz km-re fekvő faluban, akkor a könyvtár nagy része széthányódott. Jutott belőle még Erdélybe is, mert az 1930-as években onnan került vissza egy olyan könyv, Buzinkay Mátyásé, amely a bejegyzés szerint 1719-ben a pápai Főiskola könyvtáráé volt.

A 17. század végén és a 18. század elején a könyvek némelyikében található bejegyzés szerint a diákok házának, a coetusnak is voltak könyvei, és a tanulók közül került ki a könyvtáros (bibliothecarius), akárcsak a többi protestáns iskolánál. A diákok közössége (coetus) a könyvet el is adhatta, de minden bizonnyal csak a másodpéldányt. Egy 1597-ben Leydenben megjelent könyv (Catalogus tertius veritatis) Kanizsai Pálfy Jánosé volt, tőle juthatott a kollégium könyvtárába. Ezt a könyvet a coetus 1729-ben eladta valakinek, s később I. Torkos Jakab püspök vásárolta meg. Utána II. Torkos Jakab püspökhöz került, és a könyvtár tőle kapta vissza 1834-ben.[2]

A száműzetésből 1793-ban történt hazatérése után a könyvtárnak két kiválóan képzett professzora lett. Az első magyar kantiánus professzor, Mándi Márton István, és a már említett Tóth Ferenc, a későbbi püspök személyében. Az utóbbi, mint történész, kitűnően értett a régi könyvekhez, el tudta dönteni értéküket mind tartalom, mind ritkaság tekintetében. Az 1798-i iskolai törvénykönyv rendelkezése szerint minden büntetéspénzt a könyvtár gyarapítására kell fordítani.[3] Ez csak a tervben szerepelhetett, mert a praeceptor kiköltözése után a fölszabadult lakrészt alakították át auditóriummá és könyvtárhelyiséggé, ha ugyan végrehajtották az utóbbit, hisz a könyvek nagy mennyiségéről ekkor még nem lehetett szó. Mártonnak köszönhető, – állítólag – hogy amikor Napóleon katonái Pápát elfoglalták, azok a szabadrablás ideje alatt a múzsák hajlékát, és benne a könyvtárt békén hagyták, csak a készpénzt vitték magukkal. Borsos Istvántól tudjuk, hogy 1850-ben az „új könyvtárhelyiséget új szekrényekkel kellett fölszerelni." A költségeket gyűjtés útján szedték össze.

1857-ben készült el a Főiskola újabb épülete (a későbbi Nőnevelőintézet).

1899-ben ismét költözött a könyvtár a Főiskola legújabb, a mai Március 15-i téren álló épületébe.[4]

1919-ben a könyvtárt államosították, és mint közkönyvtár működött. A díszteremben nyilvános olvasót rendeztek be. A tanácsköztársaság után a könyvtár élete a régi mederben folyt tovább.

A II. világháború végén kiköltöztették a könyvtárat, és helyiségeiben kórházat rendeztek be. A könyvek egy részét 1947-ben szállították vissza, s tették ismét áttekinthetővé az állományt. Mind a ki-, mind a visszaköltöztetés Pongrácz József irányítása alatt folyt le. A könyvtár rendezése 1948-ban már annyira előrehaladt, hogy Pongrácz József, 1848 centenáriuma alkalmából, emlékkiállítást is rendezhetett Petőfi és Jókai emlékekből, sőt, a svájci teológusok és lelkészek látogatására a magyar–svájci kapcsolatok kiállítását is megrendezte. Munkája gyakran az éjszakába nyúlt. Önkéntes alapon segítségére siettek teológusok és a gimnázium 6. és 7. osztályos tanulói. 1948-tól a könyvtárba rendelték szolgálattételre Pongrácz Magdát. 1949 június végén 50 teológus és gimnazista dr. Trócsányi Dezső tanár irányításával, és a kollégiumi altisztek közreműködésével lehordta az új templom padlásáról a kiürítés miatt ott tárolt mintegy 35 ezer kötet könyvet. Közben az egyházkerület polcokat készítetett 5678 forint értékben, és 2974 forintot irányzott elő a Főiskolai Nyomda könyvkötészeténél fennálló számla kiegyenlítésére.[5]

1787-től maradt fenn az első írott emlék arra vonatkozólag, hogy megkezdődött a könyvek vásárlás útján történő beszerzése.[6] Ez a folyamat akkor vett nagyobb lendületet, amikor Mándi Márton István került az iskolába professzornak. Buzgalma következtében ugyanis az intézmény főiskolai rangra emelkedett, és a legmagasabbrendű képzésnek minden föltételét igyekezett megteremteni. Beletartozott ebbe az könyvtár létesítése, illetve fejlesztése is, amelyre a fenntartótestület évről évre bizonyos összeget folyósított. Ezen Márton főleg kantiánus szellemű könyveket vásárolt, ami érthető is. Az azonban kevésbé, hogy a könyv beszerzésére fordítható összeget miért nem költötték el minden évben. 1799-ben megmaradt 178 forint, 1808-ban 159, 1810-ben 114 forint a pénztári maradvány. Mártonról szóló könyvében Trócsányi Dezső sem talált indoklást erre a takarékosságra.

1790-től kezdve egyre többen hagyják könyvtárukat az iskolára. Sőt Chernel Sámuel kapitány 1796-ban nemcsak könyveit hagyományozta a könyvtárra, hanem 1000 forintot is. Ennek kamatait rendelte a könyvtár gyarapítására, azonban utódain csak 200 forintot sikerült behajtani.

1819-ben meglátogatta a könyvtárat Jankovich Miklós, a régiségek és régi könyvek szakértő gyűjtője. Mindenképpen szerette volna megszerezni magának Beythe István prédikációs kötetét: 40 forintot kínált érte, de mert a vétel nem jött létre, 20 forintot ott hagyott foglalónak. A főiskolai tanács (consistorium) azonban nem volt hajlandó eladni a könyvet. Mi sem jellemzőbb Jankovich nemes lelkületére mint az, hogy ennek ellenére sem kérte vissza a foglalót, hanem gyűjtött még hozzá 80 forintot, és 1820-ban elküldte a kollégiumnak könyvek vásárlására. Hogy ez milyen tekintélyes összegnek felelt meg, bizonyítja a következő adat: a könyvtár bevétele 1828–1829-ben 18 forint 48 krajcár. Növelte Jankovich adományának jelentőségét az a körülmény is, hogy 1828–1829-től könyvtári díjak már nem gyarapíthatták a könyvtárat, mert azokat a professzorok fizetésére kellett fordítani.

Ami könyv 1796-ban Chernel Sámuel kapitány halála után ekkor még a család birtokában maradt, 1830 körül került a Főiskolai Könyvtárba ugyancsak adományozás formájában, mintegy 702 kötetben. 1816-ban adományozott nagyobb mennyiségű könyvet a könyvtárnak Szikszai József hajmáskéri lelkész valamint Szalai Mihály szentgáli nótárius. II. Torkos Jakab püspök 1834-ben sok külföldi teológiai könyvvel gyarapította az állományt. Deáky Gedeon nagysallói református lelkész egész könyvtárát hagyta főiskolára, benne sok római katolikus művet is. A tatszékalapító tótvázsonyi Kazay Gábor, valamint Sárközy József kerületi főgondnok ugyancsak számos könyvvel járult hozzá a gyarapításhoz. Zádor György professzor sok szép latin és görög klasszikus művet adományozott a könyvtárnak. Királyföldi Sándor 1876-ban 3–400 kötetnyi könyvtárát hagyta a kollégiumra. Liszkay József pedig apósa, Tóth Ferenc prefesszor-püspök könyveit adományozta a Főiskolai Könyvtárnak. Kerkapoly Károly pénzügyminiszter 1583 kötetes könyvtára szép szekrénnyel együtt özvegye jóvoltából 1894-ben ugyancsak ide került. Javarészt politikai és gazdasági természetű műveket foglalt magában. Szilágyi József, a 48-as szabadságharc résztvevője, majd nemsokára a kollégium tanára és igazgatója, 1895-ben szintén a könyvtárra hagyta értékes főleg klasszika-filológiai könyveit, 460 kötetben.[7] A 1848–1849-es szabadságharcra vonatkozó értékes gyűjteményét Thaly László orvos ajándékozta könyvtárnak. Bocsor István professzor könyvtárából 382 mű került a könyvtár tulajdonába 812 kötettel. 1883–1884-ben a tanévi gyarapodás 149 kötet és 21 füzet. 1898–1899-ben már 300 kötet, 139 füzet és 176 iskolai értesítő.

Közben folyt a hungaricák gyarapítása is. 1883-ban 1884-ben szerzik meg Félegyházi Tamás 1583-ban megjelent művét: A keresztyén igaz hitnek részeiről való tanítás-t (Debrecen 1583), továbbá Prágai András, Szenci Molnár Albert, Komáromi Csipkés György, Sárospataki István több munkáját. A következő évben Sóvári Soós Kristófnak Bártfán 1598-ban megjelent könyvét vásárolják meg (Postilla, azaz Epistoláknak . . .) annak ellenére, hogy a végén 12 lap hiányzott. Az értesítők évről évre közlik a könyvtár gyarapodást, méghozzá tétel szerint külön bontva vétel, adomány és csere szerint, mint az 1898–1899-ben gyarapodást 23 nyomtatott oldalon! Ez a fajta, évenként történő beszámolás nemcsak a nyilvános ellenőrzésre nyújtott lehetőséget, hanem az adakozó kedvet is növelte.

A könyvtári állomány gyarapítására többféle eszközt és lehetőséget is megragadtak. Antal Gábor püspöki beiktatásakor rendezett bál jövedelmét, 222 forintot is a könyvtár kapta, ehhez járult a püspök 158 kötetes ajándéka. László József kocsi lelkész hagyatékából 1900-ban 43 oklevél került a könyvtár birtokába, köztük a legrégebbi 1337-ből származott.[9] Az 1899–1900-as tanévben a gyarapodás 151 mű, az értesítő, mint minden tanévben, most is tétel szerint sorolta fel, a 88–105. oldalakon.

A gyarapodás egyenletes emelkedési ütemére íme két egymás utáni tanév adata: az 1901–1902-ben a gyarapodás már 605 kötet és 196 iskolai értesítő, az állomány 12 934 mű, 25 352 kötetben. A következő 1902–1903-as tanévben a gyarapodás 234 mű 620 kötetben és 200 db értesítő.[10]

1904-ben vasállványok beszerzésére kapott a könyvtár 6000 koronás keretet a Múzeumok és Könyvtárak Országos Felügyelőségétől, emellett még a rendes évi 2400 koronát is a könyvtárra fordították. Gyarapodás 300 mű, 465 kötetben. A könyvtárt 506-an vették igénybe, ami az akkori viszonyok közt, a napi kétórás nyitvatartást figyelembevéve, sem mondható kielégítőnek, de tekintetbe kell venni, hogy a könyvtár már ekkor sem közművelődési, hanem kimondottan tudományos jellegű tanári könyvtárként szerepel.

A következő évben is kapott a Múzeumok és Könyvtárak Országos Felügyelőségétől 1500 koronát, s természetesen az egyházkerület főiskolai pénztára is folyósította az évi 2400 koronát. 1913–1914-ben az utolsó „békebeli békeévben" a szaporulat 1432 db, ebből vétel és csere révén 800 db-hoz jutott a könyvtár, 194 db-ot pedig Antal Géza adományozott a könyvtárnak. Államsegélyből 75 kötetet vásároltak. A könyvtár állománya ekkor 39 916 db, ehhez számít még 2000 db másod- stb. -példány. Mind erőteljesebben hangzott a panasz, hogy a könyvtár raktárhelyisége szűknek bizonyult, és az iskolai értesítőben a könyvtári jelentés arra figyelmeztette a fenntartótestületet, hogy az iskolaépület tervezett bővítésénél a könyvtár raktárigényét vegyék figyelembe. A jelentés megjegyezte, hogy a Baldácsy-féle értékes metszetgyűjteményt sem tudják, még időközönként sem, helyiség hiányában bemutatni, ami egyúttal annak is jele, hogy a könyvtár igazgatója, Borsos István, tisztában volt a metszetgyűjtemény művészettörténeti értékével.[11]

1915–1916-tól a könyvtár központi támogatásban a Múzeumok és Könyvtárak Országos Felügyelőségétől már nem részesülhetett, ennek ellenére 1915-ben 907 db-bal gyarapodott, amiből letét 12, ajándék és hagyomány útján kapott könyv 266, a többi vétel és csere. Az utóbbi csoportot a beszámolók nem bontották, ami lehetetlenné teszi a vétel útján történő szerzeményezésnek az értesítők alapján történő kimutatását.

A könyvtár állománya 1917 végén 45 426 db, 1919 végén pedig 48 709. 1919-ben 2149-el gyarapodott a könyvtár. 1920-ban viszont csak 797 darabbal. Ettől kezdve ismét közölték az értesítők az adakozók nevét, de az adomány jellegének feltüntetése nélkül.

A Főiskolai Könyvtár az első világháború utáni nehéz években is esztendőről esztendőre, a korábbi éveknek megfelelő ütemben gyarapodott. A gyarapítók közül megemlítjük a hollandiai kormányt, amely Antal Géza közvetítésével ajándékozott értékes műveket a könyvtárnak.[12] 1923-ban a törzsállomány elérte az 52 226 kötetet. Antal Géza könyvtárt gyarapító tevékenysége ezekben az években is éreztette áldásos hatását. Nemcsak maga küldött könyveket, hanem befolyására a hollandiai kormány és a Magyar-Holland Bizottság is több könyvet adományozott a könyvtárnak. Az adományozók között a társadalomnak szinte valamennyi rétegét megtaláljuk.

A Főiskolai Könyvtár az 1925-ös esztendőben ismét 1368 kötettel gyarapodott. Az adakozók között számos külföldi is akadt a teológiai tanárok, valamint Antal Géza püspök külföldi személyes kapcsolatainak eredményeképpen. Az adományozók között a lelkészek és a volt pápai diákok jártak elöl, akik megjelent munkáikból szívesen küldtek a Könyvtár külön gyűjteménye, a *Papensia* részére. A törzsállomány 1927–1928-ban 56 981 kötet volt.[13] A következő évben, 1928–1929-ben a gyarapodás 1268 db, a törzsállomány 1929. július 30-án 58 249 db. Az értesítő felsorolta az adományozók nevét, de terjedelmi okok miatt a műveket nem.[14]

A Főiskolai Könyvtár 1931–1932-ben Balogh Jenő egyházkerületi főgondnok, akadémiai főtitkár közbenjárására megkapta a Magyar Tudományos Akadémia összes kiadványait, már ami kapható volt. Pető Lőrincné sz. Kovács Katalin Komáromi Csipkés György bibliafordítását ajándékozta a könyvtárnak. Dr. Máday Andor Genfből küldte meg Pap (Kovács) Gábor volt pápai diáknak, a dunántúli kerület egykori püspökének azt a verses kéziratát, amelyet maga Pap Gábor másolt le 1849-ben a harctéren. Antal Géza 98 db könyvet, Cseh-Szombathy Margit számos értékes modern művet, Sándor Pál 41 könyvet, illetve saját kéziratait ajándékozta a Könyvtárnak. 1931-ben Horváth Máté 100 db közgazdasági művet ajándékozott a könyvtárnak. Tillinghast R. C. New-Yorkból, Dr. Weisz Leó Zürichből ebben az évben is több művet küldött. Mindez csak néhány adat a könyvtár támogatásáról.

A könyvtár egyik legnagyobb patrónusa Antal Géza teológiai professzor, majd püspök, évtizedeken át évente átlag 100 könyvet adott a könyvtárnak, azonkívül 1902-ben 1000 aranykoronát juttatott neki adományként. Az 1931-es négyszázados jubileum alkalmából 1000 kötetet ajánlott föl. Halála után 5000 kötetes könyvtárát szintén a Főiskolai Könyvtárra hagyta.

1931 után is adományozással sok-sok művel gyarapodott a könyvtár.[15] Álljon itt az 1934–1935-ös tan-

évi összesítés, kik, és mit ajándékoztak a könyvtárnak: A Magyar Tudományos Akadémia Balogh Jenő főgondnok közvetítésével megküldte összes kiadványát. A már említett Antal Géza püspök végrendeletében mintegy 5000 kötetes könyvtárát, Tillinghast R. C. New-Yorkból, Vanyó Tihamér főiskolai tanár Pannonhalmáról küldött könyveket. Labancz László lelkész két kéziratot, Csekeő Nándor ny. jegyző régi pápai kéziratos stúdiumokat, Juhász Imre ny. tanítóképzőintézeti tanár 260 db háborús emléket, Varga Zsigmond egyet. tanár (Debrecen) a debreceni kollégium nagy könyvtáráról készült díszművet, Horváth Lajos ny. alispán pápai vonatkozású nyomtatványokat és okmányokat, Konkoly-Thege Miklós Nagytagyosról 600 kötet könyvet, Weltiné asszony Bázelből értékes teológiai műveket és folyóiratokat, Steiner Sándor spanyol munkákat ajándékozott a könyvtárnak.[16] Az adományozók között – mint láttuk – hazai és külföldi egyaránt található volt. Így folyt ez egészen a 2. világháborúig, és ha utána meg is ritkultak az adományozások, még így is jelentős az adományként érkező könyvek mennyisége. Ezek közül csak kettőt említünk: Thury Zsigmondné Tormássy Jolán kaposvári lakos 1948. július 12-én, teljesítve tragikus körülmények között elhunyt férje akaratát, több mint 400 értékes könyvet adományozott a könyvtárnak, főleg 16–17. századbeli munkákat.[17] A későbbi években, 1968-ban bekerült a könyvtárba a veszprémi egyházmegye könyvtára és levéltára is, több mint 1000 kötettel.

Az első nagyobb szabású rendezést – amivel már Mándi Márton István is kezdett foglalkozni – Tóth Ferenc professzorsága alatt hajtották végre, ezt azonban évtizedekig nem követte folytatás.

Az első szakszerűnek mondható rendezés Rózsa István segédtanár nevéhez fűződik, aki 5864 művet rendezett 9360 kötetben, s 11 csoportban (szakban), anélkül azonban, hogy katalógust is készített volna.[18] A 1. csoportba tartoztak a hungaricák és a térképek (13 kötet és 219 lap).[19] A rendezés nyomán a dupluмokból, annak ellenére, hogy közben a könyvtár másodpéldányaiból az abszolutizmus alatt a gimnázium könyvtárát állították föl, még mindig fennmaradt 3000 darab, köztük sok értékes mű, sőt 158 kötetnyi Hungarica is. Ezekről olyan határozatot hozott a főiskolai tanács, hogy azokat nem adja el, hanem részesíti belőlük a csurgói és a losonci gimnáziumot, ami meg is történt. A Bach-korszak alatt a Főiskolai Könyvtár másodpéldányaiból állították föl a gimnáziumi könyvtárat, amelyre az iskolát a bécsi kormányzat kötelezte.

1857-ben a kollégium új épületébe való átköltözéssel kapcsolatos átrendezés során a Petőfi utcai Ó-Kollégiumban a könyvek egy részét ömlesztve tárolták. Nem csoda, ha kikezdték az egerek, a molyok, kárt tett bennük a nedvesség, de mintegy 700 db tűrhető, vagy éppen hibátlan állapotban került a könyvtár rendezett állományába. A válogatást főleg Tóth Dániel, részben Mokos Gyula, majd Borsos István tanár végezte el. A szakszerű rendezésben Tóth Dánielnek azok a visszamaradó (remanens) diákok segítettek, akik csekély díjazás ellenében a nyári szünidőt is a kollégiumban tölthették. Segítségükkel Tóth Dánielnek az állomány kétharmadát 1877–1897-ig sikerült rendeznie. Előrehaladott korára és betegségére tekintettel 1897 tavaszán a könyvtárosságról lemondott. Utóda az a Borsos István lett, aki aztán a munkát nemcsak folytatta, hanem a könyvtár rendezésével párhuzamosan a könyvtár és az éremtár katalógusait is elkészítette, és ezzel a könyvtárat kutatási szempontból országos színvonalra emelte.[20]

Borsos István könyvtári katalógusai, két kötetben, szakok szerint és betűrendes címjegyzékkel nyomtatásban is megjelentek. A szerző a régi magyar nyomtatványokat 1711-ig külön fejezetben dolgozta fel. A II. kötetben külön tárgyalta az aprónyomtatványokat, a 16 lapnál nem nagyobb terjedelműeket, az almanach- és gyászbeszédeket, továbbá az akadémiai értekezéseket. Kiderül a II. kötetből, hogy 1900-tól 1911 végéig 5082 művel, azaz 12269 kötettel gyarapodott a könyvtár. Évi átlagban 462 művel nőtt az állomány.[21] Abban az időben a vidéki könyvtárak közül csak az egri érseki és a győri papnevelde könyvtára rendelkezett nyomtatott katalógussal.

Borsos István a Magyar Nemzeti Múzeum (Széchenyi Könyvtár) katalogizálási rendszerét vette alapul és 32 szakba osztotta a könyvtár állományát. A könyveket is szakok szerint raktározta. Abban az időben ez jelentette a korszínvonalat. Borsos gyakorlati éveit a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchenyi Könyvtárában töltötte. Pulszky Ferenc igazgató ajánlotta neki, hogy maradjon nála, átveszi őt, de Borsos nem fogadta el az ajánlatot, szíve és munkavágya Pápára húzta. 1897-ben vette át a könyvtár vezetését. Az ő „kezelése alatt" egyike lett hazánk legrendezettebb könyvtárainak, és anyaga „mind a számot, mind a belső értéket tekintve nagy arányban növekedett" – írta róla Pongrácz József.[22]

A könyvtári katalógusok kinyomtatása Antal Géza professzor érdeme, aki a kinyomtatás pénzügyi alapjait előteremtette. Ugyanő kinyomtatta az éremgyűjtemény katalógusát is,[23] és bizonyára neki köszönhető, hogy a híres Baldácsy-féle metszetgyűjtemény katalógusa is megjelent a Franklin társulat kiadásában.[24]

A Főiskolai Könyvtár igazgatói az alábbi rendben követték egymást, az első hivatalosan megbízott professzor-könyvtáros, Járdánházy Gábortól kezdve:

Járdánházy Gábor	1785–1786
Györgyfalvi Csépan János	1786–1790
Mándi Márton István	1790–1804
Tóth Ferenc	1804–1817
Mándi Márton István	1817–1831
Edelényi Sándor	1831–1834
Zádor (Stettner) György	1834–1848
Széki Béla	1848–1853
Kérkapoly Károly	1853–1868
Rózsa István	1868–1877
Tóth Dániel	1877–1897[25]
Borsos István	1897–1918
Pongrácz József	1918–1964

1964-től Miklós Dezső a könyvtárvezető, de budapesti elfoglaltsága miatt ő csak időnként tartózkodik a könyvtárban. A kölcsönzés éppúgy akadozik, mint a gyarapítás. A Petőfi kiállítás is a városi tanács kezdeményezése és annak költségén készült a könyvtár folyosóján.

Tóth Ferenc óta választottak a könyvtáros professzor mellé egy segédkönyvtárost, rendszerint a köztanítók (praeceptorok) közül, és a könyvtár személyi állománya így maradt a századfordulóig. Tóth Ferenc korában és utána is hosszú ideig a segédkönyvtáros kezelte a könyvtár pénzügyeit, végezte a folyó napi teendőket, vezette a számadási könyveket, de a két világháború között ezeket a teendőket is Pongrácz József könyvtáros végezte holtáig. A segédkönyvtáros szerepe a kölcsönzésekre, s az olvasószolgálati feladatokra szorítkozott.

A segédkönyvtárnokok a professzor felügyelete alatt álltak, közülük a következőket ismerjük:

Varga József	1805–1806
Tatai Sándor	1807–
Deáky Gedeon	1808–1809
Nagy Mihály	1809–1810
Tóth József	1810–1811
Papp István	1811–1812
Seregély Dániel	1812–1813
Pécsváradi Sándor	1813–1814
Váradi István	1815–1816
Árkai András	1816
Pálfi István	1817
Banai István	1817–1818
Tóth Benjamin	1818–1819
Edelényi Sándor	1819–1820
Kálmán Ferenc	1820–1821
Keserű János	1821–1822
Balogh József	1822–1823
Kiss Antal	1823–1824
Botka Gábor	1824–1825
Szalai Miklós	1825–1826
Ángyán József	1826–1827
Segesdy Sámuel	1827–1828
Németh János	1828–1829
Debreczeni Sándor	1829–1830
Tarczy Lajos	1830–1831
Szép Lajos	1831–1833
Bocsor István	1833–1835
Váli Ferenc	1835–1837
Kutasi Pál	1837–1839
Nagy Sándor	1839–1841
Farkasdi Károly	1841–1843
Dömjén Ferenc	1843–1845
Kis Gábor	1845–1847
Kovács Benő	1847–1850[26]

1850 után a segédkönyvtárosi intézmény megszűnt, és a század végétől kezdve csak kisegítő munkaerő címén vettek fel „segédkönyvtárosokat", akiket az 1920-as években könyvtári írnoknak is neveztek. Közülük az alábbiak ismertek: Czeglédy Sándor, Csizmadia Dániel (1920–1921), Maller Kálmán (1925–1926), Székely István, Németh Ilona (1927–1928), Kovács Rózsa (1928–1933), Bolla Ferenc, Fazekas Gábor, Szíj Rezső (1938 szept. – 1939. ápr. 30.), Pongrácz Magda (1948–), Szőts Sebestyén, Görgényi Margit, Nádasdy Lajos (1969. dec. 1. – 1973. jan. 31-ig). 1929–1931-ben beosztott tanár Török István, a későbbi teológiai professzor.

A személyzeti ellátottságot a könyvtárban sohasem sikerült megnyugtatóan megoldani. Borsos István és Pongrácz József egyéni felelősség érzete, páratlan munkabírása sem pótolhatta 6–8 ember munkáját.

A könyvtár anyagi ellátottsága az első világháború előtt tűrhetőnek mondható: az államsegéllyel együtt 3400 aranykoronát költhetett beszerzésre, köttetésre már csak 1600 pengőt irányzott elő a költségvetés. A második világháború után a könyvtár fejlesztése tulajdonképpen szünetelt, oly csekély volt a gyarapodás.

A könyvtár állománya 1972-ben kb. 130 000 db. Azért körülbelül, mert revízió a könyvtár 1947–1949-es visszaköltöztetése óta nem történt, ami egyben az ellenőrzés teljes hiányát is jelenti. A fenti számba nem tartozik bele a kódexgyűjtemény. Ennek legrégibb darabja egy 14. századból származó svájci német dialektusban írt imádságos könyv. Nem tartozik bele a metszetgyűjtemény, amelyről külön szólunk, sem a háborús nyomtatványgyűjtemény több mint 10 000 darabja, olyan értékes egységekkel, mint amilyen a przemysli Tábori Ujság egy példánya, vagy egy bécsi háborús kenyérjegy az első világháború utáni évekből. A ritkaságok közé tartozik a pápai Petőfi Sándor Népi Kollégium 1946–1947., tudtunkkal unikumszámba menő, mindenesetre igen ritka, stencilezett Évkönyve.

Külön csoportot alkotnak az oklevelek, amelyek közt számon tartanak egy Kun László korabelit is, 1277-ből, amely a köveskáli Győrffy-család birtokára vonatkozik. Itt található V. Ferdinánd függőpecsétes díszes okmánya 1837-ből, amelyben engedélyt ad a Főiskolai Nyomda alapítására.

A kéziratgyűjteményben százakra tehetők a művek, és levelek, többek között Kazinczy Ferenctől és Kossuth Lajostól.

A Főiskolai Könyvtár értéke azonban nemcsak könyvtári egység végösszegével mérhető, hanem azzal is, hogy milyen tartalmi értékek halmozódnak fel – a már említett művek mellett – milyen régi és ritka kiadványok találhatók benne. Mivel a könyvtár jellege újjárendezésétől, tehát a múlt század közepe tájától tudományos közkönyvtár, a gyarapítás során a vezetők olyan könyveket igyekeztek beszerezni, amelyek a sokoldalú tudományos kutatásban nyújthatnak segítséget. A Főiskola humán jellegétől fogva természetesen a humán tárgyak részesültek előnyben a termé-

szettudományokkal szemben, de e tekintetben is inkább a beszerzési keret szabott határt, mintsem a sokoldalú tudományos érdeklődés hiánya, amivel a könyvtárvezetést nem lehet vádolni.

Az 1500 előtti ősnyomtatványok közül a könyvtárban 11, újabb adat szerint 8 darab található. A legrégebbi Egidius Romanus: De regimine principum. Romae 1482, kézzel festett díszes iniciálékkal, végig rubrikázva, piros, kék, zöld és sárga színekkel. 1863-ban ajándékozta a könyvtárnak Sárközy József főgondnok.

A magyarországi nyomdák kiadványai közül legrégibb, az 1562-ben Debrecenben nyomtatott Egervölgyi hitvallás (Confessio catholica). A könyvtár legrégibb hazai magyar nyelvű kiadványa, egyúttal pápai nyomdatermék is. Huszár Dávid nyomtatta ki a Heidelbergi Kátét 1577-ben. Ennek még egy példánya a keszthelyi Festetich könyvtárban van. Bornemissza Péter Ördögi kísértetek c., 1578-ból származó könyvének egyik példánya (Sempte, 1578) szintén a könyvtárban található. A nevezetesebb könyvek közé tartozik Pázmány Péter Hodoegus, vagy igazságra vezérlő Kalauzának Pozsonyban 1637-ben megjelent 3. kiadásának egyik szép kötésű példánya. Unikum Losonczi István Utrechtben megjelent értekezése.[27]

Unikum a magyar nyelvű Újszövetség 1725-ben Amszterdamban nyomtatott példánya. Egy lipcsei könyvkereskedésben vásárolta meg a könyvtárnak Pongrácz József. A Rákóczyak sárospataki fejedelmi könyvtárából való – a könyvben olvasható bejegyzés szerint Kálvin Institutiójának egyik példánya. Hogyan került a pápai Főiskolai Könyvtárba, erre vonatkozólag nem került elő adat.

Külön gyűjteménye a Könyvtárnak az ún. *Papensia* részleg, amely a Pápán tanult diákok műveit gyűjti. A Papensia a Főiskola 400 éves jubileuma alkalmából 1931-ben létesült azzal a céllal, hogy 1. a pápai kollégiumi tanároknak, 2. a pápai kollégiumi diákoknak, 3. a Pápán született szerzőknek, 4. a Pápán élt szerzőknek, 5. a Pápán nyomtatott munkáknak, 6. a Pápára vonatkozó műveknek a gyűjteményévé váljon. Itt helyezték el a pápai tanárokra, diákokra és Pápára vonatkozó festményeket, rajzokat, metszeteket is. Ennek érdekében Pongrácz József széles körű gyűjtőtevékenységbe kezdett, figyelte az antikváriumok könyvjegyzékeit és az árverési katalógusokat is. A Papensiában rendkívüli értékek gyűltek össze, elég utalni a Petőfi, Jókai, Orlay kéziratokra, a Főiskola korábbi és későbbi diákjainak kéziratos, vagy ritka műveire. Úgy illik, hogy mindenki, aki a Főiskola valamelyik tagozatán akárcsak rövid ideig is tanult – küldjön megjelenő munkájából egy példányt ennek a gyűjteménynek. Ebben található többek között Veszprémi István híres debreceni orvosnak egyik sajátkezű ajánlású munkája, amelyben hálásan gondol vissza az 1733–1738 között a pápai főiskolában eltöltött éveire.

Különösen értékes a Papensia Petőfi–Jókai gyűjteménye. Itt őrzik Jókai két rajzát két tanárjáról, kézírásos visszaemlékezéseinek eredeti példányát, első novellakísérleteinek változatait.

Itt olvasható Kozma Andor híres versének, a Karthagói harangok-nak eredeti kézirata is.

Fischer Gyula pápai nagykereskedő Pápára vonatkozó régi újságszámokat és egy ókollégiumot ábrázoló fametszetet adományozott a Papensiának. Az 1902-ben érettségizettek 35 éves találkozójuk alkalmából a Papensia berendezésére 167 pengőt adtak. Gyűjtötte a Papensia a pápai diákok idegen nyelven megjelent munkáit is, és idegen szerzők volt pápai diákokkal foglalkozó műveit is. Järvertaus finn evangélikus lelkész és regényíró 4 kötet finn Petőfi, és egy kötet Jókai fordítást küldött meg a könyvtárnak. Láng Károly pápai polgári iskolai tanár Petőfi három versének héber fordításával ajándékozta meg a gyűjteményt.

A Papensia gyarapítása 1945 után is folytatódott, de már sokkal kisebb arányban, csökkent tudatossággal és tervszerűséggel.

A könyvtárnak a fentiekben vázlatosan ismertetett története bárkit meggyőzhet arról, hogy mind menynyiségével, mind pedig tartalmi értékeivel és ritkaságainál fogva, egyetemes könyvkultúránknak megértő lelkek áldozatkészségével létrehozott olyan közkincse, amelynek megőrzése, anyagának feltárása, a tudományos kutatás és ismeretterjesztő munka számára, továbbá korszerű eszközökkel történő tervszerű fejlesztése kötelességük az összes fenntartó és ellenőrző szerveknek.

A könyvtárt néhai Békefi Benő püspök el akarta adni, egyes darabjait el is adta a budapesti antikváriumoknak, a pecsételt példányok alapján világi szakemberek figyeltek fel a készülő „kultúr"-merényletre, s állították le a kezdődő kótyavetyét.

II. A FŐISKOLAI KÖNYVTÁR GYŰJTEMÉNYEI

1. *Az éremgyűjtemény*

Már a 19. század elején Tóth Ferenc, a dunántúli egyházkerület püspöke gyűjteni kezdte a régi pénzeket. Dunántúl különösen gazdag római pénzlelőhelyekben, érthető, ha a római pénzgyűjtemény oly ütemben gyarapodott, amivel a versenyt egyéb pénznem fel nem vehette 1814. július 1-én a révkomáromi kerületi közgyűlés az ajándékozás útján begyűlt anyagból már külön numizmatikai gyűjteményt szervezett, és az éremgyűjtemény gondozásával a létesítményt indítványozó Tóth Ferencet bízta meg. 1835-ben Zsoldos János Veszprém vármegyei főfizikus – gyermeke, mint örökösök ajánlották fel a rájuk maradt éremgyűjteményt, 500 váltóforintért olymódon, hogy 5 örökös közül ketten, Zsoldos Ignác vármegyei főjegyző és Zsoldos Antal főhadnagy lemondottak az őket megillető összegről. Így az egésznek csak 3/5 részét kellett pénzen megváltani. Ez alkalommal átvettek 17 aranyat, 577 ezüstöt, 109 bronzot, 1397 réz-, 5 ón, 1 vaspénzt és 6 bankót, összesen 2116 db-ot. Ebből 1–1 arany görög és római pénz volt, 226 pedig ezüst. Mint mondja egy kései jelentés, ennek a Zsoldos-féle gyűjteménynek legnagyobb és legbecsesebb része elkallódott, csak kevés számú bronz és rézpénz maradt meg belőle. 1848 zavaros idejében elásták az egész gyűjteményt, és amikor elő akarták venni, már csak hűlt helyét találták.

1863-ban azonban újabb szép adományhoz jutott a numizmatikai gyűjtemény. Sárközy József volt egyházkerületi főgondnok 1863-ban gazdag éremgyűjteményét a főiskolának ajándékozta. Ezt 1877-ben 18 db római aranyérem vásárlásával egészítette ki. 1877 októberének első napjaiban Voetter Ottó, akitől megvettek 18 aranyat, uralkodók szerint és időrendben rendezte az anyagot, és ekkor ismét többszáz érmet csatoltak a Sárközy gyűjteményhez. Ez egyéb gyarapításokkal együtt 1903–1904-ben 2302 db görög és római pénzből (43 arany, 1 aranyozott ezüst, 737 ezüst, 446 billon, 1082 bronz), 1523 db magyar és vegyes pénzből állt. (22 arany, 964 ezüst, 496 réz, 51 játékpénz, összesen 3827 db). Mivel Sárközy kikötötte, hogy adománya mindig külön gyűjteményként kezeltessék, ennek olymódon tettek eleget, hogy a tőle származó darabok rekeszeit *S* betűvel jelölték meg.

Újabb jelentős gyarapodás érte a gyűjteményt 1889 szeptemberében, midőn Pap (Kovács) Gábor dunántúli református püspök a maga éremgyűjteményét a Főiskolának ajándékozta. Tisztán magyar anyagból állott, ez a 279 db-os gyűjtemény, benne 37 db arany, 19 db tallér, 55 ezüst garas és forint, 91 ezüst dénár, 29 ezüst emlékérem, 20 réz és ón emlékérem, 14 rézpénz és 14 bankó. Pontos leíró katalógusát maga Pap Gábor püspök készítette.

Pár év múltán, 1893-ban újabb nagyobb ajándékot kapott az éremtár. Galabai István zirci járásbíró 923 db-ból álló gyűjteményét ajándékozta iskolánknak. Ebből 367 magyar pénz, 351 római, 205 vegyes külföldi érem. Anyagát tekintve 2 db arany, 408 db ezüst, 513 réz és bronz. Még ebben az évben dr. Hányi Károly 11 db Árpádház-korabeli pénzt ajándékozott a gyűjteménynek.

A következő években vétel útján történt a gyarapodás. 1898-ban 349 db római pénzt szerzett a gyűjtemény, valamennyit Ószőnyből. Hara Mátyás ref. tanító Jókáról 83 db ércpénzt és 7 db papírpénzt küldött. Ebben a tanévben az értesítő az adományozókat és az ajándéktárgyakat két oldalon sorolta fel.[28] 1903–1904-ben az éremgyűjtemény 8000 db-ot számlált.[29]

Borsos István elsőrendű kötelességének érezte, hogy valamennyi érmet pontosan meghatározzon, és a különböző helyről összekerült anyagot világos szempontok szerint sorozatokban egyesítse. Így keletkezett a magyar, a római és külföldi éremsorozat. A látogatók így könnyen áttekinthették a megfelelően tárolt és rendezett anyagot. Csaknem 10 évi munkával az anyagot olyan tervszerűen elrendezte, amilyennel akkor csak a Magyar Nemzeti Múzeum régiségtára dicsekedhetett. Elsőnek a magyar érméket dolgozta fel, és jelentette meg könyvalakban 1909-ben, „Magyar érmék" alcímmel. Minden egyes éremről külön katalóguskartont készített, amely tartalmazta annak leírását és értékmegállapítását. A leírójegyzékben nem nyomtatott ki értéket, tekintettel arra, hogy az az idők folyamán úgyis ingadozott. A Múzeumok és Könyvtárak Országos Felügyelősége 500 korona rendkívüli államsegélyt utalt ki Borsos művének nyomdaköltségére. Mihalik József országos felügyelő pedig személyesen győződött meg a gyűjtemény rendezéséről. A magyar érmék két nagy üveges szekrénybe kerültek olyan sorrendben, amilyenben a nyomtatott jegyzékben következtek egymás után. Némely érem meghatározása körül Borsosban kételyek merültek fel, de ilyen eset csak néhány akadt. Szerepelt az éremgyűjteményben és a nyomtatott jegyzékben olyan érem is, amelyet a magyar érmék akkori legnagyobb ismerője, Réthy László sem ismert. Akadt olyan is, amely a nemzetközi piacon addig csak egyetlen egyszer bukkant fel. Néhány Árpád-házi és vegyesházbeli királyunk érme pedig eltérő változatot mutatott a Réthy által leírtaktól.

Borsos külön kötetben nyomtatta ki az idegen érmek katalógusát. Ebben is utalt arra, hogy néhány érem nagy ritkaságnak látszik, de a megmunkálása miatt nem meri eredetinek minősíteni. Fenntartását az érme leírásánál a katalógusban jelezte, viszont sok olyan hiteles érmet tüntetett fel, amely némi eltérést mutatott a Cohen nagy művében leírt példányoktól. A II. kötet 3490 érem leírását tartalmazza, ebből 30 db arany, 800 db ezüst és 2580 db bronz.[30]

100 év alatt csaknem 10 ezerre gyarapodott a gyűjtemény, amelynél nagyobb 1910-ben csak a fővárosban található.

A pénzgyűjtemény római anyagából az 1912 óta gyűjtött érméket 1926–1927 folyamán rendezte, illetve katalogizálta dr. Répássy Gyula, az iskola volt növendéke, a jeles numizmatikus.[31]

A főiskolai éremgyűjtemény a későbbi években is gyarapszik. 1925-ben az adományozók között találjuk Beck Ö. Fülöp pápai származású szobrászművészt, és természetesen Antal Géza püspököt, akinek szinte minden figyelme, energiája arra irányult, hogy a Főiskolát fenntartsa és intézményeit, gyűjteményeit, egyesületeit gyarapítsa.[32]

Az éremtár külföldről is kapott ajándékot. 1934–1935-ben V. A. Dekker hollandiai lelkésztől (Scharnegoutum). Rajta kívül Beck Ö. Fülöp a Balogh Jenő főgondnokról készült érmét küldte meg, Konkoly-Thege Miklós Nagytagyosról küldött 86 db-ot. Benedek Sándor magyaratádi lelkész, dr. Benedek Zsolt konventi főtanácsos, Dudás Kálmán műépítész (Budapest) neve található az adakozók között.[33]

Az éremgyűjtemény támogatói között szinte évről évre ott találjuk Szijj Elemér igazgató tanítót Etéről, de találkozunk neves gyűjtőkkel és művészekkel is. 1943–1944-ben dr. Soltész Elemér protestáns tábori

püspök Berán Lajos egy nagyméretű emlékérmét ajándékozta a gyűjteménynek.

Horváth Máté pápai bankigazgató, dr. Huszár Lajos múzeumőr (Budapest), dr. Jókay-Ihász Miklós felsőházi tag (Hathalom) csak néhány név abból a több százból, akik a Főiskola gyűjteményét fennállása során gyarapították.

Bárki volt is az adományozó, még ha diákember is, az értesítők név szerint felsorolták nevét és adományát, és ezzel azt a nyilvánosság előtt nyugtázták. A név szerinti értesítői felsorolásból az derül ki, hogy a főiskola volt diákjai közül számosan erkölcsi kötelességüknek érezték a Főiskola régiségtárának, benne az éremgyűjteménynek, valamint könyvtárának gyarapítását. A kimutatásokban ismétlődő nevek alapján azt kell mondanunk, hogy némelyeknek talán eszükbe sem jutott magángyűjteményt létesíteni, hanem minden kezük ügyébe került érmet a Főiskola numizmatikai gyűjteményének ajánlották fel.

2. *A képzőművészeti gyűjtemény*

a) *A báró Baldácsy-metszetgyűjtemény*

A főiskolai gyűjtemények között különálló helyet foglal el a numizmatikai mellett a képzőművészeti anyag, közelebbről a Baldácsy Antal által adományozott metszetgyűjtemény. Az anyagban található többek között 7 Dürer és 7 Rembrandt lap, rajtuk kívül Ammon Jost, Hans Burgmayr, id. Breughel, azután Brower, van Dyck, Rivera, Chodowiecki, ifj. Teniers metszetei említendők, mint nemzetközi szempontból is figyelemre méltó képviselői a gyűjteménynek. 1910-ben Felvinczi Takács Zoltán műtörténész tollából megjelent a Baldácsy-féle metszetgyűjtemény nyomtatott katalógusa, minden lapról a kor színvonalán álló leírással. A 308 oldalas katalógus 2550 egységet tartalmaz, s méltán egészíti ki a kollégiumi gyűjteményekről (éremtár, könyvtár stb.) megjelent többi katalógust.[34] Felvinczinek nem mindegyik lap szerzőjét sikerült tisztáznia, de így is nagy munkát végzett. Dürer metszetei némelyikét utánzatnak véli, illetve Dürer utánzótól származtatja, a metszeten levő Dürer monogram ellenére. A gyűjteménnyel azóta sem foglalkozott senki. Az 1920-as évek elején Losonczi Jenő rajztanár óráin még másoltak többek között Dürer-metszeteket is, amint ezt Rosta Endre tanúsította 1972-ben.

b) *Egyéb művészeti alkotások*

A Főiskola az évszázad közepétől kezdte gyűjteni, illetve megörökíteni kiváló vezető embereinek és támogatóinak arcképét. Tóth Ferenc püspök arcképét Váli Mari festette meg, és ajándékozta a főiskolai könyvtárnak arany keretben. Jókai 1887-ben életnagyságú olajképét adományozta a Képzőtársaságnak[35] és annak révén került a Főiskolai Könyvtár gyűjteményébe.

Utána szép ütemben gyarapodott a főiskola történelmi arcképcsarnoka. Olyan nevek kerültek megörökítésre, mint Czike Lajos főgondnok, Darányi Ignác, gróf Tisza Kálmán és gróf Tisza István, Beöthy Zsolt stb. Ez az arcképcsarnok, amelynek egyes darabjai a gimnáziumi díszteremben a falakon függtek, a II. világháború utolsó időszakában és a frontátvonulás után részben megsemmisült. A megmaradt képek néhány kivételével súlyosan megrongálódtak. Ezek a megrongált képek még 1975-ben is restaurálásra vártak.

A szoborgyűjtemény egyik legértékesebb darabja Izsó Miklós Márton Istvánt ábrázoló mellszobra márványból. Erről az Izsó szakirodalom semmit sem tud. Izsó Miklós készítette a szobor keskeny, magas talapzatát is.

Izsó Miklóstól egy másik szobrot is magáénak mond a gyűjtemény. 1870-ben Horváth Elek, az iskola volt növendéke küldte meg hálája jeléül Ghiczy Kálmán mellszobrát.

Kiss Gyula földbirtokos 1898-ban ajándékozta a gyűjteménynek liptóújvári Stróbl Alajosnak a kitűnő Balaton-festőről, Mészöly Gézáról készített szobor-portréját.[36]

A Főiskola történelmi arcképcsarnokát hatvan év múlva Kisfaludi Stróbl Zsigmond két Petőfi mellszobra gazdagította. Mindkettő vázlat a Főiskola előtt álló szoborhoz, amit 1931-ben lepleztek le. Damkó József Lampérth Géza terrakotta szobra már halványabb alkotás. Az utóbbit a költő özvegye ajándékozta a Főiskolának.

Bodola Gyula tanár arcképét Bodolay Jenő rajztanár festette meg emlékünnepe alkalmából.

A történelmi arcképcsarnok megmaradt régebbi darabjait (olajképek) is por és piszok lepi a volt református leányegyesület helyiségében és még a megmenthető képek megóvása sincs biztosítva.

Természetesen a fenti fölsorolások korántsem teljesek, és nem merítik ki a Főiskolai könyvtár gyűjteményének anyagát.

JEGYZETEK

1. BORSOS I.: A pápai evang. reform. Főiskola könyvtárának katalógusa és rövid története. (Pápa 1901) 732., Borsos I.: A pápai református Főiskola könyvtárának katalógusa. II. Szaporulat 1900–1911 végéig. (Pápa 1912) 352.
2. op. cit. 5.
3. TE.: MMIé. 53.
4. BORSOS, op. cit. I. 17, 28.
5. Eker. jkv. 1949. 33.
6. BORSOS, op. cit. I. 9.
7. Ért. 1895–1896. 133.
8. Ért. 1884–1885. 112.
9. Pongrácz J.: A Pápai Református Főiskola könyvtára. (Pápa 1931) 8.
10. Ért 1901–1902. 120; 1902–1903. 123.
11. FELVINCZI TAKÁCS Z.: A pápai ref. főiskola br. Baldacci Antal féle metszetgyűjteményének katalógusa. (Budapest 1910) 308.
12. Ért. 1923–1924. 62.
13. Ért. 1927–1928. 128.
14. Ért. 1928–1929. 101.
15. Ért. op. cit.
15. Ért. 1931–1932. 15.
17. Ért. 1934–1935. 88–89.
18. Eker. jkv. 1949. 34.
19. BORSOS, ibid.
20. op. cit. 15–16.
21. ibid.
22. PONGRÁCZ, ibid.
23. BORSOS I.: A pápai ref. főiskola éremgyűjteményének leírása. I. Magyar érmék. (Pápa 1909). 138., II. Görög, barbár és római érmék. (Pápa 1911) VI., 288.
24. FELVINCZI TAKÁCS, ibid.
25. BORSOS I.: A pápai ev. ref. főisk. könyvtár története. I. Pápa város egyetemes leírása. (Pápa 1905) 282.
26. ibid.
27. HORVÁTH E. – TÓTH E.: Pápa megyei város múltja. 1936. 12.
28. Ért. 1899–1900. 108.
29. BORSOS I.: Széttekintés kollégiumunk könyvtárában II. Ért. 1903–1904. 34–51.
30. BORSOS, op. cit. III–IV.
31. Ért. 1926–1927. 114.
32. Ért. 1925–1926. 87.
33. TÓTH E.: A főiskola az 1934–1935. iskolai évben. Ért. 1934–1935. 89.
34. FELVINCZI TAKÁCS, ibid.
35. Ért. 1867–1868. 41; 1887. 9.
36. Ért. 1870–1871. 37–39; 1898–1899. 56. Nádasdy Lajosnak, a Főiskolai Könyvtár volt gyűjteményi munkatársának itt mondok hálás köszönetet, amiért adatok közlésével támogatta munkámat.

COLLEGE LIBRARY AND SPECIAL COLLECTIONS OF PÁPA

The author gives a historical report on the Library of the Reformed College at Pápa, founded in 1531. The survey includes the earliest traces and follows them through until 1970. It tells about the early acquisitions via donations, and how the library holdings have grown by later planned acquisitons, and how it has become one of the most important libraries in the country by the turn of the last century. Since religious discriminations have made the life of the school highly disturbed from the middle of the 17th century, including three decades of exile, we can only talk about a library in the modern sense since the 1970 reorganization. This elevated the schol again to college level. The study describes the special collections within the library. One of the most valuable of these is the old coin and numismatic collection. The so called Papensia collection includes writings and books by famous students of the school, like Mór Jókai, Sándor Petőfi from all over the world. The baron Baldácsy etching collection was donated to the school during the second half of the 19th century. This contains etchings by Dürer and Rembrandt also. The survey gives an account of the rarities of the library, the life-work of excellent librarians, and the catalogues as well. It also deals with the current situation which the author does not find satisfactory.

Author: Szíj Rezső
H – 1136 Budapest
Rajk László u. 9.

A veszprémi püspökség uradalmainak összeírása 1802-ből

PÁKAY ZSOLT

Pészaki Bajzáth József (1777–1801) veszprémi püspök halála után a kamara összeírást rendelt el a püspökség birtokainak helyzetéről. Ez az összeírás tartalmazza a birtok nagyságát birtoktestenként, illetve azon belül községenként, felsorolva a birtok bevételét, kiadását, a jobbágyság, zsellérség helyzetét, számát, vallását, nemzetiségét, a község bevételét, kiadását, terményeit, azoknak mennyiségét, minőségét, értékét, a majorsági birtokokat, különvéve a három uradalmat, (veszprémi központi, sümegi és karádi birtokokat). Az összeírás latin nyelvű címe: Conscriptio Cameralis Proventum Episcopalis Dominii Wesprim de anno 1802. A veszprémi uradalom összeírásának ideje 1802. november 4., a karádié 1802. november 8., a sümegié csak a következő évben, 1803-ban készült el.[1]

A három uradalom a fekvésének megfelelően más és más jellegű és a birtokok kicsiben tükrözik a Dunántúl felszínének változatosságát. A veszprémi uradalom a Veszprémi fennsík egyenetlen felszínű dolomit platóján és a Bakony erdős-hegyes-völgyes vidékén terül el, a sümegi a Balatonfelvidék és a Kisalföld nyúlványán, a karádi pedig a Mezőföldön. A fekvésnek és a termőtalajnak megfelelően mást és mást termelnek, a lakosság foglalkozása is más. Allodiális (majorsági) birtok van a veszprémi uradalomban: Veszprémben, Városlődön, Kislődön, Ajkarendeken, Udvariban, Ősiben; a karádiban: Karádon, Andocson, Somogyacsán, Koppányszántón, Görgetegen; a sümegiben: Sümegen, Nyirádon, Monostorapátiban, Balatoncsicsón, Szentjakabfán, Alsópáhokon, Sümegcsehiben, Mindszentkálán, Köveskálon, Deáki pusztán.

A jobbágyok és zsellérek a veszprémi és sümegi uradalomban magyarok és németek, a karádiban magyarok és délszlávok. A délszlávok egy része már a török hódoltság alatt szivárgott be. A magyarok legnagyobb része örökös jobbágy, az idegenek pedig szerződésesek, szabadmenetelűek. A szerződéses jobbágyoknak jobb a helyzete, kevesebb adót fizetnek, kiváltságaik vannak. Vallásra nézve a magyarok nagyobb részt reformátusok, kevesen evangélikusok, az újonnan telepítettek pedig katolikusok.

A birtokon a földművelő jobbágyokon kívül laknak iparosok és kereskedők is. Az iparosok legnagyobb része a csehbányai üveghutában dolgozik, de vannak kisiparosok is, a kereskedők általában görögök és zsidók. Ők veszik meg az állatokat, terményeket, a seprőt, a törkölyt, pálinkaégetőt bérlik a földesúrtól, bérlik a vendégfogadókat, kocsmákat, mészárszékeket, malmokat, hamuzsírégetőket stb.

A három uradalom bár egységes irányítás alatt áll, mégis más és más jellegű a fekvésnek a lakosságnak megfelelően. A karádi uradalomban a legintenzívebb a mezőgazdaság és állattenyésztés, a sümegiben a bor termelés van előtérben, a veszprémiben a fa kitermelése és feldolgozása. Itt vannak elsősorban a hamuzsírégetők, deszkametszők, iparosok, illetve munkások.

Az egész püspöki uradalom élén a prefectusi hivatal áll, amelynek a vezetője a prefectus, tiszttartó. Az egyes uradalmak vezetői az uradalmi tisztek, a kisebb, egy község, vagy major területét magába foglaló birtokrész gazdasági ügyeinek intézője a kasznár. Minden uradalomnak külön ügyvéde, mérnöke, számtartója és állatorvosa van. Az ügyvéd a peres ügyeket intézi a jobbágyokkal és idegenekkel szemben. Ő tartja az úriszéket, ahol törvénygyakornokok is megjelenhetnek, hogy tanulmányozzák a jogot és a törvénykezést. A mérnök vezeti az építkezéseket, az épületek javítását, a halastó, a vízlevezető árkok készíttetését. A számtartó az uradalom számadását vezeti a bevételről és kiadásról, a gabona, juh marha és fa állományáról. Az állatorvos az állatállomány egészségi állapotát kíséri állandó figyelemmel. Előírja az állatok takarmányozását, utasítást ad a beteg állatok gyógyítására. A kislődi majorban a megmételyesedett toklyókat a következő orvossággal gyógyítják; 1/16 font fenyőmagot, 1/8 font calmisgyökeret, 1/4 font enciánt, 1/4 font büdöskevirágot, 1/8 font gyömbért, 1/4 font savanyúvízzel összekevernek és egy kávéskanálnyit beadnak a beteg állatnak.[2]

A püspökség történetét csak néhány vonásban akarom ismertetni.

A veszprémi egyházat és püspökséget I. István alapította az ezredik év körül. Az egyházmegye magába foglalta ekkor Veszprém, Fejér, Visegrád és Kolon vidékét, a király pilisi uradalmát, a Vérbulcsú törzsének birtokait, a későbbi Somogy megyét. A birtokokat a Szent Mihály arkangyal tiszteletére szentelt templom, székesegyház kapta. Ekkor még külön püspökség és káptalan nincs, hanem a kanonokok a püspök szolgái, segítőtársai, a jövedelmüket is a püspöktől kapták.

Az alapítólevél csak négy várról és hét faluról szól, de a birtok királyi, királynéi, vétel és kárpótlás, csere és magánadomány útján állandóan növekszik. Birto-

kokat adományozott I. István, I. László, II. Endre, IV. Béla, I. Lajos király. I. Lajos egyúttal megengedi, hogy az egyház birtokokat is vehessen. Zsigmond király pedig megengedi 1430-ban, hogy nemesek birtokaikat az egyháznak adományozhassák. Birtokokat adományozott még Gizella, Erzsébet, Adelhaid királyné is. Így az egyház a középkor folyamán számos új birtokot szerzett.[3]

A káptalani és püspöki birtok már a XIII. század elején szétválhatott, mert 1217-ben II. Endre király Ábrahámot már a káptalannak adományozta, tehát ekkor már külön birtoka van a káptalannak.[4]

A mohácsi vész előtti gazdálkodásról nem sokat tudunk, de nem is célunk ezen kor ismertetése.

A Mohácsi vész után a püspökség birtokait részint a király foglalta le, és az egyes várak fenntartására rendelte, így Veszprém, Palota, Csesznek, Tihany és Somogyvár a jövedelmét a várak megerősítésére és a katonaság zsoldjára fordította, részint pedig magánosok foglalták el.

Veszprém várának 1552. évi elfoglalása után teljes a birtok pusztulása. A püspök Sümeg várába, a kanonokok pedig az ország töröktől meg nem szállt vidékére menekültek. Legtöbben Pozsonyban, Sopronban, vagy Zalaegerszegen találtak menedéket.[5]

A hódoltság alatt a községek egy része teljesen elpusztult, más szomszédos községek népe összetelepedett és a megmaradt községeknek is gyér a lakossága.

Az 1606. évi zsitvatoroki béke után viszonylagosan nyugodtabb időszak következett és ekkor 1628-ban Sennyey István püspök visszaszerezte a 10 000 forintért elzálogosított püspöki és káptalani birtokot. Legtöbb birtok Zichy Mihály győri kapitány kezén volt. A visszaváltott birtok legnagyobb része puszta vagy gyér lakosságú, ezért a püspök és káptalan úgy egyezett meg, hogy a két birtoktestet együtt kezelik, amíg a kincstártól kölcsön vett 10 000 forintot le nem törlesztik.[6]

A visszaszerzett birtok egy részét a püspök továbbra is bérbeadta. Az idegen kézre jutott birtokok visszaszerzése, a püspöki és káptalani birtok szétválasztása évtizedekig tartó harc után történt csak meg. A legkeményebb harcot Padányi Bíró Márton vívta. Sokszor a saját kanonokjaival is szembe került. Halála után azonban a birtokperek befejeződtek és az utódaira jogilag és gazdaságilag rendezett birtokot hagyott. A káptalani és püspöki birtok végleges szétválasztása, illetve a megegyezés 1749. év január 21-én történt meg, a jóváhagyása pedig május 16-án.[7]

Ezen időtől kezdve a két birtokot külön kezelték. A püspöki birtok három birtoktestből, uradalomból állt; a veszprémi (központi) sümegi és karádi uradalomból.[8]

A VESZPRÉMI URADALOM

A veszprémi uradalomhoz tartozik: Veszprém városának egy része, az úgynevezett Tizenhárom város, Városlőd, Kislőd, Ajkarendek, Hajmáskér, Ősi és Udvardi-puszta. Erdő van Városlődön, Kislődön, Ajkarendeken, Hajmáskéren és Ősiben. Bor- és húsmérés minden községben van. Országos vásár Veszprémben évente háromszor Szent György, Szent Lőrinc és Szent Miklós napján, hetivására pedig minden pénteken van. Tized a püspöké, legtöbb helyen természetben.

VESZPRÉM. A püspöki birtok határa: Szentkirályszabadja, Kádártán a káptalani birtok, északon a Tizenhárom város, Márkónál a káptalani birtok, Csatárnál a Talián család és a vámosi nemesek birtoka, Baláca, Hajmáskér, amely a Kéri családé és Felsőörs.

A püspök jövedelme Veszprém városából:

I. Uradalmi épületek: Nagy vendégfogadó a várban szilárd anyagból készítve csatornázott tetővel, kilenc vendégszobával, konyhával, 1200 urna (vödör) bort befogadó képességű pincével, kocsiszínnel és istállóval, zsindelyes tetővel. A kútnak az elkészítése a bérlő kötelessége. A másik vendégfogadó (kocsma) a vár bejáratánál a téren fekszik. Kőből épült és zsindellyel fedve, van benne három szoba, egy kamra, egy felszolgáló helyiség, egy konyha, a pince 50 urna befogadó nagyságú. A harmadik a Kelemen féle házban van egy bolttal és ivóval, szilárd anyagból építve, nádtetővel, 40 urna bort befogadó pincével. A negyedik kőből épült és cserép tetős, van benne két szoba, egy konyha, egy istálló, a pince 200 urna bort befogadó nagyságú. A húsmérés jó anyagból van építve tartozék nélkül.

II. Az épületek második osztálya: A püspöki palota a legjobb állapotban. Jó anyagból épített nagyobb majorsági épület. Van benne négy szoba, konyha az uradalmi vendégek számára, az egyik oldalánál a kádárnak műhelye van, a másikon a kocsiszín 6 kocsi részére, 500 urna bort befogadó nagyságú pince, istálló, a hajdúk szobája és urasági börtön.

Kisebb uradalmi épületek: A hajdúk lakása két szobával, konyhával, kocsiszínnel, 50 urnás pincével. Az épület jó anyagból van építve nádtetővel. Az uradalmi kertész háza kerttel, nádas tetővel. Van benne két szoba, konyha, nagyobb melegház, kettős gyümölcsaszaló. Uradalmi pajta nádtetővel. Téglaégető. A vízemelőgép, amely a vizet a várba viszi, jó anyagból készült, náddal fedett épülettel, mellette van egy szoba az őr számára. A gabona magtár jó anyagból készült cserép teteje van, van benne két szoba, egy konyha, mellette istálló nádtetővel.

A kegyúri jog terhe a plébániával szemben 702 forint 41 1/2 krajcár. A népiskola mesterét (magister scholarum nationalium) a káptalan és a város fizeti, a fizetéshez a püspök nem járul hozzá.

A magyar és német zsellérek joga és kötelessége pontosan körül van írva. Részint mesteremberek, részint földművelők. Minden munkát szívesen végeznek. Veszprém lakói legnagyobb részt róm. kat. és reformátusok, evangélikusok kevesen vannak. Lelkipásztoruk és saját imaházuk van. Elég sok zsidó is lakik a városban, nekik is saját telkükön saját imaházuk van. A zselléreken kívül a városban laknak nemesek és nem nemesek. A nemesek Eszterházy püspök ideje óta tized megváltást fizetnek, évi 12 forintot a földesúri jog elismeréseként. A nem nemesek az urbárium alapján 700 forintot fizetnek, amelyből 300 forint a káptalant, 400 forint pedig a püspököt illeti meg, azonkívül adnak hetenként egy fuvart, amelynek értéke 52 forint. Kötelességük a levélvivés és a katona beszállásolás, ennek értéke 6 forint.

Kilencedet és tizedet természetben adnak. Ez az 1793–1801 között eltelt kilenc év középértékét véve 1010. 1/3 mérő kétszeres búza, 24 mérő árpa, 79 mérő zab, amelyből, leszámítva a veszteséget, marad 992 mérő kétszeres búza, 24 mérő árpa, 79 mérő zab, értéke pedig a kétszeresé 1675 forint 37 5/8 krajcár, az árpáé 20 forint 38 3/4 krajcár, a zabé 57 forint 50 krajcár, összesen 1753 forint 26 krajcár. Ennek fele kilenced, fele pedig tized. A kukorica kilenced évente 5/9 mérő, értéke 3 forint 82 krajcár. Juh kilenced és tized megváltás nincs. A taksa 46 forint 50 krajcár. A görögök taksája 12 forint 30 krajcár, a zsidóké 131 forint 77 7/8 krajcár.

Az összes tiszta jövedelem 1384 forint 95 krajcár. Tized ahonnan a plébános a részét már megkapta a kilenc év középarányosát véve 876 forint 63 krajcár. Püspöki erdő és szőlő nincs. Püspöki majorsági föld kelet felé Kádárta határáig 16 mérő, Felsőörs felé kaszáló, Nagyvázsony felé régi kertek, Veszprémfajsz felé egy másik szántóföld, amely kb. 116 öl, Nagyvázsony felé eső 22 mérő, Csopak felé 120 öl.

Jövedelme évente 220 4/8 mérő tiszta búza, 54 mérő kevert búza (kétszeres) 3 mérő zab. Ára mérőnként: a búzáé 2 forint 28 1/2 krajcár, a kétszeresé 1 forint 40 1/3 krajcár, a zabé 43 2/3 krajcár, így az összes jövedelem a búzából 545 forint 73 6/8 krajcár, a kétszeresé 93 forint 70 krajcár, a zabból 2 forint 18 krajcár. Összesen 641 forint 62 krajcár. Leszámítva a munkára a harmadot marad 427 forint 74 2/3 krajcár. A kaszáló jövedelme 74 forint 66 2/3 krajcár, a kiadást leszámítva marad 55 forint 99 2/3 krajcár. Az allodiális birtok és a kilencedből kapott őszi és tavaszi gabona szalmája 49 5/9 öl, javításra visszatartva 5/9 öl, értéke 147 forint. A két urasági kert jövedelme, az elsőé, amely inkább gyümölcsös 40 forint, a másiké 603 forint 67 krajcár. A városlődi erdőből jövedelem tisztán 566 forint 67 krajcár. A halastónak jövedelme nincs. A vásár bevétele 65 forint 24 2/3 krajcár. A malmok bére és jövedelme 55 forint. A mészárszékek jövedelme 280 forint 90 1/8 krajcár. A négy vendégfogadó árendája 1816 forint 73 4/3 krajcár. Bormérés utáni jövedelem 356 forint 66 2/3 krajcár. A többi kocsma árendája és jövedelme 283 forint 88 6/8 krajcár. Kocsma, ahol a püspök borát mérték 150 forint. A szeszégető jövedelme 12 forint 84 krajcár. Kepet Ferenc taksája 2 forint, a többi zsidó taksája 12 forint.

A téglaégető anyagának egy részét az uradalmi épületekre használják fel, a többit eladják, ennek értéke 446 forint 41 krajcár. Kisebb bevételek 71 forint 94 krajcár. Az egész püspöki jövedelem Veszprém városából 11 431 forint 65 5/8 krajcár.

VÁROSLŐD.

Határa Szentgál, Ugod, Kislőd, Ajka és Nagyvázsony. A megye égyik legrégibb és a középkorban egyik legnagyobb települése.

A lövöldi (városlődi) karthauzi kolostort I. Lajos király alapította Szent Mihály tiszteletére, valószínűleg 1364-ben. A kolostor építéséről 1369-ből van adatunk. Az alapítólevél csak 1378-ban kelt. Birtokai; Leveld város, Ardóleveld, Nyul, Tapolca mezőváros, Barbacs, Kisfalud és Sárkány birtokok.[9]

A török hódoltság alatt azonban elpusztult. 1552-ben Veszprém várának lefoglalása után a jobbágyok elmenekültek. Később ugyan visszajöttek, de 1553-ban a törökök felégették. Ezután László leveldi prior a várost birtokaival együtt elzálogosította 1554. év augusztus 24-én 90 magyar forintért Kőves András veszprémi püspöknek, mert a kolostort a török lerombolta. Így került a veszprémi püspökség kezére. 1567-ben a német zsoldosok pusztították el. Nagylőd 1563–1566 közötti években a török kincstári defter szerint a padisah hűbérbirtoka és 13 ház után 50 akcse adót fizet. Az 1696. évi rovásadó összeírásban már nem is szerepel lakott községként.[10]

Újra telepítése csak a XVIII. század közepén történt. Az 1747. évi úrbérszerződés szerint a községben 49 telken 49 német család lakik. Az 1749. évi szerint a marhás gazda 10 hosszú fuvart, a gyalogos 10 napot robotol. Kötelesek 120 darab fatörzset vinni, a két szekér abroncsfa helyett 700 szál abroncsfát adnak. Az 1752. évi szerint a regáliáért 500 forintot fizetnek. A marhás gazda Veszprémbe, vagy Sümegre 5 fuvart ad, a gyalogos 5 napot szolgál.[11]

A püspök 1756-ban szerződést köt Koshtaiger Mihály üvegfúvóval. Az üvegfúvó a városlődi birtokon a maga költségén épített üveges bányát bérbe veszi. Az engedélyt 24 évre kapja meg a következő feltétellel:

1. Fehér és zöld táblaüveget is készít. Köteles a bányát rendben tartani minden külön fizetés nélkül, és ha a bérletből elbocsáttatik, azt a becsü szerinti árért átadni. 2. A saját és cselédeinek a házát a püspöki erdő fájából felépítheti. Marhát a saját és cselédeinek szükségletére tarthat. 3. A maga és cselédei számára bort és égetett szeszt tarthat. 4. A püspök megengedi, hogy mértékletesen a mesterségéhez és a házi szükségletéhez fát kivághat. Gyümölcs- és fiatal fát kivágni nem szabad. 5. A bányáért minden évben 400 forintot fizet. A szerződés 1756. év Szent Mihály napján kezdődik és három évre szól.[12]

A községben 89 jobbágy és 143 zsellér lakik 232 házban. Füstpénzt a bíró, a három kisbíró, az egyházfi, két urasági alkalmazott nem fizet, így adó csak 225 ház után van.

Határpere nincs. Az urasági épületek jó karban vannak. A községben két kocsma van. Az üvegfúvó hutának a kocsmája, a malom és szeszégető javításra szorul. A favágónak, erdőőrnek, vadásznak, kertésznek van háza. Kegyúri épület a róm. kat. egyház. A Szent Anna kápolna romokban van. A plébánia épülete jó állapotban van. A plébános jövedelme 348 forint 18 krajcár.

Úrbérszerződést 1778-ban kaptak, majd megerősítve 1781-ben. Egy jobbágy telekhez 22 hold szántóföld, 8 kaszás rét tartozik, kivéve a bíró és a kisbíró telkét, van 16 egész és 7/8 sessio. A községben több föld van, mint amennyi ezen telkekre esne. Sok irtásföld is van. A földje közepes jóságú és egy mérő búzából 2 3/4, az árpából 3 1/2, a zabból 3 mérő mag terem. A gabonát részint Veszprémben, részint Pápán adják el. A lakosoknak saját erdőjük nincs, az urasági erdőt használják. A legeltetés közösen az ugaron és az urasági erdőben van. Van a községben 82 ló, 588 ökör, tehén, borjú és bika, 610 juh, 201 sertés. Szőlőjük van ugyan, de boruk rossz.

A jobbágyok helyzete nagyon kedvező, adóhátralékuk nincs.

A község jövedelmei:

A szolgáltatás neve:	Mennyisége: (mérő)	Értéke (forint)	(krajcár)
Census	225		–
Konyhára való	13		50
Kézi napszám értéke (1678 nap)	281		20
Telkenként egy öl fa szállítása Veszprémbe	33		75
A többi hosszúfuvar értéke	11		25
Zsellérek adója a csehbányaiaktól	376		66 2/3
A favágás és szállítás értéke	23		33 1/2
A háznélküli zsellérek robotjának értéke	83		33 1/2
Az összes munka értéke	809		58 1/3

A gabona ára mérőnként: tiszta búza 2 forint 26 1/2 krajcár, a kétszeresé 1 forint 39 1/2 krajcár, a rozsé 1 forint 17 6/8 krajcár, az árpáé 49 krajcár, a zabé 42 krajcár.

Kilenced:	Mennyisége (mérő)	Értéke (forint)	(krajcár)
Tiszta búza évente	63 6/8	156	75
Kétszeres	30 1/8	49	88
Rozs	162 6/8	210	88 1/3
Árpa	28 2/3	23	43 2/3
Zabé	50 5/8	35	43 2/3
Borsó, bab		87	30
Juh, méh		22	90

Kilenced 1794-ből 125 forint, 1975-ből 222 forint 22 krajcár, tehát az összes kilenced értéke 932 forint 80 2/3 krajcár.

Tized:	Értéke (forint)	(krajcár)
Tiszta búza	155	75
Kétszeres	49	88
Rozs	210	88 2/3
Árpa	23	43 2/3
Zab	35	43 2/3

Hozzáadva 1793-ból 100 forint, 1794-ből 177 forint 78 krajcár, a tizenhatodot levéve marad 753 forint 16 2/3 krajcár.

Az uradalmi erdő Városlőd, Kislőd és Ajkarendek között fekszik. Az erdő dűlői: Birkás, Lődi-liget, Hallgatóhegy, Farkasgyepü, Troschlaken, Hajszabarna, Gazdaghárs, Lange-kahr, Schuntenberg, Feuersternberg, Holterbrun, Vasanerhőhe. A területe 8000 hold. Az erdő fái; tölgy, bükk, nyír. Egy hold elsőrendű erdő értéke 71 öl, a másodrendűé 52 öl fa. Eladva évente kb. 1600–1800 öl fa, Veszprémbe a püspöki palotába beszállítva 300–400 öl. Egy öl fa értéke 2 forint.

Az erdő jövedelme:	Értéke (forint)	(krajcár)
Tűzifa	4983	55 4/8
Leszámítva a kiadást	872	12 1/8
Marad	4111	43 3/8
Az épületfa értéke	151	79 7/8
Hullott fa hamuégetésre	712	21 2/8
A csehbányai huta fizet	444	44
A makkoltatás bére	526	27 6/8
Az erdő összes jövedelme	5946 Ft	16 2/8 kr.
Városlődre jut kétharmada	4459 Ft	62 1/3 kr.

Allodiális szántóföld, amely két tagban van kb. 72 hold. A városlődi majorsághoz tartozik még Kislődön 447 hold, Ajkarendeken 70 hold, Udvardiban 35 hold, tehát összesen 624 hold.

Jövedelme:

Termése:	Mennyisége (mérő)	Értéke (forint)	(krajcár)
Tiszta búza	98 8/9	221	92
Kétszeres	61 5/9	101	90 5/8
Rozs	219 5/8	284	50 5/8
Árpa	159 7/9	130	48 6/8
Zab	313	219	72
Összesen		958	54
Szántásra és más munkára lemegy		319	31 1/3
Marad tisztán		639	2 2/3
Ebből Városlődre jut		73	73 1/3

A rét 169 kaszás, amelynek jövedelme szénából évente 32 1/3, sarjúból 7 1/2 öl, eladták 936 forint 20 krajcárért, ebből lemegy kiadásra 234 forint 20 krajcár, marad 702 forint. Ebből Városlődre jut 273 forint 99 krajcár, Kislődre 136 forint 19 krajcár, Udvardira 291 forint 82 krajcár.

Az őszi és tavaszi gabona szalmájának értéke a városlődi 72 holdra 23 forint 92 1/3 krajcár, a kislődi 447 holdra 148 forint 52 krajcár, az ajkarendeki 70 holdra 24 forint 52 2/3 krajcár. A tíz hold gyümölcsös jövedelme 2 forint 2 krajcár.

Egyéb bevételek:	Értéke (forint)	(krajcár)
Malom	294	–
Húsmérés	80	–
Vásárpénz	4	80 2/8
A négy kocsma jövedelme	1230	–
Az uradalmi sörfőző	200	–
A hamuzsírégető árenda	150	–
Az uradalmi fűrészmalom	32	55

Farkasgyepün német üvegfúvó huta van. Előbb egy erdőrész neve volt és ide települt az üveges munkásaival együtt. Az erdőt kivágták, földet vettek művelés alá. Most 26 zsellér lakik itt. 147 hold szántóföldjük és 17 1/2 kaszás rétjük van. 1791-től kezdve adnak kilencedet és tizedet.

Jövedelem Farkasgyepü után:	Értéke (forint)	(krajcár)
25 ház censusa	25	–
Robot értéke	82	80
Két zsellér robotja	4	80
Összes robot értéke	87	60
Kilencedi után fizetnek	22	22 2/8
Tized után fizetnek	17	76 6/8
Számosállat után fizetnek	13	36 2/3
Földadó	23	–
Kocsma jövedelme	180	–

Az egész Városlőd jövedelme tehát a tartozékaival együtt 9921 forint 64 2/3 krajcár.

Városlőd, Magyarpolány és Nagyvázsony között fekszik. KISLŐD Határpere nincs

A középkorban a városlődi karthauzi kolostorhoz tartozott és a sorsában is osztozott. 1550-ben a török elpusztította. Később azonban a lakossága visszatért és újból megszállta a községet. A török kincstári defter szerint 1563–1566 között a bég hűbérbirtoka és 14 ház után fizet 50 akcse fejadót. 1696-ban a püspök birtokaként szerepel és 14 1/2 jobbágytelken 15 jobbágy család lakik.[13] Kislődiek szerződése 1746-ból:

1. Árenda 150 forint.
2. Konyhára valót adnak.
3. Tized jár mindenből.
4. Sümegre, vagy Veszprémbe 5 hosszú fuvar, ha a szekér nem kell, a megváltása 50 dénár, a gyalogos 5 napot szolgál, ennek megváltása 25 dénár.
5. Évente 12 öl fát kötelesek Veszprémbe vinni, azonkívül 100 szál abroncsfát.
6. Hat őzért fizetnek 12 rénes forintot.
7. A deszkametszőhöz 40 törzset kötelesek vinni, ha ezen felül kell vinni 35 dénárt kapnak.
8. Makkbér az egy éven felüli és minden két malac után 35 pénz.
9. Vadászatkor hajtók, előfogatot adnak.[14]

Az 1747. évi összeírás szerint a községben 22 magyar és 15 német család lakik 35 session. Van két erdőőr is. A magyaroknak van 4–6 ökrük, tehenük és lovuk. A németeknek nincs. A községben van egykerekű malom is. Fizetnek érte az uraságban 2 forintot. Hozadéka 20 pozsonyi mérő. A hús méréséért 3 forint 50 dénárt fizetnek. A bormérésért 10 forintot. A Balassa családnak egy nemesi curiája van.[15]

Szerződés 1749-ből:

Robot 10 hosszúfuvar, 10 gyalogrobot, 12 törzs fa kivágása és szállítása, 700 szál abroncsfa. Konyhára való 300 fej káposzta. Makkbér.[16]

1752. évi szerződés:

A census 240 forint, robot 5 hosszúfuvar, 5 gyalogos napszám. Két őz.[17]

Szerződés 1758-ból: A „contractus modificalasa" április 17.

1. 240 forint censust fizetnek két részletben Szent György és Szent Mihály napján.
2. Az őszi és tavaszi vetésből tized jár mindenből.
3. Konyhára valót ad húsvétkor, pünkösdkor, karácsonykor minden gazda 1 kappant, vagy egy pár csirkét, 4 tojást. Igás napszám Veszprémbe, vagy Sümegre 5 forduló, a gyalogosoknak 5 nap, ha erre nincs szükség egy-egy fuvar megváltása 50 dénár, a gyalogos napszámé 25 dénár.
4. 12 öl fát, 200 szál jó abroncsfát, 300 fej káposztát kell Sümegre, vagy Veszprémbe vinni.
5. A pillei deszkametszőhöz 120 darab deszkának való fát kell vinni ingyen, ha ezen felül is kell deszkának való fa, akkor azt 35 pénzért kell vinni.
6. Makkbér van.
7. Kötelesek vadászatkor hajtani, levelet hordani, előfogatot adni.
8. Vadászni, fát vágni, vagy eladni engedély nélkül nem szabad.[18]

A plébánia jövedelme 292 forint 1 krajcár, az iskola mesteré 10 forint 40 krajcár.

Gazdasági épületek: Községi kocsma, a pék háza, három zsidó háza, magtár, téglaégető, a téglaégető háza, az erdőőr háza, uradalmi csűr. Idetartozik a Balassa család is, akik a legeltetésért 8 forint censust fizetnek.

A község lakói két református magyar családot kivéve róm. kat. vallású németek. A telkük adója 1399 forint 45 krajcár. A jobbágyok két részre oszlanak, a régibb településűkre, nekik van úrbérszerződésük, és az úrbérszerződés nélküliekre. A községben van 42 6/8 egész sessio, ebből úrbéres 35, szerződéses 7 6/8. Egy sessiohoz 22 hold szántóföld, 8 kaszás rét tartozik. A földjük közepes termékenységű és egy mérő magból 3 mérő búza, 2 mérő rozs, 2 4/8 mérő árpa, 2 6/8 mérő zab terem.

Szabad tüzelő és épületszedési joguk van. Közös legelőjük az erdőben van. Szőlőhegyük, hátralékuk nincs. Az urbárium szerint fizetnek.

Jövedelem a községből:	Értéke (forint)	(krajcár)
149 ház után census	149	–
A konyhára való értéke	35	73 6/8
A robot értéke	1116	–
Kilenced	310	17 3/8
Tized	277	10 1/8
Az erdő jövedelme	1486	54 4/8
447 hold majorsági szántó	457	75 7/8
Rét jövedelme	136	19
Szalma értéke	148	52
Uradalmi kert nyeresége	5	–
Három malom jövedelme	290	–
Mészárszék és kocsma	400	–
A molnár házának bére	16	–
A zsidó házának bére	100	–
A vásár jövedelme	1	96 5/8
A Balassáék fizetnek háztáji után	8	–
Öt ház után fizetnek	13	–
Kislőd összes jövedelme:	4950 Ft	99 2/8 kr.

Allodiális szántóföldek nagysága: Csertó 138 4/8, Kutyavölgy 69 4/8, Hosszú 124 6/8, Kerekfalu 24 6/8, Malom 74 4/8, Pille 13 4/8 hold, összesen 447 hold. Legeltetésért nem fizetnek.

AJKARENDEK.

A birtok Magyarpolány, Bakonygyepes, Ajka és Kislőd között fekszik.

Ajkarendek is a török hódoltság korában sokat szenvedett. 1552-ben a török elől elmenekültek, de nemsokára visszatértek. 1566-ban a török elpusztította. A lakosság egy része a hódoltság korában el is pusztult, és 1696-ban csak 8 fél telkes és egy birtok nélküli zsellér lakik a községben. A föld nagyobb része műveletlen.[19]

A birtok végleges betelepítése csak a XVIII. század közepén történt. Az első szerződésük 1746-ból való. Ekkor még az árendájuk 100 rénes forint. Tizedet, konyhára valót adnak mindenből. Hosszú fuvar van Veszprémbe és Sümegre. Három őzet kötelesek beszolgáltatni. A metsző malomhoz kötelesek harminc fatörzset vinni, és 400 szál abroncshoz való vesszőt beszolgáltatni. Vadászatkor hajtók. Van levélhordás és előfogat adás.[20]

Az 1749. évi szerződés szerint a terhük 10 hosszú fuvar, sessionként 12 gyalogos napszám, 170 törzsök és 700 abroncsfa adása. Makkbért fizetnek.[21] Ellentét keletkezett azonban a régi magyar és az újonnan jött német telepesek között. 1754-ben a magyar jobbágyok panaszt is adnak be Bíró Márton püspökhöz. A panasz szerint két éve egynéhány sváb a helységben letelepedett és ezért a szabadon levő föld nagy darab részét a püspökség tőlük elszakította. Egyes hírek szerint Gyarmatból több sváb a községbe akar jönni és a magyarokkal együtt lakni, ha ez így történik, mert ők a németekkel együtt lakni nem akarnak, a püspök fizesse ki őket és elmennek más községbe lakni. Az előbbiek is nagy kárukra vannak. A püspöknek azonban sikerült megnyugtatni őket, és így nem költöztek el.[22]

A község lakói németek és magyarok. A németek róm. kat. vallásúak, a magyarok evangélikusok. 42 3/8 egész sessioból 4 3/8 szerződéses, 38 pedig úrbéres. A plébános jövedelme 235 forint 29 krajcár, az iskolamesteré 94 forint 32 krajcár. Közös legelőjük a kislődiekkel és a városlődiekkel együtt van. Szőlőhegyük nincs.

Jövedelem:	Értéke (forint)	(krajcár)
Census	82	–
Konyhára való értéke	34	65
Robot értéke	868	50
Kilenced	236	66 6/8
Tized	255	56 5/8
Erdő kevés, tűzifa	15	–
Majorsági szántó	71	68 6/8
Urasági rét nincs		
Szalma értéke	23	26 2/3
Bor és húsmérés árenda	150	–

Udvardi major. A 35 hold szántóföld jövedelme 35 forint 84 4/8 krajcár, 180 hold rét jövedelme 291 forint 82 krajcár.

HAJMÁSKÉR

Sóly, Öskü, praedium Bala és Pere, Olaszfalu, Gyulafirátót között fekszik.

A török hódoltság korában 1552-ig a veszprémi püspök birtoka közt találjuk az összeírásokban. Ettől kezdve Palota várának fenntartására van rendelve. Csak 1635–1636. évi összeírásban szerepel újból a püspök birtokaként. 1531-ben a török már felégette a község legnagyobb részét, 1557-ben pedig Gál Ádám győri kapitány. 1647-ben csak egy jobbágy telket írtak össze a községben.

1563–1566-ban Mumi vajda birtoka 10 házzal és 50 akcse fejadót fizet a török földesúrnak.

1696-ban ismét a veszprémi püspök birtokaként szerepel. Ekkor 7 egész és 6 féltelkes jobbágy lakik a községben. A jobbágyok kettős vetésforgóval 152 mérő földet művelnek. Kaszálójuk, és legelőjük kevés van, ezért legtöbben a szomszédos birtokon bérelnek. Malmuk zálogban van a fehérvári harmincadosnál. 52 kapás szőlőjük 40 akó évi terméssel.[23]

1754-ben a hajmáskéri jobbágyok a jobbágyszolgáltatások alól, elsősorban a robot alóli felmentésüket kérik, és annak a készpénzzel való megváltását vállalják. Az új szerződés a püspökkel 1754. év január 1-én kelt. Az új szerződés szerint: 1. a marhás gazda marhájával, a marhátlan saját erejével, vagy másokkal összefogva minden héten legalább egy napot szolgál a kilencedért, a censusért, a malomért. A kocsmáért, a mészárszékért évente 300 forintot fizetnek. 2. Kötelesek a

majorságbeli szántóföldet megművelni és az ősiekkel együtt behordani. 3. A határban levő réteket kaszálják, összegyűjtik és Veszprémbe viszik. A feles rét munkájában is segítenek. 4. A marhás marhájával, a marhátlan a maga erejével pénzen fogadott szekérrel köteles egy hosszú fuvarral szolgálni Sümegig, Budáig, Badacsonyig, vagy Nyulig. 5. Tizedet adnak, és azt Veszprémbe viszik. 6. A birkás házának, majornak a fogyatkozását helyre hozzák, évente az épületet javítják, a birkás szalmáját meghordják. 7. Az uraság konyhájára 20 öl fát visznek. 8. Vontatóra, rövidebb útra, ha szükség van rá, tartoznak ételt, italt, és lovat adni. 9. A határt, erdőt, őriztetni kell, a másét nem szabad elszántani 17 forint büntetés terhe alatt. 10. Sátoros ünnepkor; kötelesek húsvétkor egy bárányt, 10 ice vajat, házanként 3 csirkét, 5 tojást, pünkösdkor 1 bárányt, 10 ice vajat, 1 csirkét, 5 tojást, karácsonykor 1 őzet, 1 borjút, 10 ice vajat, 1 csirkét, 5 tojást, Márton napkor 2 kövér ludat adni és Veszprémbe vinni. 11. A gonosztevőket el kell fogni és Veszprémbe vinni. 12. A marhás gazda marhájával, a marhátlan gyalog 12 napot szolgál. 13. Senki a faluba nem költözhet be, vagy onnan elmenni nem szabad az uraság tudta nélkül.

Gazdasági épületei: nagy vendégfogadó istállóval és melléképületekkel, kocsma, mészárszék, az uradalmi juhász háza, róm. kat. egyház, a plébánia, a kántor és az iskolamester háza.

A plébános jövedelme 221 forint 53 4/8 krajcár, az iskolamesteré 60 forint 2 krajcár. Majorsági birtok nincs. Lakói magyarok, nagyobb részt evangélikus, kisebb részt róm. katolikusok. 18 5/8 telken 98 ház van. Úrbérszerződésük van. Egy sessiohoz 22 hold szántóföld, 10 kaszás rét tartozik. A községben lakik Kis Sándor inscriptionista is. A föld nagyon köves és egy mérő mag alig terem 1 1/2 mérő búzát, 2 mérő rozsot, vagy árpát, 3 mérő zabot. A súlya egy mérőnek a búzáé 85, a rozsé 74, az árpáé 62, a zabé pedig 42 font. Az erdő az uraságé, a jobbágyoknak azonban faszedési joguk van. Irtás föld nincs. A legelő 3711 hold, köves a melegben kiég és ezért alig elégséges. A szőlő 32 hold, róla kilencedet adnak, a bormérés a községé Szent Mihálytól Szent György napig. A községben 70 jobbágy és 28 zsellér lakik 98 házban. Adózás alól kivettek: a bíró, a két kisbíró, két erdőőr, az adózásra maradt 93 ház.

A község jövedelmei:	Értéke (forint)	(krajcár)
Census	93	–
Konyhára való	15	19 3/8
Robot értéke	431	12
Kilenced	298	54 6/8
Tized	271	73 2/8
Az erdő jövedelme	231	57 4/8
12 kaszás uradalmi rét	22	91 4/8
Robot a szokáson felül	139	75
Két malom censusa	427	–
A veszprémi szűrkészítő	80	–
A juhász árendája földdel	400	–
Az adott vaj értéke	12	–
Két bérelt kocsma	50	50
Mészárszék	32	22 2/8
A házi kezelésben levő kocsma jövedelme	606	24
Az egész Hajmáskér jövedelme:	3111 Ft	80 kr.

Allodiális szőlő, halastó, vásárjövedelem nincs. A veszprémi szűrszabó malma a Séden van.

Az erdő dűlői: Rucsa, Tési út melletti, Hát út, Szarvaskő berek, Itató, Bükk erdő, Mészégető erdő, Amos, Eplényi határnál levő kút melletti erdő. Összesen 3074 hold. A jövedelme 231 forint, ebből az üvegfúvó hutás fizet a fáért 20(forintot, a makkoltatás bére 31 forint 57 7/8 krajcár.

ŐSI.

Polgárdi, Nádasladány, Várpalota, Peremarton és Fül közt fekszik.

Az 1531. évi rovásadó összeírás szerint a török a község egy részét már felégette. 1540-től kezdve Palota várának fenntartására van rendelve.[24]

Az 1747. évi szerződés:

A községben 84 session 84 magyar család lakik. Mindegyiknek van 4–6–8 ökre, tehene és lova. Van egy közös malom is, amelynek hozadéka 50 pozsonyi mérő. Ezenkívül az uraságnak három malma van. A bormérés a községé és az uraságé. A bormérés bevétele 40 forint. A zsidó hamuzsírégető fizet 50 forintot. A rétjük a Sárréten van, de nem valami jó. A húsmérésért fizetnek 7 forintot. Határperük van a peremartoniakkal. A községben van katonai beszállásolás.[25]

Az 1754. évi szerződés

Az ősi jobbágyok megjelentek és kérték a felszabadításukat és a terheknek készpénzben történő megváltását. A megkötött új szerződés szerint: 1. A marhás, a gyalogos a robotért, a kilencedért, a kocsma és húsmérésért, a malomért stb. árenda címén fizet évente négy részletben 600 forintot. 2. Tartoznak az ősi püspöki rétet a hajmáskériekkel együtt lekaszálni, összerakni és Veszprémbe vinni. A malomgátat tisztítani kell. 3. A marhás gazda a maga erejével, a marhátlan az értékhez képest többen összefogva pénzen kötelesek szekeret fogadni, ha a szükség úgy kívánja egy hosszú fuvart szolgálni Budáig, Sümegig, vagy Nyulig. 4. Kötelesek a majorságbeli szántóföldet szántani, vetni, aratni, és behordani a hajmáskériekkel együtt. 5. Kötelesek az ősi püspöki szőlő minden munkáját megadni, gabona tizedet és a három malom jövedelmét Veszprémbe vinni. 6. Az uraság konyhájára 20 öl fát kell Veszprémbe vinni. 7. Sátoros ünnepre; húsvétra 1 borjút, 60 csirkét, 150 tojást, pünkösdre 2 bárányt, 60 csirkét, 50 tojást, karácsonyra 1 őzet, 60 csirkét, 150 tojást, 20 ice vajat, Márton napra 2 kövér lúdat kötelesek adni. A vízbérben adnak 6000 rákot, és csikot, amelyet Veszprémbe a konyhára kell vinni. 8. Vontatóra, rövidebb útra ha szükséges tartoznak ételt, italt és lovakat adni. 9. A gonosztevőket el kell fogni és a püspökhöz küldeni. 10. Az ősi határban levő tilos erdőből fát vágni nem szabad. 11. A marhás és marhátlan évente nyolc napot szolgál. 12. Az uraság engedelme nélkül a faluba beköltözni, vagy onnan kiköltözni nem szabad. 13. Továbbra is földesúri jog alatt maradnak. (Veszprém, 1754. január 1.)[26]

Szerződés az ősi piscatorral, Kosár Pállal 1755.:

Árendába kapja az ősi és hajmáskéri halászó és rákászóvizeket három évre. 1. Ad évente 20 forintot, 6000 rákot, 2 akó csikot. 2. Ha több halra van szükség a fogast fontjával 2 krajcárért adja. 3. Hasonlóképpen a többlet csikot is 2 krajcárért köteles adni. A csikot a folyó évben 3–4 hét alatt köteles megadni.[27]

Az uradalom épületei: Vendégfogadó, kocsma, a polgárdi, a fülei, az ősi malom, hamuzsírégető kemence, a juhászat háza, présház a szőlő között, a zsidó háza, a vadász háza, ispánház, a hajdúk háza, magtár, róm. kat. templom, plébánia, iskola. A plébános jövedelme 283 forint 19 krajcár, az iskolamesteré 115 forint 12 krajcár. A földesúrnak 1500 majorsági juha van. Van méhészet is, amelynek jövedelme 32 forint 2 krajcár.

A jobbágyok magyarok, legnagyobb részt evangélikusok, kevesen róm. kat. vallásúak. 69 2/8 telken 116 ház van, a házas zsellérek száma 87. Van a községben 23 ház nélküli zsellér is. Egy mérő őszi vetésű magból 3, a tavasziból 4 mérő gabona lesz. Szabad faszedési joguk van. A közös legelő 346 hold, a szőlőjük 427 hold, amelyről kilencedet és tizedet adnak. A kocsma Szent Mihálytól Szent Györgyig a községé.

A község jövedelmei:	Értéke (forint)	(krajcár)
Census 197 ház után	197	–
Konyhára való értéke	57	58 3/8
Robot értéke	1712	16 2/3

Kilenced:	Értéke (forint)	(krajcár)
Tiszta búza	153	82 4/8
Kétszeres	860	6 1/9
Árpa	81	12 2/9
Zab	39	90
Összesen	1134	90 10/12
Kiadás	567	45 5/12
Marad	567	45 1/12
Kukorica és köles	35	50
Juh jövedelme	33	69
Méh jövedelme	2	93 1/2
Összesen	36	62 1/3
Bor jövedelme	832	50
Az összes kilenced	1472	7 6/8
Tized:		
Gabona	567	45 1/2
Bor	832	50
Összesen	1399	95 4/8

Az erdő: 2508 hold, dűlői, Körtvélyes-tó, Öreg–Kális-tó, Kaszavölgy, Kiscser, Balogföld, Dinnyeföld, Gyurkó-állás, Bíró-rét, Katona-út, Vadoma, Bokor, Farkaserdő, Kenyérhegy, Tüzkőves, Hárságy. Jövedelme 1282 forint 92 2/8 krajcár. A szőlő 90 hold, jövedelme 99 forint.

Az allodiális szántóföld terem 528 mérő tiszta búzát, 561 mérő kétszerest, 244 mérő árpát, 409 6/8 mérő zabot. A búza ára mérőként 2 forint 26 1/2 krajcár, a kétszeresé 1 forint 39 1/2 krajcár, az árpáé 39 1/2 krajcár, a zabé 42 krajcár.

Az allodiális szántóföld jövedelme:

	Mennyisége (mérő)	Értéke (forint)	(krajcár)
Tiszta búza	528	1289	20
Kétszeres	561	928	78 2/3
Árpa	244	199	26 2/3
Zab	409	286	81 2/3
Összesen		2404	5
Kiadásra lemegy		901	35
Tiszta jövedelem		1802	70
Kukorica jövedelme		132	9 1/8

Allodiális rét: Apros 60, Gyöprét 80, Füzes 160, Ujlakos 75, Malomköze 45, Ördögtava 85 kaszás, a Sárréttel együtt 1518 1/3 kaszás.

Egyéb jövedelem a községtől:	Értéke (forint)	(krajcár)
Rét jövedelme	4114	74
Szalma	287	25
Uradalmi fácános	93	18 7/8
A juhász árendája	500	–
A három malom tiszta nyeresége	1211	58
Az uradalmi vendégfogadó árendája és bormérés jövedelme	792	58 7/8
A hamuzsírégető árendája	130	85
Az egész birtok jövedelme	15 327 Ft	71 3/8 kr.

Az uradalom tized jövedelme részint saját kezelésben, részint pedig bérbe van adva. Készpénzben a tized 1764 forint 48 7/8 krajcár.

Házi kezelésben van: Ajka, Berhida, Csaják, és Szilasbalhás.

Bérbe van adva: Jankovics özvegyénél Balatonbozsok, Zichy Istvánnál Bakonycsernye, Őskü, Királyszentistván, Vilonya, a káptalannál Fokszabadi és Gyulafirátót, Batthyánynál Mezőkomárom és Enying, Horváth Istvánnál Kiskovácsi, Zichy Ferencnél Balatonfőkajár, Márkus özvegyénél Litér, Széchenyi Ferencnél Siómaros, Mezőszentgyörgy községnél Mezőszentgyörgy, Zichy Miklósnál Papkeszi és Sur.

Természetben: 165 mérő kétszeres értéke 261 forint 25 krajcár, 9 6/8 mérő árpa 7 forint 20 2/8 krajcár, 73 mérő zab 45 forint 58 6/8 krajcár, 102 1/2 urna bor 112 forint 47 4/8 krajcár. A juh és méh tized értéke (Lepsény, Sóly, Dudar) 13 forint 1 1/3 krajcár.

Az összes tized jövedelem 2204 forint 1 5/8 krajcár. A jövedelemből fizetik az alkalmazottakat, kiknek a bére részint természetben, részint pedig készpénzben van. Fizetés készpénzben 2315 forint, természetben 74 urna bor, 2600 font hús, 1160 font só, 146 mérő tiszta búza, 751 mérő kétszeres, 364 mérő zab, 33 mérő borsó, bab, 15 öl széna, 15 öl szalma, 88 kocsi tűzifa, 13 hízott sertés. A természetbeni juttatások értéke 3343 forint 10 4/8 krajcár, tehát a fizetés összesen 5658 forint 10 4/8 krajcár.

Egyéb kiadásai a püspökségnek: Kegyúri jognál fogva jár a veszprémi, ősi, hajmáskéri és kislődi plébánosnak fizetés, összesen 308 forint 68 3/8 krajcár. Más kiadás és uradalmi hivatalnokok és szolgák számára 47 forint 1 7/8 krajcár, az úriszékre 77 forint 79 6/8 krajcár, a szolgák ruházatára 225 forint 98 2/8 krajcár, a rabok tartására 47 forint 7 6/8 krajcár, a püspök kertre 566 forint 67 krajcár, egyéb kisebb kiadás összesen 119 forint 91 2/8 krajcár és 183 forint 49 4/8 krajcár, épület javításra 1631 forint 96 krajcár, kisebb kiadás még 49 forint 63 2/8 krajcár, marad tisztán 38,813 forint 1 krajcár.

A KARÁDI URADALOM

Az uradalomhoz tartozik Csepely, Karád, Kisbárapáti, Andocs, Szorosád, Koppányszántó, Ráksi, Csököly, Görgeteg, Törökkoppány fele, Somogyacsa, Kér és Dada majorok.

Az uradalomban határpör nincs. A birtok elég jól kezelt, a földje elég jól művelt, allodiális föld és rét elég sok van. Sok szántóföld van Karádon, Acsán, Koppányszánton és Görgetegen, a dadai majorban, itt sok rét is van. Kisbáron nagy uradalmi rét van. Juhtenyésztés van Karádon, Andocson, Koppányszántón és Görgetegen, méh van Karádon, Görgetegen és Dadán. Uradalmi szőlő nincs. Az uradalmi erdő nagy, itt folyik a makkoltatás is. Fái: tölgy, cser és bükk. Tüzelő és épületfa elég van. Nagysága 10,550 hold (egy hold 1200 öl). Fái 100, 80, vagy 60 évesek, de van öregebb is. Legeltetés az erdőben Szent Györgytől Szűz Mária születésnapjáig tart. A szőlő után tizedet és kilencedet fizetnek. A kaszáló és a legelő jó. Szorosádon urasági húsmérés van. Hetivásár pénze nincs az uraságnak.

A tized Somogy megyében a pannonhalmi bencéseké, amelyre az 1726. és 1729. évi szerződések érvényesek. Koppányszántó tizede, amely Tolna megyében van a pécsi püspöké. Gerézden és Acsán halászóhely, Dadán, Karádon és Ráksin vízimalom van. A termények értéke a tiszta búza mérője 1 forint 42 krajcár, a rozsé 1 forint 12 krajcár, a kétszeresé 1 forint 24 krajcár, az árpáé 51 krajcár, a zabé 40 krajcár, a csöves kukoricáé 36 krajcár, a hajdináé 54 krajcár, a máké 3 forint, a borsóé és babé 2 forint, a kölesé 1 forint, a kunrépáé (cyclaminus, más néven disznókenyérfű) 15 krajcár, a széna ölenként 25 forint, a sarjú széna 12 forint 30 krajcár, a tavaszi gabona szalmája 1 forint 42 krajcár, az őszi gabona szalmája 1 forint 15 krajcár, a tűzifa ölenként 1 forint 15

krajcár, a bor urnánként 1 forint 30 krajcár, a káposzta százanként 1 forint 40 krajcár, a dohány százanként 3 forint 30 krajcár.

KARÁD (oppidum Karád). Mezőváros

Az országút mellett fekszik.

1745. évi szerződés szerint a mezővárosban 168 session 168 magyar és néhány délszláv család lakik. A 705 1/2 hold szántóföldjük 3358 3/4 mérő, az irtás 276 3/4 hold, ez 1833 1/2 mérő három vetésforgóra, a rét 287 hold, 616 1/2 szekér szénát terem, a szőlő 173 hold, és 467 kapás, van még 281 ökör, 181 tehén, 159 borjú 109 ló, 614 juh, kecske, 1422 sertés, 355 kas méh, 7 malom. A lakóit 1689-ben Széchenyi Pál püspök telepítette át Fehéregyházáról. Magyarok és illirek. A mezővárosnak van három szőlőhegye, az egyik régtől fogva puszta, a másikat a Vaskőhegyet 8 év óta, a Kerekhegyet 5 év óta kezdik újból telepíteni. A malom a „Balássagáttya" folyón van, a bérlője 1 forint évi censust fizet. A kocsma és mészárszék, tekintettel, hogy út mellett fekszik, a lakók is látogatják, jól jövedelmez. A bormérés Szent Mihálytól Szent Györgyig a falué, azontúl a földesúré. A zsidó fizet 12 forint bért. Katonai beszállásolás van. A városban régen vár volt. Tartozékai: Fehéregyháza, Kovászna, Toldi, Kér és Ölvös praediumok. Fehéregyháza és Kovásznán szántóföld, rét és erdő van. Kovásznán átfolyik a Büdösgát, amelyen két malom van, az egyik közös, a másik a földesúré, a censusa az egyiknek 2 forint a másiknak 1 forint. Toldin szántóföld, rét és erdő van. Kér bokros és erdős, de van szántóföld és rét is. Ölvösön sok erdő van, nagy terület. A lakosoknak sok jószága van. A jobbágyok 100 forint censust fizetnek, kilencedet és tizedet adnak minden terményből. Census van a makkoltatásért, bor és húsmérésért.[28]

1746. évi szerződésben: 1. Minden gazda a maga házától ad 1 forintot, a zsellér 50 dénárt. 2. Egy pár vonós marhától fizet 1 forint 50 dénárt. 3. A kilencedért ad 350 forintot. 4. A kocsmáért 60 forintot. 5. A mészárszékért 20 forintot fizet. 6. Makkbér 150 forint. 7. Konyháravalót adnak. 8. Vadászatkor hajtók, kötelességük a levélhordás is. 9. 1746. évi Szent György napján kezdődik és három évig tart. A fenti összeget két részletben fizetik.[29]

A város szántóföldje I. osztályú, a rétje III. osztályú. A róm. kat. temploma Szent László király tiszteletére van szentelve. Iskolamestere van.

Az uradalom épületei:

I. Hasznothozó épületek; vendégfogadó fából, húsmérés, malom, juhakol, a kanász háza, méhészet, kovácsműhely, uradalmi ház és kemence, a kovács háza.

II. Gazdasági épületek; a tiszttartó háza, a magtár, az ispán háza fából, a kádár háza fából, a kertész háza.

III. Hasznot nem hozó házak; börtön, téglaégető kemence.

Van a községben allodiális juhászat és méhészet.

A juhászatban 292 anyajuh van.

A juhászat jövedelme:	Értéke (forint)	(krajcár)
Vajból	58	24
Sajtból	21	59 2/8
Tavaszi gyapjúból	543	47
Őszi gyapjúból	345	4 3/8
Eladásból	426	14 1/8
Dögbőr	23	46 4/8
A juhász árendája	7	49 3/8
Összesen	1427 Ft	4 5/8 kr.

A juhok tartására kiadás (széna, só nyírás stb.) 612 forint 8 5/8 krajcár. Konvenció pénzben, gabonában 113 forint 26 5/8 krajcár. Tiszta jövedelem tehát 701 forint 38 krajcár.

Van a községben 117 darabból álló sertéskonda is. Ennek értéke 1518 forint 50 krajcár. Kiadás rája 704 forint 54 6/8 krajcár, tisztán marad 777 forint 55 7/8 krajcár.

A 36 kas méh Kovásznán van, ennek jövedelme mézből és viaszból 52 forint 48 krajcár.

Az allodiális birtok tiszta jövedelme 1532 forint 21 7/8 krajcár, leszámítva az 5%-ot a tiszta haszon 1354 forint 12 7/8 krajcár.

A község jövedelme: fél évig a kocsma, saját malma van, szabad faszedés. Van 79 4/8 sessio, amelyhez 175 jobbágyház, 64 zsellérház tartozik. Van ezenkívül 53 háznélküli zsellér. Egy sessiohoz tartozik 27 hold szántóföld, 9 kaszás rét. A jobbágyoknak van 109 3/6 mérő belsőségük, 4300 mérő szántóföldjük, 1152 4/8 mérő irtás szántóföldjük, 693 kaszás rétjük, 213 3/4 kaszás irtás rétjük, 371 2/4 kapás szőlőjük. A házas zselléreknek van 14 9/16 mérő belsőségük, 1 2/8 mérő szántóföldjük, 154 mérő irtás szántóföldjük, 1 kaszás rétjük, 30 2/4 kaszás irtás rétjük, 95 kapás szőlőjük. A háznélküli zselléreknek van 1 1/8 mérő belsőségük, 155 mérő szántóföldjük, (irtás) 14 2/4 kaszás irtás rétjük, 66 2/4 kapás szőlőjük. Más községbelieknek 20 2/4 kapás szőlőjük van. Az úrbérszerződésen kívülieknek van 3 mérő belsőségük, 197 mérő irtás szántóföldjük, 2 kaszás rétjük, 18 2/4 kaszás irtás rétjük, 6 kapás szőlőjük. Az adózás alól kivetteknek van 1 3/8 mérő belsőségük, 105 mérő szántóföldjük, 120 mérő irtás szántóföldjük, 45 kaszás rétjük, 18 2/8 kaszás irtás rétjük, 11 kapás szőlőjük. A karádiaknak és csepelieknek a legutolsó szerződésük 1784-ből való.

A karádiaké Fehéregyháza, Ölvös, Toldi puszta fele, Kovászna egészen, a csepelieké Fehéregyháza puszta másik fele.

A szerződés szerint az egész telkes gazda fizet 10 forintot, ad 24 gyalog napszámot, hat egész helyes gazda együtt két napra járó négy marhával szekeret ad. A zsellér, ha saját háza van fizet 1 forintot és ad 10 gyalog napszámot. A háznélküli zsellér hat gyalog napszámot ad. A legelőjük közös az uraséggal. A toldi puszta termése az uraságé, amelyet a jobbágyok a roboton felül behordanak a kijelölt helyre. Hasonló a tized és a majorsági termés behozatala. Kötelesek az uraságnak, vagy a tisztjeinek az előfogatadás. Levélhordás a rendes roboton felül van. Kötelesek az ártalmas vadak kiirtására három nap vadászatot tartani. A bormérés Szent Mihálytól Szent Györgyig a községé, hol az uraságnak saját kocsmája is van, a község kocsmája egész évben a községé. Tűzifát és épületfát ingyen kapnak. Makkbért fizetnek. A szerződésen felüli munkát az uraság megfizeti. Égetett bor, vagy pálinkaégető fazék után évente két forint jár az uraságnak. Irtásföldek után, vagy adót fizetnek, vagy az uraséggal külön megegyeznek. Bor után kilencedet adnak.

A vadászat, madarászat, halászat, a vásár jövedelme, a vám jövedelme, a mészárszék jövedelme az uraságé. A meghalt jobbágy árváját nem szabad megadóztatni. Az eladott, elcserélt, vagy végrendelet szerint hagyott jószág tizede az uraságé. Dohányt, mézet, viaszt, vajat, lent, kendert, vagy egyéb terményt a jobbágy annak adja el, akinek akarja, az uraság csak akkor élhet elővételi jogával, ha azt az árat, amelyet más is megadna az áruért, előre lefizeti. A jobbágy bárkitől örökölhet. A trágyabeli adózás ezután elmarad. Ha mészárszéket, vagy más regálét az uraság bérbe ad, akkor a bérlő azt mér, amit akar. Bírságpénz csak az úriszék ítéletével szedhető, más bírságpénz, a mezőkön okozott kártétel stb. megmarad. Más büntetés robotban szolgálandó le. Pénzben, vagy testileg csak visszaesés esetében büntethető valaki, de akkor is csak 24 pálcaütést, asszony ugyanannyi korbácsot kaphat. Ha börtönbe vettetik valaki, a vas váltsága 15 krajcár. Az uraság engedelme nélkül ezután, büntetés terhe alatt, nem szabad. Az erdőt kímélni kell. A gubacs és makkszedés joga az uraságé. Fegyvert, vadászó ebeket tartani nem szabad. Kocsmáltatás csak a meghatározott időben szabad. A földesúr tudta nélkül a község a maga nevében pénzt nem vehet fel. Jövevényeket az uraság tudta nélkül nem fogadhatnak be.

Földet is csak az uraság tudtával adhatnak el. Bírói tiszt-

ségre az uraság hármat jelöl és ebből egyet választ a község. A jegyzőt és az esküdteket az uraság tudta nélkül választja a község. A bírók nem fizetnek adót. A porciónak a lakosok közt való kiosztása a vármegye határozata szerint történik és erről a bírónak kell számot adni. A porciót a bíró szedi be és fizeti be a vármegye pénztárába. A jobbágyoknak az urbáriumban előírt adót kötelesek megadni. Ha panasz van az uraságbeli jobbágyok és zsellérek között, akkor a földesúrnál, vagy a tisztjeinél keressenek igazságot, ha a jobbágy és az uraság tisztjei közt van, akkor a földesúrnál keressenek elégtételt, ha nem kapnak, a vámegyéhez fordulhatnak. Ha a földesúr ellen van panasz, akkor egyenesen a vármegyéhez fordulhatnak és ezért nem büntethetők meg.

A szerződést Somogy vármegye 1784. év december 1-én hagyta jóvá.

A szántóföldjük jó és egy mérő bevetett mag terem 4 mérő búzát, 5 mérő rozsot, 7 mérő zabot. Egy mérő búza súlya 86 font, a rozs 80 font, az árpáé 69 font, a zabé 48 font. (Egy font 0.56 kiló.)

Van állattenyésztés és gyümölcstermelés is. Saját erdejük nincs, de a faszedés szabad. A legelőjük elég nagy. A közös legelőn van 263 ló, 438 ökör, 197 tehén, 1038 juh. A közös legelőn van az ügyvédnek, ispánnak, papnak, tanítónak, jegyzőnek 19 lova, 10 ökre, 27 tehene, 307 sertése, és az ügyvédnek még 480 juha. A szőlőhegyük 572 2/4 kapás. Az allodiális birtok után a jövedelem volt 1354 forint 12 7/8 krajcár.

A földesúr jövedelme:	Értéke (forint)	(krajcár)
Census, ajándék, munkamegváltás, levonva a bírókat és szolgákat	729	7 1/2
Zsellérek adója	64	–
Kézi robot (naponta/10 kr.)	349	30
Hosszúfuvar a. 3 fr. 12 kr.	38	48
Zsellérek kézi robotja	128	–
Háznélküli zsellérek robotja	63	36
Pálinkaégetés census	7	6 2/3

Kilenced:	Mennyisége (mérő)	Értéke (forint)	(krajcár)
Kétszeres	118 6/8	166	15
Rozs	545	654	–
Árpa	74	63	32
Zab	171 4/8	114	20
Kukorica	277 1/8	166	16 1/2
Hajdina	65	58	30
Mák	1/2	–	20
Lencse	5	11	26
Borsó, bab	1	3	18
1509 fej káposzta		24	24
Kunrépa	3 1/2	–	51
Gyümölcs, szalma		42	39
Juh		34	47
Méh		27	8 1/2
404 1/8 urna bor		606	11
Kilenced összesen		1974	41

A kétszeres ára mérőnként 1 forint 24 krajcár, a rozsé 1 forint 12 krajcár, az árpáé 51 krajcár, a zabé 40 krajcár, a kukoricáé 36 krajcár, a máké fél mérőként 2 1/2 krajcár, a lencséé mérőnként 1 forint 2/3 krajcár. A tized Somogy megyében a pannonhalmi apátságé. Értéke 1367 forint 53 3/4 krajcár.

Az erdő fái tölgy és bükk. A közeli központ hiánya miatt a fa olcsó. Eladnak évente 18 forint 5 1/8 krajcárért tűzifát, 55 forint 14 2/8 krajcárért épületfát, 4 forint 32 1/8 krajcárért fát hamuzsír égetésre, tehát a bevétel összesen 77 forint 51 4/8 krajcár. Makkbér és gubacs utáni jövedelem: a makkbér 71 forint 6 5/8 krajcár, a gubacsbér 26 forint 18 3/8 krajcár. Az uradalomhoz szükséges épület és tűzifa értéke (400 öl) 577 forint 51 4/8 krajcár, a jobbágyok elhasználnak 700 öl tűzifát, 200 öl épületfát. A négy erdőőr fizetését leszámítva marad tiszta jövedelem 507 forint 4/8 krajcár.

Az erdőben folyik a legeltetés. Allodiális szőlő nincs. Allodiális szántóföld: Bányai dűlő 100 hold (200 mérő), Ölvös 80 mérő, 6 mérő út, Toldi 50 mérő, tehát összesen 336 mérő, vagyis 168 hold.

Jövedelme:	Mennyisége (mérő)	Értéke (forint)	(krajcár)
Búza	385	488	41
Kétszeres	57 1/8	79	58 1/2
Zab	177 4/8	118	20
Kukorica	102 3/8	61	25 1/2
36 véka (media) lencse		1	–
2,66 véka borsó, bab		5	50
1,43 véka mák		4	47
Őszi gabona szalmája		30	37 1/2
Tavaszi gabona szalmája		4	15

Leszámítva a kiadásokat, marad tisztán 550 forint 27 7/8 krajcár jövedelem.

Az előfogat értéke 10 forint 42 krajcár, a trágya értéke 2 forint 39 krajcár.

Uradalmi rét van Kovásznán 60, Toldi pusztán 32 kaszás, kisebb rét van még Kisbáron, Csepelen és Kéren. A tiszta jövedelme 209 forint 4 1/2 krajcár. Az összeírás szerint fennmarad még 60 3/4 hold szántóföld és 14 2/4 kaszás rét. A Kálvária pusztán van diófa, amelynek termése 22 3/8 mérő, értéke 22 forint 22 1/2 krajcár. Sok mocsár is van. A nádból bevétel 59 forint 10 krajcár. Malombér 6 forint, az uradalmi malom jövedelme 95 forint 57 krajcár, a mészárszék árendája 40 forint, az uradalmi pálinkafőző és szabad pálinkamérés, a bérlő árendája 120 forint. Az uradalmi kerékgyártó bére 6 forint, a kocsma jövedelme 764 forint 51 5/8 krajcár, Armpruszter és Grubanovics család kilenced és tized megváltása 24 forint, a kovács és fazekas taksája 12 forint, más mesteremberek taksája 7 forint 54 4/8 krajcár, a szabad sószállítás értéke 3 forint 6 2/3 krajcár, bírságpénz 76 forint 31 2/3 krajcár.

Karád mezőváros összes jövedelme 8570 forint 28 5/8 krajcár.

CSEPEL

Földje részben agyagos, részben köves, ezért csak III. osztályú.

Az 1745. évi szerződés:

A községben 47 magyar család lakik. Földjük 165 hold (611 mérő) irtásföld 53 hold (243 mérő két fordulóra) rét 89 hold (117 kaszás) szőlő 41 hold (99 kapás). Van a községben 94 ökör, 54 tehén, 23 borjú, 5 ló, 97 juh, kecske, 160 sertés, 45 kas méh, 1 malom. Régi magyar község. Van két szőlőhegye, az egyik régi, a másik nyolc éve telepítették. Van két malom, az egyik közös, a másik magán egy forint censussal. Bormérés Szetn Mihálytól Szent Györgyig, húsmérés nincs.

Tartozéka: Fehéregyháza, Dada, Szoroság, Gerézd és Acsa. Dada püspöki birtok, bérlik 80 forint censusért. Csö-

költ is bérlik. Erdő és rét kevés van. Szorosádon erdő, rét, szántóföld és szőlő van, a malom censusa 1 forint. A Babocsaiakkal pereskednek. Gerézden és Acsán erdő, rét, legelő és szántóföld van, Gerézden egy malom van 1 forint censussal, az acsai malom a kisbáriaké 1 forint censusért.[30]
Az 1746. évi szerződés:

1. Minden gazda a maga házától fizet 1 forintot, a zsellér 50 dénárt. 2. Egy pár vonós marhától fizetnek 1 forint 50 dénárt. 3. A kilencedért a község ad 140 forintot. 4. A kocsma censusa 20 forint. 5. A mészárszék censusa 5 forint. 6. Makkbér 40 forint. 7. 1746. év Szent György nappal kezdődik a fenti összeget két részletben fizetik. Három évig tart. 8. Konyhára valót adnak. 9. Kötelességük a vadászat és levélhordás.[31] 1741-től kezdve pör volt a határ miatt Csepel és Kötcse között. A megegyezés 1745. év decemberében történt.[32]

A község lakói katolikusok és kálvinisták. Magyarok. A községben van két kocsma, mészárszék, hajdúk háza és más gazdasági épület. Allodiális juhászat, méhészet, vagy más allodiális állattartás nincs. Fél évig a kocsma a községé. Saját malmuk van. Szabad faszedés. A földjének egy része termékketlen, a rétje sokszor nedves és sáros, a száraz időben pedig kiszárad.

Fizetnek a közös kasszába 396 forint 55 7/8 krajcárt, a házi kasszába 529 forint 14 4/8 krajcárt. A községben 31 1/8 telekhez 78 ház tartozik, van ezenkívül 40 házas zsellér és 15 háznélküli zsellér. Egy egész telekhez 32 hold szántóföld, 12 kaszás rét tartozik. Van 99 1/8 mérő belsőség, 2010 mérő szántóföld, 28 1/4 mérő irtás szántóföld, 398 kaszás rét, 2 kaszás irtás rét, 344 kapás szőlő. Egy mérő bevetett mag terem 4 mérő rozsot, 5 mérő árpát, 4 mérő zabot. A legeltetés az urasági erdőben és a közös legelőn van. A községben van 104 ló, 151 ökör, 93 tehén, 525 juh.

A földesúr jövedelme a községből:	Értéke (forint)	(krajcár)
A jobbágyok censusa	288	45
A zsellérek censusa	39	–
Kézi robot értéke	138	36
Hosszúfuvar értéke	15	24
Zsellérek kézi robotjának értéke	78	–
Háznélküli zsellérek kézi robotja	18	–
A pálinkaégetés censusa	15	13 1/3

Természetbeni szolgáltatások:	Mennyisége (mérő)	Értéke (forint)	(krajcár)
Kilenced:			
Rozs	286 6/9	344	–
Árpa	21	17	51
Zab	47 3/9	31	33
Kukorica	103	61	48
Hajdina	2 5/9	2	18
Lencse	8 2/9	16	48
Borsó, bab véka	42	1	10
175 fej káposzta		2	50
Kunrépa	9 1/2	2	18
Egyéb jövedelmek:			
Előfogat			43
Trágya		1	28
Őszi szalma értéke		13	45
Tavaszi szalma értéke		3	35
Juh kilenced		36	22 1/2
Méh		24	50 1/2
Bor		238	30
Kilenced értéke összesen		799	30

Természetbeni szolgáltatások:	Mennyisége (mérő)	Értéke (forint)	(krajcár)
Tized:			
Rozs	229	275	15
Árpa	16 6/8	14	14
Zab	25	25	15
Előfogat		–	33
Trágya		1	10 1/2
Őszi szalma értéke		10	56
Tavaszi szalma értéke		2	58 1/2
Juh		29	15
Méh		20	24
Bor		190	50
Tized értéke összesen		570	51

Az erdő jövedelme: Eladva 4,33 1/3 öl tűzifa, 13,39 ö épületfa, 1,33 1/3 öl égetésre, összesen 19 forint 45 2/8 kraj cár, az uradalom szükséglete 69 forint 45 2/3 krajcár, makk bér 54 forint 40 krajcár, a kiadást leszámítva marad 40 forin 32 2/3 krajcár. Allodiális szőlő és szántóföld nincs. A sessio kívüli föld bére, robot megváltás 16 forint 4 krajcár. A armalista nemesek fizetnek 30 forintot, a közös malom bér 7 forint, a szabad sószállítás értéke 2 forint 40 krajcár, hajdúk házának bére 13 forint 33 1/3 krajcár, a mészárszé árendája 24 forint, a kocsma jövedelme 149 forint 36 1/ krajcár, az uradalmi csárda jövedelme 209 forint 12 3/8 kraj cár, egyéb szolgáltatásból bevétel 19 forint 1 1/2 krajcár.

Csepel községből összes jövedelem 2467 forint 19 4/ krajcár.

KISBÁRAPÁTI (Possesio Kis–Bár).

Tartozéka a fél Ölvös puszta, egészen Süd, Apáti és Nagy bár.

1745. évi szerződés:

A községben 53 telken 53 magyar család lakik kevés dé szlávval. Belsőségük 275 mérő, szántóföldjük 1267 mérő, i tásföldjük 103 hold, amely három forgóra 650 mérő, a ré 123 hold, amely 117 kocsi szénát terem, a szőlő 63 hol amely 64 kapás. Van 94 ökör, 51 tehén, 37 borjú, 40 ló, 31 kecske, juh, 574 sertés, 121 kas méh, 5 malom.

A község benépesítve 25 év előtt Volkra püspök által, fiscusé volt. Lakói rácok és magyarok. A birtokhoz tartozi bokros, tölgyes erdő, két szőlőhegy, az egyik Kisbáron, másik Nagybár praediumon. Nagybárt 14 éve csatolták Kis bárhoz. Van egy közös malom is évi 2 forint censussal, hú mérés nincs. A bormérés Szent Mihálytól Szent Györgyig községé. Katonai beszállásolás nincs.

Tartozékai: Ölvös, Nagybár, Süd és Apáti. Nagybáron makkoltatás a karádiakkal együtt van. A birtok egy része pö alatt áll Vázsonyi Gergellyel. Südön szántóföld, rét és 1 víz malom van. Censusa egy forint. Apátin is van szántóföld, ré és malom. Az egész birtok a püspök joghatósága alatt áll.[33]
Az 1746. évi szerződés szerint:

1. Minden gazda a maga házától fizet 1 forintot, a zsellé 50 dénárt. 2. Egy pár vonós marha után fizetnek 1 forint 5 dénárt. 3. A kilenced 150 forint. 4. A kocsma bére 20 forint 5. Makkbér 70 forint. 6. Konyháravalót adnak. 7. Vadászat kor segítenek. Kötelező a levélhordás.[34]

Földje a II. osztályba tartozik. Szőlőhegye, erdője van.

A plébános jövedelme 332 forint 50 1/2 krajcár, az iskola mesteré 56 forint 56 krajcár.

Gazdasági épületei: a juhász háza, istálló, borpince, 1 1/2 hold urasági kert. A birtokon allodiális jószág, juh, méh stb nincs. Lakói róm. kat. vallású horvátok és magyarok. A kö zségnek van bormérése, saját malma, faszedési joga az erdő

ben. Fizetnek a hadi pénztárba (cassa bellica) 399 forint 45 krajcárt, a házi pénztárba (cassa domestica) 533 forintot, összesen 932 forint 45 krajcárt. A községben van 43 7/8 telek, amelyhez 74 jobbágy, 14 házas zsellér és 10 háznélküli zsellér család tartozik. Egy sessio 22 hold szántóföld, 12 kaszás rét, tartozik ezenfelül marad 22 1/2 hold szántóföld és 9 2/3 kaszás rét.

A jobbágyoknak van 25 2/3 mérő belsőségük, 1981 3/9 mérő szántóföldjük, 501 4/8 mérő irtás szántóföldjük, 429 5/8 kaszás rétjük, 4 2/8 kaszás irtás rétjük, 202 4/8 kapás szőlőjük, zselléreknek van 2 1/2 mérő belsőségük, 9 mérő irtás szántóföldjük, 17 kapás szőlőjük a háznélküli zsellérek nek van 2 1/8 mérő belsőségük, 1 4/8 kaszás rétjük, 29 4/8 kapás szőlőjük, a más községbelieknek van 36 kapás szőlőjük, az adózás alól kivetteknek van (öregbíró, kisbírók stb.) 6 2/8 mérő belsőségük, 56 6/8 mérő szántóföldjük, 45 4/8 kaszás rétjük, 4 4/8 kapás szőlőjük.

Van tehát a községben összesen 36 1/4 mérő belsőség, 2052 1/8 mérő szántóföld, 510 4/8 mérő irtás szántóföld, 476 5/8 kaszás rét, 4 2/8 kaszás irtás rét, 289 4/8 kapás szőlő.

A földjük a völgyben termékeny, a hegyen azonban termékketlen. Egy mérő bevetett mag terem 4 mérő kétszerest, 5 mérő rozsot, 4 mérő árpát, vagy zabot. Egy mérő kétszeres 74, a rozs 66, az árpa 48, a zab 43 font. Van még kukorica és köles is, de csak házi szükségletre. Szabad faszedési joguk van. Elég sok az irtásföld is, bár irtásra nem kaptak engedélyt. A községben van 106 ló 103 ökör, 39 tehén, 411 juh. A szőlőjük elég nagy, de a bora közepes minőségű. A bormérés félévig a községé.

A földesúr jövedelme a községből:	Értéke (forint)	(krajcár)
74 jobbágy, 14 zsellérház, 8 kivett censusa	80	–
Konyhára való értéke	33	2 5/8
Kézi- és igásrobot értéke	969	12
Szeszfőzés censusa	39	46 2/3

Kilenced mindenből:

	Mennyisége (mérő)	Értéke (forint)	(krajcár)
Kétszeres	76	107	20
Rozs	248 8/9	298	40
Árpa	34 6/9	29	28
Zab	70 7/9	47	11
Kukorica	133 7/9	80	16
Hajdina	23 6/9	21	18
7 véka mák			17 1/2
1 mérő 54 véka borsó		3	30
Borsó		1	33
577 fej káposzta		9	20
Kunrépa	8	1	57
Előfogat értéke		1	4
Trágya		1	40 1/2
Őszi szalma 15 4/9 öl		19	18
Tavaszi szalma 2 öl		3	24
Juh		52	57
Méh		9	53
Bor		416	10
Kilenced összesen		1105	17

Tized:

	Mennyisége (mérő)	Értéke (forint)	(krajcár)
Kétszeres	61 2/9	85	42
Rozs	199 1/9	238	56
Árpa	27 1/9	23	36 1/2
Zab	56 8/9	37	55 1/2
Előfogat		1	1
Trágya		1	20 1/2
Őszi szalma értéke		15	25
Tavaszi szalma értéke		2	48
Juh		42	22
Méh		7	52
Bor		333	–
Tized jövedelem összesen		789	58 1/2

Urasági erdő: Kisbükk, Vastagcser, Nagybükk, Táborierdő, Nagybári erdő. Az erdő 2800 hold, ebből 500 hold tölgy, 2300 hold pedig bükk.

Eladtak 111 forint 39 2/3 krajcár értékű fát, az uradalom elhasznált 125 forint értékűt, a makkbér 97 forint, ebből lemegy az erdőőr fizetésére 83 forint 53 krajcár, tehát az erdő összes jövedelme 249 forint 55 krajcár.

Allodiális szőlő nincs.

Allodiális rét: Király-rét, Kopaszhegykirályasztala, Kővesdibükk, összesen 48 kaszás. Jövedelme 2 forint 40 krajcár. Az urasági kert jövedelme 3 forint 10 krajcár, a malom jövedelme 21 forint, a húsmérésé 20 forint, a szabad sószállítás értéke 10 forint 33 1/3 krajcár, a kocsma bevétele 207 forint 37 krajcár. Tehát az egész Kisbár jövedelme 3557 forint 11 2/3 krajcár.

ANDOCS.

Az 1745. évi szerződés:

A községben 47 session 47 magyar család lakik. Földjük 263 hold (907 mérő), 218 irtás szántóföld (798 mérő három forgóra), rét 112 hold (185 kocsi szénа), szőlő 43 hold (104 1/2 kapás). Van 109 ökör, 44 tehén, 47 borjú, 25 ló, 178 juh és kecske, 289 sertés, 33 kas méh, 4 malom.

Régi település. A malmok közül az egyik a községé. A bor és húsmérés Szent Mihálytól Szent Györgyig a községé. Országos vására Szűz Mária mennybemenetelének ünnepén van. Tartozéka Köp, Gerézd, Acsa és Told. Földje közepes jóságú. Itt van a Bonnya vize is. Told pusztán a hamuzsírégető fizet évente 20 forintot. Fizetnek évente 30 forint censust, adnak kilencedet, a bor és húsmérésért fizetnek. Püspöki joghatóság alá tartoznak.[35]

1746. évi szerződés:

A jobbágyok 1 forint, a zsellérek 50 dénárt fizetnek. Egy pár vonós marha után fizetnek 1 forint 50 dénárt. A kilenced értéke 160 forint. A kocsma jövedelme 50 forint, a húsmérésé 12 forint. Makkbér 50 forint. Adnak ezenkívül konyhára valót, vadászatkor hajtók, kötelesek a levélhordásra.[36]

A földje I. oszályú. A községben ferences kolostor van. A kolostor jövedelme 179 forint 17 krajcár, az iskolamesteré 106 forint 5 1/2 krajcár.

Épületei: Uradalmi vendégfogadó, istálló, kocsma, a juhász és pandúrok háza. Az allodiális juhászatban 400 fejős juh van.

Az allodiális juhászat jövedelme:	Értéke (forint)	(krajcár)
Vaj	80	–
Sajt	35	–
Téli gyapjú	749	6 1/8
Őszi gyapjú	428	29 4/8
Juheladás	636	29 6/8
Az elhullott állatok bőre	98	30 6/8
A juhász árendája	16	16
Jövedelem a juhok után	2043	52 1/8
A juhok tartása kerül	679	10 4/8
Lemegy 5%	117	46
Tiszta jövedelem	1133	37 5/8

A juhok értéke 2355 forint 20 1/2 krajcár.

A község lakói róm. kat. vallású magyarok. A községben van bormérés, két malom. Szabad faszedési joguk van. A község a hadipénztárba 409 forint 34 krajcárt fizet, a házi pénztárba 537 forint 46 krajcárt, tehát összesen 947 forint 20 krajcárt.

A telkes jobbágyságnak van 46 1/8 mérő belsőségük, 2504 mérő szántóföldjük, 1502 mérő irtás szántóföldjük, 294 kaszás rétjük, 135 1/4 kaszás irtás rétjük, 97 2/8 kapás szőlőjük. A házas zsellérségnek van 14 1/8 mérő belsőségük, 3 mérő szántóföldjük, 72 5/8 mérő irtás szántóföldjük, 20 kaszás irtás rétjük, 62 kapás szőlőjük. A háznélküli zsellérségnek van 40 mérő irtás szántóföldjük,1 kaszás irtás rétjük, 11 2/8 kapás szőlőjük. Az úrbérszerződésen kívülieknek van 1 3/8 mérő belsőségük, 135 3/8 mérő szántóföldjük, 11 4/8 mérő irtás szántóföldjük, 3 kaszás irtás rétjük, 4 4/8 kapás szőlőjük. Az úrbérszerződés alól kivetteknek van 2 mérő belsőségük, 112 mérő szántóföldjük, 36 kaszás rétjük. Összesen van tehát 63 5/8 mérő belsőség, 2754 5/8 mérő szántóföld, 1662 5/8 mérő irtás szántóföld, 346 1/4 kaszás rét, 163 3/4 kaszás irtás rét, 180 2/8 kapás szőlő.

Egy mérő bevetett mag terem 3 1/2 mérő búzát, vagy rozsot, 5 mérő árpát, 6 mérő zabot. A búza és rozs súlya 77 font, az árpáé és zabé 40 font. A községben van 108 ló, 126 ökör, 90 tehén.

A földesúr jövedelme a községből: 37 7/8 sessios jobbágy, 53 zsellér, 3 árendás után 81 forint, az ajándék (konyhára való) értéke 25 forint 39 krajcár, a robot értéke 765 forint 6 krajcár, a szeszégetés censusa 12 forint 40 krajcár.

Kilenced:	Mennyisége (mérő)	Értéke (forint)	(krajcár)
Búza	105 5/8	147	52 1/2
Rozs	245 2/3	294	48
Árpa	63	54	7
Zab	98 1/3	65	33 1/3
Kukorica	178 2/3	107	12
Hajdina	13 2/3	15	–
Lencse	1	2	–
Borsó, bab	1,38 1/2	3	40
Köles	0,9	–	7 1/2
359 fej káposzta		5	59
Kunrépa		–	52 1/2
Előfogat értéke		1	–
Trágya		1	54
Őszi szalma értéke		18	26 1/4
Tavaszi szalma értéke		6	48
Méh		10	4
3%			39 1/8
Bor bevétele		282	15
Tehát a tiszta jövedelem		1017	49 1/8

Tized:	Mennyisége (mérő)	Értéke (forint)	(krajcár)
Kétszeres	84 4/8	118	18
Rozs	196 7/8	235	48
Árpa	51	43	21
Zab	79 6/8	53	5
7 1/2 véka hajdina			6
Előfogat értéke			48
Trágya		1	30
Őszi szalma értéke		14	50 5/8
Tavaszi szalma értéke		5	6
Méz		8	16
Méh		–	32
Bor		225	45
Tized értéke összesen		707	19 5/8

Az erdő jövedelme 22 forint 41 krajcár. Makkbér 57 forin
összesen 79 forint 47 krajcár.

Allodiális szőlő nincs.

Allodiális szántóföld 6 4/8 sessio, ezt az uraság műveltet
Terem 34 1/3 mérő kétszerest, 48 1/4 mérő rozsot, jövedelm
338 forint 12 4/8 krajcár. Allodiális rét van a juhoknak, jöv
delme 338 forint 12 4/8 krajcár. Nád jövedelme 2 forint 1
krajcár. A két malom után jár 30 forint. Halászat jövedelme
forint 6 2/3 krajcár. A húsmérés jövedelme 40 forint. A bo
mérés bevétele 857 forint 40 7/8 krajcár. 41 zsellér, 8 há
nélküli zsellér robotjának értéke 225 forint, 4 jobbágy utá
megváltás 77 forint 9 3/4 krajcár. A két urasági bolt utá
fizet a kereskedő 110 forint 24 krajcárt.

Összes jövedelem a községtől 5851 forint 10 krajcá
amelyből lemegy a két erdőőr bére, marad 5745 forint 40 1/
krajcár.

SOMOGYACSA.

Szántóföldje az I. osztályba tartozik. Szőlője, erdeje va
A plébános jövedelme 231 forint 25 krajcár, az iskolamester
59 forint 27 krajcár, a harangozóé 11 forint 30 krajcár.

Gazdasági épületei: Bormérés, Gerézden halastó, két m
lom, urasági árendásház, ispánház, urasági borpince, urasá
kert.

Allodiális juh, méh nincs.

Lakói róm. kat. vallsú magyarok.

Jövedelmük fél évig a kocsma, a két közös malom, sz
bad faszedés.

A községben van 27 2/8 telek, tartozik hozzá 42 jobbág
37 házas zsellér, 17 háznélküli zsellér. A jobbágyoknak va
50 2/8 mérő belsőségük, 1644 6/8 mérő szántóföldjük, 37
4/8 mérő irtás szántóföldjük, 279 kaszás rétjük, 29 2/8 kasz
irtás rétjük, 138 kapás szőlőjük. A zselléreknek van 11 mér
belsőségük, 11 4/8 mérő szántóföldjük, 124 4/8 mérő irt
szántóföldjük, 4 kaszás rétjük, 13 6/8 kaszás irtás rétjük, 5
4/8 kapás szőlőjük. A háznélküli zselléreknek van 16 4/
mérő irtás szántóföldjük, 1 kaszás rétjük, 8 4/8 kapás szől
jük. Más községbelieknek van 7 4/8 mérő szántóföldjük,
mérő irtás szántóföldjük, 103 kapás szőlőjük. Az adózás al
kivetteknek van 71 mérő szántóföldjük, 34 4/8 kaszás irt
rétjük, 2 kapás szőlőjük. A szerződésen kívülieknek 3 mér
irtás szántóföldjük, 12 kapás szőlőjük van. Összsen van teh
61 4/8 mérő belsőség, 1734 6/8 mérő szántóföld, 523 4/
mérő irtás szántóföld, 318 kaszás rét, 45 kaszás irtás rét, 31
kapás szőlő. Egy mérő mag terem 4 mérő kétszerest, 4 mér
rozsot, 5 1/2 mérő árpát, 4 mérő zabot. Súlya 78 font
kétszeresé és rozsé, 76 font az árpáé, 48 font a zabé. Kuko
rica, köles csak házi használatra terem. Bor, szarvasmarh
sertés eladásra van. Az erdő az uraságé, de szabad faszed
van. A községben van 109 ló, 34 ökör, 67 tehén, a szőlőjü
elég jó.

Jövedelem a községtől:		Értéke (forint)	(krajcár)
Census		72	–
Konyhára való értéke		20	43 1/8
Robot értéke		712	48
Szeszégetés jövedelme		18	40
Kilenced:	Termény (mérő)	Értéke (forint)	(krajcár)
Kétszeres	209	292	45
Rozs	154 2/9	185	4
Árpa	48 7/9	41	27
Zab	65 7/8	43	51
Kukorica	209 3/9	125	36
Hajdina	5 7/9	5	12
Mák 1 véka			2 1/2
Bab, borsó	9	18	–
Méz		4	20
302 fej káposzta		4	53
Kunrépa	10 1/2	2	26 1/2
Előfogat		1	9
Trágya			54 1/2
Őszi szalma értéke		18	45
Tavaszi szalma értéke		2	27
Méh		17	25
Bor		358	50
Tehát a kilenced összesen		1123	7 1/2

Tized:	Termény (mérő)	Érték (forint)	(krajcár)
Kétszeres	167 8/9	234	16
Rozs	123	148	8
Árpa	39	33	9
Zab	52 6/9	35	6
Előfogat			53
Trágya			44
Őszi szalma értéke		15	–
Tavaszi szalma értéke		1	42
Méh		13	5 1/2
Bor		287	50
Tized összesen		770	43 1/2

Az urasági erdő jövedelme: a házi szükséglet értéke 358 forint 29 1/2 krajcár, makkbér 63 forint, összesen 421 forint 35 krajcár. Leszámítva a kiadást marad 337 forint 42 krajcár.

Az allodiális szántóföld 150 hold. Jövedelem dohányból 217 forint 44 krajcár, gabonából 552 forint 70 1/2 krajcár, összesen 770 forint 10 1/8 krajcár. Az allodiális rét 210 kaszás. Az andocsi juhoknak viszik a szénát. A gerézdi molnár háza körüli diófa jövedelme 2 forint 20 krajcár. A nád jövedelme 122 forint 6 krajcár, a malom 515 forint 59 1/2 krajcár, a molnár árendája 10 forint, a háza után árenda 12 forint, a húsmérés árendája 4 forint, a szabad sószállítás értéke 3 forint 6 2/3 krajcár, a kocsma jövedelme 185 forint 10 1/2 krajcár.

Somogyacsa jövedelme összesen 4674 forint 1 1/8 krajcár.

SZOROSÁD.

Az 1754. évi szerződésben még csak praediumként szerepel. A lakói németek. Censusuk 150 forint, árendájuk 2 arany.[37]

Szántóföldje a II. osztályba tartozik. Uradalmi épülete a kocsma. A tanító jövedelme 32 forint 57 krajcár. Allodiális állat nincs.

Lakói róm. kat. vallású németek.

A község jövedelme fél évig a bormérés, közös malom, szabad faszedés.

A hadi pénztárba 121 forint 12 3/8 krajcárt, a házi pénztárba 161 forint 36 4/8 krajcárt, összesen 282 forint 48 7/8 krajcárt fizet.

7 4/8 telekhez 23 jobbágyház, 14 házas zsellér, 7 háznélküli zsellér tartozik. Egy sessio 34 hold szántóföld, 8 kaszás rét.

A jobbágyoknak 30 mérő belsőségük, 510 mérő szántóföldjük, 60 kaszás rétjük, 83 3/4 kapás szőlőjük, a házas zselléreknek van 3 3/8 mérő belsőségük, 54 5/8 mérő szántóföldjük, 3 kaszás rétjük, 31 3/4 kapás szőlőjük, a háznélküli zselléreknek van 9 2/4 kapás szőlőjük, más községbelieknek van 170 2/4 kapás szőlőjük, az adózás alól kivetteknek van 4/8 mérő belsőségük, 14 mérő szántóföldjük, 11 kaszás rétjük, 5 kapás szőlőjük. Összesen van 33 7/8 mérő szántóföld, 71 kaszás rét, 3 kaszás irtás rét, 300 kapás szőlő.

Szerződésünk 1779-ből való.

A földjük nagyon terméketlen. Egy mérő bevetett mag terem 3 mérő rozsot, 6 mérő kukoricát, árpát és zabot ritkán vetnek. Dohányt vetnek. Kereskednek állattal és borral.

A községben van 46 ló, 28 ökör, 59 tehén. Szőlőhegyük van és a boruk jó minőségű. A szőlő részint a falubelieké, részint más községbelieké. Census házanként 1 forint, összesen 34 forint, a konyhára való értéke 5 forint 57 krajcár, robot megváltás 214 forint (52 nap igásrobot, vagy 104 nap kézi robot, hosszúfuvar nincs), szeszégetés censusa 13 forint 20 krajcár.

Kilenced:	Termény (mérő)	Értéke (forint)	(krajcár)
Rozs	94	112	48
Árpa	5 7/9	4	54
Zab	7 4/9	4	57 1/2
Hajdina	1/6	–	9
Kukorica	73	44	–
Borsó 4 véka		–	06
3 1/3 véka bab			1 2/3
218 fej káposzta		3	32
Dohány		35	27
Kunrépa		2	53
Előfogat			16
Trágya			12
Őszi szalma értéke		5	32
Tavaszi szalma értéke		–	56 1/2
Méh		6	9
Bor		346	–
Kilenced összesen		567	58

Tized:	Termény (mérő)	Értéke (forint)	(krajcár)
Rozs	75 2/9	90	16
Árpa	4 5/9	3	52
Zab	6	4	–
Előfogat			0,5
Trágya			0,8
Őszi szalma értéke		4	10
Tavaszi szalma értéke		–	34
Méh		4	28
Bor		279	50
Tized összesen		384	191,3

Az urasági erdő jövedelme 36 forint 27 1/2 krajcár. Irtás 1774-ben 12 hold volt, amelyről a zsellérek kilencedet és tizedet fizetnek, ennek és a 3 kézi robotnak értéke 7 forint 12 krajcár. Két mocsár is van. A haszna 528 öl nád, az értéke 26 forint 24 krajcár. A malom fizet 7 forintot, a kocsma árendája 45 forint.

A község összes jövedelme 1344 forint 41 1/2 krajcár, ebből lemegy az erdőőr fizetésére 41 forint 26 1/2 krajcár, marad tisztán 1302 forint 45 krajcár.

TÖRÖKKOPÁNY. Mezőváros. (Oppidum)
1745-ös szerződése:

47 1/2 telken 81 magyar család lakik. Sok a negyed telkes jobbágy. Szőlőt is művelnek. A községben van 107 ökör, 85 tehén, 100 borjú, 47 ló, 6 juh, kecske, 313 sertés, 19 kas méh. Mindig lakott volt, mert dombok közt védett területen fekszik. Az erdő nem nagy, rét, szántóföld, szőlőhegy van. Házanként fizetnek 2 forint censust és kilencedet adnak természetben. A községben bormérés és húsmérés van. A bormérés censusa 10 forint, a húsmérésé 6 forint. Van egy közös malom is, censusa évente 12 forint. A birtok egy része pör alatt áll.[38]

Földje I. osztályú. A plébános jövedelme 452 forint 16 1/4 krajcár, az iskolamesteré 119 forint 40 krajcár.

Gazdasági épületek: A kereskedő, a kanász háza, húsmérés, malom, kocsma. Jövedelme a községnek félévig bormérés, szabad faszedés.

A hadipénztárba 556 forint 17 6/8 krajcárt, a házipénztárba 714 forint 25 5/8 krajcárt, összesen 1270 forint 43 3/8 krajcárt fizettek be. Van 38 2/8 telek, amelyhez 138 jobbágyház, 14 háznélküli zsellér tartozik. Csak a fele a püspöké, mert a birtok közös az Eszterházy családdal.

Egy sessiohoz tartozik 22 hold ((1100 öl) szántóföld, 10 kaszás rét. A jobbágyok és zsellérek kezén van az uraságnak 6256 holdja.

Szerződésük 1775-ből való:

Egy mérő bevetett mag terem 4 mérő kétszerest, vagy rozsot, 5 mérő árpát, 6 mérő zabot. Súlya a kétszeresé és rozsé 73, az árpáé 64, a zabé 38 font. Kereskednek sertéssel és borral.

Van 679 1/8 mérő irtás szántóföld, 69 1/8 kaszás irtás rét. Van 178 ló, 138 ökör, 108 tehén. A bor minősége jó.

Bevétel a községtől:		Értéke (forint)	(krajcár)
Jobbágyok censusa		134	–
Zsellérek censusa		10	30
Konyhára való értéke		15	59 7/16
Fahordás fuvara		15	3
Robot értéke		52	40 1/2
Kilenced:	Termény (mérő)	Értéke (forint)	(krajcár)
Kétszeres	59 6/9	83	32
Rozs	14 3/9	17	12
Árpa	21 1/9	17	56 1/2
Zab	31 5/9	21	2
Kukorica	124 8/9	74	56
Hajdina	1 2/9	1	6
15 véka lencse			25
12 véka borsó, bab			20
270 fej káposzta		4	22
Előfogat			34 1/2
Trágya		1	18
Őszi szalma értéke		5	58
Tavaszi szalma értéke		2	38
Méh		8	59
Bor		235	20
Kilenced összesen		475	39
Tized:	Termény (mérő)	Értéke (forint)	(krajcár)
Kétszeres	47 7/9	66	53
Rozs	85 3/9	102	24
Árpa	17 1/9	14	32
Zab	24 7/9	16	17
Előfogat			8
Trágya		1	2
Őszi szalma értéke		4	51
Tavaszi szalma értéke		1	30
Méh		6	7 1/2
Bor		188	30
A tized értéke összesen		402	14 1/2

Az urasági erdő jövedelme 73 forint 27 1/2 krajcár, a sásos jövedelme 9 forint 51 krajcár. A kereskedő fizet 22 forintot. A húsmérés árendája 10 forint. Bormérés, malom, szeszégetés jövedelme 130 forint. Bírságpénz 5 forint 11 krajcár.

A püspök jövedelme Törökkoppányból 1356 forint 36 krajcár.

KOPPÁNYSZÁNTÓ.

1745. évi szerződés szerint:

48 1/4 telken 68 magyar család lakik. Legtöbb telek csa
negyed. A községet Volkra püspök telepítette be magyarok
kal. A községben van 143 ökör, 101 tehén, 95 borjú, 105 ló
440 kecske, juh, 614 sertés, 154 kas méh.

A malom elég rossz állapotban van. Censusa 3 forint. Bo
és húsmérés nincs. Tartozéka keleten Hidegkút. Erdő, szánt
föld, rét legelő nagy és termékeny. A határok miatt pör ala
áll. Csádon erdő van, itt van egy hamuzsírégető is, és 1
forint censust fizet. A juhász fizet 15 forintot. Katonai b
szállásolás van.[39]

A róm. kat. egyház jövedelme 200 forint 30 krajcár, a
iskolamesteré 132 forint 21 1/2 krajcár.

Épületei: Közös kocsma, a juhász háza, a bolt, az akol, a
uradalmi kádár háza, borpince, urasági kert.

Allodiális juhászat van, 390 fejős juhhal.

A juhászat jövedelme:	Értéke (forint)	(krajcár)
Vaj	78	11
Sajt	30	11 7/8
Tavaszi gyapjú	736	11 7/8
Őszi gyapjú	382	32 4/8
Juh eladás	672	58 3/8
Dögbőr	33	18 2/8
Összesen	1933	12
Kiadás	726	34 5/8
Marad	1206	37 3/8
Lemegy 5%	122	20 5/8
Marad	1084	18

A juhok értéke 2447 forint.

A község lakói róm. kat. vallású magyarok.

A község jövedelme: közös malom, félévig kocsma, szaba
faszedés.

A hadipénztárba 386 forint 45 krajcárt, a házipénztár
381 forint 13 1/2 krajcárt, összesen 767 forint 54 4/8 krajcá
fizetnek.

Van a községben 49 2/8 sessio, 90 jobbágyház, 30 ház
zsellér, 23 háznélküli zsellér. Egy sessiohoz tartozik 30 ho
szántóföld, 6 kaszás rét.

A jobbágyoknak van 79 7/8 mérő belsőségük, 2969 mér
szántóföldjük, 200 mérő irtás szántóföldjük, 306 kaszás ré
jük, 100 1/4 kaszás irtás rétjük, 122 1/2 kapás szőlőjük,
házas zselléreknek van 10 3/8 mérő belsőségük, 9 1/2 mér
szántóföldjük, 27 mérő irtás szántóföldjük, 1 kaszás rétjük,
2/4 kaszás irtás rétjük, 26 1/2 kapás szőlőjük, a háznélkü
zselléreknek van 20 kapás szőlőjük, más községbelieknek va
4 kapás szőlőjük, a szerződésen kívülieknek 18 kapás szőlő
jük, az adózás alól kivetteknek 3 mérő belsőségük, 124 mér
szántóföldjük, 49 kaszás rétjük, 4 kapás szőlőjük.

Összesen van 93 2/8 mérő belsőség, 3102 1/2 mérő szánt
föld, 227 mérő irtás szántóföld, 356 kaszás rét, 108 4/
kaszás irtás rét, 195 kapás szőlő.

Egy mérő bevetett mag terem 5 1/2 mérő rozsot, 6 mér
árpát, 4 mérő zabot. Van a községben 236 ló, 214 ökör, 14
tehén, 264 juh.

Jobbágyok adója:	Értéke (forint)	(krajcár)
Census	114	–
Konyhára való	38	15
Robot értéke	115	24
Szeszfőzés censusa	17	40

Kilenced:	Termény (mérő)	Értéke (forint)	(krajcár)
Kétszeres	5 3/9	7	28
Rozs	442 4/9	530	56
Árpa	43 3/9	36	44
Zab	129	86	
Kukorica	321 6/9	193	–
Előfogat		1	25
Trágya		1	56
Összesen		857	29

Tized:	Termény (mérő)	Értéke (forint)	(krajcár)
Kétszeres	4 4/9	6	13
Rozs	80 3/9	96	24
Árpa	18 2/9	15	29
Zab	3 7/9	2	31
Hajdina	1	1	– 1/2
Mák	–		6
Lencse		1	8
Bab, borsó		2	41
488 fej káposzta		7	53 1/2
Kunrépa	–		16
Előfogat			24
Trágya			30
Őszi szalma értéke		13	53
Tavaszi szalma értéke		4	9
Méh		10	23
Bor		240	–
Tized összesen		404	49

A tized bérbe van adva 1799-től kezdve 12 évre 5 egyháznak 267 forint 55 krajcárért.

Urasági erdő jövedelme 42 forint 7 1/2 krajcár. Az allodiális szántóföld 35 + 76 hold (70 + 146 mérő), jövedelme 253 forint 37 4/8 krajcár. Uradalmi rét a juhoknak, jövedelme 292 forint 58 1/2 krajcár. Malom jövedelme 71 forint 16 1/2 krajcár, a kerté 9 forint 30 krajcár, malombér 6 forint. A szabad sószállítás értéke 5 forint 40 krajcár. A kereskedő házának bére 20 forint, a húsmérés és juhász házának bére 22 forint, a kocsma jövedelme 289 forint 41 1/2 krajcár. Tehát a község összes jövedelme 4694 forint 30 5/8 krajcár.

RÁKSI.

1745. évi szerződés szerint:

A községben 22 1/4 telken 27 magyar család lakik. Belső
ség 197 hold (625 mérő) irtás szántóföld 61 hold (361 mérő
három forgóra), rét 80 hold (118 kocsi szénát terem), szőlő
14 hold (27 kapás). Van 66 ökör, 35 tehén, 31 borjú, 47 ló,
83 juh, kecske, 343 sertés, 50 kas méh, 5 malom.

Dombos vidéken fekszik, nyájas község. Volkra püspök
telepítette be magyarokkal. Nem annyira nagy, mint termé
keny. Erdő, szántóföld, rét bőven van. A szőlőt nem régen
telepítették. Húsmérés nincs. Bormérés Szent Mihálytól Szent
Györgyig a falué. A malom censusa 1 forint. Katonai beszállá
solás nincs. A püspök joghatósága alatt állnak.[40]

Földje II. osztályú.

A plébános jövedelme 47 forint 31 1/2 krajcár, az iskola
mesteré 37 forint 45 1/2 krajcár.

Gazdasági épületei: Közös kocsma, urasági húsmérés, ma
lom, urasági kert. Allodiális állatok nincsenek. Lakói róm.
kat. vallású magyarok. A község jövedelme bormérés félévig,
közös malom, szabad faszedés.

A község terhe: fizet a hadipénztárba 222 forintot 42 4/8
krajcárt, a házipénztárba 171 forint 17 4/8 krajcárt.

A községben van 24 1/8 telek 35 jobbágy házzal, van még
8 házas zsellér és 3 háznélküli zsellér. Egy sessiohoz 22 hold
szántóföld és 12 kaszás rét tartozik. A jobbágyoknak van 23 1/1 mérő belsőségük, 1464 mérő szántóföldjük, 13 6/8 mérő irtás szántóföldjük, 208 7/8 kaszás rétjük, 51 kapás szőlőjük. A házas zselléreknek van 1 mérő belsőségük, 6 4/8 mérő irtás szántóföldjük, 4/8 irtás rétjük, 4 kapás szőlőjük. A háznélküli zselléreknek van 3/8 mérő belsőségük, 1 4/8 kaszás irtás rétjük, 2 kapás szőlőjük. Más községbelieknek van 1 4/8 kapás szőlőjük. Adózás alól kivetteknek van 22 mérő szántóföldjük, 4 4/8 kaszás rétjük. Összesen van tehát 24 7/16 mérő belsőség, 1492 3/8 mérő szántóföld, 20 2/8 mérő irtás szántóföld, 214 kaszás rét, 4/8 kaszás irtás rét, 58 4/8 kapás szőlő. Egy mérő bevetett mag terem 5 mérő rozsot, vagy árpát, 4 mérő zabot. Súlya a rozsé 73 font, az árpáé 40 font, a zabé 50 font. A községben van 76 ló, 110 ökör, 35 tehén, 289 juh, a boruk silány minőségű.

Jövedelem a községtől:		Értéke (forint)	(krajcár)
Census		39	–
Konyhára való értéke		17	57
Robot értéke		505	36
Szeszfőzés censusa		3	26 2/3
Kilenced:	Termény (mérő)	Értéke (forint)	(krajcár)
Kétszeres	39 4/9	55	13
Rozs	192	230	24
Árpa	21 7/9	18	30
Zab	60 8/9	40	35
Kukorica	125 1/9	75	4
Hajdina		28	54
Lencse		4	–
23 véka bab, borsó			38
399 fej káposzta		6	27
Előfogat			42
Trágya		1	28
Őszi szalma értéke		11	48
Tavaszi szalma értéke		3	12
Juh, bárány		26	39 1/2
Méh		9	20
Bor		65	50
Kilenced összesen		578	44 1/2
Tized:	Termény (mérő)	Értéke (forint)	(krajcár)
Kétszeres	31 5/9	44	10
Rozs	153 6/9	184	24
Árpa	16 4/9	13	58
Zab	50 1/9	33	24
Előfogat			29
Trágya		1	10
Őszi szalma értéke		9	26
Tavaszi szalma értéke		2	16
Juh, bárány		21	18 1/2
Méh		7	26 1/2
Bor		54	–
Tized összesen		372	2

Urasági erdő jövedelme (eladás, használat) 29 forint 16 krajcár. Makkbér 71 forint 13 1/3 krajcár, gubacs jövedelme 1 forint 20 krajcár, összesen 72 forint 33 1/3 krajcár. Kiadás 83 forint 53 krajcár, tehát a tiszta jövedelem 17 forint 56 1/3 krajcár.

A malom jövedelme 20 forint 45 1/8 krajcár, malombér 10 forint, urasági húsmérés jövedelme 4 forint, a kocsma bevétele 183 forint 30 1/2 krajcár.

Összes jövedelem a községből 1751 forint 17 5/8 krajcár.

CSÖKÖLY. (Possesio Csököly)
1745. évi szerződés szerint:

A községben 111 telken 111 család lakik. Földjük 436 hold, amely 855 mérő, irtásuk 68 hold, amely 167 mérő két forgóra, rétjük 61 3/4 hold, 95 1/2 szekér szénát termel, szőlőjük 109 hold, ez 177 kapás. Van 185 ökör, 117 tehén, 57 borjú, 35 ló, 57 juh, kecske, 270 sertés, 63 kas méh, malom.

Telepítésének kora ismeretlen. Lakói magyarok. Van egy szőlőhegye, 4 malma, egyenként 1 forint censust fizetnek, négy a „Kis Bajom vízen" egy a Fejesgáton. Hús és bormérés Szent Mihálytól Szent Györgyig a községé. Termékeny földje van, amelybe rozsot, kölest és kukoricát vetnek. Tartozéka nincsen. Legeltetés és faszedés a Somsics Antaltól bérelt Miske praediumon van. 1 forintot fizetnek évente érte. Legeltetés van a Hunyadi féle Nagykorpádon is. A földnek nehéz a munkája. Van a községben egy görög is, ki évente 20 forintot fizet. Katonai beszállásolás van. A püspök joghatósága alá tartoznak. Egy hold szántóföldbe két, vagy három mérő magot vetnek.[41]

Földje III. osztályhoz tartozik. Szőlő, erdő kevés van. A plébános jövedelme 365 forint 54 krajcár, az iskolamesteré 140 forint 28 krajcár.

Épületei: Urasági vendégfogadó, a juhász háza, gyümölcsaszaló, fából épült magtár.

Allodiális állattartás nincs.

Lakói róm. kat. és protestáns vallású magyarok.

Javadalom félévig a kocsma, közös malom.

A hadipénztárba 1010 forint 23 5/8 krajcárt, a házipénztárba 1347 forint 11 4/8 krajcárt, összesen 2357 forint 35 1/8 krajcárt fizet.

A községben 90 5/8 sessio van 197 jobbágy házzal, 73 házas zsellérrel, 25 háznélküli zsellérrel. Egy sessiohoz 19 hold szántóföld, 20 kaszás rét tartozik. A jobbágyoknak van 198 mérő belsőségük, 3465 3/8 mérő szántóföldjük, 1830 kaszás rétjük, 237 kapás szőlőjük. A zselléreknek van 9 1/4 mérő belsőségük, 21 3/4 mérő szántóföldjük, 21 1/2 kaszás rétjük, 40 1/2 kapás szőlőjük. A háznélküli zselléreknek van 1 3/4 kapás szőlőjük. A szerződésen kívülieknek 11 kaszás rétjük van, a szerződésből kivetteknek van 65 mérő szántóföldjük, 47 kaszás rétjük. Összesen van 206 1/4 mérő belsőség, 3552 2/4 mérő szántóföld, 1909 1/2 kaszás rét, 279 1/4 kapás szőlő.

Szerződésük 1779-ből való.

A földjük rossz, homokos és terméketlen. Egy mérő bevetett mag terem 2 mérő kétszerest, 3 mérő rozsot, vagy zabot. Súlya a kétszeresé 74, a rozsé, zabé 43 font. A jobbágyok termelnek még kukoricát, kölest és lent. Az urasági erdőben szabad faszedés és irtás nincs. Legelőjük elég nagy, van rajta 212 ló, 488 ökör, 157 tehén, szőlőjük elég rossz.

Jövedelem a községtől:		Értéke (forint)	(krajcár)
Census		265	–
Konyhára való		44	25
Robot értéke		1259	4 1/2
Szeszfőzés censusa		20	6 2/3
Kilenced:	Termény (mérő)	Értéke (forint)	(krajcár)
Kétszeres	84 8/9	118	50
Rozs	382	458	24
Zab	111 2/9	74	9
Kukorica	432 4/9	259	28
Hajdina	124 1/9	111	42
21 véka mák			52 1/2
2,5 véka bab, borsó		4	8
362 fej káposzta		5	51
17 2/9 kunrépa	17 2/9	4	10
3358 2/9 marok len		195	27 1/2
Előfogat			5 1/2
Trágya			28 1/2
Őszi szalma értéke		24	10
Tavaszi szalma értéke		2	50
Méh		22	20
Bor		122	14 1/2
A kilenced összes jövedelme		1405	10 1/2
Tized:	Termény (mérő)	Értéke (forint)	(krajcár)
Rozs	305 6/9	366	48
Zab	98	65	20
Előfogat			05
Trágya			23
Őszi szalma értéke		19	18
Tavaszi szalma értéke		2	16
Méh		17	35 1/2
Bor		97	49 1/2
Tizedjövedelem összesen		664	195

Az urasági erdőben szabad faszedés, legeltetés nincs.

Korpád puszta jövedelme 7 forint 19 krajcár. Malom föl jének censusa 7 forint 3 krajcár. A mocsár nádjának jöv delme 3 forint 50 krajcár. A malom fizet 14 forint censust. húsmérés jövedelme 37 forint 46 1/2 krajcár. A kereske házának és boltjának bére 76 forint. Az árendás házának bé 13 forint 33 1/3 krajcár. A vendégfogadó jövedelme 451 f rint 26 1/2 krajcár.

Csököly község összes bevétele 4269 forint.

GÖRGETEG.
1745. évi szerződése:

26 1/4 telken 36 magyar család lakik. Szántóföldjük 8 1/2 hold, (166 1/2 mérő), irtás földjük 41 hold (74 mérő k forgóra), rét 38 hold (46 kocsi szénát terem) szőlőjük 2 hold (25 kapás). Van a községben 49 ökör, 50 tehén, 3 borjú, 10 ló, 55 juh, kecske, 155 sertés, 40 kas méh, malon Emberemlékezet óta lakott. Van egy szőlőhegye is kevés jöv delemmel. Bormérés Szent Mihálytól Szent Györgyig a falu Húsmérés nincs. A Lece patakon van 4 malom, a censusuk forint. A föld legeltetésre, földművelésre, makkoltatásra el nagy. A keleti rész, amely határos Visontával ember emlék zet óta pör alatt áll. A nyugati, a besenyői rész is pör alatt a szentkirályiakkal. Katonai beszállásolás van a községben. püspök joghatósága alá tartoznak.[42]

Földje II. osztályú.

Az iskolamester jövedelme 47 forint 8 1/2 krajcár.

Épületei: Vendégfogadó, kocsma, méhes közös borméré húsmérés, bolt házzal, akol, az ispán háza áll, pandúrok ház gyümölcsaszaló, urasági kert.

Allodiális juhászat és méhészet van.

A juhászat jövedelme:	Értéke (forint)	(krajcár)
Tavaszi gyapjúból	467	48
Őszi gyapjúból	245	18
Juheladásból	331	51 4/8
Dögbőrből	17	15
Összesen	1064	12 4/8
Kiadás	507	28 2/8
Tiszta jövedelem	556	40 6/8
Méhészet		
Mézből	40	45
Viaszból	7	31
Összesen	48	16
Kiadás	38	3
Tiszta jövedelem	10	13

A juhászat és méhészet jövedelme 556 forint 53 6/8 krajcá

A juhok és méhek értéke 1276 forint 15 krajcár, a méhek értéke 42 forint, összesen 1318 forint 15 krajcár. Lemegy 5% nyereségre 65 forint 54 krajcár, marad tisztán 500 forint 59 6/8 krajcár.

A község javadalma félévig a kocsma, szabad faszedés. A község terhe: a hadipénztárba 306 forint 13 1/8 krajcár, a házipénztárba 408 forint 17 4/8 krajcárt, összesen 714 forint 30 5/8 krajcárt fizet.

A községben 40 1/8 telken 90 jobbágy, 9 házas zsellér lakik. Van ezenkívül 4 háznélküli zsellér. Egy telekhez 24 hold szántóföld, 12 kaszás rét tartozik. A jobbágyoknak van 59 mérő belsőségük, 2115 6/8 mérő szántóföldjük, 450 7/8 kaszás rétjük, 293 3/8 kapás szőlőjük. A zselléreknek van 7/8 mérő belsőségük, 6/8 mérő szántóföldjük, 11 6/8 kaszás rétjük, 11 kapás szőlőjük. Az úrbérszerződésen kívülieknek van 3 6/8 kapás szőlőjük. A szerződésből kivetteknek van 48 2/8 mérő szántóföldjük, 14 4/8 kaszás rétjük.

Összesen van 59 7/8 mérő belsőség, 2164 6/8 mérő szántóföld, 477 1/8 kaszás rét, 348 3/8 kapás szőlő. Egy mérő bevetett mag terem 2 1/2 mérő kétszerest, 3 mérő rozsot, 4 mérő zabot. Súlya a kétszeresé 76 font, a rozsé 75, a zabé 43. Irtásföld nincs. Van a községben 81 ló, 240 ökör, 106 tehén. Bor kevés van.

Jövedelem:	Értéke (forint)	(krajcár)
Juhászat és méhészet	500	59 6/8
Census	93	–
Konyhára való	32	49 7/8
Robot értéke	874	48
Szeszfőzés censusa	12	6 2/3

Kilenced:	Termény (mérő)	Értéke (forint)	(krajcár)
Kétszeres	116 3/9	162	52
Rozs	310 7/9	372	56
Zab	104 7/9	69	51
Kukorica	164 5/9	98	44
Hajdina	51	45	54
20 véka mák			50
Borsó	2,23	4	38
Köles	1,60	1	50
Lenmag	8	8	20 1/2
Len és kender		16	47
445 fej káposzta		7	12
Kunrépa	22 4/9	5	26
Trágya			29
Őszi szalma értéke		28	11
Tavaszi szalma értéke		3	24
Méh		11	37 1/2
Bor		117	20
Kilenced összesen		616	21

Tized:	Termény (mérő)	Értéke (forint)	(krajcár)
Kétszeres	93 1/9	130	21
Rozs	248 2/3	298	24
Zab	83 6/9	55	55 1/2
Trágya			23
Őszi szalma értéke		23	45
Tavaszi szalma értéke		2	50
Köles		1	24
Méh		9	18 1/2
Bor		94	–
Tized összesen		616	21

Uradalmi erdő:	Értéke (forint)	(krajcár)
Fahasználat értéke	93	26
Makkbér	65	33 1/3
Gubacsszedés	5	46
Összesen	164	46
Kiadás	41	56 1/2
Marad tisztán	122	49 1/2

Az allodiális szántóföld 241 mérő, a búza a rozs, zab, kukorica, mák jövedelme 349 forint 16 krajcár.

Az allodiális rét 200 kaszás, jövedelme 333 forint 59 krajcár. A nád jövedelme 4 forint 43 1/2 krajcár. A bolt árendája 16 forint. A húsmérés jövedelme 4 forint. A malom bére 32 forint. A vendégfogadó bevétele 267 forint 58 1/3 krajcár. A kocsma jövedelme 137 forint 10 3/8 krajcár.

Összes jövedelem a községtől 4357 forint 10 3/8 krajcár.

KÉR PUSZTA.

253 1/2 hold szántóföld, 128 1/4 kaszás rét, 2300 hold erdő.

Száz magyar család néhány délszlávval bérel 229 hold szántóföldet és 109 1/2 kaszás rétet. Van itt birtoka még az Armpruszter és Grubanovics családnak is. 1797-ben vették ki bérbe a püspöktől a karádiak. Fizetnek 280 forint készpénzt, adnak 60 forint értékű robotot, 61 forint 59 2/8 krajcár értékű kilencedet és tizedet.

Az erdő az uraságé:	Értéke (forint)	(krajcár)
Eladás	26	37 3/8
Felhasználás	226	37 3/8
Makkbér	14	26 2/3

Leszámítva a kiadást, marad tisztán 241 forint 4 krajcár.

A puszta jövedelme 643 forint 3 2/8 krajcár.

DADA PUSZTA.

Épületei: Hajdúk háza, malom, méhes az erdőben.

Van 417 5/8 hold szántóföld, 134 1/8 kaszás rét, 156 4/8 hold erdő, közös nádas Tátonnyal 51 hold, Igallal 11 4/8 hold, más községbeliekkel 11 2/8 hold. Összesen 782 hold.

A méhészet 22 kas.

Jövedelme:	Értéke (forint)	(krajcár)
Méz	46	–
Viasz	4	–
Kiadás	41	21
Marad tisztán	9	3

Az erdő jövedelme makkból 19 forint 26 2/8 krajcár.

Szántóföld:	Termény (mérő)	Értéke (forint)	(krajcár)
Kétszeres	133 7/8	187	25 1/2
Rozs	245 7/8	295	5
Búza	44 4/8	75	39
Árpa	10 2/8	8	43
Zab	485 7/8	323	55
Hajdina	11 4/8	10	21
12 6/8 véka mák			32
Egyéb		5	6

Trágya	6	40 1/2
Őszi szalma értéke	45	46 7/8
Tavaszi szalma értéke	12	19 1/2
Összesen	971	31 3/8
Művelődésre lemegy a harmada	323	50 3/8
Marad tisztán	647	41

A harmados szántóföld jövedelme, amely terem 36 4/8 mérő zabot, 181 1/8 mérő kukoricát, 780 forint 41 1/2 krajcár.

Rét, legelő jövedelme:	Értéke (forint)	(krajcár)
Rét, legelő	372	44 3/8
Sás	54	10
Malom	82	40 3/8
Bormérés	94	24 2/8
	1413	28 5/8

Lemegy az erdőőr fizetése 41 forint 56 1/2 krajcár.
Dada jövedelme tisztán 1390 forint 36 4/8 krajcár.

Az egész Karádi uradalom jövedelme

Birtok neve	forint	krajcár
Karád	8570	28 5/8
Csepel	2467	19 5/8
Kisbárapáti	3557	11 6/8
Andocs	5745	40 1/8
Somogyacsa	4674	1 1/8
Szorosád	1302	45
Törökkoppány fele	1356	36
Koppányszántó	4694	30 5/8
Ráksi	1751	17 5/8
Csököly	4269	32
Görgeteg	4357	10 3/8
Kér puszta	643	3 2/8
Dada puszta	1390	36 4/8
Összesen	44,780	12 5/8

Az uradalom kiadásai:	forint	krajcár
Az ügyvéd fizetése	84	–
A gondnok és számtartó	443	16
A magtáros és kulcsár	267	50
A három ispán egyenként	189	3 1/2
Az erdőispán	173	33 1/2
A karádi kádár fizetése	144	9
A szántói kádár fizetése	44	51
5 hajdú	279	30
6 hajdú	335	24
Ruhájukra	314	36

Egyéb kiadás: úriszéktartás, fogolytartás, épületek javítása, iskolamester, pap fizetése, a tized kibérlése a bencésektől.

Összes kiadás 5965 forint 40 4/8 krajcár, bevétel 44,780 forint 12 5/8 krajcár, levonva a kiadást marad a tiszta jövedelem 38,814 forint 31 7/8 krajcár.

A SÜMEGI URADALOM

Hozzátartozik: Sümeg, Tapolca, Nyirád, Monostorapáti, Balatoncsicsó, Szentjakabfa, Sümegprága, Sümegbazsi, Mindszentkál, Tagyon, Szentbékál, Balatonszepezd, Felsőpáhok, Szentandrás, Balatonrendes, Köveskál, Borszörcsök, Deáki, Urbér. Erek, Révfülöp, Csolta. Az erdő 29.032 hold, fá tölgy, nyír, bükk, cser, mogyorófa és bokor. Szőlő sok var Rét szintén van, de nem mindenhol elég a legeltetéshez. Hú mérés van Sümeg, Tapolca, Nyirád, Monostorapáti, Balator udvari kivételével mindenhol.

Vendégfogadó van Sümegen, Tapolcán, Nyirádon, Mono torapátiban, Alsópáhokon, Deákiban. Kocsma a legtöbb h lyen van. Vásár van évente nyolcszor Sümegen, kétszer Tapo cán. Tizedet fizetnek, csak Balatonudvari és Sümegprága ner fizet. Halászat van a Balatonban. Vízimalom van Sümegen Tapolcán, Monostorapátiban és Csoltán.

A gabona ára: tiszta búza mérőnként 2 forint 2 krajcár rozs 1 forint 26 krajcár, árpa 1 forint 20 krajcár, zab 5 krajcár, kukorica 42 krajcár, lencse, borsó, bab, csicseri bors vékánként 2 krajcár, kunrépa mérőnként 23 1/4 krajcár, sz na ölenként 28 forint 30 krajcár, sarjú széna 22 forint 1 krajcár, őszi gabona szalmája ölenként 1 forint 15 krajcá tavaszi gabona szalmája 1 forint 36 krajcár, bor urnánkén (vödör) 2 forint 48 krajcár, kender marokként 2 krajcár, ke ményfa ölenként 1 forint 30 krajcár.

SÜMEG. Mezőváros

Sümeg a megye egyik legősibb települése és a püspöks egyik legrégibb birtoka. Vára a török hódoltság korában püspökség székhelye volt. Vára védte a törökkel szemben környék népét. Sokszor ide menekültek a környék lakói. hódoltság korában készült rovásadó összeírásban évről év megtaláljuk Sümegen a menekült nemeseket. A védelem cs viszonylagos volt, mert a török így is adófizetésre kötelezte város lakóit. 1554-től kezdve Sümeg is kétfelé adózó terül Megfizették az adót a török szultánnak és a földesúrnak is. törökkel kötött szerződést legtöbbször a vár kapitánya is j váhagyta, mert neki is érdeke volt, hogy a török ne égesse f a várost, illetve a környező községeket. A jobbágyok neki kötelesek voltak az adót megfizetni. A szerződés ellenére 1588. év és 1594. évi rovásadó összeírás szerint a város ad fizetni nem tudott, mert a török felégette.[43]

A vár kapitánya is nemegyszer sanyargatta a községek jo bágyait. Ormányi Józsa az 1558. évi kihallgatási jegyzőköny szerint Bercsényi Barbara jobbágyait fegyveres kézzel bánta mazta, megverte és fogságba hurcolta őket. 12 ökrüket elvette, pedig a kihallgatás szerint semmi vétkük nem vol Más jobbágyokkal is hatalmaskodott.[44] Hatalmaskodás mia kihallgatást tart a megye 1647-ben is. A vár kapitánya Dad községet, mert adót fizetni nem akartak, vagy talán inkább nem tudtak az egész községet felégette, s közel 30 embe magukkal vittek és Sümeg várában elzártak.[45] A jobbágyok nak egyetlen védelme az volt, ha a vár szolgálatába állta mint zsoldos katonák. Így az adózás alól felmentést kaptak városi szabad polgárok lehettek. A szabadságukat a török hó doltság után is megtartották. 1696-ban Sümeg városában 14 szabadosnak volt szőlőbirtoka.[46]

A XVI. században Sümeg városában tartották az úriszé ket is.[47]

A város kereskedői nagyrészt idegenek voltak. 1755-be Mor Leonárd olasz, 1757-ben pedig Banokoszta nevű görö kap kereskedés nyitásra engedélyt.[48] Már a török hódoltsá korában élénk volt az ipar is. 1661-ben a püspök megerősíti sümegi céhszabályzatot.[49]

Az 1802. évi összeírás adatai:

Sümeg mezőváros földje a III. osztályba tartozik. 504 hold erdője van.

A plébános jövedelme 341 forint 15 krajcár, az iskolame teré 252 forint. Lakói 2 evangélikus, 2 görögkeleti, 1 zsid család kivételével róm. kat. vallású magyarok. Német kevé van.

Gazdasági épületei: Vendégfogadó az út mellett mellé épületekkel, van mellette 15 mérő föld, a görög kereske

pérháza, mészárszék, istálló hat állatra, a mészegető helye, a juhász háza, a malom a városon kívül, a téglaégető, a püspöki palota melléképületekkel, majorsági épületek magtárral, tisztartói épületek.

Allodiális juhászat van. Jövedelme 330 forint 6 1/4 krajcár. Van 218 meddő és fiatal tehén, 12 fejős tehén, 55 borjú, összesen 285 darab. A jövedelmét a beruházásra használják fel. Sertés 152 darab, jövedelme 196 forint.

A városban 413 ház van. Lakik azonkívül 47 háznélküli sellér is a városban.

Szerződésük 1643-ból való, majd megerősítve 1746-ban és 1768-ban.

Földje erősen köves. Egy mérő bevetett mag terem 3 mérő búzát, 4 mérő rozsot, vagy árpát, 5 mérő zabot. A búza súlya 64 1/2, a rozsé 80 1/2, az árpáé 72 1/2, a zabé 45 font. Legelőjük kevés van. A városnak van 91 lova, 292 ökre, 213 tehene, 1060 juha. Szőlőhegye is van. A kocsma félévig a városé.

Census, konyhára való, robot nincs, csak három hosszú fuvar Bécsbe, egyenként az értéke 45 forint és a tized bort Badacsonyból Sümegre kell hozni. Ennek az értéke 44 forint 40 krajcár. A hosszú fuvar értéke összesen 89 forint 40 krajcár.

Tized:	Termény (mérő)	Értéke (forint)	(krajcár)
Búza	38 2/8	77	46 4/8
Rozs	354 6/8	508	28 4/8
Árpa	10 7/8	14	30
Zab	35 5/8	33	15
Kukorica	115 5/8	80	56 2/8
17 véka borsó, Bab			34
Kunrépa	305	118	11 2/8
Méh		4	24
Juh		33	36
Bor		91	–
Tized jövedelme összesen		1586	28 6/8

Az erdő 5043 hold (1200 ölével). Részei: Deáki puszta, Urbér, Istvándi erdő, Uzsa, Sarvaly, Rendeki erdő, a fái 1659 hold csoportos tölgyfa, 714 hold magyal, 2025 hold cserfa, 645 hold nyírfa

Jövedelme:	Értéke (forint)	(krajcár)
Eladás	643	59
Gallygyűjtés	246	33
Mészégetéshez fa	38	48

Szabad faszedés a püspök engedelmével van.

Allodiális szőlő nincs.

Az allodiális szántóföld 458 7/8 hold (917 6/8 mérő).

Jövedelme:	Termény (mérő)	Értéke (forint)	(krajcár)
Búza	131 6/8	267	53 7/8
Rozs	719 2/8	1030	55 4/8
Árpa	96 1/8	128	10
Zab	228 5/8	269	23
Borsó, bab	1,8	2	40
Összesen		1699	2
Munkára lemegy		601	20

Marad tiszta jövedelem 1097 forint 42 krajcár.

Egyéb bevétel:	Értéke (forint)	(krajcár)
Őszi gabona szalmája	180	56 2/8
Tavaszi gabona szalmája	656	–
Összesen	856	56 2/8
Gyümölcs jövedelme	54	27
Rét 106 hold árendája	32	42
Kert a palotánál	24	20
Somoskerti kaszáló	255	42
Malom bevétele	224	29 6/8
A molnár házának bére	25	6 4/8
Az uradalmi mészárszék	100	–
Pintér házának bére	130	–
Görög kereskedő fizet	245	–
Pék fizet	3	–
Borbély fizet	–	30
Jobbágyteher-megváltás	52	50
Allodiális szántó bére	11	35
Vásárjövedelem (nagyrészt bor)	511	14 7/8
Vendégfogadó jövedelme	2264	20 2/8
A zsidó fizet a pálinka és sörfőzésért a saját házában	100	–
Fazekas fizet	5	–

A téglaégető nyeresége 407 forint 19 1/2 krajcár.

Sümeg városának összes jövedelme 9644 forint 37 3/8 krajcár.

TAPOLCA Mezőváros

Oklevelek először 1182-ben említik. I. Lajos király a leveldi karthauzi rendnek adományozta az itteni birkokait, és így 1370-ben már a perjel itteni jobbágyait említik. Királyi sókamara is volt itt (1429). A középkorban törvényszéki hely, püspöki és káptalani tizedkerületi székhely.[50]

A török hódoltság korában járási székhely és ide hozták be az összeszedett rovásadót. Hozzátartozik az egész Tapolcai medence a Lesence völgyét kivéve, az Eger patak völgye és a Balaton partjának északi része egészen Alsóörsig, vagy ahogy akkor nevezték, Zalavégörsig. 1552-től kezdve Tapolca is kétfelé adózó terület. A karthauziak birtokát a veszprémi püspök László priortól 1554-ben bérbe veszi és a város a kolostor pusztulása után a püspökség kezén is marad. A török többször felégette és az 1566. évi összeírás szerint puszta. 1572-ben is felégette a török. Ekkor kaptak a tapolcai jobbágyok királyi kiváltságlevelet. 1598-ban, mint a püspök szabad jobbágyai szerepelnek az összírásban 51 házzal. 1618-ban Szent György ünnepe körül a török újra felégette a várost. Nyugodtabb időszak a hódoltság megszűnése után következett be.[51]

A veszprémi püspöktől szabadságlevelet kaptak 1656-ban. Széchenyi György püspök a tapolcai végházba jövőknek szabadságot ad. Hasonlóan a szabad legények más végházakban szolgálókhoz paraszti munkára nem kötelezhetők, robot nincs sem most, sem később. Szabad nekik házakat építeni, majorokat, kerteket csinálni, szőlőket ültetni. Dézsmán kívül semmivel sem tartoznak. A szabadságlevél kiterjed azokra is, akik később jönnek. (Tapolca 1656. január 16.) A szerződést Széchenyi Pál, Sennyei István püspök 1659-ben augusztus 16-án Sümegen, Hoffmann Pál püspök 1658. év augusztus 16-án Sümegen, Acsádi Ádám és Bíró Márton püspökök is megerősítik.[52]

1802-es összeírás szerint:

Földje III. osztályú. Szőlőhegye, erdője van. A plébános jövedelme 300 forint, az iskolamesteré 83 forint 30 krajcár.

Gazdasági épületei: Vendégfogadó, kocsma, a juhász háza, négy malom (Kettősmalom, Szitásmalom, Felső- és Alsóhatosmalom.)

Lakói 34 zsidó család kivételével róm. kat. vallású magyarok. Bíró Márton püspök 1768-ban kötött velük szerződést,

amelyben meghagyja a szabadságukat, de 80 rénes forintot fizetnek és sátoros ünnepkor konyhára valót és tizedet adnak.

Búzát, zabot, kukoricát és babot termelnek. Szabad faszedésük van. Közös legelőjükön 21 ló, 410 ökör, 234 tehén, 286 juh van.

Adójuk az Eszterházy féle szerződés szerint 140 forint, három hosszúfuvar Bécsbe, amelynek értéke egyenként 45 forint, összesen 135 forint. Tizedet a Szentgyörgyhegyről Sümegre szállítják. Ez 104 ökrös fuvar, értéke 133 forint 20 krajcár. Az újonnan jött jobbágyok 126 forint 30 krajcárt fizetnek. A nemesség a földesúri jog elismeréseként fizet 80 forintot.

Tized:	Termény (mérő)	Értéke (forint)	(krajcár)
Búza	14 3/8	29	13 6/8
Rozs	369 7/8	530	9 2/8
Árpa	3 2/8	4	20
Zab	69 3/8	64	25
Bab, borsó		2	46
200 urna bor		562	2
Juh		45	55
Méh		3	16
Őszi szalma értéke		41	42
Tavaszi szalma értéke		7	12
Összesen		1289	41

Az erdő 3377 hold (1200 ölével véve), jövedelme 150 forint 49 4/8 krajcár. Fél kaszás rét bevétele 51 krajcár.

Egyéb bevétel a várostól:	Értéke (forint)	(krajcár)
Négy malom	2490	41 2/8
Mészárszék	80	8
Vásárbevétel	26	48
Vendégfogadó	1311	53
A pálinkaégetés censusa	14	42
A zsidók árendája	150	–
Kisebb bevétel	93	30
Az allodiális juh jövedelme	266	35 6/8

Tapolca város összes jövedelme 6400 forint 21 4/8 krajcár.

NYIRÁD.

A török hódoltság korában Devecseri Csoron András foglalta el a püspök nyirádi birtokát és ő is szedte be a jobbágyoktól az adót.[53]

A püspök hosszú harc után 1752-ben kötötte meg a nyirádi jobbágyokkal a szerződést. A szerződés szerint: 1. Kötelességük konyhára valót adni, vadászatban részt venni, a levélhordás, előfogat adás, a nyirádi püspöki épületek javítása, bort vinni Badacsonyba, Sümegre, a kocsma bort Nyirádra kell hozni és a hordókat visszavinni, az ott levő dézsmabort Deákira vinni, tíz boglya szénát alkalmatos időben takarni, behordani, két részre osztott szántóföldet trágyázni, háromszor megszántani, bevetni, behordani, 24 öl fát Sümegre vinni. Az árenda 100 forint. 2. Kötelesek 200 gyalogmunkát, a vonós marhát tartó gazda pedig évente három napot szolgálni. 3. Házakat, irtásföldeket csak az uraság engedelmével szabad eladni. 4. A kocsma Szent Mihálytól Gyertyaszentelő Boldogasszony napjáig a községé.[54]

Az 1802-es szerződés szerint:

Hozzátartozik Gerencsér puszta, Csekethegy, Nagyberek, Szálaserdő, Alsóbakony, Kisbakony, Kismajor. A földje II. osztályú.

A plébános jövedelme 311 forint 5 krajcár, az iskolamesteré 100 forint 13 4/8 krajcár. Egy zsidó család kivételével róm. kat. vallású magyarok.

Uradalmi épületei: Vendégfogadó, kocsma, mészárszék, zsidó háza, az erdész háza, a juhász háza.

Az allodiális juh 912 darab, jövedelme 367 forint 15 5/ krajcár.

35 9/16 telekhez 95 jobbágyház tartozik. Van ezenkívül községben 65 házas zsellér és 8 háznélküli zsellér. Úrbérszerződésüket 1768-ban kötötték. Irtásföldjük van. A közös legelőn 292 ökör, 103 tehén van.

Bevétel:	Értéke (forint)	(krajcár)
Census	160	–
Konyhára való	30	13 6/8
Robot értéke	865	55
Pálinkaégetés censusa	10	13 7/8

Tized:	Termény (mérő)	Értéke (forint)	(krajcár)
Búza	58	116	56
Rozs	341 6/8	488	4 6/8
Árpa	15	20	–
Zab	43	40	8
Kukorica	181 1/8	126	47 2/8
Káposzta			48
Méh		2	35 2/8
Összesen		1861	25 7/8

Az erdő 1405 hold, amelynek jövedelme 254 forint 27 1/8 krajcár.

Az allodiális szántóföld 186 hold.

Termése:	Termény (mérő)	Értéke (forint)	(krajcár)
Búza	6 5/6	13	53 2/3
Rozs	321 1/4	460	27 4/8
Árpa	12 6/8	17	–
Zab	41	46	–
Összesen		533	7 5/6
Kiadás		268	20
Marad tisztán		264	47 1/6
Őszi szalma értéke		99	31 7/8
Tavaszi szalma értéke		20	12
Bérbeadott szántóföld árendája		18	26 2/3
Egyéb árendák		49	51 4/8

A húsmérés és a vendégfogadó jövedelme 361 forint 34 2/3 krajcár.

Nyirád összes jövedelme 3310 forint 35 krajcár.

MONOSTORAPÁTI

Hozzátartozik Monostorapáti, Lorántberek, Hegyesd, Dabos, Ráskó, Kapolcs és Balatonhenye.

Dabos és Ráskó a török hódoltság korában pusztult el. Dabos a rovásadó összeírásban csak 1531-ben és 1534-ben szerepel. Többet nem írták össze, mert elpusztult. Hasonló képpen elpusztult Ráskó is. 1548-ban már puszta községként szerepel az összeírásban.[55]

Monostorapáti a középkorban az 1117-ben Bánd fia Atyus által alapított almádi bencés kolostor birtoka volt.[56] Almádit, mint községet Bécs nevű kis faluval együtt utoljára 1543-ban írták össze.[57] Monostorapáti a mellette fekvő majd vele összeolvadt Attak és Győr községeket vázsonyi Horvát Jeromos foglalta el, mint az almádi kolostor birtokát. A községekben egyházi nemesek is laknak. 1564-től kezdve a veszprémi püspök birtoka. A török hódoltság korában Monostorapáti is sokat szenvedett. 1548-ban a község lakóinak egy része elmenekült és csak később tértek vissza. 1552-től fogva ez a község is kétfelé adózó. 1647-ben és 1648-ban már csak 2 adófizető telket írtak össze.[58] Az 1700. év decemberében készült összeírás szerint a török földesura Pátkai isz-mahi volt, az adó 30 forint, fejadója nem volt.[59]

1702-es összeírás szerint:

Földje II. osztályú. Erdője, szőlőhegye van. A plébános jövedelme 336 forint 14 krajcár, az iskolamesteré természetben van.

Épületei: Vendégfogadó, urasági malom, ispánház.

A községben van 26 7/8 sessio 48 jobbágyházzal, van ezenkívül 65 házas zsellér és 9 háznélküli zsellér. Az úrbér szerződésüket 1768-ban kötötték. Egy sessiohoz 18 hold szántóföld és 7 kaszás rét tartozik. Egy mérő bevetett mag után 3 mérő búzát, 4 mérő rozsot, 5 mérő zabot, vagy árpát. Irtásföldjük van. A közös legelőn van 10 ló, 200 ökör, 96 tehén, 80 juh.

Bevétel:	Értéke ((forint)	(krajcár)
Census	110	–
Konyhára való értéke	22	50 5/8
Robot értéke	695	22 6/8

Tized:	Termény (mérő)	Értéke (forint)	(krajcár)
Búza	18 7/8	38	22 6/8
Rozs	205 5/8	294	43 6/8
Árpa	31	42	–
Zab	30 5/8	28	35
Kukorica	88 2/8	61	46 4/8
Bab, borsó		2	40
Bor		802	12
Juhtized megváltása		23	42 5/8
Méh		1	31
Tized értéke összesen		1295	33 5/8

Az erdő 2527 1/2 hold, jövedelme 836 forint 34 2/4 krajcár.

Az allodiális szántóföld 258 1/2 hold.

Termése:	Termény (mérő)	Értéke (forint)	(krajcár)
Rozs	269 1/8	385	44 6/8
Árpa	47 6/8	63	40
Zab	71 4/8	66	44
Szalma értéke		82	7 4/8
Rét jövedelme		13	15
Malom jövedelme		264	15 2/8
A molnár fizet		56	–
A zsidó censusa		30	–
A kádár censusa		6	–
A vendégfogadó jövedelme		228	18 6/8

Monostorapáti összes jövedelme 3914 forint 49 krajcár.

BALATONCSICSÓ ÉS SZENTJAKABFA

Hozzátartozik Balatoncsicsó és Szentjakabfa község, Bánd, Herend, Árokfő és Szentbalázs puszta, Sósós, Kisszentgyörgy, Gyertyános, Fenyves birtok.

Herend és Árokfő a középkorban község volt. A török hódoltság alatt pusztult el. Herenden a jobbágyokon kívül egytelkes egyházi nemesek is laktak. Az 1548. évi adóösszeírás után a török felégette. A község lakói azonban a török kivonulása után visszatértek. 1572-ből újból felégette a török. Az utolsó összeírás 1626/27-ből való. A község teljesen elpusztult és többet nem is írták össze.

Árokfő az összeírásokban legtöbbször Szentbereckfalvával együtt szerepel. A községben a jobbágyokon kívül püspöki egytelkes egyházi nemesek is laktak. 1572-ben a török felégette és újból csak 1582-ben írtak össze egy telket. A megjegyzés mellette, hogy a többi puszta. Többet nem is írták össze.[60]

Új szerződés Balatoncsicsóval 1746-ból:

1. Árenda 100 forint. 2. A marhás gazda szekerével Badacsonyig, vagy Szentgyörgyhegyig, Veszprémbe, vagy Sümegre bort kell hordani. 3. Konyhára valót adnak. 4. A határt védeni kell. 5. Az árokfői és herendi pusztát is kivették bérbe. Herendről bordézsmát adnak és azt Sümegre, vagy Veszprémbe viszik.[61]

1753. július 8-i szerződés:

Egyezség a csicsói békétlen nemesekkel. A házukat és kezük munkáját megbecsültetvén a becsü szerint, ki akarja, ezt az összeget kezéhez veheti. Akik pedig megmaradnak azokkal békességgel a következő szerződést kötötték. 1. A bor és húsmérés Szent Mihálytól Szent Györgyig 100 forint árendáért a községé. 2. Minden marhás gazda a maga alkalmatosságával a badacsonyi, vagy szentgyörgyhegyi szőlőbe egy fordulót tesz és bort visz Sümegre, vagy Veszprémbe. 3. Húsvétkor, pünkösdkor, jeles napokon minden háztól adnak 1 pár csirkét, 300 tojást, és más apróságot. 4. Határaikat az elidegenítéssel szemben meg kell védeni. 5. A herendi és árokfői pusztán levő haszonvételért fizetnek évente 20 forintot, ha makk van a makkbér 30 forint. A herendi dézsmát is Sümegre, vagy Veszprémbe kell vinni. Gyümölcs, vagy makktermő fát nem szabad kivágni. Épületfát kérni kell az uraságtól. A püspöki a tiszteknek engedelmeskedni kell. A püspök a földesúri jogot fenntartja magának. Minden ügy ezen szerződés szerint lesz és hat évig tart. Ezután újra be kell mutatni megerősítésre.[62]

Szerződés Vargha Mihállyal a csicsói szerződés ügyben 1754.:

Tetszése szerint választhat egy egész sessiot tartozékokkal, 20 hold szántóförddel, réttel, kerttel stb., a következő feltételek mellett: 1. a birtokot meg kell venni a csicsói nemesektől, ezt és ha el akar költözni a földesúrnak ki kell fizetni. 2. Tíz rénes forint az árenda évente. 3. Szolgál hat nap robotot, 3 nap gyalog, 3 nap marhával. 4. A csicsói földesúri földet a többiekkel együtt kell művelni. 5. Tizedet ad mindenből. 6. A dézsmabort, ahová kell, elviszi. 7. Gyümölcs és makktermő fát nem vág ki. 8. Konyhára valót ad.[63]

Hasonló szerződést kaptak Csicsóra Darás András tornai, Bognár Mihály tüskevári, Potyondi István hanyi, Horváth Pál és István monoszlói lakos, azonkívül Takács János, Kis Ferenc, Potyondi László és 10 más jobbágy.

Két évig adómentesek. A húsmérés, kocsma 300 forint árendában az övék. A herendi (Püspökherend) árokfői, szentbalázsi allodiális földet kapták meg. 300 forint az árendája, tized mindenből és Sümegre, vagy Veszprémbe kell vinni. A szőlőről a tizedet Sümegre, vagy Veszprémbe viszik. A püspököt, vagy tisztjeiket ellátják. A konyhára 10–10 tojást, pár csirkét adnak. A vadászat, madarászat, halászat tilos. A favágást kérni kell. A bírót és esküdteket a püspök jelöli ki és nevezi ki.[64]

BALATONCSICSÓ.

A plébános jövedelme 117 forint 59 krajcár, az iskolamesteré 35 forint 37 krajcár.

Lakóinak fele magyar, fele pedig német. Róm. kat. vallásúak.

Épületei: hamuzsírégető (crematorium), juhakol, magtár.

Az allodiális juhászat bevétele:	Értéke (forint)	(krajcár)
Gyapjúból	132	51

Tejből	65	–
Eladásból	237	19
Dögbőrből	6	18
Összesen	441	28
Kiadás	327	53
Tiszta jövedelem	113	35
Lemegy 5%	18	51
Marad	94	44

A községben van 17 1/8 sessio 44 jobbágyházzal, van ezenkívül 38 házas zsellér és 5 háznélküli zsellér. Egy sessio18 hold szántóföld, 4 kaszás rét. Egy mérő bevetett mag terem 3 mérő búzát, 4 mérő rozsot, 3 mérő árpát, vagy zabot.

Lakói nem kereskednek. Irtásföld kevés van, tizedet adnak róla. A közös legelőn van 43 ló, 114 ökör, 63 tehén.

Szerződésük 1768-ból való.

Jövedelem a községtől:	Értéke (forint)	(krajcár)
Census	74	–
Konyhára való értéke	14	21
Robot értéke	408	6
Szeszfőzés censusa	3	20

Tized:	Termény (mérő)	Értéke (forint)	(krajcár)
Búza	32 2/8	65	34 4/8
Rozs	108 5/8	155	41 6/8
Árpa	20 2/8	27	–
Zab	26	24	16
Kukorica	22 7/8	16	6/8
1 véka borsó, bab		2	26
Bor		280	50 2/5
Méh			26
Összesen		572	15 1/5

Bándról, Herendről, Szentbalázsról bor a hegytörvény alapján jár, összege 271 forint 39 krajcár.

Az erdő jövedelme 232 forint 57 6/8 krajcár.

Az allodiális szántóföld 263 mérő. Terem 118 3/8 mérő búzát, 291 mérő rozsot, 68 6/8 mérő árpát, 190 mérő zabot, levonva a vetőmagot marad:

	Termény (mérő)	Értéke (forint)	(krajcár)
Búza	98 1/8	199	31 2/8
Rozs	216 7/8	310	51 2/8
Árpa	52 2/8	69	40
Zab	148 6/8	138	50
Összesen		718	52 4/8
Kiadás		282	22 4/8
Marad		436	30
Allodiális és tizedszalma		74	5 2/8
Kocsma censusa		40	–
Zsidó szeszégetésért		26	–

Balatoncsicsó összes jövedelme 2247 forint 58 2/8 krajcár.

SZENTJAKABFA

Balatoncsicsó és Szentjakabfa egy birtoktestet képez. 1306-ban Nevegyszentjakabfalvának mondják. Királyi udvarnokok laktak, mint Herenden és Tagyonban. 1306-ban Ottó király ezen három községet Benedek veszprémi püspöknek adta. Ezen adomány azonban érvénytelen és csak István püspök szerezte meg cserében Visegrádhoz közel fekvő birtoké
Ezután a veszprémi püspökség birtoka.[65]

A községben a jobbágyokon kívül egytelkes egyházi ner sek is laktak. 1549-től kezdve Veszprém várának fenntar sára van rendelve. 1553-ban puszta, de a jobbágyok kés visszajöttek.[66]

A török hódoltság korában Székesfehérvárhoz tartozo Török földesura Musztafa Sahin aga, adója 20 forint, feja nincs.[67]

1746. évi szerződés szerint:

Árenda 50 forint. Kötelesek bort vinni Badacsonyból megig. A marhás gazda 4 vonóssal a maga erejével, a tö összefogva egy fordulásra kötelesek. Sátoros ünnepkor adr házanként 1 kappant, 2 csirkét, 10 tojást, 1 meszely vaja konyhára. Dézsmát nem fizetnek. A határt védeni kell. 17 tól kezdve három évre érvényes.[68]

1802-es összeírás szerint:

Földje III. osztályú.

A plébános jövedelme 28 forint, az iskolamesteré 30 rint. Lakói róm. kat. vallású svábok, de magyarul jól besz nek.

Allodiális épület nincs.

A községben van 14 6/8 sessio 20 jobbágyházzal, v ezenkívül 8 házas zsellér és 5 háznélküli zsellér. Szerződés 1768-ból való.

Egy sessiohoz tartozik 18 hold szántóföld, 4 kaszás r Talaja részben köves, részben jó. Egy mérő bevetett mag rem 4 mérő búzát, 5 mérő rozsot, vagy árpát, 4 mérő zab

A közös legelőn van 42 ló, 26 ökör, 30 tehén.

Jövedelem:	Értéke (forint)	(krajcár)
Census	28	–
Konyhára való	12	52
Robot értéke	293	20

Tized:	Termény (mérő)	Értéke (forint)	(krajcár)
Búza	9 6/8	19	49 4/8
Rozs	50 6/8	72	44 4/8
Árpa	21 7/8	29	10
Zab	18	26	
Kukorica	15 2/8	10	40 4/8
Borsó, bab		1	39
Méh		1	28
Őszi szalma értéke		5	–
Tavaszi szalma értéke		3	12
Összesen		162	9 4/8

Az erdő jövedelme 79 forint 55 krajcár. Fából 8 forint krajcár, makkbér 71 forint, büntetéspénz 28 krajcár. Kocsi bér 8 forint.

A község összes jövedelme 584 forint 16 4/8 krajcár.

BALATONUDVARI

A veszprémi püspök a városleveldi karthauzi kolostor b tokát örökölte. 1554-től kezdve a kolostor birtokát a püsp birtokai közt találjuk. A török hódoltság korában elpusztu Az 1647/48. évi adóösszeírás szerint a községben csak adófizető telek van.[69] Az 1700. év december 24-én és a doltság korát feltüntető összeírás szerint a község puszta. Az 1746. évi szerződés alapján:

Censusa 20 rénes forint. Dézsma és makkbér 20 forint. község tehát fizet 40 forintot két terminusra. A szerző három évig van érvényben.[71]

802-es összeírás szerint:

Földje III. osztályú, erdeje nincs.

A plébános jövedelme 14 forint 45 krajcár, az iskolames- é 30 forint 49 krajcár. Van egy evangélikus imaház is. akói nagyobb részt kálvinisták, kevesebb az evangélikus, 66 alád róm. kat. vallású.

Szerződésük 1783-ból való. Halászatból kereskednek. A özös legelőn van 36 ló, 68 ökör, 59 tehén. Szőlő kevés. A özségben 3/8 telken 3 jobbágyház van, a községben ezen- vül 41 házas zsellér lakik. A kocsma censusért az egész ben a községé. A község 40 forint censust fizet. A robot egváltás értéke 95 forint 29 krajcár. 20 hosszú fuvar 40 csival borszállítás Sümegről, értéke 21 forint 20 krajcár. A eszégetés censusa 8 forint. Kilenced és tized megváltás 55 rint. Bor tized természetben, értéke 312 forint 17 3/5 kraj- r.

Ezeket az 1783. évi szerződés írja elő. A zsellérek 20 szás rét után fizetnek 5 forint 7 4/8 krajcárt. A balatoni lászatért adnak 7 forint 30 krajcárt. A nádért fizetnek 5 rintot. A kocsma bére 12 forint. Az egész község jövedelme 61 forint 44 1/10 krajcár.

LSÓPÁHOK.

A rovásadó összeírásban Hosszúpáhok, Németpáhok, entandráspáhok, Boldogasszonypáhok, Alsópáhok, Felsőáhok szerepel.

A veszprémi püspök és káptalan birtoka. Részint régi birkaik voltak, részint pedig a somogyvári apátság, az örmé- yesi szerzetesek, a fehérvári prépostság birtokait örökölték. községben a hódoltság korában egytelkes nemesek, mene- ült nemesek és jobbágyok is laknak. Egy-egy török pusztítás tán a birtokosok az elpusztult jobbágytelkeket újra telepí- tték. Az 1564. évi összeírás szerint Szentandráspáhok telje- n puszta, mert a török felégette. Az 1574. évi összeírás ellett is megtaláljuk a megjegyzést, hogy a török felégette. 613-ban Szent György ünnepe körül a török szintén fel- gette a községet. Bár a hódoltság korában teljesen nem pusz- ult el, a jobbágyság száma évről évre csökkent. Az 1696. évi sszeírás szerint Alsópáhok a püspök birtokán mindössze yolc jobbágy és 14 zsellér család lakik. Felsőpáhokon pedig 4 jobbágycsalád.[72]

A török hódoltság megszűnése után megindult újból a ormális mindennapi élet.

z 1727. évi szerződés alapján:

1. Kocsma, szántóföld, robot helyett fizetnek 50 forintot.
. A sertés dézsma helyett az uraságnak Veszprémbe visznek gy pár ölni való sertést, vagy fizetnek helyette 10 forintot.
. Mivel a szőlők már mind megépültek, hegyvám helyett eszprémbe visznek 8 öreg akó bort. 4. Minden gazda Szent árton napra 1 ludat, 2 tyúkot, a zsellér 1 tyúkot, 1–1 gazda 0 tojást ad, 10 öreg meszely vajat adnak Szent Mihály napra, konyhára újévre őzet küldenek, amikor pedig kívántatik a or alá minden marhás gazda a Balaton mellé, vagy máshova ort köteles vinni egy fordulóval.[73]

z 1758. évi szerződést Zala megye úriszéke 1755. év március 2-én hagyta jóvá:

A censust egész sessio után állapítják meg. Egy sessio 32 old kettős vetésforgóra. Jár hozzá, amennyit a föld bír, kaáló és legelő. Egy sessio censusa 4 forint, a zselléré 50 dé- ár. Robot szántáskor, aratáskor, fahordáskor, bor, gyümölcs abona kilenced és tized Veszprémbe vitele, az uraságnak malom avítása, amikor arra szükség van. A zsellérek robotja 52 nap yalog napszám. Egy sessio ad 12 csirkét, 1 ludat, 25 tojást, a él sessio a felét, a negyed 3 tyúkot, 6 tojást. Tehén után jár gy meszely főzött vaj. Kilenced mindenből (bor, gabona tb.). A jobbágy házát, szőlőjét, rétjét, szántóföldjét csak az raság engedelmével adhatja el. Országgyűlési subsidiumot az 548. évi 30. t. c. alapján adnak. Bírót, esküdtet felváltva választanak a vegyes lakosságú községben. A jurátus mindig katolikus legyen, ha más vallású, akkor a jegyző legyen katolikus. A plébánost fizetni kell. Ha valaki a házát, földjét, szőlőjét el akarja adni, vagy telepíteni akar, azt be kell jelenteni az uraságnak.[74]

1779-es szerződés:

Van a községben 35 ház, 21 7/8 mérő belsőség, 95 6/8 mérő szántóföld, 21 3/8 szekér szénát termő rét. Fizetnek 3 font kendert, 140 rénes forintot árendában. Van 58 ökör, 68 rideg marha, 32 sertés, 4 raj méh.[75]

1802-es összeírás szerint:

Földje II. osztályú. Szőlője, erdeje van.

A plébános jövedelme 231 forint 13 krajcár, az iskolamesteré 70 forint. Lakói róm. kat. vallású magyarok.

Épületei: Vendégfogadó, erdészház, a juhász háza, uradalmi magtár.

Allodiális juhászat van. 250 darab. Jövedelme 85 forint 39 krajcár.

Van 14 4/8 telek 48 jobbágyházzal, van ezenkívül 29 házas zsellér és 5 háznélküli zsellér.

Szerződésük 1768-ból való.

Egy sessiohoz tartozik 22 hold szántóföld, 8 kaszás rét. Egy mérő bevetett mag terem 6 mérő búzát, 7 mérő rozsot, 6 mérő árpát, 5 mérő zabot. Irtásföld van, tizedet fizetnek róla. A közös legelőn van 30 ló. 126 ökör, 92 tehén, 300 juh.

Jövedelem:	Értéke (forint)	(krajcár)
Census	73	–
Konyhára való	12	19 4/8
Robot értéke	354	20
Szeszégetés censusa	5	57

Tized:	Termény (mérő)	Értéke (forint)	(krajcár)
Búza	52 7/8	107	30 6/8
Rozs	155	222	10
Árpa	23 2/8	31	–
Zab	14 4/8	13	32
Kukorica	22 6/8	15	55 4/8
Bab, borsó		1	33
Méh		2	30 4/8
Bor		545	41 5/8
Összesen		939	53 1/8

Az erdő jövedelme 102 forint 34 4/8 krajcár.
Ebből makkbér 77 forint 46 4/8 krajcár.

Allodiális szőlő 57 1/4 kapás, jövedelme 125 forint 28 krajcár. Allodiális szántóföld 241 mérő.

	Termény (mérő)	Értéke (forint)	(krajcár)
Búza	223 3/4	452	55 4/8
Rozs	191	273	46
Árpa	37 3/4	50	20
Zab	74 1/4	69	18
Összesen		846	19 4/8
Kiadás		283	30
Marad		562	49 4/8

Az allodiális rét 243 kaszás, jövedelme 1203 forint 15 4/8 krajcár. A legelő után a boldogasszonyi nemesek fizetnek 10 forint 51 krajcárt. A halászatért fizetnek 7 forint 70 krajcárt. A mészárszék bére 6 forint. A vendégfogadó bevétele 44 forint 26 6/8 krajcár. A kocsma bére 4 forint. A kovács bére 7 forint. Egy bérház jövedelme 4 forint.

A község összes jövedelme 3656 forint 38 1/8 krajcár.
Szentandrás Alsópáhokkal együtt van összeírva.

SÜMEGCSEHI

A XIV. században már a püspökség birtoka. 1524-ben 36 jobbágy élt a községben 3 egész, 18 fél, 8 negyed, 1 nyolcad telken. Öt 1/2 telek puszta.[76]

Az 1548. év második rovásadó összeírás szerint 1547-ben elnéptelenedett a török pusztítása miatt. A következő összeírások szerint is a község jobbágytelkeinek egy része puszta. 1598-ban a püspök 16 ház után fizet adót. 1696-ben 16 jobbágy család lakik a községben.[77]

1802-es összeírás szerint:

Földje II. osztályú. Úrbérszerződésük 1768-ból való. 2009 3/4 hold erdőjük van.

A plébános jövedelme 178 forint 2 krajcár, az iskolamesteré 52 forint. Lakói róm. kat. vallású magyarok.

Épületei: Az ispán háza, juhakol. A juhból bevétel 77 forint 55 4/8 krajcár.

24 6/8 telekhez tartozik 55 jobbágyház, van ezenkívül 19 házas zsellér és 8 háznélküli zsellér. Egy sessio 20 hold szántóföld, 8 kaszás rét. Egy mérő bevetett mag terem 4 mérő búzát, 5 mérő rozsot, 6 mérő árpát, 7 mérő zabot.

Szabad faszedésük van. Irtásföld bőven van. Tizedet fizetnek róla.

A község jövedelme:		Értéke (forint)	(krajcár)
Census		74	–
Konyhára való értéke		21	2 2/8
A robot értéke		523	20
A kovács bére		4	–
Tized:	Termény (mérő)	Értéke (forint)	(krajcár)
Búza	41	83	22
Rozs	173 1/2	248	41
Árpa	30	40	–
Zab	28	26	8
Kukorica	23	16	6
Őszi szalma értéke		21	15
Tavaszi szalma értéke		5	36
Juh		14	3
Bor		283	24 1/3
Összesen		740	37 1/3

Erdő jövedelme 204 forint 52 4/8 krajcár, ebből makkbér 118 forint 56 krajcár. Más községbeliek legelőbére 29 forint 9 krajcár. Kocsmabér 8 forint.

A község összes bevétele 1682 forint 56 7/12 krajcár.

SÜMEGBAZSI.

1248-ban már mint községet említik Tátika várának határjárásában és Sümeg várához tartozik. 1524-ben a községben 16 jobbágy család lakott 9 negyed, 2 egész, 2 fél, 1 harmad és 1 nyolcad telken. 10 1/2 telek puszta.[78]

Az 1548. évi második rovásadó összeírás szerint a jobbágytelkek egy részét a török már felégette. 1598-ban a püspök 5 ház után fizet adót. 1647/48-ban csak 2/4 adófizető jobbágytelke van.[79]

Az 1758. évi szerződés:

Érvényben van, amíg az új úrbérszerződést be nem vezetik. 1. Tizedet, kocsmát, mészárszéket megkapják. 2. Fizetnek évente 350 forintot. 3. Szekeresnek egy napi szénahordás, a gyalogosnak egy napi szénarakás. 4. A nyolc napi marhás robot alól, mert úgyis többet fizetnek, felmentést kapnak.

Ha napszám kell, azt pénzért vállalják.[80]

1802-es összeírás szerint:

Földje II. osztályú. Szerződésük 1768-ból való. Erdő hold, jövedelme 72 forint 25 krajcár. A plébános jövede 40 forint.

Épülete a kereskedő háza.

Van a községben 9 3/8 telek 26 jobbágyházzal, van e kívül 65 házas zsellér, 8 háznélküli zsellér. Egy telekhez tozik 20 hold szántóföld, 8 kaszás rét. Egy mérő beve mag terem 4 mérő búzát, 5 mérő rozsot, vagy árpát, 7 m zabot.

Kereskedést nem gyakorolnak. Irtásföld van. A közös gelőn van 30 ló, 124 ökör, 82 tehén. Félévig a kocsm községé. Lakói róm. kat. vallású svábok.

Jövedelem:		Értéke (forint)	(krajcár)
Census		91	–
Konyhára való értéke		7	58 1/8
Robot értéke		381	40
A kovács bére		10	–
Tized:	Termény (mérő)	Értéke (forint)	(krajcár)
Búza	43	87	26
Rozs	128	183	28
Árpa	11	14	40
Zab	34	31	44
Kukorica	24	16	48
Szalma értéke		18	30 6/8
Méh		2	8 4/8
Bor		720	18
Összesen		1075	3 2/8

Az erdő jövedelme 97 forint 44 6/8 krajcár. A zsid húsmérésért, házbérért fizet 112 forint 13 krajcárt. A kocs félévre a zsidónál van bérben, a bér 57 forint 13 krajcár.

A község összes jövedelme 1832 forint 52 1/8 kraj

SÜMEGPRÁGA.

Hozzátartozik Uzsa puszta és Sarvaly. Uzsa a középk ban község volt, csak a török hódoltság korában pusztult A veszprémi püspök uzsai részét az összeírások Püspökuz nak nevezték. 1572-ben a török felégette. 1622-ben már c 1/2 adófizető telke van. Többet nem is írták össze.[81]

Sümegprága a veszprémi püspök régi birtoka. A török 1545-ben a község egy részét felégette. 1598-ban a püspök ház után fizet rovásadót. 1696-ban a községben 11 jobbág 2 zsellér család lakik.[82]

1802-es összeírás szerint:

Földje II. osztályú. A plébános jövedelme 43 forint, iskolamesteré 26 forint. Lakói róm. kat. vallású magyarok.

Épületei: Vadászház Sarvalyban, az erdész háza, hal maradvány Sarvalyban.

Szerződésük 1768-ból való.

Egy sessiohoz 20 hold szántóföld, 8 kaszás rét tartoz Van a községben 17 4/8 sessio 29 jobbágyházzal, van ez kívül 24 házas zsellér és 24 háznélküli zsellér. Egy mérő vetett mag terem 3 mérő búzát, 4 mérő rozsot, 5 mérő árp 6 mérő zabot. Irtásföld van. A közös legelőn van 12 ló ökör, 57 tehén.

Jövedelem:		Értéke (forint)	(krajcár)
Census		53	–
Konyhára való értéke		14	52 4/8
Robot értéke		422	–
Kovács bére		4	–

Kilenced és tized:

	Termény (mérő)	Értéke (forint)	(krajcár)
Búza	20	40	40
Rozs	110	157	40
Árpa	17	22	40
Zab	25 2/8	23	23
Kukorica	29	20	18
Szalma értéke		17	69
Méh		1	24
Bor		270	12
Összesen		554	37

1942 1/2 hold erdő jövedelme 152 forint 56 4/8 krajcár. allodiális szántóföld jövedelme 90 forint 30 krajcár. A zös malom fizet 1 forint 30 krajcárt. A félévi kocsmabér forint.

A község összes jövedelme 1308 forint 26 krajcár.

NDSZENTKÁL

A veszprémi püspökség egyik legrégibb birtoka. 1199-ben Lőrinte nemzetségbeli Joachim. Örököse nem volt, a birtot a Szent Mihály egyházra hagyta. A veszprémi egyháznak ár előtte is lehettek itt birtokai.[83]

A rovásadó összeírása szerint 1548-ban a községet a török légette. Puszta. 1609-ben a püspök birtoka, szintén puszta. 96-ban a püspöknek 9 jobbágy és zsellér családja lakik a zségben.[84]

Az 1700. év decemberében készített összeírás szerint 6 ész, 2 fél sessio lakott, 1 nemesi sessio puszta. A hódoltság rában Székesfehérvárhoz tartozott, földesura Huszán aga, ója 60 forint, fejadó nincs. A keresztény földesúrnak ro ttal tartoztak. Katolikusok.[85]

02-es összeírás szerint:

Földje II. osztályú. Erdeje nincs. A plébános jövedelme 45 rint 20 krajcár. Lakói róm. kat. vallású magyarok. Van 12 8 telek 21 jobbágyházzal, van ezenkívül 31 házas zsellér és háznélküli zsellér. Egy sessiohoz 24 hold szántóföld, 6 szás rét tartozott. Egy mérő bevetett mag terem 3 mérő zát, 4 mérő rozsot, 3 mérő árpát. Irtásföld kevés van. A zös legelőn van 4 ló, 72 ökör, 47 tehén, 56 juh. Fél évig a csma a községé. Nagyon szegények.

övedelem:		Értéke (forint)	(krajcár)
ensus		52	–
Konyhára való értéke		10	43 7/8
obot értéke		323	40
A kovács bére		12	–

Tizedet természetben adnak.

Tized:	Termény (mérő)	Értéke (forint)	(krajcár)
Búza	12	24	24
Rozs	114	163	24
Árpa	10	13	20
Zab	20	18	40
Kukorica	31	21	42
Bab, borsó		2	8
Szalma értéke		16	19 4/8
Méh			6
Bor		858	4 3/5
Összesen		1132	21 1/10

Az allodiális szőlő 44 kapás, amely terem évente 87 urna ort. Jövedelme 244 forint 20 4/8 krajcár. Kiadás 61 forint 2/8 krajcár. Marad 182 forint 40 2/8 krajcár.

1 1/2 kaszás rét árendája 4 forint. 3 házas zsellér árendája 18 forint, 10 szántóföld árendája 7 forint 30 krajcár. A kocsma bére 8 forint 24 krajcár. A kádár bére 2 forint 12 krajcár.

A község összes jövedelme 1753 forint 31 2/8 krajcár.

BIRTOKRÉSZ TAGYON KÖZSÉGBEN

A XIV. század elején Ottó király Szentjakabfa, Herend és Tagyon falvakat a veszprémi püspöknek adományozta. Az adományt Károly Róbert nem ismerte el érvényesnek, mivel azonban a püspökség birtokainak szomszédságában feküdtek 1317-ben a király elcserélte a Visegrádhoz közel fekvő birtokáért.[86]

A községben egyházi nemesek is laktak. Az 1548. évi összeírás szerint a török felégette. 1553-ban a püspök birtoka, amely ekkor már Veszprém várának fenntartására van rendelve, puszta. 1576-ban újra puszta a község. 1594-ben szintén. 1696-ban több földesúr birtokaként írták össze. Ekkor a községben 8 jobbágy család lakik.[87]

Az 1700. év decemberében készült összeírás szerint a hódoltság korában Székesfehérvárhoz tartozott. Földesura Burnuc iszpahi. Adója 30 forint. A keresztény földesúrnak robottal tartoztak. Kálvinisták.[88]

1802-es összeírás szerint:

Földje III. osztályú. Erdője nincs. Szőlőhegye van. A plébános jövedelme 55 forint. Lakói róm. kat. magyarok, egy zsidó család kivételével.

Épülete egy pince a tized begyűjtésére.

A községben van 3 4/8 telken 11 jobbágyház, 17 házas zsellér, 3 háznélküli zsellér. Szerződésük 1768-ból való. Egy sessiohoz 20 hold szántóföld, 6 kaszás rét tartozik. Egy mérő bevetett mag terem 3 mérő rozsot, vagy zabot. Legelőjük kevés. Van 10 ló, 30 ökör, 17 tehén. Egy évig a kocsma a községé. Nagyon szegények.

Jövedelem		Értéke (forint)	(krajcár)
Census		28	–
Konyhára való értéke		2	58 4/8
A robot értéke		109	22 4/8
A kovács bére		55	–
Tized:	Termény (mérő)	Értéke (forint)	(krajcár)
Búza	4	8	8
Rozs	37 3/4	54	6 4/8
Árpa	6 3/4	9	–
Zab	12 1/4	12	22
Kukorica	19	13	18
Borsó, bab			32
Szalma értéke		4	81
Méh		1	6 4/8
Bor		848	1 3/5
Összesen		951	55 3/5

Három malom a földesúri jog elismeréseként fizet 14 forintot. A kocsmabér 8 forint. Büntetéspénz 2 forint 58 krajcár. Az egész birtok jövedelme 1172 forint 14 3/5 krajcár.

BIRTOKRÉSZ SZENTBÉKÁLLÁN

A középkorban Szentbenedekkálnak nevezték. A püspökség középkori birtoka.[89]

A községben egyházi egytelkes nemesek is laknak. Az 1548. évi rovásadó összeírás szerint a község felégetve és puszta. 1557-ben újra puszta. 1584-ben is a püspökségnek 7

puszta és felégetett telke van. 1696-ban több földesúr birtoka és a községben 24 jobbágy és zsellér család lakik.[90]

Az 1700. év decemberében készített összeírás szerint a török hódoltság korában a szultánnak fizettek adót. 10 egész, 1 nemesi sessio lakott. Székesfehérvárhoz tartozott, török földesura Haszán, adója 20 forint. A keresztény földesúrnak robottal szolgáltak. Katolikusok.[91]

1802-es összeírás szerint:

Földje II. osztályú.

A plébános jövedelme 180 forint 20 krajcár, az iskolamesteré 60 forint 20 krajcár. Lakói két evangélikus és nyolc zsidó család kivételével róm. kat. vallású magyarok.

Épülete a kocsma. Van a községben 13 7/8 telek 22 jobbágyházzal, 33 házas zsellérrel.

Szerződésük 1768-ból való. Egy sessiohoz 18 hold szántóföld és 8 kaszás rét tartozik. Egy mérő bevetett mag terem 3 mérő búzát, 4 mérő rozsot. Irtásföldjük van és tizedet fizetnek róla. A közös legelőn van 8 ló, 82 ökör, 34 tehén. A boruk közepes minőségű.

A község jövedelme:	Értéke (forint)	(krajcár)
Census	52	–
Konyhára való	10	18 3/8
Robot értéke	314	45

Tized:	Termény (mérő)	Értéke (forint)	(krajcár)
Búza	22	44	44
Rozs	107	153	22
Árpa	9 6/8	13	–
Zab	20 4/8	19	8
Kukorica	27	18	54
Bab, borsó		1	36
Juhtized megváltás		15	32 4/8
Méh			46 4/8
Bor		1212	24
Szalma értéke		12	24
Összesen		1491	51

43 kaszás rét jövedelme 120 forint 16 2/8 krajcár. Árenda 100 forint 49 4/8 krajcár.

A község összes jövedelme 2090 forint 1/8 krajcár.

BIRTOKRÉSZ BALATONSZEPEZDEN

Igen korai telep. Birtoka volt itt a veszprémi egyháznak már 1288-ban is. Nemesi birtokosai is voltak. A püspök itteni birtokát 1498-ban is említik.[92]

Az 1548. évi rovásadó összeírás szerint a község elnéptelenedett, a török elpusztította. 1572-ben a török újból felégette. Utoljára 1647/48-ban írták össze 2/4 telekkel.[93]

1802-es összeírás szerint:

A község egy része a nemeseké. Földje III. osztályú. A plébános jövedelme 22 forint 40 krajcár, az iskolamesteré 40 forint, Lakói 22 pár róm. kat., a többi evangélikus és református vallású magyarok.

Egy sessiohoz 18 hold szántóföld és 6 kaszás rét tartozik. Egy mérő vetett mag terem 3 mérő rozsot, vagy zabot. Kevés irtásföldjük van, amelyről tizedet fizetnek. A legelő kevés. Van a községben 7 ló, 34 ökör, 18 tehén. Nagyon szegények.

Jövedelem:	Értéke (forint)	(krajcár)
Census	26	–
Konyhára való	3	30 3/8
Robot értéke	95	36

Tized:	Termény (mérő)	Értéke (forint)	(krajcár)
Búza	2	4	4
Rozs	47	67	22
Zab	6	5	36
Kukorica	13 1/2	9	27
Szalma értéke		3	69
Juhmegváltás		13	15
Bor		359	51
Összesen		463	44

A község összes jövedelme 588 forint 50 3/8 krajcár.

FELSŐPÁHOK

A török hódoltság korában Alsópáhokkal együtt í össze.

A községben menekült nemesek és jobbágyok is laktak 1746. évi szerződésben:

Árenda 25 forint. Dézsmát és hegyvámot kell adni te szetben és azt Sümegre vinni. Abroncsfát kell vágni és a kell, azt elvinni. Konyhára valót adnak.[95]

Az 1768. évi szerződésben:

A községben van 34 örökös, 2 szabad menetelű jobb Van nekik 5 4/8 telkük. 1/2 telekhez tartozik 1 1/2 belsőség, 9 hold szántóföld, 3 szekér termő rét. A robo nap igás, vagy 46 kézi, 1/4 öl fa megvágása és behord adnak ezenkívül 1 1/2 fonyost, 3 csirkét, 11 tojást és tize A robot összege 270 3/4 és 11 1/4 (hosszú fuvar) igás, kézi. Magyarok. Másik összeírás szerint van 1 1/2 mérő b ség, 15 1/4 mérő szántóföld. Rétje nincs mindenkinek szolgáltatás 29 nap igás, vagy 58 nap kézi robot, fizetn forintot, adnak 1/2 öl fát, 2 fonyost, 1 ludat, 2 csirké tojást. A telkek nagysága és az adózás nem egyforma.[96]

1773. év július 1-én:

A felsőpáhokiak kérik a káptalant, hogy az új szerződ ket kapják meg, mert eddig Oszterhuber visszatartotta.[97]

1796. év május 10-én:

A felsőpáhoki jobbágyok, mert Szent György havá napján délben, amikor nem voltak otthon, a házaik a jav együtt leégett, élelmet kérnek.[98]

1802-es összeírás szerint:

Földje III. osztályú. Erdője közös a káptalannal. A pl nos jövedelme 77 forint 26 krajcár, az iskolamesteré 44 fo 40 krajcár.

Hat zsidó kivételével róm. kat. vallású magyarok. V községben 5 4/8 sessio 28 jobbágyházzal, 12 házas zsellé 1 háznélküli zsellérrel.

Szerződésük 1768-ból való.

Egy sessiohoz tartozik 22 hold szántóföld, 6 kaszás Egy mérő bevetett mag terem 3 mérő búzát, vagy rozso mérő árpát, vagy zabot. Irtásföld kevés van, tizedet ad róla. Kocsma félévig a községé.

Jövedelem:	Értéke (forint)	(krajcár)
Census	40	–
Konyhára való	4	40
Robot értéke	138	6
Szeszfőzés censusa	4	48

Tized:	Termény (mérő)	Értéke (forint)	(krajcár)
Búza	9	18	18
Rozs	57 6/8	82	46 4/8
Árpa	3 6/8	5	–
Zab	7	6	32

A község jövedelme 544 forint 12 1/10 krajcár.

ukorica 14 6/8	10	19 4/8
9 véka bab, borsó		38
zalma értéke	7	27
49 kéve kender	2	29
léh	1	10
or	178	49 3/5
ized összesen	313	29 3/5
rdő jövedelme	24	55
lészáros árendája	4	13
sidó árendája	12	–
ocsma árendája	2	–

RTOKRÉSZ BALATONRENDESEN

A középkorban több földesúr birtoka. 1498-ban volt itt rtoka a sümegi kápolnának is.[99]

A rovásadó összeírás szerint 1534-ben a sümegi plébános k 2 adófizető telke van. 1548-ban a török elpusztította, égette. 1556. évi hátralék jegyzéke szerint a község puszta. veszprémi püspököt először csak az 1564. évi összeírásban láljuk meg egy adófizető telekkel, valószínűleg a sümegi ébános telkét örökölte. Ettől kezdve a község részbirtokosként szerepel. 1610-ben és 1613-ban a község szintén pusz. 100 Birtokosként szerepel az 1715. és 1720. évi összeírákban is.[101]

802-es összeírás szerint:

A birtok az ecséri romok körül van. 1 1/8 sessio van 4 ázzal.

A plébános jövedelme 20 forint 24 krajcár, az iskolames- é 27 forint. A lakók közül egy evangélikus, a többi róm. t. vallású magyar. Szerződésük 1783-ból való. Egy mérő vetett mag terem 3 mérő rozsot, vagy zabot. A legelőn 8 kör, 4 tehén, 5 juh. Nagyon szegények.

Jövedelem:	Értéke (forint)	(krajcár)
Census	4	–
Robot értéke	24	40
Szeszfőzés censusa	2	12
Tized (21 mérő rozs)	30	6
Őszi szalma értéke	1	33 6/8
Bor	13	49
A tized összesen	45	28 6/8

birtok összes jövedelme 76 forint 20 6/8 krajcár.

GY CURIA KÖVESKÁLON

A községben egy telkes curialis, egyházi nemesek laktak a obbágyok mellett. Első emlékünk 1199-ből való, ekkor Löinte nembeli Joachim örököse nem lévén a birtokait a Szent ihály székesegyházra hagyta. A veszprémi egyháznak már lőtte is lehettek itt birtokai. Az egyház később is szerzett itt irtokokat. A püspöknek eredetileg csak kisebb birtokai lehetek itt. 1291-ben a püspök Miklós fiait az egyházi nemesek orába emelte. A következő évben pedig további 21 köveskáli obbágyát emelte így ki. Nagyobb birtokhoz csak a XIV. szád közepén jutott, amikor Meskó püspök, a király rokona, átika váráért cserében kapott Köveskálon, Szentbenedekálon, Mindszentkálon és más Kál-völgyi falvakban királyi és irálynéi úrbéres népeket, szőlőművelőket és udvarnokokat. beiktatás 1346-ban történt meg. Köveskálon 1341-ben egy izsgálat alkalmával 13 nemest találnak, akiknek nyolc curiák volt. A község nagyobb része a püspöké.[102]

A rovásadó összeírásban is a püspöki jobbágyok mellett megtaláljuk az egyházi nemeseket is. 1536-ban a püspök egyházi nemeseinek 3 adófizető, 2 szegény telke van. 1542-ben már tizenkét egytelkes nemest találunk a községben. 1696-ban az egytelkes nemeseknek 19 1/2 hold szőlőjük van.[103]

Az 1700. év decemberében készített összeírás szerint Köveskál nemes falu. Armalisták. 3 sessio lakott. Csak a szultánnak fizettek 6 krajcár fejadót. Kálvinisták. A községben van egy elhagyott vízimalom is.[104]

1802-es összeírás szerint:

Egy curiában 7 jobbágy lakik, a községben azonkívül van allodiális szántóföld és rét Sóstón.

Földje II. osztályú. A plébános jövedelme 46 forint, az iskolamesteré 22 forint. Lakói: 30 evangélikus, 10 zsidó, a többi róm. kat. vallású magyar. A közös legelőn van 4 ökör és 4 tehén.

Jövedelem:	Értéke (forint)	(krajcár)
Census	9	–
Robot értéke	29	–
112 mérő szántó	11	4/8
57 1/2 kaszásrét	164	47 2/8
Nádból bevétel	17	30
Összesen	339	28 6/8

BIRTOK BORSZÖRCSÖKÖN

Eredetileg a leveldi karthauzi kolostor birtoka volt. A kolostor elpusztulása után került a püspökség kezére. 1638/39-ben és 1647-ben, mint Sümeg várának tartozéka, a püspök birtoka. A török többször felégette. A rovásadó összeírás szerint puszta 1556-ban, és csak 1569-ben települ újra.[105]

PORTIOK BORSZÖRCSÖKÖN 1746

A „Börös Szörcsöki" nemes és nemtelen lakosoknak a püspököt illető 6 1/2 sessiot 195 hold szántóföldde, 52 szekér szénát termő réttel a község nemes és nemtelen lakóinak 70 forintért kiadatik bérbe.

A Somlyó hegyi püspöki szőlő termését Sümegre kell vinni. Kötelességük a levélhordás és konyhára valót kell adni.[106]

Borszörcsök 1747.

A községben 17 telken 17 magyar jobbágycsalád lakik. 2–4 ökrük, 1–2 tehenük van. Hét nemes család 7 telken lakik, van belsőségük tartozékokkal. Ezenkívül van a községben 15 nemes család birtokkal és 3 nemes család birtokkal. Húsmérés nincs, a bormérés is szegényes.[107]

1802-es szerződés szerint:

Földje II. osztályú. A plébános jövedelme 143 forint 45 krajcár, az iskolamesteré 100 forint 30 krajcár. Egy zsidó család kivételével róm. kat. vallású magyarok. 2 7/8 telekhez 41 ház tartozik, van ezenkívül 14 házas zsellér is. Szerződésük 1779-ből való. Egy sessio 22 hold szántóföld és 8 kaszás rét. Egy mérő bevetett mag terem 3 mérő rozsot, 2 mérő árpát, 3 mérő zabot. Irtásföld kevés. Nagyon szegények.

Jövedelem:	Értéke (forint)	(krajcár)
55 ház censusa	55	–
Robot értéke	90	45
Kilencedmegváltás	9	20
Az erdő jövedelme	5	53 4/8
A nemesek kilencedmegváltása	6	40
174 mérő szántóföld és 29 1/2 kaszásrét árendája a nemeseknél	26	44
A nemesek telkük után	5	33 4/8
A kocsma árendája	8	–
Összesen	207	56

A birtok összes jövedelme 307 forint 56 krajcár.

DEÁKI PUSZTA

Nyirád, Tótdörögd, Úrbér és Sümeg között fekszik. Erdő. Kápolnája Szent Vendel tiszteletére szentelve.

Épületei: Uradalmi kocsma, juhász háza, erdőispán háza.

Jövedelem:	Értéke (forint)	(krajcár)
364 darab juh jövedelme	148	2 1/3
Méh jövedelme	44	58
2795 hold erdő (faeladás, makk)	1427	26 2/8
Erdei kaszáló	20	53
Legeltetés	675	58
Kocsma censusa	76	19 2/3
A birtok összes jövedelme	2970	15 2/8

URBÉR PUSZTA

Erdője 2183 1/2 hold. Sümeggel együtt van összeírva.

EREK PUSZTA

Sümegprága, Sümegbazsi és Sümegcsehi között fekszik. A középkorban község volt.

1548-ban a török már felégette és puszta. Ekkor még a jobbágyok visszajöttek. Az 1574., 1576., 1582. évi összeírás szerint puszta. 1594-ben írták össze utoljára.[108] A birtokon van 20 kas méh, jövedelme 20 forint 27 krajcár, 372 kaszás rét, jövedelme 1752 forint 24 2/8 krajcár.

RÉVFÜLÖP PUSZTA

Balatonszepezd mellett. A középkorban község volt. Utoljára az 1548. évi rovásadó összeírásban szerepel, de ekkor már felégetve és puszta.[109] Hegyvám és tizedbor értéke 212 forint 48 krajcár.

CSOLTA PUSZTA

Tósokberénd, Szőc és Nyirád közt. Két kerekű fából készült malom van.

Jövedelem:	Értéke (forint)	(krajcár)
1960 hold erdő	149	42 4/8
Rét és legeltetés	318	40
Malom bevétele	200	–
Kocsma jövedelme	15	–
Összes jövedelem	683	22 4/8

Szőlőhegyek: Badacsony, borpince van, Bács, Szentgyörgy hegy.

Tized jövedelem 1793–1801 között:

Tized jövedelem 1749–1801

Csabrendek: 20 7/8 mérő búza, 172 7/8 mérő rozs, 10 6/8 mérő zab, 10 2/8 mérő árpa, 25, 20 1/2 urna bor.

Gógánfa: 6 3/8 mérő rozs, 6 2/4 mérő árpa, 2 1/4 mérő zab.

Alsó–Felsőzsid: 77 6/8 mérő rozs, 175,19 urna bor, 12.36 kas méh.

Németfalu: 1 mérő rozs, 6.18 juh.

Lesenceistvánd: 33 1/2 mérő rozs.

Balatonederics: 25 4/8 mérő rozs, 35. 47 urna bor.

Gyulakeszi: 52 2/8 mérő rozs, 633.55 1/2 urna bor.

Diszel: 49 2/8 mérő rozs.

Káptalantóti: 74 4/8 mérő rozs.

Badacsonytomaj: 46 3/8 mérő rozs, 69,39 bárány.

Raposka: 55 3/8 mérő rozs, 499.55 urna bor.

Hegymagas: 10 3/8 mérő rozs, 1121 urna bor.

Alsó–Felsőhahot: 43 mérő rozs, 1766.25 1/2 urna bor.

Szentbalázs: 34 4/8 mérő rozs.

Badacsony és Lábdi: 3026.17 urna bor.

Bács: 119.10 urna bor.

Pakod és Barabás: 109.33 urna bor.

Kisörs és Ábrahám: 500.33 urna bor

Kisszentgyörgy: 998.46 urna bor.

Hegyesd: 15.21 1/2 urna bor.

Türje: 560.53 urna bor.

Ecsér: 459.36 urna bor.

Összes tized 1793-tól 1801-ig összesen 20 7/8 mérő búza, [illegible] mérő rozs, 16 6/8 mérő árpa, 13 mérő zab, 10040,52 urna bor, 18,54 kas méh, 69,39 darab juh.

Egy évre levonva a kiadásokat, marad 2 mérő búza, 71 mérő rozs, 1 6/8 mérő árpa, 1 3/8 mérő zab, 963,15 urna bor, 2 forint 2 krajcár értékű méh, 7 forint 30 1/3 krajcár értékű juh.

Csatár fizet 16 forintot, Botfa 16, Újudvari 52 forint krajcárt. Inkei Ádámnak az ottani földesúrnak, Bezerédine forintot, Gyülevész 3 forint 30 krajcárt, Zalaszentlászl forint 30 krajcár, Rezi 77 forint 20 krajcárt, Zalaszántó forintot, Sénye 2 forint 30 krajcárt, Alibánfa 11 forint 46 krajcárt, Ördöghenye 28 forintot, Szentivány 40 forint összesen 344 forint 49 2/3 krajcár. Tized ezenkívül még: D ronc 16 forint, Kisgörbő 2 forint 30 krajcár, Nagyrécse forint, Nagykarmacs 6 forint 56 2/3 krajcár, Keszthely gárváros 12 forint, Balatongyörök 4 forint, Kacorlak 11 rint 15 krajcár, Bak 28 forint, Türje 2 forint.

Az összes királyi tized egy évre 467 forint 31 1/3 kraj

Hozzáadva természetben 2 mérő búza, értéke 4 forin krajcár, 71 3/8 mérő rozs, értéke 102 forint 18 2/8 krajcá 6/8 mérő árpa, értéke 2 forint, 20 krajcár, 1 3/8 mérő z értéke 1 forint 17 krajcár, 963,15 urna bor, értéke 26 forint 6 krajcár, 2 forint 2 krajcár értékű méh, 7 forint 30 krajcár értékű juh. Összesen 3284 forint 8 4/12 krajcár.

A sümegi uradalom kiadásai:

	(forint)	(krajcár
Ügyvéd	207	50
Tiszttartó	508	10
Számadó	346	53
Kulcsár	246	28 1/2
Sümegi ispán	227	13
Monostorapáti ispán	227	13
Alsópáhoki ispán	204	43
Erdész	204	43
Sümegi kádár	126	35 1/2
Tapolcai kádár	43	56 1/2
Hat hajdú egyenként	59	9
Tizennégy erdész	25	12
Deáki méhész	20	20
Ereki méhész	14	36
Sümegi kertész	120	43
Tehenész	71	5
Másik tehenész	71	5
Sümegi majoros	67	9
Sümegi szolga	65	3
Szentbékáli vincellér	20	38
Az összes kiadás	6069	47 2/8
Az összes bevétel	50,950	12 1/16

A sümegi uradalom összes jövedelme tisztán 44,880 fo 24 13/16 krajcár.

JEGYZETEK

Az értekezés törzsét az 1802. évi kamarai összeírás ismertetése adja. Ekkor már egy teljesen kialakult egyházi nagybirtok áll előttünk a lakóival, igazgatásával, jövedelmével stb. együtt. Hogy jobban megértsük ezen fejlődést, minden birtoktest, község előtt ismertetem a birtok, illetve község történetét, gazdaságtörténetét. Hogyan alakult ki újból a török hódoltság megszűnése után a feudális nagybirtok, hogyan hozott mindig nagyobb hasznot a tulajdonosnak, hogyan nehezedett meg a birtokon élő jobbágyok és zsellérek helyzete a mindig nagyobb pénz és terményadó miatt.

Külön vettem az örökös és szerződéses jobbágyokat, zselléreket, megmutatva a kettő közötti, elsősorban anyagi különbséget. Az örökös jobbágyok magyarok, a szerződésesek pedig legnagyobb részt idegenek, délszlávok és németek. Sümeg, Tapolca a török hódoltság alatt kiváltságokat szerzett, katona, majd polgárvárossá alakult át. Itt fejlődött ki először az ipar és kereskedelem. A kereskedők ekkor még legnagyobb részt idegenek; görögök, olaszok és zsidók voltak. A városban, ha nehéz körülmények között is tovább folyt a mindennapi élet. Ide menekült nemcsak a jobbágyok egy része, hanem a nemeseké is. Bizonyos összegű census, pénzadó lefizetése mellett, amely a földesúri jog elismerését jelentette, viszonylagos szabadságot élveztek. A török hódoltság megszűnése után újból megindult az élet a Dunántúlon is, de ez csak a középkor feudális viszonyainak a folytatása lett. A birtokon megváltozott a vallás és megváltozott számos helyen az etnikum is.

A polgárság kialakulásának a kötött, feudális helyzet nem kedvezett.

A földművelés is elmaradott volt, ha egy bevetett mag a négyszeresét, esetleg ötszörösét teremte meg, az nagyon sok munkát jelentett. A szántás négy, hat ökörrel történt. Ezért van előtérben az állattenyésztés, amely kevesebb munkát igényel. Kettős vetésforgóval művelték a földet és a hármas vetésforgóra csak később tértek át. Legintenzívebb volt talán az állattenyésztés mellett a Balaton északi partján a szőlőművelés. A szőlő megművelése a hódoltság alatt is megmaradt. A hódoltság megszűnése után a szőlőbirtokosok nagy szabadságot, adókedvezményt élveztek. Sok helyen csak hegyvámot és kisebb mértékű hosszúfuvart szolgáltak és az adójuk is kevesebb volt. A jogi helyzetük is kedvezőbb volt. Tehát a hódoltság megszűnése után új társadalmi osztály alakult ki új terhekkel és előnyökkel.

Calmisgyökér, mai nevén kalmusgyökér (Acorus) a kontyvirágfélék családjához tartozik, nálunk tavak, mocsarak vidékén elvadultan él. A gyógyászatban, mint fűszeres, keserű anyagot, étvágyjavítónak használják. Révai Nagy Lexikona. I. 69.

Encián (gentiana) magyar nevei tárnics, keserűgyökér, Szent László füve, néhol ördögméze, Szent Ilona füve. Gyomorerősítőként használják, op. cit. 454. Büdöskevirág (tageta) stimuláló és izzasztószer, op. cit. 17. 800. Gyömbér (geum) szekfűszagú gyökere, cserzősav tartalmánál fogva keserű, fanyar, összehúzó, éterikus olajat is tartalmaz, op. cit. 8. 512.

Tiszti jelentések Protocolluma. 164. Veszprém, Püspöki Levéltár. (Tiszti j. V. Lvt.)

Responsa Capituli Wespr. ad Articulos Canonicae Capituli et Ecclesiae Cathedralis Wesprimiensis per Excellentissimus, Illmum ac Rev. Dnum Josephum Bajzáth Eppum Wespr. etc. indictae demisse ut sequuntur deprompta. Exhibit 4. ápr. 1780. Veszprém, Püspöki Levéltár. (V. P. Lvt.)

SZENTPÉTERY I.: Az árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I(Budapest 1923) 2. 3. dipl.

op. cit. 112. 340. dipl.

Oklevelek elenchusa; Ábrahám, Szentábrahám. V. Lvt.

SZÁNTÓ I.: A parasztság helyzete a veszprémi káptalan birtokain, 1711–1780. Egri Tanárképző Főiskola Évkönyve III. 4.

ERDÉLYI GY.: Veszprém város története a török idők alatt. (Veszprém 1913) 96.

Dominale epp. Wespr. 1752–1762. V. P. Lvt.

Conscriptio Cameralis Proventum Episcopalis Dominii Wesprim de anno 1802. V. P. Lvt.

BÉKEFI R.: A Balaton környékének egyházi és várai a középkorban. (Budapest 1907) 227.

PÁKAY ZS.: Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó összeírás alapján. (Veszprém 1942) 61–63.

Conscriptiones et acta bonorum eppalium. 1745–1762. V. P. Lvt. (Conscriptiones)

ibid.

PÁKAY, op. cit. 62–63.

Conscriptiones: V. P. Lvt.

ibid.

ibid.

ibid.

PÁKAY, op. cit. 132–133.

Conscriptio dominio Veszprém et Nyul. V. P. Lvt.

ibid.

Instantia Ajka Rendekiensium propter illocaonem certar germanorum in poonem eorundem querantium 1754. V. P. Lvt.

PÁKAY, op. cit. 97.

op. cit. 125–126.

V. P. Lvt. Conscriptiones.

ibid.

ibid.

27. V. P. Lvt. Contractus novissione elargiti, quibus ab infra denotatorum oppidorum et poonem incolae et inhabitores se accomonendum habent hoc ordine sequuntur. (Contractus novissione)
28. Protocollum eppale. 1734–1765. I. V. P. Lvt. (protocollum)
29. ibid.
30. Contractus novissione.
31. Protocollum.
32. ibid.
33. Contractus novissione.
34. Protocollum.
35. Contractus novissione.
36. Protocollum.
37. Protocollum.
38. ibid.
39. ibid.
40. ibid.
41. ibid.
42. Rovásadó összeírás Zala vármegyei kötete. Országos Levéltár, Kincstári Osztály. (Rovásadó)
43. Kapornaki konvent oklevele. Epp. Egerszeg. 18. 1564. V. K. Lvt.
44. Káptalani hiteleshelyi jegyzőkönyv, II. k. V. K. Lvt.
45. Rovásadó.
46. Episcopus Miscellae. 170. 1645. V. K. Lvt.
47. Conscriptiones et acta bonorum eppalium, 1745–1762. V. P. Lvt.
48. Veszprémi uradalmi iratok elenchusa. Caps. AAA. Fasc. 2, 3. dipl.
49. HOLUB J.: Zala vármegye története, Kézirat. (Pécs) III. k. 860–863.
50. Rovásadó.
51. Contractus novissione.
52. Rovásadó.
53. Conscriptiones.
54. Rovásadó.
55. Holub, op. cit. 9–10.
56. Rovásadó.
57. Rovásadó.
58. 1700. év decemberében készült összeírás. Országos Levéltár. Kincstári Osztály. Urb. et Consc. Fasc. 6. Nro 42. (U. et C. F)
59. Rovásadó.
60. Contractus novissione.
61. Conscriptiones.
62. Conscriptiones.
63. ibid.
64. Holub, op. cit. 769–770.
65. Rovásadó.
66. U. et C. F, ibid.
67. Contractus novissione.
68. Rovásadó.
69. U. et C. F, ibid.
70. Contractus novissione.
71. Rovásadó.
72. Káptalani Országos Magánlevéltár, Veszprém, Garabonc 30.
73. Episcopus. 1758. Nro 20. V. K. Lvt.
74. 1779. Páhok. V. K. Lvt.
75. HOLUB, op. cit. 145–146.
76. Rovásadó.
77. HOLUB, op. cit. 172.
78. Rovásadó.
79. Conscriptiones et acta bonorum. V. P. Lvt.
80. Rovásadó.
81. Rovásadó.
82. HOLUB, op. cit. II. 336–344.
83. Rovásadó.
84. U. et C. F, ibid.
85. HOLUB, op. cit. 356–357.
86. Rovásadó.
87. U. et C. F, ibid.
88. HOLUB, op. cit. III. 356–357.
89. Rovásadó.
90. U. et C. F, ibid.
91. HOLUB, op. cit. III. 813–814.
92. Rovásadó.
93. Rovásadó.
94. Contractus novissione.
95. Urbarialis Tabella. 1768. Felsőpáhok, 39. K. Lvt. V.
96. Felsőpáhok, 1773. Júl. l. 65. V. K. Lvt.
97. ibid.
98. HOLUB, op cit. III. 672–674.
99. Rovásadó.
100. 1715. és 1720. évi összeírás Zala vármegyei kötete, Országos Levéltár.
101. HOLUB, op. cit. 336–344.
102. Rovásadó.
103. U. et C. F, ibid.
104. PÁKAY, op. cit. 143–144.
105. Contractus novissione.
106. Conscriptiones.
107. Rovásadó.
108. Rovásadó.

MÉRTÉKEK

Mérő = 62,53 liter.
Icce = 0,8484 liter.
Akó = 54,30 liter.
Meszely = 1,4147 liter.
Öl = 6 láb = 1,896484 méter.
Mérő = általában fél öl.
A mérőt használták a gabona, vagy más termény súlyegységeként. Mint területmérték, akkora szántóföld, amelybe egy mérő magot vetettek el. A terület nagysága azonban változott aszerint, hogy a szántóföldet kettős, vagy hármas vetésforgóval használták-e. A rosszabb minőségű föld így nagyobb terület, mint a jobb minőségű. A földet első, másod, vagy harmadosztályúnak vették. A föld nagyságánál tehát a bevetett maghoz viszonyítva a termés nagysága számított.
Kaszás rét: akkora terület, amelyet egy ember egy nap alatt le tudott kaszálni. A terület nagysága itt is változott.
Egy szekér szénát termő rét: akkora terület, amely évente egy szekér szénát terem. A területe aszerint változott, hogy lehetett-e rajta sarjút kaszálni.
Egy kapás szőlő területe: amennyit egy ember egy nap alatt meg tudott kapálni. Nagysága a föld minőségétől függött.
A hold területe: az erdőnél szintén változott, ez az erdő minőségétől, a levágható fa mennyiségétől függött.

DIE ZUSAMMENSCHREIBUNG DER HERRSCHAFTGÜTER VOM VESZPREMER EPISCOPAT AUS DEM JAHR 1802

Kirche und Bistum von Veszprém wurden um 1000 von István I. gegründet. Die Kirche umfasste die Gegend von Veszprém, Fejér, Visegrád, Kolon, den königlichen Besitz in Pilis, die Güter des Stammes von Vénbulcsu, das spätere Komitat Somogy. Die Güter erhielt als Gabe die dem Erzengel St. Michael gewidmete Kathedrale. Zu dieser Zeit waren Bistum und Domkapitel noch nicht getrennt: die Dompröpste waren Diener und Helfer der Kirche, des Bischofs. Ihre Einkünfte bezogen sie vom Bischof.

Die Gründungsurkunde nennt nur einige Burgen und 7 Dörfer, doch der Besitz der Kirche nahm durch königliche Stiftung, Ankauf und Vegütung, Tausch oder Privatstiftung ständig zu. Güter wurden gestiftet von István I., László I., Endre II., Béla IV., Lajos I. Letzterer erlaubte gleichzeitig, dass die Kirche ebenfalls Güter kaufte. 1430 wurde es durch König Zsigmond ermöglicht, dass auch Adelige ihren Grundbesitz der Kirche schenkten. Das taten auch die Königinnen Gizella, Erzsébet, Adelhaid. Auf diese Weise erwarb die Kirche im Mittelalter zahlreiche neue Landgüter.

Über den Grundbesitz informiert eine aus 1081 datierte, aber später ausgestellte Urkunde von László I.

Bereits im 13. Jahrhundert dürfte der bischöfliche Landbesitz von dem des Domkapitels getrennt worden sein, denn 1217 wurde Ábrahám durch Endre II. dem Domkapitel geschenkt, dieses war also bereits selbständig.

Nach der Schlacht bei Mohács wurden die Güter des Bistums zum Teil durch die Türken, zum Teil durch ungarische weltliche Herren besetzt. Manche Teile dienten der Erhaltung von Veszprém, Palota, Csesznek, Tihany und Somogyvár. Nach der Eroberung der Burg von Veszprém im Jahre 1552 war die zerstörung vollständig. Nach kurzem Kampf musste auch die Burg Vázsony unterliegen. Die Umgebung von Veszprém wurde türkischer Besitz, 1554 standen die Türken bereits vor Tihany. Der Bischof floh nach Sümeg, die Domherren nach Oberungarn (Felvidék), in eine besser geschützte Gegend des Landes.

Das Gebiet am Balaton war zur Zeit der Türkenherrschaft ein Grenzgebiet, das in zwei Richtungen Steuer zahlen musste: an den Sultanen, den türkischen Grundbesitzer, dem ungarischen König die Hälfte der Kriegssteuer. Ausserdem mussten die Leibeigenen sowohl für die ungarischen Grundherren, den Burgkapitän als auch für die Türken Fronarbeit leisten. Die Dörfer wurden zum Kriegsschauplatz, die im ständigen Kampf vernichtet wurden, die Bevölkerung sied entweder auf friedlichere Gegenden um, oder sie get viele von den Türken als Sklaven verkauft.

Nach dem Frieden von Zsitvatorok 1606 folgten 40 J einer relativ friedlichen Periode. Ein Teil der vernicht Dörfer wurde neu besiedelt, oder der Rest der Bevölke mehrerer Dörfer siedelte in einem der Dörfer an. Zu d Zeit, 1628, erwarb der Bischof István Sennyei die verpfä ten Güter des Bistums und des Domkapitels um 10 000 rint zurück. Der grösste Teil der Güter befand sich in Händen des Kapitäns Mihály Zichi in Győr. Im Sinne Vertrags vom 30. Dezember 1629 ging auch die Stadt Ve rém an den Bischof zurück. Der grösste Teil der zurücker benen Dörfer war verödet oder von nur wenigen Leibeig bewohnt, so dass das Einkommen vom Landgut so gut nichts war. Bischof und Dompropst einigten sich daher beiden Güter gemeinsam zu verwalten, solange die 10 Forint Schulden an die schatzkammer nicht zurückge sind.

Der grösste Teil des Grundbesitzes wurde vom Bischof dem Dompropst auch weiterhin verpachtet. Die Bewo der einzelnen Dörfer nutzten die Lage dazu, für sich Pri gien zu erwerben. Sie wurden zu Militärdörfern und geno aufgrund ihrer Privilegien Robotfreiheit, so z.B. die S Tapolca, deren Privilegien Márton Biró selbst bekräf (1752). Abermals wurden die Güter des Bistums durch Türken und im Laufe des Feldzugs 1681 sowie auch sp noch durch die Befreiungsarmee verheert. Ein Teil der e tenen Dörfer wurde wieder ruiniert, die Leibeigenen ergr die Flucht.

Die Neubelebung, die Besiedlung der verödeten oder nichteten Dörfer, die Meierwirtschaft begann erst um Mitte des 18. Jahrhunderts. Zu dieser Zeit erfolgte auch die Trennung des bischöflichen Guts von dem des Kapi denn bis dahin war es dem Bischof trotz jahrzehntelan Kampf nicht gelungen, seinem Recht auf seine alten G Geltung zu verschaffen. Die Prozesse wurden gegen Ka und weltliche Grundbesitzer geführt. Insbesondere das L von Márton Padányi Bíró war ein ständiger Kampf für Rechte der bischöflichen Güter. Den heftigsten Kampf m er gerade gegen seine eigenen Domherren führen. Von wurden die zerstörten Dörfer neu besiedelt. Nach lan Kampf wurde durch ihn auch die Frage des Frondienste

beigenen gelöst. So konnte er seinen Nachfolgern, Ignác gymányai Koller (1762–1777) und József Pészaki Bajzáth on rechtlich und wirtschaftlich geregelte Güter hinterlen.

Um die Mitte des 18. Jahrhunderts bestand das Gut des schofs noch aus fünf Teilen: aus den Herrschaften in Veszpn, Karád, Sümeg, Nyul und Zalaegerszeg. Zur Zeit der ündung des Bistums von Szombathely wurde am Ende des rhunderts die Herrschaft von Nyul und Zalaegerszeg durch iserin Maria Theresia diesem neuen Bistum angeschlossen. enthalt die durch die Kammer nach dem Tod des Bischofs jzáth (1802) angefertigte Liste nur noch die übrigen drei iter.

Aus dieser Zusammenstellung erscheint vor uns das Leben s ganzen Gutes. An seiner Spitze stand das Präfektenamt ter der Leitung des Präfekten. Leiter der einzelnen Herraften waren die Verwalter, die wirtschaftlichen Angelegenten der kleineren Einheiten des Gutes – eines Dorfes, es Meierhofes – wurden von Meier erledigt. Jede Herraft hatte ihren eigenen Advokaten, ihren Ingenieur, ihren chnungsführer und Tierarzt. Der Advokat regelte Streitgen mit den Leibeigenen oder auch mit Fremden, er übte s Patrimonialrecht aus. Der Ingenieur war der Leiter von uarbeiten, Renovierungen, nach seinen Anweisungen entnden Fischteich und Gräben zur Wasserableitung. Zu den fgaben des Rechnungsführers gehörte die Eintragung von slagen und Einkünften, die Registrierung der Getreidemen, des Viehbestandes, des Holzes usw. Der Veterinär unterchte dem Gesundheitszustand des Viehes, gab Vorschriften Bezug auf Fütterung und Anweisungen zur Pflegung der krankten Tiere

Alle Ereignisse der Herrschaft wurden schriftlich festgehal, wichtigere Angelegenheiten aktenmässig erledigt. Die rrechnungsbücher informieren sozusagen Tag für Tag über e wischtigeren Arbeiten. Die ausgeteilte Arbeit und ihr schluss wurden eingetragen. Die wirtschaftliche Arbeit für den Monat war genau vorgeschrieben.

In den Herrschaften von Veszprém und Sümeg lebten unrische und deutsche Leibeigenen, in der Herrschaft von Kad dagegen ungarische und südslawische. Letztere zogen on früher, zur Zeit der Türkenherrschaft immer weiter ch Norden, in das friedlichere Komitat Somogy. Der grösste Teil der Ungarn war schollengebunden, die Fremden dagegen Zinspächter. Die Lage dieser war günstiger, sie konnten ihren Wohnsitz wechseln, sie mussten weniger Steuer zahlen, sie hatten auch sonstige Privilegien. Die Steuer „census" genannt konnten sie bar zahlen, und sie mussten keinen Frondienst leisten. Im Hinblick auf die Religion gehörte der grössere Teil der Ungarn der reformierten (kalvinistischen) oder der evangelischen Kirche an, die Fremden dagegen waren katholisch. Ausser den Leibeigenen lebten ind den bischöflichen Herrschaften auch Handwerker und Kaufleute.

Der grösste Teil der Handwerker kam aus den Reihen der Häusler, die Kaufleute waren Griechen oder Juden. Sie kauften sowohl vom Gutsherrn als auch von den Hörigen das Vieh, das Getreide, die Hefe, den Treber zum Schnapsbrennen, sie pachteten Gasthäuser, Dorfschenken, Fleischereien, Mühlen usw. Obwohl die drei Herrschaften von Veszprém, Sümeg und Karád unter einheitlicher Leitung standen, ihre Wirtschaft war ihrer Lage und ihren Einwohnern entsprechend unterschiedlich.

Die Herrschaft von Veszprém umfasste das waldige Gebiet im Bakony, das Tal des Séd, die öde Dolomitebene, die von Sümeg erstreckte sich auf einem Teil der kleinen Tiefebene (Kisalföld) und am Balaton mit gutem Ackerboden, die Herrschaft von Karád lag im reichen Mezőföld. Ihrer Lage und ihrem Boden entsprechend zeigten sich in den drei Herrschaften Produktionsunterschiede. Die meisten Meierhöfe befanden sich in der Herrschaft von Karád, wo Ackerbau und Viehzucht am intensivsten betrieben wurden. In Sümeg stand der Wienbau im Vordergrund, in Veszprém spielte demgegenüber die Holzgewinnung und verarbeitung die wichtigste Rolle. Hier wurde Pottasche hergestellt, Bretter geschnitten. Auch Glashütten und eine gewisse Industrie waren hier vorzufinden. Dementsprechend gestaltete sich auch die Lage der Leibeigenen unterschiedlich. In der Herrschaft von Veszprém gab es die meisten Zinspächter, die nicht schollengebunden waren (Schwaben). Sie beschäftigten sich nicht nur mit Ackerbau sondern auch mit Industrie, nicht nur in Städten sondern auch in Dörfern, so z.B. in Farkasgyepü und Csehbánya.

Anschrift des Verfassers: dr. Pákay Zsolt
H – 8262 Badacsonylábdi 22.

A felsőörsi préposti kúria története (1200–1945)

KÖRMENDY JÓZSEF

Veszprémtől délre 9 km, Alsóörstől északra 3 km ávolságra a festői Malomvölgy felett mészkő szikla-ércen fekszik Felsőörs község.

A bővízű forrásokban gazdag vidéken már az őskor mbere megtelepedett. Erről tanúskodnak a határban alált régészeti leletek: csiszolt kőbalta, őskori, középső-ronzkori cserepek, római pénzek stb.[1]

Az Árpád-kori prépostsági templom mellett a falu nűemléki nevezetessége a préposti kúria is. Ez a emplom főhomlokzatával szemközti telken áll (Dósa György tér 3.), és azzal harmonikus egységet alot. Eredete visszanyúlik a prépostság alapításáig, a III. század végéig vagy a XIII. század elejéig.

Az ősi kúria nagyságáról, beosztásáról semmiféle írás nem maradt fenn, de azon körülményből, hogy enedek (1254–1257) prépost 1257 körül Dömötör rsi pappal (kanonok?) együtt szerepel eskütételnél, int hites tanú,[2] továbbá 1305. március 21-én „Mihály pap, az örsi egyház kanonokja, saját maga és anonoktársai nevében vallomást tesz az örsi egyház aloznaki birtokairól . . .”[3], és végül Felsőörsön a réposti kúriától független papi vagy kanonoki lakás-ól egyetlen feljegyzéssel sem találkozunk az egész özépkor folyamán, bátran feltételezhetjük, hogy a anonokok mint munkatársak (káplánok) együtt lakak a prépositall.

Örsi (Kővágóörsi) Miske fiai Pál és Jakab, valamint ál fia Rénold „a prépostságnak három telket adományoznak a préposti kúria déli szomszédságában”, amior 1341-ben Kővágóörsi Mihály fiaival egyezséget ötnek az örsi Bűnbánó Magdolna prépostság és a pei szent Kozma és Damján templom kegyurasága irgyában.[4]

Az itt élő felsőörsi prépostok Veszprémi Márton nester (1290–1327) óta Rezy Gál (1547–1552) haiáig majdnem kivétel nélkül tagjai voltak a veszprémi székeskáptalannak is. Közülük többen a püspöki dvarban vezető állást töltöttek be: gazdasági felügye-s (oeconomus), püspöki helynök (vicarius generalis), dvarmester (magister curiae).[5] Veszprémben azonban llandó lakással csak Ujfalvi András óta rendelkeztek.

A veszprémi káptalan, hogy a testületébe tartozó elsőörsi prépostnak is legyen Veszprémben szilárd és meghatározott háza, ezért 1471-ben Vetési Albert püspök engedélyével Ujfalui András (1463–1479) részére két veszprémi telket, 14 hold balácai szántót, egy kádártai rétet és 14 aranyforintot adott cserébe a prépost csopaki telkéért, valamint tized- és kilenced-övedelméért.[6]

A veszprémi lakás megszerzése nem jelentette egyúttal a felsőörsi préposti kúria feladását. Továbbra is itt laktak a prépost lelkipásztori helyettesei a kanonok-káplánok, és ide tért haza időnként pihenni a közügyekben elfáradt prépost is.

A XV. század második felét a középkori préposti kúria fénykorának is nevezhetjük, mivel gazdái közül többen országos jelentőségű tisztséget, vagy hivatalt viseltek.

Turonyi Kelemen prépost (1479–1486), a dekrétumok doktora, ifjabb korában Mátyás király ügyintézője a pápai udvarban.[7]

Darányi Jakab mester prépost (1489–1496) Mátyás királynak és fiának Korvin Jánosnak hűséges híve, a herceg titkára és kancellárja. A csontmezei döntő csatában Korvin oldala mellett harcolt, amiért az ellenség az ő budai házát feldúlta és kirabolta. Korvin János kárpótlásul az örsi prépostságnak adományozta Fejér megyében Dinnyésméd pusztát. Ez családi öröksége volt, amelyet Mátyás király 1481-ben 1000 aranyforintért vett Koroknai Jánostól és fiaitól.[8]

Statileo János prépost (1513–1525) Beriszló Péter veszprémi püspök unokaöccse. Nagyon tehetséges férfiú, aki 1512-ben már veszprémi kanonok volt. A török elleni harcokban elfoglalt nagybátyja megbízásából ő volt az 1515. évi veszprémegyházmegyei zsinat elnöke, mint püspöki helynök. II. Ulászló király titkárává nevezte ki. Királyi következtében ismételten járt a szentszéknél és a külföldi udvaroknál, hogy a török elleni hadjárathoz segítséget szerezzen. 1525-ben budai prépost lett, és lemondott az örsi prépostságról a veszprémi kanonoki stallummal együtt. János király később erdélyi püspökké nevezte ki.[8a]

A rövid ideig tartó fénykort csakhamar a pusztulás váltotta fel.

Veszprém vára 1552-ben a törökök kezére került, akik a várban rekedt lakosok közül többet megöltek. Közöttük volt Rezy Gál felsőörsi prépost is.[9]

Veszprém elfoglalása és a prépost halála megpecsételte Felsőörs sorsát. A portyázó törökök Felsőörsöt elpusztították. A lakossággal együtt a kanonok-káplánok is elmenekültek. A préposti kúria és a templom gazdátlanná vált.[10]

Rezy Gál halála után több mint másfél évszázadon át, Bíró Márton (1729–1745) működéséig, részben a világi kommendátorok (haszonélvezők), részben a protestántizmus terjedése miatt nem tudták a prépostok birtokba venni rezidenciájukat.

Batthány Ferenc kegyúr 1561-ben kinevezte

ugyan Chányi Bernátot felsőörsi prépositá, (1561–1566) de székhelyét elfoglalni nem tudta, mivel Gyulaffy László tihanyi kapitány tartotta kezében a javadalmi birtokot.[11]

Ugyanez történt Chányi prépost utódai alatt is. Aki közülük mégis megpróbálta jogait érvényesíteni (pl. Sobry Márton 1624–1638), majdnem az életével fizetett.[12]

A katolikus lelkipásztorok hiánya miatt a protestántizmus megerősödött. Ezt Gyulaffy László mellett a kegyúri családdal rokon és reformátussá lett fajszi Ányos család is elősegítette. 1632-ből származó adat szerint a préposti kúria, a templom, és a javadalmi földek a reformátusok kezére jutottak.[13]

Az itt említett préposti kúria a prépostság középkori rezidenciája volt, amely a templomhoz hasonlóan erősen megrongálódott, és annak még használható állapotban lévő részében, vagy a romos rész anyagából felépített két házban lakott a református lelkész és az iskolamester.[14]

Ezt a tényt erősíti Rumerskirchen János Kristóf prépost (1703–1722) által készíttetett javadalmi összeírás, amelyben ez áll: „A rezidencia romjai (,) annak udvarán két ház áll, melyek közül az egyikben a község bírája, a másikban a református lelkész lakik, amelyhez csatlakozik egy kis terem (conclave), ahol a reformátusok istentiszteletet tartanak."[15] A préposti kúria pusztulására utal Bíró Márton prépost (1729–1745) naplójában, amikor ezt írja: „A reformátusok . . . a préposti rezidencia telkét eltulajdonították, s ott lelkészük és mesterük számára házakat, istentiszteleti célra imaházat építettek."[16]

Padányi Bíró Mártonnak szívós és kitartó küzdelem árán sikerült a préposti templomot, a rezidencia telkét a rajta lévő épületekkel és a prépostsághoz tartozó malmot, szántóföldeket, kerteket, tizedszedési jogot visszaszereznie. A református lelkészt és iskolamestert elűzte, házukat és az imaházat alapjáig lebontatta.[17]

1732. május 7-én szerződést kötött[18] a veszprémi Perger Jánossal, a kőművescéh mesterével a préposti kúria felépítésére. A megállapított munkabér 300 forint, 22 kila búza és 1 akó bor.[19]

A munka tereprendezéssel kezdődött. A déli és nyugati irányban erősen lejtős talajt teraszosan feltöltette és kőbástyával megerősítette. A vízszint miatt még így is szükség volt a déli szárny 2 m-rel való emelésére. Ezzel az új épület még nagyobb súlyt kapott.

Az építkezés nem ment simán. A reformátusok botokkal támadták meg a kőműveseket és a munkásokat Stummer Mátyás kőművest és a pallér feleségét kővel hajigálták, az egyik napszámost pedig néhányszor meg is ütötték.[20]

Mindez azonban nem akadályozta meg a lényegében még ma is fennálló préposti kúria felépítését. Volt benne 7 szoba, a déli oldalon hosszú folyosó, W. C.[21], tágas pince, konyha: mindez szép barokk bolt-

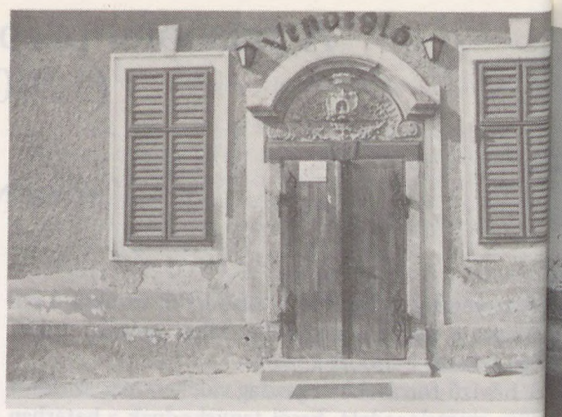

1. ábra Kettősszárnyú főajtó. Batthyányiak címere évszámmal (748) a főajtó felett.

Abb. 1. Haupttür mit zwei Flügeln. Das Wappen der Fam. Batthyány mit Jahreszahl (1748) über der Haupttür.

íves mennyezettel ellátva. A főépülethez csatlakozik még 2 istálló, gyümölcsös, veteményes- és szé kert.[22]

Az alaprajza tipikusan U alakú, mint a koral barokk kastélyoké, azzal a módosítással, hogy az é ki szárny az országúttal párhuzamosan kissé job elhajolt a főtengély irányától. Ennek a forma–kial tásnak még az is lehet a magyarázata, hogy Bíró M ton lebontatta ugyan a reformátusok által hasz épületeket, de az alapokat meghagyta és részben f használta az új épületnél. Egy későbbi falkutatás mutatta, hogy a kúria keleti frontján az alapfal a kaputól balra, a régi vendégszoba sarkánál elvá mintha ott toldás lenne.[23] Valószínű, hogy Bír Rumerskirchen által említett két ház alapját össze tötte az utcai fronton, és így alakult ki az és irányban kifelé hajló U alakú épület, amely szép rokk főkapujával, boltozataival, stukkóival korá művészettörténetileg is érdemes alkotása.

A Dózsa György térről kettősszárnyú kőker dupla ajtón át jutunk a kúria tágas előcsarnokába úgynevezett „kőebédlőbe."[24] A külső szárnyak kif a belsők befelé nyílnak. Az ajtókeret felső része röskőből, a többi fehér homokkőből készült, am szép művű barokk párkányban végződik. Ebben n elhelyezést a kegyúri család, a Batthyány-ak cím vízzel telt barlangból kiúszó, szájában kardpe hozó oroszlán, a barlang felett kicsinyeit tápláló kán, legfelül díszes nyílt korona. A címer-rajzot kö öleli az aranygyapjas rend kőből faragott lánca a ránnyal. Mindezt felülről félkörben körülveszi mé építkezés befejezését megörökítő római évs MDCCXLVIII (1748). (1. ábra)

A főhomlokzatot mindkét oldalon 3–3 külső luszárnyakkal díszített barokk ablak teszi harmo kussá. A jobboldalon 2, a baloldalon 1, a többi ablak. (2. ábra)

ábra. A kúria homlokzata. Abb. 2. Fassade des Herrenhauses.

Az előcsarnokból a főkapuval szemben kettőszárnyú ajtó az udvarra, jobbra és balra pedig lépcsővel nduló folyosó vezet a kúria oldalszárnyaira.[25] Jobbra a konyha, személyzeti lakás és egyéb helyiségek, balra pedig a préposti lakosztály volt. Ebbe az épülettészbe barokk vasrács-ajtó vezetett. Ez zárható volt, s teljesen elkülönítette a prépost lakosztályát a ház többi részétől.[26]

A déli oldalon a folyosóról egyszárnyú vaspántos ajtó vezetett a kertbe lépcsős lejárattal. A szobák a folyosóra, de a vendégszobák kivételével, egymásba is nyíltak. A homlokzati ablakok az egész épületen abakközi bújtatott ráccsal voltak ellátva. A tetőzetet fazsindely fedte.[27]

A préposti kúria 1738-ban már beköltözhető állapotban volt. Ideiglenesen el is helyezték benne az új plébánost, Szopkovits Józsefet, akinek a részére külön plébánia-lakot szándékoztak építeni. Erre azonban nem került sor, mert Szopkovits 1738. október 18-án véglegesen elhagyta Felsőörsöt és Iszkaszentgyörgyre távozott.[28]

Több plébánost nem neveztek ki. A prépostok saját maguk vagy káplánjaik segítségével végezték a lelkipásztori munkát.[29]

Bíró Márton, saját bevallása szerint, 12 000 forintot költött a templomra és a préposti kúriára.[30]

Még püspök korában is jóleső érzéssel gondolt felsőörsi küzdelmeire és eredményeire. Jogos öntudattal írta 1746-ban római ügyvivőjének, Merendának: Felsőörsön „a prépostság részére alapjaitól kezdve olyan kőházat építettem, hogyha ezt a mágnás családok valamelyik tagja foglalná is el, kívánalmainak tökéletesen megfelelne . . ."[31]

A préposti kúria fenntartása az utódoknak sok gondot okozott. A Bakonyból a Balaton felé süvítő viharok miatt érthető, hogy már Bezerédj Ferenc prépost (1752–1775) idejében sok volt a javítanivaló.[32]

Szegedy János prépost, (1780–1806) mint a Vasvár–szombathelyi káptalan tagja, 1780-ban nyerte el a felsőörsi prépostságot. A Szentszéktől 1781-ben felmentést kapott a kettős javadalom megtartására, hogy azok jövedelméből a felsőörsi préposti kúriát és a hozzá tartozó épületeket lakályosabbá tudja tenni. A szombathelyi stallumáról 1785-ben, volt püspöke kívánságára, lemondott ugyan, de a jövedelmet, építkezései miatt még egy esztendeig élvezte.[33] Ekkor alakult ki az 1816. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvben leírt beosztás: a főépületben 5 szoba a prépost részére, 1 a káplánnak, 1 cselédszoba, 1 konyha; a gazdasági részben 2 cselédszoba, 1 konyha, 2 kamra (dispensas duas), 1 kocsiszín, 4 istálló, 2 csűr, 1 ól (hara) 6 rekesszel.[34]

Az udvaron lévő szivattyús kutat Niklesz János (1830–1854) prépost csináltatta 1839-ben, amely 1891-ben új berendezést kapott.[35]

Köves János prépost (1854–1887) lelkipásztori működése mellett irodalommal is foglalkozott. „Örsi regék Örs szittyavezér életéből" címen verses kötete jelent meg 1856-ban Pesten Müller Emil könyvnyomdájában.[36]

A préposti kúriára saját bevallása szerint 2194 forintot költött.[37]

A XIX. és XX. század fordulóján Vurglich Ágoston prépost (1888–1916) idejében, mintha a középkor derűs szelleme újra feltámadt volna az ősi falak között.

Vurglich prépost a templommal együtt 1893-ban a lakóház tetőzetét is felújíttatta, és a régi fazsindely helyett cseréppel fedette (3. ábra).

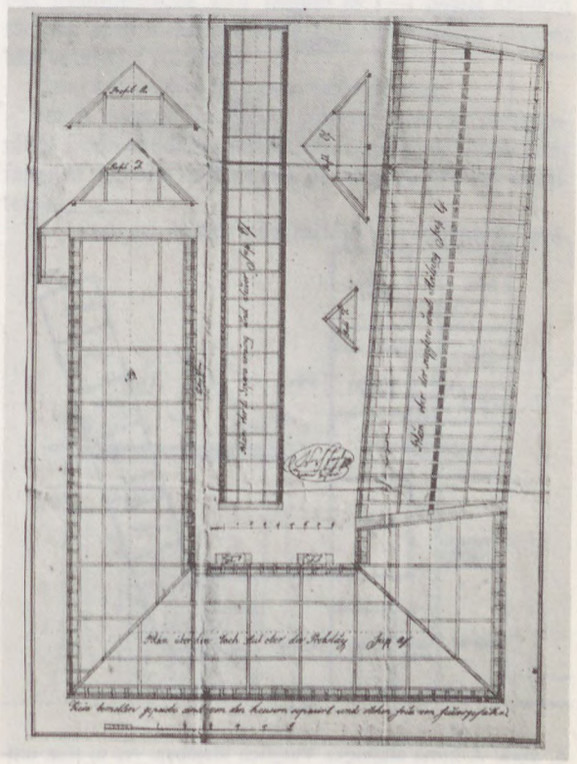

3. ábra. A tetőszerkezet. 1893. Abb. 3. Das Dachwerk. 1893.

A déli oldalon a kert felől 2 új szobával, fürdőszobával, W. C.-vel bővítette, a leghátsó szoba boltozatát, mivel az bedőléssel fenyegetett, lebontva az új szobákkal egy magasságra emeltette, és hozzájuk hasonlóan kettősszárnyú ajtóval látta el.

A lakás elrendezése így alakult: 8 szoba cserépkályhával (6 belül, 2 kívül fűtős), 2 cselédszoba, egyik téglával a másik cementtel burkolva, 1 konyha takaréktűzhellyel és sütőkemencével téglaburkolattal, 1 mosókonyha tűzhellyel, 1 kocsiszín, amelyből egy részt elkülönítettek fáskamrának, ahonnét lépcső vezet a padlásra, 2 istálló lovak, tehenek és növendékmarhák számára. A két istálló között kamra volt vasajtóval. A préposti szárny alatt pince van az udvarról nyíló kettősszárnyú ajtóval. A déli folyosóról 1893-tól új ajtó vezet a kertbe. A régi az új épületrészbe jutott. A folyosót a töredezett terméskövek helyett cementlapokkal burkoltatta. Ugyanekkor a folyosóra szélfogó ajtót is csináltatott. Volt ezen a folyosón 1 vasajtó, továbbá 3 kicsi ajtó (kaminlyuk) a kályhák fűtéséhez.[38] (4–5. ábra)

Vurglich prépost a déli szárny bővítésekor az egész lakóház főfalait körülbelül 1/2 m-rel megemeltette. Ezáltal az épület még impozánsabb lett. Az összhang kedvéért a külső homlokzatok ablakait köröskörül nagyobbítani kellett, hogy az új és régi rész harmonikus egységgé váljon. Ezt azáltal érték el, hogy a régi ablaksort vakzsalu alkalmazásával egyharmaddal megnagyobbították és hozzáigazították a külső keretezést is. Ez a munka összesen 25 000 koronába került.[39]

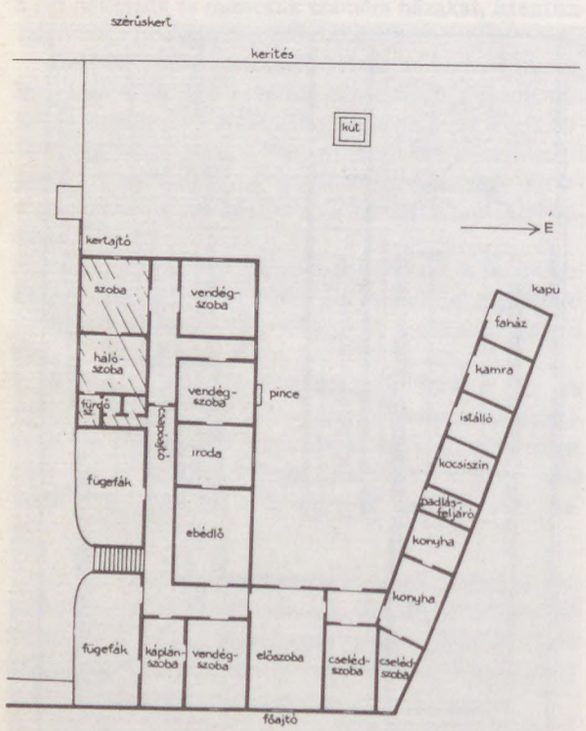

4. ábra. A kúria alaprajza Vurglich idejében. Az új rész satírozva. 1893.

Abb. 4. Grundriss aus der Zeit von Vurglich. Der neue Teil ist schattiert. 1893.

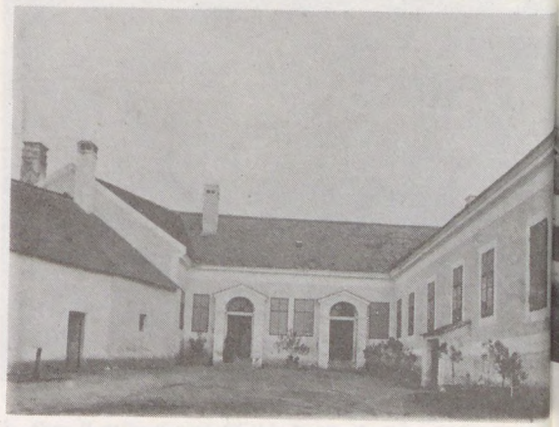

5. ábra. A kúria belső udvara 1896-ban.

Abb. 5. Der Innenhof des Gebäudes 1896.

Az udvarról léckapu vezetett az utcára. Ezt 191 ban 400 korona költséggel díszes vaskapuval cser tette ki a prépost.[40]

Az udvar felől bástyafal határolta a kertet, aho ajtó vezetett. 1894-ben gyümölcsfákkal és díszcserjé kel ültették be, amelyekből 2 fügebokor és 1 tuja m ma is él.

Az új lakórész alatt, kertfelőli bejárattal, szerszá kamra van.

A kúria udvarát a majortól téglaoszloppal oszto léckerítés választotta el, ahova szintén ajtó vezetett. préposti kúria külső méretei a Vurglich-féle átalakít után így alakultak: a főhomlokzat hossza 25,50 m, délié 22,35 m, amelyből 15,85 m az új lakosztály végül az északié 45,60 m.[41]

Justh István prépost (1940–1971) a kúria észa szárnyát a személyzet részére kényelmes lakószobá nak átalakíttatta, személyzeti ebédlővel és fürdősz bával is ellátta.

A pincében hidroforos villanymotort helyezet amelynek segítségével nemcsak az egész kúria, hane még a kert vízellátását is biztosította az udvaron lé kútból. A préposti lakosztályt részben átalakított fürdőszobáit modernizálta, a villanyhálózatot felú totta. A belső udvart feltöltötte, és parkosítással a nak gazdasági jellegét teljesen megszüntette. (6. ábr Az átalakításra és beruházásra 4 év alatt 100 000 pe gőt költött.[42]

A préposti kúria beosztása a Justh-féle átalakít után: 9 szoba, 2 fürdőszoba, konyha, éléskamra, el szoba (hall) a főépületben, a régi gazdasági épületbe pedig a házi alkalmazottak lakásai: 4 szoba, fürd szoba, ebédlő, a végén kocsiszín és istálló (7. ábra). kúria beosztása és méretei az alaprajz szerint:

a) Préposti lakosztály:

1. könyvtár	5x6,50 m
2. dohányzó	5x3 m
3. hálószoba	5x3,80 m
4. fürdőszoba	5x1,65 m
5. vendégszoba	5x4,6 m

6. ábra. Belső udvar a kúttal.

Abb. 6. Der Innenhof mit dem Brunnen.

b) Vendéglakosztály:

6. nappali szoba	5x5 m
7. hálószoba	5x4,70 m
8. fürdőszoba	2,15x3,45 m
9. ruhatár	2,50x3,45 m
c) Egyéb helyiségek:	
10. káplánszoba	2,50x5,50 m
11. vendégszoba	4x5,50 m
12. hall (kőebédlő)	5,80x7,80 m
13. iroda (ebédlő)	4,70x5,50 m
d) Konyha és tartozékai:	
14. éléskamra (trapéz alakú)	4,10x5,40 m
15. konyha	6x4,30 m
15/a. kemencék	
e) Személyzeti szobák:	
16. személyzeti ebédlő	
17. raktár (mosókonyha)	
18. kertész szobája	3,5x3,6 m
19. padlásfeljáró	
20. személyzeti fürdőszoba	
21. inas szobája	3,1x2,90 m
22. tartalék szoba	3,1x3,90 m
23. szakács szobája	4,3x5 m
24. kocsis szobája	4,4x5,4 m
f) Kocsiszín, istálló:	
25. kocsiszín	
26. istálló	

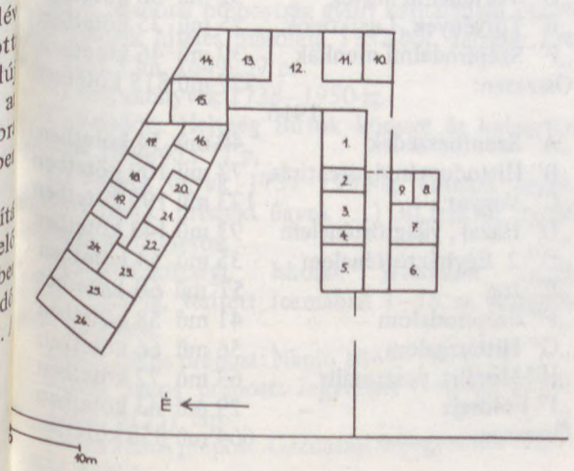

7. ábra A kúria alaprajza a Justh féle átalakításkor.

Abb. 7. Grundriss zur Zeit des Umbaus unter Justh.

8. ábra. Az utcai homlokzat az átalakítás után.

Abb. 8. Strassenfassade nach dem Umbau.

Justh István prépost a kert utcai bástyáját ajtónyílással áttörte, és a préposti lakosztály rácsos vasajtajával zárta le.[43]

Az utcai homlokzat képét is megváltoztatta, mert a jobboldali kettősszárnyú középső ablakot négyszárnyúra bővíttette. (8. ábra)

A főbejárat elé oszlopos tornácot tervezett (9. ábra), sőt olyan elképzelése is volt, hogy a főhomlokzaton jobbról-balról 1–1 négyes és 1–1 ovális ablakot ráccsal, az ajtó mellett pedig 1–1 kovácsoltvas lámpát helyeztet el. (10. ábra)

Ezen két utóbbi terv nem valósult meg.

Justh prépost az épület jobbszárnyán az éléskamrából iroda-ebédlőt csináltatott, amelynek főbejáratát faragott barokk kőkerettel és tölgyfa ajtóval ékesítette.

A hatalmas épület fenntartója a mindenkori pré-

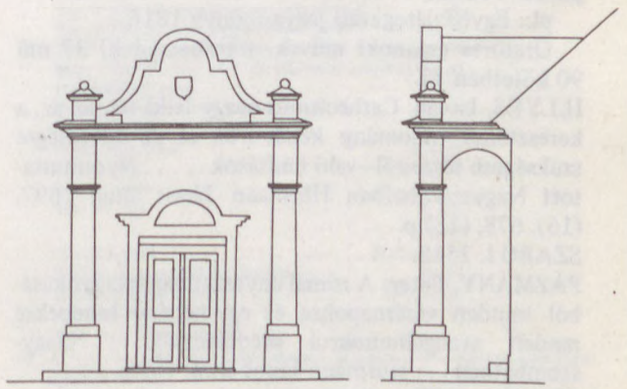

9. ábra. A főbejárat elé tervezett tornác.

Abb. 9. Der vor den Haupteingang geplante Flur.

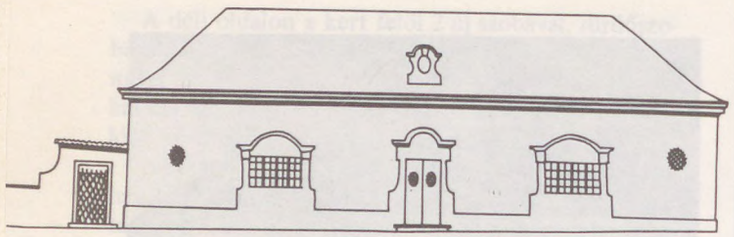

10. ábra A főhomlokzat átalakítási terve, 1940.
Abb. 10. Umbauplan für die Hauptfassade, 1940.

post volt, a kegyurat semmiféle fenntartási kötelezettség nem terhelte. A prépostok tehetségükhöz mérten mindent megtettek, hogy ezt az értékes műemléket minden időben korszerűsítve adják át az utódoknak.

A préposti kúria történetét nem zárhatjuk le addig, amíg néhány szóban meg ne emlékeznénk a benne elhelyezett préposti-plébániai könyvtárról és prépositi-plébániai levéltárról. Tudatosan használjuk e kettős elnevezést, mert mindegyik tag (prépostság, plébánia) különálló jogi személy ugyan, de Felsőörsön a prépostok állandóan gyakorolt lelkipásztori működése a kettőt eggyé olvasztotta. Ezért az egyszerűség kedvéért dolgozatunkban ezentúl csak préposti könyvtárról és levéltárról beszélünk.

a) Préposti könyvtár

A préposti könyvtárról 3 könyvjegyzék maradt fenn: 1816., 1908., 1916. A könyvjegyzékekben a könyvek a következő csoportosításokban találhatók:

1816.

Grammatici (iskolai tankönyvek). . . . . 13 mű 14 kötetben. Pl.:
BÉL, Mathias: Introductio in orbis hodierni geographiam. Posonii, 1748.
pl.: Egyházlátogatási jegyzőkönyv 1816.
Oratores (szónoki művek, szentbeszédek) 37 mű 90 kötetben. Pl.:
ILLYÉS, István: Cathecismus avagy lelki téj, az az, a kereszténi tudomány kezdetiről, es az üdvösségre szükségesb részeiről–való tanítások . . . . . Nyomtattatott Nagyszombatban Hörmann János által, 1697. (16), 678, (18) p.
SZABÓ I. 1512.
PÁZMÁNY, Péter: A római anyaszentegyház szokásából minden vasárnapokra és egy-nehány innepekre rendelt evangéliumokrul prédikációk . . . . . Nagyszombatban . . . Hörmann János által, 1695.
SZABÓ I. 1482.
Historici (történeti művek). . . 34 mű 52 kötetben. Pl.:
ISTHVÁNFI, Nicolaus: Historia regni Hungariae post obitum gloriosissimi Matthiae Corvini regis, a q
apostolicum hoc regnum turcarum potissimum ar
barbare invasum, libris XXXIV. . . . Viennae, 17
Typis Joannis Th. Trattner. (6), 524, (30) p.
PETRIK II. 238–239.
Philosophici (bölcseleti művek) . . . 12 mű 27
tetben. Pl.:
JASZLINSZKY, Andreas: Institutiones logicae,
usum discipulorum concinnatae. Tyrnaviae, 1754.
pis academicis soc. Jesu. (8), 164. p.
PETRIK II. 268.
HORVÁTH, Joan. Baptista: Elementa matheseso, p
losophiae auditorum usibus accommodata. Tyrnavi
1772. (8), 271, (1) p.
PETRIK II. 167.
Theologici (hittudományi művek). . . 52 mű
kötetben. Pl.:
CSAPODI, Ludovicus: De Deo et divinis eius attrib
tis libri tres. In usum ss. theol. auditorum. Tyrnavi
1772. Typ. collegii academici soc. Jesu (16), 6
(15) p.
Ascetici (lelkiélet könyvei). . . 14 mű 16 kötetb
Pl.:
AVANCINUS, Nicolaus: Vita et doctrina Jesu Chris
ex quatour evangelistis collecta. . . . . Tyrnavi
1737. Typis academicis per Leop. Berger. (28), 4
p.
PETRIK I. 148.
Precatorii (imakönyvek és egyéb művek). . . 1
mű 136 kötetben. Pl.:
FALUDY, Ferencz: Költeményes maradványi a jeg
zőkönyvvel együtt . . . közrebocsátotta Révai Mikl
Második megjobbított nyomtatás Pozsonyban, 178
Loewe Antal betűivel.
PETRIK I. 740. Összesen 270 mű 437 kötetben.[44]

1908.

„A" Prédikációk	119 mű 224 kötetben
„B" Hittudományi művek	210 mű 331 kötetben
„C" Vegyes művek	91 mű 108 kötetben
„D" Történelmi művek	52 mű 68 kötetben
„E" Törvények, Lexikonok	25 mű 35 kötetben
„F" Szépirodalmi munkák	30 mű 46 kötetben
Összesen:	527 mű 815 kötetben

1916.

„A" Szentbeszédek	40 mű 54 kötetben
„B" Hittudományi, szentírás	77 mű 109 kötetben
„C" Vegyes	173 mű 199 kötetben
„D" Hazai-, világtörténelem	93 mű 143 kötetben
„D" 2. Egyháztörténelem	35 mű 54 kötetben
„E" Jog	57 mű 60 kötetben
„F" Szépirodalom	41 mű 58 kötetben
„G" Hitbuzgalom	56 mű 66 kötetben
„H" Morális, pasztorális	63 mű 72 kötetben
„I" Földrajz	29 mű 43 kötetben
Összesen:	664 mű 858 kötetben.

Az 1937. évi könyvjegyzék a könyvekkel együtt elkallódott. A szemtanúk állítása szerint több ezer m
olt a könyvtárban. A könyvek egy része a Bakonyi Múzeumba került. Könyvtári jelzettel ellátott régi könyv csak egy található a könyvtárban. Jelzete: „Bibliotheca Praepositurae S. Magdalenae Poenitentis de Felsőörs 265" Memoriale vitae sacerdotalis, a sacerdote Gallicano Lingonensis concinnatum. Jussu et impensis. . . Francisci Xaverii Fuchs eppi Nittriensis . . . Editio sexta. Posonii, Typis Georgii Aloysii Belnay. 1804.
Jelzet nélküliek:
NÁRAY, Georgius: Lyra coelestis svavi concordia divinas laudes personans. Hominumque animos a terrenis ad coelestia avocans. Elaborata, et juxta musicales notas in harmoniam adaptata. . . . . Tyrnaviae, Typis academicis, per Joannem Andream Hörmann, 1695. (14), 237, (5) p.
Szabó I. 1480.
CSAPÓ, József: Új füves és virágos magyar kert. Pozsony, 1775. 306, (23) p.
Petrik I. 454 p.

b) A préposti levéltár

A könyvtárhoz hasonlóan sok viszontagságon ment át a préposti levéltár is. Középkori okleveleinek egy része elveszett. A megmaradt kevésszámú oklevelét a győri és veszprémi káptalani, valamint az Országos Levéltárban elhelyezett körmendi Batthyány-családi levéltár őrzi.

A préposti levéltár anyaga a XVIII. század első felétől kezdődően a legnagyobb részben megvan. A kutatók kezén, az 1908. évi leltár bejegyzése szerint, több értékes okmány elveszett.
A levéltár jelenlegi anyaga:
A) A felsőörsi prépostság győri káptalannál őrzött okleveleinek hiteles másolata 1732-ből. Jelzete: Lris TT. Visit. Can. 1649. 57 p.
B) Anyakönyvek 1738–1950-ig.
C) Felsőörs Helység Birtok könyve és kataszteri térképe 1844/45., 77 p.
D) Vegyes ügyek 1734–1932-ig. (Birtok ügyek, dézsma perek, úriszéki ügyek . . .) 30 fraktur csomó regeszta melléklettel.
E) Egyházközségi, iskolai, javadalmi ügyek 1932–1950-ig, terített formában 1–18 sz. iratgyűjtőbe helyezve.
Köves János prépost: Napló 1844–1854. 74.
Köves János prépost: Jegyzékei (versek) 1874–1881. (135) lap.
Köves János prépost: Gazdasági feljegyzések 1854–1874. (54) lap.
A levéltári anyag külön szekrényben, száraz helyen gondos őrzésben részesül.

JEGYZETEK

1. Veszprém megye Régészeti Topográfiája 2. (1969) 88–93.
2. BEDY V.: A felsőörsi prépostság története. (Veszprém 1934) 43.
3. KUMOROVITZ L. B.: Veszprémi regeszták (1301–1387) (Budapest 1953) 27.
4. BEDY, op. cit. 14–15., TÓTH S.: Adalékok a veszprémi váralja történetéhez. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 8. (1969) 273; Vpl. Kollerianum: Fasc. 4/2.
5. BEDY, op. cit. 43–67.
6. Felsőörsi Préposti Levéltár: Lris. TT. 47–50; O. L. Batthyány Majoratus P. 1313/51. Ladula 30. No. 107; BEDY: 54; TÓTH: 269. – Andreas de Ujfalu prépost nevét forrásaink „Ujfalui" (Bedy), „Ujfalusi" (Tóth), „Ujfalvi" (1888. évi leltár I. kötet. Fpl.) formában említik. Mi a Bedy által használt alakban írjuk. (Szerző)
7. BEDY, op. cit. 56.
8. BEDY, op. cit. 56–59 112; O. L. P. 1313. Lad. 39. No. 7. 74
8/a. BEDY, op. cit. 59–61.
9. BEDY, op. cit. 67.
10. op. cit.
11. op. cit.
12. BEDY, op. cit. 74; PEHM J.: Padányi Biró Márton élete és kora. (Zalaegerszeg 1934) 68.
13. BEDY, op. cit. 37; Zalaegerszegi m. lvt.: 1736. Acta Congrationalia 21. Nov. 114. 465.
14. A felsőörsi ref. gyülekezet egykorú feljegyzése alapján vallja Gáty Ferenc lelkész.
15. „Rudera residentiae in eius area exstant duae domus, quarum una ad Judicem pagi, altera ad Praedicantem pertinet, cui inest parvum conclave, ubi Calvinistae Exercitium Religionis habent . . ." O. L. Batthyány Majoratus P. 1313/51. Lad. 30., 14.
16. HORNIG K.: Padányi Biró Márton veszprémi püspök naplója. (Veszprém 1903) 276.
17. Vpl. Protocollum Episcopale 1745–48. II. 158–164; Napló: ibid.
18. Padányi Biró Márton prépostnak Perger János veszprémi kőművesmesterrel a préposti kúria építésére vonatkozó szerződése: Contractus Murariorum Magistri Joannis Perger cum Martino Biró Praeposito de Felsőörs quoad exaedificationem erga stipulatam intus mercedem Domum Praepositurialem.
Én alább megírt praesentibus recognoscalom, hogy Biró Márton Felső Eörsi Prépost és Veszprémi Kanonok Urammal alkottam az eökegyelme új házának egészben való fölépitéséért (kivéve a stukaturozást) az elömben adott rajzolás szerént Háromszáz forintokban, hoszonkét kila buzában, és egy akó borban, illy konditiokkal!
1mo Hogy én tartozom eő Kegyelmének jó értelmes kőműves mester legényeket adni, akik közül egy Parlér lészen, akinek is szokott fizetésén kívül én tartozom adni minden napra, amikor dolgozik egy-egy garast.
2-do. Ha valami fogyatkozás esne munkálkodásomban, azért én magam költségemből tartozom helyre épiteni a rajzolás szerint.
3-tio. Nemcsak a kemény munkát tartozom pedigh véghez vinni, hanem egészen a falait felépitvén egészben bévakolni, a háznak frontispitiumját, és a kaput a kirajzolt ékességgel felékesiteni és amint, most a falak fön állnak, azok alatt bolthajtásos pinzét csinálni.
4-to. Mindezeken kivül tartozom magam költségemen egy mészkövésőt, egy más hozzájok alkalmatos embert fogadni. Ezen kivül ha kézi munkás kivántatik eő kegyelme tartozik elegendőt adni. Mindezeknek nagyobb erősségére attam ezen kontraktuális levelemet eő kegyelmének. Dátum Veszprém die 7. May Ao 1732. Irást nem tudván, magam keresztvonásommal, és petsétemmel Erősitem. Joannes Perger kőműves mester. X.

Azon napon adott eő kegyelme foglalót. fl.	2.
Die 18 May adott eő kegyelme kész pénzt fl.	15.
Die 25 May adott eő kegyelme kész pénzt fl.	12. den. 50
Die 31 May adott eő kegyelme kész pénzt fl.	12. den. 75
Buza 2 Die 13. Junii adott két kila buzát melyet én a malterkeverőnek attam.	
Die 15 Junii két hétre fizetett . . . . . fl.	40.
Die 29 Julii . . . . . fl.	20
A pallérnak adott	den. 25
Die 6 Julii . . . . . fl.	17.
Die 13 Julii . . . . . fl.	15.
Die 27 Julii . . . . . fl.	25.
	den. 50
Die 10 Augusti . . . . . fl.	30. den. 30
Eodem die magának a mesternek . . . . . fl.	10
Die 25 Augusti attam	25. den. 20
Die 8 Septembris	35. den. 50

(Vpl. Acta Parachcalia fasc. III.)

19. A „kila" etimológiáját bőven ismerteti „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára". II. 488.
20. O. L. Hg. Batthyány lvt. Missilis 68230–68279. No 10. 76. sub litteris HH.
21. A déli új lakószárny építésekor lebontották, helyére 1893-ban lakószoba került. (Szerző)
22. Vpl. Acta paterna visitationis ad Balatonem anno 1756. No 10.
23. A falkutatást Éri István végezte 1966-ban.

24. Nagyobb vendégség idején itt szokták tartani az ünnepi ebédeket. A legutolsó az 1948. évi bérmáláskor volt, amikor Kovács Vince segédpüspök bérmált. – Angyal Vendel és Keöves Ferenc közlése.
25. Az előcsarnok utcai bejárata felett a belső oldalon Justh István prépost főpapi kalappal díszített domborművű családi címere látható: egymással szembefordúló, hátsó lábukon álló, mellső lábukkal koronát tartó oroszlán. Úgy látszik, a kúria falait díszítő oroszlános címerek miatt vette fel a jelenleg benne székelő vendéglátó üzem „Vendéglő a vénoroszlánhoz" címet.
26. Fpl.: 1908. évi leltár. Ez a vasajtó a déli szárny utcai bejáratába van beépítve.
27. Fpl. u.o.
28. BEDY, op. cit. 31.
29. Vpl. Acta Vis. ad Balatonem 1756. et Bedy, op. cit. 30–31.
30. BEDY, op. cit. 88.
31. Vpl.: Protocoll. Epp. 1745–48. II. 158–164.
32. BEDY, op. cit. 95.
33. Fpl.: A felsőörsi prépostság jelene és múltja. I. 31. (Kézirat.)
34. Fpl.: Egyházlátogatási jegyzőkönyv 1816. – Szegedy János prépost nagybátyja és gyámja volt Szegedy Rózának, Kisfaludy Sándor költő feleségének. Róza hosszabb időt töltött a préposti kúriában. A hagyomány szerint a déli, utcai szobában lakott.
35. Fpl.: 1908. évi leltár. – Niklesz János nagyon szerette a szegényeket. Még ma is több történet él róla a nép ajkán . . . „A bakonyi ember egy kocsitere kerti széket, favillát, gereblyét árult Felsőörsön. De nem vett tőle senki egy darabot sem. Szomorúan indult hazafelé. Mikor ezt megtudta Niklesz prépost, futtatott egy gyereket, hogy jöjjön vissza, a prépost úr hivatja. Vissza is fo Megvette tőle az egész kocsirakományt és kiosztotta a falu népe között. M is mutogatnak I bakonyi széket a Petőfi utcában, hogy ezt a Niklesz prépos kapta a nagymama, amikor a bakonyi embernek megvette a holmiját." (id. A I. közlése.)
36. BEDY, op. cit. 104. – Szoros barátság fűzte Vas Gereben, családi néve dákovics Józsefhez, aki unokatestvére volt Köves sogórnőjének Köves P Pintér Teréziának. Családi hagyomány őrzi, hogy a szabadságharc leverés mint enyingi plébános menedéket adott Deák Ferencnek és Vas Gereb majd biztonságos helyre kalauzolta őket.
Deák 1860 körül járt is Felsőörsön, amikor Füreden üdült, ugyancsak Jóka is. (Keöves Ferenc közlése.)
37. BEDY, op. cit. 102.
38. Fpl.: 1908. évi leltár.
39. ibid. – Részletes leírást ad Vurglich építkezéseiről.
40. ibid.
41. ibid.
42. Fpl. op. cit. I. 31.
43. Angyal Vendel püspöki számvevő (Felsőörs) közlése.
44. Fpl. Egyházlátogatási jegyzőkönyv 1816.
45. Fpl. Könyvtári leltár 1908.
46. Fpl. Könyvtári pótleltár 1916.

GESCHICHTE DER PROPSTEI IN FELSŐÖRS 1200–1945

Von Veszprém 9 km südlich, von Alsóörs 3 km nördlich liegt die Gemeinde Felsőörs.

Neben seiner Propstkirche aus der Árpáden-Zeit ist auch der Wohnsitz des Propstes als Baudenkmal bekannt. Dieser steht auf dem Grundstück gegenüber der Hauptfassade der Kirche (Dózsa Gy. tér 3). und bildet mit dieser ein harmonisches Ganzes.

Über Grösse und Einteilung des alten Herrenhauses sind keine Beschreinbungen erhalten geblieben, sein Bestehen geht jedoch auch aus der Liste der Lier wirkenden Pfarrer eindeutig hervor. In der Urkunde aus dem Jahr 1341 wird der Wohnsitz des Propstes ebenfalls erwäht, als sich die Söhne von Miske und Pál Örsi in der Frage der Kirchenherrschaft über die Propstei in Örs und die Kirche in Pesze einigen.

Seine Blütezeit erlebte das Gebäude in der 2. Hälfte des 15. Jahrhunderts, da mehrere von seinen Herren: die Pröpste Kelemen Turonyi, Jakab Darányi, János Statileo Ämter bekleideten, deren Bedeutung sich aufs ganze Land erstreckte.

Der Zerfall des Propstsitzes dauerte vom Tod des Propstes Gál Rezy im Jahr 1552 bis zur Ernennung des Propstes Márton Padányi Biró 1729.

Die Lage wurde durch den Übergang des Gebäudes in den Besitz der reformierten Kirche im Jahr 1632 nur insofe geändert, als in den noch brauchbaren Teilen des ruinierte Gebäudes der Seelsorger, das Oratorium und der Schulmeist untergebracht wurden.

Durch den Propst Márton P. Biró wurde das Gebäu 1732 wiedererworben, und er liess es in seiner heutige U-Form durch den Veszprémer Maurermeister János Perge herstellen.

Durch den Propst János Szegedy wurde das Innere zwische 1780–1785 wohnlicher gestaltet, Ágoston Vurglich lie 1893 den südlichen Flügel durch neue Wohn- und Nebe räume erweitern und schliesslich wurden durch den Prop István Justh 1940–1943 im nördlichen Flügel für die Ang stellten Wohnräume mit Bad gebaut.

Die Erhaltungskosten des Gebändes wurden nicht vo Kirchenherrn sondern vom jeweiligen Propst selbst getrage

Erwähnenswert ist noch die Bibliothek und das Archiv d Propstei.

Anschrift des Verfassers:

Dr. Körmendy Józse
H–8227 Felsőör
Dózsa Gy. tér 3

A céhek által egymásnak adományozott kiváltságlevelek Veszprém megyében

BARTÓCZ JÓZSEF

A kézművesipar-történeti kutatások egyik legfonsabb területe a céhek kiváltságleveleinek a vizsgála, mivel azokból sokrétű felvilágosítást kaphatunk a r gazdasági és társadalmi viszonyairól. A privilégiuok legtöbbjét a király, illetve a kamara, vagy a helyrtótanács állította ki. Adott még céhlevelet az erdéi fejedelem, a világi földesúr, püspök, érsek, szerzesrend, a nagyszombati egyetem, a városi tanács, és m utolsósorban más céh.

A mesterségek elterjedésére és a céhek keletkezésére értékes adatokat kapunk, ha a céhek egymásnak dott kiváltságleveleit rendszerbe foglaljuk. Ezt a feldatot próbáljuk megoldani megyénk területén.

A 170 Veszprém megyei céhszervezet közül 30 yan van, amely más céhtől kapott kiváltságlevelet, az 17,6%. Az adományozó és kedvezményezett céhervezeteket az 1. sz. táblázaton foglaltuk össze.[1] A rminc szabadalomlevelet 9 Veszprém megyei helyg céhei 10 helyről kapták. Figyelemre méltó, hogy a rivilégiumok felét megyén belüli céhek adták; Pápa etet, Veszprém nyolcat. Előbbi Veszprémnek adott töt, míg Veszprém Palotának ugyanannyit, utóbbi iszont nem adott egyszer sem más céhnek.

Az adatokból kiviláglik, hogy számos esetben azok céhek, amelyek más céhtől kaptak szabadalmat, gyben adtak is ilyent, annak ellenére, hogy az adonányozó céh gyakran megtiltotta a továbbadást.[2] A eszprémi vargák Pápáról kaptak és Palotára adtak. érdés, hogy a két évszámból következtetni lehet-e rra, hogy a kapott privilégiumot adták-e tovább. A elelet nem egyértelmű, amint ezt a későbbiek folyamán részletesen is kifejtjük.

Előbb azonban nézzük meg a 30 szabadalomlevél dományozásának időpontját:

- 1541 előttről nincs ilyen adatunk,
- 1542–1686, tehát a török hódoltság alatt 11 szabadalomlevelet adtak egymásnak. Ebből négyet-négyet Győr és Pápa, egyet-egyet Kőszeg, Nagyszombat és Tihany. A legkorábbit 1578-ban a tihanyi kovács-csiszár-nyerges céh adta a veszprémieknek. A veszprémi céhek a török hódoltság alatt, a XVII. század közepétől kértek más céhektől szabadalmat, a török alóli 1608-as átmeneti felszabadulás után, de jóval azelőtt, hogy a várat királyi őrség szállta meg. (1687.)
- 1687–1740-ig terjedő korszakban, azaz Buda felszabadításától Mária Terézia trónralépéséig; tehát a céhlevelek uniformizálásának megkezdéséig a Veszprém megyei céhek 16 privilégiumot kaptak más céhekől.
- 1741–1805-ig. I. Ferenc rendeletére történt teljes uniformizálásáig mindössze a nagyszombati lakatos céh adott privilégiumot a veszprémieknek.
- 1806–1848-ig tehát a Klauzál féle ipar-törvény kiadásáig terjedő időszakban a veszprémi takácsok Szentgálnak adtak céhlevelet 1816-ban.
- 1849–1872-ig azaz a céhek megszűnéséig terjedő korban egy céhlevelet kaptak a Veszprém megyei céhek, mégpedig a balatonkenesei takácsok ugyancsak a veszprémiektől.

A céhek egymás között szabadalomlevél forgalma zömében 1542–1730 között történt, hiszen az uniformizálás után nem volt többé értelme.

A céhek egymás között szabadlomlevél forgalma zömében 1542–1730 között történt, hiszen az uniformizálás után nem volt többé értelme. A céhek egymás közötti céhlevél további adományozásának akadálya volt az országgyűlés 1729-es határozata, amely – ha nem is tudta még a céhek megszűnését keresztülvinni – megtiltotta a céheknek, hogy privilégiumaik továbbadásával fiókcéheket (filiálék) alapítsanak.[3] E határozat után csak a veszprémi takácsok adományoztak a megyében szabadalmat, 1816-ban Szentgálnak és 1853-ban Balatonkenesének.[4] Ekkorra az országgyűlés határozata már régen feledésbe mehetett.

Veszprém megyének azt a 30 céhét, amely más céhektől kapott szabadlevelet, a 2. sz. táblázaton részletezzük. Megadjuk az adományozó és kedvezményezett céh székhelyét, szakmáját, az adományozás évét és az esetleges korábbi hivatkozást.

Többségében mind az adományozó, mind a kedvezményezett szervezet azonos szakmájú, ún. „egyszakmás" céh. Néhány kivétel azért akad. A pozsonyi bognár és kádár céh adományozott a nagyvázsonyi bognároknak, a palotai kovács, csiszár és nyerges céh elégségesnek tartotta a veszprémi kovácsok céhlevelét. A veszprémi lakatos, órás, reszelővágó szakmák mestereit egyesítő céh a Szombat (feltehetően Nagyszombat) városi lakatos céh kiváltságlevelét kapta. A szentgáli takács és szabó egyesült céh a veszprémi takácsoktól kapott privilégiumot. A veszprémi szűrszabók és szabók a céhlevelet a pápai vásárműves és szűrszabó

Összefoglaló statisztika a más céhektől kapott szabadalomlevelekről
Veszprém megyében

Kapta / Adta	Balatonkenese	Devecser	Nagyvázsony	Palota	Pápa*	Peremarton	Somlóvásárhely	Szentgál	Veszprém	ÖSSZE
Buda										
Győr					2		1		2	1
Kőszeg									1	4
Nagyszombat					1	1			1	1
Pápa *		1					1		5	3
Pozsony			1	1					1	1
Révkomárom				1					1	1
Székesfehérvár									1	1
Tihany									1	1
Veszprém **	1		1	5				1		8
ÖSSZESEN:	1	1	2	7	3	1	2	1	12	30

A Veszprém megyei céhek közül azok, amelyek más céhektől kaptak szabadalomlevelet

Kedvezményezett céh			Az adományozó céh				
Sorsz.	Székhely	Szakmája	Sorsz.	Székhely	Adta év	Hivatk. év	Megjegyz.
1.	Balatonkenese	takács	1.	Veszprém	1853	–	
2.	Devecser	csizmadia	2.	Pápa **	1676	–	
3.	Nagyvázsony	bognár	3.	Pozsony	1693	–	
4.	Palota	szabó	4.	Veszprém	1691	–	bognár, kádár
		csizmadia	5.	Veszprém	1700		
		fazekas	6.	Rév-Komárom	1728	1718	
		kovács	7.	Veszprém	1713	1578	a kedv.+ csiszár nyerges
		szabó	8.	Veszprém	1698	–	
		szűcs	9.	Veszprém	1702	–	
		takács	10.	Pozsony	1717	1712	
5.	Pápa	varga	13.	Veszprém	1699	–	
		asztalos	12.	Győr **	1607	–	
		csizmadia	13.	Győr **	1621	–	
		gombkötő	14.	Nagyszombat**	1676	–	
6.	Peremarton *	bognár	15.	Nagyszombat	1696	–	
7.	Somlóvásárhely	csizmadia	16.	Buda	1723	–	
		takács	17.	Pápa	1730	1712	
8.	Szentgál	takács	18.	Veszprém	1816	–	
9.	Veszprém	asztalos	19.	Győr **	1677	–	kedv. + szá
		borbély	20.	Győr**	1664	1649	kedv. Pápa
		csapó	21.	Pápa**	1659	1640	
		csizmadia	22.	Pápa **	1665	–	
		kovács, (csiszár,) nyerges	23.	Tihany **	1578	–	
		lakatos	24.	Nagyszombat	1746	–	kedv.+órás,
		lakatos	25.	Székesfehérvár	1711	1584	reszelővágó
		gombkötő	26.	Kőszeg**	1672	–	
		szűr					
		szabó	27.	Pápa	1706	–	adom. vás
		szűcs	28.	Pápa **	1652	–	és szűr
		varga	29.	Pápa	1706	–	
	megyei	takács	30.	Pozsony	1726	1712	

*Peremarton Bozsokkal együtt kapta a nagyszombati bognár és csiszár céhektől. **Török hódoltság al

ntől kapták. Még összetettebb a peremartoni hat lkmát egyesítő céh és a nagyszombati bognárok, szárok kapcsolata.[5]

Előfordult, hogy az adományozó egyidőben több lységre kiterjedően adott céhlevelet. A veszprémi és pai asztalosok Győrtől, Peremarton, Bozsokkal vütt, Nagyszombattól kaptak privilégiumot.

A harminc esetből nyolc ízben történik hivatkozás rábbi évre (27%), s ez olyan jelentős hányad, hogy lemes a kérdést közelebbről is megvizsgálni. Feltű-, hogy a nyolc hivatkozásból három 1712-re vonatzik, s ezt a dátumot 5–10 év választja el az adomázás évétől.

Az adományozó és a kedvezményezett céhek kaplatai legsűrűbbek a Győr–Pápa–Veszprém–Várpaa vonalon. A legtávolabbi kapcsolat Nagyszombat rnava) és Veszprém között volt. Megfigyelhető, gy a Veszprém megyei céhek észak-északnyugatról ptak és kelet-délkelet irányban adtak tovább szabalomlevelet.

Pápa és Veszprém nemcsak kapott, hanem tovább adta a más céhektől kapott szabadalomleveleket.

Pápa Győrből kettő (asztalos 1607, csizmadia 21) Nagyszombattól egy (gombkötő 1676) kiváltglevelet kapott, ugyanakkor a pápai céhek hét esetben adtak más céheknek: öt ízben Veszprémnek (csapó 1659, csizmadia 1665, szabó 1706, szűcs 1652 és varga céhnek 1706), egyszer Devecsernek (csizmadia 1676) és egy alkalommal Somlóvásárhelynek (takács 1730). Azok a pápai céhek, amelyek más céheknek adtak privilégiumot, a sajátjukat kivétel nélkül Enyingi Török István és Eszterházy földesuraktól kapták a továbbadást megelőző 40–50. évben. Veszprémi céhek 12 esetben kaptak más céhektől szabadalmat: öt esetben Pápa, kétszer Győr, egy-egy alkalommal pedig a következő helységek céhei voltak az adományozók: Kőszeg, Nagyszombat, Pozsony, Székesfehérvár, Tihany. Ugyanakkor veszprémi céhek nyolc alkalommal adtak kiváltságlevelet: Palotának öt esetben, Balatonkenesének, Nagyvázsonynak, Szentgálnak egy-egy alkalommal. Az adományozott nyolc szabadalomból Veszprém ötöt pápai céhektől kapott, kettőt Pozsony város tanácsától és egy esetben a privilégiumot a király adta. Néhány esetben a céhszabadalom keltezése, továbbadása végigkísérhető, más esetben az adományozás tényéről korábbról van tudomásunk, mint az adományozó szabadalmának keletkezéséről, azaz a céh alapításáról. Következtetések levonására alkalmas ilyen adatokat a 3. sz. táblázatban dolgoztuk fel. Ha közelebbről vizsgáljuk az évszámokat, úgy azokat három kategóriába sorolhatjuk:

A céhlevelet adományozók kiváltságlevelei

Székhely	Az adományozó céh Mesterség	A saját kiváltságlevelet adományozta	évben	A kedvezményezett Továbbad.	Székhely	Jegyz.
Pozsony	bognár	...	...	1693	Nagyvázsony	
	takács	Pozsony város	1579	1717	Palota **	
	takács	u. a.*	u. a.	1726	Veszprém megyei	
Nagyszombat	bognár	Trnava város	1629	1696	Peremarton	
	gombkötő	Trnava város	1599	1676	Pápa	
	lakatos	Nagyszombat bírája	1584	1746	Veszprém	
Székesfehérvár	lakatgyártó	...	...	1711	Veszprém	bizonyság lev. 1702
Kőszeg	gombkötő	Kőszeg város	1617	1672	Veszprém	
Révkomárom	fazekas	Mária Terézia	1754	1728	Palota	+hiányos
Győr	asztalos	I. Lipót	1676	1607	Pápa	+hiányos
	asztalos	u. a.	u. a.	1677	Veszprém	
	borbély	Mária Terézia	1765	1664	Veszprém	+hiányos
	csizmadia	I. Lipót*	1675	1621	Pápa	+hiányos
Veszprém	csizmadia	Pápai céh	1665	1700	Palota	
	kovács	Mária Terézia	1766	1713	Palota	+hiányos
	szabó	Pápai céh	1706	1698	Palota	+hiányos
	szabó	u. a.	u. a.	1691	Nagyvázsony	+hiányos
	szűcs	Pápai céh	1652	1702	Palota	
	takács	Pozsonyi céh	1726	1816	Szentgál	
	takács	u. a.	u. a.	1853	Balatonkenese	
Pápa	varga	Pápai céh	1706	1699	Palota	+hiányos
	csapó	Enyingi Török I.	1606	1659	Veszprém	
	csizmadia	gr. Eszterházy	1621	1665	Veszprém	
	csizmadia	gr. Eszterházy	u. a.	1676	Devecser	
	szabó	gr. Eszterházy	1660	1706	Veszprém	
	szűcs	E. Török István	1608	1652	Veszprém	
	takács	gr. Eszterházy	1660	1730	Somlóvásárhely	
Tihany	varga kovács	u. a. *	1660	1706	Veszprém	
Buda	csiszár	...	...	1578	Veszprém	
	csizmadia	...	...	1723	Somlóvásárhely	

*korábbira hivatkozás. **Palota=Várpalota

a) Egyes adományozó céhek szabadalomleveléről nincs adatunk, mint például a pozsonyi bognárok, fehérvári lakatgyártók esetében (utóbbiról ismerünk egy 1702-ben kelt bizonyságlevelet).[6]

b) Az adományozó az adományozás événél korábban kiállított szabadalomlevele ismeretes. Pl. a pápai szűcsök a földesúrtól 1608-ban kapott szabadalomlevelet 1652-ben továbbadták a veszprémieknek, azok meg 1702-ben Várpalotának. A pápai csizmadiák 1621-ben kaptak privilégiumot ugyancsak a világi földesúrtól, amit továbbadtak 1665-ben Veszprémnek, 1676-ban Devecsernek. Veszprém a kapott szabadalmat 1700-ban Palotának adta tovább az alábbi vázlat szerint:

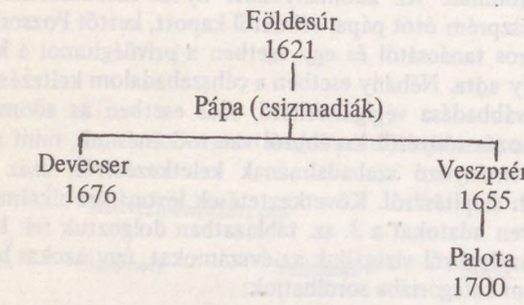

c) A harmadik kategóriába sorolhatók a hivatkozott táblázat azon adatai, ahol látszólag korábban adták tovább a szabadalmat, mint ahogy az ő szabadalmukról tudomásunk van. Ezek szerint tehát korábbi adatunk van (egyébként a céh fennállását bizonyítva) a szabadalomlevél adományozásáról, mint annak elnyeréséről. Pl. arról van adatunk, hogy a győri csizmadiák 1675-ben a királytól nyertek szabadalmat, de az is bizonyítható, hogy már 1621-ben Pápának adományoztak privilégiumot. A győriek Lipót-féle szabadalma is hivatkozik 1604-re, tehát így is bizonyított a céh korábbi fennállása. A veszprémi szabók 1691-ben Nagyvázsonyban, 1698-ban Palotának adtak szabadalmat, holott adatunk szerint a veszprémiek ezt követően 1706-ban kapták szabadalmukat a pápai céhtől.

Kérdés, az ilyen ‚adat-ütköztetés' elfogadható-e a céh keletkezését illetően valamilyen forrásértéknek?

Érdekes eredményre jutunk, ha a vizsgált 30 Veszprém megyei céh előbb tárgyalt adatait összevetjük Szádeczky[7] ismert munkájában közölt „céhlajstrommal". A részletes összehasonlító adatokat a 4. sz. táblázaton közöljük.

Kitűnik, hogy a más céhektől szabadalmat kölcsönző 30 Veszprém megyei céhből mindössze 9 (30%) kérte szabadalma megújítását a XIX. században.

A céhkataszterből nyert, itt tárgyalt 30 céh adatainak összevetése Szádeczky céhlajstromával az alábbiakat mutatja:

– Szádeczky lajstromában nem szerepel öt céh (17%), nevezetesen a balatonkenesei takács peremartoni bognárok, a veszprémi csapó, kás és órás, valamint a gombkötő céh.

– A 30 céhből 20 (66%), a hivatkozott Céhkat ter szerint, régebben kapott más céhektől sz dalmat, mint a Szádeczky-lajstrom legkorá dátuma. Az eltérés néha egy évszázadot is halad.

– Két olyan céhet találunk, amelynek alapítási jét Szádeczky korábbra teszi, mint ahogy a Céhkataszter meghatározza, bár e két ada részletesebb vizsgálatot igényelne. A Céhkat ter szerint ugyanis a veszprémi lakatos 1711-ben Székesfehérvártól kölcsönözte a p légiumát, Szádeczky szerint pedig már 1584-Nagyszombattól kaptak kiváltságlevelet. Ugy csak a veszprémi szabó és szűrszabó 1706-ban Pápától kapott szabadalmat a Céh taszter szerint, Szádeczky 1688-as privilégiu említ a Magyar Nemzeti Múzeumra hivatko az adományozó megnevezése nélkül.

– Végül a 4. sz. táblázat szerint a vizsgált 30 ból kettőnél: a palotai szűcsök 1702-es és ves rémi asztalosok 1677 alapítási évszáma a két rásösszefoglalásban egyező.

Az eddig ismertetett adatok szerint megállapít juk, hogy a Céhkataszter adatai teljesebb értékű látszanak Szádeczky lajstrománál, de fel kell hív figyelmet arra is, hogy abban felsorolásra kerültek céhbizottság iratai közt feljegyzett céhlevelek" amelyek – mint elpusztult forrásanyag – a Céh taszterben természetesen nem szerepelhettek. A céh összehasonlításánál, a 4. sz. táblázatban feltűn hogy a Veszprém megyei Palota (Várpalota) nem repelt Szádeczkynél, hanem csak Palota (Csanád gye), a két Palota (Csanádpalota, Várpalota) ada nak összeömlesztésével.

Adataink egyértelműen mutatják néhány szak elterjedésének irányát, Pápa és Veszprém fontos k vetítő szerepét.

JEGYZETEK

1. A céhek alapítására, illetőleg a cikkben említett privilégiumokra vonatkoz tokat a Veszprémi Akadémiai Bizottság Településtörténeti szekciója december 14–15-i II. Kézműipartörténeti Szimpóziumán bemutatott „A ma országi céhes ipar forrásanyagának katasztere" c. számítógépes adatfeldol ból vettük. Rövid néven: „Céhkataszter".
2. A székesfehérvári ácsok 1689-ben Pozsonyból kaptak szabadalmat. A nyelvű záradék kiköti, hogy „a cikkelyeket a környékbeli helységeknek adják, tíz dukát büntetés mellett". Országos Levéltár C–65.
3. MILHOFFER S.: Magyarország közgazdasága. (Budapest 1904).
4. 2. sz. táblázat 1. és 18. sor.
5. 2. sz. táblázat 15. sor.
6. Céhkataszter szerint István király Múzeum, Székesfehérvár.
7. SZÁDECZKY L.: Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon. (Bud 1913).
8. op. cit. II. 239.
9. EPERJESSY G.: Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunán (Budapest 1967).

Forrás-összehasonlító táblázat a más céhektől kiváltságlevelet kölcsönzött Veszprém megyei céhektől

A privilégiumot kapta Helység		szakma	Adományozás éve	Megújítás	Alapítási év Szádeczky szerint*
Balatonkenese	1	takács	1853	–	–
Devecser	1	csizmadia	1676	1825	1768 e. k.
Nagyvázsony		bognár	1693	–	1770
	2	szabó	1691	–	1768
Palota		csizmadia	1700	–	1770 n. m.
		fazekas	1728	–	1768 n. m.
		kovács	1713	–	1779. n. m.
		szabó	1698	–	1815
		szűcs	1702	–	1702 n. m.
		takács	1717	1845	1815
	7	varga	1699	–	1779
Pápa		asztalos	1607	1840	1840
		csizmadia	1621	1839	1722 n. m.
	3	gombkötő	1676	–	1698 adják Fehérvárnak
Peremarton	1	bognár, csiszár	1696	–	–
Somlóvásárhely	2	csizmadia	1723	–	1778 n. m.
		takács	1730	1820	1769 n. m.
Szentgál	1	takács, szabó	1816	1826	1826 ol. csak takács
Veszprém		asztalos	1677	–	1677 n. m.
		borbély	1664	–	1760 n. m.
		csapó	1659	–	–
		csizmadia	1665	1846	1699 ol.
		kovács-csiszár	1578	–	1766 n. m.
		órás-puskás	1746	–	–
		lakatos	1711	–	1584 Nagyszombattól
		gombkötő	1672	–	–
		szabó szűrszabó	1706	1848	1688 n. m. (szabó)
		szűcs	1652	–	1766 n. m.
		varga	1706	–	1753 ek német, varga
megyei	12	takács	1726	1846	1765 n. m.
	30				

*Szádeczky rövidítései: e. k. = Egyetemi könyvtár n. m. = Nemzeti Múzeum o. l. = Országos Levéltár

DIE VON DEN ZÜNFTEN VERLIEHENEN FREIBRIEFE

Bei den Forschungen zur Geschicte des Handwerks kann e Untersuchung der Freibriefe der Zünfte zu wichtigen Folrungen Führen. Der Verfasser versuchte zu ergründen, elcher Quellenwert den Freibriefen zuzuschreiben ist, mit nen Zünfte einander ausstatteten. Unter den 170 im Komit Veszprém bekannten Zünften gibt es 30, die von anderen ünften privilegiert worden sind. Aus ihrem bearbeiteten aterial konnte der Verfasser folgende wichtigen Feststellunn machen:

– Zünfte, die von einer anderen Zunft das Privileg erhielten, verliehen dieses in vielen Fällen weiter, obwohl dies vom Verleiher verboten worden war.

– Die Privilegierung untereinander konnte zwischen 1542–1730 erfolgen, bis zum Zeitpunkt also, als der Text der Privilegien durch den König vereinheitlicht wurde.

– Der „Verkehr" der Privilegien unter den Zünften informiert auch über die Richtung der Ausbreitung der Zünfte. Diese Genossenschaften erhielten ihre Privilegien im Komitat Veszprém aus dem Norden, Nord-Osten und sie selbst verliehen diese in ost-südöstlicher Richtung weiter (was mit der türkischen Besatzung zusammenhängt.)

In manchen Fällen war über die privilegierende Zunft weder gegenständliches noch geschriebenes Quellenmaterial bekannt. Aufgrund des Freibrizefes lässt sich gleichzeitig auch das Bestehen und Wirken der privilegierenden Zunft nachweisen. Darin besteht einer der grössten Nutzen solcher Untersuchungen.

Die zur Abhandlung gehörenden Tabellen sind folgenderweise zu interpretieren:

Nr. 1.: Waagerecht befindet sich der Sitz der privilegierenden Zunft, senkrecht der Sitz der begünstigten. Die Zahlen zeigen die Stückzahl der Privilegien.

Nr. 2.: Hier werden von den Zünften des Komitats Veszprém jene 30 aufgezählt, die ihr Privileg von einer anderen Zunft erhalten haben. In der ersten Spalte steht das Jahr der Privilegierung, in der zweiten die frühere Referenz.

Nr. 3.: In der ersten Kolumne steht das Jahr, in dem die privilegierende Zunft selbst ihr Privileg erhalten hat, in der 2. Kolumne das Jahr der Weitergabe dieses Privilegs.

Nr. 4.: Die erste Kolumne zeigt das Jahr der Verleihung des Zunftbriefes, die zweite den Zeitpunkt der eventuellen Erneuerung, in der 3. steht das Gründungsjahr nach den frühesten veröffentlichten Angaben.

Bei der Untersuchung der Freibriefe, die von Zünften einander gegenseitig verliehen wurden, konnte die Erfahrung gemacht werden, dass von 30 Zünften im Komitat Veszprém bei 20 das Gründungsjahr wesentlich früher angesetzt werden muss, als das bisher – aufgrund der veröffentlichten Angaben – bekannt gewesen ist.

Anschrift des Verfasser:

dr. Bartócz József
H – 1015 Budapest
Donáti u. 32.

Adatok a városlődi porcelán- és kőedénygyár történetéhez

GROFCSIK JÁNOS

A városlődi gyár alapítására vonatkozó levéltári
atok csak azt bizonyítják, hogy 1847-ben a veszpré-
püspökségi uradalom fedezte a porcelángyár építé-
nek költségeit. Arra vonatkozólag, hogy előzőleg
yt-e Városlődön kőedénygyártás, levéltári adat
m áll rendelkezésre.

Mihalik Sándor kutatásai[1] nyomán úgy tudjuk,
gy a városlődi gyár alapítása összefügg Stingl Vince
ai, de főleg herendi működésével.

Stingl Vince – akinek apja Sopronból Pápára ke-
lt, rézműves mester volt – 1814-ben a tatai majoli-
gyárban művezető lett, 20 éves korában. Előző mű-
déséről nincs adatunk.

Tasnádiné Marik Klára szerint[2], mint kályhafestő
zdte Pápán a pályáját, de Mihalik Sándor ezt cáfol-
[3] A tatai gyár, amikor Stingl odakerült, özv. Schö-
l Jánosné birtokában volt, aki egy évvel halála előtt
eljes vezetést átadta neki. A gyár Schögelné halála
án a örökösök tulajdonában Stingl vezetése alatt
g négy évig vegetált, azután 1824-ben végleg meg-
ünt.

1824 nyarán Stingl Vince Fischer Mózes Ádám ta-
i kereskedővel társult és egy új gyárat alapítottak,
nely nem majolikagyár, hanem kőedénygyár volt,
nelyet más helyen a Vögl Annától vásárolt telken
ították fel.

Révhelyi Elemér közli azt az Eszterházy levéltár-
n levő okmányt, amely a gyár létesítésére nyújt
mpontot. E szerint Stingl volt a szakember (Fabri-
nt), a pénzt Fischer Mózes adta. Fischerrel való
yüttműködés nem volt hosszúéletű, néhány hónap
úlva már az uradalomnál tett Stingl panaszt, hogy
z edények készítésében, égetésében, valamint az
onnan épült kemencék építésében is elegendő tudo-
ánya nem levén, neki kinek temérdek pénze bent
ver, szörnyű károkat okoz, amint is az új kemen-
be 2 egész égetést elrontott." Fischer igyekezett
ingltől megszabadulni, s az uradalomhoz beadott
nti panasz alapján 1824. november 6-án az urada-
m utasítja a fiskálist, hogy „Stingl Vincét erőszakos-
odásokkal tiltsa el áristommal teendő büntetés fe-
yegetés alatt."[4]

Stingl Vince tatai tartózkodása alatt már rossz
nyagi helyzetben volt úgy, hogy 1823. január 11-én
19 éves Nepomuk János nevű öccse atyai örökségét is
énybe vette.

Stingl Vince Tatáról Pápára ment, ahol rövid ideig tartózkodott és azután Herenden telepedett le, ahol kőedénygyártásba kezdett. Azzal a kérdéssel, hogy miért Herenden választotta üzemének helyét, újabb kutatók többen foglalkoztak.[5–7] Ők is idézik a Pesti Hírlap 1842-ben megjelent egyik cikkéből: „Herend veszprémmegyei Helység közelében már ezelőtt 14 évvel porcelán agyag fedeztetett fel, s azóta szüntelen tétettek kísérletek porczellán készítésére 2, de ezek 11 év lefolyta alatt csak tökéletlen sárga, szürke anyagú készítményekre vezettek." Ez a hírlapi cikk tévedésen alapul, mert Herend környékén nincs és soha nem is volt porcelángyártásra alkalmas nyersanyag. Amit a cikk a porcelán agyag néven említ valószínűleg a Városlőd és Kislőd határában található fehéragyag volt, de ezt sem abban az időben fedezték fel, mert a Pápai Kőedénygyárban már jóval régebben használták a városlődi fehéragyagot kőedénymassza, a sárga agyagot égetőtok készítésére.

Stingl már Pápáról tudta, hogy a közeli Városlődön fehér agyag található, és azt, hogy miért nem Városlődön, hanem Herenden telepedett le, Sikota helyesen azzal magyarázza, hogy az a telek, ahol üzemét létesítette – a mai herendi gyár helye –, a Miklós családé volt. A Miklós család eredetileg pápai volt és a családdal Stingl Pápán jó kapcsolatot tartott fenn, és tőlük könnyebben tudott bérlet formájában üzem részére telket szerezni, mint Városlődön a veszprémi püspökségtől.

Stingl anyagi helyzete továbbra is súlyos volt úgy, hogy 1826. május 2-án rákényszerült arra, hogy Nepomuk János nevű öccsének – ki akkor a herceg Hessen-hamburgi 19-es gyalogezredben mint közlegény szolgált – anyai örökségét 79 Forint 7/10 krajcárt is kölcsön vegye, pedig már öccsének apai örökségével is adósa volt. Az örökségi ügyben, a hesseni ezred parancsnokságának levele, amelyet a Soproni Városi Gyámhatósághoz írt 1826-ban Stinglt „Geschiermacher in Herend Wesprimer Comitate"-nak címezi.[8] Ez fontos bizonyíték arra, hogy Stingl 1826-ban már biztos, hogy Herenden működött. Üzemének helye az az ingatlan volt, amelyet később Fischer Mór a herendi porcelángyár részére megvásárolt. Így Stingl tekinthető a herendi gyár alapítójának. Stingl tőke nélkül kezdett a herendi üzeméhez úgy, hogy már kezdetben kölcsönöket vett fel. Legelőször Stöckl Domokos kislődi plébánostól 1825. év végén 1730 forintot vett kölcsön.[9] 1828 és 39 között számos okmány

anyagi gondokkal és küzdelmekkel terhes időkről tanúskodik. A sorozatos kölcsönöket a kölcsönadók per útján próbálták visszaszerezni. „Világos adósságbeli pöre Fő Tisztelendő Küllei Sándor Veszprémi Kanonok Nagyprépost Urnak, mint felperesnek Stingl Vince herendi árendás és porczellán Fabrikás, mint adós alperes ellen" (Veszprém aug. 16. 1827.). Ez 100 Ft adósság visszafizetése iránt indított per volt, de a 100 Ft-ot nem fizette vissza. 1834. december 26-án, amikor végrehajtást vezettek ellene, az összeg már 264 Ft-ot tett ki.

A Veszprémi Állami Levéltár: Peresügyek K IX 143 sz. és K X 155 (1834) sz. és a kisgyűlés jegyzőkönyv 1829. máj. 11. 370. lap 953. okiratok szerint kb. 3500 Ft-ot vett fel Stingl 1825 és 1830 között. A Veszprémi Püspökségi uradalom tüzelőfa, városlődi agyag vételára és szállítása fejében már 1827-ben követeléssel lépett fel vele szemben. „Stingl Vince herendi fabrikáns még 1827-ik esztendőben különféle leginkább mesterségéhez szükséges kiszolgáltatottak árában összesen 1987 Ft 24 krajcárral tisztelt főexcelenciájának adósává lévén." Stingl erre azt kéri Kopácsy József veszprémi püspöktől, hogy 1829. Szent Mihály napjára ebből csak 400 Ft-ot fizethessen, a többire 1830. február 1-ig részletfizetési haladékot kért. Erre „Stingl Vince Herendi Edény Fabrikánsnak különös kegyelemből még egyszer és utolszor a kért terminusok megengedettnek oly nyilvánvaló hozzáadással, hogy ha ezeken eleget nem tenne az elégtételre kedvetlen módokkal is szorítatni fog" az 1829. július 1-én kelt 444. számú gazdasági főigazgatói rendelet szerint.

Mihalik Sándor[10] szerint az 1826-ban Herenden letelepedett Stingl Vince herendi üzemét Városlődre óhajtotta áttelepíteni és gyárának jövendőbeli fenntartó tulajdonosául a veszprémi püspökséget szemelte ki. Ami érthető, mert az agyaggal és a tüzelőfával a püspöki uradalom rendelkezett. Írásbeli ajánlatot tett a püspökségi uradalomnak egy kőedénygyár létesítésére. A veszprémi püspökség gazdasági levéltárában az 1828. november 3-án 596. sz. alatt kelt főigazgatósági határozat „A Herendi edény fabrikans Stringl (így) Városlődre óhajtván mind a fára, mind a földre nézvest nagyobb kiterjedésű fabrikáján által tenni, és ezt egy Társaságnak birtokába botsájtani felvigyázását 10. p. Cent nyereség rész vitelért fent tartvan."

Válasz: „Ezek szerint az illető planumokat és Überslagokat bényujtván Vizsgálatra fognak vétetődni." Ajánlatát végül is nem fogadták el. Ha teljesen nem is érte el célját, fivérével Stingl Károllyal – kivel a tatai gyárban együtt dolgoztak – egy kőedény műhelyt létesített Városlődön, de Stingl Vince továbbra is Herenden maradt.

A tőkeszegény és adóságokkal küszködő Stingl ezt a műhelyt sem tudta megtartani, a 40-es évek elején már a pápai kőedénygyáros, Mayer J. Györgynek tulajdonába került, ki valószínűleg porcelángyárat akart létesíteni. Kossuth Iparegyesületi Hetilapja 1845. augusztus 19-i száma közli, hogy „Város-Lődön, Herendtől egy óranyira, új porcelángyár van épülőben. Az építkezések azonban elakadtak, Mayer feladta városlődi terveit, és csak a pápai gyárát fejleszti tovább. Azt, hogy Stingl Vincének Városlődön is volt edény üzeme és hogy bátyja is ott működött, vitatják, mint, hogy Mayer J. György pápai gyáros ott akart porcelángyárat alapítani, Mihalik csak feltételezése, mert levéltári bizonyíték erre nincsen. Mihalik feltételezését én is átvettem 1973-ban megjelent: A Magyar Finomkerámiaipar Története című könyvemben, bár megjegyeztem, hogy ez okiratokkal nem bizonyítható. Később jutott a kezembe a Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 2., 1964. száma, amelyben éppen Mihalik a „Stingl Vince családja" című tanulmányából derül ki, hogy Stingl Vincének nem is Károly nevű bátyja, s mikor Tatán és Herenden működött, csak egy élő fiútestvére volt a katonai szolgálatot teljesítő Nepomuk János.

Tehát a városlődi gyár alapításával kapcsolatban levéltári adat kizárólag csak azt bizonyítja, hogy 18 augusztus 13-tól a Veszprémi püspökség gazdaságivatala utalja ki a „Városlődi Porcelángyár" építéséhez szükséges pénzösszegeket. Pl. augusztus 13-a „Városlődi Porcelángyárnak szükséges kőfejtéshez vett 1/2 lat Steyer vas 16 lat aczél, és 10 1/4 latos pőrőért" 18 forintot, október 4-én a „Városlődi Porczellán gyár" egy része cserepezésére 120 forint X-rt, október 15-én a dolgozó napszámosoknak fizettségeket, a gyárhoz vett zsellér házért a vé összeget, a Veszprémből szállított 4000 cserép zdely fuvarozási költséget.[11] A további kutatások (u. a. levéltár) látható, hogy a porcelángyártásra szülő városlődi gyárban milyen méretű munkálatok folytak. Példaképpen említek néhányat: 1846. december 5-én „Veszprémből a Városlődi Gyárhoz 5 cserép sindely vitel, fuvarja 45 frt. 4000 fuvarja frt, újra 4000 fuvarja 36 frt. Pápán a gyárhoz vett létzért és 86 hrád deszkáért 221 frt., 50 5/4 és létz 1/2 hrád deszkáért 269 frt, 354 deszkáért 47 54 xr." 1846. december 13-án: „Városlődi porcel gyárnál tett ácsmunkáért Vagner ácsnak 870 frt xr." 1846. december 15-én: „A városlődi porcel gyárhoz vett deszka és létzekért Gulner Eleknek frt, vas és szegekért Rutner Jánosnak 189 frt 40 152 lat sinvasért Trepammernek 40 frt 32 xr aszt munkáért Trey Ignácznak 607 frt, lakatos munk Haffnerné 180 frt üveges munkáért Scheiber 168 frt xr". Hely hiányában az összes kifizetéseket nem rolhatjuk fel, de összegszerűen megadjuk, hogy e püspökségi gazdasági levéltár adatai szerint 18 augusztus 15-től az év végéig a városlődi gyár épít re 11044 frt 96 xr-t fordítottak. A gyárhoz 18 december 31-én Porczellán anyagért és festékek 1160 frt 15 xr és 520 frt 57 1/2 xr van elkönyvel

Ezek a levéltári adatok bizonyítják tehát, hog gyárat azon a helyen, ahol a gyár Zichy idejében későbbiekben működött és bővült, Zichy Domok veszprémi püspök építette. Kétséges, hogy a St kőedényüzem, ha egyáltalában volt, azon a helyen ott-e? Magam részéről semmi bizonyítékot nem lók arra vonatkozólag, hogy Stingl Vincének Városlődön bármiféle kerámia üzeme lett volna. Ezek után az sem valószínű, hogy az az üzem a 40-es évek elején Mayer J. György pápai kőedénygyáros tulajdonába került, aki ott porcelángyárat akart létesíteni. Ez Stingl üzemével együtt Mihalik Sándor – véleményem szerint – alaptalan feltételezése. Mayer J. György pápai posztógyára és kőedénygyára mellett 1845-ben Pápán városbíró is volt és Eszterházy Károly főispán a pápai gyárainak fejlesztése körül szerzett érdemeiért 1845-ben Győr megyei táblabíróvá neveztette ki.[12]

Mihalik Sándor feltételezését talán az is elősegítette, hogy Wartha Vince, Az agyagipar technológiája című 1892-ben megjelent könyvében azt írja, hogy a gyárat 1845-ben Mayer J. György alapította és tőle gróf Zichy Domokos püspök vette meg 1847-ben. Okiratokkal csak az bizonyítható, hogy 1846 év közepétől 1847 év elejéig épült a városlődi gyár és a veszprémi püspökség fedezte a gyárépítés költségeit.

A Zichy féle gyár kisméretű volt. A gyár porcelángyárnak épült. Egy porcelán égető kerek kemencéje volt kb. 30 m^3 égetőtérrel, az emeleten zsengélő térrel. Ennek a kemencének eredeti falai, amelyek az egyemeletes épület boltozatával voltak egybeépítve, a gyár megszűnéséig 1949-ig állottak, bár a kemencét többször átépítették, a külső falazata megmaradt. Volt a gyárban még két festék beégető tokos kemence is.

A gyár igazgatójának Trum Istvánt, a murányi kőedénygyár „Verwalter"-jét szerződtették. Trum ajánlkozott és Zichy püspök az ajánlatot 1847. január 1-én levélben küldte a prefekturához azzal, hogy vizsgálja meg és intézze el ezen ügyet. 1847. január 7-én meg is kötötték Trummal a szerződést.[13] „Szerződés, mely Trum Istvánnal mint a Városlődi Porczellángyár Fő Ügyellőnek felfogadása iránt köttetett." A szerződés szerint Trum „Esztendei Járandósága: kész pénzben 350 v. frt. Buza 12 pozsonyi mérő, Rozs 40 pozsonyi mérő, Árpa 2 pozsonyi mérő, Bor 8 akó, Hús 100 lat, Tüzelő fa 10 öl, marha tartás 1 db, Sarju 20 mázsa, tav. szalma 20 mázsa, alom szalma 12 mázsa, krumpli föld 1 hold, mely érkezéskor fogja kezdetét venni. Mégis Muránybeli hordozására 50 frt ajánltatott."

Stingl Vince, akinek a herendi gyárból 1840 folyamán távoznia kellett, Zichy Porcelángyárában művezető lett. Aznap, amikor Trummal a szerződést kötötték, megállapították Stingl Vince, a „Városlődi gyárnak gondnoka fizetését is. Ez: készpénz 400 v. frt. Buza 12 pozsonyi mérő, Rozs 40 pozsonyi mérő, Árpa 8 pozsonyi mérő, Bor 8 akó, Só 8 lat, Tavaszi föld 2 hold, Tüzifa 10 öl. Egy tehén tartásra adatik pedig Sarju 20 tavaszi szalma, 20 mázsa alom szalma 2 szekér, melyre megjegyeztetik, hogy semmi nemü szám alatt ölfát eladni nem lévén neki szabad."

A veszprémi püspökség gazdasági levéltárában adatok vannak a gyárban dolgozó munkásokról is.

Az 1847. február 3., 813. szám alatti főigazgatósági rendelet szerint „porczellán gyárban működő gyáros legények" közül a „Modellás" Settin volt. Mellette Herlitska Rafael és Sermin edénykészítők működtek. „Kasetta" készítők Grünwald Ignác, Obe Albert és Rettich János voltak, Grünwald egyúttal égető is volt. Ugyanezen rendeletben olvashatjuk, hogy a „gyáros legények" január és február havára fizetésül a következőt kapják: Settin 75 v. forintot, Herlitska és Sermin egyenként 75, Grünwald 25, Obe és Rettich pedig fejenként 25 forintot. Látható tehát, hogy a Városlődi Porcelángyár már 1847 elején működött, de egészen kisméretű volt.

Az uradalom gazdasági főigazgatósága rendelkezéseivel igyekezett a gazdaságos termelést biztosítani. A gyári felügyelőnek rendelkezést adnak, hogy „új évtől kezdve minden gyáros legénynek munkáját ideértvén a festészeket is, darabszám felvétesen".[14] „Ezentúl semmi szín alatt, de bár mely gyárosnak se adason előre vagy átaljában fizetést." (Gyáros alatt a gyári munkások értendők). „A felügyelői jegyzőkönyvbe, de a legények kezeinél levő munka könyvetskékbe minden általuk készített edényt nem és szám szerint darabonként is beiktatják, feljegyezvén ugyanott a darabszám munkabért is." Úgy látszik a drágább mázfeletti díszítést is meg akarták takarítani, mert a rendelkezés szerint „A pictorok mind a hárman egyedül kék bécsi formában fössék az edényt, hogy a máz alatt a második égetésben tökéletesen elkészüljön az edény. Ezen munkájukat pedig addig folytassák, míg csak más rendelést nem kap a gyár felügyelősége."

Stinglről az 1847. május 8-án kelt 318. sz., a kemencék vasalásáról szóló dokumentum az utolsó, miután „Stingl Vince gyárnok" erősen állította, hogy a tervbe vett 2 abroncs költsége a 250 v forintot nem haladja meg, jelentésében 2 nap alatt el is készülnek, míg magával is hozza őket, engedélyt kapott az abroncsok elkészíttetésére. De Stingl „üresen jövén vissza, azon hírrel miszerint a kérdéses két abronts tán 500 forintba is kerülne, s azok hetek mulva készülednének el, igéretekben megcsalatkozván, az abroncsok elkészítésének az illetékesek most már tökéletesen ellene mondanak.". Elrendelik, hogy Stingl azonnal induljon útnak, az abroncsok megcsináltatásáról mondjon le és a foglalót is hozza vissza. A főigazgatósági rendelet szerint „ami a kemence megvasalását illeti arra gondom leend". Stinglt valószínűleg elbocsátották, mert az 1847. augusztus 25-i gazd. igazgatósági jegyzőkönyv szerint „Bejelöltetik Schönwalter Vilmos Városlődi Porczellángyár művezetőnek és festésznek". Ő lett tehát Stingl Vince utóda. Stingl neve nem szerepel többé a püspökségi irattárban, de a kerámiaiparban sem találkozunk többet vele.

Zichy idejében csak porcelán készült a városlődi fabrikában. Ebből az időből nem sok tárgyi emlék maradt. Mihalik Sándor írja,[15] hogy Zichy Domokos név betűit (ZD) monogramot tartalmazó és címerrel jelölt porcelánok közül Petrik Lajosnak volt ilyen a gyűjteményében, amely Petrik halála után szétkallódott, s azóta sajnos nem sikerült ilyen darabra bukkani. A közelmúltban Petrik örökösöktől hozzám ke-

rült egy kékkel festett aranyozott csészealj, amelyet az Iparművészeti Múzeumnak adományoztam. Összetétele egyezik a korabeli cseh porcelánokéval, ami bizonyíték arra vonatkozólag, hogy Városlődön cseh (Zettlitzi) kaolinnal dolgoztak és rögtön a megindításkor jó porcelánt gyártottak, átvették a cseh nyersanyagokat és a cseh porcelán összetételét.

A Zichy féle porcelánokból van a Magyar Történeti Múzeumnak, a veszprémi, a keszthelyi múzeumoknak is olyan porcelánja, amelynek fenekére ZD monogram és címer, továbbá Városlőd van benyomva.

A városlődi gyár történetére vonatkozóan Zichy Domokos idejéből maradt fenn a legtöbb okirat a veszprémi püspökség gazdasági igazgatóságának levéltárában. Az 1848–49. évi szabadságharc annyiban befolyásolta a gyárat, hogy Zichy nem tette magáévá a forradalom eszméit. Öccsét gróf Zichy Ödönt 1848. szeptember 30-án a Görgey Arthur őrnagy, Csepel Sziget hadi parancsnoka elnökletével összeült rögtönítélő haditörvényszék kivégeztette, mert „Magyarország ellenségeivel cimboráskodott, azokat a magyar ügy ellen indított pártütő hadban tettleg segítette."[16] Ezután nyíltan is szembehelyezkedett az első magyar felelős minisztériummal, majd Bécsbe menekült, ahol később lemondott püspökségéről és a szabadságharc után sem tért vissza Veszprémbe. Az üresen maradt püspökség uradalmának minden javát a Honvédelmi Bizottmány a Magyar Álladalom javára lefoglaltatta. Ezután a „Magyar Álladalom" kezelésébe került a püspöki uradalom, ezzel együtt a gyár is. A gyár egy ideig állami felügyelet alatt élt tovább, de kőedénygyártásra tért át. Petrik szerint 1852-től 1866-ig Magyar Mihály hajmáskéri molnár a gyár tulajdonosa. De lehet, hogy már korábbi időtől, mert 1851-ben már nem volt a püspökségé. A veszprémi püspökség ugyanis 1851-ben utasította tiszttartóját „hogy a herendi és városlődi porczellán gyárosokkal az uradalomtól nyert kétféle föld eránt" kössön szerződést az 1852–1853–1854 évekre. „A követses földet egy pozsonyi mérőért 30 xr számítván nehogy azzal álljanak elő a fabrikások, hogy az uradalom a gyárt nem pártolja".[17]

Magyar Mihály idejéről semmi okirat nem maradt fenn, de ekkor Városlődön a gyártás nagyon jelentéktelen lehetett. A Bakonyvidéket ez időben részletesen átkutatta Rómer Flóris, aki „A Bakony természetrajzi és régészeti vázlata" című 1850-ben Győrben megjelent munkájában írja: „A létezett gyárak közül csak a herendi országos hírű porczellángyár tartja még fenn régi fényét szomszédai iparunk egéről már jóval előbb tüntek el".

Több mint 15 éven át tartó vegetálás után ismét a fellendülés és a fejlődés ideje következett a gyárra. A gyár ugyanis a pápai gyáros Mayer György tulajdonába került, aki fia volt az 1859-ben elhunyt pápai kőedénygyárosnak, Mayer János Györgynek. Mayer György az amúgy is városlődi agyaggal dolgozó pápai gyárát leállította és 1863-ban munkásaival és felszereléseivel Városlődre telepedett át. A kőedényen kívül megkezdték a kályhacsempe gyártását is városlődi sárga agyagból. Borítóföldként a városlődi fehér agyagot használták. A városlődi kőedényhez a nyersanyagokat a városlődi püspökségi erdőben termelték ki külszíni fejtéssel. Kis kiterjedésű fészkekben fordult elő a kés vicsos sovány agyag, a plasztikus fehér agyagot pedig a sárga agyagban külön vékony rétegekben találták ezeket a fehér rétegeket a sárga agyag kitermelésekor kézzel válogatva külön halmokba rakták. A dolomitot Hajmáskérről szállították, bár Városlődön is van dolomit, de ez vasvegyülettel szennyezett. A masszát úgy készítették, hogy az apró kavicsokkal kevert sovány agyagot feliszapolták és szitán átszűrték, hogy a kavics visszamaradjon. A sovány agyagiszaphoz annak kövéragyagot és dolomitot adagoltak, hogy a massza összetétele általában az alábbi volt:

50 % sovány agyag
30 % kövéragyag
20% dolomit

Ebből a masszából készült tárgyakat először 1050 °C-on égették és erre az eléggé szilárd cserépre 960 °C körül olvadó frittelt mázat alkalmaztak. A városlődi masszából sárgásfehér színű szilárd és hajszálrepedésre nem hajlamos edényt lehetett előállítani. Külön frittelő lángkemencét építettek 1880-ban. Néhány évvel később örlődobokat és szűrőprést állítottak be, ez utóbbi abban az időben még fakeretes volt. Ugyancsak beállítottak samottörlő görgőjáratot is. A gyár masszamalmának hajtására a gyár területén a folyó Torna patak vizét használták. 1884–1898-ig Láng Mihály budapesti edény- és üvegnagykereskedő is érdekeltséget vállalt a gyárban. Láng Mihály, akinek vezetékneve azelőtt Mayer volt, a pápai Mayer kőedénygyáros családjából származott és a tulajdonos unokatestvére volt.

1884-ben – a magyar kerámiaiparban elsőként – rátértek a népies ízlésben díszített tárgyak készítésére. „Ez a városlődi gyártásban az a szakasz, mely végered ményben azt eredményezte, hogy átmenetileg a vá roslődi gyártás példamutatóként hatott a többi haza gyárra (Láng-stílus), a sajátságos stílus és forma alak tásával egy kis időszakra övé a vezérszerep a magya kerámiában. Kezdeményezővé válik s munkájával magyar kerámia programot adó s jövőt szabó előrelen dítője".[18]

1885. évi országos tárlaton, „mely a hazai művész ipar felvirágoztatására irányuló seregszemle volt" művészi kerámiáé volt az elsőbbség. „A magyar kerá miaipar megérdemelt nagy hírét ebben az időben nem annyira a porcelán, hanem egyéb kerámiai gyárainknak finom fajansz kőedény-készítményei hirdették. Zsolnay Vilmos gyárán kívül Fischer Ignác budapesti és Láng–Mayer városlődi műhelyeié volt a vezető szerep. A Zsolnay-gyár főleg a Tolna, Baranya megyei nép- és háziipari díszítményekből merített mintákat, díszítette edényeit, és azzal teremtett divatot, Fischer Ignác a kínai mintákra fektette a hangsúlyt, a Láng és Mayer cég termékei mindezek közül a leghívebben őrizték meg a törzsgyökeres magyar cifraszűr díszítéseket".[19]

Városlődön sikerrel ismerték fel és hasznosították a magyar síkdíszítmény elemeit a kőedénygyártásban, e téren a cseh porcelán nem jelentett versenyt. A városlődi gyárban a köznapi használati edényeken kívül virágcserepeket, kulacsokat és más magyaros edényfajtákat, azonkívül díszvázákat gyártottak ebben az időben. Ugyanezekkel a mintákkal a gyárnak az ezredéves országos kiállításon is nagy sikere volt. „A tálak, edények vázák magyaros stilizált elemei, mázalatti díszítése, olyan sajátos magyar jelleget képviseltek, melyek külföldön az újság ingerével hatottak". „Ezen iránynak megteremtője és kezdője épp a városlődi gyár volt, melyet gyáraink csakhamar felkaptak és azóta oly nagy szeretettel alkalmaznak".[20] 1888-ban a gyár tulajdonosa Mayer György meghalt, s a gyárat felesége vezette tovább fiai közreműködésével, bár a Láng-féle társulás 1898-ig fennállt. 1910-ben özv. Mayer Györgyné is meghalt és a gyár családi megegyezés alapján legidősebb fia, Mayer Béla tulajdonába került.

A századforduló utáni évek gazdasági válsága a városlődi gyárnál is éreztette hatását. A csökkent kereslet mellett az osztrák wilhelmsburgi gyár versenye is nehezítette a helyzetet. Ez olcsóbb áron hófehér kőedényt hozott forgalomba, míg a városlődi kőedény a helyi nyersanyag adottságaiból következően sárgásfehér színű volt. Ennek ellensúlyozására a helybeli fehéragyag helyett a hófehérre kiégő beregszászi kaolint hozatták a Meissels Lajos-féle bányából. Ez más őrlésfinomságot, más égetési hőmérsékletet és más mázat igényelt, mint a városlődi nyersanyag.

A gyár akkori vezetői azonban nem rendelkeztek elég kerámiai szaktudással, az új nyersanyagra való átállás sok nehézséggel járt. A gyártmány szép fehér volt ugyan, de sok volt közte a hajszálrepedéses mázú. Ezért a gyár évekig veszteséges volt. Visszatértek a városlődi nyersanyaghoz. Mire a gyár ismét gazdaságosabban kezdett termelni, 1914-ben kitört a háború és 1918-ig csak csökkentett üzemmel működött, a többi hazai kerámia gyárhoz hasonlóan. 1918-ban teljesen állt a gyár, forgótőkéje kimerült. Az épületek és a berendezések, főleg a masszamalom és kemencék tatarozásra, felújításra szorultak. Az üzem megindításához szükséges tőkével a tulajdonos, Mayer Béla nem rendelkezett és a gyárat eladta. A vevő az „Ecclésia Egyházművészeti és Áruforgalmi Rt." és annak fő részvényesei voltak, név szerint Herceg Hohenlohe Egon, Riemer Gyula, az Ecclésia vezérigazgatója, Nagy Lajos ny. ezredes, Politovszky Vilmos veszprémi dohány nagytrafikos. A vevőket Rainprecht Antal, a Károlyi kormány volt veszprémi főispánja ajánlotta. Az adás-vétel 1920. év legelején történt. Az új tulajdonosok részvénytársaságot alapítottak. Városlődi Kőedénygyár Rt. néven jegyezték be a céget.[21] A vállalat ügyeinek legfőbb intézését Riemer Gyula, az Ecclésia vezérigazgatója vállalta, s a könyvelést is az Ecclésia Rt. főkönyvelője, Fenyves Dániel végezte. A gyár igazgatója Városlődön Pfaff Fülöp, a veszprémi püspökségi uradalom ny. építésvezetője lett, aki a kerámiához egyáltalán nem értett. A részvénytársaság a volt tulajdonos fiát, ifj. Mayer Béla vegyészmérnököt alkalmazta műszaki vezetőként, aki Pfaff Fülöppel való állandó nézeteltérések miatt 3 hónap után otthagyta a vállalatot. Riemer felkérte 1920 nyarán Grofcsik János vegyészmérnök felsőipariskolai tanárt, hogy vállaljon műszaki tanácsadói szerepet a vállalatnál. Grofcsik a megindításhoz szükséges massza és mázösszetételt kidolgozta a felsőipariskola laboratóriumában, mert a gyárban erre semmiféle lehetőség nem volt. Előírta a vállalat részére a teljes termelés megindításához szükséges legfontosabb teendőket, a javítási és felújítási munkálatok elvégzését, így elsősorban a masszamalom rendbehozását és legalább az egyik kemence tűzálló béléseinek kicserélését és a tűzszekrények újraboltozását. Városlődön akkor még elektromos áramszolgáltatás nem volt, a gyárban gőzgép sem volt, a masszamalom örlődobjait és a szűrőprés szivattyúját felülcsapott vízikerékkel, a gyártelepen keresztül folyó Torna patak vízével hajtották. A patakból leágaztatott malomárok el volt iszaposodva, ezért, ha hosszabb ideig nem volt eső, a malomárokban oly kevés víz folyt, hogy nem tudták a gépeket folyamatosan működtetni. Fel kellett duzzasztani a vizet, s a malom addig működött, míg a felduzzasztott víz tartott. Ilyen módon a gépeket csak megszakítással lehetett üzemben tartani. A részvényesek csak éppen a döcögve működő, amiatt drágán termelő üzemmenet fenntartásához szükséges pénzt bocsátották rendelkezésre, amellyel a nyersanyagok, tűzifa, munkabér volt fedezhető, de semmiféle felújításról hallani sem akartak, illetve erre a célra nem adtak pénzt. Ezt némileg indokolta az a tény, hogy akkor a fokozódó infláció következtében a befizetett részvénytőke elértéktelenedett, s újabb összegeket nem tudtak, vagy nem akartak a vállalatba fektetni. Ilyen körülmények között Grofcsik János a szakértői tevékenységet tovább nem vállalta, és 1920. év végén lemondott.

Ebben az időben kézzel festett tányérokat, tálakat, bögréket, korsókat, mosdókészletet gyártottak. A termelt áru könnyen eladható volt, részben vásározó kereskedők jöttek szekerekkel érte és rögtön készpénzzel fizettek, részben ifj. Eisler Mór pápai üveg és porcelán nagykereskedő vette át. Az eladásokból befolyt összeg úgy, ahogy fedezte az üzemeltetés kiadásait.

Közben az infláció tovább fokozódott, a részvénytársaság 1921 végén bérbe adta a gyárat Lichtenstein Samu, Budapest, József körúti porcelán kereskedőnek és Kanyó Antalnak. Kanyó vezette a gyárat, Lichtenstein az eladást végezte. A bérlők a festett kőedényen kívül a városlődi sárga agyagból belül fehérre angóbozott főzőedényeket is gyártottak. A bérlet kb. 1 évig tartott. A részvénytársaság 1922 őszén elhatározta, hogy eladja a vállalatot. Megvételére pályáztak a bérlők, valamint még a szüleivel kivándorolt és a világháború után Amerikából hazatért Csizmadia János

ajkai lakos, továbbá a veszprémi Közgazdasági Bank és Takarékpénztár Rt. is. A részvénytulajdonosok a részvényeket a veszprémi banknak adták el. Ez utóbbi ezt a vételt csak átmeneti üzleti vállalkozásnak tekintette. A veszprémi Közgazdasági Bank és Takarékpénztár a részvényeket hamarosan továbbadta egyik nagy üzletfelének, Vadász Izidor Veszprém megyei (dénesmajori) földbirtokosnak. A vállalat igazgatója ennek fia, Vadász Károly lett, a műszaki vezetést Reé László veszprémi autodidakta kerámikusra bízták. Ez a vállalkozás is csak jelentéktelen befektetést eszközölt.

A masszamalomban új vízikerekeket szereltek be, a kemencéken a legszükségesebb javításokat elvégezték és az igazgatói lakóépületet teljesen rendbehozták, amelybe Vadász Károly beköltözött. A masszamalomban vízikerékkel hajtott, kis egyenáramú dinamót állítottak fel, erről kapták a gyárépület világításához szükséges áramot. A gyár termelése azonban sem minőségileg, sem mennyiségileg nem javult. Csizmadia János, aki mindenképpen szerette volna a gyárat megszerezni és megfelelő tőkével is rendelkezett, elhatározta, hogy egy új üzemet állít fel és felveszi a versenyt a régi gyárral. Megvásárolta a Városlőd–Kislőd vasútállomás mellett fekvő, megszűnt mészégető üzem telkét, és ott egy kisebb gyárat létesített. A gyárban társa volt apósa, Makkay József is. A gyárat Pannónia Kőedénygyár, Csizmadia, Makkay és társa, Kislőd néven jegyezték be. Gyári jegye Pannónia Kislőd volt a masszába nyomva, vagy a tárgy fenekére bélyegezve. Az üzem méretét szemléltetik az alábbi adatok:

A gyárban volt 1 db 12 m^3-es hasznos térrel rendelkező visszacsapó-lángú kemence 4 tűzszekrénnyel,
1 db mázfrittelő lángkemence,
1 db 460 kg-os méretű masszaőrlő dob,
1 db 100 kg-os mázőrlő dob,
1 db szűrőprés, 4 gépkorong, 4 lábkorong.

A gépeket 1 db 12 LE-s gőzlokomobil hajtotta. Munkáslétszáma 28–30 főt tett ki. Csizmadia szakértői közreműködésre Grofcsik Jánost kérte fel, egyébként a gyárvezető Mayer Emil, a volt városlődi kőedénygyáros öccse volt. A gyár ugyanabból a minőségű helybeli fehéragyagból dolgozott, mint a városlődi gyár. Saját szükségletre a városlődi sárga agyagból készítettek égetőtokokat és samott-téglát. A gyár termékei kézzel és szórópisztollyal festett kőedénytányérok, tálak, bögrék, mázas virágcserepek voltak, de sok balatoni feliratos emléktárgyat készítettek (hamutartók, bonbonierek, virágvázák, díszkulacsok). Kisebb mennyiségben gyártottak kézi festésű étkező, teás- és kávéskészleteket is. A termelt kőedény jó minőségű volt, hajszálrepedéses áru nem fordult elő, alapszíne a városlődi agyagtól eredően sárgás árnyalatú volt.

A régi városlődi gyár, a Városlődi Kőedénygyár Rt., Vadász Károly vezetése alatt tovább vegetált, de a jobb szakmunkásokat és a vevőkört a kislődi Pannónia Kőedénygyár elhódította. A gyár fokozatosan eladósodott és a hitelezőket fizetni nem tudta, csődbe jutott, majd a hitelezők kielégítésére árverést tűzt… ki. A városlődi községháza tanácstermében 1927. … márciusában tartott árverésen a vállalat ingatlanain… nagyobb részét Iglauer István gépészmérnök, a Bud… pesti Szék és Faárugyár tulajdonosa, kisebb rész… Sági József városlődi plébános és Ujtz Béla városlő… építkezési vállalkozó vették meg közösen. A gyári i… gatlanok telekkönyvi adatai zavarosak voltak, … mindkét vevő fél azt állította, hogy ő vette meg azt … ingatlant, amelyen a gyári épületek nagyobb része á… Emiatt majdnem egy évig tartó vita keletkezett, … idő alatt Ujtz és Sági működtek a gyárban. Bögrék… korongoltattak, megfestették és mázolva kiégettett… az ott talált biszkvit edényeket. Erre azonban ne… került sor, mert Iglauer Istvánnal kiegyeztek, aki … ingatlanaikat is megvásárolta.

Iglauer megfelelő tőkével rendelkezett és 1928 el… jén megvette Csizmadiától a kislődi Pannónia gyár… is ahol a gyártást beszüntették és később kőagyagcs… gyárat állítottak fel. A vállalatot, bár egyéni tulajdo… volt, részvénytársaságként jegyezték be Kőedény M… jolika és Kályhagyár Részvénytársaság Városlőd cé… szöveggel. A részvénytársaság elnöke Iglauer Istv… volt, igazgatósági tagjai a családtagokból és rokonsá… ból kerültek ki. A gyár vezetője Iglauer unokaöccs… Grofcsik Andor lett. Grofcsik János felsőipari iskol… tanári állása mellett, mint keramikus szakértő műk… dött a gyárban. 1928 februárjában megkezdték a gy… felújítási munkálatait.

A régi korongosműhely helyén új kétemeletes épü… letet építettek. A többi gyárépületet teljesen tataro… ták, s a masszamalom épületét átépítették. A gyárba… meglevő két visszacsapó-lángú kemence boltozatai… tűzszekrényeit újból építették, a tűzállóbélést kics… rélték, a tűzszekrénybe a Padelt cégtől rendelt lépcső… rostélyokat építettek be (félgáztüzelés). Akkor m… Városlődön nem volt elektromos távvezeték, azért … masszamalomba a Ganzgyártól rendelt 13 LE-s Fra… cis rendszerű vízturbinát építettek be a vízikerék h… lyett. A Torna patak malomárkát egyidejűleg teljese… kitisztították és rendbehozták. A vízierő azonban … tervezett termeléshez nem volt elegendő, azért egy 2… LE-s gőzgépet (lokomobilt) is üzembe helyezte… Üzembe helyeztek egy 8 kW-os villamos generátort i… amely az elektromos energiát szolgáltatta nappal … gépkoronghoz, éjjel a világításhoz. A Dunántúli Áram… szolgáltató Vállalat (energiatermelő központja Tata… bánya volt) 1932-ben bekapcsolta az elektromos táv… vezetékbe Városlődöt. Ettől kezdve a gőzgépre nem… volt szükség, de massza és mázőrlő dobok hajtására … vízi energiát továbbra is felhasználták. A gyár beren… dezése 1932-ben a következő volt:

Masszamalomban:
1 db 400 kg-os őrlődob
1 db 500 kg-os őrlődob
1 db 150 kg-os őrlődob
1 db 100 kg-os mázőrlődob
1 db 50 kg-os mázőrlődob
1 db szűrősajtó (membrán szivattyúval)
1 db földbesüllyesztett iszapmedence propelleres keverővel
1 db forgódob szita
1 db permanens mágnes
1 db agyaggyúrógép
1 db samottőrlő görgőjárat

A korongos műhelyben 16 gépkorong és 16 lábhajtá… ú korong volt. A gyárban három égető kemence … működött, egy 12 m^3-es és egy 24 m^3-es visszacsapólángú félgáztüzelésű kerek kemence, 1 db 9 m … hosszú csőkemence, 5 csővel. A tolást kézi hajtású … rsóskerékkel végezték. A kerek kemencék közül az … gyikben kőedény nyersárut (széntüzeléssel), a másikban kőedény mázas árut (fatüzeléssel) égettek. A csőkemence széntüzelésű volt, 3 csőben kb. 950–1000° … volt a hőmérséklet. Ezek közül kettőben mázas kő… dényt, a harmadikban mázas kályhacsempét égettek. A csőkemence két alacsonyabb hőmérsékletű (750–850°C) csövében aranyozott és mázfeletti de… korral (levonóképpel) díszített áru égett. A gyárnak … volt porelszívóval ellátott festőműhelye, gipszmodell … s formakészítő műhelye, nagy gipszforma és készárú … aktára.

A kőedénygyárban fehér színű kőedényt készítet… lek, nem a városlődi fehér, hanem vasszegény import … agyagból, mert a gyárnak versenyképesnek kellett lenie a Gránit Kőedénygyár gyártmányaival. A kő… dénymassza alapanyaga a lieskaui (Németország) … gyag volt, ennek átlagos ásványi összetétele 59% … gyagásvány, 39% kvarc, 2% földpát és egyéb. Ezt … 0% Meka (Németország) kaolinnal és 25% dolomittal … keverték. Később használtak a masszába rátkai agyagot is, ezt a gyárban iszapolással tisztították. A rátkai … agyaggal a massza lieskuai agyagtartalmát csökkentették. A Meka-kaolin helyett később füzérradványi kaolint (illit) használtak. A kőedény nyersárut 01–02 … Sk-ra (1070 °C, a mázas árut 06 Sk-ra (980 °C), égették. Kőedényből készültek háztartási edények, étkezőkészletek, tea- és kávéskészletek, mosdókészletek és … egészségügyi tárgyak, festett és színes díszes virágcse… repek, kulacsok, fonott kosarak, hamutartók, virág… vázák, falitálak, nagyobb díszvázák stb. 1931-ben … kezdte el a gyár a városlődi sárga és vörös agyagból … készült kellemes vörösbarna színű ún. bauxit edények … (angol teáskannák, teás- és mokkáscsészék) készítését. A teáskannán és a csészéken kívülről egy fehér angó… zott sáv volt. A bauxit edények masszája 35% tok… samottal soványított városlődi sárga-vörös agyagból … állt. A biszkvit és mázas égetést a kőedényekkel … együtt végezték, a máz átlátszó kőedénymáz volt. Az … égető tokok is a városlődi sárga és vörös agyagból … készültek.

Ugyanebben az időben kezdett a gyár majolika … dísztárgyakat készíteni a balatonarácsi kellemes sárgás … színűre kiégő márgás agyagból. Ezeket a tárgyakat fe… kete, vagy vörösbarna, ritkábban más színű máz alatti … festékkel díszítették és átlátszó kőedénymázzal má… zolták. Készültek színes mázzal festett és aranyozott … majolika dísztárgyak is.

A gyár vezetői felismerték, hogy Városlődnek vannak hagyományai, amelyek az újból fellendülő gyárat kötelezik arra, hogy ezeket ápolja. Felújították és gyártották azokat a vázákat, dísztárgyakat, amelyek a gyárnak a Láng-Mayer korszakban az 1885. évi és a Millenniumi kiállításokon nagy sikert hoztak. Mihalik Sándor írja a gyárról „Nem lehet azt az érdemet elvitatni, a magyar agyagipar általa bizonyos mértékben önálló, mindenki által felismerhető különleges bélyeget nyert."[22] A gyári jel ebben a korszakban: fenyőfa, alatta Városlőd 1846, benyomva, vagy bélyegzővel, használtak azonban egyszerűen a Városlőd jelzést is.

Készített a gyár cserépkályhákat városlődi agyagból, fehér borító masszával. A cserépkályhák sima felületűek, fehér, krém és más színekben. Készültek külön megrendelésre kandallók, különleges mázakkal és régi búboskemencéket utánzó bemélyített csempéjű kályhák is, ülőpadkával.

Grofcsik János 1929–30-ban végzett kísérletekkel megállapította, hogy a városlődi agyag alkalmas kőagyagcső gyártásra. Elhatározták ezért, hogy a leállított Pannónia Kőedénygyár telepén egy kőagyagcsőgyárüzemet létesítenek. Az építkezést 1931-ben végezték. A meglevő földszintes gyári épülethez egy emeletes gyárépületet építettek, a földszinten helyezték el a kemencéket, az emeleten a szárítókat. A kőagyagcső gyár berendezése volt 2 db görgőjárat rázószitákkal, egyik az agyag, másik a samott őrlésére és osztályozására. Masszakeverő és gyúrógép (téglaprés) a csőpréshez szükséges masszatömbök készítésére. Az 1 db függőleges csőprésen (R. Raupach Görlitz gyártmányú), 300 mm átmérőig voltak sajtolhatók a csövek, cserélhető szájnyílásokon. A csőgyár 1932. év elején kezdte meg működését, midőn az áramszolgáltatás Városlődön és Kislődön is megindult. A csőgyárban két égetőkemence volt, egyik 80 m^3-es, a másik 30 m^3-es berakó térrel, négyszögletes alapterületű visszacsapó-lángú kemencék hosszabb oldalukon 5–5, illetve 2–2 tűzszekrénnyel. A tűzszekrényeket lépcsőrostéllyal félgáz tüzelésre építették. Az egyenletesen elosztott fenéklehúzó nyílásokon keresztül a füstgázok gyűjtő csatornán és a 28 m magas kéményen át távoztak. A kemencék tervét és építési rajzait Th. Padelt, Leipzig cég készítette, a kemencék és a kémény építését budapesti cég végezte. A csőgyárban készült a sajtolt csöveken kívül a Fővárosi Csatornázás részére ún. tojás profilú 600x900 mm belső méretű, 1000 mm hosszú cső is formába való döngöléssel, valamint álló idomok is. A csöveket belül agyagmázzal, kívül sómázzal mázolták. A csőgyár termelése évi 800 t volt. A gyár munkáslétszáma 1934–36-ban átlagban a kőedénygyárban 80 fő, a kőagyagcső gyárban 30 fő volt. A gyár két üzemének termelése a 30-as évek folyamán nyugodt és egyenletes volt, a termelt áru mind eladható volt. A gyárnak Budapesten volt egy kőedény lerakata, a csöveket pedig az Ullrich B. J. cég, mint egyedárusító vette át.

A városlődi gyárnak egész fennállása alatt ez a

szakasza volt az, amikor a legnagyobb mennyiségű árut állította elő és a legeredményesebben termelt. A második világháború első évei a gyárat nem érintették, a termelés zavartalanul folyt, de 1943 elején már a csőgyárban a tatai szénszállítások elmaradása komoly termelési kiesést jelentett. Majd 1944-ben a német hadsereg raktárnak foglalta le a csőgyárat, s ott a termelés teljesen megszűnt. A kőedénygyári telepen a németek gépkocsi- és tankjavító műhelyt rendeztek be, de azért a termelés akadozva folyt. 1945 elején a németek visszavonulásuk előtt a csőgyárat, minthogy a benne raktározott anyagaikat elszállítani nem tudták, felrobbantották. Az edénygyárat is szándékoztak elpusztítani, de ezt valahogy sikerült a gyár vezetőinek megakadályozni. A felszabadulás után a csőgyár romokban hevert. Az edénygyárban a termelés csökkentett mértékben megindult. Kizárólag barna bauxit edény készült, mert a fehér áruhoz a nyersanyag szállítására nem volt lehetőség. Barna teáskannákat és csészéket 1947-ben már Hollandiába exportáltak is. 1948-ban az államosítás után a gyár egy rövid ideig a Herendi gyár irányítása alatt működött, majd a Finomkerámiaipari Központ leállította. A gépi berendezéseket Herendre szállították, az ingatlanokat átadták a Városlődi Állami Gazdaságnak. Az értékes gipszmodelleket és formákat, valamint a gyár iratait megsemmisítették. Így ez a nagy múltú gyár több mint 100 éves megszakítás nélküli működés után megszűnt.

A Veszprém Megyei Tanács Ipari Osztálya később foglalkozott a gyár újbóli megindításával. A Magyar Távirati Iroda 1955. január 21-én „Újra megkezdi munkáját a Városlődi Kőedénygyár" c. híradásában az alábbiakat közli: „Rövidesen újjáéled a régi hírneves Városlődi Kőedénygyár, melynek termékeit, a szép kivitelű tányérokat, csészéket, a kőagyagcsöveket hosszú évek óta nélkülözi az ország. A kőedénygyár üzembehelyezéséhez csaknem mindent biztosítottak már. A berendezések nagyrésze megvan, a gyár legfontosabb alapanyagát szolgáltató agyagbánya pedig kifogyhatatlan tartalékokkal rendelkezik."

Csak egy nem volt biztosítva. A Földművelésügyi Minisztérium nem adta vissza az Állami Gazdaságnak

átadott, az addig nagyrészt tönkretett gyári épüle
ket és az ingatlanokat. A Finomkerámiaipari Mű
azonban, ha nem is a régi helyén, hanem Herend
zelében Városlődi Majolika Gyár néven létesít
1968-ban egy üzemet, ahol városlődi agyagból oly
tárgyakat állítanak elő, amelyek remélhetőleg a
gyártmányokhoz méltóan fogják Városlőd hírne
fenntartani. Ez a gyár 1969 óta a Herendi Porcel
gyár üzemegységeként, ennek keretében dolgozik
városlődi gyárat nem a régi helyén, hanem Szentgá
Városlőd határában, a leállított szénbánya épüle
ben helyezték el, amelyeket erre a célra megfelelő
átalakítottak. A városlődi majolikagyárban elekt
mos fűtésű (Siti) kemencékben égetnek. A gyár
ízléses majolika termékeket gyártanak városlődi
rösagyagból.

Elősegítette a gyár felújításának gondolatát, h
újabban az agyagból készült ízléses, korszerű form
teás-, mokkáskészletek, boros-, pálinkáskészle
gyártásának szükségessége felmerült. Az igényel
azonban csak a használati célnak és esztétikai köve
ményeknek megfelelően jó minőségű áruval lehet
elégíteni. A herendi iparművészek ezt a feladatot is
oldották meg. Sikota Győző írja: „Formamegoldás
szinte kivétel nélkül anyagszerűek, biztos formaé
ket tükröznek, az edények funkcióját eredményes
hangolják össze a dekoratív hatással. Az esztétikus
megért színskála hangulata finoman egyezik az e
nyek formáival . . ." A máz színjátékai mellett bő
találkozunk gravírozott díszítéssel is, mint Cser
Alánné, Hanzely Jenő, Sz. Horváth Éva és Br
Ágoston mokkás-, illetve teáskészleteinél, Szeke
Károly söröskancsóin. Kellemes színhatásúak Horv
László irókás díszítésű pálinkáskészletei. Ezek a k
letek különösen hétvégi házakban, nyaralókban,
lönleges vendéglőkben anyaguknál és színüknél fo
hangulatkeltés szerepét is betölthetik."[23]

A városlődi majolikagyár gyártmányai igazolj
hogy sorozatgyártásban is lehet művészi nívón á
alkotni. A városlődi majolikagyár 1969-ben kezd
üzemszerűen termelni, de 1970-ben már 126 to
árut termelt 5993 Ft értékben.

MIHALIK S.: A városlődi régi kerámia. Folia Archeologica VII (1955) 193–211.
TASNÁDINÉ MARIK K.: A XIX. század magyar keramika néhány problémájáról. Az Iparművészeti Múzeum Évkönyve III–IV (Budapest 1959) 188. Cop.
MIHALIK S.: Stingl Vince családja. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 2 (1964) 277.
RÉVHELYI E.: A tatai majolika története. (Budapest, 1941).
MIHALIK S.: Stingl Vince herendi kerámia műhelye. Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 1963.
KATONA I.: A herendi porcelán előzményei és kezdetei. Művészettörténeti Értesítő 1968. 1–2.
SIKOTA GY.: Herendi porcelán. Műszaki Könyvkiadó 1970., Soproni Áll. Levéltár, Anni 1826. Num. 2362 aug. 11.
Soproni Áll. Levéltár Anni 1826. Num. 2362 aug. 11. MIHALIK S.: A herendi gyár alapítója. Folia Archeologia XVII (1965).
Veszprémi Áll. Levéltár 637. sz. alatt foglalkozik a kölcsön ügyével (1828. június 2-i közgyülési jegyzőkönyv 797 lap).
MIHALIK S.: A városlődi . . . op. cit. 196.
Veszprémi püspökség gazdasági levéltára, utalványok jegyzéke. 1946. 404, 556.
12. Iparegyesületi Hetilap (red.) Kossuth Lajos. 1845. augusztus 19.
13. Veszprémi Püspökség Gazdasági Levéltára. 1847. január 7. Nr. 51.
14. 1848. január 13-án kelt 33. sz. főigazg. rendelet. Veszprémi Püspökség Gazd. Levéltár.
15. MIHALIK, op. cit. 193–211.
16. ANDICS E.: Nagybirtokos arisztokrácia szerepe 1848–49-ben. (Budapest 1952).
17. Veszprémi Püspökség Gazdasági Levéltár., Kormányzói rendeletek 1851. év 76.
18. MIHALIK, ibid.
19. SZALAY I.: A művészi ipar az országos tárlaton. Művészi Ipar (1885–1886)
20. PAP J.: Az agyagipar az ezredéves országos kiállításokon. (Ungvár 1897).
21. A veszprémi cégbíróság összes okmányai a második világháború végén elpusztultak, így e cégbejegyzés száma is ismeretlen. A városlődi gyárra 1920-tól az államosításig semmiféle okirat nem áll rendelkezésre. A gyárban levő iratokat pedig az üzem államosítása után átvitték Herendre, hol azokat elégették. Így erről az időszakról az összes adat a szerző emlékezetéből és feljegyzéseiből származik, aki 1920-tól az államosításig a gyár műszaki tanácsadója volt.
22. MIHALIK, ibid.
23. SIKOTA, op. cit. 103.

ANGABEN ZUR GESCHICHTE DER PORZELLAN, UND TONGESCHIRREABBIKIN VÁROSLŐD

Den zugänglichen urkundlichen Daten nach hat der
ischof Graf Domokos Zichy die Fabrik erbauen lassen.
Im wirtschaftlichen Archiv des Veszprémer Bistums be-
nden sich auch Auszahlungen für die Bauarbeiten der „Por-
ellanfabrik in Városlőd". Nach seiner Entlassung aus der
erender Fabrik wurde als Werkmeister in der Fabrik Vince
tingl angestellt, und nach wenigen Monaten musste er ent-
assen werden. Zur Zeit von Zichy wurde in Városlőd nur
orzellan hergestellt. In einigen Stücken der Sammlung ist
as in Ton gepresste Zeichen „T. D. Városlőd" zu finden.
ichy schloss sich den revolutionären Ideen nicht an, Ende
848 floh er nach Wien. Der Gutsbesitz und damit auch die
abrik des Bistums ging in die Hände des staatlichen Unter-
ehmens „Magyar Álladalom" über. Von 1851 an war der
üller von Hajmáskér, Mihály Magyar der neue Besitzer der
abrik. Zu dieser Zeit stellte man sich auf die Herstellung von
ongeschirr um. Aus dieser Zeit blieben weder Gegenstände
och Archivmaterial erhalten, die Produktion war unbe-
eutend.

1863 wurde die Fabrik von einem Tongeschirrfabrikanten
us Pápa, György Mayer, gekauft. Seine Fabrik in Pápa ar-
eitete bis dahin mit Városlőder Ton – nun stellte er die
rbeit dort ein und übersiedelte samt Arbeiter und Aus-
üstung nach Városlőd. Er vergrösserte die Fabrik, wonach
884–1889 auch ein Budapesten Glas- und Geschirrhändler,
Mihály Láng, Beteiligung an der Fabrik erwarb. Es wurde mit
der Herstellung von Gegenständen im volkhaften Stil begon-
nen (Láng–Stil), dies wirkte sich vorübergehend auch auf die
anderen heimischen Fabriken beispielhaft aus. Im Jahre 1888
starb der Besitzer, zunächst wurde die Fabrik von seiner
Witwe geleitet, danach wurde sie Besitz des ältesten Sohns,
Béla Mayer. Die Wirtschaftskrise um die Jahrhundertwende
liess auch die Fabrik in Városlőd nicht verschont: auch wäh-
rend des 1. Weltkriegs musste die Produktion zurückgestellt
werden. Béla Mayer verkaufte seine Fabrik 1920 an eine Ak-
tiengesellschaft, namens Városlődi Kőedénygyár R. T. (A. G.
Tongeschirrfabrik Városlőd). Während der Inflationsjahre
konnte die A. G. die nötigen Investitionen nicht durchführen,
die Fabrik stagnierte, die Aktien wurden im Herbst 1922
wieder verkauft. Unter anderen wollte János Csizmadia aus
Ajka die Fabrik für sich bekommen und auch die Aktienge-
sellschaft Közgazdasági Bank és Takarékpénztár (Wirtschafts-
bank und Sparkasse) von Veszprém, die dann die Fabrik tat-
sächlich erwarb. Csizmadia, der sie unter allen Umstsänden ha-
ben wollte, gründete unweit der Eisenbahnstation eine neue
kleine Fabrik, die unter dem Namen Pannónia kőedénygyár
Kislőd (Tongeschirrfabrik Pannonia, Kislőd) funktionierte und für die Fabrik in Városlőd eine ernsthafte Konkurrenz bedeutete. Die Wirtschaftsbank und Sparkasse A. G. von Veszprém verkaufte die Aktien an ihren Geschäftspartner, den Grundbesitzer Izidor Vadász, unter dessen Leitung die Fabrik in Kürze zugrundeging. Bei der Versteigerung 1927 wurde sie vom Ingenieur für Maschinenbau István Iglauer gekauft, der 1928 von Csizmadia auch die Fabrik in Kislőd kaufte. So entstand die Fabrik unter dem Namen Kőedény Majolika és Kályhagyár R. T. Városlőd (Tongeschirr- Majolika- und Ofenfabrik A. G. Városlőd).

1928 wurde die Fabrik renoviert, vergrössert, anstelle der Pannónia-Fabrik wurde ein Betrieb für Steinzeugrohre eingerichtet. Die Anlage wurde der Fernleitung des damals entstandenen Stromversorgungsunternehmens von Transdanubien angeschlossen. Auch ein neuer Rohrofen mit mehreren Kanälen und ein zweistöckigen Werkstattgebäude wurde erbaut.

Es wurde modernes Tongeschirr hergestellt und auch kehrte man zu den Vasen und Krügen aus der Láng–Periode zurück. Aus der Városlőder roten Tonerde wurden Teekannen, Tee- und Kaffeeservice erzeugt. Aus dem gleichen Material wurden auch die Steinzeugrohre, Kachelöfen und Kamine hergestellt. Das war die erfolgreichste Periode im Leben der Fabrik. Bis zum Ende des 2. Weltkriegs konnte die Produktion ungestört laufen, 1945 wurde aber die von den Deutschen als Lager benutzte Rohrfabrik von deutschen Truppen gesprengt. 1948 wurde das Unternehmen verstaatlicht, der Fabrik in Herend angeschlossen. Später liess das Feinkeramik-Zentrum (Finom Kerámia Központ) die Produktion einstellen und die Immobilien wurden dem volkseigenem landwirtschaftlichen Produktonsgut übergeben, womit die traditionsreiche Fabrik nach loo jährigem Bestehen aufhörte zu existieren.

1969 wurde als Betriebseinheit der Herender Porzellanfabrik die Majolikafabrik in Városlőd (Városlődi Majolika Gyár) wieder in Betrieb gesetzt, aber nicht an ihrem früheren Platz, sondern zwischen Herend und Városlőd, im umgebauten Gebäude eines früheren Kohlebergwerkes.

In der Fabrik werden aus Városlőder Tonerde geschmackvolle Majolika-Gegenstände und feuerfestes Geschirr auf hohem künstlerischen Niveau hergestellt.

Anschrift des Verfassers: Dr. Grofcsik János
H–1093 Budapest
Czuczor u. 4.

Herendi porcelángyár az 1873-as bécsi világkiállítás idején

MOLNÁR LÁSZLÓ

I.

Az európai műipar és iparművészet fejlődésére a XIX. század közepétől kezdődően egyre inkább hatást gyakoroltak a világkiállítások, amelyek sorát 1851-ben az első londoni nyitotta meg. A herendi porcelángyár XIX. századi történetének és tevékenységének a világtárlatok folyamatos kísérői és a művészeti eredményeinek számottevő állomásai. A jelentős nemzetközi bemutatókon Fischer Móricz manufaktúrája minden alkalommal a klasszikus európai és keleti porcelánok magasszintű imitálásával hívta fel magára a figyelmet. Ezeket megelőzően is, már a korábbi pesti és bécsi birodalmi kiállításokon egyaránt feltűnést keltettek a herendi termékek.[1] A század második felében egyre gyakoribb a kiállításokon való szereplés és központi feladat Herenden az egyik kiállítástól a másikig terjedő időszakban a következőkre való felkészülés. Azok a rövid időközök, amelyek az 1851-es londoni, majd az 1853-as New York-i, az 1867-es párizsi, végül az 1873-as bécsi tárlatok sorát megszakították, anyagiakban különösebb eredményt nem jelentettek a tulajdonosnak. A nemzetközi bemutatók időnként jelentős erkölcsi és anyagi sikerének érdekében tevékenységét fokozó tulajdonos a termelés folyamatos fejlesztésének, a korszerűbb gyártási módszerek alkalmazásának szükségességét figyelmen kívül hagyta. Művészeti koncepcióját mindvégig meghatározta a klasszikus porcelánok utánzása, vagy felújítása, ami egyrészt találkozott egyfajta feudális főúri igénnyel, másrészt akadályozójává vált az egyetemes európai fejlődés vonalába történő bekapcsolódásnak. A herendi porcelánokat a korabeli kiállítási katalógusok, mint hitelt érdemlő művészettörténeti források egyérelműen az utánérzés, az imitáció kiemelkedő manuális eredményeinek tekintették. A manufakturális viszonyok között létrehozott „pièce unique" jellegű termelés, az egyes kiállítási darabok előállítása és a termelés elmaradottsága vezetett, többi között, a gazdasági nehézségekhez. Végső soron ezek idézték elő az akkor már fél évszázados múltra visszatekintő iparművészeti telep – gazdasági csődjét. Az iparművészet fejlődésére a század utolsó harmadában egyre inkább ellemző és meghatározó a kapitalisztikus termelési nód. A manufakturális szervezeti formákba is behatol tőke, erősödik az osztrák és cseh műipar. Megváltoznak az igények, a hazai fejlődést különböző rendelkezések korlátozzák. Az 1860-as évektől csak a kerámia-művészetben tapasztalható némi előrelépés, ez azonban nem jelentette az ipar, a technika fejlődését.

Az európai tőkés gazdaság megrendülését az 1873-as gazdasági válság idézte elő, amely természetszerűen nem hagyta érintetlenül a hazai műipart és a gyári iparművészetet sem. Bizonyos vonatkozásaiban azt még fokozottabban érintette, éppen a birodalmon belüli kedvezőtlen helyzete miatt. A válság Herenden is éreztette hatását, hiszen a családi kézben lévő patriarchális rendszerű vállalkozás a fejlődő kapitalizmus évtizedeiben is, úgyszólván minden mobiltőke nélkül, időről időre felvett kölcsönökből tartotta fenn magát. A kapott összegek nem az általános termelésfejlesztést szolgálták, hanem a reprezentatív tárlatokra kerülő porcelánkülönlegességek előállítását. A világkiállítások erkölcsi-művészeti sikerei Herenden gyakran nem jártak kellő anyagi haszonnal. Az 1860-as években már megmutatkozó nehézségekre a tulajdonos nem figyelt fel. Közvetlen munkatársai, gyermekei ilyen vonatkozású észrevételeit sem méltányolta kellőképpen. Ennek eredménye, hogy a manufaktúra vezetésében már évtizedek óta tevékenyen részt vevő Fischer gyermekek: Leó, Sámuel, Géza, Vilmos és Béla 1875-ben emlékiratot bocsátottak ki.[2] A mindmáig nem értékelt és feldolgozatlan dokumentumban rövid áttekintést adtak a gyár történetéről, majd a gazdasági nehézségeket tárták fel, bírálták apjuk módszereit, és végül megjelölték azokat a lehetőségeket, amelyek szerintük kivezetnék a vállalkozást a gazdasági nehézségekből. A korra jellemző terjengős előadási mód, az adatok ténybeliségének bizonyos mértékű vitathatósága ellenére is olyan hiteles okirat, a gyár történetével kapcsolatban, amely a teljes szöveg közlését indokolja.

II.

A hazai finomkerámia termelés, közte a porcelán is – és itt első sorban a herendi gyárról van szó –, mennyiségileg a monarchia, de különösen a csehországi gyárakhoz viszonyítva, igen alacsony szintű. Abban az időben Csehországban összesen 14 kőedény és porcelángyár működött, szemben a két magyarországival.[3] Szembetűnőbben mutatkozik meg az elmaradás, ha például összehasonlításra kerül sor, a munkások számát illetően. Az 1869-ben megjelent statisztikai összeállítás a monarchián belül kőedény és porcelán-

termelésben foglalkoztatottak számát 60 ezerben, az évi termelést pedig 30 millióban jelölte meg. Ugyanakkor Herenden, a soproni kamarai jelentés szerint, összesen 60 munkást alkalmaztak és az évi termelés 60 000 forintra tehető,[4] a Fischer által szolgáltatott adatok alapján. Az összehasonlítás igen meggyőzően mutatja a nagyméretű elmaradást, amelyből a technikai felszerelésre, a gyártmányok milyenségére is következtethetünk. A hazai állapotoknak még szembetűnőbb mutatói azok a statisztikák, amelyek ezekben az esztendőkben a kivitelét és behozatalát őrizték meg számunkra. A folyamatos adatközlésekből a porcelán mennyiségek nem mutathatók ki, az adatok finomkerámiára vonatkoztak, amelyben a kőedény és az akkor fejlődésben felfelé ívelő fajansz és majolika is szerepelt. Mégis a számok áttekintése is alátámasztja azon megállapításunkat, amely a herendi gyár elmaradt termelési viszonyaira utal. A nemzetközi kiállításokra való készülésre és szereplésre berendezkedett manufaktúra termelése mennyiségben olyan elenyésző, hogy például a hatvanezer forint érték, súlyra átszámítva az alábbi statisztikában csekélysége miatt nem érzékelhető.[5]

	Behozatal:	*Kivitel:*	
1870	264 q 50 libra	82 q 41 libra	
1871	289 q 83 libra	123 q 15 libra	
1872	339 q 54 libra	45 q 32 libra	*
1873	569 q 13 font	– –	**
1874	451 q 11 font	– –	***
1875	182 q 56 font	– –	****
1876	127.885 kg	65.501.5 kg	*****

A gazdasági válság időszakának esztendeiben a kivitel teljesen szünetelt, de a behozatal is egyre csökkenő tendenciát mutatott. Az értékesítési nehézségek, amelyek a hazai piacokat is érintették, közvetlenül hatottak a herendi vállalkozásra is, amely abban az időszakban már egyértelműen a gazdasági csőd elkerülhetetlen állapotát mutatta.

Ugyanebben az időben az iparművészet pártolásának olyan gesztusával találkozunk, mint az Iparművészeti Múzeum létesítése, amely korábban mint a Magyar Nemzeti Múzeum egyik tára működött. Az új létesítményt 1872-ben hívták létre, és első nagyszabású gyűjtemény gyarapítását a következő esztendei bécsi világkiállításon bonyolították le a kormányzat által biztosított ötvenezer forint összegből. Ettől az időtől kezdődően tekinthető a hazai iparművészet irányában való fokozottabb érdeklődés felkeltése, amely előbb a vidéki, majd a pesti ipari és műipari kiállítások, – mint propaganda rendezvények – megszervezésében jutottak kifejezésre. Az időtájt fokozottabb támogatást kaptak az iparűzők, a gyárosok, s mindazok, akik valamilyen vonatkozásban a termelésen kívül, de azzal összefüggésben a tervezéssel, minták készítésével, összességükben iparművészeti tevékenységet fejtettek ki. Ez természetesen az európai fejlődés-

től időbeni fázis eltolódással és jellegzetesen provinciális formában mutatkozott meg. Olyan időszak volt ez, amikor már több évtizede működött Angliában William Morris műhelye az ipar megnemesítésére, egyre nagyobb teret hódítottak Anglián kívül is John Ruskin elméleti tanításai az iparművészettel kapcsolatban. Itáliában olyan a fejlődés, hogy a firenzei Ginori gyár, 1875-ben például egy gazdagon illusztrált albumot adott ki, mint mintarajzkönyvet művészi készítményeiről, szobrokról, plasztikus tárgyakról, edényekről.[6] A pécsi Zsolnay-gyár ekkor már gőzerővel működtetett gépi berendezésekkel biztosította a termelés gazdaságosságát, – szemben a herendi gyár egyetlen lójárgányával.

A különbözőség szembetűnő és bizonyítója annak, hogy a fejlődő hazai kapitalizmus időszakában egy részt milyen jelentősége van a nagyobb tőkének annak a társadalmi szükségszerűség felméréséne amely a tömegtermelésben jutott kifejezésre. Bár pécsi Zsolnay vállalkozás nem olyan egysíkú, mint herendi, de az épület- és művészi kerámia, a színfajansz gyártása feltétlen az iparművészet körébe tartozik. Mint korábban a XIX. század közepe tájá Fischer kitűnő érzékkel ismerte fel a klasszikus porcelánok utánzásában rejlő lehetőségeket, ugyanúgy Zsolnay ezekben az évtizedekben helyesen, nem feudális arisztokrácia igényének kielégítését tűzte célul, hanem a kiegyezést követően a hatalomra került és uralmát kiszélesítő egyre többet építkező burzsoázia szükségletének megfelelően alakította termelését. Ezen célkitűzés megvalósítása annál is könnyebb volt számára, mert azokban az évtizedekben az európai porcelánművészet a hanyatlás időszakát élte. A csillogó színű, különböző alapanyagú, gazdagon festett és aranyozott fajanszok és majolika készítményei voltak a nemzetközi kiállítások érdeklődésének középpontjában.[7]

A teljes kép kialakításához lényeges megállapításokat őrzött meg számunkra az 1870–1875 közötti időszakot összesítve értékelő kamarai jelentés, amely feltehetően a nemzetközi, de legalább a monarchián belüli viszonyokat is vizsgálta. Az értékelés megállapította, hogy a finomabb porcelánok gyártásában – itt minden bizonnyal a technológiai minőségre utalt – Magyarország versenyképes nem lehet, mert lényeges nyersanyagok hazánkban nem találhatók, azokat külföldről, különösen Felső-Ausztriából kellett beszerezni, ami megdrágította a termelést. Fokozták ezt még a rossz útviszonyok, valamint a tüzelőszerek drágasága. A jelentés a munkaerő kérdésével is foglalkozott. Megállapította, hogy a magasabb színvonal eléréséhez megfelelő szakmunkások itthon nem léteztek, csak alacsonyabb képzettségűek, kevésbé iskolázottak, külföldiek viszont magas bér ellenében vállaltak csak munkát. Ebből következett a versenyképtelenség, amit konkrétan megmutatkozott a Monarchia más országainak gyáraival szemben.[8] A herendi manufaktúra történetének sokoldalú vizsgálata, a hiteltérdemlő statisztikai adatok bizonyítják a fentieket. Az idézett jelentés további részében konkrétan is utalt a herendi gyár tevékenységére. „A magyarországi porcelángyártás mennyiségére nézve nagyon jelentéktelen, noha a herendi porcelángyár működésének magas foka által világhírre vergődött és gyártmányai, különösen majd minden stílű utánzatai, külföldön is kedveltek."[9] Ilyen külső körülmények között és szertelágazó összefüggések felfedezésével közelíthetjük meg az üzem tevékenységét az 1870-es esztendők első felében, amelynek fordulópontját, kiemelkedő eseményét jelentette az 1873-ban megszervezett bécsi világkiállítás. A birodalom fővárosában rendezendő tárlaton a herendi részvételt a már hetvenedik életévét is jóval túlhaladó Fischer Móricz maga készítette elő.

III.

A XIX. század második felétől kezdődően rendezett világkiállítások, elsősorban az angol és a francia politika és ipari versengés reprezentatív megnyilvánulásai voltak. A két nagyhatalom nemcsak ilyen vonatkozásban állt szemben egymással, hanem abban a viszonylatban is, amely európai kapcsolataikat befolyásolta, végül is meghatározta. A nyugat-európai fejlődés és a közép-európai ausztriai birodalom elmaradottsága közötti ellentét egyre élesebben jutott kifejezésre. Míg az előzők a termelés fokozásával és piacok szervezésével keresték a behatolást és uralmuk kiterjesztését más országokra, addig a bécsi udvar a kisebb-nagyobb területszerzésekkel a soknépű birodalom egyensúly helyzetének fenntartására törekedett. Ennek és a nyugati nagyhatalmi politikai felzárkózásnak az indítéka az 1873-as bécsi világkiállítás megrendezése, amely az ilyen tárlatok sorában a hatodik. Méretének nagysága és az a tény, hogy I. Ferenc József negyedszázados uralkodói jubileumával is egybeesett, inkább a soknemzetiségű birodalom reprezentatív seregszemléje, mint fejlett iparának bemutatója. Mindezt még az is tetézte, hogy a tárlat közepette jelentkezett a világgazdasági válság, amely nemcsak a birodalmat és annak fejletlen iparát érintette erősen, hanem az egész kontinensre és a tengerentúlra is kihatott.

A kiállításon természetesen a magyarországi fejlődés eredményei is bemutatásra kerültek. Ebben az iparművészet, különösen annak kézműjellegű területei szerepeltek elsősorban, de képviseltették magukat a manufaktúrák és gyárak, közöttük a Herendi Porcelángyár és Zsolnay Vilmos pécsi üzeme is. A számos kitüntetés, nemesség és rendjel birtokosa, akkor már farkasházi Fischer életét ezek a momentumok kísérték, ezek az események teljesen elfeledtették vele, hogy a Herendi Porcelángyár tulajdonosaként eltöltött több mint három évtized alatt teljesen megváltozott körülötte a világ. A gazdasági életben uralkodó termelési forma lett a kapitalisztikus és annak a korban megfelelő magántulajdonú vállalkozást felváltó részvénytársasági forma. A feudális arisztokrácia igényei ízlésbeli változáson mentek keresztül, és felvették a nyugati hatásra kialakult, részben importált

1. ábra. Meisseni eredetű csokormintás tányér, kék címeres jeggyel 1847-ből. VBM 57.184.1.

Abb. 1. Teller mit Blumenstraussmuster Meissner Herkunft, mit blauem Wappenzeichen, aus dem Jahre 1874. VBM 57.184.1.

„nagypolgári" ízlést, amely kevésbé kedvezett a feudális jellegű iparművészetnek, a kései rokokót idéző porcelánművészetnek. Herenden bár mindvégig készítették a klasszikus meisseni és keleti, majd bécsi formákat és dekorokat, de a mennyiségi termelés meg sem közelítette a valóságos igényt. Az uralkodóvá váló kapitalisztikus tömeg-termelési programmal szemben Herend minden vonatkozásban csak válságba kerülhetett. Ebben a helyzetben ismételten létkérdéssé vált a bécsi kiállításon való részvétel, valamint az a mindig várt, de soha meg nem valósult elképzelés, hogy majd a világkiállítás sikere fellendíti a gazdasági nehézséggel küzdő családi vállalkozást. Erre a tárlatra is már csak úgy volt képes Fischer felkészülni, hogy az uralkodó, kölcsön és segélykérelmeire egy nagyobb megrendelést adott a budai várpalota és a gödöllői kastély porcelánkészleteinek és felszerelésének elkészítésére. A kapott 30 000 forintos megrendelés Herenden az évi termelés felének tekinthető. A nagy pompával megrendezett és propagandával megnyitott kiállítás azonban egy időre elterelte a figyelmet a nehézségekről a herendi üzemben is.

A bécsi császári manufaktúra közel egy évtizede ekkor már megszüntette termelését. A sok vonásában hasonló porcelánművészeti telepet ugyanúgy nem korszerűsítették az évtizedek során, mint ahogyan a herendit sem, szemben a csehországi, vagy németországi gyárakkal, ahol mindenütt már korábban áttértek a korszerűbb tömegtermelésre, amelynek jelentős tényezője a szénfűtésű kemencék alkalmazása, a különböző mechanikai eszközökkel végzett díszítés,

2. ábra. Meisseni eredetű csokormintás tányér, kék címeres jeggyel 1847-ből. VBM 57.184.3.
Abb. 2. Teller mit Blumenstraussmuster Meissner Herkunft, mit blauem Wappenzeichen, aus dem Jahr 1874. VBM 57.184.3.

matricák, sablonok, levonóképek stb. széles körű elterjedése. Ilyen újítások sem az említett bécsi, de még kevésbé a herendi gyártásban számításba sem jöhettek. A tárlaton valamennyi birodalmon belüli és európai porcelángyár között egyedül Herend képviselte a XVIII. századi klasszikus stílus jegyében készített tárgyaival a porcelánművészetet. A más gyárak által bemutatott porcelánok természetesen iparművészeti értékűek voltak, hiszen a technikai és technológiai fejlődés, a gyártás magas szintje olyan tényezők, amelyek nem ellentétesek, hanem éppen pozitív irányban hatóak lehetnek az iparművészet fejlődésére.

A nagyszabású bécsi világkiállításon kereken 53 000 kiállító vett részt. A hatalmas szám természetesen magában véve is kifejezője az elmaradottságnak, a kis vállalkozások, a műhelyek, az egyedi kiállítók nagyszámú részvételével. Ebből a hatalmas számból az ausztriai rész (Csehországgal együtt) 9108, a magyarországi résztvevők száma pedig 3100, többségük mezőgazdasági vagy az említett kisipari vállalkozók sorából került ki, az akkori Magyarország és a hozzátartozó területekről. Ez a közép-dél-kelet európai rendezvény lehetőséget teremtett arra, hogy még az ausztriai birodalomnál is elmaradottabb országok is nagyobb mértékben képviseltessék magukat. Ilyen volt például a cári Oroszország 1500, és a török birodalom 1890 kiállítója, amely számottevő akkor, ha az 1216-os angol részvétellel hasonlítjuk össze, amelyben a gyarmatok is szerepeltek.[10] Talán érdeklődésre számot tartó az az adat, amely a látogatókat veszi számba. Bécsben összesen 7,25 millióan tekintették meg a tárlatot, míg hat évvel korábban Párizsban 15 millió látogatója volt a hasonló rendezvényeknek. A bécsi kiállítás egésze már belső ellentmondásokat hordozott magában. A tárlat a nemzetközi rendezvények eredeti célkitűzésétől egyre inkább eltávolodást mutatott, az egyetemes fejlődés eredményeinek bemutatása helyett, az idegenforgalom és politikai propaganda céljainak szolgálatában állott. A későbbiekre, de különösen az 1900-as párizsira vonatkoztatható ez még inkább, ahol plasztikus formában jelentkeztek ezek a vonások. Párizs zárja le a kiállítások fejlődéstörténetének első félévszázados korszakát, amelyben a bécsi tárlat eltérést jelentett az 1851-es londoni kiállítás alapkoncepciójától.

A IX. csoportban a hazai kiállítók kerámia és üvegipart képviseltek:

Zsolnay Vilmos – Pécs
Fischer Ignác – Pest
Fischer Móricz v. Farkasházi – Herend
Andrik S. – Tamásfalva – kályha
Borzy Márton – Mezőtúr – agyagáru
Kerekes András – kályha
Kovács János – Mezőtúr – agyagárú
Lukács Dezső – Nádudvar – kannák, tálak
Rusch Mihály – Csikszereda – agyagedények.[11]

Minden különösebb értékelés, vagy megjegyzés nélkül szemléletes bizonyíték a fentiekkel kapcsolatban a magyarországi kisipari fejlődésről. A monarchián belül levő országok részvételére nem vonatkozta... ható az, ami megmutatkozott például abban, hogy ... nagymúltú és méltán világhíres berlini gyár távol ma... radt a kiállításról. Az sem feltűnő, már éppen a k... rábbi megállapításainkra hivatkozva, hogy a berlini... is jelentősebb meisseni gyár, csak a folyamatos... gyártott porcelánokat mutatta be, és semmi különle... gessel (művészeti, technikai) nem lepte meg sem ... szakembereket, sem a közönséget.[12] A nemzetközi... érdeklődés a porcelángyárak részéről, a fenti megjegy... zések ellenére is jelentős. Éppen Herend értékeléséhez... szükséges az elismerések és díjak áttekintése, amelyek... ugyan a világkiállítások esetében természetszerűen... nem mentesek a különböző politikai, gazdasági és ku... turális szempontoktól. Ezért is figyelmet érdemlő... hogy a nemzetközi zsüri „Ehren diplom"-ját kapta ... firenzei Ginori, a Hache Ad. et. Pepin Lehalleur P... rizs, az angliai Minton et Co. és a Worchester, a japá... Arita, a francia Sévres, Szentpétervár-i és a Meissen-i ... „Medaillen"-t kapott a haladásért, a jó ízlésért Fische... Móricz „Imitation älteres Porzellanarten decorirte... Porzellan und Herstellung grosser Stücke."[13] Termé... szetes, hogy még a fischeri elismerésnél is voltak sze... rényebbek, pl. a Zsolnay-gyárnak, a koppenhágainak ... a klösterleinek, vagy a pesti Fischer Ignácnak. A nem... zetközi tárlatok kitüntető és díjazó gyakorlata vol... hogy a lehetőséghez mérten minden résztvevő valam... lyen formában elismeréshez jusson. A herendi elism... rés a monarchián belül kétséget kizáróan a legn... gyobb, hiszen a bécsi gyár már nem vehetett rés...

...en a tárlaton, a csehországi gyárak közül pedig a ...sterlei kisebb elismerésben részesült. A díjak és ...plomák értékrendje azonban minden külső tényezőtől függetlenül is tartalmi értékelést hordoz magában, ...szen a néhány szavas indoklás, amely nyomtatásban ...megjelent, a hivatalos jegyzékben a herendi porcelá...kkal kapcsolatban, tömör megfogalmazását jelenti ...nak, amit a korabeli művészettörténészek kialakí...tak akkor a porcelánokról, amelyek közül Jakob v. ...alke megállapításait ma is értékállónak és alapvetőnek tartjuk.

A nemzetközi zsüri és Falke a véleményét elsősorban a bemutatott tárgyakra alapozta, de értékelésükben minden bizonnyal a korábbi kiállítások anyaga, és Bécsben is vásárolható herendi porcelánok alapos ismerete, az európai porcelánművészetben elfoglalt helye is befolyásolólag hatott. Ezideig részletes ...rgyjegyzék nem ismeretes a kiállított porcelánokról, ...zonban a Wiener Weltausstellung Zeitung 1873. ok...ber 29-i száma megközelítőleg pontos leírást adott a ...erendi porcelánok elhelyezéséről. Egy piramis forma ...olcokkal felosztott állványon és két szekrényben ...oltak láthatók a porcelánok. Közöttük a különböző ...méretű vázák, étkészletek, desszert készletek, virág...artók, gyertyatartók, kisebb dísztárgyak, figurák (a ...erző megjegyzése: nippek) méltók említésre. A tár...yak reneszánsz, kínai, japán, ó-német és antik (a ...erző megjegyzése: empire) stílusokat képviseltek. ...nnak ellenére, hogy a porcelánok különböző stílus...at, más gyárak korábbi termékeinek formáját és dí...zését mutatták, teljesen eredetinek tűntek. A tudó...mítás kiemeli az eredetiséget, különösen a reneszánsz ...tílusú daraboknál, (sic!), amelyek finoman mintázott ...elief díszítésükkel, színességükkel és művészi finom ...illigrán (a szerző megjegyzése: miniatúra) festésükkel ...onják magukra a figyelmet. Ezeken túlmenően, mint ...művészet csúcspontját említi a herendi porcelánfes...st, amelyen mitológiai témák, zsáner képek, magyar ...népi jelenetek, ornamensek formájában felülmúlhatatanok, amelyekhez hasonlót az egész kiállításon nem ...het találni. A szűkszavú, de legalább a tárgyak csoportjában és a díszítményekben a további kutatáshoz ...almaszt adó leírásból is reprezentatív anyagra következtethetünk. Különösen figyelmet érdemel az ez alkalommal először említett „reneszánsz" stílus jelentkezése, amelyről ezideig más írott forrás nem emlékezik meg.

Tekintve, hogy a többi bemutatott edény és dísztárgy formája, már megszokott a keleti, valamint a meisseni, a sévresi és a bécsi modelleket és dekorokat követte, a reneszánsz lehetett azaz újabb stílus, amit a bécsi kiállításra készítettek először Herenden. Továbbá ugyancsak ilyen újdonságnak tekinthető a „magyar népi" jelenetek ábrázolása, amely részben a meisseni, részben a sévresi watteaui jelenetek adaptálását jelentette a fond porcelánokon. A gyár részvételét a bécsi nemzetközi kiállításon a soproni kamara évi jelentése is elismerőleg említette, azonban a művészetre vonatkozóan önálló vagy a fentieken túlmenő érté-

3. ábra „Miramare" mintás tányér MF kék címerrel. VBM 66.18.
Abb. 3. Teller mit „Miramare" -Muster MF mit blauem Wappen. VBM 66.18

kelő megállapítást nem tett. A méltán feltűnést keltő és a XVIII. század manufakturális művészetét idéző porcelánokat magas áruk miatt az előkelőségek vásárolhatták. Elsősorban maga a császár mutatott példát, az orosz cár felesége részére történő vásárlásával. Nem maradt mögötte a württenbergi királynő, Demidoff fejedelem, a párizsi és a londoni Rotschild-családok tagjai, akik mind választanak, illetve vásárolnak a herendi porcelánokból.[14]

IV.

Bevezetőben általában utaltunk a hazai kerámiaipar állapotára, és arra, hogy milyen elenyészően csekély részesedése volt a monarchia termeléséből. A már idézett soproni kereskedelmi és iparkamarai jelentés 1871-ben kiadott kötetében visszatekintést adott az 1869-es esztendőre és pontos adatokat közölt az üzem tevékenységéről. A felszerelés mindössze 3 égetőkemencéből, 7 korongból és egy lójárgányból állott, s említette a rendszeresen foglalkoztatott 60 munkást. Ez utóbbi minden valószínűség szerint eltúlzott, mert egy korábbi kamarai jelentés, amely a felszerelést ugyancsak a fentiek szerint közölte, a munkásokat a szakma szerinti megoszlásban kisebb létszámúnak tüntette fel: korongos 3, formázó 4, festő és aranyozó 14, napszámos 16, (6 nő) gyermek 14 év alatt 15 fő. Minden bizonnyal ebben egy maximális átlagról van szó.[15] Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a jelentés a bécsi tárlat előtt készült, amikor még nem éreztette a válság hatását és a nagysikerű párizsi kiállításra készült fel a gyár, a sikeres 1862-es

4. ábra. Áttört dísztál berlini modorban, kék címerrel. VBM 54.2.5

Abb. 4. Durchbrochene Jardiniere in Berliner Manier, mit blauem Wappen. VBM 54.2.5.

londoni részvétel után. A csekély létszámból rendszeresen végzett nagyobb arányú folyamatos termelésre alig következtethetünk.

A művészi porcelánok készítői közül néhányat ismerünk, akiket név szerint is szükséges említeni, még abban az esetben is, ha a névsor nem teljes, hiszen a kiállítások idején rövidebb-hosszabb időre szerződtetett külföldi festőkről, vagy modellezőkről írott források alig maradtak fenn. Alkalmi festők, modellezők csak a legritkább esetben házasodtak Herenden, vagy vállaltak valamilyen tisztséget, amely az anyakönyvben megőrizhette volna nevüket és foglalkozásukat. A gyár gazdag irattárában is csak szórványosan maradt fenn adat róluk. A néhány festő közül, akik a korból ismertek kiemelkedő Fischer Rudolf (nem rokona a gyár tulajdonosának). Róla mint pictor-ról tett említést először a szentgáli rk. anyakönyv 1857-ben, amikor Hineck Katalinnal kötött házasságából az első gyermek születését bejegyezték. Később a gyár főfestőjének és a személyével kapcsolatos adatokkal 1876-ig találkozhatunk. A festők között találjuk a plattendorfi (Csehország) származású Stabler Károlyt, aki 1865–1878-ig, haláláig dolgozott Herenden. Továbbá Vettengl Rudolf (1866–1873), Fogl Károly (1867–1874), Wettengl Rezső (1868–1871, valószínűleg még utána is), Antal Károly (1869–1881), Ulrich Jakab (vsz. már 1874 előtt is, 1891-ig), Vánkün Antal zedlitzi (Poroszország származású, vsz. már 1876 előtt is) és Stengler (Steichler) Ádámot (vsz. 1874 előtt is), akik ennek az időszaknak jelesebb szakmunkásai. A fentiekkel együtt dolgozott Schőnig Antal, aki a válságos időszakban távozott el egy időre a gyárból, és Herenden létesített porcelánfestődét, amelyet a korra jellemző hirdetés útján is a közönség tudomására hozott.[16] Valószínű, hogy később ismét a gyárban vállalt munkát, mert az anyakönyvi bejegyzések között (1869–1882) több alkalommal is előfordul neve. Az említett festők hosszabb ideig dolgoztak Herenden, és ott is telepedtek le, nem úgy Klein Mór, aki (1872–1873) azzal az indokkal lépett ki a gyár kötelékéből, hogy a kapott bérből képtelen magát fenntartani.[17] Ugyancsak ebben az évben távozott Wettengl Vince korongozó is, valamint a gyár

művezetője Frimmer Róbert, aki összeférhetetlens
miatt csak rövid ideig tartózkodott (1872) az üz
ben.[18] A plattendorfi származású Stabler[19] a bor
lultabb figurafestéssel foglalkozott. A többség
földi származású volt. Továbbá kutatásra vár an
felderítése, hogy a dekorfestők melyik monarchia
vagy más ismertebb európai gyár műtermében sa
tották el a magas szintű technikát, amellyel kivívt
nemzetközi tárlatok elismerését a gyártulajdo
Fischer részére. Más szakmunkások közül ebből
időből csak Vogel Károly főkorongost ismerjük,
még a kiállítás utáni esztendőben is a gyárban
gozott. Megjegyezzük, hogy neve „Fogel" is elő
dul, mint festő az anyakönyvekben. Valószínű, h
azonos személyről van szó.

A nagyobb létszámú tanonc csoportból hit
érdemlő adatok csak kettőről ismeretesek. Helyzet
re vonatkozóan betekintést engednek az alábbi a
tok, amelyek a kutatás vonatkozásában ezideig
térbe kerültek. Minden megjegyzés nélkül idéztü
kamarai jelentésekből, amelyek szerint a gyárban
tizennégy éven aluli tanoncot is foglalkoztattak. Je
esetben nem is a nagy szám elsősorban ami figyelm
érdemlő, hanem az a tény, hogy még akkor is, ami
már számos rendelkezés szabályozta a tanoncok
határát, Herenden ilyen formában a gyermekmunk
szinte teljesen ingyen munkaerő folyamatos biztos
sát jelentette. A gyár irattárának „Festő" c. dosszi
ban lévő okmányok tanúsága szerint megállapo
jött létre Ulrich Miksa nevű festő tanonccal (Ulr
Jakab festő fia), négy évi tanulási időre, évenként
2, 3, végül a negyedik esztendőben havi 4 forint
rért. Kikötötték, hogy ezután még további négy é
tendőt köteles a gyárban szolgálni, mint felszabad
festő. Az 1868-ban kezdődött munkaviszonyt, m
befejezés előtt 1872-ben Ulrich megszakította és
hónapra eltűnt a gyárból. Visszatérése után kérte
szabadítását, amiért jó magaviseletet, szorgalmat
odaadást igért. Hasonló a helyzet Amerin József
nonccal, akivel 1869-ben, már nyolc évre kötött
szerződést. Öt év múlva ez a tanonc is hosszabb idő
eltávozott Herendről, majd visszatérése után újabb
éves ottani munkára kötelezte magát.[20] A két pél
ismerete és hasonlósága is elegendő a gyár belső visz
nyainak jobb megismeréséhez. Valószínűleg Fisch
köröztette a megszökött tanoncait, akik minden
zonnyal a csendőrség közbelépésére tértek vissza H
rendre.

A kiállítás után a válság idején, amikor Fischer M
ricz végleg átadja a gyárat gyermekeinek és visszav
nul Tatára, a kamarai jelentés szerint szinte alig ta
lunk munkást az üzemben. Az 1876. évi kimutat
ban, a segédek száma, szakmai bontás nélkül 20 f
tanoncoké 5, foglalkoztatottak még 4 férfit és 5 mu
kásnőt, valamint 3 gyermeket.[21]

V.

A bécsi tárlat időszakában újabb jelentős mű

eti eredmények nem születtek. Két nagyobb készle-
t hoztak létre ebben az időben, a már említett ural-
ódói megrendelésre, amelyek közül a gödöllői kas-
ly részére előállított művészeti vonatkozásában
láig is figyelmet érdemlő. Az edények formai alakítá-
inak elsődleges meghatározója a használhatóság. Ez
inden hasonló esetben követelmény, de éppen a ro-
okó porcelánoknál gyakran háttérbe szorult. A gö-
öllői edények formái erőteljesebbek és öblösebbek,
térnek a rokokó hatású modellektől. Ez szokatlan és
gyedülálló a herendi edényformák között a későbbi
időben is. Korábban, a század ötvenes éveiben még
lőfordult, egy a cseh polgári és bécsi biedermeier stí-
us körébe utalható stiláris törekvés, amely a zömö-
ebb formákban, súlyosabb részletekben, az erősebb
méretarányokban fogalmazódott meg. A megrendelés-
e készített különböző edények tömegarányainak
yen kialakítása felvetette a részletek milyenségének
érdését. A formák külső felületét két sávban egy-
nást takaró, hosszan elnyújtott plasztikus virágszirom
or díszíti. A félköríves záródással végződő laposrelief
eljesen körülfogja az edény testét, mint két egymást
észben fedő sokszirmú virágkehely. Ez a keleties ele-
meket tartalmazó plasztikai tömeg meghatározta a ki-
ntők, fülek és fedélfogók formáját is. Ezideig nem
smeretes, hogy mi ösztönözte a modellört a szokat-
an, ugyancsak keleti hatást kölcsönző gyík fülek, pa-
goda, ülő nyúl stb. alakú fogók és fülek kialakítására.
Az enyhén lapított gömbszerű kanna és csésze töme-
gei az egzotikus világot idéző fülekkel és fogókkal
különleges egységét képezik a formáknak még abban
az esetben is, ha azok nem mentesek az eklektika
stiláris jegyeitől. A keleti alakok alkalmazása, illetve
az ilyenek „europaizálása" már korábban előfordul
Herenden. A század közepén készült keleti stílus
adaptálásának egyik klasszikus példányát őrzi a veszp-
rémi Bakonyi Múzeum.[22] A gödöllői kastély számára
készített teljes készlet azonban egy gazdagabb formai
megoldást, egységesebb tömeg és dekor megfogalma-
zást mutat az idézett kannához mérten. A készlet
együttes modellezője ezideig ismeretlen. Feltételezhe-
tő, hogy annak létrehozója az 1870-es években, de
valószínű, hogy már korábban is a gyárban dolgozó
Vogel Károly főkorongos. Egyes publikációk szerint a
dekort és a modellt Fischer Szabina a gyáros leánya
tervezte. A korongosok látták el Herenden minden
időben a modellezés feladatát. Ez azt jelentette, hogy
az edény előképek alapján azokat másolták vagy át-
alakították. Minden bizonnyal Vogel nemcsak koron-
gozási feladatokat látott el, hanem a kiemelkedőbb
modellek elkészítése is feladatkörébe tartozott. Mun-
kájának saját jegyével ellátott darabjai ismeretlenek.
Azok a fentmaradt hagyományok, amelyek a Fischer
család tagjainak konkrét manuális, vagy magasabb
szintű kerámikusi munkájára utalnak, ellenőrizhetetle-
nek. Nem ismeretesek írásos vagy tárgyi emlékek,
hogy a modellek, vagy dekorok tervezésére művésze-
ket foglalkoztattak volna. Végezetül Vogel tevékeny-
sége és a modell általa történő elkészítésének egyik

5. ábra. Tál csokor mintával és kék címeres jeggyel 1871-ből VBM 54.2.39.

Abb. 5. Schale mit Blumenmuster und blauem Wappenzeichen aus dem Jahr 1871. VBM 54.2.39.

bizonyítója lehet, hogy abban az időben rajta kívül ott dolgozott még, a többi között, Wettingel korongos is, aki csak az edények korongozásával és nem mintázásával foglalkozott, – ami még a XX. században is a főkorongos hatáskörébe tartozó feladat.

A később „Gödöllő" nevet felvett készlet, majd az idők folyamán dekor elnevezésként ismert keleti hatású minta, nem az 1870-es években keletkezett és nem kifejezetten, csak akkor készítették. A herendi gyár művészeti tevékenységének első évtizedeiben már megjelennek az európai 18. századi klasszikus minták mellett a különböző keleti hatású dekorok. Ezek között ismerjük a gödöllői előképét, illetve annak előzményét. A minta eredete keleti, kombinációja a porcelán és zománcfestésnek. Az edény tömegét mértani rendben felosztó függőleges irányú sávok, és az edények felső vízszintes záródását követő keresztező csíkok rendszere az alkalmazott vörös-barna színben, már magában véve is minden dekoratív motívum és szín nélkül is karakteres és meghökkentő hatást eredményez. Fokozza ezt a zománccal és különböző színnel festett növényi és mértani elemekből alakított ornamentika. Ennek a keleti mintának egyik korai előfordulása a fekete alapon készített típusa, amelyet más alkalommal már elemzés tárgyává tettünk.[23] A minta színbeli variációja és a sajátos formákon való alkalmazása bizonyítója annak a törvényszerűségnek, amely alól a herendi gyár sem vonhatta ki magát, – amely a hanyatlás kezdetét jelentette. Ez ennél a konkrét készletnél mutatkozott meg, és nemcsak Herenden, hanem valamennyi stílust teremtő gyárnál

6. ábra. Tányér csokor mintával és kék címeres jeggyel 1874-ből. VBM 57.184.4.

Abb. 6. Teller mit Blumenmuster und blauem Wappenzeichen aus dem Jahr 1874. VBM 57.184.1.1.

periodikusan előfordult. A meisseni, a bécsi, a sévresi, a thüringiai, vagy orosz gyáraknál egy idő múlva, többnyire már a XVIII. század végén – Herend esetében a XIX. század hetvenes éveitől kezdődően – másolták, vagy felújították, variálták jellegzetes formáikat és dekorjaikat, felidézték korábbi művészeti eredményeiket. Kétséget kizáróan ez történt a gödöllői készlet gyártásakor is. A már évtizedekkel korábban kialakított dekort, amit előbb csak egyes darabokra alkalmaztak, a császári megbízásra egybe-foglalták egy teljes készleten, és a feketénél kedvezőbb, keleti színhatást idéző vasvörös színben készítették el azt, a korábbinál több növényi elemmel gazdagítva. Az elmúlt évszázad alatt a „Gödöllő" minta a „herendi zsáner" részévé vált, amely újabb színváltozatokban készült, bizonyos ornamentális változtatásokkal, összhatásában feltétlen azonos értékkel, a vasvörösön kívül citromsárga, fekete színekben.[24] Elegendőnek tekintünk egyetlen mintát bemutatni a herendi dekorok közül.

A gödöllői készlet nemcsak jelentős mértékben nyújtott anyagi támogatást az akkor nehézségekkel küzdő Fischernek, hanem egy újabb dekor-változatot is eredményezett.

A budai várpalota részére készített edényeknél sem ismeretesek a megbízó konkrét igényei, az udvari hivatal előírásai. Az ismert és feltehetően a szóbanforgó megrendeléssel összefüggésbe hozható edényekből a Herendi Porcelángyár Múzeumában őriznek néhány darabot. A császári előkelőség tartózkodóbb ceremoniális rendjét idéző díszítmény művészeti vonatkozásában jelentéktelen. A sima felületű edények peremén körbefutó levéldísz a tárgyaknak ünnepélyességet kö csönzött. A központi helyen elhelyezett császári né betűkből és koronából álló embléma, rajzi megjelen tése az eklektika jegyében született. A készlet, amel nek ismert darabjait idézzük, herendi vonatkozásba inkább a gyártás technika és porcelánminőség szintj nek kifejezője, mint a jellegzetes művészeti törekv seknek. A két nagyobb edény-együttes ilyen vonatk zásban össze nem mérhető, más feladattal készült gödöllői és mással a budai. A különböző igényekbe – bár mind kettő uralkodói – a hivatalos és a kötetl nebb udvari érintkezési formák a meghatározók.

Az 1873-as bécsi tárlaton szereplő herendi ed nyek között feltehetően szerepelt a „Gödöllő" ann is inkább, mert érdeke volt a gyárosnak az uralkod megbízás nyilvános nemzetközi szintű propagálása. már idézett Wiener Weltausstellung Zeitung leírás csak a dekorok származási helye szerint említi a h rendi porcelánokat. Azonban ez is elengendő ahhoz hogy egy-egy kifejezés „ó-német" vagy „kínai" m gött felfedezzük a Herendre jellemzővé váló megold sokat, amelyek ezen kiállításon a tárlat jelentőségéhe mérten kifogástalan minőségben kerültek a közönsé elé. A bemutatott anyagot rekonstruálni a kutatás j lenlegi módszerével nem lehetséges. Az európai porc lánművészet a bécsi tárlaton újat csak a „reneszánsz porcelánban mutatott be. Az irányzat 1870 körül k letkezett, első nyomait a sévresi díszedényeken fede hetjük fel. Különösen kiemelkedő az a művészi töre vés, ami a figurális festésben mutatkozik meg. A ren szánsz ilyen vonatkozású felfedezése a porcelánmű szet számára széles körben foglalkoztatta a művész történészeket. A legnagyobb elismeréssel szólnak színek teljességéről, amelyek tökéletesen adják viss az olajfestést a hófehér ragyogó porcelánfelületen.[25] Ez újabb „historikus" stílus megjelenése, az idéze klasszikus formák és dekorok rendre történő felúj tása további bizonyítékai az akkori porcelánművész válságának, a múlthoz való visszafordulásnak.

VI.

A bécsi nemzetközi tárlat zsürijében magyar rés ről a többi között helyet foglalt Zsolnay Vilmos pécsi kerámia gyár tulajdonosa és Szumrák Frigyes Első Magyar Üveggyár rt. igazgatója.[26] Fischer Mó riczot gyárosnak tekintették inkább, mint kerámiku szaktekintélynek. A két jelentős gyáros tevékenység nem vezetett különösebb rivalizáláshoz itthon, a nem zetközi bemutatókon és piacokon, azonban komol versenytársként jelentkeztek nemcsak Bécsben, d már korábban is, majd a következő párizsi kiállításon ahol méginkább kiéleződött a családok közötti érdek ellentét, amely természetesen társadalmi és egzisztenc ális ellentmondásokból táplálkozott. Az elismerés amelyet a herendi porcelánok szereztek a bírálók he lyes értékelésének objektivitását mutatta. Természete sen nem hasonlíthatták a kiállító gyárak termékeit ál talánosságban össze, mert az igen megtévesztő értéke léshez vezetett volna. Figyelembe vették a technika eredményeket, azokat az akkor újításként ható változtatásokat, amelyek például a fatüzelésű helyett a szénfűtéses kemencék bevezetését jelentette, foglalkoztak a porcelánmasszák összetételével és külön kiemelték az úgynevezett kemény kínai porcelánokat, megkülönböztetésül az alacsonyabb hőfokon égetett lágyporcelánoktól. Figyelembe vették a termelés egyéb változásait, a díszítési eljárásokat, újabb stiláris törekvéseket.

A különböző kiállítási jelentések, a sajtóban megjelent kommentárok, majd a tárlat után készült összefoglalók mindegyike azonos következtetéshez jutott a magyarországi porcelánnal szemben. Elsők között szükséges megemlíteni a kitűnő iparművészettörténészt és művészeti teoretikust Julius Lessinget, aki művében a bécsi nemzetközi tárlat iparművészetét tekintette át.[27] Különösen nagy figyelmet szentelt a kerámia és porcelánművészetnek. Az akkori eklektikus és „neostílus" tendenciák között jelentkező haladót, amely a nyugat-európai porcelángyárak némelyikénél jelentkezett, éles megfigyelőképességgel vette számba, de nem feledkezett meg a retardáló törekvésekről sem, amelyek nemcsak Herendnél, de máshol is tapasztalhatók voltak. Ugyancsak figyelmet érdemlő megállapításokat tartalmaznak Alois Hauser fejtegetései a bécsi tárlaton bemutatott kerámiákkal kapcsolatban. A neves művészettörténész különösen az olasz Ginori cég, – amely elismerő diplomát kapott – porcelánjait emelte ki bírálatában. Felismerte, hogy a gyár 1821-ben készített edényformáit újította fel ez alkalommal, amelyek első példányait a Capo di Monte gyárban alakították ki ötven esztendővel azelőtt. Megemlékezett a különböző stílusok, a rokokó, a keletizsiai visszatéréséről. Ez a bírálat, amely nem éppen dicsérő megjegyzéseket is tartalmazott, nem vette figyelembe az akkori olasz társadalmi viszonyokat, amelyek számos rokonvonást mutattak a magyarországival. Hauser megmaradt a formák és díszítmények olyan abszolutizálásánál, amelyek feltétlenül az idealista szemléletet és módszert tükrözték. Előtérbe helyezte a szellemi, lelki impulzusok jelentőségét, illetve a Ginori porcelánok esetében ennek hiányát.[28]

Mint ellenpólusaként idézhetjük Jakob von Falke bécsi professzort, aki bár hasonló módszerrel közelíti meg értékelésében a herendi és más porcelánokat, mégis több objektivitással, pozitivista módszerrel elemzi azok művészeti eredményeit. Az ízig-vérig bécsi Falke lelkületében feltétlenül visszakívánja az akkori bécsi udvar közelében is jelentőségét egyre vesztő, kései feudális főúri társadalom igényéből fakadó művészeti törekvéseket. Fájlalta, hogy a nagymúltú bécsi gyár már nem működik, hogy a meisseni, csak az ismert dolgait állította ki. Ezután jutott el a herendi porcelánokhoz, és azokkal kapcsolatban is kifejtette nézetét. Megállapításai a fentiekben lévő általános érvényű kritikai észrevételeken túl alig tartalmaztak újat. Teljesen figyelmen kívül hagyta a jelentkező újabb művészeti törekvéseket, és nagy elismeréssel adózott a klasszikusnak tűnő, de végső soron az ek-

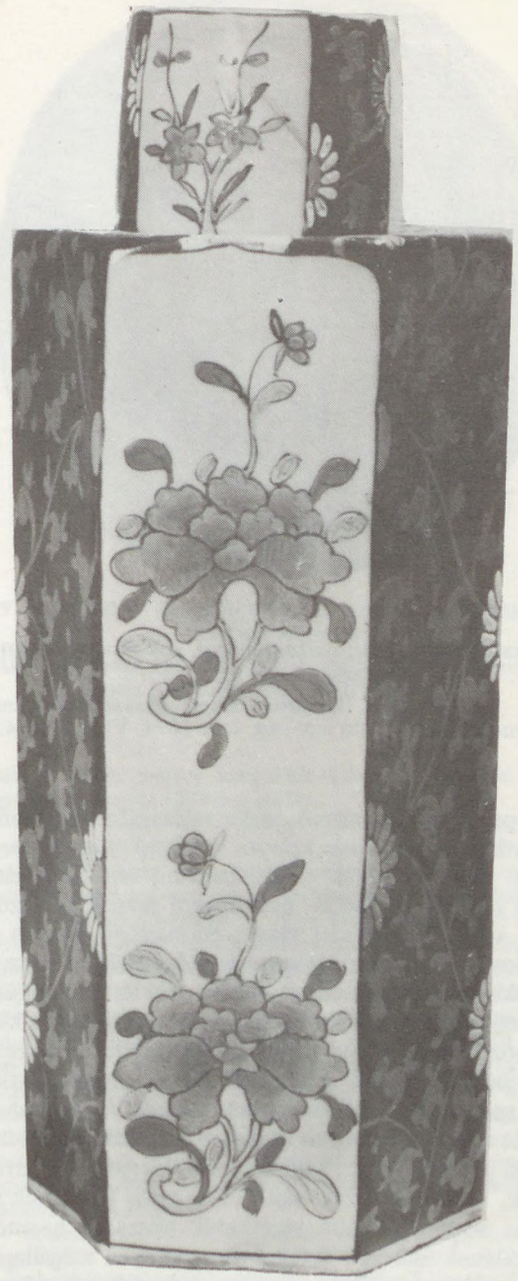

7. ábra. Teapalack „Fekete Siang" mintával, kék címeres jeggyel. VBM 54.2.26.

Abb. 7. Teekanne mit „Schwarzem Siang" -Muster und blauem Wappenzeichen. VBM 54.2.26.

lektika jegyeit mutató herendi porcelánoknak. Az értékelés messzemenően lojális a herendi műtárgyakkal szemben és azoknak, csak a vizuálisan érzékelhető összhatását méltatta. A bemutatott edényeken visszatérését fedezte fel a klasszikus európai porcelánművészeti értékeknek, de hasonlóan nyilatkozott a keleti kínai és japán díszítmények alkalmazásáról is. Ugyanakkor az utóbbiaknál nem ismerte fel azt, hogy a ke-

8. ábra. Tányér elszórt csokormintával, kék címeres jeggyel 1874-ből. VBM 57.184.4.

Abb. 8. Teller mit lockerem Blumenstraussmuster und blauem Wappenzeichen aus dem Jahr 1874. VBM 57.184.4.

leti porcelánok a maguk reális valóságában sohasem jelentkeztek európai igényt kielégítő tárgyakban. Azok nem készültek sem Japánban, sem Kínában, füles csokoládés csésze, nagyméretű leveses tál, szoszié, vagy akár leveses tányér formájában, hanem a sajátos, az európaitól teljesen eltérő ételekhez és szokásokhoz igazodtak. Mégis Falke értékelését tekintjük helyénvalónak, amikor elismeréssel nyilatkozik a különböző korábbi porcelán stílusáramlatok, művészeti eredmények herendi átvételéről, illetve „mind annak, ami szép és jó volt," – újjáteremtéséről.[29] A számbavétele a herendi tárgyak valóságos művészi értékének, olyan jelentős akkor, hogy a később megjelent kiadványok, a magyarországi sajtó és kamarai jelentések is Falke megállapításaira vezethetők vissza. A herendi porcelánok művészi értékrendjének ilyen megállapítása, illetve kiemelése az európai fejlődésből, olyan máig tartó következtetéseket jelentett, hogy az európai porcelánművészeti irodalomban Herend, mint a klasszikus európai és keleti porcelánok kitűnő imitátora foglalt helyet. Túlnő jelen tanulmányunk keretén, nemcsak az akkori Falke értékelés további elemzése, de a herendi porcelánok művészeti értékelésének mélyebb összefüggésekbe való ágyazása is.

Amikor a herendi porcelánok a korábbi tárlatoktól eltérően szerényebb elismerésben részesültek, amely kifejezetten a tulajdonos érdemeit célozták, feltétlenül jelentősnek tekinthetjük, hogy a nemzetközi kerámia szakirodalom, amely ebben az időszakban már nagyobb összefoglalók elkészítésében, jegykatalógusok közreadásában jeleskedett, többnyire az 1873-as bécsi tárlattól kezdődően foglalkozott a Herendi P celángyárral. Korábbi kiadványok nem említették l feljebb a jegyek között, és Ausztria címszó alatt tü tették fel. A gyűjtők figyelmét felhívták a herendi p celánokra, és megemlítették Fischer gyárát Friedri Jaenecke kerámiával foglalkozó nagyszabású ké könyvében.[30] Fischer korábbi sikereit is méltatták, közölték, hogy a londoni South Keningston Múzeu gyűjteményében is találhatók keleti imitációi köz A jegykatalógusában öt különböző herendi márk mutattak be, „Österreich"' címszó alatt. Hasonló járt el az ismert francia szerző Theodor Graesse, a nek 1875-ben jelent meg nagyszabású kézikönyve gyűjtők tájékoztatására.[31] Az ötödik kiadásban s replő jegyek, azonosak a Jaenecke könyvében köz tekkel, de utóbbi szerző csak a katalógusban említet Herend jegyeit. Figyelmet érdemel, de feltétlen t vábbi kutatásra szorul az a tény, hogy miért nem merteti a francia Albert Jacquemart 1873-ban megj lent terjedelmes kerámiatörténelmi összefoglalójá Herendet.[32]

Az 1873-as bécsi tárlaton Herend részvétele ne csak a gyár vonatkozásában jelentős, hanem a mű szettörténettudomány számára is. A korábbi tárlat egy-egy alkalommal nagyobb anyagi sikert és erköl elismerést jelentettek a tulajdonos számára, de a m vészettörténetben nem szerepelt Herend. Egy telj korszak vált szükségessé ahhoz, hogy kialakuljon herendi porcelán stílusa, sajátos jellege, és így válj ismertté Európában. Legfőképpen az a tény, ho nemcsak regisztrálásra, de értékelésre is került európai porcelánművészetben, a korábbi művész formák és dekorok imitálása, utánzása, lehetőséget t remtett a herendi stílus fogalmának felvázolására, nemzetközi irodalomban való számbavételre. A nag múltú XVIII. századi alapítású manufaktúrák abba az időben alkalmazkodva a kor stílusáramlataihoz al kították művészetüket.

Korábban utaltunk arra, hogy a hazai sajtóban szakmai kiadványokban a Falke-féle megállapításo szolgáltak alapul. Ennek egyik jelentős bizonyíték nak tekintjük a soproni kereskedelmi kamara jelent sét, amely a kiállítást követő esztendőben jelent me Eltekintve az akkori válságtól, amelynek éppen a k marai jelentésben kellett volna szembetűnően me mutatkozni, helyette a herendi gyár méltatásával fo lalkozott, meg sem említve azt a tényt, hogy az éppe a legnagyobb nehézségekkel küzdött a számos kü földi elismerés és kitüntetés ellenére is. Az iparmű szeti vonatkozásban is jelentős részből az alábbiak tekintjük szószerinti idézésre alkalmasnak.

„Ezen gyár kiváló helyzetét közismeretű sajátság ban tartja fenn. Már kezdettől fogva, midőn m senki arra nem gondolt és a porcelán tekintetébe mindenki romlott ízlésnek hódolt, igyekvő volt ezt régi porcelánt ismét előállítani, mely a műbarátok gyűjtők által joggal annyira kedveltetik. De a gyá megalapítója Fischer Mór nem szorítkozott csupá egyes híres gyárra, vagy egyes porcelánnemek termel sére, minek híre és neve van, készíti a sévres-i lágy anyagú, valamint a meisseni, bécsi és berlini keményanyagú, nem különben az anyagában festett chinai és japáni porcellánt, melyek hű utánzásánál nemcsak szín, alak és festészetre, hanem az anyagnak sajátságára is figyelem van véve, mi a műismerőnél annyira döntő. A porcellángyártás mind-e nemében nincs nehézség, nincs kérdés, melyet a herendi gyár meg nem oldott volna".[33] Ez a megállapítás valóban tartalmazta azokat a művészi és technikai törekvéseket, amelyek Fischer tevékenységének útjait jelezték. Előbbi megállapításunkon túl ez alkalommal ismételten szükségét érezzük hangsúlyozni azt, hogy ezek az eredmények nem a folyamatos termelés következményei, hanem kizárólag az egyes nemzetközi tárlatokra, különleges megrendelésekre előállított edényekre és dísztárgyakra értelmezhetők.

VII.

A bécsi tárlat minden elismerés ellenére sem mozdította elő a herendi manufaktúra helyzetének javulását. Az uralkodó újabb kegyes kitüntetései, más államfők hasonló gesztusai már erkölcsi sikernek is alig tekinthetők, az egyre nagyobb méretekben hatását éreztető válság idején.[34] Tetézte azt még az is, hogy a kapitalisztikus termelésben az egyéni elismerések, kitüntetések ideje is lejárt. A részvénytársasági formában az elismerés újabb rendje alakult ki, ami személytelenül magának a tárgynak az ipari terméknek szólt, amely a kapitalizmus viszonyai és értékrendjében a társadalmi termelés fejlődési eredményeinek kiemelését jelentette.

A kiállítást követő esztendőben tovább éleződtek a családon belüli ellentétek, ami a válsággal együtt a gyár teljes gazdasági romlását idézte elő. A csődbe jutott vállalkozás idején jelent meg a már említett „Emlékirat", amely végső soron előidézte a tulajdonos és gyermekei között a szakadást. A hosszabb ideig tartó gazdasági tárgyalások, a csőd megszüntetése, a kivezető út keresése, illetve a termelés problémáinak megoldása, már nem a közvetlen fischeri leszármazottak nevéhez kapcsolódik.[35] A manufakturális állapotok már nem voltak fenntarthatók és a részvénytársasági forma, amely az adott viszonyok között az előzővel szemben a haladást jelentette, két évtizedig tartó időszakával, egy minden vonatkozásban hanyatló korszakát jelenti a Herendi Porcelángyárnak.

Emlékirat
a herendi porcelángyár fentartását illetőleg

I.

A fenti műgyár eddigi tevékenységéről és azon állásról, melyet a műipar világában elfoglal.

Az alapos tájékozás e tekintetben mindenek előtt megkövteteli, hogy habár csak röviden is a vállalat keletkezési – és fejlődési történetét vázlatosan előadjuk:

Atyánk: Fischer Mór, a 30-as évek vége felé, az akkoriban Pápán létezett Kőedény – és fayance – gyáriüzletet haszonbérbe gyakorolta. Ezen gyárat mely alapítója: néhai Winter

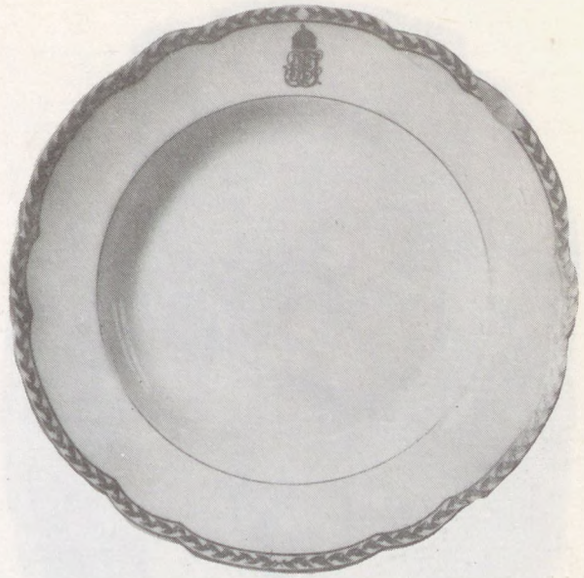

9. ábra. Tányér IFJ monogrammal, koronával, MF világoskék jeggyel. HPM

Abb. 9. Teller mit einem IFJ-Monogramm, einer Krone und einem hellblauen Zeichen MF. HPM.

Mátyás árván maradt unokáinak tulajdonát képezte, ezek gyámi képviselője 1839-ben eladta.

Atyánk jónak látta tehát vétel útján megszerezni a herendi gyárat és megfelelő nagy mérvben megindította azt. Okot az eddigi jelentékeny anyagi haszon adott rá, habár azt jobbadán valószínűleg a kedvező haszonbéri viszonyoknak köszönhette, – továbbá azon körülmény, hogy valami Stingl nevű egyén véletlenül éppen az időtájt minden szakavatottság nélkül egy szerfölött kezdetleges porcelángyári üzletet kezdvén meg Herenden – az erdőkoszorús Bakonyban –, néhány rosszul sikerült kísérlet után, azon pontig jutott, hogy készült üzletével végképen felhagyni. Habár atyánk, a mi az ő személyét illeti, szintén nem volt akár az idevágó elméleti, akár gyakorlati szakismeretekbe avatva, de támogatta őt vejének és legidősebb fivérünk Leonak közreműködése, kik már a pápai kőedény-gyári üzlet gyakorlatánál kitettek magukért és így remélhette, hogy csakhamar megszerzí a kezelési ismereteket, habár legtávolabbról sem sejtette a nehézségeket, melyek e feladat útjába állottak.

Szeretett hazánkban az ipar akkor még egyáltalán véve a legszélsőbb kezdetlegesség békóiban senyvedett és fejlődését a leghatározottabban akadályozta az akkori kormány ép oly következetes, mint nyomasztó rendszere, mely szerint Magyarországgal úgy bántak mint kizárólag földműves állammal és az ipart úgy szólván mint egyedáruságot tartotta fenn az osztrák örökös tartományok számára.

Eképen küzdve belső és külső csapások ellen, – herendi porcelángyár működési képességének, már három évvel felállítása után, határához érkezett, a mi nem is feltűnő, ha veszszük, hogy ingadozó üzletét könnyen felfogható okok miatt csak a legközönségesebb szükséglet árucikkeire kellett szorítania, melyeket azonban az e szakmában már egy évszázad óta begyakorlott cseh gyárak, melyek azon felül a bevitel vámmentessége miatt is már előnyben voltak, mindenesetre olcsóbban bírtak előállítani, minden versenyt e téren már eleve lehetetlenné téve.

Kossuth Lajos, ki hazafias buzgalmában mindent elkövetett, hogy az ilyetén nemzetgazdasági visszáságokat lehetőleg

10. ábra. Tányér meisseni eredetű csokor mintával, kék címeres jeggyel 1874-ből. VBM 54.244.

Abb. 10. Teller mit Blumenstraussmuster Meissner Herkunft und mit blauem Wappenzeichen, aus dem Jahr 1874. VBM 54.244.

ellensúlyozza és ki különösen mindazon akadályokat, melyek ellen a hazai gyáraknak küzdeniök kellett, nagyon alaposan ismerte, tőle telhetőleg azon fáradozott ugyan, hogy a kiváloán általa mívelt hírlapírói téren a gyár fentartásáért működjék. Ámde, az akkoriban általánosan követett iránynál fogva, elképzelhetetlen volt, hogy – nem említve az előítéleteket, mely hazánkban egyáltalán véve a külföldi gyártmányok előnyére és a belföldiek hátrányára még fennállott – itten olyan szép és olcsó munkákat lehessen létrehozni, hogy gyártmányainkat a bécsi és cseh gyártmányoknál jobb szívvel vásárolják, vagy hogy ezekkel legalább a kereslet hasonló színvonalára emelkedjenek.

Senki sem tudott valami jó tanácsot adni, hogy miképen kelljen a bajon segíteni. Szemmel látható volt, hogy a herendi porcelángyár fentartása csak azon egy esetben volna lehetséges, ha olyan irányzatot venne, mely ama vetélytársak versenyét kizárná.

S'valóban, a habozás és tétovázás közepette, majdnem váratlanul s mintegy önkénytelenül kínálkozott is egy mentő alkalom.

Nehány főnemes család, a többi közt gróf Eszterházy, Batthyányi, Pálffy, Zay és más családok, melyek a herendi gyár buzgó iparkodásáról tudomást nyertek, részben talán hazafias érzületük sugallatát is követve, fel akarták használni az alkalmat, hogy nagyrabecsült őseiktől örökölt családi serviseiket és porcelán-garnitúráikat, melyek századok során át megcsorbultak vagy hézagot mutattak fel, kiegészíttessék itten, ami azonban olyan nehéz feladat volt, hogy sem a bel- sem a külföldön soha gyár annak megoldására nem akarta magát rászánni. Elképzelhető tehát, hogy a siker még kétségesebb volt itten, hol mint kezdetben mindig s' egy iparszegény országban épenséggel rendes nehézségek fölött is kellett diadalmaskodni! Azonban a szükség, ez a szigorú tanár, mondotta ki itt is a döntő szót. A megismerés, hogy ezzel tényleg el volna találva ama sajátlagos, kizárólagos irányzat, mely mellett ha egyszer siker koronázná a versenytől nem egy hamar kellene tartani, elhatározó befolyást gyakorolt ránk. Mennyire jogosult volt e föltevés, azt a valóság, meglevő s' remé-

nyeink fölött gyorsan kitüntette, mert már az 1845-ki bé
műiparkiállításon, tehát csak alig egy évvel azután, hogy m
boldogult Eszterházy Károly grófnő megbízásából, az itt
gyár a legelső félénk kísérleteket az „ó-meiszeni" genre k
lönböző tárgyainak utánzásában, és pedig kielégítő siker
megtette, – a gyár által kiállított tárgyak, melyek kizáró
ama utánzó irány cikkeiből álltak, – az ottani szakférfiak
olyannyira meglepte, hogy habár, mint könnyen gondolhat
nagyon is kedvetlenül, mégis kénytelenek voltak, az addig
az ország határain túl majdnem ismeretlen magyar gyárat e
dicsérő oklevéllel kitüntetni. De még fényesebb kifejeze
nyert ama genre sikeres kezelése azon körülmény által, ho
Weisse Albert, ki akkoriban még Milanoban gyakorolta üz
tét, a kiállítás megnyitása után azonnal az utolsó darab
mind megvette az egész gyűjteményt üzlete számára, a
egyúttal az e céggel való további összeköttetésnek is ut
nyitott, amely idővel bizonyára nagyobb kiterjedést is ve
volna, ha a közlekedést vele az akkori hallatlan magas kivite
vám, mely a porcellánra szabva volt (: mely Magyarországb
csak az osztrák tartományokba kivitt cikkekért 36%-ra r
gott, míg a bevitelre alig volt vám kivetve:), rendkívüli módo
meg nem nehezítette volna. – Mint jellemző adat amaz idő
ből tán említést érdemel a tény, hogy osztrák, sőt magy
gavallérok is, külföldön utazván, Weisse Alberttől ama czikk
ket megvették és külföldi gyártmányok gyanánt hozták vis
sza, – s' a csalódást nem vették előbb észre, míg utólagosa
itten figyelmeztetve nem lettek a „herendi" gyárbélyegre.

1851-ig a gyár, szakmunkáit nagy szorgalommal állítva
elő, már meglehetősen fentarthatta magát, habár az időkö
ben kiütött forradalom kevésbbé-többé visszahatással volt
fejlődésére. Azonban a gyár világra szóló hírnevének alapj
csak az 1851-ki első londoni világkiállítás vetette meg. Ez vo
az egyetlen porczellángyár az osztrák monarchiából, mely a
I-ső osztályú éremmel lett kitüntetve. A gyár által kiállító
tárgyak nagyobb része, a hivatalos közegek ki nem elégít
képviselete daczára, el lett adva, a maradék pedig az 1853-ba
New York-ban tartott nemzetközi iparműkiállításra lett el
küldve. Az éjszakamerikai szabad államok elnöke, Mr. Pierc
volt az első, ki már a kiállítás megnyitásának első napján eg
herendi vázát megvett, – s' a rá következő napon, mint
az akkori osztrák konzul: Loosey Ur, ide jelentette, az egés
gyűjtemény el volt adva, úgy elkapkodták, a gyár pedig a
I-ő osztályú éremmel és dísz-oklevéllel lett kitüntetve.

Időközben a gyár az európai származású antik genre mel
lé, melyet eddig elé mívelt, még a *„japán-khinai"* genret i
működési körébe vonta. Alkalmul e bővítésre a következő
eset szolgált: A szárdiniai király akkori bécsi követe, Revel
gróf, ki udvarától már régebben, még midőn Haagában és
Berlinben volt követi küldetésben, megbízást kapott, hogy
egy khinai porcellán-servicet, mely még évszázadok előtt ke
rült a turini udvarhoz, kijavíttasson és kiegészíttessen. A kö
vet, ki a herendi gyár utánzó művészetéről annyi szépet-jó
hallott, – ami akkoriban főleg Zichy Edmond és Waldstein
János grófoknak volt köszönhető, kik mint ismeretes párt
fogói a művészetnek önszántukból vállalták el a gyár feletti
véduraságot – a fenti megbízást eme gyárra ruházta át. Egy
álló év telt bele, a míg ezen genre utánzatást is sikerült a
gyárnak létre hoznia, mivel egyfelől a már alapjában is az
európaitól merőben elütő anyag compositioja, másfelől a
domborműszerűen alkalmazandó s' a tűzpróbát kiálló színe
ket is el kellett előbb még találni. A sok és fáradságos kísérle
tek után végre sikerült eredmény épenséggel korszakot alkotó
volt, s a legnagyobb horderővel bírt a gyárra nézve, nem
annyira az anyagi előny miatt, mellyel járt és mely, mivel az
kizárólag a sajátlagosságokra és egyes műbarátok ízlési irá
nyára volt kénytelen szorítkozni, – tetemesen csekélyebb
volt mit az, melyet a közkedvességben részesülő „ó-szász"
genre eredményezett, hanem főleg a hírnév miatt, melyet a
gyár lassanként mint első utánzó műintézet egész Európában
magának kivívott, s' mely fény pontjára jutott később, midőn
Humboldt Sándor, a halhatatlan tudós s' „a földgömb legna-

obb tekintélye" egy 1857-ben ide intézett elismerő levelén a gyár művei felett a legnagyobb dicsérettel nyilatkozott.

Az 1855-ki párizsi világkiállításon az itteni utánzó művet minden faja és pedig gazdagabb gyűjteményben volt már pviselve, melyek jobbadán ódon jelleggel bírtak, nagy felnést okozván s' melyek con amore nem sokára meg is vásáltattak, és pedig nagyobb részt Rothschild báró és rouckére Ur, a híres brüsseli gyűjtő által, a gyár egyúttal az ő osztályú éremmel lett kitüntetve.

Még fényesebb eredményt vívott ki a gyár az 1862-i lononi világkiállításon, a mennyiben az ottani kereskedelmi vig erősen érdeklődni kezdett gyártmányaink iránt és összeöttetésbe lépett velünk, mely ha csak némileg gyakorlatiasan zsákmányoltatik általunk a legnagyobb mérveket ölthette olna. Mr. Blackhead, Baltimoreból, ki az európai kézműipar czikkek egyik legjelentékenyebb vevője volt amerika szára, ajánlatot tett a gyárnak, mely szerint bizonyos különlesességek rendes megvételére kötelezte magát évenként mintgy 20–25 000 dollár értékig, a legkedvezőbb feltételek alatt. z okok melyek miatt e kedvező ajánlat nem lett elfogadva, a övetkező fejezetek tartalmából fognak kitűnni.

Anyagilag fényessé a gyár számára az 1867-ki párizsi világállítás alakult, minthogy oda szállított árucikkeinkért (: elyek között Eugenia császárné, Teck. Cambridge hercegnő, Rothschild család és többek megrendelései voltak:) majdnem 00 000 franknyi bevételünk volt, amely még jelentékenyebb is lehetett volna, ha az árak nem lettek volna roppanul felcsigázva. Ugyanez a körülmény volt oka annak is, hogy z 1863-ki bécsi világkiállításon gyártmányainknak aránylag sekély kelete volt, mert a beütött pénzválság daczára is kielégítő eredményhez jutottunk volna, ha a venni szándékozó ngolokat és amerikaiakat a rendkívül magas árak vissza nem esztik vala.

Fölemlítést érdemel itt még az is, hogy eddig elé a gyár llandó vevői sorába tartoztak, a legmagasabb cs. és kir. udvaon kívül, Ausztria-Magyarország főrangú nemessége, a külöldi udvarok majdnem valamennyi Bécsben lakó követségei, a külföld, nevezetesen Angol- és Oroszország több főrangú családja. Hazánkban pedig nevezetesen: Eszterházy herczeg, a gróf Károlyi, Batthyányi, Zichy, Eszterházy, Szapáry, Hunyady, Széchenyi, Cziráky, Waldstein, Festetics, Erdődy, Wenckheim, Teleki, Csekonics, Pálffy, Nádasdy, s'tbbi családok, továbbá Aczél, Blaskovich, Jankovich ő méltóságaik és még több más, kik az említett genrekből szükségleteiket rendesen ezen gyárból rendelték meg.

II.

A gyár eddigi üzleti ügyviteléről

Ha az ember a gyár, ismeretes tényeken alapuló történetét végig olvassa, a legnagyobb ámulatba kell, hogy a világot ejtse el miatt, mivel megfejthetetlen és a legnagyobb mérvben feltűnő marad előtte a kérdés: miképen eshetik az meg, hogy egy vállalat, mely oly szokatlanul nagyszerű műipari és erkölcsi eredményeket képes felmutatni, – mint kevés ipar-vállalat a monarchiában, – mégis az anyagi eredményben oly messzire elmaradt emezekétől, miszerint elvégre a gyár még csődbe is kerülhetett?

S' mégis szabatos összefüggésben állnak egymással ezen a külvilágra nézve talányos jelenségnél nyilvánvaló ellentétek.

Nekünk ugyan, kik a gyár tulajdonosának és főnökének iai vagyunk, kik alapítása óta, kora ifjúságunktól fogva egymás után cselekvő résztvettünk benne és következésképpen ügyviteli viszonyaiba oly alaposan be vagyunk avatva mint senki más, minden esetre szükségképpen nehezen esik már amaz önmérséklés miatt is, melyet a szülők és gyermekeik közötti praejudiciáló módon kényes viszony szab elénk kötelességül, – amaz üzleti monstruositásnak okát megmagyarázni. Azonban, valamint az orvos előtt, kitől az ember gyógyulását reméli, a beteges tünetek legparányibb részletét sem szabad elhallgatnia, úgy a jelen esetben is szükségképen kívánatos, habár a kíméletes illedelem szabta korlátok között is, tétova nélkül leleplezni az itt rendszerességgel elkövetett hi-

11. ábra. Teapalack „Gödöllő" mintával, kék címeres jeggyel. VBM 57.316.

Abb. 11. Teekanne mit „Gödöllő"-Muster und blauem Wappenzeichen. VBM 57.316.

bákat és ballépéseket, melyek ama pénzügyi sikertelenséget okozták.

Mióta atyánk az ipar terére lépett, vörös fonálként húzódik keresztül működésén, ama végzetes benyomás, melyet reá, a buzdítás és fölserkentés nemes szándékából, illetékes tekintélyek által nyújtott, hízelgő elismerésének bizonyítékai és az ezekre következő hivatalos kitüntetések gyakoroltak. Már a megboldogult József nádor és a szintén megboldogult primás: Kopácsy nem mulasztották el dicsbeszédet tartani neki itteni munkálkodása fölött, és ama dicsérettől áradozó publicistikai ömlengés, melylyel Kossuth Lajos, soha sem fukarkodott, ha erre alkalom kínálkozott, benne már fölébresztett becsvágyat még csak fokozni volt képes. Hát még aztán, midőn később valóságos technikai eredményeket mutatott föl a gyár, s' az antik jellegű edények művészies utánzatáért oly kiváló szaktekintélyek is, mint megboldogult Metternich herczeg, Humboldt Sándor, báró Baumgartner, báró Haeckeren, a hírneves gyűjtők és régészek: Adamberger, Calvani, Pickert és mások, továbbá oly tekintélyes műbírálók, mint Eitelberger tanár, D^{or} Falcke, Nendtvich Károly, s' végül Zichy Edmond, Waldstein János, Eszterházy Mór grófok stbiek gyakran a túlontúl elhalmozták elismerésük, sőt elragadtatásuk nyilatkozataival, – atyánk önmaga és sajátképeni, eredeti hivatása iránt zavarba kezdett jönni. A képzelt művész

büszke követelései az egyszerű gyárnak polgárias igényeivel összeütközésbe jöttek, holott különben higgadt, okszerű eljárással, mind a két működési irányzat, igen jól megférhetett volna egymás mellett. És hogy már e lélektani bonczolat teljes is legyen, még egy másik szerfölött kellemetlen mozzanatot is fel kell említenünk, mely a természetnek egy kiáltó ellenmondását rejti magában. Az egyes, magános ember, ha anyagilag, független, féktelenül s' kénye-kedve szerint követheti hajlamait és ízlése irányát. Bár mi legyen is annak a mit tesz vagy nem tesz a végeredménye, arról ő senki másnak nem csak önmagának tartozik számot adni. De nyilvánvaló, hogy egészen másképen áll a dolog azon esetben, ha – mint itt – a vállalattal még más existenciák java-baja áll a legszorosabb kapcsolatban, ekkor már parancsoló kötelesség, az ilyetén viszonyból természetszerűleg folyó követelményeket és feltételeket, a mint illik, számba venni.

Igaz ugyan, midőn atyánk – ez előtt 35 évvel – a herendi gyárat alapította, már említett s' akkor is már nős legöregebb fivérünk kivételével, valamennyien még igen fiatalok voltunk, s' úgy szólván a tanodából vitt minket egymás után a gyárba, hogy kizárólag itt foglalkoztassa őket. Idővel azonban megannyi család lett belőlünk, melyek minden tagját és magánvagyonát (: mely a családfők nejeinek hozományából állott :) elve volt vasköveteztességel a vállalat körébe vonni, anélkül azonban, hogy másfelől megfelelő aequiválenst nyújtott volna – mint például az lett volna, ha őket a nyilvános czégbe fölveendette, – vagy pedig egyáltalában ama szabad és önálló mozgást és ama befolyást engedte volna meg nekik, a mint ez működésük értelmiségi jelleménél fogva várható lett és ami a gyár virágzásának is érdekében állott volna, holott éppen a fiúk voltak azok,** kiknek hű és szorgalmas kezei – ha közvetve bár – mindazon szép és nagy műveket létrehozták, melyek a világ bámulatát kiérdemelték.

Igy aztán felfogható, sőt majdnem önként értetődik, hogy ilyetén abnormis viszonyok között csak ellentmondások és a legéletbevágóbb kérdésekre nézve, szükségképen csak véleménykülönbségek származhattak az atya és fiai között. Míg mi fitestvérek, a gyár nem lankadó tevékenységünknek köszönhető hírnevét, mindenütt kedvelt áruczikkeink gyors forgalma által óhajtottuk volna gyakorlatilag értékesíteni, atyánk mindig csak az ő legsajátabb különérdekét tartá szem előtt, mely műremekek létrehozásában s' más illyetén műszaki munkálatok keresztülvitelében állott, melyeket elvégre a múzeumoknak ajándékozott, vagy pedig nagy titokszerűséggel elzárt a világ elől, nehogy meglássa és netalán még meg is vegye valaki. Ilyen ügykezelési rendszer mellett

Hogyan is történhetett volna másként, mint a fenálló társadalmi intézmények következetes figyelembe nem vételével, és a rendelkezés alatt lévő erők helytelen alkalmazásával, hogy a leghivatottabb tehetség is kénytelen volt megbénulni! – – És ebben rejlik épen ama kérdés megoldásának kulcsa, hogy miképen eshetett meg, miszerint a világhírű herendi porcellángyár csőd alá jutott.

III.

Azon módok és eszközökről, melyek alkalmazásával a
lalatok hasznossá és gyümölcsözővé volna alakítható.

Ha tekintetbe vesszük a tényt, hogy a herendi porcel
gyár, melynek hírneve átlépte az óczeánt, az antik fajok u
zatában a maga nemében páratlan ügyességet fejt ki, – h
tehát ha tevékenységének lendületet ad, már csak ezen ir
ban eddig tanúsított képessége folytán is a szélrózsa min
irányából érkező megrendelésekkel el lenne halmozva, ha
vábbá a gyár többévi tapasztalatok nyomán, ama különle
ségeket is mívelni fogja, melyek elkészítésébe a tanult
munkások már be vannak gyakorolva s' melyek a legnagy
mennyiségben is folytonos keletnek örvendenének külön
az éjszak-európai országokban, így Orosz és Angolország
ban, és Amerikára nézve is állandó s' a legjobb értelembe
kiviteli czikkeket képezhetnének, – úgy másfelől az is két
telen, miszerint egy gazdagon jutalmazó gyári tevéken
létesítésére egyáltalán véve nem kellene más remedium,
az, hogy a föntebb előadott sajnos hibák és balintézkedé
melyek itten el lettek követve, egyszerűen kikerültessene
az előbbivel épen ellentétes rendszer inauguráltassék.

Ha a gyár mostani berendezés mellett (: mely eshető
tetszés szerinti kiterjedést ölthet :) csak jelenlegi –tíz–
rongja hozatik is teljes erővel forgásba, ama keresett áruc
kekből annyit mégis elő lehet állítani, a mennyi hetenk
2000, vagyis évenként 100 000 frt. értéknek felelne meg.
téve már, hogy az árak a legszélső határig leszállítatnának
mégis fennmaradna még legalább 50%ja nyereségnek, ha
eddigi viszonyokat vesszük is zsinórmértékül, habár bizon
esetekben több száz perczentes nyereség is kikerült. Ha a g
csak öt évig (: mely idő alatt javításokra alig kellene figyele
re méltó összeget költeni :) a már többször jelzett oksz
rendszer keretében működik, egyúttal tulajdonképpeni h
tásának és a hozzá kötött igényeknek is megfelelvén, – a
időszak leforgása alatt eshetőleg még előbb is teljesen ren
hozhatná pénzügyeit és üzleti viszonyait.

Üzleti tőkének e czélra 50 000 frt. tökéletesen elég vol
melyet kívánatos volna vagy előlegképen vagy az üzletb
részvétel útján előteremteni.

Eme loyalis előadásunk alapján bizalomteljesen fordul
tisztelt barátainkhoz és ezen vállalat hazafias jóakaróih
azon szilárd reményben, hogy úgy üzleti opportunitás sz
pontjából, mint eme messzeterjedő dicsőséges hírnévvel b
intézet fentartása érdekében, a haza számára, – az Ö
tényleges részvétele által lehetővé válik nekünk, hogy mű
désünket, melynek egész múltunk szentelve volt, – sikere
folytatni képesek legyünk.

1875 *ki* február hó 2 *án*

Aláírták: Fischer Leo, Sámuel, G
Vilmos és B

5 év óta ugyanis a gyárnak nem volt még soha idegen igazgatója, munkavezetője, kezelője, és egyáltalában semmi néven nevezendő idegen hivatalnoka és mindezen állások kizárólag fitalunk lettek betöltve.

ztán nagyon természetes, hogy pénzügyi zavaroknak kellett ekövetkezniök, és ilyen esetekben ismét az ő utópiái voltak azok, melyekre nézve soha vele egyet nem érthettünk. Mert a míg ő ama főllengző ábrándban élt, hogy a nemzetnek hazaias kötelessége, miszerint az ő vállalatát, melyért a haza dicsőségére ő annyi áldozatot hozott, subventio által (: az ámpénztárból adandó kölcsön útján :) támogassa, – mi mindannyiszor aként vélekedtünk, hogy utóvégre nem is szükség ily kivételes segélyért folyamodnunk az államhoz, mielhogy a gyár, ha az általunk óhajtott gyakorlatias módon működnék, kielégítő és mindig bő alapot rejt önmagában, és minden segély, vagy kicsikart, a szabad mozgást akadályozó hitel nélkül is meg tud élni tisztességesen a maga becsületéből is. Sőt felséges Királyunk is ez utóbbi nézetben látszott osztozni, midőn atyánk még 1870-ben – tehát alig három évvel a gyárra nézve oly fényesen sikerült párizsi világtárlat után – államsegély engedélyezésért folyamodott Ő Felségéhez, jóságos királyunk jobbnak tartotta, nála a budai és gödöllői királyi kastélyok számára szükséges czikkeket megrendelni, e czélra legmagasabb magánpénztárából nevezetes összeget, mintegy 30 000 forintot kegyeskedett kiutalványoztatni, a mi, ha közvetve bár, de bizonyára finom ujmutatásképp is volt vehető a mindig beváló igazságra: aide-toi et le ciel t'aidera!

Az itt ecsetelt kép tehát világos körvonalakban tünteti elő a leghasznosabb és legsikeresebb tevékenység alkotását, melyet a társadalom színe-virága, – mivel egy igen élénk óhajtását látta benne teljesülve – örömteljes üdvözlettel fogadott, – s mellette mindjárt a kezet, mely, a kor félremagyarázásának fatális behatása alatt minduntalan kész a fáradságosan s' ön-alkotta művet szétzúzni.

JEGYZETEK

1. MOLNÁR L.: Iparegyesület és Iparműkiállítások. Művészettörténeti Értesítő 1965. I. 25–40.
2. H. P. GY. Irattára: Emlékirat a herendi porcelángyár fenntartását illetőleg. 1875. E helyen mondok köszönetet TASNÁDINÉ MARIK KLÁRÁNAK, hogy figyelmemet az emlékiratra felhívta.
3. Magyarország és Ausztria Statisztikája. red. KOVÁCS F. (Debrecen és Niregyháza 1869) 158.
4. A soproni Kereskedelmi és Iparkamra Főjelentése az 1866–1869-diki időszakra. (Sopron 1871) 37.
5. A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamarának jelentése az 1870–72-ik években. (Bp. 1874) 252–253.
   xx/ . . . 1873-ik évben (Bp. 1875) 140–141.
   xxx/ . . . 1874-ik évben (Bp. 1876) 182.
   xxxx/ . . . 1875-ik évben (Bp. 1876) 188–189.
   xxxxx/ . . . 1877-ik évben (Pest 1878) 222–223.
6. Album Delle Porcellanae e Maioliche Artistiche Anno 1873. (Firenze–Róma).
7. Exposition Universelle de 1867 à Paris. Catalogue Générale. (Paris 1867).
8. A budapesti Kereskedelmi és Iparkamara jelentése a budapesti kamarai kerület kézmű és gyáriparáról az 1870–1875-iki években. (Bp.) 187 216.
9. op. cit. 218.
10. Das Buch der Erfindungen Gewerbe und Industrien. Wien Weltausstellung 1873. VIII. (Leipzig 1900).
11. Welt Ausstellung 1873 in Wien. Officieller General–Catalog. (Wien 1873) 596.
12. Blaetter für Kunstgewerbe. Das Kunstgewerbe auf Wiener Weltausstellung. (Wien 1873) 46.
13. Weltausstellung 1873 in Wien. Amtliches Verzeichniss der Aussteller Wien 1873.
14. Industrie Zeitung für Ungarn. (Pest 1873) VIII. 28.
15. Bericht der Oedenburger Handels- und Gewerbe Kammer in den Jahren 1863, 1864 und 1865. (Oedenburg 1867) 16.
16. Veszprém I. 1875. N° 17.
17. H. P. Gy. Irattára: „Festők" dosszié. Az összeállítás valószínűleg 1938/39 között készülhetett korabeli feljegyzések alapján, amit azután megsemmisítettek.
18. RUZSICSKA, I. A herendi porcelán (Bp. 1939). 62. Említ egy Wettengl nevű figurafestőt is keresztnév nélkül, aki ugyancsak ebben az időben dolgozik Herenden.
19. VEM L.: Felekezeti Anyakönyvek. Szentgáli rk. akv. 1865.
20. RUZSICSKA, op. cit. 62.
21. A Soproni Kereskedelmi és Iparkamarának 1876-ik évi Statisztikai Jelentése II. (Sopron 1878) 981.
22. MOLNÁR L.: A herendi porcelángyár művészeti törekvései 1825 és 1850 között. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 9(1970) 111–124.
23. MOLNÁR L.: A herendi porcelángyár a reformkorban. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei. I. (1963) 231–245.
24. RUZSICSKA, op. cit. 45.
25. Illustrierte Geschichte des Kunstgewerbes. II. (Berlin 1908) 421.
26. Allgemeine Illustrierte Weltausstellung Zeitung Wien 1873. am 26 Juni.
27. LESSING J.: Das Kunstgewerbe auf der Wiener Weltausstellung 1973. (Berlin 1874).
28. Blaetter für Kunstgewerbe. Hauser, A.: Die Keramik auf der Weltausstellung 1873. II. (Wien 1873).
29. Kunst und Kunstgewerbe auf der Wiener Weltausstellung 1873. J. V. FALKE: Das Kunstgewerbe. (Leipzig 1875).
30. JAENECKE, F.: Grundiss der Keramik in eruf auf das Kunstgewerbe. (Stuttgart 1879).
31. GRAESSE, J. G. T.: Guide de L'amateur de Porcelaines et de Poteries. (Dresden 1875) V. Aufgabe.
32. JACQUEMART, A.: Historie de la céramique. (Paris 1873).
33. Főjelentése a soproni Kereskedelmi és Iparkamarának az 1873-ik évre. (Sopron 1874).
34. Veszprém megyei hivatalos heti közlöny. 1876. N° 53.
35. RUZSICSKA, op. cit. 25.

DIE HERENDER PORZELLANFABRIK ZUR ZEIT DER WIENER WELTAUSSTELLUNG 1873

Die für das europäische wirtschaftliche Leben in der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts charakteristische Reihe von Weltausstellungen förderte in grossem Masse die Entwicklung, die Kontakte zwischen Ländern und Völkern. Die erste Weltausstellung in London 1851 diente als Muster für die folgenden, die in Abhängigkeit von der Grösse des Landes und dem Reichtum seiner Kolonien auch zum Schauplatz exotischer Materialien wurden. Die Herender Porzellanfabrik, die an all diesen Ausstellungen teilnahm, erzielte zunächst im Rahmen des Österreichischen Reiches, später der Österreichisch-Ungarischen Monarchie bedeutende Erfolge. Die an den europäischen Verhältnissen gemessen rückständige Manufaktur im Besitz und unter der Leitung von Móricz Fischer trat immer mit besonderen Porzellanwerken auf. Die regelmässige Beteiligung an den Ausstellungen wirkte sich dermassen auf die Produktion aus, dass jene Jahrzehnte lediglich im Zeichen der Vorbereitung von einer Ausstellung auf die andere vergingen. In der 2. Hälfte insbesondere aber im letzten Drittel des 19. Jahrhunderts wurden in Herend noch immer die damals schon klassisch genannten Rokoko-und Barock-Porzellane des 18. Jahrhunderts hergestellt. Ausser den europäischen Stilrichtungen spielte in Material auch das Orientalische eine bedeutende Rolle, die Ausstellung chinesischer und japanischer Besonderheiten und Imitationen. Die wirtschaftliche Lage dieser Periode wurde bestimmt durch die erste Weltkrise der kapitalistischen Produktion im Jahre 1873. Freilich wirkte sich diese auch auf die patriarchalische Manufaktur aus: wenn auch nicht im gleichen Jahr, wohl aber ein Jahr später kam es in Herend zum Bankrott.

Die Porzellanherstellung war damals innerhalb der Monarchie quantitativ sehr gering. In jeder Hinsicht, sowohl in der technischen Ausrüstung als auch in den künstlerischen Zielsetzungen machte sich der Rückstand bemerkbar. Durch die Einfuhr aus verschiedenen Gebieten der Monarchie waren vor allem die Produkte der tschechischen Fabriken gesucht, diese wurden vor allem gekauft, weil sie billig waren. Nicht nur war die Ausfuhr minimal, sondern in den Jahren 1870–1875 infogle ihrer kleinen Menge einfach nicht messbar. Gleichzeitig war die Gründung des selbständigen Museums für Kunstgewerbe und dessen Versorgung mit dem entsprechenden Material ein Zeichen des grossen heimischen Interesses der damaligen Zeit für das Kunstgewerbe. In dieser Zeit wurden die Ansichten von Morris und Ruski.i über das zeitgemässe Kunstgewerbe, über die Möglichkeiten, wie Gebrauchsgegenstände schön zu gestalten sind, auch in Ungarn bekannt. In der heimischen Keramikkunst waren die feinen Fayenceprodukte der Zsolnay Fabrik in Pécs von Bedeutung. Besonders bei den Weltausstellungen erregten diese im Kreis des entstehenden Grossbürgertums grosses Aufsehen.

Die Wiener Weltausstellung 1873 versuchte einerseits die wirtschaftlichen Probleme des schwach entwickelten österreichischen Reiches zur Zeit der Krise zu verhüllen, andererseits hatte sie die Absicht, Beziehungen herzustellen, die zum Aufschwung der Industrie führen sollten, wobei allerdings auch nicht ausser Acht gelassen werden darf, dass im gleichen Jahr der 25. Jahrestag der Thronbesteigung des Kaisers begangen wurde. Das kunstgewerbliche Gesamtbild der Ausstellung war die Schau eines Produktionsquerschnitts mit bürgerlichem Geschmack und mit kleingewerblichen Methoden. Ausser den Fabriken von Herend und Pécs beteiligten sich an der Ausstellung Töpfer und Ofensetzer als Repräsentanten des heimischen Keramikgewerbes. Die kunst- und wissenschaftsgeschichtliche Bedeutung der Wiener Ausstellu
für Herend bestand darin, dass die zur Schau gestellten P
zellane vom hervorragenden Kunsthistoriker J. v. Falke e
gehend analysiert wurden, wobei er auf ihren ausgezeichnet
imitativen Charakter hinwies, was 1873 in Kreisen des si
nach der Romantik sehnenden Grossbürgertums als sehr an
kennend galt.

Die Herender Porzellanfabrik befand sich in diesen Jahr
eigentlich noch immer in dem rückständigen Zustand, wie
Jahre 1839, als sie durch Móricz Fischer organisiert, und ei
grössere Investition begonnen wurde. Die Ausrüstung e
sprach der einer Manufaktur, sie stand im Dienste einer Pr
duktion handwerklichen Charakters. Die angestellten Mal
und Modellierer waren schlesicher oder tschechischer He
kunft, kaum gab es unter ihnen damals Ungarn. Die künstl
rische Konzeption bestand in der Nachahmung der berei
traditionell gewordenen Klassiker, und die Produktion wid
spiegelte eine piece–unique–Auffassung. Unter den künstl
rischen Ergebnissen ist vor allem das damals entstande
„Gödöllő" -Service zu erwähnen, das gleichfalls aus der Ur
gestaltung eines in der Fabrik bereits bekannten orienta
schen emaillebemalten Musters entstanden ist, nach ein
grösseren Bestellung des Herrschers. Die orientalisch beei
flussten Muster erschienen bei der Wiener Ausstellung in grö
serer Zahl, was ein Zeichen des Zunehmenden Interesses f
das Exotische war.

In der Jury war Ungarn durch Vilmos Zsolnay und F
gyes Szumrák, Direktor einer Glasfabrik, vertreten. Die au
gestellten Keramiken, Glasprodukte und Porzellane zeugte
in ihrem Gesamtbild von der Verbreitung und Anwendung d
Neostile. Auf diese Erscheinung wurden auch die Kritike
aufmerksam, und vielleicht infolgedessen wurden auch d
Herender Porzellane geschätzt, wobei neben ihrem imitiere
den Charakter die Eklektizität und gewisse ihrer „neo"-Wi
kungen unberücksichtigt blieben. Die in ihrer Mehrheit lobe
den Kritiken der Wiener Ausstellung drückten besonders i
Bezug auf Herend der ganzen Periode im 19. Jahrhunde
ihren Stempel auf.

Um die Mitte der 70er Jahre wurde die Krise auch i
Herend bemerkbar. Den Erfolgen in Wien fehlte die wir
schaftliche Basis und sie führte lediglich nicht zu den erhof
ten Ergebnissen. Finanziell ging das Unternehmen völlig zug
runde, Kinder und andere Familienmitglieder des Besitzers
die verschiedene Betriebe der Fabrik leiteten, wollten an de
erkannten Rückständigkeit ändern. Sie legten ihre Vorstellun
gen in einer Denkschrift der Öffentlichkeit vor. Das apellar
tige Dokument gab einen Überblick über die auch scho
damals jahrhundertealte Geschichte, die Ergebnisse der Fab
rik und steckte den Ausweg in der Umstellung auf Massen
produktion ab, unter Zuhilfenahme eines grösseren Kredites
mit einer gewissen Modernisierung. Der Apell erzielte den
erwünschten Erfolg nicht, so kam es in der Produktion und in
der Kunst der Herender Manufaktur zu einer beinahe zwe
Jahrzehnte langen Stagnation.

Anschrift des Verfassers:
Dr. Molnár László
Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi ka
Művészettörténeti Tanszé
H–1052 Budapest
Pesti B. u. 1.

A „Veszprémi Jeruzsálemhegyi Petőfi kör" története

VIDÁNÉ FODOR ZSUZSA

Magyarországon a 19. század utolsó harmadában új lendülettel bontakozott ki az a nagy egyesületi, társulati mozgalom, amely nagyszámú társasegylet, művelődési társaskör létrejöttében realizálódott városokban és falvakban egyaránt.

Ezek a társulatok saját érdekeik védelmében jelentős tevékenységet fejtettek ki az ön- és közművelődés területén. Demokratikus alapszabályaik révén olyan rétegek és személyek is szerepet kaphattak bennük a közélet bizonyos területein, akik társadalmi helyzetük alapján a társadalmi, politikai életből részben, vagy teljes egészében ki voltak rekesztve.

Ennek a folyamatnak a kialakulását Veszprém megyében, Veszprém városában is nyomon követhetjük. A létrejött társaskörök célja főként a művelődés elősegítése, a polgári érdekek előmozdítása volt, amelyekhez sok esetben még hazafias és jótékony jellegű feladatok megvalósítása is társult. Tagjaik nagyrészt iparosok, kereskedők voltak, de sok szellemi foglalkozást űző ember, vezetőségi posztokat betöltő személy is részt vett bennük. Ilyen társulatok voltak Veszprémben pl. a Kossuth Lajos Olvasókör, a Népkör, a Barátságkör, a Jeruzsálemhegyi társaskör, a Cserháti társaskör, a Vörösmarty kör stb., hogy csak a legjellemzőbbeket említsük. Ezek közé tartozott a Petőfi kör is, amelynek történetével szeretnénk az alábbiakban foglalkozni.

A körnek iratanyaga szinte egyáltalán nem maradt meg. Működésének, belső életének legfőbb dokumentumai, a korabeli jegyzőkönyvek, pénztárnaplók, könyvtárnaplók, számlák, kimutatások a II. világháború alatt megsemmisültek. Történetének megírásához igen kis mennyiségű hiteles forrásanyag állt rendelkezésre, az Alapszabályok, a kör első elnökének, Kész Ferencnek néhány feljegyzése a választmányi ülések meneteiről, néhány levél, könyv és az újjáalakulástól a kör megszüntetéséig – 1949 januárjáig vezetett jegyzőkönyvek. Ezekhez járulnak a még élő köri tagok személyes elbeszélései.

A hiányos forrásanyag ellenére mégis érdemes rekonstruálni a Petőfi kör történetét, mert egy olyan egyesületről van szó, amely tagjainak száma és az általa folytatott tevékenység miatt egyike volt a legjelentősebb veszprémi egyesületeknek.

A Petőfi kör megalakulásának évszámát teljesen megbízható dokumentumanyag hiányában nem tudjuk egészen pontosan. A kör nyomtatásban megjelent Alapszabályai szerint az alakulási közgyűlést 1896. december 27-én tartották. A kör azonban már ez év előtt is működhetett, mivel az újjáalakulása után készült, az új zászló beszerzését indítványozó, 1947. szeptember 17-én tartott választmányi ülés jegyzőkönyve szerint a tagok ezt határozták: „A zászlóra alapítási, illetőleg a felszentelés éveként 1894–1948. éveket íratunk."[1] Egy másik jegyzőkönyvet, amely 1948. október 12-én kelt, egy „Veszprémi Jeruzsálemhegyi Petőfi Kör 1894" feliratú pecséttel láttak el. A kör jubileumi rendezvényeit viszont többnyire az 1895-ös évhez igazították.[2]

Az alakulási közgyűlésen a tagok első lépésként alapszabálytervezetet készítettek, és ezt jóváhagyás céljából felterjesztették a belügyminiszternek. A tervezetet a magyar királyi belügyminiszter 1897. július 16-án jóváhagyta.[3]

Az Alapszabályok első paragrafusa az egylet címét határozta meg. A kör címe: A Veszprémi alsóváros Jeruzsálemhegyi városrész „Petfői kör".

A megvalósítandó cél „... a társadalmi és üzleti előnyöket a polgártársak közt becsületes úton és módon kölcsönös megismerkedés, felvilágosítás és ajánlás által erélyesen előmozdítani, polgári érdekeinket a törvények keretén belül megóvni s ezáltal úgy a polgártársak, mint a város és közvetve a haza érdekeit védelmezni. Ezen körnek érdekében áll, annak családjához tartozó neje, gyermeke elhalálozása esetén testületileg gyászlobogóval kivonulni, s a körnek tulajdonát képező lámpák és Szent Mihály lovával a halottas háznál megjelenni és az elhunytat a sírkertbe kikísérni."[4]

A kör céljának elérése érdekében „... alkalmas helyiséget tart, mely rendes társalgási helyül szolgál, barátságos eszmecsere és szórakozás végett: ahol a kör mindennemű gyülekezeteit tartja. Értekezleteket és közhasznú életbevágó tárgyakról felolvasást tart és esetről esetre mulatságokat rendez."[5]

A kör a kezdeti időszakban több helyiségben tartotta összejöveteleit, majd beköltözött a Zámbó-féle házba, ahol feloszlatásáig működött.

A Petőfi kör első helyisége – tulajdonképpen a megalakulás helyszíne – a mai Somogyi Béla utca 11. számú házban, özv. Krammer Alajosné vendéglőjében volt. Az ottani helyszűke miatt a nagyobb rendezvények – nyári táncmulatságok, jubileumi összejövetelek – alkalmával a Zuschmann-féle vendéglőt, főleg

annak kerthelyiségét vették igénybe a tagok. Ez a ház az almádi és a füredi út elágazásánál lévő KPM székház helyén állt.

A „Veszprémi Hírlap" több esetben közölt tudósítást az 1920-as évek elejéig a kör Zuschmann vendéglőbeli jól sikerült rendezvényeiről. Ugyanezen lap 1924. január 6-i száma közölte, hogy „a Petőfi kör elnöksége január 2-án a kör helyiségét az Ács utcai Zámbó János-féle vendéglő külön termébe helyezte át." Id. Zámbó János cipészmester rokkantan tért vissza az I. világháborúból és megvette az említett házat, ahol vendéglőt nyitott. A kör vezetőségének és tagjainak óhaját szem előtt tartva Zámbó János a nagyobb forgalomra számítva menetközben felépítette a vendéglőjével szemközti telken az új, nagy házat, amelynek falán még ma is látható a „Petőfi kör" felirat. Ebben az Ács utca 7–9. számú házban talált végleges otthonra a kör 1925. december 8-án, amikoris „díszközgyűlés keretében foglalta el a kör vendéglőse, Zámbó János által újonnan emelt épületében az új helyiségeit."[6] (1. ábra)

1. ábra. A Zámbó féle ház, amely végleges otthont adott a körnek.

Fig. 1. The Zámbó house providing a final home for the Society.

Kik voltak a kör tagjai?

Az egylet azzal a céllal alakult meg, hogy összefogja Veszprém város, kiváltképp a jeruzsálemhegyi városrész egy adott társadalmi rétegének tagjait, hasonló foglalkozású és érdekkörű egyéneit. Ide főleg iparosok és kereskedők jártak akár mesteri, akár segédi minőségben, de a kör tagjai között szép számmal voltak hivatalnokok, tisztviselők, sőt magasrangú városi vezetőségi posztokat betöltő emberek is. Ezen az összetételen belül a Petőfi kör ún. tiszteletbeli, pártoló és rendes tagokból állt. Tiszteletbeli taggá azokat az egyéneket választották, akik a kör céljainak előmozdítása, vagy a közügyek fejlesztése körül érdemeket szereztek. A körnek rendes tagja lehetett minden fedhetetlen jellemű, önálló rendes, bármely felekezetű hon polgár. A belépés úgy történt, hogy a belépni kívánó ebbeli szándékukat sajátkezűleg írt íven, két tagtár mint tanú, aláírása mellett közölték a titkárral. A t kár a neveket 6, esetleg 14 napra a kör helyiségébe kifüggesztette, és a legközelebbi választmányi ülésen felvételi kérelmet előterjesztette. A választmányi ülé titkos szavazás útján hozott határozatait a titkár kö zölte az elnök ellenjegyzésével. Az a személy, aki kör rendes tagja lett, a belépés napjától kezdve eg évre kötelezte el magát. A vidékiek csak pártoló tago lehettek. A feltétel az volt, hogy a tagsági díj felé azonnal le kellett fizetniök. Ezeket a tagokat azonba nem választották meg tisztségviselőknek.

Amint látjuk, a belépés szabályai elég szigorúa voltak, és azok a személyek, akikkel kapcsolatba bármilyen erkölcsi, vagy egyéb alapos kifogás felmerült, nem lehettek köri tagok. A többiek titkos szavazással maguk döntöttek az új tagok felvételéről, így megakadályozhatták az általuk nemkívánatos egyének bekerülését a körbe. Azoknak, akik felvételt nyertek, bármikor jogukban állt a kör helyiségeiben megjelen ni, s az ezzel együttjáró előnyöket élvezni és gyako rolni. A tagok saját felelősségükre háromszor magu kal vihettek egy vendéget a körbe. Ez azzal a kötele zettséggel járt csupán, hogy a vendég, valamint a ta nevét az e célra készült könyvbe be kellett jegyezni.

A tagok kötelességeit az Alapszabályok 7–10. pa ragrafusa tartalmazza. Ezek szerint minden rendes ta belépéskor köteles volt beiratási díjat fizetni; 50 évé koráig 60 krajcárt, 50 évtől 60 évig 1 forintot, 6 éven felül pedig 2 forintot. A következő években a évi tagsági díjat, 40 krajcárt negyedévi részletekbe kellett befizetni.

Ha valamelyik köri tag tagsági díjaival egy éven á hátralékban volt, azt a kör pénztárnoka írásban fel szólította. Abban az esetben, ha ez eredménytele maradt, a kör követelését közigazgatás útján be lehe tett hajtani, s erről a pénztáros a választmánynak min den esetben jelentést tett. Ez alól a szabály alól csak akkor volt kivétel, ha a körtag elszegényedett, vagy követelés behajtása beláthatóan irreálisnak mutatko zott.

A körtagság három ok alapján szűnt meg:

1. ha az illető tag meghalt,
2. ha a rendes tagok közül tizen írásbeli érvekkel al támasztott feljelentést terjesztettek a választmány elé, és ha már a közgyűléshez eljuttatott fellebez eredménytelennek bizonyult,
3. ha a tag saját maga akart kilépni; ez esetben szándé kát köteles volt legalább egy hónappal az év letelte előtt az elnöknek szóban, vagy írásban bejelenteni.

A kör szervezeti felépítése

A Petőfi kör ügyeit a közgyűlés, a választmány és a tisztségviselők intézték.

A közgyűlés rendes, vagy rendkívüli lehetett. A rendes közgyűléseket minden év elején tartották rendszerint januárban, februárban, esetleg márciusban. Ilyenkor megtárgyalták az elmúlt évi jelentéseket és számadásokat. Ez utóbbiak átvizsgálására egy 3 tagból álló bizottságot választottak, amely egyúttal köteles volt az azon évi költségvetést is összeállítani.

A rendes közgyűlés hatáskörébe tartozott az alapszabályok módosítása is. Ez azonban csak akkor történhetett meg, ha a választmány a módosítást előzetesen megtárgyalta, és azt a közgyűlés napirendjére tűzte. Azok a tagok, akik az alapszabályok megváltoztatását óhajtották, írásbeli indítványukat a közgyűlés összehívása előtt 14 nappal az elnöknek adták be.

A közgyűlés akkor volt határozatképes, ha az elnök és a tisztségviselők leszámításával a körtagok kétharmada jelen volt. Ellenkező esetben 14 nap múlva új közgyűlést hívtak össze, amelyben tekintet nélkül a megjelentek számára, a közgyűlés szótöbbséggel határozott.[8]

Rendkívüli közgyűlést annyiszor tartottak, ahányszor tíz választmányi tag, vagy a körtagság fele, annak összehívását kívánta. Ilyenkor azokban a kérdésekben határoztak, amelyek megtárgyalására a gyűlést soron kívül összehívták. A rendes és a rendkívüli közgyülés idejéről az elnök tíz nappal korábban értesítette a tagokat hírlapi közlés, vagy a kör helyiségében történő kiírás és meghívó szétküldése útján.[9]

A szavazás módjai

A választás, mint említettük, titkos szavazás útján történt. Egyéb kérdések eldöntésében a tagok felállása jelentett egy-egy szavazatot. A tisztségviselőket és a választmányi tagokat általános többséggel választották. Minden tag csak egy szavazati joggal bírt, és azt csakis személyesen gyakorolhatta. A szavazatok beszedésére és összeszámlálására az elnök bizottságot nevezett ki, amely a szavazás eredményét közhírré tette, majd a felvett jegyzőkönyvet átadta az újonnan megválasztott elnöknek. Most már az ő feladata volt, hogy a többi megválasztott tisztségviselőt és választmányi tagot hivatalosan értesítse.[10]

A közgyűlési jegyzőkönyvet az elnök, a titkáron kívül a közgyűlésből megbízott három taggal hitelesítette.[11]

A választmány az összes tisztségviselőből, valamint a közgyűlés határozatától függően legalább 20, legfeljebb 40 tagból és 5 póttagból állhatott. Az elnökségen kívül a választmányi tagság is kitüntetést, megtiszteltetést jelentett az egyes személyeknek. Ebben főleg az idősebbek részesültek, de az arra érdemes fiatalokat is bevitték a választmányba. A tisztségviselőket is és a választmányi tagokat is egy évi időtartamra választották.

A választmány havonként egyszer, szükség esetén öt tag írásbeli kérésére többször is ülést tartott, és annak idejét és tárgyait három nappal előbb közölték a választmányi tagokkal.

Mik voltak a választmány teendői?

1. Mindazon ügyekben, amelyek a közgyűlés hatáskörén kívül estek, a választmány teljhatalmúlag intézkedhetett.
2. A közgyűlés által megszabott költségvetés határain belül minden szükségletről gondoskodnia kellett. Vásárolhatott, szerződéseket köthetett, sőt e jogát 10 forint összegig a tisztségviselőkre is átruházhatta.
3. Szolgákat vett fel, fizetésüket megszabta.
4. A pénztár ellenőrzésére az alelnök mellé két választmányi tagot jelölt ki, akiknek az volt a feladatuk, hogy a pénztár és a számadások felett felügyeljenek és erről minden három hónapban jelentést tegyenek.
5. A panaszos indítványokat könyvbe bejegyezte és azt a legközelebbi ülésen megtárgyalta.
6. Házi szabályokat és ügyrendet készített, annak ellenőrzését elláta.[12]

A választmány akkor volt határozatképes, ha az elnökön kívül a tisztségviselők beszámításával a választmánynak legalább a fele jelen volt. Szótöbbséggel határozott, fellebbezési jogát pedig a közgyűlés felé gyakorolhatta.[13]

Tisztségviselők

A Petőfi kör tisztségviselői a következők voltak: elnök, alelnök, titkár, jegyző, aljegyző, pénztárnok ellenőr, könyvtárnok és házigazda.

Az *elnök* képviselte a kört, mindenkor ő elnökölt a köz és választmányi üléseken. A szavazatok egyenlő száma esetén saját szavazatával döntött és a kör hivatalos iratait a titkárral együtt írta alá.

Az *alelnök* az elnök távollétében intézte a kör ügyeit, és ugyanolyan joggal és hatáskörrel bírt, mint az elnök.

A *titkár* vezette a köz és a választmányi ülések jegyzőkönyveit, ő szerkesztette a kör minden hivatalos iratát, ellenőrizte az indítvány és panaszkönyveket, nyilvántartotta a tagok számát és névsorát.

A *jegyző* a titkár teendőiben nyújtott segítséget.

A *pénztárnok* kezelte a kör jövedelmeit, átvette a tagdíjakat és egyéb befizetéseket, valamint fedezte a kiadásokat. A választmánynak havonta számot adott a bevételekről és a kiadásokról, a közgyűlés elé pedig részletes évi számadást terjesztett elő.

A *házigazda* a kör vagyonára ügyelt fel, továbbá azon őrködött, hogy a házi rendszabályok utasításait betartsák, és hogy a kör helyiségeiben semmilyen hazárd, vagy nyerészkedési játékot ne űzzenek.

A *könyvtárnok* felelős volt a könyvtári állományért, pontos jegyzéket vezetett a kör könyveiről, hírlapjairól és folyóiratairól.[14]

A tagság létszáma

A Petőfi kör első tagjainak létszámát és névsorát egészen pontosan nem ismerjük. Az előbbit illetően a „Veszprémi Hírlap" az 1934-ben megtartott 40 éves

2. ábra. A tagok első csoportképe 1906-ból.

Fig. 2. The first group–picture of the members, dated 1906.

jubileumi ünnepség alkalmából 35 alapító tagról emlékezik meg.[15] Feltételezhetjük, hogy ez a szám többnyire megfelelt a valóságnak. Megmaradt a kör 1906-ban készült tablója, amelyet a tagok „A Veszprémi Jeruzsálemhegyi Petőfi kör Elnökének 10 éves fennállása emlékére 1906" felirattal láttak el. E tabló szerint a tagok száma 1906-ban 93 fő volt. Megtudjuk azt is, hogy a kör elnöke Kész Ferenc, alelnöke Schwarz György, titkára Csermák Imre, ellenőre Gopladek József, helyettes jegyzője Lintinger József, könyvtárnokai Bauer Károly és Tiszinger Károly, dal elnöke Szász Ferenc, karmestere Pekárdi Pál, pénztárnoka Vinkler István, háznagya Vári Nagy Béla, örökös díszelnöke dr. Óvári Ferenc országgyűlési képviselő, örökös dísztagjai Bauer Károly és Szeglethy György polgármester voltak. A tagság zömmel iparosokból és kereskedőkből tevődött össze, de volt közöttük szép számmal tanító, orvos, ügyvéd és más szellemi foglalkozású egyén is. (2. ábra) A Petőfi kör tagjának lenni egyfajta rangot jelentett a veszprémiek körében. Ugyanakkor a kör is igyekezett megnyerni magának a nevezetes személyek pártfogását, hogy ezzel is növelhesse tekintélyét a városban. Az elnökségben és a tiszteletbeli tagok között neves városi vezetőket találunk.

A kör tagjai 1930-ban is készítettek egy tablót „A Petőfi kör 35 éves Fennállása Emlékére 1895–1930" felirattal. Ezen a tablón a vezetőséggel együtt a tagok száma már 150 fő. Létszámában – az 1906-oshoz viszonyítva – majdnem duplájára nőtt körnek ügyésze is volt dr. Schreiner Károly személyében, aki nagy odaadással és szeretettel látta el feladatát, sőt jó pár alkalommal előadást is tartott a körben. A dísz- és vezetőségi tagok sorában találjuk ismét dr. Óvári Ferencet – most már mint Veszprémvármegye felsőházi tagját –, id. Kész Ferencet, mind díszelnököt. A kör tiszteletbeli elnöke Pongrácz Andor, elnöke Bognár Kálmán, társelnöke Lintinger József, alelnökei Freund Károly és dr. Nagy László főjegyző voltak.

A korabeli jegyzőkönyvek hiányában a főbb tisztségek viselőinek neveit is csak onnan tudjuk megállapítani. Ezek szerint a zászlóanya teendőit Haidekker Lászlóné, a titkárét Léhner József, a jegyzőét Kalivoda Endre, a pénztárosét Baranyai Imre, az ellenőrét Keller Pál, a könyvtárosokét Viczina Lajos, Kajdy Dezső, Lintinger István és Blaski József, a háznagyokét Heisler János és Zámbó János látták el. A felsorolt tisztségek között újnak látszik a „zászlóanya" megjelölés. Valószínű azonban, hogy a körnek már korábban is volt ilyen tiszteletbeli megbizatású tisztségviselője. Ellátására egy jómódú körtag köztiszteletben és szeretetben álló feleségét kérték fel. Ő inkább csak reprezentálója volt a körnek, amelyet nagylelkű adományaival segített.

A vezetőségi tagok megválasztásánál demokratikus szempontok uralkodtak. Ha az elnök iparos volt, akkor az alelnökök rendszerint a kereskedők, vagy a tisztviselők soraiból kerültek ki. A tagok arra törekedtek, hogy minden réteg képviseltethesse magát a körben.

Gazdasági kérdések

Az Alapszabályok 5. paragrafusa szerint a Petőfi kör vagyonát a „tagdíjakból befolyt jövedelem, bármi jövedelemből szerzett ingó, vagy ingatlan vagyon, adományok és a rendezendő estélyek, s mulatságok által befolyandó jövedelem" képezik. A Petőfi kör a többi egyesülethez hasonlóan kezdettől fogva elsősorban saját erejére, néhol egy-egy pártfogó jóindulatú segítségére támaszkodhatott a gazdasági ügyeit illetően. A kör bevételi forrásai között elsősorban a tagdíjakat kell megemlíteni. Belépéskor a tag első kötelessége a beíratási díj befizetése volt, a következő években pedig meghatározott évi tagsági díjat volt köteles fizetni. A pártoló tagoknak a tagsági díj felét kellett csak fizetni. A vezetőség a tagdíjak befizetését szigorúan vette. A pénztáros feladata volt, hogy ennek pontosságát ellenőrizze, s erről a választmányt tájékoztassa.

Az 1912. szeptember 6-án tartott rendes közgyűlésen sor került az alapszabályok módosítására. Ez az új alapszabálytervezet a tulajdonképpeni beíratási díjat a következőkben szabta meg: minden rendes tagnak belépéskor 20 évtől 40 évig 1 korona 60 fillért, 40–50 évig 2 koronát, 50–60 évig 4 koronát, s 60 éven felül 6 koronát kellett fizetnie. Ezenkívül a belépő tag a könyvtár jegyzékért 30 fillért, az alapszabályok egy nyomtatott példányáért 10 fillért fizetett. Az évenkénti rendes tagdíjat 80 fillérben állapították meg.[16] A módosított alapszabálytervezet elfogadásakor a befizetésekkel kapcsolatos szigorúságon a belügyminiszter azzal a helyesbítéssel enyhít, hogy az egylet tagdíj követelései csak rendes bírói, nem pedig közigazgatási úton hajthatók be.

A tagdíjak mellett az évenként megrendezett táncvigalmak jelentős bevételi forrásai voltak a körnek. Az összetartás elősegítése és a szórakozás miatt rendezett bálok egyben a működés anyagi alapjául is szolgáltak. A téli nagy mulatságokat január–februárban, a nyáriakat június–július hónapokban tartották meg. Ezeken a bálokon belépő díjat is szedtek, de felülfizetéseket is elfogadtak.

A korabeli eseményekről a „Veszprémvármegye" és a „Veszprémi Hírlap" című újságok gyakran közöltek tudósításokat. A tagok a báli rendezvények bevételeit különféle célok megvalósítására fordították. Ezek érzékeltetésére nézzünk meg néhány híradást. A „Veszprémvármegye" 1900. január 14-i számában közölte „... a Petőfi kör könyvtárának gyarapítására saját körhelyiségében házias jellegű, zártkörű táncvigalmat rendez. Belépti-díj személyenként 40 krajcár, családjegy 3 személyre 80 krajcár. Felülfizetések köszönettel fogadtatnak és hírlapilag nyugtáztatnak."

A „Veszprémi Hírlap" 1902. július 6-i száma a kör saját pénztára javára rendezendő táncmulatságáról értesített. A belépődíj ekkor már személyjegyre 80 fillér, családjegyre 1 korona 60 fillér volt. A hagyományos nyári[17] és téli[18] bálok mellett gyakran egy-egy rendkívüli alkalomból is szerveztek mulatságokat. A kör dalárdájának fejlesztésére például 1906 márciusában[19] és 1907 áprilisában[20] is tartottak zártkörű rendezvényeket. A befolyt jövedelem nagyságát ezekből a tudósításokból nem lehet pontosan meghatározni, hiszen a lapok nem mindig nyugtázták a felülfizetéseket, máskor pedig a belépődíjak közlése maradt el. A híradások lelkes hangja azonban arra enged következtetni, hogy ezek a rendezvények a többiekhez hasonlóan jól sikerültek, és újabb hasznos tervek megvalósítására ösztönözték a tagokat.

A különböző módon – tagdíjakból, adományokból, a könyvtár javára befizetett összegekből, mulatságok bevételeiből – befolyt pénzta kör elsősorban a különböző kiadásaira fordította. A befolyt jövedelemből fizették a kör fenntartási kiadásait, a világítást, a fűtést, az adót (pl. vigalmi), ebből kapott tiszteletdíjat a karnagy, a jegyző, a beparancsoló. Temetéskor ebből fizettek a Szent Mihály lova kiviteléért, ez fedezte a kör különböző vásárlásait (pl. berendezési tárgyak megvételét, tablók, képek, jelvények, díszzászló, szalagok készíttetését). A könyvtárbővítésnek is ez volt a forrása, könyveket vásároltak, újságokra fizettek elő. A kör állandó kapcsolatban állt a Georgi Lajos-féle könyvkötőműhellyel, ahol a megrongálódott könyveket rendbehozatták, és az újságokat beköttették. Ugyanígy dolgoztattak Pósa Endre könyvárus és könyvkötőnél, nem is kis tételben. Az 1904. július 22-én kelt számla szerint a kör 800 db meghívó, városok neveinek nyomása és 1000 db levelezőlap elkészítéséért 38 koronát fizetett Pósa Endrének. Meghívókat más városi nyomdában pl. az Egyházmegyei Nyomdában, vagy Fodor Ferencnél is készíttettek.

A tiszteletdíjak nagyságának érzékeltetésére egy-egy megmaradt levél, nyugta, vagy elismervény szolgál segítségül. Pekárdi Pál karmester például 1904. augusztus 16-án 25 koronát vett fel a Petőfi kör dalárdájának tanítási díja fejében az 1904-es év második felére. Az ugyanezen év augusztusában kelt elismervény pedig arról szól, hogy a kör a nyári táncmulatságra szóló 606 db meghívó kihordásáért 12 korona 12 fillért fizetett ki Vári Nagy Lajosnak. Ezzel az összeggel valószínűleg a „beparancsoló" egyéb fáradozását is honorálták. (Beparancsolónak azt a személyt nevezték, aki a meghívókat széthordta, s a körrel kap-

csolatos fontos ügyekről, összejövetelekről személyesen értesítette a tagokat). A jegyzőnek járó tiszteletdíj összegéről abból a levélből szerzünk tudomást, amelyet Kaiser István írt 1904. április 20-án a Petőfi kör elnökségének. Súlyos betegsége miatt a választmányi bizottság azon határozatára hivatkozott, amely elrendelte a kör jegyzőjének járó 20 koronás tiszteletdíj kifizetésének módját. Ezt a közgyűlés által megszavazott összeget két részletben – év elején és év végén – adták oda a jegyzőnek. Kaiser ennek alapján kérte az év első felére eső járandósága, tehát 10 korona kifizetését. A kiadások sorába meg kell említeni a zenészek díját is, akiknek mulatságok alkalmával fizettek.[21] A hazafias jellegű, valamint a jótékony célú rendezvények fedezésének módjairól a későbbiek folyamán részletesen szólunk.

A fennmaradó pénzösszeg egy részét a kör takarékba tette. Erre utal a „Veszprémvármegye" 1918. január 20-i számában megjelent tudósítás, amely hírül adja, hogy a kör szilveszteri rendezvénye alkalmával befolyt összegnek a felét, 260 koronát, a saját alapja javára történő kamatoztatás végett a takarékban helyezte el. A kör még 1949-ben, a feloszlatásakor is rendelkezett takarékbetétkönyvvel.

A kör belső élete, működése

A Petőfi körben folyó életet, a köri tagok tevékenységét mindenkor az Alapszabályokban megfogalmazott célok vezérelték. A módosított alapszabályzat az elsőhöz viszonyítva még határozottabban, még kézzelfoghatóbban jelölte meg a működés irányát. Ez a szabályzat azonkívül, hogy „. . . a tagokat a város és a haza érdekeit megvédő hasznos polgári tevékenységre, s az összetartás hathatós erejével a tagok anyagi és erkölcsi érdekeinek előmozdítására „buzdítja", további célokat tűzött ki a kör elé: a tagok között tudományos, társadalmi, és közgazdasági kérdések ismertetését, hazafias ünnepélyek rendezését, valamint saját könyvtára és lapjai által a közműveltség és a „hazafiúi közérzés" terjesztését. . ."[22]

A könyvtár

A kör működésének megkezdése után a legelső feladatok között szerepelt a könyvek, újságok beszerzése, a könyvtár létrehozása. Az állomány gyarapítását több irányból végezték. Mint már említettük, bálokat, mulatságokat rendeztek a könyvtár javára, s a befolyt összegből vásároltak könyveket, illetve fizették elő az újságokat. Máskor pedig egyes személyek, vagy intézmények ajándékozása útján szaporodtak a könyvek. A könyvtárra vonatkozó legfontosabb dokumentumok, a könyvtárnaplók, könyvvásárlási számlák, katalógusok sajnos mind megsemmisültek, ezért ezt a területet csak nagyon hiányosan lehet rekonstruálni. Így a könyvállományra vonatkozó adatokat, – sem a számot, sem az összetételt – nem tudjuk pontosan megadni. Az 1949. szeptember 20-án felvett jegyzőkönyv szerint a Petőfi kör az MDP városi szervezetének, a többi ingóságok mellett 600 kötet könyvet adott át. Ez az adat a korábbi, teljes könyvállomány számszerű megállapításához csak viszonyításul szolgálhat, hiszen a II. világháború alatt sok kötet elpusztult. A még élő tanúk becslése szerint a könyvállomány maximális darabszáma elérhette a 800, esetleg az 1000 kötetet is.

Milyen jellegű könyvekkel rendelkezett a kör? A tagok azt a szempontot tartották szem előtt, hogy a könyvtárban mindenki megtalálhassa a maga számára az érdeklődésének legmegfelelőbb könyveket, ezért a rendelkezésre álló művek a legkülönfélébb műfajt képviselték. Népszerűek voltak a történelmi könyvek, a szépirodalomból a versek, regények, színművek, továbbá a földrajzi és utazással kapcsolatos írások és egyéb ismeretterjesztő művek. Őriztek lexikonokat, jónéhány almanachot, térképet, naptárt, kottákat. A szépirodalmi művek között a legkeresettebbek, legtovasottabbak Jókai Mór regényei voltak, de szerették Mikszáth Kálmán írásait is. Petőfi és Vörösmarty versei szintén nagy népszerűségnek örvendtek.

A tagok műveltségének növelését, ismereteik szélesítését a hírlapok, folyóiratok is segítették. Országos lapokat is járattak, pl. a Tolnai Világ Lapját, a helyi sajtó termékei pedig elmaradhatatlanok voltak a könyvtárban.

Sok könyvhöz jutott a kör az egyes személyek vagy társulatok ajándékozása révén. Id. Kész Ferenc elnök a választmányi üléseket előkészítő jegyzeteibe többször utalt Georgi Lajos nagylelkű könyvajándékaira, amelyekért a választmányban mondott köszönetet. Az egyéni ajándékozók között volt dr. Dréh Imre államtitkár, dr. Óvári Ferenc felsőházi tag, Bauer Károly, az Ipartestület elnöke és sok más jelentős vagy kevésbé jelentős személy.

A társulatok között elsősorban a budapesti Petőfi Társaság és a Dunántúli Közművelődési Egyesület ajándékait kell megemlítenünk. Ez utóbbit támasztja alá a „Veszprémvármegye" 1912. január 6-i számában megjelent híradás: „A kör elnöksége tudatja a nagy közönséggel, hogy a kör kezelése alá bocsátott népkönyvtár, mely a Dunántúli Közművelődési Egyesület nagybecsű adománya, 1912. január 1-től az olvasók rendelkezésére áll. Könyvet kaphat minden helybeli felnőtt polgár a könyvekért vállalt szavatosság mellett". A könyvekhez a szokásos vasárnap délután könyvtári órákon díjmentesen lehetett hozzájutni. A kölcsönzés napjául nem véletlenül választották a vasárnapot. Egyfelől ekkor értek rá legjobban a tagok, másfelől a hetenkénti periódussal jobban kötötték az egyéneket a belső szabályok megtartására. Ha valaki túllépte a megadott kölcsönzési határidőt, büntetést kellett fizetnie.

Egyébként ezek a könyvtári órák kellemes színfoltjai voltak a körnek. A vezetőség télen is gondoskodott arról, hogy a termek fűtve legyenek, és ezáltal a tagok még jobb környezetben olvashassanak, beszélgethessenek egymásközt saját dolgaikról, és a világ eseményeiről. Az újságok bőven ontották az újdonságokat hábo-

rúkról, ipari gazdasági eseményekről, furcsaságokról, és ezek mind beszédtémái lehettek a tagoknak.

A könyvtárost a tagok közül választották, feladatkörét az alapszabályokban rögzítették: „A könyvtáros a kör könyvtárának, hírlapjainak, s folyóiratainak őre. A könyvekről rendes jegyzéket vezet, s a megállapított könyvtárszabályzat szerint a könyvek kölcsönzését és kicserélését teljesíti".[23] Nem minden évben került új kézbe a könyvtár, és nem is mindig egy ember végezte a teendőket. A megbízatást rendszerint több évre meghosszabbították, ha a könyvtáros jól látta el a feladatát. Példaképpen említjük Tiszinger Károlyt, aki megközelítőleg egy évtizeden keresztül végezte ezt a munkát a körben. Könyvtárosnak elsősorban azt a tagot választották, aki jól tájékozott volt a különböző jellegű irodalmakban, és a könyvek olvasásában is az élenjárók között szerepelt. Az új könyvek beszerzésénél az igényeknek megfelelően mindenki javaslatot tehetett.

Hazafias tevékenység a körben

A kör megalakulásának és egész működésének egyik elsődleges célja a haladó hagyományok ápolása, hazafias jellegű tevékenységének kiszélesítése, „a hazafiúi közérzés terjesztése és erősítése" volt. A tagok a kör nevének megválasztásával is igyekeztek ezt a törekvésüket kifejezésre juttatni. A városban a hasonló céllal alakult más egyesületek pl. Kossuth Lajos Olvasókör, Vörösmarty kör sem a célok határozottságában, sem működésük időtartamában nem tudtak a Petőfi kör nyomába lépni.

A haladó hagyományok ápolásában Petőfi szellemének ébrentartása volt az elsődleges cél, de a jelentős eseményekre, évfordulókra is nagy figyelmet fordítottak. A kör sok szép rendezvény, megemlékezés színhelye volt, ahol a tagok maguk közt, vagy más egyesületekkel karöltve adóztak egy-egy nagy hazafi, vagy esemény emlékének. Ünnepélyes alkalmai voltak ezek a körnek, amikoris a résztvevők díszvacsora közben hallgathatták a szónokokat, előadókat, vagy tapsoltak a szavalóknak, színi előadóknak. Ezekről az eseményekről a korabeli sajtó igen gyakran közölt tudósításokat, amelyekből mindig kiérződött a rendezvények fűtött, leikes hangulata is. Jellemzésképpen nézzünk meg egypár nevezetes köri ünnepséget, bemutatva azt is, hogy hogyan zajlottak ezek le.

1899. augusztus 6-án Petőfi Sándor halálának 50. évfordulóját díszközgyűlés közepette ünnepelték meg a tagok. Ez alkalomból felolvasó és szavaló estélyt rendeztek, amelynek programja a következőkből állt: először ünnepi megnyitóbeszédet mondott a kör elnöke, amelyet Szász Ferenc ünnepi felolvasása követett. Ezután szavalatokra került sor. Bénis Lajos Eötvös Józseftől a „Búcsú", Schuszter Károly Petőfitől az „Egy gondolat bánt engemet", Tósoki Kálmán Eötvös Józseftől a „Végrendelet" című verseket szavalta. Ismét felolvasás következett, Szilva Béla „Mozdul a nemzet" c. írását Bénis Lajos tolmácsolta. Erdélyi Zoltán „Petőfi", Petheő József „Petőfi szobra előtt", Petőfi Sándor „Lesz e gyümölcs a fán" és „A vándorlegény", valamint Jókai Mór „Apotheózis" című verseit Pollák Géza, Nagy Antal, Morvai István, Horváth Sándor, Szőke Viktor és Bátori József adták elő. A közönség lelkes hangulatban hallgatta végig az ünnepélyt. A hazafias érzés szép megnyilvánulása volt, hogy a kör elnöksége a segesvári országos Petőfi-emlékünnep alkalmával a budapesti Petőfi Társaság koszorúköltségeihez szép levél kíséretében 5 forinttal hozzájárult. A pénzt és a levelet a társaság elnökének, Jókai Mórnak küldték el.[24]

Október 6-a és március 15-e megünneplése is gyakran a többi egyesülettel karöltve történt. A közös ünnepség után az egyesületek rendszerint saját ünnepélyt is rendeztek a kör helyiségeiben. Olyan alkalmakkor, amikor nagyszámú résztvevőre számítottak, a különböző körök együttes ünneplését a Korona szálloda nagytermében vagy a színház épületében tartották. A Petőfi kör dalárdája több alkalommal önálló műsorral is szerepelt ezeken a rendezvényeken. Nagy jelentőségű, országos eseményt jelentett II. Rákóczi Ferenc és bujdosó társai hamvainak hazahozatala 1906. év októberében. A 29-én tartott kassai Rákóczi ünnepségeken Veszprém megye is képviseltette magát. A megye vezetői koszorút helyeztek el a fejedelem ravatalánál. A helybeli társaskörök az ekkor elrendelt gyászmisén lobogóik alatt vonultak fel, majd a megyeháza nagytermében a főgimnázium ifjúsági ünnepélyén vettek részt. Ezen a napon a polgármester az üzleti dolgozók és az ipari munkások körében délelőtt 9–11-ig tartó munkaszünetet rendelt el azért, hogy a lakosság szélesebb rétege is bekapcsolódhasson az ünnepélybe.[25]

Petőfi Sándor 1848. március 4–6-án megfordult Veszprémben, és az akkori Stingli, később Korona szálló, majd Bakony Szálló (és Étterem) vendége volt. Ezt az eseményt a Petőfi kör a város közönségével együtt méltóképpen megünnepelte 1913. március közepén. A Veszprémi Színpártoló Egyesület emléktáblával jelölte meg az épületet és örökítette meg a nevezetes dátumot. Az emléktábla leleplezése jó alkalmul szolgált az Egyesületnek arra, hogy a nagy költő emlékét hirdető ünnepségre meghívja a Petőfi Társaságot. A Társaság vezetősége készséggel eleget tett a meghívásnak, és tagjai a városbeliekkel együtt nagyszerű irodalmi esten vettek részt a színházban, azt követően pedig a Korona szállóban tartott banketten. A két napig tartó ünnepségsorozat másnapján a délelőtti matiné előadás után a közönség a Petőfi emléktábla elé vonult, ahol Herczeg Ferenc, a Petőfi Társaság elnökének szavai közben leleplezték az emléktáblát. Sebestyén Gyula dr. a Kisfaludy Társaság titkára üdvözölte a megjelenteket. A Petőfi Kör nevében Szász Ferenc emlékezett meg a nagy költőről.[26]

A veszprémi Petőfi kör és a budapesti Petőfi Társaság jó kapcsolatáról és együttműködéséről a későbbiek folyamán többször is értesülünk. A kör Petőfi Sándor születésének 100. évfordulója alkalmából fényes ünnepséget rendezett 1922. november 5-én,

amelyre meghívta a Társaság vezetőit is. A rendezvény a szokásos módon, egyházi szertartással vette kezdetét, majd a Petőfi emléktábla megkoszorúzására került sor. Délután Szávay Gyula a Petőfi Társaság főtitkára és dr. Lampérth Géza író dr. Óvári Ferenc társaságában látogatást tett a körben, ahol jóhangulatú ünnepélyt rendeztek a fővárosi vendégek tiszteletére. A műsorban a híres Veszprémi Polgári Dalegyesület is fellépett.[27]

Szép külsőségekben nyilvánultak meg ezek a rendezvények, tartalmukon azonban egyre jobban érezhető a tagok politikai tisztánlátásának hiánya, amelyet a vezetőség ideológiai és szellemi befolyása csak erősített. Az idők folyamán ez a jelleg még fokozottabban jelentkezett, amelynek kifejező példája az 1932-ben megtartott március 15-i ünnepély tartalma a „Veszprémi Hírlap" márciusi számai alapján: a tagok először irredenta verseket, énekeket adtak elő, s azután egy irredenta színmű bemutatására került sor „Bácskai Lányok" címmel. A lap tudósítója azt írja, hogy a színdarab „izzó hazaszeretettől" sugárzott. Az irredenta dalokat cigányzenével kísérték, végül a műsort a Himnusz együttes eléneklésével fejezték be.

Egyéb rendezvények

A Petőfi körben folyó tevékenységsorozat belső jubileumi ünnepségekkel, jótékonycélú rendezvényekkel, adományozásokkal, valamint különböző előadások megtartásával bővült. A megalakulást követő első jubileumi ünnepségre 1906. március 18-án került sor. Ekkor ünnepelték a tagok a kör fennállásának és Kész Ferenc elnökségének 10 éves évfordulóját. A magasrangú vendégek közül dr. Óvári Ferenc országgyűlési képviselő és Szeglethy György polgármester mondtak ünnepi beszédet. Dr. Óvári Ferenc alapítványt tett a kör jól működő dalárdája karmesterének, Pekárdi Pálnak a javadalmazására. Ez alkalommal leplezték le a nagyteremben Petőfi Sándor képét is.[28]

A tagok csoportképének felavatására az év végén, szilveszterkor került sor, Rákóczi-ünnepéllyel egybekötve. A program a Himnusz eléneklésével kezdődött, aztán ünnepi beszédet mondtak, majd a tabló leleplezése következett. A tagok Rákóczi életéről felolvasást tartottak, verseket szavaltak. A dalárda közben kuruc dalokat énekelt, és a Szózat eléneklésével zárult a műsor.[29]

A házavatót 1925. december 8-án tartották meg. A tagok díszközgyűlés keretében foglalták el a Zámbóféle vendéglőben a kör új helyiségeit. Ezen az ünnepségen valamennyi helybeli egyesület elnöke megjelent, kifejezést adva a Petőfi kör fejlődése miatt érzett örömüknek. Ez a hely most már véglegesnek látszott, és a korábbi állapotokhoz képest jelentős előrelépést jelentett. Alkalmas volt nagyobb rendezvények lebonyolítására is a kör fejlődésének megfelelően. A belső termeken kívül a tágas udvar is a tagok rendelkezésére állt a nyári táncmulatságok, vagy a népszerű tekeversenyek alkalmával.[30]

A tagok már régóta készültek a kör tekintélyé
megfelelőképpen reprezentáló szép díszzászló beszer
zésére. Az 1927-es „rózsabál" (így nevezték a nyá
táncmulatságokat) bevételét erre fordították. A zászl
ünnepélyes felszentelésére szemtember 4-én kerül
sor. Az ünnepségsorozat reggel zenés ébresztővel vet
kezdetét. Délelőtt háromnegyed 9-kor az érkező ve
dégeket – a társadalmi, dal és sportegyesületek tagja
– a kör helyiségeiben fogadták, ahonnan a menet a
ajkai bányász zenekar vezetése mellett a Szentháro
ság szoborhoz vonult. A zászlót egyházi szertartás k
retében megáldották, aztán Haidekker Lászlón
zászlóanya beütötte a zászlószeget és felszalagozta
zászlót. Az ünnepség közben az Iparos Dalárda én
kelt. A nagyszámú közönség a várból a Petőfi színhá
ba ment, és itt került sor a díszközgyűlés megtartásá
ra. Ünnepi beszédet dr. Schreiner Károly ügyész mo
dott, aki egyúttal ismertette a kör múltját, halad
hagyományait, majd Petőfiről emlékezett meg. Baá
Aladár író, a Petőfi Társaság képviselője is beszélt
költőről, és egy szép ódát adott elő, amelyet erre a
alkalomra írt. Az ünnepség védnökei és a társegyesüle
tek képviselői a Petőfi kör vezetőivel együtt beverté
a szögeket a díszzászló nyelébe. Délután bankette
este pedig táncmulatsággal folytatódott az ünne
pély.[31]

A jubileumi rendezvények nevezetes állomása vol
a kör fennállása 40 éves évfordulójának megünneplés
1934-ben. Ez alkalomból a „Veszprémi Hírlap" tudó
sítója elragadtatással méltatta az egyesületet. Bevez
tőjében megjegyezte „. . . ez az esemény messze ki
magaslik a hétköznapiak közül, mivelhogy a Petőfi
kör működése kulturális és szociális szempontból
többi egyesület számára is példamutató." A cikkír
további ismertetése: „. . . 40 éve alapította a kört 3
kisiparos és altiszt azzal a céllal, hogy a hazafias sze
lemnek és a barátság ápolásának egyesülete legyen. A
alapítók nemes szándéka megértésre talált Veszprém
város közönsége körében. Ennek legfőbb bizonyíték
az, hogy a Petőfi kör a legtöbb tagot számláló társa
dalmi egyesület Veszprémben, s tagjai között a társa
dalom minden rétegéből találunk embereket. A negy
ven év története azt mutatja, hogy a kör kivette részé
minden vallásos, hazafias és kulturális mozgalomból
Ennek köszönhető, hogy míg az elmúlt idő alatt egy
sületek keletkeztek és szűntek meg, addig a Petőfi kö
jelen állapotában is virágzik és nagy elterjedésnek ör
vend. Több újság és folyóirat áll a tagok rendelkezé
sére. Az eddigiek folyamán sok előadást és felolvasás
tartottak, s az összes hazafias ünnepségen megjelen
tek. A kör kiemelkedő eseménye minden évben a ka
rácsony, amikor is a kör jelenlegi nemesszívű elnöké
nek, Bognár Kálmánnak rendezésével és anyagi támo
gatásával egész sereg szegény gyermeknek ruhát ajá
dékoz". Az ünnepség egyik kedves epizódja volt, ami
kor a kör vendégül látta azt a kilenc jubiláló tagot,
akik az alapításnál is jelen voltak: Schwarcz György,
Winkler Károly, Balázs Gyula, Szelle Zsigmond, Ban
Gábor, Heitler Gábor iparosokat és Imre Károly,
i István és Beiczer Antal nyugdíjas altiszteket.[32]
Az ismertetett rendezvények mellett feltétlenül
lnunk kell a kör jótékony célú tevékenységéről,
ely már a megalakulásától kezdődően jellemzője
t a körnek. Összejöveteleket rendeztek, és a be
yt összeget fordították a szegénysorba jutott ta
, az elhunyt tagok családtagjai, a szegénygyerekek
segítésére. Az adományozásokban mindenki a le
ségei szerint vett részt. Amikor Bauer Károly az
rtestület elnöke segélyalapot hozott létre az el
ott iparosok támogatására, az akcióhoz a Petőfi
azonnal hozzájárult. Először 1902-ben a szilvesz
összejövetel alkalmával 9 korona 10 fillért szed
össze a tagok.[33] A pénzt külön perselyben he
zték el, amelynek felnyitására a márciusi közgyűlé
került sor. Az időközben 31 korona 20 fillérre
tt összeget a vezetőség a gyűlés befejeztével azon
elküldte az Ipartestület elnökségének.[34]
Az I. világháború kitörése a kör tagjait is súlyosan
ntette. Közülük sokat elvittek katonának, a bevo
tak közül pedig többen idegen földön haltak meg,
y nyomorékon tértek haza a háborúból. Ezekben a
éz években a körben alig folyt tevékenység, azon
n az itthon maradottakat még jobban ösztönözte a
ba jutottakon való segítés szándéka. Az I. világhá
rú időszakából a körrel kapcsolatban először csak
18. januárjából kapunk híradást. A „Veszprémvár
gye" január 20-i száma azt jelentette, hogy a tagság
körben megtartott szilveszter-estély alkalmával be
yt jövedelemnek a felét, azaz 262 korona 60 fillért,
Veszprémben létesítendő hadiárvaház céljaira tette
étbe. A szeptemberi jótékonycélú rendezvény tisz
jövedelmének 75%-át a veszprémi m. kir. 31-es
nvéd gyalogezred hősi halált halt árvái részére
szprémben építendő hadiárvaház alapja javára for
otta a kör.[35]
Egyéneknek történő közvetlen segélynyújtásról is
dunk. A tagok az 1922-es év szilveszter estélyén
0 koronát adtak össze egy veszprémi iparos özve
ének.[36] A szegénysorsú gyerekek minden év kará
onyában történő megajándékozásának rendszeres
kása Bognár Kálmán elnökségétől kezdett kialakul
Azelőtt az adományozás szerényebb volt, mert a
korábbi vezetői nem voltak olyan jó anyagi körül
nyek között, mint Bognár Kálmán. Ő, mint jó
ódú építési vállalkozó saját erejéből a feleségével
yütt 25-30 gyereket is meg tudott ajándékozni
ente. A ruhákat otthon készítették el, a cipőket
ndszerint Zámbó István cipészmesternél csináltat
k. Az ajándékokat általában a nagy családban élő
erekek között osztották szét. A Petőfi kör kis sze
tcsomagok készítésével maga is hozzájárult az
ndékozáshoz attól függően, hogy mennyi pénze
t e célból rendelkezésre. A karácsony előtti vá
ztmányi ülésen határozták el, hogy kiket ajándé
znak meg, s hogy a gyerekeken kívül az öregeknek,
gy az özvegyeknek milyen módon nyújthatnak tá
gatást. Ezek a karácsonyi rendezvények szép, meg-
hitt eseményei voltak a körnek. A gazdagon feldíszített nagy karácsonyfát gyerekek állták körül, akik kedves műsorral tették az ünnepet igazán barátságossá. Felejthetetlen karácsonyfa-ünnepélyről olvashatunk a „Veszprémi Hírlap" 1931. december 25-i számában. A gyerekek megajándékozása után egy lelkes köri tag indítványára a jelenlevők rögtönzött gyűjtésbe kezdtek. Nyomban összejött 48 pengő, s ezt az összeget az elnökség hat szegény köri tag között osztotta szét. Ez a szép szokás a körben Bognár Kálmán 1936-ban bekövetkezett halála után is megmaradt. Még a nehéz, háború előtti években is gyűjtöttek a szegényeknek. 1940. karácsonyán a kör a szegénysorsú tagoknak 175 pengőt, a jeruzsálemhegyi óvodának játékszerre 15 pengőt, két iparostanoncnak szintén 15 pengőt adományozott, a gyerekeknek pedig édességgel kedveskedett.[37] A jótékonycélú rendezvényeken gyakran szerepelt a kör műkedvelő gárdája, amelynek előadásait vendégek is megtekintették, ilymódon ők is hozzájárulhattak a bevételek növeléséhez.

A kör a tevékenységét igyekezett minden ilyen irányban kiterjeszteni, ami hasznos ügyet szolgált. Mivel tagjai jórészt iparosok voltak, a kör az iparral kapcsolatban minden pozitív ügyet támogatott. Ilyen volt például a Veszprémben megtartott iparoskongresszusok és iparkiállítások eredményes lebonyolításainak elősegítése. Bálok bevételeiből szép összegeket bocsátottak a rendező szervek rendelkezésére. A hazai, ezen belül a veszprémi, kisiparosok helyzetének javítása érdekében iparoskongresszussal egybekötött iparkiállítás nyílt Veszprémben 1923. január 29-én, amelynek megrendezéséhez a Petőfi kör lelkesen hozzájárult. A júniusi bálból befolyt tiszta jövedelem felét a kiállítás javára fordították.[38]

Előadások a körben

A kör megvalósítandó céljai között tudományos, társadalmi és közgazdasági kérdések ismertetése is szerepelt, ezért a kör sokszínű programjaiban számtalan ilyen témakörű tudományos felolvasásra, ismeretterjesztő előadásra találunk utalást. Az előadások megtartására általában a vasárnap esti órákban került sor, egy-egy neves személy, szakértő egyén közreműködésével. Az előadások egyébként az év elején összeállított, hónapokra lebontott tematika szerint zajlottak le úgynevezett kultúrest keretein belül, amelyeket a kör több esetben más egyesülettel, vagy szervvel karöltve rendezett.

Ezeket a vasárnapesti kultúrösszejöveteleket a tagok színes, változatos műsorral kapcsolták össze. Az előadásokról részletesebb információt a sajtó tudósításai révén kapunk, sokszínűségükről az alábbiakban győződhetünk meg.

1923. március 4-én du. 4 órakor a Trianon utáni Magyarország gazdasági helyzetéről és jövőjéről hangzott el előadás.[39]

1926. október 17-én dr. Schreiner Károly, a kör ügyésze Petőfiről,[40] novemberben dr. Grünner László orvos egészségügyi kérdésekről beszélt.[41] Az

1928. december 2-án tartott kultúresten Rhé Gyula múzeumi igazgatóőrt hívták meg a „Veszprém város őskori története" című előadás megtartására.[42]

A 30-as évek sajtói részletesebb ismertetést adnak az előadásokról, felolvasásokról. Az 1930-as év július havi kultúrestjén dr. Zsigmond János nyugalmazott kegyesrendi tanár olvasta fel az „Afrika partjain" című útleírását.[43] December 7-én Hajda Gyula református lelkész előadása a társadalom szociális feladatairól szólt.[44] 1931-ből az ismeretterjesztő előadások programjaira vonatkozóan a következőket tudjuk, január: Steidl József felsőkereskedelmi iskolai tanár történelmi eseményekről beszélt. Februárban dr. Zsigmond János előadásának címe „Európa népei fajok szerint".[45] Novemberben a téli kultúrest-sorozat első előadását, „A nap sugárzó erejének befolyása a földi életre" Jósa Ernő ipariskolai igazgató tartotta. Erről az eseményről a következőket írta a Veszprémi Hírlap 1931. november 25-i száma: „. . . a haladás és a tudás utáni vágy által összehozott közönség a legnagyobb figyelemmel hallgatta az előadást". A következő év január 17-én a Veszprémi Hírlapban megjelent tudósítás dr. vitéz Molnár János adóügyi tanácsos „Az adófizető polgárok jogai és kötelességei" című előadását „a megszokott méreteket messze felülmúló, nívós, közérdeklődést keltő" jelzőkkel illette. Az előadásban szó volt a földdel, a házzal, az általános kereseti és jövedelmi adókkal kapcsolatos összes tudnivalókról. November 6-án dr. Priegl László ügyvéd „Adásvétel" címmel gyakorlati jogi ismertetést tartott.[46]

A december 4-i kultúrest kezdete volt a következő évi, az Iskolánkívüli Népművelési Albizottsággal közösen tartott előadássorozatnak, amellyel a kör a népművelés ügyét akarta szolgálni. Bertalan Károly polgári iskolai címzetes igazgató ezen a napon természettudományos témakörből tartott előadást.[47] 1933. február 26-án a Petőfi kör és az IKN közös kultúrestjén Steidl József tanár beszélt az amerikai nagyvagyonok keletkezéséről. Ezt követően a kör működő gárdája műsort adott.[48]

1935. december 15-én Halász János vármegyei tűzrendészeti felügyelő a polgári légvédelem módjait ismertette a tagokkal.[49] 1936. április 4-én a rendes évi közgyűlés lebonyolítása utáni kultúresten dr. Vass Károly gimnáziumi tanár mondott beszédet „Széchenyi és az emberismeret" címmel.[50] Ismét az IKN-el közösen tartott rendezvényekről kapunk hírt a Veszprémi Hírlap 1937. december 12-i számából. Eszerint Nyakas János tanár előadását hallhatta a közönség a japán–kínai háborúról. Ezen az összejövetelen megjelentek az Iparos Dalárda tagjai is.

1938. január 30-án László Frigyes tüzérfőhadnagy a nemzetvédelem érdekében folyó kémszolgálat elhárításának módját ismertette a hallgatósággal.[51] A február 20-án megtartott kultúrest előadásának címe: „Városunk régi iparosainak élete és a városi társadalomba való bekapcsolódás". A gyermekkar énekszámokat és szavalatokat adott elő ezután.[52] (3. ábra)

A kör művelődési tevékenységéről, a különböző kulturális rendezvényekről, előadásokról eléggé so dalú képet alkothatunk a fentiek alapján. Minde előtt meggyőződhetünk a tagok széles körű érde déséről, arról a nemes igyekezetről, amellyel a ma elé tűzött célokat megvalósították. Imponáló a Pe kör azon törekvése, amely révén az ismeretek szé tését nem elzártan, nemcsak a saját tagjainak bev sával végezte, hanem a tudásszerzés örömében os zott a kívülállókkal, más egyesületek képviselőive Ha azonban a rendezvények tartalmát alaposab megnézzük, sok esetben elég, ha az elszavalt ver elénekelt dalok, vagy előadások címeit idézzük, a mes igyekezet mellett hamarosan kiderül, hog zászlójukra Petőfi nevét hímeztető polgárok valójá milyen messze voltak névadójuk szellemétől.

A kör története a II. világháború után

Az utolsó újsághír a kör világháború alatti mű déséről 1942. december 30-án jelent meg. Az ügy zető elnök, vitéz Mészáros István rövid beszédet m dott, amelyben megemlékezett a fronton küzdő h védekről.[53]

A háborús állapotok súlyosbodásával természet rűleg halványult az élet a körben. A tagok közül kan a fronton harcoltak, a kör helyiségeit pedi különösen a Veszprémért folytatott harcok sorá katonai célokra használták fel. Először élelmiszer tár volt, majd sebesülteket szállítottak oda, s eköz a berendezési tárgyak nagyon megrongálódtak, az tékes iratanyagok mind megsemmisültek.

A város 1945. március 23-án bekövetkezettt fel badulása után a pusztulás és a romok között la megjelentek az új élet csírái. Az egyletek működ nek tényleges újrakezdése azonban még váratott gára.

A gyökeresen megváltozott viszonyok között ú tézkedések meghozatalára volt szükség. Mivel az letek a közművelődési célok megvalósításán túl b nyos tekintetben politikai fórumok is voltak, orsz viszonylatban nagyon sok embert tömörítettek gukba, ezért működésük felülvizsgálására mihama sort kellett keríteni.

A belügyminiszter 20.165/1945. BM I. sz. re letében azt az utasítást adta a vármegyei hatósá nak, hogy adjanak jelentést a különböző egyletek ködéséről.[54] Ennek megfelelően az egyletek, il körök vezetőinek egy központilag készült kérdő kellett kitölteniük az 1939. január 1-e óta folyta tevékenységről. A Petőfi kört illetően Wágner Kár és Freund József alelnökök és Sándor János társel válaszolt a kérdésekre. Az általuk készített jelent kör működéséről az alábbiakban közöljük:

„. . . 1) Milyen tárgyú és milyen irányú működést tett ki az egyesület 1939. év január hó 1-e óta?

Politikamentes, szigorúan társadalmi jellegű, kul rális és sport fejlesztő tevékenységet, a kör elhu tagjai temetésén fekete zászló alatt testületileg me lenést.

3. ábra. A tagok egy csoportja, háttérben az elnökök képeivel.
Fig. 3. A group of members with portraits of former presidents in the background.

Érvényesültek-e politikai szempontok az egyesület működésében?
Nem.
llást foglalt-e az egyesület a nemzeti szocialista, fazizta és más demokrácia ellenes politikai pártok, vagy mozgalmak kérdésében?
Nem.
ovábbá a baloldali politikai pártok ellen, illetve ezek gjai ellen tagságuk miatt folytatott üldözések, a pellenes törvények és a Németország oldalán való iborúba lépés, illetve háborúviselés kérdésében?
Nem.
1939. év január hó 1-e óta kik és milyen tisztséget seltek az egyesületben, ezen tisztségek tekintetében ilyen személyi változások történtek és mi volt e személyi változások oka és időpontja?
1939. év január hó 1-én:
Elnök: Léhner József városi számtiszt
Társelnökök: Brazsil Gyula építkezési vállalkozó
Alelnök: dr. Nagy László városi főjegyző és Freund József szabómester
Vigalmi elnök: Wágner Károly cipészmester
Ügyész: dr. László János ügyvéd
Titkár: Palotai József erdőhivatali tisztviselő
Jegyző: Temesvári Károly államrendőrségi tisztviselő
Pénztáros: Mórocz János városi altiszt
Ellenőr: Szerencsés Gyula városi adótiszt és Tóth Ferenc állami adóhivatali tiszt
Háznagy: Zámbó János vendéglős és Szőgyi István tetőfedő
Könyvtáros: Lintinger István cipészmester, Georgi Lajos könyvkötőmester és Blaski József cipészsegéd

1941. év március hó 30-án tartott közgyűlésen: dr. Nagy László alelnök helyett, ki a körnek dísztagja lett, alelnök Wágner Károly. Vigalmi elnök: Léber Ferenc rövidárukereskedő lett. Dr. László János ügyvédet városi ügyésznek választották meg, ezért a kör ügyészi tisztségéről lemondott, helyébe a közgyűlés a kör ügyészévé dr. Steindl Emil ügyvédet választotta meg. Palotai József köri titkárt a

Földművelődésügyi Minisztériumba helyezték át, helyébe a közgyűlés a kör titkárává Doma Pál városi irattárost választotta meg. További személyi változás nem történt.

1944. évi március hó 12-én tartott közgyűlésen: Léhner József tartós és súlyos betegségére való tekintettel a kör elnöki tisztségéről lemondott: helyébe a közgyűlés Brazsil Gyula építkezési vállalkozó, társelnököt választotta meg elnökké. Társelnök: Sándor János uradalmi pénztárnok lett. A tisztségek betöltése tekintetében további személyi változás nem történt. Brazsil Gyula elnök 1945. év március 12-én bombatámadás következtében meghalt, az elnöki teendők ellátását a társelnök végzi.

4) Az egyesület vezetői, illetőleg mindazok a személyek, akik az egyesület működésében vezető szerepet vittek, vagy az egyesület működését irányították és befolyásolták, milyen magatartást tanúsítottak 1939. év január 1-e óta?

Petőfi Sándor szellemének megfelelő hazafias magatartást.

Ezeknek a személyeknek a magatartása sértette-e a magyar nép érdekeit?

Nem.

Igazolásuk megtörtént-e és milyen eredménnyel?

Igen, igazolt: Doma Pál és Szerencsés Gyula kivételével, akik áttelepülésükből nemrég tértek vissza. Igazolási eljárásuk folyamatban van, s kilátás van arra, hogy igazolva lesznek. Tóth Ferenc pedig jelenleg hadifogságban van.

Folyik-e ellenük népbírósági eljárás, miért és milyen eredménnyel?

Nem.

5) Az egyesület a változott viszonyoknak megfelelően milyen intézkedéseket tett saját hatókörében abból a célból, hogy az egyesület működését a demokratikus szellemmel összhangba hozza és a nemkívánatos vezető személyeket, vagy tagokat az egyesületből eltávolítsa?

A „Petőfi-kör ezideig is polgári demokratikus szellemben működött, képviselve volt és van tagjai és vezetősége sorában a város minden rendű és rangú polgára, főként iparos, vallás különbség nélkül. Oly vezető személyek, vagy tagok, akiknek eltávolítása az egyesületből kívánatos lenne, ezidőszerint nincsenek".

A Veszprémben, 1945. augusztus 24-én kelt jelentés méginkább alátámasztja a kör szellemére és tevékenységének vonalára már a korábbiakban tett megállapításainkat. A vezetőség által megfogalmazott politikamentesség, polgári demokratikus szellemű magatartás a gyakorlatban azért másként jelentkezett. A politizálást a vezetőség valóban igyekezett száműzni a körből, azonban az államrendőrségi tisztviselő és a proletárdiktatúra mellett harcolt tetőfedő eltérő politikai nézetein nem tudott változtatni, igaz ez utóbbihoz hasonlók is kevesen fordultak meg a körben. Az idők folyamán a vezetésben tapasztalható eltolódás miatt a „demokratikus szellem" a valóságban így alakult: a hivatalnok, tisztviselő réteg került súlyba, amelyet jól bizonyít az 1938-as vezet összetétele is. Ekkor már csak a vigalmi elnök, a nagy és a könyvtáros képviselték a vezetőségbe iparos elemet. Ezek a funkciók pedig a kör veze szempontjából már csak másodrendű jelentősé bírtak.

Az egyesületek tevékenységének felmérését k tően az életképtelen, vagy politikai szempontból kívánatos társulatokat feloszlatták. Az életképes, ködni továbbra is kész társulatok pedig hamar hivatalosan is megkezdhették működésüket.

A Petőfi kör újból 1947. február 18-án kezdt működését, amikor is a kör vezetősége ezt hivatal is bejelentette a polgármesternél. Ettől az időpon kezdve rendelkezésünkre állnak a választmányi ü ken készült jegyzőkönyvek, egy titkári jelentés, 1948-as év zárószámadása. A hiteles dokumentu birtokában rekonstruálni tudjuk a körben, annak oszlatásáig folyt tevékenységét. Az 1947. május tartott választmányi ülésen készült jegyzőkönyv rint a vezetőség még azon fáradozott, hogy a kör jait felrázza a nemtörődömségből. Ez persze nem ból adódott, hogy a tagok magatartása megváltozott volna, hanem abból, hogy „a munkás tagok a életet a megváltozott viszonyok között nem tud támogatni". A pénzszűke és a magas borárak m javaslatot tettek arra, hogy Zámbó vendéglős m olcsóbban a bort a tagoknak azért, hogy többen gathassák a kört. A tagdíjat évi 4 forintban állapí ták meg, a tagság jobb összefogása, a köri élet felp dítése érdekében több rendezvény megtartását h rozták el. A következő havi ülésen megállapodtak ban, hogy a hadiesemények következtében megs misült díszzászló helyett újat csináltatnak. Ehh választmány tagjai anyagilag jelentősen hozzájárul A júliusi bál megtartását is ennek a célnak az érd ben határozták el.[55]

A jegyzőkönyvekből kitűnik, hogy a vezet mennyit fáradozott azért, hogy a Petőfi kört a tekintélyébe visszahelyezze. Felújították az ös olyan rendezvényt, amellyel ezt a célt szolgálha A szeptemberi jegyzőkönyv alapján a választmán határozta, hogy havonta egyszer ismét tartanak túrelőadásokat, és annak érdekében, hogy a köri végre kibontakozhasson, legalább egy héten egys vasárnap délutánonként összejönnek. A kulturális adások rendezésével járó feladatok elvégzésére biz ságot jelöltek ki.[56] A novemberi összejövetelen emlékeztek Mészáros Istvánról, elhunyt elnökük majd ismét új tagokat vettek fel.[57] (Ebben az évb pénztáros a jelentésében 162 tagot említ.)

Az 1948. január 18-i jelentés már sokoldalúbb kenységről számolt be. Az előző év decemberébe mét megkezdték a karácsonyi segélyezéssel kapcs tos gyűjtést, amely igen szép eredménnyel végződ Megtartották a kultúrestet is, amelyben a helyi kollégium tanárai és tanulói működtek közre. A ezért a népi kollégiumnak 50 forintot adományo

veszterkor pedig a Lánchíd építésére rendeztek jtést a tagok, és ennek eredményeképpen 75 forin- küldtek el a Lánchídépítés-Bizottságnak. Március e méltó megünneplését illetően a választmány a ossal és a pártokkal való összeköttetés felvételére tt javaslatot.

Az 1948. február 15-én tartott közgyűlés óta a kör ében történt eseményekről az április 11-i titkári ntés számol be. Ebből megtudjuk, hogy márciussor került a zászlóavató ünnepély megtartására. A os, a vármegye közönsége, a Veszprémi Iparoskör, eszprémi Ipartestület, Veszprém és Vidéke Hitelvetkezet, a Veszprémi Takarékpénztár, a Pannónia mszolgáltató Rt. és a kör tagjai (kiváltkép Korczy Béla) nemes lelkű adományai révén sikerült a zászlót beszerezni, amelynek felavatására március n egyházi szertartások keretében került sor. A takibontott zászlóval a kör helyiségeibe vonultak, az egybegyűlteket fényképfelvételen örökítették . Korpáczy Béláné zászlóanya mintegy hetven főálló tagságot látott vendégül ebéddel a Petőfi kör. A következő napon este 6 órai kezdettel került a díszzászlóavató ünnepségre, amelyen illusztris égek is részt vettek. Wágner Károly elnök megtő szavai után a Vármegyei Szabadművelődési Taegyik képviselője méltatta Petőfit. Több Petőfi hangzott el a veszprémi Iparostanonc iskolai nődékeinek tolmácsolásában. Ezt követően leleplezték Mészáros István arcképét. (4. ábra)

A zászló beszerzése a körnek még az adományok llett is jelentős anyagi megterhelést jelentett, mégis 1948-as év zárószámadásának mérlege jól alakult. kiadások mellett (új rádiót is vettek), a körnek még forint 92 fillérje maradt, amely összegből még arékba is tettek.

A fentiek ismeretében elmondhatjuk, hogy a Pekör, amely az újjáalakulását követően kicsit nehezen állt talpra, sok nehéz helyzetet küzdött le. 1948 ére eljutott odáig, hogy a kitűzött céljainak megosítását illetően emlékeztetni tudott a korábbi dményes évekre.

Nem a lelkesedés hiányának, hanem az akkori vinyoknak tudható be, hogy a kör megszüntette műlését. Ennek előjelei már az 1948-ban kiadott belminiszteri rendeletből kitűnnek. Először elrendelte az egyesület azonosságának megállapítását, működésének ellenőrzését, majd kormányhatóság által hitelesített, láttamozási záradékkal ellátott egyesületi szabálymásolatot kértek be.[58]

Mivel a Petőfi kör eredeti alapszabálya a háború tt megsemmisült, a kör 1948. november 21-én tartott rendkívüli közgyűlésen egy új, módosított alapszabálytervezetet készített, amelyet jóváhagyás céljából felterjesztett a belügyminiszternek.[59] Az egyesület működéséről Wágner Károly elnök tett jelentést a polgármesternek. Ebben közölte a tisztikar tagjainak számát, foglalkozását, lakhelyét, a korábbi alapszabály számát stb. és 180 tagot jelentett be.[60]

Az országos viszonylatú felmérés végeztével általá-

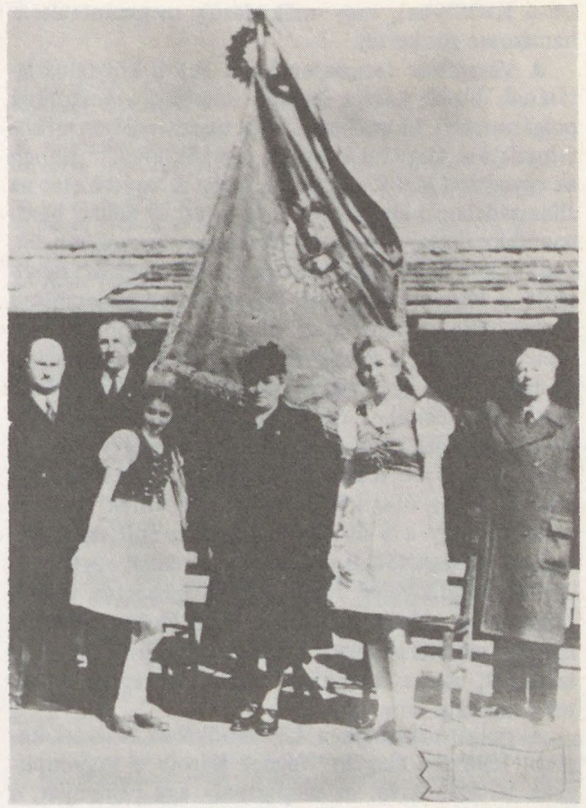

4. ábra. Az új díszzászló. Fig. 4. The new ceremonial banner.

ban megállapították, hogy a megvizsgált egyesületek népellenes és demokráciaellenes zavartkeltő tevékenységet nem folytatnak, mégis megszületett az az elhatározás, hogy az egyesületek létszámát csökkenteni kell, azzal az indoklással, hogy „a pártokban és szakszervezetekben mindenki megtalálhatja a maga elhelyezkedését..."[61] Ezek és a hamarosan következő végleges, az egyesületek feloszlatását, vagy más szervbe való beolvadását kimondó intézkedések Veszprém városában elég sok egyesületet érintettek.

A polgármester által 1949. január 11-én készült, az alispánnak felterjesztett jelentéséből 13 meglévő egyesületről értesülünk. Ezek a következők: Postaaltisztek O. E. veszprémi csoportja (37 fő) fő, Veszprémi Vadász Társaság (12 fő), Veszprémi Iparoskör (200 fő), Gazdakör (136 fő), Országos Ügyészeti és Bírósági Egyesület Veszprémi Osztálya (28 fő), Veszprémi Horgász Egyesület (96 fő), Veszprémi Jeruzsálemhegyi Petőfi kör (180 fő), Veszprém és Vidéke Ipartestület (1331 fő), Veszprém és Vidéke Kereskedőtársulat, mint a KISOSZ tagja (144 fő), Veszprémi Torna Club (425 fő), Veszprémi Vasutas Sport Egyesület (486 fő), Veszprémi Oltár Egyesület (változó fő), és a Veszprémi Evangélikus Leányegyesület 42 fővel. Ez a jelentés valójában csak nagyon rövid ideig fennálló állapotokat tükrözött, a többi egyesületnek más szervbe való beolvasztására (pl. a Veszprémi Ipartestü-

let a KIOSZ-ba), vagy működésük megszüntetésére hamarosan sor került.

A Veszprémi Jeruzsálemhegyi Petőfi kör feloszlatásának bizonyítására legjobb adatunk a veszprémi polgármesteri hivatalban 1949. március 25-én a kör feloszlatása tárgyában felvett jegyzőkönyv.[62] Ebben az egyesületi elnök elmondta, hogy az egyesületet az államvédelem helyi szerve még folyó év január havában feloszlatta, illetve az elnökséget arra hívta fel, hogy a kör feloszlását mondja ki. Az egyesület helyiségét a Magyar Dolgozók Pártjának jeruzsálemhegyi szerve vette át, ahol a kör ingóságai is voltak: 6 db temetési lámpa, 2 db Petőfi kép, 1 db Kossuth kép, 2 db tabló, 1 db gyászszászló rúddal, 1 db nemzeti színű zászló rúd nélkül, 1 db János vitéz kép, 1 db 1861. évi országgyűlési kép, 2 db szekrény (az egyik már jól elhasznált), 5 db veszprémi kiállítási kép, 1 db elnöki rézcsengő, és 600 kötet könyv. Az elnök továbbá közölte, hogy a 6 db elnöki képet az érdekelt családoknak visszaadták, a díszszászlót a rúddal együtt pedig a zászlóanyánál helyezték el megőrzés végett. Ugyanilyen okból vitték el az 1 db Philips típusú 8 lámpás rádiókészüléket Széphegyi Endre veszprémi lakoshoz, aki a rádiódíjat fizette. Az egyesületnek több ingósága nem volt.

A polgármesternek a kör elnökéhez intézett korábbi felhívása alapján Wágner Károly a vagyontárgyak leltárán kívül az alapszabály egy példányát, a háború óta készült 9 db jegyzőkönyvet, a 22 forint 70 fillérről szóló takarékbetétkönyvet is beszolg
ta, az egyesület készpénzét, 486 forint 22 fillért
a kör pénztárosa Mórocz János adta át.

Az egyesület elnöksége tudomásul vette, ho
belügyminiszter az egyesületet az 546.632/1
IV/3. B. M. sz. rendeletével feloszlatta. Az eljár
rán megállapították, hogy az egyesületnek ingatla
gyona nem volt. Az egyesületi helyiség, ahol a
gyűléseit és összejöveteleit tartotta, Zámbó János
déglős tulajdonát képezte, amelyért a kör bért
fizetett, csak azért kapta, mert az egyesület k
italmérési engedélyt soha nem kért és nem is kap
tagjai részére. A fogyasztott mennyiséget a vend
szolgálta ki.

A később kelt rendeletek a kör ingóságai felet
delkeznek. Az alispán 1949. április 25-én a polgá
terhez intézett levelében az 550.293/1949. B. M
rendelet végrehajtására utasította a kört, amelyne
telmében a kör ingóságait át kellett adni a M
Dolgozók Pártjának.[63] Erre 1949. szeptember 2
került sor, amikor is Bodó Vilmos városi hivatal
kár a közigazgatási hatóságok nevében átadta az
ságokat, és az 508 Ft 92 fillérről szóló takarékb
könyvet Lennert Antalnak, az MDP titkárának.

A Petőfi kör működése tehát ezzel az aktussal
képp lezárult. Ez a nagyhírű, sok embert magáb
mörítő egyesület többé nem szerepelt a város tör
ténetében. Tagjainak többsége meghalt, de azok, akik
élnek szeretettel emlékeznek vissza a Petőfi kö
eltöltött évekre.[64]

ítések: Alapszabályok – A Veszprémi Jeruzsálemhegyi Petőfi kör Alapszabályai
VH – „Veszprémi Hírlap"
Vvm – „Veszprémvármegye"
Pi – Polgármesteri iratok
VmL – Megyei Levéltár Veszprém
BMA – Bakonyi Múzeum Adattára, Veszprém

VmL., Pi.
VH. 1920. aug. 10.
Alapszabályok 1896. 15. BMA.
p. cit. 4., 3. §
p. cit. 6., 4. §
VH. 1925. dec. 13.
Alapszabályok 1896. 7., 6. §
p. cit. 9., 13. §
p. cit. 9., 12. §
p. cit. 10., 15. §
p. cit. 11. 16. §
p. cit. 12., 21. §
p. cit. 12., 22. §
p. cit. 12–14., 23–30. §
VH. 1934. nov. 4.
Alapszabályok 1912. 6., 8. §
Vvm. 1906. júl. 15.
p. cit. 1907. jan. 20.
VH. 1906. márc. 11.
Vvm. 1907. márc. 24.
Átvételi elismervény 1904. aug. 14. „40 Kor. azaz negyven Koronát a zenészek
ját átvettem: Wári Nagy Béla". BMA.
Alapszabályok 1912. 3., 3. §
p. cit. 9., 17. §
Vvm. 1899. aug. 13.
p. cit. 1906. okt. 28.
p. cit. 1913. márc. 16.
VH. 1922. nov. 12.
Vvm. 1906. márc. 25.
p. cit. 1906. dec. 30.
30. VH. 1925. dec. 13.
31. op. cit. 1927. szept. 11.
32. op. cit. 1934. nov. 4.
33. Vvm. 1902. jan. 5.
34. op. cit. 1902. márc. 9.
35. op. cit. 1918. aug. 25.
36. VH. 1922. jan. 5.
37. op. cit. 1940. dec. 22.
38. op. cit. 1923. júl. 8.
39. op. cit. 1923. márc. 11.
40. op. cit. 1926. okt. 10.
41. op. cit. 1926. nov. 7.
42. op. cit. 1928. dec. 8.
43. op. cit. 1930. júl. 6.
44. op. cit. 1930. dec. 7.
45. op. cit. 1931. jan. 11.
46. op. cit. 1932. nov. 6.
47. op. cit. 1932. dec. 4.
48. op. cit. 1933. febr. 26.
49. op. cit. 1935. dec. 15.
50. op. cit. 1936. márc. 29.
51. op. cit. 1938. jan. 23.
52. op. cit. 1938. febr. 20.
53. op. cit. 1942. dec. 30.
54. Magyar Közlöny 78. 1945. júl. 17.
55. 1947. jún. 19-én tartott választmányi ülés jegyzőkönyve. BMA.
56. 1947. szept. 19-én tartott választmányi ülés jegyzőkönyve. BMA.
57. 1947. nov. 23-án tartott választmányi ülés jegyzőkönyve. BMA.
58. VmL. Pi. 1948. okt. 1.
59. op. cit. 1948. nov. 21.
60. op. cit. 1948. dec. 22.
61. op. cit. 1949. febr. 9.
62. op. cit. 1949. márc. 25.
63. op. cit. 1949. ápr. 25.
64. Köszönettel tartozom Debreceni Imre, Georgi Lajos, Kész Ferenc, Korpáczy Béla, Simon Károly, Szőgyi István, Temesvári Károly, Zámbó János, id. Zámbó Jánosné, Zámbó István volt köri tagoknak, akik értékes adatokkal gyarapították Petőfi körről szerzett ismereteinket.

THE PETŐFI SOCIETY OF VESZPRÉM

Different associations and clubs played a very important
e in the dissemination of culture among some strata of the
pulation during the last century in Hungary. This move-
nt was started by the ideas of the reform era, resulting in
establishment of societies, ,,casino"-s, later the industrial
ociations, and the different social and cultural clubs to
p their members educate themselves.
The development of this movement can be well studied in
szprém also.
Besides self-education for their members these associations
ed as benefit societies safeguarding mutual interests as
ll. The members usually came from the same social stra-
, with similar occupations. In other words they repre-
ted the same level of the social hierarchy.
Due to their democratic by-laws people of such groups
o had generally no say in public life because of their social
d political situation could express their views also. This
mocratic idea though could not be always carried out.

Among the Veszprém societies the Petőfi Society, founded during the last decade of the last century, emerged as one of the most significant cultural associations of the city for a long time to come. The membership included mainly the crafts- and tradesmen of the Jerusalem-Hill area of the town, but many intellectuals, leading citizens were enrolled too.

Their aim was to enhance bourgeois interests, to further education, and to carry out patriotic and charitable activities. They concentrated on keeping Petőfi' ideas alive, although the members were a far cry from Petőfi's pirit. Nevertheless it is still worth-while to learn about the history of the society even by the very poor available source material, because this examination helps us to get an idea about the activities of all other cultural organizations.

Author:
Fodor Zsuzsa
Bakonyi Múzeum
H–8201 Veszprém
Lenin liget 5.

Néprajzkutatás Veszprém megyében

VAJKAI AURÉL

I. A megye múltja és régi leírói

Történelem

Veszprém megye kevésbé alkot tájegységet. A sűrű dőktől benőtt dombos, hegyes központi részével emben az északnyugati terület már a Kisalföldhöz rtozó síkvidék. Hasonlóképpen alföldi jellegű síkság égebbi megye területéhez tartozó Mezőföld. Ismét s jellegű a Balatonnak az újabban a megyéhez csa- északi partvonulata. Az eltérő természeti adott- ok, gazdasági körülmények, birtokelosztások nem kíthattak ki a múltban sem jól jellemezhető körül- tárolható etnikai csoportot, így a néprajzkutatónak megye különböző pontjain mindig újabb és újabb adatokat kell megoldania.

A megye határai az utóbbi évtizedekben megvál- ztak, a múltban történt kutatások tárgyalásánál onban meg kell emlékeznünk a régebbi megyeterü- en végzett munkákról is, hisz ha körülírt, meghatá- ott etnikai csoportról nem is beszélhetünk, gső soron a néprajzi jelenségek összefüggésben áll- k egymással, olykor az egyik helyen felbukkanó prajzi tárgyat, felgyűjtött hagyományt, szokást a zelebbi-távolabbi táj néprajzi anyaga megmagyará- tja.

A megye története egységes, és így történeti nép- za is szorosan összefügg a központi helyet elfoglaló kony földrajzi, gazdasági, népesedési, társadalmi, litikai múltjával, ezért itt e területnek rövid jellem- ét kell adnom.

A közfelfogásban dúslombú, nagy erdejű Bakony végtelen rengeteggel, itt-ott az erdő alján meghú- dó apró falvakkal. Ám a valóság ennél egyszerűbb, méretek szerények, az erdők szelídek, a hegységet hálózat szövi át, számtalan ősrégi település tar- zza, bizonyítva, hogy évezredek óta lakott vidék, ltúrtáj. Maga a Bakony szerény méreteivel alig kö- líti meg a Kárpátok vagy Erdély valóban nagy terü- eit. Az egész Bakony erdőterülete 930 km², és 0–700 méteres legmagasabb csúcsai alig 3–400 terrel magasabbak a bakonyi falvak szintjénél. Már dők óta lakott hely. A bronzkorban meglehetősen hatol az ember a Bakonyba, korán makkoltathatták sertést, a régészeti leletek legalább is erre vallanak: ra vaskori sírokból malaccsontok kerültek elő. Ha a római hódító inkább a szomszédos Balaton-felvidéket szállta meg, azért előbukkantak római leletek az északnyugati Bakony alján is.

A sok bakonyi szláv helynév (pl. Bitva, Cuha, Gerence, Torna pataknév, Csernye, Csesznek, Lázi, Porva helységnév) szláv lakosságra utal.

A honfoglalás után a magyarok fejedelmi törzse szállja meg a Bakony vidékét, a XI–XIV. században a Bakony védett királyi erdőbirtok, külön bakonyi ispánság. A bakonyi ispánság (Bakonyság) gazdag lehetett, és benne nagy számban telepedtek meg vadászok, erdőcsőszök, mindennemű nyájak őrei, szakácsok, hordó- és csobolyókészítők, királyi udvarnokok, szolgák. Végeredményben tehát kiváltságos nép lakja a Bakony területének falvait. Számos település található, a XI–XII. századbeli bakonyi birtokösszeírások alapján a Bakony területén, és a vele határos északi Balatonparton 42 helynevet tudunk kimutatni, sőt a Bakony belsejében is számos település van, mint Bakonybél, Akol (Akli puszta).

A XV. századbeli településképre jellemzők a nagy uradalmak, aránylag kevés közép-, annál több kis- és főleg egyházi birtokosság. A Bakonyságra eső területen ekkor 10 várat és 194 lakott helyet találunk. A XV. századbeli települések sűrűsége alig marad el a mai mögött.

A Bakony falvai a török megszállás alatt elnéptelenedtek, a XV. század sűrű települése a XVIII. századig meglehetősen megritkult. A XVII. század végén megcsappant lakosságú falvakban még magyarok laknak. A lakatlan terület betelepítése a XVIII. század elején indul meg nagyobb mértékben, szlovákokkal, majd túlnyomórészben németekkel. A németek a legkülönbözőbb vidékekről vándorolnak be, így egységes nemzetiségről egyetlen faluban sem beszélhetünk.

Az 1773. évi összeírás német nyelvűnek találta az alábbi falvakat: Aka, Béb, Ganna, Kisganna, Gyirót, Jákó, Szentiván, Koppány, Németszentlászló, Marcaltő, Nána, Nyőgér, Oszlop, Peterdi, Porva, Románd, Szűcs, Nagytevel, Berénd, Csékút, Kolontár, Kislőd, Városlőd, Németpolány, Bánd, Hidegkút, Mesteri, Olaszfalu, Vöröstó, Zirc, Németbarnag. Szlovák nyelvű: Bársonyos, Csernye, Jásd, Súr, Szápár, Öskü, Lókút.

A XVIII–XIX. században eléggé változatos a néphullámzás, a korábbi telepítéseket újabb beköltözések érik, egyik helyen a magyarság száma nő, a falu meg-

magyarosodik, másutt viszont a németség számaránya erősödik. A telepesek erdőt irtanak, földet művelnek, de sok egyéb, az erdővel kapcsolatos és a magyaroktól eddig kevésbé gyakorolt mesterséget folytatnak, így Lókút, Akli, Pénzeskút, Gyertyánkút, Óbánya bevándorolt szlovák, cseh, német lakossága üveg-hamuzsírgyártással, szénégetéssel, famunkával keresi kenyerét. Üvegfúvó munkások találhatók a Magas-Bakonyban a falvakban, pusztákon (pl. Csehbánya). Úgy látszik, hogy a gazdasági szerszámok faragásával is elsősorban a német és szlovák telepesek foglalkoznak (Kislőd, Bakonybél).

A kiváltságos helyzetben lévő magyar kisnemes sokáig megtarthatta helyzeti előnyét, tárgyi kultúrájuk napjainkig megmaradt emlékei a városi polgárság szintjéhez hasonló életmódról tanúskodnak. 1848 után azonban a nemes kevésbé tud a megváltozott körülményekhez alkalmazkodni és voltaképpen parasztpolgárrá válik. Mezőgazdasággal foglalkozik, de sajnos nemesi belső erőtlenség lesz úrrá, a nemtörődömség borítja el a kisnemest, házatáját, egész életét, a nemesi falvak a lassú bomlás meghökkentő képét árulják el. A társadalmi rétegződés a nemesi falvakban igen kifejezett volt. Szentgálon még az 1940-es években is élt a királyi vadászok utódjaiban a nemesi származás tudata. A nemzetség, a család összetartó ereje sokmindenben megnyilvánult. A vagyon, a holdak száma sokat, de nem mindent jelentett, mert pl. a 300 holdas juhász csak pásztor maradt, és nem került be a gazdák társaságába. A társadalmi elkülönülést a vallási különbségek csak fokozták: a törzsökös vagyonosabb lakosság inkább református, míg a bevándorolt szegényje nagy részben katolikus. A katolikusok valamivel mozgékonyabbaknak, igyekvőbbeknek látszottak, nagyobb volt népszaporodásuk is. A kisnemes falu nemzetes ura és a juhász kölcsönösen lebecsülte egymást, mert a gazda a pásztor szemében csak „paraszt".

Azt már korán észrevették, hogy a német falvak népe igyekvő, terjeszkedik a nemesi falvak rovására. Régen még a herendi német bíró a szentgáli határba jött részesnek aratni, csépelni, de tagosítás után földet vettek a szentgáli határban. Vettek egy darab földet, majd később megszerezték az erdőt is.

Végeredményben a Bakony területén 128 községet találhatunk, ezek közül 40 nemzetségi telepes falunak számít.

Megvizsgálva a Balaton mellékét, lényeges különbséget találhatunk a nagy tó északi és déli partja közt földrajzi, földtani szempontból: az északi part hegyes, dombos, köves, a déli inkább lapályos, homokos, síkvidéki jellegű. A meredek letörésű aligai – kenesei partok ismét más földrajzi színt kevernek a Balaton mellékének eléggé változatos képébe. A földrajzi adottságok, és az ezzel összefüggő gazdasági tényezők természetesen kihatással voltak és vannak az ott élő népre is. Korábban az erdő is több volt a Balaton mellékén (eltekintve itt most az újabb fürdőtelepi te-

lepítésektől), és különösen feltűnő a Bakony nyúlnyainak tekinthető kenesei erdők kipusztulása.

A Balaton melléke is ősrégi kultúrtáj, amit több ezer évvel ezelőtt benépesít az ember, pl. a lofestékbánya 80.000, a ságvári őskori telep 15.000 becsülhető. Ám már kezdettől fogva nem egyfor mértékben népesül be a két part, hisz természetsze leg az egyes kultúrák mindig a sajátságos követel nyeiknek legmegfelelőbb telephelyeket választott Az újabb kőkor lelőhelyei a tó délnyugati végén te nek el (Vörs, Sármellék, Keszthely), míg az i. e. évezredben kezdődő bronzkor az északi partot ré siti előnyben. Az i. e. I. évezred első feléből a ko vaskori leletek főleg a nyugati és északi part me kerültek elő, s ekkor létesülnek a még ma is jól ható földvárak (pl. Tihany). A rómaiak is előny részesítik az északi partot, jelentős települések ke keznek, erődítéseket építenek, így pl. a Keszthely közeli Fenékpusztán. Az idők folyásával mindink benépesül a Balaton melléke. Egyes helyeket kü böző kultúrák ismételten felkeresnek, mint pl. Ke hely környékét. A honfoglalók Zalaváron szláv m dék népet találhattak. Általában szlávból eredezt a Balaton elnevezést is.

A honfoglaló magyarság fejedelmi törzse az e Bakony vidékét veszi birtokba, a balatoni táj is a lyi birtok közelébe kerül, és így érthető, hogy a században központilag benépesítik. Már korán birtokokat kap az egyház (Zalavár 1019, Ti 1055) és az északi part mentén több helyen van toka a veszprémi püspökségnek. Kolostorok épü fel, és az élénk építőtevékenység kétségtelenül h sal lehetett az itt megtelepedett népre. Számtalan laton melléki község neve már a XI. században el dul (pl. Tihany, Örvényes, Füred, Arács).

A XII. században a Balaton északi partja nagy ben nemzetségi birtok lesz, ugyanitt sok falub XII–XIII. században kőtemplom épül. A XIII. zadban indul meg a városok fejlődése, mezővár alakulnak (pl. Keszthely). A mezővárosokban művesréteg alakul ki, vásártartási joguk van, bizo fokú kiváltságot élveznek. Mindennek ellenére saik jobbágyok maradnak.

A XVI. században megjelenik a török, és 154 végvidék a Balaton környéke. Az északi part vá török időkben is magyar kézen maradnak, ámb környező falvak nagy részben a töröknek adóz Ebben az időszakban főleg a déli part régi telepü megfogyatkoznak, napjainkban olykor csak omla templomromok figyelmeztetnek az egykori te lésre. Feltűnően sok a középkori templomrom a lőhegyekben (Badacsony, Csobánc, Szentgyö hegy), bizonyítva, hogy korábban a települések m sabbra húzódtak.

A XVIII. században az eddigi városok elv jelentőségüket, a várak védőseregének nagy r jobbágyságba olvad. A polgárság felé törekvő job ság igyekszik a szabadságát megszerezni, s e k

nekkel kapcsolatos feltehetőleg a Keszthely környéki egyközségek (pl. Cserszegtomaj) kialakulása.

A Balaton mentén általában nagy múltú községekről beszélhetünk. Az 50 Balaton melléki település közül 20 község létrejöttének ideje a tatárjárás előtti időkig nyúlik vissza, 28 községé a tatárjárás és a mohácsi vész közti időkig, és csak két község (Salföld, Almádi) keletkezett a Mohácsi vész után. A XVIII. század folyamán, a török háborúk után, német telepítések is történtek, elsősorban a Balatonfelvidéken Németbarnag, Vöröstó, Hidegkút, Veszprémfajsz). Szentjakabfa is utóbb német faluként szerepel, hasonlóképp Balatoncsicsó, a múlt században Örvényes, Kispécsely, Zánka, Jakabfa, Budavár, Aszófő. A németen kívül szláv telepítésekről is beszélhetünk, de egyszólván kizárólag a déli part mentén.

Az 1720. évi összeírás alapján a mindkét oldali Balaton part lakosainak száma 6600 főre becsülhető, s már a következő évszázadokban a lakosság száma a legtöbb faluban emelkedik, a törzslakosság száma állandóan apad. A törzsökös magyarságot a református vallás képviselte, ez volt a kisbirtokos parasztság, amely köré települt le a katolikus elem, mint pásztorok, cselédek stb. A vagyonosabb református őslakosság fogyásával szemben a szegényebb, javarészt bevándorolt r.k. lakosság számban ugyanakkor gyarapszik. A törzsökös őslakosság megfogyatkozásának oka a maradi gazdálkodási rendben, és az ezzel összefüggő bajkében található. A bevándorolt lakosság tisztán dunántúli eredetű, nagy részben a szomszédos vármegyékből, de ugyanakkor jellemző, hogy a Balaton két partja közti népesség áramlásáról, kicserélődésről nem beszélhetünk, tehát a Balaton a mellette élő népeket inkább szétválasztotta, mint közelebb fűzte.

A Balaton északi partja mentén több, egykor kisnemes falut találhatunk és a kisnemesi jelleg számos vonatkozásban ma is felismerhető. Sajnos azonban az egykor kisnemes falvak meglehetősen elhanyagoltak.

A Balaton a két part között meglehetős éles elválasztó vonalat jelentett. A régebbi útvonalhálózat is azt bizonyítja, hogy a Balaton-melléki községek gazdasági élete nem a vízzel, hanem a mögöttes területekkel állt összefüggésben. Számtalan balatoni ember akadt, aki a túlsó parton soha életében nem volt. Legfeljebb az északi partról Somogyba jártak aratni. A két part közti közlekedés inkább télen volt jelentős, amikor a befagyott tó jegén a megrakott kocsikkal átmentek a túlsó partra áruikat értékesíteni. A téli, jég alatti halászat is jelentősebb volt a nyárinál. Természetesen az újkori fürdőkultúra, a nagymértékben megduzzadt idegenforgalom jelentős változást hozott a Balaton melléki nép életében.

Helynevek

Egyetlen falu helynevei (s elsősorban a község neve) különböző korok, népek, olykor az eredet emlékét őrizték meg, a néprajzkutatónak tehát minden esetben figyelembe kell venni az idetartozó adatokat.

István király nevét örökítette meg Szentkirályszabadja, Királyszentistván, Bakonyszentkirály. A korai megszállásra utal Lád (Badacsonylábdi), Kál (több Balaton melléki helynév tagjaként a Káli medencében), Keszi (Gyulakeszi). Tótvázsony 1082-ben is már Toutvasum. A falu határában szláv dűlőnevek vannak, mint Isztári telek, Uka, Dobra, mindez még honfoglaláskor előtti szláv településre utal. A honfoglaláskor a Bakony vidékét az Árpád törzse foglalja el, ennek emléke a Jutas, Fajsz helynév. Tervszerű királyi telepítés emlékét őrizték meg az egymás szomszédságában levő falvak nevei, utalva arra, hogy itt a király vagy a királyné népei laktak. A lakosság egykori foglalkozására utal Udvarnokszőllős, Szücs, Szakácsi, Takácsi, Ötvös, Podár (az utóbbi a királyi aranyművesek faluja) községnév. A Balaton környékén felbukkanó Tomaj nemzetségnév korai besenyő települések mellett szól (Badacsonytomaj, Lesencetomaj, Cserszegtomaj). Feltűnő módon, épp a Balaton északkeleti sarkában, török eredetű helységnevek tűnnek fel: Csopak, Kajár.

Igen értékesnek kell tartanunk Pesty Frigyes 1864-ben összegyűjtött helynév anyagát a népetimológia szempontjából. A történelem és a nyelvtudomány természetesen nem fogadja el a kései népi magyarázatot, amely különben sokszor a falusi értelmiség felfogását tükrözi vissza, néprajzi, néplélektani értéke azonban így is megvan. Néhány példa a Bakony területéről: *Bakonyoszlop:* a török után Stájerből idevándorolt németek a rengeteg erdőben Mária szobrot találtak, innen kapta a nevét. A szobor ma is a templom előtt áll. *Csót:* hajdan sűrű erdő volt, ahová tatárfutáskor sokan menekültek. Jött az ellenség és kiáltozni kezdte: Juli, Kati, Péter jöjjetek elő!, mire sokan előjöttek, ezeket a tatár elfogta. Akik pedig rejtekhelyüket nem hagyták el, alapították Csót községet, ahol az ellenség sokat *megcsót* (= megcsalt). *Gichathalom:* a magyarok hét vezére emlékéül emelték a hét halmot. *Lókút:* A földesúr ménese itt ivott. *Pápaderecske:* hajdan egy avult deres kő volt a község helyén, innen a neve. *Pápateszér:* nevét a határában levő *tíz ér*-től vette. *Pénzeskút:* pénzt kerestek és kutat találtak. *Ugod:* város lehetett itt, mikor az ellenség megkergette lakóit, kiáltották, hogy Oh Gott! *Urkút:* mesterségesen készült kút, amelyből a puszta hajdani ura ivott.

Sok bakonyi dűlőnévből, helynévből következtethetünk egykori tevékenykedésekre, mesterségekre. Igy szénégetésre a *Szénégetői kertek* (Tüskevár), *Szénégető dűlő* (Tósok) helynév. Az Ugod melletti *Forró szoba árka* helynév talán forró (mészégető) kemencét jelent, vagyis abból a korból származnék, amikor a szobának még ‚kemence' jelentése volt. A hamuzsírégetés fő korszaka a XVIII. század második felére, a XIX. század fordulójára esik, amikor több helyen hamuzsírt főznek. Az egykori hamuzsírégetés emléke az itt-ott felbukkanó *Hamudomb* és hasonló helynév, pl. *Hamuzsírtelek* Kislőd határában, *Hamugödrök* helynév Lókútnál.

Helynevekből következtethetünk egykori erdőkre is, így pl. a Balaton mellékén *Bükkredűlő* (Balatoncsicsónál), *Kövesirtás* (Óbudavárnál), *Irtás, Kisbakonydűlő* (Zánkánál), *Bálintirtás* (Tihany).

Néhány kultúrtörténetileg érdekesebb helynév a Balaton mellékéről: *Tanárkapu* Kővágóörs régi jelentőségű utcája, ahol korlát volt a kimenő marha ellen. Keszthelyen is megvolt 1781-ig a *Tanárok utcája (tanórák),* ami a város erős falusias jellege mellett szól. A keszthelyi *Lehen* az egykori jobbágytelek emlékét őrizte meg. A kővágóörsi *Papütőnél* a cséri búcsúba menet a vidéki nép a Hármasdombnál nem akart vámot fizetni, mire a vámos a kísérő papot az erdő szélén leütötte. Vörsön a *Pogánysziget* romhalmazzal, régi lakóhely volt. A Bodon összetétel kutakkal kapcsolatban a fatörzsből kivájt kutak emléke.

3. Bél Mátyás

A Bakony és a Balaton környék néprajzával voltaképpen első ízben a XVIII. század nagy polihisztora, Bél Mátyás (1684–1749) foglalkozott, aki széles körű földrajzi leírásában, ha röviden is, de úgyszólván a modern néprajzkutató módszerével kitért a bakonyi és a Balaton melléki nép életmódjának, gazdálkodásának leírására. Bél Mátyás anyja Veszprém megyei születésű volt, és Bél valószínűleg rokoni látogatásra jött 1701 telén a Balaton környékére. Több ízben utazott a Balaton mentén (1707, 1731), megfigyeléseit az 1732–36 közt kiadott Notitiájában közölte.

Leírásából elsősorban ki kell emelnünk a nép szociális körülményeit, társadalmi viszonyait tárgyaló részleteket. Veszprém megyében igazán törzsökös magyarok ivadékai maradtak fent, a lakosok részben nemesek, részben parasztok. A középnemesek legtöbbje „odatapad az ekeszarvához és dicstelen földmíveléssel homályosítják el nemességük fényét." A Balaton környéki lakosság tulajdonságait részben a környező természeti adottságokkal, a szegénységet a rossz gazdasági helyzettel hozza összefüggésbe. Általában gyakran ír a nép szegénységéről, így megjegyzi, hogyha a Balaton somogyi oldalán sok is a hal, a lakosság ennek ellenére szegényen és szűkösen él. Somogyban a kitűnő talajból sincs jövedelmük, de még a földjük is hiányzik. Zala megye lakossága mezőgazdasági terményeit nem tudja eladni, ezért csak épp annyi földműveléssel foglalkoznak, amennyi elég arra, hogy eltengődjenek. Különben Bél kiemeli a Balaton mellékiek vendégszeretetét. Valamikor a földművelés volt a legnemesebb foglalkozás, de azóta a mezőgazdaság lehanyatlott, a földek értéke, jövedelmezősége visszaesett.

A néprajz egyes fejezeteiben is kitűnő megfigyelései vannak Bél Mátyásnak, vegyük ezeket sorra. A Bakonyban fontos jövedelmi forrás volt a fahordás, de nagyon olcsó volt a fa, s így ez is csekély jövedelmet jelentett. Jelentős volt viszont a disznótartás, és erről pontos képet kaphatunk Bél Mátyástól. A Bakony erdejének gazdag makktermése táplálta a sertések megszámlálhatatlan seregeit, és különösen értékes megfigyelése az erdők nyári és téli aklairól. A néprszempontjából azonban leggazdagabb leírása a régi latoni halászatról, e téren kétségtelenül úttörő mkát végzett. A szegény lakosság csak kisebb szermokkal (borítókkal, varsákkal) halászott, olykor gonnyal, a módosabbak húzóhálóval. Részletesen írja a szigonnyal való halászatot, általában a kis haszatot. Legértékesebb leírása azonban a téli, jég alahalászatot tartalmazza, a leíráshoz magyarázó rajzomellékel. Részletesen beszámol a Balaton melléki slőművelésről, bortermelésről, kiemeli a jobb szőtermő területeket, de figyelme kiterjed a szőlőgazkodás módjára, a bor további sorsára, általában a sciológiai helyzetre. Sajnálattal állapítja meg, hogy Balaton zalai oldalán hanyagabbak a bor kezelésébHa bő termés van, a bornak igen alacsony az ára é termelők a bor nagy részét nagy mulatozások kísétében maguk fogyasztják el.

Értékesek Bél megfigyelései az ipari, de főleg közlekedés, a kereskedelem területén. Észrevehogy Veszprém megyében kendert itt-ott termesznek, lent már kevésbé. A Balatonon való közlekemeglehetősen kezdetleges volt, kis evezős hajókcsak néhány embert tudtak átszállítani, a vihartól lős nép ritkán szánta rá magát a hajózásra. Sokfontosabb volt a téli befagyott Balatonon való közkedés, amikor is a bort kenyérrel cserélték ki a zalaés a somogyiak.

A táplálkozással kapcsolatban is volt Bélnek srény megjegyzése, így szerinte a Veszprém megyelegfőbb élelme a disznóhús, a szalonna, a sonka.somogyi Balaton part viszont szűkölködik iható vben. Megfigyeli a településeket is, így észreveszi, hNemesvámos kuriális jellegű falu, s már neki is felnik, hogy a német telepesek csinosabban építkezneés kedvelik a sövényfalat. A veszprémi parasztság épkezéséről azt írja, hogy hajlékuk csak a legszorosaszükségletre, s nagyon alacsonyan van építve. Vészóljunk az öltözetről is: Bél Mátyás szerint Veszprmegye parasztjának népviselete az 1730-as évekrongy és levetett holmi.

4. Kitaibel Pál

Kitaibel Pál (1757–1817) korának polihisztordósa, egyformán foglalkozik növénytannal, ásvátannal, földtannal, hidrológiával, kémiával, de mehumán tudományokra is felfigyel. Több ízben gyobb utazásokat tett országunkban, és utazásaipontos naplót vezetett, abban részletesen leírja terszettudományi megfigyeléseit, de ezenkívül sokaden másra is felfigyel, észrevesz, feljegyez, így a nrajzi jelenségekre, mint a népi építkezésmódra, mesterségekre, sőt a népies gyógyeljárásokra, a terszettudóson kívül régész, műtörténész, etnográLeírásából úgyszólván a XVIII. századvégi magyardék elevenedik meg, népének akkori életével.

Kísérejük meg követni Kitaibelt 1799. év nyaVeszprém megye területén megtett utazásában néprajzi megfigyeléseivel kapcsolatban. Már Akarattyánál szreveszi, a többivel ellentétben, a jól megművelt szőlőket. (Sorban ültették itt a szőlőt és karózták.) Leírja a garda vonulásának útját, a halászatot is. Inánál a kallómalmokat figyeli meg, Várpalotán a szűrzabókat, a fazekasokat. A kisipar területén igen értesek a szömörcével kapcsolatos feljegyzései. A tímák annak idején a bőr cserzésére a szömörcefa, bokor tal kérgét, hajtását használták, és épp ezért a Bakonyban nagyban ment a szömörce gyűjtése, s mindről részletes beszámolót olvashatunk Kitaibel naplóban. Hasonlóképpen többször szól a bakonyi mészgetésről, a hamuzsírfőzésről és gyakran a juhtartásról. Nem kerüli el figyelmét a népi építkezés sem, megemlíti Kádárta kőházait.

Mint hidrológust elsősorban a Balaton melléki sanyúvizek érdeklik, így Kékkút és az ábrahámi sanyúvízforrások vize. Szól az akkori kor híres pasztfürdőjéről, a Zánka melletti Vérkútról, ahová a leleg nyári vasárnapokon nagy tömegben zarándolt a környék falvainak népe. Bakonyban Jásd volt kor messze földön ismert búcsújáróhely, ahová elsorban a falusiak jöttek el. Mint hidrológus megvizsja a csodaforrás vizét, de ugyanakkor jó leírást ad prajzi szempontból is a híres búcsújáróhelyről. Hanlóképpen pontos képet kapunk egy másik bakonyi rasztfürdőhelyről, Bakonyszentlászlóról. Természettudósunk tehát a népi orvoslás, néphiedelmek kérsével is foglalkozott, többek közt megtudjuk, hogy tihanyi kecskekörmöket akkortájt népi gyógyszerk is használták, ahogy leírása szerint Sümegprága es volt a boszorkánydoktorokról, varázslókról, jaokról. Mindez etnográfiai érték, ahogy az a megfilése is, hogy a Bakonyban a nép termését kivájt törzsben tartja. Ilyesfajta tartókkal napjainkban is álkozhatunk a Bakony vidékén.

Külföldi utazók útleírásai

Veszprém megye és a Balaton környéke iránt a ült század elején kezdtek érdeklődni a külföldiek, ősorban tudósok, főleg geológusok látogattak el zánk tudományos vizsgálatok céljából vagy a zthelyi Georgikon meglátogatására, de jöttek utaegy számukra ismeretlen táj felfedezésére is. kran megfigyelték néprajzi jellegzetességeinket, tkezést, szokásokat, néphagyományokat. Utazásaikönyv alakban megörökítették, és így ezekben is lhatunk hasznosítható néprajzi adatokat.

MATHIAS EISSL (1776–1821) 1808-ban Balakeneséről Keszthelyre lóháton tette meg az utat, ényeiről könyvben számolt be. Egy ízben egy éres paraszt határvitát hallgatott ki.

RICHARD BRIGHT (1789–1858) hírneves angol studós Keszthelyt és tágabb környékét járta be, haladó gondolkodású embernek tekinthető, így bek közt a társadalmi viszonyok figyelembevételébírálta a látottakat, figyelme a régészetre, néprajzra, mezőgazdaságra, társadalmi rétegekre stb. egyformán kiterjedt. Megállapította, hogy a magyar mezőgazdaság meglehetősen hátramaradott állapotban van, a magyar nemes nem látja a nép fontos életérdekeit. Bejárta a környékbeli hegyeket, Csobáncot, Szentgyörgyhegyet, a Badacsonyt, és a keszthelyi hegységben megtekintette az ottani szelídített vaddisznókondát. Benyitott néhány parasztházba, megszemlélte azokat, pontos néprajzi megfigyelést tesz az építkezésmódról, és leírja még a kemencét, a szőlőprést is. Jó néprajzi leírást ad az ősi népi halfogó módokról, rákászásról, a bödönhajóról, de még beszámol népi táncokról is, 1818-ban megjelent könyvében nagy értéket jelent egy képmelléklete a Keszthelyen látott népi táncról.

FRANCOIS – SULPICE BEUDANT (1787–1850) neves francia geológus 1818-ban közel egy évig tartó tanulmányutat tett Magyarországon, s a Balaton mellékéhez is eljött a bazalthegyek tanulmányozására, utazásáról 1822-ben négy kötetes munka jelent meg. Megfigyelései közt talán a legértékesebb, amit a Veszprémben megtartott nagy vásárban tett, amikor is pontosan leírta az akkori népviseletet. A szállásokkal több baja támadt, és ezzel kapcsolatban érdekes beszámolókat olvashatunk az akkori lakásviszonyokról, építkezésekről.

JOHAN KOHL (1808–78) Magyarországról szóló könyve 1842-ben jelent meg, és ebben a Bakonnyal foglalkozó részében a bakonyi betyárokról, kanász öltözetéről, felszereléséről ír, és megemlíti a bakonyi fafaragást is. A Balaton partján elcsodálkozott, hogy nincs forgalom, élet a Balatonon. A Balatonról mondákat is olvashatunk könyvében.

6. Régi rajzok, képek a népéletről

E képek témája a legtöbbször nem a nép életével foglalkozik, de azért illusztrációként egy-két paraszt alakja, falusi tevékenység mellékletként felkerülhetett a papírra és a vászonra, így néprajzilag értékesíthető.

BIRCKENSTEIN sorozatában láthatjuk a Devecseri várat, aljában a paraszt és családja ábrázolásával (1686). Csobánc vára képén vásárra menő parasztpárt rajzolt meg (1686).

1739-ben 46 balatoni halász rekedt a jégen, közülük 40 megmenekült, az eseményt egy fogadalmi kép örökítette meg, ezen kivehető a nagy háló két hosszú farúddal, a vezérrel. A kép a Balatongyörök melletti Szentmihály kápolnában volt, ahonnan azonban 1964-ben eltűnt.

BIKESSY rajzai 1816–1820 közt keletkeztek, a sorozat a magyarországi népviseletet mutatja be, többek közt a balatonfüredit, a Veszprém megyeit.

Milfait Ferenc betyár híres rajzát BUCHER veszprémi festő készítette 1836-ban, a rajz viselettörténetileg kimagasló értéket jelent.

ADAM EMIL (1843–1924) állat- és lófestő, képein uradalmi gulyákat, ménest, birka-kecskenyájat láthatunk. A sorozat a keszthelyi Helikon könyvtárban tekinthető meg.

A Balaton múltszázadbeli festői is néprajzilag értékes anyagot örökítettek meg, többen kifejezetten néprajzi tárgyú képeket alkottak, így pl. STERIO KÁROLY (1821–1862) csordás-, kanászképei a pásztorviseletről adnak felvilágosítást.

MÉSZÖLY GÉZA (1844–1887) balatoni képei is részben néprajzi vonatkozásúak (Szántódi halásztanya, Balatoni halásztanya, Mosónők a Balaton partján, Itatás stb.).

7. Eötvös Károly

A céltudatos néprajzi kutatások előtti időkről a legrészletesebb, tudományunk szempontjából igen jól hasznosítható anyagot találhatunk Eötvös Károly (1842–1916) könyveiben. Veszprém megyei születésű, sokáig tevékenykedik Veszprémben, és így közelebbről megismerkedhetett a megye lakóival. A mikszáthi anekdótázó, kesernyés humorú írások mestere, s bár írása műfajilag alig határozható meg, amit ír, korfestő, hűen tükrözi vissza a múlt század vármegyei életét bürokráciájával, korlátlan hatalmával. Minden írása telve kultúrtörténettel, és ha adatai nem is mindig teljesen megbízhatóak, akkor is jellemzők, korfestőek. A kisnemes szemléletével értékelte a dolgokat, elsősorban a kisnemességgel, a szegény zsellérrel, a jobbággyal, a magárahagyatott parasztemberrel foglalkozik, azok életét, baját festi meg nagyszerű színekkel.

Mindenről írt, ami csak bakonyi, balatoni vonatkozású volt, a bakonyi szűrről, Sobri Jóskáról és betyár cimboráiról, a csatkai búcsú keletkezéséről, a balatonudvari szívalakú sírkövekről, a szentgáli vadászokról, az almádi Billege csárdákról, a sümegi kékfestőről, a téli jégen való közlekedésről, halászatról, hegyekhez fűződő mondákról, parasztpincékről, a csutorásról, a gyógyító mammutcsontról, a gyolcsos házaló vándorkereskedőről, vásárról, a vászon és karton méreteiről, parasztszőlőkről, a vérkúti savanyúvízről és még számtalan sok másról. Úgyszólván a néprajz minden fejezetében maradandót alkotott, ha szerény méretekben is, szépirodalmi keretek közt. Mindenesetre kitűnő érzékkel elevenítette meg a múltszázadbeli bakonyi nemes falu életét, embereivel és gondjaival.

8. Múltszázadbeli statisztikai művek, folyóiratok

Már aránylag korán, a XVIII. század végén, a múlt század elején részletes statisztikai összeállítások, helységnévtárak jelennek meg Magyarországról (pl. Vályi András: Magyar országnak leírása. 1799). Ezek közül azonban leghasznosabb FÉNYES ELEK 1836-ban megjelent műve, amelynek első kötete foglalkozik vidékünkkel. A Bakonyról megtudjuk, hogy ott a bükkfatapló gyűjtése meglehetősen jövedelmező volt. Könyvéből értesülünk, hogy a Bakony erdeiben 150 000 sertést is teleltettek ki, s onnan hajtották tovább nyugat felé. Leírja az itt honos disznófajtát is. Az egyes megyék bevezetőiben többek között foglalkozik a gazdasági élettel, így a mezőgazdasággal, állattenyésztéssel, az erdővel, a kézművesiparral, min megannyi hasznos történeti néprajzi anyag. A Za megyei részben sokat olvashatunk a Balaton mellé szőlőkről, borokról. A helységek felsorolásából min den község fontosabb statisztikai adatát megkapju

Többször foglalkozott a Balaton mellékével a *T dományos Gyűjtemény*, és néprajzilag különösen ér kesek HRABOVSZKY DÁVID és OLÁH JÁNOS í sai. Hrabovszky ír a Balaton melléki szőlőművelésr a szüretről, a borból várható jövedelemről, a p cékről. Oláh János úgyszólván néprajzi leírást ad északi part népéről, ebben megtalálható az építkez a vásár, a kereskedelem, a viselet, de még a Balat melléki ember jellemzése is. A Tudományos Gyűj mény egy másik, 1824. évi tudósítása szól a garda gásról, a kecskekörmökről.

Fontos alapanyagot adnak a *Magyar Statiszti Közlemények* is, a sorozatból itt most csak ket emelek ki: *Magyarország népessége a Pragmat Sanctio korában. 1720–21; A Magy. Kor. országain mezőgazdasági statisztikája.* 1897.

9. Néprajzi vonatkozások szépirodalmi művekben

Szépirodalmi munkákban számtalan néprajzi natkozást találhatunk, s ezek közül elsősorban a írásokban megjelenteknek tudományos értékük v hisz azóta rég eltűnt tárgyakról, hiedelmekről, szo sokról tudósítanak.

PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM (1760–1820) é egy részét a Balaton mentén, Szántódon, Füre tölti el, korának igen termékeny írója, univerzális deklődésű, dal, zene, tánc, de a tudomány is egy mán érdekli. A magyar népdal, zenetörténet ki gasló, egyedülálló értéke az Ötödfélszáz Énekek c kéziratos munkája (1814), amiben többek közt népdalt, népies dalt, régi magyar népdalt gyűj össze, közölve a szöveget és a dallamot. Külön kissé döcögős verseiben sok kultúrtörténeti ad bukkanhatunk, így az akkori balatoni csónakról, a dönhajóról, a rákászok tevékenységéről stb.

KISFALUDY SÁNDOR (1772–1844) a bada nyi szüretet örökítette meg verssoraiban.

FÁY ANDRÁS (1786–1864) „Sió, a Balaton dére" című művének monda alapját talán a né kapta 1825. évi füredi nyaralása alkalmával.

JÓKAI MÓR (1825–1904) sok nyarat töltött reden, elbeszéléseiben balatoni mondaelemek m koznak olykor, így a Magyarhon szépségei, A ma Tempevölgy c. munkáiban (pl. a Szigliget me megáldott és megátkozott halom. A Balaton vő nye c. romantikus novellájának szereplői is falusi berek. 1875).

ENDRŐDI SÁNDOR (1860–1920) költő 1 ben megjelent prózai munkájában (Balatoni ég a többek közt a Szepezd partmelléki életről ad s képet, de néprajzi vonatkozásokat kaphatunk Vé tal, Tihannyal stb. kapcsolatban is.

Itt már a kibontakozó néprajzkutatás határvonalához érkeztünk, és a további időben a szépirodalmat felesleges részleteznünk. Ám kétségtelen, hogy a nép jellemzésére gyakran a szépirodalmi mű adja a legjobb képet, gondoljunk csak a hegyközségi ember kitűnően megrajzolt portréjára Tatay Sándortól vagy Szabó Istvántól.

S végezetül még egy balatoni parasztköltőről kell megemlékeznem, a kenesei CSIZMADIA KÁROLYról. Verses kötete 1905-ben jelent meg e címmel: Bujdosó magyarok. Ősök nyoma. Történeti elbeszélések. Ebben szintén találhatunk néprajzi vonatkozásokat, hisz a verssorok Balatonkenesén lejátszódott történetekről szólanak.

IRODALOM

a. Történelem

BÁRCZI G.: A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. (Bp. 1951).
BÉL M.: A Balaton vidék földrajza kétszázév előtt. Bél Mátyás „Notitia comitatum Veszpremiensis, Simighiensis et Szaladiensis" c. kéziratának ismertetése. LUKÁCS K.: A M. Biológ. Kut. Int. Munkái. XV. (Tihany 1943).
CSERESNYÉS S.: Nagy Somló hegyről és váráról. (Pápa 1848).
CSORBA J.: Somogy vármegye ismertetése. (Pest 1857).
CZIRBUSZ G.: A Balaton melléki nép életéből. Földr. Közl. 1885. 279–295.
ENTZ G. – GERŐ L.: A Balaton környék műemlékei. (Bp. 1958).
EÖTVÖS K.: Utazás a Balaton körül. I–II. (Bp. 1901); A balatoni utazás vége. (Bp. 1909); A Bakony. I–II. (Bp.); Emlékezések. (Bp. 1901); Tünemények. (Bp. 1905); Nemzetes Böthök uram szerencséje. (Bp. 1916).
FÁBIÁN J.: Természeti tudomány a köznépnek. (Veszprém 1803).
FALLER J.: Adatok a Bakony pusztulásához. (Zirc 1936).
FÉNYES E.: Magyar országnak . . . mostani állapotja. I. (Pest, 1836).
HERMAN O.: Az ősfoglalkozások magyarázó lajstroma. (Bp. 1908); A magyarok nagy ősfoglalkozása. (Bp. 1909).
HERRMANN A.: A Balaton Horváth Ádám „Holmi" jában. Balatoni Évkönyv. 1921.
HRABOVSZKY D.: Néhány levelek a Balatonról és a Balaton mellékéről. Tud. Gyűjt. 1827. X.
HOFER T.: Jobbágyhagyatéki leltárak és becsük a keszthelyi Festetics uradalomból. 1785–1847. Agrártört. Szemle, 1957.
ISBERT, O. A.: Geschictliche Untersuchungen über das südwestliche ungarische Mittelgebirge und seine Bauernsiedlungen. Ungarische Jahrbücher. X. (1930); Das südwestliche ungarische Mittelgebirge, Bauernsiedlung und Deutschtum. Deutsche Hefte für Volks- und Kulturboden Forschung. N^0 1. (Langensalza Berlin–Leipzig 1931).
JANKÓ J.: A Balaton melléki néprajzi tanulmányokról. Föld. Közl. 1894.
KITTAIBEL P.: Diaria Itinerum Pauli Kitaibelii. (Bp. 1945).
KISS E.: Veszprém vármegye református köznépe. 1904.
KOGUTOWICZ K.: Dunántúl és Kisalföld. I. (Szeged 1930).
LUKÁCS K.: A Balaton. (Bp. 1931); A Balatonmellék népesedése. Magy. Stat. Szemle, 1941; A mai Balaton gazdasági rajza. Balatoni Kurir, 1941.
MARGITTAY R.: Balaton. Tájak–emberek. (Bp. 1943).
MÁRTON G.: Méhtartás. (Győr 1816).
MÉREY K.: A mezőgazdasági munkásság mozgalmai a Dunántúlon 1905–1907-ben. (Bp. 1956).
OLÁH J.: Balatonmelléki tudósítás barátságos levelekben. Tud. Gyűjt. 1834. III.
PÁKAY ZS.: Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó összeírás alapján. (Veszprém 1942).
RÓMER F.: A Bakony. (Győr 1860).
SAIZS D.: A veszprémvölgyi apácák görög oklevele, mint nyelvi emlék. (Bp. 1939).
SÁGI J.: A Balaton írásban és képben. (Keszthely 1902).
SÁNDOR P.: Adatok a parasztbirtok történeti statisztikai vizsgálatához Veszprém megyében. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 9 (1970) 153–181.
SZÁNTÓ I.: A parasztság kisajátítása és mozgalmai . . . 1711–1850. (Bp. 1954); A parasztság helyzete a veszprémi püspökség sümegi uradalmában 1711–51. Veszprémi Szemle, 1957; A parasztság helyzete a veszprémi káptalan birtokain 1711–1760. (Eger 1957).
SZIKLAY J.: Balaton vidéki kalauz. (Bp. 1889).
SZERESTYÉNI CZ. F.: Magyar közszói eredetű személynevek az 1211-i tihanyi összeírásban. (Bp. 1941).
TÓTH F.: A németség elterjedése és településformái Dunántúlon. (Szigetvár 1931).
TUKÁR B.: A Balaton neve. Balatoni Évkönyv. 1921.
VALLNER E.: A Bakony gazdasági életének földrajza. Domborzat – Települések – Népesség. (Pannónia 1937); A Bakony erdőtakarójának átalakulása a XVIII. század végéig. Föld. Közl. 1941; A Bakony erdőtakarójának pusztulása a XIX. században. Föld. Közl. 1942; A Bakony erdőtakarójának jelen képe. Föld. Közl. 1943.
VÁKONYI F.: Balatonmenti községek címeres pecsétjei. Balatoni Szemle, 8. 1943.

b. Községmonográfiák, tájegységek leírása

BAKI E.: Nyárád földrajzi nevei. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 6 (1967) 287–298.
BAKONYI J.: Márkó telepítése és nyelvjárása. (Bp. 1940).
BARCSAI T.: Kővágóörs és környéke. (Szeged 1939).
BONTZ J.: Keszthely város monográfiája. (Keszthely 1896).
BULLA B.: A keszthelyi hegység földrajza. Föld. Közl. 1928.
CHOLNOKY J. – VISKI K. – ERDÉLYI L.: Tihany, 1935.
CSÁKY E.: Adalékok Somogymegye lengyeltóti járásának néprajzához. Ethn. 1897.
CSONTOS K.: Kenese község és a kenesei plébánia története. (Veszprém 1899).
CSONTOS K.: Kenese község és a kenesei plébánia története. (Veszprém 1899).
CZAKÓ GY.: A balatonkenesei református egyház története. (Pápa 1912).
DÖMÖTÖR S.: Érdekes kenesei helynevek. Balatoni Kurir, 1937; Az akarattyai nagy fa és a Balaton határa. Balatoni Kurir, 1938; Kenesei „szegény jobbágyok" panaszai a XVIII. századból. (Balatonkenese, 1938); Az ellenreformáció Kenesén. Balatoni Kurir, 1937; A kenesei halászok „jussa". Balatoni Kurir, 1941; A Csittény" név eredete. Balatoni Kurir, 1942; Balatonkenese benépesedésének történetéhez. (Veszprém 1942).
ÉDES J.: A Balatonfelvidéki népnyelv. (Bp. 1907).
EMBRESZ K.: A tapolcai medence. (Szeged 1937).
FALLER J.: Csetény község monográfiája. (Veszprém 1929); Szápár község monográfiája. (Zirc, 1934). Jásd község története. (Veszprém 1934); Adatok Várpalota történetéhez. (Veszprém 1936).
HERMAN O.: Egy ősmocsárról. Természettud. Közl. 1891.
HORVÁTH B.: A füredi savanyúvíz s Balatonfüred környéke. (Magyaróvár 1848).
HORVÁTH E.: A bakonyalji nyelvjárás. Nyelvészeti Füzetek 34. (Bp. 1906).
HORVÁTH J.: Néprajzi és helytörténeti jellegű adatok a nagyvázsonyi úriszék irataiból. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 10 (1971) 85–94.
HORVÁTH K.: A Zalavölgy településföldrajza. Föld. Közl. 1908.
JALSOVICS A.: Balatonfüred és kiránduló helyei. (Bp. 1878).
KECSKÉS T.: Balatonfüred település-földrajza. (Pécs 1936).
KISS A.: Sváb-világ Balatoncsicsón. Valóság, 1947.
KISS L.: Szentantalfa és környékének földrajza. (Bp. – Pápa 1940).
KISVARGA L.: Sármellék gazdasági fejlődése 1731–1850 között. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 4 (1965).
KOVALIK E.: Balatonalmádi településföldrajza. Pécs 1936.
MAKSAY F.: Szentgál népesedési viszonyai a feudalizmus korának végén. Tört. Stat. Évkönyv, 1961–62. (Bp. 1966).
MANGOLD M.: Balatonfüred . . . rövid története. (Bp. é. n.)
MOROCZA D.: Felső-Örs és prépostsága. Adatok Zalamegye történetéhez. (Nagykanizsa 1876).
NAGY J.: Tapolca település földrajza. (Pécs 1934).
NÉMETH G.: Adatok Nagy-vázsony történetéből. (Veszprém 1901).
PÁKAY ZS.: A zsidi medence földrajza. (Bp. 1933); Néprajzi vonatkozású helynevek. Ethn. 1942. 152–154.
PÉTERDI O.: A Balaton-Felvidék német falvai. Századunk, 1935; A féltelkes jobbágy életszínvonala Bakonypéterden 1800 körül. Ethn. 1965; Gazdasági életkép Bakonypéterdről 1800 körül. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 4 (1965).
PILLER D.: Zamárdi község helynevei. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 6 (1967) 299–314.
SZALÁNCZI K.: Néhány magyar földműves család-típus élete számokban. (Debrecen 1932).
SZÁNTÓ I.: Egy dunántúli falu, Alsópáhok története. (Bp. 1960).
SZENTGÁLI K.: Balatonkenese. (Bp. 1942).
SZENTGÁLI K.: Balatonkenese. (Bp. 1942).
THURY E.: A szentantalfai ev. ref. egyház története. Pápa 1896.
WALLNER E.: Alsóörs településtérképe. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 7 (1968) 55–90.
(Szerző nélkül) – Kövágó-Eörs falu és határának hely-név és tájleírási vázlata. Adatok Zala megye tört. (Nagykanizsa 1876).
(Szerző nélkül) – A zalavári apátság. Adatok Zala megye tört. (Nagykanizsa 1876).

c. Külföldi utazók

BEUDANT, F. S.: Voyage minéralogique et géologique en Hongrie pendant l'année 1818. Paris 1822. Beudant balatonvidéki útleírása 1818-ból. Ismerteti Dornyay B. (Tapolca 1935).
BIRKÁS G.: Egy francia tudós dunántúli utazása 1818-ban. Győri Szemle, 1931.
BRIGHT, M. D. R.: Travels from Vienna through Hungary. . . in the year 1815. (London, Edinburgh 1818).
BRIGHT M. D. R.: Angol szemmel Keszthelyen százhúsz évvel ezelőtt. Szemelvények R. Bright 1815. évi útleírásából. (Keszthely 1935) és (Veszprém 1970).
EISSL, M.: Die Fahrt auf dem Plattensee in Ungarn und die Umgebungen dieses Sees. (Wien 1813).
DÖMÖTÖR S.: Keszthelyről Kenesére. Hajóutazás a Balatonon 1808-ban. Balatoni Kurir, 1938. Lóháton Keneséről Keszthelyre 1808-ban. Balatoni Kurir, 1939.
KOHL, J. G.: Hundert Tage auf Reisen in den Österreichischen Staaten. (Dresden 1842).
PAGET, J.: Hungary and Transylvania. (London 1839).

d. Statisztikák, lexikonok, összefoglaló munkák

Magyarország a pragmatica sanctio korában 1720–21. Magyar Stat. Közl. XII. (Bp. 1896.)

A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Magyar Stat. Közl. XV. (Bp. 1897).
Közl. XV. (Bp. 1897).
Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. Magyar Stat. Közl. 99. (Bp. 1936).
DORNYAY B. – VIGYÁZÓ J.: Balaton és környéke. Részletes Magyar Utikalauzok. (Bp. 1934).
GENTHON I.: Magyarország művészeti emlékei. I. Dunántúl. (Bp. 1959).
Műemlékjegyzék. Orsz. Műemléki Felügyelőség. (Bp. 1960).
ILA B. – KOVACSICS J.: Veszprém megye helytörténeti lexikonja. (Bp. 1964).
A Magyar néprajztudomány bibliográfiája 1945–1954. SÁNDOR ISTVÁN összeállítása. (Bp. 1965).
A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1955–1960. SÁNDOR ISTVÁN összeállítása. (Bp. 1971).
Veszprém megye legfontosabb statisztikai adatai. Központi Statisztikai Hivatal Veszprém megyei igazgatósága.
Veszprém megye irodalma 1945–1969. I.–II. (Veszprém 1970).
VAJKAI A.: Balaton. (Bp. 1967).

e. Összefoglaló néprajzi művek

(Az itt felsorolt művek a legtöbbször a néprajz minden ágával, mint pl. a gazdálkodás, építkezés, táplálkozás, öltözet, ipar, diszítőművészet, hiedelmek stb. foglalkoznak).
JANKÓ J.: A Balaton-melléki lakosság néprajza. (Bp. 1902).
MALONYAY D.: A Balatonvidéki magyar pásztornép művészete. A Magyar Nép Művészete. III. (Bp. 1911); A dunántúli magyar nép művészete. A Magyar Nép Művészete. IV. (Bp. 1912).
VAJKAI A.: A Bakony néprajza. (Bp. 1959); Szentgál. Egy bakonyi falu néprajza. (Bp. 1959); Balatonmellék. (Bp. 1964).

1. Kisebb néprajzi összefoglalások

HERKELY K.: A Veszprémvármegyei Múzeum néprajzi gyűjteménye. (Veszprém 1941.)
VAJKAI A.: Cserszegtomaj (Egy hegyközség élete). Népr. Ért. 1939; A Balaton-mellék néprajzi vázlata. Természet és Társadalom. 1955; Cserszegtomaj. Egy Balaton menti hegyközség útja. Kortárs, 1967.

g. Hírlapok, folyóiratok, évkönyvek

Adatok Zalamegye történetéhez. Red. BÁTORFI LAJOS. (Nagykanizsa, 1876).
Balaton – A Balatoni Szövetség hivatalos értesítője 1908–1944.
Balatoni Kurir – 1933–1948.
Balatoni Évkönyv – Red. WLASSICS TIBOR, CHOLNOKY JENŐ, SEBESTYÉN GYULA. (Bp. 1921).
Balatoni Szemle – 1942–1944.
Dunántúli Szemle (Korábban Vasi Szemle) 1940–1949.
Keszthelyi Hírlap – 1891–1938.
Középdunántúli Napló – Veszprém, 1957–1961.
Napló – Veszprém, 1961–
Tapolczai Lapok – 1903–1942.
Tudományos Gyűjtemény – Balatoni vonatkozások: 1817, III., 1820. VII., X–XII., 1822, IV–VI., 1824, I, II, V., 1825. VI., 1827., X–XII., 1834, III., 1837, VII.
Veszprém – 1875–1897.
Veszprémi Hírlap – 1893–1944.
Veszprémi Népújság – 1945–1956.
Veszprémvármegye – 1898–1944.
Zirc és Vidéke – 1905–1944.

h. Embertan

BARTUCZ, L.: Über die Anthropologie der Ungaren aus der Umgebung des Balaton-Sees. Antropológiai Füzetek, 1923.
HERMAN O.: A magyar nép arcza és jelleme. (Bp. 1902).
JANKÓ J.: Magyar typusok. Első sorozat: A Balaton mellékéről. (Bp. 1900).

i. Szépirodalom

BABAI K.: Balatonmelléki történetek, 1892.
CSÁK Á.: A szép Balaton mellől. (Keszthely 1906).
CSIZMADIA K.: Bujdosó magyarok. Történeti regény. (Veszprém 1906); Ősök nyoma. (Veszprém 1904).
PÁLÓCZI HORVÁTH Á.: Hol-mi különb-különbféle dolgokról írt különb különbféle versek . . . (Pest 1788, 1793).
SEBESTYÉN GY.: Mosolygó balatoni emberek, (Bp. 1935).
SZABÓ Á.: Morzsák az élet kenyeréből. (Veszprém 1947).
SZABÓ I.: A lázadó. (Bp 1956); Varázslat kertje. (Bp.); Ne nézz hátra. (Bp. 1972).
TATAY S.: Ének a szőlőhegyről. (Pécs 1955); Szülőföldem a Bakony. (Bp.)
VAS G.: A régi jó idők. (1855).
VÁTH J.: Lápvilágban. (Bp. 1912); Pannontenger csillaga. (1917); Balatoni emberek. (1920); A nádi farkas. (1929); Árva Kenese. (1929).

II. A néprajzkutatás szakterületei

1. Gyűjtögetés, méhészet, vadászat

Az ember kezdetleges gazdálkodási módja a gyű
tögetés, vagyis amikor a természetadta termékek
egyszerűen összehordja és használja fel táplálék
vagy egyéb célból. Ebből a szempontból vidékünkö
elsősorban a Bakony kiterjedt erdőségei jönnek szám
tásba, aminek termékeit már régóta felhasználják a
itt lakók.

Az erdő első és kegközvetlenebb haszna, hogy f
ad: tűzifát, épületfát, szerszámfát. A bakonyi és a B
laton melléki erdőségek fakihasználásáról már töb
évszázadba visszanyúló adataink vannak, a vidék kor
leírói is mindig megemlékeznek a faizásról, elég,
Bél Mátyás vagy Bright megjegyzéseire gondolunk.
faizás, a favágás, fagyűjtés a múltban állandó nehéz
gekbe ütközött, rengeteg peres irat árulkodik a közö
gek és az uradalmak közti állandó viszályokról, elk
seredett küzdelmekről a faizás jogosságáért. Egyré
az erdő birtokosai védték erdeiket a kíméletlen erdő
pusztítástól, másrészt azonban a népnek, főleg a sz
génységnek megélhetéséhez feltétlen szüksége volt
gyűjthető fára. Az építkezésekhez a Balaton menté
is szükség volt a fára, hisz a múltban meglehetős
elterjedt a sövényfalú építkezés, nemkülönben a pré
házak, pincék egy részét is gerendákból építette
(boronapincék). A nagy gerendákból összeállító
régi fajta szőlőprések is szép szálfákat követeltek m
Minderről az idevágó néprajzi munkák eléggé megem
lékeznek. Mindenesetre feltűnő, hogy az erdős B
konyban faházat nem találunk (VAJKAI), s e kérd
még további tisztázásra várna, ahogy az is: mennyib
hoztak be Szlavóniából vastag gerendákat a régős p
sek készítéséhez.

A favágás szerszámait, a fa hordásának módj
ismerjük Szentgálról, részletes leírások kívánatos
volnának más területekről is. Ide tartozna a fa tár
sa, raktározása, az otthoni fahatár kezelése, a faha
gatás rendje stb.

Az erdő számos termékének felhasználása inkább
történelem fejezeteihez tartozik, így a tímárok bő
cserzéséhez szükséges szömörce, a különböző hasz
lati tárgyak készítésére felhasználható tapló gyűjté
a hamuzsír előállítása. A történeti anyaggal nép
zunk foglalkozott, idézve főleg Kitaibel megfigye
seit (VAJKAI, 1959a/1959b. TAKÁTS idevonatko
cikkei). A továbbiakra csak levéltári kutatások adh
nak választ.

Megmaradt azonban napjainkban is az erdei gy
mölcsök (pl. szeder, eper), a gomba és számtalan
dontermő növény gyűjtése, az idetartozó ismer
anyagot, tevékenységet, hagyományokat, eszközö
érdemes a mai néprajzkutatónak feldolgozni. Szó
jön a nép gombaismerete: milyen fajtákat ismer
minek nevezik, hogy különböztetik meg a mér
gombáktól, hogy ismerik fel a gazdag gombalelőhel
ket, mi módon gombásznak, milyen segédeszközö

használnak stb. Mindez áll az erdei gyümölcsök, vadontermő növények gyűjtésére is. Lehetőleg az összes ismert vadnövényt össze kell gyűjteni, a nevükhöz fűződő egyéb hagyományokkal, felhasználási módjukkal (táplálék, gyógyszer, játék stb.). Minden esetben szakemberrel kell meghatározni az egyes gombákat, növényeket. Ilyen kutatás megtörtént egy bakonyi (Szentgál, VAJKAI 1959b) és egy Balaton melléki (Cserszegtomaj, VAJKAI 1939) községben, effajta gyűjtőmunkát azonban még sok más községben el lenne végezni.

Olajra népünknek a múltban nagy szüksége volt, használták világításra, a katolikusok böjtben éltek vele, de kiterjedt alkalmazást talált a népi orvoslásban is. A Bakonyban az erdőségekben bükkmakkot gyűjtöttek össze és azt vitték az olajütőhöz (VAJKAI 1959.). Az 1930-as években még működött a megye területén néhány olajütő (VAJKAI, olajütők), azóta ezek is nyomtalanul eltűntek, legfeljebb az olajütőház maradt meg. Feltehetőleg még adatokat lehetne gyűjteni az öregektől a bükkmakk gyűjtésére vonatkozóan, nemkülönben a még álló olajütőházakat felmérni, visszaemlékezések alapján rekonstruálni az egykori berkezetet, berendezést. (VAJKAI 1975).

Kiterjedt mesterség volt a Bakonyban a szénégetés, szénégetés. A szentgáliak szénégetéséről részletes le- sást olvashatunk (VAJKAI, Szentgál 1959b), azon- n érdemes volna összehasonlításul a Bakony más rületein is e mesterség után kutatni, s ha már nem is akorolják, a hozzáértőktől a munka módját, szer- mkészletét, az elnevezéseket összegyűjteni. A ré- bbi mészégetésről szórványos adataink vannak (pl. említi KITAIBEL is: 1799). Meszet azonban nap- nkban is égetnek a Bakonyban, s érdekes módon n az odavalósiak, hanem messziről idegen idevánolt mészégetők gyakorolják ezt a mesterséget, így kes néprajzi, szociológiai probléma az idevándokának kiderítése. A Bakony erdő termékeinek használása a múltban főleg a bevándorolt nemzetiségek foglalkozása volt (VAJKAI 1959a, 1959b). gvizsgálandó volna a kérdés részletesebben ebből a mpontból is.

A méhtartás a Bakonyban kevésbé volt jelentős ár így nyilatkozott FÉNYES is: 1836), de néprajzilag érdekes a vadméhek odujának felkutatása, ennek djáról leírásunk van (VAJKAI 1959b). Szentgálon is megtették, hogy az erdőben talált, méhrajt tarmazó odus fát kivágták, hazavitték és otthon a ház ött felállították.

Jelentősebb volt ennél a Balaton melléki méhészet, z már az 1055-ben keltezett tihanyi alapító oklevél méhészetről és ötven kas méhről tudósít. Egy on 1795-ben megjelent méhészkönyv azt írja, y többek közt a Balaton melléki méhes gazdák a sztalatból igen tanult méhészek lettek. Néprajzihasznosíthatók MÁRTON Gábornak 1816-ban jelent méhészeti könyve (Gazdaságos méhtartás), rt ebben több Balaton menti község méhészkedémegemlíti (Köveskál, Balatonhenye), többek közt

szól a méhesekről, méhházakról, kasokról. Mindennek ellenére a Balaton melléki méhészet az elmúlt évszázad adatai szerint, meglehetősen szegényesnek mondható, csak nagyritkán találkozhatunk méhesekkel. Nád-, zsupkéve-, ritkábban kőfalú ménesek láthatók az udvarban, elvétve a szőlőhegyben. A méhesekben főleg szalmakasok állanak (VAJKAI 1959b). A falusi méhészet vizsgálatára vonatkozólag mindeddig csak szórványosan történtek gyűjtések, pedig sok tekintetben itt is eredményes munka végezhető. Meg kellene vizsgálni a méhekre, darazsakra vonatkozó természetismeretet, a rajzással kapcsolatos hiedelmeket stb. (VAJKAI 1964). Mézeskalácsosok Keszthelyen még működnek, a vásárok, helyi búcsúk alkalmával különféle mézes édességekkel, bábukkal stb. jelennek meg, s ugyanakkor árusítják a lányok, menyecskék kedvenc italát, a mézből készített édes márcot. A bábosok öntötték viaszból az emberi alakot, testrészt, házat, állatot ábrázoló offereket, ezeket a kegyhelyek szobrához vagy az oltárra helyezték a betegek, a bajba esettek, a segítségre szorulók (VAJKAI 1964).

A vadászat nálunk a kiváltságos rendek privilégiuma volt, és a parasztság, a jobbágyság csak a kártékony ragadozó állatokra vadászhatott. Szentgál volt a királyi vadászok lakhelye. Részletes leírásból (VAJKAI Szentgál, és MALONYAY egyik kötetében) képet kaphatunk az egykor nagyszabású vadászatokról. Megemlíthető még itt, hogy az utolsó bakonyi farkast állítólag 1880 körül ejtették el, a Balaton bozótaiban pedig még az 1890-es években is megjelent (VAJKAI 1959a, 1964). A kutató legfeljebb helynévgyűjtés közben bukkanhat a régi vadállományra utaló szavakra (pl. Farkasgödör).

Néprajzilag ennél értékesebbek a kis emberek, a kártékony apróvadat irtó parasztság, és nem utolsó sorban a különböző vadorzók, vadfogók tevékenykedései, mert tulajdonképpen csak itt ismerkedhetünk meg a népi vadfogó eljárásokkal. Mert a szegény ember apró gazdaságát félti a kártevőktől, mert vadászszenvedélyét elégíti ki, végül az elfogott vad haszna miatt, mert húsát megeszi, bőrét, prémjét értékesíti.

Régimódi vadfogó eljárás a nyestezés (VAJKAI 1959b). Télen űzték, amikor a hóban követni tudták a nyest nyomát. A nyomozó vadászat egyéb formáinak leírásával azonban a Bakony területén még adósok vagyunk, s az is lehetséges, hogy az eddig át nem kutatott területeken még hasonló ősinek mondható vadfogó módokat ismernek. Nem tudunk részleteket az állatok verembe fogásáról sem, s az egyes csapdafajtákat is kevésbé ismerjük. A leírások inkább a ház körüli kártékony állatok (egér, görény) csapdáival foglalkoznak (VAJKAI 1959b), és kevesebb adat áll rendelkezésünkre az erdőben felállított vadfogó eszközökről, hurkokról. Egy szarvasfogó csapda leírását ismerjük az Észak Bakonyból (VAJKAI, Adatok a Bakony... vadfogó életmódjához), a rókabödönt, amiben a ferdén futó vasszegek akadályozzák meg a róka kifutását (GÖNYEY), és a rókafogás ama mód-

ját, amikor felfüggesztett horogra akad fel a róka (VAJKAI 1959b).

Szőlőhegyekben főleg a nyulakat fogdosták. A gyepük nyílásán, ahol a nyúljárás volt, hurkot vetettek. Fel kell hívni a figyelmet egy különleges szerkezetre az íjas ürgefogó csapdára, mivel e művelődéstörténetileg érdekes csapdafajta hazánkban elsősorban a Balaton keleti sarka környékéről (Csajág, Egying) ismeretes. Az íjas ürgefogó csapda hasonló a számszeríjhoz. Az ürgelyukra téve a kibújó állatot az íj rugalmasságával kapja el (VAJKAI 1964). Adatok a Bakony . . . vadfogó életmódjához). Az íjas ürgefogó csapdával összehasonlító néprajzi irodalmunk többször foglalkozott. Hasonló csapdaféleség nyomon követhető finnugor, szibériai prémvadász népekig, de megtalálhatjuk ábráját, leírását rögi, XVII. századbeli francia vadászkönyvekben is (KOROMPAY, GUNDA).

Mindent összevéve a Bakony erdeinek régiségéhez, a Balaton mellék változatos tájarculatához mérve az eddigi vadfogó eszközök, módok eddigi gyűjtése nem mondható túlságosan gazdagnak. Adataink tulajdonképpen csak arról a néhány helyről vannak, ahol kutatók dolgoztak.

Az erdő vadjaival kapcsolatban még egy Balaton környéki művelődéstörténeti érdekességet kell megemlíteni, a szelidített vaddisznótartást. A múlt században uradalmak erdejükben szelidített vaddisznókondát tartottak, és ilyent létesített a Festetics uradalom is a keszthelyi erdőkben, a veszprémi püspökség a Sümeg melletti Sarvaly erdőben (VAJKAI 1964). Egy 1860–70-es évekből származó, a keszthelyi Helikon könyvtárban látható festmény meg is örökítette az erdőben tanyázó vaddisznókondát szűrös kanászaival, így a kép többek közt népviselettörténeti szempontból is értékes (VAJKAI 1959a). A vaddisznókkal való foglalkozás esetleg régi pásztorhagyományokat őrzött meg, s tekintve, hogy Sarvaly erdőben a vaddisznókondát az 1940-es évek elejéig tartották, még akadhat ember, aki a kondát ismerte.

IRODALOM

GÖNYEY S.: Rókabödön a Bakonyban. Népr. Ért. 1937.
HEGYI I.: Erdei fakitermelés Bakonycsernyén. Néprajzi Közl. 3–4. 1957. A fa fuvarozása a bakonycsernyei erdőkben. Néprajzi Közl. 1–2. 1958.
HERKELY K.: Népi erdőgazdálkodás Veszprém vármegyében. Ethn. 1941.
KOROMPAY B.: Finnugor eredetű csapdáink kérdéséhez. Népr. Ért. 1939.
MÁRTON G.: Méhtartás. (Győr 1816)
TÁLASI I.: Adatok a Bakony erdei életéhez. Népr. Ért. 1942.
VAJKAI A.: Adatok a Bakony gyűjtögető és vadfogó életmódjához. Vasi Szemle, 1938. 1–2. sz.; A gyűjtögető gazdálkodás Cserszegtomajon. Népr. Ért. 1941; Olajütők Veszprém vármegyében. Ethn. 1942; Adatok Szentgál gyűjtögető életmódjához. Ethn. 1945. Újabb adatok a bakonyi és Balaton-melléki olajütőkhöz. Ethn. 1975.

2. Halászat

A balatoni halászat, mint népi tevékenység már több, mint félévszázad óta elvesztette jelentőségét, s így ezen a téren századunkról néprajzi szempontból alig beszélhetünk. A múlt azonban még sok érdekes és hálás problémát vet fel, és mindezzel érdemes foglal-

kozni már azért is, mert érezhetőleg számos tév
megállapítás, balhiedelem, irodalmi eredetű roman
kus szemlélet él a köztudatban a balatoni halászat
kapcsolatban.

A balatoni halászatról már az 1055-ben kelt tih
nyi alapító oklevél is megemlékezik, amikor az ap
ságnak tíz halászt adományoznak, vagyis a későb
megállapítások szerint annyit, amennyi az öregh
húzásához szükséges. Vejszére való halászatra utaln
az alapító levélben szereplő *székvejsze, pótvejsze* n
vek. Egy XI. századbeli oklevél is említi a halászat
ahogy említés történik erről a XIV., XVI. századb
is. Sokat foglalkoztak történészeink a halászati jogg
a XII. században már önálló halászfalvak vanna
Több XIV. századbeli adat szerint a jobbágy halá
hatott, de a földesúrnak hányadot kellett adnia. T
lajdonképpen a Balatonon szabad halászat nem vo
de a parti birtokosok mindenütt halászhati
(DEGRÉ).

A régi leírások közül a legértékesebb BÉL M
TYÁSnak a téli, jég alatti halászatról írt klasszik
leírása, amit rajzmelléklettel is ellátott. A XIX. szá
elejétől meginduló tudományos feltárások sok érték
adatot adnak a Balaton mellék népének halászatár
A *Tudományos Gyűjtemény* egyik cikke már 181
ben megállapítja, hogy kereskedelmi szempont
fontosabb volt a téli, jég alatti halászat a nyári
Egy halászatban 150–200 mázsa halat is foghat
Más szerzők is (FÉNYES 1836) hangoztatták, hog
halászat ideje főképpen a tél, ha a Balaton befa
Fényes különben egyéb halászati módokról is ír. S
mos Balaton menti községet sorol fel, ahol a halás
jövedelmező foglalkozásnak számít. Tihany is úgy s
repel, mint halászfalu. A gardahalászattal már a *Tu
mányos Gyűjtemény* is foglalkozik 1817, 1824-b
Leírják, hogy a garda megérkezését a Balaton szín
tozásáról tudják meg. A vigyázónak jeladására keri
tik a hálót a tihanyi halászok.

A néprajzi kutatás már korán foglalkozik a Bala
halászatával. Egész tudományunk legalaposabban
dolgozott fejezete a balatoni halászat. Mindez érth
a múlt század szemléletének ismeretében, amen
ben annak idején a halászatban, ahogy az állatta
ban is igyekeztek kutatóink ősi, a honfoglalással
hozott műveleteket kimutatni. A balatoni halászat
írásának több kimagasló egyénisége volt, itt most e
sorban HERMAN OTTÓ, JANKÓ JÁNOS, LUKÁ
KÁROLY írásaira kell gondolnunk. Herman Ottó
„A magyar halászat" című könyve 1887-ben je
meg, s a tárgyi néprajz területén az első komoly tu
mányos művek közé sorolható. Könyvében jele
részt foglal el a balatoni halászatról szóló leírás.

Herman Ottó még megfigyelhette a régi bala
halászatot, és így leírása különösen értékes. Több
között a tihanyi gardahalászat Herman Ottó tud
tása óta lett általánosan ismert (bár már korábban
leírták), s mint ilyen bekerült az iskolai tankönyve
is. Leírása szerint az egész halászbokor kiszállt, az
hegyenjáró kivételével, csónakon a vízre, a hegyen

pedig a tihanyi hegyre ment, s onnan megfigyelte a
Balatonban nagy tömegben jelentkező gardát, majd
halásztarisznyájával vagy zsákkal jelt adott a csónak-
ban várakozó bokornak. A bokor a jeladásnak megfe-
lelőleg hálóval a tömeges gardát körülkerítette és ki-
vonta. A gardahalászattal kapcsolatban azonban még
bizonyos problematikus pontok tisztázásra várnak,
így például manapság nem hallunk arról, hogy valaki
is megfigyelte volna a tó elszíneződését. Erre vonatko-
zólag még a Tihanyi Biológiai Intézetből sem kaptam
negnyugtató választ. Arról sem folyt még kísérlet,
hogy a vízről valóban meg lehet-e látni a Csúcshegyen
vagy az Akasztón tevékenykedő hegyenjáró kabátlen-
tetéseit. Mert meglehet, hogy a megfigyelő sem ily
magasról, messziről kémlelte a vizet, hanem annál jó-
val közelebbről, a hegyoldalból, ahonnan jeladásait
észre is vehették.

HERMAN OTTÓ kitűnő megfigyelő volt, színes néprajzi leírásokat adott, adatait azonban kellő kritikával kell fogadnunk, mert olykor a kor szemléletének megfelelőleg túlzottan romantikus képet adott a néprajzi jelenségekről, ahogy például a somogyi Nagyerek pákászkodásáról is (1891). Leírta a balatoni halászok jellegzetes közlekedési eszközét, a bödönajót is (amit különben PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM is megörökített egyik versében, s ennek ábrájával találkozhatunk a keszthelyi egykori halászcéh lászlajának címerén és a halászcéh korsóján is), de a halászati könyvében (ahogy később JANKÓ JÁNOS művében is) a bödönhajó közölt ábrája alig felel meg a valóságnak. Az ott látható hajók inkább torzók, túlságosan rövidek. A múzeumokban kiállított példányok az ábráktól eltérőek. (VAJKAI 1964.)

Herman Ottó különben részletesen leírja a nagy hálóval való halászatot, a jégi halászatot, s sok egyéb halászati módot, megjegyezve többek közt, hogy a szigony ún. makkos megerősítése csak a Balaton mellől ismeretes. Részletes jegyzéket közöl a Balaton menti tanyahelyekről, a vonyókról. A Tihanyhoz tartozó törész harminchat vonyóra volt felosztva. Ir a hasított és besózott hal szárításáról.

A balatoni halászat jelentős részt foglal el JANKÓ JÁNOSnak 1902-ben megjelent néprajzi monográfiában. E fejezettel kapcsolatban el kell fogadnunk Jankó megállapítását, ami szerint a Balaton mellékén halászat mind népfoglalkozás harmad vagy negyed jelentőségű volt, s aki halászott, az is elsősorban a földműves vagy szőlősgazda volt, hacsak éppen nem a teljes vagyontalanság űzte a koldus halászok sorába. Jankó többek között szól a birtokjogról, a halászemberről és tudásáról, a balatoni halakról, a céhes halászatról, a Balaton halásztopográfiájáról, a nagy és a kis halászatról, a bödönhajóról és annak készítéséről.

A Balaton tudományos kutatásával kapcsolatban két földrajztudósunk, LÓCZY LAJOS és CHOLNOKY JENŐ figyelemreméltó megfigyeléseket tett a balatoni halászattal kapcsolatban. Lóczy Lajos írja, hogy amikor 1893 januárjában Keneséről a jégen át Keszthelyre utazott szánkón, mindenütt halászó csoportokat talált. A tó hosszán ezernél több ember volt egyszerre, eltűnő kicsinységű foltokban a jégen. Természetesen a halászokon kívül a szekérkaravánok is hozzájárultak a befagyott tó élénkségéhez. CHOLNOKY a tihanyi parasztról tett nem épp kedvező képet: a paraszt reggel kiment a tóra, szigonnyal kibökött néhány halat, az volt az ebéd, aztán ivott rá bort.

MALONYAY DEZSŐ népművészeti sorozatának negyedik kötete a Dunántúl dolgozta fel, de e kötetben a népművészeten túlmenőleg úgyszólván Dunántúl néprajzát adja, közötte a halászatét. A kötet írója tulajdonképpen SÁGI JÁNOS keszthelyi telekkönyvvezető, aki az 1900-as évek elején gyűjtötte írásához adatait. Sági János kiváló néprajzi gyűjtő volt, és kora tudományát megelőzve a szociológiai körülményekre is felfigyelt. Könyvében a keszthelyi halásznak nagyszerű jellemzését adja.

A Malonyay kötetben láthatunk halászkunyhót és képet a tihanyi halásztelepről. Mindezek náddal fedett, a csőszkunyhókra emlékeztető épületfélék voltak, amilyen még az 1900-as évek elején található volt a Balaton mellékén.

A néprajzkutatók közül két tudósunk értekezését kell kiemelnem. VISKI KÁROLYnak Tihany őshalászatáról (1932) és DOMANOVSZKY GYÖRGYnek a tihanyi pamukos halászatról (1942) írt dolgozatát. Viski hívja fel a figyelmet, hogy a tihanyi alapító oklevélben (1055) említett tíz halász épp az öreg háló kezeléséhez elegendő. Viskinek még sikerült az 1930-as években öreg tihanyi halásszal találkozni, aki ismerte a gardahalászat hegyenjárójának jeladásait, s azt pontosan el is mondta. Domanovszkynak az ereszték hálóval való halászat emlékeit úgyszólván az utolsó percekben sikerült összegyűjtenie, amikor az 1900-as években megszűnt pamukos halászat még élő művelőit kikérdezte.

A Néprajzi Múzeum gazdag gyűjteményéből GÖNYEI SÁNDOR 1937-ben ismerteti a szigonyokat, MORVAY PÉTER 1939-ben a jégpatkókat, és a közöltek közt jelentős helyet foglalnak el a Balaton mellékéről előkerült darabok.

A balatoni halászat múltja, története igen buzgó és eredményes kutatót talált LUKÁCS KÁROLYnak, a Balatoni Halászati R. T. elnökének személyében, az 1920–1940-es években. Nagy érdeme, hogy BÉL MÁTYÁS Notitiájának a Balatonnal, Veszprém és Somogy megyékkel foglalkozó részét magyarul kiadta és így a Balaton első néprajzi jellegű, kultúrtörténetileg igen értékes leírását a legszélesebb körökben ismertté tette. Lukács rajzolta meg első ízben pontosan a tiszai halászoknak szerepét a balatoni halászatban. Ő is hangsúlyozza, hogy a balatoni halászati idény szürettől a tavaszi halívás befejeztéig tartott, vagyis a téli időben. Ezentúl inkább csak a maguk és az uraság szükségletére halásztak. Az 1861-ben megnyílt Délivasút egyszeriben fellendítette a balatoni halászatot, megkönyítette a hal szállítását. A vasútépítésssel kapcsolatos a tiszai halászoknak a Balatonon való meg-

jelenése 1862-ben. Lukács szerint a tiszai halászok hozták meg a Balatonra a haltermés modern eszközét, az eddiginél sokkal nagyobb paráshálót, megtanították a balatoniakat a tömeghalfogások értékesítésének munkamódszerére, általában ők teremtették meg a Balaton mentén a hivatásos halászatot, és ezzel a nyári halászat is rendszeressé vált a Balatonon.

A balatoni halászatot az utolsó félévszázad alatt teljesen gépesítették, de lényegében a kerítő halászat éppoly formában történik, ahogy évszázadokkal ezelőtt gyakorolták. Néprajzi érdekességeket a még ma is működő orvhalászok szerszámkészletében, fogási módszereiben találhatunk, hiszen például múzeumok szigonygyűjteménye javarészt az orvhalászoktól került bírósági közvetítéssel a múzeumokba (pl. a Balatoni Múzeumba).

IRODALOM

BÉL M.: „Magyarország halairól és halászatáról" szóló fejezetének ismertetése. Magy. Biológiai Kut. Int. munkái, XIII. (Tihany 1941)
BELÉNYESSY M.: A halászat a XIV. században. Ethn. 1953.
DARNAY B.: Balaton-Szent-Györgyi Halász Czéh Contractusa (1826). Népr. Közl. 1956.
DOMANOVSZKY GY.: A tihanyi pamukos halászat. Népr. Ért. 1942.
GÖNYEY S.: A Néprajzi Múzeum szigonygyűjteménye. Népr. Ért. 1937.
HERMAN O.: A magyar halászat könyve. (Bp. 1887); A Balaton halásztopográfiája. Föld. Közl. 1892.
HOMÉR J.: Magyarország halászati földrajza. 1933.
LUKÁCS K.: Jégi halászat a Balatonon. Természettud. Közl. 1929; Balatoni halászat két évszázad távlatában. Ethn. 1940; Tiszai hatás a balatoni halászatban. Ethn. 1951.
MORVAY P.: A Néprajzi Múzeum jégpatkó-gyűjteménye. Népr. Ért. 1939.
REÖTHY F.: A balatoni halásztopográfia. A halászattal és a halászhelyekkel kapcsolatos szavak szótára. Somogyi honismereti hiradó. 1971. I.
VAJKAI A.: Szabadtéri néprajzi múzeumok Veszprém megyében. Tihany. – (Veszprém 1970, 1973).
VISKI K.: Tihany őshalászata. Népr. Ért. 1932.

3. Állattartás

A Bakony állattartására korai adataink vannak. 1036-ból disznótartásról, 1085-ből juhászatról, a bakonybéli juhászatról a XII–XIII. századból. 1328-ban a szentgáli, németi, csepeli kanászokat szabad vadászokká emelik (HERMAN 1909). Később is sűrűn szerepelnek bakonyi adatok (VAJKAI 1959a). A Bakony, makkot termő erdeivel, a múltban kedvező volt a disznótartásra, amelyre már BÉL MÁTYÁS Notitiájában felhívja a figyelmet. Megfigyelése értékes volt, mert a bakonyi téli aklokról szólt, amire a néprajztudomány alig figyelt fel. Az erdőben folyó makkoltatásról BEUDANT is ír. Nagyon értékes FÉNYES E. leírása (1836), ami szerint a Bakony erdőségeiben 150 000 sertést is kiteleltettek, és hajtottak aztán nyugatra.

BÉL MÁTYÁS írja le a bakonyi sertést is, amiről újabban HANKÓ BÉLA zoológus írt tudományos értékű cikket. Bél Mátyás megfigyelte a juhtenyésztést is. Akkortájt honosították meg az új fajtát, a merinóit és épp e tájfajta a Dunántúlon a nagybirtok közvetítésével az egész juhászatot átalakítja. FÉNYES is megemlíti, hogy a kiterjedt juhtenyésztés csak uradalmakban volt.

A Bakony állattartásáról részletes leírást olvashatunk Szentgál monográfiájában (VAJKAI 1959b), s az itt közölt adatok a Bakony több más helyére érvényesek (VAJKAI 1959a).

A Balaton mellék állattartásáról szólva meg kell e sősorban említeni a tihanyi alapító oklevelet, ez m szól ménesről, disznótartásról, gulyásról (1055). Rö den FÉNYES is összefoglalja a Balaton környék áll tartását, a régi állatfajokra (igaz, hogy az uradalma ban tenyésztett fajtákra) vonatkozólag a keszthel Helikon könyvtárban őrzött XIX. századbeli fes ménysorozat ad jó felvilágosítást (ÁDÁM EMIL fes művei). A képeken a Fenékpusztán, nemkülönben Balaton mentén legelésző ménest, nagyszarvú feh marhagulyát, bivalycsordát, birkanyájat, rideg sert kondát, nemes kecskenyájat láthatunk.

JANKÓ JÁNOS röviden ír a Balaton mellék álla tartásáról, szerinte itt nem volt önálló foglalkozás, h nem csak a földműveléshez kapcsolódott annak segí ségeként.

Az egész Balaton menti pásztorkodásról, pászto életről igen értékes, jellemző színekkel megfeste képet ad SÁGI JÁNOS a Malonyai sorozat III. kötet ben (A Balatonvidéki magyar pásztornép művészet 1911). Leírása korábbi néprajzi irodalmunk legjob fejezeteihez tartozik. Szól általában a pásztorkodásr s az ezzel kapcsolatos tevékenykedésről (pl. őrzés, te relés, nyüvezés, birkabőr kikészítése, birka rovás megjelölése, pásztorépítmények stb.), sorra véve a ju hászt, a kanászt, a gulyást.

Az állattartáshoz tartozik a szénagyűjtés fárads gos munkája. (VAJKAI 1964.)

Ha az állatállomány meg is csappant a Balato mentén, azért állattartás, pásztorkodás – ha más fo mában is – még folyik. Régi pásztoroktól még lehe adatokat gyűjteni, hisz a pásztorság mindig hagyo mányőrzőbb volt a falu népénél. Érdemes volna rég istállókat, aklokat felmérni, mert (pl. Balatonfüreden még állanak múltszázadbeli, szépen megépített bol hajtásos, oszlopos istállók. A Balaton menti szőlő hegyek présházaihoz is istállók csatlakoztak és olyko épp a szőlőhegyben váratlan rekvizitumra bukkanh tunk (pl. fatörzsből vájt bodonjászol. – VAJKA 1964).

IRODALOM

HANKÓ B.: Ősi magyar háziállataink. (Debrecen é. sz.)
HERMAN O.: A magyarok nagy ősfoglalkozása. (Bp. 1909).
SZILÁGYI M.: Adatok állattartásunk egy kevéssé kutatott problémájá Ethn. 1964.
TAKÁCS L.: Berki pásztorok a Kisbalaton szigetein. Népr. Közl. 1966; Lápi dálkodás és írtás a Kisbalatonon. Népr. Ért. 1966; I. Bozótkések és rokon számok a Dunántúlon. Ethn. 1973.
TÁLASI I.: A bakonyi pásztorkodás. Ethn. 1939.
VAJKAI A.: A szentgáli juhászat. A Magyarságtudományi Intézet Évkön 1941–42; Szelídített vaddisznókonda a Bakonyban. Veszprémi Szemle, 19 Szelídített vaddisznókonda a Bakonyban. Élővilág, 1959; Szabadtéri nép múzeumok Veszprém megyében. Bakonybél. (Veszprém 1970).

4. Földművelés

A Bakony vidék meglehetősen karsztos, köves föl je nem éppen jó termőtalaj. Már BÉL MÁTYÁS meg jegyzi, Veszprém megye gazdálkodásával kapcsola

ban, hogy a föld kemény, kövecses, termést csak akkor hoz, ha trágyázzák, háromszor boronálják, alapoan feltörik. De már ő felfigyel szociológiai körülményekre, s abban látja a megye lakossága szegénységének főokát, hogy bő termés idején nincsen ára a terménesnek. PAGET, 1835-ben itt járt külföldi utazó megfigyelése szerint, Veszprém környékén ökörrel nyomtatták a gabonát. FÉNYES E. (1836) arról ír, hogy a Bakony falvaiban itt-ott még háromnyomásos rendszer uralkodik.

A Bakony déli fekvésű, napsütötte lejtőin szőlőt is telepítettek már a XVII. században, de az itt termelt bor meglehetősen savanyú volt. Ma már ugyanitt alig látunk szőlőtőkéket. A Balaton felvidékhez közeli falvak népe a Balaton-parti hegyekben igyekszik szőlőbirtokot szerezni, pl. a szentgáliak Balatonfüreden, Vörösberényben. Minderről, a földművelésről, egyes bakonyi kérdésekről néprajzi monográfia jelent meg Szentgálról, s ebben az egyes idetartozó kérdésekről felvilágosítást kaphatunk (VAJKAI 1959b). Hasonlóképpen Szentgál monográfiája több helyen szól a bakonyi magyarok és németek közti földművelő eljárások különbségeiről. Ez utóbbi ponton még a néprajzkutatóra több probléma megoldása vár (VAJKAI 1959a).

A Balaton környéki gazdasági viszonyokra vonatkozólag már BÉL MÁTYÁS is tett megjegyzéseket, s ezek kevésbé voltak kezdvezőek. Az 1815-ben itt járt BRIGHT is meglehetősen kezdetleges mezőgazdasági eljárásokat talált. FÉNYES is megírja, hogy a Balaton északi partjának lakói Somogyba járnak át aratni. Leírása szerint a Balaton északi partja fölötte köves, kőtörmelékes földdel, homokkal kevert. Az igazság az, hogy a múltban is az északi part főterménye a szőlő volt. VANKÓ monográfiájában foglalkozik a földműveléssel. Az északi parton még talált faekét, de a régi cséplőeszközeiről, a cséphadaróról már sokkal korábban az angol BRIGHT (1815) számol be. A Balaton északi partjának a legértékesebb terméke mindenesetre a szőlő volt, s erre számos adatunk van. A régészeti adatok szerint a már közel kétezer éve itt lakó rómaiak magas szőlőkultúrájára utalnak a római szőlőművelő eszközök, a balácai szüreti jeleneteket ábrázoló falfestménytöredékek, szőlőábrázolások. Sokat tudunk a magyarság korai szőlőműveléséről, így már a XI. századból. A török háborúk alatt sok szőlő elpusztult, de a pusztulás sem lehetett általános, hiszen például a végvári harcok idején Keszthely környékén 1644-ben, 1663-ban pincéket építettek (VAJKAI 1956, 1958). A leírások, a térképek alapján megállapítható, hogy évszázadok óta, egészen a legújabb időig úgyszólván változatlanul ugyanarra a helyre telepítették a szőlőt (VAJKAI 1938, 1950, 1957). Azt is el kell fogadnunk, hogy az utolsó két évszázad alatt a szőlő meglehetősen megfogyatkozott. A mai szőlőkben egyen sok a szemes termény, a kukorica, a vetemény. Európai jelenség, hogy a szőlő lassan a hegyoldalról a síkság felé leszáll. Általában a síkvidéki szőlőterület gyarapszik a hegyvidéki szőlő rovására. (VAJKAI 1964.)

A Balaton melléki borokról már OLÁH MIKLÓS említést tesz (XVI. század), s részletesebben ír a szőlőgazdálkodásról, a Balaton melléki borokról, a bor további sorsáról, általában a szociológiai körülményekről BÉL MÁTYÁS (1732–36). KITAIBEL PÁL is különösebb figyelmet szentelt utazása közben a szőlőnek, és mindenütt megjegyezte, hogy karózva, sorba ültetik a szőlőt vagy rendszertelenül. Jellemző, hogy Kitaibel idejében a szőlő sorbanültetése még nem volt elterjedve (pl. a híres Badacsonyban sem). FÁBIÁN JÓZSEF tótvázsonyi prédikátor CHAPTAL francia szőlőművelési szakkönyvét fordította le magyarra és adta ki 1814-ben. Feltehető, hogy Fábián munkálkodása a parasztszőlőművelésre is kihatással volt. E műben különben látható egy régi régős szőlőprés rajza is. BRIGHT szeme is megakadt a szőlő jelentőségén (1815). A Tudományos Gyűjtemény többször foglalkozik a Balaton mellék szőlőtermelésével (1827, 1834).

A szőlőkultúra tárgykörével kapcsolatban érdemes az egyes falupecséteket szemügyre venni. Régi szőlőmetszőkéseket, szőlőfürtöket láthatunk Felsőörs (1696), Lovas (1726), Csopak (1754), Hidegkút (1826) pecsétjeink (VAJKAI 1938).

FÉNYES E. is többször ír a Balaton melléki borokról, és az északi parton úgyszólván az összes bort megdicséri, többek közt megemlíti a badacsonyi főtt ürmöst. Egykori szőlészeti, borászati szakkönyvek is néprajzilag értékes adatokat tartalmazhatnak, így például PARRAGH G. 1860-ban megjelent könyvében a badacsonyi szőlőművelésről ír.

Jankó János balatoni monográfiájában meglehetősen részletes kimutatást ad a Balaton melléki szőlőfajokról, s megállapítása szerint a XIX. század derekán mintegy hatvan szőlőfajta volt elterjedve, abból negyven kizárólag hazai, húsz külföldi fajta volt. Részletesen szól a szőlő megművelési módjairól, a szőlő feldolgozásáról, és ismerteti a régi formájú gerenda szőlőpréseket (pl. a régős prés). Részletes jelentést olvashatunk a filoxera pusztításáról.

A szőlőhegyek legfeltűnőbb, legjellegzetesebb, legszebb tárgyai a présházak. A Balaton mentén a szőlőt kint a hegyben lévő présházban dolgozzák fel, a bort az ott lévő pincében tartják. A falvakban aránylag kevés a pince. Általában sűrűn be vannak hintve présházzal, pincével a hegyek, hiszen a legtöbb szőlőbirtokhoz présház, pince is tartozott. A présház nagyjából a falu építkezését követi és voltaképpen lakóház formájú. A Balaton északi partján a présházak javarésze kőből épült, itt-ott azonban boronapincékkel is találkozhatunk (Balatonkenese, Gyenesdiás). A kenesei boronapincéket CSONTOS K. (1899) is megemlíti. A régi pincék kultúrtörténetileg értékes része a még a római eredetre visszavezethető kölykes zár (pl. Csopakon). Különben Kisfaludy Sándor badacsonyi présházáról EÖTVÖS KÁROLY is megemlékezik. Az egyszerű parasztpincék mellett a Balaton mentén na-

gyobb, igen jól megépített présházakat, borházakat is találhatunk, ezeket kétségtelenül gazdag, előkelő nemes urak építették. Rajtuk a népi építkezés stílusa világosan felismerhető (pl. Szegedy Róza présháza Badacsonyban). Külön figyelmet érdemelnek a népi présházak stukkódíszes oromzatai, de kialakulhattak helyi divatok is a díszítésben (pl. Szigligeten, TÓTH JÁNOS cikke).

A présházban meghökkentően sok holmit, tárgyat lehet találni. A szőlőművelés szerszámain kívül igen sok, a faluban már divatból kiment, ide a szőlőhegybe kihozott használati tárgyat, bútort. A présház szobája úgyszólván múzeum, ahová esztendők folyamán kivándorolt a faluból a sok megunt holmi, bútor, használati tárgy (pl. faragott támlájú szék, sarokpad). A Balaton melléki présházakról és berendezéséről különben több évtizedes kutatómunka alapján számos cikk, tanulmány, könyv jelent meg a legutóbbi évtizedekben (VAJKAI idevonatkozó szőlészeti, borászati, népi építészeti művei). Lényegében rendszeres feltáró munka folyt, amikor is a Kenesétől Keszthelyig terjedő szőlőhegyeket felkutatták és minden jelentősebb építményt, présházat, pincét felmértek. Természetesen a feltáró munkából még kimaradt néhány régi épület, és épp ezért kívánatos volna, ha az eddig közölt adatok figyelembevételével további helyszíni kutatás folytatódjon. Érdemes a présházak, pincék anyagát is újból átvizsgálni, mert meglehet, hogy időközben újabb, a faluból már kikopott berendezési tárgy, eszköz vándorolt ki a szőlőhegybeli présházba.

Levéltári kutatások még újabb hasznos adatokat hozhatnak a felszínre a szőlőműveléssel, így elsősorban a hegyközségek jogi szervezetével kapcsolatban. Több hegyközségi törvényt (artikulusokat) ugyan már ismerünk, (Diás-Vonyarcról – 1633, Badacsonytomajról – 1752, Balatonszabadiról – 1823). Hegyrendőri szabályokat Csajágról (1870), és a sorozat feltehetőleg tovább bővíthető.

Tulajdonképpen keveset foglalkozott a néprajzi irodalom a Balaton melléki gyümölcstermesztéssel. JANKÓ monográfiája csak röviden szól e témáról, mindezzel tehát kutatásunk adós maradt, ahogy a Balaton környéki gesztenyések (Vállus, Rezi melletti) még részletesebb feltárást igényelnének (VAJKAI, 1964).

IRODALOM

BELÉNYESSY M.: Szőlő és gyümölcs termelésünk a XIV. században. Népr. Ért. 1955.

CHAPTAL: Értekezés a szőlő-mívelésről. Fordította . . . jegyzetekkel megtoldotta Nemes Fábián József. Veszprém, 1813–14.

DORNYAY B.: A Balatonparti Gyenesdiás régi fapincéi. Népr. Ért. 1939.

HOLUB J.: A bortermelés Zala megyében 1526 előtt. Göcseji Múzeum Jub. Emlékkönyv. 1950–1960.

PÁKAY ZS. – SÁGI K.: A szőlőművelés hatása a Balatonkörnyék népének életére és településére. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 10 (1971)

PARRAGH G.S: A szőlőmívelésről. (Pest 1863).

VAJKAI A.: A parasztszőlőmívelés és bortermelés Veszprém megye déli részében. Népr. Ért. 1938; Római emlékek Dunántúl néprajzában. Pécs . . . „Majorossy Imre Múzeumának" 1939–40. évi Értesítője; La viticulture et la viniculture paysannes en Hongrie. (Paris 1950); Présházak és pincék a XVIII. századból a Balaton északi partján. Ethn. 1956; Almaprés Cikolaszigetről. Ethn. 1957; Évezredes szőlőkultúra. Veszprémi Szemle, 1957; A batár. Ethn. 1958; Balaton melléki présházak. (Műemlékeink sor.) (Bp. 1958).

VINCZE I.: Magyar szőlőmetszőkések és metszésmódok. Népr. Ért. 1957; Mag borpincék. Népr. Ért. 1958; Magyar borsajtók. Ethn. 1958; Rebmesser in Ung Acta Ethn. 1958; Ungarische Weinkeller. Acta Ethn. 1959.

5. Település, építkezés, lakás, bútor

A bakonyi településekről már korai íróink megte téték észrevételeiket. BÉL MÁTYÁS észrevette Neme vámos kuriális jellegű települését, és ugyanerről értes a Tudományos Gyűjtemény is (1834). Szentgál kapcsolatban FÉNYES ír. A bakonyi falvak telepü séről, részletrajzáról különben összefoglaló cikket o vashatunk (VAJKAI 1940), hasonlóképpen a bakony tanyák kialakulásáról (VAJKAI 1959b). Szentgálh az 1940-es években 130 tanya tartozott, ezek mind tagosítás után keletkeztek. Az 1930–40-es években faluban lakó tanyai birtokos előbb-utóbb felhagyo kétlaki életével és tanyáját vagy eladta vagy a falub véglegesen kiköltözött tanyájára.

BÉL MÁTYÁS annyit mond a veszprémi parasz ság építkezéséről, hogy hajlékuk csak a legszorosab szükségletre, s nagyon alacsonyan van építve. Az é számmal hitelesen bizonyítottan épületek alapjá pontos képet tudunk adni a XVIII–XIX. századbe bakonyi építkezésről. Faépítkezés a Bakonyban ne ismeretes. Sövényfalu házakra következtethetünk történeti forrásokból, oklevelekből.

A Bakony vidékére kétféle házféleség volt a je lemző: a füstös konyhájú és a szabadkéményes há Az építkezéssel kapcsolatban számos tanulmán monográfia jelent meg, s e téren meglehetősen alap és kiterjedt kutatás folyt az elmúlt évtizedekben. Bakony néprajzának legkidolgozottabb fejezete a né építkezés (MALONYAY IV, VISKI 1926, 19 ÉBNER 1933, VAJKAI 1937, 1939, 1940, 194 stb.). Esztétikai szempontból ki kell emelnünk a ba konyi házak oszlopos, boltíves gádorát, és számtal változatát, általában a kisnemesi házak bolthajtás építkezését (pl. VAJKAI 1959b). A városi, főúri ép kezést utánozta a XVIII–XIX. században a falusi k nemesség, s közvetítésükkel elterjedt egyéb falva ban is.

A gazdasági épületekről, és a bakonyi német te pesek néhány részletmegoldásban jellegzetes építk zéséről is több tanulmány jelent meg (VAJKAI), különben a német házak csinosságát már FÉNYE RÓMER Flóris (1860) is kiemeli.

Ha a Bakonyság falvai, a táj és a történelem na folytonosságában, azonos körülmények közt élve, nyegükben hasonlóak is egymáshoz, mégis minden lunak sajátos arculata, a szomszédjától eltérő egy vonása van (VAJKAI 1959a). Mindezek feltárás hivatott még a jövő néprajzi kutatása.

Veszprém megye északnyugati része tulajdonk pen már a Kisalföldhöz tartozik, s e vidék, ahogy Mezőföld is, síkvidéki jellegű. A természeti adott goknak itt, a helyben található építőanyagnak m felelően, a Bakony kőépületeitől eltérő háztípusok lálhatók. Az utóbb említett területek népi építkezé vel foglalkozik KOGUTOWICZ monográfiája (193

de e vidékek népi építkezéséről leírást kaphatunk a Veszprém megye népi építkezését tárgyaló tanulmányban (VAJKAI). Ebben kísérlet történt a házalaprajzok, építőanyag megyei térképezésére, nemkülönben jellegzetes községalaprajzok bemutatására.

A Balaton két partjának egymástól eltérő földtani, földrajzi viszonyaival függ össze e két part településeinek különbözősége (BÁTKY 1926, VAJKAI 1964), de településtípusokat illetve községalaprajzokat JANKÓ monográfiája (1902) is bemutat. Különleges településforma a hegyközség: a lakóház és a gazdasági épület körül helyezkedik el az egész földbirtok. E településformával több tanulmány foglalkozott (megemlíti már JANKÓ is, részletesebben VAJKAI, DORNYAI 1939). Néprajzi szempontból feltétlen fontos feladat marad a régi települések jelenbeli alakulásának, fejlődésének leírása, pl. a hegyközségekben az esetleges központok kialakulása, a Balaton mellékének, mint üdülőtelepnek kihatása a településre stb.

Néprajzi irodalmunk meglehetősen sokat foglalkozott a Balaton mellék építkezésével, de számos híradást ismerünk a múltból is (pl. BEUDANT megfigyelése a kőházakról – 1818, vagy a Tudományos Gyűjtemény megállapítása néhány falunak a kőépítkezéséről – 1834). Jellemző, hogy a németek építkezésére már korábbi szerzők is felfigyeltek, és ha a német telepesek háza lényegében meg is felel a Balaton melléki magyarság építkezésének, már BÉL MÁTYÁS megírta, hogy a németek csinosabban építkeznek, s kedvelik a sövényfalat. A Tudományos Gyűjtemény is hangsúlyozta a német házak csinosságát, nagyobb méretét. Német szokás volt, hogy a pajtákat egymást követően sorba építették, amire nemcsak a Bakonyban (pl. Márkó, VAJKAI), hanem a Balaton partján is (pl. Örvényes) találkozhatunk (VAJKAI 1964).

JANKÓ JÁNOS balatoni monográfiájához az 1890-es években gyűjtötte az anyagot, és sokat foglalkozott a népi építkezéssel. Több megállapítása azonban kijavításra szorul. A sövényfalú házak nagy elterjedését hangsúlyozta, pedig a Balaton mentén sok, pontosan datálható XVIII. századbeli kőfalú, bolthajtásos házat találhatunk (VAJKAI), sőt Alsóőrsön áll országunk egyetlen gótikus falusi kőháza (VAJKAI). A régebbi házak alaprajzuk, tüzelőrendszerük alapján két csoportba oszthatók: füstös és szabadkéményes konyhájú házak csoportjába. A füstös konyhás házra jellemző az egyes helyiségek külön bejárata. JANKÓ az említett alaprajzi elrendezésnek megfelelően magyar és német háztípust állapított meg. E meghatározását már SÁGI JÁNOS megcáfolta a Malonyay sorozat dunántúli kötetében, majd részletesebben BÁTKY ZSIGMOND (1931, 1932). Mindezek ellenére Jankó magyar és német háztípus felosztása a legutóbbi időkig számos balatoni útikalauzba, ismeretterjesztő cikkbe bekerült. A népi építkezéssel, számos régi parasztház bemutatásával Sági János a Malonyay sorozat IV. kötetében foglalkozott.

A Balaton északi partmelléke épületeinek legfőbb dísze az igen változatos formában megjelenő ívelt, oszlopos, bolthajtásos folyosó, amelyre a húszas-harmincas években különösen építészeink figyeltek fel. (THOROCZKAY – WYGAND 1921, VISKI 1926, 1931, TÓTH – NÁSZAY – PADÁNYI – GULYÁS 1936., TÓTH 1962.) Több kutató e parasztházakban jellegzetes Balaton felvidéki stílust talált, azonban ilyen épületek a Dunántúlon is előfordulnak, bár kétségtelen, hogy a legváltozatosabb, a legszebb formákat épp a Balaton mentén látjuk.

Mindent összevetve megállapítható, hogy a Balaton melléki népi építkezés kutatása területén jelentős eredményeket értünk el. Számos községben és a hozzátartozó szőlőhegyben az Országos Műemléki Felügyelőség megbízásából rendszeres házfelmérés folyt, így tulajdonképpen a legtöbb, néprajzilag, műemlékileg jelentős épület pontos műszaki felvétele megtörtént. A felvételek az Országos Műemléki Felügyelőség archívumában megtalálhatók. Hasonló néprajzi anyagot őriz a Néprajzi Múzeum Adattára.

A bakonyi és a Balaton melléki ház berendezésében elsősorban figyelemreméltó a tüzelőrendszer, a konyha kemencéje, a szoba cserépkályhája. Már BRIGHT is értesített vörös kályhákról a szigligeti hegyekből. Különben ha a szemes cserépkályhák el is tűntek a szobából, sok esetben még megmaradtak a kályhaszemek, esetleg csibeitatónak használva.

Bútorzat közül az egyszerűbb régifajta, hasogatott fából összerótt szökrönyöktől az igen változatos formájú faragott támlájú keményfaszékekig sokféle bútor található. A kisnemesi ház legjellegzetesebb bútordarabja volt a faragott támlájú keményfaszék. A támlák faragása történeti stílusokat (barokk, rokoko, copf) árulnak el, és sok szép tárgy az idők folyamán a szőlőhegybeli présházakba vándorolt ki. A présháznál néha megtalálható a kezdetleges zsombékszék, amit már a Tudományos Gyűjtemény is megemlít (1834), a kezdetleges ágyféleség, a' lésza' (VAJKAI 1938). Bútorzatból JANKÓ monográfiája is tartalmaz hasznosítható anyagot, népművészeti kutatók pedig többször foglalkoztak a faragott támlájú székekkel (VISKI 1925). Értékes a különböző történeti stílusokat elárúló, olykor intarziás sarokpad.

Az egykori kisnemesi, szép bolthajtásos, oszlopos gádorú lakóházak elhanyagoltságukban szomorú képet adnak. A múltszázadbeli lakáskultúráról nem kapunk kedvező képet. BEUDANT francia geológus rossz képet fest a tihanyi parasztlakásról (1818). A mai lakáskultúráról modern néprajzi összefoglalást is kaphatunk egy hegyközséggel kapcsolatban (VAJKAI 1948). Szentgál monográfiájában az ottani házak teljes bútorleltárát olvashatjuk (VAJKAI 1959b) s általában az építkezéssel foglalkozó szakcikkek a legtöbbször a ház bútorzatáról is szólanak (VAJKAI 1959a, 1964).

IRODALOM

BÁTKY ZS.: Telepek és eloszlásuk Dunántúlon. Föld és Ember, 1926; „Felnémet" vagy álfelnémet magyar ház? Népr. Ért. 1931, 1932.

BENCZE L.: Dudar falu építészete. Tér és Forma, 1939.

DORNYAY B.: A balatonparti Gyenesdiás régi fapincéi. Népr. Ért. 1939.

DÖMÖTÖR S.: A kenesei „Tatárlikak". (Veszprém 1937).
ÉBNER S.: Adatok a Bakony északi községeinek építkezéséhez. Népr. Ért. 1933.
ENTZ G.: Gótikus udvarház Alsóőrsön. Művészettört. Ért. 1956.
FALLER J.: A tési szélmalmok rövid ismertetése. (Veszprém 1936).
JANKÓ J.: Az ezredéves országos kiállítás néprajzi faluja. (Bp. 1898).
KÁROLYI A. – PERÉNYI I. – TÓTH K. – VARGHA L.: A magyar falu építészete. (Bp. 1955).
H. KERECSÉNYI E.: Világítási módok és eszközök Komárváros. Népr. Ért. 1954.
MÁNDOKI L.: A kisgyermek állni és járni tanulását szolgáló eszközök a Népr. Múzeumban. Népr. Ért. 1960.
MORVAY P.: Kádárta helynevei. (Veszprém 1940).
THOROCZKAY–WYGAND E.: Hogyan építsünk a Balaton partján? Balatoni Évkönyv. 1921.
TÓTH J.: Alkalmazhatók-e a dunántúli magyar népi építészet elemei a balatonmenti nyaralók korszerű megtervezésében? Vasi Szemle, 1937. Népi építőmesterek nyomában. Egy nemesvitai népi építőmester munkái. Műemlékvédelem, 1962.
TÓTH K. – NÁSZAY M. – PADÁNYI GULYÁS J.: A Balatonvidék népének építészete. (Bp. 1936).
TÓTH K. G.: A Balatonkörnyék építészete. Balatoni Szemle, 1942.
VAJKAI A.: Habán szalmafödél. Népr. Ért. 1937; Une maison paysanne de la région du Balaton. Nouvelle Revue de Hongrie, 1939; Cserszegtomaj. Népr. Ért. 1939; Veszprém megye népi építkezése. Népr. Ért. 1940; Kiskamarás házak a Dunántúl és a Székelyföldön. Nép és Nyelv, 1941; Adatok a falusi bakterséghez. Ethn. 1942; Élet a cserszegtomaji házban. Ethn. 1948; Présházak és pincék a XVIII. századból a Balaton északi partján. Ethn. 1956; Balatonfelvidéki és Bakony vidéki falusi épületek a XVIII. századból. Ethn. 1957; A hegyközségek kialakulásának kérdése. Népr. Közl. 1958; Balaton melléki présházak. (Bp. 1958); A bakonyi Ház. (Veszprém 1963);, Adatok a Balaton melléki szőlőhegyek népi építkezéséhez. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 1. (1963); Cserszegtomaj helynevei. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 2(1964); A Balaton északi partjának présházai. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 5. 1966; Szabadtéri néprajzi múzeumok Veszprém megyében. Veszprém. (Veszprém 1970), Szabadtéri néprajzi múzeumok Veszprém megyében. Tihany. (Veszprém 1970., II. kiad. 1973); Szabadtéri néprajzi múzeumok Veszprém megyében. Nagyvázsony. (Veszprém 1970); Szabadtéri néprajzi múzeumok Veszprém megyében. Bakonybél. (Veszprém 1970); Füstös konyhás házak a Balaton környékén. Ethn. 1973.
VISKI K.: Dunántúli bútorok. I. Székek. Magyar Népművészet 6. füzete; A Bakony-Balatonvidéki kőépítkezés. Magyar Népművészet 12. füzete. (Bp. 1926); Tihanyi házak. (Tihany 1931).

6. Táplálkozás

A táplálék nyersanyagát elsősorban a földrajzi adottság, a gazdálkodás módja, a termelés határozza meg. Így például a makkoltatásra alkalmas Bakony erdő elősegítette a nagymérvű disznóhús fogyasztást, amit már BÉL MÁTYÁS is megemlít. Néprajzi szempontból értékes az egyes főző, tároló edények összegyűjtése, ezekről Szentgál monográfiájában olvashatunk rendszerező összefoglalást (VAJKAI 1959b). A termést kivájt fatörzsben is tartották, ezt már KITAIBEL is megemlíti (1799).

A múltszázadbeli Veszprém megye lakosságának főételét EÖTVÖS KÁROLY is megírta. Részletes leírást olvashatunk az egyes ételfajtákról, elkészítési módjukról, a konyha felszerelési tárgyairól. (VAJKAI 1959b) Felsőgörzsöny konyhamesterségével nyelvészeti szempontból BOLLA JÓZSEF (1939) foglalkozott.

A Balaton mellékével kapcsolatban már az 1857. évi leírások említik, hogy a vadon termő sulymot (trapa natans) összegyűjtötték, megfőzték, és akár a gesztenyét, elfogyasztották. A Balaton mellékén sok szelíd gesztenyefa van. Komolyabb gesztenyeerdőkkel, Rezi, Vállus határában találkozhatunk, termésük gyakran szerepelt a táplálkozásban (VAJKAI 1939). Arról is hallottunk a régiségben, hogy tavasszal megfúrták a nyírfát, s annak bőven folyó édes nedvét seprűs borral vagy anélkül hordóba tették. Melegnyárban hűsítő italként fogyasztották (1857).

JANKÓ monográfiájában megállapította, hogy a balatoni ember két főeledele a kenyér és a disznóhús és ezen kívül kiemeli a krumpli és a káposzta fontosságát, mondván, hogy a szegénység egész télen át ezzel tartotta magát. Különben Jankó sok egyéb érdekes adatot közöl a táplálkozással kapcsolatban. Ugyancsak Jankó szerint a múltban a hal fontos táplálléka volt a balatoni embernek, bár erre pozitív adatunk nincsen.

Régebbi híradás (1878) beszámol a garda sütéséről.

Az ivóvíz ellátással is gondok voltak. A meglehetősen benépesült hegyközségekben alig volt jó kút, forrásvíz (VAJKAI 1939 és VAJKAI 1964 – Cserszegtomaj helynevei). A Balaton melléki nép borfogyasztásának szokásairól BÉL MÁTYÁStól kezdve több szerző írt (VAJKAI 1938 – Parasztszőlőművelés, és 1939 Balatonmellék). Megállapítható, hogy a Balaton mellékén az étlapon még ma is sok helyi jellegűnek érzett és mondott ételfajta szerepel (sterc, gánica, dödölle, prósza), és általában a levesek, a tésztás ételek viszik a főszerepet. A kenyeret napjainkban a péknél veszik, és a házi kenyérsütés úgyszólván néprajzi kuriózumnak számít.

Végső soron megállapítható, hogy a Balaton északi partjának étlapja nagyjából megegyezik a Bakonyság étlapjával, a kettő közt csak árnyalati különbségek fedezhetők fel (VAJKAI 1964). Tekintve azonban, hogy az ételfajtákban, készítési módjukban még szá mos hagyomány található, a mai néprajzkutatónak is érdemes több helyen az ételfajtákat, elkészítési módjukat, a használatos edényeket stb. felgyűjteni.

IRODALOM

BOLLA J.: A népi konyhamesterség műszókincse Felsőgörzsönyben. Debrecen 1939.
KISBÁN E.: Nyersanyag és technika. Pépes ételeink típusai. Népr. Ért. 1960; A gyümölcskenyér elterjedésének tanulságai. Ethn. 1961. Verbreitung des Fuchtebrotes in Ungarn. Acta Ethn. 1962.
PERESZLÉNYI M.: Adatok a kenyérsütéshez a Balaton környékéről. Népr. Ért. 1941.

7. Öltözet

BÉL MÁTYÁS még úgy írta az 1730-as években, hogy Veszprém megye parasztjainak népviselete rongy és levetett holmi. Azt se feledjük, hogy a gazdasági tényezők mindig döntő szerepet játszottak, és így amikor jól fizetett az állattartás, a juhász cifra szűrt viselt. Míg az állattartás lehanyatlásával a pásztor ruhája elrongyosodott, az agyonfoltozott kabát úgyszólván pásztorviseleti tárgy lett. Nagyon értékes az 1818-ban itt járt francia geológusnak, BEUDANTnak a veszprémi vásáron látott népviselet leírása. Most csak a nők asztalkendő módjára összehajtott, a fejet beborító és teljesen a mediterrán viseletre emlékeztető fejkendő leírását kell kiemelnem. Ezt a női fejdíszt több, az 1820-as évekből származó kép is megörökítette (HEINBUCHER VON BIKESSY 1820, GÖ-

YEY 1940). BIKESSY több képet is közöl a Veszprém megyei férfi és női öltözetről. 1834-ből is van hány soros feljegyzésünk a Balaton melléki lakosság özetéről, és feltehetőleg ez nagyjából megegyezik a akonyság ruházatával.

Értékes néprajzi, viselettörténeti anyagot kapunk LFAIT FERENC bakonyi betyárnak 1836-ban kétett képéről (VAJKAI 1959a), és itt megemlítendő bakonyi szűr, amiről már EÖTVÖS KÁROLY is dósít. A bakonyi híres cifra szűrről értékes adatokat özöl GYÖRFFY szűrkönyvében (1930). A Bakony-g 1860–70-es éveinek divatjáról korabeli fényképek is dósítanak (VAJKAI 1959b), s részletes viselettörténeti leírások olvashatók a megyei monográfiában AJKAI 1959 a–b).

A Balaton vidékén az ún. népviselet már a múlt zad második felében meglehetősen polgárosodásnak indult. Sorra tünedeztek el a hagyományosabbnak mondható ruhadarabok. A XIX. század első negedéből épp a Balaton mellékéről egészen hiteles eletábrázolásaink vannak. Elsőnek H. VON BISSY rajzait kell megemlítenünk (1820). A Tudományos Gyűjtemény is megállapítja 1834-ben, hogy a nes helységekben a férfi szép sötét vagy világoskék özetben járt, a nők viszont igyekszenek a divat szeöltözködni (VAJKAI 1964). A Tudományos yűjtemény leírásának megfelelnek a Bikessy köte Veszprém megyei viseletképek.

SÁGI JÁNOS századunk elején még sok hosszú ú pásztort látott a Balaton környékén (MALOAY). A szakállviseletre vonatkozólag HERMAN TÓ halászati könyve, JANKÓ embertani műve ad világosítást. JANKÓ monográfiájában a Balaton lléki németek (Örvényes) és a magyarok közti viseklönbségeket írja le. Öltözködésről (pl. férfi ing) GI JÁNOS is tudósít a Malonyay kötetben, s yanitt több értékes népviselet történeti adatot kö. JANKÓ különbséget talált a magyar és az örvési németek kabátdivatja között. Jankó háromféle fraszűrt különböztetett meg, és díszes cifraszűrt ondhat tulajdonának a Bakonyi Múzeum is. Jankó yűjtése idején a pásztorok bocskorja sok helyen, kümösen a Balaton somogyi partján még megmaradt. g a MALONYAY-kötet anyagának gyűjtése idején alálkoztak kaposvári bocskoros kanásszal. Meg kell g említeni, hogy a Balatonszentgyörgy melletti illagvárban a közelmúltban nagyszámú, múlt szádbeli bocskort találtak. Értékesnek mondható a ANKÓ JÁNOS monográfiájában közölt viselettörténeti leírás.

A BIKESSY rajzok a Balaton női viselet korai polrosodása mellett szólnak. A viselet leírások általán megfelelnek a múlt század második feléből szárzó pásztorképeknek, metszeteknek (pl. STERIO ÁROLY egyik rajza 1855-ből két bivalycsordást ábzol, PRÓNAY GÁBOR: Vázlatok Magyarhon népeiből, 1855. Egy másik Sterio képen kondások látatók).

A Balaton melléki pásztorviseletről és felszerelésről SÁGI JÁNOS adott jó képet a Malonyay kötetben.

A Balaton mellékén a fellendülő fürdőélettel, az idegenforgalommal kapcsolatban a nép életmódja meglehetősen polgárosult. A bő szoknyás viseletet majd mindenütt a polgárosult szűk szoknya váltotta fel. De azért a Balaton környékén is beszélhetünk népviseleti rezervátumokról, ahol a régebbi népviselet egyes tárgyai túlélték az átlagos életkort, és napjainkban is megmaradtak. Ha a népviseleti tárgyak letűnőben is vannak, a nép tovább foglalkozik készítésükkel, nem is saját maga használatára, inkább eladásra, üzleti célból. Egyik ilyen Balaton környéki népviseleti rezervátum a nagy tó nyugati sarka táján Sármellék, Zalavár, és főleg távolabb, Kiskomárom és környékén található. A bő szoknyás, ingvállas, főkötős viselet Sármelléken a közelmúltban is honos volt (GÖNYEY 1940, KERECSÉNYI 1957, VAJKAI).

IRODALOM

Heinbucher von BIKESSY: Vollständige Sammlung der . . . Nationalkostüme von Ungarn und Croatien. (Graz 1820).
GÖNYEY S.: Hátravető kendő. Népr. Ért. 1940.
GYÖRFFY I.: A cifraszűr. Magyar népi hímzések. I. (Bp. 1930).
HERKELY K.: A Veszprémvármegyei Múzeum néprajzi gyűjteménye. Dunántúli Szemle, 1940.
H. KERECSÉNYI E.: Az asszonyok fejviseletének alakulása Kiskomáromban és környékén az elmúlt kilencven év alatt. Népr. Ért. 1957.
KRESZ M.: Magyar parasztviselet (1820–1867). I–II. (Bp. 1956).
PETÁNOVITS K.: A sármelléki női viselet a századfordulótól napjainkig. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 10. (1971).
UJVÁRINÉ KERÉKGYÁRTÓ A.: A magyar női haj- és fejviselet. Néprajzi Füzetek, 5. (Bp. 1937).

8. Ipar, kereskedelem, közlekedés, teherhordás

A régi falura jellemző, hogy önellátó, tehát a táplálék nyersanyagán kívül használati tárgyainak javarészét (ruha, bútor, háztartási és gazdasági eszközök stb.) maga állítja elő. Veszprém megye területén a háziipar (kendermunka, fonás, faragás) mellett régóta virágzik kisipara, egyes iparágakban, mint például a csutora-, a csapó-, a szűrszabó mesterségben egyenesen országos hírűvé emelkedett.

BÉL MÁTYÁS feljegyzése szerint Veszprém megyében kendert itt-ott termesztenek, lent már kevésbé. A kisipar múltjára vonatkozólag számos összeírásunk, leírásunk van. KITAIBEL P. is több helyen megemlékezik megyénk kisiparáról, így például a palotai szűrszabókról, a szömörcegyűjtéssel kapcsolatban a tobakmesterségről, a várpalotai fazekasokról. A Tudományos Gyűjtemény 1834-ben Leányfaluról ír, mint kifejezett fazekasfaluról. Igen jelentős volt a Bakonyban a faipar, a faragók mindenfajta gazdasági és házi eszközt készítettek és vitték el távoli vidékek vásáraira. Kislőd és más bakonyi községek faiparát már KITAIBEL (1799) és FÉNYES (1836) megemlíti, s úgy látszik, hogy a Bakonyban a faeszközök faragásának mesterségét a bevándorolt szlovákok, németek terjesztették. A faragó béresről EÖTVÖS KÁROLY tudósít.

A régi XVIII–XIX. századbeli periratok is a bako-

nyi fafaragók élénk tevékenységéről értesítenek. Faragó központok alakulnak ki, mint például Bakonybélen. (VAJKAI 1959 a–b). Különösen jelentős az 1813. és az 1848. évi céhösszeírás, az 1832. évi malomösszeírás, mert ezekből néprajzilag hasznosítható anyagot használhatunk fel. Meg kell itt említeni a Bakonyi Múzeumnak országos viszonylatban is igen gazdag céhanyagát. Okleveles anyag értesít az egykori csutoramesterségről, hasonlóképpen a jelentős szerepet játszó tímárságról, tobakmesterségről, fazekasságról, csapó mesterségről, szűrszabóságról. Az ipartörténet feldolgozása terén jól hasznosíthatók WALLNER ERNŐnek a Bakonnyal foglalkozó művei.

Újabb néprajzi irodalmunk a csutoramesterséggel, a szőrtarisznya készítéssel, a lábbeli-, tímármesterséggel foglalkozott részletesebben. (ÉBNER–GÖNYEY 1932, NAGY 1940, 1971, VAJKAI 1961.)

A Balaton melléki régi kisiparra vonatkozólag az okleveles anyagon kívül a múltból is vannak leírásaink. Az egykori fazekasságra BÉL MÁTYÁS, a Tudományos Gyűjtemény is felfigyelt, Keszthely, Tapolca, Sümeg, Veszprém nagy fazekasközpontok voltak, és e mesterségről leírást olvashatunk a Malonyay sorozatban SÁGI JÁNOStól, s ugyancsak tőle a bárányból házi kikészítéséről, tarisznyakészítésről. Híres volt a dunántúli kékfestés is. Stájerországból kocsiszám hozták az almát cserébe a kékfestő portékáért Keszthelyre (SÁGI JÁNOS). Már korábban jó leírást ad a híres sümegi kékfestőről EÖTVÖS KÁROLY (A balatoni utazás vége). Pápán még megvan az 1783-ban alapított Kluge kékfestő üzem, és kékfestő működött Veszprémben is.

A Balaton mellékén országos viszonylatban is az elsők között állt Keszthely kézművesipara (PÉCZELY 1958). A kézművesipar jó technikájára utalnak az alig áttekinthető változatban jelentkező faragott széktámlák (VISKI 1925). A múltban a legtöbb faluban működött takácsmester, és ha alkalmas föld volt, fazekasmester. JANKÓ adatai szerint az 1850-es években még általános volt a kendertermesztés, de a nyersanyagot mindig takács dolgozta fel. Ha a Balaton melléke épp elég gazdag gyékényben, kákában, sásban, az ezzel való foglalkozás, a gyékény háziipara, nem alakult ki. A Balaton mellékén, a bor hazájában, jelentős kézművesiparnak számított a kádárság, szerszámkészletük pontos leírása azonban még feldolgozásra vár (VAJKAI 1964).

Foglalkoznunk kellene a még álló vízimalmokkal, hisz ezekből igen sok működött az elmúlt századokban. KITAIBEL PÁL pontosan feljegyezte az útjába kerülő malmokat naplójában (pl. a Szentgyörgyhegynél két jól épített felülcsapós malom), de már BÉL MÁTYÁS is felfigyelt a malmokra (pl. leírása szerint a Hévízből kifolyó patak számos malmot hajt). A malmok szerszámanyagának, felmérésének összegyűjtésével keveset foglalkoztak eddig.

Tiprómalom is működött. JANKÓ JÁNOS egyet látott Balatonfőkajáron, monográfiájában leírását is adja, sajnos minden ábra és kép nélkül. Különben a Bakonyban is volt ilyesfajta malom (Bakonypéterd VAJKAI 1964). JANKÓ JÁNOS a monoszlói szélm lomról értesít. Azóta csak a tési malmot ismer (FALLER 1936). Olajmalmok, olajütők is elterjedt voltak. Megyénkben régi típusúakat az 1930-as éve ben még találhattunk (VAJKAI 1942).

Inkább kultúrtörténeti érdekesség, hogy régen Balaton homokját gyűjtötték össze porzónak, vagy az itatóspapír használata előtt a friss tintaírás bep zására. Erről már 1778-ból van adatunk. Néprajzi j lentősége annyiban volt, hogy a partmenti lakoss foglalkozott gyűjtésével. (Balatonfőkajáron 1803).

A bakonyi vásárokról kereskedelemről Szentg monográfiájában (VAJKAI 1959b) és a Bakony né rajzának leírásában olvashatunk (VAJKAI 1959 Szólnunk kell mindenekelőtt a teherhordásról, így nőknek a fején való teherhordásáról, ami nálunk c a Dunántúlon szokásos, és feltehetőleg kapcsolat áll a Földközi tenger vidékén elterjedt hasonló teh hordási móddal. A teher alá rongyból varrott, le többször disznószőrrel, ritkábban ronggyal töltö némiképp cifrázott tekercset raknak a fejükre. E kercsről már EÖTVÖS KÁROLY írt egy szép no lát. (EÖTVÖS, A Remetebarlang lakója.). A gyénkben ismert teherhordási módokról kis tan mány számol be (VAJKAI 1941). A szállító esz zökről, kocsiról, szekérről, szánkóról részletesen vashatunk Szentgál monográfiájában (VAJK 1959b).

A Balaton mentén külön problémát jelent a vi való közlekedés, amiről jó képet kapunk BÉL M TYÁStól is. Bél felsorolja a fontosabb és rendsz átkelőhelyeket: Bottyán, Vörs, Balatonberény, nyód, Szántód, de hangsúlyozza, hogy tulajdonk pen a téli, a befagyott Balaton jegén való közleke szállítás volt a fontos az ő idejében, és ezt erősíti később a Tudományos Gyűjtemény is (1827). Ugy csak BÉL írja, hogy a Balatonon egymáshoz erősí ladikokon, kis evezős hajókon közlekedtek és ezek csak néhány embert tudtak a túlsó partra átszállít A hajózásban járatlan nép félős, a viharokat szokta meg, s alig szánja rá magát a hajóraszállásra.

A Balatonon való átkelésről különben az itt külföldi utazók is beszámolnak, így BRIGHT (181 BEUDANT (1818), és a Tudományos Gyűjtem (1820). A Tudományos Gyűjtemény különben 18 ben felsorolja a fontosabb átkelőhelyeket, bár e magántulajdonban voltak. A tihanyi–szántódi át a bencéseké, az akali a piaristáké, a kővágóörsi a lári földbirtokosoké. Az átkelők tehát elsősorban uradalmak érdekeit szolgálták, a nép csak munkav lásra ment át a túlsó partra, sokan így is a hirte támadt viharokban a Balatonba vesztek.

A múltszázadbeli itt járt külföldieknek feltűn Balaton élettelensége, mert hajót alig láttak (PAGE 1835, KOHL 1842).

Inkább kultúrtörténetileg, mint néprajzilag fon hogy FESTETICS PÁL 1753-ban építette az első latoni gályát, a Kristophot, és a fenéki révnél eg

jóépítő üzem létesült. 1797-ben bocsátották vízre a hoenix gályát, ami Keszthely és Kenese között közkedett. EISSL külföldi utazó le is írta utazását 1808). A híres Festetics gályát az 1827–30 közti vekben állíthatták le, míg a Kisfaludy gőzös 1846an indult meg, és közlekedett Füred–Keszthely–enese között.

A Balaton két partjának egymástól eltérő természeti adottságai folytán különbözőek a termékei, s így múltban meglehetősen élénk vándor-cserekereskelem alakult ki. Az északi part fő kereskedelmi cikke bor, a kő, a délié a gabona. Elsősorban a téli, jégen ló szállítás volt a fontos, ahogy erről már BÉL MÁYÁS tudósított, s EÖTVÖS KÁROLY is úgy látta, gy a két part közt jégen fontosabb a szállítás 860). Kereskedők távolabbi vidékekről is ide jöttek, ÉNYES írja, hogy a Balaton mellékiek fő kiviteli ikke a bor, főleg soproni, Vas megyei hiencek vásolják meg.

EÖTVÖS KÁROLY részletesen ír a gyolcsos tótól, aki nemcsak textilt, de csengőt, kolompot is árult vásáron, és még JANKÓ korában is virágzott a csereereskedelem, elsősorban a fazekasok területén, akik eladott cserépedényt az abba töltött rozs arányán értékesítették. SÁGI JÁNOS szerint Stájerországól almát hoztak Keszthelyre az ottani kékfestő portáiért. Különben a Balaton melléki kereskedelemről történeti adatok idézésével összefoglaló leírás olvasható a Balatonmellék című műben (VAJKAI 1964).

A közlekedés tárgyalásához tartozik a csárdák, úti fogadók felsorolása, s ezzel kapcsolatban már ITAIBEL útinaplójában (a Ság melletti Koplalós ndégfogadó, 1799), s BEUDANT-tól is (1818) olshatunk adatokat. Jó képet adnak a csárdákról, (de korabeli településekről is) az 1783-ban készített kanai felmérés térképlapjai. Az almádi csárdáról, mint t megye határvonalába eső helyről a Tudományos yűjtemény is megemlékezik (1834), s ugyanerről később EÖTVÖS KÁROLY. A legnevezetesebb csárdák bekerültek a betyárhistóriákba (Ürgelik csárda a Szentgyörgyhegy alatt, Billege csárda Tapolca közelén, a Gyöngyösi csárda Hévíz mellett). Mindezekkel lán érdemes volna még foglalkozni a mai néprajztatónak is.

IRODALOM

BARTÓCZ J.: A veszprémi csutorások. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 10 (1971).
BATÁRI F.: XIX. századi veszprémi asztalosok. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 1 (1963).
CSERMÁK G.: A magyar hajózás múltjából. (Bp. 1956).
DARNAY (DORNYAY) B.: Az első fenéki fahíd építése 1837–39-ben. Balatoni Szemle, 1943.
DOMONKOS O.: Egy keszthelyi köteles munkája. Népr. Közl. 1958. Egy muzeális értékű gyár: a pápai Kluge féle kékfestő üzem. Élet és Tudomány, 1960.
EBNER S.: Szőrtarisznyás mesterség a Dunántúlon. Népr. Ért. 1932; A veszprémi csutorásmesterség. Népr. Ért. 1932.
EGETŐ M.: Rézműves műhely a nagyvázsonyi Szabadtéri Néprajzi Múzeumban. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 10 (1971).
FALLER J.: A tési szélmalmok rövid ismertetése. (Veszprém 1936).
HEGYI I.: A gajai malmok csuvarozásához. Népr. Közl. 1959.
MADARASSY L.: A Festeticsek és a balatoni hajózás. Balatoni Kurir, 1940, 1941.
NAGY L.: Adatok a magyar csutora és csutorásmesterség eredetéhez. (Veszprém 1940); A veszprémi tobakosok. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 10 (1971).
NAGYBÁKAY P.: Veszprémi és Veszprém megyei céhpecsétnyomók. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 1 (1963); Veszprémi és Veszprém megyei céhbehívótáblák. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 2 (1964); Veszprémi és Veszprém megyei céhkorsók. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei. 4 (1965); Veszprémi és Veszprém megyei céhládák. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 5 (1966); Veszprémi és Veszprém megyei céhzászlók, céhlámpák és egyéb céhjelvényes emlékek. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 10 (1971).
PÉCZELY P.: Adatok a keszthelyi és soproni takácsipar múltjáról. Soproni Szemle, 1957. A keszthelyi Festetics kastély és belső berendezése. (Bp. 1958).
SÁGI J.: Dunántúli kékfestés. Népr. Ért. 1905.
SÁGI K.: A balatoni „fakutya". A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 10 (1971).
SZÁDECZKY L.: Iparfejlődés és a czéhek története Magyarországon. (Bp. 1913).
TAKÁTS GY.: A szömörce aratásról és a tobakokról. Ethn. 1956.
TEMESVÁRY K.: A vilonyai malmok története. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 9 (1970).
VAJKAI A.: Adatok a veszprémmegyei magyarság és németség teherhordásához. Nép és Nyelv, 1941; Olajütők Veszprém vármegyében. Ethn. 1942; A lábbeli készítés múltjából Veszprém megyében. Cipőipari Dokumentáció, 1960. nov; A Bakony vidéki bőrfeldolgozó ipar emlékei (Régi tímármesterség Veszprém megyében). Cipőipari Dokumentáció, 1961. július; A veszprémi tobakmesterség. Term. Tud. Közl. 1961; Szabadtéri néprajzi múzeumok Veszprém megyében. Nagyvázsony. (Veszprém 1970); Népi olajtermelés régen. Olaj-Szappan-Kozmetika. 1972. ápr–júni.
ZÁKONYI F.: (szerk.) A gyöngyösi csárda. (Veszprém 1956, 1959); Balatonmelléki háziiparról. Balatoni Évkönyv, 1921.

9. Díszítőművészet

A Bakony művészete és a falu, a közösség kapcsolatáról olvashatunk részletesebben Szentgál monográfiájában (VAJKAI 1959 a–b). Ennek alapján megállapíthatjuk, hogy a mai népművészetben különböző eredetű stíluselemek találkoznak, kezdve a prehisztorikus ízű ékítményektől az újkori iparművészetig. Sok tárgyon felbukkanhatnak a történeti stílusokkal alig kapcsolatba hozható népi motívumok, mint pl. a faragott széktámlák fabetétes virágeleme. Ha a pásztorművészet lényegében nem is tekinthető önálló művészetnek, bizonyos tekintetben mégis különbségek találhatók a fentebb említett díszítőelemek és a pásztorfaragások stílusa között. Pásztorfaragások tulajdonképpen csak a múlt század első negyedétől ismeretesek. Olykor ezeken is felismerhető a biedermeier kispolgári vitrintárgya, az empire, a klasszicizmus hatása. Az említett stílus hatásáról részletesebben olvashatunk Szentgál monográfiájában.

Múzeumaink gazdag gyűjteménye megőrizte a korábbi női kézimunkákat, hímzett ruhaneműket, ágyneműt (HERKELY), összefoglalás olvasható ezekről Bakony monográfiájában (VAJKAI 1959a), a bakonyi keresztszemes hímzésekről monográfia is megjelent (VAJKAI 1960).

A Balaton mellékén HERMAN OTTÓ nagyszerű pásztorművészeti tárgyakra bukkant. Nagyra értékelte a kimagasló darabokat, és meg is kísérelte a pásztorművészetet jellemezni. Tulajdonképpen a pásztorművészet kérdésével, a művészet elemeivel, technikájával, az ide tartozó motívumok, anyag összegyűjtésével behatóan első ízben SÁGI JÁNOS foglalkozott (Malonyay-sorozat III. kötet). A kötet kizárólag a Balaton mellékével foglalkozik, elsősorban a pásztorművészettel. SÁGI JÁNOS módszerét modern felfogásúnak kell mondanunk, mert már akkor egyéniségkutatással foglalkozott, és a népművészetet nem személytelen,

közösségi termékként kezelte, hanem abban a népművészek egyéniségére jellemző megkülönböztető vonásokat, személyes kifejezésformát keresett. De meglátta a népművészetben rejlő népi erőt is, és a legnagyobb felháborodással nyilatkozott egy uraságról, mert figyelemre sem méltatta a nép művészetét. Részletesen olvashatunk a Malonyay-kötetben a juhászkampó, a bot, a balaska, a kanászkürt, sótartó, kobak, tükrösök, borotvatartók díszítőelemeiről, készítésük technikájáról. Megismerkedhetünk a technikával, a díszítőmódokkal (karcolás, spanyolozás, ólmozás, a választóvízzel való festés, a vésés, a cinöntés, rézveret, és az újabban mindinkább térthódító domború faragás) Sági János leírásában. A Balaton melléki népművészeti tárgyakkal, pásztorfaragásokkal újabbkori irodalmunk is többször foglalkozott (Balaton környék népművészete, 1943, MARGITTAY 1943, MADARASSY 1925, 1932, 1934, MANGA 1951, 1954, 1961, VAJKAI 1944, 1957, 1960, 1962).

Tekintettel a Balaton nagy idegenforgalmára, itt már korábban is intézményesen kísérelték meg a századunk eleje óta hanyatlásnak induló népművészetet megsegíteni, életben tartani, s mindenekelőtt az egésznek reális, gazdasági alapot teremteni. Így a Balatoni Szövetség már 1906-ban az üdülőtelepeken elárusítóhelyiségeket létesített népművészeti tárgyak terjesztésére, háziipari tanfolyamokat szerveztek. 1936-ban a Tihanyban létesített Népművészeti Házban népművészek is dolgoztak és árusították a környék népművészeti termékeit. Az 1940-es évek elején meglehetős divatja volt a faragóművészetnek (Balatoni Szemle idevonatkozó cikkei), sok kiemelkedő tehetség is akadt, azonban ennek ellenére a népművészet hanyatlásáról beszélhetünk. Ugyanakkor több cikk foglalkozik a Balaton melléki népművészettel, sőt önálló kötet is megjelenik (Balaton környék népművészete 1943). A tárgyak jellege is átalakult, s többé-kevésbé igazodott az idegenforgalom kívánságaihoz. Faragott díszítmények a pásztorművészeti tárgyakon kívül sok más helyen is felbukkannak, pl. a régi szőlőprések faragott díszű oszlopain, kapufélfákon.

Sok szép régi textil darabot közöl a MALONYAI sorozat IV. kötete is. Ehhez annyi megjegyzésünk volna, hogy az áttört, subrikált, madaras díszítésű halottas lepedőket szlovákiai kereskedők hozták ide (VAJKAI 1964). Népi iparművészetnek mondhatjuk a nemeshanyi csipkét, amit Tóth Mariska készített és a balatoni idegenforgalom tett híressé. Csipkéi 1937-ben külföldön díjat is nyertek. E csipkék hagyományos elemeket azonban csak elvétve tartalmaznak, formailag, rendeltetésükben teljesen újak (VAJKAI 1964). A Balaton délnyugati sarkának már érintett viseletanyagából a legszembeszökőbb darabja a fejkötő, ami idők folyamán csak díszesebbé vált, utóbb színes gyöngyökkel varrták ki (KERECSÉNYI).

Gazdag cserépanyagot közöl a MALONYAY-kötet.

A Balaton mentén ma is folyik az elsősorban faragó jellegű népművészeti tevékenység. Tárgyaikat az idegenforgalom, a kereskedelem igényeinek megfelelően készítik.

IRODALOM

A Balaton környék népművészete. Balatoni Könyvek, II. (Bp. 1943).

GÖNYEY S.: Népművészeti és népviseleti szigetek a Balaton mellett. Balatoni Szemle, 1943.

KERÉKGYÁRTÓ A.: Veszprém vármegyei fehérhímzések. Muskátli, 1934.

MADARASSY L.: Vésett pásztortükrök. Magyar Népművészet, III. (Bp. 1[illegible]); Dunántúli tükrösök. Monumenta Hung. Ethn. (Bp. 1932); Művészkedő magyar pásztorok. (Bp. 1934).

MALONYAI D.: A Magyar nép művészete, III, IV. kötet (L. az általános mű közt).

MANGA J.: Betyardarstellungen auf den Schnitzereien ungarischer Hirten. Acta Ethn. 1951; Egy dunántúli faragó pásztor. Magyar Népműv. XVI. (Bp. 1[illegible]); Hirtenkunst in Transdanubien. Acta Ethn. 1961.

MARGITTAY R.: A Balatonvidék népművészete (A szerző Balaton Tájak-berek c. művéből). (Bp. 1943).

TÓTH T.: Tóth József fafaragó – egy bakonyi pásztor – élete és művészete. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 10 (1971).

UJHELYI GY.: Pásztorfaragások megújulása a Balaton mentén. Balatoni Szemle 1943.

VAJKAI A.: Somhegyi üvegek Szentgálon. Ethn. 1944.

A tihanyi népművészeti kiállítás. Képes Magyarország, 1957; Bakonyvidéki keresztszemes hímzések. Művészeti Szakköri Útmutató, 3. sz. Bp. 1960; Új irányzatok, lehetőségek megyénk népművészetében. Új Helikon, 1962.

10. Szokások, hiedelmek, népköltészet

A Balatonmelléki lakodalmas szokásokkal a múl[illegible]ban többen foglalkoztak (CZIRBUSZ 1885, JANKÓ 1902). CZIRBUSZ gyűjtése meglehetősen felületes, ezért megállapításait nem fogadhatjuk el. JANKÓ szerint a lakodalomnak etnikai jelentősége nincsen, ugyanakkor ő a magyarok és a németek szokásai között különbségeket talált. Jankó leírása szerint a lakodalom napja a kedd volt, különben művében még sok lakodalmas szokást említ. Az utóbbi évek lakodalmi szokásairól néhány ismertetés jelent meg (VAJKAI 1939, 1964).

A halottal való ténykedésről is olvashatunk JANKÓ művében, nemkülönben a Balatonmellékről (VAJKAI 1964). A temető sírköveivel kevésbé foglalkoztak kutatóink, így csak a baltonudvari ref. temető szívalakú sírkövei kerültek részletesebb leírásra, amelyekről már EÖTVÖS KÁROLY is értesít. (VAJKAI 1964)

A Balaton mellékiek szokás-, hiedelemvilágáról JANKÓ monográfiája ad részletes rajzot, a húsvéti cifra tojás készítését SÁGI JÁNOS örökítette meg Kaposvárról (Malonyay IV. k.). A pünkösdölésről Komáromból van adatunk (Péczely 1956). Számos más szokást a farsangolással, tollfosztóval, Májusfa-állítással, aratóünneppel kapcsolatban az 1950-es évekből részleteket a Balatonmellék-ben olvashatunk (VAJKAI 1964).

A szőlőműveléssel kapcsolatos régi szokások közül a nők húshagyóhétfői pinceszerezéséről már a Tud. Gyűjtemányos Gyűjtemény 1834-ben beszámolót ad. Újabb adatok a Baltonmellék néprajzi összefoglalásában találhatók (VAJKAI 1964). A régi szüreti ünnepségekre vonatkozólag az írásos emlékekben, szóhagyományban sokat nem találunk, és különösen keveset tudunk a Balaton mellékéről. E téren talán még KISFALUDY SÁNDORnak a badacsonyi szüretet idéző sorai is [illegible]

[illegible]i értékűek, mert ebben szó van vidékünkről már [illegible]óta eltűnt dudáról. Körmenetszerű szüreti felvonu[illegible]ról a múltban csak Balatonkilitiről van adatunk, de [illegible]ékes módon a Balaton mentén az 1930-as évektől [illegible]jedni kezd egy utóbb mindinkább hagyományossá [illegible]kuló szüreti mulatság. Határozott, körülírt forma [illegible]zd kibontakozni, aminek megvannak a maga szabá[illegible]i, s úgyszólván a szemünk előtt válik hagyomá[illegible]ossá. A kenesei szüreti felvonulásról a Balatoni [illegible]mlében olvashattunk (1933) beszámolót, a leg[illegible]bbkori vörösberényi, cserszegiről a Balatonmellék [illegible]rajzában (VAJKAI 1964).

Egyéb szokásokról (pl. Lucaszék készítése) JAN[illegible]) monográfiája tudósít. A valóban igen régi eredetű[illegible]k mondható regölés maradványai a Balaton délnyu[illegible]li sarka táján bukkannak fel.

E téren a kérdésnek neves kutatói voltak (JANKÓ [illegible]ÁNOS, SEBESTYÉN GYULA, SÁGI JÁNOS). Né[illegible]y helyen megtalálták a regölést, illetve annak em[illegible]keit, bár a közölt adatokat bizonyos kritikával kell [illegible]adnunk. SEBESTYÉN GYULA Gyenesdiáson, [illegible]erszegtomajon talált regősöket, de ezekről SÁGI [illegible]NOS kiderítette (1904), hogy regős vidékről szár[illegible]ztak, mert hegyközségekben a regölés ismeretlen [illegible]t. Feltehető, hogy a regős vidékről (pl. Belsőzalá[illegible]) a Balaton mellé költözöttek magukkal hozták [illegible]dásukat, és a fiatalok felújították a szokást (a regö[illegible]sel kapcsolatosan egyéb adatot l. VAJKAI 1964). [illegible]Keszthely környéki betlehemesekkel SÁGI JÁNOS [illegible]glalkozott (1904), és bemutatja a balatonszentgyör[illegible]bábtáncoltató betlehemeseket. (A bábtáncoltató [illegible]tlehemesekről újabb adatok: VAJKAI 1964, PETÁ[illegible]VICS, Vörs.)

A nép tudásanyaga, természetismerete kétoldalú: [illegible]részt irreális hiedelmek, másrészt objektív, reális [illegible]gfigyelések szerepelnek benne. Már a Tudományos [illegible]gyűjtemény foglalkozott a néptől megfigyelt termé[illegible]eti jelenségekkel, pl. a' vész'-szel, az időjóslással [illegible]827, 1836). JANKÓ JÁNOS adatokat keresett a [illegible]pi kozmogóniára, csillagászatra vonatkozólag, és [illegible]onyvében külön fejezetet szentel a halászmeteoroló[illegible]nak, a balatoni halász halismeretének, s e fejezet[illegible] mindenesetre a természetet egész aprólékosan [illegible]gfigyelő balatoni (halász) ember egyénisége bonta[illegible]zik ki. A tudományosan meghatározott 38 halfaj[illegible] 31-nek ismerjük népies nevét.

A Balaton melléki növényismerettel BORBÁS [illegible]NCE foglalkozott (1894), és a botanikai szókincset [illegible]ségesnek mondotta. Hasonló nagy növényismeret[illegible]l beszélhetünk később is (VAJKAI 1959b, és Gyűj[illegible]tő gazdálkodás Cserszegtomajon).

JANKÓ anyagának alapján az is megállapítható, [illegible]gy az eléggé polgárosult Balaton mellék szegényebb [illegible]ún. babonákban, hiedelmekben, de azért még az [illegible]50-es években is akadt a szőlőhegyben karóra tű[illegible]t lókoponya szemverés ellen (VAJKAI 1939, [illegible]64).

A hiedelemvilág titokzatos alakjai, mint a boszor[illegible]ny, tüzes ember, lúdvérc, boszorkányos emberek sűrűn szerepelnek különböző történetekben, legendákban, és voltaképpen ezekből rajzolódik ki különleges alakjuk. Kincsásással kapcsolatos hiedelmekről már KITAIBEL útinaplója értesít (1799). A babonás történetek újabb megfogalmazását, műfaji elkülönítését olvashatjuk egyik tanulmányában (VAJKAI 1947).

A falu búcsúnapjának megünneplése még ma is szokásban van, néhány körhintával, elárusító sátorral valamelyik téren, előzetes nagy készülődéssel, távoli vendégek megérkezésével és hajnalig tartó bállal.

Ennél nagyobb jelentőségűek voltak az ún. szentes búcsúk, zarándoklatok a kegyhelyekre. A Bakonyban a leghíresebb kegyhelynek számít Csatka. Keletkezéséről részletesen ír EÖTVÖS KÁROLY, leírása azonban nem felel meg minden részletében a valóságnak, a hiteles okmányok ennek ellentmondanak. A Bakony és környékén még híres búcsújáróhelynek számított Jásd, Bodajk, a Balaton környékén Andocs, Sümeg, Máriacell, Vasvár, Segesd, Búcsúszentlászló, ahová többnyire Mária ünnepkor olykor tízezrével tódult a nép. A búcsúk látogatói sok, még a középkorba visszavezethető szokást, hagyományt őriztek meg, így pl. a betegek fogadalomból különböző tárgyakat hagytak a búcsúhelyen, többek között viaszoffert, a szentkút vizében megmosakodtak stb. Búcsúhelyeink kialakulásáról, de általában a bakonyi, Balaton környéki búcsújáróhelyekről részletesen kidolgozott művelődéstörténeti tanulmányok jelentek meg (VAJKAI 1942). A témával kapcsolatban még további adatok volnának gyűjthetők régi búcsúvezetőktől, énekesektől, nemkülönben mézeskalácssütő mesterektől a viaszofferekre vonatkozólag.

A népi vallásosságnak egyéb emlékeiről is szó lehet, így vidékünkön népszerű volt Szent Vendel, a barmok megsegítője, kőszobrával több helyen találkozhatunk. Szent Donátusnak, a szőlőhegyek védszentjének kis kápolnája több szőlőhegyben megtalálható (VAJKAI, Parasztszőlőművelés . . .).

Számos tanulmány foglalkozik a Bakony vidékének népi orvoslásával, többek között az 1900–20-as évek híres javasának, az ősi népi orvoslójának működésével (VAJKAI tanulmányai).

A bakonyi nemes falvak népe jó elbeszélő, anekdotázó, társas összejöveteleknél az uralkodó irodalmi műfaj az anekdota, a boszorkányos história. Igen elterjedtek és népszerűek a bakonyi betyártörténetek, a boszorkányokról, ördöngős emberről (ördöngős pásztor, vadász, molnár), a táltosról, garabonciásról, lúdvércről, rejtett kincsről, tüzes emberről szóló rövidebb-hosszabb, mesterien felépített történetek. Ide tartoznak a patkányűzéssel és a kígyóval foglalkozó történetek. Minderről részletes feldolgozás jelent meg (VAJKAI 1959 a–b).

A Balaton környékével kapcsolatban megállapítható, hogy itt is kiváló elbeszélő tehetségeket találhatunk még a falvakban, akik sok száz „trufát" tudnak, – de ugyanakkor alig néhány tündérmesét. A betyár-

történetek olykor ismert földrajzi ponthoz fűződnek, pl. a gyöngyösi csárdához (VAJKAI 1964).

Monda, hiedelem, rege a Bakonnyal kapcsolatban alig ismeretes, legfejlebb a dalban, betyárhistóriákban elszórt' Bakonyerdő' szavak villannak fel. Talán azért nem szerepel monda az erdővel kapcsolatban, mert az erdőt reális formában ismerik, könnyen áttekintik. Aki még hisz természetfeletti lényekben, lidércben, boszorkányban, azzal a faluban vagy a falu végén, keresztútnál találkozik, de nem a sűrű erdőben (VAJKAI 1959a). Különben az ember és az erdő viszonyáról részletesen szól a Szentgál monográfia (VAJKAI).

A Balaton, ahogy a Bakony mondairodalma meglehetősen szegényes, a nép szemléletében különösebb élményt nem jelentett. Balatoni mondákról már BÉL MÁTYÁS megemlékezik. (Az emberi nemnek Krisztustól való megváltásakor tört fel a Balaton vize. Bél szavai szerint a köznép szerint a Szentgyörgyhegyen játszódott le a sárkányölő vitéznek a küzdelme. Érdekes népetimológiát is közöl: őseink egy nagy víziszörnyet láttak a Balatonban, s így kiáltottak fel: Bál a tón).

Jellemző, hogy ismételten külföldi szerzők műveiben olvashatunk legendás történeteket a Balatonnal kapcsolatban (KOHL 1842, SEPP 1846), de hazai szerzők is megemlítenek balatoni mondákat (WLISLOCKI 1886, HERMAN OTTÓ 1887). A kecskeköröm legendájának egyik változata már 1778-ban könyvben jelent meg, ezt is közlik külföldi szerzők (PAGET 1835), de hasonló mondák más vidékekkel kapcsolatban külföldön is ismeretesek, nálunk is irodalmi eredetűeknek látszanak. A Balaton-királyról, tündérekről szóló Balaton mondákkal behatóan foglalkozott RELKOVIČ DAVORKA, azonban a helyszínen semmiféle adatot nem sikerült gyűjtenie (1916). Századunkban sokféle feldolgozásban jelentek meg a Balatonnal foglalkozó mondák, legendák gyűjteményes kiadásai, mindezeknek azonban a néphithez vajmi kevés közük van, és inkább a gyenge fajsúlyú szépirodalomhoz tartoznak. A mondakörök kérdése mindenesetre eléggé bonyolult, így pl. FÁY ANDRÁSnak a „Sió, a Balaton tündére" c. tündéres regéje jelent meg annak idején, és a bonyolult romantikus történetben feltehetőleg népi elemek is lappanganak, hiszen Fáy András 1825-ben Füreden nyaralt.

A partmellékkel, a Balatont környező hegyekkel kapcsolatban viszont már több népi eredetűnek tartott monda ismeretes, amilyent BÉL is említ. A Szigliget melletti megáldott és megátkozott halom legendáját JÓKAI dolgozta fel, a badacsonyi Harangozó szikláét EÖTVÖS KÁROLY jegyezte fel (VAJKAI 1964). Gazdag mondakör kapcsolódik az akarattyai nagy szilfához és a kenesei Tatárlikakhoz, ezekkel kapcsolatban a mondák történeti hitelességét DÖMÖTÖR SÁNDOR tisztázta (1939, 1943). Helynevekkel kapcsolatban is gyűjthetők mondák, mondatöredékek (PÁKAY 1942), és ilyesfajta gyűjtőmunkát napjainkban is lehetne még végezni.

A dal, a muzsika, a tánc csak természetes környezetébe ágyazva, a maga valóságos életében fogh
meg igazán. A múltban a Bakony területén csak szó
nyos népdalgyűjtés folyt (a gyűjtött anyag a Népr
Múzeum Adattárába került), újabban BÉKEFI A
TAL adott ki több bakonyi népdalgyűjteményt (
KEFI 1954, 1955, 1958, 1963, 1966). A népdal
ma is él, társas összejöveteleken órákon keresztül
kelnek és olykor bámulatosan gazdag daltudást
pasztalhatunk. E területen tehát még igen eredmén
gyűjtő munkát végezhetünk. Fontos volna egy
személy teljes dalkincsét is feljegyezni.

A Balaton mellékén eddig még alapos népdalgy
tés nem folyt. Pedig mindenesetre hálás téma le
megvizsgálni a több évig a Balaton mellett lakó
LÓCZI HORVÁTH ÁDÁM dalgyűjteményét (18
mennyi abban a kapcsolat a Balaton mellék népk
szetével. Össze kellene gyűjteni a társas összejöve
teljes műsoranyagát, dalkincsét. Eddigi kisebb vi
latok alapján megállapítható, hogy a meglehet
vegyes tartalmú dalműsorban a Balaton szó alig fo
elő, s ha elvétve felbukkan, akkor is inkább csak
dal keretében (pl. Hullámzó Balaton tetején. VAJ
1964).

A bakonyiak régi táncairól keveset tudu
RÉTHEI PRIKKEL M. látott kanásztáncot egy
konyvidéki kondástól, aki szekerceforgatva járta.

Táncvizsgálatokat végeztek a Balaton környéké
néhány pontján (MORVAY–PESOVÁR 1954), d
eddigi adatgyűjtés elsősorban a Balaton déli par
vonatkozik. Adósok vagyunk még a táncgyűjtés
letén is.

A népi hangszerekről szólva a dudáról mege
kezik a már érintett KISFALUDY vers, ahogy a d
szerepelt a Helikoni ünnepkor is (Keszthely, 18
de az egyéb hangszerek (pl. a furulya) inkább a so
gyi részről ismeretesek. Feldolgozásra várna még a
laton északi partján is korábban elterjedt citera k
tése, használata.

Az eddig előadottakból megállapítható,
Veszprém megye néprajzi anyagát egyes fejezetek
(pl. halászat, szőlőművelés, építkezés) részletese
alaposan feldolgozták, néhány településről (pl.
szegtomaj, Szentgál) kimerítő monográfiák jele
meg. A múltból is értékes adataink vannak, elé
Bél Mátyás, Kitaibel Pál és az itt járt külföldiek
figyeléseire vagy akár a Tudományos Gyűjtemény
közölt régi néprajzi adatokra gondolunk.

Mindezzel azonban korántsem merült ki a nép
kutatás. Több területen a gyűjtéssel még adósok
gyunk. A falu merőben megváltozott életkörülmé
közt is még akad elég hagyományos néprajzi ob
tum (régi épület, szerszám, munkaeszköz, haszn
tárgy), nemkülönben népszokás, hiedelem, nép
mese és sok egyéb szellemi hagyományos kincs,
összegyűjtésre, feljegyzésre vár. Már egy évszá
hangoztatja tudományunk, hogy elérkezett az ut
óra a néprajzi kincsek megmentésére, összegyűjté
Ha eddig nem is, de most valóban a huszonnegy
órához jutottunk el. Néhány év múlva minden

jektum eltűnik, semmivé válik, és kivesznek az emezetből szellemi hagyományaink is.
Tehát mentsük idejekorán, ami még menthető.

IRODALOM

NÓ I.: Szlovákul hallott mese magyar elmondásban. Ethn. 1948.
KEFI A.: Borzavári népdal. Népműv. Ért. 1954; Bakonyi népdalok. (Bp. 1955, 959); Öreg Bakony dalos falujában. Veszprémi Szemle, 1958; Az Öreg-Bakony grárszegénységének élete a maga summás- és pásztordalaiban. (Debrecen 1963); akonyi betyárdalok. Életünk, 1966; Egy bakonyi szegényember élettörténete. a Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 5 (1966); A bakonyi szegénylegény alai. (Bp. 1966); A bakonyi pásztorok zenei élete. I. közlemény. A Veszprém egyei Múzeumok Közleményei 10. (1971).
ÉNYESSY M.: Somogyi adatok a halottsiratás és halotti tor történetéhez. Népr. özl. 1958.
DOSI GY.: Régi sírversek balatonfelvidéki kisfalvak temetőiben. Jelenkor, 1965.
RGYÁN M.: Magyarországi szívalakú sírjelek. Ethn. 1972.
BUSZ G.: A Balatonmelléki nép életéből. Földr. Közl. 1885.
MÖTÖR S.: A betyárromantika. Ethn. 1930; Az akarattyai Rákóczi-fa mondája. asi Szemle, 1939; Szólásmondások az időjárásról Balatonkenesén. Dunántúli szemle, 1940; Boszorkánypör 1732-ben Balatonszentgyörgyön. Balatoni Kurir, 942; A kenesei Tatárlik mondája. Balatoni Szemle, 1943.
NCZI F.: A somogyi betyárvilág. (Kaposvár 1944); Somogyi gyermekjátékok. (Kaposvár 1949).
FER T.: Házassági szerződések Külsővatról. Népr. Közl. 1957.
RDOS L.: Egyház és vallásos élet egy mai faluban. Bakonycsernye – 1965 (Bp. 969).
LDY J.: Bakonyi babonák és szólásmondások. Ethn. 1908.
VÁCS J.: A Balatonvidék múltja és regevilága. 1944.
LOSCHDORFER A.: A bakonyi német (sváb) falvak szerepe a magyar népi hagyományok megőrzésében. Ethn. 1935.
MARGITTAY R.: A Balatonvidék kincslegendái (Részlet a szerző: Balaton. Tájak-emberek c. kötetéből). (Bp. 1943); Két öreg balatoni halász dalai. (Részlet a szerző: Balaton. Tájak-emberek c. kötetéből). (Bp. 1943).
MORVAY P. – PESOVÁR E.: (szerk.): Somogyi táncok. Bp. 1954.
NÉMETHY E.: Adatok a népi orvosláshoz. Ethn. 1949.
NYÉK S.: Szájhagyománygyűjtés a Balaton mentén. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 10 (1971).
PÁKAY ZS.: Tapolca környéki helynevek. Ethn. 1942.
PÁLÓCZY H. Á.: Ötödfélszáz énekek (1813). Sajtó alá rendezte Bartha Dénes és Kiss József. (Bp. 1953).
PÉCZELY A.: Pünkösdi szokások „Komár"-ban. Népr. Közl. 1956.
PERESZLÉNYI M.: Adatok a Csatkai búcsúhoz. Ethn. 1941.
RELKOVIC D.: A Balaton keletkezésének mondái. Ethn. 1916; Népmondák a Balaton eredetéről. Balatoni Évkönyv, 1921.
RHÉTEY PRIKKEL M.: A magyarság táncai. (Bp. 1924).
SÁGI J.: Keszthelyi és keszthelykörnyéki regősök, betlehemesek. Népr. Ért. 1904.
SEBESTYÉN GY.: Regős énekek. Magyar Népköltési Gyűjtemény, IV. k. (Bp. 1902); A regősök. Magyar Népköltési Gyűjtemény, V. k. (Bp. 1902); Dunántúli gyűjtés. Magyar Népköltési Gyűjtemény, VIII. k.
SONKOLY I.: Kodály 7 dallamlelete Bakonybélből. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 10 (1971).
TAMÁDI L.: Kenesei közmondások. (Balatonkenese 1939).
VAJKAI A.: Falusi foghuzók. Ethn. 1937; Egy bakonyi magyar falu parasztállatorvosai. Ethn. 1938; Az Ősi-i javas ember. Ethn. 1938; Adatok a népi orvosláshoz a Bakony–Balaton vidékén. Ethn. 1939; A csatkai búcsú. Ethn. 1940; Hiedelmek egy kéziratos orvosló könyvben. Ethn. 1941; Népi orvoslás a dunántúli búcsújáróhelyeken. Magyarságtudomány, 1942; Az ősi ember imádságai. Ethn. 1947; Az ördöngős molnárlegény. Ethn. 1947; Parasztfürdőhelyek. Az Orsz. Orvostörténeti Könyvtár Közleményei. 1955. Egy kéziratos orvosló könyv. Orvostörténeti Közlemények. 1976.
ZÁKONYI F.: (szerk.) A gyöngyösi csárda. 1958. (Veszprém 1958).

GESCHICHTE DER ETHNOGRAPHISCHEN FORSCHUNGEN IM KOMITAT VESZPRÉM

s Gebiet des Komitats Veszprém bildet keine landschaftne Einheit. Am nordwestlichen Rand des Bakonyer Waldes streckt sich eine Ebene, am Balaton-Ufer liegen Weinberge. konnte infolge der unterschiedlichen Naturgegebenheiten d wirtschaftlichen Verhältnisse keine einheitliche ethnische ppe entstehen.

Über das Volk des Bakonyer Waldes und der Balaton–gend finden sich relativ alte Beschreibungen. Mátyás Bél 84–1749) beschreibt in seinen geographischen Werken h die Wirtschaft, die Lebensweise, die gesellschaftlichen hältnisse des Volkes am Balaton und im Bakonyer Wald. Kitaibel (1757–1817) besuchte die Gegend des öfteren. er seine naturwissenschaftlichen Forschungen hinaus enkte er auch der Bauweise, dem Handwerk, dem Weinbau d der Fischerei usw. Aufmerksamkeit.

Seit Beginn des vorigen Jahrhunderts erweckte das Gebiet Balaton auch im Ausland Interesse. Wissenschaftler beohteten die ethnographischen Besonderheiten und verentlichten Werke darüber.

Ausser statistischen Werken aus dem 18. und 19. Jahrdert finden sich auch in Werken von Dichtern und riftstellern, die hier lebten, zahlreiche ethnographisch begvolle Angaben.

Nach einem allgemeinen historischen Überblick befasst ch die Abhandlung mit einzelnen Bereichen der Ethnogra-ie.

1. Sammeltätigkeit. Besonders im Bakonyer Wald waren mmeltätigkeit, Imkerei und Jagd von Bedeutung. Die Ger- verwendeten bei der Lederherstellung Sumach; in der mühle wurde früher Buchenfrucht verwendet. Viel Holz für das Kohlenbrennen, das Kochen von Pottasche und Kalkbrennen nötig. Über die Imkerei im Mittelalter sind ündliche Angaben erhalten geblieben. Auch die Jagd kann Bakonyer Wald auf Traditionen zurückblicken.

2. Fischerei. Bereits aus dem 11. Jahrhundert finden sich gaben über die Fischerei am Balaton, wobei auch die scherei im Winter, unter der Eisdecke bedeutend war. Dies eines der am gründlichsten bearbeiteten Gebiete der ethnographischen Literatur des Komitates: zahlreiche wertvolle Abhandlungen, Monographien bearbeiten Ursprung und Geräte der Fischerei am Balaton (Ottó Herman, 1887; János Jankó, 1902, usw.).

3. Viehzucht, Hirtenwesen. In den Eichenwäldern des Bakony hatte die Schweinezucht die grösste Bedeutung. Im Laufe eines einzigen Winters wurden beispielsweise im vorigen Jahrhundert 150 000 Schweine mit Eicheln gemästet. Ausserdem war auch die Schafzucht von gewisser Bedeutung.

4. Landwirtschaft. Da es sich um ein Karstgebiet handelt, ist der steinige Boden für die Landwirtschaft nicht besonders geeignet. Der Weinbau am Balaton dagegen ist an Traditionen ziemlich reich. Archäologische Funde zeugen davon, dass bereits die hier sesshaft gewordenen Römer eine entwickelte Weinkultur hatten. Aus der bisherigen ethnographischen Literatur ist die Beschreibung der Landwirtschaft des Ortes Szentgál, von Aurél Vajkai erwähnenswert. Über den Obstbau, die Wiesen ist relativ wenig Material vorhanden.

5. Siedlung, Bau-und Wohnkultur, Möbel. Über die Siedlungen und die Bauweise des Komitats sind zahlreiche Abhandlungen, Artikel entstanden. Im Bakonyer Wald und am Balaton wurde bei den Bauarbeiten vorwiegend Stein verwendet, auf der Ebene nordöstlich vom Bakonyer Wald dagegen stellte in erster Linie der Lehm das Baumaterial dar. In Bezug auf das Holz als Baumaterial stehen nur spärliche Angaben zur verfügung. Die Heizungseinrichtung der Häuser war bestimmend für das Leben im Haus überhaupt. In dieser Gegend waren zwei verschiedene Heizungseinrichtungen bekannt: die eine ohne Kamin (Schornstein), die andere mit einem freien Kamin. Die Möblierung der Häuser war ziemlich abwechslungsreich. Es war verschiedenes geschnitztes, weniger bemaltes und intarsiertes Möbel gebrauchlich.

6. Ernährung. Nach früheren Beschreibungen machten Brot, Schweinefleisch, Fisch, Kohl und Kartoffel die Hauptnahrungsmittel der Bevölkerung dieser Gegend aus. Ergänzt wurden diese durch wildes Obst und Pilze aus dem Wald. Charakteristisch waren die verschiedenen Speichergefässe, z.

B. die aus einem ausgehohlten Baumstamm angefertigten Gefässe zur Getreidespeicherung.

7. Trachten. Besonders berühmt war der ungarische Bauernmantel (szűr), der bereits um die Mitte des vorigen Jahrhunderts von den Behörden verboten wurde. Seit der Mitte des vorigen Jahrhunderts ist eine zunehmende bürgerliche Tendenz in der Volkstracht des Gebietes zu beobachten. Freilich gab es Unterschiede in der Tracht der Ungarn und der deutschen nationalen Minderheit. Trotz der erwähnten bürgerlichen Tendenz ist die Volkstracht ganz bis in die letzte Zeit, so z. B. an der westlichen Ecke des Balaton, erhalten geblieben.

8. Industrie, Handel, Verkehr. Die Geschichte der Kleinindustrie im Komitat Veszprém reicht weit in die Vergangenheit zurück. In manchen Zweigen blühten Handwerke, die im ganzen Land berühmt waren. Die Erzeugnisse der Holzgerätemacher im Bakonyer Wald waren z. B. sogar weit über die Landesgrenze hinaus bekannt. Das Blutzenhandwerk (Feldflasche), die Töpferei aus Veszprém usw. waren gleichfalls bekannt. An den wassereichen Bächen waren zahlreiche Wassermühlen in Betrieb.

Als interessante ethnographische Erscheinung ist zu verzeichnen, dass früher am Balaton der Verkehr im Winter, über die Eisdecke, viel bedeutender war als der Wasserweg im Sommer, der Schiffverkehr. Zur Versorgung des Komitats dienten die im ganzen Land berühmten Jahresmärkte.

9. Ornamentik. Bedeutung war die Hirtenkunst am Balaton. Ihre Technik und ihre Bedeutung beschäftigte mehrere Forscher (Dezső Malonyay, Ottó Herman, László Madarassy, Aurél Vajkai). Die geschnitzten Motive erschienen an zahlreichen Gebrauchsgegenständen: an Weinpressen, Torpfosten und verschiedenen Werkzeugen.

Die reich gestickten Kleidungsstücke sind heute nur n in den Museen vorzufinden.

10. Bräuche, Glaubenswelt, Volksdichtung. Bedeuten Abhandlungen, Monographien sind über die Volksbräu die Volksdichtung des Komitats Veszprém nicht entstan nur einige sporadische Angaben stehen uns zur Verfüg Die Weihnachtsspiele gehören zu den ältesten Bräuchen, diese schrieben János Jankó und Gyula Sebestyén. E kürzere Abhandlung ist auch über das Krippenspiel Puppenfiguren erschienen.

Mehrere Abhandlungen bearbeiten die Heilungsarten Volkes im Bakonyer Wald und am Balaton. Die Gestalten Glaubenswelt kommen auch in Geschichten und Märch häufig vor. Die Geschichten, Erzählungen über Hexen u Betyaren lebten bis in die letzte Zeit.

Es ist eigenartig, dass Sagen und Mären über den Bako Wald und den Balaton kaum bekannt sind.

Auch Volksliedsammlung und Volkstanzforschung sind sporadisch und zufällig zu betrachten. Erst im letzten J zehnt sind Veröffentlichungen über die Volksliedsammlun von Antal Békefi erschienen.

Aus all dem ist eindeutig festzustellen, dass in gewi Bereichen (Fischerei, Baukultur) bedeutende ethnographis Werke vorliegen, während zahlreiche andere Gebiete Ethnographie so gut wie unershlossen geblieben sind. Sam lung und Bearbeitung der bisher weniger beachteten Them sind für die nächste Zukunft vorbehalten.

Anschrift des Verfassers: Dr. Vajkai A
H–8200 Balatonalm
Bajcsy Zs. u.

Népi vadfogás emlékei Keszthely környékén

PETÁNOVICS KATALIN

Édesapámnak

Az ember tevékenységére döntő befolyással van a rnyezete. A falusi ember környezete pedig – kivált unántúlon – mindenütt erdő. Kiváló terület a gyűjgetésre, s a falusi ember él is a természet által nyújtt lehetőségekkel. Összeszedi mindazt, ami szüksées családja vagy gazdasága számára. Így a vadakat is egfogja mindenféle furfanggal és módszerrel.

Pák Diénes így foglalja össze a vadászat régi voltát: . .a' vadászat mindazon módok közt, mellyek védeh eledel s' ruházat-szerzés végett, a' magára hagyat első embertől kezdve, jelen időkig gyakoroltatk, méltán legrégibbnek tartathatik".[1]

Az idők folyamán a vadászat és a vadászathoz való visszaszorította, sőt büntette azokat, akik vagy bágyok voltak, vagy a jobbágyság eltörlése után m rendelkeztek vadászigazolvánnyal. Természetem mindig a szegényekről van szó. Azokról, akik legbban rászorultak a természet adta ajándékokra, és y e törvények létfenntartásuk egyik forrásától foszták meg őket. Érthető, hogy nem hagyták magu, mert nem hagyta el őket sem a szükség, és úgy rezték meg élelmüket, ahogy éppen tudták.

A természeti környezet, az erdő összetétele, nagya meghatározza a benne élő vadak fajtáit és menységét is. Az előző századokban kiterjedt erdőségek hatalmas vadmennyiségről és a vadak sokféleségéről adtak hírt a korabeli tudósítások.[2]

Idővel megindult mindenfelé az erdőirtás, a szántódek területe egyre növekedett az erdő rovására. ogy zsugorodott az erdő, úgy fogytak a vadak. A bb terület kevesebb vad életlehetőségeit biztosía, vagy a vadállomány elkorcsosodását okozta.

Hazánkban már a század elején foglalkoztak e blémával, és igyekeztek megszabni a helyes vadtdálkodás mércéjét. Az 50-es években aztán kialakíták „a helyes erdészeti és vadtervezési összhan', amelynek az a lényege, hogy „. . .az erdő . . tközösségi rendjének fenntartása tekintetében varánt fontos szerepet tölt be minden növény és t. . . Az életközösség egyik tagja sem szaporodhat többi rovására, mert akkor fölborul az életközösrend."[3]

Az erdő vadeltartó képessége függ a terület kiterjetől, a rajta levő növényzet jellegétől és gazdagsától.

Különböző nézetek születtek arról, hogy 1–1 azonagyságú terület hány nagyvadat tud eltartani. Általános tapasztalat szerint 1000 hektáronként – a növényzettől függően – 6–12 szarvas élhet normális viszonyok között, 100 hektár 8–10 őznek biztosítja a megélhetést és zavartalan táplálkozást.[4]

Ma a magyar nagyvadgazdálkodás eredményei és maga az állatállomány világhírű. Ezt csak gondos és alapos tervezés, selejtezés következményeként könyvelhetik el.

A tervezésbe beleszólnak a ragadozók, tetemes kárt okozva különösen a néhány hetes vagy napos újszülöttek között, de tevékenységüket maguk a vadgazdák sem ítélik egyértelműen károsnak. T. i. ők az erdő selejtezői, elpusztítják a beteg és életképtelen egyedeket.

A vadorzó már sokkal jobban beleszól a vadgazdálkodás terveibe. Először azért, mert számára nem létezik tilalmi idő, és a vemhes állatokat is megfogja, másodsorban azért, mert válogatás nélkül elpusztítja, ami éppen puskája elé kerül, vagy csapdájába akad. Bizony számtalan esetben éppen valamely kapitális vad élete végződik egy hurokban. Harmadszor egy-egy vadorzó nagyon sok vadat elpusztíthat egy-egy télen vagy éven át. S ha meggondoljuk, hogy az erdő melletti települések lakói közül legalább fele arányban éltek a lehetőséggel, akkor mérhetjük fel igazán a vadgazda gondját és azt a vágyát, hogy minél több orvvadászt kézrekerítsen.

A vadak védelme gazdasági szempontból is fontos. Sok hasznot hajtanak, és hozzátartoznak az erdő fogalmához. A kiránduló örömmel gyönyörködik a vadakban, ha szerencséje van, és meglát belőlük néhányat. Maguk a falusiak is emlékeznek arra, hogy 1945 után szinte teljesen kipusztították egy év alatt az összes nagyvadat olyannyira, hogy évekig mutatóban sem láttak belőlük. Igaz, hogy „aranykornak" nevezték ezt az évet, de utána saját maguk is megitták a levét. Nem volt fogni való vad, és hiányzott szemüknek a vadjárás, ősszel a szarvasbőgés. Kihalt, üres lett az erdő.

A rabsic

Orvvadász, vadorzó – a név bármelyik alakját nézzük, az orv, oroz szóval van kapcsolatban. Czuczor–Fogarasi szerint „orvvadász: személy, ki tilos helyeken vadász.[5] Másutt: „tolvaj, ki idegen és tilalmas területen vadakat lop, orozva lő vagy fog; másképp: vadlopó, vadtolvaj, orvvadász".[6]

Az általános felfogás szerint a fenti elnevezések az engedéllyel, vadászterülettel nem rendelkező egyéneket illetik. Pedig rabsic[7] vadorzó az az engedéllyel rendelkező vadász is, aki más vadásztársaság által bérelt területen vadászik, vagy tiltott időben teszi ugyanezt. Mert ez is gyakori eset. E kihágások ellen már az elmúlt századokban is erélyes intézkedésekkel, rendszabályokkal védekeztek. „. . . Magok határjokban idegen kopókat, agarakat nemcsak agyon lőhetik vagy lövettethetik, . . .” hanem még a vadászt is elfoghatják, büntethetik.[8]

Mindezek ellenére a rabsic fogalom elsősorban a parasztságot, annak is szegényebb rétegét illette, hiszen ők semmiképpen nem juthattak törvényes útonmódon vadhúshoz. Jellemző, hogy Pák Diénes a vadász szavak között a következőképpen határozza meg a vadorzó fogalmat: „alattomos, oroz, or, tolvaj-puskás, ki tilos helyen vagy tilalom' ellenére, mint a' parasztok, vadász (Raubschüze, Wildschüze).”[9]

Rabsicnak lenni nem is olyan egyszerű. Kell hozzá az ügyességen, terep-, és vadismereten kívül jó adag bátorság is. Először azért, mert tiltott dolgot művel, amiért büntetés jár, tehát állandóan a börtön lehetőségével játszik. Másodszor, nem megvetendő a még élő állattal való küzdelem sem, bizony van, aki megjárja: túl korán ugrik a verembe, az elszédült vad fölocsúdik és megtámadja, megsebesíti. Harmadsorban a legvadabb időben mászkál az erdő legeldugottabb részein, dacolva széllel, esővel, hóviharral. Maguk vallják: „legjobban akkor szoktunk mink zalámbóni, amikor borzasztó zimankós az idő, esik, fúj. Ilyenkor járjuk végig a csapdákat, vermeket, mert rajtunk kívül nem jár kint más”.

A rabsic mindig egyedül jár, és hallgat. Hallgat a háznépe is. Pedig egy-egy faluban mindenki tudja, kik a vadorzók, bárhogy hallgatnak is. A titkolózás mégis kötelező. Ha nincs közvetlen bizonyíték, nem ér semmit a följelentés, nem tehetnek semmit a hatóságok. Mégis előfordul, hogy bosszúból följelentik egymást. Ez azonban ritka, mert szinte mindenki hurkozott, ha pillanatnyilag nem is, de korábban. Azonkívül sok a bűnrészesség. Ha valaki nagyvadat ejt – abból részesül a rokonság, meg a szomszédság is általában, mert azok mindenképpen megtudják. Megtudják a kutyájuk ugatásából, a szomszéd istállójában éjjel égő lámpáról, az óvatos sürgés-forgásról, vagy ha nem erről, akkor a szomszédnál gyakori húsevésről.

Húst kap az is, akivel véletlenül összeszaladnak, a szó szoros értelmében betömik a száját.

A rabsic csak akkor kér segítséget egy másik „nagyon megbízható embertől”, ha nagyvadat fog, és vagy nem bír megbirkózni vele, vagy nem tud elég gyorsan végezni a nyúzással, a trancsírozással. Természetesen a zsákmány ez esetben megoszlik.

„A rabsicoknak nincsenek törvényeik – mondják – csak érdekeik. Mindig mennek, nem úgy, mint a rendes vadászok. Akkor is, ha tilos a vadászat. Mindent feldolgoznak, még a vemhes állatot is. Csak azt nem eszik meg, amelyik túl vemhes, és megfullad hurokban, mielőtt odaérnek”.

A rabsic elveszi a másik csapdájából is a vadat. természetes náluk. Aki kapja, marja! Itt nincs érz kenykedés, és nincs tulajdonjog. Kihágás mind a ket tevékenysége. Ezért is rejtegették egymás elől több között a csapdákat, hurkokat. Világosan megfog mazták: „Vadásztunk egymás csapdájára is. Ezt szab tenni, ezért nem szabad megsértődni. Még akkor se ha tudom, ki vitte el. Következőkben majd én visze el az övét, gondolom magamban.”[10]

A csapdákat naponta ellenőrizték. Ha nem tette előfordult, hogy az állat elpusztult, eldobhatták, kárba ment a fáradságuk.[11] A rabsic nappal is dolg zik, leginkább erős munkát. Mert igaz ugyan, hogy erdő szájában élő emberek szinte kivétel nélkül g korolták a vadhússzerzés tiltott módját,[12] ha más nem, hát fiatal korukban, hiszen egy kissé hozzátar zott a legényvirtushoz is, szép történeteket lehet sejtetni, nagy vadfogásokat, esetleg a bátorságot fit tatni egy-egy veszélyes kaland elbeszélésével, mégis vadfogás állandó gyakorlása a szegények mellékfogl kozása volt. A jobbmódú ember – bár nem vete meg a vadszerzés tiltott módját, különösen úgy dis nóólések idején, amikor nem ártott a kolbásztölte ket megszaporítani egy kis őz vagy szarvashússal nem rabsickodott.[13] Nem volt rászorulva, elkény mesedett, és nem érte meg, hogy kockáztassa szab ságát. Meg a közvélemény sem vette jónéven t pontosan anyagi helyzete miatt. A szegényebbek napszámosok, pásztorok, kevésföldű, sokgyerekű é berek – az orvvadászatot mondhatni foglalkozás rűen űzték. Egy-egy nagyvad elejtése jó ideig meg dotta megélhetési gondjaikat. A kifejlett szarvash 2–2,5 q-t is nyom élősúlyban. Húsát lesütötték, füstölték, kolbászba töltve tartósították. A fölösle pénzzé tették, mint ahogy eladták a nyúlbőrö rókaprémet és a borz bőrét. Újabban a hullaj agancsokat is összeszedik és eladják.[14]

Előfordult, nem is egyszer, hogy elcsípte őke erdész, leülték a kiszabott időt, legfeljebb megké nyezték, hogy olyankor tölthessék ki, amikor nincs munkaalkalmuk. „Mert ha most kell leülnü nem lesz, aki kenyeret keres a családnak”.[15] Té úgyis csak kenyeret pusztítanának otthon, munka ján, jobb ha az államét eszik. A hatóság sokszor b egyezett a kérelembe. Kiszabadulva folytatták ahol abbahagyták. „Mer ilyen helyen mindenki rab Anélkül nem is lehet!” – közölték határozottan igazságot.

Orvvadásznak lenni, és ezért börtönbüntetést s vedni nem jelent szégyent szemükben. Szerencse v szerencsétlenség kérdése csupán, és nem tudják, h ki mikor kerül hasonló helyzetbe. Vannak tilalm törvények, amelyek több évszázados múltúak, és a lyeket több évszázada megszegnek – ilyen a vadá is többek között – ugyanolyan módszerekkel: csa val, hurokkal, vermekkel, néha botokkal, vagy ép puszta kézzel.[16] Amit a természet ad, az azé, megszerzi, az állam nem számít konkrét tulajdonosnak, valakinek, akitől elveszem. Ezt máig nem veszi komolyan senki közülük. S a törvények – különösen korábbi századokban – nem adtak módot a szegénység számára, hogy vadászhasson. Mert „a vadászat nálunk a kiváltságos rendek privilégiuma volt, a legrégibb vadászati törvénycikk, II. Ulászló király 1504. V. dekrétumának 18. cikkelye kimondja: „Minthogy a jobbágyok szőleik és földjeik művelését elhagyva csupán vadászat- és madarászatból élnek, s még az istennek szentelt ünnepeken is azt űzik, s így a munkától elszokva vagy koldulásra, vagy tolvajlásra, rablásra adják magukat, ezért határozatba ment:

1. hogy ezentúl semmiféle jobbágy vagy paraszt szarvasokat, dámvadakat, nyulakat, vaddisznókat vadászni, fáczánokat, foglyokat és császármadarakat madarászni semmiféle módon és eszközzel ne merészeljen.

2. A kit pedig vadászaton vagy madarászaton kapnak, azon földesura, vagy az, kinek területén kapják, 3 forintnyi bírságot vehessen”.

Az 1729. évi magyar országgyűlés által hozott XXII. t. pedig úgy rendelkezik, hogy vadászati joga van minden nemesnek és nemesi jogot élvezőnek, továbbá hiszlóstól fölfelé a katonatiszteknek. Parasztok, jobbágyok csak a kártékony, ragadozó állatokra vadászhatnak.[17]

Eötvös Károly írja: „Nem is király, aki háborút nem folytat. Nem is uraság, aki nem hatalmaskodhatik. Nem is nemes ember, aki nem vadász”.[18]

Pedig a törvény nemcsak a parasztok számára tiltja meg teljesen a vadászatot, hanem a nemeseket és katonatiszteket is korlátozza „a' közjó' kárával szinte törvényszegésig űzetett” vadászattól és madarászattól,[19] és kötelezi, hogy „nemesnek és akármely rendben lévőknek pedig egyedül magok határjába” lehet vadászni, mert „a földesurak. . . magok határjában idegen kopókat, agarakat nemcsak agyon lőhetik vagy lövettethetik, hanem még a vadászt is. . . bátor ha nemes légyen is, megkötöztethetik. . . a N. Vmegye törvényszékének ítélete alá küldettethetik” – s aki megfogja a vadászt 25, aki pedig föladja 12 forintot kap az illető Földesúrtól.[20]

Büntetéssel sújtják azokat a nemeseket is, akik gyakrabban vadásznak, mint engedélyezve van.[21] És így megy évről évre, évszázadokon át mind a mai napig.

„Parantsoltatik hogy senki más puskaport, tűzkövet árulni ne merészellyen a boltosok közül, mint akinek arra a TN Vármegyétől engedélye vagyon . . . Nemes emberen kívül . . . puskaport adni ne merészellyenek . . . jegyzőkönyvet vezessenek arrul, hogy kinek és mikor mennyi puskaport adnak . . . egyébként Páltza ütésekre büntettetnek.

A fegyvereknek vásárokon szokott s eddig tapasztaltalott szabad árulása megtiltatik, azért a bírák kötelességéül adatik, hogy azok árulását meggátolni el ne mulasszák.

Puskát a nemes embereken kívül senkinek tartani nem szabad, ha csak Szolga Bíró Úrtul engedelme nem lesz, és az olyan meg fog pötsétöltetni”.[22]

A szabadságharc idején a nemzetőrség tagjai puskát kaptak, és szabadon vadásztak. Az uradalom tiltakozott, de a volt jobbágyok mit sem törődtek ezzel.

„A keszthelyi uradalmi tisztség azt jelentette, hogy a balatonedericsi, meszesgyöröki s más helységek paraszt lakosai a nemzeti őrsereg szabadalmainak ferde felfogásából” az uradalmi erdőben „seregestől és erőszakkal vadászni bátorkodtak”. A meszesgyöröki nemzetőrök az urasági embereket máris agyonlövéssel fenyegették. Az erdei tisztség a meszesgyöröki bírót is vadászaton érte, de elvett puskáját visszaadta „az ingerültségnek lehetőképpeni kikerülése tekintetéből” – írja könyvében Szántó Imre.[23]

A szabadságharc bukása után ismét elcsöndesedtek az erdők, s az emberek.

Ma sem kap mindenki vadászati engedélyt, mert a vadászterületek és a vadak száma csak korlátozott számú vadásztársaságot bír el. Márpedig a vadászszenvedélyt, ha föllobban, bizony kielégítik ma is, bármi módon.

E rövid rabsicjellemzés után vegyük sorra: mit is tud a vadorzó az állatokról, és hogyan használja fel a tudását a vadfogásban.

A rabsic vadismerete

Mindenféle vadfogási eljáráshoz két dolog elengedhetetlen: a kitűnő helyismeret (gondoljunk csak arra, hogy az erdő rejtett zugaiba csapdáznak, s mindig sötétben járnak, mégsem tévednek), és a vadak életének, szokásainak ismerete. Az erdő mellett élő ember számára az erdő és állatvilága természetes, mindennapos környezetet jelent. Apró gyermekkortól járja az erdőt, gyűjtöget, először a felnőttek társaságában, majd önállóan. Rengeteg, vadakkal kapcsolatos élménye adódik, amit megfigyel, elraktároz emlékezetében. A 8–10 éves gyerek kitűnően felismeri a vadcsapásokat, ügyesebbje a vadnyomokat is megkülönbözteti. Ismerik az ivóhelyeket, a „dagonyákat”, a rókalyukakat, a madárfészkeket, odukat. Felnőve aztán mindent tudnak az erdőről, ami számukra fontos. Azt is, hogy hogyan kell kijátszani a vadőröket.

„A jószemű rabsic meglátja, hogy hol járnak az erdőben a vadak. Ott jobban feltúrják az avart, a tufát. Nyáron, ősszel az avar árulja el merre járnak, télen a hó, meg a sár. Meg lehet ismerni a különböző vadállatok nyomait”. (1–3. ábra.)

Cserszilvásy Ákos, vagyis a költő Vajda János elismerően mondja: „én pedig vadásztam egyszerű magyar erdőlakókkal, kik . . . oly híven eligazodtak egyetlen nyom után, hogy jobban sem kellett”.[24]

„A vaddisznó nyoma hasonló a szelíd disznóéhoz. Arról is felismerhető, hogy fűkörme belenyomódik a földbe, vagy hóba.

A szarvasnak hosszúkás nagy talpnyoma van. Az őzé hasonló a szarvaséhoz, hosszúkás, de csak a köröm szegélye látszik, mert nem olyan telitalpas, mint a szarvas. A nyúl a hátulját úgy dobja előre, ezért a 2

1. ábra. Vaddisznó nyomok a kukoricásban.
Abb. 1. Wildschweinspuren im Maisfeld.

2. ábra. Nyomkeresés.
Abb. 2. Spurensuche.

3. ábra. Friss szarvasnyomok. Abb. 3. Neue Hirschspuren,

4. ábra. Vadváltók a hóban. Abb. 4. Wildbahnen im Schnee.

hátsó nyoma párhuzamos, egy nyomon van. A 2 első kicsit srég. A bal első kicsit hátrébb van, mint a jobb. A róka mindig a hátsó lábával az első lába nyomába lép. Ezért egyenes a csapája.

A vad sohasem megy egyenesen föl a dombra, hanem széjan. Csapatosan mennek enni a mezőre, mert a vadnak sem mindegy, hogy mit eszik: avas füvet az erdőben, vagy friss lucernát, gabonát a mezőn.

A vad három-négyesével, vagy tizenöt-húszasával csordában is megy. De egyedül soha. Régente nagyon sok szarvas volt a környéken. Harminc is ment egyszerre. Csak főtartották a fejeket, mentek, vágtattak bozóton, bokron át, mint a haramiák! Szagra nagyon érzékenyek. Legjobban a puskaporszagra, a dohányszagra és az emberszagra.

Egyik vad sem megy el a másik nyomán. A vaddisznó nem megy a szarvas nyomán, az őz a szarvasén, é. i. t. A vadak különböző csoportjai saját útjukon, nyomukon mennek le a mezőre enni, és ezen az úton vonulnak vissza is az erdőbe. Pl. télen ugyanazon a csapáson jönnek-mennek mindaddig a mezőre meg vissza az erdőbe, míg el nem olvad a hó, és ezzel együtt a nyomuk is. Előfordul, hogy a csapásuk egy része széljártabb, és új hóesés alkalmával befúvódik. Ilyenkor mellette vagy közvetlen közelében haladnak mindaddig, amíg ismét rábukkannak az igazi csapásukra, és azon folytatják útjukat". (4–5. ábra)

„A hol . . . estenden kijár legelni, és a hol hajna
ban ismét visszatér erdei tanyájára, ha csak elriaszt
véletlen veszély nem éri, bizton megjő a vadászra" íri
Vajda János.[25]

„A szarvas szeptember derekától október derekáig bőg. Ilyenkor még az erdőben járni sem szabad
mert a bika veszélyes az emberre. Akkor üzekednek
tehenek, és nem szeretik, ha megzavarják. Megtámad
ják még az embert is. Havibajos nő ne is menjen
erdőbe, mert a bika fölszúrja az agancsával.[26] A bik
nappal nem bőg, csak az olyan öreg, amelyik ki va
verve a csordából. Szürkülettől bőgnek éjfélig. Hajna
ban 3 óra után újra kezdik. Ugyanazon bika mindig
ugyanazon a helyen bőg. A vadőrök figyelik a saját
területüket. A bikák olyankor verekednek, ha terül
tükre egy másik bika betéved. Ha bokros helyen van
bika, helyet csinál magának. Kidönti a bokrokat, k
sebb fákat. A fiatal bika hangja vékony, az öregé va
tag. Némelyiké olyan, mint egy kanásztülök. De mi
végetér a bőgés, már egészen elrekednek. Elütnek
szelíd állattól. Elütnek abban is, hogy a szelíd állat
csak akkor veszi föl a bikát, ha üzekedik. A szarvas
tehén egész bőgés alatt fölveszi a bikát. A bőgés hel
meg lehet messzirül érezni, mert olyan erős ott a bika
szag.[27] Bőgéskor a tehenek csoportosan járnak.
bika egy helen lestoppol, és a tehenek odamennek.
bika egyet kiválaszt, a többivel nem törődik. H

zeakad egy páros bika egy páratlannal, akkor vere-
léssel döntik el, hogy kié legyen a tehén. Bőgés
geztével nem verekszenek többé a bikák, akkor a
tenekkel járnak. Nem nagyon bőgnek meleg idő-
n, és akkor, ha sok a tehén.

Borjazás idején a tehén keres magának egy helet,
ol megborjuzhat. Bozótos, avasfüves részt szeret a
arvas.[28] Egy napig pihen az anyaállat, aztán csatla-
zik egy csordához. Evéskor, legeléskor az állatok
tzalámbónak, de aztán összeverődnek. A kisborjú
megy az anyjával. A borjak vagy elöl, vagy az any-
mellett mennek, hátul nem. Kb. 1–1,5 éves korá-
már üzekedik a tehén. Tavaszféllel borjaznak.
gy-egy kis újszülött 15–20 kg-os. Az anya nagyon
di ám! Nyaka mindig védőn a borjú fölött van. Sok
kisállatok közül az elhullás, a róka is sokat megöl
zülük. Mer a kis gyámótalanok efekszenek, a róka
alopakodik, és megöli őket. Evinni nem tudja, mert
gy, ott helyben eszi".

Az orvvadász – vagy nem is kell annak lennie, egy-
rűen mondjuk azt, hogy erdő mellett lakó – erdei
ékenykedése során, különösen, ha szembeszél fúj,
a vad nem fog gyanút, csöndben maradva élvezheti
erdő különös összhangját. A tapasztalt ember bizo-
os állatok viselkedéséből már tudja, hogy a közel-
nagyvad jár. A madarak jellegzetes hangot hallat-

nak, a rigó szól, hallani a fákhoz csapódó agancsok sajátos zaját, száraz levelek, ágak csörgését.

A szarvas roppant óvatos állat. Csapatosan jár, élükön egy-egy öreg sutával, vagy ahogy itt nevezik, vezértehénnel. Mielőtt kilépnek a tisztásra, megáll az egész csapat, és a vezérsuta mindenfelé kémlel, szaglász. Ha meggyőződött a veszélytelenségről, akkor hagyja csak el az erdő védősávját, mögötte a többi tehénnel, borjúval és a sort bezáró bikával. Míg a csapat legel, a vezértehén őrködik. Csak időnként-időnként harapdál, folyton fölkapkodja a fejét, szemmel tartja a környéket. Veszély esetén böffenésszerű hangot ad, riaszt, és erre a jelre az egész csapat mozdulatlanná dermedve figyel. Ha a vezértehén megugrik, az egész csapat követi.

A tél beálltakor a bikák külön csapatokba verődnek, és csak ritkán látni a tehéncsapattal egy-egy fiatal bikát.

A szarvasbika bőgés idején megfeledkezik a szokásos, természetébe ivódott óvatosságról. E tulajdonságát a vadászok használják ki elsősorban, a rabsicok kevésbé. Előbbiek ekkor selejteznek, és számukra a trófea fontos. Az orvvadász nem tud mit kezdeni a rendkívül erős „bakszagú" hússal.[29] Az agancs pedig inkább gond. Ha szép, sajnálják eldobni, dugdossák, elássák, idővel a házba a falra rakják ajtó fölé. Bőgés

5. ábra. Vadváltók egyesülése.

Abb. 5. Kreuzung von Wildbahnen.

elmúltával megpróbálkoznak azzal is, hogy tölcsért formálva tenyerükből belefújnak, utánozzák a suta hangját. Ugyanezt a petróleumlámpa cilinderével, tülökkel már messzehangzóbban ismételgetik, míg lőtávolságba csalogatják a vetélytársat gyanító és eléje siető hímszarvast, s megölik.

Az őz. „Mikor az erdészetnél dolgoztam és fát közelítettünk az erdőben, akkor láttam egy kis őzet. Akkoriban borjazta meg az anyja. Odamentem hozzá, fő se ket. Éhes lehetett. Odatartottam az ujjam, úgy szopta, csak úgy cucogott. És közben ollan helessen rázogatta a kis fülét". Nem véletlenül kezdtem az őz ismertetését ezzel a kedves, szelíd képpel, amelyet egyik adatközlőm mondott. Az őz a szelídség, a kecsesség megszemélyesítője, és ezen kívül sok kedves „emberi" tulajdonsága van, hogy valósággal megkülönböztetett helyet foglal el az erdő vadjai között. Pl. „a' bak egy nősténytől másikhoz nem csapong, hanem közönségesen a' mellett marad, mellynek társaságában élt".[30] A meglőtt őz „sír, mint a gyerek". A meglőtt, vagy hurokba került suta mellett ott marad szopós borja gyámoltalanul ácsorogva. E tulajdonságai miatt a vadászok is csak akkor lövik, ha biztosan halálra sebesítik.

Az őz kedvenc tartózkodási helye a ligetes, elegyes erdő.[31] Legelni – miként minden erdei állat – éjjel jár, és pitymallatkor az öreg nőstény védelme alatt ismét a sűrűbe húzódik. Nagy télben, magas hóban nem talál eledelt, egészen elgyengül, és nagyon sokat megöl közülük a róka, vaddisznó, de maga az ember is. Egy-egy jólfejlett bak vagy nőstény 15–27 kg-ot nyom,[32] és egy szegényebb család hússzükségletét megoldja egy időre.

Az őz „kíváncsi" és egészen közel merészkedik a szél ellen álló, mozdulatlan emberhez. De „ügyes" is, mert néha kijátssza az embert. Úgy összevissza futkoz a „véri nyomán" a megsebesített őz, hogy a vadorzó csak üggyel-bajjal talál rá.

6. ábra. Erdei dagonya.

Abb. 6. Suhle im Wald.

Amilyen közszeretetnek örvend az őz, és állan[dó] jelzője a szelíd, úgy a vaddisznót a korántsem szépe[n] hangzó pimasz, szemtelen, erőszakos szóval illet[ik]. Egy-egy jólfejlett kan őszi jóléte idején eléri a k[ét] mázsát is.[33] Külseje vad, agyarai riasztóak és félelm[et] tesek. Ha megsebesítik vagy feldühítik, esetleg s[ö]ágyából felzavarják és menekülni nem tud, akkor mad. A kan alulról fölfelé hasít agyarával, a koca – malaca felsír, azonnal védelmére siet, s vadul m[e]marja a támadót.

Szereti a makkos, gazdag aljnövényzetű erdők az erdei dagonyákat, ahol szívesen fetreng, különö[sen] meleg nyáridőben. (6. ábra) Az erdő közelében le[vő] kukoricásoknak nagy kártevője. Általában csapato[sa]n járnak, és a lábnyomukból ítélik meg, hogy mily[en] súlyúak. Húsukat lesütik, felfüstölik. Az öreg kan[ok] húsát nem szeretik, mert erős szaga van. Azt tart[ják], hogy a vadkan párzás idején időnként a szelíd k[o]dába is bemerészkedett.

A nyúlról több szólásmondás járja. Pl. ha valaki[nek] sok gyereke születik, azt mondják rá, hogy „szapo[rább] mint a nyúl", mert a nyúl évente 4–6-szor is [fi]egy-egy alkalommal 2–3 kisnyulat. A nagylábú em[be]reket azzal szokás csúfolni, hogy „akkora lába v[an], mint egy nyúlfekés". „Úgy alszik, mint a nyúl", a[z] nyitott szemmel, éberen, készen arra, hogy bárm[ely] pillanatban meneküljön. A nyúlszívű, gyáva em[ber] szintén az örökké riadt, örökké bizonytalan életű [nyú]lénk nyúltól kapta nevét.

A vadászati szakírók mindnyájan megemlékezn[ek] félénkségről. Diezel így ír: „fő jellemvonása a félé[nk]ség, ez késztette kétségkívül Linnét is arra, hogy [a] lénk („tidimus") jelzővel jelölje"[34] „Nem lévén egy[ik] len állatnak is több ellensége s' üldözője, termés[zet]szerint igen félénk, s' minden legkisebb zörrenet[re] megrezzen" – mondja róla Pák Diénes.[35]

Valóban, rengeteg az ellensége: róka, vaddisz[nó], kóbor kutya, macska, bagoly, vércse mind írtj[ák].

kora tavaszi és késő őszi hidegek megölik a gyenge nyúlfiakat, nagy téli havak pedig megfosztják az élemtől, és a kimerültségtől könnyen elvesznek. Ennyi eszedelem tetejébe még ott az ember: puskával, hurokkal, veremmel, bottal, sokszor puszta kézzel. Egyetlen védekezési lehetősége van: gyors lába. Ha valakit megdicsérnek gyorsaságáért, azt mondják, úgy fut, mint a nyúl. Szívesen tartózkodik rétek, vetések közelében, mert bő táplálékot talál. Télen viszont az éhség arra kényszeríti, hogy bemerészkedjék a falvakba, s ott „gyümölcsfák" meghámozása által legnagyobb kárt tesz".[36]

A nyúl igen fontos szerepet játszott a falu táplálkozásában. Legkönnyebben meg tudták fogni, még a gyerekek is. Erdeink kedvező környezetet nyújtanak számára, és vadászaink évente nyúlból lőnek legtöbbet. Jelentős a kivitele is, szőre fontos ipari nyersanyag (szűcsipar, kalapipar).[37]

A sík erdők, bokros helyek, magas fű és vizenyős rétek a fácánok kedvelt tartózkodási helye. Hasznosságán kívül szépsége is emeli az erdő, a rétek díszét. Pák Diénes ugyan „oktondi madárnak" nevezi, mert nem képes magát a ragadozó állatok elől elrejteni vagy megvédeni, de elismeri szépségét, amelyet ékként részletez: „. . .fejének s' nyakának nagyobb része setét zölddel csillámló, azonban elől és oldalt bársonyverest is mutat, begye, hasa s' oldala fényesbarnás, és sárga-veres, s' violaszín pettyegetésű, szemekörnyéke sárga s' körülte egy nagy ripacsos bíbormínű folt. A jércze tollai nem olyan szépek" – fejezi be ismertetését.[38]

A rabsicok tudják, hogy a fácánok május elejétől június elejéig költenek. A fácán kicsinye olyan, mint a tyúkscsibe, „csak csíkos és rettentő eleven". Sűrű bozótba rakja a tojását, domború részre, úgy, ha esik az eső, a víz lefollyon a fészekről. Ha befolyna, elzápulnának a tojások. A tojó napjában háromszor leszáll a fészekről enni, ilyenkor csőrével gondosan betakarja a tojásokat pihével, avarral. 14–20 tojást tojik, amit régente összeszedtek és megettek a falusiak. A fácánnak elég nagy, kiadós tojása van. Kotlóst sem nem tőnek, sem nem hurkoznak, mert nem jó a húsa. Ezért fészek közelébe sohasem raknak csalit. Sok az ellensége a földön is, a fákon is, ahova éjjelente pihenni tér. De erősen megtizedeli létszámát a huzamosabb ideig tartó havas tél, és az ember, aki nem törődik sem a vaddal, sem a vadgazdálkodással, csak saját érdekével és szükségletével.

Az erdei vadak, s különösen kicsinyeik közös ellensége a róka. Pák Diénes azt írja róla, hogy „hajdanság óta ravaszság, vigyázóság, s fortélyosság példázata".[39] Es irtják, évszázadok óta minden módszerrel: puskával, tőrrel, csapdával, kifüstöléssel, kiásással. Mégis van belőle elég. Természetesen kára mellett hasznot is hajt, rengeteg egeret megeszik, és mintegy szelektálja az erdei selejt állatokat.

Január–február körül bakzik. Az emse rókának a farka alatt van egy mirigy, és amikor görög, a mirigy megérik, és különös szagot terjeszt. A kanróka akkor veszi észre, hogy görög a nőstény. A falusiak azt mondják, ilyenkor különös versenyfutás kezdődik a hímek és nőstény között. A nőstény futni kezd nagy gyorsasággal, a kanróka utána. A versenyfutás mindaddig megismétlődik, míg a nőstény nem talál olyan hímre, amelyik képes vele tartani. Kb. két hónap múlva 3–4 kisrókát hoz a világra. Erdei tartózkodásuk idején az emberek gyakran láttak hancúrozó rókafiakat, és mindnyájan azt állítják, hogy igen kedves, gyönyörködtető látvány.

Adatközlőim szerint a róka üregekben, maga ásta lyukban lakik. De azt is tudni vélik, hogy a róka betelepszik a borz helyére. Amikor a borz élelem után jár, a róka bebújik odujába és odapiszkít. A borz utálkozva kikaparja azt. Ez megismétlődik még 1–2 alkalommal, és végül a borz új lyukat ás magának, a róka pedig véglegesen birtokába veszi a ravaszsággal szerzett „házát".[40]

Többnyire este jár élelem után, de nappal is látni néha, különösen télvíz idején, amikor az éhség egészen a tyúkólak közelébe űzi, sőt előfordul, hogy az ólban szúrják agyon a tyúkriadalomra előszaladó háziak.

Bőrét lenyúzzák, szőrével befelé fordítva kifeszítik egy deszkára, és eladják a szűcsöknek, vándor árusoknak. A róka bőre tél kezdetén a legjobb.

A mókus erdeink kedves, vidám kis állata. Faodúban, maga eszkábálta, mohával bélelt gallyfészekben lakik, de nem riad vissza attól sem, hogy a madarak fészkébe telepedjék. Rendkívül fürge. Tápláléka elsősorban magvakból, gyümölcsökből áll. Tavaszféllel születnek a kismókusok, 3–6 is egyszerre. – A mókushúst nem szokták megenni, s inkább a gyerekek ügyességi próbája a mókusüldözés és fogás. (7. ábra)

A pele a mókushoz hasonló kis állat. Különösen a hegyi pincékben van belőlük sok, mert rengeteg, számára kedves gyümölcs terem itt: makk, mogyoró, gesztenye, dió, é. i. t. Estefelé „csak úgy ugrándoznak a rossz pincék tetején, kirágják a zsupot. Sok kárt tesznek". Ezért írtják őket. A pölét – e környéken így hívják – óvatosan megközelítik, bottal agyonütik vagy agyondobják. Húsát nem eszik meg.[41]

Az erdő mellett élő emberek saját tapasztalataikon kívül magukban hordják azt a tudást is, amelyet hagyományozás útján szereztek, s ezt mindenkor elfogadják. Példaként hadd hozzam fel az alábbi megfigyelést, amelyet egy rabsic mondott el, hozzátéve, hogy ezt már az öregektől hallotta, s ennek nyomán ő is megfigyelte.

A vadállatok nem élnek „csak úgy összevissza", hanem bizonyos rend van köztük. Minden vadnak – ugyanazon erdőn belül – meg van a maga vagy csoportjai, tartózkodási és élelemszerzési körzete, és ezt meg is védi más betolakodóval szemben. Pl. az őzbak, ha „szagával megjelölt" területére idegen őzbak jön, megvívnak egymással. A győztes lesz a hely ura, és a legyőzöttnek új „hazát" kell keresnie. Ugyanígy cselekszenek a szarvasok. Megfigyelték azt is, hogyha a kutya üldözi a nyulat, akkor a kannyúl egyenesen

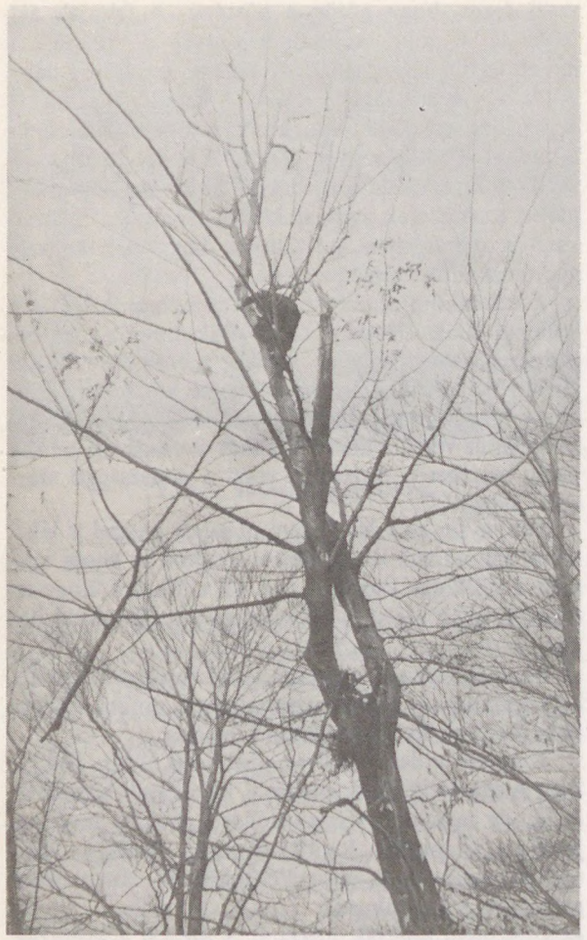

7. ábra. Mókusüldözés. Abb. 7. Eichhornjagd.

szalad, a nőstény cakkosan, de mégis egyenes irányba. Mikor elérnek egy bizonyos távolságot 1–1,5 km-t, akkor nem akarnak tovább menekülni, hanem mindenáron visszafelé keresnek egérutat. Ezt a megfigyelést egyesek azzal magyarázzák, hogy a nyúl ismeri saját szűkebb „hazáját", és nem akar ismeretlen területre átvágni, csak végszükség esetén.[42]

A vadorzók éppen ezekre a megfigyelésekre alapítják egész tevékenységüket. Pontosan tudják, mikor melyik dagonyához mennek inni a szarvasok, az őzek. Azt tartják, hogy az őzek elkerülik a szarvasokat, félnek tőlük. „Sírnak" ijedtükben.[43]

A vaddisznók kedves makkoló, legelő területeit épp úgy számontartják, mint a fácáncsaládok tartózkodási helyét. Az erdő növényzete maga is árulkodik: a bozótos, sűrű aljnövényzet őznek, szarvasnak nappali pihenő- és búvóhely. Az erdei tisztások jó legelőt adnak. Más már nem is kell, mint jó szem, amely észreveszi az avarban a friss csapásokat. Télen, hóban pedig messziről árulkodnak a vadváltók, a lehántolt kérgű fiatal fák, a makk után kutató vaddisznótúrás, a pudvás fatuskóban pondrót kereső fácán kaparása. (8–9. ábra)

8. ábra. Fiatal cserje kérgét a szarvasok rágták le.

Abb. 8. Die Rinde junger Sträuche von Hirschen abgenagt.

A vadállatok élete – bármily rejtőzködő, bármeny-
nyire a sötétben zajlik – mégis ismert az ember előtt.
Olyannyira ismert, hogy tulajdonságaikat, cselekede-

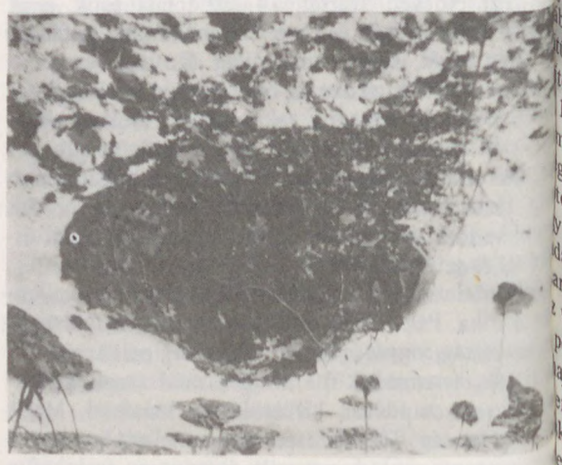

9. ábra. A fácán élelem után kutatva, kikaparja az odvas fa-
tuskót.

Abb. 9. Der Fasan scharrt – auf der Suche nach Futter – einem hohlen Holzklotz.

-eiket „emberi mércével" mérik. Ismerik és szeretik a
adakat, kivéve a felnőtt rókát, a felnőtt vaddisznót.
ermészetesen ez a ‚szeretet' korántsem akadályozza
eg őket, hogy minden érzelmeskedés és lelkiismeret-
urdalás nélkül megöljék, néha a leggaládabb módon.
e csak a felnőtt vadat! A kicsinyeket – legyen az őz,
isróka vagy kis csíkos vadmalac – nem bántják. Csa-
nszedés, rőzsegyűjtés, gombászás alkalmával számta-
n élményben van részük. Óvatosan a kis vad közé-
be férkőznek, és elgyönyörködnek játékában. Sőt,
ha fognak kisnyulat, mókust, vadmalacot, vagy ha-
hozzák a csapdájukban elpusztult anyja mellett áll-
ogáló őzborjacskát, és nevelgetik gyerekeik, a család
a szomszédság örömére. Sajnos, az ilyen kis rabok
indig rossz véget érnek a számukra idegen környe-
etben. Megölik a kutyák, vagy elpusztulnak, elsor-
adnak.

puska

Az igazi orvvadász az, aki puskával jár, bár általá-
n ők is gyakorolják a vadfogás egyéb módjait is.
lójában a puskás vadászat kényelmesebb, gyorsabb
egyszerűbb, mint a hurokkal, veremmel való vad-
gás. Bizonyára ez egyik oka annak, hogy a csapdás,
rmes vadfogás jobban kiszorult a gyakorlatból, vagy
yermekek vadfogási módjává vált.

A régi vadászati szakírók a puskás vadászat kiegé-
ítőjeként, legális gyakorlatként ismertetik a hálós,
rkos stb. vadfogási módokat. Íme egy részlet: „Al-
lmasint mivel régibb időben a ‚jóllövés' mestersége
ég oly tökéletes mint a mostaniban nem volt, a' vadá-
ok különféle hálókkal és hurokkal fogdozták a
ulakat, most azonban, midőn nem csak a' jóllövés,
em leginkább a' fegyverkészítés' módja ily nagy
életességre jutott, ezen fogdozás lassankint szokás-
kiavul".[44]

Az erdőközelben levő, vagy különösen az erdők
zé ékelt falvakban csaknem mindenkinek volt pus-
ja. Hozzásegítette őket az első és a második világ-
ború, amelynek elszórt, hazamentett katonapuskái
ttúnő alapanyagot szolgáltattak a vadászfegyver ké-
téshez.

1945 után még a gyerekek is puskát rejtegettek,
ncsak a felnőttek. Egyik adatközlő, aki 1945 után
g gyerek volt, nagyon jól emlékezett az akkori álla-
okra. „Akkor mindenki vadászott. Apám is. Csak
y ropogott az erdő a lövésektől. Ki is pusztultak a
dak úgy, hogy évekig nem lehetett látni egyetlen
arvast vagy őzet, de mást sem. Ez így ment egy évig.
volt az aranyélet. Hanem egyszercsak megjelentek
poricárok (rendőrök), összeszedték az embereket,
ajtották üket Kesztere. A szomszéd községbelieket
rre hajtották. Egy éjjel az áristomban voltak, a
kájukat elvették, kaptak egy-két pofont és haza-
ettek. De azér utána is maradt még elég puska a
ban."

Érdekes, hogy a puskával vadászó rabsicokra ke-
bé haragudtak a vadászok – s talán még az erdé-
ek is – mint a hurkozókra, vermet ásókra. Az is

előfordult, hogy a vadász „kisegítette" tölténnyel a becsületes, megszorult rabsicot. Hiszen gyerekkorában minden erdő mellett élő falusi ember rabsickodott. S bizony előfordult, hogy mesterségét éppen attól tanulta, aki az ő területén garázdálkodott most. Néhány vadért nem borítják föl a régi barátságot.

Idős vadászokkal beszélgetve e témáról számtalanszor hallottam elismerő szavakat a jól-rosszul összeállított vadorzó puskákkal kitűnően lövő orvvadászokról. Ők is vallják Pák Diénessel: „Puskát kilőni, éppen semmi: jó lőni tudni, mesterség".[45]

A puskás orozók, jóllehet több vadat elpusztítottak, mint a hurkozók, és bizony sok vadat megsebesítettek vágott ólomgolyóikkal, – mégis emberségesebb kategóriába tartoztak, mint puska nélküli társaik. T. i. a vadat megölték, elvitték, nem gyötrődött sokszor napokig a veremben, és vemhes állatra ritkán lőttek, míg a hurok, verem megfogta a vemhest is. A hurok tulajdonosa aztán látván, hogy túl vemhes állatot fogott, és már megfulladt, otthagyta a rókák és egyéb erdei állatok martalékává, mert húsa használhatatlan. Emiatt a vandalizmus miatt üldözték jobban a hurkozókat.

Az orvvadász kitűnően ismeri az erdőt, a vadak járásait. Fegyverét sem hozta haza, ha csak lehetett, hanem elrejtette szőlőhegyi pincéjében, vagy olajos rongyba csavarva egy-egy erdei fa odvába.[46] Ha mégis hazahozta, szétszedve a kabátja alá rejtette.

A vadászok és orvvadászok nem egyszer találkoztak és felismerték egymást. De a vadász nem jelentette fel a fölismert vadorzót, mert nagyon jól tudta, hogy megbosszulják rajta. Néha együtt is éreztek velük. Bizonyítja ez a dal, amelyet Nován hallottam, és amelyet kárörvendően maguk az engedéllyel rendelkező vadászok is énekeltek:

Ha kimegyek a novai erdőbe,
Leülök én egy bús fenyő tövébe.[47]
Szól a puska és az őzbak elesik,
Gróf Batthyányi ebből bizon nem eszik.

Kárörvendően énekelték, hiszen az óriási kiterjedésű grófi erdőben nekik is tilos volt a vadászat. Nován hallottam az alább megtörtént esetet is, amelyet az erdőőr maga mondott el ismerőseinek. A század első felében, úgy a negyvenes évekig, a nagykiterjedésű grófi erdőkben egészen komoly „orvvadász társaságok" garázdálkodtak, akik időnként szabályos hajtóvadászatot rendeztek. Egyik ilyen hajtóvadászat alkalmával összetalálkoztak a gróf erdősével, akit kényszerítettek, hogy álljon be hajtani. Kénytelen volt szégyenszemre engedelmeskedni, míg alkalmas, bozótos helyre érve meglóghatott a kellemetlen helyzetből. Természetesen a hivatásos erdőőrök, erdészek, ha csak tehették, elcsípték a garázdálkodókat. De néha elnézték tetteiket, figyelmeztetve a rajtakapott „vadászt", hogy máskor ez ne forduljon elő, mert börtön lesz a vége. „Akkor megfogadták, persze, hogy meg! De azontúl is megtörtént, csak óvatosan, az erdész tudta nélkül. Mert ilyen helyen mindenki rabsic.

10. ábra. Orvvadászpuskák a Balatoni Múzeum gyűjteményéből.

Abb. 10. Gewehre von Wilderern aus der Sammlung des Balatoni Múzeum.

Anélkül nem is lehet!" – fejezte be emlékezését adatközlőm. (10. ábra)

Nem mindig bonyolódott le a történet ilyen egyszerűen. Néha tragikus véget ért. Festetics György herceg szolgálatában álló Kovács Imre Rezi községi erdőőrt 1940. február 28-án ismeretlen orvvadászok golyóspuskával agyonlőtték.[48]

A csendőrség azonnal megindította a nyomozást, s átkutatták a környező falvakat. A tettest nem sikerült megtalálniok, helyette azonban rengeteg orvvadász fegyvert koboztak el. Ahogy a nyomozással kapcsolatos iratokat tanulmányoztam, arra a megállapításra jutottam, hogy az erdőközelben települt falvak lakói szinte kivétel nélkül űzték a vadászat törvénytelen módját. Nemcsak a szegények, akik rászorultak a szó szoros értelmében, hanem a jómódú gazdák is, akik korántsem gazdasági helyzetük miatt kényszerültek erre. Inkább izgalmas sportként, disznóölés ideji kiruccanásért.

A gyilkossággal kapcsolatos ügyiratokból közlök néhányat kivonatosan, hogy lássuk, hogyan készültek a rabsic puskák, és kik készítették azokat.[49]

N. M. nős, kovácsmester, R-i lakos. Vagyontalan, napi keresete 1–3 pengő. Beismerte, hogy 1933. év óta mint kovácsmester dolgozik R-i községben és azóta több egyénnek javított és készített fegyvereket.

1934. I. K. L.-nak, R-i lakos, 1 db 16-os szeges kettőscsövű vadászfegyvert készített 7 pengőért

1935. D. Gy.-nek (Cs-i lakos) 1 db 1 csövű 16-os

1936. B. J.-nek (R-i lakos) javított egy vadászfegyvert.

Közben adott-vett puskákat . . .

Végül beismerte, hogy 1933. év óta puskacsinálással és javításokkal foglalkozik, úgy a R-i, mint a környékbeli ismeretlen orvvadászoknak a puskákat ő készítette és javította. Védelmére előadta, hogy a kovács iparban 1933. év óta dolgozik, s mivel kevés munkaalkalom van, azért kénytelen hatóság által nem engedélyezett puska javításokkal és készítésekkel foglalkozni, hogy meg tudjon élni családjával.

M. A. Z-i lakos puskáját javításra (számozás hamisításra) beküldte M. J. K-i puskaművesnek. M. J.-t az alábbi bűnjeleket vették őrizetbe:

2 kg vadászlőpor
1 kg sörét
3 db kapszli
5 db ólomdarabot
53 db gyutacs töltet
1 db lőpormércét
62 db Fégpuska élestöltényt
2 db Fégpuska üres töltényhüvelyt
1 db 95M élestöltényt
2 db 95M ütőszeget
23 db vadásztöltényhüvelyt
2 db 16-os vadásztöltényt golyóval töltve
1 db sörétfolytást.[50]

Az igényesebb fegyvereket tehát kovácsok, puskamívesek készítették. Ők hallgattak, titkukat rájuk bízhatták a megrendelők, hiszen ez jelentette megélhetésük egyik forrását, és baj esetén ugyanúgy büntetés alá esett törvény ellenes tevékenységük, mint a rablócoké. Ezért nagyon óvatosan dolgoztak. Általában esténként, amikor már kevesen látogatták a műhelyt. Bezárt ajtó mögött folyt a munka, készen arra, hogy bármely pillanatban, ha kopogtatnak, a műhelyre erre a célra felhasznált hamusgödrébe rejtsék a bűnjelet, és egy előre odakészített ártatlan vaseszközt mindig kéznél tartottak, amelyet azonnal kalapálni, reszelni kezdtek.

Azok a „vadászok", akik megelégedtek szerényebb puskával is, maguk eszkábálták össze.[51]

H. F. R-i lakos, fdm. 1939 nyarán. . . egy kesz helyi ócskavaskereskedőtől vett 2 pengőért 1 db 20-egy csövű vadászpuskához való alkatrészt. Ezekből lakásán házilag a puskát elkészítette és azt azóta hatósági engedély nélkül tartotta. . . Töltényeket Kesz helyen vásárolt.

Kovács Imre erdőőr agyonlövése kapcsán K. L.-t elkoboztak:

1 db 16-os, 2 csövű vadászpuskát szíjjal
3 db „Rex" barna színű vadásztöltényt
2 db K 16-os házilag készített vadásztöltényt
kb. 25 dkg különböző nagyságú sörétet.[52]

A patron készítési módját így rekonstruálták a közlőim: „Innen-onnan", legtöbbször vadászismerőseiktől szereztek üres patronhüvelyeket, amelyeket keményen megtömtek papírfujtással. A fujtásra 4 db szatymát (vágott ólom) tettek. Aztán a patronhüvelyt beszorították egy erre a célra készített szerkezetbe, amely segítségével bependerítették a patron szélét. Leszorították az ólmot. Mikor ezzel elkészültek, kivették a patronból a rossz kapszlit, s egy kis lyukon át annyi puskaport töltöttek a hüvelybe, hogy színültig érjen. Ezután új kapszlit tettek a régi helyébe, és kész volt a töltény. 12–16–20-as töltényt készítettek, de az utóbbit csak elvétve használták.

11. ábra. Kifúrt csövű légpuska a Balatoni Múzeum gyűjteményében.

Abb. 11. Luftgewehr mit ausgebohrtem Rohr aus der Sammlung des Balatoni Múzeum.

A vadászatot hiába tiltották századokon keresztül királyi és egyéb törvények, hiába büntették a hatóságok, napjainkig él az orozás. Erre utal az a tény is, hogy egy 1961-ben megjelenő – a vadászok és vadőrök számára hasznos tanácsokat adó – kézikönyv a következő szavakkal figyelmezteti a légpuskások rovaszságára: „Szemmel kell tartania a vadásznak a légpuskásokat is – bár végre most már a légpuskák és lőszerük forgalma korlátozva van –, de azért még mindig van használatban jó egynéhány, amelyekhez saját maguk által készített golyót vagy megfelelő nagyságú sörétet használnak".[53] (11. ábra)

Íme bizonyságul, s a szakíró igazolásául had idézzem saját gyűjtésemet, hogyan alakul át a légpuska vadászfegyverré, és hogyan készül a puskagolyó. Legyakrabban ólomból, amelyet megolvasztanak, egy erre alkalmas vasfogóba szorítják és a kívánt nagyságra elvágják. Egy-egy darab kb. fél köröm nagyságú. Amikor teljesen megszilárdul, „megkeménszik", széleit leeszelik. Kész a „szatyma", vagy másik nevén „posta". „Biztosabb, mint a golyó – mondják. Evve má nagyvadakat lehet lőni".

A serétet – „srétet" – egy kilyukasztott kanálban öntötték. A folyékony ólom a kívánt nagyságban

12. ábra. Lövésnyomok a diófa törzsén
Abb. 12. Schussspuren am Stamm eines Nussbaumes.

megszilárdult. A „madársrétet" gyufafej nagyságúra öntötték, de a „srétek" számtalan nagyságú változatát készítették el, attól függően, milyen vadat akartak lőni. „A faluban csaknem mindenkinek vót légpuskája. A légpuska csövét spirál fúróval kb. 6 mm átmérőjűvé fúrták, ebbe már belemegy a levente töltény.[54] Fúrás közben mindig ellenőrzik, hogy jól hord e a fegyver. Általában fatörzsekre lőnek, úgy figyelik a hordpályát, és igazítják az irányzékot. (12. ábra) A megfúrt légpuska nagyobb távolságból használható fácán és nyúl meglövésére. Kisebb távolságra fogva nagyobb vadra is eredménnyel lehet vadászni vele". Még azt is hozzáfűzték, hogy a légpuska ilyetén használata büntetendő és tilos, „de itt erdőközelben élünk".

A puskások elsősorban a nagyvadakra pályáztak. Egy-egy szarvas vagy őz elejtése megérte a fáradságot, mert lesózva hetekre élelmet adott nemcsak a családnak, de még a segítőknek és a közeli rokonoknak is. A vadhúsból olyanok is részesültek, akiknek semmi közük nem volt a fogáshoz, de véletlenül meglátták a zsákmányvivőket. Ez esetben az árulkodás ellen biztosították magukat a tettesek. A szokás régiségére utal Pais László: Zalai vadászszokás 1757-ből c. rövid közleménye is, amelyet idézek:

„A zalamegyei Garabonc és Rada községek közti határjáráskor az egyik tanú, névszerint Hajnal István balatonmagyaródi lakos a következőket vallotta. „Ez előtt mint egy 25 esztendővel egykor az Nagy Szigethben vadászott s ottan egy erdeit (vaddisznót) is agyon lött, s akkor az lövésre Radán lakozó Jáger János és azután csak hamar Böczögő Ádám is oda érkeztek, s mivel a puskások közt oly szokás volt, hogy ha valamellik vadat el eitett, és másik arra oda érkezet, mégh az helébül ki nem huszta, aztis társul köllött hozzávennyi, azért mégh azon erdein tanácskoztak. . . „megmutatta neki az egyik a határt".[55]

A vadászok köréből ma már kiveszett e gyakorlat, legfeljebb gesztusként maradt meg emléke. T. i. az a vadász, aki többet lő a közös vadászatok alkalmával, juttat zsákmányából sikertelen társainak is.

A rabsicok viszont megőrizték a szokást egészen napjainkig.

Az orvvadászok tevékenysége károsan befolyásolta a vadgazdálkodást a korábban említett okok miatt, és megdöbbentő, hogy egy-egy télen mennyi nagyvadat irtottak ki.

Vadászokat kérdeztem arról, mi lehet az oka, hogy néha az orvvadászok egyetlen éjjel 2–3 szarvasbikát is kilőnek. Ennyi húst csak nehézségek árán tudnak elrejteni és besózni, vagy feldolgozni. Az agancsát nem tudják értékesíteni, végeredményben oktalan öldöklést végeznek. Azt mondják, a vadászat nemcsak sport – és a falusi ember számára nem is az volt elsősorban –, hanem élelemszerzés. A vadász szenvedélye más: vigyáz a területén levő vadállomány egyensúlyára, a vadászati időben nap mint nap szabadon járhat-kelhet bérelt területén, mérsékli és levezeti szenvedélyét. Az orvvadász viszont bujkál – hiszen lényegében lop, ha ezt igazából sem ő, sem a hivatásos vadász nem veszi annak – zimankós időt választ, s ha szerencséje van, mindent letarol, ami eléje kerül. Elfogja őket a gyilkolási ösztön, a pillanat lehetősége, amely háttérbe szorít minden egyebet.

M. J. Cs-i szerződéses pásztor, aki szinte második foglalkozásként űzte a rabsickodást, 1938–1940-ig a következő vadak elejtését vallotta be:

1938. cserszegi és gyenesdiási lakosokkal vadászott. Azzal osztozott, akivel éppen együtt vadászott. Nem emlékszik, hányat lőtt. Ősszel egyedül lőtt egy őzet. Erre emlékszik. Családjával elfogyasztotta.
1939. Szarvast lőttek. A helyszínen megfejtették, húsát elosztották. Kőháti erdőben őzet lőtt. Húsát elosztották. Tavasszal a tusakosi erdőben szarvastehenet lőtt. Találkozott K. J. akkori kisegítő erdőőrrel, a húsból neki is adott! Ősszel a vonyarci erdőben egy szarvasborjút lőtt.
1940. február 6-án egy szarvasborjút fogtak, nyakát késsel elvágták. Február 11. Elhullott szarvasborjút találtak. Húsán elosztoztak.

A felsorolt kihágásokért – pedig bizonyára nem ennyi volt összesen – 60 nap fogságot kapott. Megkérvényezte a közbirtokossággal egyetértésben, hogy a 60 napot szerződése lejártával, 1941 április elsejével kezdhesse meg.

M. J. nem vallotta be, hogy február 20-án éjjel segített C. F. és N. I. cserszegtomaji földműveseknek, akikkel egyetlen éjjel 3 darab szarvast lőttek herceg Festetics tusakosi erdejében. A szarvasokat hazahozták, a lakásukon megfejtették, a húsukon elosztoztak, a bőrt az erdőre vitték és eldobták.[56]

G. P. földműves, Z-i (külsőhegyi) lakos, 1940. február 23-án az éjjeli órákban a Simon nevű erdőrészben 1 db 10-es szarvasbikát lőtt, amit agyonlövés után otthagyott, és hazament lakására, majd onnan fiával és szomszédjával a lakására szállítottak. A szarvashúsból szomszédjának adott egy elsőlábat az egyik oldalával, a többi részből R-ben lakó nevelőapjának küldött 5–6 kg-ot. 23–24 kg-ot a sümegi Reálgimnázium internátusába adott el 50 f/kg-ért. A megmaradt húst családjával elfogyasztotta. A 10-es szarvasagancsot elásta a trágyadombba.[57]

A következő kihágási irat tökéletes pontossággal rögzíti a rabsic erkölcsöket és annak íratlan szabályait vagy szabálytalanságait. A vádirat végén a vádlott védekezésének naivsága ma is mosolygásra készteti az embert. Mintha csúfolódott volna a csendőrökkel. De a naivság és mosoly mögött ott áll a mélyebb ok: a szegénység is.

H. L. R-i lakos, 1939. október 20-án kora reggeli órákban elment herceg Festetics György . . . bükkösi erdőrészébe vadászni. Ott kétcsövű 16-os vadászpuskával 1 db szarvasbikát lőtt. Az agyonlőtt szarvasbikát a helyszínen hagyva R-i községben levő lakásán távozott, hol az esetet közölte Ferenc nevű testvérbátyjával, kivel kocsival elmentek a lelőtt szarvasért azzal a szándékkal, hogy azt kocsival a lakásukra szállítsák. . . Mikor a lelőtt szarvashoz értek, akkor látták, hogy . . . a szarvast H. J. R-i lakos szétszedte. H. L. neki jutó két hátsó combját és az első jobb lapockáját levágva egy fa tövébe elrejtette, míg ő és bátyja a nekik jutó részt kocsira téve tengeri szár között a lakásukra szállította, amit családjukkal együtt közösen elfogyasztottak.

H. L. védelmére előadta, hogy azért ment el vadászni, mert a szarvashúst nagyon megkívánta, és pénze nem volt arra, hogy szarvashúst tudott volna vásárolni. Hasonlóan védekezett G. F. alsópáhoki 14 éves fiú is, aki azt mondta, hogy nagyon szereti a húst, szülei pedig szegénységük miatt húst nem tudnak venni, és hogy húst ehessen, azért rakta ki a hurkokat és csapdákat.[58]

A puskákon, csapdákon, vermeken kívül még szá[illegible]mos módon tudtak nagyvadat fogni.[59] Különösen hideg, zord teleken, amikor a vadak nem találtak elesget, elgyöngültek, nem tudtak menekülni a hóban, és bemerészkedtek a lakóhelyek közelébe. Ilyenkor puszta kézzel, bottal, fejszedobással, vagy kutyájuk segítségével fogták és ölték meg az állatokat.[60]

Bél Mátyás említi a Bakonyról, hogy „őzre és szarvasra bizony vajmi csekély szerencsével lehet itt[illegible]vadászni. Mind a két vadfajból azon a télen, melyet az 1726. év hozott, állítólag óriási volt a pusztulás, mert egyre-másra estek a parasztok zsákmányául, amikor a magas hótól gyötörve és saját nyomaikat tévesztve a szerencsétlen szarvasok és őzek üres gyomorral kóboroghogtak a lakóhelyek körül".[61]

Nem vetették meg a lövés által korábban elpusztult állat húsát sem, azt is hazavitték és megették, mint ahogy megették a nem túl vemhes állat használható részeit is. Erről tanúskodik az alábbi irat.[62]

L. B-né R-i lakos 1939. október 20-án a délelőtti órákban gallyszedés végett elment a bükkösi erdőrészbe, hol egy db agyonlőtt szarvast talált. A szarvas megtalálása után elment testvér bátyja lakására, kivel közölte a fentieket azzal, hogy neki is adjon a szarvas húsából. H. J. a szarvast szétbontotta és húsából neki adott, amit családjával részben elfogyasztott, részben pedig sült állapotban az őrs járőrének önként átadta.

Bűnjelek: 16-os fegyver, 1 db szarvasagancs, 1 db sülthús, 2 liter szarvasgulyás.

„. . .Palaczki János. . . konyhájában a falban levő téglyukban füstölt szarvashúst és 2 db nyúlhúst talált (a csendőrjárőr). Pedig a mezőőr. . . puskát nem viselhet, hanem csak revolvert, mégis hatalmába tudott keríteni egy szarvast. . ."[63]

Eddig áttekintettük a vadászat aktív módját, azt a tevékenységet, amikor a vadász maga jár a vad után, felkeresi, lesi, és így ejti el. De van egy másik vadászati módszer is, a passzív vadászat.[64] Ebben az esetben a vadfogó lest vagy csapdát állít fel, és ez várja a vadat, ő csak az eredményt veszi magához. Régebben sokan éltek e gyakorlattal környékünkön is.

Hurkok

A hurokkal való vadfogás nemcsak hazánkban általánosan ismert gyakorlat, hanem az egész világon.[65] Helyesen állapítja meg Gunda Béla, hogy „a hurkok fennmaradása, terjedése és alkalmazása elsősorban a konkrétan meghatározható gazdasági viszonyok függvénye. A paleolitikus időtől kezdve a feudális rendszerig a természettel szorosabb kapcsolatban álló életformákig mindig megvoltak a lehetőségei az ilyen ősi technikanizmusok fennmaradásának, alkalmazásának, különösen akkor, ha ehhez a zoogeográfiai adottságok is hozzájárultak".[66]

Hurokkal madarakat, kisebb vadakat fogtak, de róka, vaddisznót, őzet és szarvast is. A felsorolásból kitűnik, hogy végeredményben mindazon vadakat, amelyek erdeinkben élnek.

A hurkok anyaga, minősége, felállítási módja az állat tulajdonságához, szokásaihoz, méreteihez igazodik.

A dolgozat jelen fejezetében kizárólag vadfogó hurkokkal foglalkozunk.

A hurok anyaga lehet növényi eredetű, pl. iszalag,[67] de a legáltalánosabb, leggyorsabban és legolcsóbban a dróthurkot lehet elkészíteni. Maga a hurok szerkezete egyféle, csak anyaga másmilyen. Kisebb vadhoz vékonyabb drót kell, nagyvadhoz erős. „Rugós" (rugalmas) drót nem jó, mert nem szorítja meg az állat nyakát. Ha a vergődő állat lazít a mozgásán, ugyanúgy lazul a drót is. „Enged". Az acéldrót hibája ugyanez. Ahogy húzódik, úgy visszafelé is ugrik. Huroknak legjobb a horganyzott puhadrót, mert ha az rászorul a vad nyakára, ott is marad. Nem rugózik, nem lazul ki, biztosan fogvatartja a beleszorult állatot.[68]

A hurkozók elsősorban télen működnek, mert könnyebb a vadcsapásokat nyomon követni, aztán a kiéhezett állatok kevésbé óvatosak, könnyebben foghatók,[69] de hurkoznak és vadásznak tilalmi időben is, és ilyenkor sok vemhes állatot megfognak, s prédára hagynak.[70]

A hurok kirakása előtt a hurkozó már eldönti, hogy milyen állatfajtát akar fogni. Aszerint keres drótot, és legtöbbször már otthon „megtekeri" a hurkot, annyit, ahány helyre ki akarja rakni. Ilyenkor a megtekert hurkokat keresztben átveti a vállán, föléje veszi a kabátját, s indulhat. Van, aki csak a helyszínen készíti el a hurkot. Ő a karikába hajtott drótba bújik félvállasan, rá a kabátot, zsebébe csúsztat egy kombinált fogót, vagy harapófogót, egy tőrt, egy bicskát, meg egy elemlámpát. Ez utóbbi azért kell, mert a hurkozó ideje és egyben a barátja a sötét. Vagy a késő este, vagy a kora hajnal. Szívesen portyáztak zimankós, vad, förgeteges időben, amikor a vadőr inkább otthon maradt.

A hurkok készítésmódja, formája oly egyszerű, hogy a 10–12 éves gyerekek minden nehézség nélkül maguk is elkészítik. A nyúlhurok – és általában a dróthurkok – formája ugyanaz. Meghatározott nagyságú drótdarab egyik végét visszahajtják és megtekerik, így egy „hurokszem" képződik. Ezen a szemen keresztül húzzák a drót másik végét, amelyet egy földben szilárdan álló tárgyhoz – fa, kerítés, cövek – rögzítenek, azaz rátekerik. A hurok fejét oly szélesre tágítják, hogy az állat feje vagy lába beleférjen. (13–14. ábra)

A nyúlfogás kedvelt időszaka a tél, ilyenkor, nagy hó esetén, a puha hó, és a menekülő állat alatt lesüllyed, a kutyák sok nyulat megölnek. De a gyerekek bottal is dobnak nyulat. A jószemű gyerekek már messziről észreveszik azt is, ha a havas mezőben itt-ott sötét foltocska látszik. Óvatosan odalopózkodnak, és botjukkal nagyot húznak a nyílásra, mert tudják, hogy a hóba vájt lyukban nyúl tanyázik. A váratlan ütéstől az állat elszédül. Gyorsan kihúzzák, és vagy mégegyet a fejére ütnek, vagy késsel elvágják a nyakát, hogy a vére folyjon ki.

Míg télen a kertbe is bemerészkednek az éhező nyulak, s ott kerülnek hurokba, tavasszal és koranyáron a vetés között leselkedik rájuk hasonló veszedelem. A vetés közé karót vernek, s hozzá erősítik a hurkot.[71]

Az 1940-es kihágási iratok között[72] oldalakon át sorolják azokat a 12–14 éves gyerekeket, akik csap-

13. ábra. A dróthurok készítése.

Abb. 13. Anfertigung der Drahtschlinge.

14. ábra. A dróthurok készítése.

Abb. 14. Anfertigung der Drahtschlinge.

15. ábra. Vaddisznó lábnyoma.

Abb. 15. Spuren eines Wildschweins.

dákat, hurkokat stb. raktak ki, állítottak fel saj
vagy szomszédjuk kertjében.
1940 telén Alsópáhokon az uradalmi gazda T. J. gy
mölcsöskertjében 8 db hurkot, K. J. gyümölcsösé
13 dróthurkot, N. J. asztalos kertjében 15 db dr
hurkot talált az egyéb vadfogó eszközökön kívül,
szállított az uradalom majorjába. A tulajdonosok
gadtak, de N. E., Sz. K., és G. F. iskoláskorú gyerek
bevallották, hogy a hurkokat szüleik és szomszéd
tudta nélkül rakták ki azért, hogy vadnyulat fogjan
„Szerettek volna vadnyulat fogni, mert hallott
hogy annak jó húsa van". Számos védekezés a nyul
kártevése ellen szól, hogy a gyümölcsfákat védté
rágcsálók ellen, azért hurkoztak.

Tény, hogy hurokkal leggyakrabban nyulat f
nak. De nem kímélik meg a nagyvadakat sem ettő
borzasztó eszköztől. Csak számukra erősebb dró
kellett szerezniök, olyat, amelyik a nagyobb erőkif
tést is szakadás nélkül kiállta.

Egyik adatközlő így jellemezte a vaddisznót: a v
disznó a legpimaszabb állat a világon: Az ember eg
oldalon kihajtja a kukoricásból, a másik oldalon
megy. A nagy kukoricatáblákból meg ki sem le
hajtani, mert ott tanyáz a közepében.

A disznó súlyát meg lehet állapítani a nyomáb
Megmérem a lábnyom hosszát, szélességét és azt
hogy milyen mélyre süllyed a talajba. Ebből má
tom, hogy megüti a 170–180 kg-ot. (15. ábra)
agyaráról pedig a korát lehet megmondani. Az ag
rának gyűrűi csaknem olyanok, mint a fa gyűrűi.
ből számítjuk ki a korát.[73]

Bár a vaddisznókat vermekben fogják elsősorb
mégis elég gyakori a hurkozása. Gyorsabb, egyszerű
és veszélytelenebb. Igaz, hogy kevésbé eredmény
Előfordul az is, hogy ősszel, ha a disznócsorda a
koricásban csörtet, jó rejtekhelyről agyondobják
disznót. A vaddisznók ugyan roppant óvatosak,
előtt kiváltanak az erdőből, de ha már bent vanna
kukoricásban vagy búzában, lakmározás közben m
feledkeznek az óvatosságról és elég hangosak. Ily
kor nagy körültekintéssel, megfelelő széllel, min
lépést kitapogatva és minden takarást fölhaszn
egészen közéjük tud menni a rabsic, fejszével, balt
megcélozza az állat fejét, az az ütéstől elszédül,
azután megöli. A többi vad a váratlan támadás
megriadva elmenekül.

Mégis ritkán vállalkozik rá valaki, mert veszély
A pillanatra elszédült, de felocsúdó állat gyakran
mad. Csak nagyon biztos kezű és biztos szemű em
kísérelheti meg.[74]

A hurok erős, vastag drótból készül, mert a v
disznó nagyerejű állat. A hurkozó ismeri azokat a
gyűjtő helyeket, mélyedéseket, – dagonyákat –
va az állatok inni és fürödni járnak. A csapás mell
keres egy erős, de nem túl vastag törzsű fát, akko
hogy a hurok szárát néhányszor körbe tudja tek
rajta. A hurkot pedig a vadcsapásra feszíti, kb. 10
cm magasan a föld felett. A vaddisznó belelép, és
va marad, hiába rángatózik. (16–17. ábra)

16. ábra. Vaddisznóhurok.

Abb. 16. Schlinge für Wildschweine.

A vizenyős, iszapos rész közvetlen szélére is tesz
ek hurkot. (18. ábra) Ez esetben otthon kifaragnak
gy erős cöveket, mélyen a földbe verik, és rákötik a
hurkot. A hurok feje a földön fekszik, így lép bele az
állat. A csapda ellenőrzésekor fejszét vagy baltát visz
nek magukkal. Fejbeütik az állatot, elvágják a nyakát,
és helyben fölbontják. Csak a használható részeket
viszik haza, a csánkokat, fejet, beleket otthagyják.
Széthuzkodják a vadak, az erdész akkor már keresheti
tettest.

Az orvvadászok, hurkozók nem érzékeny emberek.
Szeretik az állatot, különösen az őzet, de ez koránt
sem jelenti azt, hogy ne ragadjanak meg minden alkal
mat és időpontot, hogy őzhúshoz jussanak. Elsősor
ban télen hurkoznak nagyvadra, de előfordul, hogy
tavasszal, sőt nyáron is. Helyenként szarvasbőgés ide
jén békén hagyják az állatokat, mert húsuk használ
hatatlan, mint ők mondják: bakszagú.

Az őzhurok ugyanolyan, mint a korábban leírt
hurkok. A rabsic – előző megfigyelései alapján – ki
választja azt az őzjárást, amelyen legelni vonulnak az
őzek, és amely gyalogúttól, erdész-szemtől, de az er
dőnjáró emberek tekintetétől is távol esik. Kiválaszt
közvetlenül a vadjárás szélén álló jó erős fiatal fát, és
rátekeri törzsére szorosan a hurok szárát kb. az őz
fejének magasságában. Majd a hurok fejét kitágítja

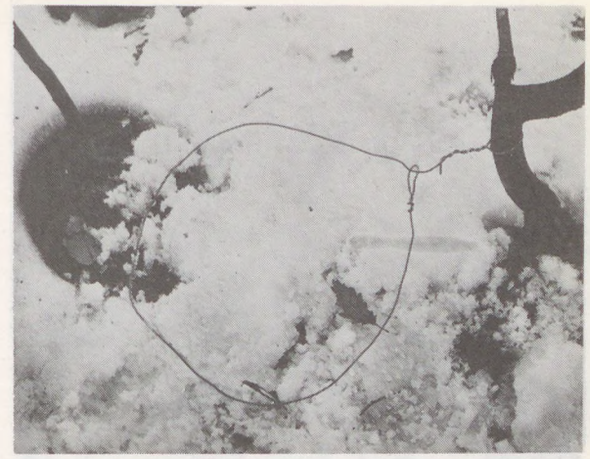

17. ábra. Vaddisznóhurok.

Abb. 17. Schlinge für Wildschweine.

annyira, hogy az őzjárás szélességét teljesen befogja, kb. 30–50 cm-re, hogy az őz belegyalogoljon. Ahogy beleakad a nyaka, szügyénél megfeszül a drót, és megfojtja a vergődő állatot.

Ugyanilyen módszer szerint szarvast is fognak. A hurkot ez esetben a szarvasjárásra helyezik el, és erősebb fa derekára kötik a végét, nehogy a kisebb fát eltörje a menekülésre feszülő állat. A hurok a csapásra függőlegesen van kifeszítve a szarvas fejmagasságában. A futó szarvas egyenesen belerohan. Nemcsak a kisebb termetű tehén, hanem a bika is belemegy a hurokba. Mert a bika úgy szalad, „hogy a fejét föltartja, agancsát a hátára fekteti. Azért tud bozótban is szaladni, mert agancsa széles ágaival széttolja a bozótot", és emiatt fér be a nagyra tágított hurokba is. A szarvas „akkor veszi észre a bajt, amikor a hurok a nyaktőig ér, nem tud tovább csúszni, és megfeszül.

18. ábra. Vaddisznóhurok a dagonya mellett.

Abb. 18. Schlinge für Wildschweine an der Suhle.

19. ábra. Őzhurkok. Abb. 19 Rehschlingen.

Hiába rángatja, az erős drótot nem tudja elszakítani, a fát meg nem bírja tövestől kitépni. Mennél jobban vergölődik, annál gyorsabban megfojtja a drót". (20. ábra)

A szarvashuroknak van egy másik formája is, amelyet csapóhuroknak neveznek. Ezt a hurokformát a szakirodalom felrántó huroknak, csikkentőnek nevezi.[75]

Gunda Béla Korompayval vitázva, – aki a fejlettebb csikléből vezeti le az egyszerűbb csikkentőt – azt mondja, hogy ezen „vadfogó hurkok nem egymásból fejlődtek. . . Egyik forma a másik formát feltételezi ugyan, de ez még nem jelenti azt, hogy közvetlenül egymásból alakultak ki. . ." Majd azzal toldja meg észrevételét, hogy a felrántóhurok lényege a fa vagy faág hajlékonyságának és rugalmassági erejének felismerése, amelynek rögzítési és kioldási rendszerét vidékenként más módon alkalmazzák.[76]

„Magyarország erdős vidékein is (Bakony, Vértes, Somogy, Baranya, Zala stb.) különböző variánsai találhatók. A variánsok nem állíthatók fejlődési sorrendbe. Minden esetben ugyanannak az elvnek helyi – természeti viszonyokhoz, az állat tulajdonságaihoz alkalmazkodó – megvalósulási formájáról van szó".[77]

A csapóhurkokat területünkön elsősorban szarvasfogásra használják, de őzet is fognak ezzel a módszerrel. Az idézett szakirodalom egy db lehajlított élőfá-

20. ábra. Szarvashurok a hegyi pince eresze alatt.

Abb. 20. Schlinge für Hirsche unter der Triefe eines Wei kellers auf dem Berg.

ról beszél. Vajkai Aurél is ilyen szarvascsapdáról ír Bakony néprajza c. könyvében.[78] E csapdafajt Keszthely környékén is ismerik és alkalmazzák, d van egy másik, erősebb fajtája, amelyet gyakrabb készítenek, mert megbízhatóbbnak tartják.

A csapóhurkot rendszerint két ember készíti, d egy is boldogul vele.

Minden csapdaállítás feltétele az előzetes helyk nézés. Számtalanszor elmondták, hogy ez a legfont sabb. Este kimennek a kiválasztott helyre, akkor, am kor nem kell attól tartaniok, hogy észreveszik őket. hely eldugott – ott sem erdész, sem vadász nem já de a járókelő útja sem keresztezi. Itt kiválasztan olyan részt, ahol a csapás két oldalán, egymáss szemben kb. egyforma nagyságú és erősségű fiatal nő. Ezeket a fákat meg kell hajlítaniok, tehát vigyá nak arra, hogy ne legyenek túl vastagok, de ne is l gyenek nagyon gyengék, mert azok csapóereje ne bírja fölemelni a mázsán fölüli szarvast. Jó „férfik vastagságúak" a legjobbak. A két ember közül egyik fölmászik a fa tetejére, ott hirtelen elengedi lábával törzset, kezével pedig belekapaszkodik a fa vékony hajlékony koronájába, vezérágába. A levegőben lógv kezével araszról araszra lejjebb kapaszkodik a vezé ágon, addig, míg lábával ismét belekapaszkodhat törzsbe, és így kettős erővel fokozatosan hajlítja me az erős ellenállást tanúsító fiatal fát a föld felé. Miko talpa földet ér, a fa ívben meghajol.

Amíg egyik a fával küszködött, addigra társa elővett kabátja alól az otthon hegyesre faragott cöveket, am lyet baltával a vadjárat közepébe ver. Nem túl erősen de nem is túl gyöngén. Csak annyira, hogy a hozzá erősített fák ne tudják fölrántani, de a hurokba ke rült állat vergölődésére könnyedén kiugorjon a föld ből.

A lehajlított fát az, aki a cöveket a földbe verte

21. ábra. A felcsapó hurok készítése: cövekverés.

Abb. 21. Anfertigung einer Schlinge: der Pflock wird in den Boden geschlagen.

22. ábra. A felcsapó hurok készítése: a fák lehajlítása.

Abb. 22. Anfertigung einer Schlinge: die Äste werden bis zum Boden gebonen.

23. ábra. A felcsapó hurok készítése: a hurok elhelyezése.

Abb. 23. Anfertigung einer Schlinge: die Schlinge selbst wird angebracht.

24. ábra. A felcsapó hurok készítése: a kész felcsapóhurok.

Abb. 24. Anfertigung einer Schlinge: die Schlinge in fertigem Zustand.

megfogja. A másik ismét fölmászik a csapás másik oldalán levő fára, és megismétli az előbbi jelenetet. Nyugodtan „hintáznak" a fákon, mert a fiatal gyertyán vagy tölgyfa nem törik el. Ha ezt is meghajlítottták, akkor a két vezérág végét X alakban egymáshoz drótozzák, majd a cövekhez. (21–24. ábra)

Ha a hurkozó egyedül van, ez esetben először leveri a cöveket, majd fölmászik és lehajlítja az egyik fát, végét rögtön a cövekhez köti. Utána lehajlítja a másikat is, és ekkor drótozza egymáshoz a két fát, és erősíti együttesen a cövekhez.

Nagyon óvatosan dolgoznak, amikor a meghajlított fákat a cövekhez erősítik, mert könnyen kiránthatja a meghajlított fa a gyöngén földbevert cöveket, és akkor az egész szerkezet fölcsapódik, kezdhetik elölről a munkát. Még jó, ha ennyivel megúszák, mert sokszor alaposan megüti őket a fölvágódó fa.

Ha minden rendben megy, azaz a cövekhez kötötték a két, ívben földig hajlított fiatal fát, akkor előveszik az otthon elkészített hurkot, amelynek szárát a két fa összekötési pontjára, az X kötésre tekerik jó erősen. A hurok így a két fa lehúzott X-e között áll, mint egy óriási karika. (25. ábra)

A csapáson haladó vad nyaka a függőlegesen állított, szélesre húzott hurokba szorul. Ijedtében ugrál, szabadulni szeretne, de a cövek kiugrik a földből, a 2 összekötött végű fa fölcsapódik, és megemeli a szarvas elejét. Nem tud menekülni, mert csak a hátuljával tud segíteni magán, eleje föl van emelve. Ez meg kevés a meneküléshez. Az őzet egészen is felemeli a csapóhu-

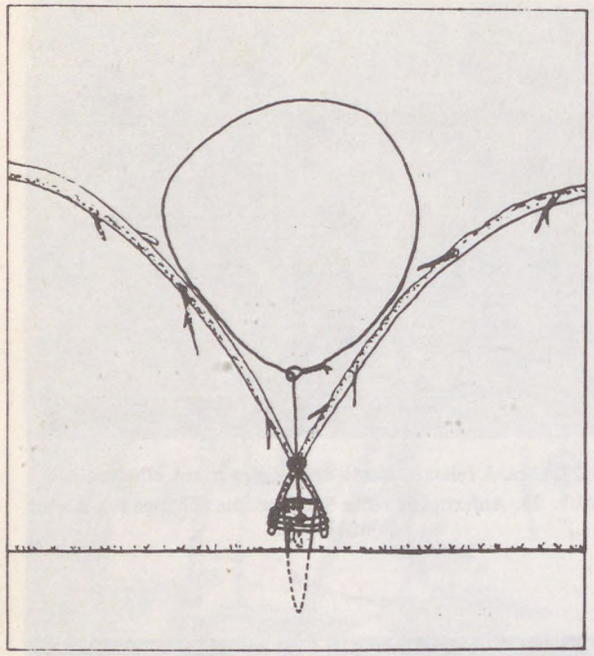

25. ábra. Felcsapóhurok rajza.

Abb. 25. Die Zeichnung einer Schlinge.

rok. A fa ereje elbírja. Emberi erővel le lehet húzni akkora fát, hogy az őzet levegőbe emelje, de akkora fát már nem, amely egy 2 mázsás szarvast is felemeljen.

„A sima hurokkal megtörténik, hogy elszakad, és elmegy a vad. A csapóhurokkal soha" – mondják. (26. ábra)[79]

A csapóhurok, – mint általában a hurkok, vermek – veszélyesek lehetnek az erdőnjáró emberre. Adatközlőim egyike mesélte el a következő esetet, amely csaknem végzetessé vált számára:

„1967-ben elmentem Váradra fonyásér.[80] Egy sűrű, csomós bozóton keresztül mentem, mert arra volt jó fa, amilyen nekem köllött. Ahogy bujkálódok, rátaláltam egy vadjáratra. Örültem is neki, mer azon könnyebb menni, mint a bozótban bujkálni, csádén keresztü menni. Hónam alatt fogtam a balaskát, és ahogyan bújtam a sűrűbe, fél vállal belebújtam a szarvashurokba. Megrántottam a vállam, mert az hittem, hogy iszalag, és ezzel elszakítom. Egyszercsak azt veszem észre, hogy a levegőben lógok. Szerencsém volt, hogy a közelben állt egy somfa. Egyik kezemmel a somfát elértem és belekapaszkodtam, lábom rátettem az ágra, és a szabad kezemmel kiakasztottam a hurkot a vállambul, illetve a nyakambul. Mikor kibontottam magam, fölcsapódott a fa, nem tudtam levenni a hurkot. Bosszúbul kivágtam a két fát. Azéris levettem a hurkot! Elhoztam haza. Megismertem, kinek a kezemunkája vót. De megszidtam a kezét! Bizon, könnyen szerencsétlenül végződhetett vóna, ha a nyakamma kerülök bele. Megfujtott vóna".[81]

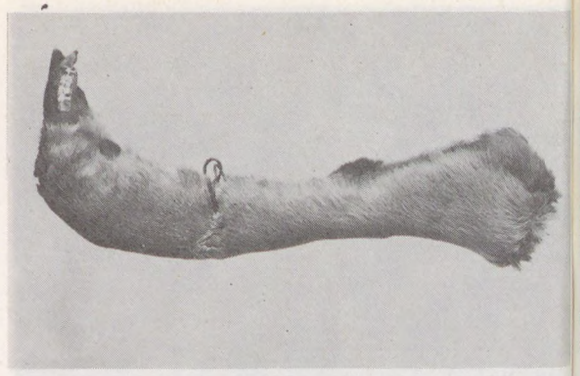

26. ábra. Hurokból szabadult őz elkorcsosodott lába.

Abb. 26. Missgestaltetes Bein eines der Schlinge entkommenen Rehs.

A verem

A veremmel történő vadfogás szinte egyidős az emberrel, erről tanúskodnak a régészeti tapasztalatok, a néprajzi leírások egyaránt.

Vizsgált területünkön is meglehetősen gyakori volt a vermes vadászat. Vermet elsősorban a nagyvadak – őz, vaddisznó – számára ástak, amelyek elejtése így eredményesebb, mert a hurkokat esetleg eltépik és megmenekülnek, de ástak vermeket kisebb vad – elsősorban nyúl – számára is.

Az alábbi adatok a nyúlvermek gyakoriságát bizonyítják.

Hófer Tamás egy 18. századi határper tanúvallomásai között találja azt a megjegyzést, hogy a nagyobb méretű vaddisznó vermek mellett „voltak kisebb, ún. nyúlvermek is."

A kihágási iratok között megemlítik, hogy T. I. alsópáhoki lakos kertjében hurkokat, csapdákat találtak, a kert folytatásában levő búzaföldön pedig csapdavermeket. A vermek egymástól különböző távolságban a méteres mélységű hóba voltak ásva. Méretük: 1 m széles, 1,5 méter hosszú. A gödrök tetején 2 rúd volt keresztbe fektetve, amelyet vékony zsúpszalma réteggel hintettek be, és káposztatorzsát helyeztek rá csalinak. A tulajdonos tagadta, hogy a gödröket nyúlfogás céljára ásta. Azzal védekezett, hogy a gödröket azért ásta, hogy a földben levő búzája jobban szellőzzék, a zsúpot pedig azért rakta rá, hogy a gödröket a hó újból be ne temesse.

Vajkai A. is említi monográfiájában a nyúlfogó vermet.[82]

A vermes nyúlfogás elsősorban a ház közelében, kertekben, gyümölcsösökben volt szokásos. Igaz, hogy kissé fáradságosabb volt a kiásása, mint pl. a hurok kivetése, de ha egyszer megásták, egész télen csak ellenőrizniök, rendbetartaniok kellett.

Vidékünkön leggyakrabban a vaddisznók számára ástak vermeket. Hófer T. idézett cikkében a tanúk egyértelműen azt vallották, „hogy a kérdéses vermekben vadakat, kivált vaddisznókat fogtak. Más határokból is idéztek ilyen rendeltetésű vermeket, bizonyítva e vadászati mód széles elterjedését".[83]

Bél Mátyás Veszprém megye vadállományáról szólva azt írja, hogy „vadászatra az egész vármegye alkalmas, ahol szarvasok és őzek, akárcsak a kecskék csordaként kóborolnak. A makktermő vidéken vaddisznók sem hiányzanak, melyek nem ritkán kitörnek az erdőkből s a már érőben levő kalászosokban károkat okoznak. Farkasok, rókák, nyulak és egyéb fajú vadak" nagy számát említi.[84]

Vályi András a Balatonról írva megjegyzi: „Sok farkasok lakták e környéket, mivel az említett nádasokban alkalmatos tanyájok vala".[85]

A dúvadak irtása nemcsak hogy nem tiltott, hanem egyenesen parancsolt, kötelező tevékenység volt. Farkasok, rókák irtására évszázadokon át napjainkig rendeletek tömegei hívták fel a figyelmet, és büntetés terhe mellett parancsolták.[86]

„A szegénységnek mast anyira dolga nincs az farkasokat egyik helység a másikával edgyet értvén vadásszák, üldözzék. . ." „Feles panasz vagyon, hogy az farkasok igen szaporodnak és nem kevés károkat okoznak. . ."[87]

A kötelező irtás elsősorban a vadászoknak szólt, a szegénységnek annyira, hogy kötelesek voltak a hajtóvadászaton részt venni. Bottal, fejszével bármikor agyonüthették a kártékony vadat, de csapdázása, vermezése tiltott volt minden időben, mert ily módon más vadat is foghattak, nemcsak kártékonyat. (27. ábra)

A farkasok irtása oly nagymértékű volt, hogy szerencsésen ki is pusztították, írmagjuk sem maradt. Vajkai A. írja a Bakony néprajza című könyvében, hogy az utolsó farkast 1880 körül lőtték a Bakonyban.[88]

Ha a farkasokat ki is irtották, a rókákat nem sikerült. Ma is sok kárt okoznak a baromfiudvarok környékén és a vadállatok között. Adatközlőim mondják, hogy rengeteg kisnyulat megöl a róka, sőt szopós őzgidát is. Ezt méretei miatt elhurcolni nem tudja, csak helyben marcangolja szét. Gyakran találkoztak az évek során ilyen szerencsétlenül járt kis állat maradványaival.

A vadászok szerint egyetlen fejlett róka évi vadpusztítása 40–60 db szárnyas (fácán stb.), 30–40 prémes (köztük őzgida) és számtalan rágcsáló.

A szarvasok is óriási pusztításokat végeznek, néha totálisan letarolják az erdő mellett levő földeket, hiába tüzelnek és védekeznek a tulajdonosok. A vaddisznó is a kukoricaföldek és vetések nagy ellensége. Az ellene való védekezés – vadászfegyver híján – veszélyessé válhat, különösen akkor, ha az anyadisznó malacozott. Malacai védelmében megtámadja nemcsak a kutyát, hanem az embert is, és mivel rendkívül gyors futó, reménytelen a menekülés előle. Vadászok mondják, hogy futása 400–500 méterig vetekszik a szarvaséval. Utána lelassul. Különböző történeteket hallgatva nem egy erdőőr és rabsic állította, hogy a feldühített, űzött vad egyetlen lendülettel átugorja a 4–5 méter széles erdei allékat, nyiladékokat.

27. ábra. Hajtóvadászat a század elején (Bálványossy László felvétele, 1910),

Abb. 27. Treibjagd am Anfang dieses Jahrhunderts Aufnahme von László Bálványossy, 1910.)

A ‚csendes orvvadász' azonban felveszi vele a küzdelmet. Hurkot vet, vermet ás ott, ahol a legalkalmasabb, ahova inni és fürödni jár a vad, vagy arra a csapásra, amelyikben legelni megy. Természetesen ezek a helyek szintén távol esnek a gyalogúttól, erdei ösvénytől. Rejtve vannak, hisz az állat maga is rejtőzködve jár.

Adatközlőim mondták, hogy néhány évvel ezelőtt még nagyon sokan ástak vermeket, de most már nem. Csak a régiek maradványai láthatók.

Kétféle veremfajtát ismernek és alkalmaznak. Az egyik szabályos téglalap alakú, egyenesen mélyített oldalakkal. Hossza és mélysége 2–2 méter, szélessége 1 méter. Ezt a veremformát nem egyöntetűen, de túlnyomó többségben farkasveremnek nevezik. Feltehetően a múlt századi gyakorlat emlékeként maradt fenn ez az elnevezés, amikor még valóban farkasokat fogtak vele.[89]!. Vaddisznó fogásra nem is tartják a legszerencsésebbnek, mert a beleesett állat megfúrja a verem oldalát, az beszakad, beomlik, s ezen a földomláson át kijut a veremből és elmegy. Megmenekül. Hogy ezt megakadályozzák, helyenként a verem falát ágakkal tüzdelték meg. (28. ábra)

1971. szeptemberében egy „farkasverem" típusú, félig beomlott vermet ásattam ki. A verem egy kis vízmosás partjának peremébe volt ásva, nagyon ravaszul. Közvetlenül alatta „dagonya", azaz vizenyős hely van, ahová inni, fürödni jártak a vadak.

A verem 1 méter széles, 2 méter hosszú, 2 méter mély volt. Fala függőleges. A verem fenekén őz csontváz maradványait találtuk: koponyát, csigolyacsontokat, s néhány más csontdarabot. Disznóveremnek szánták, de őz esett bele.

Egybehangzó vélemények szerint a másik vaddisznóverem a biztosabb. Ennek szája szűkebb, oldala le-

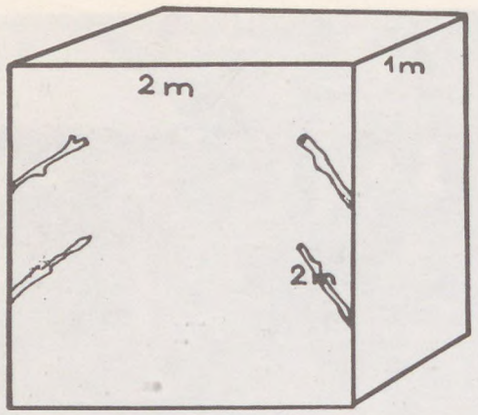

28. ábra. Vaddisznóverem.

Abb. 28. Fanggrube für Wildschweine.

felé bővül.[90] Szájának olyan szélesnek kell lennie, hogy a disznó keresztben is, hosszában is beleférjen, azaz bármely irányból jön és lép rá a veremre, belezuhanjon. A verem szája általában 2 méter hosszú, egy méter széles, mélysége 2 méter. Ha mellső lábaival lép a veremre és hátulja még megtartja, akkor is belezuhan, mert erős vergölődése, kapaszkodása miatt hátulja alatt leszakad az alámélyített perem. (29. ábra)

A vermek álcázása gondos és körültekintő munkát igényel, mert a „disznó nagyon óvatos, nem veszi be mindig a cseleket".

Mindenek előtt kiválasztják az alkalmas helyet, kijelölik a verem méretét, és megássák. A kihányt friss földet el kell teríteniök, vagy elhordaniok a közelből, hogy ne maradjon meg a szaga, a vad ne fogjon gyanút. Utána a kiásott gödör szájára néhány vékony és száraz gallyat raknak keresztbe, amely azonnal leszakad, mihelyt súlyosabb teher nehezedik rá. A gallyazatot hasonlóvá teszik a környezethez, zöld ággal és száraz levelessel takarják be.

A vermeket állandóan gondozniok kell, nem elég az, hogy egyszer megássák és sorsára hagyják. Lefújhatja a szél a levelest, beomolhat stb. Éjjel amikor ellenőrzésre indul a tulajdonos, visz magával egy kis „gyalogásót", kitisztítja a vermet, a gallyakat, levelest szépen elrendezi, esetleg néhány szem kukoricát dob a járásra vagy a verem tetejére.

„A vermeken gazdájuk mindig otthagyja a kezenyomát. Már ismerni lehet a fifikáról, hogy ki csinálta. Mint a hurkoknál is" – mondják.

A falvak határában több helyen is tudnak vermet, amelyet félig betemettek a tulajdonosok, mert nem használják többé, vagy maguktól beomlottak. A falusi emberek gyakran járnak az erdőben: fát gyűjtenek, csalánt vagy virágot szednek, gombásznak, eprésznek, é. i. t. Gyűjtögetés közben látják a vermeket is, de előfordult, hogy oly tökéletes volt a verem álcázása, hogy maguk is beleestek.

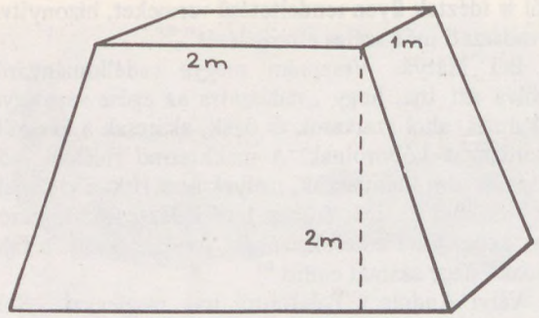

29. ábra. Vaddisznóverem.

Abb. 29. Fanggrube für Wildschweine.

Az alábbi esetet mondta el egyik kedves, idő asszony. Oly élethűen, oly megjelenítő erővel és hu morral, hogy szószerint idézem:

„Néhány évvel ezelőtt elmentem az erdőbe szőrös gombázni. De nem találtam. Menegettem az erdőbe így lementem a falu árka felé, asztán meg fő Ivánhátr a tuskókhó, mer ott szokott lenni. Amind mentem, vadak útján, mer az kivót taposva, a vaddisznógödrö nem láttam meg. A gödör felerészben beleért a vada utjába. Vékon száraz kis galló vót leálcázva a tetej levelesse meg le vót szórva, nem láccott, hogy gödö vagy mi. Amint mentem, a bal lábommó ráléptem zsupsz, mire észregyüttem, lent vótam a fenekében Megijettem, most mit csinálok, hogyan gyüjök ki. Ar senki se járt, hiába kiabálok, azt meg nem hallja senki Szerencsére, a cekkerben vót egy öregkés (nagykés) Azér vittem, hogy avvó megtisztittom a gombát. Fog tam, asztá avva csináltam fokokat a falba, jobbru is meg balru is. Mer méll vót a gödör. Biztos vót vagy két méter méll. Asztá így fokozatosan lépegettem Beleléptem egy fokba, véstem egy másikat. Mikor föl értem végre, a gödör sarkánál volt egy karvastagságú gyertyánfa. Ollan nevésfa. (növendék) Azt megfog tam, annak a segítségével másztam ki. Mondtam magamba: na, jó egy öreg disznót fogott ez a verem. Meg azt is mondtam: Na, a hasad i. . . . . t, aki meg csinyátad, fogott a vermed egy disznót, de nem eszi belülle. A gazdájának ujra meg köllött csinyáni a ver met, mer én beszakítottam. Meg is csinyáta. Mer én megen ementem gombászni, és arra mentem, mert ot vót nyulgomba. Gondótam, megnézem a vermet. Há láttam ám, hogy fogott a verem igazi disznót is, me ahogy a disznót fölrepítik és kidobják bellüle a belső részit, ott vót a burok, a csánkjai meg a feje bent gödörbe. Még mindig meg van a gödör, de már félig betöltődött".

Az elbeszélő utalt arra, hogyan bontják föl a vad disznót a veremben. Csakhogy néha nem is veszélyte len művelet ez. A verembe esett állat nem pusztul el tombol dühében, szabadulni szeretne. A vadorzó fel készül erre. Fejszét, baltát visz magával, s felülről olyan csapást mér vele az állat fejére, hogy az vagy

30. ábra. Fácáncsali. Abb. 30. Fasanenköder.

31. ábra. Fácáncsali. Abb 31. Fasanenköder.

elpusztul, vagy elájul.[91] Akkor gyorsan beugrik a gödörbe, elvágja az állat nyakát, levágja a fejét, hasalját fölhasítja, beleit, gyomrát kifordítja, minden felesleges részt, amit nem tud otthon felhasználni, a gödörben hagyja, betemeti. Amennyit elbír, hazaviszi a hátán, a többiért visszajön rokonnal vagy jóbaráttal, és közös erővel hazaszállítják. Ez az ölési mód viszonylag még emberséges, mert gyorsan végez a vaddal. De előfordul, hogy a kegyetlenkedésig durva megoldástól sem riadnak vissza, sőt, bizonyos fokig az életüket is kockáztatják, ha az érdekük, vagy a gyors cselekvés ezt kívánja. Egyik adatközlőm mesélte: „elmentünk gombászni a haverokkal. Az egyik vadátjáróná viz van, oda járnak a vadak inni, oda ásott valaki egy vaddisznóvermet. Ide pottyant bele egy kb. egyéves szarvasbikaborju. Precizen vót elkészítve a verem, föle szük vót, alja széles. Mi meg gombászás közben rátalátunk. Most mit csinájunk? Hogyan öljük meg? Senki nem mert beugrani és agyonszúrni, hiszen vót vagy másfél mázsa, megölt vóna bennünket. Vágtam egy pohár átmérőjü gyertyánfa csaptatót (husángot), és elkezdtük ütni. Nagysokára elájult az állat, de mégis fétünk a gödörbe ugrani. Igy hát kiszámotuk a sort, és akire a „voks" esett, az cselekedett. Én vótam az. Evágtam zsebkésse a nyakát, lábát kitördeltem. Közben egyik társunk hazaszaladt, hozott két nagy rudazókötelet, meg egy fejszét. Megvártuk a sötétet, visszamentünk, éjfélre szétszedtük, kiemeltük a gödörből kötelekkel és rudakkal. Ott helyszinen zseblámpáná megnyuztuk, kibeleztük, bőrét mindent betemettünk a gödörbe, hogy ne legyen bűnjel. Összekötöttük a 4 lábát, csánkon felül kötelet kötöttünk rá, és ketten-ketten hazahoztuk vállon. Egyik barát istállójában föltrancséroztuk, elosztottuk igazságossan három részre, beletettük a szótéknőbe, és hetekig volt mit enni mind a három családnak.

Tudtuk, hogy ki ásta a gödröt, ki a tulajdonosa, mert vadásztunk egymás csapdájára is. Ezt szabad tenni, ezért nem szabad megsértődni. Még akkor sem, ha tudom, ki vitte el. Következőben majd én viszem el az övét – gondolom magamban".

A fácán

A nagy- és kisvadak szomorú sorsát a fácánok sem kerülik ki. Gyanútlan kaparászásukat kihasználják a vadorzók. Ma is igen sokan „ráéheznek egy kis fácánhúsra" nem sajnálják érte a fáradtságot, a sok mászkálást. Pedig napjában háromszor négyszer is végigvizsgálják a hurkokat, nehogy a megfogott fácánt valaki elvigye, vagy a róka megölje. A fácán husa finom és kiadós. Egyszer jóllakik vele a család, ha mégoly népes is.

A fácán is többedmagával jár, akárcsak a többi erdei állat. Egy vagy két kakas, három-hat tyúk. A fácánok összevissza mászkálnak, kapirgálnak, fűmag és rovar után. Különösen ott lehet megfigyelni a kaparást, ahol elmegy a hó. Ilyen helyre szórnak néhány szem kukoricát, ezt megleli a fácán, és „örömében kiabál a többieknek. Éppen úgy, mint a szelid baromfi". A többiek odafutnak, kapkodják a szemeket, és közben lenyelik a csalit is, és már fogva vannak.

A nagyvadak éjjel járnak, a hurkokat este teszik le. A fácán meg „reggel korán megy reggelizni" ezért hajnalban rakják ki a hurkot. „Nyáron meg ősszel hajnalpirkadatkor a kokas már kukorít, ébreszti a többit, mennek enni." Ilyenkorra már készen áll számukra a csapda. (30–31. ábra)

A fácánhurok készítése így történik:

„Otthon fogok egy szem kukoricát, házilag fabrikált varróáramat beteszem a sporhetbe, hogy tüzes-fényes legyen. Leteszem a kukoricaszemet egy lapos helyre, hogy megfeküggye, el ne törjön, és keresztülszúrom. Mi kendercérnával csináljuk, de lehet dupla lófarok szőrrel is. A cérnát áthuzzuk a lukon, és egy preciz tengerészcsomót, hurkot kötünk rá, hogy el ne bo-

moljon. Ha nem jó ez a hurok, lecsúszhat a kukoricaszemről.
Kint a mezőn, a kiszemelt helyen leütök egy kis karót, teljesen beverem a földbe, hogy láthatatlan legyen. Ehhez kötjük a csalétek madzagját. A cérnát vagy madzagot teljesen befedjük hóval vagy avarral, hogy ne látszódjék, csak a kukoricaszem marad a felszínen. A keresgélő fácán beveszi a szemet, lenyeli. Repülni szeretne, de már nem lehet, mert a madzagot erősen tartja a kis cövek. És ahhoz nincs ereje, hogy kirántsa."[92]

Egy-egy helyre még tíz cöveket is levernek, mert nem fog rögtön, hanem néha csak 3–4 nap múlva.

A fent leírt, rejtett hurok jobb, nem látják meg az emberek, egyszerűbb is, ezért általában ezt alkalmazzák. De ismerik a huroksort is. Földbe vernek két villásvégű karót, közéjük összekötő rudat erősítenek, és erről lógatják le a dupla lószőrből készített hurkokat. Alájuk kukoricaszemet szórnak. Ugyanezen elven alapszik a lábakra erősített drótháló, amelyből szintén hurkokat lógatnak a földre. A kapirgáló, keresgélő fácán beleakad a hurokba, és fölakasztja magát.

Fácánt fognak még – ritkán – vékony dróthurokkal is, melyet körbe a kerékabroncsra kötöznek. Az abroncsba szemet szórnak. Ez esetben a fácán lába akad a hurokba.[93]

A fácánt kabát alá rejtve viszik haza, otthon az asszonyok megtisztítják, megfőzik. Egy-egy fácán súlya 1–1,5 kg. A szép fácánkakas tollat kalap mellé tették, vagy otthon kitűzik a tükör rámájába, képek mellé.

Ma már csak az idősebbek – a 60–70 éves – nemzedék emlékezetében él, hogy az erdei élelemforráshoz tartozott a vadon élő madarak fogdosása. Kifosztották a madárfészkeket, faodvakat. Jól ismerik a madarak költési idejét, megfigyelik fészkelő helyüket. Megfelelő időben fölmásznak bármily magas fára, hiszen a legkisebb gyerek is, szinte csak öklömnyi, és kitűnő famászó. Benyúlnak a faodvakba, kiszedik a fiókákat, tojásokat. A kártékony madarak fészkét megsemmisítik, az ehető tojásokat viszont régen kiszedték, „öblükbe" ingük alá rakták, s otthon megsütötték vagy volt, aki helyben megitta nyersen. A felnőttek is fölmásztak azokra a fákra, ahol pl. kányák költöttek. Megették a „hamvas kányát és a fekete kányát. Akkor a legjobb, amikor még nem tud röpülni, jó gyönge, kövér a húsa. Csibét, madarat, kisnyulat is elvisz a tikhordó kánya. Húsevő. Igy aztán jó a húsa is." A fejét eldobták, a többi részéből pörköltet és becsinált levest készítettek. Ma már nem eszi meg senki. Szívesen megfogták még a foglyot meg a fürjet is, ha „nagy szerencséjük volt."[94]

Az elmúlt századokban a kártékony madarak – veréb, szarka, varjú, csóka – irtását éppúgy kötelezővé tették a szegény nép számára, mint a dúvadak pusztítását.[95] Azt mondják, régen rengeteg madár fészkelt a környékbeli erdőkben, csak úgy csattogott az erdő. De most nincsenek, mintha a madarak is kihaltak volna. Sokkal kevesebb a fészek, és az erdő is sokkal csöndesebb. A sok mérgezést teszik felelőssé meg a gépeket, a zajt, és panaszkodva említik, hogy a madarak kipusztulásával elszaporodtak az apró kártevők: rovarok, csimaszok, é. i. t. Nem pótolja őket a vegyszer.

Elérkeztünk a dolgozat utolsó részéhez, amikor óhatatlanul elénk áll a feleletre váró kérdés: mi a helyzet napjainkban? Vannak-e még vadorzók, kik ezek az emberek, és vajon milyen módszerrel dolgoznak?

Azt korábban már említettem, hogy elsősorban erdőközelben lakók foglalkoznak vele. A mai rabsicodás kissé más indíttatású, mint korábban. Akkor elsősorban a megélhetés, a szegénység kényszerítette őket a vadorzásra. Vizsgált területünk – Keszthely környéke – szegény vidék volt. Lakói idegen megyébe kényszerültek, hogy summásként keressék meg az évi kenyerüket. Gyakori volt a nagycsalád, és örültek, ha évenként egy-egy hízót ölhettek. Természetesen egy hízó nem elégítheti ki még egy közepes létszámú család téli hússzükségletét sem. A pótlás lehetőségét, hogy őket idézzem „szánkba vót, csak élni köllött vele. Élelmes ember ét is. Mér sirgyon a gyerek, hát lehet segítteni a bajjon." S egy-egy nagyvad hetekre „segített".

Akadtak szép számmal olyanok is, akiket nem a szegénység kényszerített vadorzásra, hanem a vadászattal járó izgalom, élvezet.

A mai rabsicok, – mert hiszen ma is vannak, ezt a vadőrök épp oly jól tudják, mint a falubeliek – nem azért választják az orvvadászat veszedelmét és következményeit, mert annyira rá vannak utalva, hogy kénytelenek vállalni, hanem elsősorban a sport miatt. Amiatt, hogy „nem bírják elnézni, hogy a falu szélén szemtelenkednek" a vadak, jóformán nem is félnek az embertől. Amiatt, hogy „most is jól jön a vadhús", mert változatosságot jelent a táplálkozásban és nem utolsósorban ma is hetekig húst szolgáltat az asztalra.

Ma épp úgy gyűjtögetnek az erdőben – gondolok a gombára, vadgyümölcsre é. i. t. – mint 4–5 évtizeddel ezelőtt, jóllehet gazdasági helyzetük igazán megengedné, hogy megvegyék a boltban. Senkinek sem jut eszébe, sőt, nevetnivaló csoda lenne, ha megtudnák, hogy valaki a faluból gombát vagy gesztenyét vett a városban. Csaknem hasonló nevetnivaló lenne az is, ha közülük vadhúst vásárolnának. Az erdő tele mékei kínálják magukat, csak fel kell venniök, meg kell szerezniök.

A falusi emberek régen eldobták az állat bőrét, agancsát, nehogy árulójuk legyen. Újabban eladják az agancsot, amelyet az erdőben gyűjtenek, és természetesen közéjük csempészik az általuk ejtett trófeát is. Hallottam olyan emberről, aki egy-egy nyáron 70–80 kg agancsot is összeszedett és eladott.[96]

Természetesen arról, hogy ki orvvadász ki nem, nem szokás beszélni. Ha szó kerül róla, mindig múlt időben, és lehetőleg az öregekre fogva emlegetik. Pedig ma is van, magam is tapasztaltam kirándulásaim során számtalanszor. 1971 telén kb. 6 km távolságon követtem egy rabsic nyomát a friss hóban, aki kiraj kott csapdáit ellenőrizte, vasárnap délelőtt, ragyogó napsütésben! Biztos volt a dolgában, elhagyott terepen garázdálkodott. Nem merészkedtem közelébe, tisztes távolból követtem, hiszen könnyen bosszút állhatott volna rajtam, de kirakott hurkait elrontottam.

1972. októberében egyik kirándulótársam egyenesen nekigyalogolt egy kifeszített őzhuroknak, amely egy erdei tisztásra, jó vadlegelőre vezető ösvényre volt kifeszítve. Keszthely közvetlen környékén! Azt nem is említem, hogy évek folyamán hányszor és hányszor láttam kitett hurkokat. Idővel megtanulja az ember az erdő és az orvvadász ismereteit. Önkéntelenül odanéz, ahol úgy gondolja, jó őzbúvóhely, vagy szarvasváltó lehet, és kiderül, helyesen gondolta, mert mások már cselekedtek is. Hallottam vadászoktól, vadőröktől, hogy időnként puskaropogás hallik olyan helyről vagy olyan időben, ahol és amikor a vadász számára tilos a vadászat.

Úgy vélem, már feleltem arra a kérdésre is e rövid személyes tapasztalat elmondásával, hogy milyen a mai orvvadász módszere. Hát ugyanaz, mint régen: hurok, csapda, puska, verem. Talán ez utóbbi már kevésbé.

Magától jön a hasonlat, amikor arra gondolok, hogy mit mondtak a vadakról: minden vadnak megvan a saját megélhetési területe, s ha oda másik betolakszik, igyekszik elűzni azt. Megküzdenek érte. Így van némely faluban is. Felosztják maguk között a határt, az erdőt, kijelölik a hagyomány által szentesített „megélhetési körzetüket". Hallottam az egyik egyutcás településű faluban, hogy az utca egyik sora a felé eső erdőrészt „birtokolja", ott szedi a gombát, szárazfát, és arra az oldalra veti ki csapdáját is! A másik sor a másik oldalon teszi ugyanezt. Egyik a másik „erdőrészére" sohasem, vagy nagyon ritkán megy át. „Nem érzi otthun magát" – mint ahogy a menekülő nyúl is az ismert területre igyekszik visszautni.

Életük része az erdő, a vadak. Sok-sok történetet tudnak, amelyek megestek velük, vagy ismerőseikkel, és ezek a történetek lassan éppoly mesévé válnak, mint az igazi mesék, mert éppúgy részesei voltak a kukoricafosztások eseményeinek, éppúgy bővültek „csodás" elemekkel az évek folyamán, mint az igazi mesék.

Hiszik, hogy meg lehet az embert babonázni, hogy ha nem fog vadat a hurokja, s nem talál célt puskája. 6–14 éves vállusi gyerekekkel kirándultam a környező hegyekben. Mikor egy-egy szikla legurult valahol, hol egyik, hol másik gyerek megjegyezte: „a vadőrjáger eregeti a küeket!" – ezt mindenki tudja a faluban. „Mer a jágerházban régen meghótt egy jáger. Annak nincs nyugta, az jár haza. Eregeti a küeket."[97]

Jellemző az a meséjük is, amely a cigány és a pap vadászatáról szól, amikor is a pap puskával ment nyulat lőni, „a cigán meg csak bottó vadászott." És még sorolhatnám egyiket a másik után.[98]

Érteni vélik a madarak „beszédét,"[99] játékot kézítenek a füvekből, s megszólítják.[100] Ez az ő világuk, amelyet életre keltenek, amelyből olvasnak. Csak azoknak idegen mindez, akik nem hasonló környezetben nőttek fel, és sohasem kerülhettek ilyen közel az erdőhöz, a természethez.

JEGYZETEK

1. PÁK D.: Vadászattudomány I–II. Budán 1829. VII. o.
2. MÉSZÖLY G.: Az ugorkori vadászélet magyar szókincsbeli emlékei. Ethn. 1951. (LXII) 279–280; LUKÁCS K.: A Balatonvidék földrajza kétszáz év előtt Bél Mátyás „Notitia comitatum Veszprimiensis, Simighiensis et Szaladiensis" c. kéziratának fordítása és ismertetése. A Magyar Biológiai Kutatóintézet Munkái, red. Entz G. XV. (Tihany 1943) 273.
3. BENCZE L.: A vadállomány és a környezet kapcsolata. (Bp. 1961) 23; TAGÁNYI K.: Magyar erdészeti oklevéltár. (Bp. 1896) I–III. 3, 8, 19; A középkori oklevelek is foglalkoznak az erdő értékével. A vadászatra alkalmas erdők mindig értékesek. Verbőczy „Hármas Könyv"-ének I. részében az erdők országos becsűjéről írva a legmagasabbra értékeli a „fejszés és makkos erdőt, vagyis amelyet vágásra és vadászatra használnak."
4. BENCZE, op. cit. 30.
5. CZUCZOR G. – FOGARASI J.: A magyar nyelv szótára (Pest 1897) IV. 1101.
6. op. cit. VI. 726.
7. Vidékünkön általánosan használt kifejezés a vadorzó megnevezésére.
8. Balatoni Múzeum Adattára (továbbiakban BMA) F 69. 230. 2. A rendelet kiadásának ideje 1787.
9. PÁK, op. cit. Magyar vadász-szavak 166. Kiemelés a szerzőtől.
10. GUNDA B.: Ethnographica Carpathica (Bp. 1966) 203. munkájában épp az ellenkezőjét írja vizsgált területéről: „Az erdőnjáró ember érintetlenül hagyja a más ember által felállított vadfogó eszközöket."
11. 1973. dec-ben vadászat közben a vadászok egy őzet találtak a hurokban, amelyet már kikezdtek a rókák. Valószínűleg gyerek követhette el, s megfeledkezett a hurokról. Igazi rabsic naponta végigjárja kivetett hurkait.
12. op. cit. 202. A szerző megjegyzése: „Az a tapasztalatom, hogy egy-egy faluban sokkal több orvvadász van, mint azt a hatóságok gondolják . . . alig van férfi, aki nem próbálkozott volna már meg nyúl-, őz-, vagy szarvashurok felállításával."
13. TÁLASI I.: Adatok a Bakony erdei életéhez. Néprajzi Ért. 34 (1942) 164–172. – Ugyancsak említi a vadhús ilyetén fölhasználását.
14. Zala Megyei Levéltár (a továbbiakban ZML) Kihágási iratok 480/1940. 27. fólió. A felesleges vadhúst eladták a sümegi reálgimnázium internátusának.
15. ZML 497/1940. 13. fólió
16. Bakonyi Múzeum Adattára 10674–10675/1972. Kézirat. Pulai Klubkönyvtár Honismereti Szakköre: „Erdők között élünk" c. pályázatának idevágó anyaga.
17. TAGÁNYI, op. cit. I. 31. 1504; II. László király V. törvényének 18. czikke; VAJKAI A.: A Bakony néprajza (Bp. 1959); CSŐRE P.: Vadászati szervezet Magyarországon a középkorban. Az Országos Erdészeti Egyesület Erdészettörténeti Szakosztálya Közleményei V–VII. 1972. 105–106. A magyarok vadászatát Anonymus is említi, „hogy az ifjak majdnem mindennap vadásztak és ezért a magyarok azóta is megelőznek minden más nemzetet a vadászatban." Ahhoz azonban, hogy a vadászati kultúra magasabb fokra emelkedjék, szervezettebb államalakulat kellett. Ennek megtörténte után az ország 2/3 részét magában foglaló, királyi rendelkezés alatt álló erdőterületeken alakultak ki azok a királyi uradalmak, amelyekben a szükséges vadász–erdész szervezetet ki lehetett építeni és ezeknek helyein voltak a királyok megszokott, kedvenc vadászóhelyei és vadaskertjei. (Pl. bakonyi ispánság); JAKAB E.: Magyarország törvényhozási és közkormányzati erdőügyi intézkedéseinek történeti áttekintése. Erdészeti Lapok 1879. 173–191.
18. EÖTVÖS K.: A Balaton körül való utazás. I. 21–24.
19. PÁK, op. cit. I. XI. (1802/24. tc.)
20. BMA F 69. 230. 2. A rendelkezés 1787-ből való.
21. BMA F 69. 230. 2. 1752-ből való rendelet.
22. BMA F 69. 230. 2. 1774, 1787, 1822, 1825, 1826. évekből származó főbírói körlevelek és rendelkezések.
23. SZÁNTÓ I.: A parasztság kisajátítása és mozgalmai a dunántúli Festetics birtokon 1711–1850. (Bp. 1954) 206.
24. CSERSZILVÁSY Á.: A vadászat mestere. (Pest 1859) 223.
25. op. cit. 224.
26. Tudományosan nem igazolt népi megfigyelés. Bőgéskor ugyan a szokásosnál harciasabb a szarvasbika, de csak nagyon ritkán támadja meg az embert.
27. PÁK, op. cit. 121. megerősíti e népi tapasztalatot.
28. Avas fű = magasra nőtt, kaszálatlanul maradt száraz fű. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I. (Bp. 1967) 201. „Avas: származékszó, de keletkezésének módja kétféleképpen magyarázható. 1. Azonos az avas szóval, tehát a ‚régi' jelentésű-ó családjába tartozik. E magyarázat szerint eredetileg régi, azaz nagy fákkal borított, esetleg már korhadó növényzetű, kopárosodó erdőt, területrészt, jelöltek e névvel. TAGÁNYI, op. cit. I. XIV. és BALASSA I.: Makkoltatás a Kárpát-medence ésszakkeleti részében a XVI–XIX. században, Ethn. 84 (1973) 55–58.
29. Valójában bőgés idején is használható a szarvashús. A MAVAD is átveszi. A vadászok és orvvadászok egyaránt arra törekednek – különböző okokból –, hogy minél szebb szarvasbikát ejtsenek el. A vadak királyának számít hazánkban. De nemcsak korunkban, hanem a korábbi századokban is. Erre utal HUSZÁR K.: Vadászati motívumok a magyar címerekben. Az Orsz. Erdészeti Egyesület Erdészettörténeti Szakosztálya Közleményei 1972. V–VII. 88–89. „A vadászjeleneteket ábrázoló címerek legnagyobbrészt a XV–XVI. századból

valók. A legtöbb a szarvasbika vadászatát mutatja, tehát már akkor is fővadnak számított. Sorrendben utána a medve, a vadkan, és a farkas következnek. . ."

30. PÁK, op. cit. I. 129.
31. Diezel H.: Az apróvad vadászata. (Bp. 1899) 155–156. – Az őzvad kedvenc tartózkodási helyei a síkság és a dombos vidék előerdői, különösen a sarjerdők és a vágások . . . A lomblevelű és vegyes állagokat jobban kedveli. 155–156.
32. A fejlett őzbak e vidéken eléri a 24–26, sőt 28–30 kg-ot is élősúlyban. Kilövésüket szorgalmazzák a vadásztársaságok, mert túlságos elszaporodásuk az állomány elkorcsosodását okozza.
33. Az öreg vadkan ősszel még a 250 kilogrammot is eléri, de lőttek már területünkön 300 kg-os rendkívüli példányt is. A 3–4 éves kanok ősszel 120–150 kg súlyúak.
CSERSZILVÁSY, op. cit. 232. írja a vaddisznóról, hogy „Nagysága és súlya igen különböző, a kor, évszak, s élelem minősége szerint. Október és november hóban a már görgő disznó két mázsa szokott lenni, nálunk legnagyobbak a négymázsások. A kergetett, sebesült vaddisznó azonban veszedelmes."
34. DIEZEL, op. cit. 210.
35. PÁK, op. cit. I. 149.
36. op. cit. I. 150.
37. BENCZE, op. cit. 100.
38. PÁK, op. cit. I. 138–139; É. KISS S.: A fácán a magyar nyelvemlékekben és régebbi irodalmi forrásokban. Agrártört. Szemle 14 (1972) 334. – A szerző idézi Molnár János jezsuita írását a Noé bárkájában lévő állatokról, amelyek közt – korát visszavetítve a bibliai időkbe – említi a fácánt is. É. Kiss Sándor megjegyzi: „. . .tudjuk, hogy ő (Molnár János) Csurgón és Keszthelyen működött; nem alaptalanul állítjuk, hogy a XVIII. században Somogyban is volt jócskán fácán." Még hozzáfűzném, hogy nyilván Zalában is. A későbbiek során Festeticsek külön fácántenyészetet hoztak létre, a kor főúri szokásának megfelelően; HUSZÁR, op. cit. 100, 102. „Az 1435. évi Soldos címer pl. egy meglőtt, vérző, zuhanó fácánt ábrázol."
39. PÁK, op. cit. I. 154.
40. Az adatközlők által elmondottak lényegét, – hogy a borztól a róka elveszi lakását – Pák Diénes is írja, de a részleteket nem említi.
CSERSZILVÁSY, op. cit. 181. – pontosan erről ír:
„Az álnok róka, ha a borz lyukát el akarja sajátítani, annak távollétében fekhelyére csunyit, s ezzel a tisztaságszerető borzot végkép elidegeníti tanyájától."
41. HAÁZ F.: Pele- és mókusfogás a Varságon (Udvarhely vm.) Klny. az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárából 1941 I. – Arról tudósít, hogy mindkét állat húsát fogyaszthatják; UJHELYI I.: A mogyorós pele. (Búvár 1937) 461–64.
42. E népi megfigyelés helyességét a természettudomány is igazolja. Vadakra, madarakra egyaránt vonatkozik.
43. A vadászok, vadőrök azt állítják, hogy az őzek nem félnek a szarvasoktól, egészen közel legelésznek hozzájuk. A szarvasok csupán nappali pihenőjük közvetlen közelében nem szeretik sem az őzeket, sem a vaddisznókat. De 5–6 holdas apró sűrűben már eltűrik az őzeket.
44. PÁK, op. cit. II. 110.
45. op. cit. I. 50.
46. GUNDA, op. cit. 303; RÓMER F.; A Bakony (harmadik, szemelvényes kiadás, Veszprém 1971.) 34. Megemlíti, hogy „forgácsok közt lehetett volna elrejtett puskára akadni."
47. „Bus fenyő"-Boróka (Juniperus L.) – Jávorka S.: Magyar Flóra. (Bp. 1925) 33–34. .
48. ZML 480/1940. 27. fólió; A Keszthelyi Hirlap 1898. márc. 13-i számában közli, hogy egyik faluban az orvvadászok egy csendőrt, a csendőrök két orvvadászt lelőttek.
49. Az ügyiratokban szereplő személyek nevét és lakhelyét csak kezdőbetükkel jelzem, tekintve, hogy legtöbbjük ma is élő személy.
50. ZML 459/1940. 5. fólió;
ZML 451/1940. 10. fólió
51. ECSEDI I.: Népies vadfogás és vadászat a debreceni határban és a tiszántúlon. (Debrecen 1933).
A szerző leírja az orvvadász saját gyártmányú puskájának készítési módját. 242. A Balatoni Múzeum néprajzi gyűjteményében szereplő vadászpuskák között számos saját készítésű, primitív fegyver található. Legtöbbjét a főszolgabírói hivatalok adták át; Keszthelyi Hirlap, 1898. márc. 6. „Festetics-féle erdőben elfogták: ifj. Csanaki Antal, Fodor Antal, Borovics József, Marton György és Makár Gergely gyenesdiási lakosokat. Fegyvereiket a csendőrség a helybeli főszolgabírói hivatalnak szolgáltatta át."
52. ZML 415/1940. 15. fólió;
ZML 466/1940. 9. fólió
53. ALTAI E.: Csapdázás, mérgezés. (Bp. 1961) 9.
54. Légpuska csövének belső átmérője általában 4,5 mm. Levente töltény átmérője: 6 mm; újabban megszigorították a légpuskák vásárlását.
55. PAIS L.: Zalai vadászszokás 1757-ből Ethn. 1942. (LIII.) 235.
56. ZML 497/1940. 13. f.; ZML 547/1940. 16. f. Így volt az évszázadokkal korábban is. A pusztítás mértékére jellemző adatként álljon itt Bornemisza Mátyásnak 1557-ben Mezőlaki Ferenchez írt levele, amelyben többek között arról panaszkodik, hogy nem képes nagyvadat lövetni urának „mert tuggya ke-med, hogy mynden esztendewbe vrozvaes reya jartak azok a Nemet falwyak az Valwssy erdewre, e sazok veztettek el az ewrek vadakat az ke-med erdeyrwl, ew miattak fogyatkozot meg az vad, az ewrek vad, az ke-med felderwl." Négyszáz magyar levél a XVI. századból. 1504–1560. Közli: SZALAY ÁGOSTON (Pesten MDCCCLXI.) 216.
57. ZML 480/1940. 27. f.
58. ZML 1654/1939. 6. f.; ZML 332/1940. 6. f.
59. ZML 494/1940. 6. f.; ZML 498/1940. 7. f.;
ZML 502/1940. 8. f.
60. ZML 494/1940. 6. f.; P. L. fdm. vagyontalan, Cs-i lakos; M. J. fdm. Cs-i lakos 1940. febr. 6-án ifj. K. I. egy szarvast hajtott az erdőből. M. J. háza közelében P. és M. puszta kézzel a nagy hóban megfogták a szarvast, megnyúztál húsát elosztották, bőrét eldobták. ZML 498/1940. 7. f. Ifj. F.I. vagyontalan Cs-i lakos 1940. február 6-án K.J-nak mondta, hogy csókakői erdőben patak partján van egy elgyöngült szarvas, amit meg lehet fogni. Ekkor K-n elmentek, a szarvast megfogták, K. annak nyakát zsebkésével elvágta. Az es órákban F. J. a szarvast hátán K. lakására vitte, ott megfejtették, a húsó eloszztoztak. ZML 502/1940. 8. f. J.K. B-i (B. hegyi) lakos, Sz.Gy. B-i (B hegyi) lakos 1940. márc. 9-én herceg Festetics György „Papphegyi" erdejé ben 1 db őzet fogtak. Az erdőszélen lévő szőlejükbe mentek dolgozni, amel alkalommal a velük ment kutyájuk segítségével tudták megfogni. . . az őzet. A őzet Sz. lakásán megnyúzták, a húsát elosztották, a bőrét a kutyájuknak adtá Az őzhúsból B. B-nek is adtak 2 kg-ot, mert az ő kutyája is segített az őz meg fogásában. J. K. is, Sz. Gy. is napszámos.
61. LUKÁCS – BÉL, op. cit. 239.
62. V.ö. ZML 497/1940. 13. f.; ZML 496/1940. 13. f. ZML 1654/1939. 6.
63. Keszthelyi Hirlap 1898. máj. 1. – Meszesgyöröki adat.
64. ECSEDI, op. cit. 121. Ecsedi felosztja a vadászatot aktív és passzív vad szatra, aszerint, hogy a vadász cselekvőként vesz részt a vadászatban, vagy les csapdát állít fel.
65. LIPS J.: A dolgok eredete. (Bp. 1962) 82. „. . . a primitív vadász . . . megfi gyelte, hogyan akadtak fenn némelykor állatok az őserdő liánbozótjába és hogyan fojtották meg őket a lecsüngő indák. Ezt az elvet alkalmazzál következetesen a természeti népek hurokcsapdái." ALTAI, op. cit. 7. A hur kozókat „csendes orvvadászoknak" nevezi.
66. GUNDA, op. cit. 204.
67. GUNDA, és VAJKAI, op. cit. – példákkal.
68. A drót néha olyan mélyen belevág a fiatal fa törzsébe azáltal, hogy a va rángatja, hogy maga a vadorzó sem vesződik kiszedésével. Csak elvágj Gyakran lehet látni felnőtt fát, amelynek törzsén éles gyűrűalakú forradás van és drót lóg ki belőle.
69. GUNDA, op. cit. 137. is erre hivatkozik.
70. ALTAI, op. cit. 8. ugyanerre figyelmeztet.
71. MÁRKUS M.: Népi vadfogás módjai Nyiregyháza vidékén. Néprajzi Ért 29 (1938); MORVAY P.: Szokolya gazdálkodása. Néprajzi Ért. 29 (1938) Mindkét szerző említi a nyúlfogás ilyetén módját.
72. ZML 332/1940. 6. f.
73. A vaddisznók életkorát nem az agyarak gyűrűiből lehet megismerni, hanem egyéb, a csontvázon jelentkező elváltozásokról. Pl. a rágófogak kopásána mértékéről, a koponyavarratok elcsontosodásáról, az agyarak vastagságárt é. i. t.
74. A Magyarság Néprajza II. 17;
ALTAI, op. cit. 9.; TÁLASI, op. cit. 167. utalnak arra, hogy a „vadászók bottal dobják agyon a kisebb vadakat.; HUSZÁR, op. cit. 95. „A Paulovi címerben egy futó őz mellett baltás férfit láthatunk, egy szerencsés vadász akinek sikerült egy ilyen kezdetleges szerszámmal, nagy ügyességgel a vad elejtenie."
75. ECSEDI, op. cit. 167; GUNDA, op. cit. 158–159; GUNDA B.: Adatok bukovinai és moldvai magyarok vadfogó eszközeihez Néprajzi Ért. 31 (1940 199–201.
76. GUNDA B.: Ethnographica Carpathica (Bp. 1966) 194.; KOROMPAY B A csiklétől a csikkentőig. Néprajzi Ért. 38 (1956) 5—22.
77. GUNDA, op. cit. 159. GÖNYEY S.: Ősfoglalkozások a Börzsöny hegy ségben. Vadméh keresés. Nyestfogás. Tőrözés. Néprajzi Ért. 27 (1936) közli a csapóhurok rajzát.
78. GUNDA, op. cit 158. MÁRKUS, op. cit. 346. MORVAY, op. cit. 28 Vajkai A.: A Bakony néprajza, (Bp. 1959) 36.
79. A Balatoni Múzeum gyűjteményében van egy elkorcsosodott őzláb, amelye elszakadt, mélyen a húsba vágódott hurok van. Az őzet dr. Batháry László lőtte Az elkorcsosult őzláb fényképét a dolgozatban közöljük.
80. Várad-dülőnév; fonyás-kerítéshez való vékony cserje.
81. VAJKAI, op. cit. 36. – említ ilyen esetet.
82. HOFER T.: Vadfogó vermek a töröknek hódolt Baranyában. Ethn. 47 (195 346. – Területünkön is imert. ZML 332/1940. 6. f. – VAJKAI A.: Szentgá (Bp. 1959) 37. – Pulai szakkör pályázata: Erdők között élünk, 10.
83. HOFER, op. cit. 346.
84. LUKÁCS, Bél, op. cit. 272–273.
85. VÁLYI A.: Magyar Országnak leírása. (Pest 1796).
86. GÖNCZI F.: Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevon tabb ismertetése. (Kaposvár 1914) 652.
87. BMA F 69.230.2. (1751. febr. és 1751. máj.)
88. VAJKAI A.: A Bakony néprajza, 31. „Az utolsó bakonyi farkast állítólag szentgáli erdőben lőtték 1880 körül, ki is tették közszemlére a veszprémi városházán." Szóbeli közlésként hallottam, hogy néhány évvel ezelőtt a Lenti Nova környékén elterülő erdőben a vadászok lőttek egy farkast. Valószínűleg Jugoszláviából tévedt át ide. Címereinkben a szarvasbika, a medve és a vadkan után a leggyakrabban ábrázolt vad. – HUSZÁR, op. cit. 88–89.
89. MORVAY, op. cit. 283; MÁRKUS, op cit. 348; PÁK, op. cit. 93. „A farkas fogdozásnak nevezetes módja a' farkas verem is, mely mintegy két vagy másfél általmérőü mély, s' az oldalain fenálló palánkokkal kirakott gödörbül áll. En nek teteje vagy szája apró vesszőkkel, szalmával, mohhal vagy falevéllel betakart billenékeny deszkával földszint befedetik . . ."
90. ECSEDI, op. cit. 159. ugyanilyen típusú vermet ír le, amelyet farkas fogásra készítettek; végsőszoron mindkét típusú verem egyaránt alkalmas farkas és vaddisznó elejtésére. Vidékünkön sem egységes az elnevezés.
91. HOFER, op. cit. 347. „A verembe esett vadat agyonverték."
92. ALTAI, op. cit. 8. „Leginkább úgy fogják, hogy „beetetik" a vadat . . ."
93. TAKÁCS L.: Berki pásztorok a Kisbalaton szigetein. Néprajzi Közl. 1966. 17.
94. ZML 332/1940. 6. f.
G.F. beismerte, . . . hogy február hónapban a kertjükben kitett csapdával 3 db kányát és 5 db foglyot fogott, amely foglyot édesanyja megőzte és azt elfogyasztották. Sz.K. csapdával 3 db foglyot fogott.
95. GUNDA B.: Ethnographica Carpathica 136;„ BMA F 69.230.2. (624. 236. 637. 639. 640. 642. 643. 644. 1230.) BMA F 69.230.2. (1751–1754 és 1771–1774. évből való rendeletek.)
96. Újabban rendeletek szabályozzák, hogy csak vadász, vagy vadőr szedheti és értékesítheti az agancsot. Elsősorban azért, hogy az agancsgyűjtők feleslegesen ne háborgassák a vadakat.
97. SCHWARTZ E.: A nagyfalvai bolygó vadászról szóló monda. Ethn 30 (1920) 91–94.
98. BMA N 71.4.185. A cigány meg a pap (Kézirat, a szerző gyűjtése.)
99. BMA N 73.4.47. (Kézirat, a szerző gyűjtése.)
100. BMA N 71.4.572. (Kézirat, a szerző gyűjtése.)
101. Köszönöm Adatközlőimnek, hogy fáradtságot, hideget tűrve a helyszínen mutatták be a különböző vadfogási eljárásokat, és így alkalmam volt fényképeket készíteni.
Köszönöm a Vadászok, Vadőrök segítségét, valamint a Keszthelyi Erdőgazdaság engedélyét, amellyel lehetővé tette, hogy a felügyelete alá tartozó erdőkben zavartalanul dolgozhattam.

DENKMÄLER DES WILDFANGS BEIM VOLK, IN DER UMGEBUNG VON KESZTHELY

Ausser der Sammeltätigkeit gehöfen Jagd und Fischfang s Möglichkeiten der Lebensmittelversorgung zu den uralten ätigkeiten des Menschen.

Zur Zeit des Feudalismus waren die Jagdmöglichkeiten ehr stark eingeschränkt und die Jagdrechte wurden in Getzen festgehalten.

Das älteste Jagdgesetz aus dem Jahr 1504 formulierte, das sich in Zukunft Leibeigene und Bauern mit keinerlei Mittel und auf keinerlei Art nicht unterstehen sollen, Hirsche, Damwild, Hasen, Wildschweine zu schiessen, Fasane, Rebhühner, Haselhühner zu fangen. Wer aber bei der Jagd oder beim Vogelfangen ertappt wird, soll von seinem Gutsherrn oder ernst dem Besitzer des Gebietes mit 3 Forint bestraft werden."

Dieses Gesetz wurde 1729 erneuert, indem es nun lautete: Adelige und alle, die über adelige Rechte verfügen, vom Fährich angefangen auch Offiziere, haben Jagdrecht. Bauern und Leibeigenen ist es nur erlaubt, schädliche Tiere und Raubtiere zu jagen."

Es blieb also für die Armen nichts anderes übrig, als das Gesetz zu verlatzen und im Geheimen zu jagen. Das taten die Wilderer, die Wilddiebe. Zu ihnen gehörten aber nicht nur diejenigen, die keine Erlaubnis hatten, sondern auch Jäger, die nicht auf ihrem eigenen Gebiet oder in der Verbotszeit jagten.

Die Bauern betrachteten die Wilderei nicht als Diebstahl oder etwa als Schande, nur hielten sie es für ein Unglück, wenn sie vom Wildheger ertappt wurden. Nach Verbüssung der verhängten Strafe setzten sie ihre Tätigkeit form.

Sicher verliefen die Begegnungen von Wilderer und Wildheger nicht immer einfach. In zahlreichen Fällen wurde der Heger vom ertappten Wilderer erschossen, oder aber es kam zwischen den Wilddieben und den Gendarmen zum Kampf, wobei die Schiesserei auf beiden Seiten ihre Todesopfer forderte.

Zwei Arten der Wilderei sind bekannt: die *aktive*, wo der Jäger selbst dem Wild nachgeht, und die *passive*, mit Fallen und Schlingen.

Als Mittel der aktiven Wilderei erscheint manchmal ein einfacher Stock, mit dem der im Schnee nur schwer herumstolpernde Hase erschlagen wird, auch eine mit grosser Sicherheit gehandhabte Axt, die ein Wildschwein tödlich verletzen kann, oder aber ein im Geheimen, einfach zusammengestelltes, eventuell ein vom Dorfschmied angefertigtes anspruchsvolleres Gewehr. Kugel und Patrone verschaffte sich jeder selbst. Mit diesen primitiven, zerlegbaren, in hohlen Bäumen, in Weinkellern auf dem Berg versteckten Gewehren konnten enorme Zerstörungen angerichtet werden. Geständnisse vor dem Gericht sind der Beweis dafür, dass manchmal von einem einzigen Menschen in einer einzigen Nacht 2–3 Hirschböcke erschossen worden sind!

Dennoch ärgerten sich die Jäger weniger über die bewaffneten Wilderer als über die „stillen", die Schlingen und Fallen aufstellten. Von den bewaffneten Wilderern wurde das Wild in den meisten Fällen erschossen, in den Schlingen und Fallen dagegen wurde es oft stundenland gequält und häufig fiel es schliesslich – schon getötet – den Raubtieren des Waldes zum Opfer.

Damit der Wildfang nicht ergebnislos blieb, musste der Wilderer das Gelände und die Gewohnheiten des Wildes ausgezeichnet kennen. Er musste jene Fährten auswählen, wo das Wild zum Wasser ging oder seinem Futter nachging, die aber gleichzeitig weit entfernt lagen von den Gebieten, wo Menschen überhaupt auftauchen konnten. In dieser Gegend

war es üblich, dass die Wilderer sich gegenseitig aus ihren Fallen die Beute stahlen. Das war kein Grund für Ärger, selbst wenn sie wussten, wer der Täter gewesen war.

Unter ihnen ist auch heute noch die ursprünglich unter Jägern übliche Sitte lebendig, dass alle, die am Tatort erschienen, solange die Beute noch dort lag, ihren Teil davon bekamen. Bei den Wilderern sieht das so aus, dass all diejenigen, die in irgendeiner Form den betreffenden Wilderer auf frischer Tat ertappen, ihren Teil von der Beute bekommen. Diesen wird also im konkreten Sinne des Wortes der Mund vollgestopft, sie werden also zu Mitschuldigen.

Am häufigsten werden Schlingen angefertigt. Dazu ist nur ein im Verhältnis zur Kraft des Tieres starker Draht nötig und ein fester Gegenstand, an dem die Schlinge befestigt wird. Die Schlinge wird immer in einer den Eigenschaften des Tieres entsprechender Höhe über der Wildbahn ausgespannt. Häufig kommt es vor, dass es dem zappelnden, sich herumschlagenden Tier gelingt, die Schlinge zu reissen und zu entkommen.

Der speziellen, beim Reh- und Hirschfang verwendeten Schlinge kann das Tier niemals entgehen. Hier geht es im wesentlichten um die Nutzung der Elastizitätskraft des Baumes. Diese Schlinge ist mit kleineren oder grösseren Unterschieden fast in der ganzen Welt bekannt. In der Umgebung von Keszthely werden – der allgemein bekannten und verbreiteten Schlinge mit einem heruntergezogenen Baumast gegenüber – zwei Äste an beiden Seiten der Wildbahn bis zum Boden gebogen. In der Mitte der Wildbahn werden sie mit der an ihnen befestigten ausgespannten Schlinge an einem leicht in den Boden geschlagenen Pflock befestigt. Infolge des Zappelns des in diese Schlinge gefallenen Wildes schlagen die Baumäste hoch und ersticken das Opfer. Solche Schlingen sind auch für den im Wald umbergehenden Menschen nicht ungefährlich.

Heute nicht mehr üblich, vor ein-zwei Jahrzehnten jedoch war das Wildfangen mit einer *Grube* noch beliebt. Zwei Arten sind bekannt, die Grube mit gerader Seite, auch „Wolfsgrube" genannt – wohl Ihrer früheren Funktion entsprechend – und die Grube mit unten breiteren Seiten. Letztere wird als zweckmässigen betrachtet. Manchmal befinden sich an der inneren Seite der Fanggrube spitze Äste, oben ist sie mit schwachen Zweigen, mit dürren Blättern sorgfältig bedeckt und der Umgebund angepasst. Das in die Grube gefallene Tier – Wildschwein, Reh oder Hirsch – wird getötet und an Ort und Stelle aufgebrochen. Die Gruben werden sorgfältig gesäubert und instandgehalten.

Für Hasen werden Fanggruben in den Schnee gegraben wenn sich das hungernde Tier bei grossem Schnee bis in di Obstgärten wagt – und als Kirrung werden Kohlblätter obe auf die Grube gelegt.

Anfang unseres Jahrhunderts wurden auch noch Vög zum Verzehren gefangen, später aber nur noch Fasane. W sich die Fasane aufhielten, wurden an kleinen Pflöcken, a Zäunen dünne Schnüre befestigt, mit Maiskörnern an ihre Ende. Der scharrende und pickende Fasan schluckte de Maiskern und war gefangen.

Warum wird jemand zum Wilderer, wo er doch weiss, das es eine gefährliche Beschäftigung ist, wofür man auch bestra wird?

An erster Stelle unter den Ursachen muss die Armut e wähnt werden. Vor dem 2. Weltkrieg lebte in dieser Gegen Dreiviertel der Bauern auf 1–2 Morgen Land in grosse Elend, ihr Brot erwarben sie sich als Gedingerbeiter. D jährlich geschlachteten ein-zwei Schweine wurden von de vielköpfigen Familien schnell verzehrt und so bedeutete d Wild eine Ergänzung des Lebensmittels. Die Mehrzahl d Dörfer befand sich in der Nähe der Wälder, die Bevölkerur kannte sowohl den Wald als auch das Leben des Wildes se gut. Die Möglichkeit war also gegeben, sie musste nur genut werden.

Wohlhabendere Menschen beschäftigten sich seltener m Wilderei, höchstens zur Zeit des Schweineschlachtens, u mehr Füllung für die Wurst zu bekommen. Dies wurde ihne aber von den übrigen Einwohnern des Dorfes auch übel genommen.

Sicherlich beschäftigte sich mindestens die Hälfte der Ei wohner der Ortschaften in der Nähe der Wälder mit Wilder Mancherorts wurde sogar stillschweigend die Gegend aufg teilt, wer wo „arbeiten" durfte. Gesprochen wurde jedo darüber nicht. Der Wilderer selbst und auch die Familienmi glieder schwiegen davon. Ab und zu zeigte man einander a Rache an – jeder hatte Butter auf dem Kopf.

Auch heute gibt es noch Wilderer, obwohl die Armut nicht mehr dazu zwingt. Die Wilderei ist nämlich – auss ihrem Nutzen – auc ein spannender Sport. Deshalb gefährd der heutige Wilderer seine Freiheit, deshalb verletzt er d Gesetz.

Anschrift des Verfassers: dr. Petánovics Katal
Balatoni Muzeu
H – 8360 Keszthe

A bakonyi pásztorok zenei élete II.
Népi hangszerek, hangszeres zene

BÉKEFI ANTAL

A hangszeres pásztorzene gyűjtéséhez szorongva fogtam hozzá, hiszen 1968-ban a felszínen alig volt belőle valami is hallható, látható. Amint azonban érdeklődni kezdtem utána, a rég elfeledettnek hitt hangszeres művészet, s a népi hangszerkészítés szinte mégegyszer feltámadt tetszhalálából, és sejtetni engedte azt a burjánzó gazdagságot, amellyel egykor átmeg átszőtte a bakonyi pásztorok életét.

Legelőször a kanásztülökdallamok közül jegyeztem fel néhányat, majd olyan pásztorra leltem, aki tudott „keresztfujós furuglán" játszani, de nem volt hangszere. Ősszel megszereztem a számára a hangszert, hogy újra belejöjjön a játékba, nála hagytam, mire tavasszal meglátogattam, hogy meghallgassam, öreg pásztoromat már el is temették, visszakerült a furulya. Hány és hány helyen mondták gyűjtés közben: Jött volna öt évvel korábban . . .

Később a kolompok zenéjére és harmóniájára, majd a háncskürtre figyeltem fel, és így lassan-lassan kibontakozott előttem ez az ismeretlen, süllyedőfélben levő hangszeres világ. 1969 őszén pásztorainktól főként hangszereik készítési módja, használata felől érdeklődtem, s visszaemlékezéseiket hangszalagra rögzítettem. Így jelen tanulmányomban nem is én, ők mondják majd el saját szavaikkal, hány féle hangszert ismertek, melyiket hogyan készítették, mikor és mire használták.

Szinte a feledés mezsgyéjéről hozták vissza pásztoraink hangszerkészítő tudományukat, elevenítették fel újra ékesítésektől elborított régi dallamaikat. Ez volt talán a hangszeres népzene utolsó fellobbanása itt a bakonyi hegyek aljában? Ha így is lenne – hisz az idő szekerét megállítani senki nem tudja, nem is akarja – vigasztaljon mégis a tudat, hogy sikerült ezeket az utolsó pillanatokat hangszalagon fehér-fekete és színes fényképeken, diapozitívokon rögzítenünk. A szertefoszló örökségnek ugyan csak halvány emléke lesz e néhány sor írás, lejegyzett dallam, mégis tanulságos az utánunk következő nemzedék számára, s a most élők közül is azoknak, akiknek már nem adatott meg, hogy e hangszeres népi muzsikát azoktól hallják, hiteles tolmácsolásban, akik azt a maguk szórakozására, életük megszépítésére és megkönnyítésére saját maguk megalkották. (1. ábra)

E fejezetbe kellett iktatnunk számos pásztordalt éppen azon indoknál fogva, hogy azok valamikor dudákon szólaltak meg, s ma is magukon őrzik sokszor

1. ábra. A szerző gyűjtési területe.

Fig. 1. The region of the author's collecting.

az instrumentális előadás nyomait: rövid, egy-két ütemes táncmotívumokat, amelyekben Bartók és Kodály ősi, elveszettnek hitt instrumentális kultúránk maradványait vélték felfedezni.

Ezek az egy-két ütemes motívumok épp úgy megtalálhatók a kanászkürtdallamok *giusto*-részeiben, akárcsak a dudanóták szöveggel megszólaló, hangszeres dallamot utánzó toldalékaiban: *tili-lili, dú-dú* stb. szövegrészek alatt. Kanászkürtdallamainkat azért vettük tanulmányunk végére közvetlenül a táncdallamok mellé, hogy ezzel is jelezzük, kell itt valami kapcsolatnak lennie a legősibb, csak a felhangokat megszólaltató tülökdallamok *giusto* motívumai – s a dudanóták *„aprája"* melódiatöredékei között.

A többi dallampélda is a dallamtárba került, a szövegrészbe ágyazva csupán szövegüket idézzük, s a magyarázó kottarészek kerültek ide.

I. RITMUSKÍSÉRET

Pásztormulatságok alkalmával a bor meghozta jókedv nyomában hamar előbuggyant a nóta, előkerültek a csizmaszárak-

ból a furulyák is. Tánchoz azonban vékonyka volt az egy szál furulya hangja. A férfias nagy dobbanások el is fedték azt néha. Ilyenkor igényét érezték annak pásztoraink, hogy a furulya dallamát ritmikus kísérettel is alátámasszák.

Hövekujjas

A ritmikus kíséret megszólaltatásának legegyszerűbb módja a nagybőgő hangjának utánzása volt. Ezt úgy érték el, hogy „hövekujjukat" megnedvesítették, s azt a szekrény oldalán, a hüvelykujj körmének irányában tolták előre. A hüvelykujj húsos része a szekrény lapján meg-megakadozva csúszott tovább, így a dörzsöléskor keletkezett rezgést erősítette fel a szekrény üregе, mint rezonátor. (Lénárt János zirci kanász mutatta be e kísérési módot.)

Dorombolás

A dörzsöléssel megszólaltatott ritmuskíséret másik elnevezése a dorombolás. Székek ülőlapján, padon, ládán „dorombótak" megnedvesített ujjaikkal Csősz pusztán (Farkasné), Szentgálon (T. Molnár István) és Vigántpetenden (Tóth István).

Mutatóujjon való bőgőzés

A dörzsöléssel való ritmuskíséret-alkotás másik módja az volt, hogy mutatóujjukat megnyálazták, s azt az asztal, vagy láda szélére felfektették oldalt, hogy a köröm síkja merőlegesen legyen az asztal lapjára. Majd kis darab egyenes deszkát vagy tolltartó-fedelet, sodrófát fektettek ujjukra, s azt vonó gyanánt húzták rajta. A brúgó hang így is előállt, és ha ez pontos ritmussal párosult, már elég is volt ahhoz, hogy táncolni lehessen rá. Volt aki ezt is „dorombulásnak" nevezte. Így az Akli pusztaiak is, ahogy ezt Farkas Antal juhász elmondta.

Ujjpergetés

A ritmuskíséret dobpergést pótló utánzására alkalmazzák e módszert. A jobb kéz ujjai behúzottak, majdnem ökölben vannak, majd a mutatóujjal kezdve egymás útján nyitja ki őket a pergető, úgy, hogy a köröm érje az asztalt, szekrényt, vagy a láda tetejét. A négy ujj szapora pergetése színes ritmuskíséretet ad az énekhez, furulyaszóhoz (Bánd, Farkas Antal legény fia).

Késpergetés

A találékonyság még a kisdob pergő ritmusát is oda tudta varázsolni az egyszerű pásztorhajlékok mulatságaiba:

– Ha olyan helyën vótam, vót egy láda, akkor egy nagykéssel én azt úgy [pörgettem], mintha dobot vertek vóna, az még főpörgött. En nagyon szépën [mëgy] hármonyikához. . . (Lénárt János, Zirc).

Be is mutatta: Bal kezével a dal ritmusát ütötte, jobb kezével pedig lazán tartotta nyelénél fogva a hosszú pengéjű konyhakést, mintha az dobverő lett volna, és rugalmas végénél az én furulyaszavamra pörgette, aprózta a dal ritmuskíséretét.

Edények összeverésével adott ritmuskíséret

E kísérési módot parasztlakodalmakban is alkalmazták, amikor például Bakonyszentkirályon a „polgárasszony táncát" járták: tepsit, lábost ütöttek fakanállal. (Ld. A Magyar Népzene Tára III./B. kötetében a 173, 889–900 és 527–529 sz. dalokat.)

A pásztorok körében való alkalmazásáról a „rókatánccal" kapcsolatosan hallunk. Tündérmajorban, Zirc mellett a disznótor alkalmával maszkás „cigányasszonyok" és „cigánylegények" jártak táncot a disznótoros háznál, közben üres lábasaikat összeverték a dal ritmusára. Így koldultak mókásan egy kis hurkát, disznótoros káposztát. (Tündérmajor, 1953. Winter József közlése.)

II. IDIOFON HANGSZEREK

A kolomp az idiofon hangszerek közé tartozik. Azokat zenei eszközöket nevezzük így, amelyeknél a hangszer anyag a saját rugalmasságánál fogva hoz létre rezgő mozgásokat, adja azt át a környezetében levő levegőnek. A bakonyi pásztorok hangszerei közül ide a kolompok, csengők, a csörgőbot, s a doromb tartoznak.

Harangok, kolompok, csengők

Mielőtt a pásztoroknak ezeket az ősi és érdekes zeneszer számait vizsgálat alá vennénk, tisztáznunk kell először a fogalmakat.

„Harang mëg kolomp az egyforma, az igazi neve harang. A pásztorember így nevezi mëg" – magyarázza Zircen Lénárt János.

A harang (kolomp) acéllemezből készül, színe acélkék vagy fekete, a csengőt ezzel szemben rézből, ezüstből, nikkelből ötvözik, öntik, színe sárga vagy ezüstös fényű.

Harang szavunk török eredetű,[1] kolomp szavunk a XVI. század óta fordul elő magyar nyelvemlékeinkben.[2]

A harangok, kolompok használata

A pásztorember, hogy állatait jobban meg tudja őrizni, ezért annak a jószágnak a nyakába, amelyik a csorda élén szokott járni, kolompot akasztott.

„A marha a hang után mëgy. A birka is a hang után mëgy" – magyarázza Ihász János pécselyi pásztor.

Kolompot kapott azonban az az állat is, amelyik le szokott maradni a többiektől, vagy elcsavargott, elkószált tőlük. „Mer, ugyë, ezëkot mind olyan tehénre tëszi az embër, vagy szökős, vagy szérű jár, vagy hátú jár: igy tudta az embër, hun az eleje, hun a hátulja a csordának, ha erdőbe őriz, ugyë?" (Pécsely, Ihász). (2. ábra)

2. ábra. Erdőben őrző bakonyi juhász. Reiter János faragása (Zirc)

Fig. 2. Bakony shepherd of the forest. Carving of János Reiter. (Zirc)

A pásztorok ma is őrzik régi harangjaikat

A harangok a pásztorok saját tulajdonát képezték, ezért magukkal vitték őket új munkahelyükre is. A legtöbb nyugdíjas, öreg pásztor ma is őriz belőlük, ha a rokonság, továbbpásztorkodó gyermekeik még szét nem hordták őket. Bándon Farkas Antal nyugdíjas pásztornál tizenkilenc darabot találtunk a padlás nagy ládájában. Rozsdásodás ellen gondosan bezsírozta őket gazdájuk. Pécselyen Ihász János a szobájukban mestergerendájáról hat darabot vett elő kérésünkre. Hegyesden Simon Gábor három szépen összehangolt csengője a „kerékjászu" alól került elő. (3. ábra)

3. ábra. Farkas Antal megőrizte egykori gulyájának harangjait. (Bánd)

Fig. 3. Antal Farkas saved his former cattle bells. (Bánd)

Készítésük, alakjuk, részeik

A bakonyi harangok legnagyobb része oldalnézetből tra-éz alakú, alul ovális nyílású. Van azonban köztük a 6. ábrán áthatható lendületes vonalú is. „Eresztett acél"-nak hívják a pásztorok azt az erős acéllemezt, amelyből a legtöbb harang készül.

„A rendes harangot a pásztor sajátmaga mëgcsinálja. Fiszlemezbű. Sajátmaga mëgcsinálja otthun, házilag. Én is mëgcsinálom üket" – vallja Kardosréten Gulyás János.

Néha felhasználják az ágyuhüvelyt is a készítéséhez (Pécsely, Szakonyiné).

Farkas Antal Aklipusztán kivágta a harang köpenyét acéllemezből, összeillesztette, nittet ütött bele két odalt, majd ment vele a kovácsműhelybe, s a kohó tüzében rézzel megforrasztotta. Ilyenkor bóraxot használt hozzá.

Éppen nála láttam olyan harangot, amelynek oldalát szépen befutotta a réz. Elmondta róla, hogy ezt a kolompárcigányok készítették, de hogy a rezet hogy futtatták rá, ezt a titkot nem árulták el neki.

Mégis kitudta a kolompároktól ezt Márkus Mihály, aki a „Solvai kolomposok" c. dolgozatában[3] leírja, hogy az elkészült hangszert sárga- és vörösrézporral hintik be mind kívül, mind belül, majd polyvázott agyaggal vonják be és olvasztókemencébe rakják. Közben mozgatják, hogy a megolvadt réz ne összeeresztésekbe belefollyék. Ha elkészült a harang, hideg vízben edzik.

A pásztorok egyébként jobban szerették az acélkolompokat: „a rézkolomp az nëm jó, mer süket. Csöngése van neki, nagy csöngése, de koppanása nëm messe hallik. A kékvasu acéllemez, az a jó! Az a legjobb!" – bizonygatja Lénárt János zircen.

A Bakonyban nincsen tudomásunk arról, hogy a kolompokat nagyobb mennyiségben, hivatásos kolompkészítők állítottak volna elő. Mikor a készítők felől tudakozódtam, kiderült, hogy a falusi kovácsoknak ehhez is kellett érteniök.

„Szëntgálon a Bërtalam Imre kovács, az szokott jókat csinyi" – emlékezik rá a pécselyi Ihász János. Bándon Farkas Antal egyik szép harangjára a T A betűk vannak apró kis pontokkal ráírva, jelezve, hogy egykor Torma Antal volt a harang tulajdonosa.

„Cserebërétünk. Önekijje az tetszett jobban, nekëm eg . . . ezt hozta érte. Mer én úgy vótam, hogy nekëm vót indig. Ha kellett valakinek, csak gyüttek, mer tudták, hogy t kapnak. De viszont, ha üzletbe elmëntek, ott nëm tudták

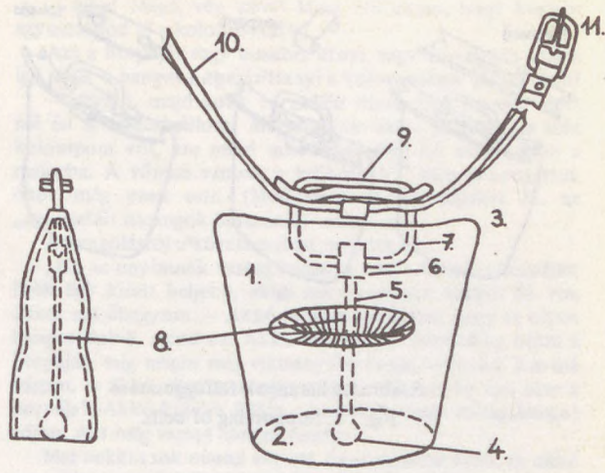

4. ábra. A harang részei. Fig. 4. Parts of a bell.

kipróbányi, mer szabadba, mëg zárt helën, ugyë, különbség van!"

Mások a kolompárcigányoktól szerzik be kolompjaikat: „a kolompot valamikor ezek a kolompáros cigányok szokták csinyáni. Csak azoktú lehetett venni jó kolompot" – vallja Tóth István Vigántpetenden.

A legnagyobb választék azonban mégis csak a vásárokon került pásztoraink elé:

„Vótak ezëk a harangcsinálók. Vásárra szokták hoznyi, sorra vótak lërakva és ott választott az embër. Abba az üdőbe két forint vót két literës. Ahány litërës, annyi forint vót." (Lénárt, Zirc)

Volt azonban olyan pásztorunk is, aki Pestről hozatta harangjait egy „Kujcsár" nevű harangkészítőtől (Pécsely, Ihász).

A harangok részeinek sokféle elnevezése

A harangok és csengők részeinek elnevezése nem egységes, szinte minden pásztor mondott egy-egy olyan nevet, amelyet előtte mások még nem említettek. Íme ezek a következők: (4. ábra)

Farkas Antal bándi juhász szerint:

1. „A harang teste
2. a harang szája
3. a harang sarka
4. a harang ütőgombja. Szinte rézbű van
5. Szive, ütője
6. Szíj az ütőtartóra. Az ütőre azér tëszünk szijjat, hogy az ütőtartót ki në margya. Mer ugyë az állandójan mozog, aztán ha ërággya, akkor ëdobhassa az embër.
7. Az ütő tartója
8. Horpa. Evvë lehet hangúni, a horpáná. Enélkül nëm szól, úgy, mint a hegedű a bordával
9. Füle
10. Szijja
11. Csatja."

A többi pásztorok a harang részei közül a következőket illették más elnevezéssel (a számok a harang részeire vonatkoznak): Vigántpetend, Tóth István: 1. Tömbgye, 5. Szive. A szivet úgy kő belehelyëzni, hogy a bőrön mozoggyon, akkor finoman dolgozik és veri a kolompnak a belsejit. 6. Szivbőrzés, 7. Szivtartó. 8. Hangjelző.

Zirc, Lénárt János: 4. Tőgy gombja. 5. Tőgye vagy nyëve 7. Tőgytartó. 10. Szíjjazat.

Pécsely, Molnár Jánosné: 5. Szive vagy monya. 11. Kapocs.

Pécsely, Ihász János: 9. Szijtartó.

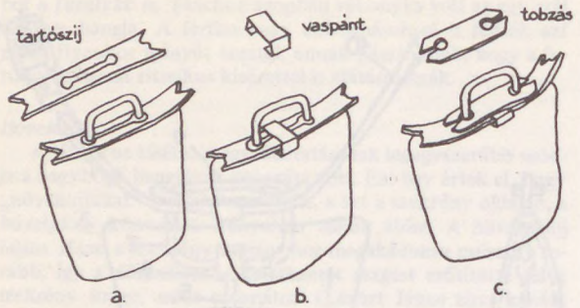

5. ábra. A harangok felfüggesztése.
Fig. 5. Supporting of bells.

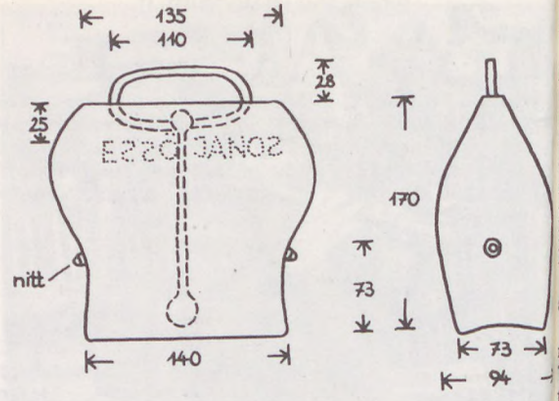

6. ábra. A harangok méretei. Fig. 6. Sizes of bells.

Javításuk

Előfordult, hogy a kolompot a marha összenyomta, vagy rálépett. Ilyenkor a pásztor maga javította azt meg. Komoly mesterségbeli tudást igényelt ez a munka, egy lakatosnak is dicséretére vált volna, ahogy Farkas Antal kijavította, foltozta vaslemezzel, szegecselte egyik régi kolompját Bándon.

Felerősítésük

A harangot tenyérnyi széles, erős szíjjal erősítették a jószág nyakába. Biztosnak kellett lennie a rögzítésnek, mert a marha néha fának dörgölődzve igyekezett szabadulni a kolomptól. Bándon Farkas Antal egy speciális rögzítési módot mutatott be erre. (5. ábra)

„Egy titka van, mer ahogy rátëszi az embër a tartószijjat a kolomp fülére, akkor igy széthasitja. . ., a két likat igy ëgybeszakitja (*a*). Na most, hogy ki në kapcsulódjon, ëgy kötést tësz[ëk rá] a füle alatt plébű (*b*). Mikor ilyen plét áttësznek rajt, akkor az nëm engedi szét, akkor az el nëm veszhetik, ha csak el nëm szakad a szíjj.

Bőrtobzásokat is raknak rá a vaspánt tetejére (*c*)."

Majd megjegyzi, hogy magát a szíjat nem szabad túl szorosra húzni az állat nyakán, mert úgy kell rátenni, hogy „járgyon rajta és el në vësszën."

A csengő vagy kolomp szíjára gyakran szépen fénylő sárga rézcsatot rakott a pásztor.

„Én csinyátam rézlemezbű. Ha tiszta, jobban mutatott, ragyogott". . . „Itt a nagykolompnak a szíjja, ezën më van két oroszlány. Szëmközt ának ëgymással. Pestrül hozattam." (Bánd, Farkas)

„Mi illik a marhára, birkára,
kecskére? Milyen fókára,
gulyára hány harang kell?"

Gulyára általába harangokat tesznek, „birkafókára" csengő dukál. Hogy a gulyára hány harang kell, az több tényezőtől függ.

„[Ötven tehénre] öt ölíg. Ha nagyobb a falka, akkor mindig ahhó mérten, mekkora a falka. És milyen terepën jár! Erdős vagy bokros, vagy tisztás, ugyë? Mer ahol bokros, vagy erdős, ott jobban mëgköveteli" (Bánd, Farkas).

„Tizenöt (harangom) is vót ëgy gulyán! Vót kőcsönbe a sógortul is, mikor Városlődön vótam községi pásztor. . . 270–280 darabot hajtottam ki" (Pécsely, Ihász).

Lénárt Jánosnak Felsőpere pusztán 13 kolompja volt, mind a sajátja. Ma már nincsenek nála, mert széthordták mindet az ismerősök, rokonok, pásztorok.

A harangok nagyságát literrel mérik. Ahány liter víz beleférne, annyi literes a kolomp. Tehenekre a 6 literes nagyságú harangoktól az 1 literes nagyságúakig szoktak rakni. A literes már lehet vezérürüre is rakni, de még viselheti tehén is. 2–3–4 deciliteres kolompok juhokra, kecskékre, gidákra valók – mondja Bándon Farkas Antal.

Hasonlóképpen nyilatkozik a zirci Lénárt János is: „Bikákra is lëhet kolompot rakni, ha a mekkorasága megvan. F[ël] litërës, vagy ëgy litërës, ilyen formán."

„Marhára én kolompokat szokok, dehát itt van rajta csögő, van rézhüvely, më van rajt, ki mit talál. De énnekëm mëgvannak a rëndës haranggyaim . . . Marhára én életëmbe tëttem rézcsöngőt!" (Pécsely, Ihász)

Sárosi Bálint írja, hogy a kolompárcigányok oly olcsó áron állították elő kolompjaikat, hogy Stájerországban is [el] terjedtek, és ott „ungarische Schelle"-rek, magyar kolomnak nevezték a tőlük vásárolt kolompokat.[4] (6. ábra)

Hangolás, agyusztállá[s]
igazít[ás]

Általában úgy él a köztudatban, hogy a magyar emb[er] harmóniaérzéke fejletlen. Mind a dudánál, mind pedig a ci[mbalom]nál megelégszik a mély húrok, hangok orgonapontsz[erű] hozzázúgatásával.

Éppen azért meglepő most az, hogy milyen körültekin[tő] gonddal igyekszik a pásztor a különböző hangú harangok összehangolni. Küszködik, hogy hogyan öntse szavakba, ho[gy] fogalmazza meg, milyen törvények alapján is végzi a harang egymáshoz igazításának munkáját.

Még mielőtt azonban erre rátérnénk, hallgassuk meg, [mi]lyen jelzőkkel igyekszik meghatározni harangjai szavát.

„Minnek ismertük a szavát, mindig tudtuk, hogy më[ll] van közelebb és mëllik van távolabb tőlünk, mer ismer[jük] minnek a hangját. Mer nëm vót ëgyforma hang kettő. M[ind] különböző. Ëggyik élësëbb, a másik tompább, a harmad[ik] még vastagabb, méllyebb hang. Voltak élës hanguak, mag[as] ami nëm sikíttós, de magas hang, më voltak mély tom[pa] hangok, amik egész mélyre hatottak, és mindet tudtuk külö[n]böztetni, hogy ez ezën az állaton van, az më azon az állat[on] van. És tudtuk, hogy az az állat még itt van, mer a kolomp szól a nyáj között" (Pécsely, Szakonyiné).

Mikor Farkas Antal Bándon kirakta 19 harangját és csögőjét, apja ostornyelével még nótát is próbált kipöcögtetni rajtuk, de amint mondta, hiányzanak ahhoz azok a harangok, amelyeket már addig elajándékozott . . .

Ahány kolomp, annnyiféle hangúnak kellett lenniük.

„Nahát ugyë az embër gyerëke összeválogatja a lëhető[leg]gig. Fölfogigya üket, aztán hun ëggyiket rázza më[g], hun másikat rázza më[g], aztán ugy mëghallja, hugyan szóll. E[gy] kettő távolrul összeszóll. Távórú aztán összeszónak. Ëgy[ik] alá alajja vernek" (Ezeket a tiszta kvintben összecsen[gő] *egyvonalas asz* és *kétvonalas esz* csengőkről mondta el.) (Hegyesd, Simon)

A pásztorember számára a legnagyobb zenei élményt a saját dalait is játszó cigánybanda jelentette. Nagy hangterjedelmével, hangszíneivel imponált a pásztorembernek, s képzeletében a saját csengői a saját képzeletbeli cigánybandájának egy-egy tagját jelentették számára, s olyan szerepeket is szánt e kolompoknak – nagyságrendjük szerint –, mint a cigányzenekarban a bőgőnek, a sikoltó sípnak stb. van. Mikor a pásztor zenei elképzeléseiről beszél, hasonlatokhoz kénytelen fordulni, hogy a számára annyira elvont harmoniai világot, hangszíneffektusokat ki tudja fejezni.

A kardosréti Gulyás János ennyit mond kolompjai összeállításáról:

„Ëgy cigánybanda, mikor játszik: Mëgkezdődik a primásná és mëgy végig, a végire marad a nagybőgő. – Hát azé! Tizënkét kolomp, az ëgy csordára való, és két nagy csöngő, tizënhatos! Mindënik harang változatos. Például van nekijje tiz darab, aki ëgymás előtt lëjátszik, akkó má a tizenëggyedi[k]et úgy állitja be, hogy *az* alap lëgyën annak."

Megjegyezzük, hogy ő az egyetlen, aki a gulyára két nagyméretű csengőt is rakott a harangok közé. Ez nem szokás a bakonyi pásztorok között.

A legfontosabb alaptörvény

„Ëgy hangon nëm játszhat kettő, mert akkor ott má az embër nëm tudja mëgkülönböztetni. Erdőbe őriz, ugyë, hogy most ez a tehén van ott, vagy az a tehén van ott" (Pécsely, Ihász)

E törvény oly fontos, hogy mégegyszer visszatér rá, de most már másként fogalmaz:

„Két ëgyforma hangu nëm lëhet, mer akkó má nincs më[g] az a rëndës összejátszás, ugyë."

Vajon azt az alaptételt akarja-e ő is kimondani, amelyet a reneszánsz ellenpontművészetéből is kikövetkeztethetünk törvényként: nem jó, ha a szólamok egyesülnek, s hangzás szempontjából megszűnik a többszlóamúság – jelleg, egybeolvadnak a megkülönböztetlenségig a szólamok. A lényeg ugyanaz! A zeneszerző minden szólamát, a gulyás minden tehenének minden harangját külön is szeretné hallani, mert csak így tudja számontartani.

A hangolás módja

Ha tehát a két harang ugyanazt a hangot adta, ezen segíteni kellett.

„Van hogy én is mëgagyusztálom, mer ezën is lëhetne. Ezt a horpát mélyebbre kőne vernyi. Akkó jobban kiadja a hangot. Mert evvë ezt a hangot úgy ë lëhet vënnyi. Hogy ott van még, nëm tudom, Pityingër Pista bácsi Tósokbërénden él, még a Mónár Pista bácsi, ezëk tudták. – Ezëk ugy elvëtték a hanggyát neki, az embër – ha csak a formájárú më[g] nëm ismerte, de a hanggyáru sosë mondta, hogy (ugyanaz a kolomp). Ilyen embërëk, mind máma őriznek: Elvinném a hanggyát, ëgy hét múlva visszahoznám, itt előtte vóna, nëm merné mondanyi, hogy az üvé vót. Úgy ëvëszi a hanggyát. (Mutatja a harangját.) Ennek nagyobbnak, kőne, puffanósabb hanggyának lënnyi. Pityingër Pista bácsit vóna érdëmës megkeresni, ha él még!" (Pécsely, Ihász).

1970 szeptemberében jutottam csak el az Ajka melletti Tósokberéndre, hogy felkeressem a harangagyusztálás dicsért mesterét, Pityinger István pásztort. A majd 80 éves egykori gulyás így mesélte el tudásának eredetét:

„Ötven kiló rozsot fizettem ëgy agyusztállásér a szëngáli kovácsnak . . . Ucs csaptam én be azt a kovácsot – má öreg embër vót ám . . . – Mikor dógozott a kolomppä, ëküdött mindig, hozzak ël litër bort!

'sztá mikó hallottam, hogy kocul má, (suttogóra fogja a hangját) akkó visszaléptem:

– Ehe! Mëgá, vén zsivá! Most má látom, hogy hugyan agyusztállod të a kolompokat!

Azt a horpáját vagy kissebre ütnyi, vagy nagyobbra ütnyi: igy lëhet a hangot mëgmásittanyi a kolompokná. Rágyüttem!

– Mëgállj, majd adok én nekëd ötven kiló rozsot! Most má én is mëgcsinállom! Mëgcsinátam én is mindig! Ha száz kolompom vót, am mind más hang! Më[g] kő níznyi kinn a majorba. A vőmné vannak a kolompok!" Më[g] is hallgattuk őket még ezen este. (Mollhármas harmóniájukat ld. az „agyusztált harangok harmóniái" cím alatt.)

A hangolásról a következőket mondta el:

„Ha az enyimnek vastag hanggya van? Annak a horpáján ütök ëgy kicsit beljebb, akkó má víkonyabb hangot ád. Na, akkor azt ëhagyom. – Akkó vëszëm a másikat, hogy az olyan hangot dob-ë, mind ez. Akkor azt mëgin mindaddig ütöm a horpáját, mig mëgin még vikonnyabb hangot nëm ád. Am má három. – 'kkó vëszëm a nëgyediket. Nagyon be van ütve a horpája? Akkó kijjebb ütöm a horpáját, hogy vastag hangot adjon. Azt më[g] vastag hangra vëszëm . . .

Mer nekëm sok marha vót ott, háromszázon föllű, és mind oanra kötöttem, aki szökős vót. És akkó mindig tudtam, hogy most mëllik szökős mëgy . . . Így agyusztátam én minden kolompomat át." (Pityinger István, 1889.)

A harang horpának megváltoztatásával nemcsak a harang hangmagassága, de hangjának színe, felhangjai is változtak.

„A harangnak a hangját el lëhet változtatni. Hogyan? Oldalba köll ütni, aztán mingyá másképp szól! Így van ez, valóságos igaz!" (Vigántpetend, Tóth)

Majd komolyra fordítva a tréfát így folytatja, magyarázva:

„Ez a horpadás a kolompon ez a hangjelző. Például ez most így van. És én fogok ëgy kalapácsot, valahová odatëszëm ëgy vasra ëgy fára (a harangot), ëggyet rákoppantok, mingyá más hanggya van. – Ha én ellopnám valakinek a haranggyát, én ë tudnám mingyá változtatni a hanggyát, mingyá nëm ismerne rá a hanggyára. De ezt nëm mindënki tudja, ehhő kevés embër ért!"

A hangolásra vonatkozóan a legszakszerűbb felvilágosítást a zirci öreg gulyás, Lénárt János így adja meg:

„Nëm köll összepasszíttanyi, nëm szabad. Mind külön. Például van itten három, négy, öt, hat, nyolc vonás. (7. ábra) Akkor most ez nagy vonás, kissebb vonás, mëgin kissebb, mëgin kissebb, mëgin kissebb, mëgin kissebb. A hangot úgy kő igazíttanyi, hogy ëgymás után lëgyën a hang."

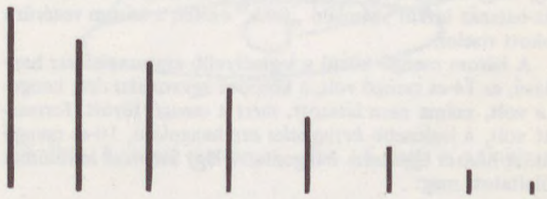

7. ábra. A hangok egymásutánja, ahogy azt egy öreg pásztor rajzolja.
Fig. 7. The sequence of sounds rendered by an old shepherd.

Hangolását orvoslás-nak nevezi, erre majdnem mindig szükség van, mikor új kolompokat vásárol, és azokat a régiekhez akarja igazíttani. Ez azonban kezdetben nem mindig sikerül.

„Sokszor mëgtörtént az eset, hogy mëgvëttem az új harangot és mikor ëgyforma szava vót, akkor jól szót. Mikor el akartam változtatni vagy vékonyabbra vagy vastagabbra a szavát, akkor nëm jó vót. Utóbb mëgharagudtam, odavágtam a favágittóra, a fejszivë összecsaptam."

Mivel értett a harangok hangolásához, ezért vásáron nem a harangok hangját próbálta ki elsősorban, hanem az acél minőségét vizsgálta, amelyből a harang készült.

„Csak néztem, hogy jó vasa van. Én azon (a hangján) tudtam segítteni. Annak csak ëgy kis kalapács kő és a tudás, hogy hugyan kő igazíttani."

Disszonancia

„Ha nëm igazítja össze az embër a hangokat – folytatja Lénárt János – akkor ëggyik a másikat ërontja. Szóvá az összes harangbandát, ami fönn van a tehenekën, a marhákon, az ërontja az egésznek a szavát."

Azért is haragudott a pásztor, ha az általa ‚megagyusztált' harangok közé a paraszt valami rossz kolompot kötött tehene nyakába. Akkor addig mesterkedett, míg a parasztgazda megsértése nélkül mégis csak elnémította az ő harmóniájába bele nem illő idegen harangot:

„. . .vót, hogy a parasztembër főkötött valami rossz vacak harangot vagy csöngőt. Azon vótam, hogy hugyan tudjam ëtüntetni. Legföljebb az vót. . . hogy elveszëtt. Ha hitte jë, ha nëm."

„Akkor rajt hagytam a kolompot, ha olyan kis rossz reznekët rákötött, aztán akkor mást nëm tudtam csináni, lëvëttem aztán fogtam ëgy követ, aztán összelapitottam, hogy në szóljon sëhogyan së! –Hát hazamënt az állat, aszmondja:

– Mi lőtte ezt a harangot?

Mondom:

– Elesëtt a tehén, aztán rátérdët.

Nëm akartam ugy lëvënni, hogy ëdobjam, vagy valami." (Vigántpetend, Tóth)

A behangolt, agyusztált harangok harmóniái

Igen kíváncsian hallgattam meg mindig a hosszú beszélgetések közben, hogy tételeik igazolására vajon milyen hangzatok csendülnek majd fel e primitív harangok öbleiből. Újra meglepetés várt rám minden alkalommal. A pásztorok a maguk ösztönös harmóniai érzékükkel úgy válogatták össze a harangokat, hogy azok vagy hármashangzatot, vagy valamely olyan szeptimakkordot adtak, amelyet azonban a legmélyebb hang alsó vagy felső kismásod szomszédja színezett. De vegyük sorra ezeket!

Legkorábban a hegyesdi juhászt, Simon Gábort kértem meg, hogy rázza meg társaival a három csengőt, amelyet ötszáz-hatszáz birkát számláló „fóka" esetén a három vezérürü szokott viselni.

A három csengő közül a legmélyebb *egyvonalas asz* hangolású, ez 14-es csengő volt, a középső *egyvonalas cesz* hangolású volt, száma nem látszott, mert a csengő törött, forrasztott volt, a legkisebb *kétvonalas esz*-hangolású, 10-es csengő volt. A három egyszerre hangoztatva lágy *asz moll* harmóniát szólaltatott meg:

67.

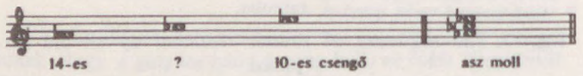

Pécselyen Ihász János gyermekei a padlásról hozták le, s a szoba gerendájáról szedték elő a harangokat. Mikor nagyságrendbe raktuk és megszólaltattuk őket, a harmadik magasabb hangot adott egy kvarttal, mint a nálánál kisebb negyedik. A hat kolomp a következő hangokat és harmóniát szólaltatta meg:

68.

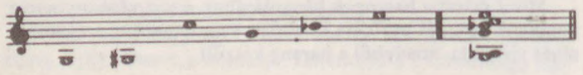

Vagyis olyan terckvart akkord hangzott fel, amelynek le mélyebb hangját, annak kis szekunddal magasabb szomszédj színezte.

Bándon Farkas Antal – amikor arra kértem, hogy állí son össze 19 harangjából és csengőjéből egy 50 tehénre val harangkészletet – a következőket mondta:

„Ha több, nagyobb a falka, akkó má litërëk szërint sz dëm össze. Ha van ëgy hat litërës, akkó má ötös, itt van a k és fél. . . mindenhun kihagyok ëgy mënnyiségü hangot. E ëgy másfeles és még ëgy litërës."

Az általa kiválasztott harangok a következő hangokat harmóniát adták:

69.

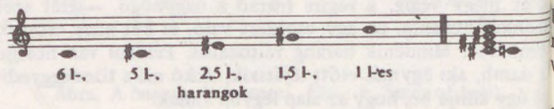

A megszólaló akkord tehát egy olyan *Cisz dúrra építe szeptimakkord* volt, amelynek alaphangját az egy kisszekun dal lejjebb levő *c* hang színezte.

Hozzá kell tennem, hogy Farkas Antal válogatás közb nem rázogatta össze a harangokat, hogy hang szerint is ill nek-e. Az alapelve már – úgy látszik – készen állt törvén ként, s ez így hangzott egyszerűen: „Nëm mindën litërb ëggyet!" – a félhangos disszonancia ott lépett fel akkord ban, ahol a 6 literes és az 5 literes két nagyharang egym mellé került. Úgy látszik, a legnagyobb két harangja közül egyiket mégsem akarta kihagyni a gulya harangegyütteséb

Tósokberénden Pityinger István (1889) híres „haran agyusztálló" hírében állott. Neki ugyan egyetlen harangja se volt már, de az általa hangolt kolompokat Berénd majorban vejénél mégis megtaláltuk. Német István (cca 1920) 102 teh net őriz és azokra rakja öt kolompját és egyetlen csengőjé Ezek a tehénistállóban lógtak, mindegyik amellett a teh mellett, amelyikre akasztják. Ugyancsak megcsodálhattuk i Pityinger István ösztönös harmóniaérzékét, mert az öt harar harmóniájára a „csöngő" szinte rátette a koronát:

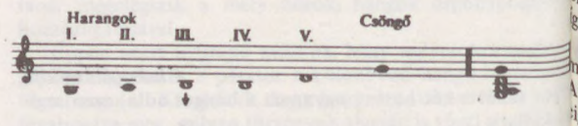

Egy *a* hanggal színezett G-dúr harmónia szólalt itt me melynek legfelső hangját a fényesen csilingelő csengő adta.

Az Olaszfalu mellett legeltető tehenes viszont tipikus p dája a még csak 1–2 éve legeltető parasztembernek. Hani Gyula (1925) nem sokat ad a hangok harmóniájára. 95 teh nén három harang és egy „reznek": egy, talán ágyugolyó h velyéből készült rézkolomp volt található, ez utóbbi azonb nem is szólt. A másik három kolomp közül az egyik kics mély *kis a* hangot adott, a két másik azonos hangot: *egyvon las d* hangot hallatott. Ő már nem ismerte a pásztorok legfo tosabb hangolási törvényét: Minden harang adjon más ha got!

Eddig csak ezt az öt harang, illetve csengőegyüttest h gattam meg a pásztorok egykori „harangbandáiból". Ebb messzemenő következtetéseket, általánosítást még korai v na levonni, a megfigyeléseket még folytatni kell! Mindenes re rendkívül érdekes, hogy abban a négy harang-együttesb amelyet régi pásztorok saját ösztönös harmóniaérzékükre maszkodva hangoltak össze, milyen rend uralkodik. A t vábbi vizsgálódásokat is a tősgyökeres pásztoroknál kell fol tatni, akik az eddig elmondottakon kívül is tudhatnak m

néhány íratlan törvényt, amelyekre ha fény derül, kicsit többet tudunk majd mondani a pásztorok harmóniaérzékéről.

A harangmuzsika ritmusa

A pásztoroknak nemcsak a harangok összecsengésére volt gondjuk, felfigyeltek a harangkongás ritmusának szépségére is. Rájöttek, hogy nem minden marha, birka „tudja ëgyformán szépën mëghordani."

„Mindig oanra szoktam kötni, mer nëm mindëggyik tudja mëghordoznyi, ugyë, van amëllyikën csak kipëg-kopog. . . Rëndësen fő szoktam kötnyi. A gazda nëm kötötte fő. Mindig szelidëk vótak a harangos tehenëk. Minden rëggë mëghuzkodtam hor rëndëssen tudja hordanyi, ütemre vergye." (Pécsely, Ihász)

„A legtöbbször olyanyra szoktam rátënnyi, amellyik jobban mëghordja, jobban szóll rajta. Amëllyik jobban më tudja ráznyi. Szëbb lépete van nekijje. Aztán mentű szëbb lépete van neki, anná jobban szóll rajta."

Nem csoda, ha az így megagyusztált, orvosolt, összehangolt harangokkal felszerelt gulyát szívesen hallgatta a mezőn dolgozó ember épp úgy, akárcsak a pásztor maga.

„Vót hét nagy [harang] köztük, meg azok az apróbbak: kisebb, nagyobb. Mikor szépen legët estefelé a csorda, aztán lëfeküdtem ilyen fékönyékre, rágyujtottam, azt oan élvezet vót hägatni üket, ho! Az embër fét mëgmozgatni üket, hogy most má be kő mënnyi. Mikó mëntek hazafelé szép nyugodtan. . . jó csöndes időbe: messzirű ollyan szép vót, hogy haaajjë! Szépen kottára vót: két nagy më három vagy négy vót ilyen kissebb. Mer ez ahhó szól ugyë. A zenekarba is van, amëllik élësebben szóll, van amëllik vastagon, van amëllik vékonyabban.

De most má az a világ ëmút. Most má böcsületës legelő [sincs], nincs egy böcsületës gulya! Harmincöt-negyven darab – ënnekëm az nëm gulya!" (Pécsely, Ihász)

Harmóniai képzelőerő, zenei memória

Hogy a pásztoroknak zenei képzelőerejük is volt, igényesek voltak, ezt az is mutatja, hogy a gulyásszolgálatból épp a gyűjtés hónapjában kilépett, és már a füredi Szívkórházban elhelyezkedést kereső pécselyen lakó Ihász János, aki az előbbi szép mondatokat is elmondta kolompoló gulyájáról, most így beszél:

„Ha még őriznék, akkó ettű a Kujcsártú[Pestről] hozatnék még ëgy három litërës nagyharangot. Mer ezëk fölé ak kőne. Akkor ami më még jobban pufog . . . Annyi, mind a bőggő a cigányzenébe . . ."

Zenei memóriájukra is fényt vet, hogyha valamelyik állat 15 harang közül egyet is elhagyott, annak elhallgatását vizonylag hamar észrevették, s addig keresték, míg a tuskók, fák tövében meg nem lelték.

„Ëgy veszëtt el a faluban, akit hazavitt a tehén. Még előgyühet a is. A paraszt tëtte el. . . Ha meghallom, még mëgösmerem, pedig ötvenhatba, ötvenhétbe veszëtt ë." (Pécsely, Ihász)

Pásztoraink akusztikai ismeretei

A dalok a pásztorok akusztikai ismereteiről is elárulnak egyet-mást. A kolomp is másként hangzik a lombtalan erdőben, ahol a sok vastag törzs zengőn veri vissza annak szavát.

Szalafő, 1968 – Furián Kálmánné, 1901

Nëm hallom a vezérürüm kolompját,
Szép zöld erdő mind elveszi a hangját.

Furulyázni is jobban szeretnek tavasszal az erdőben, mikor a lombok még nem rontják el a pásztorok hangverseny-

termének akusztikáját. A májusi lombruha szép, de a hangzásnak nem kedvez.

Tudja azt a pásztor nagyon is jól, hogy másképp hangzik a kolomp a szabadban, erdőn, mezőn, másként épületek, falak közt. Ezért is vásárol szívesebben falusi pásztortól csengőt vagy kolompot, mert a falu végén kipróbálhatja, távolról is meghallgathatja azt, míg erre városi kereskedőnél való vásárlás esetén nincs olyan jó lehetőség (Bánd, Farkas).

„Csengők, csöngők"

A csengőket a leggyakrabban a birkafalkákra rakták, csak nagyon ritkán alkalmazták a tehéncsorda harangjai között. Viszont általános szokás, hogy meg nem kötött, szabadon kószáló kiscsikó nyakába is csengőt akaszt a parasztember.

A csengőt a bakonyi pásztorember készen veszi, készítési módját nem ismeri.[5] Gyakran cserebere útján szerzi be csengőit a pásztor. Simon Gábor így mondja el három csengője származását Hegyesden:

„Úgy szerëztem üket. Ëggyet ës Somogy mëgyei öreg gulyásembërtű, ëggyet më a nagybátyámtú kaptam, ëggyet meg úgy cserétem itten égy barátomtú. Ezt a nagyobbikat, eztët 35 pöngőër vettem, ezt a középsőt, aztat më ugy kaptam a nagybátyámtú ajándékba, mer ë vót má pusztúva, aztán én csináltattam më. A kissebbiket meg úgy kaptam ëgy nagyobbér, dehát az këgyetlen nagy vót . . . Ezëk szalamia-csöngők, abbú vannak csinává."

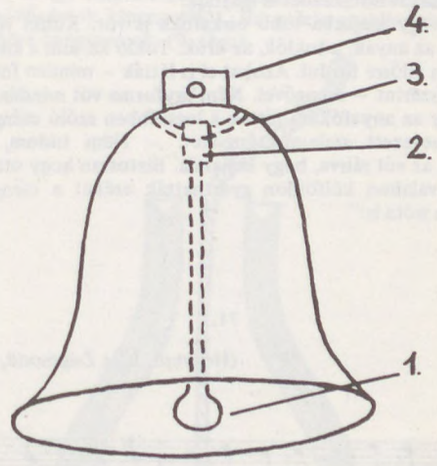

8. ábra. A csengő részei. Fig. 8. Parts of a tinkle.

1. „Ez a csöngőnek a monya
2. Ez azér van rátéve kis bőrheveder, hogy a mony ki në ölje, ki në reszelje aztot a
3. tőgyit nekijje". (Tőgynek a csengő ütőjét tartó beforrasztott kampót nevezte.)
4. „Ez më a csirgya nekíjje."

A csengők méretei

A csengők nagyságát számmal jelölik. A legnagyobb, amelyet én láttam, hallottam, a 14-es, ennek *egyvonalas asz* a hangolása, a 10-es egy kvinttel feljebb hangzik, *kétvonalas esz*-ben. Az a két csengő, amelyet a marhák harangjaival együtt a gulyára akasztott Kardosréten a pásztor, az még nagyobb volt, 16-os méretű.

A hegyesdi juhász is nagyméretű harangról beszélt:

„Dehát az këgyetlen nagy vót, vót akkora majnëm, mint a

kalapom kerülete. Nëmigën engedték községbe főkötni, ëgy kicsit nagyullották. . .” (Simon)

Birkákra ötös, nyolcas csengő illett leginkább.

Szalamia-csengők

A legjobb csengőnek a szalamia-csengőt tartották. Van olyan nóta is, amelyben ebből „haramiacsëngő” lett. „De olyan csöngő is vót, aki a Dabostetőrű lëhallott ide (Hegyesdre). Olyan szép hangja vót. Hát legalább 10 kilométërre is elhallott a szalamiacsëngő, hogyha csendes, szép idő vót.”

„A csöngőbe keverve van szalamia, mëg érc, mëg ezüst. – Ez három féle anyagbú van csináva. Ellenbe ez a rész (kis fehér érre mutat a csengőjén) ez ezüst benne, ez a fehér. Itten má valamellyes kis rezet is kapott” – magyarázza a csengőjéről Simon Gábor Hegyesden.

Ecsedi István tanulmányából tudjuk, hogy a csengőöntő anyag összeállítása a következő volt: 1 rész vörösréz, két rész sárgaréz és valamennyi cin és *szalmiák.*

Milyen falkára milyen
és hány csengő illik?

A legtöbb pásztor szerint a birkafalkára két csengő való: az egyik a nyáj élére, a másik a végére. Egyedüli adat eddig, hogy Hegyesden három vezérürüt alkalmaztak, s mind a háromra raktak csengőt egy „fókán” belül. Hogy ez így volt, azt a fennmaradt nótakezdet is igazolja.

„Ëgy-ëgy majorba több birkafóka is vót. Külön vótak a ridegëk, az anyák, a toklók, az ürük. Tokló az, ami a következő évben ellősre fordul. Azokat el is látták – minden fókát az érdëme szërint – csengővel. Nëm ëgyforma vót mindën fókának, mer az anyafókára tëtték a legszëbben szóló csëngőket, az ugynevezett szalamiacsëngőket. – Nëm tudom, hogy millyen, az vót ráirva, hogy szalamia. Biztossan hogy ott gyártották, valahun külföldön gyárthatták ezëket a csëngőket. Van róla nóta is:”

71.

(Hegyesd, Kiss Zsigmond, 1930)

„Persze, a nagyobb fókákon három vezérürü vót. Háromra tették a csëngőt. Szükségës volt ködös időbe, hogy a birkák mëg në szakadjanak. Ëgy fókába 3–400 darab, sőt, vót hatszázas fóka is. Ëgy őrzött, mëg a kutyái. Két kutyája vót. Hát nálunk a kutyákat Tiszának, Dunának hivták, esetleg megkeresztelték ilyen ëgyéb nevekkel: Tücsök, Furcsa, ilyesmi.”

„Az anyafókákra tëtték, de nëm anyákra, hanëm oda választottak ki a legerősebb ürükből, és az ürük hordták a csëngőt. Kissebb fókákná, azokná csak ëgy vezérürü vót, ëgy csëngő szólt.” (Hegyesd, Kiss Zsigmond mondta e fejezet minden idézetét.)

„A birkákra csak kettő köll, több sëmmi! Ëggy, aki elől jár, ëggy aki hátul jár” – vallja Kardosréten Gulyás János. – „Mer a birkanyáj az ëgy tömegbe jár mind. Akkó má tudja a juhász. Mer ëggyesbe birka nëm marad el sëhol. Ha elmarad, am má csak betegsége által marad el. Tudja a juhász: Na most ëgyik kolomp elől szól, a másik hátul szól, hogy hol van az eleje és hol van a hátulja. Akármilyen sürüségbe! A két harang az nëm ëggyezik ëgymással. Mindëniknek másnak köll lënni.”

Melyik a jobb? A csengő
vagy a harang!

Igen érdekesek azok az összehasonlítások, amelyeket pásztorok a harangok és csengők közt tesznek. Úgy tűnik, harangok, kolompok szava után könnyebben tájékozódnak könnyebben megtalálják az elveszett jószágot a pásztorok.

„Ha én főkötöm azt a csöngőt és főkötök ekkora kis harangot, az erdőbe az a kis harang, kolomp, az engëmet oda csal, ha szél fuj is, de a csöngő az ara szól (balra mutat) és ëmëgy a hang (jobbra mutat).” (Zirc, Lénárt)

Később ugyanezt így fogalmazza meg:

„A hangja között nagy különbség van a hallásra. Például így erdőbe: Akkor én főkötök ëgy féllitërës harangot vagy ëgy 13-as csöngőt, az jó nagy, az má nagy csöngő, de ha jó vasa ennek a kis harangnak, én ezt nëm adnám azé oda, halláskëpiér! Ez odacsal engëmet, ha szél fuj is, odacsal egyszen az ő közelibe, de csöngő nëm, mer az elmásitja a hallást és elcsalja az embërt fére.”

„A harang, a csengő
a pásztorember címere”

A pásztorok eddigi megnyilatkozásai a harangok, csengők praktikus hasznát emelték ki. Azonban sokkal többet jelentenek e hangzó szerszámok a számukra, mint egyszerű, szükséges kellékeket. Azt már hallottuk, hogy ők maguk is, és környék népei is gyönyörködve hallgatták a kolompoló nyáj muzsikáját. A pásztor büszke volt harangjaira, s azon igyekezett, minél szebben szóljon a nyájon a kolompzene.

„Ëgy pásztorembërnek, ëgy gulyásembërnek ez a cimër. Mëntű szëbb hangszëre van neki: csöngeje, vagy harangja vagy ehhöz hasonló.” (Simon, Hegyesd)

Öreg gulyásunk így keresi rá a szavakat:

„A pásztor disze vóna! Az is!. . . én is ennek a bolondj vótam. . .„ *(Zirc, Lénárt)*

Így dalol a pásztor
csengőiről, kolompjairól

Hogy a pásztor büszke volt szépen hangzó kolompjaira, csengőire, ezt dalai is igazolják. Kapolcson is, Hegyesden is megéneklik az 5–600 birkából álló falka előtt csilingelő vezérürüt:

(Kapolcs, 1969, Kálmán János, 1896.)

A fókámba három vezérürüm van,
Mind a hármon haramiacsengő van.

(Dallama – Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 10/1971) 388.

A rézkolomp szava nemcsak a nyájat vezeti, hanem a kevesét kereső kislányt is útbaigazítja:

(Veszprém, Dózsaváros, 1963., Tamás István 1937.)

Hallgass, juhász! Merre szól a rézkolomp?
Nëm láttad-ë a rózsámat valahol?

Dallama – op. cit. 389. d.

Farkas Antaltól kaptam egy rézzel szépen befuttatott kolompot, amelynek mindkét oldalára ‚rávágták’ a nevüket az egykori tulajdonosok. Egyik oldalán ez áll: Esső Antal 193[illegible], a másik oldalán: Esső János 1934. A pásztorok pontozóval ‚dornival’ luggatták bele a nevüket a harang oldalába. (Frodva 4. ábra) A rézharangba frissen belevágott betűk valóban aranybetűkként csilloghattak. Nóta is van róla:

(Akli puszta, 195[illegible]
Magyar József, 1874.)

– Pista, Pista, juhász Pista,
Hol az a szép ürüfóka?
– Be van hajtva a tilosba,
Szilágyi bíróná szól a csëngő rajta.
Ismerëm a csëngőt,
Vót is a kezembe,
Az egri vásárba
Vëttem az ürümre.

Száz forint az ára,
Rózsám a gazdája,
Két aranybőtűvel
Van nevem rávágva.

(op. cit. 15. dallam)

A pásztor a kolomp szavát is mintha értené. Talán a ritmusára gondol, mikor erről énekel? A csengő, a kolomp szavát – valószínűleg saját lelkiállapota vetületeként – gyakran érzi szomorúnak:

(Szalafő, 1968,
Furián Kálmánné, 1901.)

Nem akar a rézkolompos legelni,
Rézkolompját szomoruan zörgeti.

(op. cit. 20. dallam)

(Kapolcs, 1969,
Kálmán János, 1896.)

Ol messzire hangzik annak a szóllása,
Mint a babám keserves zokogása.

(op. cit. 2. dallam)

Egy megriasztott, ideges állat kolompja másként, szaggatottabban szól, mint a nyugodtan lépegetőé. Ezt érezhette haragosnak az akli pásztor:

(Akli puszta, 1965,
Vind Jakab, 1909.)

Nëm akar a vezérürüm legëni,
Csöngettyűjét haragossan zörgeti.

(op. cit. 21. dallam)

Mikor pásztorlakomára kerül a sor, néha a ‚nagyharangos’ is bográcsba kerül:

(Pécsely, 1969,
Ihász János, 1919.)

–Ergye, fogd mëg azt a babost,
A legszëbbik nagyharangost!

(op. cit. 10. dallam)

Csörgősbot

Vajkay Aurél írja le Szentgál című könyvében, hogy a csikósok régen csörgősbotot használtak. Ha ezzel egyszer megdobták a lovat, később elég volt már csak megrázni a csörgőjét, figyelmeztetésére is hallgattak a csikók.

Magam csörgősbotot a bakonyi pásztoroknál már nem láttam, egy visszaemlékezés azonban mégis igazolja, hogy használtak ilyet, de ez az adat kanászokra vonatkozik.

Takáts Zoltán rédei származású tanár (szül. 1938) mondta el nekem, hogy családjukban gyakran elhangzó történet szerint dédapja bíró volt a faluban. A község apró termetű, de nagy haragú kanásza valami méltánytalanság miatt felhábodva ment panaszra a jól megtermett bíróhoz, és hogy szavainak nagyobb nyomatékot adjon, csörgős botja végét erélyesen a földhöz zökkentgette. A bíró ekkor kijött a sodrából, elkapta a kanász csörgősbotját, és azzal kergette el a méltatlankodó pásztort.

Timaffy László az Ethnographia 1963. évi II. számában (161–180) részletesen ismerteti a csörgősbotokra vonatkozó adatait. Megtudjuk, hogy ezt a környező népeknél is használt pásztoreszközt Magyarországon főként a Kisalföld ártéri legelőin és a folyók mentén alkalmazták. E bozótos, bokros területen nem volt elég hely az ostor pattogtatására. Ha nem is látta a jószág a pásztort, legalább hallotta a csörgősbot karikáinak pörrenéseit, és nem kószált messzire.

Főleg gulyások használták, ők mesterien tudtak vele célba dobni is. A bojtároknak be is kellett mutatniok tudásukat, mielőtt alkalmazták őket.

A Kisalföldről távolodva egyre fogy a csörgősbotokra vonatkozó adat, de azért eléri a Bakony északi peremét. Timaffy említi, hogy a következő, e tájon levő községekben emlékeznek még az idősebbek a csörgősbot használatára: Pápateszér, Vaszar, Döbrönte, Kéttornyúlak, Nagyalásony, a Somló vidéke. Gecsegyarmaton 1945-ig használatban volt a csörgősbot. A Bakonyba jöttek el jó csörgősbotnak való somfabotokért a rábapatonai pásztorok.

Doromb

Dorombon már senki sem játszik a bakonyi pásztorok közül, de korábban ismerték, tudtak, hallottak róla. Emlékét több népdal is őrzi, ezek mind cigányokkal kapcsolatosak. Feltehető, hogy a kolompárcigányok, cigánykovácsok készíthették régen ezt a kis, vasból való hangszert, amelyet szájba kellett venni, s a szájból kiálló kis, rugós nyelvet pengette a játékos, miközben szájüregét úgy változtatta, mint fütyülés közben, az így megváltoztatott hangzó öböl tette lehetővé a különböző dalok kipengetését. Hangereje azonban csak igen kicsi volt e hangszernek. (9. ábra)

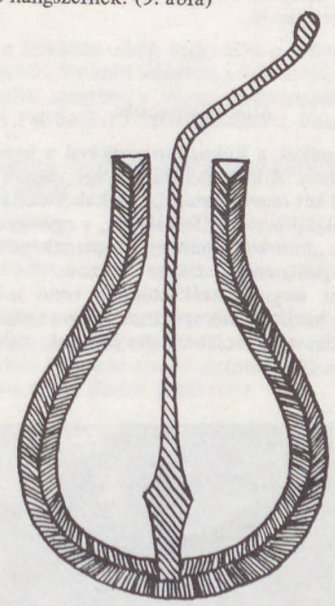

9. ábra. A doromb. Fig. 9. The Jew's harp.

Bartók Béla azt írja a dorombról, hogy a Dunántúlon főként lányok, menyecskék használták. Gyermekdalokat volt a legkönnyebb kipengetni rajta. Még hangsorát is megállapította.

72.

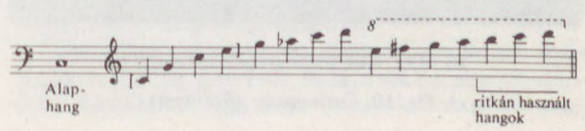

Egyik bakonyi népdalunk így őrizte meg a doromb emlékét:

73.

Borzavár, 1951 – Auer Piroska, 1938.

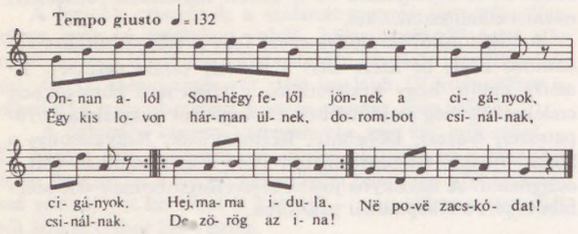

Bár dorombja nem volt, mégis a doromb használatához hasonló technikával csalt elő halvány dallamot a zirci öreg kanász, Lénárt János, 1965 őszén: Nyitott szája előtt tapsolt a dal ritmusában, s közben szájának üregében különböző mélységű hang rezonált tapsa nyomán.

Míg Magyarországon már csak múzeumokban találkozunk elvétve dorombbal, addig a franciaországi Lyon egy hangszerkereskedésének kirakatában még 1970 nyarán is megvételre ajánlotta azt a kereskedő.

Kukoricamuzsika

A falusi gyerekek a kukoricamuzsikával a hegedűjátékot utánozzák tréfásan. A kukoricaszárból úgy vágnak le egy darabot, hogy azt két csomó határolja. A kukoricaszár rostjából a két szélső, felálló peremet felhasítják, s egy-egy pálcikával alátámasztják e „húrokat" mintegy húrpárnaként. Ez tehát a hegedű, a vonó pedig ennek szakasztott mása.

Használatkor megnyálazzák mind a vonó szőrét, mind pedig a hegedű húrját, s mikor a húrhoz ér a vonó, nyikorgó hangot ad. Dallamot nem lehet rajta játszani, csak a ritmust lehet variálgatni. (10. ábra)

10. ábra. Kukoricamuzsika (Szentgál)

Fig. 10. Corn music. (Szentgál)

Szentgálon még mondókát is tudtak hozzá ezelőtt ötven hatvan évvel. Így emlékszik erre vissza Farkas Antal:

III. MEMBRANOFON HANGSZEREK

Membranofon hangszereknek a zeneszerszámoknak azt csoportját nevezzük, amelyeknek hangképző közege egy k feszített rugalmas hártya, vagy bőrfelület. A bakonyi pászto rok hangszerei közül ide soroljuk a köcsögdudát, valamint mirliton hangszerek közül a selyempapírral bevont fésűt és náddudát.

De ide tartoznak a dobok is, amelyeknek utánzásáról má a Ritmuskíséret c. fejezetben megemlékeztünk (ld. késperg tés).

Érdemes azonban kitérnünk a dobra, mert mint a ritm kus kíséret egyik legősibb eszköze már a legrégibb idő ó használatos népünknél. Most nemcsak a sámánszertartáso ban betöltött rituális szerepére gondolunk, hanem a népi mu zsika ősi megjelenési módjaira, mikor a dob szólóéneket vag sípzenét kísért. Fuvolást és dobost ábrázol egy XIII. száza beli aquamanilénk, vízöntő figuránk is. Ennek a képzőmű szeti ábrázolásnak került elő ugyancsak XIII. századbeli tih nyi szöveges párhuzama. Ha a szűkszavú, 700 esztendeje fe jegyzett latin nyelvű oklevelekben a sorok közt is megpróbá lunk olvasni, azok mégis vallani kezdenek korukról. Ecsed Ildikónak a Magyar Nyelv I. számában 1960-ban közölt tanu mánya alapján örömmel számolunk be róla, hogy a középko népi hangszeres zene néhány adata bukkant fel egy 1211-be keltezett tihanyi összeírásban. (op. cit. 85–91.)

Az adatok közt a dobosról esik a legtöbbször említé minden zenei vonatkozású adatban szerepel. Lássuk ezeke sorban!

1. Az oklevél Gamas községben Dob községből való szo gákat sorol fel, köztük szerepel *„Micola cum filiis suis Tubu Dolus, Thimoteo"*

Az oklevélbeli *Tubus* a Dobos, a *Dolus* a Dalos szó zá tabb hangzós alakja. A nyíltabbá válás érthető (a Halotti B szédben szereplő *nopun*-t ma napon -nak ejtjük). A t hangz zöngülése nem ritka jelenség a szó elején. Ha ezen oklevélbe a két, zenére, énekre utaló név együtt szerepel, nem leh véletlen. A ritmussal kísért énekre egyébként még napjain ban is hallunk példát a Bakony területén (köcsögdudák).

2. Ugyancsak az 1211-es tihanyi oklevél említ az arác harangozók közt két olyan nevet, akik a harangozás melle zenélhettek is: *„In villa Aarach hii sunt pulsatores. . . filii Zember, Syquid, Thobus . . . "*

Thobus itt is nyilvánvalóan a *dobos* szó latinos írás *Syquid* pedig valószínűleg a *sikít* hangutánzó szó képző ellátott alakja, amely valamilyen sípot, fúvós hangszert jelö het.

E feltételezésünket az is megerősíti, hogy a fűzfasípot, v vidékünk, ahol süvöltőnek, a furulyát, ahol *szültünek* n vezik.

A sikító szó idegen hatást mutató lejegyzésével egyébké még három alkalommal találkozunk az idézett oklevélbe Egyszer *Chikuid,* majd másként írva *Cikuid,* máskor*Chiquité* vagy hibásan írva *Chiquireu* áll a latin szövegben. Harmadi alkalommal azonban megint olyan környezetben szerepel, ahol zenei vonatkozású jelentését más szó is támogatja.

Az oklevél egy helyen a szolgák neveit sorolja fel: *„. . . servi: filius Eld, Syquiteu Siquiteu cum filiis suis: Fiod, Duba"*.

E névsorrészlet valószínűleg az aquamanilén ábrázolt hangszeregyüttes összeállítását őrizte meg a számunkra: a dobbal kísért síp, vagy fuvolamuzsikát. A szöveg szerint *Sikító* a fiaival: *Fiod*-dal és *Duba*-val állt szolgálatban. Az atya tehát sípos, az egyik fia dobos lehetett. A Duba a dob hangszernév kicsinyítőképzővel ellátott alakja.

Nem sokkal fiatalabb a most sorra következő oklevél sem. Ez is a tatárjárást megelőző időből, 1224-ből való. Az oklevélben II. András király a szentmártoni bencés apátságnak ajándékozza a szolgagyőri várat illető 3 ekényi földet, a várbeliek hat mansiojával, kiknek nevei ezek: *„Wtovs Guegus Tuba* Ybrah Helleus et Tocut."

Valószínűleg három zenész búvik meg e felsorolásban. A *Tuba* vagy dobost, vagy tubást, azaz harsonást jelent. A *Guegus* helyes olvasata *Gegüs* vagy Gegös, így tehát a gégével kapcsolatos valószínűleg énekest jelölhet. Az *Wtovs* mögött *ütős* hangszerest kell sejtenünk: talán kobzost, lantost. A pengetős hangszereket a játékos szinte üti is néha kezével. Háromszáz esztendővel ezen adat után Tinódi is arról énekel, hogy elzörgeti a nótákat. Nálunk ma is ‚verőtoll' a citerapengető toll neve.

E korai írásbeli adatok ugyan nem kimondottan a pásztorzenére utalnak, mégis közöltük őket, mivel a bakonyi népi hangszeres zenére vonatkozó első feljegyzéseknek kell őket tekintenünk.

A XIII. századbeli okleveleknél is régebbi időbe vezetnek el bennünket a Bakony földrajzi nevei, amelyek közt ugyancsak sokszor megtaláljuk a dob szót és származékait. Dob szavunk – több nyelvészünk véleménye szerint – a domb szónak hangulatilag és jelentésbelileg elkülönült párja. Mások hangutánzó eredetűnek tartják. (A magyar nyelv történeti és etimológiai szótára. Bp. 1967.) A legrégibb időkben a dobnak fontos hírközlő szerepe volt őseinknél, akárcsak világszerte a többi primitív népeknél: A magas dombokra, hegycsúcsokra helyezték el a lármadobokat, és azokkal figyelmeztették a környék lakosságát a közelgő veszedelemre, hívták össze megbeszélésre stb. Aki értette a dobnyelvet, arról mondták: „érti a dürgést". Később a XVI. században a dob riasztó szerepét átvették a még messzebb hangzó puskaporos mozsarak.

A dobbal való riasztás ősi gyakorlatának emlékét őrzi talán a Tapolca melletti Dabos-tető (dobos-tető?) elnevezés is. Feltevésünket úgy látszik, hogy megerősíti a hegyet körülvevő három helység neve is: Ódörögdpuszta, Újdörögdpuszta s kissé távolabb Taliándörögd. De nem messze van innét Dörgicse és Kisdörgicse sem. . .

Csesznek várából nyugat felé, Pápa felé nem volt kilátás, mert egy magas hegytető ennek útját állta. Ide a tatárjárás idejében épült vár kapitányainak külön őröket kellett állítaniuk, hogy a közelgő veszedelemről időben értesítsék a vár népét. Az egész vidék Zörögheg-nek nevezi e csúcsot, amely elnevezésből szintén a dobbal való híradásra következtethetünk.

Sorolhatnánk akár a többi ősi hegynevet is, amely hasonló tartalmakat hordozhat. Ilyenek Pápa irányából a Bakonyt megkerülve a következők:

Durrogóstető Homokbödögétől DK-re
Dörgőhegy Fenyőfőtől K-re
Zörögtető Csesznektől Ny-ra
Doboshegy Téstől ÉK-re
Rostahegy Agártetőtől D-re, Újdörögd pusztától K-re
Dabostető Ódörögdpuszta, Újdörögdpuszta, Taliándörögd közelében

Érdekes megfigyelnünk, hogy e hegynevek a Bakony hegység peremén találhatók. (11. ábra)

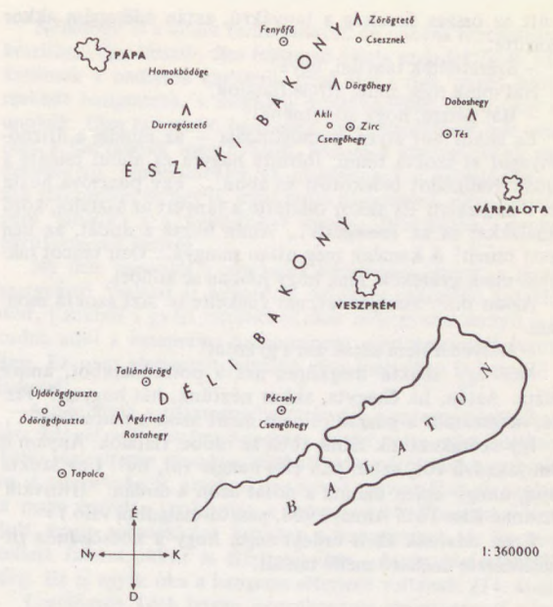

11. ábra. Zenei vonatkozású földrajzi nevek a Bakonyban.

Fig. 11. Music related geographic names in the Bakony.

Ezek a jeladásra utaló hegynevek a Bakony szélein túl is megtalálhatók. Nyugati irányban a Somló tövében lapul Doba község, keleti irányban a Vértes csatlakozásánál Aka községtől ÉK-re Felsődobos, majd mellette a Hangkút nevű völgy fekszik.

Kapcsolatba hozható még a témánkkal a következő néhány hegynév is:

Dobogóhegy	Mencshely közelében
Üsti hegy	Szentgál mellett
Recsekhegy	Hidegkút mellett, a 430 m-es kilátó közelében.

Az is elképzelhető azonban, hogy a fentiek közül néhány hegynév úgy nyerhette el a nevét, hogy a bakonyi mészkővonulatokban található kisebb nagyobb üregek, barlangok düböröghettek fel az állatok patái alatt.

Köcsögduda, duda

Ma már nem muzsikálnak ezzel sem, de a mai öregek még használták legénykorukban gyermekkorukban. Készítéséhez értenek, többen is beszéltek róla.

„Csinátunk ilyen dudafélét. Tejesfazékra rákötöttük a disznóhólyagot, belekötöttünk egy nádszálot, olyan szépen dudát, mind annak a rëndje! A tánchó, a cituráhó mëg a furuglaszóhó mingyá az képezte a bőggőt, a bakszust. Illyet csinátunk." (Vigántpetend, Tóth)

A Tapolca melletti Sáska – Újmajorban a pusztai esték hangulata bontakozott ki a köcsögdudára való emlékezés nyomán. Sehol másutt nem hallottam még, hogy e ritmushangszer hangját oly módon tették volna áthatóvá, mint ahogy erről 1972 nyarán itt hallottam:

„Hárságyon vót ez, tanyán. Hatan vótunk lányok, apám anyám nagyon vig kedvü vót. És ugyë nekünk nëm vót szórakozó lëhetőségünk, hogy mink elmenjünk. . . Aztá este össze-

gyütt az összes fiatalság a tanyákrú, aztán édësapám akkor elkezdte:

– Szeretnétëk táncúni, ugyë?

Hát mink mëg, mind afféle fiatalok:

– Hát persze, hogy szeretnénk!

És akkor vót ëlyen köcsögdudája – az mindig a disznóhólyagot el szokta tënni, fölfujta nagyra és abbul csináta a dudát. Nádszálot belekötött és abbú. . . Ëgy posztóvă huzta azt a nádszálat. És akkor odatëtte a tányért az asztalra, körű kanalakkal és az recsëgëtt. . . Amin huzta a dudát, az uan neszt csinát! A kanalak mëg ottan mingyá... Oan táncot raktunk, mink gyerëkëk, rája, hogy jobban së köllött.

Aztán ő. . . amit dudát, azt énekelte is. Azt szokta mondani:

– Rossebér nëm adják ám a gyántát!

Mer ugy szokta mëgköpni azt a posztódarabot, amivë huzta. Aztán, ha ëhagyta, akkor néztünk, hát hugyan? Persze, mëgszáradt a posztó és nëm mënt azon a nádszálon . . .

Így szórakoztunk mink abba az időbe, fiatalok. Anyám is oan jókedvű vót, aztán oan élës hangja vót, hű!! Ugy szokta fujni, ahogy apám danúta a nótát azon a dudán." (Horváth Istvánné Kiss Tóth Anna, 1908, pásztorcsaládból való.)

Ezen adatnak az is érdekessége, hogy a köcsögduda ritmuskísérete énekszó mellé társult.

Készítése

Készítése előtt a disznóhólyagot jól be kell áztatni, majd a hólyagot rá kell szabni a köcsög tetejére, de úgy hogy az körüskörül lelógjon egy tenyér-szélességnyire, majd egy körülbelül 30 cm-es nádszálat az egyik csomója alatt le kell vágni, s e csomót bele kell kötni a disznóhólyagba. Ha ennyire készen vagyunk vele, akkor a nedves hólyagot rá kell kötni egy tejesköcsög, vagy egy fazék szájára úgy, hogy a nád a köcsög szájának síkjára merőlegesen álljon. (12. ábra) Kissé meg kell feszíteni a bőrt nedvesen is, akkor lesz igazán jó megszáradt korában: Ha ilyenkor jó száraz helyen tartjuk, szinte pattanásig kifeszül rajta a disznóhólyag és felerősíti a belekötött nádszálon dörzsölés által keltett mély rezgéseket. Minél nagyobb az edény, annál öblösebb, teltebb, mélyebb lesz a hangja, annál jobban megközelíti a bőgő brummogását.

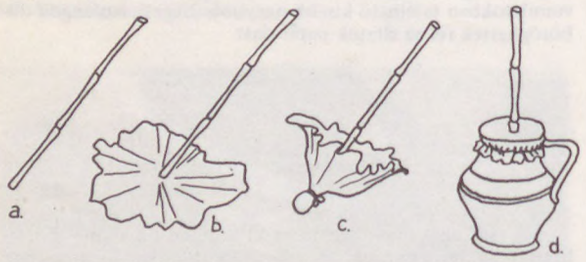

12. ábra. A köcsögduda készítésmódja.

Fig. 12. How to make the musical instrument of which the voice resembles the lowing of the cow.

Játékmód

A játékos hangszert rendszerint a bal hóna alá veszi, jobb keze megnedvesített hüvelyk- mutató- és középső ujjával közrefogja a nádszálat és azon huzogatja ujjait le-föl.

A kéz mozdulatának gyorsulása következtében a rezgésszám is változik. Néha az ügyes játékos a konkrét hangmagasságot megközelítő kísérőhangokat is ki tud csalni hangszeréből. E zajos ősi szerszám egy kicsit az egyfenekű sámándobokra is emlékeztet.

Az imént leírt társas összejöveteleken való alkalmazásán kívül szívesen használják fel a különböző köszöntések alkalmával: szilveszterkor, újévkor, névnapok alkalmával.

A köcsögdudának a regölésben betöltött fontos szerepéről a Magyar Népzene Tára II. kötete részletesen megemlékezik (809–811.). A regölés határa területünket, tudomásunk szerint, csak a Somlyó vidékén, Devecser környékén érinti.

Mirliton hangszerek

Ide azok a hangszerek tartoznak, amelyek az emberi ének hang rezgésére jönnek mozgásba, átveszik az ének rezgésszámát, és az emberi hangnak együttrezgésükkel kicsit nazáli hangszeres színezetet adnak.

Fésű selyempapírral

Aki szerencsés volt, tudott magának szájharmonikát venni. Akinek az nem jutott, hogy ő is muzsikálhasson, fésűt tett selyempapírt, arra rádúdolt, s a selyempapír rezgése a énekhangot átszínezte. Ez általánosan ismert a Bakonyban.

Lénártné Zircen a gyermekeit szokta megörvendeztetni fésűmuzsikával, nagyanyám nekem is muzsikált így gyermekkoromban.

Nádduda

Magam sosem láttam már használatban a pásztoroknál, de jól emlékeztek még rá. (13. ábra)

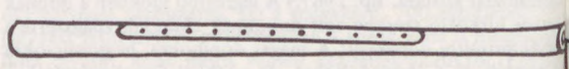

13. ábra. Nádduda. Fig. 13. Reed bagpipe.

„Látni láttam, de nëm használtam ilyent. Leginykoromban ugyancsak a pásztorok körű vót ilyen. Ugy nézëtt ki majnëm, mint egy kis furulla, aztán lë vót huzva ëgy darabonn az a nád keménnye, az a kis bele, az adta a hangot. Azon nëm vót luk, csak ugy kontráztak vele a szájmuzsikához. Bele köllött dudúnyi, attú lett rezgős az a kis bele annak a nádnak." (Vigántpetend, Tóth)

Hasonlóképpen beszél a náddudáról Szentgálon T. Molnár István is:

„Nádnak a vastagát lëfaragtuk, aztán bellű a kis tojáshéj hártyája. . . Abbul is vót ëgy ilyen sip. Aztán valamit muzsikátunk. Bele köllött dudúnyi, ami az embër száján kigyün. (Lyukakat ők sem fúrtak rá.)

IV. CHORDOFON HANGSZEREK

Azokat a hangszereket, amelyeknél a hangok forrását a húr képezi, chordofon hangszereknek nevezzük. Ezek közé tartozik pásztoraink ma is egyik legnépszerűbb hangszere, a citera is. A többi chordofon hangszerrel: hegedűvel, cimbalommal, csellóval, bőgővel a pásztorok csak mint „fogyasztók" hallgatók, éltek. Az utóbbi 80–100 esztendőben már nem érték be a dudával mulatságaik alkalmával, hanem ilyenkorra cigánybandát fogadtak. Róluk azonban majd külön fejezetben számolunk be.

A „citera, citora, citura"

A húros hangszerek nagyon korán megjelennek őseink zenei gyakorlatában. A Dunántúlon a legősibb húros hangszereket bemutató ábrázolásokat a Sopron melletti Burgstallon leljük.[6] Ezek a kora-vaskori urnarajzok, bekarcolt cserepek az időszámításunk kezdete előtti 8–6. század táján készülhettek. Két játékos kezében húros hangszert látunk rajtuk, mellettük pedig táncoló alakokat.

A görögöknél a legkorábban ugyanebben a korban, az időszámításunk előtti 8. században tűnik fel a négyhúrú phorminx, amelyet Homeros is szerepeltet Odysseajában. Ez a hangszer római közvetítéssel szintén eljut Pannóniába. A belőle kifejlődő kytharát, amint azt Apollo pengeti, megtaláltuk a római kori Savaria terra sigillata leletei között Szombathelyen.[7]

Középkori oltárképeken, kódexek iniciáléiban is gyakran ott látjuk a citera ősét, a psalteriumot az angyalzenekarok hangszerei között.

Ősi múltra tekint hát vissza a citera, történeti kialakulását nyomon követhetjük. Népünk is régóta ismeri. Mikor pásztoraink a régi idők közös dalolásaira, táncos vigalmaira emlékeznek vissza, a maguk kezelte népi hangszerek közül mindig első helyen említik a citerát. Elég hangos is volt ahhoz, hogy zajos összejöveteleken is úrrá legyen, a kísérő-húrok állandó zúgása, zsongása, az időnként megszólaló „bőggőhúr" ritmust alátámasztó pengése kiválóan alkalmassá tették arra, hogy felidézze a zene varázsát: mámorítson, táncra késztessen, közösségeket zenei és hangulati „közös-nevezőre" hozzon.

Nemhogy él a citera területünkön, de mintha reneszánszra készülne. Úgy látszik, újra feltámad iránta az érdeklődés. Előkerülnek a padlások zugaiból, a rag alól a régi, poros, húrjaszakadt hangszerek, s megható ragaszkodással őrzik őket az unokák. Újra húrozzák, hangolják, fel-felzendülnek már nemcsak a kis szobák magányában, hanem a községi tsz-ek rendezvényein, pinceszereken, és megjelennek a művelődési házak színpadain is, úgy is, mint szóló hangszerek, úgy is mint a népi táncok, s a népdalokat ápoló „Páva-körök" énekes együtteseinek kísérői.

Ma már nemcsak a pásztorok készítenek citerát, a Hangszergyártó Vállalat is felismerte az egyre fokozódó érdeklődést. Ezekből a gyári citerákból akár mégegyszer annyit is el tudna adni a veszprémi hangszerbolt, mint amennyit évente kap. Ez nem elszigetelt jelenség, Vas megyében is hasonló a helyzet.

A citerához a pásztorember számára szinte minden alkatrész kéznél volt, csak a hangszer húrját vette néha boltban. Több régi citerán azonban közönséges vasdrót volt megfeszítve. A citera szögeit, amelyekre a húrok csavarodtak rá, azokat is maga reszelte, alakította a citerakészítő. Sokszor előfordult, hogy ajándékként jutottak a hangszerhez, de ha meg kellett fizetni, akkor is elérhető áron, olcsón vásárolhatták meg. Ez is egyik oka a hangszer elterjedt voltának. (14. ábra)

Legelőször Tóth István nyugalmazott vigántpetendi pásztort kérdeztem, mit tud a citeráról:

„. . .többnyire juharfából (készítették a citerát), . . .a feneke fenyőfából vót. Ennek vót legalább, amien én is tudtam egy kicsit játszani, de oat is láttam, akinek nëm is vót feneke, csak a teteje vót, meg a körzete. De az is usz szót, mind aminek feneke vót.

– [Duplakottás: kromatikus citerán] azon nëm tudtam ám megtanúnyi, met azon mégis csak oan embër tudott játszani, aki kicsit a kottát is ismerte."

forma	sor-szám	elnevezése	lelőhely	a készítő neve, a készítés éve	hasz-nál-ják-e?	méretek mm-ben: hossza	szélessége: legnagyobb	szélessége: fent	mélysége	hangolás: dallam húrok	hangolás: kisérő húrok	hangolás: basszus húrok	hangolás: ambitus	húrhelyek	húrok száma	Gyűjtő	Hol a hangszer jelenleg?	Ábra száma
vályú	1.	Sunda	Tapolca-Paptelep	Horváth Ferenc 1972	igen	670	210	210	55	é é é é	é é é cc g cisz	e	é-e"	21	11	Békefi A.	Készítőnél	24.
	2.	Citura	Dudar	Ács Gergő 1965 körül	nem	1050	140	140	60	húrtalan			2okt fis'+n3	35	–	Békefi A.	Dudaron	27 28.
kis-fejes	3.	Lépcsős	Tapolca-Paptelep	Horváth Ferenc 1972	igen	720	250	163	43	húrtalan			?	27	–	Békefi A.	Készítőnél	—
	4.	Kobakcitera Primc./2fejes/	Berhida	Kordé János 1972	igen	720	140	90	80	é é é é	é é é disz disz disz é	cisz d f	é' gisz"	16	15	Békefi A.	Készítőnél	29
	5.	Kobakcitera Primc./3fejes/	Berhida	Kordé János 1972	igen	720	140	90	80	é é é é	é é é é dd é disz é é	dd	é' gisz"	21	21	Békefi A.	Készítőnél	29 25.
	6.	Citëra	Zirc	Bauernfeind Lőrinc 1955	nem	940	173	85	73	hangolatlan 6db	hangolatlan 12db	1db	2okt +n3	19	19	Békefi A.	Zirc Múzeum	18 19.
	7.	Citëra	Szőc	? 1900 körül	igen	cca 680	?	?	?	?	?	?	?	?	?	Békefi A.	Szőc	—
hasas	8.	Hasas	Káptalanfa	? 1914 körül	igen	?	?	?	?	bbbb	bbb	A	?	?	8	Békefi A.	Káptalanfa, Neszler	—
	9.	Citëra	Ugod	?	?	595	135	105	58	é	é	e	d"	?	?	Sárosi Bálint	?	—
	10	Citëra	Balaton-szőlős	?	?	565	290	175	59	?	g	?	?	?	?	Sárosi Bálint	?	—
	11.	Citëra	Gyenesdiás	?	nem	790	275	100	47	húrtalan			2okt +4	12	–	Petánovits K.	Keszthely Múzeum	20.
	12.	Citora	Felsőpáhok	Vajda József	nem	780	273	145	70	húrtalan			2 okt.	12	1	Petánovits K.	Keszthely Múzeum	21.
	13.	Bőggőcitera Doboscitera	Berhida	Kordé János 1971	igen	740-nél több	250-nél több	100-nál több	65	?	?	?	?	17	17	Békefi A.	Eladva	—
hasas, kisfejes	14.	Dobos, hasas	Berhida	Kordé János 1971	?	?	?	?	?	4 húr	10 húr	3húr	?	17	17	Békefi A.	Montreal	31.
keverék formák	15.	Citera	Berhida	Jenei József ősei cca 1870	nem	680	180	100	47	húrtalan			2okt +n2	17	2	Békefi A.	Berhida Jenei J.	22 23.
	16.	Kontracitera	Berhida	Kordé János 1972	igen	740	250	100	65	é é é é	é é cc esz dcbcdesz	gisz	é'-a"-	18	18	Békefi A.	Berhida Kordé J.	29 34.
	17.	Kontracitera	Berhida	Kordé János 1972	igen	740	250	100	65	é é é é	é é f 12 húr	1húr	é'-a"-	17	10	Békefi A.	Berhida Kordé J.	29 34.

14. ábra Citeratáblázat. Fig. 14. Table for cithers.

A citerán való játékmódról a következőket mondotta el: „Vezetőtoll vót... Balkézzel az embër huzogatta úgy a kottán, abban ëgy kis botocska vót, arra vót ráhuzva ëgy lud szárnyábó oan toll, arra a kis botocskára, aztán az oan simán csuszott rajta. Ez vót a vezetőtoll. A másik tollă mëg verëgette: verőtoll vót (15. ábra) és így kihozta a nótát belüle. Mer a kották mëg hát rajta vótak, csak ki köllött belülle tapogatnyi. Odatëttem az asztăra, fogtam a tollakat a kezembe, aztán rápenditettem. Áva. [állva] Többnyire aztot áva szokták csinyáni. Vótak oanok, akik tudtak, lányok is. Ugy, mint most is vannak, akik tudnak hármonyikáznyi. Annyira szerették üket!

– Na, huzd rá, Bözsike – asszonygya – mer hogy táncónyi akarok!

Arra aztán rápenditett! Szépen tudott citoránvi! Öllg gyakori alkalommal használták, mer gyakori zene vót a fiatalság között. Szokott lënnyi tollfosztóba, fonóba, akármilyen kis összegyüvetelné legtöbbnyire a citora mëg a furugla. Ez szokott szerepűnyi. Akárhun ëgy kis összegyüvetel vót, ëgy kis hangulat, ott termëtt a citura mëg a furugla, mëg aztán hamarosan a nótázás, mëg hamar a tánc is!" (Vigántpetend, Tóth)

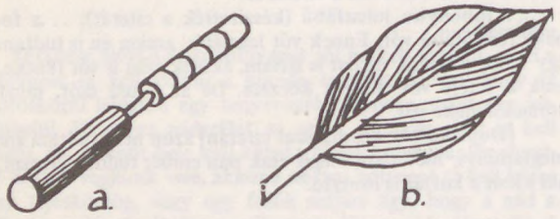

15. ábra. A citerázás kellékei: a) vezetőtoll, b) verőtoll (Vigántpetend)

Fig. 15. Accessories to play the cither: a. guiding quill, b. beating quill. (Vigántpetend)

Magam is jól emlékezem rá, hogy gyerekkorunkban Bakonyoszlopról át szoktunk sétálni Koromla pusztára, s ott nagybátyámék szomszédságában sokszor zengett a vályucitera.

Kisfejes citerát őriz a Zirci Reguly Antal Tájmúzeum (16. ábra).

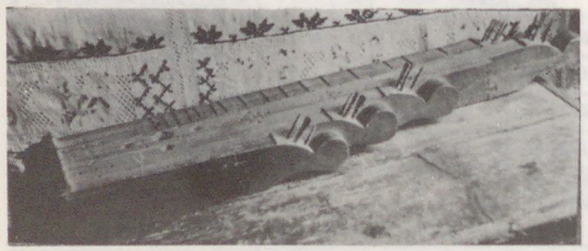

16. ábra. Kisfejes citera (Zirc) Fig. 16. Cither with small head.

A citera 19 húr rögzítésére ad helyet. Hangsora szó végű. Kottapadja: fogólapja mutatja, hogy diatonikus citera. A dallamot játszó kottahúrok mellett található a valószínűleg cimbalomról e hangszerre került, a többinél vastagabb „bőgő-húr".

Érdekes a hangszer felépítése. A kottahúrok fejéhez viszo nyítva a kísérő- és „bőggő-húrok" rögzítésére szolgáló fej mé távolabb van a citera végétől. Igen szakszerű ácstechnikáv van összeépítve. Fenéklapja nincs. (17. ábra) A leghosszab kísérőhúrokat rögzítő fejet hátul a citera hátulján megsodro drótmerevítés tartja. Hangolókulcsként egy e célra kialakító réz ajtókilincs szolgál. A szegek fejét laposra reszelte kész tője, a kilincs vas-végét kettéfűrészelte, kissé széthajlította így közéfért a szegfej. 1955-ben a zirci múzeum számára l tétbe kaptam Bauernfeind Lőrinc zirci gazdától. Náluk m csak elvétve volt használatban.

17. ábra. A zirci kisfejes citera fedetlen alja.

Fig. 17. The uncovered bottom of the Zirc cither with sm head.

A hangszer egyetlen díszítését a rajta levő hanglyukak a sják. Ezek egy nagyobb és három kisebb egyenlő szárú keres képét rajzolják ki, a negyedik alkalommal azonban e minti már kitölti a citerakészítő újabb lyukakkal, amelyek a keres csúcsai közé kerülnek, és így a kereszt-motívum központj négyzetté egészül ki.

A hangszer méretei milliméterekben a következők: hangszer legnagyobb hossza 940, az egyes fejek a citera vé től a következő távolságra vannak: II. 860, III. 670, IV. 5 V. 450. A citera alul a legszélesebb: 173. Ezen belül a fő szélessége 40, a II-é 45, a III-é 33, a IV-é 22, az V-é 24. hangszer vastagsága, mélysége 73 mm. (14. ábra)

Úgy látszik, hogy a hasasciterák divatja Dél-Dunántúl erősebb, több példány e területről került vidékünkre: S mogyból, Zalából. A keszthelyi Balatoni Múzeum 4–5 db hasas citerát is őriz, de ezek legtöbbje a Balaton vonalától délre eső területekről származik.

Közülük hozzánk a legközelebbi területről származó hasascitera a Keszthelytől nem messze fekvő Gyenesdiásról került a múzeumba, 1971-ben. (Leltári száma: 71.20. 1.) A hangszer elhanyagolt állapotban van, egyetlen húr sincs rajta, csak a 8 szeg és ezen kívül négy szeghely jelöli a húrok helyét. A fogólapja viszont teljesen ép, csúcsban végződő. Kottája alapján ez is szó hangsorú, hangterjedelme két oktáv és egy kvart. Az ajándékozó nevét nem ismerjük. (18, 14. ábra 11.)

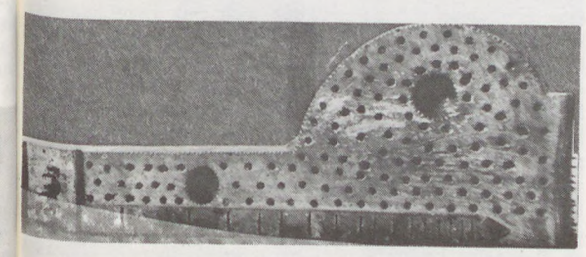

18. ábra. A gyenesdiási hasascitera.

Fig. 18. The bellied cither of Gyenesdiás.

A Keszthelyi Múzeum másik hasasciterájáról, annál többet tudunk Petánovics Katalin néprajzi kutató gondos gyűjtőmunkája nyomán. Ez Felsőpáhokról került a múzeumba. A citera egykori tulajdonosa Vajda József a hangszer használati módjáról, készítéséről is több, számunkra is hasznos tudnivalót is elmondott a gyűjtőnek.

Első citeráját elajándékozta, ez pedig a múzeum birtokába került. (19, 14. ábra 12.)

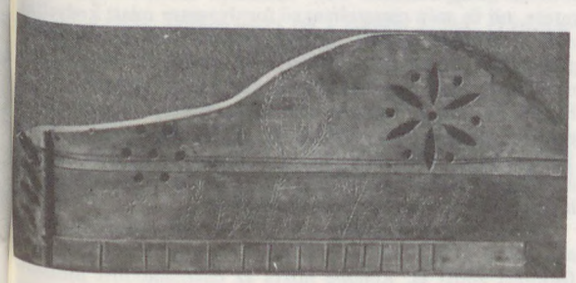

19. ábra. A felsőpáhoki hasascitera.

Fig. 19. The beillied cither of Felsőpáhok.

A hangszer méretei a következők: hosszúsága 780, szélessége 273, mélysége 70 mm. (Leltári száma, 64.6.11.)

A bicskája volt az egyetlen szerszáma, amellyel készítette, ahogy mondja.

„Tölgyfából és cseresznyefából faragtam... Teljesen én szereltem fel a citorát és a citorahurt a boltban szoktam venni. Orsón volt."

Sajnos a húrok – egyetlen vastag drótból lévő, hangolatlan kísérőhúr kivételével – már hiányoznak a hangszerről. A kottapadja viszont ép. Leolvasható róla a szó hangsor. Érdekes azonban, hogy e hangszer ambitusa igen kicsi lehetett: A kották szerint éppen csak két oktáva volt rajta játszható. A szegekből és szeglyukakból ítélve ezen a hangszeren körülbelül 12 húr lehetett, ha valamennyi helyet felhúrozták.

Érdekes formai sajátsága, amelyet gyenesdiási társán is megtalálhatunk, hogy a citera hasának vonala a citera végén nem egyetlen ívvel éri el a citera alját, hanem a vonal kicsit megtörik. Gazdája hangszerét gazdagon díszítette. A fényképen kevésbé látható, mert csak mélyített faragású, pedig ott van a két rózsa között a babérkoszorúba foglalt régi, koronás, osztott pajzsú magyar címer. A kottapad fölé ugyancsak ilyen technikával leveles ágakkal Vajda József nevét írta fel a hangszer készítője.

A citeratanulásról és a hangszer alkalmazásáról így vall Vajda József:

„Nëm tanitott sënki játszani a citorán, csak ugy füttyszóról tanultam."

Kedvelte érte mindenki mind a családban, mind pedig a falu közösségében. „Mig kicsik voltak a gyerëkëk, nekik játszottam rajta..." – mondja. Húshagyókedden azonban a felnőttek számára zörgette a talp alá valót:

„Három négy citora is volt a faluba. Bálba fölváltva muzsikáltunk, ëgyszërre nëm."

Ez a különböző méretű és hangolású citerák miatt nem is volt lehetséges. Arról is beszámolt, hogy néha egész zenekart alakítottak: sodrófával bőgőztek az ajtón, höppögetővel: kócsögdudával erősítették a citera ritmusait. Akkor még nagy becsben tartotta hangszerét, a szobában volt felakasztva. Már húsz éve, hogy elárvult a régi zeneszerszám, azóta a padlás lim-lomai közé került.[8]

Ugyancsak dél-nyugatról származik az a hasascitera is, amelyet a káptalanfai nyugdíjas pásztor kezében láttam 1971 májusában. Neszler István (1908) ötven évig pásztorkodott, s már gyermekkorában szívesen pengette citeráját. A II. világháború alatt azonban eltűnt a hangszere, s most, hogy öreg napjait megszépítse, leutazott „Szalába", s Lentiben vásárolta ezt a szépen pengő hasasciterát 100 forintért. Húrjait, hogy jobban csússzanak, bezsírozta. Citerájának hangolása a következő:

74.

A hangszer egyéb adatai: – 14. ábra 8. –

A *kis b*, mint a melódiahúrok alaphangja a legmélyebb az eddig talált citerák között. Basszushúrja nagy *A*-ra van hangolva. *Szó* hangsorú.

A citera, mint kedves kísérőtárs egy életen át vidámítja, vigasztalja gazdáját. Nem is feledkeznek meg róla, magukkal hozzák az ország legtávolabbi sarkaiból is. Íme néhány ilyen vándorhangszer.

1972. november 3-i gyűjtőutam alkalmával Szőc községben egy nagyon régi, az idők során már el is vetemedett kisfejes citerával kísérte a tánccsoport egyik leánytagjának édesapja a november 7-i ünnepségre készülő táncosokat. A család magával hozta hosszú vándorútján a hangszerét: Szeged környékéről Pécs vidékére települtek, majd itt a Bakony közepén leltek végleges otthonra. De a citeraszó nem hallgatott el sem a Mecsek, sem az Agártető tövében. E citeránák három kisfeje volt. (14. ábra 7.)

Újdörögd pusztán szintén alföldi származású kisfejes citera színezi a pusztaiak estéit, ahogy ezt az egyik pásztorból bányásszá lett adatközlőm elmesélte.

1972. november 7-én Berhidán pedig a Bihar megyei Sarkadkeresztúrról származó igen régi hasas kisfejes citerát láthattam Jenei József-nél (1924), néhai Nagy István berhidai faragóművész, a Népművészet Mestere vejénél. A hangszer régisége mellett bizonyít, hogy egyetlen darab fából faragták ki.

Íme a húrja-hagyott hangszer képe gazdájával, valamint a hangszer hátulsó oldaláról készült fénykép. (20–21, 14. ábra 15.)

20. ábra. Egy darab fából faragott Bihar megyei eredetű citera (Berhida)

Fig. 20. Cither carved of one piece of wood from Bihar County

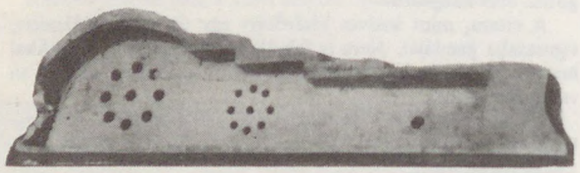

21. ábra. A Bihar megyei citera hátoldala.

Fig. 21. The back side of the cither from Bihar County.

Díszét mindössze a hanglyukak adják. A citera hasán, a kör kerülete mentén nyolc kis kör van, s egy a középpontban. Ugyanez a motívum ismétlődik meg kisebb lyukakkal a harmadik kisfej magasságában, majd a citera nyakrészén már csak egyetlen, az alsókkal egyező nagyságú hanglyuk alkalmazkodik a felfelé egyre keskenyedő hangszerhez.

Jenei József ragaszkodik régi citerájához. Éppen fel akarja újra húrozni, azért hozta le a padlásról. A családi hagyomány a hangszert nagyon réginek (100 évesnek!) tartja.

Citerakészítőink közül kettő ötven év körüli, mindkett ma is nagyon aktív. Azt mondhatjuk, nem győznek anny hangszert készíteni, mint amennyi elkelne készítményeikből A harmadik citerakészítő már jól bent van a korban, nyugd jas. Mindhárman pásztorok, vagy pásztorcsaládból származóa Földrajzilag is átfogják szinte az egész Bakonyt. A Tapolc melletti Paptelepen gondozza a marhákat a 49 éves Horvát Ferenc; az egykori zirci kanász, Ács Gergő ma 71 éves, dudari faluvégen fúr-farag. Az egykori urasági kocsis unokáj az 50 éves Kordé János pedig már szinte iparszerűen űzi citerakészítést Berhidán. Horváth Ferenc és Kordé Jáno egyben mesterei is hangszerüknek, akár csak a régi hangsze készítők voltak, Ács Gergőt ebben megakadályozza csuklóbe hiányzó jobb keze. Kordé és Horváth eddig egyenként mint egy 50–50 darab citerát gyártott, nagy közmegelégedésr Mindkettőjüket többször meglátogattam, és tapasztaltam hogy nem maguknak készítik a sok jóhangú hangszert. Miko náluk az előző alkalommal hallott citerák után érdeklődtem mosolyogva közölték, hogy az már bizony más lakások, má falvak lakóit szórakoztatja. Horváth Ferenc és Ács Gergő na gyon egyszerű pásztoremberek, Kordé János pedig szinte má az átmenetet képezi a népi hangszerkészítő és a hivatáso hangszerkészítő között. Ez a különbség mind hangszereiken mind pedig a hangszerkészítők szerszámkészletén is tükröz dik.

Horváth Feren

Ha Tapolcáról a Szentgyörgy hegy felé irányozzuk lép teinket, még mielőtt Kisapátiba érkeznénk, található Pap-te lep.

Horváth Ferencnek (1923) már szülei is pásztorembere voltak, ő is mint tehenes vetődött erre a vidékre. Kiskom romban „Nagykanizsán errű" született. Szaktudása, állatsz retete, no és szép messzehangzó furulyaszava miatt kedvelté meg a környék gazdái. Sokszor jutalmazták jó kis szen györgyhegyi borral cifra „furuglyamuzsikájáért." Még az ass nyok is szívesebben kapáltak a nagy hegy tövében, mik Ferenc muzsikált – dicséri őt a telep vezetője. Kis konyhá egyben citerakészítő műhely is. Elmondta (1972. júliu 28-án), hogy több fajta citerát is készít. „Schunda-citerát és „lépcsős citerát". A Schunda-citerát talán a századfordul híres pesti hangszergyárosáról nevezte el?

Hamar visszakértük azt a vályuciterát („Schunda-citerát" amelyet ő a 20 éves Fehér Lajosné Mendel Juliannának 16 forintért adott el. Rendbe hozta az elhangolódott húroka meglepően tisztára hangolta, végigszaladt a dó pentako hangkészletén fel és vissza, egy kis kadenciát biggyeszte hozzá, majd zengeni kezdett a citera, amelyet a konyhaaszta ra helyezett. Mindig állva szokott játszani. (22, 14. ábra 1 Hangszerén 11 húr volt kifeszítve, de a szegek lehetővé tette volna még vagy 10 húr elhelyezését. A húrokat Horváth Fe renc a következőképpen nevezte el és hangolta be:

75.

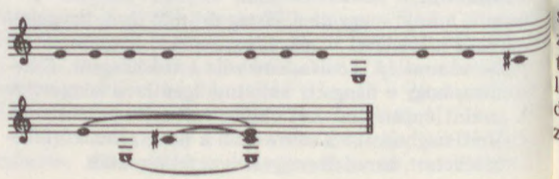

22. ábra. Horváth Ferenc vályuciteráján játszik (Tapolca–(Paptelep).

Fig. 22. Ferenc Zoltán plays on a manger cither. (Tapolca–(Paptelep)

A citera első négy húrja, a kottahúrok alatt húzódott a „kottapad" (fogólap), amelyre a négy azonos hangolású húrt rászorítva a következő *e szó* sort kaptuk:

76.

A hangolás viszonylag meglepően tiszta volt, csupán a *szó sor* hetedik foka sikerült kissé magasabbra, ez a dúr dallamoknak kicsit lídes ízt kölcsönzött.

Eddigi citeráinkon még nem találkoztam olyan hangolással, amelyen az üres kísérő húrokon a mixolid sor 4. fokán megszólaló *dó* hangnak, mint a dúr dallamok alaphangjának alsó kisszeksztje is megszólalt volna. Ezért meg akartam róla győződni, nem véletlen-e a hangolási mód. Próbaképpen elhangoltam e citerát. Először a négy kottahúrt igazította ki, utoljára a legmélyebb mellékhúrt állította be, a *cisz'*-t, majd a következő dallammal járta be az alaphang körüli dallamterületet, hozzá zúgatva a kísérő-húrokat is.

77.

Játéka egyre inkább nekiszabadult, nagy zengedezéssel örült szinte az újra megtalált harmóniának. Noha dinamikai árnyalást játéka közben különben nem alkalmazott, most mégis *crescendálása* fejezte ki örömét, hogy kiállta a próbát.

A kérdésre, hogy hogyan hangolja be új citeráit, a következőt válaszolta:

„Fölhuzom a hurt és berakom alajja a kottát és addig rakom alatta a kottát, mig a nótát ki nem tudom rajta pëngetni: Én az éjjel de rosszat álmodtam."

E dalt mindjárt el is énekelte nekünk:

Én az éjjel, de rosszat álmodtam:
A babámat bugyogóba láttam!
Mëgfogtam a csipkés bugyogója szárát,
Régi babám, felejtsük el ëgymást!

Szombaton este nëm jó citërázni.
A lányokhoz boros fejjel járni,
Annál inkább boros fejjel járok,
Annál inkább szeretnek a lányok.

(78. dallam)

A hangolásra vonatkozó utasítása értelemszerűen a mi nyelvünkre átfordítva a következő: A hangok helyét tapasztalati módon, próbálgatással állapítja meg. Csak egyetlen dallamjátszó húrt húz fel ilyenkor citeráján, amelyen egy olyan dallamot penget ki, amely majdnem a húr teljes hangterjedelmét: két oktávból másfelet igénybevesz. Az sem közömbös, hogy a dal egy *kvartszekszt-akkord*-felbontással kezdődik, amely hangok pontos intonálásával, a kottapadon való kikeresésével a dúr főhármas hangjai tisztán beállíthatók: *cisz'' -a'-e'.* A két középső dallamsor újabb támpontokat ad a súlyos helyen megjelenő *felső dó* és *szó* jelölésre: *a'' -e''*. Az így kikeresett hangok helyét a „kottapadon" ceruzával bejelöli.

A többi, még hiányzó hang bejelölése már talán inkább mechanikus lehet, amely az így létrejött távolságok szemmértéken alapuló, e távolságok mértani felezése nyomán állhat elő. Ez nem okoz bonyodalmat a *dó-mi* nagyterc nagyszekunddal történő megfelezésekor. (Bár tudjuk, hogy a dúr hangsor *do-re* hangköze nagy egész: 9/8, *re-mi* hangköze kis egész: 10/9 – de ily tiszta hangviszonyokról, ily kis eltérésekről pásztoraink inkább ösztönös, mint tudatos hangolása esetén alig szólhatunk.)

Annál inkább problémát okoz ez a mértani felezésen alapuló hangolási mód akkor, mikor ezt a mi-szó kisterc közötti lépcsőfok megállapítására használja fel pásztorunk. Így jön aztán létre az e citerán is megtalálható, magasra intonált, majdnem bővített kvart, amely a dúr dallamoknak kicsit lídes ízt kölcsönös. (23. ábra) A pásztor mechanikus felezését az ábra jobb oldali oszlopa ábrázolja.

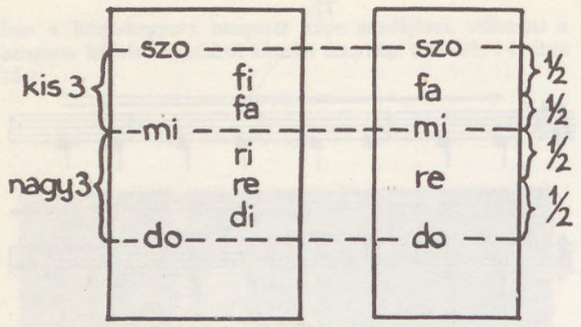

23. ábra. A citera hangolása (Paptelep)
Fig. 23. Tuning of the cither. (Paptelep)

A hangolás technikájának tisztázása után a citera méreteit is jegyezzük fel: hosszúsága 670, szélessége 210, mélysége 55, a fej hosszúsága a húrok felső alátámasztásáig 75, a fogólap szélessége 35, a hangszer középen levő három hangnyílás átmérője: az alsóé 70, a középsőé 55, a legfelsőé pedig 57 mm.

Ezután a citera szép, telt hangzásának titka iránt érdeklődtem:

„Ennek a citërának a tőkéje diófa, az ódala is diófa. A kottafa fenyő, a fősó része szintén fenyő, a gyürük bükkfából vannak az ãsó tőkéje is diófa. Az ãsó és fősó hevederje szilvafa. Arra kell vigyázni, hogy csomó në lëgyën az anyagba, mer ha csomó van, nincs rëndës hangja." Heveder alatt a tetőlapon és a fenéklapon belülrő végigfutó bordát értette.

Igen tanulságos lesz, ha az imént közölt: „Én az éjjel de rosszat álmodtam" kezdetű dal citerán előadott változatát is közreadjuk. Így lesz tanulmányozható a legjobban az a tipikus hangszaporázó technika, amely a citerán való pengető játékmód alaptermészetből következik. Íme az énekelt dallam és alatta a citerán megszólaltatott változat. Legalul vonalrendszer nélkül írt kottafejekkel jelöltük a kísérő-húrok megpengetését, mégpedig – a Sárosi Bálintnál bevált módszer szerint:

- Negyedhangjegy hangsúly-jellel: Az összes húrokon végigszántó súlyos pendítés
- Negyedhangjegy: A kísérő-húrok nagyobb részét érő pendítés
- Kis fejű negyedhangjegy: A kísérő-húrok kisebb részét érő pengetés
- Fej nélküli kottaszár: A legközelebbi egy vagy két üres húrt is alig érintő pendítés.

Sárosi jelölési rendszerét mi itt még a nálunk szereplő cisz hangoknak, mint az akkord tercének, jelölésével egészítjük ki. Ha ez is megszólal, kis hármas számot írunk a megfelelő hangjegyérték alá.

Tévedések elkerülése végett újra hangsúlyozzuk, hogy Horváth Ferenc előbb elénekelte, s csak utólag játszotta el a dalt. Csak mi állítottuk a két változatot egymás alá, gyakorlati célból.

A dal és a citerán való előadásmód összevetéséből a következő megállapításokra juthatunk:

A zenei formálás csíráját láthatjuk abban, hogy a hangszeres darabot egy ütemes bevezetéssel és egy ütemnyi *domináns-tonika kadenciával* látja el a játékos, valamint abban is, hogy következetesen megismételte mindkét versszak harmadik és negyedik sorát.

Mikor citerázik, akkor is a szövegre gondol az előadó. Ez kiderül a II. versszak 2. és 3. sorának az I. versszaktól énekben való eltérésben, amelyet következetesen valósít meg a hangszeres előadás során is.

A tempóba csak az I. versszak 2. sorában lendül végleg bele, addig ♩.=96-ról gyorsít fel ♩. 132-re. Innen kezdve egyenletes a darab tempója, csupán a kádenciázó két záróhangnál lassít újra egy kicsit vissza.

78.

Tapolca–Paptelep, 1972 – Horváth Ferenc, 1923.

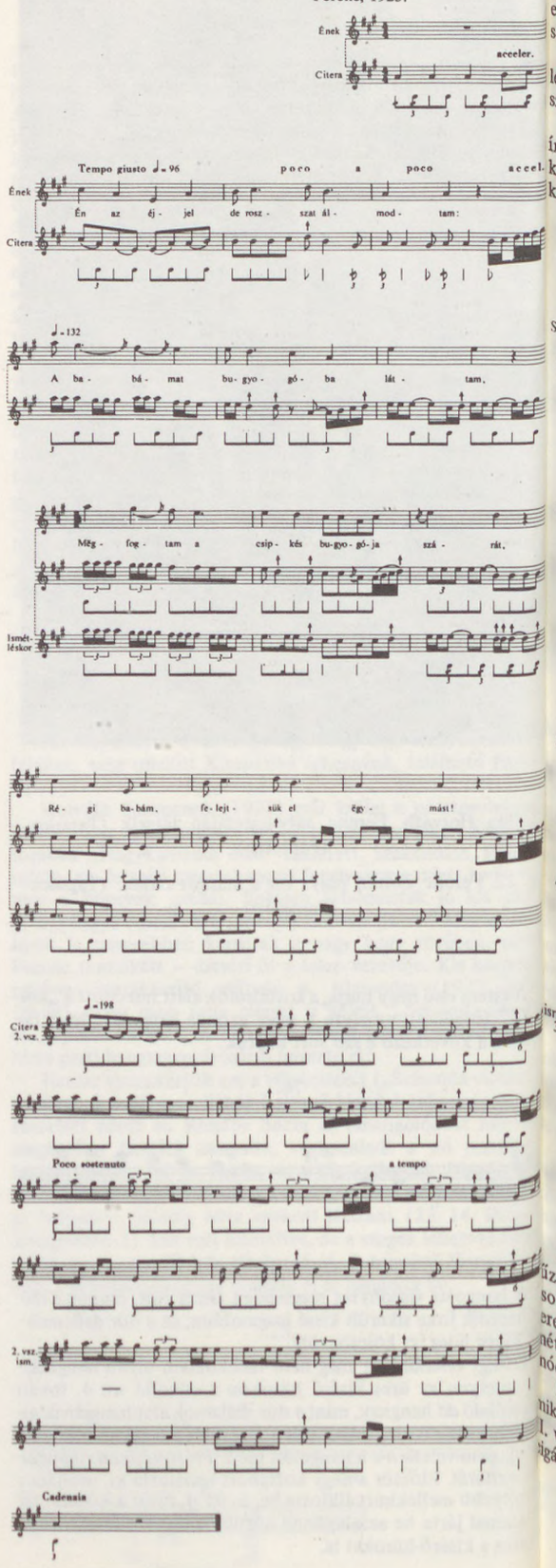

Ritmika

1. A játékos jól érzi a dallam csúcspontját, legexponáltabb helyét, a 3. sor elejét: Ott szaporázza, aprózza el és ezáltal emeli ki azt a legjobban. Ugyanezt teszi e rész ismétlésekor is.

2. Mesteri megoldás az I. versszak utolsó sorának ismétlése alkalmával az addig szaporázó ritmikának az első hiányos szinkópával, majd a többi teljessel való visszafékezése.

3. Hogy az előadó ritmikai invencióját értékelni tudjuk, íme összegyűjtöttük azokat a ritmikai variációkat, amelyekkel Horváth Ferenc két negyed érték idejét kitölti. Tulajdonképpen ritmikai szótár ez.

79.

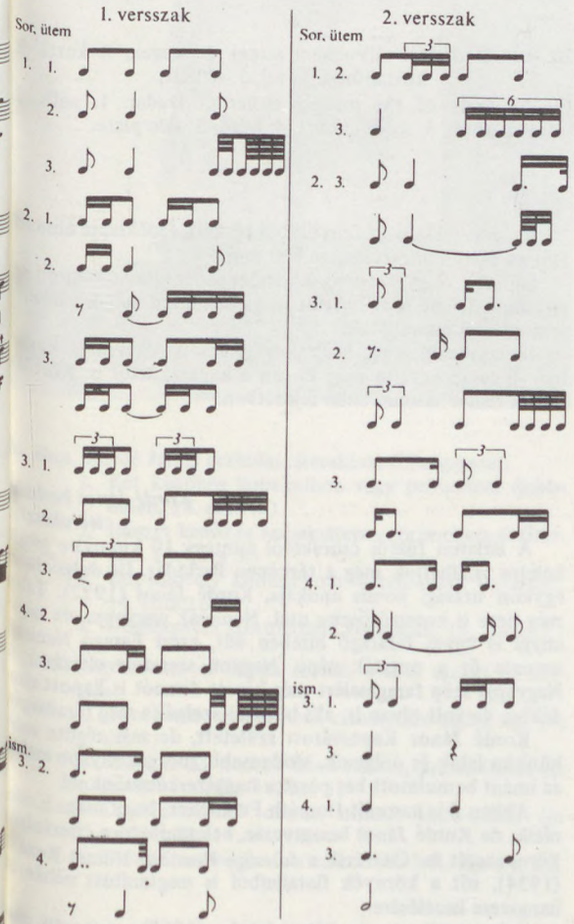

E ritmikai gazdagsághoz úgy hiszem felesleges kommentárt fűzni. A ritmikai inprovizatív készség ily magas fokát látva, sodálattal szemlélhetjük pásztormuzsikusunk ösztönös zenei teremtőerejét, amely ötletekből még a második versszak ismétlésekor sem fogy ki. A két verssor alatt 18+16=34 féle módon töltötte ki variálta a két negyednyi időértéket.

Megint csak megfigyelésre érdemes a dal befejezésének ritmikai előkészítése az egyre növekvő ritmikai értékek által (a 1. versszak 4. sorának ismétlésében) és a hozzáfűzött – talán cigányzenekari hatást őrző – kis záradékban:

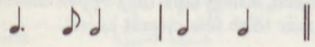

Melodikai sajátságok

1. Az A dúr 4. foka mindig magasabban intonált. Magyarázatát ld. fentebb.

2. Gyakori az alsó váltóhangok használata. Beugró alsó váltóhangot is többször alkalmaz.

3. Ãtfutóhangokkal kvintet, kvartot, oktávot is kitölt a játékos.

4. Egyéb dallami figurációkat is használ: tartott hang esetén annak alsó kistercére ugorva, onnét átfutóhanggal tér vissza a megnyújtandó alaphangra.

5. Ráfutó, rávezető hangokat alkalmaz a II. versszak 3. sorának utolsó üteme végén.

A harmóniai érzék megnyilvánulása a kisérő-húrok kezelésében.

Mivel e hasábciterán a 11 húr közül 9 *e'*-re van hangolva, természetesen az *e'* hang e dal során, mint a dal dominánsa, állandó jelleggel és elég nagy hangerővel zeng. A mély kis *e* szinte alig hallatszik.

Nagyon érdekes viszont a tonikai akkordot jelentő egy vonalas *cisz*-nek a kezelése. Ez a leggyakrabban azoknak a soroknak a záró-akkordjaiban szólal meg, amelyek *tonikai akkord*-dal zárnak: Így pl. az 1. sor 3. ütem, de a 2. sor utolsó ütemében nem szól, mert az *domináns funkciójú* akkordot kíván! 4. sor 1. ütem végén, majd már előlegezve e sor 2. ütemében, s végül utolsó ütemében záró funkcióval lép fel. Érdekes azonban, hogy a záradékot kívánva ismétléskor a 3. sor befejező ütemében a játékos elfogadja a tonikai funkciót, s majd az ismétlés utolsó ütemében újra jelentkezik vele.

A II. versszakban hasonló jelenségeket tapasztalhatunk. Itt a *cisz* még gyakrabban jelenik már meg az utolsó dallamokban, mint az első versszak végén. Mintha előre igérgetné a beteljesülést, a dallam befejezését.

Miután a megszólalt muzsikát formailag, ritmikailag, melodikailag elemeztük, ejtsünk néhány szót arról is, hogyan játszott pásztorunk hangszerén.

Játékmód

Mindig állva játszik, ülve nem is lehet oly hirtelen akkora nyomóerőt kifejteni, amelyet a négy kottahúr mindig új és új helyzetben való hirtelen leszorítása igényel. A hangszert rendszerint asztalra helyezi, balkezében tartja a mintegy 15 cm hosszú fapálcikát, a nyomót, amellyel a négy húrt leszorítja. A nyomó a balkéz hüvelykujja alatt, azzal párhuzamosan fekszik, kinyújtott hüvelykujjával szorítja azt rá a kottapadra. Balkezének nyújtott mutatóujja pedig, mint vezető szerepel: csúszik a citera bal széle, oldallapja mentén. Jobb kezében van a verő, amely kis műanyaglap, kaucsukszerűség. Amikor vele a húrokat pengeti, érdekes, cikázó mozdulatot végez.

Játék közben azonban nemcsak a két keze mozgott, hanem szinte táncolt hozzá az egész ember, még a dereka is hajladozott, felső testével is adta a taktust, rá-ráhajolt hangszerére. Nem csoda, ha szeretik hallgatni. Elmesélte, hogy utolsó nagy sikere a szentgyörgyhegyi Darányi-pincében volt, a Tsz zárszámadásán:

„Nagyon jól éreztük magunkat – emlékszik rá vissza – ott volt a feleségëm, én, a többi vöröstói társam is. Én magam, egyedü citëráztam, nëm vót más zenész. Vótunk negyvenen. Még az elnök elvtárs is táncút!"

Újra a citerakészítésről beszélve:

„Az ötven citërát főleg parasztok vitték el, de volt köztük vasuti őr, ujságiró is, sőt fiatal mënyecske is."

Ez évben most a harmadik citerán dolgozik. Le is veszi a konyhaszekrény tetejéről. „Lépcsős citerának" nevezi hangszerét, mert a kistőkék valóban lépcsősen rövidülve csatlakoznak a citera testéhez. Kisfejes citerának hívja az irodalom az ilyen hangszereket.

„A teteje nyárfa, nagytőkéje és a két kistőkéje dió, az ãsó tőke, am mëg hársfa" – mutatja hangszerén. (14. ábra 3.)

Mire legközelebb felkerestem, már újabb hangszeren dolgozott. Ez is három-lépcsős citera volt, a mi fogalmaink szerint kisfejes citera. A főtőkén 21 szeget, a kistőkén egyenként 3–3 szeget láttam, így összesen 27 húr kerül majd hangszerére, ha valamennyit behúrozza.

A paptelepi Horváth Ferencben tehetséges hangszerjátékost és citeraépítőt ismerhettünk meg, aki még hosszú időn át ellátja Tapolca környékének népét „lépcsős" citeráival.

Ács Gergő, dudari „citurakészítő"

Ugyancsak pásztor, de már nyugalomba vonult. 1901-ben született. Annak ellenére, hogy 1919-ben jobb kezefejét letépte a cséplőgép, csonka kezével is ügyesen kezeli a vonókést. Faragószékére telepszik, lábával leszorítja a fát, s már készül is a citera, a furulya. Nem olyan termékeny, mint tapolcai pásztortársa, hiszen csonka keze is akadályozza ebben, de mégis a most nála levő hangszer már a harmadik, amelyet készített. Az elsőt öccsének adta Nagyesztergárra, a másodikat elajándékozta, a harmadikat meg hamar mi veszszük vizsgálat alá. Ács Gergő citerája vályucitera, nincsenek kistőkéi. (24. ábra) Tőkéjét diófából készítette, ez a vége felé elkeskenyedik kissé. Gazdája e tőkét fejnek nevezte. A fejen 35 furatot készített a szegfejek részére, de szeg még nem mindegyik lyukban volt. A szegfejeket is maga kovácsolta vastag drótból. A citera kottáját úgy másolta át egy másik

24. ábra. Ács Gergő citerakészítő pásztor feleségével (Dudar).

Fig. 24. Gergő Ács cither maker shepherd with his wife. (Dudar)

hangszerről. A dallamjátszó húrokat kottahúroknak ne vezte. (25. ábra)

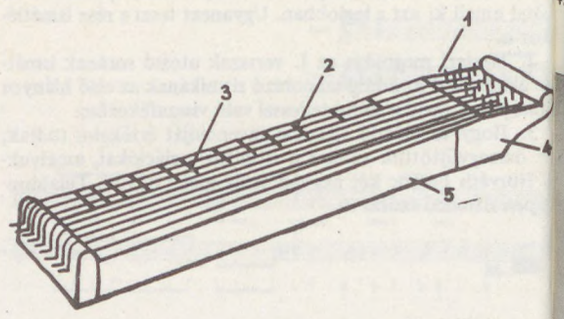

25. ábra. A dudari vályucitera részei: 1. szegek, 2. kotta, kottahúrok, 4. fej, 5. oldallap.

Fig. 25. Parts of the manger cither of Dudar: 1. nails, score, 3. score chords, 4. head, 5. side plate.

A citera oldallapja fenyőfából készült, fenéklapja nincse Hossza 1050 mm, szélessége 140 mm.

Sajnos a Nagyesztergárra ajándékozott citerát kétszeri k resésem ellenére sem sikerült meglelnem, így annak adatair semmit sem mondhatok.

Itt jegyezzük meg, hogy Ács Gergő 10 esztendővel kora ban ügyesen kezelte még Zircen a kanászkürtöt is. Kürtd lamait lásd a hasonló című fejezetben.

Kordé János berhid citerakészí

A Balaton fűzfői csücskétől mintegy 10 km-nyire ész keletre találhatjuk meg a térképen Berhidát. Itt dolgozik egykori urasági kocsis unokája, Kordé János (1922). Tal még neve is kocsizó őseire utal. Nemcsak nagyapja, de nag anyja is ügyes fafaragó hírében állt, ezért Faragó Nanin nevezte őt a puszták népe. Nagyon szeretett citerázni Nagyapja szép faragásaiért még hízott disznót is kapott aj dékba, de volt olyan is, aki búzával szolgálta meg fáradság

Kordé János Kaposvárott született, de már régóta vid künkön lakik és dolgozik. Modernebb, mozgékonyabb emb az imént bemutatott két pásztor hangszerkészítőnknél.

Abban ő is hasonlít Horváth Ferenchez, hogy maga is ci rázik, de Kordé János beszervezte, beletanította a citerázás környezetét is. Citerázik a felesége Kordéné Német Rozá (1934), sőt a környék fiataljaiból is megtanított néhány hangszere kezelésére.

A harmadik citerán Bátori István, (1953) a negyedik ci rán, a „bőggőciterán" a még fiatalabb Bátori Zoltán játsz

A nagy hangerőt képviselő citerabandára a berhidai tán csoport kísérésénél van szükség, amely gyakran lép fel mi Berhidán, mind pedig vidéken.

De nagyban különbözik Kordé János műhelye is az elő két pásztor szerszámkészletétől. Itt már kis elektromotor p geti a faesztergát, csiszolókorongok, fúrógép segítik, gyors ják a munkát. Kordé János már kilépett a bicskával fúró ragó pásztorok sorából, műhelye valóságos gyár az előző pá torok faragószékéhez, kispadjához képest. Vérében van Fa gó Nani és az öreg Kordé faragókészsége, így hát szíves dolgozik a citerákon, örömmel cifrázza, ékesíti őket, ha szen vannak.

Ő mintegy ötven citerát készített eddig. Jelenleg hár hangszere van készen, a negyedik meg éppen munka alatt.

Kordé János már több féle citerát készít.

1. „Kobakciteránák" vagy „primciteránák" nevezi a befenekelt, két kistőkével is ellátott kisfejes citerát. (26, 14. ábra 4.)

26. ábra. Kordé János berhidai citerakészítő hangszerei:

1. Két kistőkés kobakcitera vagy prímcitera (jobboldali, 14. ábra 4.)
2. Három kistőkés kobakcitera – prímcitera (előtérben, 14. ábra 5.)
3. Duplakottás kontracitera – terccitera (középső, 14. ábra 16.)
4. Duplakottás kontracitera (baloldali, 14. ábra 17.)

Fig. 26. Instruments of János Kordé, cither maker of Berhida:

1. Two small necked head cithers (on right, fig. 14, no. 4)
2. Three small necked head cithers, primecithers (in foreground, fig. 14, no. 5)
3. Double scored contra cither, third-cither (in middle, fig. 14, no. 16)
4. Double scored contra cither (on left, fig. 14, no. 17)

E „kobakcitera" szegei is házilag készültek, hangolókulcsa hasonló a zongorakulcsokhoz.

A hangszeren 15 húr van kifeszítve. Ezek hangolását az alábbi kottapélda mutatja be:

80.

Itt jegyezzük meg, hogy a második kisfejen két szeg van, de csak egyiken van húr.

Ezen a „kobakciterán" vagy „primciterán" Kordé János először a „Szombat este nem jó citorázni" kezdetű dalt játszotta el, amelyet közöltünk már a paptelepi Horváth Ferenc előadásában. Kordé Jánosnál harmonizálási problémák nem merültek fel, hiszen a kísérőhúrok és a basszusok szinte semlegesítették a tonalitást. A játékost kielégítette e mély húrok ritmikus zengése, bongása.

Hangszerünk juharfából készült, fogólapja feketére pácolt, s ívelt vonalakkal lekanyarított végű. Maga a hangszer lakkozott. A fedőlapot hanglyukak díszítik, mégpedig a hangszer aljához közel nyolc kisebb lyuk kör alakban vesz körül egy nagyobbat. Ezen kívül találunk még két 20 mm átmérőjű hanglyukat a kistőkék magasságában és a citera közepén is.

A citera 12 mm átmérőjű, 10 mm magas három kis hengeres lábon áll. Ezek a hangszer leghosszabb oldala alatt, annak két végpontján, s a szélső kistőke alatt vannak elhelyezve. „Így jobban kiadja a hangot" – vallja Kordé János.

Érdekes azonban, hogy Kordé is ugyanazzal a dallal kezdte műsorát, mint Horváth Ferenc. Pedig nem ismerték egymást. Kordé meglevő sablon után állítja be a citerák hangsorát, nem pedig e dal segítségével, mint Horváth. Csak azért lenne azonos a dal, mert citeráról van benne szó? Vagy azért is, mert *kvartszekszteszakkordfelbontásra* épülő első sora jól fekszik a citera *szó* hangsorú húrjain?

2. Van egy második *primciterája* is, amely felépítés szempontjából hasonlít az elsőre, de abban különbözik tőle, hogy ezen három kisfej van az előbbi kettővel szemben. Az e hangszer iránti igényességét az is mutatja, hogy a főfejen 12 húr, a kisfejeken pedig 3–3 húr feszül. Így a húrok száma 21 az előző citera 15 húrjával szemben. (27, 14. ábra 5.)

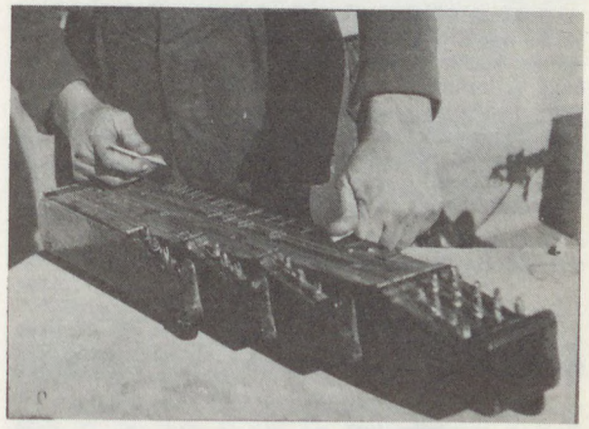

27. ábra. Kordé János három kistőkés citeráját tollal pengeti.

Fig. 27. János Kordé plucks his three small necked cithers with a quill.

Még egy nagy különbség: Kordé János ezen a maga számára a leggyakrabban előforduló szükséges módosított hangok képzésére a második négy húr alá is szerelt „kottát"! Ezekkel lehetővé tette, hogy e^1-alaphangú citeráján nemcsak *A*-dúrban, de *E*-dúrban és *D*-dúrban is játszhatott: Hangsora tehát így egészül ki (a második kottasoron képzett módosított hangokat bekereteztük):

81.

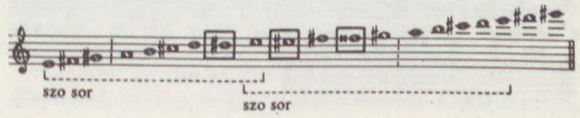

A 27. ábrán jól látható, hogy ez a citera is lábakon áll. Kordé János a citera húrjai közé fűzte a pengetőtollát és a nyomófáját. (27–28. ábra)

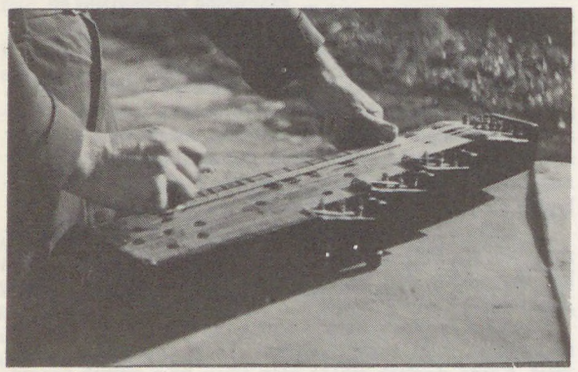

28. ábra. Kordé János három kistőkés citerájával.

Fig. 28. János Kordé with his three small necked cithers.

E citerán az alul körben elhelyezkedő hat lyuk és egy központi lyuk szolgál hangnyílásként, amelyet följebb még négy követ elszórtan.

Ez az első olyan bakonyi citera, amelyen a kromatikus hangok játszására való törekvés kezdeteit felfedezhetjük.

3. Kordé János a felesége számára az előzőektől eltérő alakú, nagyobb testű, telt zengésű, „kontracitërát", „tercitërát" készített. Ennek alakja elüt az eddig tárgyalt citerákétól és inkább az osztrák citerákéra hasonlít: A keskeny fejtől mintha egy hasascitera hasa indulna, de a hangszer igazi hasas kidomborodása helyett a citerának ez az oldala is a kottahúrokkal párhuzamosan fejeződik be. (14. ábra 16, 26. ábra – középen)

E kontraciterán 18 húr feszül:

82.

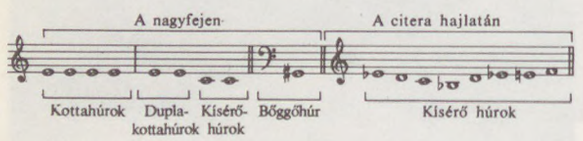

E hangszerén már még jobban kiegészítette Kordé az alaphangsort kromatikus hangokkal. Ez már „duplakottás" hangszer. A kromatikus hangok közül Kordé azonban újra csak válogat, nincs mindre szüksége. A *„duplakottás"* dallamhúrokon a következő hangsort szólaltatja meg a játékos (a második kottahúrcsoporton képzett módosított hangokat bekereteztük.)

83.

Itt jegyezzük meg, hogy míg az alapsort négy azonos m gasságúra hangolt húr adta, a kromatikus hangokhoz csak k húr szolgált.

Amint a hangszer hangolásából látjuk, a tonalitás probl mája itt sem merülhetett fel a kíséret során. Az *A*-dúrba játszott dallam kísérőhangjaként a hangnem törzshangjain k vül *c'*, *esz'*, *b*, *f* hangok állandóan zengtek.

E „tercciterára" is boltban vásárolt 10-es számú húrt r kott Kordé János, csupán a „bőggőhúr" volt ennél vastagab Tipikus a basszushúrnak a magasabb kísérő-húrok között val elhelyezése.

Új, eddig nem tapasztalt jelenség, hogy Kordé, – ak csak a vonóshangszerek építői – lelket, lélekfát tesz a han szerébe, főzött bükkfából. Ez szokatlan dolog citerákon. Osz rák, német citerákon is csak hanggerendát találtam, lelk nem. A vonóshangszereknél az a lélek szerepe, hogy elle nyomást adjon a túlságosan megfeszített legmagasabb húrnal és a zsámolytól átvéve a rezgést, továbbítsa azt a hegedű há lapjának. A citerán azonban a felfüggesztési pontok a han szer két végén vannak. A lélek szerepe, hasznossága így ké désessé válik.

E hangszerét öt fajta fából állította össze: Citerájának fe vadkörtéből, tőkéje kőrisből, tető és oldallapja juharból, f neke hársból, lélekfája pedig főzött bükkfából készült. Kon raciteráján is feketére pácolta „a kotta amien rajta van" fogólapot.

A tetőlap ékessége az a csillag alakú hangrés, amelyen csillagnak minden csúcsa kis körbe torkollik. Feleségéne akart kedveskedni vele, hogy a kontracitera fejére gitárhan goló gépezetet szerelt, hogy általa a hangolást megkönnyíts s talán, hogy a hangszert is rangosabbá tegye a feh csontkulcsok imponáló eleganciájával.

4. A most leírt kontraciterának méretekben pontos má most áll éppen a befejezés előtt. Összeállítva, duplakottás várja, hogy végig felhúrozzák, mert jelenleg csak a né kottahúr, a kromatikus hangok feletti három húr és eg „bőggőhúr" van rajta. Hangsora teljesen azonos az előzőéve a hangszer mégis különbözik az előzőtől:

a) hangolószegek vannak a fejen is,

b) a fejen hét húr van 4+3-as csoportosításban,

c) a citera fedőlapja nem gyalult, mint az előző citerák hanem kanalas vésővel „kiszedett". Az egyenes sima felül így rücskölttté, de egyben vékonyabbá is válik. Kordé szerint deszka így nem vetemedik meg és jól ki is adja vékony vol miatt a hangot (26. ábra, bal).

5. Az ötödiket, a „bőggőciterát" Kordé Jánoséknál sajn nem láthattam, mert eladta, így hát meg kell elégednünk hangszerről, annak készítője által adott leírással. (14. ábr 13.)

„A bőggőcitëra nagy testü, hasas citëra volt, sok basszu hanggal. Még a kontracitëránál is szélesebb, dobos. Alacs nyabbra stimmelve a kotta. Ő 12-es húrt használ, mi 10-es – Nélkülözhetetlen a bandába: Ez taszigálja a zenekart, a az ütemét épp úgy, mint a zenekarba a bőggő. Ott sem lehe zenekarba lazsálni, ahol egy jó bőggős van. Nyomja, taszigál a zenekart."

S e „bőggőcitërával" már az eladott ötven hangsz egyikéről emlékeztünk meg. S vajjon a többi 49? Ho kerülhettek, merre pengetik őket? Csak egyetlent emelünk közülük.

Szép hasas-kisfejes citera ez, amely 1971 nyarán készü el, s Montreálba került. A nagytőkén 14 húr helyezkedik 4+4+4+2 csoportosításban. A kistőkén újabb három bassz húr fejezi be a sort. Így összesen 17 húr van e szép formá hangszer testén. A hangszer kromatikus hangolású. (29. ábr

A fedőlap közepén a hangnyílás egy „szotyola" (napr forgó) tányérja. Tőle balra egy csizmás legény pörget e pántlikás hajú leánykát. Az egész citera fedőlapját gazdag elborítják levéldíszek, folyondárok, ezek övezik a táncosok is. A feketére pácolt kottapad alsó végének levágása mester körszelvényvonalának meghosszabbítása metszi a hangnyíl

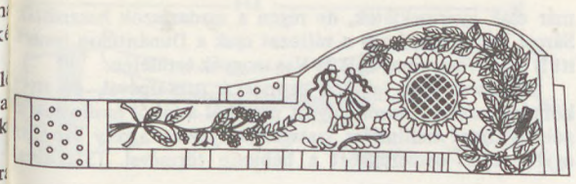

29. ábra. A berhidai hasas-kistőkés citera.

Fig. 29. The bellied small necked cither of Berhida.

középpontját, valamint a szemközti oldal hasívének közepét is. Az így kapott alsó sarokba komponálja bele Kordé János szép vonalú éneklőmadarát. A pompás kiállítású és készítője szerint igen jó hangú citera így méltán lehet reprezentánsa messze földön is a magyar, ezen belül a bakonyi népi hangszereknek.

A további beszélgetés során megtudtam még, hogy készített spanyolozott technikával, színes pecsétviasszal ékesített, díszített citerákat is.

Hangszereiért jóval többet kér – igaz, sokkal kidolgozottabbak is –, mint Tapolca környéki társa. Egy-egy pácolt, lakkozott prímciteráért 400 Ft-ot, kontraciteráért 600 Ft-ot szokott kapni, ha nincs rajta faragás vagy díszítés. Ha van rajta az is, 1000–1200 Ft az ára.

Citeráira mindig akad vevő, a hazaiak és a külföldiek között is. A Veszprém Megyei Idegenforgalmi Hivatal ugyanis a Coop Tourist keretében meg szokta hívni a berhidai táncosokat és velük a fent említett citerabandát is, hogy adjanak műsort, ízelítőt a magyar táncokból, magyar dalokból. Ha van ilyenkor készen hangszere, oda is magával viszi Kordé János. A külföldi túristák gyakran vásárolnak tőle.

A citerákra vonatkozó adataink összefoglalása

Miután áttekintettük a területünkön fellelhető citerákat, soroljuk táblázatba adataikat, s vegyük még hozzá azt a két citerát, amelyet Sárosi Bálint 1954–1962 között, területünkön járva, Ugodon és Balatonszőlősön talált és közöl idézett munkájában!

Összehasonlítva anyagunkat az országossal (14. ábra), megállapíthatjuk, hogy a Bakony területén az országban fellelhető valamennyi citeratípus megtalálható, sőt vannak kevert formák is. Az általunk vizsgált 17 hangszer közül, ha leszámítjuk a három távolabbi területről származó citerát (14. ábra 7, 8, 15. hangszere), a maradék 11 hangszer többsége, majdnem fele, hasas: (5 db) és hasas-kisfejes (1 db) citera, majd a kisfejes citeraformák a legnépszerűbbek (4 db). Aránylag ritkább a vályúcitera (2 db), s az osztrák gyári citerákat utánzó keverékforma (2 db).

A méretek szempontjából hangszereink beleillenek a többi dunántúli tájon kialakult méretű hangszerek közé. Az egyetlen dudari hasábcitera azonban 1050 mm-es hosszával – ismereteink szerint – a leghosszabb dunántúli citerának számít, és felülmúlja 130 mm-rel az eddigi rekorder szabadegyházi Fejér megyei citerát, amelyet Sárosi említ idevágó munkájában. Legnagyobb szélesség szempontjából viszont 395 mm-rel a jenői, ugyancsak Fejér megyei citera vezet a mi 250 mm-es balatonszőlősi hasasciteránkkal szemben.

Készítési mód szempontjából az egyetlen darabból kifaragottra bakonyi példát nem találtam, csupán a Bihar megyei származású, Berhidán talált citera mutatja a készítésnek ezt az archaikus módját. Az egyszerű, legprimitívebb eszközökkel készített citeráktól (14. ábra 1, 3, 11, 12.) az ácsmunkák szabályosságát, szakszerűségét mutató (14. ábra 6.) hangszereken át a már hangszerkészítői igényekkel építő (14. ábra 4, 5, 13, 14, 16, 17.) citerakészítők széles skáláját mutatja be fellelt hangszereink sora. Gyári citerát nem találtam használatban.

A citerákat általában több fajta fából építik. A tőke keményfából, a fedő és oldallapok puhafából készülnek. A hanglyukak egyben díszítő motívumként is szerepelnek: kör, csillag, kereszt, napraforgó, mérműves hat levelű rózsa: a leggyakrabban ezek díszítik e hangszereket. Előfordul azonban, hogy karcolt díszítést, felírást is találunk rajtuk (14. ábra 12.), hogy spanyolozással díszítik (Kordé, Berhida), de faragással teljesen elborított példányok is kerülnek ki a berhidai műhelyből.

Csak a berhidai citerakészítő alkalmaz lakkot hangszerére. Pácot már ketten használnak: Horváth is, Kordé is. A fogólapot és a húrok alátámasztására szolgáló hevedereket pácolják ébenfa-feketére.

Citeráink nagy többsége diatonikus citera. Kromatikus citerákra csak Berhidán, Kordé János készítésében találtam, de a kromatika itt sem terjedt ki a teljes hangterjedelemre, csupán a hangkészlet középső hangjainál adja meg a lehetőséget a módosított hangok használatára.

A húrok száma és hangolása nagyon változatos képet mutat. Dallamhúr rendszerint négy van citeráinkon, ezeket kottahúroknak nevezik és érdekes, hogy a rendelkezésünkre álló adatok szerint *e'-re* hangolják őket, kivéve a káptalanfai citerát, amely *kis b*-re hangolja ezeket.

A kísérőhúroknál már nem ilyen egységes a kép. Számuk 6 és 13 között váltakozik általában, de találtunk olyan hangszert is, melyen 35 húr helye volt elkészítve. Ezek hangolása részben igazodik a kottahúrokhoz, megismétli az ott hangzó *e'*-t, nagyobb részben azonban az *e'-t* körüli hangokat szólaltatja meg, tekintet nélkül arra, hogy benne foglaltatnak-e ezek az *e* mixolid, vagy az *A*-dúr hangsorában.

Az ismert basszushúr-hangolások valamennyie megszólaltatja – a 4. sz. hangszer kivételével – egy oktávval mélyebben a kottahúrokon hangzó *kis e*-t, de ha több basszushúr van, az már csak ötletszerűen hangolt.

Egyetlen citera van csak a sok közül, amelynek hangolása egy alaphiányos kvartszekstakkordot szólaltat meg, s ez az 1. számú. Ilyen kvarszekszt hangolású citerákkal Sárosi Bálint is találkozott az országban. 46 citera vizsgálata során 9-nél, azaz több mint 1/5 részüknél fordult ez elő.

Érdekes sajátosság, hogy a basszushúrt rendszerint a kísérőhúrok közé helyezik. Ettől Kordé is csak egy alkalommal tér el, 4. számú kobakciteráján.

Citerakészítőink a húrokat már üzletben szerzik be, még a vastagabb húrok is rendszerint cimbalom vagy gitárhúrok a mostanában készült hangszereken. A régi hangszereken azonban kábel vagy dróthúrok is találhatók.

A dallamhúrok a fogólapra szorítva mindig a *szó* hangsort adják ki, úgy hogy az üres húr a *szó* alaphang, és innét általában két oktávon át következik a *szó -lá -ti -dó -re -mi -fá -szó* hangsor. Citeráink egy-két hanggal a két oktávnyi ambitust is felülmúlják.

Van, aki *plectrummal* játszik, van, aki tollal pengeti citeráját. (27. ábra) A tremolószerű pengetés igen változatos ritmusképleteket, dallami figurációkat hoz létre. Utóbbiban a nyomófa glisszandójának is fontos szerepe van.

Amit énekelnek, általában citerázzák is. A citera régebben általában ritmuskísérő hangszerekkel társult: köcsögduda, „sodrófa-bőggő". A hangszerek különböző hangolása az együttes játékot nem tette lehetővé. Újabban azonban divatba jönnek a citerazenekarok is, amelyeket a televízió is népszerűsít. Ennek hatására alakulhatott a berhidai citerabanda is, amely az azonos mester által készített, azonos hangolású citerákkal meg tudta oldani a közös játékot. Mikor azonban ketten vagy hárman játszottak együtt, akkor is mindenki mindig ugyanazt játszotta, csupán a hangerő, a zengés lett nagyobb, vivőereje növekedett meg.

A citera kezelői között a többi hangszerek játékosaival ellentétben nőket is találtam, ilyen a berhidai Kordé Jánosné,

Paptelepen a menyecske és húga. Népünk íratlan törvényei szerint a citera, a sípokkal ellentétben, tehát női kezekbe is való hangszer. Erről vall a negyedik citerázó nőt, Bözsikét megemlegető vigántpetendi Tóth István is.

A régi pásztormulatságok, pasziták, tollfosztók, tollasbálok hangszere a Termelőszövetkezeti Csoportok közösségeiben újra éled, házi összejövetelek alkalmával hangulatos dalkíséretet ad, ha kell tánczenét is biztosít, mint ezt a paptelepi citerás zárszámadásról szóló beszámolójában is hallottuk.

V. AEROFON HANGSZEREK

A pásztorok hangszereinek túlnyomó többsége ebbe a csoportba, a fúvós hangszerek csoportjába tartozik. Tekintsük át sorra ezeket a legprimitívebb ‚alkalmi' hangszereket, a különböző levelekből, fák kérgeiből készült sípokon át a kanászok fontos hangszeréig a csont- és bádogkürtig, és az ugyancsak fúvókával megszólaltatott háncsdudáig..

Külön családot képeznek az aerofon hangszereken belül a különböző ajaksípok. Ide tartozik a két fajta furulya: az „előfujós", az „oldalfujós", valamint ezeknek egy távolabbi változata: a fűzfasíp. Az agyagból készült ajaksípokat a háromlyukas kis „sidósip" és az igen népszerű okarina képviseli.

A fúvósok harmadik népes családja a nyelvsípok tábora. A primitívebbek felől haladva itt a sorrend így alakul: lúdtollsíp, nádsíp, búzaszársíp, töklevélszár-, bürökduda, gigamuzsika, kéregoboa, duda, klarinét, tárogató.

Levélsípok

A legegyszerűbb hangszerekként a fák levelei kínálkoztak a pásztorok számára. Az volt a legjobb, amelyik a legerősebb, bőrszerű volt.

„A vadkörtefalevél, aj jó vót! Avval lëhet sipónyi szépën! Csak tavasszal"! (Vigántpetend, Tóth)

Rozslevéllel kétféle módon is szoktak sípolni: Vagy a két hüvelykujjuk közé fogták be a levelet, s utána nagy erővel belefújtak az ujjaik ívében feszülő levélbe, erre az rezgésbe jött. Ez a sípolás általánosabb módja. Előfordult azonban az is, hogy fából faragtak két „pofát", amely közé a rozslevelet beszorították, s így fújták meg. Ezt rozssípnak nevezték. (Bánd, Farkas) (30. ábra)

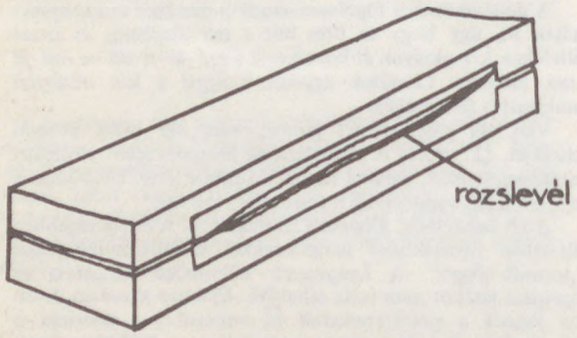

30. ábra. Rozslevél-síp. Fig. 30. Rye-leaf-pipe.

Bébicsíp

A bébicsíp nevét a bébic nevű madárról kapta. E szárnyast más vidéken bíbicnek is mondják. Sípunk ennek a hangját utánozza. Hasonlít azonban a hangja a kis őzek sírására is. Ma már csak gyermekjáték, de régen a madarászok használtá Sárosi Bálint írja, hogy e változat csak a Dunántúlon ismer itt is csak Veszprém, Zala és Vas megyék területén.

Működési elve teljesen azonos a rozs-sípéval, de itt könnyen szakadó levél helyett magából a fából hasítottak néhány tized milliméter vastagságú nyelvet, amely azonb egyik végén összefüggött a bébicsíp törzsével. (31. ábr

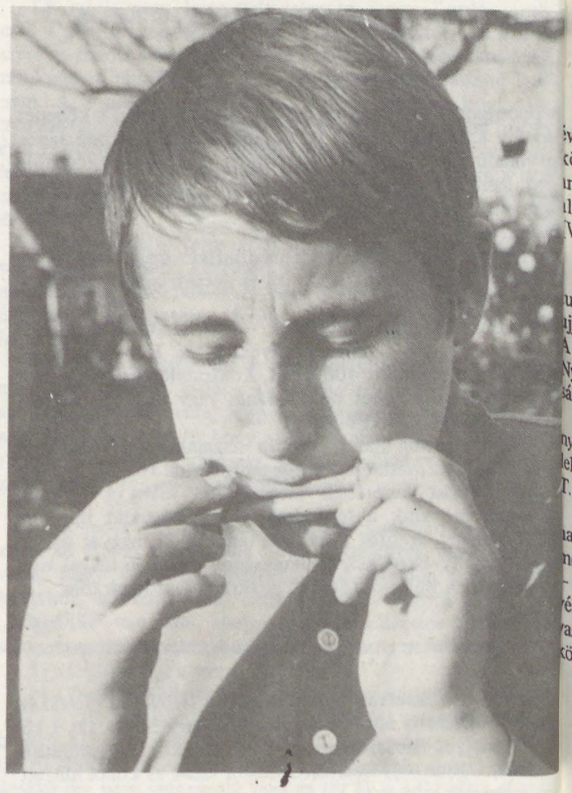

31. ábra. Bébicsípon játszó gyermek (Szentgál).
Fig. 31. Child playing on lapwingqpipe. (Szentgál)

Készítési módja:

„Ëgy darab fát kifaragtunk, úgy hogy a közepit kifaragtu oany vékonyra, hogy össze lëhetëtt hajtani. Az ëggyikn csinátunk fábul ëgy kis nyelvit, a végit összekötöttük ëgy k raffiával, belefújtunk. Oan élëssen szót, mint annak a rëndj Inkább a gyerëkëknek szoktunk ilyel csinyáni, de zenéz evvë nëm lëhetëtt. Hát ez is valamilyen kis hangszer vót, d nótát evve nëm lëhetëtt kikompënányi." (Vigántpeten Tóth)

Szentgálon mogyorófavesszőből készítettek bébicsípot (Molnár). Bakonyoszlopon Magyar Ferenc készített bébicsíp a számomra. (32. ábra)

Nyírfasíp, meggyfahéjsíp

A falevélsípokkal csak tavasszal lehetett muzsikálni, m nyírfakéregből készült síp egész éven át alkalmas volt zenélésre.

„(A nyírfának) annak ollyan bőre vót, azt lëhuzta embër, szét lëhetëtt vékonyan szëdëgetni, azt télën is, ë

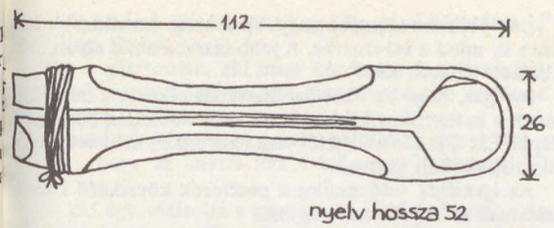

32. ábra. A bakonyoszlopi bébicsíp.
Fig. 32. Lapwing-pipe from Bakonyoszlop.

évën át alkalmazhatta az embër ilyen sipullásra. – Azt nëm is töllött szájba vënni, csak ide a szája széle mellé, aztán fujta, m má szót" (Mutatta, hogy a két ujjával odaigazította az lsó ajkához és fölötte elfújt.) „Még azon tunnék most is!" Vigántpetend, Tóth)

A zirci öreg gulyás még a nyelv használatára is kioktatott: „Nyirfahajjal is szoktak [muzsikálni a pásztorok.] Csak unnyi köll, hogy nyelvvel hogyan köll kormányozni. Két jjal idefogja az alsó szája szélihöz, föntpedig muzsikál rajta. A nyelve hëgyit ëgy kicsit hátra kampitja és úgy fujja. Nyirfahaj és vadkörtefalevél. Nyirfahajbul az alatta való, az a árga héjja az jó!"

„Nyirfának az ódalárul hasitottuk lë, kikerekitëttük má a yirfán: Mind a mostani két foréntos, ëgy ilyen karikát ehuztunk, azzal lëhetëtt szépën sipónyi! Haaaj!" (Szentgál, r. Molnár István)

Az egyik bakonyi pásztortól kapott meggyfahéjsíp egy agyjából ellipszis alakúra vágott, a rövidebb tengelye mentén neghajtott meggyfahéj. Egyik fele kicsit kisebb a másiknál, s bár pásztoraink ezt nem említették, alaposan le van ékonyítva. Vastagsága 0,4 mm, a másik fél 1,6 mm-es astagságával szemben. Az így elvékonyított meggyfahéj könnyebben jön rezgésbe a felső ajak felett. (33. ábra)

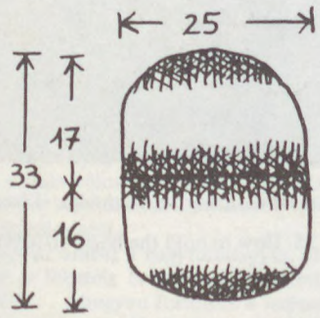

33. ábra. Meggyfahéjsíp. Fig. 33. Morello-bark-pipe.

E hangszeren nemcsak pásztorok játszanak. Általában férfiak használják. Azt a játékmódot, amely szerint a héjsípot szájukba vették volna a játékosok, vidékünkön nem ismerték.

Szájmuzsika, „szájhármonyika"

Aki hozzájutott a pásztorok közül, megtanult a szájmuzsikán is játszani. Egész kis zenekart is rögtönöztek köréje néha: „Vótak oan kollégák, akik tudtak szájmuzsikáznyi. Oztán avvă (fésüre fektetett selyempapírral) kísértük a szájmuzsikát". (Vigántpetend, Tóth)

„Gombos hármonika„

Az első világháború utáni években jelenik meg pásztoraink között elvétve ez a hangszer. A most végigjárt pásztorok közt csak Vigántpetenden találtam a pásztor fiának tulajdonában egy 48 basszusos tangóharmonikát, de Tóth István, a pásztor nem játszott rajta. Zenei érdeklődését azonban fia is átvette, s az már nem furulyázik, mint apja, hanem tangóharmonikázik.

A zirci kanász játszott nekem gombos harmonikáján dalokat. Furulyán nem tudott megtanulni, mert csak maga gyártotta hangszere volt, és az nem jól sikerült, így hát harmonikáján játszotta, ékesítette, cifrázta a dallamokat.

Gombos harmonikája két soros volt, kísérő basszusokkal. A dallamokat nagyon feszes ritmusban játszotta, ékesítései nagyjából azonosan maradtak több előadása esetén is.

A harmonika-adta harmóniai lehetőségeket nem aknázta ki a játékos. Nem is törődött látszólag vele nagyon, hogy melyik gombot nyomja le, csak a hangsúlyokra ügyelt, s arra, hogy az alapbasszus súlyosabb hangja essék a hangsúlyos helyekre, a kísérő dúr-akkordok az ütemek hangsúlytalan részeire. Általában a dallamokat a tonika és dominális gombjain játszotta végig, nem törődve az éppen aktuális vonzatokkal. Előfordult, hogy néha két teljes dallam alatt is szubdomináns akkordokkal kísérte végig a melódiát.

Úgy kezelte a basszusokat, mintha azok a citera állandóan zengő kísérőhúrjai lettek volna. Csak a hangjuk búgására, ritmusára figyelt, magasságuk nem érdekelte.

84.
Zirc, 1953 – Molnár Elek, 1901.

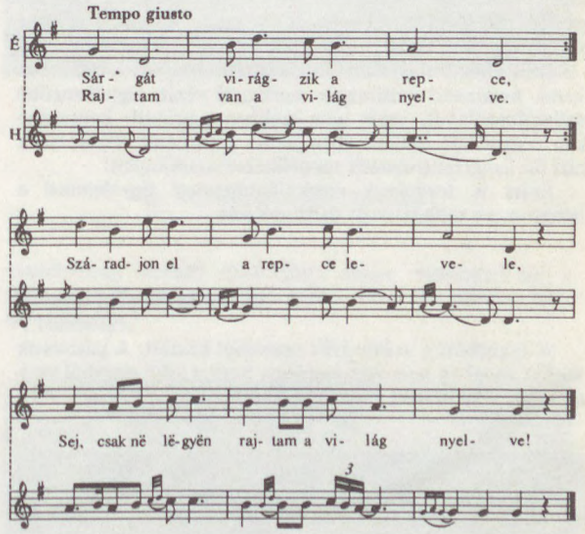

Szarukürt, „csontkürt", „ökörszarvkürt"

Funkciója

Ha a kanász hangszerét ökörszarvból „szarvcsontból" szaruból készíti, csontkürtnek hívja. Mikor kihajt azért kürtöl, hogy minden házban hallják már előre az érkezését, és időben kinyissák az ólak ajtaját, ne kelljen az egész falkával várakoznia a késve érkező malacokra. A Bakonyban csakis a kanász kürtölt, a tehenes sohasem.

Nyoma krónikáinkban

A csontkürt legrégibb hangszereink egyike. Bár használták méltóságjelvényként és ivókürtként is – a Képes Krónika

említi Árpád vezér ivókürtjét – a legfontosabb szerepe mégis az állattartásban és a hadászatban volt. A krónikákból a kürt fontos szerepe domborodik ki. A vezérek utasításait a harcok zajában a kürt hangja tudta a legsokrétűbben tolmácsolni a harcosok számára. Erre vonatkozó legrégibb adatunk a honfoglalást követő kalandozások korába visz vissza bennünket.

Anonymus az 1200 körül írt Gesta Hungarorum című művében leírja,[9] hogy a dunántúli területek horkája Bulcsú Vezér, vagy másként Vérbulcsú felhasználja Duna menti harcában a kürtöket, mikor a görögökkel és a bolgárokkal megütköztek.

Ekkehard is megemlíti a Casus sancti Galli c. 1040 körül írt munkájában, hogy a St. Gallen-i kaland alkalmával a mulatozás alatt őrök kémlelik a vidéket, és egyszer csak „az erősség felé eső erdőből oda sietnek a kémek kürtszóval és lármával."[10]

A Lehel-kürtmondával kapcsolatosan is van szerepe a Dunántúl horkájának, Bulcsú vezérnek. Az egyik forrásunk, Kézai Simon krónikája az 1200-as évek végén már úgy hallja a mondát, hogy kettejük: Bulcsú és Lél vezér közül valamelyik üti agyon Konrád császárt a kürttel.

„. . . elfogták s a császárhoz küldötték őket, a császár pedig akasztófára ítélte és Regensburg alatt bitófán végeztette ki őket. Mások pedig mese módjára azt erősítgetik, hogy mikor a császár elé állították őket, egyikük magát a császárt agyoncsapta kürtjével. Ez a mesebeszéd természetesen ellenkezik a valószínűséggel."[11]

Ugyanezt a jelenetet elmondja a XIV. szd.-i Képes Krónika is, sőt a miniátor képen is megjelenítette ezt. A kürt itt azonban nem szarukürt, hanem erős, hosszú fakürt, amelyet ma már nem, csak régen készítettek a bakonyi pásztorok. A kürt a képen Lehel kezében van, a csúcsos süvegű Bulcsú a kép hátterében áll.

Mint ahogy népdalaink is megőrzik ezer év előtti, ereszkedő, kvintváltó dallamaink szerkezeti vázát, legjellemzőbb dallamfordulatait, vajon nem ezekben a primitív hangszereken megszólaló dallamokban kell-e keresnünk elveszettnek hitt ősi hangszeres zenénk töredékeit, maradványait!

Ezért is fordulunk megkülönböztetett figyelemmel e hangszer, s a rajta játszott dallamok felé.

Miért a balszarvból készül a „csontkürt"?

A csontkürt a szilajmarha szarvából készült. A pásztorok szerint azonban nem volt mindegy, hogy a jobb szarvból vagy a bal szarvból készült-e a hangszer. (34. ábra)

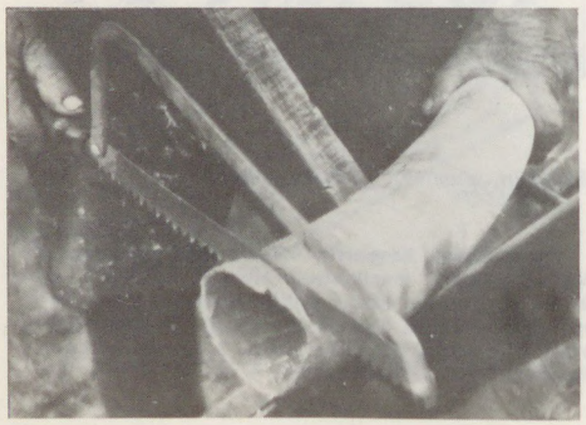

34. ábra. T. Molnár István kürtöt készít. (Szentgál).

Fig. 34. István T. Molnár makes a horn. (Szentgál)

„Az ökör bal-szarvába nagyobb a hang. Annál szebb han
nincs is, mind a bal-szarvba. A jobb-szarvba nincs olyan, min
a balba!" (Diszel, Kiss)

Az igaz, hogy az ökör bal-szarvából készítik a kürtöt, d
ennek a kategorikus kijelentésnek nem valószínű, hogy lenn
alapja. Ezt ő az idősebbektől csak hagyományként vette át, é
esküszik örökölt igazára.

Az igazságra valószínűleg a pásztorok következő idézet
mutatnak rá. A jobb-szarv ugyanis

„. . .nem áll ugy kézre, hogy arra álljon annak a kürtnek
szája, amerre akargya az ember. Azér a bal kürt jobb"! (T
Molnár, Szengál)

Mikor a balszarvba fúj a kürtös, a szarv tölcsére elő
kicsit fölfelé veti a hangot. A balszarvat tartani is kényelme
mert a szarv íve, görbülete, súlypontja lefelé esik. (35. ábra
A jobb szarv tölcsérének vége mindig kissé hátrafelé irányu
tartani sem oly kényelmes, súlypontja sem kedvezően helyez
kedik el.

35. ábra. A csontkürt tartásmódja. (Díszel)

Fig. 35. How to hold the horn. (Diszel)

A kádártai Csatári Gábor szerint a fontos az, ho
megfelelő legyen a szarv hosszúsága és vastagsága. A disz
Kis István szerint az a jó, ha nem eres a csont. Ez alatt a
értette, ha a szarv belsejében nincsenek a szaru belső síkjáb
homorulatából kidudorodó erek. Ha ilyenek lennének, azok
a kidolgozás során le kell faragni.

A legtöbb pásztor maga készítette el csontkürtjét. Hallo
tunk azonban arról is, hogy készen vették a kürtöt vásárb

„Csontkürtöt a vásárba is lehetett kapni azelőtt. Abb
régebbi pénzbe ilyen két forint körű vót. Két forintér nagy
sokat lehetett kapni akkor, abba az időbe, mikor mi
kürttel foglalkoztunk, csinátattuk. – Ëzs zsák nullaliszt
forint, egy pár jó visellő csizmát 4 forint 50." (Zirc, Lén

A tapolcai fésűs is árult kanászkürtöt:

„Ollyan kürtöm vót! Csontbul, fejér-marha-csontb
Volt Tapolcán egy fésüs, az csinálta. Abba az üdőbe ny
prént [vót az ára]. Hát lehetett kapni egy jó sűdőt is [érte]."
Tótvázsony, Szabó)

Annak a pásztornak, aki maga készítette el csontkürtjét,
ondot csak a megfelelő méretű szarv beszerzése jelentett.
olt aki munkát vállalt érte:

„Bakambélbű Pénzëskutra ezér hajtottam át, el lett a
apidijjam, hogy az enyim lett a bal-szarva" (Szentgál, T.
olnár).

Volt, aki úgy vásárolta a szarvat. Az 1945-ös harcok után
ég találni is lehetett ilyet. A szerencsés találó, a vigántpe-
ndi Tóth István el is mondja, hogy készítette el kürtjét:

Készítése

„Én is csinátam átvonulláskor. Talátam: Agyonverték az
kröt), beledobták egy pocsollyába, kiszedtem, a bal szarvát
hoztam és saját magam megcsináltam.

Odalbavertem a szarvat és lecsuszott arrul a csonkjárul.
kkor aztán szépen beletettem egy vasfazékba, kifőztem,
gy az a piszok, minden menjën ki, akkor aztán szépen
ekilátam. Bicskávă, reszelővë szépen kidógoztam, úgy
ugyan az eredeti kürtök hát szoktak lenni, aztán vótak jó
is furuim, a fső végit kifurtam, ahová a munstëklit
fúvókát] bele lehetett csinyáni. Még munstëklit is csontbú
sinátam hozzá. Ugyancsak ilyen szarvcsontbú, mer vótak
yen ócska darab csontyaim, ez nem fog ërepennyi sohasë.
z aztán ki is szógáta az életemët addig, mig kanász vótam."

Van, aki a készítéshez újabb adatokkal is szolgál:

„Először lëpucótuk késsel, öveggel, aztán kismirglipappi-
oztuk. Itt meg ezt a másik végit ugy kifurtuk és utánnapu-
útunk a furásnak. Vót hozzá egy pici kés, aztán kipucótuk
z egész belsejit" (Diszel, Kiss).

A legrészletesebben a szentgáli T. Molnár István mondta
, hogy készít kürtöt.

„Ez a szarv numërázott volt [az állat számát a szarvba is
elesütötték]. Körülbellű hat éves ökör vót, mer a gyürükbű
het látni. Prima kis kürt lenne ám belülle, mer – tudja-e –
z a balszarv. . .

– Innen kezdődik az elevenség – mutatja a szarvon a fe-
etére színesülő részt. – Nyáron a legmelegebb here, egy fára
agy valamire fölakasztottam. Nem tellett bele egy hét, akkó
ná maga szërivë kigyütt belülle az izé. . . Kipottyanik, kiszá-
ad belülle az a bëső! Ugy kiszárad, kipottyanik maga sze-
int. . . A végit lë köll szépen fürészűnyi. . ."

Hogy a levágás síkja merőleges legyen a szarv közép-
onalára, ügyes módszert alkalmaz: zsineget teker a kürt
ölcséresedő végére, s megköti azt. Benézi a zsineg állását,
icsit igazít még rajta, majd ceruzával a zsineg mentén
örülrajzolja a szarv tölcsérét, így jelöli ki a fűrészelés helyét.

Ezután a kürt belsejének kitisztításáról, falának szükséges
egvékonyításáról beszél.

„Ha belenéz az embër a nagytölcsérgyin, át lehessën látni
galább idáig, a feketéig (a szarv csúcsa mintegy 150 mm
osszan fekete). . . Ahugyan fordítjuk a napnak, mindënféle
lágost meglátunk benne. Ha bolha vagy bármi is jár benne,
eglátja az ember. . ."

A kürt csak akkor lesz szép hangú, ha fala áttetszően
konyra van kidolgozva. A szarv belsejében kidudorodó,
yhe spirálos vonalú négy-öt szarueret le kell reszelni,
nirglizni a munka során.

Ezután a kürt hegyének kifúrása következik. Hogy ponto-
n irányozhasson, és a kürt „csap"-jának, fúvókájának is
egfelelő átmérőjű lyukat fúrhasson, levág a szarv hegyéből
integy 25–30 mm-t. (36. ábra) Az így nyert szabálytalan,
issé ovális metszet középpontjába először kis méretű fúróval
r be a szarv középvonalának irányában. Csak, ha ez a kis
uk jó irányba sikerült, akkor tágítja ki egyre vastagabb
gányfurukkal e lyukat 16 mm-esre.

Majd a külső felület végső megmunkálása következik.

„Léreszeljük, aztán leüvegëzzük finomra. Először durva
nirgli, utánna finom smirglivé. Akkor egy kis olajjá vagy

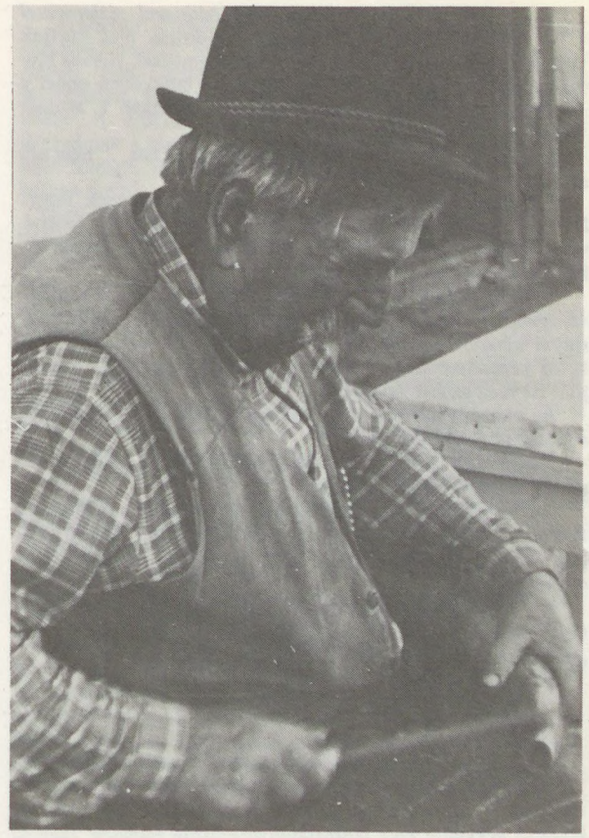

36. ábra. Kürtkészítés. (Szentgál).

Fig. 36. Horn making. (Szentgál)

disznózsirrá, bármivë (bekenjük), akkor visszanyeri azt a szint, ami vót nekijje abba az időbe, mikor hát visëte a marha." (37. ábra)

37. ábra. Kürtkészítés. (Szentgál).

Fig. 37. Horn making. (Szentgál)

Megtoldása bádoggal, rézlemezzel

A bakonyi pásztorok is szívesen toldották meg kürtjük kiszélesedő tölcsérét két arasznyi bádoglemezzel. Nem is hinné az ember, hogy kürtjének hangszíne érdekében ennél a munkafolyamatnál is mennyire vigyáz a szentgáli T. Molnár István az íratlan regulák megtartására:

„Legjobb rá rozsdamentes, sima bádog, de hát. . . nëm ám aluminium, mer az süket!"

„Az embër mëgmagyarázza ëgy ullyan bádogosnak, hogy: Itt elő [a bádogtoldású kürt tölcsére] má legalább ëgy centivë vagy másfëllë szükebb lëgyën! Nëm, ha tácsértos, hanem inkább szükebb! Ennek ez a nótája!"

T. Molnár, úgy látszik, következetesen alkalmazza a hangszerkészítésre vonatkozó, őseitől örökölt alapelveit. Mikor furulyát készít, ott is mindig nagyon vigyáz arra, hogy a furulya belső keresztmetszete a hangszer vége felé állandóan szűküljön. Itt is ez az elve érvényesül.

Az ökörszarvkürtök megtoldásáról a többi pásztorok a következőket jegyezték meg:

„Szilaj szarvábú vót, és bádog vót a végin. Körűbellű két araszt" (Nagyvázsony, Treuer).

„A végire mëg bágyogot tettünk, aztán akkó má lëhetëtt használni. Ollyan 40–50 centit szoktak rátennyi. Mentű jobban ëtalálja az embër, anná jobb hangja van nekijje" (Hegyesd, Simon).

A 77 éves tótvázsonyi kanász, Szabó Géza kürtjének végére a tapolcai fésüs rézlemez-hosszabbítást rakott. Szépen ragyoghatott a korai napfényben, mikor a szájához emelte.

„Tiszta rézplé vót" – a diszeli pásztor kürtjén is.

Fuvóka, csap és annak berögzítése

A fúvókát csapnak, vagy a német Mundstück után „mundstiklinek", „munstëklinek" nevezték. Ez készülhetett a szarv levágott hegyéből vagy bodzafából.

„Annak van ëgy csapja, mind a századkürtnek, a katonai századkürtnek. Ha csontbú vagy bodzábú vót, ha jól ëtalátam, akkor jól szót! Mëg, ha jól fújták!" (Zirc, Lénárt)

Gondot okozott a csapnak a kürtbe légmentesen való beleillesztése. Erre is több megoldást találtak.

„A munstëklire ëgy kis gyékényt vagy ëgy kis kukoricafosztást rátekert az embër, beleszorútt, nëm gyütt ott ki levegő! Vagy ëgy kis rongyot [tekert rá]". (Vigántpetend, Tóth)

A többi pásztor is hangsúlyozta, hogy nagyon „össze kő passzittani a csapot a kürtbë".

„Tekertem rá valamit, hogy a levegő ne gyüjjön vissza, és akkor belemënt a főtestibe és akkor aztán a fujás könnyebb vót. De ha itt szenyët, szél fujt benn, kiengedte a levegőt, akkor nehéz vót fujnyi" (Zirc, Lénárt).

A legbiztosabb megoldás a diszeli Kiss Istváné volt:

„A munstiklit azt is csontbul, tehénszarvbul faragtuk. Vagy a szilajszarv hëgyit lëvágtuk, kifurtuk, azt hozzá köllött pontosan szabnyi. Beöntöttük ólommal. . . ónnyal."

Díszítése

Az így tökéletesen elkészített, csappal ellátott csontkürt már csak a díszítést várta. A megkérdezett pásztorok közül csak kettő beszélt arról, hogy kürtjét kidíszítette, a többségé dísztelen volt. Azon igyekeztek, hogy az anyag a maga formájával, természetes színeivel hasson. Tisztán tartották, ápolták hangszerüket, ezzel a legtöbben meg is elégedtek.

„Bekentük faggyuvã, attú fényllëtt". (Diszel, Kiss)

„Az embër mëgsikáta ëgy kicsit, a csontot mëgvakargáta ëgy kicsit, hogy szëbb lëgyën, hogy në mutasson még régiebbet." (Zirc, Lénárt)

A két díszített csontkürtről a következőket sikerült megtudnom. A vigántpetendi Tóth István kanász ezt mondja el kürtjéről:

„Nëm régën vitték el Pestre a múziumba. Annyira tetszëtt, mer ez ëgy ősi hagyomány. Volt rajta ëgy szép virág is. Mondtam, hagyják itt, majd én csinálok rá [mé Karcolva volt, be volt kormozva, úgy hogy azt kisikálni në lëhetëtt. Mig ak kürt lëssz, azt mëglátja akárki. Ëgy kis ró vót rajta."

Nagyon büszke volt egykori kanászkürtjére a diszeli K István is:

„Mëtërës hosszú csontkürt, aztã tiszta rézplé vót rajt. csap vót beletéve ónnyal. Gyönyörű vót ám az! Aztán ki cifrázva a is. A munstëkli csontbú vót. Vót rajta szëgfü, ró tulipány, szépën kibabrikátuk, faragtuk kissé. Unalombú Akkó ráértünk kifaragni. Ëvitték üket a múzeumba. Ëgg két éve vittek el az Alföldre."

Méretek (milliméterekb

Az így elkészített kürtök mérete általában a következők alakult. Hosszúságuk 500–800 közt váltakozik, tölcsé nyílása nem pontos kör, hanem kissé elliptikus szokott le Ennek hosszabbik tengelye néha a 90–100-at is elér rövidebb tengely 70–90 közt váltakozik.

A Zirci Reguly Antal Tájmúzeumban őrzött csontk hossza 570, tölcsérének nagyobbik átmérője 83, a kiseb 70.

E csontkürtökre került tehát még rá a 400–500 hosszúságú bádog- vagy rézlemez-toldás. Így a kürt te hosszúsága minden esetben meghaladta az 1 métert. Meg azonban jegyeznünk, hogy míg 10–15 évvel ezelőtt látt még bádoglemezzel toldott csontkürtöt – ilyenen játsz akkor Zircen Ács Gergő is, meg a jásdi, szápori, ló kanászok – addig a mostani gyűjtőutunk során már bádogkürtön játszó kanászokkal találkoztunk.

De ez volt még a jobbik eset, mert ennek felhan egyeznek a csontkürtéivel. De van, ahol úttörő vagy leve kürtöket recsegtetnek olyanok, akik kürtölni nem tudn Őrájuk aztán igazán rájuk illik a népi mondás: „nincs neki áriájuk, së Máriájuk!" Nem is tősgyökeres pásztorok hanem olyanok, akik most ismerkednek ezzel az ősi foglal zással.

Csontkürtcifrázó népművés

Külön kell szólnom egy faragó családról, amelynek ta már régóta foglalkoznak csontkürtök készítésével és dísz sével.

Idősebb Nagy István 1897-ben született, és mindvégi Bakonyban pásztorkodott. Vilma pusztán, Kolontáron, sokberénden őrzött többek közt. Volt kanász, juhász, végül pedig juhász számadó. Bármilyen állatokat is őrz faragóbicskájához sosem lett hűtlen. Így érte a nagy kitün tés, hogy 1957-ben elnyerte a Népművészet Mestere cí Ekkor már Berhidán lakott, s itt is halt meg 1971 novemb ben.

Fia, az 1928-ban született ifj. Nagy István művészete n marad el apjáé mögött. Akkor hagyta abba a pásztorkod amikor – még apja életében – ő is a Népművészet Mest cím birtokosává vált 1969-ben. Azóta csak a faragásnak reggel öt órakor kezébe veszi faragókését, s délután 4 ór dolgozik. Nem a keze, a szeme fárad bele az apróléj munkába. 1958-ig ő is Berhidán dolgozott, azóta Balaton kajárra költöztek, ott faragja kürtjeit.

Az általa készített csontkürtöknek nem is a hangj fontos, amint munkáiból látom, hanem a mindent elbor gazdagon burjánzó faragott díszítés. E kürtök már elvesz ték eredeti funkciójukat, dísztárgyakká váltak.

Díszítésük valóban mesteri, művészi kézre vall. A kem csontot csak vasfűrészből kialakított faragókéssel tudja n munkálni. Van azonban, amikor a kürtöt csak karcolá díszíti és királyvízzel színezi. Ez utóbbi technikát alkalmáig a lopótökök díszítésénél is.

„Ugy szoktam faragni: fele állat, fele embör".

Ez az elv valóban érvényes mindarra a munkájára, amit egszemlélhettem alkotásaiból. Nem sokáig maradnak meg ha e remekek, hamar elkapkodják tőle, mint a Kapoli díjjal 72-ben kitüntetett kürtjét is. (38. ábra)

38. ábra. ifj. Nagy István Kápoli-díjjal jutalmazott csontkürtje. (Balatonfőkajár)

38. Horn, awarded the Kapoli-prize, belonging to István Nagy Jr. (Balatonfőkajár)

A kürtön – hatalmas tölgyfák alatt – eleven élet zajlik. Bőgatyás kanász malacot pirít nyárson, kutyája sóvárogva figyeli. Egy másik képen menekülő szarvas utolsó, ijedt szökkenését ábrázolja, miután a vadász golyója halálra sebezte. A szarvast csaholó kutya követi, felette mókus játszadozik a fán. A kürt alján a farkával idegesen csapkodó, fejét leszegő, felbőszült bikába mar bele a pásztor hű társa, bajban segítő, kedves kutyája.

Egy másik, korábban faragott kürtjén egy nagybajszú vadász kezd éppen zsákmánya megnyúzásához, kutyája esengve néz rá, kéri a jussát. . . Alul prédája után osonó róka képének megfaragásával használta ki ügyesen ifj. Nagy István a rendelkezésére álló háromszög alakú képmezőt. Mindezeket drámai erővel ábrázolt jeleneteket keretezi, át meg át szövi a népdalainkban annyiszor megénekelt „sűrű, sötét erdő" ezernyi növénye, virága, kúszó indája. Valóban meg is jelenik faragott kürtjein az erdő mélyén a sötétség is: Ezt úgy éri el faragónk, hogy a fák mögötti részt még mélyebbre faragja, s a kürt anyaga ebben a mélységben már sötétebb alapszínű. . .

Egyik kürtjét, a Bakonyi Múzeum pályázatára küldte be. A díszesen faragott, vadászjeleneteket, a pásztoréletből vett témákat ábrázoló kürtjének méretei a következők: hossza a fúvókával együtt 460, a kürt tölcséresedő végének nagyobbik átmérője 80, kisebbik átmérője 70 mm. Fúvókája ugyancsak szarvból készült, faragónk azonban már esztergapadján formálta ily szabályossá. E fúvóka eltér az összes többi, e vidéken talált, később ismertetendő fúvókától abban, hogy az ajkakat befogadó, töcséresen szűkülő rész mintegy 4 mm-es párhuzamos falú furatba torkollik, s csak ezután éri el a kürt öblösödő részét. E fúvóka méretei: teljes hossza 70, ebből 36 kerül a kürtbe. Tölcsérének külső átmérője 24, e tölcsér falvastagsága 2 mm. A hangszer, valószínűleg fúvókájának e szokatlan metszete miatt, s a kürt kis volta miatt is, nehezen szólaltatható meg, hangzása bizonytalan, ezért felhangsorának közlését mellőzzük.

Bádogkürt, „cinbágyogkürt"

A bádog kezdetben csak hosszabbításként került a csontkürtre, később azonban az egész kürtöt kezdték bádogból készíteni. Ma már a Bakonyban a legtöbb kanász a bádogkürtöt használja, aki még egyáltalán kürtöl reggelente. Hogy a szarukürt helyett a bádogkürtre tértek át, ennek főoka az volt, hogy a szilajmarha szarvához egyre nehezebb, szinte lehetetlen hozzájutni, mióta megszűntek a falusi mészárszékek. (39. ábra) A közvágóhidak a szarvakat nagyüzemekhez továbbítják.

39. ábra. Bádogkürtös kanász. (Vigántpetend)

Fig. 39. Swine-herd with tin horn. (Vigántpetend)

Hogy mióta alkalmaznak bádogot, rezet a pásztorok a csontkürtök meghosszabbításaként, azt nem tudjuk pontosan megmondani. 1815-ben jár a Bakonyban R. Bright híres angol orvos-utazó,[12] de ő csak 4 láb hosszú fakürtől számol be. Hermann Ottó viszont 1899-ben említi már, hogy vannak, akik „legújabban" bádogból készítik kürtjeiket.[13] Így tehát a bádognak a kürtkészítésben való alkalmazását a múlt század végére tehetjük.

A nagyvázsonyi Treuer János pásztor azért állt át a bádogkürtre, mert ezt szerinte egy kicsit könnyebb megszólaltatni. A zirci pásztor is a bádogkürt mellett dönt:

„A csontkürtte nëm vesződtem. Én... csinátattam ëgy ilyen bágyogkürtöt cinbágyogbú. A is jó vót. Vót ugy, hogy magábú csinát a bádogos rája csapot. Oan tőcséralakot" (Zirc, Lénárt).

Készítése, méretei

Bádogkürtöt könnyen tudott bármelyik lakatos készíteni. A kürtök hossza általában 1000 mm körül szokott lenni, s a legtöbbször kúp alakúak. A nagyvázsonyi eltér ettől: kúp és hengerpalást összetételéből keletkezett.

A fúvókát rendszerint fából faragják a pásztorok. Ezek külső felszíne változatosabb, tagoltabb, mint a kürtöké.

Eddig négy bádogkürtöt mértem fel magam, kettőt pedig az Országos Néprajzi Múzeum őriz területünkről. (40–41. ábra)

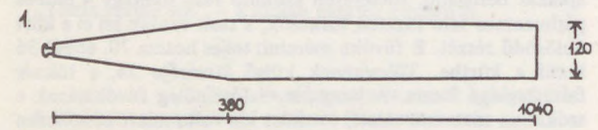

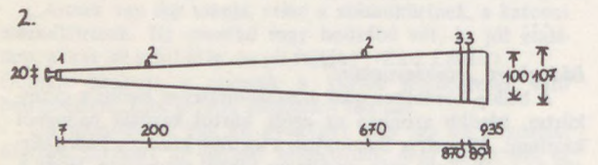

40. ábra. A nagyvázsonyi bágodkürtök (1–2.).

Fig. 40. Tin horns from Nagyvázsony. (1–2)

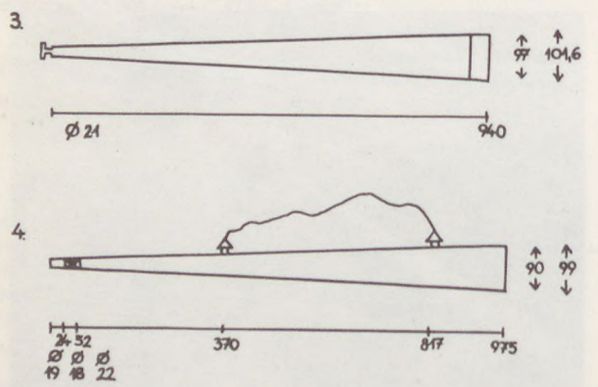

41. ábra. A nagyvázsonyi és a tósokberéndi bádogkürtök (3–4).

Fig. 41. Tin horns from Nagyvázsony and Tósokberénd. (3–4).

1. bádogkürt. A legnagyobb méretű az eddig talál közül, alakja is szokatlan. 1969-ben Nagyvázsonyban Tre János birtokában volt. 1971-ben már nem volt nála, elajá kozta egy pásztor rokonának.

2. bádogkürt. Ügyes mesterember készítette, a fúv befogadó helyéhez sárgarézgyűrűt forrasztott, /1/ kitöl resedő részét pedig a bádogból magából 3 mm-re kidombo dó, két párhuzamosan futó bordával erősítette meg. Akasztókat is forrasztott rá készítője. /2/ E kürt is Tre Jánosé volt Nagyvázsonyban, ő a Zirc közelében levő Óbá pusztán kanászkodó Raduka Istvántól vette meg korábba sorok írója viszont Treuer Jánostól vásárolta meg 19 októberében. A hangszer fúvókája zsebkéssel: bicskával f gott belső keresztmetszete kónikusan szűkülő, majd bőv járaton vezeti át a rezgésbe hozott levegőt a kürtbe. (ábra)

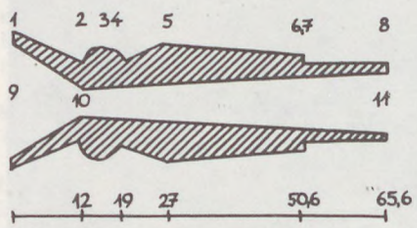

42. ábra. A nagyvázsonyi II. kürt fúvókája.

Fig. 42. Mouthpiece of the no. 2 horn of Nagyvázsony.

E bádogkürtön a következő felhangok szólalnak meg:

85.

3. bádogkürt. Mindössze 5 mm-rel hosszabb az el kürtnél, de kevésbé kimunkált. A bővebbik, tölcséresedő v előtt egy bádogborda erősíti, pereme kissé hajlik. Fúvó bicskával faragott, papírtömítéssel van erősen beleszorít kürtbe. (43. ábra)

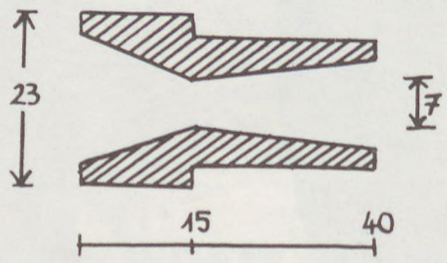

43. ábra. A nagyvázsonyi III. kürt fúvókája.

Fig. 43. Mouthpiece of the no. 3 horn of Nagyvázsony.

A kürt felhangjai a következők:

86.

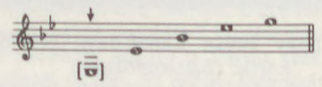

A kürtöt Treuer János nagyvázsonyi pásztortól 1971 októberében megvásároltam, és 1972 júniusában a budapesti Bartók Archívumnak ajándékoztam.

4. bádogkürt. Ez a hangszer az Ajka melletti Tósokberéndről származik. Erős cinlemezből készült, 24 mm hosszú vasgyűrű fogadja be szűkebb végén a fúvókát, amelyet egy kis szűkülő nyak után a testhez forrasztott készítője. A bádogkürt végén a lemezt összepödörve, erős, 4 mm falvastagságú gyűrűkkel védte mestere a hangszert az összelapulástól. Két akasztóhevederébe háromszög alakú szíjtartók vannak fűzve, ezekben ma is megvan a gömbölyű, bakancsszíjnál is erősebb gömbölyített bőrszíj. Fúvókája hiányzik. Másik fúvókával megszólaltatva a következő felhangokat adta:

87.

A hangszer használaton kívül volt már. Pityinger István tósokberéndi kanásztól 1971 augusztusában vásároltam meg.

1972 júliusában a Tapolca melletti Halastó pusztán is a kezembe került egy már használaton kívüli bádogkürt. Ennek adatai a következők voltak: hosszúsága 905, befúvó nyílása 9, tölcsére 90 mm. A kürt testét a végétől visszaszámítva 5 mm-re egy, majd 230 mm-re három, a bádoglemezből képzett borda erősíti. Van rajta két szíjtartó karika is, mégpedig az alsó végétől 310 mm-nyire, s a felső végétől 0 mm-nyire. A fúvókája, csapja fából volt, de már nem volt kürtben, csak emlékeztek rá. (Vince Jánosné Balog Jolán 920)

Az Országos Néprajzi Múzeum a Bakony területéről, két bádogkürtöt őriz, mindkettőt Tóth Margit gyűjtötte 1967-en. Az egyiket Öcs községben vásárolta Turi Mihályné 75 ves nyugdíjas pásztor feleségétől. A hangszer feketére akkozott, rozsdás, elhanyagolt. A hossza 896 mm, átmérője fúvókánál 20 mm, a tölcsér végénél 95 mm. (Leltári száma: 7.82.2.)

A másik bádogkürt (leltári száma: 67.82.1) Vigántpetend-ől származik. Ez szintén kónikusan bővülő csövű, feketére akkozott, és a tartószíj felerősítésére két karika van a két végén. Fúvókája 120 mm hosszú, gyűrűs mintákkal díszített, bodzafából készült. Maga a hangszer 1020 mm hosszúságú, s ehhez járul még a fúvóka hossza, amely azonban kissé beékelődik a kürtbe, így fúvókával együtt 1135 mm a hossza. Tölcsérének átmérője 100 mm. A kürtöt Hardi Károly kanász s felesége készíttette a nagyvázsonyi bádogossal, de a fúvókát Hardi Károly faragta hozzá.

Kürttanulás, játékmód

„Kanász vót ëgy gazdáná kinn a pusztán a bátyám, aztán sinátatott bádogkürtöt. Lëtëtte, én mëg csak fogtam, nyagattam.

– Hogy az enyémet në bánd! Összetaknyozod! Mëg ëre, a! Sokszor kinadrágút érte, hiába, nëm tudtam nyugonni. gyszer aztán mérgibe ëmënt, csinátatott nekëm is ëggyet. zé métërës vót, az enyém mëg 90 cënti.

– De akkor ëgyüssz velem őrizni, gyerëk!

Hát aztán el is mëntem. Addig addig turbikútam én is ele, aztán csak belegyüttem én is, mind a kiskutya az gatásba!" (Pécsely, Ihász)

A játékmódról így világosít fel Lénárt zirci gulyás:

„A kormányzás, ahugyan akargya fujnyi, azt már a yelvével igazitotta az emëber a hangot."

Mi tudjuk, hogy a nyelven kívül az ajkak feszessége, a ivás intenzitása, a kürtnek a szájhoz való szorítása mindind befolyásolják a hang magasságát, erejét és színét is.

Egyformán szól-e mindig minden kürt?

„A jó csontkürt, aki jól ë van készitve, jól ki van pucúva és mëg van neki a valósága [azaz olyan, amilyennek lennie kell:] az jól, könnyen, szépen szól, de akit nem jól készittenek el, annak nagyon gyötrelëm a fujása. Nehéz." (Zirc, Lénárt)

„Hogy könnyebben szóljon (a csontkürt), ennek vót ëgy fortéjja: Az vót, hogy abba minden rëggë köllött ëgy kis vizet önteni, kiöblitteni. – A bádogkürt: ahhó nëm köll." (Zirc, Lénárt)

Befolyásolta azonban a kürtök hangját az időjárás is.

„...ha nëm szerette az időt, akkor nehéz vót fujni. Annak is mëgvan a fartéjja. Ha rossz idő következëtt, vagy süket üdő... Hát az olyan, hogy például a kémény is mëgérzi. És aztat fölvëszi az a hang, és nëm tetszik az a levegő annak a hangnak. Süketën szóll. Akkó nehezebb is fujnyi. Hát ennek sok féle fartéjja van!" (Zirc, Lénárt)

Ugyanezt észlelte a vigántpetendi Tóth István is:

„Mikor rossz idő vót, vagy időváltozás, akkor egy kicsit nehezebben szót..."

A kürtök azonban nemcsak a rossz időjárás miatt szóltak nehezebben. Ha a pásztor fogai hullani kezdtek, vagy mozogni, akkor már befellegzett a kürtölésnek. Még csak fütyülni sem tudott már rendesen sokuk, a foghiány miatt.

Használata

A kürtöt a kanász legtöbb esetben csak a reggeli kihajtáskor használta. Így számolt be erről Tóth István Vigántpetenden:

„...ëmëntem a faluba, hogy kikürtöljem a jószágot a falubú... Elmënt az embër mondjuk öt-hat ház hosszán, hogy aztán biztossan mëghallja az illető gazda. Elhallott am még a tizedikig is, de öt-hat házig elmëntem, ott mëgin kürtütem ëggyet. Többnyire állóhelyzetbű. Addig mëgátam, mig fujtam. Azután indútam tovább. Azután mëg a karikásostorrã terëgettem, hajszótam ki a jószágot. A faluvégën laktunk. Mikor odaértünk a fókával, feleségëmnek odaadtam (a kürtöt), ő bevitte. Vót ugy időszakonkint, amikor jókedvem vót, beboroztam ëgy kicsit, ugy elvittem ëgy kicsit, ëgy-ëgy fénapot ëkürtűgettem, gyakorógattam, dehát az ritkábban fordútt elő!" – fejezi be a vigántpetendi kanász.

Megint általános törvény: A legelőre a kanászok kürtjüket a legritkább esetben vitték csak magukkal, általában a falu végén leadták valamelyik családtagjuknak, s az hazavitte. Hisz a mezőn nem volt rá szükség. A kanászkürt dallama a gazdáknak szóló figyelmeztetés, és a menyecskékkel, lányokkal való incselkedést szolgálta, nem pedig a malacoknak szólt.

Lefújás

Csak egymagában álló adatunk van arra, hogy a kanász este is kürtszóval jelezte a gazdáknak érkezését. Mikor ilyenkor beért a faluba, ‚lefujjást' adott. A sok, visítva hazafelé tartó malac nesze hisz úgyis hallatszott akkor az egész faluban. Amint meséli ezt a zirci Lénárt János, a felesége a reggel leadott kürtöt ilyenkor kihozta eléje, s eljátszotta vele a lefújást. (Lénárt János is volt kanász is, mint ahogy a többi pásztorok is cserélték néha egyik pásztorszakmát a másikkal.) Bizonyára katonáéktól maradt meg erre öreg pásztorunk igénye.

Milyen messze hallatszik a kanász kürtje?

Ha a kanász mesterien kezelte hangszerét, felfigyeltek rá otthon, de még a szomszéd faluban is. Megbecsülték érte.

„Jól tudtam kürtűni, kifujtam még sok féle nótát is rajta. Vót Pulán ëm mónár, mikor Berenden kanász vótam.

– Jöjjön be, sógor bátyám, magának fizetëk ëgy fédëci pálinkát – aszongya – mer úgy tud kürtűni, ilyen embërt nëm lëhet hallani, min maga! Amiér oan jó kürtűtem, be-be szokott hínya a kocsmába. Ugy tudtam kürtűnyi!" (Vigántpetend, Tóth)

„Vót az az eset, amikor jókedvem vót, mëghallottam a szomszéd községbű, hogy (fujt a kanász), akkor aztán, ahogy ë kezdtünk vele tromfónyi, akkor el-elfujtam neki a

Zöld erdőben jártam virágok között,
Ott láttam egy kislányt, koszorut kötött.
de Mondtam neki, hogy juj de aranyos!
Akkor szép a kislány, mikor takaros.

Eztet legtöbbször el szoktam zörgetni, fujni." (Hegyesd, Simon)

(200. dallam)

Érdekes, hogy átvitt értelemmel a zörgetni szót is használja, akár csak egykor Tinódi. Tinódi ezt a lantjára értette. Ő vajon mire gondolt, miről maradt nála ez a szólás? A citeráról talán?

Kürtje hangos szavát, virtuóz kürttudását így dicsérte T. Molnár István, öreg szentgáli kanász:

„. . .ezërszër elsipoltam két utcahosszat, hogy Ityóka-pityóka, ripityóka – Száz zsidó ëgy sorba". . . Ugy ëlfujtam a kürttë, még a harmadik községbe is figyelték: ›A Pisti hajt ám má, mer a Száz zsidót fujja!"‹

(201–202. dallam)

A tósokberéndi Pityinger István, 79 éves öreg kanász így dicsérte nekem bádogkürtjét:

„Oan hangıgya van ennek, ha megfujtam Berénden, Kolontáron (a szomszéd faluban) kihajtották rá a disznókat mëg a malacokat a mënyecskék! Mindig szidtak érte a szomszéd kanászok!. . ."

Kanászkürt-dallamok

„Most azt kellene nyomozni, milyen más magyar vidéken van még hasonló czifrább tülkölés, vajjon ott is hasonló motivumokkal stb."[14]

Követve Bartók Béla elgondolását, megfigyeltem a bakonyi kanászok tülkölését, feljegyeztem minden hallott dallamukat és sok egyezést találtam a bakonyi és a 60 évvel ezelőtt gyűjtött ipolysági kanásztülökdallamok között.

A vizsgálat során a következő kérdések vetődnek fel: hány félék a dallamok? Van-e rögzítő szövegük is? Van-e a dallamoknak közös jellemvonásuk, vagy ahány, annyiféle? Mennyire variálják a dallamokat kanászaink az újra való eljátszás esetén? Milyen formai vagy egyéb elemek alapján kíséreltethetnénk meg kanászkürtdallamaink csoportosítását?

A kanászkürtdallamokat könnyebb összehasonlítás kedvéért a Dallamtárban közöljük a 88–126. számok alatt. Azt a célt igyekeztünk ezzel szolgálni, hogy a kanászkürtdallamok a régi táncdallamok mellé kerüljenek, a dudanóták, páros táncok, szóló férfitáncok mellé. Az a feltevésünk ugyanis, hogy e kürtdallamok is őriznek elemeket elveszettnek hitt ősi instrumentális tánczenénkből, akárcsak dudanótáink „apraja" motívumai.

A dallamoknak több mint felét sikerült kürt után lejegyeznem. Nem mondhattam viszont le azoknak az öreg, immár fogatlan egykori kanászoknak a dallamemlékeiről sem, akik nem tudták már megszólaltatni a kanászkürtöt. Ők vagy „elhujjogatták", eldúdolták, vagy elfütyülték ezeket nekem magnetofonomba. Szerencse, hogy némely kanászkürtdallam a „cifrák" családjából rögzítő szöveggel is él, ezeket el tudták még énekelni, bár vaskos szövegeik miatt nehezen fogtak hozzá.

Gyűjtésem kezdetén nem tulajdonítottam még megkülönböztetett figyelmet a kanászkürtdallamoknak, ha azonban meghallottam, feljegyeztem őket hallás után a helyszínen.

Kanászkürtdallamaink ezek szerint a következő szám arányban oszlanak meg a források és a lejegyzés módja szempontjából:

Magnetofonra vett	kürtről	16 dallam
	dúdolásról	2 dallam
	füttyről	4 dallam
	énekről	11 dallam
Helyszíni lejegyzés	kürtről	6 dallam
Összesen		39 dallam

E dallamokat négy nagyobb csoportba oszthatjuk: Kihajtó versek. II. „Cifra". III. Improvizáció. IV. Szöveges dalok variációi.

I. Kihajtó versek

Így hívják azokat a kürtdallamokat, amelyekkel a kan szok reggelente indulnak. Messzehangzó szavuk figyelmezt a falubelieket, főként a menyecskéket, lányokat, ho közeledik a kanász, tereljék az utcára a malacokat, ne kellj majd rájuk várni. E kihajtó versek formailag újabb k csoportra oszthatók:

1. *Rövid, néhány motívumos kihajtó vers.* (88–94 dallam *Rubato* jelleg. A középső, mozgalmasabb dallamrés gyakran kitartott kezdőhang vezeti be, s majdnem mind koronás záróhang fejezi be. A kezdő motívum rendszer végigfut a kürt hangkészletén.
2. *Összetettebb forma: Rubato–Giusto–Rubato tagozód* (95–112. dallam.)

A bevezető motívum végigfut a kürt hangkészletén. esetek több mint fele részében ereszkedve indul a dall (95–104. dallam). A felénél valamivel kevesebb visz emelkedve indít (105–112. dallam).

A *Rubato–Giusto–Rubato* tagolódás a rövidebb darab nál úgy szűkül le, hogy ezeknél a *rubato* részt csak egy-e ütem, vagy akár csak egy-egy kitartott hang képviseli a vers elején és végén. Egyetlen dallamunk van mindössze, am ötös tagolódást mutat *Rubato–Giusto–Rubato–Giust Rubato* beosztásával (103. dallam).

II. „Cifra"

Kanászkürtdallamaink második csoportját *„cifrá"*-nak vezik a pásztorok, mert az előbb tárgyalt kihajtó verse elevenebb, mozgalmasabb a ritmikájuk és a dallamuk is.

„Ez a mënyecskéknek, lányoknak szólt! – jegyzi m Treuer János nagyvázsonyi öreg kanász. Értették azok jó szavát!"

Azért hányta-vetette magát a dallam, ficánkolt a ritm mint valami büszke, pihent paripa, hogy felhívja a kiha lány vagy menyecske figyelmét a kanászlegényre, aki ne csak a kocára várakozott, hanem szívesen elévődött a f fehérnépeivel is.

„Mindig azt szerettem vona, ha nősténybojtárom volna" – mondta nekem az egyik pásztor tréfásan.

A *„cifrá"*-nak ugyanis szöveget is adtak a kanászok é szövegeket jól ismerték a falusiak is. Találkára hívta vel kanászlegény a lányokat, menyecskéket. Nevettek ra fenyegették őket, értették a tréfát.

E dallamcsalád mind egyetlen szöveg variációira készül dallamok legnagyobb része egy *dúr kvartszekstakkord* felb tására épült, a kürt felhangjait használja fel a melodik építkezésre. Záróhangja mindegyiknek a dallam alaphangj *dó*. Csoportosításukat a dallamok kezdésének iránya sze kíséreltethetnénk meg:

Fentről lefelé indul öt változat, ezek közül kettő szöve (113. 114. dallam), három pedig hangszeres (115., 116., dallam).

Lentről felfelé indul hat szöveges változat (118–1 dallam). Hogy a szöveges dallamokat is játszották kürtjük azt az is mutatja, hogy négy dallam után az éneke beénekelték azokat a motívumokat is, amelyekkel a kürt fújt dallamot be szokták fejezni. Ez a most nem kü játszott utójáték azonban már nem marad meg a záróha

körülvevő két szomszédos felhangon, hanem a magasabb régiókba is elkalandozik, sőt a felhangokon kívüli hangokra is áttéved (118., 119., 120., 123. dallam).

A 77 éves tótvázsonyi öreg kanász: Szabó Géza előadásában (123. dal) nem is szerepel más lépés, mint kvint és kvart. A mai ember dúr harmóniákhoz szokott füle számára csodálatos, hogy ő milyen könnyen szólaltatja meg a két egymásra épülő kvartot. Az ő előadása is igazolja itt, hogy a régi magyar népdalok építkezésében mennyivel fontosabb szerepet töltöttek be ezek a nyugati mértékkel mérve hatalmas dallamugrások. Hogy ezek a kvartugrások nem véletlenek, azt azzal is igazolja az énekes, hogy amikor a kürt utójátékát elhujjogatja, egy oktávval magasabban is megismétli a kvartlépést.

Variálás

Hogy a „cifrá"-nak mennyire csak a szövege van kikrisályosodva, s a dallama hogy változik előadásról előadásra, azt a pécselyi Ihász János énekes előadásán figyelhetjük meg legjobban (118–119–120. dallam).

Gyűjtés közben először az 5/8-os ritmusban énekelte, majd ugyanezen gyűjtés során, egy órával később, a gyűjtés befejezésekor már 6/8 féle ritmusra váltott. Megváltozott az eddig *recitált* második- harmadik sor is, egy *kvarttal*, egy felhanglépcsővel magasabban kezdődött az utójáték, ugyannyivel magasabbra kúszott fel a dallam végének íve is.

A harmadik meghallgatásra három hét múlva került sor: Meglepő, mennyire hasonlít e dallam a második előadáshoz. Mindössze a szöveg utolsó sorának dallama csitult meg. Pásztorunk megérezte, hogy a nyugtalan harmadik sor után így a szebb, úgy a jobb, ha az utolsó sorban megnyugszik a dallam. Annál nagyobb utána a most az elsőnél két fokkal magasabban felcsapó utójáték okozta kontraszt. S milyen szépen találta meg – az első két változat nyitva hagyott utójátékával szemben – ez utolsó 3. változatában az epilógus klasszikus befejezésének egyszerű nemes módját a *szó – dó* lépés háromszori megismétlésével, milyen frissítő a *szó, – dó* motívum második fellépése után az a kéthangos betoldás, amely után a harmadszor visszatérő *szó, –. dó* lépés végleg lezárja a darabot.

Íme itt, szinte a szemünk előtt, fülünk hallatára alakult, kereste meg minden sor a maga funkcióját a dalban, s rendeződött el a legkielégítőbben.

A dallamvariálás megfigyelésére e csoporton belül újabb lehetőségünk is van: Treuer János nagyvázsonyi kanász kürtszavát szintén kétszer vettem fel egy fél órán belül. Hasonlítsuk össze a két dallamot! (104. és 107. dallam).

Érdekes azt is összehasonlítanunk, hogy ugyanannak a dallamnak miben különbözik a hangszeres és szöveges, énekelt variánsa (114–115. dallam). A hangszeres előadásban megélénkül a darab ritmikája, legénykedő hetykeség árad belőle. Befejezésül kétszer magasra szárnyal a felhangok íve, hogy utána csillapodva pihenjen meg az alaphang *kvintjén*, azon a hangon, amelyben a Zirc, Veszprém vidéki kanászok ratlan törvényei szerint e tájon minden kanászkürtdallamnak meg kell nyugodnia.

Még két szöveg nélküli „cifrát" sikerült feljegyeznem. Ezekkel zárjuk a kanászkürtdallamoknak ezt az érdekes csoportját.

III. Rögtönzés

Kanászkürtdallamaink sorát egy érdekes epizód is gazdagította. Mikor megismerkedtem a barnagi kanásszal: Lőrince Sándorral, ő elmondta nekem, hogy a kürtjén mindent ki tud újni. Mikor látta, hogy csodálkozom, megkérdezte a nevemet, és mondta, csak figyeljek, most majd ezt is kifújja. Az pedig így hangzott:

124.

Barnag, 1969 – Lőrince Sándor 1911.

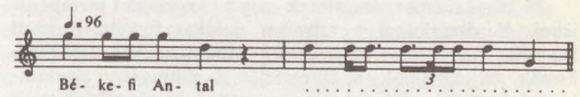

– Nem ilyen hosszú az én nevem! Mit fújt még utána? – kérdeztem tőle.

– Hát azt, hogy jó egészségët kívánok! – felelte mosolyogva.

Róla mesélték a nem messze lakó pécselyiek, hogy mikor náluk szolgált, a kisgyermekeket különösen kedvelte. Mikor reggel kihajtott, megállt az olyan házak előtt, amelyekben kis ölbeli gyerekek voltak és bekürtölt a kapun:

125.

Az asszonyok haragudtak is rá, hogy felébreszti a még alvókat, de meg is bocsátották neki bolondos kedvességéért. Még a falu plébánosának is kürtjével köszönt:

126.

IV. Szöveges dalok variációi

Ide azok a dallamok tartoznak, amelyek dallamvázát a hármashangzat hangjaira leegyszerűsítve kíséreltek meg a pásztorok előadni. Főként három dalt szoktak emlegetni:

Zöld erdőben jártam virágok között
Ityóka, pityóka, ripityóka
Száz zsidó ëgy sorba

E daloknak egyelőre csak énekelt változatait közöljük, ezeken is látszik már a hármashangzatok hangjaira leszűkülő előadási tendencia.

(200–202. dallam)

A kanászkürt-dallamok hangkészlete

Kürtdallamainkat hangkészlet szempontjából megvizsgálva arra a megállapításra juthatunk, hogy a két különböző hangból álló dallammotívumtól egészen a hét hangból állókig mindegyik előfordul a Bakony vidékén. A legegyszerűbb dallamok hangkészlete csupán egy kvartszekstakkord felbontott hangjaiból áll *(m d s,)* a legtágabb ambitusú pedig a *duodecim* feletti *nagy szekundot*, a *tredecimet* is eléri. E hangok a legtöbbször a kürt természetes felhangjaiból kerülnek ki, néha azonban ezek elintonálásával a felhangrendszerbe nem tartozó hangok is megszólalnak. Már Bartók Béla is figyelmeztet erre idézett cikkében. Szerinte a kanászkürtök alaphangja gyakran nagyszekunddal, de néha kisterccel is lejjebb hangzik, mint ahol annak szólnia kellene – az ugyanazon a hangszeren megszólaltatott felhangokból következtetve. E jelenséget a birtokomban levő ökörszarvkürtön is tapasztaltam a *B-dúr* hármashangzat hangjait megszólaltató

hangszer alaphangja *B* helyett *Asz*. Ezt az alaphangot azonban a bakonyi pásztoroktól eddig még nem hallottam, hogy használták volna, sem kihajtás közben, sem pedig, mikor nekem játszottak, hogy felvétellel rögzítsem azokat.

28 kürtdallamot vizsgáltunk meg a hangkészlet szempontjából. E vizsgálatnál a szöveges dalokat figyelmen kívül hagytuk, hogy következtetéseink hibaszázalékát csökkenthessük. A dallamok hangkészletét a könnyebb áttekinthetőség kedvéért *g* finalisra transzponáltuk. Statisztikánk reális képet mutat. A kürtdallamok legtöbbje, több mint 1/3-a a Bakony vidékén 4 felhangon szólal meg (a 28 közül 10 dallam), de gyakoriak az 5, illetve a 3 hangon megszólaló kürtdallamok is (8, illetve 6 dallam).

Nagyon jó kürtös ki tudja fújni a mi lejegyzésünk szerinti e"-nek írt hangot is. A pásztorok e hangokat Veszprémben „cërna-hangok"-nak nevezték. Alkalmazásukra csak ritkábban, érintőlegesen kerül sor.

Lássuk ezek után a kanászkürtdallamok hangkészletét. A csak egy alkalommal szereplő hangokat betöltött fejű hangjegyekkel jelöltük:

127.

A közölt példák alapján úgy látszik, hogy a bakonyi pásztorok szélesebb skálájú dallamokat játszanak, mint a Bartók Béla által megfigyelt ipolysági pásztorok. A mi kanászkürtdallamainknak majdnem a fele 5–6–7 felhang terjedelmű, s még a 4 felhang terjedelműek is a felhangok magasabb régióit járták be, mint a felvidékiekét. Lássuk, mit ír Bartók Béla:[15] „... A tülköknek magas hangzása miatt lehetséges rajtuk az alaphangot is megfújni. Viszont ugyan csak ez az oka annak, hogy a természetes skálának csupán 3, legfeljebb 4 hangját kapjuk meg belőlük. Tehát mindössze ez volna a hangskálája, de az alaphang sohasem tiszta: nagy szekunddal, sőt kisterccel is mélyebb (legtöbbnyire a kettő között").

A 28 kürtdallamot 9 kanásztól jegyeztem le. Egy-egy kanász általában azonos hangkészlettel él: 3–4, 4–5, 5–6 felhanggal. A Veszprém környéki kanászok nagyobb hangterjedelmű dallamokat játszanak, mint a Zirc környékiek. Íme a felhasznált felhangok növekvő sorrendjében a dallamokat játszó pásztorok és azok utolsó működési helye:

3 hangon játszott a lókúti ismeretlen nevű kanász
3–4 hangon játszott Ács Gergő, Zirc, jelenleg Dudaron ifj. Treuer János, Nagyvázsony
4 hangon játszott Tóth István, Vigántpetend
3–5 hangon játszott Simon Gábor, Hegyesd
4–5 hangon játszott id. Treuer János, Nagyvázsony
5–6 hangon játszott Varga Ferenc, Veszprém
6 hangon játszott Tamás István, Veszprém
7 hangon játszott Lőrince Sándor, Barang
(44. Ábra)

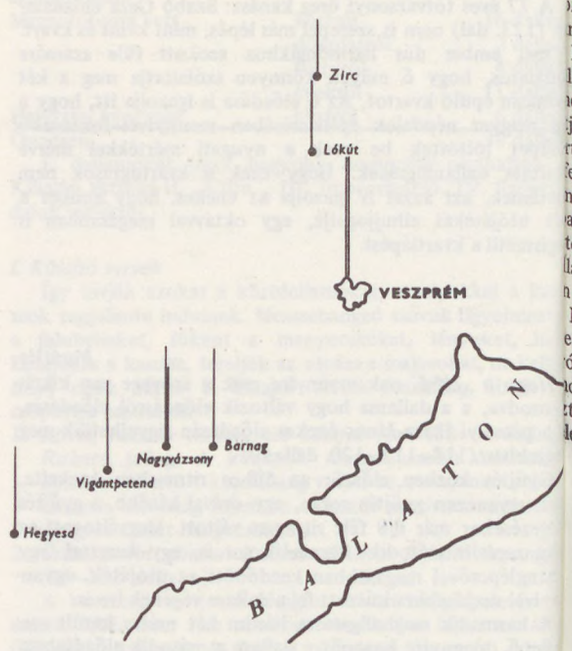

44. ábra. A kanászkürtdallamok hangkészlete.

Fig. 44. Sound treasury of the swine-herd tunes.

A kanászkürtdallamok záróhangja. Két dallamdialektus?

Záróhang szempontjából is akad érdekes megjegyez valónk. Vizsgálat tárgyává most is az imént elemzett 2 szöveg nélküli kanászkürtdallamot tettük.

Dallamainkban csak két féle záróhang szerepel: az *alap* a *kvint*. A *terc* csak magas fekvésben szólal meg a kürtön, e pásztoraink nem tartják alkalmasnak a zárásra. Az érdekessé az, hogy lelőhely szempontjából elkülönülnek egymástól a alaphangon és a kvinten záró dallamok.

A Zirc–Veszprém környéki kanászoktól gyüjtött dall mok kivétel nélkül az alaphangsor kvintjén zárulnak. Ilye dallamokat a következő helyeken találtunk:

Zirc:	Ács Gergő	5 dallam
Lókút:	ismeretlen nevű kanász	2 dallam
Veszprém:	Tamás István	3 dallam
	Varga Ferenc	3 dallam
Barnag:	Lőrince Sándor	1 dallam
Összesen:		14 dallam

Az e községektől, városoktól nyugatra levő területe gyűjtött kanászkürtdallamok ezzel szemben két dallam kiv telével mind a dallamok alaphangján zárnak:

		Alaphangon zár	*Kvinten zár*
Nagyvázsony:	id. Treuer János	5 dallam	–
	ifj. Treuer János	1 dallam	2 dallam
Hegyesd:	Simon Gábor. . .	4 dallam	–
Vigántpetend:	Tóth István. . .	2 dallam	–
Összesen:		12 dallam	2 dallam

Nálunk tehát a kvinten záródó kanászkürtdallamok va nak a többségben (16 dallam) az alaphangon zárókkal (dallam) szemben.

A kanászkürtdallamok kvinten való záródását más vid keken még fokozottabban megtalálhatjuk. Bartók Béla 191

két cikksorozatot is indított népi hangszereinkről, elyek mindegyikében foglalkozott a kanászkürtökkel, és a uk játszott dallamok közül a két cikkben összesen 13 lyság környéki dallamot közölt, amelyek közül 12 zár nten és csak egyetlen a dallam alaphangján.[16]

Ezek szerint a Bakonyban talált 12 olyan dallam, amely a lam alaphangján zár, újabb színnel gazdagítja az eddig ert kanászkürtdallamokat. Még csak azzal sem magyaráz juk az alaphangon való zárást, hogy esetleg fiatalok ezek a rtösök, akik inkább érzik a magukénak a *dó*-s, alaphangos fejezést, mint a *szó*-n való végzést. Id. Treuer (1905 cca), non Gábor (1908), Tóth István (1906) a gyűjtés időpont an 65 év körüliek voltak, egyedül ifj. Treuer János tozott az ifjabb generációhoz (1940), viszont ő két olyan lamot is játszott, amely kvinten zárul az egyetlen alaphan n záruló mellett.

Nagyvázsonyban tehát mindkét záróhang előfordul, de e ÉK-re csak *szó*-n végződő, tőle DNy-ra, D-re csak *dó*-n ródó dallamokat találtunk. A pásztorok gyakori és állandó ndorlása miatt meglepő a két záróhangféleségnek ilyen zta előfordulása gyűjtési területünk keleti és nyugati lein.(45. ábra)

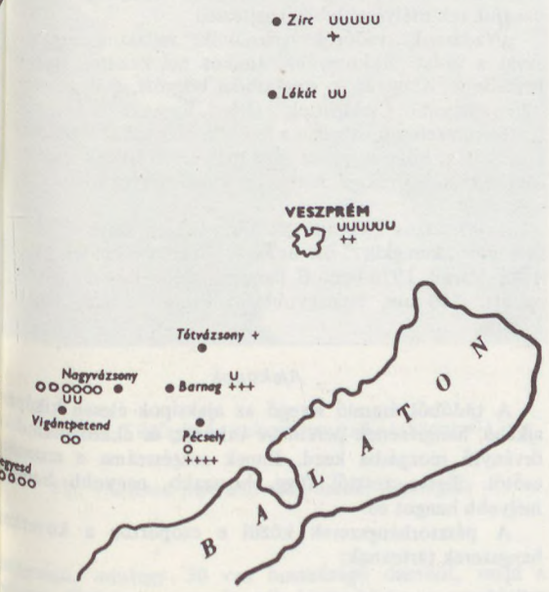

5. ábra. A kanászkürtdallamok záróhang szerinti megoszlása. ∪ = *SZO* végű, ○ = *do* végű dallamok; + = paródiák.

ig. 45. Swine-herd horn tunes arranged by closing notes. ∪ = *SZ* ending tune, ○ = *do* ending tune, + = parody.

áncskürt

A háncsból készült kürtöt, dudát ismeri minden bakonyi sztor. Ez a hangszer a havasi kürt kisebb méretű rokona.

Régen a nagy távolságok, hegyek miatt a pásztorok e rtökön adtak jelzéseket hozzátartozóiknak, szomszédaik k. Sárosi Bálint említi idézett munkájában, hogy 1868-ban délyben a pásztorok havasi kürtökön folytattak egymással szakai beszélgetéseket.

Hermann Ottó írja le az ősfoglalkozásokról írott könyvé en, hogy a bakonyi pásztorok, kanászok „szurkolt és hbéllel kötött" fakürtökön játszottak. Erre az adatra egyik isztorunk sem emlékszik már. Mindegyik úgy tudja, hogy irt készítéséhez a fának csak a kérgét hántják le, de a ncsből készült kürtben a fa fás teste soha sincs benne. ermann Ottó könyve tehát már egy kihalt kürtkészítési ódot rögzít.

(A Veszprémi Bakonyi Múzeum három erdélyi havasi kürtjének leírása a Függelékben.)

Háncskürtöt a Bakonyban először 1950 tavaszán hallottam a kőrishegyi nagy erdők csöndjében. Egy idős férfi egy csemetekertet, faiskolát őrzött, s azért fújt időnként háncskürtjébe, hogy távoltartsa onnét a vadakat. Különösen éjszaka volt fontos a kürt ilyen riasztó szerepe. A mintegy 70 cm hosszúságú kürt szava messzire hangzott, több kilométer távolságból hallottam meg és kerestem fel az érdekes hangszer gazdáját. Elmondta hangszeréről, hogy csak tavasszal lehet fakéregből, háncsból kürtöt készíteni, mert akkor indul meg a nedvkeringés, és akkor jön le könnyen a fák kérge, bőre.

Készítése

A háncskürtök, háncsdudák készítését Farkas Antal Bándon így mondta el:

„Az lëhetëtt kőrisfa, magyarófa, hársfa, rekëttye. Csak abba az időbe lëhetëtt, mikor lébe vót a fa. Tavasszal."

A fiatal fa kérgét spirálszerűen körbe-körbe vágja éles késével, majd a kérget lehántja. Ekkor az így nyert kéregszalagból – kicsit a szalag szélét mindig egymásra tekerve – tölcséresen szélesedő, kúp alakú csövet csavart. Jó szorosra kellett hajtani, hogy tartson, és hogy szét ne essék, a végét erős tüskével rögzítették, szúrták össze:

„Tüskével a kürtnek az alját szokták mëgbiztositani, hogy szét në essën. Gelegonya vagy kökénytüske volt ez. Lëhetëtt mëtërësset is [tekerni]."

A szélesebbik végén mintegy 11–12 cm-nyire nyíló háncskürt felső végére nem kellett tüske, hogy összetartsa, ott a szoros tekerés tartotta a hangszer száját. (46. ábra)

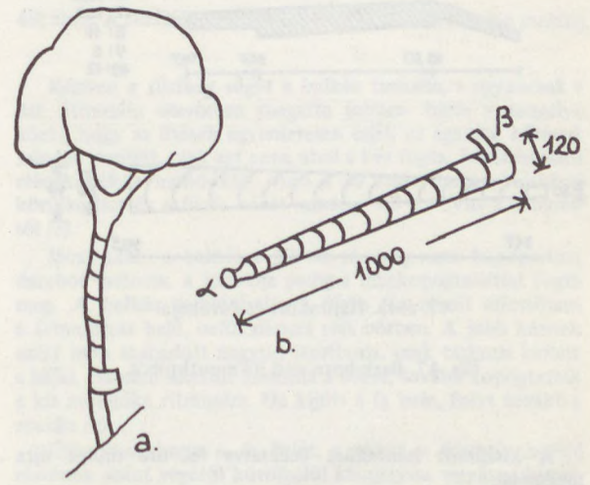

46. ábra. Háncskürtkészítés a) a fa kérgének lehántása, b) a háncskürt részei: α (csap fúvóka) β „gelegenyetüske"

Fig. 46. Bark horn making: a. peeling of the bark, b. parts of the bark horn: peg, mouthpieces, „hawthorn".

Az így elkészült hangszertestet két féle technikával szólaltatták meg. Vagy trombitaszerűen, és ilyenkor tölcséres fúvókát raktak bele, mint amilyet vadőrünknél is láttunk. Ekkor a hangszerből háncskürt lett, vagy pedig fakéregből készült oboa-szerű kettős nyelvet erősítettek bele: ekkor háncsdudát vagy kéregoboát kaptak. Ez utóbbit azonban majd a nyelvsípoknál tárgyaljuk.

Vigántpetenden Tóth István ezt mondja a kürtről:

„Fa bőribül csinálják ezt a kürtöt. Ilyet én is láttam, mëg tudok is csinyáni. Mëtërës körű van a hossza. A végit aztat

ollyan feszëssen össze kő csinyáni, hogy ëgy mundstëklit lëhessën beletënni, mint a trombitába. Ha mëgszárad, azt mëg kő áztatni, hogy levegőt në kaptyon. Ugy szól, mint ëgy csontkürt, éppen ugy ki lëhet a disznókat a falubú tülkűnyi vele. Ugy kihajtják rá, mint a csontkürtre. Körűbellű 20–25 éves koromba (csináltam), aztán azután nëm köllött nekëm ilyesmi féle.

A háncskürtöt lëhetëtt hársfábú, kőrisfábú, vagy szép fiatal nyárfábú, ami nëm ágas, sima fábú, aminek sima vót a bőre. Ezt mëg köllött bicskáva körű keringetni, aztán mikor reves ez a fa, akkor szépën lëgyütt a bőre. Utolján összetekerte az emběr, a végit összekötötte, mëgmaradt egészbe, mint ëgy darab fa. Ezt csak szórakozásbú csinátuk mëg. Tényleg lëhetëtt vele kürtűni! Azér csinátam én is, mëgpróbátam, hogy én is tudok-ë. Jó is, be is vált." (Vigántpetend, Tóth)

Tóth István 1970 tavaszán, mikor „lébe vótak a fák" készített számomra egy háncskürtöt fiatal kőrisfa héjából. Hogy kipróbálják, egyenrangú-e a csontkürttel, a kanász próbaként egyik reggel ezzel fújta végig a falut. A menyecskék épp úgy kihajtották rá a disznókat, tehát a gyakorlatban is bevált.

Fúvókájából a kónikusan szűkülő szájrész után kónikusan bővülő nyílásban folytatódik a befútt levegő útja. Pásztorunk a háncskürt végét nem erősítette össze tüskével, helyette zsineggel tekerte körül. (47. ábra)

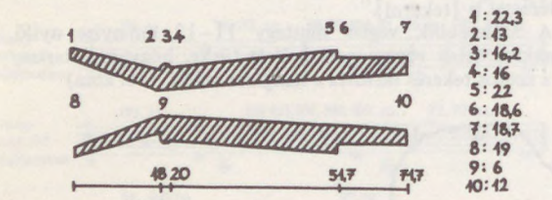

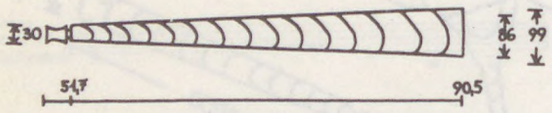

47. ábra. Háncskürt és fúvókája.

Fig. 47. Bark horn and its mouthpiece.

A kiszáradt háncskürt beáztatva fél óra múlva újra megszólal.

128.

A legidősebb pásztorunk szerint tömítésre sározást is használtak a kürtkészítés során. A méretei korábban nagyobbak lehettek, mert combvastagságúnak mondja a tölcsér átmérőjét.

„Az neki a legjobb, a cserësznyefa. A fán köll ëhasittanyi azt a hajat. Élës késsel hëgyës alakra. Mindig keskënyebb, mindig keskënyebb, akkor elvágja. Akkor aztán összekötözgette ëgy spagéttal úgy, hogy passzuljon. Fönt keskëny, lënt szélës. Tavasszã fiatal cserësznyefábú szoktunk kürtöt nyári. Mondjuk ëgy métër távolságra behasítjuk a f cserësznyefát, akkor azt lëvësszük azt a hajját, úgy hogy alakba, akkor lëvësszük és összepaszitjuk, akkor beteke spagéttal, akkor sztá sárral végigtapasztjuk és ebből kial ëgy kürt. . . Három-nigy nap, legtöbb, eddig szokott mű ni, akkor má kiszáradt, enged az összeeresztis" (Zirc, Lén

A bándi Farkas Antal szerint is épp úgy lehete háncskürtön játszani, mint ahogy a kanászok a kanászkü tülkölnek.

Haszn

A fakéregből készült háncskürt-testet még egy mű felhasználják a Bakonyban, mégpedig vadászat alkalmával

Apám ősszel, szarvasbőgés idején nagy méretű petróle lámpa-cilindert szokott magával vinni a lesre, s abba bele ve utánozta a szarvasbika hangját, hogy az – meg akarván vélt vetélytársával – puskavégre kerüljön. vadász, hallottam, a csizmáját húzta le, s abba bőgött hogy hangja öblösebb legyen.

Épp így használták fel a fahéncsből készült tölcsé vadászok arra is, hogy az hangjukat mélyítse, öblös hangjuk tekintélyesebb bikát sejtessen.

„Vadászok, vadőrök használták, vadászok csaloga avval a vadat. Akkorgyába, amikor má kezdtek üzek párosonni. Ahugyan a szarvasbika bőggött, e is az szë Ahhoz hasonló. Csalogatták." (Bánd, Farkas)

Természetesen ilyenkor a háncstölcsér száját is öblöse készítették, hogy a vadász szája beleférjen. Ilyenkor nem sem tölcséres fúvókája, sem kéreg kettősnyelve a háncstő nek.

Az Országos Néprajzi Múzeum (leltári szám: 70.12 őriz egy „kéregkürt"-öt, amelyet Bakonygyepesen gyű Tóth Margit 1970-ben. E hangszer teljes hossza, fúvók együtt, 510 mm, legnagyobb átmérője 66 mm, legki 17 mm.

Ajaksípok

A tüdőből áramló levegő az ajaksípok élesen kiké ajkába, hangrésének peremébe ütközik, és ekkor perio örvénylő mozgásba kezd. Ennek rezgésszáma a rezon csőtől illetve testtől függ, hosszabb, nagyobb han mélyebb hangot ad.

A pásztorhangszerek közül e csoportba a követ hangszerek tartoznak:

1. Fűzfasíp

2. Furulyafélék
   a) „Ódalfujós furugla"
   b) „Végrűfujós- vagy réceszájú furugla"
   c) Hosszi furugla
   d) Gyári furulyák, piccolo-k
   e) Sidósip (zsidósíp)

3. Cserépsípok
   a) Kakukksíp
   b) Három- és ötlyukú cserépsíp
   c) Okarina

1. *Fűzfasíp*

A fűzfasípot az egész Bakonyban ismerik, készítés még minden falusi gyerek ért. Nem is szerepelt másként, gyermekjátékként. (48. ábra)

Fűzfasípot csak tavasszal lehet készíteni, amikor vannak a fák. Fűzfabokorról le kell vágni egy mut

48. ábra. Fűzfasíp és kukoricamuzsika. (Szentgál)

Fig. 48. Reed-pipe and corn music. (Szentgál)

stagságú, mintegy 30 cm hosszúságú darabot, majd a vágott fűzfaágat megnyálazták körbe-körbe, a combjukra ktették és zsebkésük nyelével az alábbi dal ritmusára (nem yenletes negyedekben, hanem a dal ritmusára!) ütögetni zdték (49. ábra)

129.

Bánd, 1969 – Farkas Antal, 1900.

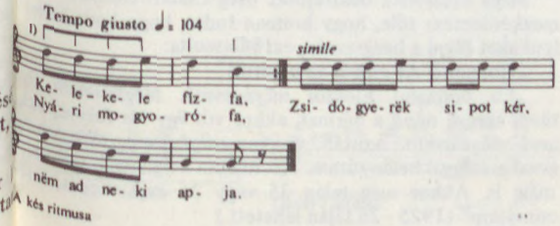

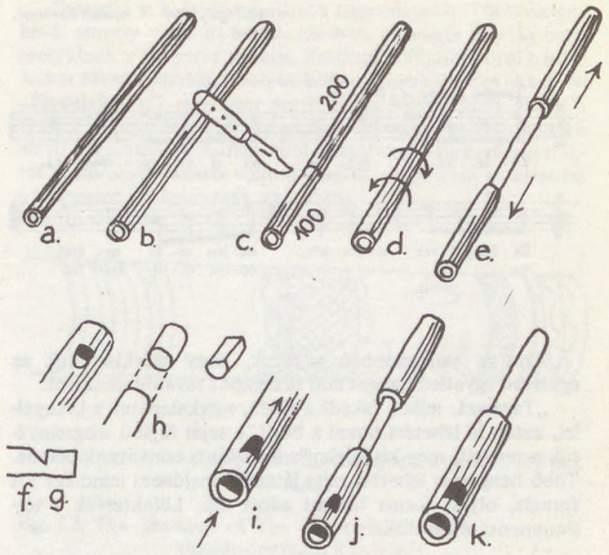

49. ábra. A fűzfasíp készítése. Fig. 49. Reed-pipe making.

Közben a fűzfaág végét a balkéz tartotta, s ugyancsak a dal ritmusára ütemesen forgatta jobbra- balra a tengelye körül, hogy az ütések egyenletesen érjék az ágacska bőrének minden pontját, csak azt nem, ahol a kéz fogta. Jónéhányszor elénekelték a mondókát, majd a 30 cm-es boton bicskával körülkerítették a fűzfa bőrét mintegy 20 cm-nyire a hangréstől *(c)*.

Most aztán a balkéz a 10 cm-es, meg nem kopogtatott darabot tartotta, a jobbkéz pedig a megkopogtatottat fogta meg. A balkéz megkísérelte a fűzfa fás részét elfordítani a felpuhított belű, belül síkossá vált bőrben. A jobb kéznek ezért nem szabadott nagyon szorítania, csak tartania kellett a héjat. Ha nem sikerült lehúznia a bőrét, tovább kopogtatták a kis mondóka ritmusára. Ha kijött a fa bele, folyt tovább a munka *(e)*.

Újra visszadugta a fa belét, s ekkor a fűzfasíp befújó részének szánt végétől körülbelül kisujjnyira vigyázva kimetszette a hangrést *(f)*. Ezután újra kihúzta a fa belét, s levágta róla azt a részt, amelyben a hangrés ki volt faragva *(g)*. Ebből lett a fűzfasíp dugója. E dugóból azonban még le kellett hasítania egy kis szelvényt, amelynek helye a levegő beáramlásához szükséges *(h)*.

Azután visszadugta a dugót a fűzfasíp bőrébe úgy, hogy az a levegőt a hangrés felé irányítsa *(i)*, s ha sikerül a metszés, már meg is szólalt a fűzfasíp. A lemeztelenített fás részt is vissza szokták dugni a fűzfasípba a másik oldalról, ezzel lehetett behangolni. Ha beljebb dugták, magasabb hangot adott *(j)*.

Végül azt a részét, amelyen még rajta volt a bőre, s amely csak a készítéshez kellett, most mind fölöslegeset levágták és eldobták.

Az 1 cm-es vastagságtól a 3 cm-es vastagságig sok gyerek együtt sokféle sípot készített, és nagy gyönyörűség volt a különböző hangúakat külön-külön és egyszerre is hallgatni.

Szentgálon a fűzfasíp készítésekor a következő mondókát mondogatták:

130.

Szentgál, 1969 – T. Molnár Istvánné, 1895.

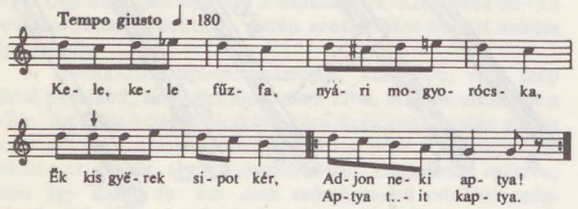

Arra is van azonban adatunk, hogy megkísérelték az egyszerű egyetlen hangot adó fűzfasípot továbbfejleszteni:

„Tavasszá, mikor fakadt a füzfa, mëgkalapátuk a késnyéllel, aztán lë lëhetëtt huzni a bőrit, a saját fájábú megcsinyátuk a nyelvit, még kis idigleněs furuglát is csinyátunk belülle. Több hangon is lëhetëtt rajta játszani, majdnem mind ëgy kis furugla, olyan forma hangot adott elő. Lëfektettük a térdünkre osztá ütöttük:

A fene tudja már! Csak billëgették, nëm nótára." (Vigántpetend, Tóth)

2. *Furulyafélék*

A furulyaféléket az egész Bakony területén ismerték. Az első világháború után még igen sok pásztornak volt furulyája, *pikulája,* de ma már csak egyetlen pásztorunk viszi magával hangszerét a legelőre. Ha e furulyájukhoz hűtlenné lett pásztorok kezébe odaadtam a nálam levő hangszereket, egyszerre ráállt az ujjuk.

A furulyákat – Sárosi Bálint rendszere szerint – három nagy típusban tárgyaljuk:

Az elsőbe a hatlyukú furulyák tartoznak, amelyek viszont újra feloszlanak az oldalról megfújt, harántfuvolaszerűen megszólaltatott „ódalfújósok"-ra és az elölről megfújt blockflöteszerűen megszólaltatott ún. „réceszáju" vagy „végrűfujós" furuglák csoportjára.

A második csoportba az 5 lyukú furolyák tartoznak.

A harmadik fajtába a három lyukú úgynevezett „sidósípokat" soroljuk, tárgyaljuk még az agancsból és cserépből készült kis 2–3 hangú sípokat, és az okarinát.

Itt említjük meg, hogy a középkorból a vidékünkre vonatkozó első olyan tudósítás, amely a népi muzsikáról, azon belül is a síp, dob és ütős hangszerek szerepéről tájékoztat az az 1211-ből származó tihanyi összeírás, amelyet említettünk. Elképzelhető, hogy furulyaféle hangszeren játszhatott az a játékos is akit ez az oklevél Sikítónak nevez. E szót több féle módon jegyezte fel a szerzetes, a sok közül a *Chiquiteu* francia nyelv szerinti olvasata megfelel a szó magyar ejtésének.

10. *Harántfurulya*

„Ódalfujós furugla, këröesztfujós furugla, fuvolla, flóta"

A harántfuvolaszerűen oldalt tartott hangszert illeti a bakonyi pásztorság a fenti nevekkel (50. ábra). Az előkerült adatok alapján arra következtethetünk, hogy a Bakonyban több „ódalfujós furuglát" használtak, mint „végrűfujóst". Az adatok állítását megerősíti két vallomás is:

„Jobban az ódalfujós, az volt több a mi vidékünkön" (Zirc, Lénárt János).

„Én csak ezt a ódalfujóst láttam, mert hát édësapám ezt szokta csinyáni". (Zirc Lénárt Jánosné)

„Nëm hiszëm, hogy fele tudott a pásztornak rajta. Juhászok szokták, kanászok, azok nëm. A tehenesëk, a gulyások azok talán, de leginkább a juhász, az legjobban ráírt. Az, ha főgyütt a nap, akkor ëmëhetëtt a hüsre, de a kanásznak förösztenyi köllött mënnyi, a teheneseknek më

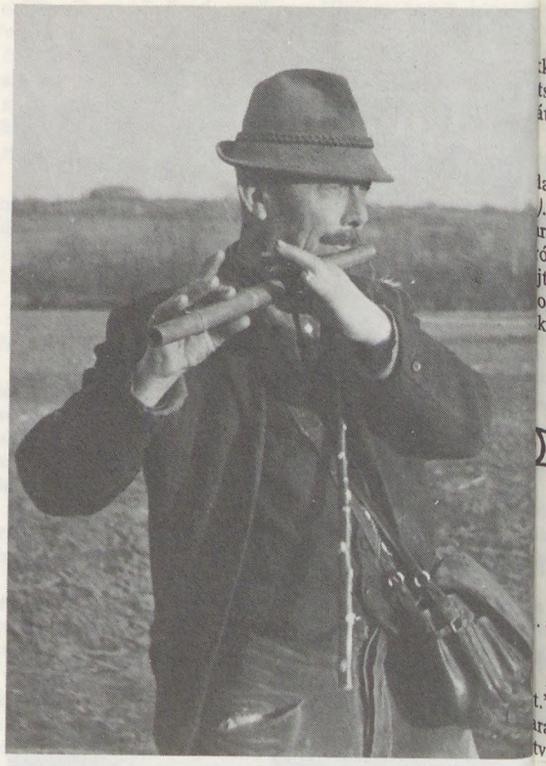

50. ábra. Az „ódalfujósok" tartása. (Vigántpetend, Tóth ván)

Fig. 50. How to hold the sideblowers. (Vigántpetend, Is Tóth)

itatnyi. Tëhát ezek nëm értek rá foglalkoznyi, hacsak délbe." (Zirc, Lénárt János)

A pásztorok nem mindig említik, hogy „ódalfujós" végrűfujós furugláról" van-e szó, egyszerűen csak furug beszélnek. Sokszor ezért gondot okoz az adatok szét gatása.

Készí

Az „ódalfujós furugla" rendszerint bodzafából, ahogy néhány pásztorunk mondja: *borzafából* készült. retre nézve a legtöbbször nagyobb volt, mint a „végrűfuj A pásztorok ezt a legtöbbször maguk készítették el.

„Flóta vót, aki a bátyámnak vót. 40–50 cënti vó nagybátyám csináta, at tudott rajta játszani. Csak azt játszotta el, amit nëm akart. Hat luk szokott rajta lën legtöbbször. Bodzafábú szoktuk csinányi, mer aztat köllött furdónyi. . . Én is csinátam, së ëgyszër, së kétszë fiamnak. A lukakat oan ëgy-három centire szoktuk ëgy másikhó kifurni. Ahun az emër fujta, az valamellest gyobb luk vót, mind ëgy közönségës imöggomb. Lënt egész kicsinyëk." (2,5 cm-t mutat, hogy annyira vo egymástól.) (Hegyesd, Simon)

Maga készítette ódalfujósát öreg Csatári Gábor is. M megkérdeztem tőle, hogy honnan tudta, hogy hova kell lyukakat fúrni a hangszerén, ezt válaszolta:

„Honnan? Az emër az ujjairul!"

„Eb bodzafa! Elöször mëgégessük. Mëgszurtam tüzes szeggë mind a hármat, akkor vót ëgy kis furum, a avvä mëgfurtam. Azután, amikor mëgfurtam, akkor avval a szëggel belenyútam. Azt hiszëm mëglátszik sok he máig is. Akkor még talán 35 vagy 36 éves vótam, n csináltam" (1925–26 táján lehetett.)

Részei

„Fönt van a fulyólik, lënt mëg a nótabillëgető likak. Még kor szógátam, má mostan tizenëggy éve, mikor utoljára tszottam rajta. Csak ezt az ëggyet csínátam, evvel aztán átszogattam."

A zirci Lénárt János kiegészítve ezt mondja:

„Ódalfujós és réceszáju. A réceszáju az a végrűfujós. Az alfujóson ëgy fujóluk *(a),* azután mëg a kormányzólukak). Hat vót rajta. . . A végit üvegstuplivä [üvegbe való rafadugóval] dugtuk be. Bodzafábú csinátuk és vastag óttä kisütöttük a lukakat. Mindëggyik luk egyforma vót jta, csak a fujóluk vót nagyobb. Körűbellű ilyen hosszuak oktak lënnyi: Negyvenet lëhet mondanyi. – Az ujjommal, a kakkal kormányzom." (51. ábra)

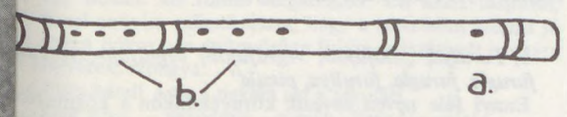

. ábra. Az „ódalfujós" részei Fig. 51. Parts of the sideblowers.

A többi pásztor is gyakran emlegeti az „ódalfujós furug t." Az is előfordult, hogy hangszerükre a lyukak távolságát ránfuvoláról másolták át, mint azt a szentgáli T. Molnár tván is tette.

Méreteik

Jelenleg három bakonyi „ódalfujós furuglát" ismerünk. E ngszerek adatai a következők:

1. A magam tulajdonában levő harántfurulyát 1956-ban rdosréten gyűjtöttem.

E kardosréti származású hangszert kézzel faragták, megizte a fa eredeti kis görbületét. (50–52. ábra)

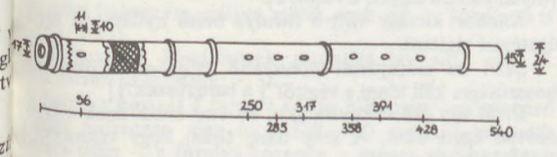

52. ábra. Az I. sz. kardosréti „ódalfujós" méretei.

g. 52. Measurements of the no. 1 sideblower from Kardosrét.

A fújólik kicsit ovális, nagyobb a hangképzőnyílásoknál. gyobbik tengelye párhuzamos a „furugla" tengelyével, ez mm, a rövidebb 10 mm. A lyukak távolságát a hangszer étől mértük és mm-ekben adtuk meg.

A hangszer testét a faragáskor vastagabban hagyott gyűrűk teszik erősebbé, a repedés ellen ellenállóbbá. Ilyet t találunk rajta. Ezek 0,5–3,0 mm-nyire emelkednek ki a st hengeres felületéből. A dugó parafából van benne. Hangra:

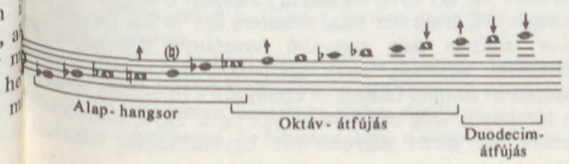

Díszítése

Faragása a befujólik mellett a leggazdagabb. Többféle girland, szegély veszi itt körül, amelyek a faragás folytán belemélyülnek a hangszer testébe. Találunk a fújólik körül három bokor rozmaringot is, amelyek ládába vannak ültetve. Az egész „furuglatesten" spirálisan végighaladó bicskanyom díszíti a lyukak közeit. Mintha e hangszer felső végén, az első fagyűrű alatti háromszöges motívumból kibontakozó farkasfogas mintát spanyolozni akarta volna a készítő, olyan mélyen kiszedte a háromszögek faanyagát. (53. ábra)

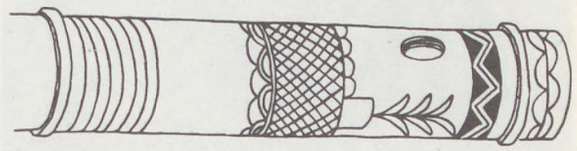

53. ábra. Az I. sz. kardosréti „ódalfujós" díszített fejének rajza.

Fig. 53. The drawing of the decorated head of the no. 1 sideblower from Kardosrét.

2. A Zirci Reguly Antal Tájmúzeum gyűjteményében van ennek a keresztfújós „furuglának" a testvére. Ugyanaz az ismeretlen nevű pásztor készítette, aki az előbb leírt hangszert (leltári száma: 56/23). Hossza 514 mm, külső átmérője 23 mm. A „fújólik" kör alakú, átmérője 11 mm. A furuglának csak a feje díszített (54. ábra)

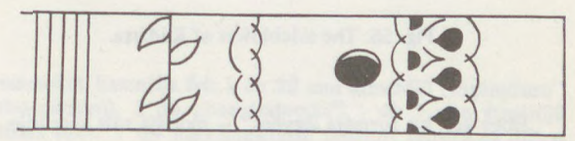

54. ábra. A II. sz. kardosréti „ódalfujós" díszített fejének rajza.

Fig. 54. The drawing of the decorated head of the no. 2 sideblower of Kardosrét.

3. A kádártai kis méretű „ódalfujos furugla". (55. ábra) (A méreteket itt is mm-ekben adtuk meg.)

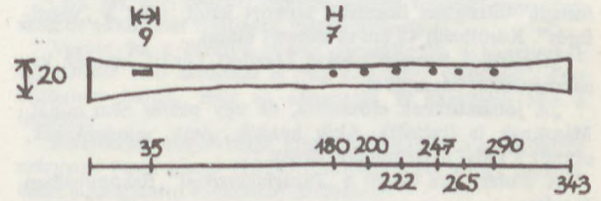

55. ábra. A kádártai kis „ódalfujós".

Fig. 55. The little sideblower of Kádárta.

E pikkoló méretű hangszer mindkét vége kiszélesedik kissé, mintha a hangszer kürtje lenne. (56. ábra)

56. ábra. A kádártai „ódalfujós".

Fig. 56. The sideblower of Kádárta.

„Hogy ëgy kis formája lëgyën!" – mondja róla készítője, Csatári Gábor.

Bizonyára a megrepedés ellen is jó szolgálatot tett e megvastagított hangszerfal. E kicsiny, kiszáradt ódalfújós furuglának csak az alaphangsora szólalt meg.

132.

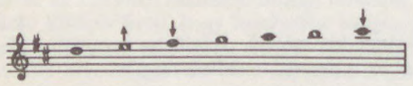

Ács Gergő zirci, majd dudari pásztor szerint az „ódalfujós furugla" általában hosszabb szokott lenni, mint a „végrűfujós". Körülbelül 45 cm-es méretet mutat.

„Ódalfujós furuglát" sokat készített Lénárt Jánosné kanászné (1890) édesapja is.

„A jóbarátoknak elosztotta, de ugy pinzér nëm csinát. Másoknak is (csinált). Akik kezdők vótak, mindenkinek, eëknek a fiatal pásztorgyerëkëknek."

A dudari Ács Gergő a „furuglakészítést" Bakonybélben tanulta:

„Tudja fene mënnyit csinyátam, a legtöbbet legénykoromba. Télën avvã bajkulódtunk odahaza. Bakonybélbe vót ëgy tehenes, oztán attú tanútam én is. Egész télën az ráért, nëm dógozott, otthun vótunk. Molnár Istvánnak híták, má az së él. Körűbellű annyi idős lëhetëtt, mint az idësapám. 90 éves lënne, ha élne".

Ha a két kardosréti „furuglánkat" összehasonlítjuk egyéb tájak „furugláival", kitűnik, hogy a mieink nagyobbak a országos átlagúaknál. Az Országos Néprajzi Múzeumban 5131105 sz. dunántúli furulya hossza 472 mm, míg a egyik hangszerünk 514 mm, a másik pedig 540 mm hos ságú. Ez utóbbinak mind a külső, mind pedig a b átmérője nagyobb az ott találhatóaknál. Sárosi Bá 450–500 mm-ben állapítja meg az átlagos hosszúságot.

Kádártai kis ódalfújósunk pedig sokkal kisebb az orszá átlagnál, mindössze 343 mm a hossza.

A megszokottól eltérő méretek miatt „furugláink" han lása is eltér az országos átlag hangolástól. Kardos 540 mm-es furulyánk alaphangja nagyszekunddal szólal mélyebben az átlagos alsó határnál. Így alaphangja Kádártai kis flótánk pedig nagyszekszttel magasabb a hangú a szokványos méretűeknél.

Itt jegyezzük meg, hogy vidékünkön a pásztorok „ódalfujós furuglát" a diszeli Kiss István kivételével mind szájuktól jobb irányban tartva fújták.

b) Furulya, „előfujós-, végrűfujós-, végrűfujó-, récés furugla, furugla, furullya, pikula'

Ennyi féle néven nevezik környékünkön a köznyelv egyszerűen furulyának hívott ajaksípot, amelyet min pásztorunk ismer. Bár főként a juhászok hangszere megtalálható volt a gulyásoknál és kanászoknál is.

Bodzafából vagy ritkábban jávorfából is készítették, van egy öreg kanászunk, aki már fiatalabb korától ke megkísérelte, hogy a fán kívül a fémeket, legújabban pe műanyagokat, a PVC-t is kipróbálta.

Kész

A „végrűfujós furugla" készítési módja nagyjából az az „ódalfujóséval", csak a hangrés kivésése teszi ezt komplikáltabbá, több szakértelmet kívánóvá.

Ács Gergő el is mondja, hogy készítette furulyáit:

„Bodzafát lëvágok, olyan belesset, ami hát gondul hogy jó. Oan két éves fának köll lennie. Kinyomgya a bel emběr ëgy másik kifaragott fával, mëgcsinálja a likaka hármat aztat ëgy hüvelykujnyira, a középsőt a hat közöt mëg valamivel szélësebbre. Kisüti az embër. Mind a fé ka [olyan hosszú legyen a furulya]."

Amikor kicsiny volt a furulya belső nyílása, ki szo égetéssel tágítani.

„Ezt az előfujóssat könnyebb csinyáni. Hüvelyku hosszúságra këll lënni a végitől"[a hangrésnek.]]

Ettől egy fél suknyira (kb. 16 cm) kezdődnek a lyu dróttal égeti őket. A szép hang titka, hogy vékonyra faragni a furulya falát.

Molnárné férje szintén pásztor volt Pécselyen, de már él. A felesége azonban sokszor látta, mint vesződik u furulyák készítésével, és ennyit mégis tudott róla mondan

„Lëvágott ëgy nagy borzafát, a bësejét kikupáta, ki belülle, kiégette úgy, hogyhát annak nëm maradt së foszlánya së bent. És csinált bele sípot, lukat rája. Így készen el a furulya."

Ha meg nem volt olyan szerencséje a fiatal pásztorgy nek, hogy ajándékba kapjon egy jó „réceszájú furuglát" hozzáfogott maga a készítéséhez. Akinek nem sikerült, m zirci kanásznak, Molnár Eleknek, az gombos harmo vásárolt. Farkas Antalnak sem sikerült olyan hangú fur készítenie, mint amilyenre vágyott, ezért gyárit hoz helyette, majd okarinán is megtanult.

A vigántpetendi kanászlegény ügyesebb volt:

„Majdnëm azon tanultam mëg először valamennyire, magam csinátam... Régënte gyerëkkoromba teknős nyokná vót ëgy ilyen kis helyës kifaragott (furugla), elkép a cigánytú, lënéztem róla, csinátam ëgy jó kis furuglát aon tanútam mëg naggyábú furuglányi. Bodzafábú Bodzafát kifurtam, 'sztán nekiláttam: Jó bicskáim vo szépën ki tudtam faragni. A cigánynak a furugláján lëmé a távolságot, mëg mekkora lik van rajta. Ëgyik kissebb v másik ëgy kicsit nagyobb vót. Ugyanakkorára csinát

kakat. És hát azér ëgy kicsit nehezen akart szóni, mer a tyát ëgy kicsit nehezen találtam el. De mikor aztán látam, jó lëtt. Én nëm ismertem többet, mint ezt a rëndës uglát meg azt a fuvollát. A rëndës furuglát elő fujták, a vollát mëg ódalt. Hát aztat nëm igën szerettem. A másikat jobban szerettem."

A diszeli legelőn Kiss István tehenes így mondta el a ulya készítését:

„Kifurtam a fának a belsejét, aztán ugy nyelveztem be. rzafábú vót. Negyven cënti hosszi vót. Láttam, hogy snak hogyan vót csinyáva, aztán mëgcsinyátam. Az még az gapámé vót. A dugója mëg kecskerágittófábú vót, mer az min aztán finom fa vót, könnyen lëhetëtt faragni simára."

Szólaltassuk meg most az ősi pásztorhangszert a legmornebb anyagból: PVC-ből elkészítő 78 éves öreg kanászt, zentgáli T. Molnár Istvánt:

„Mikor a feleségëmmel összekerültem, akkor került hozm ëgy hosszú kis finom sárgarézcső. Én aztat ráspuval, ndënnel annyira mëgcsinátam, hogy a tetszésëm szërint jó t. Aztán mikor oan gyönyörűen fujom, odatámadt hozzám kisgyërek, szongya:

– Pista bácsi! Adja ë nekëm azt a pikulát!

– Oda lëhet, – mondom – gyerëk! Száz forintér!

Abba az időbe 100 forintér adtak 30–35 litër bort! Csak londságbú így mondtam a gyerëknek.

Este mikor mëgyëk haza:

– Elvitte a gyerëk – aszongya – a pikuládat!

Ű [a felesége] nëm tudja, ki vót az a gyerëk, csak azt ndta: Azt mondta a Pista bácsi, 100 forintér odaadja.

– Nézd, – aszongya [az asszony nekem] – itt a száz ént.

Sosëm láttam többet së a gyerëkët, së a pikulámat, de a nz megvót, a száz forént!"

Ha a sárgarézcső bevált, jónak kell lennie a PVC-csőnek is! sérletét siker koronázta, röviden így mondta el, hogy szíti PVC-furulyáit:

„Van ëgy bërëtvábul kiköszörült hëgyës késëm, avval urdaltam a furulyát, aztán hogy pontos lëgyën minden lik, gtüzesítëttem ëgy ilyen vastag vasat, ami ezëket (kiégette). ször, mikor csinátam ilyen pikulát, akkor kerűt a kezembe ahunnét ëgy ódalfujós. Arrú lëmintáztam, nem ám milliter, nëm tudom ám, milyen métër, csak igy... Tökéletës is t" (57. ábra)

A fafurulyák készítésének receptjét így adta meg T. lnár István Szentgálon:

A furulya hosszát a furulya fájára mért négy egymást érő rkolás határozza meg (cca 360–400 mm). A második rkolás után – a furulya közepén – van az első hanglyuk ye. Ekkor e pontból a furulya testének közepén, az lalaival párhuzamosan végigfutó egyenes vonalat rajzol a rulyakészítő, s erre jelöli rá bicskája hegyével a kifurandó kak helyét. Ezeket vagy egy kész hangszerről másolja át, gy az első lyuktól számítva jól rányomott hüvelykujjnyi olságra kell a második lyuk, majd ugyanezt a mércét használva a többi lyukak helyét is kijelölni.

A lyukakat korábban bicskájával faragta ki, ma már engébben lát, úgy égeti őket 7 mm-es tüzes dróttal. A kak egyenlő nagyságúak, de nem egészen kör alakúak, nem a furulya hosszanti tengelye irányában kissé elnyúltak, ptikusak. Méreteik: 7,5x8,5 mm

A furulya belsejét 800–900 mm hosszúságú, 20 mm-es ányfuru-jával fúrja ki, de a fúrót nem hajtja át teljesen a , hanem csak annyira, „hogy a furu csirgya csak félig jön ki az alsó végin". Ebből adódik, hogy a furulya énél, a vastagabbik végén, 20 mm-es, a végén pedig ndössze 9 mm-es átmérőjű lyuk keletkezik. A furat tehát a én, kónikusan szűkülő. Célja a furulya megfelelő hangnének kialakítása.

Ha elkészült a fúrással, faragással, a hangszer testében radt feltépett szálkákat négyszegletesre faragott, keményól készült botocskával kotorja ki, illetve simítja el.

A furulyakészítéshez T. Molnár István a következő szer-

57. ábra. PVC furulya. (Szentgál)

Fig. 57. Plastic flute. (Szentgál)

számokat használja fel: 1 db 20 mm átmérőjű „cigányfuru" (bognárfúró), 2 db „borotvabicska" 1 db 7 mm átmérőjű tüzes drót, 1 db négyszegletesre faragott fapálca és dörzspapír.

Az általam ismert 6 furulyájának átlagos hossza 360–370 mm között mozog. Az egyik azonban 40 mm-rel hosszabb a legrövidebbnél:

„Ennek nagyobb bőggése van – felelte. – Minden zenébe, zenekarba van ëk kis sip, en nas sip, kisdob, nagydob, 'sztán cigányzenébe bőggő, minden nyavalya, hát a furuglyába is..."

„Miné magasabb itt ez a borda, anná vastagabb a hang!" (Közben az ujjával mutatja, hogy a furulya testét két részre osztja az első hanglyuk. A fúvás felöli a felső borda, a másik fele az alsó borda.)

Azt is tudja azonban, hogy ez a felső borda nem nyújtható meg tetszés szerinti hosszúságúra:

„Ha [az első lyukat] ennyire lejjebb tesszük, ugyanúgy szól, de akkor már elhibázza, valamellyik sikít!"

Vagyis, ha a furulya hossza megváltozik, a hanglyukak egymáshoz való távolsága is meg kell hogy változzék, mert különben hamis, még az átlagosnál is hamisabb lesz a hangszer.

Befejezésül megemlítjük még a Berhidán lakó az alföldről származó Jenei József (1924) furulyakészítőt. Ő így foglalta össze a hangszerre vonatkozó ismereteit:

„Készítettem én má gyerekkoromtú fogva – esősorban játékszernek –, aztá később próbátam hozzáhangóni ezekhő a vásári furulyákhó... Játszottam is rajta... Vót olyan, aki mëg is vëtte. Talán ëgy 25–30 darabot (készítettem), többnyire ëgy méretűek voltak. Kifaragtam őket.

Nëm minden fafajta jó a furulyakészítéshez. Elsősorban fontos az, hogy száraz lëgyën a fa. Bodzafából csináltam, faragni is jó. Ha rëndëssen ki van puculva és száraz a fa,

jobban kiadja a hangot. Ez a fa azér jó, mer égetni nëm köll. . .

Arra köll ügyelni, mint általába a furulyáknál, hogy az alsó rész szűkebb lëgyën, de ez természetës adottsága a bodzafának. A lukakat ki këll jelölni és égetni. A hangrés a lelke a hangszërnek. Ez a nagy része, ez a nyelve [dugója] Ezëk a kottalukak." [Az alaphangsor hat hangja.]

„Ha a fúvóréstől a lukak távolabb vannak, mélyebb hangú a furulya, ha pedig közelebb esnek, magasabb hangú. Ez határozza mëg végeredményben azt, hogy hol kezdődik a kottalukak mënete.

A kottalukak távolsága ëgymástól különböző. Ha sémája nincs az embërnek, akkor én azt úgy szoktam csinálni, annak idején, hogy a fëlső lukat kifurtam, most mikor a fëlső luk mëgvolt, – az nincs mëghatározva, hogy hova, mer *ëgy* hang mindenhogy létrejön. Namármost, a hangréssel szëmbe, – a másik oldalán furom mëg azt a lukat – mëgkaptam az ës alaphangot.

Na már most akkor én eztet próbálom, de csak pici lukat csinálok elősször a másodiknak! Csak ëgy nagyon pici lukat csinálok és akkor próbálom azt tágitani, addig, mig mëg nëm kapom a másik hangját. Ez többnyire szëmmértékre mëgy. . .

A hangrés kiképzése nálam nëm ilyen, mint ennek a szentgáli furulyának, hanëm én lësrégitom. Itt kivëszëm a felső részt és nëm gömbölü nyelvet rakok bele, hanëm csapottat [mint a gyári Blockflötéké], könnyebb akkor fújni. Körűbellű ekkorát csinálok mint ez a szentgáli [400 mm], de van ettű rövidebb, ami vékonyabb hangú, van hosszabb, ami vastagabb hangú.

Zengőbb a hangja ëgy furulyának akkor, ha vékony a fala. Ha vastagabb, tompa a hangja, és nëm adja annyira ki."

Furulyáink méretei, hangolásuk és díszítésük

Bár első látogatásomkor a bakonyi pásztorok inkább csak hangszerükhöz fűződő kedves emlékeiket elevenítették fel, mire 1971 őszén újra felkerestem őket, a kérésemre szinte felújították rég abbahagyott furulyakészítő mesterségüket.

Vigántpetenden Tóth István két furulyát is készített. Amint mondta, az elsőt próbaként fabrikálta, a másodikat nekem szánta.

A próbaként készített „furugla" egészen kis méretű, vékony falú 7 lyukú hangszer, amelyre a Blockflöte mintájára az alsó oldalon ő is nyitott egy 7. hanglyukat is, amely oktávváltóként működik. A 6., legutolsó lyuk után azonban túl hamar levágta a furulya végét, még akkora távolság sem maradt utána, mint amekkora két lyuk közt általában volt. Ezért a 6. lyuk alig kis szekunddal mélyítette csak az öt felső hanglyuk befogása által megszólaló alapot.

E hibát a 2. sz. furulyánál – az előbbieken okulva – már kiküszöbölte. E hangszere hosszabb is, vastagabb is az előzőnél, és nincs rajta a 7., oktávváltó alsó lyuk. A furulyára pillanatok alatt kedves, tölgyfaleveles ágacskát rajzolt, amelyen két makk is látható, a harmadik már kipottyant a házból. (58. ábra) Ezt az üres maghéjat Tóth István „kütyü"-nek nevezte, de a szentgáliak „fütyü"-nek hívják. Azért „fütyü" a neve, mert a kanászok ezt két ujjuk közé szorítva, ürege fölött elfújva – fütyülni szoktak vele, mint a nagyfuratú pincekulcsokkal.

Amikor a ceruzarajzzal elkészült, bicskája hegyével bemetszette a furulya fáját a rajz mentén, majd kormot kotort elő az asztali tűzhelyből, faggyúért ugrasztotta feleségét a „kamurába", s egy kis doboztetőben összekeverte a kormot a faggyúval, ezt rákente a furulyára, majd beledörzsölte jól a bicskával elmélyített rajz vonalaibá. A maszatos hangszert ezután dörzspapírral hamar újra fehérré varázsolta, de most már ott díszlett rajta kitörölhetetlenül a tölgyfaleveles motívum. E furolya méretei az 59. ábrán láthatók, hangolása a 133-as dallam 7., 8. számnál.

Más pásztorok is sokat adtak hangszereik külső megjelenésére, díszítésére. Mikor a diszeli legelőn Kiss István tehenes-

58. ábra. A vigántpetendi furulyák díszítése.

Fig. 58. Decoration of the Vigántpetend recorders.

nek megmutattam a magam hangszerét, amelyen fő mértanias jellegű díszítések voltak, lefitymálta azt, dícsérte egykori „furuglá"ját.

„Az enyém sokkal szëbb vót! Tulipános vót végig és rózsás! Oan gyönyörű vót! Rozmaringgá körű vót cifrázva, faragva. Ólombeöntést nëm adtam neki, azt kapott. Az ostoromon most is van. . ."

Még nagyobb meglepetés várt rám a szentgáli alvégen, lnár István nyugalmazott kanász portáján, ahol a szerszásládából, a reszelők, fúrók, vonókések közül öt frissen zült „furugla" került elő, amelyek közül három fából, egy csőből, egy pedig PVC-ből készült.

Korábban készített és nekem ajándékozott PVC furulyával együtt, így hat hangszerének pontos leírását áll módomközölni. A könnyebb összehasonlítás kedvéért táblázatmutatjuk be T. Molnár István szentgáli és Tóth István íntpetendi pásztor furulyakészítők hangszereinek adatait, z egyes hangszerekhez tartozó egyéb megjegyzéseinket id a táblázat bemutatása után közöljük. (59. ábra)

A FURULYÁK TÁBLÁZATA

hoseza	átmérő		falvastagság		Távolság a felső végétől							anyaga	készítője	Melyábrán látható?
	fent	lent	fent	lent	hangrés	1	2	3	4	5	6			
377	24	18	4	3	?	173	208	237	266	293	320	fa	T. Molnár István Szentgáli	70.
370	27	18	3	2,5	21	169	193	226	256	289	316	fa		70.
402	29	19	4	4	27	185	227	257	288	316	342	fa		71.
367	15	15	1	1	12	161	193	224	256	284	309	rèz		68.
364	17	17	0,5	0,5	?	162	193	225	259	287	312	PVC		69.
370	22,5	22,5	2,5	2,5	22	158	187	219	250	280	305	PVC		–
243	15	13,5	1,5	1,8	17	116	141	166	186	208	228	fa	Tóth István, Vigántpetend	67. 71.
274	16,5	14,4	2,5	2,7	17,5	120	145	168	190	212	236	fa		71.

retként a hanglyukak és a hangrés középpontja közti távolságot adtuk meg.
7. sz. furulyának alsó oktávnyilása is van, ennek távolsága: 102

59. ábra. A furulyák adatait összefoglaló táblázat.

Fig. 59. Table, summerizing the data of recorders.

Mielőtt a furulyák hangolására rátérnénk, szeretnénk néhány szóval jellemezni T. Molnár öt furulyáját.

Az 1. számú furulya végén kis vastagítást hagyott, amely 1 m-re emelkedett ki a hangszer testéből. A 2. sz. hangszer ge ezzel szemben hirtelen elszűkül. Ezen a furulyán a ngrés és az első hanglyuk között *(a)* valamint a 3. és 4. nglyuk között *(b)* bicskával karcolt díszítés látható. (60 ra)

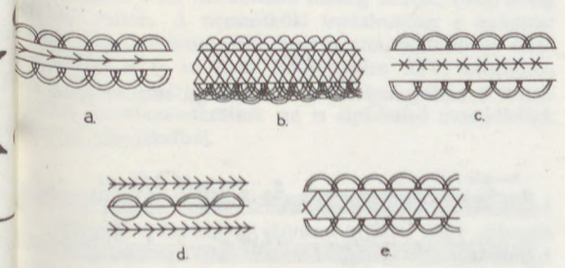

). ábra. T. Molnár István szentgáli furulyáinak díszítőmotívumai.

g. 60. Decorative motives of the recorders of István T. Molnár of Szentgál.

A 3. számú „furugla" valamennyi közül a legtestesebb, gkónikusabb. A szerzőnek ajándékozta készítője. A 4. ámú rézcsőből készült. Hangja még nem volt tökéletes, gyusztálni" kell még rajta, – ahogy T. Molnár István nlítette.

Az 5. számú „furugla" PVC-csőből készült. Hogy a vége ennek is kónikus legyen, megkíséreltе behajtogatni a fellágyított csövet, s így a hangszer alsó keresztmetszete érdekes, gömbölyű csúcsú, sokágú csillagra hasonlít.

A 6. számú furulya szintén PVC-ből készült (ez 1970-ben már készen volt).

Míg táblázatunk 1–6. sorszámú furulyáját T. Molnár István készítette, 7., 8. számú hangszereink mestere Tóth István. Az ő hangszereiről korábban szóltunk már.

Az egyes hangszerekhez tartozó hangkészletek:

133.

T. Molnár furulyái nagyjából azonos méretűek, alig 40 mm a különbség a szélső határok között. Ez a differencia adódhatik a markolással való kimérésből is. Sokkal pontosabb azonban a maga megszabta, lyukak közti távolság. Ezeket minden bizonnyal mérték után jelöli be, mert az eltérés mindössze néhány mm, amely a fúrás pontatlanságából is származhatik. A legnagyobb távolságra nála a 2. és 3. hanglyukak vannak (3 alkalommal) – akárcsak a gyári Blockflötéken –, de két alkalommal a legnagyobb távolság nála az 1. és 2., két alkalommal pedig a 3. és 4. hanglyuk közé esik.

A nyert hangsorok igen tarka képet mutatnak. Hat furulya esetében elhangolódott *dúr* – a felső oktávában *mixolid* sor értelmezhető (az 1., 3., 4., 5., 6. és 8. sz. hangszereknél), de a másik két esetben félreintonáláshoz edzett fülünk sem képes már a *dó* sort kihámozni. A hat dúr jellegű hangsor közül ötnek alacsony a *terce* az alsó oktávában, a felsőben, pedig mind a haté. A *szeptim* a felső oktávában nagy helyett kicsinnyé szűkül: hat közül négy alkalommal. Jellegzetes továbbá, hogy a kezdőhang az esetek felében mélyebb a kelleténél.

A 7. számú furulya egy olyan *összhangzatos moll* skála részletét adja, amely a VII. fokán indul, fent pedig átugorva a

VI. fokot a „*fa*" hangot, „*szó*"-n végződik, hogy a felső oktávot újra „*szí*"-vel vezesse be.

Még komplikáltabb a 2. számú furulya hangsora. Nehéz is lenne bármelyik ismert skálához közelíteni.

Itt jegyezzük meg, hogy játékosaink általában nem használják a legalsó három hangot a furulyájukon, talán mivel az már túl halk, erőtlen. T. Molnár a dúr dallamokat általában furulyájának szó hangján zárta, ezért aztán az alaphang alsó váltóhangja rendszerint nagyszekundként jelentkezett.
Bármelyik tanult fuvolista szinte lehetetlennek tartotta volna a muzsikálást az annyira elhangolt hangszereken, mint amilyen a 2. számú furulya is volt. Amikor azonban avatott furulyás ajkán szólal meg ez a hangszer, meglepődve tapasztalhatjuk, hogy sokkal tisztábban szól, mint amilyen a hangolása. Hogyan lehetséges ez? A játékos különféle villafogásokkal, félig befogott lyukakkal, fúváserősséggel korrigálja a hangokat.

A legjobb bakonyi furulyás kanász és játékmódja

A fent említett játékmódnak szép példáját láttam a szentgáli T. Molnár István nyugdíjas kanász – vagy ahogy ma hivatalosan nevezik: sertésgondozó előadásában. Amikor 1971. október 17-én – több, mint egy évvel nála való első látogatásom után – újra felkerestem, nemcsak új készítésű furulyáival örvendeztetett meg, hanem feljavult furulyajátékával is.

Játék közben bele-beledünnyögött furulyájába, mint a régi furulyások általában. A tündérmajori öreg furulyás is hasonlóan cselekedett. Brummogásával nagyjából követte a dallam vonalát és annak ritmusát. Talán a duda bordóját akarta így utánozni, vagy csak a nagy igyekezet toldatta meg e „morgó" hangokkal a furulya „sikittó" muzsikáját?

T. Molnárnál és más pásztoroknál is megfigyelhettem, hogy játékuk közben vibráló szájmozgással színezték, tették lebegővé furulyájuk hangját.

E dallamok egyedülállóan őrzik egy már letűnt, magasszintű hangszeres kultúra emlékét, variáló, díszítő gyakorlatát. Zeneszerzőink, ifjú furulyásaink belőle tanulhatják meg újra, milyen virtuozitással, ritmikai és melodikai gazdagsággal rendelkeztek egykori pásztoraink. Az előkék, trillák, futamok szinte elborítják a dallamokat.

134.

Szentgál, 1972 – T. Molnár István, 1891.

135.

Szentgál, 1972 – T. Molnár I
1891.

136.

Szentgál, 1972 – T. Molnár I
1891.

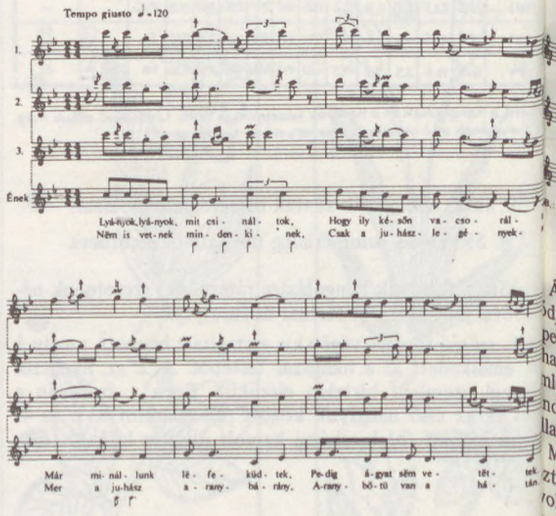

137.

Szentgál, 1972 – T. Molnár I
1891.

138.

Szentgál, 1972 – T. Molnár István, 1891.

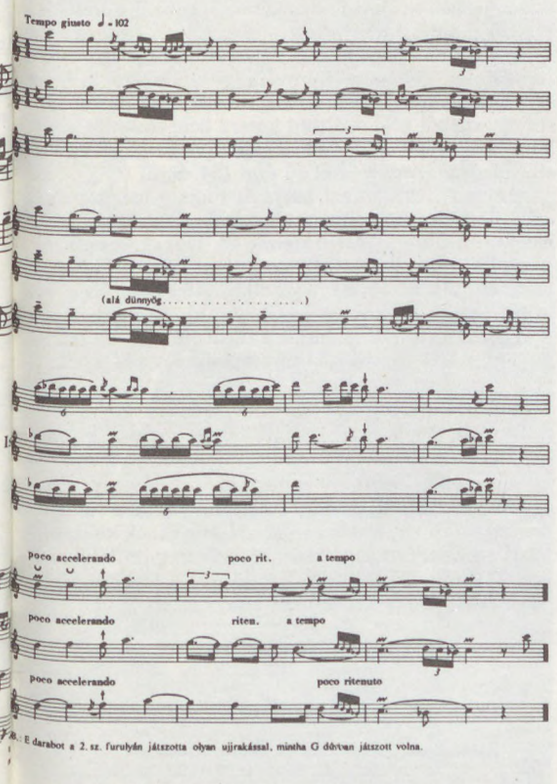

Áttekintve furulyáink hangolását, és a rajtuk való játék ódját, megállapíthatjuk, hogy a temperált hangszerekhez pest a bakonyi pásztorfurulyák hangolása éppen úgy hamis ha, akár csak a többi furulyáé. A furulyák többnyire nleges tercei nem zavarják a játékosokat, sőt azonos alapról nduló előadást tesznek lehetővé *dó* végű és *lá* végű llamok esetén is.

Még egy tényt meg kell említenem. Míg a citerajátékosok zt gyakran asszonyokat, lányokat is találunk, a furulyák, olák kezelői a mi vidékünkön mindig férfiak, főleg pedig sztorok voltak. A nemzetközi irodalomban e hangszer allikus vonatkozásaira több adat is utal, mint ahogy erről rosi Bálint is ír az Acta Ethnografica XIV. kötetében gjelent „Die ungarische Flöte" c. tanulmányában. E vonatzásokra következtethetünk mi is sípkészítő mondókáink értelmű záradékaiból.

Tanácsok a furulyások részére

Ha elkészült a fafurulya, vigyázni kellett, hogy száradás zben meg ne repedjen. Ezért a diszeli Kiss István azt ndja:

„Be szoktam a külsejit neki faggyuzni. Akkor, ha a nap ötte, nëm hasadt el."

Ács Gergőnek Dudaron más receptje van repedés ellen:

„Be szoktuk kennyi, mikor nyers fábú csinyátuk szaphnyá, hogy në repedjën mëg. Bellű sëmmivë.
– Minné jobban szárad, anná jobban szól."

Ha mégis *siket* volt, vagy *rëkedten* szólt, arra is megvolt az osság a szentgáli kanásznak:

„Ëgy kis *latykó* [víz] köll bele!"

Még a maga PVC furulyáját is megrázogatta a konyhájuk gsvödrében. Az igazság az, hogy nem is a PVC furulya nyli a vizet, hanem pásztoraink munkától cserzett, repedt ujjai puhulnak föl kissé a víztől, s zárják ilyenkor pontosabban a furulya „kormányzólikaitt".

Még egy tréfás receptje is van a szentgáli kanásznak a furulyások számára:

„Akkor szól a legjobban, ha borszellő járgya. . ."

c. *„Hosszi furugla"*

Ez a hangszer, amelynek már csak emlékét találtam meg a bakonyi pásztoroknál, maguk a hangszerek már régen tűzre kerültek, vagy megette őket valamelyik kamra zugában a szú. . . Csak néhány menekült meg e szomorú sors elől, ezek gondos gyűjtőknek köszönhetik, hogy most múzeumok raktárában megmaradhattak hírmondónak.

E hosszifuruglák igazi hazája Tolna, Baranya, Somogy és Zala megye volt, így a mai Veszprém megye zalai részein, Sümeg, Tapolca vidékén kutattam tüzetesen utána, de csak emlékével találkozhattam már. Kodály Zoltán írja róla, hogy csak erősen felemelt fejjel lehetett rajta játszani, oly távol voltak rajta a lyukak a végétől. Sárosi Bálint még az ujjrakás rendjét is megfigyelte rajta: a játékos az öt lyukat alulról számítva jobb keze középső (néha gyűrűs) és mutató ujjával, balkezének pedig gyűrűs, középső és mutatóujjával fedte be. Érdekes sajátosság azonban, – amely a hangszer hosszú voltából adódik –, hogy a jobbkéz mutatóujjának nem a hegye, hanem az utolsó ujjperece takarta el a hangnyílást.

Hangja mélyebb volt a hat lyukú „furugláénál", ezért inkább illett a csendes nótázgatások mellé, mint a hangos táncmulatságokba, ahol elnyomta volna a citerák pengetése és a táncosok dübörgése. A hangszerről elég ha ennyit megjegyzünk. Nézzük, milyen konkrét emlékeink, emlékezéseink utalnak rá.

Nekünk mindössze két adatunk van, amely a „hosszifuruglára" vonatkozik. Pécselyen Molnár Jánosné mondta el, hogy az édesapja nagyon szépen „furuglázott", körülbelül egy méter hosszú volt a hangszere és „hosszifuruglának" hívta.

Vigántpetenden Tóth István ennyit tudott a kiveszett hangszerről:

– . . .ëgy öreg bácsinál láttam. . . A lukakat én nëm óvastam mëg, csak oan öreg, vastag-forma hangja vót annak, de furugla vót a is!

S most vegyük sorra a múzeumokban területünkről fennmaradt hosszifuruglákat.

Az Országos Néprajzi Múzeum (103.792.) „hosszufuruglájának" leltári lapja nem tünteti fel a hangszer pontos lelőhelyét, csupán azt jegyezték fel rá, hogy Veszprém megyéből származik és 1913. augusztus 8-án Beck Mártontól vétel útján került a múzeum tulajdonába. (61. ábra)

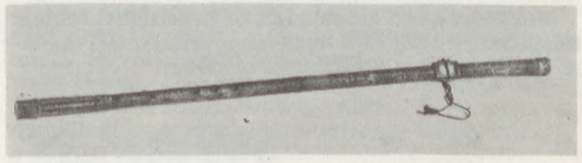

61. ábra. Veszprém megyei „hosszifurugla" az Országos Néprajzi Múzeumban.

Fig. 61. The long recorder of Veszprém in the National Ethnographic Museum.

A hangszer hossza 965 mm, a hosszabb dunántúli hosszifuruglák közé tartozik. Keresztmetszete fenn kívül 23, belül 14 mm, a hangszer végénél kívül 29 mm, belül 19 mm. Az öt lyuk 2+3-as csoportosításban helyezkedik el rajta.

A hosszifurugla feje tölcséresen kiszélesedő, amelyet cikk-cakk vonalban szaladó ólombeöntés erősít, díszít, alsó felén rászáradt juhbél-takaró van, amellyel valószínűleg a szétrepedés ellen akarták megóvni. A hosszifurugla végét nem szokták hengeresre faragni a pásztorok, hanem a furulya átlagos vastagságánál kicsit vastagabbra hagyják, s 7–8 szögletű hasáb alakúra alakítják ki. E vastagítás, valamint a fej kiszélesítése is a repedéstől igyekszik megóvni a féltett hangszert. Így a mi hosszifuruglánk is 8 oldalú hasábban végződik. A vén hangszeren azonban mindezek ellenére megjelentek már a repedések mind alul, mind felül.

Díszítése

A hosszifuruglákat általában bemélyített faragással vagy karcolt díszekkel látják el, és az ólombeöntés geometrikus rajzai is emelik ékességüket. A mi „furuglánkat" is gazdagon díszítették a közepétől felfelé. Stilizált virágmintákat karcolt bele készítője, s azokat piros, zöld, fekete festékkel színezte, de geometrikus díszítést is alkalmazott rajta. A karcolt minták közepén foglal helyet az IHS felírás, amelyből arra következtethetünk, hogy készítője valószínűleg katolikus lehetett. A nép e betűket rövidítésnek fogja fel, s így magyarázza: Jézus Halált Szenvedett.

A hosszifurugla felső negyedén négyszegletű keretbe apró tükröt foglalt készítője. Találkozunk még majd tükörrel az egyik dudába építve is, ugyancsak tükröt rögzített egy Hajmáspusztai (Bakonyoszlop mellett) béres is cifra jármának béfájába azaz belső fájába. A tükröt általában az ártó szellemek ellen szokták pásztoraink tárgyaikon alkalmazni, megvédő, óvó jelleggel. A néphit szerint a közeledő gonosz meglátja magát benne, és önmagától megijedve kereket old, békén hagyja a tükrös tárgy kezelőjét.

A régi furulyák fúvókáját rendszerint bőrsapkával védték a szennyeződéstől. Hosszifuruglánkon is nyomát találjuk ennek, de már csak a zsinór van rajta, amely a sapkát tartotta. E zsinór a tükröt tartó keret két szélén fúrt lyukba van rögzítve. (62. ábra)

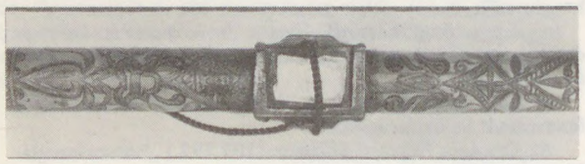

62. ábra. Hosszúfurulya részlete tükörrel az ártó szellemek ellen.

Fig. 62. Detail of a long recorder with mirror against harmful spirtis.

Vidékünkről való hosszifuruglát őriz a keszthelyi Balatoni Múzeum is. Az 58.2084.1. leltári számú hangszer Csabrendekről került a múzeum birtokába. (63. ábra)

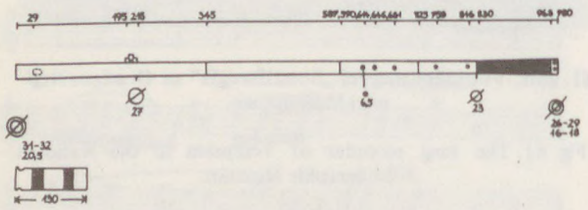

63. ábra. A csabrendeki „hosszifurugla" (alul a fejet védő bőrsapka).

Fig. 63. The long recorder of Csabrendek (protective leather cap at the bottom).

Hangszerünk 980 mm-es hosszúságával a leghosszabb nántúli hosszifuruglák közé tartozik. 31–32 mm-es felső mérőjét egy sem éri el. A hangszeren látszik a bodzafa ter szetes görbülete, nem fogták esztergapadba. Kifúrását is a végéről indulva kellett hogy elvégezzék. A furulya készí viszont ügyesen használta ki és fordította a maga javára természetes görbületét: a furulya így szinte felveszi az em test kidomborodó mellkasának vonalát, és a különben ta szempontjából kellemetlenül hosszú hangszer vége egy ár lattal könnyebben elérhetővé válik. A görbület legnagy eltávolodása az egyenestől 20 mm. (64. ábra)

Ha valaki csupán azt hallja és tudja e hangszerről, h csak öt lyuk van rajta, azt hihetné talán, hogy penta hangsort ad ez az ősi hangszer. A lyukak egymástól távolsága nem annyira azonos, mint a rövidebb furul esetében. Ha az ábrára tekintünk, láthatjuk, hogy az három hanglyuk sokkal közelebb van egymáshoz, mi következő kettő. A lyukakat a fúvókától kezdve számoz meg, s így ezek egymástól való távolsága így növekszik:

Lyukak sorszáma:	1	2	3	4	5
Távolság mm-ben:	35	34	78,3	60	

A kézzel befogott és kinyitott öt lyuk csak arra elég, h egy tiszta kvinttel mélyítse, vagy magasítsa a furulya a hangját, a kis *e*-t, amely hangszerünkön annak kiszáradt v miatt meg sem szólalt rendesen, csak nagyon fátyolosan egy oktávval feljebb kellemes, a rövid furulláknál so lágyabb hangon és sokkal tisztábban zengett.

139.

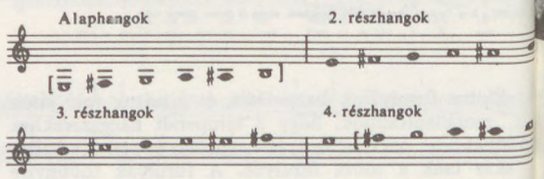

(A nehezen, vagy csak elméletben megszólaló hang zárójelbe tettük.)

Kodály Zoltán: A magyar népzene c. művének 83. old szintén közli egy *f* hangolású hosszifurugla hangkészletét az *f–g–a–b–h–c*, alaphangsort adta ki. E sor *tercérő* a-ról azonban megjegyzi, hogy néha kicsit mélyebb a tercnél. Nos a mi furuglánknak ez a *terce* oly mély, szabályos *kistercnek* hangzik és így a Kodály által leír *pentachord* helyett a mi hangszerünk egy *la* pentachord be. Szinte szokatlan, hogy az alaphanghoz viszonyított emelt 4. fok: *bővített kvart* milyen határozott pontos szólal meg rajta. A lekottázott hangkészletet tekintve, tud neki szerepet szánni a díszítésekben, *transpozíciókban*, d jon hogyan éltek az általa adott lehetőséggel öreg furu saink? Nehéz erre válaszolni, mert legöregebb pásztorai a hatlyukú furulyához vannak szokva, nehezen ismerik ki gukat ezen az átfúvást sokkal többször alkalmazni kénys lő hangszeren.

Le

A hangszer közepes állapotban van. Tölcséresen széle fején a félholdszerű hangrés tengelyében sajnos repedés tatkozik, és a szú is megtámadta már. A hangszer alsó ké madát azonban megvédte a repedéstől a ráhúzott és rászá birkabél. Ugyancsak a repedés meggátlása végett helyez hangszer alsó végére ólombeöntéses koszorút előrelátó k

64. ábra. A csabrendeki „hosszifurugla" játék közben.

Fig. 64. The long recorder of Csabrendek in use.

e. A hangszer fején ma is bőrsapka van. Ez a hangszer téből 5 mm-nyire kiemelkedő fakengyelhez van négyszálas neggel erősítve.

Szinte a tölcséresen kiszélesedő fúvókájának válaszol az ancsak kiszélesedő, de hagyományosan szögletesre fara tt „furuglavég" is.

„Hosszifuruglánk" igen gazdagon ékesített. Spanyolozás borította el készítője szinte minden kis porcikáját. (65. ra) Az archaikus mértani díszítések mellett főleg növényi amentika: levelek, indák, szívből kinövő tulipánszerű virá ölelkeznek egymással rajta. A spanyolozás a védő birka alatt is folytatódik egészen a hangnyílásokig. Az öt hang lás környéke mind alul, mind fölül dísztelen, csupán a 3. 4. lyuk felezőpontjára faragott egy gyűrűszerű erősítést, ntha bambusznád csomója lenne a helyén.

Ügyesen hidalja át a henger nyolcszögesítését és egyben az nérő-vastagodást is hangszerünk faragója.

Külön kell szólnunk a védősapka esztétikus díszítéséről. A ből varrott, egyik végén üres, nyitott hengerpalástot két yen is díszíti mozaikszerű kiképzést adó bőrfűző techniká l. Látszik, hogy a hangszer készítője minden szaktudását, rgalmát latbavetette, hogy kedves hangszere méltó külső erhessen.

d) *Gyári furulyák, fuvolák*

Volt, hogy pásztorainkat nem elégítette ki a maguk eszká a hangszer, vagy nem sikerült megfelelőre szert tenniök ztortársaiktól, ezért gyári hangszert is lehet náluk találni.

65. ábra. A csabrendeki „hosszifurugla" díszítése. (a hangszer fejétől a hanglyukakig).

Fig. 65. Decoration of the long recorder of Csabrendek (from the head of the instruments to the note holes).

Farkas Antal juhásznál kis ébenfa-pikkoló volt, alpakka billentyűkkel. Három darabba is szét tudta szedni, így kis helyre is elfért a tarisznyájában.

Érdekes építésű, gyári készítésű furulyája volt Vigántpetenden Tóth István kanásznak.

„Nekëm vót furuglám, mëg van most is ëgy, de má el van romúva. Má legény koromba, mikor 21 éves vótam, akkor vëttem ëgy finom kis furuglát, hat billentyü is van rajta, de hát má elkallódik, a billentyük má lëmëntek róla, má bizony nëm jó, mëg keveset foglalkozok vele".

Most is megvan ez a kis furulyája. Olyan szerkezetű, mintha egy kis pikkoló lenne, de erre a pikkoló-testre egy érdekes fej van szerelve. Az egésznek a hossza, amint Tóth István mondja, „körülbelül egy sukk."[17] 350 mm a furulya testének hossza, ehhez járul még a mintegy 80 mm-es fejrész. Hat billentyű volt rajta, ebből jelenleg már csak öt van meg. A hangszer hangrése lefelé áll.

A játékos elmondta, hogy a billentyűk közül újkorában is csak kettőt használt. A többit, mivel használaton kívül voltak, eldugaszolta. Valóban, most is el van dugaszolva, de nemcsak az a négy, hanem valamennyi. A hangszernek azonban így is csak a felső négy hangja szólalt meg. Mikor a nálam levő blockflötét adtam oda, azon is úgy játszott Tóth István, mintha hatlyukú furulya lett volna. A módosított hangokat a hanglyukaknak félig való lefedésével képezte. Mivel jobbkezének mutatóujja az első világháborúban megsérült, ezért jobb kezén a középső, gyűrűs és kisujját használta.

A hegyesdi Simon Gábor is tud arról, hogy gyári hangszereket is használtak a pásztorok:

„Vót ollyan, aki vëtt az üzletbe rëndës furullyát, mint hát ugyë a hangászoknak milyen van."

Miért és hogyan tanult meg a pásztorgyerek furulyázni?

A szépen kolompoló gulya, a messze hangzó pásztorsíp szava nemcsak a pásztort magát gyönyörködtette, hanem a falu népét, s mindenkit, aki a határban járt, dolgozott. Szinte a szakmájukhoz tartozott, hogy értsenek a kolompok összehangolásához, és a furulyához. Ezt látták környezetükben a többi pásztortól, ezt látta a gyermek apjától, öregapjától, bojtár-testvéreitől is.

Pécselyen Molnár Jánosné meséli, hogy férje is és az édesapja is nagyon szépen furulyázott, s megtanult a fia is játszani.

A szentgáli T. Molnár István kanász is így emlékszik vissza:

„Ëgyszë fönt őriztünk a fősö erdőn. Az apám jól, meg az öregapám is, tudtak furuglázni. Aztán hallom: furuglyál. Csinát ëgy ilyen kis furuglyát az apám.

– Adja oda édësapán, nekëm!

– De ërontod!

Mëg így, mëg úgy! – Elvittem tüle! Legelőször azt tanútam mëg: Putriba lakik a Sári. . ."

Ha türelme és tehetsége volt hozzá, s ha jó volt a hangszere, hamar előcsalogatta a dalokat furulyájából a pásztorgyerek, de ha türelmetlen volt, nem sokra ment. Ihász János mesélte Pécselyen, hogy fiatal bojtár korában ő is megkívánta számadója: Hoffer János jávorfafurulyáját. A számadó meg is ajándékozta egy bodzafapikulával.

„Odaadta, én mëg csaknem éjjel is kinlódtam vele, de nëm úgy mënt [ahogy szerettem volna], aztán megharagudtam rá, összetörtem. . . Így abbamaradt".

S ha már készen volt a szépszavú „réceszájú furugla" s megtanulta a legényke, hogy hogyan „kormányozza" az ujjaival meg a „likakkal" hangszerét, vajon mit játszott a legszívesebben?

A furulya megszépíti a pásztorember életét

„Tavasszal a legjobb [furuglázni,] mert akkor szépen hangzik az erdő és nagyon finom a tavaszi levegő" (Diszel, Kiss István)

„Este szót a legszëbben, akkor hëgattuk messzirű." (Dudar, Ács Gergő)

A juhász ráért őrzés közben is furulyázni. Azért sétált a falka előtt, hogy előre ne fussanak és apróra lelegeljenek mindent.

„Még mikor 10–11 éves vótam, Tagberkin vót ëgy juhászbojtár, nevit nëm tudom ám, az tudott szëpën (furuglázni). A kosokat őrözte ott mellettünk a legelő mellett. Előttök fujta a furullyát, a birkafóka, a kosfóka mëg utánna mënt. Aszongya: Akkor legënek jót, ha mëgy előttük. Szépen csomóba legëtek. Egész nap, am mindig fujta!" (Pécsely, Ihász)

A kanásznak sokkal több lótni-futnivalója akadt.

„Őrzés közbe bizony nëm mindig értünk rá, de mikor ráértünk, elővettem a tarisznyából a furuglát, furullyát, mikor az időbű kikerűt. A jószág az nëm törődött a furugláva. . . Szerettem a zenét mëg a nótázást. . ." (Vigántpetend, Tóth)

Szoktak furulyát használni a betlehemes játékokban is, de itt nem volt e hangszernek fontos szerepe.

Abban az időben, amikor ezek a furulyák még muzsikáltak, nem fityegett még táskarádió minden fiatal oldalán. Abban az időben egy-két rádió volt csak a faluban, s talán csak az Amerikából visszatérteknél jártak csodájára a gramafonnak. Nagy szó volt hát, ha a munka robotja mellé valahol felcsendült a nóta, kivirágzott a furulyaszó.

„Bizony, sokszoronkin olyan szépen furulyázott. . ., hogy az emböer gyerëke: majdnëm sirnya köllött rajta. Ott mëg táncútunk sokszor rája." (Pécsely, Molnárné)

A furulyaszó nemcsak a családtagok szeretete miatt t szépnek, meghódított mindenkit, aki hallotta. Még a gró sem tartotta ilyenkor rangján alulinak, hogy szóba bocsátk zék az egyszerű kis pásztorgyerekkel, aki oly szépen furu zott:

„[Az uram] tudott furuglyázni. Aztán az én kis fiam is csinát ëgy furuglát. Aztán a is má kezdëtt furuglázga Éppen is a grófné ára mënt [Alsópere pusztán, Nádasdy g né], és hát figyëte, hogy a gyerëk ott furuglázgat. Odam hozzá és ottan tüzet raktak és nyárson sütötték a szalonn gyerëkkë a tehenek mellett. Mer teheneket őrzött. . . A akkor odamënt hozzá, aztán így szórakoztak." (Zirc, Lér né)

A családi életbe is mennyi új színt, életet hozot muzsika:

„Akkor vótam boldog az életëmbe, mikor a gyerëk ëggyütt vótak, mikor a gyerek szépen furuglát, a leányom szépën danút mellette." (Zirc, Lénártné)

Mivel nem volt nagy dolog egy furulya elkészítés megszerezni sem volt nehéz, sok pásztorunk élt e ke hangszerrel. Mikor aztán összejöttek egy-egy pásztormulat ra, felváltva muzsikáltak a társaságnak. Megkíséreltek a kö furulyázást is, de ez a furulyák különböző hangolása m kudarcba fulladt. Erről részletesebben majd a hangszereg tesekről, pásztormulatságokról szóló fejezetben szólunk.

Egy szál furulya mellett is jól elszórakoztak a régi pás rok kisebb családi ünnepek alkalmával:

„Paszitakor keresztelőkor vágtam ëgy kis sűdeléket, tán lëtt készítve minden: bor vót, mëg minden, a bujtá nagyon jó tudott furugláni, oan jól ëfuruglátunk, ënünk tünk, még danótunk is ëgy kicsit rajta. Éjfél utánig is nëm!"

Furulyatudásukra büszkék voltak pásztoraink. Ezt da ban is megënekelték:

140.

Szentgál, 1972 – Mayer Vil 1900.

e) *„Sidósip" (zsidósíp)*

Két pásztorunk is említi, hogy volt sidósipja, azaz háromlyukú sípja, amelyen a rongyot, ócskaságokat, kö holmit összeszedő zsidók játszottak. E vándorárusok keze foglalt volt: vagy a gyeplőt, vagy a batyut tartották a hátukon, másik kezük maradt tehát a sípjukhoz, az három ujjukat használták. E háromlikú furulyájukon, kon mégis meg tudták szólaltatni átfúvás és az ujjaik se gével a teljes, *diatonikus* hangsort is, sőt átfúvással a ly nyitása nélkül is megszólaltak az alaphang felhangjai, c' hang esetén a g' – c" és az é" hangok.

Így van ez egy birtokomban levő balkáni ikerfurulyá oldali felén levő háromlyukú sípon is. Csak így érthető, 3 lyukú sípon pentakord, sőt oktáv terjedelmű, vagy még nál is nagyobb ambitusú dalokat is megszólaltattak. Gyűjnényemben gazdag anyag van e dalokból, most csak azt zlöm, melyet a pásztorok énekeltek, játszottak.

A szentgáli T. Molnár Istvánt gyermekkorában felbiztatta yik vénember, akinek a kocsmából krajcáros ellenszolgáltaért pálinkát szokott hozni, hogy figyelje meg, mit sípol a ó.

„A rongyos-sidónak három-likas siptya vót."

141.

Szentgál, 1969 – T. Molnár István, 1891.

„Erre az áriára. [A szöveget] az a vénemböer találta ki rá, nek vittem a pálinkát.

A is csinát nekëm [sidósipot,] én is billëgettem. Az udvakba vót három férjhőmënő lány. Mindafféle gyerëk, amit szër mëghallottam, az én fejembe mëgmaradt. Fujtam azt sipot a lyányoknak az udvaron, azok dobták hozzám a métlapátot, a söprüt, csak úgy pufogott a hátam sokszor. anyád ère. . . Hőj!!! – Féreszaladtam. Mëgin csak billëgetn azt a kis sípot nekik, aztán mëg közbe danútam is."

Vigántpetenden kétlyukú sidósípról hallunk:

„Szarvasagancs csontjábú csinátam ëgyszër ës sípot. vant, mint régebben a rongyoszsidók szoktak fujni. Nëm etett nótát vele, csak cifrán szót. Két féle hangot adott, t lyuk vót rajta, mëg a siptya. Összesen három luk vót ta." (Tóth István)

Kérésemre Tóth István 1971 őszén el is készített egy dósípot". A hangszert egy szarvasagancs egyik oldalágából kította ki. (66. ábra)

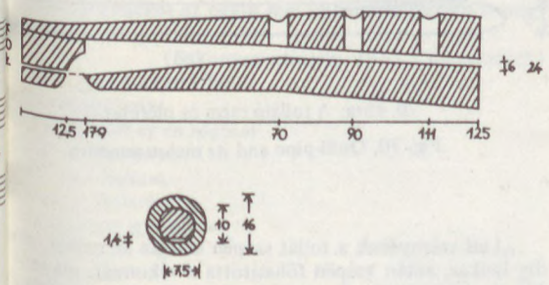

66. ábra. „Sidósíp" (Vigántpetend)

Fig. 66. Jewish pipe. (Vigántpetend)

A hangszer furatának érdekessége, hogy megtört vonalban veti az agancs természetes görbületét. A keskenyebb végén zült a befúvó nyílás: itt 10 mm-es kónikus furatot adott „cigányfuruval" pásztorunk, míg a másik végéről 6 mm-es fúróval fúrt bele a már korábban kialakított nyílásba. A mm-es nyílásba fagyöngy fájából kialakított, egyik oldalán 1 mm-es lapos rést hagyó dugó került (a fagyöngy fája nem dagad meg a párától, nem repeszti szét a hangszert!), 6x6 mm-es hangrést mélyített az agancs alsó falába, felülről pedig szintén 6 mm-es vasfúróval fúrta meg a három lyukat, melyekkel a hangokat „kormányozza" az ember.

Az így elkészített *„sidósíp"* a következő tetraton hangsort szólaltatta meg:

142.

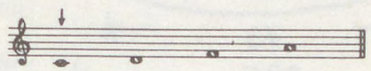

3. Cserépsípok

a) Kakukksíp

A cserépsípokat vándorfazekasok vagy rongy-gyűjtő zsidók adták ajándékba gyermekeknek, hogy azok szüleiket vásárlásra ösztönözzék. A Vas megyei veleméri fazekasok kakas formájú sípot készítettek, tenyérbe elférő nagyságút, s mázzal is bevonták. A Somló tövében dolgozó tüskevári fazekasok, akik gyakran megfordultak hetekig tartó vándorlásaik során a Bakonyban is, így készítményeik a pásztorokhoz is eljutottak, azonban érdekes, kis csibeitató formájú kakukksípokkal kedveskedtek apró vevőiknek. Kérésemre 1971 szeptemberében Tóth Gergely fazekasmester három darabot korongolt. Ezeket az égetett agyagból való mintegy 80 mm átmérőjű, 50 mm magasságú kakukksípokat nem fedi máz. (67. ábra)

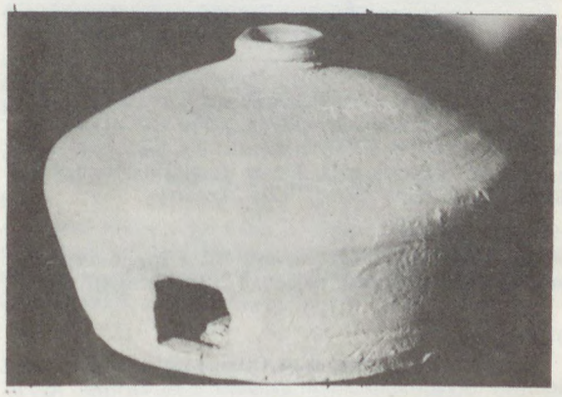

67. ábra. Kakukksíp (Tüskevár, Tóth G.).

Fig. 67. Cockoo-pipe. (Tüskevár, G. Tóth)

Használatkor az itatószerű test fenekének peremén levő nyíláson át fújjuk be a levegőt, és jobb kezünk mutatóujjával fogjuk be a kakukksíp legtetején levő nyílást. Ezáltal a síp eredeti alaphangja kisterccel mélyül. (68. ábra) A három síp adatait az alábbi táblázatba foglaltuk össze:

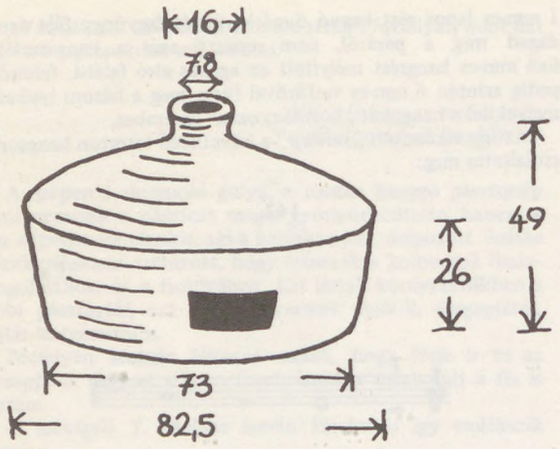

68. ábra. Az I. sz. tüskevári kakukksíp.

Fig. 68. The no, 1 cockoo-pipe of Tüskevár.

A tüskevári „kakukksípok" adatai

A kakukksíp sorszáma	I.	II.	III.
1. Alsó átmérő	73	70	76
2. Felső átmérő	82,5	82,5	87,5
3. Oldalmagasság	26	28	28
4. Teljes magasság	49	48	54
5. Az oldalt levő hangrés mérete: vízszintes x függőleges	13x11,2	11,8x13	14x13,5
6. A fenekén levő befúvó	14x2,5	12x2,5	11,9x2,3
7. A felső kerek nyílás átmérője	7,8	5,3	6,5x5,5 (elliptikus)
8. A nyak külső átmérője	16	17	15,5x17
9. A sípok hangolása			

143.

b) *Három- és ötlyukú cserépsíp*

„Én nëm játszottam rajta, csak a másik barátomnak vót és nagyon szépen tudott vele, nagyon szépen szót az okarinája. De az cserépbű vót. De olyan szépen szót, hogy még! Aztán csak három lyuk van rajta. És azt a .nótákat bizonyos kormányzással ki tudta vënnyi." (Zirc, Lénárt)

„Öt lukas is van. Láttam, mer hát a barátomnak vót. Nagyon szépen tudott vele működni." (Zirc, Lénárt)

c) *Okarina*

Működési elve alapján ez az Olaszországból a múlt század közepén pályafutására indult hangszer is ide tartozik. Agyagból égetik, alakja kicsit a répára hasonlít. Nyolc, kilenc vagy tíz hangnyílás szokott rajta lenni a hangrésen kívül. Hangterjedelme egy oktáv és egy nagyszekund.

Eléggé elterjedt volt itt a Bakonyban is.

A szentgáli T. Molnár István így emlékszik vissza az 1920-as évekre:

„Okarinám nekëm vót ëgy pár évig Bakonybélben aztán ëgy ságorgyerëkëm annyira kérte. . ", de sokáig nem maradt maga sem okarina nélkül:

„Hozattam ëggyet Pápáról, de mivelhogy ëgy ujjom csonka, ëgy likat be köllött stoppúnyi. A többivë de gyönyörűen tudtam. . .!"

Bándon Farkas Antal juhász ma is őrzi okarináját. (69. ábra)

69. ábra. Farkas Antal okarinán játszik. (Bánd)

Fig. 69. Antal Farkas plays on the ocarina. (Bánd)

„Ügy lëtt hozatva Csehországból. Talán oan 18–19 tendős lëhettem. Nëm tanitott sënki, magamtú! Mindig z be, vagy tarisznyába vót!"

Sajnos, okarina sem kapható ma már Magyarországon.

Itt jegyezzük meg, hogy a 2–3–4 lyukú, félkézre furulyák, sidósípok igen gazdag gyűjteményét őrzi a g Eggenberg kastély. Lehetséges, hogy a vándorkereskedők nan hozták magukkal e sípok divatját?

Nyelvsípok

Nyelvsípoknak a fúvós hangszereknek azt a csopor nevezzük, amelyeknek testében egy rugalmas lemez: nye beléje áramló levegő hatására rezgésbe jön

a) *Egyszerű nyelvsípok*

Lúdtoll-síp

Csak gyerekek szórakoztatására, játék céljára készíte (70. ábra) Különösen tollfosztás idején volt divatos.

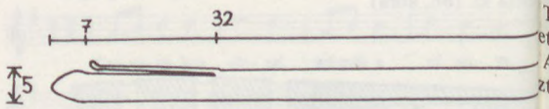

70. ábra. A tollsíp rajza és méretei.

Fig. 70. Quill-pipe and its measurements.

„Lud szárnyának a tollát szépën elvágta az ember, a dig lyukas, aztán szépën főhasitotta a vékonyát, má szó Kis sip lëtt belülle. De csak ëgyforma hangon, ugyë!" gántpetend, Tóth)

Hasonlóképpen mondja el Zircen Lénárt János is, hozzáteszi:

„Gyerëkek vótunk, játszottunk csak!" (71. ábra)

Nádsíp

Szintén ismerős pásztoraink körében, úgy készítik na ból, mint a lúdtollsípot.

„A nádnak mëgvan az a csomója, és ettül bizonyos t ságra oan tollát csinátunk nekijje [mint a lúdtollsípnál. kor má jó játszott, csattogott, akkor jó vót má. (Ügy kö

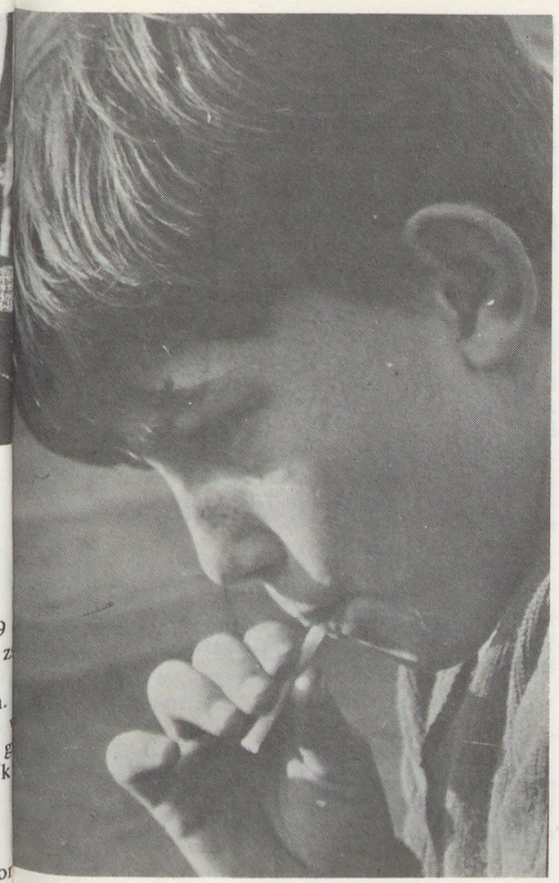

71. ábra. Tollsípon játszó szentgáli fiú.

Fig. 71. Boy from Szentgál playing on a quill-pipe.

jba vënni), hogy a tollhoz në érjën az embër nyelve." rc, Lénárt)

Toll alatt a nádszálból félig kihasított rugózó nyelvet ette adatközlőnk.

A nádsíp emlékét az egyik régi kiszámoló versike is megzte.

(Bakonyszentkirály, 1953 – Gyermekek)

Kimëntem én az erdőbe
Fát szëdëgetynyi,
Utánnam jött az én rózsám
Hátba verëgetynyi.
Nád közé bujtam,
Nádsípot fujtam
Az én sipom igy szólt:
Di – dá – du,
Te vagy az a
Nagyszáju!

A következő visszaemlékezés arról számol be, hogy pászaink nem elégedtek meg a hagyományos pásztorhangszekel, hanem törték a fejüket rajta, hogyan lehetne a megket tökéletesíteni, az egy hangot adó nádsípon melódiát salni:

„Mëgpróbáltunk ugy csinyáni nádszálbú furullyát, hogy h mind furullya, hanëm mind sip majdnëm: olyan magábú a nyelve neki, aztán lukat csinátunk rá, hogy majd ugla lëszbelülle. . . de hát nëm tudtuk tökéletësnek kini, hogyhát úgy szót vóna, mint a furulla." (Vigántend, Tóth)

b) *Kettős nyelvsípok*

Gabonaszársíp

Gyerekek játszanak vele tavasszal, amikor a gabona szárba szökken. A kihúzott gabonaszárat megszakítják, homlokukhoz nyomják, hogy a hengeres gabonaszár szétlapuljon, s már kész is a síp. Mélyen a szájba véve játszanak rajta. Minden gyereké más hangon szól. Kicsit orrhang-jellegű hangszíne van.

Tökszár-duda

„Főmetszëtte az embër bicskávă szépën, vót neki ëgy kis nyéve, az embër bevëtte a szájába, fujta, má szót is!" (Vigántpetend, Tóth)

Bürökduda

„Ez gaz. Mind az ujjom, még vastagabb. Például ebbül csinátunk. Az embërëk (felnőttek) nëm csinátak illyent, mert ezt csak gyerëkjátéknak csinálják. Azt is ugyanúgy, mint a toll tolljá (nyelvét, rugóját), azt is úgy csinátuk." (Zirc, Lénárt)

Gigamuzsika, libagiga

Libavágáskor a háziasszony a liba nyelőcsövét nem szokta eldobni, hanem a gyerekeknek adta. Azok szájukba vették azt és fújták: trombitáló hangot adott. Ma már nincs ez szokásban, de Bakonyszentkirályon és Bándon is emlékeznek rá (Bánd, Farkas Antalné).

Háncsduda

A korábban említett tölcséres fúvókájú háncskürttel szemben ismerték pásztoraink a háncsból készült hangszernek azt a változatát is, amelyben a hangot nem az ajkak rezgése, hanem egy az oboa kettősnyelvéhez hasonló fakér„ből készült nyelv hozta létre.

E hangszer teste ugyanúgy készül, mint már a korábban ismertetett háncskürté. Méreteik is azonosak. Az az érdekesség azonban, hogy a háncstölcsér elejére ugyancsak „gelegonya-tüskével" fakéregből kettős nyelvet illesztenek.

Tóth József Akli pusztai tehenes, ma szentgáli, készített egy ilyet 1952-ben, kettősnyelve meggyfahéjból készült. Méretei: hossza 860 mm, keskenyebbik vége 30 mm átmérőjű, tölcséres végének átmérője 70 mm.

A hangszer csak egyetlen erős hangot adott. Ha kiszáradt, vízben kellett áztatni.

A háncsduda sípjának, nyelvének készítési módja a következő:

„Mind mikor a gyerëkëk a fűzfárú lëhuzzák, csak nëm nyelvet tësznek bele, hanëm késsë mëgvékonyitják az ëggyik végit aztán ugy fujják. – Azt beledugták (a kürt testébe) ott, ahol ëlkezdték a kürtöt csináni, tekerni." (Bánd, Farkas)

Duda – bőrduda

Bár ma már egyetlen pásztor sem játszik dudán a Bakonyban, s az egykori dudák közül is csupán kettő van viszonylag épen, az előkerült adatok, dalok alapján azonban mégis azt feltételezzük, hogy számos dudás muzsikálhatott e vidéken a korábbi századokban.

A dudásokat a XVI. században még tömlősíposoknak nevezték, és huszáraink hadisíposaiként szerepelnek az egykori gazdasági jellegű kimutatásokban. A gyűjtési területről szóló legrégibb dudás-ábrázolást egy magát H. C. Etter del-nek nevező művész nyújtja. Ő a magyar várakat ábrázoló rajzai elé jellegzetes életképeket helyezett. Így került Devecsert ábrázoló képe elé egy mezítlábas, dudáló pásztor képe. Érdekessége e képnek az, hogy a pásztor a duda tömlőjét nem a szokásos bal, hanem a jobb hóna alatt tartja. A kép szájjal felfújható dudát ábrázol.[18] (72. ábra)

72. ábra. Dudáló pásztor Devecser vára alatt. (Birkenstein, 1686)

Fig. 72. Shepherd playing on bagpipe under the fort of Devecser.

Szívesen hallgatták a duda szavát katonáink, főuraink, és a köznép is. Egy ismeretlen költőnk is a duda muzsikáját ajánlja a Hypocondria, a képzelt betegség ellen a 17. században ilyenképpen:

Hegedű hangjával
Duda nótájával
Az szivedet költenyi. . .[19]

A dudákra vonatkozó következő adatunk a híres angol orvos-utazó Richard Bright útinaplójában maradt ránk[20] 1815 tavaszán Festetics György vendége volt Keszthelyen, és ott hallott dudaszót. (73. ábra)

73. ábra. Keszthelyi dudás 1815-ben. (R. Bright)

Fig. 73. Bagpipe player in 1815 at Keszthely. (R. Bright)

A keszthelyi Helikon ünnepségek (1817–19) dudása hangszerét a szájával fújja fel, nem fújtatóval. A hangszer tömlőjéből semmi sem látszik, mert köpenye alatt van, de mintha a bal hóna alatt tartaná, mert a bal keze kissé ma sabban van és kidomborítja a köpenyt. Kéztartása is sza lyos: bal keze közelebb van a síp fejéhez, mint a jobb.

Érdekes, hogy ennek a dudának két bordó-szára va szokásos egy helyett, s dallamjátszó sípja sem párhuzam sípszárú dudákkal szemben, mind a négy sípszár kóniku bővülő.

Feltevésünk szerint a rajz emlékezet alapján készülhet s nem a nálunk használatos dudát ábrázolta, hanem a N gat-Európában divatos két bordósípos típust.

Hogy a dudások sora idő előtt így megritkult, abban ré volt az a lenéző, kiközösítő magatartás is, amellyel az egy már a középkortól kezdve a zenészeket kezelte. A du játszott és mulatságokon énekelt – részben gyűjteményü ben is fellelhető – obszcén dalok miatt, amint azt idős ő énekeseim több alkalommal is mesélték, a szószékről ítélt a plébános a zenészeket, s tiltotta, óvta a fiatalságot at hogy a pásztorházba menjen dudaszóra táncolni, szórako A pásztorok, mint az ősi mágia képviselői, ismerői ront gyógyító tudományuk miatt az egyház szerint kapcsolat álltak a gonosz szellemekkel. Talán ezért is énekelték a du nótákban:

„Akki dudás akar lënnyi,
Pokolra köll annak mennyi. . ."

Idős pásztoraink emlékeznek még a dudásokra. Hol hol ott tűnt fel bolygó alakjuk, erdei ösvényeken, ország kon, útban búcsúk, lakodalmak, vígasságok, csárdák, pász összejövetelek, mulatságok felé.

Helybeli du

Helybeli, bakonyi pásztordudásra vonatkozó egyetlen tunk az 1906-os esztendőre vezet vissza. Ekkor látott ku bőrdudán játszó pásztort először és utoljára is a Szen melletti Hárságyon Farkas Antal nyugalmazott bándi juh

Vándordud

Egyik öregebb adatközlőnk, amikor megkérdeztem, m látott dudát, így számolt be e hangszerrel 1896-ban találkozásáról:

„Nyóc éves koromba. Faluinotán. Ëgyszër gyütt hoz ëgy embër, osztán én igën elbámészkodtam, mind afféle rëk. Én nëm tudtam, hogy mi az. Láttam, hogy a hóna van. Ëgyszër csak a szájába vëtt ëb botot, aztán ékezd fujni, de duda vót. A legvékonyabb sipot mëgeresztëtt mëg ësikitottam magamat, aztán be az ágy alá. Mëgijedte A dudás ë szokott mënnyi dudányi. Eljárt ëre is, ára pásztorokná. Bálokat is. . . Lëhet nótáznyi rajta! Oztá hagyókedděn mëg ilyenkor ë szokott mënnyi dudányi. dába, mëg házná is. Ha összegyüttek ëgy páran juhászok, valami, aztán ëmulattatta üket. Hoztak ëgy kis bort, ë ëmulattak a házná, nëm köllött nekik tovább ára ëmënn Kutyabőrbű vót, telefujták levegővë, ëgy a hóna alatt, o mikor tele vót, akkor vót ëgy hosszi izéja, akkor vótak sipok, akkor mëgeresztëtte. . . Több féle sip, mind a há nika. . . Kutyabőrbű vót. . . de aztán ëmaradtak. Azuta láttam dudát!"

Milyen is volt hát a bakonyi dudások hangszere?

Manga János azt írja a dunántúli dudáról, hogy a. D menti szerb dudától abban különbözik, hogy nem fú segítségével látják el levegővel, hanem tüdőből:[21]

„Fujj föl dudás a dudádat,
Csúz fujja föl a pofádat"

éneklik Zircen.

(153. da

A duda feje kecskefejet ábrázol a Dunántúlon, de rajta szarutölcsér, mint a felvidéki dudákon.

A duda legmélyebb hangú sípját tartalmazó, leghoss sípszára: a *bordószár* és a *kontrasíp* szára olyan csőben v dik, amelyet készítője peremmel látott el.

S még egy utolsó érdekesség: a dunántúli dudák között an is akadt, amelynek dudatömlőjén rajtamaradt kívülről a ka vagy a kutya szőre, bundája. Talán azért van, hogy kor tréfás pásztorok duda nélkül is dudamuzsikát akarnak tönözni, s „megszemélyesítik" a duda szólamát, az így di a bordósíp orgonapontjának utánzását:

„Bunda, bunda, szőrős bunda,
Csiligári, csalogári cifra bunda."

(Vigántpetend, Tóth I.)

Míg itt az első szövegsor a bordósíp monoton zúgását nozta, a második sor ezzel szemben a dallamjátszó síp pora „apraja" – motívumát imitálta.

Úgy látszik, az öreg vándordudásokkal, öreg pásztorokkal udakészítés tudománya is kiveszett a Bakonyban, mert az világháború éveiben már egy szerb hadifogoly tanította g dudakészítésre az egyik hegyesdi pásztort:

„A bátyámnak is vót ollyan! Gidabőrbű csináta. Mikor a nnégyes háboruba kinn vótak foglyok munkán a magyar kba, ëgy szerb mutatta a bátyámnak. Aztán mondta a yám neki:

„Hát segéljetëk mëgcsináni! Én is szeretnék evvë megta- i." «

„Hát mëg is tanút vele, szépën játszod vele, hát ëggyik felű a bele az embër a levegőt, a másik felin mëg ëgy siptya g szót csak ëgyformán. Av vót neki a kottája. A másik , amivë fujta lë a nótákat, billëgette, mind a flótát vagy a ullyát, mëg másféle hangszërëket. A siptyát valamiféle afából csináták, az által szót."

Az utolsó vándordudás 1928-ban búcsúzik el a Bakony ékétől:

„Erdőőr vótam. Borzavár és Kardosrít között [találkoz- vele az erdőben.] Én mondtam neki, hogy dudáljon yet nekëm, hadd halljam, hogy szóll a duda. Ő fölfujta a láját és a hona alá vëtte, billëgette, de gyönyörűjjen. Ez zonnyócba vót. Nëm ide való vót az az embër, vándordu- vót." (Kardosrét, Reiter)

Két dudánk maradt fönn mindössze. Az egyik az Országos rajzi Múzeum raktárában található, a másikat a veszprémi onyi Múzeum őrzi.

Az Országos Néprajzi Múzeumban található a 131.163 ári számú 1932. VII. 11-én leltározott, szájjal felfújható skefejes dudát, amelynek lelőhelyeként Veszprém megyét lik meg, a helység nevét azonban nem közlik. (74. ábra) A a leltári lapján Sárosi Bálint így írja le a hangszert:

ábra. Veszprém megyei duda az Országos Néprajzi Mú- zeumban.

74. Bagpipe from Veszprém County in the National Ethnographic Museum.

„Tömlőjének anyaga kívül szőrös (pej) csikóbőr. A kecs- j bal füle letört, homlokán fél-ovális tükörbetét, szemei én és szája körül ólombeöntés van. Tükörbetét van a ős sípszár jobb felső oldalán, valamint ugyanilyennek

75. ábra. A Veszprém megyei duda feje az Országos Néprajzi Múzeumban.

Fig. 75. The head of the bagpipe from Veszprém County in the National Ethnographic Museum.

helye a bal alsó sarkon is. A kontra hosszabbítóján leginkább M betűhöz hasonlítható (erősen stilizált virág?) figura van. (75. ábra)

A hangolónyílás a hosszabbító külső oldalán van. A három részes bordószár alsó darabja tölcsérben végződik. A bordószárat leginkább gyűrűs faragások díszítik: ezenkívül a bordótőkén ólombeöntés, a szár 2. és 3. darabján rézgyűrű van. A bordószárra zöld zsinóron kettős pamutbojtot kötöttek. A tömlő alsó végén négyrészes bőrbojt lóg. „Sajnos nem szólaltatható meg, egyik hangnyílása el van tömve, a másik hangnyílás sípja pedig hiányzik."

A duda milliméterekben megadott adatai a következők: a kettős sípszár hossza a dallamsíp végéig 195, szélessége 25, magassága 12. A dallam- és a kontrasíp belső átmérője 6. A dallamsíp külső oldalán levő hangolórés mérete 15x6. A hanglyukak alulról számított távolsága a következő: I 33, II 22, III 22, IV 18, V 21, VI 27. – A kontrasípon a hanglyuknak a síp végétől mért távolsága 18. A hanglyuknak a hangréstől való távolsága a kontrasípon 63. A bordószár hossza tölcsér nélkül 620, tölcsérrel 805. A bordószár belső átmérője 10. A sípok jávorfából készültek.

Vizsgáljuk meg most a másik Bakonyban fennmaradt bőrdudát. (Leltári száma: 4086 – P 126, lelőhelye nem ismert)

E hangszer, struktúrája szerint, a délvidéki dudák csoportjába tartozik, amelyet a paloc-dudával szemben nem tüdőből fújt levegővel, hanem kézifújtatóval táplálnak. A fújtatós duda a 19. század közepén Kecskemét, Kiskunhalas, Szeged környékén tűnik fel, de előfordul Somogy megye déli részein is, amint ezt Sárosi (op. cit.) Borszéki 1961-ben írt tanulmányából idézi. Így e fújtatós duda e fajtának eddigi legészakibb előfordulása, de az is elképzelhető, hogy valamelyik vándordudás közvetítésével került ide. (76. ábra) Ezen a dudán nem találunk állatfejet. A sípszár három egynyelvű, nádból vágott fúvókát foglal magába:

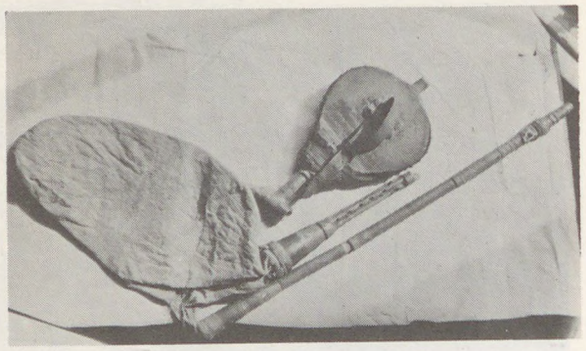

76. ábra. Fujtatós duda. Fig. 76. Bagpipe.

A dallamsípon 5 lyuk van. (Hangsora = 144. dallam) Ez a dallamsíp hangolható is: a sípszár dallamjátszó sípjának oldalán mintegy 25 mm-es, repedésszerű nyílás van, amelyet méhviasszal jobban, illetve kevésbé elzárva a hangszer hangolását a játékos kisszekundnyi hangtávolsággal tudja megváltoztatni.

Van azonban a duda hangolásának egy másik módja is, amelyet az egyetlen élő magyar dudástól láttam, akivel egy pesti néprajzi tanfolyamon találkoztam 1953 nyarán. Az illető a Mura vidékéről való volt, hangolási módja mégis érdekes, mert az irodalomban még nem találkoztam vele. Amikor ez az öreg dudás észrevette, hogy dallamjátszó sípja hamis a bordósíphoz, s a kontrasíphoz viszonyítva, hirtelen kitépett egy hajszálat a fejéről, s ezt a duda sípjának nyelve és teste közé feszítette, ezzel megrövidítette a rezgő nyelvet, megszaporította annak rezgésszámát, magasabbra hangolta hangszere alaphangját.

A kontrasíp alaphangja azonos a dallamsíp alaphangjával, ha a hangszer jól van hangolva. Ezenkívül azonban a jobbkéz kisujjával befogható lyuk segítségével e hang lefelé lép egy tiszta kvartot.

A veszprémi duda déli eredete mellett tanúskodik, hogy ebben is három nádsípot találunk a sípszár fejében, amely itt a palóc dudáktól eltérően nem állatfejbe torkollik, hanem egy gazdagon díszített, ólombeöntéssel erősített fa-torkolatba, amelyre a duda bőre van ráerősítve. (77. ábra) A 3. síp azonban e régi dudában már nem volt hajlandó megszólalni, hiába próbálgattam.

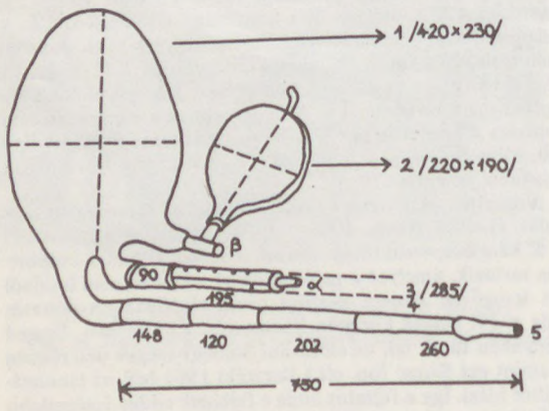

77. ábra. A fujtatós duda méretei
Fig. 77. Measurements of bagpipes.

A bordó-síp a duda basszussípja, telt zengésű mély hangot adott, két oktávval szólalt meg mélyebben, mint a dallamsíp alaphangja.

Érdemes külön megemlítenünk a duda rendkívül gaz díszítését. Ez részben karcolt, részben pedig az ólombeö mintája tanúskodik készítője magas művészi igényessége ízléséről.

A veszprémi duda négy nádsípjának hangkészlete:

144.

Megjegyezzük, hogy a duda sípszáráról valószínűleg hián egy tölcséres végű cső. E cső csatlakozásának helye jól lát és némi kenderkóc is jelzi, hogy itt még alkatrész csatlako a hangszerhez. (α). Nem tudjuk azonban, mi csatlakozha a fújtató T alakú levegőelosztójának szabadon levő s hoz (β).

Itt a két régi hangszer, de hangszerjátékos már nem a aki megszólaltatná őket. A mindössze néhány ma élő d gyakorlatából tudjuk azonban és régi metszetek is így m ják, hogy a dudások bal hónuk alatt tartották a duda tö jét játék közben. Ha fújtatós dudán játszottak, akkor a f tót csatolták a balkezükre, s a tömlőt vették a jobb h alá.

Női dudásról sohasem beszéltek, a duda tipikus férfih szer. A rajra játszott, sokszor obszcén dalok nem ille volna fehérszemély szájába.

A bakonyi pásztorok dudamuzsikájából lekottázva bi egyetlen kottafejnyi sem maradt ránk, de szerencsén pásztoremberek, és a falu népe nem feledte el azok kellemes, kedves hangulatú dudabáloknak a melódiáit, d amelyeket a kanász, vagy valamelyik vándordudás szólalt meg hangszerén.

Dudanóták

Jellegzetes

A dudanóták fennmaradtak. Jellegzetességeik elkülö őket a többi daloktól. Ezek rendszerint ereszkedő, ütemű dalok, csak néha ékelődik be egy-egy páratlan vagy egy-egy dudafiguráció a rendkívül feszes páros tá musok közé. Hogy valamikor dudán játszhatták őket, ar is árulkodik, hogy hangterjedelmük legtöbbször belef oktávnyi ambitusba, vagy azt csak ritkán lépi túl.

Szótagszám szempontjából a rövid sorok jellemző dudanótákra. A leggyakoribb a 4x8 szótagos verssor, d nak 6–7 szótagúak is. A dudanóták többsége izoritmik izometrikus. Öt szótagos sor egészen ritkán akad csak e között.

A dudások dallamk

Hangszeres motívu

maradványai a dudanó

Az is felbátorít bennünket arra, hogy az egykori ba dudások dallamkincsét sejtsük ezekben a dalokban.

dály Zoltán ír a dudálásról „A magyar népzene" c. köny-
en: „A magyar dudások kivétel nélkül szöveges dallamo-
szoktak játszani. De néhány variáció után rátérnek egy
rált befejező szakaszra, melynek neve „aprája". Szövege
cs, legfeljebb rövid táncszókat fognak rá. Ez a sokszor vég
kül ismételt aprája nem egyéb, mint primitív tánczene,
mája, mint a gyermekdaloké, tartalma kevés hangú. . ."
Dudanótáink között vannak olyanok, amelyekre Kodály
vai teljességgel érvényesek.
A „Hét tél, hét nyár" c. dudanótánkat elő és utójáték
etezte valamikor, s ezt a dal mai, szöveges változata is
gőrizte számunkra. Jól érezhető a dal utójátékán, az „aprá-
" hogy annak szövege csak applikáció a dudán megszólaló
amhoz. (159. dallam)

Szinte egy-egy kis zenei motívumból, néha egyetlen zenei
gból építkezik ez a „Lik, lik" kezdetű dudanóta, amelyre
osával összefogódzva, szembenézve táncoltak egykor. (Bár
udanóta Keszthely mellől származik, mégis közöljük, te-
tettel a vándordudások kalandozási körzetére.) (166. dal-
)

Van a dudanóták közt olyan is, amely a duda többszó-
ú előadásmódját is igyekszik megvalósítani azáltal, hogy
második szólamnak egy szöveg diktálta osztinátot ad a
am alaphangján, akárcsak a duda mély bordósípja, s fö-
e szólal meg a dudanóta dallama. Az előjátékban és az
játékban szereplő hangszerszerű dallamot, az apraját itt is
megfigyelhetjük. A szöveg kitűnően alkalmazkodik a ti-
hatodokhoz. (170–171. dallam)

Apráját találunk a „Mëgérëtt a búza" c. dalban (167.),
ára emlékeztető szövegtöredékek és hangszeres utójáték
mai találhatók az „Aki dudás akar lenni" (153.), „Kályha
n" (157.), és a „Piros kukoricaszár" (163.) kezdetű da-
an.

A dudanóták szövege

Sokszor megcsodáltuk már népdalaink költői képeit, me-
ráit, amelyekkel oly finoman, szépen tudták kifejezni azt
mit prózában megfogalmazni néha oly nehéz. E duda-
k a gyengéd lírai képeknek most éppen ellenkezőjét
zák felszínre. A vaskos szövegek sokszor szégyenkezés
kül beszélnek olyan dolgokról, amelyeket ma még a pász-
k is restellenek elmondani.
dalok nagyon régi keletűek. Az ilyen népdalok minden
hél megtalálhatóak, nemcsak a magyarságnál. Az ősköltė-
nek jelentős ága ez, amelyet kryptádia néven foglal össze a
mány. E kryptádiák keletkezésük idején és a maguk
nálati körében nem botránkoztattak meg senkit, s elkép-
ető, hogy ameddig a dudák használatban voltak, e dalok
özszájon forogtak, nem voltak kirívó jelenségek. A ko-
i századokban a köznyelv is sokkal szókimondóbb volt.
prédikációkban, egyházi példabeszédekben is találko-
Pázmány Péter vagy Bornemissza Péter s kortársaik
ban oly kifejezésekkel, amelyek ma drasztikusnak tűn-
k, ha használnánk őket.
kryptádiákhoz rendszerint régi, patinás dallamok társul-
Itteni közlésünkben azonban a közízlést sértő kifejezé-
illetve versek helyét csak pontozással jelöljük.
Szövegi szempontból érdekes a „Kendërguba" című
) dudanóta. Szövege mindössze ennyi:

Kendërguba, mag van benne,
Cigubálják, nëm lësz benne,
Cigubálják, nëm lësz benne.

csak énekeljük, énekeljük, a szavakat értjük is, a dalt
em. Csak akkor, ha kicsit a népdalok jelképrendjéhez
ledünk, és így nyúlunk e dal megfejtéséhez.

Az énekes megjegyezte, hogy paszitakor, keresztelőkor szokták e dalt énekelni. Miért éppen akkor?

A kender a népköltészetben a termékenység szimbóluma. Így a szülés után énekelt dal költői képei egyszerre világossá válnak előttünk.

Dudanóták–orgonán

Régen, a misztériumdrámák előadása idején, s még később is valóban volt rá példa, hogy a pásztorok furulyájukkal, dudájukkal, zenéjükkel közreműködtek a pásztormiséken, éjféli miséken. Ilyen pásztor-közreműködésre csak egyetlen adatunk került elő: Hegyesden Kiss Zsigmond emlékezett rá, hogy pásztor őseitől hallott róla.

Erdőssy Endre olaszfalusi kántortanító az éjféli misén egy kollegájától tanult dudautánzó dallamot szokott játszani. (191. dallam)

Játszott dudadallamot a jásdi kántor is az éjféli misén. Ezt azonban Lukács József zenei emlékezete őrizte meg a számunkra, s az ő füttyszava nyomán jegyeztem le. A legelterjedtebb, 8 szótagszámú, de három soros forma mellett a dallam *mixolid* fordulatai is a duda sokszor *mixolid* hangolású sípjára emlékeztetnek.(160. dallam)

Klarinét, „cigánysíp"

A nyelvsípok családjának hangszerész által előállított fajtáiból a „cigánysíp", a klarinét jutott el leginkább a pásztorok közé. A cigánysíp hangjára magára is tudtak mulatni.

„. . .cigánysípra, ami azelőtt a bandává szokott lënnyi."

Valószínűleg azonban cigány klarinétos mulattatta őket.

Csak az öreg, kádártai Csatári Gábor említette, hogy valamikor klarinéton is tudott kicsit játszani.

Tárogató

„Tárogatót láttam, vót is a kezembe, de në tudtam rajta mëgtanúni" – mondja róla Vigántpetenden Tóth István.

A tárogató nem is volt pásztorhangszer. A tárogatóval és a klarinéttal a cigányzenekarok hangszerei közt találkozhattak pásztoraink.

VI. PÁSZTORHANGSZEREK ÉS HANGSZEREGYÜTTESEK, DAL, MUZSIKA, TÁNC A PÁSZTORMULATSÁGOKON, LAKODALMAKON

Szinte az eddig részletesen és részletekben megismert adatok összefoglalására kínálkozik ez a pásztorok vigalmairól szóló fejezet.

A falusi búcsuk alkalmával, a juhászbálokon, pásztorösszejöveteleken virágzott csak ki igazán a dal, a zene és a tánc hármas egysége. A pásztorfamíliák nagyon népesek voltak. 8–10, néha 12 gyermek is gyakori volt egyetlen családban. Ha ezek felcseperedtek, búcsúra, névnapra hazajártak, és hozták magukkal felcséegeiket is, jöttek a komák, jóbarátok, s egykettőre megvolt a 20 főnyi vendégsereg.

„Nëm köllött akkorgyába, nëm vót ez a hívás! Mindënki, ahogy érëzte. Ha engedte az ideje, bizon elmënt. Kilométërëk, 10 kilométërre is elmënt.Abbaaz időbe ez vót a szokás."

„Mikor asszony lëttem, akkor tartottam én is az első bucsut, ugy hogy ötven vendégëm volt! És az ötven vendég olyan mulatságot csapott, hogy bizon a lakodalmam së vót nagyobb. Vót ottan mindënféle. Három nap tartott a mulatság, éjjel-nappal mindig." (Pécsely, Molnárné)

De rendeztek pásztormulatságokat névnapok alkalmával, birkanyíráskor vagy valamely nagyobb áldomás örömére is.

„Hát azok bizon igën nagyon szipëk vótak. Olyanok vótak, hogy most a kocsmába olyan bálok, mulatságok nincsenek, mint mikor nálunk a házaknál vótak. Olyankor összejöt-

tünk huszan, harmincan, harmincketten, nők, férfiak, minden és ottan táncútak mulattak. Ennyi-innyivaló vót élég." (Pécsely, Molnárné)

„Volt itt egy nagy szoba egy családnál, azt azok minden kisasszonkor, bucsukor [kiadták] – szeptemberr nyolcadikán volt a bucsu – és akkor azok közös mulatságot tartottak. Úgy, hogy nem vegyűtek, nem mentek máshó... Kivették a szobát, meghozták a kocsi bort, két nap, két éjjé mulattak. De akkor megjött ám ide bucsura a vármegyébű, még Zala megyébű a juhászok. De csak juhászok. Aztán vót ám benne egy kis habarék is, mer aztá el-elagyusztáták egymást... Ilyen is vót." (Szentgál, Mayerné)

„Szenmihálnapkor a juhászbál: a is vót. Fokossal jártak többnyire azelőtt és a gerendába belevágták a fokost. Úgy mulattak. – Csak a juhászok voltak ott, másféle pásztort nem engedtek. Ez volt az ő napjuk." (Zirc, Lénárt)

Ezekről a kizárólag pásztorok számára rendezett mulatságokról Zirc környékén többen is megemlékeztek.

Citera, harmonika, furulya

Mikor tehát a sok jó étel és ital után nótára gyújtottak a jelenlevők, lassanként előkerültek a csizmaszárból a furulyák, akadt citera, s az újabb időkben helyet kért már magának a „hármonyika" is.

„A citerára, a harmonikára és a furulyára, mer vót apámnak is egy furulyája, az uramnak is, még akik hozzánk jöttek, azok majnem mind, mind hoztak velük." (Pécsely, Molnárné)

„A legtöbbször furuglyára, pikulára, még közbe gyütt egy harmonikás. De ollyan hangulat volt ám, hogy a cigányzene se különb, mint akkor az vót!" (Vigántpetend, Tóth)

„Hát a jó cigányzenére (táncoltunk. Ha nem volt cigány,) akkor pikulára. Ha as se vót, akkor ilyen cigánysipra, ami azelőtt a bandává szokott lennyi (klarinét)." (Zirc, Lénárt)

Ilyen juhászbálokon szokták alkalmazni a nagykéssel pergetett ritmuskíséretet is. (Zirc, Lénárt adata)

Néha megkíséreltе a sok furulyás, hogy egyszerre játsszon. Ez azonban nehezen sikerült, mert ahány furulya, annyiféle nagyságú és annyiféleképpen hangolt volt.

„Akadt olyan, [hogy több furulyás egyszerre játszott,] de ritkaság, Ha eggyik játszott, a másik hagatott." (Farkas, Bánd)

„Vót az az eset, mikor kettő-három furullya is szót, aztán utoljára egybül se értettünk rendessen, mer nem tudtak összehangúnyi rendessen, nem vótak úgy mind a zenészek, hogy kottára dógoztak, mer akkor még talán kotta se vót. Aztán csak fujták, de mindeggyik egyformán. A citura szót hozzá. De azért megértettük, mikor milyen nótát fujnak." (Vigántpetend, Tóth)

Gyakori volt, hogy a furulya citerával és köcsögdudával társult:

„Többnyire citura, furugla még duda: Em ment legtöbbnyire! Olyan is vót, hogy a padon dorombótunk, de az kevésbé fordút elé." (Vigántpetend, Tóth)

Pásztorlakodalmak cigányzenészekkel

A századforduló körüli időkben még a pásztorlakodalmakat is kiszolgálták a citerák, dudák, végigbrummogták a köcsögdudák, sodrófa-bőgők. Az első világháború idejében azonban már nem elégítette ki pásztorainkat a maguk muzsikája, cigányt hívtak. Szívesen mentek a pásztorlakodalmakra a cigányzenészek, mert annak ellenére, hogy nem alkudták ki az összeget, mégis nagyon jól kerestek. Pásztoraink visszaemlékezéséből tisztán kirajzolódik a rájuk vonatkozó kép. A már sokat idézett szentgáli T. Molnár István öreg kanász így emlékszik vissza saját lakodalmára:

„Egy primás, egy bőggős, még egy kontrás (játszott). Ez a három vén cigány vót itthun, a többi mind oda vót a háboruba. Ott vártak bennünket a templom előtt, mikor gyüttünk ki. Rendessen muzsikátak! Aszondta az öreg Lendvai Is hom még illyen három lakodalom kőne, akkor kibir kamura [éléskamra] eggy évig!"

A juhászlakodalmakról hangulatosan emlékezett me ugyancsak szentgáli Mayer Vilmosné Molnár Anna (19 aki szintén pásztorcsaládból származik, de az 1930-as körül kocsmát vettek a szülei, s így végig figyelemmel t kíséri a pásztorok vigasságait. Visszaemlékezéseit szó sz idézzük.

„A juhászlakodalom mindig kedden vót délelőtt 11 kor esküdtek. Mikor oztán már összejött a násznép, oztán vót első vőfély az búcsuztatta el a menyasszonyt, el kellene mondani, de ezt nem tudom...

Akkor elmentek a templomba, megesküdtek, de a kö házhoz is úgy mentek ám, disszé! Fölöltözve, szépen! Mi vót? Érdekes lesz!

Olyan vót, hogy vót nyóc-tiz koszorúslány, akkor annyi vőfény, azutá akkor a vőfényeknek a kalapjukor ilyen két centi széles rózsaszin szallag, két métер. Az a k ra vót rákötve, akkor aztán az lóggott rajta. A mellükön vót másfél métер szallag ciménrrel. Rózsaszin bokréta vo művirágból. – A lányoknak is ulyan vót a hajukba, a k ruslányoknak. Mintha most is látnám. Mikor szél fujt, gyönyörü szallagokat ugy fujta a szél...

És akkor mondtak ám az utcán minden dolgokat. Sá is csunyát is. Például amikor kiindultak – persze sok közönség volt – akkor aszondják:

Ez az utca kanyarékos,
A menyasszony takarékos!
Tyú-huj!

Aki kiáll az utcára,
Nyomórúd a valagába!
Tyú-huj!

Akki minket kinevet,
Egye még az egeret!

Ez az utca-vég el ére,
Szép menyasszonyt viszünk ére,

Akki minket meggyaláz,
Pokóba legyen kanász!

(132. da

A cigányzene húzta a Rákóczi-indulót. Mikor mell nóta nem vót az utcán, akkor a cigányzene végig, jöve net a Rákóczi-indulót húzta. A vőfények így kurjongatt így kiabáltak. Mikor má a községházná megvót az es akkor volt a templomi esküvő, akkor a templom előt magyar csárdást táncolt az egész násznép. Ilyen mán nincs!

Fényes csillag fenn az égen, ne várj engem a kapuba!
Nem tudom, hogy mi a bajjod, fáj a szívem,
csak azt tu

Elver engem tőled a világ, édesem, kedvesem!
Fáj, sajog a szivem, nem gyógyul még,
Nem gyógyul még sohasem"!

(204. da

(A cigányzene egyben a népies műdalokat terjesztel dal ezeknek tipikus példája: *Akkordfelbontásokból épí* dallamai, kétszer is visszatérő *kisszekundos* alsó váltóh a párhuzamos dúrba való dallamkitérés, továbbá a sze ciák, mind erről tanúskodnak.)

„Mikor hazaért a menet, megérkezett az új pár, ak szakácsnék odaugrottak, fogadták őket fehérkötényesen

Fehér galamb száll a házra
Új menyecske van a házba!

Ezt kurjantották, a vőfény még beköszöntötte a asszonyt...

Ebédre csak pörkött vót, sütemény.
Ebéd után tánc vót, este jött a nagy vacsora.
A vacsora alatt a szakácsnék cigányzene kísérettel bemen- a terembe és akkor a menyasszony elé álltak, és akkor pen elénekeltük neki:

Kiskertembe levendula
Juj, de nagyon jó szagu!
Kökényszemü barna kislány
Mért vagy olyan szomoru?

– Hogy ne volnék, mért ne volnék
Olyan nagyon szomoru?
Nem lesz többé a fejemen
Menyasszonyi koszoru!

– Kiskertembe nagy diófa,
Száraz dió van rajta.
Kökényszemü barna kislány
Mért nem sétálsz alatta?

Sétálj, kislány, este lesz már
Nem is nagyon sokára,
Megölellek, megcsókollak
Betyárgyerek módjára.

(172. dallam)

hez a menyasszonybúcsúzóhoz azonnal, megállás nélkül lakozott a következő dal.)

Lányok, lányok, nektek nyillik a rózsavirág,
Menyecskéknek a savanyó uborkavirág!
Akkor lessz a menyecskéknek cudar jó világ,
Ha kinyillik a savanyó uborkavirág!"

(173. dallam)

A taps is benne vót. Útek a koszoruslányok az asztalnál és or, mikor igy rámondtuk: Nektek nyillik a rózsavirág, és or nekik csattogattunk. Gyönyörü szokás vót!
Vacsora után a menyasszonyt átöltöztették menyecskeába.
De az is aztán nagyon szép szokás vót, nekem nagyon szett, hogy az ső vőfélya menyasszonyi koszorút: sleiert a apjára tette. A koszorú rajt vót a kalapon, a sleier körű vót tekerve és akkor karonfogva bevezette, bekisérte a menyzonyt. Akkor szépen mondta a vőfény:

– Halljunk szót uraim!
Mitt áll előttünk az ékes menyasszony,
Hogy menyecske-fejjel először mulasson!
Táncoljon hát véle mindenki egy kurtát,
De el ne tiporják a cipője sarkát,
Mer drágáér varrták!
Én kezdem a táncot, a többi még ráér,
Te még cigány, huzd rá! Az új házaspárér!
Eladó a menyasszo!!!
Cipőre, fűzőre, bölcsőkötőre! [Adakozzunk!]

menyecske feje bécsi piros kendővel volt hátrakötve. Minki pézér táncút a menyasszonnyal. Az ső vőfény tenyet tartotta a tányért magasra emelve, akkor má ű nem cút, mer űtüle ékérték, mind ahogy a versbe van: „Én dem a táncot, a többi még ráér". A körbe csak a menyzony, még aki vele táncolt, az volt, még az első vőfény. gyet-kettőt fordút vele a táncos, aztán jött a másik."

Dusstánc

„Éjfél után egy órára megvolt a menyasszonytánc, utána gtön lett a dustánc. Mer a juhászlakodalomba a cigány sose rdezte még, hogy mennyit fizetnek, azaz hát nem eggyez- vele, örűt, ha elmehetett! Az ugyis annyi pénzt szedett ott ze, hogy nagyon sokat!

A dustáncná a két vőfény leűt a fődre, egy tányért odatettek, még két szál gyertya égett. De a két vőfény nem is ült, hanem könyékin támaszkodott, félig igy feküdtek a tányér mellett. Akkor körülállták a vendégek, aztán akkor ott voltak a zenészek, de csak cigányzene jöhetett számításba, és akkor különféle nóták vótak, direkt dusnóták, még mindenféle mondások." (Mayer Vilmosné Molnár Anna)

„Ilyenkor szabad volt, sőt illett szidni a cigányzenészeket."

– Egy legény a cigányok elé ült a földre, lába közé tányért tett, az elé két juhászbotot keresztbe. Minden legény dobott bele, s olyankor a cigányok tusst huztak." A legények efféle kurjantásokat eresztettek meg:

– Nem kivánom károdat,
Szántsák föl a hátodat!
Vessenek bele tüskét, bodzát!
Üsse még a ménkű a hátod bubját!
– Egy pogácsa, egy falat,
Nyald ki a v. . . . .mat!

(Szentgáli származású zirci parkőr Papp J.)

„Égtek a gyertyák, még ott volt a tányér. Nem volt csárdás, nem volt keringő, csak körbeátak oszt igy micregtekmocorogtak. Csak így, egymást átölelve, átkarolva ának körbe az összes vendégség. Nemcsak a férfiak, a nők is. Volt, amikor a nők külön dussoltak, volt amikor együtt dussoltak.

És ha gavallérok voltak a vendégek, réggé hét-nyóc óra tájba még egy dusstánc vót. Örűt a cigá...
És akkor egymás után következtek a dussnóták:

Ára alá Baranya megyébe
kinyillik a tulipá, a barázda-szélbe.
Egy-két szál, három szál,
Csalfa voltál rózsám megcsaltál.

Ez a kislány ugy éli világát,
Ha az anyja aluszik, süti a pogácsát.
Éjfélben, hajnalban,
Viszi a legénynek a tányérba.

(174. dallam)

Ó, te szegény juhászlegény,
Mér vagy olyan nagyon szegény?
Kevés a pénz, sokan vagytok,
Mégis mindég mulatgattok,
Mégis mindég mulatgattok!

Nem éttem én gelegényét,
Nem szeretek susztérlegényt.
Érett szilvával élek én,
Juhászlegényt szeretek én,
Juhászlegényt szeretek én."

(156. dallam)

Az énekes hangulata a dal során egyre fokozódott, a második versszak utolsó sorát tapssal indította.

E dalt a Szentgálhoz közeli Klein tanyán is megtaláltam 1952-ben, de csak a 2. versszakával. A dallamában több különbség is van. A dudanóták csoportjába soroljuk. Érdekessége, hogy a harmadik sora nyolcadokra aprózódva két szövegsornak is helyet tud adni.

Mayerné következő két dala a kanásztáncok családjába tartozik, azért ezeket a dussolásoknál szokásos dallamokat ott közöljük:

Egy üngöm van, egy gatyám, mégis szegény vagyok,
Tele vagyok tetűvel, alig maradhatok.
Nanana– nananana, nanana–nananana
Nananana na na.

Csóri kanász mit főztél? – Tüdőt kábosztával.
Mivel rántottál bele? – Hasa-szalonnával.
Nanana stb.

(185. dallam)

78. ábra. A szentgáli Kuruc-banda.
Fig. 78. The Kuruc band of Szentgál.

A 64. számú daltól ez főként abban tér el, hogy két utolsó dallamsora elé egy sej indulatszó kerül, mégpedig azon magasságban énekelve és fél hangjegy értékig kitartva, amely magasságban a 3., illetve a 4. versszak kezdődik.

E dalok mind ősi veretű pásztordalok voltak a „Csütörtökön reggel" kezdetű kivételével, amely a mazurka ritmus tipikus motívumát őrzi:

A banda

A szentgáli cigányokra így emlékszik vissza Mayerné:

„Heten vótak. Vót cimbalom, vót furulya [valószínű klarinét,] aztán bőggő, aztán hát ugyë kontrás, még a többi: hegedü.

Muszkár. . . Az volt. Még az utódja él ennek a Muszkárnak Veszprémbe: Muszkár Pisti. Az öreg 37-be olyan 80 körű járt, de még muzsikát, mer ez a ház kocsma vót. . ."

Muszkár Pisti emlékét egy ősi ereszkedő dallamunk is megőrizte szövegében. *Izometrikus* nyolc szótagú versképletére több versszak is született Szentgálon a juhászmulatságokon, lakodalmakon sokat énekelték is őket, mert többen is emlékeznek rá az öregek közül.

Az első versszak még annak az emlékét őrzi, ami a középkorban, sőt a XVI–XVII. századbeli feljegyzésekben is tapasztalható, hogy a muzsikusokat nem vezetéknevükön szólították, azt a legtöbbször nem is tartották számon, hanem hangszereik szerint nevezték el őket. Sipos Pisti valószínű egy mulatság gyászos emlékét őrizte kopasz fején. A bor hatására gyakran elagyalták egymást a pásztorok, és ilyenkor egy-egy rossz irányzék rapittyára törte a nagybőgőt, összedöntötte a cimbalmot, sőt leverte lábáról néha magát a cigányzenészt is. Régi bírósági jegyzőkönyvek többször is vallanak erről.

„Ezt muzsikáltattuk. . . Voltak ilyen: . . Magunk kë
tünk, a pásztorok, ëgy ilyen nótát. Mer ez a cigánymuzsi
második primás volt: Pila Pisti. Muszkár Pisti ëső pri
Akkor vót ëgy sipos: Birkás József. Ëre mindre vót ëgy
nóta. A pásztorok összegyüttek, igy osztán akkor mënt
ott! Csufótuk ëgymást. . . Bari Jancsi kicsit ollyan kacsa
mënt, vótak ilyen összekevert nóták. . . Ëllyen nótáink
tak!" (Szentgál, T. Molnár)

(Szentgál, 1969. – T. Molnár István, 18

Sipos Pisti kopasz feje
Rongyokkal van betekerve.
Azér lëtt az betekerve,
Hogy a fene mëg në ëgye.

'szonygya: Pila Pisti, Muszkár Pisti,
Téboly lábu Bari Jancsi,
Tébol lábu Bari Jancsi
Kopasz fejü Sipos Pisti.

(175. dall

Mayerné még tud versszakokat e dalhoz, de ezek m
pásztorok fogyatékosságait teszik nevetség tárgyává. Még
is élnek a bakonyi pásztorok között a régi ragadványne
Ezek közül ad egy csokorra valót az alábbi három versszá
bár egyiknek sajnos csak a fele került elő az emlé
mélyéről.

„Minden juhászra vót ëgy szak belőle. Mindenre vót. H
mëllik milyen. . .
Másfél kilás hosszi Bagi. . . az oan magas embër vót. A
lábu Cupor József. . . am mëg oan kicsi vót. Nagykal
Fodor Jancsi. . . annak mëg oan nagy kalapja vót. Köt
Imre rózsafüzér. . . annak meg vót ësz száz kilós felesége.
szomoru embër vót, oan háláistenkëdő, ilyen szomoru
fává, aztán ära ezt énekelték.
Nëmjó Jancsi. Minden juhásznak vót ëgy előneve. Azér
nëmjó Jancsi, mer nagyon sohër vót. Azt sëm jó szëm
nézte, ha a felesége az édësanyját mëgkinálta."

(Szentgál, Mayer Vilm
Molnár Anna 19

Köncöl Imre rózsafüzér,
Felesége nagyon kövér.
Azér ollyan nagyon kövér,
Mer az Imre sëmmit së ér.

Peszlen Miska, Nëmjó Jancsi,
Görbe lábu Bari Jancsi.
Nagy kalapos Fodor Jancsi,
Arasz lábu Cupor Józsi.

Peszlen Miska nëm jó vendég,
Mer az mindig ënnék, innék. . .
. . . . . .
. . . . . .

(175. dall

1970. szeptember 13-án Szentgálon, búcsúkor két cig
bandával és egy magános hegedűs köszöntővel találkoz
Az öt cigányzenész fekete, ünneplő ruhában volt, járták
a tehetősebb házakat és zenével köszöntöttek a ház
előtt. A szentgáli „Kuruc-banda", alapítója az egyik ze
nagyapja, Kuruc cigánymuzsikus volt.
A „banda" tagjai:

prímás:	Fekete Sándor (1925)
szekundprímás:	Berki József (1932)
kontrás:	Horváth József
brácsás:	Szórás Barnabás (1909)
bőgős:	Németh Gyula (1929) (78.

Két perces, verbunkos-szerű díszítésű „Mars"-sal kezd
A mű szerzőjét nem ismerték.

A másik cigánybanda egy prímásból, egy brácsásból és
bőgősből állt. Csak magyarnótát játszottak már, amely

lasszony (!) hangosan énekelt velük. A régi pásztortáncok
ül csak a „Megismerni a kanászt" tudták.
A magános öreg hegedűs köszöntő, 60 éves lehetett.
endről jött át Szentgálra.

ncok

Párostáncok

A régi pásztormulatságok táncosai beérték a cifra furulya-
lammal, a citera pengésével és a köcsögduda brummogá-
al is, búcsúk, összejövetelek alkalmával hamar táncra
dült a fiatalság.

„Ügy mëgtáncútattuk a sógorasszonyokat, mind annak a
idje." (Vigántpetend, Tóth István)

Néhány párostáncuk dallamát magam is feljegyeztem. (A
ok szövegei és dallamai: a 145. dallamtól kezdődnek.)

Mutogatós, fenyegetős tánc (Pécsely, 1969 – Molnárné.
91).

(176. dallam)

„Csárdásfélére mënt. Csak ëggyik a másikat fenyëgették és
ttogtattak a kezükkel." (Molnárné)

A táncot el is járta képzelt társával az énekes. Az első sor
lamára hol jobb kézzel, hol bal kézzel fenyegetett. „Të në
lj"-nál képzelt párjával szemben állva, összetapsolt vele:
ütt, majd bal a bal kézbe, aztán jobb a szemközt álló jobb
zébe.

Lengyelke (Zirc, 1955. – Esső István, cca 1900.)

(177. dallam)

A táncot már nem tudta, csak a dallamára és annak első
szövegsorára emlékezett. Eredetileg hangszeres muzsi-
ból került át a nép dalkincsébe.

Vénasszony taliga,
Eljár a lagziba. . .

Mazurka (Pécsely, 1969. – Molnárné, 1891.)

178. dallam)

Míg az előbbi dalban a mazurka ritmus csak minden
ásodik ütemben fordult elő, a most következő dalnak
nden üteme azt a ritmusfajtát alkalmazza. Az énekes
gjegyezte, hogy a dal édesapjáról és annak szeretőjéről
ól.

Megjegyezzük, hogy Sobri Jóska szeretőjét hívták Répa
zinak, így könnyen meglehet, hogy az eredetiben talán
bri Jóska neve állhatott Holics Pista helyett.

Padigëtta. Ugyancsak Molnár Jánosné említette Pécse-
n, hogy ezt a párostáncot is szokták járni, de sem a
llamára, sem a tánclépéseire nem emlékezett.

Csárdás. Ezt minden énekesem említette. Páros ritmusú,
zes táncdalainkra, dudanótáinkra járták párosan, de tánc
zben párjukat néha elengedve, gazdagon díszítik a táncot.

Valcër (Zirc, 1953. – Molnár Elek, 1901.)

(179. dallam)

Háromnegyedes ütemű német eredetű tánc, amelyet
mcsak a német lakosságú bakonyi falvakban táncoltak. A
lcerdallamok közül talán a legnépszerűbb volt az itt közre
ott, amelyet gombos harmonikán játszott változatával
yütt közlünk.

Szóló férfitáncok

A férfi rendszerint több volt a mulatságokban, mint a nő.
őfordult, hogy nem jutott mindegyiknek táncos, táncospár.
enkor tréfából még a lapátot, söprűt is megtáncoltatták.

Voltak viszont olyan táncaik is a férfiaknak, amelyeket mindig magánosan, egyedül jártak.

Ezek közül a legnevezetesebb és a leggyakrabban előforduló a kanásztánc volt, amelyet a legtöbbször a „Megismerni a kanászt" szöveg-alaptípus többféle változatára jártak. Ebből három változatot jegyeztem fel. (180–182. dallam) Ritmikai alapvázuk: titi-titi titi-titi titi-titi tá tá: vagyis a 3x4 nyolcad értékre két negyed érték üt rá befejezésül.

E ritmusalap kisebb változásokon is átmegy, alapdallama is variálódik, új szövegekkel is társul. E kolomejka ritmuscsaládhoz gyűjteményünkben még 4 dallam csatlakozik „Csóri kanász" kezdettel (184–187.), s újabb négy különféle szöveggel (188–191.), összesen tehát 11 dallam.

Kanásztánc

(180. dallam.)

Két botot tettek le keresztbe. Csípőre tette a kezét úgy, hogy a mutatóujja előre állt, a többi ujjait beszorította. Majd elkezdte a táncot, úgy, hogy a két nyéllel osztott négy mezőben érte csak a földet a lába különféle variációkban: jobb láb elől bal hátul, majd megfordítva, majd lábait keresztezve. Mikor jól kitáncolta ott magát, kiugrott közüle, s oldalt jól hangzóan verte ki a ritmust táncával, majd újra visszaugrott a söprűkkel osztott mezőbe. E táncot a „Megismerni a kanászt" dallamára járta. Volt olyan tánc is, melynél a csizmaszárat verték, de ezt ő nem szokta járni. (Vigántpetend, 1969. – Tóth István, 1906.)

Bemutatni már nem tudta ugyan Lénárt János Zircen, de ő is elmondta, hogyan járta egy pásztortársa a kanásztáncot:

„Az úgy táncút, hogy lëtëtte a sëprüt, ëgy botot kërësztül, és ezëkbe az üredékëkbe járta a táncot. A kezeit mëg csipőre tëtte. Ókor odavágott a csizmaszárra és ahhol a bothó, seprühő nëm is ért hozzá. (A ruhája) fekete bársony és szép fehér gombok vótak rajta. Magyar nadrág, ráncos csizma. Fekete bársony nadrág, bele vót huzva az egész. A fejin dupla zsinyoros kalap, csucsos kalapja vót." (A régi pásztorkalap kis pörgekalap volt.)

„Szëlës kedvükbe fölugrottak és elkezdték a saját nótájukat fujni és táncoltak, verték a csizmaszárukat. Jobbról, balról! Mëg tapsoltak jókedvükbe, ők maguk mëgadták a zenéjüket. Kurjongattak, de mekkorákat!" (Pécsely, Szakonyiné, 1900?)

Az is előfordult, hogy több kanász járta a kanásztáncot egyszerre. Ilyenkor fokosaikat: valoskáikat dobálták egymásnak, s azt ügyesen elkapták. (Zirc, Horák Márton, 1910.)

Ennek a daliás, sok ügyességet, erőt kívánó dunántúli szólótáncnak leírását megtaláljuk Richard Bright útinaplójában is. Mikor Palotán (Várpalotán) időzött, a következő sorokat jegyezte fel naplójába.[22]

„A községben sétálva az egyik korcsmában zeneszót hallottam és belépve láttam, hogy az három cigánytól származik, akik hegedűn és brácsán játszottak, míg egy. . . parasztársaság táncolt. Ez az a rendkívül szilaj tánc volt, amelyet már láttam. Csak férfiak járják és minden bor nélkül, valósággal belebódulnak. . ."

„Övegestánc" (Pécsely, 1969. – id. Szakonyi Ferencné Tóth Ida cca 1900.)

(186. dallam)

„Hát most itt vót ëgy embër, aki az asztalt mëgrakatta poharakkä és tele vót borrä. A feje tetejin vót ëgy üveg bor. De ez mezétláb táncút az asztalon úgy, hogy ëgy pohár bor ki në düljön. A cigányok húzták, kérëm, és egyszër az üvegëk közt járta, hat szeles gatyában. Édësapámnak is vót ilyen hat szeles gatyája, mer juhászembër vót.

(A bőgatya) alsó része fő vót türve. Igy, itt mëgfogják és ide főtürik, hogy utba në lëgyën a táncná.[Mutatja, hogy a bőgatya külső szélét térdmagasságban megcsípte és azt fölhúzta és betűrte a gatyamadzag alá a kötőjébe.]

Eztet nëm mindenki tunná mëgtënni, hogy az asztalon a borosüvegëk között tánculni, aztán még poharak is vannak! Biza!"

Tücsöktánc (Vigántpetend, 1969 – Tóth István, 1906.)
(193. dallam)

Az ősi kryptádiák táncbeli megfelelője a tücsöktánc, amely az állatok párzó mozdulatait utánozza. A táncos lába közé vette a söprűt, úgy hogy a lába között hátul a söprű cirokos része állt ki, a két kezével pedig elől markolta a söprűnyelet. A dal ritmusára minden negyedre szökkent egyet páros lábbal. Kétszer összezárt lábakkal ért földet, kétszer pedig kisterpeszben. Mikor a zártról a terpeszre átváltott, akkor egyben 90 foknyi fordulatot is tett, hol jobbra, hol balra.

Közben e mozdulatokkal odatáncolt az ajtó elé, majd a negyedik sor csillaggal jelzett hangjainál a söprűnyelet párzó mozdulattal, hatalmas erővel az ajtóba lökte háromszor, hogy az minél nagyobbakat hangozzék. Majd a dal első sorára folytatta a fentebb leírt szökdelő ugrásokkal a táncot.

Mindig magánosan járta, sosem kellett hozzá pár. A tánc mozsaras változatát nem ismerte, nem is hallott róla.

Rókatánc (Tótvázsony, 1969. – Szabó Géza, 1892.)
(194. dallam)
(Vigántpetend, 1969. – Tóth István, 1906.)
(195. dallam)

A rókatáncnak két változata került elő dallammal, kettő pedig csak szöveggel. Szöveg szempontjából ez is a kryptádiák csoportjába tartozik. A második változatát teknős cigányoktól hallották pásztoraink. Mintha dudán való előadás nyomát őrizné a két utolsó sor elején levő magas *a*, s az utána osztinátóként ismétlődő 3–3 szinkópás ütem. Egyébként az előadók szerint mindkettő csak töredék, az egészre nem emlékeznek már, nem emlékeztek az énekesek arra sem, hogy táncolták volna.

Szerencsére két korábbi gyűjtésemben megtaláltam a rókatánc leírását, itt azonban a dallam hiányzott. A szöveg itt „szelídített", s a táncokat disznótor alkalmával járták.

Az első 1953-ból Tündérmajorból származik. Itt Winter József 11 éves kisfiú mondta el, hogy disznóöléskor 3–4 fiú és leány felöltözik. A fiúk lányoknak, a lányok fiúknak maszkírozzák magukat. Fejükre selyemharisnyát – régente zsákot – húztak, amelyiken a szemet kivágták. Orrot is csináltak maguknak, a ruhát kifordították, kezükbe födőt, tepsit, fakanalakat vettek, derekukon, lábukon szalmakötél. Az „emberek" fejszét vettek a hátukra, az „asszonyoknak" pedig bugyrot, melencét kötöttek oda. A dalra táncoltak. Mégpedig alapállásban és terpeszben való ugrások váltogatták egymást, közben zörgették a kezükben levő födőket, lábasokat és közeledtek a vacsorázók felé, miközben énekelték:

Róka, róka tánc,
Szoknyába a ránc.
Só kő a bikának,
Nak kóbász a cigánnak!

Az adatközlésből kitűnik, hogy a rókatáncosok teknővájó cigányoknak öltöztek, ezt jelzik az attributumok: a fejsze, s a fa-teknőcske, a melence is. A dal harmadik sora az ősrégi regősénekből kerülhetett át ide: Só kő a bikának... A regölőkkel két állat-mimus is ment, az egyik a szarvas volt, a másik pedig a bika. Míg bent a regölők énekeltek, a bika addig „só" után kutatva a konyhába matatott, s ami harapnivalót csak talált, a regölők zsákjába süllyesztette.

A másik adat 1953-ból származik: Bauernfeind Józsefné Speckhardt Teréz 68 éves adatközlő szerint ugyancsak disznótor alkalmával jöttek az alakoskodók kóstolóért koldulva, s a következő dalra járták táncukat:

Róka, rókatánc,
Gatyába a ránc!
Ha nem adnak szalonnát,
Kiruggyuk a ház ódalát.

Addig táncoltak e dalra, míg nem kaptak a lábasba káposztát vagy hurkát.

Megjegyezzük, hogy a dudanóták közt is van egy, amben a rókát emlegetik. („Róka lakik a kenderbe' – dallam)

VII. KARÁCSONYI DURROGATÁS, „PÁSZTORKÖSZÖNTŐ"

A pásztorember vagy az uraság, vagy a gazdák a mazottja volt, így kenyéradó gazdái elvárták tőle, évente megköszöntse őket. A karácsonyi köszöntés időpo december 24-én este volt, ekkor a községi alkalmaz végigjárták az összes gazdákat.

„Hát bizony az ëgy régi szokás vót, mikor mëntü faluba köszönteni. Mëg is várták a gazdák, hogy ëmën Akihő nëm mëntünk az azt mondta:

– Micsoda embërëk vattok? Nëm vattok pászto bërëk?

Mink is fótattuk a régi szokást. Ëmëntünk, aztán vit kürtöt,[a kanász a körtöt] aki még csordás vót vagy gu av vitte a karikásostort, az durrogatott, még a kolo zörgette. Juhászok, azok nëm vótak itt a faluba. Azok in uradalmakba vótak. Itt nëm vótak oan juhászok, köszönteni jártak vóna.

Este, mikor beákonodott, akkor indultunk. Miko kezdtek főgyünnyi a csillagok.

Vót aki direkt be kivánta, hogy mënjünk, akkor be tünk, aztán szépen elmondtuk a karácsonyi köszöntőt:

– Dicsérjük a Jézus nevit! – vagy
– Dicsértessék a Jézus Krisztus! – vagy
– Adj Isten, jó estét!
– Engedje az Isten, hogy sok karácsonyestét mëgérh a gazdaurunk a kedves családjával együtt, sok számos es dőben, erő-egészséggel, në szomoruággal, së bánattal, h sok-sok örömmel!

Erre aztán hozta a borocskát, hozta a pénzt, mëgk aztán mentünk odább. Adott ëgy üveg bort, më adot 5–6 forintot, vagy ëgy tizest. Mire fölértünk a falu bizony a borocskánk is szaporodott, më a pénzü szaporodott.

Aztán betartott ám a köszöntésünk! Úgy éjfél botorkátunk ám haza, öleg jó hangulatban mer b borocska vót!" (Vigántpetend, Tóth)

Hegyesden karácsonyi durrogatásnak hívták a köszö

„Evvë ëkezdëtt az embër durrogatni, evvel az os csöngetyükkë, csöngőkkë, haranggal, azokat még zörge ember. Mëg azután, ha az ember gyerëke a sörtésëk n vót, 'kor më fujta a kürtöt az ember... Ki ëgy kis do valót adott, ki ëgy pohár bort adott, vagy ëk kis gyüm Ki mit szánt. – Nëm szoktam én ëgyebet mondani, boldog karácsonyi ünnepëket kívánunk min közönségës (Hegyesd, Simon Gábor)

„Karácsonykor a cselédëk durrogatással köszöntö karácsony-estét a kastély körül. Abba vót durrogatás, fuvás és kolompulás, csëngőrázás, sőt puskalövés! Által édësapám szokott lőni. Vót két puskája is, mer pásztorembëre köszöntött. Az uraságiak az uraság falusiak më a faluná köszöntöttek." (Hegyesd, Kiss mond)

A köszöntőmondókához Pécselyen énekszó is járult:

„Karácsony este az volt a szokás nálunk pásztorokná: ták a falut, kanász, csordás, juhász és azt mondták:"

Szëretncsés jóestét kivánok,
Kedves házigázda!
E szép házba ázért jöttünk,
Isten áldását kivánjuk,
Kedves házigázda!

mondókát érdekes módon, kicsit énekelve mondták el, a gjelölt helyre külön hangsúlyt téve. A hangsúlyig a sorok széddallama emelkedett, utána süllyedt, majd elénekelték.]

196.

(Pécsely, 1969. – Molnár Jánosné Holics Mária 1891.)

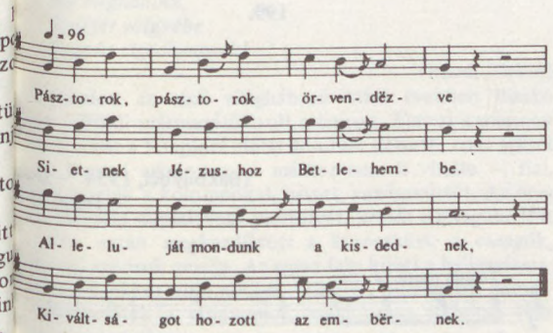

Angyalok szózata minket is hiv,
Értse mëg ezt tëhát minden hű sziv!
A kisded Jézuskát mi is áldjuk,
Mind a jó pásztorok magasztaljuk!

A legteljesebb beszámolót a zirci Lénárt Jánostól kaptuk. grófot, a gazdákat, sőt hazatérve saját családját is illendően szöntötte:

„Karácsony este ëmëntek az embërëk is és a bojtárok, és n ëkezdték. Kanász, tehenes, gulyás: ezëk ëggyüt mëntek. ndúni való, hogy milyen szép vót ez, mikor a jó harangok ak és ott sürün szótak ëgybe. A harangok më a kürtök is tak, më a karikásostorok. Durrogatás: például 5–6 ostor, g aztán két-három kürt...

– Ezëk a grófok és uraságok më is várták ezt. És aztán kor mikor kezdődött: ëgy durrantás, akkor aztán ëgyszërre egész, mind a cigánybanda.

...Várpalotán vótunk abba a üdőbe. Ugyë ott több gulás vót, tehenes is vót, kanász is vót, na mostan, ez nagyon p vót! A gróf má várta. Fönn a kastélyná várt bennünket. gyon szerette hágatni. Fönn vót a vërandán és aztán mi g lenn az udvaron elátunk, hogy durrogatni lëhessën, az ornak is lëgyën hele, mer az hosszu, ugyë... Aztán beátunk, aztán szépën ëgyszërre mind az egész elkezdte! bojtárokná vótak a kolompok, az embërëkné vótak: a nászokná a tülkök és aztán a tehenes és gulyás: az a karikás id nyelű ostor. Jó raffiasudárrá. Abbú fontunk sudarat, és lán az nagyot szólt. Éj jó kis darabig, körűbellű 10 percig ölt ez a zenebona), aztán szünet. Akkor aztán a bojtárok ptak abba az üdőbe 5 forintot, az embërëk kaptak 10 intot. Ëzs zsák liszt akkor vót 9 forint és akkor ezt gköszöntük, kérëm, aztán mëntünk tovább. Ja de még ëgy kli szivart is kaptak!

Gazdáknál

Ismerős helekën esetleg bemënt az embër. Elénekűtük a Csordapásztorokat:

197.

(Zirc, 1962. – Lénárt János, 1888.)

Aztán elmondta a köszöntőt:

Sípok és trombiták vigan harsogjatok,
E szent karácsony estére örömöt fujjatok!
Ha nëm fujtok, elvëszëm pályátokat,
És áldja mëg az Isten dicsőségës koronátokat!
Adjon az Isten bort, buzát, békësségët,
Lelkünknek örök üdvösségët!„

Otthon a családnál

A rituális szokások még a pásztor hazatérése után is folytatódtak. (79. ábra) Erről már a zirci Lénárt Jánosné számolt be:

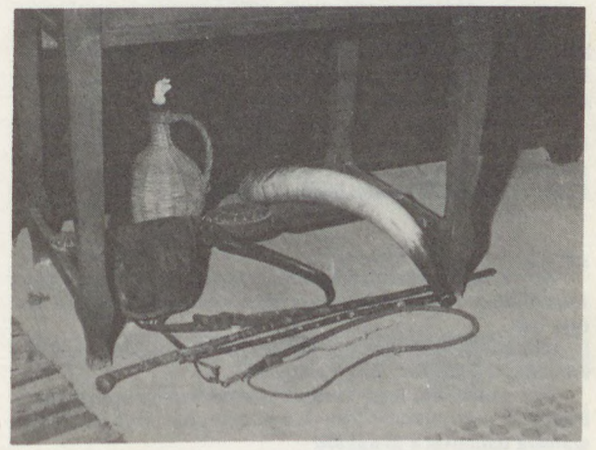

79. ábra. Pásztorkellékek az asztal „híd"-ján karácsony este.
Fig. 79. Shepherd accessories on the „bridge" of the table, Christmas Eve.

„A családhó, mikor hazaért, ott is mëgfujta a trombitát vagy kürtöt – más pásztorembër a harangokat is (mëgrázta, egészíti ki a férje). – Ott is köszöntött a családjának utoljára.'kor bemënt,'kkorra ott má késszen vót az asztal mëgterítve: Kënyér az asztalon, lëterítve fehér abrossza, aztán még ëgy pohárba vót szentűtvíz, még oan három szál buzafej, még – tudom – kukoricát szokott idësanyám odatënni az asztalra.

Aztán, mikor az idësapám hazagyütt, akkor az uccsinát, hogy lërakta oda az asztal alá, az asztal hidjára – szokott oan asztal hidja lënni – arra lërakta a botot, tarisznyát. Akkor

fogta az üvegét, mëgszentűte. Az ott vót addig, mig ű nëm mënt hajtani másnap. Nëm másnap, hanëm utánna való nap, mikor hát itt vót az idő. Mer karácsonnap ugyë, nëm mëntek.

Aztán akkor odamënt az asztalhó, lëűt és imádkozott. Nëm hangosan imádkozott."

Az asztal alá rakták a pásztorkellékeket Pécselyen is:

„Nálunk az vót a szokás mindig, amikor a férjem hazagyütt:

– Isten áldása lakozzék e házba! – így köszönt.

A család ëgyütt vót, a szóma, a harang, a kürt, az ostor, a bot az asztal alatt vót, amivel a nyájat egész nyáron őrizte. Mer az uram azt tartotta, hogy azt az Urjézus mëgszentöli."

Volt ahol e szokás vallásos színezete már teljesen elmosódott – nem tudták, hogy azért rakták egyhelyre a pásztorkellékeket, hogy könnyebb legyen megszentelni.

„Régi hagyományos szokás vót, a tarisznyát a kürtöt mëg az ostort azt bedobtuk az asztal alá. Hogy mi jóság vót abba? Az vót a szokás. Nëm tudtuk, hogyhát ez mirű jó csak av vót a szokás, aztá ott aludt az asztal alatt (a holmi) másnap rëggelig. – fejezte be a vigántpetendi kanász.

Dudaszó az éjféli misén

A pásztorok karácsonnyal kapcsolatos szokásai azonban a régi időkben nem értek véget a köszöntéssel. Egész éven át nem voltak templomban, de az éjféli misére mindig elmentek. Úgy érezték, mivel a pásztorok ennek az éjszakának történetében fontos szerepet töltöttek be, hát nekik is illik ott lenni az éjféli misén. Hallgatták, hogy utánozza a kántor a furulya meg a duda, a pásztorhangszerek muzsikáját. Együtt énekelték ők is a falusiakkal:

Pásztorok keljünk fel. . .
Csordapásztorok, midőn Bëtlehembe. . .

„Még a duda is megszólalhatott régen az éjféli mise után. Én nëm hallottam, csak úgy hallottam régën. Eděsapámtól hallottam. Hallottam, hogy nótát is mëgengedték, hogy dudáljanak." (Hegyesd, Kiss Zsigmond)

Ez utóbbi nagyon fontos adat, az egyetlen a mi vidékünkön, amely az ősi misztériumjátékokkal kapcsolatos. Ezeken pásztorok is közreműködtek dudával, furulyával, sőt pásztortáncukkal emelték e játék látványosságát.

Héthatár-járás

Bár ez nem tartozott már a zenei vonatkozásokhoz, mégis megemlítem, mert a karácsonyi pásztorszokások befejező aktusa volt.

„Az éjféli mise után. . . a pásztoroknak hét határt köllött érinteni. ." (Hegyesd, Kiss Zsigmond)

Úgy gondolták, hogy amelyik pásztor nem járta meg a hét határt, az a következő évben is rest lesz arra, hogy az állatai számára felderítse a jó legelőt.

Betlehemes-töredékek

Bár teljes betlehemesünk a pásztorok előadásában eddig még nincs feljegyezve, Bakonybélben mégis sikerült két, a pásztorokra vonatkozó betlehemes-éneket felírnunk:

198.

(Bakonybél, 1954. – Sunyi Józsefné, 1864. (!)

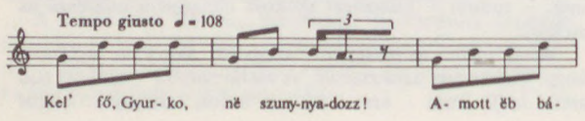

199.

(Bakonybél, 1954. – Du
Imre, 19

Bojtár vót a nagyapám,
Bojtár vagyok én is,
Csak a botját hagyta rám,
Gazdag vagyok mégis!
Kis báránykám. . .

Voltak a pásztoroknak olyan köszöntőik is, amely szöveg módosításával felhasználhatók voltak különböz kalmakra, névnapi jókívánságok tolmácsolására is. Ezek közvetlenebb, barátibb a hangvétele.

„Hát ë szoktunk mulatérozni esténkint újévkor, szil tërkor. Aztán akkor ëmëntünk, furuglává, dudává kö töttük ëggyik-másik jóbarátot. Ottan mëgin mëgtrakt bennünket borral, süteménnyel, hussal. Akkor mëg men a másik munkatárshó, ott mëgin, aztá így mulattunk to

Hát bemëntünk ëgymáshó, mëgköszöntöttük ugy ho

Isten éltessën sok jó erő, egészségbe,
Sok jó fönnálló téhetséggë,
És boldogan éld az életëdet,
Míg élhetsz jó egészségbe.

Erre aztán mi koccintottunk, ittunk mëgin ëggyet."
igántpetend, Tóth)
Egy másik köszöntő:

Engedje az Isten,
Hogy több karácsony naptyát mëgérhessenek,
Erőbe, egészségbe eltölthessék!
Nëm ilyen búval, bánattal,
Több örvendetës napokkal!
Adjon az Isten bő bort, bő búzát,
Áldást, békëssëgët,
Ha mëghalunk, lölkünknek
Örök üdvösségët!
No de még ëggyet az Urtul:
Ha mëghalunk,
Jozëfát völgyébe
Ëggyüt vigadhassunk!

(Bánd, Farkas)

Romándon az első világháború utáni években Blaskó örgy (alföldi származású) volt a kanász. Fiaival karácsony éjën kiment a templom előtti dombra. Felvette cifra szűrét e az ünnepi alkalomra – máskor nem is viselte –, fiai, tárjai hozták a kolompokat, ostort, kanászkürtöt. Az öreg iskó elővette duplalövetű pisztolyát, kettőt a levegőbe lőtt e, erre aztán megkezdődött a kanászkürt, a csengők, lompok, ostorok zenéje. Az egész falu kijött a hallgatására. pásztorok ekkor kolompolva, tülkölve, durrogatva háromr megkerülték a templomot, majd utána indultak el a dák köszöntésére.

(Békefi Gábor, (1911) tanár, volt romándi lakos elbeszélése után.)

VIII. DALLAMTÁR

NÁSZKÜRT–DALLAMOK

Kihajtó versek

I. Rövid motívumok

88.
Zirc, 1953 – Ács Gergő, 1901.

89.
Zirc, 1953 – Ács Gergő, 1901.

90.
Lókut, 1955 – A lókuti kanász.

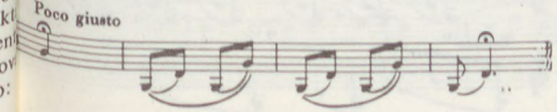

91.
Lókut, 1955 – A lókuti kanász.

92.
Hegyesd, 1965 – Simon Gábor, 1908. (Megnetofonra fütyült dallamról lejegyezve.)

93.
Hegyesd, 1965 – Simon Gábor, 1908. (Megnetofonra fütyült dallamról lejegyezve.)

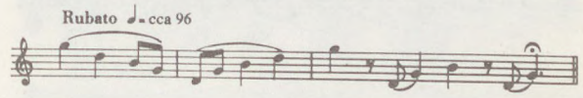

94.
Nagyvázsony, 1971 – ifj. Treuer János, 1940.

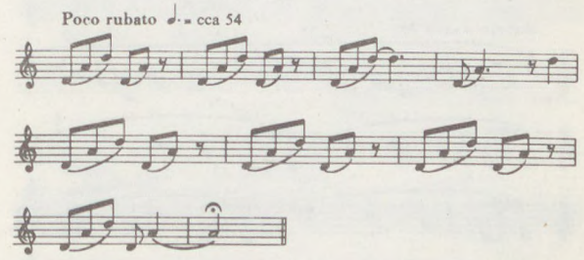

Ereszkedő kezdés

II. Összetettebb forma

95.
Zirc, 1953 – Ács Gergő, 1901. (IV.)

96.
Zirc, 1953 – Ács Gergő, 1901. (V.)

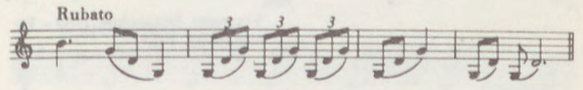

97.
Zirc, 1953 – Ács Gergő, 1901. (III.)

98.
Veszprém, Dózsaváros, 1963 – Varga Ferenc, 1915.

99.
Veszprém Dózsaváros, 1963 – Tamás István, 1933.

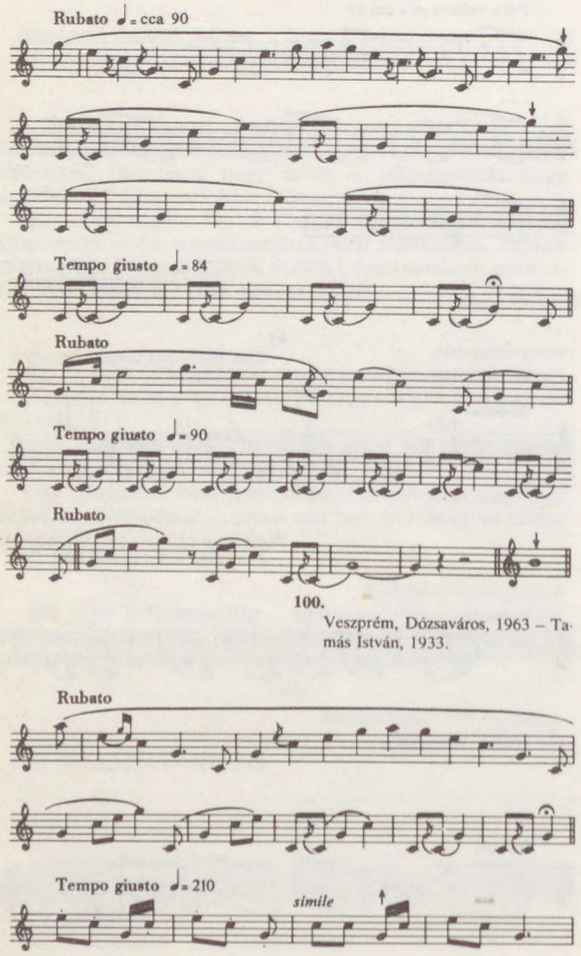

100.
Veszprém, Dózsaváros, 1963 – Tamás István, 1933.

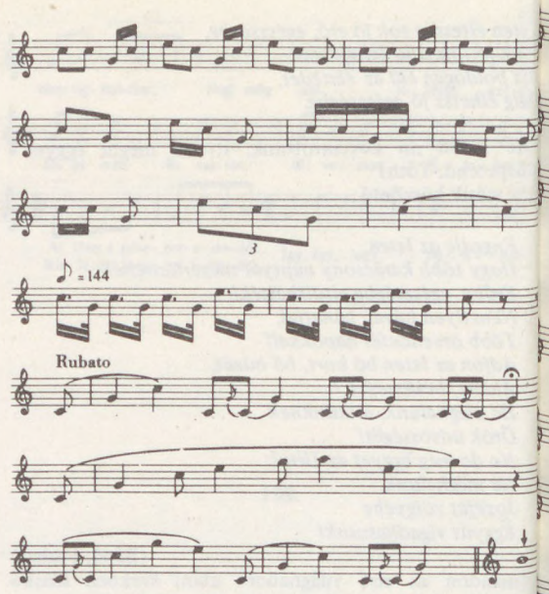

101.
Vigántpetend, 1969 – Tóth I
1906.

(Csak „dudorékúta, énünü
te.")

102.
Vigántpetend, 1969 – Tóth I
1906. (Dúdolás után lejegyez

103.
Nagyvázsony, 1969 – Treuer
cca. 1905. (Az egyik legjobb
kanász, de már nyugállomán

104.
Nagyvázsony, 1969 – Treuer János, cca. 1905.

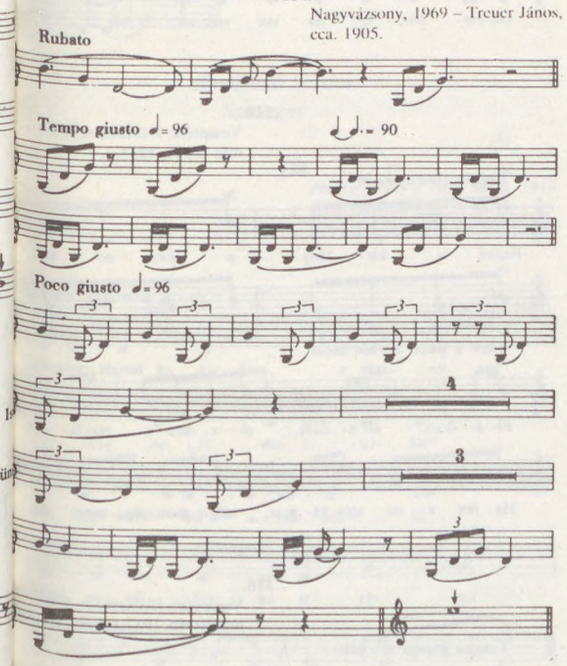

Emelkedő kezdés

105.
Veszprém, Dózsaváros, 1963 – Varga Ferenc, 1915. (Kanászkürtjét trombita fúvókával szólaltatja meg.)

106.
Veszprém, Dózsaváros, 1963 – Varga Ferenc, 1915.

107.
Nagyvázsony, 1969 – Treuer János, cca. 1905.

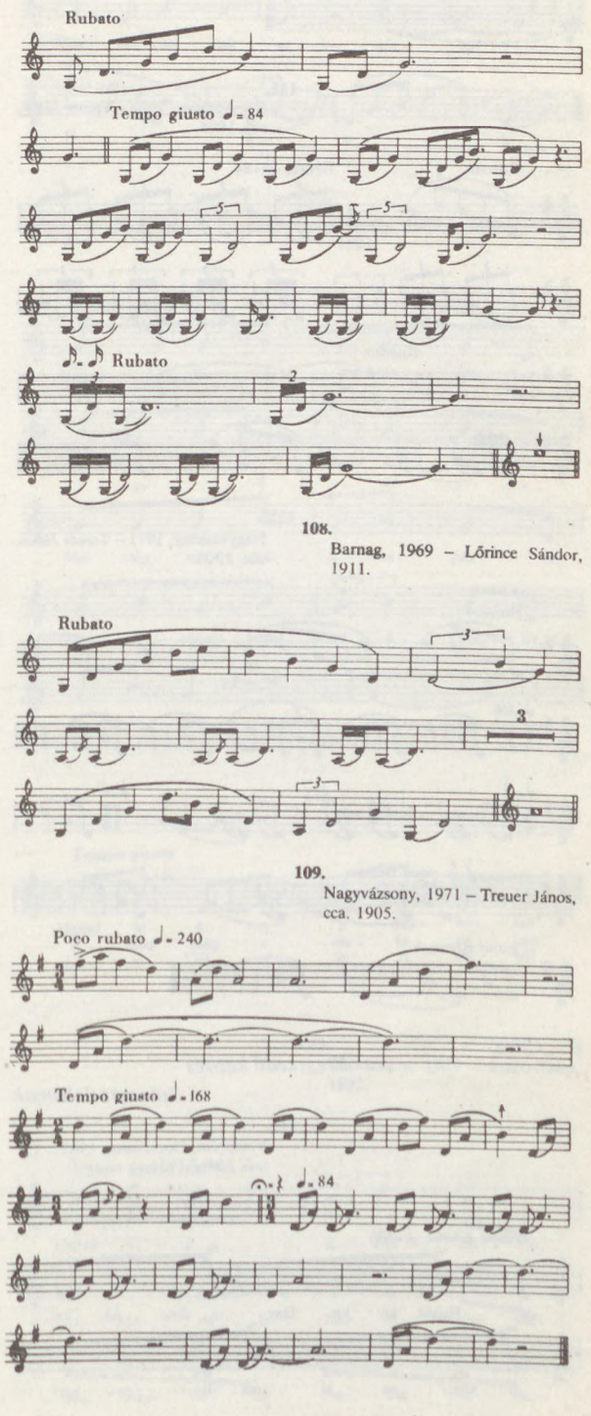

108.
Barnag, 1969 – Lőrince Sándor, 1911.

109.
Nagyvázsony, 1971 – Treuer János, cca. 1905.

110.
Nagyvázsony, 1971 – ifj. Treuer János, 1940.

111.
Nagyvázsony, 1971 – Treuer János, cca. 1905.

112.
Nagyvázsony, 1971 – Treuer János, cca. 1905.

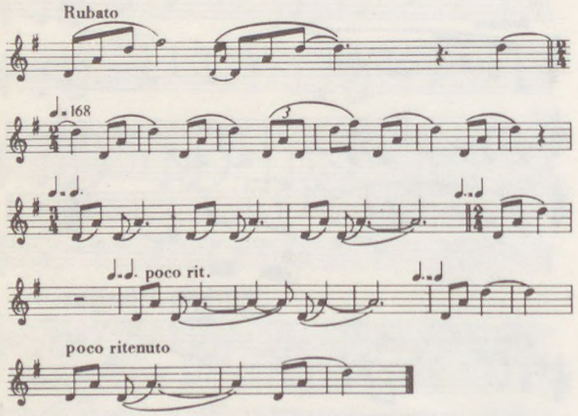

B. „Cifra"

Ereszkedő kezdés

Szöveges dallamok

113.
Veszprém, Dózsaváros, 1963 – Tamás János, 1923.

114.
Veszprém, Dózsaváros, 1963 – más István, 1937.

Hangszeres

115.
Veszprém, Dózsaváros, 1963 – más István, 1937. („Sörtéspász

116.
Hegyesd, 1965 – Simon G
1908. (Magnetofonra fütyült d
ról lejegyezve.)

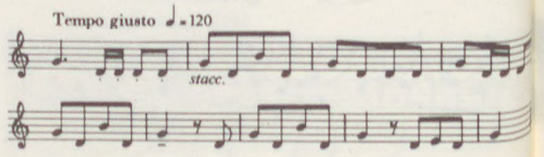

117.
Hegyesd, 1965 – Simon Gábor, 1908. (Magnetofonra fütyült dallamról lejegyezve.)

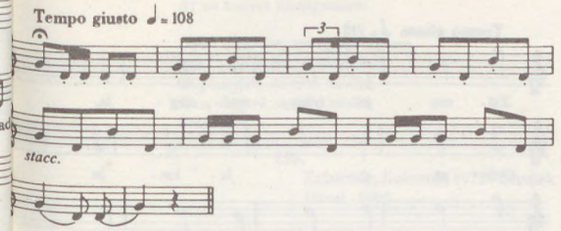

Emelkedő kezdés

Szöveges

118.
Pécsely, 1969 – Ihász János, 1919. (Első előadásmód. „A kürtöt a szájára kapta az ember, belefujt, oszt:")

119.
Pécsely, 1969 – Ihász János, 1919. (Második előadásmód, egy órával az első után.)

120.
Pécsely, 1969 – Ihász János, 1919. (Harmadik előadásmód, három héttel az első után.)

121.
Pécsely, 1969 – Molnár Jánosné, 1891.

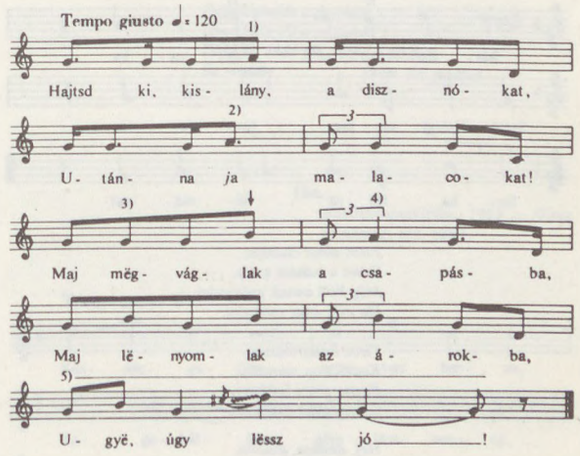

122.
Zirc, 1966 – Lénárt János, 1888.

123.
Tótvázsony, 1969 – Szabó Géza, 1892.

RÉGI TÁNCDALLAMOK

Dudanóták, páros táncok, férfi szólótáncok

I. Dudanóták

145.
Szápár, 1953 – Janászek Mihály, 1890.

Piros alma csuhája,
Sebes a babám szája.
Még köll annak gyógyulni,
Ha még akar csókulni.

Piros kukoricaszár,
Kapálatlan maradtál,
Barna-piros kisleány,
Csókulatlan maradtál!

Hej, dudina, dudina,
Babot ëvëtt a p . . .
Három mirőt mëgëvëtt,
Mégsëm veszekëdëtt më̈g!
Ha még hármat mëgëszik,
Akkor mëgveszekëdik!

A két utolsó sor dallamára.

146.
Jásd, 1963 – Nadanicsek Józsefné, 1891.

147.
Bakonyszentlászló, 1956 – I
Istvánné, 1902.

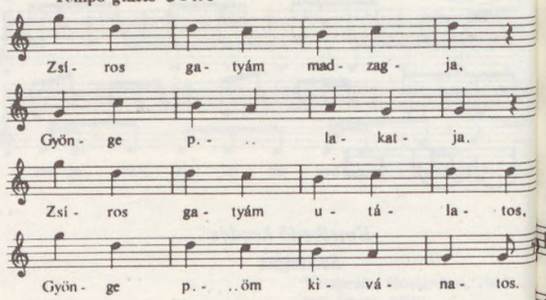

. . . . . .
. . . . . .
Fújj fő dudás a dudádat,
Csuz fujja fő a pofádat . . .

Aki dudás akar lënni,
Annak pokolba köll mënni,
Ott köll annak mëgtanulni,
Hogyan köll a dudát fujni!

148.
Dudar, 1957 – Ábrahám Vincéné.

149.
Borzavár, 1954 – Dombi J
1890.

Csalfa vagyok, ně̈m tagadom,
Tudja më̈g kedves galambom!
Ha më̈gtudja, më̈gharagszik
Az én kedves kisangyalom!

Gyün a barom, szomgyas nagyon,
Itasd më̈g kedves galambom!
Mëgitatnám, de ně̈m merëm,
Kicsi vagyok, nagy a vödör,
Beleesëm!

150.
Zalahaláp, Kolontár, 1972 – Szedlák József, 1900.

151.
Tündérmajor, 1952 – Dömötör Ferenc, 1879.

152.
Bakonyszentlászló, 1953 – Papp Istvánné, 1902.

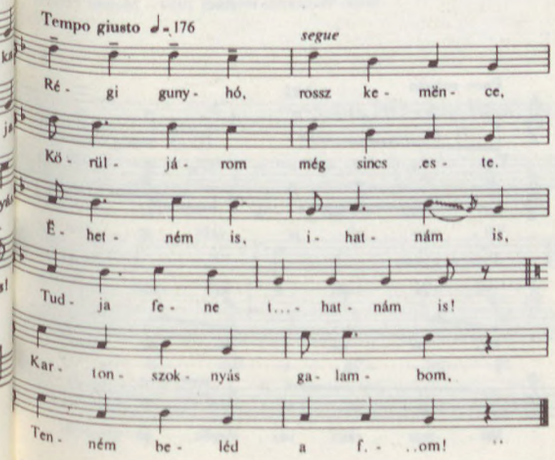

153.
Zirc, 1953 – Horváth János, 1883.

Fujj fő dudás a dudádat,
Csuz fujja föl a pofádat!
Të̈dd lë, vëdd föl, csapd a földhöl,
És azután . . . . . (nem jut eszébe)

154.
Bakonyszentkirály, 1953 – Vince Sándorné, cca. 1883.

155.
Hárságy, Klein tanya, 1952 – Horváth János, 1870.

156.
Szentgál, 1972 – Mayerné 1900.

157.
Zirc, 1952 – Molnár Ferenc, 1901.

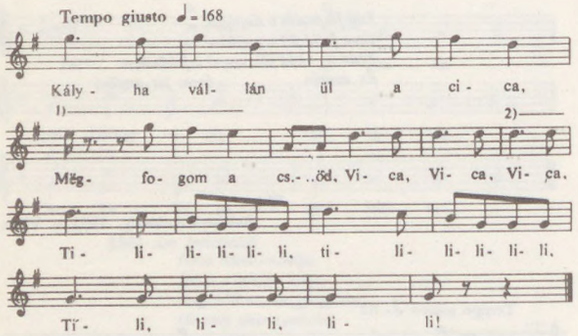

Jëruzsálëm kapujába[23]
Folyik a bor, a bor magába, gába, magába,
Tili . . .

Aki dudás akar lënni,
Madocsára[24] *mënjën lakni, lakni, lakni*
Tili . . .

Ott majd talál tarka kutyát,
Abból csináltasson dudát, dudát, dudát,
Tili . . .

158.
Hárságy, Papp tanya, 1952 – Pernyeszi Ferencné, 1908.

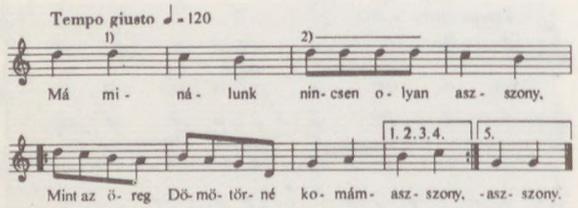

Mëgsüti a túróslepint,
Odavárja, odavárja a sok legint
Odavárja, odavárja a sok legint.

A lepintët mëgëttétëk,
A lányomat, a lányomat elvëgyétëk!
A lányomat, a lányomat elvëgyétëk!

Nëm kell nékëm a kend lánya,
Szőllözsírral pirosított a pofája,
Szöllözsírral pirosított a pofája!

Azt së az Isten adta rája,
Maga keze, kutya körme kente rája,
Maga keze, kutya körme kente rája!

159.
Felsőpáhok, 1954 – Calló Józs
Horváth Vendelné, és Lóki
(1884 körül.)

160.
Jásd, 1954 – Lukács József,
(Szöveg nélküli dallam.)

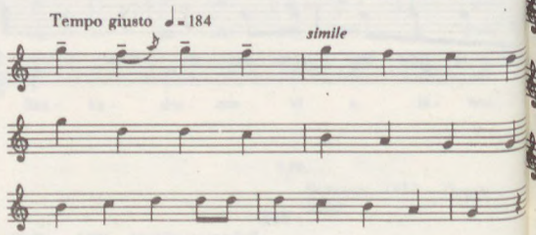

161.
Zirc, 1959 – Molnár Ferenc

Elhajtom a vásárra,
Állítom az állásra,
Ihhahha, juhhahha,
Állítom a vásárra.

Arra jön az albiró,
_ Hogy ez a szarvastinó?
Ihhahha, juhhahha,
Hogy ez a szarvastinó?

Hatvan forint az ára,
Hatvan forint nëm drága!
Érëtte, érëtte,
Hatvan forint nëm drága!
Vágja az asztalára! (Az utolsó sor dallamára.)

162.
Szentgál, 1969 – T. Molnár István, 1891.

közölhetetlen)

163.
Bakonybél, 1954 – Sunyi Józsefné, 1864.

Ha nëm szeretsz engëmet,
Felejtsd el a nevemet!
Áll-ë, dudáll-ë?
Rózsám szeretsz-ë? Nëm!

164.
Szápár, 1953 – Plesó Mihály, 1873.

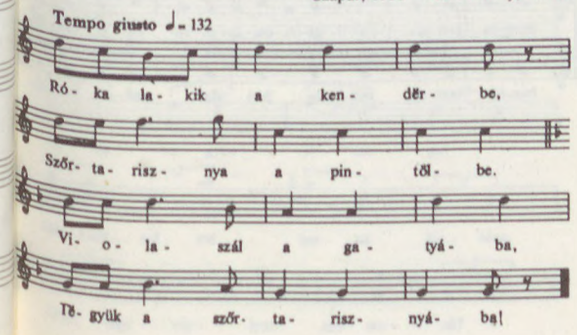

Kukorica édës málé,
Öreg embëm vagyok má én!
Fiatal a felesigem,
Abba van
Gatyába *a reménysígëm!*

165.
Zirc, 1953 – Papp József, cca. 1902.

166.
Felsőpáhok, 1954 – Czakó Józsefné, Horváth Vendelné és Lóki Lina (cca. 1884.)

(Erre párosával járták a táncot. Egymással szembeállva, begörbített ujjaiknál összeakaszkodva forogtak rá hol jobbra, hol balra.)

167.
Zirc, 1952 – Papp József, cca. 1902.

168.

Felsőpáhok, 1954 – Czakó Józsefné, Horváth Vendelné és Lóki Lina (cca. 1884.)

Rózsám, de jó szagod vagyon,
Talán nálad rózsa vagyon!
Csicsóné . . .

Talán rózsát szakítottál,
Enyém vagy-ë vagy elhagytál?
Csicsóné . . .

(Közölhetetlen)

Én is vótam valahára
Szëgfű között majoránna.
Csicsóné . . .

De mozs vagyok hërvadt rózsa,
Babám nëm tëhetëk róla!
Csicsóné . . .

Szép së vótam, së nëm dërék,
Mégis vót szeretőm ëlég!
Csicsóné . . .

Pápista is, lutránus is,
Szëgény szolgálólëány is.
Csicsóné . . .

Irigyeim annyan vannak,
Mind a kutyák ugy ugatnak!
Csicsóné . . .

Hagyok nekik víg napokat,
Hadd ugassák ki magukat!
Csicsóné . . .

169.

Vigántpetend, 1969 – Tóth István, 1906.

Asz szëmébe akkora csippa,
Mind ër rëndës tehénp . . .
Sej, dinom . . .

Kënyeret is jól tud sütnyi,
Ötször, hatszor befütt neki!
Sej, dinom . . .

Ötször-hatszor befütt neki,
Mégis sületlen szëdi ki,
Sej, dinom . . .

Gombócot főz mint a t . . . öm
Tëgnap ëttem, ma is nyögöm.
Sej, dinom . . .

Mikkor kukkoricát kapál,
A p . . .ja hármonikál,
Sej, dinom . . .

170.

Vigántpetend, 1969 – Tóth Józs
1906.

171.

Vigántpetend, 1969 – Tóth István, 1906.

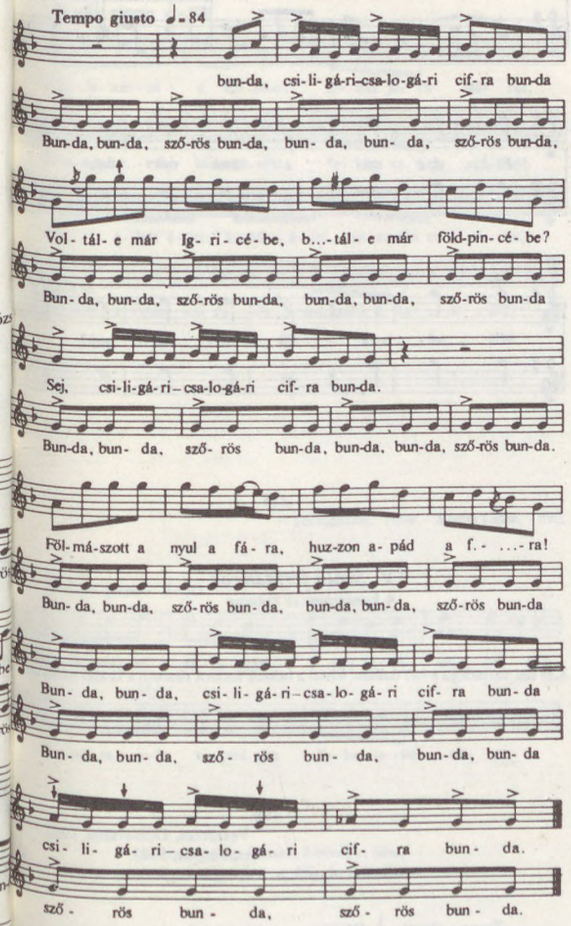

II. Lakodalom cigányzenészekkel

172.

Szentgál, 1972 – Mayerné, 1900.

173.

Szentgál, 1972 – Mayerné, 1900.

174.

Szentgál, 1972 – Mayerné, 1900.

Ez a kislány úgy éli világát,
Mig az anyja aluszik, süti a pogácsát.
Éjfélben, hajnalba,
Viszi a legénynek a tányérba.

175.

Szentgál, 1969 – T. Molnár István, 1891.

III. Páros táncok

176.
Pécsely, 1969 – Molnárné, 1891.

177.
Zirc, 1955 – Esső István, cca. 1900.

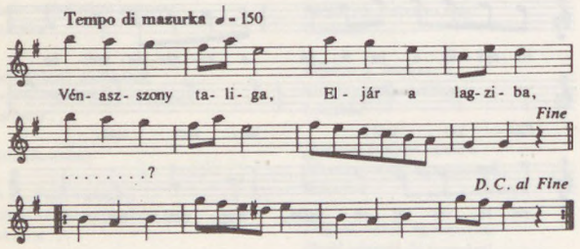

178.
Pécsely, 1969 – Molnárné, 1891.

179.
Zirc, 1953 – Molnár Elek, 1901.

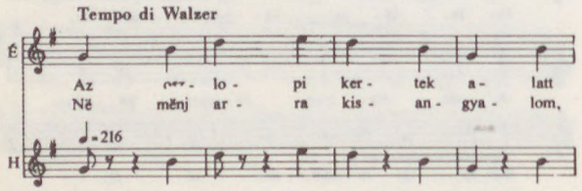

IV. Szóló férfitáncok
A kanásztánc és rokonai

Két dal variációja e hét dallam. Mind a hétnek azonos ritmusú a kezdő motívum

180.
Veszprém, Dózsaváros, 1962 – más János, 1923.

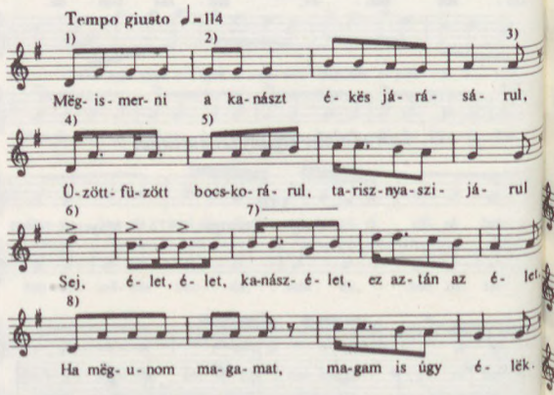

de Buzába mënt a disznó, csak a füle látszik,
Kanászbojtár a bokorban mënyecskével játszik.
Sej élet. . .

Három éves anyakoca, hátul van a farka,
Amivel a kicsinyeit este betakarja.
Sej élet . . .

de Buzába mënt a disznó, csak a füle látszik,
Hát a kanász mit csinál? – Mënyecskével játszik?
Sej, élet . . .

181.
Taliándörögd, 1969 – Juhászné, 1899.

182.
Tótvázsony, 1969 – Szabó Géza, 1892.

Árkot ugrott a kanász, kitörött a lába,
Iccĕg, bicĕg a fa . . a, kü-, be toligálja.

183.
Sáska, Ujmajor, 1972 – Horváth Istvánné Kiss Tóth Anna, 1908.

Csóri kanász, mit főztél? _ Tüdőt káposztával!
Mivel rántottál bele? _ Hasa-szalonnával
Hű, ne, koca ne!
Něm a tĕ házatok ez!

184.
Pécsely, 1969 – Molnárné, 1891.

Csóri kanász, mit főztél? _ Tüdőt káposztával!
Mivel rántottál bele? _ Hasa-szalonnával.
Na-na na . . .

185.
Szentgál, 1972 – Mayerné, 1900.

186.
Pécsely, 1969 – Szakonyi Ferencné, cca. 1900.

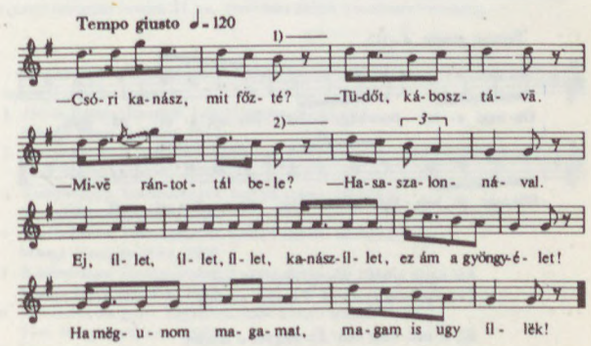

Mëgismerni a kanászt ékës járásárul,
Üzött-füzött bocskorárul, tarisznyaszijjárul.
Ej, illet . . .

Hüccs ki disznó a berekbű, csak a füle látszik,
Kanász bujtár bokor mellett mënyecskével játszik.
Ej, illet. . .

Elszaladt a siskadisznó kilenc malaccává,
Utánna a kanászbujtár ékës nagy botjáva.
Ej, illet . . .

187.
Veszprém, Dózsaváros, 1962 – Varga Ferenc, 1914. (és 164. dallam)

188.
Borzavár, 1951 – Auer Piroska, 1938.

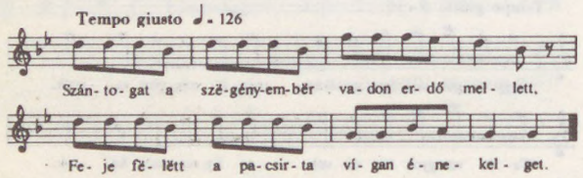

Kehes, igás, rossz lovával, ahogy ëgyet fordul,
Dörmögést hall, mormogást hall a sürü vadonbul

Nézni mëgyën: hát csata foly, szörnyű dirrel-durral,
Ëgy nagy medve veszekëdëtt ëgy picike nyullal.

No, még ilyent sesëm láttam, világéletëmbe,
Valamëlyik iróděák lëirhatná versbe!

189.
Jásd, 1954 – Lukács Mihályné, 1896.

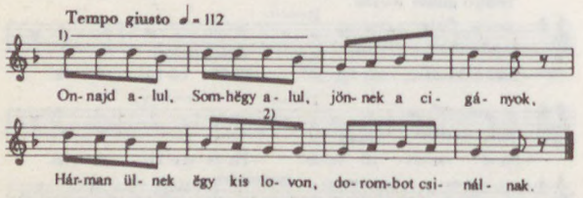

Elé ugrik a béka, táncba akar mënnyi,
Csiszeg-csoszog a tetü, ű is akar mënnyi.

Ej, të tetü, nëm oda! Én mëgyëk a táncba,
Mëgfogom a lábodat, kidoblak a sárba!

Adjon Isten ëk kis essőt a mi kendërünkre,
Férhëz mënt a szunyoglëány, nincsen lepedője.

Összevarrtam két zsákot, az a lepedője,
Összevarrtam két tarisznyát, az a fejkötője.

190.
Vigántpetend, 1969 – Tóth Ist
1906.

Beleültették a bátyámat ëgy üveghintóba,
Engëmet is beleültettek ëgy meszeskordiéba.
Öröm a . . .

Belefektették a bátyámat ëgy paplanos ágyba,
Engëmet is belefektettek ëgy disznó ólába.
Öröm a . . .

191.
Olaszfalu, 1954 – Erdőssi Er
cca. 1890.
(szöveg nélküli kottasorok)

192.
Taliándörögd, 1969 – Juhász Is
né, 1899. („. . .talpraeső szoko
lënnyi"!)

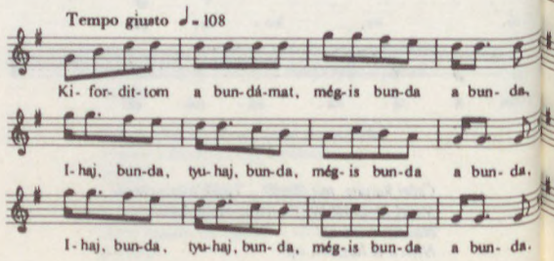

icsöktánc

193.
Vigántpetend, 1969 – Tóth István, 1906.

katánc

194.
Tótvázsony, 1969 – Szabó Géza, 1892.
(A többit még má kifeledtem)

195.
Vigántpetend, 1969 – Tóth István, 1906. („teknyőscigányoktú hallottam")

IX. FÜGGELÉK

A Függelékben írjuk le azokat a hangszereket és azokat a dallamokat, amelyek valamely oknál fogva nem tartoznak ugyan szigorúan véve anyagunkhoz, viszont a teljességre törekvés igényével mégis szükségesnek tartjuk, hogy ezek e tanulmányban megörökítést nyerjenek.

A Bakonyi Múzeumban található havasi kürtök:

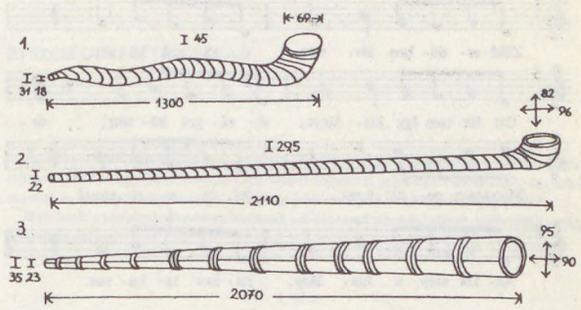

80. ábra. Erdélyi származású havasi kürtök a veszprémi múzeumban.

Fig. 80. Transylvanian mountain horns in the Veszprém Museum.

I. kürt. (80. ábra I.)
A kürt 1914-ben került a Múzeum birtokába Paloznakról Lonkesz Károly kezéből (lt. sz.: 4400). A bejegyzés mellett zárójelben ez áll: Erdély. A háncsból tekert kürt formája megegyezik az erdélyi havasi kürtökével.

II. kürt. (80. ábra II.)
A háncskürtön leltári szám nincs. Felirata szerint Erdélyből származik:
„Szent Anna tó, 1906. szept. 1.
Kerényi Andor főszolgabíró"
A három kürt közül ez a leghosszabb, egyenletesen, kónikusan szélesedő, csak a legvégén nyílik egy kis féloldalra forduló tölcsér rajta.

III. kürt. (80. ábra III.)
Kettéhasított fenyő fás részéből készült, amelynek kiszedték a közepét, majd a kettéhasított fenyőtestet 13 helyen háncskötéssel erősítették egymáshoz. Ez végig egyenes, kónikusan szélesedő *„szádokkürt"*, olyan, mint amilyennel a Képes Krónika miniátora ábrázolta a Konrád császárt fejbe sújtó Lehel vezért. E hatalmas, két méternél is hosszabb, s viszonylag mégis könnyű kürtön semmi írásos feljegyzés nincs. Előző két társával együtt valószínűleg ez is Erdélyből kerülhetett a veszprémi Bakonyi Múzeumba.

A Veszprémi Bakonyi Múzeumban őrzött két másik hangszerről is itt emlékezünk meg. 1913-ból való a Somogy megyei Nagyberényből a P 128 leltári szám alatt található duda, amely jelenleg a múzeum kiállításának dísze.

P 136 leltári szám alatt viszont egy kettős tilinkót őriz a múzeum. A barna, fából készült hangszer hossza 31 cm. 1964-ben került a múzeum birtokába.

Az Országos Néprajzi Múzeumban őrzött nem pásztoroktól származó egyéb bakonyi népi hangszerek:
1. Hárfa Balatonfüredről. Leltári száma: 62.61.1.
   Manga János gyűjtése, 1962.
2. Kiscimbalom Bakonygyepesről
   Tóth Margit gyűjtötte 1970-ben
3. Kiscimbalom Tótvázsonyból. Leltári száma: 60.125.3.
   Manga János gyűjtése, 1960.
4. Kiscimbalom Tótvázsonyból. Leltári száma: 60.125.2.
   Manga János gyűjtése, 1960.
5. Kiscimbalom Tótvázsonyból. Leltári száma: 60.125.1.
   Manga János gyűjtése, 1960.
6. Harántfuvola gyári. Egyházaskesző. Leltári száma: 70.51.2.
   Tóth Margit gyűjtése, 1970.
7. Harántfuvola gyári.
   Tóth Margit gyűjtése.

200.

Hegyesd, 1965 – Simon Gábor, 1908.

201.

Szentgál, 1969 – T. Molnár István, 1891.

202.

Szentgál, 1969 – T. Molnár István, 1891.

203.

Vigántpetend, 1969 – Tóth István, 1906.

204.

Szentgál, 1971 – Mayerné,

X. MUTATÓK, KERESŐK

A) ZENEI RENDSZEREZÉS

a) A hangszeres fejezet dalainak, darabjainak szótagszám szerinti mutatója

4,6,7,7	**159**
5,5,6 ?	**194**
5,7,7,5	**166**
6,6,6,6	**141**
6,6,6,6 + aprája	**167**
6,6,6,8 (:8,6:) DC.	**177**
7,7,7,7	**137,145**
7,7,5,5	**162**
7,7,5,5 + 1	**163**
7,7,6,7	**161,176**
7,7,8,8	**147**
7,7,5 + 5,7	**146**
7,7,7 + 4,7	**193**
8,8,8,8	**134,136,148**
	149,150,151
	164,175,178
	198
8,8,8 + 8,8	**155,156**
8,8,5,6,6	**169**
8,8,6,12	**170**
8,8,6,7	**163**
8,8,1 + 12	**171**
8,7,8,7	**172**
10,10,10,10	**135,138**
10,10,12,10	**78**
10,12,12	**158**
10,13,6,9	**174**
5+5, 8+8, 7+7, 7+7	**195**
12,12,12,12	**135**
12,12,1+12,1+12	**140**
13,13,13,13	**173**
13,13	**182,187,203**
13,13,5,7	**183**
13,13,5+7,14	**184**
13,13,1+14,13	**181**
13,13,7+7,13	**179**
13,13,7+7,7	**185**
8,8,8,8,8,8	**152**
8,8,8,8,5,7	**153**
8,8,8	**154**
8,8,10,12	**84**
8+4,8,8,8	**165**
8,8,7,7	**157**
8,8,10	**160**
13,13,16,6	**199**
13,13,3+14,13	**186**

,14 **188,189**
14,13,13 **176**
,14,12,12 **190**
,14,16,14 **191**
,15,15 **192**
,16,15,17 **204**

Sorzárok szerinti mutató

bVII	1	**167**	5	4	5	**156,164**
VI	3	**190**	5	4	b7	**155**
V	V	**84**	6	4	4	**150**
V	2	**169**	8	4	1	**185**
IV	I	**183**				
	1	**176**	1	5	1	**197**
	2	**181,193**	1	5	2	**196**
	5	**179,191,204**	1	5	3	**172**
	4	**149**	1	5	4	**78**
	8	**138**	1	5	5	**161**
	1	**141**	1	5	8	**135,137,173**
	2	**180**	5	5	1	**157**
	6	**84,199**	5	5	2	**162**
	8	**178**	5	5	3	**159**
	1	**151**	8	b6	5	**165**
	V	**163,184**	*Két sorosak*			
	1	**186**		1		**203**
	2	**145**		b3		**188**
	4	**170**		5		**182,187,189**
	5	**147,148**	*Három sorosak*			
	8	**174**				**166**
	b3	**134**	1	1		**176**
	b3	**136,175**	5	1		**160,171,192**
			3	4		**158**
2	VII	**195**	4	4		**154**
2	5	**168**	*Hat sorosak*			
4	2	**140**	1	1	1 1 5	**152**
b3	7	**194**	5	1	5 1 1	**153**
b3	5	**146**	6	5	5 1 (6,6)DC.	**177**

Sorszerkezet szerinti mutató

Nem visszatérő szerkezet

A	B	B	**176**
A^2	B^2	B	**180**
Av	B	B	**195**
A	B	Bv	**162,167,181**
Av	B	Bv	**148,153,184,186**
A	B	Bv	**165**
A	B	C	**84,149,190,193**
Av	B	C	**168,183,199**
A	B	C	**155**
A	B	C	**140,204**
Av	B	C	**156,185**
B	Bv	C	**159,172**
B	A	C	**147,197**
B	C	Cv	**163,164**
B	C	?	**194**
B	C	B	**178**
B^3	C	B	**146**
B	C	D	**134,136,145,150, 151,157,161,169, 170, 174,175**

sorosak

A		**203**
Av		**182,187,188**
B		**189**

rom sorosak

B	B	**166,192**
B	Bv	**154,158**
B	C	**160,171**

t sorosak

A	B	Bv	C	Cv		**152**
Av	B	Bv	C	D		**153**
A	A^2	B	(C	C)	Da C.	**177**

Visszatérő szerkezet

A	A	B	A	**179,191**
A	A^5	A^5	A	**173**
A	A	B	Av	**138**
A	A^5	B	Av	**137**
A	B	Bv	A	**78**

B) SZÓJEGYZÉK, TÁJSZAVAK

Azokat a szavakat gyűjtöttük itt össze tanulmányunkból, amelyek a köznyelvben ismeretlenek, vagy itt a köznyelvitől eltérő fogalmat jelölnek. Felsoroltam továbbá azokat is, amelyek csak hangalakjukban különböznek a köznyelvi kiejtéstől.

Baloldalt a tanulmányunkban használt szó szerepel alapalakjában, jobboldalt pedig az értelmezése.

I. rész
Dalok

aprája	a dudanóta aprózó, gyors mozgású motívumai
akó	akol
akoly	akol
állás	birkaetetőhely, birkaállás
babos	foltos bundájú bárány
Beszperém	Veszprém régies elnevezése
birkatartás	birkatartási jog a pásztorok részére
cifra	a kanászkürtdallamoknak egy élénk ritmikájú és dallammozgású fajtája, melyekkel a sertéseket kihajtó lányoknak, menyecskéknek kedveskedtek a kanászok
csiribiri-csiribá	semmirevaló
dillő	delelőhely, deleltető
dödörikül	dúdolgat
dudorikul	dúdolgat
duhaj	betyár
elcsinálom	elsimítom a bajt
ënününikéz	eldúdolgat
ergy	eredj
énekönyi	énekelni
farigcsál	faragcsál
fóka	falka
forráskut	forrás
gica, gicaártány, gicár	olyan kondor, göndör szőrű sertés, amelynek a hátán felfelé áll a szőre
gyön	jön
gyűjj	gyere
harang	kolomp
haramiacsengő	a szalamia-csengő eltorzult alakja
ifiél	éjfél
ikër-ókor	néha-néha
kavargós	kerge birka
kondor	göndör
kormányzólik	hanglyuk a furulyán, fuvolán
koszulgatja	megkoszosítja
lëvorver	revolver
megirillëttik	megirigyelték
megnyirették	megnyiratták
menősök	betyárok
nyirés	birkanyírás
nyiróasszony	birkanyíró asszony
oan	olyan
ókonodik	alkonyodik
pöngő	pengő
ráehül	ráéhezik
sátoros ünnep	karácsony, húsvét, pünkösd
siska	lelógó fülü (sertés)
szabados	már nem titkolt szerelem
szomgyan	szomjan
takarodik	haza indul
tömlő	boros tömlő
tűrűmetszett	tőrőlmetszett, eredeti
tunika	szoknya
ürüfóka	ürüfalka, herélt kosokból álló falka
valaska, valoska	rövid nyelű kanászbalta, fokos. A pásztor fegyvere
vezérürü	herélt vezérkos

II. rész
Hangszerek, hangszeres zene

agyusztállás	‚hangolás, igazítás'
amiën	‚amin'
áva	állva
bajkulódtunk	bajlódtunk
Bakambél	Bakonybél
bakszus	basszus
bágyogkürt	bádogkürt
benyelvez	furulyába dugót, nyelvet tesz
bébicsip	a bíbicmadár hangját utánzó fából készült egynyelvű síp
béfa	járom belső fája, mert „bévű" van
borzafa	bodzafa
borda	felső-borda: a furulya fejétől az első hanglyukig terjedő szakasz; alsó-borda: az első hanglyuktól a végig terjedő szakasz
bőgőzés	a bőgő hangját utánzó primitív dallamkísérő mód
bőrtobzás	a harang felfüggesztéséhez használt bőralátét
csap	kanászkürt fúvókája
csirgya	csirája
csirgya	a csengő tetején levő felfüggesztés céljára szolgáló fül
dorombolás	dörzsöléssel megszólaltatott ritmuskíséret
dudorékúta	dúdolta
durrogatás	a pásztorok ostordurrogatással és kócsögdudával, kolompokkal, kanászkürtökkel kísért karácsonyesti köszöntése
eëknek	czeknek
elhujjogatták	huj-huj szótagokkal elénekelték
elagyusztálták egymást	elverték, elagyalták egymást
ënününikézte	eldúdolta
ergye	eredj
firészlemez	fűrészlemez
fütyü	üres makkhéj, amellyel fütyülni is lehet
gelegonya	galagonya
gyánta	gyanta
habarék	keveredés, habarodás
harang	kolomp
harangbanda	több kolomból álló együtttes
harangagyusztáló	haranghangoló
hármonyika	harmonika
horpa	horpasza, horpadása: a harangot általa hangolják
hövekujjas	hüvelykujjas: a ritmuskiséret egy módja (ld. 5. 1.)
imöggomb	inggomb
kampitja	kampósítja
kamura	kamra
kërësztfújós furugla	harántfuvola, fuvola
kerékjászu	az istálló takarmánykeverésre elkülönített része
kibabrikál	kibabrál, aprólékos munkával kidolgoz
kikompënál	kikomponál, megszerkeszt
kikupál	kitisztít
kisse	késsel
kotta	a citera fogólapján levő érintők
kottapad	a citera fogólapja, czen találhatók az érintők
kütyü	üres makkhéj
lépete	járása, lépése
mëgvakargáta	megvakargatta
micërëg-mocorog	kis mozdulatokkal izeg-mozog
mony	a harang ütője
munstëkli	fúvóka
múzium	múzeum
nyomó	fapálcika a citerahúrok leszorítására
oany	olyan
ódalfújós	harántfuvola, fuvola
óny	ón
paszita	keresztelőt követő kis lakoma
pikula	furulya
pintöl	pendely, ing
reznek	rossz rézkolomp
réceszájú furugla	furulya
reves	tavasszal lében levő (fa)
sidósíp	zsidósíp: három lyukú kisfurulya, rendszerint csontból készült
sleiër	fátyol
spanyórozás	díszítési mód: mélyített fafaragás színes, melegben megpuhított spanyolviasszal való kitöltése
sukk	eredetileg 1 lábnyi mértékegység, amit két kézzel mértek ki, úgy, hogy a hüvelykujj érintkezett, a többi ujjak be szorultak. Ez általában 30 cm-t te
	Adtaközlönk a félkézzel mutatott ságot mondta sukknak
sűdelék	sűdő, süldőmalac
szenyel	szelel
szinte	szintén
tokló	toklyó, egy éves, fiatal, a következő ellésre forduló nősténybárány
tőgy	a csengő belsejében levő kampó, am csengő ütőjét, monyát tartja
tromfol	felesel, válaszol
turbikul	hangutánzó szó a kürttanulás kö megszólaló fogyatékos hangzás tré
végrű fujós furugla	megnevezésére furulya
verő	műanyaglapocska, amellyel a citera kat pengetik
verőtoll	citerapengető toll
vezetőtoll	a citera húrjait a kottapadra leszorí
vörsön	verseny

C) AZ ADATKÖZLŐK ADATAI FALUJUK ABC RENDJÉBEN

Akli puszta (Zirc)
MAGYAR JÓZSEF, 1874., erdész. (dalrészlet énekese)
VIND JAKAB, 1909., pásztor. (dalrészlet énekese)
FARKAS ANTAL Bándra költözött.
TÓTH JÓZSEF Szentgálra költözött.

Bakonybél
DUBLECZ IMRE, 1914., középparaszt. (199. dallam)
SUNYI JÓZSEFNÉ PÁLKOVITS ERZSÉBET, 1864. (163., 198. dallam

Bakonyszentkirály
VINCE SÁNDORNÉ, cca. 1883., középparaszt felesége. (154. dallam)

Bakonyszentlászló
PAPP ISTVÁNNÉ MAJOR IRÉN, 1902., urasági cseléd volt korábban. 152. dallam)

Bánd
FARKAS ANTAL, 1899., tősgyökeres pásztor, a harangok nagy szak Korábban sokáig Akli pusztán őrzött. Okarinán és furulyán játszik. Maga is harangokat. Harangjainak hangolását: ld.: 69. dallam; (129. dallam)

Barnag
LŐRINCZE SÁNDOR, 1911., tősgyökeres pásztor, most is kanászkodik. 124, 125, 126. dal)

Berend major (Tósokberénd)
NÉMETH ISTVÁN, cca. 1920., tehenes. (360. oldal)

Berhida
KORDÉ JÁNOS, 1922., citerakészítő (374–377. oldal) (80–83. dal) (ábra)
KORDÉ JÁNOSNÉ NÉMETH ROZÁLIA, 1934.
BÁTORI ISTVÁN, 1953.

Borzavár
AUER PIROSKA, 1938. Az iskola hivatalsegédének lánya. (73., 188. d
DOMBI JÁNOSNÉ, 1890., szegényparaszt. (149. dallam)

Csabrendek
Az innen származó „hosszifurugla" 62–63. ábra. (139. dallam)

Diszel
KISS ISTVÁN, 1913., tehenes (380, 382. oldal)

Dudar
ÁBRAHÁM VINCÉNÉ, 1915., középparaszt felesége. (148. dallam)
Ács GERGŐ, 1901., kanász. Zircről költözött ide. (89, 95, 96, 97. dallam)

Felsőpáhok
CSALLÓ IMRÉNÉ LÓKI MÁRIA,
HORVÁTH VENDELNÉ LÓKI LUJZA
LÓKI LINA.
Testvérek, mindhárman szegényparaszti sorban élnek. 1884 körül született (159, 166, 168. dallam)

gyesd
KISS ZSIGMOND, 1930., pásztorcsaládból származik. (71. dallam)
SIMON GÁBOR, 1908., tősgyökeres pásztor. (Csengőinek hangolása 67; 92, 93, 16, 117 – kürtdallam; 200. dallam – ének)

irság-Klein tanya (Szentgál)
HORVÁTH JÁNOS, 1870., tősgyökeres pásztor. (155. dallam)

irság-Papp tanya (Szentgál)
PERNYESZI FERENCNÉ, 1908., gazdálkodó felesége. (158. dallam)

sd
LUKÁCS JÓZSEF, 1910., középparaszt. (160., 189. dallam)
NADANICSEK JÓZSEFNÉ TORMA JULI, 1891. (146. dallam)

polcs
KÁLMÁN JÁNOS, 1896., asztalos. (32–33. dallam)

rdosrét
Ismeretlen nevű pásztor, akitől a két „oldalfújós furugla" származik. A tőle kapott hangszeren játszott hangsor kottaképének száma: 131.
GULYÁS JÁNOS, 1915., tehenes.
REITER KÁROLY, 1901., volt pásztor.

ádárta
CSATÁRI GÁBOR, 1890., tősgyökeres pásztor, majd urasági cseléd. A kis „ódalfujós furuglá"-jának hangsora: 132. dallam.

áptalanfa
NESZLER ISTVÁN, 1908., tősgyökeres pásztor. (Citerájának hangsora: 74. dallam)

oromla puszta (Csatka mellett)
Személyes visszaemlékezésem.

ókut
Ismeretlen nevű kanász. (90., 91. kürtdallam)

ogyvázsony
TREUER JÁNOS, cca. 1905., kanász, néhány éve már nyugalomban van. Tősgyökeres pásztorcsalád. (103., 104., 107., 109., 111., 112. kürtdallamok, bádogkürtjének felhangjai: a 86. dallam)
ifj. TERUER JÁNOS, 1940., tősgyökeres pásztor. (94, 110. kanászkürtdallamok)

óbánya
Az óbányai bádogkürt felhangjai: 85. dallam.

laszfalu
ERDŐSSI ENDRE, cca. 1890., öreg kántortanító. (191. dallam)
HANICH GYULA, cca. 1936., tehenes.

ecsely
IHÁSZ JÁNOS, 1919., tősgyökeres pásztor. (Csengőinek hangolása: 118–120. dallam és oldal)
MOLNÁR JÁNOSNÉ HOLICS MÁRIA, 1891., pásztorfeleség. (121., 176., 178., 184. dallam)
id. SZAKONYI FERENCNÉ TÓTH IDA, cca. 1900., tősgyökeres pásztorcsaládból származik, pásztorember felesége. (186. dallam)

Románd
BÉKEFI GÁBOR, 1911. Tanítóképző intézeti tanár. (417. oldal)

Sáska-Újmajor
HORVÁTH ISTVÁNNÉ KISS TÓTH ANNA, 1908., tősgyökeres pásztorcsaládból származik. (183. dallam)

Szalafő
FURIÁN KÁLMÁNNÉ VÖRÖS NETTI, 1901., bakonyi származású.
(363. oldal – oldalrészlet)

Szápár
JANÁSZEK MIHÁLY, 1890., szegényparaszt, szlovák anyanyelvű. (145. dallam)
PLESÓ MIHÁLY, 1873., szegényparaszt, szlovák anyanyelvű. (164. dallam)

Szentgál
MAYER VILMOSNÉ MOLNÁR ANNA, 1900., pásztorcsaládból származik. (140., 156., 172–174., 185., 204. dallam)
T. MOLNÁR ISTVÁN, 1891., tősgyökeres kanász, furulyakészítő. (134., 135., 136., 137., 138. furulyadallamok, 141., 162., 175., 201–202. dalok; furulyáinak hangszerkészlete – 133. dallam)
T. MOLNÁR ISTVÁNNÉ, cca. 1895., tősgyökeres pásztorcsaládból származó kanászfeleség. (130. dallam)

Szőc
Citera található a műútra bekötő út melletti házban.

Taliándörögd
JUHÁSZ ISTVÁNNÉ, 1899., parádéskocsis felesége. (181., 192. dallam)

Tapolca-Paptelep
HORVÁTH FERENC, 1923., pásztor, citerakészítő. (370–374. oldal, 75–79.)
FEHÉR LAJOSNÉ MENDE JÚLIA, 1952. (oldal)

Tapolca-Halastó-puszta
VINCE JÁNOSNÉ BALOG JOLÁN, 1920. Állatgondozó. (385. oldal)

Tósokberend
PITYINGER ISTVÁN, 1889., volt pásztor. (359, 385–386. oldal 70 – harangjainak hangolása, 87 – bádogkürtjének felhangjai)

Tótvázsony
SZABÓ GÉZA, 1892., tősgyökeres pásztor, kanász. (123., 182., 194.)

Tündérmajor – Zirc
DÖMÖTÖR FERENC, 1879., tősgyökeres kanász. (151. dallam)
WINTER JÓZSEF, cca. 1930.

Tüskevár
TÓTH GERGELY, cca. 1915., fazekasmester, (Kakukksípjainak hangolása: 143. dallam)

Vigántpetend
TÓTH ISTVÁN, 1906., tősgyökeres pásztor, kanász. Ügyes népihangszerkészítő. (Háncskürtjének hangkészlete 128; sidósípjáé 142; furulyáié 133. dallam; 101., 102. kürtdallam; 169., 170., 171., 190., 193., 195., 203. dalok énekese.)

Veszprém-Dózsaváros
TAMÁS ISTVÁN, 1933., tősgyökeres pásztor. (388. oldal, 114. dal énekese; 99., 100., 115. – kürtdallamok)
TAMÁS JÁNOS, 1923., pásztorivadékból lett gyárimunkás. (113., 180. dallam)
VARGA FERENC, 1915., tősgyökeres pásztor. (187. dal; 98., 105., 106. kürtdallamok)

Zalahaláp-Kolontár
SZEDLÁK JÓZSEF, 1900., juhász. (150. dallam)

Zirc
ÁCS GERGŐ, 1901., tősgyökeres pásztor. Később Dudarra költözött.
ESSŐ ISTVÁN, cca. 1900., tősgyökeres pásztor, Olaszfaluról költözött Zircre (177. dallam)
HORVÁTH JÁNOS, 1883. Ősei szintén pásztorok voltak. (153. dallam)
HORÁK MÁRTON, cca. 1920. Tsz-tag.
LÉNÁRT JÁNOS, 1888., tősgyökeres pásztor. (122. dallam)
MOLNÁR ELEK, 1901., tősgyökeres kanász. Harmonikán játszott és dalolt. (84., 179. dallam)
MOLNÁR FERENC, 1901. Édesapja magyarbandában volt brácsás, tőle tanulta e dallamokat. (157., 131. dallam)
PAPP JÓZSEF, cca. 1902., szentgáli származású. (165., 167. dallam)

D) DALOK, DALLAMOK, KOTTAPÉLDÁK TEMATIKUS MUTATÓJA

I. Rütmuskíséret
Nincs kottapélda

II. Idiofon hangszerek
67. – A hegyesdi juhász három csengőjének hangolása
68. – A pécselyi gulya harangjának hangolása
69. – A bándi tehenes harangjának hangolása
70. – A tósokberéndi harangok hangolása
71. – Dalrészlet a csengőről
72. – A doromb hangsora
73. – Dal a dorombról

III. Membranofon hangszerek
Nincs kottapélda

IV. Chordofon hangszerek
74. – A káptalanfai citera hangolása
75. – A paptelepi citera hangolása
76. – A paptelepi citera hangkészlete
77. – A paptelepi citerás bevezető improvizálása
78. – A paptelepi citerahangoló-dal énekes és hangszeres előadása
79. – A 78. dal ritmusszótára
80. – Berhidai citerahangolás
81. – Berhidai citerahangolás
82. – Berhidai citerahangolás
83. – A berhidai citera hangsora

V. Aerofon hangszerek

84. – Sárgát virágzik a repce – harmonikán előadva
85. – Az Óbányáról származó bádogkürt felhangjai
86. – A nagyvázsonyi bádogkürt felhangjai
87. – A tósokberéndi bádogkürt felhangjai

KANÁSZKÜRT-DALLAMOK

a) Kihajtó versek

Rövid motívumok

88. – Zirc
89. – Zirc
90. – Lókút
91. – Lókút
92. – Hegyesd
93. – Hegyesd
94. – Nagyvázsony

Összetettebb formák

Ereszkedő kezdés

95. – Zirc
96. – Zirc
97. – Zirc
98. – Veszprém, Dózsaváros
99. – Veszprém, Dózsaváros
100. – Veszprém Dózsaváros
101. – Vigántpetend
102. – Vigántpetend
103. – Nagyvázsony
104. – Nagyvázsony

Emelkedő kezdés

105. – Veszprém, Dózsaváros
106. – Veszprém, Dózsaváros
107. – Nagyvázsony
108. – Barnag
109. – Nagyvázsony
110. – Nagyvázsony
111. – Nagyvázsony
112. – Nagyvázsony

b) „Cifra"

Ereszkedő kezdés

Szöveges

Szöveges

113. – Veszprém, Dózsaváros
114. – Veszprém, Dózsaváros

Hangszeres

115. – Veszprém Dózsaváros
116. – Hegyesd
117. – Hegyesd

Emelkedő kezdés

Szöveges

118. – Pécsely
119. – Pécsely
120. – Pécsely
121. – Pécsely
122. – Zirc
123. – Tótvázsony

c) Rögtönzések

124. – Békefi Antal
125. – Ébredjél föl
126. – Dícsértessék a Jézus
127. – Kanászkürtök hangkészletei
128. – A vigántpetendi háncskürt hangkészlete

Ajaksípok

129. – Kele, kele fizfa (Bánd)
130. – Kele, kele fizfa (Szentgál)

Furulyafélék

131. – A kardosréti ódalfujós hangkészlete
132. – A kádártai kis ódalfujós hangkészlete
133. – A szentgáli és vigántpetendi furulyák hangkészlete
134. – Szentgáli furulyadallam
135. – Szentgáli furulyadallam
136. – Szentgáli furulyadallam: Lyányok, lyányok
137. – Szentgáli furulyadallam: Hej, kanászok
138. – Szentgáli furulyadallam: Patkó Pista nótája
139. – A csabrendeki hosszifurugla hangkészlete
140. – Dal a furulyáról
141. – Sidó-sípon játszott dallam
142. – A vigántpetendi sidó-síp hangkészlete
143. – Tüskevári kakukksípok hangolása
144. – A zirci duda hangolása

A HANGSZERES ZENE EMLÉKEI NÉPDALAINKBAN
RÉGI TÁNCDALLAMOK

I. Dudanóták

Szótag

Négy negyedhang a kezdősorban (és módosulásai)

145. – Három éjjel, három nap (Szápár) 7
146. – Három íjjel, három nap (Jásd) 7,7+
147. – Zsíros gatyám madzagja 7,7,8
148. – Járd még, borzas, ammind illik 8
149. – Három ürü nëm nagy fóka (Borzavár) 8
150. – Három ürü nëm nagy fóka (Zalahaláp) 8
151. – Iszom, iszom mindig iszom 8
152. – Régi gunyhó, rossz kemënce 8
153. – Aki dudás akar lënnyi 8,5,7
154. – Kendërguba . . . 8,8
155. – Nëm ëttem én gelegënyét 8,8
156. – Ó, të szëgény juhászlegény 8,8
157. – Kályha vállán ül a cica 8,8,7
158. – Má minálunk nincsen olyan asszony 10,12
159. – Hét tél, hét nyár (Sej, duda, duda) 4+6,
160. – Orgonán játszott dudadallam 8,8,9

Négy nyolcadhang és negyedhangok a kezdősorban (és módosulásai)

161. – Kaptam, fogtam ëgy tetűt 7,7,6,
162. – Megjöttek a huszárok 7,7,5,
163. – Piros kukoricaszár 7,7,5,
164. – Róka lakik a kendërbe 8
165. – Két ujja, van, hátulja van 8+4,8

Csupa nyolcad a kezdő sorban és (módosulásai)

166. – Lik, lik (2) 5,7
167. – Mëgérëtt a buza 6
168. – A Csicsóné mëgy a kutra 8,8,6,7
169. – Feleségëm ollyan tiszta 8,8,5,6
170. – Voltál-ë már Igricébe? I. var. 8,8,1+
171. – Voltál-ë már Igricébe? II. var. 8,8,1+

II. Lakodalom, cigányzenészek

172. – Kiskertëmbe lëvëndula
173. – Lányok, lányok
174. – Dusstánc. Dussnóták. Ara alá . . .
175. – Sipos Pisti

III. Páros táncok

176. – *Fenyegetős* tánc. Sári néni. . . 7,7,6,7
177. – *Lengyelke.* Vénasszony . . . 6,6,6,8 (3
6,6,6,8
178. – *Mazarka.* Holics Pista 8
Padigëtta
Csárdás (ld. a dudanótákat és Függelék 204.)
179. – *Valcër.* Az oszlopi 13,13,7+7

IV. Szóló férfitáncok

Kanásztáncok és rokonaik

A kezdő sor ritmusa:

180. – Mëgismerni a kanászt (Veszprém) 13,14,1+1
181. – Mëgismerni a kanászt (Taliándörögd) 13,13,1+1
182. – Mëgismerni a kanászt (Tótvázsony) 13,13
183. – Árkot ugrott a kanász 13,13,5+7
184. – Csóri kanász, mit főzté (Pécsely, Molnárné) 13,13,5+7
185. – Ëggy üngöm van, ëgy gatyám 13,13,7+7
186. – Csóri kanász, mit főzté (Pécsely, Szakonyiné 13,13,3+1
187. – Csóri kanász, mit főzté (Veszprém) 13,13
A kezdő sor ritmusa: 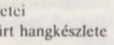
188. – Szántogat a szëgényember 14,14
189. – Onnajd alul, Somhëgy alul 14,14
190. – Mikkor mentem Tót-zországba 14,14,12,1
191. – Orgonán játszott kanásztánc-dallam 14,14,16,1
A kezdő sor ritmusa:
192. – Kifordíttom a bundámat 15,15,15

Egyéb ritmusok

Öveges tánc (vö. 186.)
193. – Tücsöktánc: Nősténytücsök 7,7,7+4,7
194. – Rókatánc: Róka-róka tánc (Tótvázsony) 5,5,6,?
195. – Rókatánc: Róka-róka tánc (Vigántpetend) 5,5,8,8 /7,7,7
(és 164. dallam)

Népihangszerek a pásztorköszöntőkön

196. – Pásztorköszöntők: Pásztorok, pásztorok
197. – Csordapásztorok
198. – Kelj fő, Gyurko
199. – Báránykámon csëngő szól
200. – Zöld erdőben jártam
201. – Ityóka, pityóka
202. – Száz zsidó ëgy sorba
203. – Csóri kanász, mit főzté?
204. – Fényes csillag fent az égën

JEGYZETEK

GOMBÓCZ Z.: Régi török jövevényszavaink. Magyar Nyelvőr 1907. 217.
SZARVAS–SIMONYI: Magyar Nyelvtörténeti Szótár. (Bp. 1890).
Emlékkönyv Kodály Zoltán 60. születésnapjára. Red. GUNDA B. (Bp. 1943) 245–264.
HÖRMANN, K.: Herdengeläute und seine Bestendteile. Hessische Blätter für Volkskunde. (Leipzig 12. 1913) 75.
ECSEDI I.: Csengőöntés ősi módon Hajdúböszörményben. A Déri Múzeum Néprajzi Osztálya Közleményei. Debrecen 1931 I.
GALLUS SÁNDOR: A soproni Burgstall alakos urnái. Arch Ért 13 (1894) 448.
BÉKEFI A.: Savaria zenei emlékei. Vasi Szemle 1965. 34
Ezúton mondok köszönetet PETÁNOVICS KATALIN néprajz kutatónak, hogy a két citerát és rájuk vonatkozó adatait rendelkezésemre bocsátotta.
Anonymus: Gesta Hungarorum, 1150–1200 körül. (Bp. 1926) 71–76.
KERESZTURY D.: A német irodalom kincsesháza. (Bp. 1942) 33–35.
Kézai Simon Magyar Krónikája. (Bp. 1901) 38.
BRIGHT, R.: Travels from Vienna Throug Lower Hungary, with some remarks on the state of Vienna during the congress in the year 1814. (London, Edinburgh, 1818).
HERMANN O.: A magyar ősfoglalkozások köréből. (Bp. 1899).: A magyar pásztorok nyelvkincse. (Bp. 1914) 141.
14. BARTÓK B.: Ethnographia VII (1911)
15. BARTÓK B.: A hangszeres zene folklórja Magyarországon. Bartók Béla összegyűjtött írásai. I. (1966) 74.
16. BARTÓK B.: A hangszeres zene folklórja Magyarországon. Zeneközlöny IX (1911): A magyar nép hangszerei. Ethnographia XXI (1910).
17. A sukk kézfejjel mért régi hosszmérték. Az ökölbe szorított kézből kinyúló hüvelykujj a többi négy ujjal együtt adta a fél sukknyi távolságot.
18. BIRCKENSTEIN, von A. E. B.: Ertz- Horzogliche Handgriffe des Zirchels und Line-als odes auserwehlter Anfang zu denen Mathematischen Wissenschaften. (Bécs 1686).
19. Országos Levéltár Batthyány Család Levéltára P 1313. Rakt. sz.: 267. folio 343.
20. BRIGHT, op. cit. 375–378; R. BRIGHT utazásai a Dunántúlon. (Veszprém 1970) 41–42.
21. MANGA J.: Magyar népdalok, népi hangszerek. (Bp. 1969).
22. BRIGHT, op. cit. 85.
23. Híres bortermő vidék Központja Muraszomba Hál (Jugoszlávia) délre.
24. Tolna megyei község

MUSICAL LIFE OF THE BAKONY SHEPHERDS, FOLK INSTRUMENTS, INSTRUMENTAL MUSIC

The first part of this study was published in the tenth olume of the Papers of the Veszprém County Museums (A eszprém Megyei Múzeumok Közleményei) in 1971, dealing ith the songs of the shepherds of the Bakony. This nclusive paper shall examine the instruments and instruental music of the Bakony shepherds.

In consequence of the author' s collecting old instrument aking shepherds took a new interest in producing recorders, ifferent shepherd's pipes and children's instruments again.

The study follows through the primitive methods of hythm accompaniment. In these cases the sounds of the rums, contra-bass, and cymbals are imitated without instruents.

The study reports the different bells hung on cattle and heep among the idiophone instruments. It explains the anufacture of bells, tinkles, their tuning, and about the nwritten laws of their harmonics. The music of the sound of he harmonies of bells are also reported. He also describes the ew's harp, although only its memory survives in the songs. hildren played accompanied by rhythmic words of the corn usic.

Talking about the membranophone instruments he quotes he Hungarian refernces from the Latin documents of this rea from the 13th century, then deals with the musical elations of the geographic names of the Bakony. He ntroduces the home made musical instrument of which the oice resembles the lowing of the cow as the typical ccompaniment instrument of the New Year's greetings. The akony shepherds know reed pipes also, and the sound of ombs covered with tissue paper.

The most well known chordophone instruments among he Bakony shepherds is the cither. The forty page chapter hich surveys the several kinds of the extant cithers escribing the work of three cither makers could be taken as special paper alone. The subject is illustrated by several figures, photographs, and musical examples. It publishes unes played on the cither. He mentions as an example for great talent for variations of a cither player Ferenc Horváth from Tapolca-Paptelep, who could sound the two-fourth notes in 34 rhythmic variations of the forty eight four-fourth beats. The cithers are all sol scaled, most of them are diatonic only a few provide a possibility for chromatic deviation. It is interesting that the bass chord is placed usually between the accompanying chords by the instrument makers. Most of them use feather plectrums. There are female cither players among the musicians also. At the present it seems there is a revival of interest for cithers.

Most of the shepherds' musical instruments belong to the famhy of aerophone instruments. Leaf-pipes are made of tree or rye leaves. An interesting and special variation, known only in Transdanubia is the lapwing-pipe, carved of a branch. The sound of it reminds us mostly to the cry of a baby deer. The birch-pipe and the pipe made of the bark of morello tree was also very popular among our shepherds. Lip-music has become popular after World War I along with the button-accordion, but they no longer are favourites.

The author elaborates on the results of his research concerning the horns made of animal horn, and the tin horns of the shepherds. As an introduction he quotes 12th century Hungarian chronicles which talk about the role of the horns. The study gives a detailed description of the making of a horn, its tin plate extension, the diameter of the mouth-piece, their attachement, the decoration of the horn, and their precise measurements. It also deals with the learning of how to play on it.

Most interesting chapter of the study is the one dealing with the swine-herd tunes. The author publishes 39 horn tunes, his own collection not published elsewhere before. These fall into four groups, the herding words, so called „fancies" improvisations, and variations with music and words. Most tunes use four or five open notes, but there are some horn tunes using six or seven. As far as closing note is concerned there are two tune dialects. The swine-herds of the Zirc and Veszprém area close their tunes on the quint of

their tonic scale, but the tunes found west of this region close on the tonic of the tunes, except for two horn tunes. These 39 swine-herd horn tunes comprise the greatest number of tunes published of a narrow region.

A relative of the swine-herd-horns is the bark horn. Our shepherds still know its method of making. But nowadays they only make them from respect to their elders very seldom.

The Bakony shepherds know the wide family of flue-pipes. After the description of the making of reed-pipes and the tunes sung while making them, the study turns to the recorders.

The flute in the Bakony is called a side blown recorder (ódalfujós furugla) According to the data once this was more popular than the recorder with the plug (dugós)* or recorder blown at the end (végrü fujt furugla)*. Presently though the recorder blown at the end is in the majority. These are made of elderwood, copper pipe, or plastic tubes. The so called long recorder (hosszifurugla) disappeared from use completely. We still managed to discover two of these in our region. These were placed by careful handa in the National Ethnographic Museum in Budapest, and in the Balaton Museum at Keszthely. The study publishes the precise description, photographs and sound treasury of these instruments.

The three holed Jewish pipe (sidósip)* and the three and five holed crock-pipes and the ocarina are surveyed also.

They used the goose quill-pipes, reed-pipes, gourd bagpipes, bark bagpipes, so called guttural music (gigamuzsika)*. They placed a flattened double reed made of bark of a willow into the funnel of the bark bagpipe which was also made of bark.

The survey of the Bakony bagpipes follows. It analyzes two etchings representing bagpipes, one from 1686, the other from 1815, then turns to the reporting of instruments which have become extinct after World War I in the Bakony, and the data concerning itinerant bagpipers. He shows two bagpipes from the Bakony, profusely illustrated.

Our old shepherds still remember the dancing tunes pla ed on bagpipes. The author publishes these so called bagpi songs with their music and words as well.

Then the study tells about the combined performance several shepherd, instruments, deals with the role of so and dance during wedding feasts and shepherds' gatherin remembers the gipsy musicians appearing at shepherds' fea since the turn of the century. He describes the pointing, t threatening dances, the Polish step, the mazurka, the „pe getta", the „csárdás", the waltz, and the solo dances of m the typical swine-herd dances, the „bottle" dance, and t cricket dance which simulates the lovemaking of animals, a the fox dance.

A special chapter is devoted to the Christmas greetings shepherds, bangings, and the different shepherds' customs.

The tune treasury os at the end of the study which pu lishes the already mentioned 39 swine-herd tunes among old dancing tunes, bagpipe songs, dancing couples's mu and men's solo dance tunes. In the Appendix the author li the Transsylvanian mountain horns found in the Bakony M seum of Veszprém, and the other Bakony folk instrume found in the National Ethnographic Museum in Budape Finally in the Indices the musical material is arranged by number of syllables, line closings, line structure. The ind for dialect words is here also which includes the dialect wo of the previously published study also. An alphabetical ind by villages lists the names and data of singers and informe The thematic list of tunes, songs, score samples enables us find 137 tunes in all.

Ther author preserves for posterity in this exhaust work a rapidly diminishing and sinking musical world.

Author: Békefi An
Tanárképző Főisko
H–9700 Szombathe
Szabadság tér

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

Kiadja a Veszprém megyei Múzeumok Igazgatósága
Felelős kiadó: Dr. Kralovánszky Alán megyei múzeumigazgató
Borító terve: Richter Ilona
Készült 600 példányban 55,0 (A/5) ív terjedelemben
78 77/1307 Veszprém megyei Nyomda Vállalat
Felelős vezető: Danóczy Balázs
ISSN 0506–8088